



ВІТАЛІЙ
ЖАЙВОРОНОК

ЗНАКИ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЕТНОКУЛЬТУРИ

СЛОВНИК-ДОВІДНИК



*«Етносимволіка
реалій, що
оточують
людину,
виводить
на знакові
явища
етнокультури,
які живуть
передусім
у слові»*

Автор



ВІТАЛІЙ
ЖАЙВОРОНОК

**ЗНАКИ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЕТНОКУЛЬТУРИ**

СЛОВНИК-ДОВІДНИК



Київ
Видавництво «Довіра»
2006

ББК 81.2УКР-4
Ж21

Моїм сином —
Вадимові й В'ячеславу — присвячую

Сказане чітко,
збудоване кріпко
переживе віки

Народна мудрість

Передмова

Словник включає розміщену в алфавітному порядку українську лексику, яка в народній мові має різноманітний етнокультурний підтекст. Вона витлумачується, коментується та ілюструється фольклорними контекстами, а також характерними цитатами з класичної художньої та літописної літератури, Біблії, «Слова о полку Ігоревім» і т. ін. Реєстр словника вміщує окремі власні назви (передусім історичні, церковні, міфологічні, антропонімічні та географічні найменування), з якими тісно переплетені історична доля та світогляд українського народу.

Розрахований на широке коло освітян, а також на всіх, кого цікавлять глибини українського слова на тлі народної культури.

До словника включаємо також сталі лексикалізовані та фразеологізовані словосполучення етнокультурного змісту.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України*

Рецензенти:

*Б. М. Ажнюк, доктор філологічних наук
Н. В. Слухай, доктор філологічних наук*

Художнє оформлення О. О. Міхнушова

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

№

8

ISBN 966-507-195-5

© Жайворонок В. В., 2006
© Видавництво «Довіра», 2006
© Художнє оформлення.
Міхнушов О. О., 2006

Одним із яскравих складників культури народу є його мова. Занурюючись своїм корінням у міфологічний світ давнього народного світосприймання, вона зберегла для нас багато воістину неперевершених зразків етносимволіки слова й виразу. Анімістична віра предків сповідувала культ одухотвореної природи, що й став основою первісного релігійного світогляду. Він включав три елементи: анімізм — оживлення, анімізм — одухотворення та антропоморфізм — олюднення. Для давньої людини все довкола жило, як і сама вона, все народжувалося й помирало. Ознаки цього світогляду пережили тисячоліття. Бачимо їх і сьогодні в народних піснях, казках, загадках, пареміях, поезії в цілому, а головне — спостерігаємо в нашій мові. Давні народні вірування сприймаємо не лише як вірування в давніх богів, а значно ширше — як природну господарську й духовну релігію, яка не зникла й з приходом християнства. Залишаючись двоєвірем, народ розвиває свої давні світосприймання в міру розвитку власної культури, еволюції суспільних та господарських форм життя. При цьому залишається непорушною головна основа давньої віри — природопоклонство. Все, від чого залежала людина в своєму щоденному житті, продовжувало залишатися об'єктом якщо не поклоніння, то пошанування — небесні світила, земля, природні стихії, а також основні світи — рослинний, тваринний, мінеральний. Сама ж вона, як і раніше, продовжує бути центральною фігурою цього макросвіту, принаймні вважає себе такою.

З огляду на це видається продуктивним лексикографічний опис багатьох мовних одиниць, семантика яких має зазвичай глибинні етнокультурні нашарування. Етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основою підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів — етнокультурних концептів, або знаків етнокультури, які і є предметом усебічного (як лінгвістичного, так і енциклопедичного)

лично) опису в статтях цього Словника. У переважній своїй більшості ці концепти стали константами української національної культури, що завжди живиться з невичерпних народних джерел.

Будова Словника

Словник в абетковому порядку включає українську лексику, яка в народній мові має етнографічний, етнокультурний, етноісторичний, етнофілософський, етнопедагогічний, етногеографічний, етнопсихологічний, міфологічний, релігійний та інші національно-забарвлені смислові підтексти. Вона витлумачується, відповідно коментується та ілюструється різноманітними фольклорними контекстами, характерними цитатами з класичної художньої та літописної літератури, Біблії, «Слова о полку Ігоревім» та ін. При потребі подаємо словотвірні гнізда (перев. зменшено-пестливі утворення), етимології, в ілюстративній частині широко наводимо фразеологію. Включаємо також лексикалізовані та фразеологізовані словосполучення. Реєстр Словника вміщує окремі власні назви (передусім історичні, релігійні, міфологічні, антропонімічні та географічні найменування), з якими тісно переплітаються історична доля та світогляд українського народу.

Словник не має стилістичних ремарок. При потребі функціональне навантаження лексеми коментуємо словами *зменшений, пестливий, зменшено-пестливий, урочистий, іронічний, жартівливий, народнопоетичний, ужитковий* тощо. Словник насичений синонімічними рядами (стилістично часто найбільш полярними). Синоніми подаємо через знак рівності (=) у заголовних лексемах або як додаткові синоніми до того чи того значення основної реєстрової одиниці (одиниць), наприклад: **Вознесіння [Господне] = Знесіння = Ушестя; Русалчин (Русальний, Мавський, Навський, Мертвєцький) великдень = Русальні розігри = Русальник; айр = аєр = гав'яр = гавір = татарак = татарзілля = татариння = шувар; вєжа — 1) = башта (див.); блават = блаватас — 1) тільки блават = волошка (див.); четверік — 1) ...; = четверня — четверо коней...**

Відсилання у Словнику подаємо умовними скороченнями *див.* і *див. ще* (дивись [ще]). Це означає, що основну словникову статтю наводимо при опорному слові синонімічного ряду або ж тлумачення подаємо при обох лексемах, яким властива часткова перекрещеність синонімії, наприклад: **алфавіт див. абетка, азбука див. абетка** (тлумачення наводимо при синонімічному ряді **абетка = азбука = алфавіт**); **лемішка... 2) див. дід**; у статті **дід** подаємо: 9) старовинна народна страва, приготовлена з борошна і пшона

(різновид *лемішки* — *див.*); **Меланка... 2) ходіти з Меланкою** — обрядодія з гуртом парубків (один із них перевдягнений «Меланкою», решта перевдягнена «циганом», «дідом», «козою» та ін.), що ходять увечері під Новий рік з хати в хату, вітаючи господарів і співаючи обрядових пісень... (*див. ще коза*4); у статті **коза** подаємо: 4) **водіти козу** — старовинна святкова вистава-обрядодія на Різдво або під Новий рік, коли гурт парубків (один з них перевдягнений «козою») ходить з вітаннями по хатах, «коза» танцює під музику, хлопці співають обрядових пісень.

У Словнику користуємося умовними скороченнями: *пор.* (порівняй[те]), *ст.* (століття), *ст. ст.* (старий стиль), *р.* (рік), *рр.* (роки), *тис.* (тисячоліття), *н.е.* (наша ера) та ін.

Словник широко не подає граматичних ремарок, крім окремих випадків, наприклад: **голуб** (*ж. голубка, голубія*); **гуцулі** (*одн. ч. гуцул, ж. гуцулка*); **вареники** (*одн. варєник*). Усі слова, словосполучення і фразеологізми, включені до реєстру Словника, позначаємо наголосом.

Ілюстративний матеріал наводимо за першоджерелами. Паспортизацію не подаємо.

Словник включає близько 10 тисяч лексем, лексикалізованих і фразеологізованих словосполучень.

Автор висловлює щиру вдячність рецензентам Словника за слушні зауваження і пропозиції, а також усім, хто давав цінні консультації та поради щодо формування його реєстрового матеріалу. Окремо виносимо велику подяку О. А. Дітель за допомогу в попередньому редагуванні матеріалів Словника.

Джерельна база Словника

Крім наведеної нижче низки джерел, широко використано матеріали енциклопедичних та спеціальних словників і довідників, наукову та науково-популярну літературу, періодичні видання, авторські польові записи і спостереження.

Балушок В. Г. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян.— Львів: Нью-Йорк, 1998.

Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. Словник епітетів української мови.— К., 1998.

Бидерманн Г. Енциклопедія символів.— М., 1996.

Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян.— К., 1992.

Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.— К., 1992.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.— К., 1995.

Войтович В. Українська міфологія.— К., 2002.

- Воропай О. Звичаї нашого народу: в 2-х книгах.— Мюнхен, 1958.
- Гнатюк В. Нарис української міфології.— Львів, 2000.
- Голобородько А., Матвєєва Н. Свята і святі України. Словник-довідник.— К., 1995.
- Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія.— К., 1991.
- Грабович Г. Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета.— К., 1991.
- Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору.— Луцьк, 1996.
14. Дмитренко М., Іваннікова Л. та ін. Українські символи.— К., 1994.
- Етимологічний словник української мови.— Т. 1.— К., 1982; Т. 2.— К., 1985; Т. 3.— К., 1989; Т. 4.— К., 2003.
- Золотослов: поетичний космос Давньої Русі.— К., 1991.
- З примітивної культури. Родовідки і розповіді Катерини Грушевської.— К., 1924.
- Іларіон, митрополит (Огієнко І. І.). Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1992.
- Керой Х.-Э. Словарь символов.— М., 1994.
- Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному дослідженні.— К., 1994.
- Кононенко В. І. Словник символів культури України. — Івано-Франківськ, 2002.
- Космос Древньої України.— К., 1992.
- Костомаров М. І. Слов'янська міфологія.— К., 1994.
- Купер Дж. Енциклопедія символів.— М., 1995.
- Лексична картотека української мови при Інституті української мови НАН України.
- Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник / За ред. А. М. Гродзинського.— К., 1992.
- Лукінова Т. Б. Мовна архаїка слов'янських замовлянь // Мовознавство.— 1998.— № 2—3.
- Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах.— К., 2000.
- Милорадович В. П. Українська відьма. Нариси з української демонології.— К., 1993.
- Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології.— К., 1992.
- Онацький Є. Українська мала енциклопедія.— Буенос-Айрес, 1957—1967.
- Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології.— К., 1993.
- Потапенко О. І., Дмитренко М. К. та ін. Словник символів.— К., 1997.
- Потебня А. А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий.— СПб., 1865.
- Потебня А. А. Слово и миф.— М., 1989.
- Приповідки / Зібрав, підготував до друку та опублікував Володимир С. Плав'юк. — Едмонтон — Канада, 1997.
- Прислів'я та приказки: у 3-х кн.— К., 1989—1991.
- Сантага В. К. Українські народні свята та звичаї.— К., 1993.

- Сичинський В. Чужинці про Україну.— Львів, 1991.
- Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник.— К., 1996.
- Скуратівський В. Вінець.— К., 1994.
- Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар.— К., 1993.
- Скуратівський В. Покуть.— К., 1992.
- Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1996—1997.
- Словесна магія українців / Упор. В. Фісун.— К., 1998.
- Словник мови Шевченка: у 2-х тт.— К., 1964.
- Словник синонімів української мови: у 2-х тт.— К., 1999—2000.
- Словник української мови: в 11 тт.— К., 1970—1980.
- Словник фразеологізмів української мови.— К., 2003.
- Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2005.
- Слухай Н. В. Міфопоетичний словник східних слов'ян.— Сімферополь, 1999.
- Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий вечір.— К., 1994.
- Сумцов Н. Ф. Личные обереги от сглаза.— Х., 1991.
- Ужченко В. Д. Образи рідної мови. — Луганськ: Знання, 2005.
- Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія.— Луганськ, 2003.
- Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.— К., 1993.
- Українські замовляння / Упор. М. Н. Москаленко.— К., 1993.
- Українські народні казки.— К., 1992.
- Українські народні пісні: в записах Софії Тобілевич.— К., 1982.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше / Збірники О. В. Марковича та ін. / Уклад М. Номис.— К., 1993.
- Українські прислів'я, приказки та порівняння в літературних пам'ятках.— К., 2001.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.— К., 1991.

Український алфавіт

А а	Б б	В в	Г г	Ґ ґ
Д д	Е е	Є є	Ж ж	З з
И и	І і	Ї ї	Й й	К к
Л л	М м	Н н	О о	П п
Р р	С с	Т т	У у	Ф ф
Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ
Ь ь (знак м'якшення)	Ю ю	Я я		

А

абетка = **азбука** = **алфавіт** — 1) сукупність графічних знаків, прийнятих у якій-небудь системі буквеного письма і розмішених у певному усталеному порядку; 2) **абетка** — власне українська назва азбуки, створена за вимовою перших двох літер алфавіту (*а, б*); у сполученнях: *українська абетка* — буквар; за *абеткою* — за порядком літер, прийнятих в абетці; 3) **азбука** — слово походить від давньоруського *азбуки*, запозиченого із старослов'янської мови, де перші дві літери звалися *аз* — «я» і *буки* — «буква». *Азбука* — то початкова до мудрості наука (прислів'я); *Учи азбуку — прийде хліб у руку* (приказка); 4) **алфавіт** — слово, за походженням фінікійське (алеф — «бик», бет — «дім»), трансформоване в старогрецькій мові як *альфа* і *бета* (перші літери грецької абетки, звідси староукраїнська назва абетки — *алфавет*), а в пізнішій грецькій вимові — в сучасному його звучанні.

абракадабра (від лат. — «заклинання, магічне слово») — незрозумілий набір слів, безглуздя; у своєму сакральному значенні прийшло до нас пізно (XVII ст.); за віруваннями, чародійна, сповнена великої магічної сили пісня відьом, яку співають, коли ті злітаються на шабаш до *Лисої гори* (див.); чаклунки

твердять, що нібито з кожним звуком абракадабри з пекла вилітає по одному духу; в слові, гадали, захована сила зцілення від гарячки.

Авель — за Біблією, син Адама і Єви, перша жертва «братерських» почувань; загинув молодим від руки брата Каїна, що не зумів перебороти у собі почуття заздрощів; символізує зраду близьких, безневинно пролиту кров; Є. Маланюк щодо сумної долі України-Русі переосмислює символіку братовбивства так: «Страшніш за радість дня, страшніш за все на світі Була убійником Еллада наша — Русь, Як крадене ім'я, як знак духовних уз, Як те, що в їхню тьму пекучим світлом світить. І от за соняшність, за ясний усміх Муз, За молоко і мед, за плідне злого літа, За строфи Лесині, ці стріли Афродіти, Вони помстилися...».

автокефальна церква див. **церква** 2.

Авсень див. **Овсень**.

Агнець Божий — 1) християнський символ Ісуса Христа (від давнього символу невинності вівці чи барана, особливо у порівнянні з вовком); 2) (з малої літери) тільки **агнець** (ж. *агниця*) — про ченця (черницю); також зневажливо й іронічно — про покірну, лагідну, сумлінну людину. *Отець Кирило вдавав невинного, наче агнець* (А. Кримський).

агу́ (зменшено-пестливі — *агу́сі, агу́сінки*; дієслово — *агукати* у знач. «спілкуватися з немовлям») — традиційно вживається при звертанні до немовляти, щоб привернути його увагу, викликати усмішку, заспокоїти і т.ін. *Агу! Івасю, агу, не плач!* (Словник Грінченка); *Оксана з колиски взяла Маркуся, закутала в грубі полотняні пелюшки і чукакала на руках* — *Ну, агу́сі!* (С. Чорнобривець).

Адам — за Біблією, перша людина на Землі; у народі побутовали дві основні версії створення людини — про постання чоловіка з праху і Божого духу («І дихнув Бог на Адама, і оживився»), а жінки — з ребра Адама, а також про уявлення Бога як Творця Всесвіту і створення ним людини з глини (у Біблії — з червоної глини); в одному з апокрифів ідея співвідношення власних координат людини зі сторонами світу, що визначають організацію простору (Космосу), символічно виводиться з історії найменування Богом першої людини: «И посла Господь ангела своего, повеле взять «азъ» на востоце, «добро» на западе, «мыслите» на севере и на юзе. И бысть человек в душу живу, нарече имя ему Адам»; у давньоєврейській мові лексема багатозначна — «людина», «чоловік», «глина», «земля», «червоний колір»; в українську мову слово ввійшло як календарне ім'я, яке пізніше обросло численними народними зменшено-пестливими варіантами — *Адамко, Адамонько, Адамочко, Адамик, Адамчик, Адамцо, Адаць, Адаська, Адацьо*; у сполученнях: *адамова голова* — жовті зозульки, черевички (рослина); *адамове яблуко* — кадик (у народі — борлак), а також райське яблуко;

ада́мові слізки — горілка; *від Ада́ма* — з самого початку; *в костюмі Ада́ма* — без одягу; *за Ада́ма* — дуже давно.

адамашка = **адамашок** = **едамашка** = **едамашок** — гатунок старовинної шовкової тканини, а також вироби з неї; спочатку її виробляли в сірійському місті Дамаск (звідси походить і назва); в Україні відома з XV ст.; тканина була перев. багряного (рідше зеленого і блакитного) кольору з візерунками рослинної символіки; у народно-пісенній творчості фігурує як символ багатства, пишноти, розкошів, незвичайності: «Дівчино моя, за твою ласку Скажу малювати тебе на адамашку...». *Де є твої, пане Саво, сукні, едамашки, Що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки?* (П. Чубинський); *Знімали з себе жупани, лудани, блаватаси й адамашки* (П. Куліш).

Ада́мові вівці див. **вівця** 2.

азалія — південна гірська рослина з великими квітами різного забарвлення; вирощується як декоративна, екзотична квітка; має дуже приємний запах; символ витонченої природної краси; ознака розкошів, пишноти; традиційний символ високої поезії. *Ось є гіацинти, нарциси і рожі, Азалії є запашні; Конвалії свіжі, фіалочки гожі...* (Леся Українка); *Зваба для очей, краса потворна п'яних орхідей, Азалій квіти і листя перемите* (М. Рильський).

азбука див. **абетка**.

аїр = **аєр** = **гав'яр** = **гавір** = **татарак** = **татарське зілля** = **татарзілля** = **татариння** = **щувар[ник]** — багаторічна трав'яниста рослина з довгими мечоподібними листками й

гострим запахом; *лепеха*; росте майже по всій території України по берегах річок і водойм, на бологах, болотяних луках, у балках; здавна використовується в народній медицині (ше запорожці гоїли рани й вереди, прикладаючи компреси, зволожені горілкою й присипані сушеним корінням айру), а також як ритуальна зелень на купальські свята; рослині приписується охоронна сила від русалок, злиднів, потерчат, тому на Зелені свята її використовують як клевання і встромлюють під стріхи; надійним оберегом від злих сил вважався хрест із цього запашного зілля, м'яти і любистку, розміщений на покуті в Зелені свята; за легендою, рослина ця прийшла в Україну з татарськими ординцями, які завжди брали це зілля із собою в походи, вважаючи, що воно очищає воду; його коріння кидали в незнайомі водойми, щоб спокійно пити воду та напувати коней; у народній загадці символізує рибу: «Шуварова сестра, шуваром ішла». *Долина Хрещатого яру та Козяче болото густо заросли очеретами, айром та дикими півниками* (З. Тулуб); *У Клецальну суботу в Соколицях за стародавнім звичаєм квітчали хати зеленим віттям, устеляли татаринням* (Ф. Бурлака); *Бодай тая річка шуваром заросла, Що мене, молодю, в чужий край занесла* (пісня); у сполученні: *айр тростини* — уживається як офіційна назва лепехи звичайної, яку в народі називають ще *ірниця, шуварник, сашіна*.

айстра = **гайстра** = **гайстер** — трав'яниста декоративна рослина з великими квітками різного забарвлення; дикорослі айстри ви-

користуються в народній медицині; цвіте у липні-серпні; яскравий поетичний образ, уособлення журливої передосінньої й ранньої осінньої пори, пор. у В. Сосюри: «Для мене — айстра ти і сонечко осінне, Без запаху краса і сяйво без тепла»; «Я для тебе в зеленому мареві трав Журну айстру сьогодні зрвав». *Опівночі айстри в саду розцвіли, Схилились і — вмерли... І тут, як на сміх, Засяяло сонце над трупами їх* (Олександр Олесь — в образі айстр поет подає мрійників-ідеалістів, яким не вистачає снаги боротися і які здаються тоді, коли їхні мрії можуть здійснитися); у термінологічних сполученнях: *айстра альпійська* (рідкісна в Україні рослина; трапляється тільки у високогір'ї Карпат, занесена до Червоної книги); *айстра степова* (поширена в південно-західній частині України; у народі називають ще *іванок*).

акація — назва кількох видів посухостійних дерев або кущів з білими чи жовтими квітками; символізує дружбу, дружні, приятельські стосунки. *А де акація росте — там, так і знайте, в глибині під піском поховані родючі ґрунти. Отже, сміливо в тих місцях садить виноград...* (О. Гончар); у сполученнях: *біла акація* — різновид акації — дерево з білим суцвіттям; використовується в народній медицині; мед із неї світлий, приємний на смак, має цілющі властивості; *жовта акація* — різновид акації — кущ із жовтим суцвіттям; за народною прикметою, — «коли сильно пахнуть квіти жовтої акації, а довкола них густо в'ються комахи — на дощ і негоду».

аконіт *див. тоя*.

акровірш = **акростих** — поетичний твір, у якому перші літери кожного віршованого рядка, прочитані зверху вниз, утворюють слово, словосполучення або речення; класичні зразки таких творів залишив український поет Леонід Глібов, наприклад: «Сидить хитра баба аж на версі граба. Ой не злізу з граба! — дурить діток баба. — Вловить мені ту курочку рябу, А я подарую грушку золоту» (*Хто баба? — Сова*); «Між людьми, як пташка, в'ється, У людей і їсть, і п'є; Ходить старець, просить, гнеться, А у неї всюди є» (*Що за птиця? — Муха*).

алатір-камінь — прадавній символ присутності Бога у вигляді священного «живого каменя», що лежить далеко на Сході, у Вирії, а на ньому росте Дерево життя (*див. дерево2*); під каменем перебуває Безсмертя душі людської, яким боги засівають землю; у народних замовляннях говориться: «Під тим каменем схована сила могутня, і тій силі кінця немає»; «Хто камінь-алатир зітре, той мій заговор пересилить»; за іншими повір'ями, на алатир-камені перебуває не лише богиня Всесвіту Лада (у християнстві замінена Богородицею), а й сам Перун (пізніше святий Ілля) зі своїми помічниками — духами весняних гроз, яких у народі називають Божим війством, або небесними силами.

алебарда *див. галябарда*.

алілуя = **алилуя** — уживається у відправах іудейської і християнської релігій для вираження славлення Бога (означає буквально: «Хваліте Господа!»). *Кат лютує, А ксьондз скаженим язиком кричить: «Те деум! алилуя!»* (Т. Шевченко); фразеологізм: *співати алилуя* — в іро-

нічному або зневажливому смислі — надмірно вихвалити кого-небудь.

Аллах — назва Бога в мусульманській релігії; фразеологізм — *Аллах його знає* — невідомо; *один Аллах знає (відає), одному Аллаху відомо* — ніхто не знає. *В глибину бездонну океану Аллах всезрячим позирає оком* (П. Куліш); *А вас, письменних, треба б бити, Щоб не кричали: «Ах! Аллах! Не варт, не варт на світі жити!»* (Т. Шевченко).

алтабас = **альтебас** — різновид старовинної парчі, суцільно затканої срібними нитками; символізує розкіш, багатство. *Срібним альтебасом стін не обіб'ю* (Я. Щоголев); [К у п е ц ь:] *Прийми від нас цей адамашок злототканний, Ці килими, китайку, алтабас* (І. Кочерга).

алфавіт *див. абетка*.

альфа — грецька назва літери А (у давніх євреїв означала Голову, Провідника, тобто символізувала усякий початок); фразеологізм: *альфа і омега* — початок і кінець (від усвідомлення Бога як початку й кінця всьому, що є на Землі й у Всесвіті); Ісус Христос в Апокаліпсисі від Іоанна говорить: «Я Альфа і Омега, початок і кінець...».

амвон = **амбон** = **амбона** — підвищення в церкві перед Царськими вратами, з якого виголошуються проповіді; символізує вищість духовного над буденним, матеріальним. *Поучали з церковної амбони рідних братів чужою мовою* (П. Куліш); *А яка то буде радість для народу, коли з висоти церковного амвона залунає, на зло ворогам, на щастя нам, рідною мовою Боже слово!* (М. Стельмах).

аметист — коштовний самоцвіт винно-фіалкового кольору; за дав-

німи віруваннями, на обручці, що дав Діві Марії Йосип, був цей самоцвіт, тому й досі служить символом дівочої скромності й самовідречення; в «Ізборнику» Святослава 1073 р. фігурує в списковій символічній самоцвітів. *На шовкових трав киреї розцвітають орхідеї... і дзвіночки-аметисти, і дрібна чотирилиста конюшинка запашна, і та дівчина струнка* (У. Кравченко).

амінь — 1) (від давньоєвр. «хай буде так!», «істинно так!») уживається як заключне слово в молитвах, проповідях; правильно, істинно; за народними переказами про створення світу, «коли Бог поскидав чортів з неба, чорти летіли до землі сорок діб, коли ж Бог сказав «амінь!», то де котрий з них був, там і зостався: у воді — водяник, у лісі — лісовик, у болоті — болотяник» і т. д. *Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь!* (Біблія); *Настане Пишипівочка, то не гуляйте, моліться, та й в скриню добре дбайте, — амінь! — так закінчив свою проповідь Моссаковський* (І. Нечуй-Левицький); 2) у загальномовному вживанні — кінець, усе скінчено; замикає словесну формулу, за народним виразом, «тридев'ятьма замками, тридев'ятьма ключами»; часто використовується у народних сказаннях, повістях, замовляннях, заклинаннях; закінчити цим словом замовляння — це й знешкодити хворобу, й захиститися від нечистої сили. *Амінь тобі буде* (М. Номис — як побажання смерті); *Ти ж під тином, Сумуючи, у бур'яні Умерла з голоду. Амінь* (Т. Шевченко).

амулет — невеличкий предмет-оберіг, талісман, який носять при собі (здавна це зображення звірів, птахів, мечиків, сокирок, ложок,

підвіски-сережки у вигляді кружала — лунниці, підвіски-бубонця біля пояса, хрестиків та ін.); звичайно носить амулети сягає культу предків, коли покійникові в могилу клали речі, якими він володів за життя; власники амулетів вірять у їхню чудодійну захисну силу, тому їх ще називають *оберегами*; див. ще *берегіня*б.

аналой — у церкві — високий, з похилим верхом столик, на який кладуть ікони, богослужбові книги тощо; у православних церквах звичайно бувають три аналої: головний посеред церкви навпроти Царських врат і два менших — праворуч і ліворуч перед іконостасами з іконами Спасителя і Богоматері; на менших лежать зазвичай ікони; при головному аналої відправляють деякі служби Божі — вінчання, молебни, панахиди. *Отець Палладій сидів коло низького аналоя* (І. Нечуй-Левицький); *Молодих обкрутили навколо аналоя, надали їм вінчальні обручки* (О. Полторацький).

анафема = **анахтема** = **анахтем** (з грецьк. anathema — «прокляття», «відлучення») — відлучення від церкви, прокляття; уживаються також як лайливі слова, оскільки ритуал здавна водночас служив народним правовим обрядом громадського осуду (звичайно за вбивство, крадіжку, підпал, насилля, блуд, зловживання владою); для анафемі вибирали місце на краю села, на перехресті доріг, а час — ближче до свята (це посилювало прокляття); на обряді міг бути присутній і священник, який першим кидав камінь на землю і виголошував прокляття. *Анахтем вічний — Турни пропав!* (І. Котляревський); *Я твоєю головою, анахтемо, звелю*

прочистити комин (Н. Рибак); фразеологізм: *відавати* (*піддавати*, *передавати*) *анафемі* — проклинати, осуджувати, таврувати. *Ми вже й проклинали тих грішників окаяних, анафемі їх привселюдно у храмі Божому передавали і з ганьбою великою виганяли з монастиря* (І. Микитенко).

ангел = **ангол** = **янгол** (з грецьк. aggelos — «вісник»; зменшено-пестливі — *ангелочок*, *ангеля*, *анголя*, *анголяточко*, *янголя*) — 1) у релігійному культі — надприродна істота, посланець, вісник Бога; оберігає людей, є посередником між ними й небом; зображують зазвичай у вигляді юнака з крилами; у кожній людини є свій ангел-охоронець; коли дитина всміхається уві сні, це означає, що на неї дивиться ангел; між ангелом-охоронцем і дияволом-спокусником завжди ворожнеча; для заспокоєння людини завжди має таку молитву: «Ангеле мій, охоронцю мій! Збережи мою душу, зміцни моє серце на всяк день, на всяк час, на всяку хвилину. Вранці встаю, росяю вмиваюся, пеленою Спасового Пречистого образу втираюся. Ворог-сатана, відійди від мене на сто верст — на тисячу! На мені є хрест Господній! На тому хресті написані Лука і Марк, і Микола-мученик: за Христа мучаються, а за нас Богу моляться. Пречисті замки ключами замкнені, замками запечатані, нині, і прісно, і на віки віків. Амінь!»; людину називають часто грішним ангелом (не-ангелом), тому кажуть: «Чоловік не ангел, щоб не согрішив». *Над тим дитям три анголи дихали* (П. Чубинський); *В четвер почули ми, що вмерла* [Одарочка]. *Побігла я туди:*

вона вже на столі... І така ж вона хороша лежала, як ангелятко Боже (Марко Вовчок); *Отож і спить собі дитина, Мов ангеляточко в раю* (Т. Шевченко); *На іконотасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи* (І. Нечуй-Левицький); *Здається, двоє неповинних янголят злетіли з самого неба, усілися у невеличкій хатці, на невеличкій постельці і завели свою голосну і радісну пісню...* (Панас Мирний); 2) = **ангел-хранитель** (-**хоронитель**) — зірка як охоронець будь-якої людини; дістається кожному при народженні (звідси *день ангела* (*янгола*) — іменини) і постає на небі; коли людина вмирає, її зірка спадає з неба (бажано перехреститися, побачивши коли це сталося); взагалі захисник, заступник, охоронець; у народній афористиці служить компонентом антитези «ангел — чорт», тобто «добро — зло», наприклад: «І з янгола можна зробити чорта», «Був би ангел, коби не роги», «Ангельський голосок, а чортова думка»; у переносному розумінні — про людину (перев. жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне. — *А знаєш, Густочко, пан Борис для молодих жєницин небезпечний чоловік!.. Так що я буду твоїм добрим ангелом і забєру його від тебе* (І. Франко).

андарак — старовинний одяг — спідниця (літник) з вовняної або напіввовняної саморобної тканини червоного кольору; тканина в поздовжні смуги або в клітку; на Поліссі — спідниця зі смугастої саморобної тканини.

Андрій — 1) **Андрій Первозва́ний** — один із дванадцяти апостолів, брат Петра, першим (звідси — *Первозва́ний*) покликаний Ісусом Христом у коло учнів; за переказами, в I ст. н. е. проповідував християнство в Царгороді балканським і слов'янським народам, дійшов до місць, де в майбутньому виникли Київ і Новгород, благословив ці місця, тому Київська Русь вбачала у ньому покровителя руської державності; за легендою, нібито приплив на східнослов'янські землі Дніпром, пристав до *Лисої гори* (*див.*), викопав у лісі криницю і сказав: «Буде колись із неї пити мир хрещений»; у староукраїнському літопису знаходимо такий переказ: «Андрій навчав у Синопі: коли прийшов до Корсуня (Херсонеса Таврійського), побачив, що з Корсуня близько до Дніпрового гирла. І пішов у Дніпрове гирло. Відтіль поплив угору Дніпром та принагідно прийшов і став під горами на його березі. Вставши вранці, сказав до учнів, що були з ним: «Бачите ці гори? На горах цих засяє благодать Божа і буде город великий, і багато тут церков Бог побудує»; 2) **Андрія́ (Андрѐя)** — за церковним календарем, день Апостола Андрія Первозваного — свято на честь святого Андрія, що припадає на 30 листопада/13 грудня; святого Андрія в народі вважають покровителем дівчат, які в цей день ворожать, гадають на своє майбутнє, закликають; для цього здебільшого використовують спосіб гадання балабушками: одна з дівчат, набравши в рот води, приносить її в хату й виливає в тісто; балабушок роблять за кількістю дівчат і кладуть на ослони парами; коли балабуш-

ки розкладені, до хати впускають собаку, який зовсім не їв цього дня; дівчина, чию балабушку собака схопить першим, раніше за всіх вийде заміж; якщо чийось балабушку не з'їв собака, та не вийде заміж цього року; в «Андріївській вечір» улаштовували «кусання» калити; підвішений пшеничний круглий корж, густо помазаний медом, хлопці верхи на коцюбі намагались ухопити зубами, щоб укусити; при цьому вони приказують: «Іду, їду калиту хапати!»; це частіше не вдається, тому «кусання» супроводжувалося звичайно сміхом, жартами; по забаві сідають усі їсти вареники, але обережно, бо дівчата в один з них кладуть неїстівну начинку, наприклад, вовну; з'їдають і рештки калити; *див. ще вечорнійці, калита* 1, 2. *На Андрія робиться дівцям надія* (приказка); *Я, святий Андрію, конопельки сію, дай же, Боже, знати, з ким буду весілля грати* (приповідка); *Андрію, Андрію, конопельки сію, спідницею волочу, заміж вийти хочу* (співанка); *Святий Андрію, на тебе конопельки сію, дай, Боже, знати, з ким буду весілля грати!* (М. Номис); 3) (від грецьк. *andrelios* — «мужній, хоробрий»; пестливі — *Андрійко, Андрісчко, Андрієнько, Андрійчик, Андрісць, Андрійцьо, Андрусь, Андрусик, Андрусьєнько, Андрусечко, Андрушко*) — українізоване християнське чоловіче ім'я; в народній афористичі виступає об'єктом гумору й іронії, — «Андрій за всіх мудрій, продав халупу, сам уліз у дупло», «Куме Андрию, не будьте свинею!», «Засміється, Андрійку, дам тобі копійку», «Іж, Андрушку, юшку, бо м'ясо дороге», «З нашого Андрушка ні м'яса, ні юшки», «Обійдеться Андрушка без того кожушка»; у на-

родних піснях (ліричних та обрядових) ім'я в усіх його різновидах оспіване з ніжністю і любов'ю. *Ой скажіте, добрі люди, чим Андрій хворіє, На роботі — замерзає, коло миски — пріє* (коломийка). *У Андрійка кінь вороненький, Перескочив хмиз зелененький. — Ой їдь, Андрієчку, да й не становись* (пісня); *Зелена рутонька жовто зацвіла, Ой десь мого Андрійця довго нема* (пісня); *Як заїде Андрійцьо з боярами, То витовче сад-виноград, гей!* (пісня); *Ой із гори високої летить біле гуся, Нікого так не люблю, як того Андруся* (пісня); *Молодий Андрусьєнько поклін б'є* (пісня); *Ой мала я хлопця, хлопця Андруха, Андруха* (пісня); *Андрусик встав і кинувся до дяді, І почоломкався старий Лука* (А. Малишко).

андрогіни — міфічні істоти, які самі себе породжують; комплекс андрогіна пояснює стійку парність міфологічних і фольклорних персонажів (як богів античного пантеону, так і давньоукраїнських — Купала, Марени, Коструба-Кострубонька, Сонця, які уявлялися то в чоловічому, то в жіночому образах); це саме стосується й тварин (коза-козел, лис-лисиця, вовк-вовчиця); пор. також травестовані ряджені в різдвяних обрядах, а також стійку пару Маланка—Василь.

Андронів день — народна назва церковно-календарного дня 12/25 жовтня; народжений цього дня дивиться на свою зорю: чи не впала вона, чи не змахнув її Андрон-вартівник, котрий «небосхил замітає, ключем височінь відмикає».

анекдот — коротке жартівливе (здебільшого вигадане) оповідання про яку-небудь смішну подію; особливе місце займають народні анекдоти, в основі яких лежать ку-

медні вигадки, події або пригоди; стягнені анекдоти лягли в основу народних афоризмів, наприклад: «Вставай, тату, вечерять!» — «А хліб є?» — «Ні, немає!» — «Вечеряйте ж, дітки, я щось розіспався!»; «— Нашо ті чоботи? Январ, май — і літо, проходжу й босий!» — казав циган, притуплюючи від холоду»; «Найшов батько гроші та й каже: «Хто рано встає, тому Бог дає!».— А син каже: «Ова, той іще раніше встав, що загубив!».

анімізм (від лат. *animus* — «душа», «живе») — різновид первісної релігії з вірою в існування душ і духів, що нібито управляють всім матеріальним світом; в основі первісного релігійного світогляду наших предків був культ природи як живої істоти; в основі дохристиянських вірувань лежало одухотворення всього довкілля: сонце, зорі, місяць, вогонь, вода, рослини, звірина, каміння, дерева, вітер, зілля тощо — все живе, має свою душу, людиноподібне; цим просяк і розвиток мови; вислови «сонце сходить, заходить, встає, сідає»; «ударив грім», «буря виє», «вітер свище», «хмари пливуть, насувають, купчаться» — мовні продукти анімістичного світогляду, хоч уживаються сьогодні поза своїм колишнім змістом як трафаретні; анімістичним був світогляд і автора «Слова о полку Ігоревім» (у ньому природа постає живою, одухотвореною); анімістичний світогляд залишив великий слід у поетичній творчості, наприклад, у формі персоналізації, або уособнень.

Анни день *див.* Ганни день.

анти — східнослов'янські племена, які в IV—VI ст. заселяли територію між Дністром і Дніпром;

М. Грушевський допускає отождолення антів з предками українського народу; візантійський письменник і цісар Маврикій (VI ст.) пише: «Словени і анти мають однаковий спосіб життя, однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються намовити себе під ярмо чужої влади, а вже ніколи на власній землі... Уступають радше перед силою, аніж подарунками»; С. Килимник пише: «Углиблюючись у наші веснянки-гаївки, ми мусимо пригадати, що вони створені близько IV—VI ст. (а може, й раніше) нашими прапращурами антами».

Антибог див. сатана.

антипко — у народній уяві — чорт, якому дверима відбито п'ятки, через що він шкутильгає; уживається також як лайливе слово; у народі вважають, що антипко викульовується з курячого зноса. — *Ну, ну, ти, антипку! Цур тобі та дзусь!* (І. Франко); *Якого антипка кричиш?* (І. Франко); *Ходили перекази, що в негоду в річці товчуться антипки, чорти тобто, ловлять русалок, аби кохатися з ними* (М. Олійник).

антихрист = **анцихрист** — (також з великої літери) у християнській релігії — противник Христа, який нібито з'явиться перед кінцем світу для боротьби проти Христової церкви; за Євангелієм, перед кінцем світу народиться антихрист, прийде цей нечестивець до Єрусалима і воссідатиме в церкві подібно до Бога; взагалі уособлення духа зла, що протиставляється духові добра; уживається також як лайливе слово (звідси *анцихрист те знає* «чорт (біс) його знає»). *Розкажує [дяк], яке то лихо людям буде, як народиться анцихрист* (Г. Квітка-

Основ'яненко); — *Варвар, депс-пот, антихрист! Украв мою дочку! Осиротив мене навки!* (І. Нечуй-Левицький).

Антон-Перезимник — народна назва церковно-календарного дня Преподобного Антонія Великого, що припадає на 17/30 січня; казали: «Антоніна-Перезимня — зими половина», надаючи святому жіночого образу; за прикметою, — біжать небом величезні хмари, вітря яких звернуто на північ, — по-тепліє.

анціболот = **анциболотник** = **анцибол див. болотник.**

Апокаліпсис — остання книга Нового Заповіту, написана святим євангелістом Іоанном; описує в загальних образах останні дні світу, прихід антихриста та різні катастрофи, що супроводять ці останні жакливі дні; символізує вселенську катастрофу.

апокрифи (від грецьк. *apokryphos* — «таємне, заповідне») — велика група християнського епосу, пов'язана із сюжетами Святого Письма, Життями святих, версіями першопочатку світу тощо; одна із давніх українських легенд-апокрифів розповідає: «Бог виліпив людину з глини та й поставив сушитися, а собака наказав стерегти її; собака довго стеріг, але потім заснув; диявол підгледів це, підійшов до людини, розірвав їй груди і наплював туди; побачивши це, Бог удихнув у людину живу душу; так у людину було закладене Боже й дияволове, і вона й тепер, кашляючи, харкає»; до апокрифів належать «Волхвник» (XV ст.) як збірник народних прикмет, «Ранник» (XIV—XV ст.) як збірник передбачень, «Зелітник» як опис чарівних і цілющих

трав, «Колядник» (XIII—XV ст.) як книга прикмет, «Лунники» (XV, XVII ст.) як книги ворожінь, «Чарівник» як книга сказань та ін.

апостол — 1) за євангельськими переказами — кожен з дванадцяти учнів Ісуса Христа, яких він послав проповідувати своє вчення; Його учнями були: Петро, Андрій, Яків Старший, Іоанн Богослов, Пилип, Варфоломій, Матвій, Хома, Яків Алфеев, Тадей, Симон Зилот, Іуда Іскаріот; до апостолів зараховують і «апостола язичництва», який не знав Ісуса Христа в його земному житті, але має особливі богословські заслуги, — «вчитель всесвіту» Павло. *І слово із уст апостола святого Драгим елеєм потекло* (Т. Шевченко); *Чомусь пригадалося євангельське оповідання, як апостол Петро зрікся Христа* (З. Тулуб); 2) у переносному розумінні — гарячий послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї тощо. *І день іде, і ніч іде. І голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки* (Т. Шевченко); 3) церковна книга, що містить «Діяння апостолів» і їхні «Послання»; перший друкований «Апостол» в Україні вийшов 1754 року у Львові в друкарні І. Федорова. *Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав Апостола у церкві* (І. Нечуй-Левицький).

Арей — у давньослов'янській міфології — бог війни, син великого бога вогню Неба-Сварога і Матері-Землі; поклонялися мечу Арєя (про це пише Геродот) як святому образу самого бога; який навчав людей виготовляти зброю і боротися рідну землю; ворогів іроти були з мечів Арєя, і кілі, які загоювання

Атилли, ватажка гунів, розповідає історик Йордан (VI ст.): «Той меч королі Скіфії вважали святим».

арка — символ небесного склепіння, по якому рухається небесне світило; ідею руху віддавна виражали три Сонця (або «Сонце світлетрисвітле, Троян (три Яни) — бог сонця): Сонце, що сходить, Сонце опівдні і Сонце, яке заходить, — ранок, полудень і вечір. *Внизу, під широко розкинутим гіллям величезного дуба — глибока арка брами, входу до княжого двору* (І. Кочерга).

аркан — 1) довгий мотузок із зашморгом із кінського волосу на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин, закидаючи при ловах петлю на шию; татари ловили арканом людей у ясир. *Еней і сам так розходився, як на аркані жеребець* (І. Котляревський); *Влучно кинувтий аркан раптомо слугав йому руки, і хлопець звалився на землю* (З. Тулуб); 2) гуцульський чоловічий танок, у якому танцюристи, становлячись один за одним, роблять довгий ланцюг, а потім еднаються в коло, розходяться і звиваються. *Аркан танцювати* (І. Франко); *Тут, біля Дніпра, гуцули танцювали свій славетний аркан, вихровий танець карпатських богатирів* (С. Журахович).

аркебуз — старовинна довга рушниця, що мала гак, яким спиралі її на мур, як і гаківницю (див.); називали ще півгаківницею.

арніка — висока багаторічна трав'яниста рослина з жовтими квітками; широко використовується в народній медицині; у народі її називають *арником, скусівником, чарівником, шкельським зіллям*; горіччатий квітковий арніка використаний для загоювання

ран, а також при лікуванні серцевих хвороб; за легендою, за допомогою цієї рослини князь Данило Галицький вилікувався від «дихавиць» за 40 днів і ночей; князь хотів щедро нагородити цілителя, але коли кинулися його шукати, то не знайшли (очевидно, пішов у гори чарівне зілля збирати, адже арніка водиться перев. в Карпатах).

Артанія — за припущенням, одна із персонажів стародавньої України; за різними джерелами, її варіантами були *Аратта*, *Оратанія*, *Оріана*; її символом були золотий плуг і ярмо, які згодом стали емблемою скіфів-сколотів; *див. ще* **орій**.

Аргемів день — народна назва церковно-календарного дня 20 жовтня/2 листопада; вважалося в народі, що на захист народженого в цей день стає мати звірів — вовчиця; іменинник — близький за духом лісові, звірам, птахам.

архангел — у християнській релігії — ангел найвищого рангу; припускають, що їх сім; у Святому Письмі є згадка про трьох із них: *архистратига Михайла* (*див. Михайла*), який переміг Сатаніла і загнав його в безодні пекла; *архфнгела Гавриїла* (*див.*), який сповістив Захарію про народження Іоанна Хрестителя, а Діву Марію про народження Ісуса; архангела Рафаїла, який супроводив Товію в пустелі; інші чотири — це Уриїл, Салафіїл, Іегудіїл, Варахіїл. *Бачить же Бог, бачить Творець, Що мир позибає, Архангела Гавриїла В Назарет посилає* (Т. Шевченко); *Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михайла* (І. Нечуй-Левицький).

архидиякон — старший диякон,

який служить при митрополії. *Урочистим гулом гудуть дзвони. Сорок і ще чотири могутні київські ієреї на чолі з митрополитом в сяючих ризах, з масою розкішного волосся, диякони з кадилами й кропилами, протодиякони із своїми атрибутами, архидиякони, що рикали громовим риком, — хресний хід рушив з собору через знамениту браму на плацу* (О. Довженко).

архієпископ — духовне звання, середнє між єпископом і митрополитом, а також особа, що носить це звання. *«Історію русів» приписують архієпископу Георгієві Кониському* (М. Рильський).

архієрей = архірей — у православних християн — представник вищого духовенства. *Горе вам, Учителі архієреї* (Т. Шевченко); *Архієреями ставлять ченців з протоєреїв удівців* (І. Нечуй-Левицький).

архімандрит — у православній церкві — найвище духовне звання в ченців; почесний титул настоятелів великих чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій, глав духовних місій, а також особа, що має цей титул, настоятель монастиря. *З монастиря святого Узолоті, аж сяє, Сам архімандрит вихожає* (Т. Шевченко); *Саме тоді кияни обрали архмандрита Петра Могила за митрополита* (І. Нечуй-Левицький).

архистратіг *див. Михайла* 1.

аршія — давня східнослов'янська міра довжини, що вживалася до запровадження метричної системи; дорівнює 0,74 м; також лінійка, прут такої довжини. *Зимом були великі сніги, так деінде закидало, що аршінів у три було* (Г. Квітка-Основ'яненко); фразеологізми:

міряти на свій аршія — оцінювати когось, що-небудь тільки зі свого погляду; **ніби (немов) аршія проковтнув** — про того, хто тримається неприродно прямо, виструнчено; **під аршію [стату]** — іти до війська (так говорили, коли забирали хлопців до царського війська, передусім міряючи їхній зріст аршином). *Усі невад, усі назад, В усіх доля — мати. А у вдови один син, Та й той якраз під аршин* (Т. Шевченко).

Аскольд і Дір — київські князі (2-а пол. IX ст.), які, за деякими писемними відомостями, були нащадками Кия, а за літописною версією, — дружинниками Рюрика; близько 860 р. очолили руську військову дружину під час першого походу на Константинополь; за літописом, близько 882 р. були вбиті за наказом князя Олега.

Аскольдова могила — місцевість на схилах Дніпра (нині — частина паркового комплексу) в Києві, де, за літописом, були вбиті київські князі Аскольд і Дір; першого з них нібито поховано на місці загибелі, звідки назва; тут також поховано загиблих під Крутами київських студентів, що повстали на захист УНР. *На Аскольдовій могилі Поховали їх — Тридцять мучнів українців, Славних, молодих... На Аскольдовій могилі Український цвіт!* (П. Тичина).

аспид *див. гаспид*.

астральний культ — культ небесних світил; поклоніння зіркам і всім космічним явищам, віра у зв'язок усього на землі з небесними світилами; про такий культ праукраїнців свідчать археологічні знахідки — розетки, хрести, свастики, трикветри, що вказують на стародавній культ сонця; про цей культ свідчать тексти давніх коля-

док, наприклад, у запису Є. Желехівського: «Ой як то було з початку світу, Як ще не було неба, ні землі? Ой, на морі одна павутинка, На тій павутинці три товариші: Єден товариш — яснє сонечко, Другий товариш — ясний місяченько, Третій товариш — дрібний дошенько»; у запису П. Куліша: «А в нашого Пана-Отця Золотії ворітця, Перед тими ворітьми Стоять столи заслані. А за тими столами Стоять янголи рядами» (Пан-Отєць — очевидно, Сонце); весільні пісні засвідчують уподібнення молодих до небесного подружжя — Місяця та Вечірньої Зорі, а їхніх батьків — до батьків усесвіту — Неба і Землі: «Слала зоря до місяця: — Ой місяцю, товаришу, Не заходь ти раній мене, зійдемо обоє разом, Освітимо небо й землю»; головним астральним богам у давній Україні були присвячені дерева, птахи, тварини: дуб — Перуну і Сонцю, ясен — Перуну й Арею, береза — Ладі, клен — Полелю та ін.

астрологія — вчення про небесні світила, зокрема зірки, за якими можна відгадати долю людини й перебіг різних подій людського життя; вірування про зв'язок зірок з долею людини поширені ще з дохристиянського часу: вірили, що «зірки — це душі покійників», які відзначалися праведним життям на землі; були й протилежні вірування, що це «грішні душі, які Господь поставив на небо спокутувати свої гріхи»; але більше вірили в те, що кожна людина має свою зірку; як тільки людина народжується, Бог засвічує свічку на небі; для безгрішних зірка горить ясним чистим світлом; умирає людина — її зірка гасне.

Б

баба — 1) (пестливі — *бабуня, бабунечка, бабуся, бабусенька, бабусечка, бабця*) мати батька або матері; жартують: «Ми собі родина, бо твій дідо моїй бабі раз у шапці приніс грибів», «Син бабі вуйко»; у давніх українців — одне з найстаровинніших божеств: мати-предкиня, берегиня, охоронниця, покрова, хранителька родинного вогнища; з її ушануванням постав культ Матері, згодом Богині. *Ждала баба онукового книша, та вилзла й душа* (прислів'я); *Поки жива бабуся, я нікого не боюся* (приказка); *Кругом столу дівтора, Пестить бабця їх стара І онукам самі ласі Подає шматочки м'яса* (М. Шпак); 2) стара жінка; дружина діда; загальнослов'янське слово позначає взагалі жінку (перев. стару); використовується в народній культурі на позначення міфологічних персонажів, хвороб, атмосферних явищ, астрономічних об'єктів, календарних дат, ритуальних предметів; часто протиставляється дідові або виступає з ним у парі (пор. у казці: «Жили собі дід та баба, і була в них курочка ряба»); також обов'язкові персонажі рядження; цим словом називають жіночих демонів: *лісова баба* — дружина лісовика, *банна баба* — дух лазні, *залізна баба* — дух, що живе в кукурудзі, *життя баба* — польовий дух. *Була колись*

баба дівкою, та давно (приказка); *Баба без діда — як борщ без хліба* (приказка); *Кортить бабі скоринки, та не вгризе* (приказка); *Сердилась баба на діда, а дід того не відав* (М. Номис); 3) (збільшено-зневажливі — *бабище, бабісько*) народнорозмовне — взагалі жінка; у народі сварливу, підступну, язикасту, злу жінку (незалежно від віку) часто порівнюють з чортом (дідьком, бісом), взагалі з нечистою силою, тому звать *язібабою* і кажуть: «Чорт і баба — одна рада», «То така баба, що й дідька не треба», «Де диявол нічого не вдіє, там бабу пошле», «З бабою і дідько справу програв», «У баби язик, як у чорта мітла», «Що біс, що баба — одна у них мама». *Де баб сім, там торг зовсім* (М. Номис); *Не пхай бабі пальця в рот* (І. Франко); *У баби язик — як лопатень* (М. Номис); *Баба з воза — коням легше* (прислів'я); *Господи, благослови стару бабу на постолі, а молоду на кожаниці* (М. Номис); *Як виїшла бабище старая, Крива, горбатая, сухая* (І. Котляревський); 4) жінка, що приймала дітей під час пологів і справляла рожаничий бенкет як своєрідну жертву Пречистій Діві (раніше богині Мокوشі та рожаницям); бабина робота вважалася Божою працею; повитуха знала безліч замовлянь від недоброго ока,

зналася на зіллі, яким користувалася при підготовленні першої купелі, обсушувала витину біля домашнього вогнища; також у сполученнях: *баба-[с]повитуха, баба-пупорізка, баба-бранка, бранна баба*; в народі існує прикмета, за якою сповитусі-покійниці кладуть до труни пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли бабувала. *Баба винувата, що дівка черевата* (приказка); *Де багато баб, там дитя без пупа* (М. Номис); 5) злидарка. *Баба в торбу візьме* (приказка, якою лякають дітей); 6) відьма, знахарка, чарівниця, ворожка, шептуха; у народній творчості з такою жінкою пов'язують передусім ворожіння, чарування, пор. у пісні: «Ой приходю я з відрами до криниці. Здибає мене три баби-чарівниці. Ой одна баба, що корови чарує, А друга баба, що мешканнячко псує, А третя баба із чорними очима, Ой вона ж мене із милим розлучила»; старе слово *бабкати* означає «шепотіти», «ворожити». *Надвоє баба ворожила: або вмере, або буде жива* (прислів'я); *Бог pomoже, то й баба pomoже* (прислів'я); *Сто баб — сто лік* (приказка); *Я баба шептуха од злого духа*; 7) **Баба-Яга = Яга = Баба-Юга** — у дохристиянських віруваннях — богиня смерті (називають ще *Язя, Йога, Єєра*); мешканка потойбічного світу; живе у хатинці на курячих ніжках як межі двох світів; традиційний персонаж дитячої казки як лихої баби, небезпечної для дітей, котрих хоче поїдати; взагалі у народних казках — потворна і зла чарівниця, зла істота, стара відьма; також персоніфікація дуже лютої зими; у народі відома з дуже давніх часів (слово *яга*, можливо, споріднене з

литовським *angis* — «гадюка, уж»; давня *язя* — «чарівниця»); у переносному розумінні — взагалі лиха, зла, підступна, сварлива жінка. *Баба-Яга, костяна нога, волосяний язик, в ступі їздить, товкачем поганяє, мітлою слід замітає* (казка); *Раз убили брати козу, а то не коза була — то була дочка Баби-Яги* (казка) (*див. ще мавка2*); 8) **діка баба = літавиця = перелесниця** — казкова жіноча істота, яка спокушає молодих чоловіків; 9) **кіці (кіці-, кціці-, кціца, кіці-)** баба — старовинна народна гра у *піджмурки* (*див.*), а також той із гравців, у кого зав'язані очі і який ловить інших; 10) **тісна (кісна) баба** — старовинна народна гра, в якій ті, що сидять на кінцях лавки, тиснуть на тих, що сидять посередині, намагаючись витіснити і зайняти їхнє місце; 11) **бабу перевозити** — старовинна дитяча гра; кидають камінці або черепки так, щоб вони пішли по воді рикошетом; скільки камінець або черепок зробить стрибків, стільки той, хто кидав, «перевіз баб»; у Галичині гру звать «щура (качку) пускати» (І. Франко); 12) **кам'яна (скіфська) баба** — людиноподібний кам'яний бовван давнього походження в степу (між Доном і Дніпром) на могилах, поставлений скіфами або сарматами; також старовинний половецький намогильник (назва походить від тюркського *балбал* (намогильник) і утворилася шляхом перенесення за співзвучністю з українською); також об'єкти язичницького культу; за легендами, ці боввани нібито закам'яніли люди, покарані Богом (М. Грушевський); 13) подоба людської фігури, виліпленої із снігу; у сполученні: *снігова баба* — також велика конусоподібна кучугура

снігу. По дворах врівень з хатами стоять страшні снігові баби, і тільки вітер куйовдить їх гострі голови (Панас Мирний); Бабу здоровенну, Уночі страшенну, Зліпимо гуртом (Л. Глібов); 14) пучок сіна, який кладеться під стіл на Святвечір; 15) **баба-птіця** — великий водяний птах з довгим пласким дзьобом, під яким є простора торба, куди він ховає свою здобич; пелікан, нежить; символ жертвовної любові батьків до дітей; символ Христа, що з любові до людства пішов на муки і страшну смерть; 16) **Бабі** — другий поминальний день після Дідів (Дідового дня); 17) **Бабі** — народна назва сузір'я Плеяд; *див. ще бабине літо*; 18) **Жігня Баба** *див. Велика Богіня*.

бабай — народна назва домовика; іноді вживають для лякання дітей. Можна було скільки завгодно *лякати хлопчика «ведмедє з торбаю» чи «бабаєм»* — він їце опирався й висував додаткові питання й умови (Ю. Яновський).

бабак = **байбак** — великий гризун, зовні схожий на ховраха, товстий і незграбний, що живе в степу в норах; з ранньої осені до весни впадає в сплячку; цінний своїм хутром і шкірою; уособлює незграбність, неповороткість, ледарство. *Хто б сподівався, що Турн — бабак!* (І. Котляревський); *Питав Лисицю кум Бабак* (Л. Глібов); у сполученні: **бабак свіснує** — почалася весна (за народним повір'ям, 1 березня бабак просинається і свистить, що є першою ознакою весни). *Скоро свіснує бабак, Стрепенувся байрак; Шум зеленій гілля розвіває... Зима сходе. Весна Первий квіт із землі витискає* (І. Манжура).

бабізна = **бабівшіна** — майнова

спадщина, що залишилася після баби. *Ця хата ще моя бабізна* (Словник Грінченка).

бабіне літо = **баболітник** — погідні, теплі дні на початку осені, а також павутиння, що лігає в цей період; пора року, коли в сузір'ї Велеса видно Плеяди, які в народі називають *Бабали*; за стародавніми віруваннями, ця пора ділить рік на дві частини: коли Баби показуються навесні, починається літо, восени — зима; з павутинням пов'язували деякі жіночі роботи — прядіння, вишивання, в'язання; з цією порою пов'язані деякі народні прикмети, — «бабіне літо занегоджене — осінь суха», «якщо перший день бабіного літа ясний, то і осінь буде тепла». *День був ясний, сонячний та теплий. Починалося бабіне літо* (І. Нечуй-Левицький); *І літо бабіне сміється Тендітним прядивом срібла* (Б. Кравців); *Літом бабіним позолочена, Тихне яблуна під вікном* (М. Нагнибіда).

бабінець — окреме місце у православній церкві, де стоять жінки (зазвичай перше біля входу); звичай триматися жінкам у церкві окремо від чоловіків зберігся понині; жінки тримаються лівої сторони, а чоловіки — правої. *Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках* (І. Нечуй-Левицький); *В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но білоголова жінота* (М. Старицький).

бабівшіна *див. бабізна*.

бабка — 1) страва з локшини, борошна, картоплі, пшона, рису, сиру з яйцями. *Сестра просить сісти: подають печену курку й бабку; вона просить його їсти* (І. Нечуй-Левицький); 2) камінець, черепок, який пускають по воді рикшетом

(у грі «бабу перевозити»; *див. бабалі*). *Бабки пускати, перевозити; — Василю, постривай. Он глянь, я всі бабки забрав з собою, аж кишені обдулись. Будем гратись дорогою?* (М. Кропивницький); 3) хижа комаха з довгим і тонким тілом і двома парами великих прозорих крил. *Бабок, метеликів над нею* [маківкою] *грає сила* (Є. Гребінка); *Коли влітку лігає багато бабок, то буде голод* (прикмета); 4) народна назва гриба підберезника. *Гайку, гайку, дай нам гриба й бабку, Сироїжку з добру діжку, Красноголовця з доброю молодця* (пісня); 5) одна з народних назв кульбаби; 6) маленьке ковалло, що забивалося у дерев'яний стоян з ослоном для сидіння; служило основою для відбивання леза коси. *Антін дістав з горища бабку, зняв свою стару косу і сів її клепати* (С. Чорнобривець); 7) копа льону з 10 снопиків; їх розставляють у такий спосіб для просушування рослини.

баболітник *див. бабіне літо*.

Бабський великдень *див. Проводи* 1.

баб'яче голосіння — народна назва дня 17/30 вересня; за стародавніми звичаями, у цей день належало з самого ранку згадувати померлих родичів та виплакати себе і за рідних, — «щоб на душі полегшало»; молодь збиралася з цього дня на вечорниці, — «себе показати й на інших подивитися»; з часом цей день став днем «жіночих іменин», за церковним календарем, Святих Мучениць Віри, Надії, Любові і Матері їхньої Софії.

Багатий (Святий) вечір = **Багатвечір** = **Багата (Різдвяна) кутя** = **Св'ята (Різдвяна) веч'єра** = **Святвечір (Свят-вечір)** — переддень (Надвечір'я) Різдва Христового; господиня запалювала у печі й на

припечку (звичайно добути мовим вогнем) дванадцять полін і готувала дванадцять пісних страв — Святу вечерю (узвар, варені горох та квасоля, смажена капуста, риба, вареники, картопля, гриби, каша гречана з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутя з товченої пшениці); ніякої роботи, крім готування ритуальної вечері, в цей день не роблять, усе наперед має бути приведене до ладу; ніщо не повинне було ночувати («світити») цієї ночі поза домом, у чужих руках, позичене; всі члени родини мали бути в зборі («Боже борони де ночувати в людях: увесь рік блукатиме»); бажано було замиритися з усіма, навіть з ворогами, щоб рік був мирний; робилися певні магичні дії на ворога: затикали клоччям чи травою всі дірки в лавах з прислівкою: «Не дірки затикаю, а роти моїм ворогам»; увесь обряд Різдвяної куті проводить батько; на покуті господар ставив «дідуха», невеликий сніп жита чи пшениці — символ урожаю, а господиня на столі — горщик з узваром і горщик з кутею; цей вечір, за повір'ям, має бути присвячений спільній вечері всього роду, на якій нібито присутні й душі всіх померлих родичів, тому їсти треба мовчки, в урочистих роздумах; решту вечері діти розносять дідові та бабі, бідним родичам (*див. веч'єря*); за повір'ям, на Св'ятій вечері не можна ані розмовляти, ані свистати води напиться, бо будеш усі жнива хотіти пити; чхнути під час Св'ятої вечері — на щастя; господар кладе під скатерку по «вуглах» столу часник, щоб злу силу відганяти; цього вечора багато ворожать, а то й закликають; за прикметою, якщо ніч зоряна, то це на

добрий приплід худоби й урожай ягід; збереглися давні вірування про переміни в цей вечір, зокрема води на вино, пор. у весільній пісні: «Що мені Бог дав за паняночку, За паняночку, за невісточку! По воду пішла — вина принесла, По вогонь пішла — золота принесла». *Заступило свято; настав Багатий вечір* (Панас Мирний).

багно див. болото.

багрянниця — довгий верхній одяг з дорогої тканини багряного (або пурпурового) кольору, яку в давнину носили монархи; царська пурпурова мантія; порфіра; символ царської влади, пор. у Т. Шевченка: «Собі багрянницю пошив жилами твердими»; символ розкоші, пишноти, багатства. *Стану вашому належить багрянниця і корона, а не ся буденна одіж* (Леся Українка); *Надіває [Лісовик] багрянницю [пишну, злотом гаптовану] поверх убрання на Мавку* (Леся Українка).

бажánt — печений півень на весіллі, якого подекуди в Україні роздавали разом з короваем, що нагадує жертву стародавніх часів.

базáр — місце торгу, а також день, коли такий торг відбувається, базари — обов'язковий елемент містечкового життя на відміну від ярмарків у великому місті; звичайно бували раз на тиждень на широкому майдані.

базарíнка — хабар; символ підкупності. *Ти базаринку любиш брати, А людям в нужді помагати Не дуже, бачу, поспішавсь...* (І. Котляревський).

байбáк див. бабáк.

Бáйда — 1) герой української народної пісні «У Царграді, на риночку» («Пісня про Байду»); уза-

гальнений образ козака — патріота рідної землі, борця проти турецько-татарського гніту; в народних переказах образ Байди пов'язується з іменем українського князя *Дмитра Вишневецького*, якого прозивали цим іменем (див.). *Ой, як стрілив — царя вцілів, А царицю в потилицю, Його доньку в головоньку. «Ото ж тобі, царю, За Байдину кару!»* (пісня); *Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри* (П. Куліш); *З золотих рам на стінах дивились на його давні предки князі Вишневецькі, поглядав веселими чорними очима козацький гетьман Байда Вишневецький з густою чуприною на підоленій голові, з сагайдаком в правій руці й неначе сміявся з Єремії, з його хапливого виїзду* (І. Нечуй-Левицький); 2) (з малої літери) безтурботна, гуляща людина, гульвіса; також вічний мандрівник; фразеологізми: *байди біти* = *байдики бити* — нічого не робити, нічим не займатися; байдикувати. *Ішов би, ледарю, робити, а не байди бити* (прислів'я); *Ходить байда споконвічний та у вікна загляда* (В. Симоненко); 3) див. байдак2.

байдак — 1) старовинний великий човен, на якому плавали (звичайно козаки) по річках і морю; символ небезпечного, пригодницького життя. *Ой заграй, заграй, синесеньке море, Та під тими байдаками, Що пливають козаки* (Т. Шевченко); *Човни і байдаки палали, Соснови пороми тріщали, Горіли дьоготь і смола* (І. Котляревський); *Розмовляють, розказують, Як Січ будували, Як козаки на байдаках Пороги минали* (Т. Шевченко); *Човен човном, а байдак байдаком по єдиній воді правлять* (М. Номис);

2) також **байда** — рибальський човен. *Вмостився Порфир на перекинутій байді, на сонячному пригріві й задумавсь* (Олесь Гончар); фразеологізм: *байдаки гонити (біти)* — безтурботно гуляти, гульгуювати; 3) (з великої літери) див. поріг2.

байка — 1) (пестливе — *бáсчка*) вигадка, розповідь про те, чого насправді не було, не могло бути; об'єкт гумору: «Байка байкою, а борщ стигне», «Добре казати байки, випивши три чарки», «Байка з комара виросте на вола». *Не все те правда, що байка каже* (прислів'я); 2) невеликий віршований або, рідше, прозовий повчальний твір алегоричного змісту. *Байки Є. Гребінки, Л. Глібова, Лафонтена, І. Крилова; Нема байки без правди* (І. Франко).

байра́к — ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником; опоетизований у народних піснях; асоціюється з козацькою волею, з чумацьким життям. *Ой, не шуми, луже, зелений байраче, Не плач, не журися, молодий козаче* (пісня); *За байраком байрак, А там стен і моголи* (Т. Шевченко); *Де байрак, там і козак* (М. Номис); *Бідняк — що грак: з долини та в байрак* (приказка); *Місяць небом сяє, В байраці маленький соловій співає* (пісня); *Ой, ми [чумаки] будем, будем почувати в чистім полі, край байраку* (пісня).

байстрю́к (ж. *байстрю́чка*, зменшене — *байстрю́чок*) = **байстер** = **байстрія** = **байстрічення** — народні назви позашлюбного сина (також зневажливо або лайливо). *Не байстріюкові гріх, а батькові* (приказка); *А з калини, мов гадина, Байстрюк виглядає!* (Т. Шевченко); *Солдатка йде, байстрія несе* (Г. Квітка-Основ'яненко)

балабу́шка (зменшене від *балабу́х=балабу́ха*) — народна назва невеликої булочки або звареного у воді шматочка солодкого тіста; уживається в їжу; обрядові коржики або булочки, які дівчата використовували для ворожіння під свято *Андрія Первозваного* (див.); у Галичині балабухами називали буханці житнього хліба, які пекли під Новий рік з ритуальною метою для посівальників. *У неділю повелись пиріжки, балабушки; одне слово — Гортина зажила добре* (Л. Яновська).

бала́да — народний або авторський віршовий твір на героїчну, легендарну або казкову тему. *Українська романтична балада; Балади Л. Боровиковського, Т. Шевченка, М. Костомарова; Серце билось, билося серця — Так воно в баладі і годиться* (М. Рильський); *Крізь тихі спомини балад Гуцулка коси заплітала* (М. Сингаївський).

балахо́н = **халамі́да** — старовинний просторий і довгий одяг, що надівається поверх усього для захисту від пилу. *З повозки зскочив Гануш, увесь закутаний в білий, довгий до землі балахон* (І. Нечуй-Левицький).

балда — велика сокира чи обух; символ нерозумної, незграбної людини. *Гне шахтар дугою спину і кляне свою судьбину, під рукою обухок чи балда і молоток* (М. Упенник).

ба́лія — давня дерев'яна, пізніше — металева широка і низька посудина (звичайно округла) для води; обов'язковий предмет сільського побуту, який використовується для прання білизни, для миття тіла і т. ін. *Стояла велика балія, обік неї лежали два праники* (І. Франко); *На порозі стояла вели-*

ка *балія, нарували баняки з водою* (М. Зарудний).

бандура (зменшено-пестливі — *бандурка, бандуронька, бандурочка*) — український народний багатострунний шипковий музичний інструмент з декою овальної форми; західноєвропейського походження; назва, очевидно, запозичена з романських мов (ісп. *banduro*, італ. *bandura*); у XVII ст. вже національний український інструмент, пізніше призабутий; у XIX ст. на ньому грали лише сліпці-бандуристи; у XX ст. відроджений (багато для цього зробив український письменник Г. Хоткевич). *Взяв би я бандуру та й заграє, що знав, — Через ту бандуру бандуристом став* (пісня); *Ой там козак похожає, У бандурку виграє* (пісня).

банкёт див. бенкёт.

бантина — у сільській хаті, сараї, клуні — поперечна балка між кроквами, на якій тримається дах; у сполученні: *на бантину* — повіситися, повісити когось, щось. — *Одне тепер зосталось мені; коли не в річку, то на бантину!*. (М. Кропивницький).

бануш — старовинна українська страва — кукурудзяне борошно, змішане зі сметаною і зварене; також суп з яловичиною; І. Франко тлумачить так: «Бануш — кукурудзяний куліш на овечім салі», у І. Муратова: «Бануш — дуже смачна мамалига, зварена у сметані».

баня — опуклий дах звичайно культової споруди, що має форму півкулі; купол; поширений поетичний образ *небесної бані*. *Золоті бані Софії; Ой не видно його дому, тільки видно баню* (А. Метлин-

ський); *На бані Лаври промінь ліг* (В. Сосюра).

баран — 1) (зменшено-пестливе — *баранчик*) самець вівці; у давнину баран (він же *овен*) — символ чоловічого першопочатку, творчої енергії, родючості, оновлення, багатства, достоїнності, тому його зображенням прикрашали ножі, поясні бляхи, керамічний посуд; баранячі роги — емблема земної рослинності, її пробудження і розквіту навесні; баран з «великими рогами» часто є персонажем заговлянь; водночас тварина виступає уособленням глупоти й упертості («баран бараном», «не робись бараном, бо вовк з'їсть»); у народі також символ невинності (як вівця і ягня), особливо в порівнянні з вовком (від християнського символу *Агнец Божий*, тобто Христос); також символ завязатості («ходить, як овечка, а буцає, як баран»). *Кучерявий баране, Чого гаєм скачеш?* (пісня); *Овечку стрижуть, а баран дрижить* (приказка); *Не будь бараном, а то й вовк не з'їсть* (приказка); *Добрый баранчик, та по-вовчому виє* (прислів'я); 2) нерозумна, нетямуща людина; дурень. *Дурний як баран*; фразеологізми: *мов (як) баран на нові ворота* (*дивиться, вірився* і т. ін.) — дивиться на кого-, що-небудь, виявляючи повне нерозуміння, здивування; *як баран в аптеці* (*розуміється, розбирається* і т. ін.) — виявляє цілковите незнання якої-небудь справи; 3) рід народної гри в м'яч; 4) сьома фігура при дитячій грі в м'яч, що називається *стілкою* (*див.*); 5) (з великої літери) народна назва сузір'я Овена.

барвінок — 1) (зменшено-пестливі — *барвінонько, барвіночок,*

барвіничок, барвіничок) трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і яскраво-блакитними квітами; пор. загадку про барвінок: «Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає, хоч мороз усе побив — його не займає»; народний символ життя і безсмертя людської душі; рослину садять на могилах, можливо, як символ зв'язку життя й смерті, як його продовження; разом з тим садіння барвінку на могилах у народному світобаченні пов'язується також з весіллям і коханням: «Викопає же мені глибоку могилу, Посади в головах червону калину, А в ніженьках хрещатий барвінок. Ой, як будеш ти сина женити, Прийдеш до мене калини ломити, Ой, як будеш дочку оддавати, Прийдеш до мене барвіночку рвати» (П. Чубинський); також символ дівочтва, дівочої краси, чистоти, першого кохання («Стелися, барвінку, аби любов з любов'ю зустрілась»), міцності і святості шлюбу, коханої людини; використовується у ритуальних діях, зокрема весільних обрядодіях; з хрещатого барвінку (ознака мотивується зірчастим розташуванням стебел і тим, що рослина стелиться на всі боки навхрест) на весіллі плетуть вінки; рослина прикрашає весільний вінок молодої, одяг гостей, святковий коровай; у бойків — збирання барвінку на весілля є обрядовою дією; за легендою, п'ять пелюсток цієї квітки — то п'ять засад щасливого подружнього життя: перша пелюстка — краса, друга — ніжність, третя — незабутність, четверта — злагода, п'ята — вірність; взагалі в українській етнокulturі рослина щедро наділена символікою особистого щастя (*рвати барвінок* — іти на любовне

побачення, *ночувати в барвінку* — ночувати з милим, *квітучий барвінок* — освідчення в коханні; *розквітлий барвінок* — щасливий шлюб, *зів'ялий барвінок* — нещасливий шлюб); рослина відома і як приворотне зілля; її використовують і відьми — як чарувальне зілля; широко застосовується також у народній медицині; росте по всій території України, цвіте у травні. *Ой не стелися, хрещатий барвінку, та по крутій горі* (пісня); *Барвінок зацітає так, наче небо бризнуло на землю живого своєю блакиттю, зацітає так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірило* (Є. Гуцало); *Барвінок зелений, хрещатий, крячастий* (постійні народнопотичні епітети; словосполучення уживаються також як пестливі наймення коханого, милого); *Ой ти, козаче, зелений барвінку, прийди до мене хоть у неділку* (пісня); *Та прийди до мене, хрещатий барвінку!* (пісня); — *Дівчинонько, сіра ут-ко, чи свата ти хутко?* — *Козаченьку, барвіночку, хоть і в неділечку* (А. Метлинський); 2) **барвінковий вінок** — традиційний атрибут весільних обрядодій; символізує перехід дівчини з одного стану в інший; дівчина, що втратила до весілля свою чистоту, втрачала й барвінок, отже не вдягала вінка; 3) **барвінок у світлічній шаблі** — у весільному обряді символізує душевну прихильність, приязнь; 4) рід народного орнаменту на писанці, а також у вишивці.

баріло (зменшено-пестливі — *барілко, барілечко, барілочко, барільце*) — старовинна невелика посуда для води, вина, пива та ін. (найчастіше з дерева) з двома днищами та опуклими стінками,

стягнутими обручами; у переносному розумінні — символізує надмірне вживання алкогольних напоїв, наприклад: «Обдубь, як барило» (М. Номис); у М. Кропивницького лайливе: «Геть, п'яне барило!» або ще згрубіле: «У коня рило, як барило» (приказка). *Сало й пішоно в казаночки складали, Воду в барила з криниць наливали* (Я. Щоголев); *Барильця, пляшечки, носатку, Сулії, тикви, баклажки, Все висушили без остатку* (І. Котляревський).

баріш — прибуток від торгівлі або перепродажу, а також взагалі всяка вигода, зиск, дохід; у народі — традиційний об'єкт іронії, — «баріш — дурному товариш». *Як уродиться, без барішу не обходиться, і як умре, то все піп дере* (прислів'я); *Покіль будуть баріши, у баби не стане душі* (М. Номис); *Хоч нема баріша, так слава хороша* (М. Номис).

барліг — 1) лігво ведмедя. *Раз пішла одна дівчина в ліс по горіхи. Там її здибав ведмідь та й забрав до свого барлогу* (казка); *Два ведмеді в одному барлозі не уживуться* (приказка); 2) болото, калюжа; над лежнем кепкують: «Свиня у барлозі, а птах у дорозі». *Валяється (величається), як свиня в барлозі* (М. Номис); 3) у переносному значенні — зневажливо про неохайне, брудне житло. *Качалась [Сівілла] у барлозі, мов порося* (І. Котляревський).

бас = **басоля** — український народний смичковий музичний інструмент, схожий на віолончель. *Купить, татку, цимбали, аби ніженьки оригали, купить, татку, іще бас, то підскочу вище вас* (пісня); *Тепер мені не до солі, коли грають на басолі* (П. Чубинський — у знач. «те-

пер мені не до того»); *На улиці скрипка й бас, пусти, мамо, хочь на час* (пісня); *Да винесли три скрипочки, а четвертий бас* (П. Чубинський).

басурман = **басурмен див.** **бусурман**.

батіг (зменшене — **батіжок**, збільшене — **батожище**) — прикріплений до держака (пужална) мотузок або ремінець, яким поганяють тварин; канчук, пуга; остання назва (як і **пужално**) пов'язана й з тим, що батогом лякали не лише тварин, але й карали людей; відомий також обрядовий удар батогом (у вінчальному обряді батіг молодого, дружковий батіг як захист від нечистої сили); шмагання батогом новорічних маланкарів було охронним засобом і водночас вважалося благодійним, таким, що забезпечує щастя та добробут; у чарівних казках і переказах до удару батогом вдаються ті, хто наділений надприродною силою, — відьми, ворожити, вовкулаки; батіг також був знаряддям виховання дітей, тому кажуть: «Батіг — не мука, а наперед наука». *Батога з піску не сплетеш* (прислів'я); *Взяв чорт батіг, нехай бере і пужално* (М. Номис); *З батіжком чумаченьки Додому вертались* (Т. Шевченко).

Батури́н — місто на Чернігівщині; гетьманська столиця України, де в 1669—1708 рр. була резиденція гетьманів Лівобережної України; після Полтавської битви, в якій гетьман Іван Мазепа виступив проти російського царя Петра I, з наказу останнього Батурин було зруйновано, а його населення знищено. *Я була ще недолітком, Як Батури́н славний Москва вночі запалила, Чечеля убила, І малого, і*

старого В Сейму потопила. Я меж трупами валялась У самих палатах Мазепиних» (Т. Шевченко).

Батьківські дні див. **Радуніця**.

батьківщина — 1) перев. **батьківщина** — спадщина від батьків. *Поганому синові батьківщина не в меду* (приказка); *Спориться, як за батьківщину* (примовка); *Жукуватий князь прогайнував усю батьківщину* (Марко Вовчок); *Він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля, та поставив собі хату край села* (М. Коцюбинський); фразеологізм: *нам батьківщини не ділити* — нам немає за що (чого) сваритися; 2) перев. **батьківщина** — спадщина від предків. *Ніхто її [Україну] не рятує... Козачество гине, Гине слава, батьківщина* (Т. Шевченко); 3) тільки **батьківщина** — країна стосовно людей, які народилися і живуть у ній; вітчизна; найбільша духовна цінність для людини; Сократ перед смертю говорив своєму учневі Критону: «Батьківщина — більша за батька й матір. Яка б не була вона до нас несправедлива, треба зносити цю несправедливість». *День і ніч нас [гайдамаків] батьківщина клала пріч* (В. Сосюра); 4) (з великої літери) про державу Україна стосовно людей, які є її громадянами.

батько — 1) (пестливі — **бату́ньо, батусь, батусько, батенько, батечко, батонько**, також **тато, татко, татонько, татусь, татусик, татусенько, тату́ньо; ненько, нянько, неньо, няньо**) — чоловік стосовно своїх дітей; жартують: «Ми з тобою кривні, бо мій батько і твій батько коло одної печі грілися», «Ми родина: твій ненько дім підпалив, а мій ся коло нього грів»; з давніх часів виступає як голова роду, ро-

динно-релігійний домовий голова (тому назва перейшла й на священника — **батушка**); як старший у родині, виконував усі необхідні обряди, пов'язані з родинним вогнищем (на Різдво, весіллі тощо); за давнім звичаєм, голова родини, господар, порадник у сім'ї, мудрий вихователь дітей, тому кажуть: «У кого нема вітця, у того нема лиця»; вважалося, що діти, особливо сини, успадковують не лише батьківське добро, але й натуру, владу: «Яка вода, такий млин, який батько, такий син». *Живемо не батьками, помремо не людьми* (прислів'я); *Син мудрий — потіха для батька* (Біблія); *Кого ж її любити? Ні батька, ні неньки; Одна, як та пташка в далекім краю* (Т. Шевченко); *Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив... З нього можна було писати лицарів, боів, апостолів, великих учених чи сіятелів, — він годився на все* (О. Довженко); *Не слухав тата, послухаєш ката* (приказка); *Мамцю моя солоденька! І ти ж була молоденька. Ти любила мого нянька, як я тепер свого Іванка* (пісня); у сполученні: **ім'я по батькові** — складник імені людини, що вказує на ім'я батька; 2) **батько-мати** (**батько й мати**) — батьки; пор. заповіт Божий: «Шануй батька й матір»; український звичай — пошанне звертання до батька-матері на «ви»; народне застереження: «Бога бійся та родителю — два предмети»; у весільному обряді батьки не йдуть на вінчання, а чекають удома повернення молодих з-під вінця, щоб обсіпати їх житом чи взагалі пашнею на порозі дому. *Усе купиш — матері-батька не купиш* (приказка); *Хто батька-матір зневажає, той добра не знає* (приказка); 3) **весільний**

(посаджений, поса́дний, голова́тий) **ба́тько** — чоловік, який виконує на весіллі роль батька нареченого або нареченої. *Посадним батьком на весілля закликаємо* (П. Куліш); 4) **хрещений (духовний) ба́тько** — чоловік, який бере участь в обряді хрещення як духовний батько; 5) шанобливе називання козацької старшини, отаманів та ін. *Ой, Богдане, батьку Хмелю, Славний наш гетьмане! Встала наша Україна на вражого пана (дума);* 6) ввічливе звертання до чоловіка похилого віку. *Добре єси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиш* (Т. Шевченко).

ба́тюшка — священик, ієрей, піп; назва пішла від релігійної ролі батька ще в дохристиянські часи як голови родини, дому; *див. ба́тько*. 3 *відчиненої брами Січової Покровської церкви виходив столітній батюшка з півчима, корогвами і святою водою* (О. Довженко); *1 батюшка, і попадя з гречки не виходя* (приказка).

башибузу́к — 1) солдат нерегулярних військ у Туреччині XVIII — XIX ст. *Маєтком видав управитель Мечелар, далекий нацадок турецьких башибузуків* (М. Чабанівський); 2) у переносному розумінні — розбишака, головоріз; уживається також як лайливе слово.

ба́шта = **вѣжа** — висока і вузька споруда багатогранної або круглої форми, що будується окремо або становить частину будівлі (наприклад фортеці); збереглася так звана башта Баторія в мурах м. Кам'янця-Подільського, а також «Порохова башта» в мурах м. Львова; здавня служила місцем ув'язнення; у церковній символіці — емблема Богородиці. *Ворота в баштах запирали*

(І. Котляревський). *Тойді сироту Степана, Козака лейстрового, Отамана молодого, Турки-яничари ловили, З гармати гримали, В кайдани кували, В Царградську башту сажали* (Т. Шевченко).

башта́н — 1) ділянка поля, на якій вирощують кавуни, дині й т. ін.; здавна виступає символом достатку; в обрядовій пісні співають: «Дощику, дощику, перестань, поїдемо на баштан!..». *Щоб знав, як з баштана робить толоку* (Л. Глібов); *Такий баштан, що, прикупивши, і продати можна* (П. Чубинський); *Баштан жовтіє понад яром, Курінь безверхий ніби спить* (М. Рильський); 2) рід народної дитячої гри.

башта́нний дід *див. дідб.*

бджо́ла (зменшено-пестливі — *бджілка, бджілочка, бджілонька*; у множині — *бджоленята*, розведення бджіл для одержання меду, воску, прополісу тощо — *бджільництво, бджолярство*) — медоносна комаха, що збирає квітковий нектар і переробляє його на мед; живе й виробляє мед у вулику; пор. народну загадку про бджіл і вулик: «Вийду я на гірку, одчиню комірку. Якби не гайдамаки, то з'їли б собаки»; про бджолинний рій: «Піду я до гетьмана; нападуть на мене гетьманові собаки — ані одбитися, ні одмолитися, піти в річку та й втопиться»; уживається також як збірне поняття (у знач. «бджоли»); символ душевної чистоти — побожності й святості; здавна комаха вважається «Божою пташкою» (про це читаємо у М. Номиса в загадці про бджолу: «Летів птах через Божий дах: тут мое діло на вогні горіло») або «Божою мушкою», тому знищувати її, за народними по-

вір'ями, великий гріх; вона освячує і свій мед, що є необхідним у святочних обрядах, наприклад у різдвяній куті, а також у ритуалі похорону чи поминок (додають мед у коливо); бджолярство в народі вважалось святим заняттям, пасіка — святим місцем, а пасічник — Божою людиною; ця комаха виступає символом працьовитості, тому й кажуть: «Будь робоча, як бджола»; постійне асоціювання меду з бджолою народ переносить на добру людину, яка не мислить свого життя без праці («Добрий чоловік без роботи, що бджола без меду»), — можливо, тому «добру людину бджола не кусає»; оберігачами «Божих пташок» («Божих мух») вважаються святі Зосим і Сава; у день Святого Зосима-Бджоляра (17/30 квітня) виставляли вулики на бджільнику і просили «бджолиного бога», аби бджола злітала до моря й принесла золоті ключі від довгожданого літа; у день Сави (27 вересня/10 жовтня) пасічники ховали вулики на зиму і змушували молитися дітей, бо їхня молитва «найугодніша» Богові: «Дай, Боже, щоб бджілки водилися, мед носили і не вмрвали»; бджолину отруту й прополіс широко використовували в народній медицині; з поведінкою бджоли пов'язано багато народних прикмет, — «бджоли восени щільніше вічко воском заліплюють — на холодну зиму, залишають його відкритим — на теплу», «бджоли сидять на стінках вулика — буде велика спека», «коли в січні бджола з вуликів вилітає, то недобрый рік нам обіцяє», «ранній виліт бджіл — гарна буде весна», «який рік на бджоли, такий і на вівці». *І бджола на красний цвіт летить* (прислів'я); *Добру людину*

бджола не кусає (прислів'я); *У пасіці мені бджоли, за пасікою оси, А вже ж тая Бондарівна плаче та голосить* (Я. Головацький); *Збирають світлі, золоті меду Веселокрилі та прозорі бджоли* (М. Рильський); *За бджілкою підеш — до меду дійдеш* (приказка); *Люде до церкви йдуть, як бджілки гудуть* (П. Чубинський); *Кругом — як рай і бджілочка гудуть, І пташечки, радіючи, співають* (Л. Глібов).

бевка — 1) пійло для худоби, бовтанка з борошна, розведеного у воді; в І. Франка: «Бевка — пійло, бовтанка»; 2) вживана в народі в давні часи рідка страва з борошна або крупів; бовтанка. *Вона дає йому якусь бевку, — він того не хоче їсти* (казка).

бедрик *див. сонце*4.

бѣзмен = **бѣзмін** — 1) старовинна міра ваги, що дорівнює 1 кг; 2) назва одного з давнього різновиду ваг — двораменна підойма з пересуваним тягарцем. *Тихон достав хліб, покраяв на шматки і на безмені порозважував* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Безмін — не попова душа: не обдуриш* (приказка); *Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін та терези, а поспільству — плуг да борона* (П. Куліш).

безодня = **прі́рва** = **провáлля** — круте урвище, дуже глибокий (що, здається, не має дна) рів; також глибока яма в річці, морі (пор.: «В морі єсть безодні, прі́рви»); за повір'ями, безодня має недосяжну глибину, і в ній живуть *безоднишки*; у давнину туди влаштовували шестя, бо там з-під землі б'є джерело, в якому вода, гадали, була чарівною; навіть улітку вода така холодна, що «аж у зуби заходить»; часом вона клекотить, ніби кипить; це

була цілюща мінеральна вода, джерел з якою в Україні колись було дуже багато; прірва символізує безвихідь, відчай, розпач («хоч і в прірву»). *Чули заповідь Господню: Всім любитись, А не рить другим безодню* (П. Грабовський); *Ой зійду я на гірочку та загляну в провалля* (П. Чубинський).

безплідність — фізіологічна нездатність народжувати дітей, потомство; цей стан розцінювався як кара, результат чийогось наслання, прокляття батьків або як веління долі; жінкам, які не мали дітей, заборонялося брати участь в обрядах, бути кумою, збирати врожай перших плодів; вважалося, що після смерті вони не зможуть потрапити в рай і вужі будуть ссати їхні груди; символом дітородної сили вважався пояс: проти безплідності підперізувалися гілкою верби, клали на ніч у ліжку пояс священника або носили його при собі; ефективним засобом від безплідності вважалися предмети з отвором (кільця, бублики та ін.); поширеною практикою було паломництво безплідних жінок до святих місць, джерел, чудотворних ікон.

безприданка = **безприданниця** — дівчина, що не має посагу, приданого. *Безприданниця — правдивиця, що є, те й є* (приказка); — *У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Дочкам — придане надбати... бо хто тепер бере безприданок?* (Панас Мирний).

беззіла вода *див.* **вода3**.

безсмертки — однорічна трав'яниста рослина родини айстрових із сухими яскраво забарвленими квіточками (тому рослину ще називають *сухоцвітом*); як «мертві» квіти символізують смерть і жало-

бу, тому бачимо їх в намогильних вінках; рослина використовується в народній медицині та як декоративна; росте перев. в степовій частині України, цвіте у червні-вересні. *Цвітуть безсмертки, і волошки, і материнка, і чебрець... Та більш, ніж квітів на могилах, в могилах сховано серцець* (Л. Костенко).

безсмертник = **безсмертка** — народна назва рослин із сухими квіточками, перев. безсмертків і кмину; народний символ вічності; квітку чіпляли до весільного мечя; ці квіти, зірвані дівчатами на Мавковія, вплітали в коси на Благовіщення; про квіти читаємо в Олександрі Олесея: «Ці квіти — спогади про світлі дні... І хай відносин світ погасне, А спогади все ж будуть жить в мені; Нагадують про дні, про ночі теплі, ясні...». *На покутті стояли образи в срібних шатах, завітчані васильками, гвоздиками, безсмертниками* (Панас Мирний); *Безсмертник бронзовий розплющив кругле око* (А. Малишко).

безсоння — тривале перебування без сну (від перевтоми, хвилювання, через хворобу тощо); неспання; стан чи хвороба, які, за повір'ями, приписували впливові нечистої сили, передусім демонічним жіночим істотам; у Галичині вірили, що безсоння в жіночій подобі ходить уночі, коли місяць уповні, або в переддень Андрія, нападаючи на малих дітей; вважали, що на дітей відьми насилають *крикси* і *пласки*; табуїстична назва зайця — *сплюх*; вагітній не можна їсти м'ясо зайця; не слід згадувати зайця перед сном — будеш спати з відкритими очима або будеш без сну.

бенкет = **банкет** — урочистий (часом офіційний) обід, сніданок

або вечерея, що влаштовується на честь кого-небудь або на відзначення якоїсь події; взагалі багатолюдна учта, бучне гуляння з частуванням (*див.* *ще пир*). *Шодень бенкетам, мов весілля* (І. Котляревський); *Султанські турки і татари Ясир виводили з села, Проте ще чорніші хмари Гроза із заходу несла. В шовки, в єдваби, у шарлати Одягнені, як на бенкет, Над Україною маєнати Свій хижий нап'яли намет* (М. Рильський).

бердиш — старовинна зброя — сокира із закривленим лезом видовжено-півкруглої форми, насаджена на довгий півтораметровий держак; в І. Франка слово витлумачене так: «вид зброї; довге ратище зі списом, топірцем та таким на кінці»; була на озброєнні української піхоти в XIV—XV ст. *Із сокири хочу стати Двоєвістрим бердишем* (І. Франко).

бердо — деталь ткацького верстата, що нагадує гребінь у рамці, крізь зуби якого проходять нитки основи; **бердник** — той, хто виготовляє берда. *Човник і ляда — ткачеві порада; Берди і цівки — ви хліб мій і сіль* (Я. Щоголев); *Ситник (шильник) берднику не товариш* (приказка).

берег (зменшено-пестливі — *бережок, бережечок, береженько*) — край суходолу, що межує з поверхнею річки, озера, моря; символ рятунку, захисту, безпеки, а також родинного вогнища, затишку (звідси *триматися берега* — «бути обережним, не ризикувати», *пуститися берега* — «віддатися неприязняще долі»). *Богу молись, а до берега зрєбись* (прислів'я); *Тиха вода бережечки зносить* (прислів'я — про спокійну людину, яка іноді

може вибухнути протестом, збунтуватися); *Понад берегом геть-геть, Неначе п'яний очерет від вітру зється* (Т. Шевченко); *Ой піду я, піду не берегом — лугом* (А. Метлинський).

берегиня (*мн.* **берегині**) — 1) у дохристиянських віруваннях — водяна істота, русалка (від «берег»); давнє слово *брег* (берег) означає й «гора»; тому назва *берегиня* могла бути пов'язана з гірськими духами (в горах теж водяться русалки); разом з тим і береги річок здебільшого горбисті; берегині згадуються в «Слові, реченому христілюбцем» (XIV ст.), ототожнюючись з *русалками* (*див.*) й *вилами* (*див.*). *Сам [Родим] не купався ніколи, певно, лякаючись, щоб берегині й водянниці не відібрали в нього силу й хист* (П. Загребельний); 2) (з великої літери — від «берегти») = **Берегиня-Мати** — у дохристиянських віруваннях — Велика Богиня, головна богиня життя, добра й захисту людини від усякого зла, покровителька врожаїв; захисниця оселі, малих дітей від лиха, хвороб, смерті; зображувалася на білих рушниках (оберегах), що вивішувалися на вікнах, дверях і мали захищати людину від чорних сил; образ Берегині — ясночолої русалки, дбайливої охоронниці дівочої цноти і подружньої вірності можна побачити на крелевецьких рушниках; схематичний образ богині (символічна постать жінки з піднятими руками) вишивався на одязі, вирізьблювався на деревах, на дверях, віконницях, ганках; її зображення дійшло до нас на збручанському ідолі (*див.* **Світовід**); 3) у переносному значенні — жінка, яка береже і підтримує домашнє

вогнище, виступає покровою усьому родинному колу, передусім жінка-мати; Божа материнська любов покривала і боронила заплотців у далеких походах; 4) у переносному значенні — рідна оселя, домівка, батьківська хата, що зберегла матеріальне й духовне багатство предків, пам'ять поколінь (у цьому значенні назва поєднує слова «берегти», «оберігати» — звідси *оберіг*, а також у значенні «берег» — звідси образно *берег дитинства*); ширше — Батьківщина (Україна) як уособлення українського роду, народу, його історії, традицій, пам'яті; 5) = *оберіг* = *оберег* — народний амулет-символ, що захищає від зла, підтримує родовідну пам'ять; талісман, як правило, це невеличкий предмет, який носили при собі з охоронною метою; обереги заспокоювали серце (їх і носили на грудях, *біля серця*), стримували налаштовану на містичний лад уяву, охороняли найближче і найдорожче; обереги були й комплексні; один із таких комплексів складається із пташок — символу сім'ї (пор. *родинне гніздо*), двох ложок як символу ситості, добробуту, пилкоподібного предмета і ключа як символу збереження сім'ї; особливо поширеними були обереги від уроків: дрібні металеві предмети (серед них надто поширеною є шпилька), вуглинка, сажна, посвячена вода, сіль, сеча, сілля, рослинні обереги та ін.; беригинею-оберегом також виступає символізований образ захисника, заступника, охоронця, взагалі того, хто дбає, піклується про збереження, цілість, недоторканність когось, чого-небудь, або персоналізований образ будь-чого, що покровительствує, оберігає,

боронить; *див. ще амулет. Обереги дитинства, домашнього затишку, народної пам'яті.*

береза — 1) (зменшено-пестливі — *березка, берізка, березочка, березонька, берізоцька, берізонька*) лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцевидним листям; за християнськими переказами, коли Іуда надумав повіситися, він спершу пішов до берези, яка налякалася й побіліла, проте не прийняла зрадника; у народі біла береза виступає символом дівочої чистоти, символізує жінку, дівчину, на протигагу дубу — символів чоловічості, як у весільній пісні: «Розхиляйтеся, дуби, берези, Розхиляйтеся, зелененькі, Най я побачу батенька свого, Най я zobачу рідненького...»; цю саму символіку передає приказка: «Аби були дуби, а берези будуть»; у народнопоетичній творчості уособлює кохання, дівочу чистоту, шлюбне з'єднання, тому співають: «Зелений дубе, зелений дубе, чи не жаль тобі буде, Як твою милу, березу білу, та вирубають люде?»; дерево також символізує (своїми похилими вітами) тугу, смуток, горе, печаль: «Зеленая березонько, чого похилилась? Молодая дівчинонько, чого зажурилась?»; за народними прикметами, — «коли спочатку листям вкривається береза, чекай сухого літа, коли клен — вологого», «з берези тече багато соку — літо буде дощовим»; «коли восени листя берези жовтіє зверху, весна рання, знизу — буде пізня». *Під білою березою козаченька вбито* (пісня); *На лежачу березу кози скачуть* (М. Номис); 2) хлопцеві (або дівчині), що його (її) обирають за вахтажка у спільних молодіжних роз-

вагах, на вечорницях і т. ін.; хлопців називають ще *березіями*; головою-«березою» виступають також хлопцеві або дівчина в обрядах колядування, що ведеться із дохристиянських часів (можливо, від румунського «брэза» — замаскований, болгарського «брэзая» — маска, хоч можна допустити зворотний, український культурний вплив). *Настя-береза завела, а за нею всі* (Ганна Барвінок).

березень = **березіль** = **березоль** = **березінь** = **марець** — третій календарний місяць року; перший місяць весни; у народі його ще називали *зимобір, крапельник, весновій, протальник*; дбайливі господарі були вже напоготові до весняних робіт; справжній прихід весни традиційно пов'язували зі святом Преподобної Євдокії — «Явдохи» (1/14 березня); випікали обрядове печиво (веснянки), дівчата й хлопці брали його в долоні, з простягнутими руками йшли на околицю села і закликали в гості весну; у народі з цим місяцем пов'язано багато прикмет, — «коли в березні орють, а квітень студений, травень буде красний, теплий і зелений», «рано березень веснянку починає — не надійне тепло», «як сніг у березні пада, біда саду й винограду», «як марець ясний, то май щасний»; кажуть: «Березень зиму ламає». *Ні в березні води, ні в квітні трави* (приказка); *Про весну шумів водою березіль* (В. Сосюра); *А в марці завжди вже береза зовсім зелена, — тим-то його й прозвали березоль* (А. Свидницький); *Як настане марець, так замерзне під тиним старцем* (М. Номис).

березова каша *див. каша4.*

берковець — старовинна міра ва-

ги, що дорівнює 10 пудам. *Тільки восени, коли завмирають маєтки з останнім зданим берковцем буряку, свято переходить на їхню вулицю* (О. Слісаренко).

берло — старовинна палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою, традиційний символ, знак влади. *Війт низько вклонився старості і воеводі і поклав перед ними берло, ознаку своєї гідності* (З. Тулуб); *Чи заздрісно тобі на сю корону, сю багрянлицю, сее берло?* (Леся Українка); *Оті кії стали у людей, як вони по світу розійшлися, ніби берла* (М. Номис).

Бескиди = **Бескід** — система хребтів у південній смузі українських Карпат, вкритих хвойними лісами та полонинами. *Піди на Бескиди — не збудешся біди* (приказка); *Ой Бескиде зелененький, Бескиде, Бескиде, Полонина відказала, що за тя не піде* (коломийка).

бешізнник *див. вороняче бко.*

бик — 1) (зменшено-пестливі — *бичок, бичечок*) велика свійська рогата тварина; самець корови; у народі виступає символом творення, отже, уособлення чоловіка, парубка; символ сили, мужності, хоробрості; виступає об'єктом традиційних порівнянь (*здоровий, сильний, товстий, як бик*), що засвідчують символіку сили й здоров'я; разом з тим символізує й нерозум, упертість: «Бик биком як був, так і залишився»; здавна в народі був культ Сонця-бика, бика-бога, царя-батька, про що свідчать старовинні колядки; у народних казках бичок — добродій і опікун; у давніх загадках бик — це Місяць і Сонце, день і ніч, небо і земля; *див. ще тур. До чого бик навик, того і волом схоче* (прислів'я); *Де немає*

биків, там ясла порожні (Біблія); *Мінйя бики на воли, аби дома не були* (П. Чубинський); у сполученні: **Бичок-Третьячок** — персоналізований герой народних казок про тварин. *Бичок-Третьячок*, з маковий пиріжоч (казка); 2) рід народної дитячої гри; 3) (з великої літери) **Бик=Волосожар** — давні українські народні назви групи зір Плеяд у сузір'ї Тельця; друга назва пов'язується з поганським богом худоби Волосом (Велесом); сузір'я здавна допомагає орієнтуватися в зоряну ніч, визначити нічний час. *Єсть Бик у небесах, Волосожаром зветься* (В. Мисик); 4) різновид знаряддя для торгур. *Наливайка пекли у мідному бичу. Уся Варшава збіглася послухати, як зареве бик, та нічого не почули — істлів, сердешний, на вуґілля, а голосу не подав* (О. Стороженко); *Гетьмана спекли в мідному бичу в Варшаві, а полковників, царство їм небесне, порубано начетверо і розвезено шматками по ярмарках* (О. Довженко).

билина (зменшено-пестливі — *билинка, билинонька, билиночка*; збірне — *биля*) — стебло трав'янистої рослини; символ бідності, самотності й сирітства (звідси традиційне порівняння *одна (один), як билина в полі*); у пісні дівчина говорить парубкові: «Ти не вітер, ти не буйний, а я не билина, Є у мене отець-мати і уся родина». *Ой у полі билина, її вітер колише* (А. Метлинський); *Сам зостався на чужині, як билина в полі* (пісня); *Чи ж щаслива та билинка, що росте у полі?* (І. Котляревський); *Отака моя доля! Все я сама та сама, як билинонька в полі* (І. Нечуй-Левицький); *Годі ж тобі, билиночко, колихатися* (пісня); *Ой одна я, одна, як*

билиночка в полі (Т. Шевченко); *Горіхове перевесло, а бобове биля, Кажуть люди, що я люблю пишного Василя* (пісня).

билиця — те, що було в дійсності; бувальщина; у народній творчості — коротке усне оповідання про те, що нібито сталося насправді; тематика перев. побутова, часто мовиться про незвичайні події, спілкування людини з надприродними силами — відьмами, лісовиками, вовкулаками та ін.; звідси і *небилиця* (див.). *Не шкодить Такову річ і записать, Бо се не казка, а билиця, Або бувальщина, скажуть* (Т. Шевченко); *Це не казка, а билиця* (М. Номис).

біло = **клепало** — металева дошка, що в давнину служила по монастирях за дзвона. *Говорили, як у било били* (приказка); *А в городі тиші не було, в городі били в дерев'яні біла й калатала* (П. Загребельний).

бинда — у старому народному побуті — атрибут дівочого вбрання; символ дівочтва; дівчина, що хоче вийти заміж, каже: «Вже мені бинди обридли, а чепця хочеться» (звідси *в биндах ходити* — «дівувати»); також взагалі атрибут жіночих прикрас — одягу (передусім панського). *Серед возів і каруц виблискували на сонці новенькі, фарбовані червоно і блакитно панські бинди і берлини на високих колесах* (Н. Рибак).

бирка — 1) давня назва вівці, а також овечої шкіри (звідси *шапка-бирка*). *А ще на козаку бідному нетязі шапка-бирка, зверху дірка* (приповідка); *На його чубатій голові трималася купа якогось лахміття, що колись іменовалось шапкою-биркою* (С. Добровольський); 2) у давнину — паличка з нарізами

(карбами), що служила для примітивного рахування.

битіленья = **битіленьця** — верстат для первинної обробки льону, конопель; *див. ще терлища*. *Молодиці на сонці били на битіленьях і тіпали коноплі* (І. Нечуй-Левицький)

биття = **бичування** — 1) обрядовий (відвертальний) акт язичницьких часів, що служив нібито для передачі «життєвої сили» (від вірувань, що деякі речі наділені особливою силою зберігати чи захищати життєздатність людини і відвертати злі впливи на неї); прикладами цього може бути віра в оздоровчу силу биття свяченою вербовою гілкою одне одного у Вербну неділю, а також биття гілкою якогось дерева по спині кожної худобини під час першого вигону череди на пасовисько; цей обряд має передусім очисне призначення, а в деяких середньовічних сектах засобом спокутування власних гріхів; 2) **биття посуду див. посуд**; 3) **шила бити див. шило**.

біб (зменшено-пестливі — *бобик, бобок, бобочок*) — однорічна городня рослина, що має в стручках поживні плоди, а також самі плоди цієї рослини; як сільськогосподарська культура культивується в Україні з прадавніх часів; у народі кажуть: «Біб — то половина хлібові»; рослину пов'язують також з народними прикметами, зокрема вважалося гріхом згадувати її на Різдво, бо будуть виразки на шії; біб, особливо сухий, сильно мулячий, тому у переносному значенні — символ дощкульності; взагалі бобові культури — давній еротичний символ (*див. ще горіх*), пор. польську жнивварську пісню: «Сиділа баба у бобі, Кликала діда собі,

Ходи, дідусю, сюди, То не матимеш біди. Будемо бобок їсти, Одна на друга лізти»; культ бобів у багатьох народів притаманний і українцям, зокрема пов'язаний він з купальською обереговою символікою, пор. купальську пісню: «В нашій Купайлі кущик бобу, Кинуло б відьму у хворобу, В нашій Купайлі кущик м'яги, Щоб не перейшла відьма хати»; давність культу бобових рослин засвідчують і ворожіння. *Як цвіте біб, то їсться хліб, Як цвіте мак, то вже не так* (приказка); *Ці похили спадисті гори... засіяні житом, ячменем, вівсом, засаджені бобом, картоплею* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: *дати (задати, всипати) бобу* — побити когось. *Як дам тобі бобу, то й крикнеш «проби»* (М. Номис); *Всипали йому такого бобу, що пару днів нікуди не ходив* (І. Франко); *на бобах сидіти* — без нічого, ні з чим бути, жити впроголодь.

Біблія — Слово Боже у повноті своїй, Святе Писання (Письмо) Ветхого (Старого) і Нового Заповітів; іноді Біблією називають лише Ветхий (Старий) Заповіт; Біблію також називають Книгою Книг («Біблія» у перекладі «книга»); священна книга християнського віровчення; пам'ятка християнської культури. *Розумний, по коліна в Біблії* (М. Номис); *У нас Святуку Біблію читає Святий чернець* (Т. Шевченко); *Біблію Франко любив; може бути, що біблійзм Шевченка, якого Франко знав ще в гімназії напам'ять, навчив Франка кохатись у біблійній поезії* (А. Кримський).

Біг див. Бог.

біда — 1) (зменшено-пестливі — *бідка, бідонька, бідочка*) нещасли-

38 БІЖДЕРЕВ
БІЛКА

В. В. Жайворонок

ва, лиха пригода, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо. *Млин меле — мука буде, язик меле — біда буде* (М. Номис); *Як одна біда йде, то й другу за собою веде* (приказка); *Бідонька за бідую*; фразеологізми: *гну́тися в три біди* — сильно гнутися, горбитися; *тягти біду́ за хвіст* — бідувати, жити в горі та злиднях; 2) = *бідка* = *бідарка* — легкий двоколісний однокінний візок на одну або дві особи; назва, очевидно, походить від повір'я, що цей візок Біда підпирає, і на ньому легко можна потрапити в халепу; 3) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — одна з персоніфікованих злих вищих сил, окремих бог, демон (звідси персоніфіковані «біда не приходить сама», «біда біду родить», «біда в хату, а господар із хати» та ін.); вона не спить, а все пильнує, щоб зненацька захопити когось, тиняється поміж людей, чинить їм збитки і доводить їх до гриха (звідси народна порада — «вхопи біду за хвіст і вдар нею об міст»).

біждерев, біждерево *див. бождерево*2.

бій навкулачки *див. кулачний бій*.

біла ворона *див. ворона*2.

біла змія *див. гадюка*2.

білий — колір, що в народному українському сприйманні набув символу чистоти: *біла сорочка*; (співають: «Я матері догоджу, білу постіль постелю»); краси: *біле личко (личенько)*; моральної чистоти, святості: *по білому співати* — «співати церковні пісні», *Білий тиждень*; сонячного світла, земного життя: *білий світ*, пор. у Т. Шевченка: «Не співає, — як сирота білим світом нудить»; жалоби, як у пісні:

«Під білою березою козаченька вбито...».

білий камінь *див. камінь*.

білий ряст *див. ряст*2.

Білий тиждень *див. Страсний тиждень*.

біління = **віблювання** = **убілювання** [полотно] — 1) про домоткане полотно та вироби з нього — доведення до білого кольору під дією води і сонця; робили це звичайно на березі річки, ставка, озера, розстилаючи на траві проти сонця мокре полотно. *Я вас [рушники] прjala, ночей недоспала, білила вас в зеленім лузі* (І. Нечуй-Левицький); *На тихім Дунаї під крутим берегом там господиня різи білила* (П. Чубинський); 2) тільки **біління** — про дім, піч — ритуал, пов'язаний із мотивом «білого світу», чистоти і т. ін.; припадає перев. на Білий тиждень та деякі інші весняні свята; підбілювання здійснювалося до будь-якого свята; не можна підбілювати в понеділок або в суботу, бо в ці дні «снувався світ»; не можна білити при щербатому місяці — «душі покійних виходять на білий світ»; також не можна це робити вагітній жінці у поминальні дні, на Русальному тижні, тоді, коли в хаті покійник або поки він зовсім не покинув землю; якщо побіллка вкрай необхідна в якийсь із заборонних днів, то для мертвих залишається недобілене місце; недобіленим залишають місце для ікон у новій хаті.

білка = **білиця** = **вивірка** — 1) (зменшено-пестливе — *білочка*) невеличкий лісовий гризун, що живе на деревах, а також хутро цього звіра; колись білячим хутром брали подвірну данину (звід-

си, очевидно, вираз «обідрати (обголити) як (на) білку», що в переносному значенні — «забрати все»); у «Слові о полку Ігоревім» та його переспівах йдеться про данину «білками», яку платили русичі поганам (тобто іновірцям-кочівникам); пор.: у Панаса Мирного: «А погани про те знали — На Руську землю, як та галич, налітали, Від кожного двору по білці данину брали»; у С. Руданського: «А погані Руську землю всюди обігали і збирали дань по білці Від кожного двору»; символізує гарну, веселу, роботящу дівчину («Дівча, як вивірка»); у народі існує прикмета: якщо білки роблять великий запас горхів — на холодну зиму; разом з тим у старих народних уявленнях білка — «нечиста» тварина, є провісницею пожежі, наближена до домовика, русалок та іншої нечистої сили; м'ясо білки їсти не можна; зустріч з нею — погана прикмета. *Білка їсть горішки і стука, стука дятел-птач* (В. Сосюра); *А Мариня в сукні білій, Неначе білиця, Богу молиться та плаче, Замкнута в світлиці* (Т. Шевченко); *Грають, стрибаючи з гілки на гілку, білиці* (М. Олійник); *Тут і там ставали ми, здержувані зчудовано блискавичними скоками вивірки по струнких соснах* (Н. Кобринська); поведінка гризуна перенесена на стиль життя людини, звідси фразеологізм: *крутиться, як білка в колесі* — хтось багато клопочеться, метушиться, дуже зайнятий; 2) тільки **білиця** — невисвячена черниця.

біл-камінь — в українських народних казках і поезії — мрамур. *Копитами [кінь] біл-камінь лупав, Біл-камінь лупав, церкву мурував* (пісня); *див. ще камінь*.

Білобог = **Дід** — у дохристиянських віруваннях — головний бог білого дня, щастя, добра, багатства, здоров'я і плодючості; за легендою, творець землі, води, світла; син Рода, батько Перуна; захисник людей від зла; господар Вирію та повелитель інших богів; народні легенди зображують Білобога у постійній боротьбі з Чорнобогом; Білобог живе у золотому сонячному храмі, посеред якого стоїть золота чаша, по вінця наповнена благом; його символами є вогненний меч, щит та сокіл, якого він посилає в ніч, щоб той виврав зло з темного мороку, бо скоро має засяяти день; разом з тим міфологічний Дід сприймається неоднозначно (*див. дід*4); *див. ще господар*2.

білоголовник *див. деревій*.

Білозерка = **Білозірка** — легендарна річка, про яку мовиться в народних переказах; над нею вгорі Чумацький Шлях зірками світиться, а одна з тих зірок найдужче біліє-ясніє і, мов срібло, у воді відбивається; річку не могли здолати ординці, вирішили їй помститися і позатикали всі сім її джерел; пішла вона під землю від хижих розбілників і там безмежним морем розлилася.

білоліз — рослина родини вербових; високий кущ, рідше — дерево (різновид верби); використовується у народній медицині; *див. ще верба*1.

бір — сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс з переважанням сосни; характерна ознака українського ландшафту. *Передо мною сніг біліє, Кругом бори та болота* (Т. Шевченко); *Закоптилось сонечко за зелений бір, Ми*

підемо вечеряти у багатий двір (пісня); *Бродив в бору, гуляв у чистій полі, рвав квіти, слухав жайворонка спів* (І. Гончаренко).

біс (похідні — *біситель, бісіха, бісіця, бісурка, бісеня*) — уявна надприродна істота, що втілює зло і зазвичай зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, демон, зла (нечиста) сила; чорт, диявол, сатана; уживається також як лайливе слово (наприклад, у виразах «Нехай тобі стонадцять бісів!», «Іди до ста бісів!» — звідси *достобіса*; також у словосполученні з похідним прикметником: *к бісовій матері (мамі)!*); з введенням християнства всі без винятку поганські божки стали злою (нечистою) силою і почали зватися теж бісами, як доти язичницькі власні; на чолі всіх злих сил стоїть *чорт* (див.); за стародавніх часів, бісом називався, можливо, служитель язичницького культу, якому доручали запалювати священне дерево на жертovníку, коли проводилося богослужіння з магiчними заклинаннями, пов'язане з пророкуванням майбутнього; споріднені слова *біситися, біснуватися* могли означати ритуальний танець жерця, що супроводжувався пророкуванням під дією священного напою; ще й досі збереглися народні назви наркотичних рослин — *бісіна, біс-дерево, бішені огірки, Чорт чорний, а біс рябенький* (М. Номис); *Довго ходив біс, доки докупи їх зніс* (приказка); *Як воно скоїлось — і не вгадаю, Се біс проклятий спокусив* (Л. Глібов); фразеологізми: *бісом дивитися* — сердито, гнівно, вороже дивитися; сердитися; *до біса* (*к бісу*) — геть; на всі чотири вітри. *Прийшов з лі-*

су — іди собі к бісу (приказка); *до біса* — багато; *на* (*як*) *біса* — навіть; *одін біс* — однаково, все одно; *хай йому біс!* — бодай минуло, загуло!; хай пропаде, згине!

бісдерево див. дурман.

блaвaт = **блaвaтaс** — 1) тільки **блaвaт** — синя волошка (див.); символ несправджених надій. *Коло хати... Зацвіли блавати* (пісня); *Сіяла пшеницю, вродили блавати, Ой, кого я вірно люблю, трудно занехати* (П. Чубинський); 2) старовинна шовкова тканина блакитного кольору; взагалі шовк; одяг з такої тканини; символ багатства. *Має вона сукні, має і блавати* (В. Антонович і М. Драгоманов); *В блаватасах і саєтах будемо ходити* (П. Куліш); *Ой де ж твої, Нечаєнку, сукні, блаватаси?* (В. Антонович і М. Драгоманов).

Благовісника день див. Гавриїл2.

блaговіcт — дзвоніння перед початком церковної відправи, служби. *Ударив благовіст, і салви [залпи] дуже Врочисто гримнули* (Л. Забашта); *Вгорі дзвони розносять по придніпровських кручах Господній благовіст* (Д. Бедзик).

Благовіщення [Пресвятої Богородиці] (у народі ще: **Благовісна днина**) — одне з християнських свят (25 березня/7 квітня), присвяченого біблійній події; коли архангел Гавриїл сповістив Діві Марії: «Зачнеш у лоні і породиш сина і назвеш його Ісус»; настання весни; свято землі; про особливу важливість цього свята свідчать народні повір'я, — на Благовіщення та Пасху грішників у пеклі не мучать; як Благовіщення проведеш, таким буде і весь рік; у цей день заборонялося працювати; навіть птиця

не в'є гнізда цього дня; за народним переказом, зозуля — єдина птиця, яка вила гніздо у цей день, за що Бог її покарав: вона не має свого власного гнізда та підкидає яйця у чужі; в цей день здавна існував звичай випускати на волю пташок, — «щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив»; вважалося, якщо на Благовіщення, йдучи по воду, дівчина знайде квітку первоцвіту, цього літа вона вийде заміж; пролісок, знайдений на Благовіщення, віщує щастя; дівчата водили перший весняний хоровод — *кривий танець*, вітаючи весну; в уяві народу Благовіщення природу віщує, про що й народні прикмети, — «яка погода на Благовіщення, така й на Великдень буде», «як на Благовіщення півень на порозі води нап'ється, то на Юрія віл напасється», «якщо на Благовіщення дощ іде, то добре вродить жито», «якщо на Благовіщення сидять бузьки на яйцях, весна буде тепла»; ще кажуть: «На Благовіщення весна зиму побороло!».

блaгодaткa див. бождерево1.

блaгocлoвeннa = **блaгocлoвeнcтвo** — проказування молитви, побажань при хрещенні; взагалі згода, дозвіл, схвалення; дуже старий звичай; виражається через «висловлення блага (добра)» чи «благі (добре) словлення», через побажання добра з вірою, що це й збудеться (звертаючись до Бога, кажуть: «Боже благий! Боже мій милостивий!»; звідси переосмислене у Т. Шевченка: «Згадав Степана молодого, Згадав свої благі літа»); споконвіку благословляв у родині старший (отже батько, пізніше у приході — батюшка); в церковно-

му обряді особливо благодійне перше особисте єпископське благословення; у весільному обряді благословляють батько-мати разом з Богом, тому кажуть: «Благослови, Боже, і отець та мати»; у весільного старости беруть благословення на кожну окрему річ у господарстві молодого подружжя; іноді благословення робиться хлібом — тоді воно має більшу силу; той, хто благословляє, цілує в чоло, а йому цілують руку. *Добрій піп, добре й благословення* (М. Номис); *Без батькового благословенства не можна дати шлюбу* (І. Франко).

блaкiтний — колір, що в українському народному сприйманні набув символіки справедливості, доброї слави, доброго походження: «Як небо блакитне — нема йому краю, Так душі — почину і краю немає» (П. Куліш); колір неба і один з кольорів українського національного прапора, що єднає блакитне неба з жовтизою достигнутого збіжжя, на що така багата українська земля.

блeкoтa — отруйна рослина родини пасльонових, цвіте у травні-вересні, росте по всій території України; використовується в народній медицині (у Б. Грінченка: «Од зубів блекотою підкурюють»); наркотична дія рослини породила сталий образний вислів *блeкoтu нaїcтuя* (*об'їcтuя*) у знач. «одурити» («Говорить, мов блекоти об'ївся» — ознака несамовитості); народні назви блекоти чорної — *зубовик, люльник, німіця, собачий мак*.

Блiзнюкi — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 21 травня — 20 червня.

Близнята — діти, що одночасно народилися в однієї матері; в народній уяві носії однієї долі, втілення подвійності, парності; стародавній культ близнят відбився у парності, симетрії зображень (симетричні кінські голови, птахи, вершники); у слов'янській міфології втіленням води й світла вважаються діти-близнята богині Лади — Леля (Лель) і Полель; негативна міфологічна сутність близнят, характерна для народних повір'їв, пов'язана з можливим зачаттям дітей у дні, коли заборонялася подружнн близькість (наприклад, поминальні); принаймні досить поширеною є заборона вагітним їсти що-небудь здвоєне, зросте — овочі, яйця з двома жовтками тощо.

Блискавка — зигзагоподібна електрична іскра — наслідок розряду атмосферної електрики, що буває під час грози; символ швидкості, могутності; за давніми віруваннями, небесний вогонь («золота різка»), що його посилає Бог (громовержець) чи то на кару людям, чи на відігнання злих сил, тому не можна гасити пожежі від неї, хіба що молоком; здавна пов'язують це явище з богом Перуном, який у момент блискавки відкриває справжнє Небо — оселю богів, котру показує в мить свого гніву — то грізне знамення для людей, щоб не грішили; очищувальна сила вогню дорівнюється до сили блискавки: як блискавка, так і домашнє вогнище проганяють злих духів; у народі існують прикмети, — «блискавка взимку — на бурю», «якщо блискавка блискає і півень кукурикає, буде дощ»; блискавку називають ще *моргавкою*, тому закликають: «Моргни, моргни, моргавко!»; у народній загадці блис-

кавка символізує стрілу: «Летить мідна стріла, ніхто її не спіймає — ні цар, ні цариця, ні красна дівця»; *див. ще стріла*¹. *Блискавка блисне — й камінь трісне* (приказка).

Блоха — безкрила кровосисна маленька комаха — паразит тварин і людей; «нечиста» комаха, котру треба нищити, бо «чим менша блоха, тим дужче вкусить», «блоха кусає, а за що — не знає»; за народною прикметою, «коли багато бліх улітку, то добре вродить гречка»; символізує нечисте сумління, тому кажуть: «Єсть і в нього блохи, да нікому вигнати».

Блуд — у дохристиянських віруваннях — персоніфікована зла істота, різновид нечистої сили, що зводить людей з дороги, запаморочуючи їм голови, й водить їх так, щоб знищити або нашкодити, тому кажуть: «Як чоловіка Блуд візьме (на чоловіка Блуд нападе), то й серед села дороги не знайде»; тому *блудити, заблудитися* — це дія і стан, пов'язані з втручанням нечистої сили; вважалось, що заблукати можна найчастіше вночі, у «глухий час», «до півнів», і це є карою за необережне вторгнення людини у межі володінь демонів; якщо людина зблизилася з дороги, то потрібно помолитися, звернутися до Бога. *Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, зацурить чоловіка* (О. Кобилянська); у сполученні: *блудом ходити (іти)* — блукаючи, шукати шляху; блукати. *Зашуміли темні лози Козакові при дорозі, По дорозі блудом ходить, Вороного свого водить* (Ю. Федькович).

блудний син *див. син*³.

блукливі вогники (вогні) *див. вогонь*³.

бобер — тварина родини гризунів, цінна своїм хутром; боброві хутра високо поціновувалися нашими предками; з них шили передусім шапки й робили коміри; у весільних величаннях боброва шапка молодого символізує багатство й знатність; у «Слові о полку Ігоревім» згадується «бебряний» рукав Ярославни як найдорожче добро княгині, якого вона не жаліє, аби тільки полегшити страждання коханої людини: «Омочу бебрян рукав у Калялі-ріці, утру кривавіє рани...».

бовдур — у старій українській хаті — димар, проведений із сіней; образно кажуть: «В кишені, наче в бовдурі, вітер гуде»; символ недоречності («Стирчить, мов бовдур»), нерозуму («Бовдур бовдурем»). *Над піччю був встановлений бовдур, виплетений з лози і обмазаний глиною* (І. Нечуй-Левицький).

бовван — у язичників — статуя, що зображає бога; ідол; звідси *бовваніти*, тобто «ледь-ледь виднітися здалека (як видніється бовван)»; *див. ще баба*¹². *Збившись навкруги високого дерев'яного боввана, перед яким горів вогонь, кричали [люди], сперечались, махали руками* (С. Скляренко).

бовкун — віл, запряжений однимцем (пор. *їхати бовкуном* або *танцювати бовкуном* — «танювати одному»).

Бог = Біг = Всеви́шній (Усеві́шний) = Вседержитель = Всемо́гутний = Бог-Отець = Отець Небесний — 1) у давньому народному світосприйманні — божество долі, щастя, блага, багатства і т. ін.; протиставляється небогу, знедоленості; це слово виступає складником численних давньоукраїнських тео-

німів — *Білобог, Чорнобог, Стрибог, Дажбог, Всебог* та ін.; М. Костомаров вважав, що слов'янське розуміння Бога — не ототожнення його з природою і не розуміння природи як божества; слов'яни поклонялися не дубу, не каменю, а тій силі, яка створила і дуб, і камінь; слов'янські боги заселяли поля, ліси, ріки, озера, хати, подвір'я і допомагали або шкодили людям у їхньому повсякденному житті; давні українці широко вірили, що все робиться з Божої волі: «Як Бог не хоче, то хоч десять голів май, то нічого не зробиш», «Бог покорить, Бог і простить», «Бог те знає, а не ми, грішні»; у християнському віровченні — *Творець, Господь, Владика Неба (Небесний), Цар Небесний (Всесвітній, Царів)*; (*див. ще небо*²); *бог* — слово давнє, перського походження і означає «багатство», «добро», «підатель добра» (тому таке розгалужене словотвірне гніздо з цим коренем у нашій мові — *багач, багатий, багатир, багатство, збіжжя, небога, небіж* тощо); кожне сучасне слово видозмінює своє первісне значення (*збіжжя* — те, що подають боги; *зубожіти* — позбавитися заступництва богів, *небога* — та, від кого відступається опіка Бога; *небіжчик* — людина без земної опіки Божої); давніми є й слова, що колись були вигуківими сполуками на зразок *бозна* (Бог знає), *помагайбі* (помагай Боже), *спасибі* (спаси Боже); про давність слова свідчить і варіант *Біг* на відміну від *Господь*, яке такого варіанта не має; одвічна залежність людини від сильніших за неї стихій природи породила віру в надприродні сили, передусім у Бога; це зберегли, зокрема, вигуківі мовні фор-

мули звертання людини до Бога (звичайно ще дохристиянського) в екстремальних ситуаціях — «о Боже!», «Бог з тобою!», «хай Бог милує!», «Боже мій!», «Боже мій милий!», «Боже збав!», «крий Боже!», «не дай Боже!», також як добрі побажання близькій людині — «дай Боже!», «з Богом!». *Біг Богом, а люди людьми* (М. Номис); *То Ігореві Бог Таким знаменням вказує дорогу на землю Руську з тяжкого полону* («Слово о полку Ігоревім» у перекладі В. Шевчука); *І ти [княгиня Ольга] сказала: «Буде Україна, Бо з нами Бог, віднині і повік»* (Л. Полтава); *Піднявся Всевишній на пороки, повстав судить богів земних* (П. Грабовський); *А меж ними, запеклими, В кайдани убраний Царь Всевишній, царь волі* (Т. Шевченко); *І талан і безталання, Все, каже, од Бога, Вседержавного Святого* (Т. Шевченко); *Щось вони мудрують, так мов не досить їм Письма Святого, слів Господа Христа і заповітів Отця Небесного* (Леся Українка); фразеологія: *бійся (по-бійся, бійтесь, побійтесь) Бога* — застереження, прохання не робити, не казати чого-небудь; не роби (робіть) так, не кажи (кажіть) так; *Боже [мій]!* — вигук для вираження здивування, радості, страждання і т. ін.; *Боже поможі (помагай)!*; *Бог на поміч!* — вітання з побажанням успіхів тому, хто щось робить, працює; *борони (боронь) Боже!*; *Крий Боже!*; *Не дай (не приведи) Боже!*; *Нехай (хай) Бог боронить (милує)!* — вираження небажаності, заперечення чого-небудь; *з Богом!* — побажання успіху; хай щастить!; *слава Богові (Богу)* — добре, гаразд, а також нівроку, як видно; 2) *Єдиний Бог* — в однобожних релігіях — Творець, Все-

вишній; можливо, верховний бог у язичників; у давніх українців таким єдиноущим Господом, Богом Творцем, міг бути *Бог Всебог (Дідо-Всевід)*, якого ще називали Великим Богом, Старим Богом чи Прабогом; у колядках його називали Прадідом; старі боги у давніх українців мали по кілька імен; головним богом у різну пору року виступали різні боги, пор. весняний бог Ярило, літній — Симаргл, осінній — Світовид, зимовий — Коляда; 3) тільки *Бог-Отць* — перша особа Святої Трійці; Творець, Всевишній; 4) *Бог-Син* — друга особа Святої Трійці, у християнському віровченні — Ісус Христос (див. *Христос Ісус*); 5) *Бог-Дух Святий* див. *дух*; 6) (з малої літери) *бог, боги* — у многобожних релігіях — прабожества, яким поклонялися; також про покровителів, як правило, про персоніфіковані явища природи й життя; 7) (з малої літери) *бог = боги* — про *ікону* (див.), хатній іконостас, ікони; 8) *пивний бог* (див.).

Богатир — 1) див. *поріг*; 2) (з малої літери — у множині) міфічні оборонці української землі, змієборці (відоме літописне оповідання про Кирила Кожум'яку), що виявляють надлюдську силу й здібності; особливу категорію богатирів становлять у народній уяві богатирі-семилітки (казкова тема про київського оборотня Михайлика, казка про мудру дівчину-семилітку); М. Костомаров пише: «Семилітній богатир — це тип народної надії на майбутні покоління, ідеал народної сили, яка не старіє, вічно молодіє й оновлюється».

богилá див. *бугилá*.

богиня — в античній міфології, у

язичництві — божество жіночої статі. *Юнона, як богиня, знала, Що Турну прийдеться пропасть* (І. Котляревський); 2) у переносному розумінні — про жінку, дівчину надзвичайної, чарівної вроди, а також про кохану жінку. *Дриадам нічого робить Перед такою красою, Перед богинею такою!* (Т. Шевченко); *Ой якби ся прийшло з тобою розтати, богине, Буду жити в густім лісі і в темній пустині* (пісня).

Богів Шлях див. *Чумацький Шлях*.

Богодухів день див. *Духів день*.

Богомáтiр = Богомáти = Бóжа Мáти = Мáтiр (Мáти) Бóжа = Богорóдиця — 1) Мати Ісуса Христа; Діва Марія, Непорочна (Пречиста) Діва, Цариця Небесна; символ матері, життя, світла, мудрості, любові; символізує також повноту життя, самодостатність, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження; у християнстві замінила богиню Всесвіту Ладу; благословенний плід її утроби ототожнювався з весняним відродженням Матері-Землі; у колядках співали про Богородицю, що вона засіває землю, а сам Господь водить золотим плугом; також ікона з її зображенням, храм на її честь; першою церквою в Україні, присвяченою Богородиці, була так звана *Десятинна церква*, яку в Києві побудував Володимир Великий; називалася вона так, тому що на неї пішла десята частина доходів князя; археологічні залишки церкви виявлено на Старокиївській горі; див. *ще Пречиста, «непорочне зачаття»*. *Народився [Ісус] із Марії дівичі, із святої Богородиці* (П. Чубинський); *Іде Ігор Боричевим Шляхом до Святої Богородиці Пирогощі* (Панас Мир-

ний); 2) тільки **Богорóдиця** — за церковним календарем, другий день Різдва Христового, а також Пасхи. *На другу Богородицю був у селі храм* (Панас Мирний); 3) тільки **Богорóдиця** — одна з молитов. *Говори, Грицю, Богородицю, а я буду Господи помилюй* (приповідка); 4) **Малá Богорóдиця** — за церковним календарем, день 8/21 вересня, коли святкується Різдво Пресвятої Богородиці, або Друга (Мала) Пречиста.

богомíл, богомíльство див. *дуалíзм, сатанá*.

Богорóдиця¹ див. *Богомáтiр*.

Богорóдиця² див. *Кобеняк*.

богослóв — 1) фахівець із богослов'я; той, хто присвятив себе вивченню богослов'я. *Богослов, та не однослов* (М. Номис); 2) вихованець духовної семінарії класу богослов'я (до 1868 р.). *І дарував же мені Бог таке дитя, такого сина! І богослов уже* (Т. Шевченко).

Богослóв Івáн див. *Івáн Богослóв*.

богослóв'я = теологія — сукупність церковних учень про Бога і догмати релігії; у Русі та Україні часів Козаччини богослов'я поряд з філософією, риторикою і граматику становило основу комплексу знань, що їх добували освічені люди.

Бог-Отць, Бог-Син, Бог-Дух Святий — Свята Трійця; див. *ще Трійця¹, Бог¹,², дух⁴*.

Богоявлєння = Богоявління див. *Водохрєстя*.

Богун Івáн (рік народження невідомий — розстріляно 17 лютого 1664 року поблизу м. Новгород-Сіверського) — український полководець, соратник Б. Хмель-

ницького, кальницький (вінницький) полковник; відзначився у народно-визвольній боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників; поборник української державності; оспіваний у народній творчості; зокрема, у думі «Іван Богун» читаємо: «А кобзарі грали, В струни догинали Та Богдана із Богунем Піснями хваляли?». *Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові (приказка); Інгул щозиму замерзас — Богун не встане загатити Шляхетським трупом* (Т. Шевченко).

бодня (зменшено-пестливе — **боденька**) — один з найстаріших виробів народного деревообробного промислу (бондарство) — дерев'яна низька діжка з клепок, яку накривають віком з висячим замком; зазвичай має вушка; на Поліссі посудина була призначена для зберігання одягу, тканин, цінних речей, грошей тощо, на Полтавщині та інших місцях України — для зберігання харчів (передусім сала). — *Ой одна ж нас, брате, мати родила, Та не одним щастям наділила. Тобі дала скриню, мені — бодню, Тобі дала щастя, мені — недолю* (пісня — символізація скрині як багатства, щастя, долі, а бодні як бідності, недолі); — *Мого батька?.. Де спійняли? — Циганчук спитав. — Таки в нашій коморі бодню розбивав* (С. Руданський); *Сама товста, як бодня, а шия хоч обіддя гни* (І. Нечуй-Левицький); *І мов з бодні дужий голос Не то мовить, то кричить* (І. Франко); *Впала боденька з гори* (М. Номис).

Божя борода див. Спасова борода.

Божя дороба — 1) дорога в Рай (Вирій); раніше уявляли, що царство мерців було далеко за морем, куди вела річка; мерця клали в

човна, щоб він швидше дістався річкою до Раю; домовина і човен у давні часи поєднувалися в одному понятті: домовина — це стародавній човен, первісно — видовбана колода (довбанка); у сполученні: *бути на Божій (останній) доробі* — бути при смерті; асоціація смерті з Божою дорогою породила вислови: «Смерть — неминуюча дорога»; «Проста до Христа у світі дорога»; з часом Царство Небесне стало асоціюватися з Небом, а дорога туди передусім із Зоряною Дорогою (Божим Шляхом); 2) **Божя Дорога див. Чумайський Шлях.**

Божя їжа див. кóливо.

Божя кара — у християнському віровченні — покарання Богом (Господом) своїх рабів за виненні гріхи; здавна вірили в Божі насланні з Неба, передусім у вигляді блискавки й грому; це вважалося Божою ласкою і Божим милосердям, тому казали: «Загорілося від Божої ласки», «Убили Божою ласкою», «Запалить свічку та моляться, дітки! Божя милість заходить»; знярядям Божої кари вважалися також гадуки; Божя кара — ще назва звичаю, який полягав у випробуванні винуватця вогнем, водою, залізом або через двобій; наприклад, жінку, звинувачену у чарівництві, кидали в озеро чи річку: якщо вона плавала в воді, то це була відьма, якщо тонула, — невинна; фразеологізм: **[чиста] кара Божя (Господня)** — уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь; горе, нещастя, напасть; *див. ще кара*2.

божа корівка див. сонце4.

божа кривця див. звіробій.

Божя Мати див. Богоматір.

Божя мова див. мова4.

Божя постеля див. постіль2.

божба — присягання іменем Бога, а також іншої істоти боже-ственної іпостасі на ствердження правдивості своїх слів; менш урочисте, ніж *клятва* (див.); передбачає також накликання на себе нещастя, як кару Божу, у разі брехливості сказаного — звідси вирази-присягання: «Бий тебе сила Божя», «Щоб я з місця не встав», «Щоб я крізь землю провалився», «Щоб я пропав», «Покарай мене, Боже», «Будь я тричі проклят», «Бодай мені очі повилазили»; головні варіанти божби: *клянусь Богом!; бачить Бог; як перед Богом; Бог свідок; убий мене Бог!; хай мене Господь (Бог) покарає!; ось тобі Христос*; формули нагадують ритуал давньої присяги і пізнішого звичаю клятви на хресті (звідки «ось тобі істинний хрест») з прикликанням у свідки Бога (тому присягаються перед іконами-богами). *Ти же божився, присягався, не покину я тебе* (А. Метлинський).

бождерево = **біждерево** — 1) народна назва граціоли, або аврану лікарського, багаторічної трав'янистої рослини родини ранникових, яка в народі ще називається *лихоманковою травою, жовчинцем, благодаткою*; поширена на всій території України, росте по вологих місцях, цвіте в червні-вересні; широко використовується у народній медицині; 2) тільки **біждерево** = **боже дерево** = **біждерев** (зменшено-пестливе — **біждеревочок**) — народні назви полину польового, багаторічної трав'янистої рослини, в молодому віці опушеної, пізніше — голої (родини айстрових, або складноцвітних); рослина по-

ширена по всій території України, цвіте у липні-вересні; широко використовується в народній медицині; за повір'ями, відганяє нечисту силу, тому тримали пучечки рослини в хаті, а дівчата вплітали в коси (у весняних хороводах, на Івана Купала); біждерев (біждеревочок) несе в собі міфологічний сюжет; в одній з карпатських колядок рослина виступає складником *тройзілля* (див.) поряд з м'ятою та барвінком; це тройзілля виросло з посіяного попелу трьох дівчин, убитих злою мачухою за те, що не зуміли встерегти золоті яси на коноплях: «Та з нас ся вродить трояке зілля: перше зілейко — біждеревочок; друге зілейко — крута м'ята; третє зілейко — зелений барвінок. Біждеревочок — дівкам на кісочок; крутая м'ята — хлопцям на шап'ята; зелений барвінок — дівчатам на вінок».

бождеревок див. звіробій.

боже дерево див. бождерев2, **полін.**

божедомка див. Параскєви-П'ятиниці Мучениці день.

Божє око див. око2.

боже тіло — 1) (з великої літери) свято Тіла Господнього, що відзначається після Петрівки; цей день вважався небезпечним, пов'язаним зі шкідництвом відьом, як і троїцький та купальський періоди; 2) (з малої літери) народна назва актеї колосистої, багаторічної трав'янистої рослини родини жовтцевих, з неприємним запахом; рослина отруйна, тому звать її ще *злими ягодами*; росте в лісових районах Лісостепу і в Карпатах; цвіте в травні-червні; використовується в народній медицині.

Божє Царство *див. царство*3.

Божий (Господній, Христовий) слуга — представник духовенства, духовна особа.

Божий дар — хліб і червоне вино в обряді причастя (*див.*). До Божого дару з чортovими ногами (М. Номис).

Божий дiм *див. дiм*3.

Божий знак — знак Творця на Місяці, який навiки покладено як Боже знамення, коли вперше брат убив брата, як нагадування людям про страшний гріх, учинений колись на Святи Різдва; його можна бачити лише в ясну зоряну ніч; Боже знамення закладено на Місяці навiчно, тому він не може дати такого тепла, як Сонце.

Божий прiмисел (прiмисл) *див. прiмисел*2.

Божий Син *див. Бог*4, *Трiйця*1, *Христiс* Ісус.

Божий суд *див. суд*2.

Божий чоловік *див. чоловік*3.

Божич — молоде Сонце, що народжується на Різдво; можливо, Сварожич, син Сварога; часто згадується у колядках, ототожнюється з молодістю.

Божі вiвці *див. вiвця*2.

бoжі рiчки — народна назва астрагалу шерстистоквіткового, який ще називають *котиками*, *котячим горiхом*, *перелетом*, *солiдким зiллям*; багаторічна трав'яниста рослина родини бобових, занесена до Червоної книги України, росте в степу та лісостеповій частині; цвіте в червні-серпні; використовується в народній медицині; зерна використовують також для приготування кави.

божнік (зменшене — *божничок*) = **божнийця** (зменшене — *божничка*) — поличка на покуті з образами (іконами); у сполученні: *рушник-божнік* — декоративний рушник для прикрашання образів (ікон), які на Східній Україні звуть ще *богiами*; звичай прикрашати ікони рушниками спостерігаємо і в українських церквах; оскільки божник розміщують на покуті, то й рушник на ньому зветься *покутником* або *набiжником*; останній у дохристиянський період був ритуальним рушником, що прикрашав красний кут (кутній вугол); *див. ще вугол*2.

бoйки (*одн. ч. бойко, ж. бойківня*) — етнічна група українців, які живуть у західних областях України (на південних і північних схилах Карпат); мешканці, уродженці Бойківщини; свій родовід ведуть від східнослов'янського племені білих хорватів, яких Володимир Великий приєднав до Київської держави; на Бойківщині народився гетьман Петро Сагайдачний і генеральний суддя за Хмельниччини І. Креховецький. *Бойки* — *місцева назва українців, що живуть у Підкарпатті* (І. Франко); *Дала мене мати за бойка, за бойка, буде мені ще за бойком голова гладойка* (коломийка).

болгарський хрест (хрестик) *див. хрест*3.

болiтник = **болотянік** = **анциболот** = **анциболотник** = **анцибол** — 1) у християнських віруваннях — господар болота; його злий дух любить затягувати до себе людей, особливо п'яних; вогником світить серед болота, а людина думає, що там є хтось із людей, іде туди, а вогник віддаляється, аж поки

людина потрапляє в ковбаню і гине; *див. ще амiнь*1. [Д і д:] *А в болоті живе болотяник — такий замурзаний та вклялий... Уночі затягує в болото чоловіка* (Б. Грінченко); 2) тільки **анциболот** = **анцибол** — уживаються як лайливі слова у значенні «чорт, нечиста сила». *Отець Миколай невдоволено пробурмотів: — Забувають анциболоти про святу церкву* (М. Стельмах).

болiто = **багно** — грузьке місце з надмірно зволеним ґрунтом; трясина; символ морального бруду, дрібних матеріальних інтересів на протигагу високих поривів духовності («Сидить, як чорт на грошах у болоті»); народну приповідку «Не сміється вода з болота, тільки болото з води» І. Франко пояснює так: «Бо звичайно так буває, що все морально брудні люди намагаються стягнути чесних людей у болото, а не навпаки, все дурні сміються з чесних та розумних, називаючи їх «наївними» та «ідеалістами», а не навпаки»; цю саму символіку І. Франко вбачає й у приповідці: «Вже мені й вух не видно з того болота»; це саме вбачає й Т. Шевченко, коли закликає: «Умійтеся, образ Божий Багном не скверніте» або ще: «Заснула Україна. Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла. В калюжі, в болоті серце проноїла»; болото, за давніми віруваннями, асоціюється з нечистою силою («В болоті доброї води не напитися», «В тихому болоті чорти водяться», «Де болото, там і чорт сидить»), тобто це небезпечне і нечисте місце, де водяться чорти і взагалі всяка нечисть; характерне замовляння від злих сил: «Курикуриниці, візьміть Йванкові нічниці, несіть на мохи, на болота»;

недарма був звичай викидати «нечисті» речі й сміття в болото. *Аби болото, а жаби будуть* (прислів'я); *Кому болото, а кому золото* (І. Франко); *Витягни біду з болота, а вона тобі на голову сяде* (приповідка).

бiндар (зменшено-пестливе — **бiндарик**, **бiндарець**, заняття бiндаря — **бiндарство**) — майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра і т.ін. *У Йосипа, у тесляра чи бiндаря того святого, Марія в наймицках жила* (Т. Шевченко); *Покинь, покинь, старий бiндар, по доці плакати, покинь відер набивати — будеш панувати* (П. Чубинський); *Ой бiндаре, бiндаріку, — набий мені бочку* (П. Чубинський).

Боняк = **Буняк** — половецький хан, що згодом зробився міфічною постаттю, яка уособлювала жорстокість, підступність; літописний «безбожний», «шулудивий», «хижак»; за переказами, ворожит, віщун, вовкулака (останне переповідає й Іпатівський літопис), демон смерті, кістяк-людоїд.

борвій = **буревій** = **бурівнік** — 1) сильний, рвучкий, холодний вітер; ураган, буря; вживається перен. в поетичному мовленні (*див. ще бiрря*); слово, можливо, походить від імені бога північного або північно-східного вітру у давньогрецькій міфології або ж пов'язане з міфологічними уявленнями давніх греків про гіпербореїв — народ, який живе на Півночі в райській, улюбленій богами (особливо Аполлоном) країні; 2) (з великої літери) у давньоукраїнській міфології — один із найгірших синів батька всіх вітрів *Стрибога* (*див.*), має велетенські вуса, крутячи яки-

ми, спричиняє сильний вітер; особливо розгнівавшись, може наробити великого лиха довкіллю.

Боріса й Гліба (Борісів) день — за церковним календарем, відзначається два рази на рік (2/15 травня і 24 липня/6 серпня) як день перших руських святих, яких убив Святополк (Окаянний); весняний день у народі здавна називають *Солов'їним*, тому що з цього часу починають співати солов'ї (гадають, що птах співає, поки ячмінь колоса не викидає); вважається, — «якщо соловей співає всю ніч — буде сонячний день»; «якщо соловей заспівав на голі дерева, то буде неврожай на садовину»; «якщо солов'я почуєш раніше зозулі, щасливо проведеш літо»; хлібороби знали, — «соловей заспівав, можна починати сіяти», тому казали: «Борис та Гліб сіють хліб»; літній день у народному побуті пов'язаний зі жнивнами, тому казали: «Борис та Гліб — поспів [достиг] хліб», тому цей день називають ще *Хлібником*. *Борис* — за соху берись (приказка); *Борис і Гліб* — сіють ранній хліб (приказка); *На Бориса і Гліба* — найпізніша сімба (народний календар).

Борисфен = Бористен — у скіфській міфології — божество однойменної річки (сучасний Дніпро); цю назву мало також давнє місто Ольвія.

борода — 1) (зменшено-пестливе — *борідка, борідонька, борідочка*) у чоловіків — волосяний покрив на нижній частині обличчя; символізує чоловічу гідність, мужність, втілення життєвої сили, росту, плодючості, згодом старість, але молодість душі («Борода сива, та душа красива»); не завжди озна-

чає мудрість, серйозність, розум, тому іронізують: «Борода не робить людину мудрою», «Борода велика, а розуму мало», «В бороді гречка цвіте, а в голові на зяб не орано»; уживається в традиційних казкових прикінцевих висловах: «По бороді потекло, а в рот не досталося (не попало) (а в роті не бувало, та в роті не було, а в роті сухо було)»; у народному світосприйманні борода здебільшого атрибут Бога, святих угодників, деяких казкових і міфологічних героїв; заборонялося залишати на ніч недопрядену куделю, — «у діда борода виросте»; якщо куделя намокне, кажуть: «Борода козлинка, чортова» (у народному уявленні чорт, як правило, «лисий», «голенький»); за повір'ям, якщо священник не помагає миром підборіддя хлопчика, у того ніколи не виростає борода. *Борода вироста, та ума (а розуму) не винесла* (М. Номис); *Ой не піду за старого — бородою коле* (пісня); *А он іде, а онде йде Дідусь з бородою* (Т. Шевченко); фразеологізми: *Боба за бороду вхопити (впіймати)* — здійснити те, що видається неможливим; *сивина в бороду, а чорт (біс) у ребро* — про залишання немолодого, підстаркуватого чоловіка; 2) підборіддя, нижня щелепа; 3) *див.* *Спасова борода = борода Волоса = Волосова (Ілєва, Ількова) борода*; 4) *царська борода (борідка) = нічна красуна* — багаторічна трав'яниста рослина родини ночецвітих; культивується як декоративна; 5) *цапова борода див.* *цап*.

бородавки (зменшене — *бородавочки*) — невеликі тверді нарости на шкірі людини; вважали їх проявами злих духів; за народними уявленнями, виникають від жаб,

тому їх забороняється брати в руки; бородавки виводили знахарі; радили також робити самому власникові: коли зійде новонароджений місяць, тріть бородавки землею з-під правої ноги і проказуйте: «Місяцю, Місяцю, ти такий чистий, дай, Боже, й мені чистим бути».

бородиця див. *кобеняк*!

борозенне колесо див. *кóлесо*!

борона (зменшені — *борінка, боріночка*) — сільськогосподарське знаряддя для розпушування, вирівнювання та очищення оброблюваної землі; пор. народну загадку: «Дірява плахта все поле закрила»; ознака доброго господарювання («Той у бороні, а той у стороні»); запорука доброго врожаю («Як за бороною куриться, то господар не журиться», «З бороною пил — з гречки млинці будуть»); використовувалася також з ритуальною метою; після збирання врожаю три рази обходили, боронуючи, кругом села, щоб ніяке зло не шкочило господарству; у руках самої відьми борода ставала знаряддям наслання причини; вважалося, що коли в полі забувають борони, то до дівчат у селі не будуть свататися женихи; чоловіка змушували боронувати пісок, коли жінка терпіла муки пологів (звідси: «Жінка родить — чоловік пісок боронить»); новонародженому клали під подушку зубок борони, — «щоб не пересікався рід»; відомий також обряд катання на бородах у весільній обрядовості. *Тільки в мене борода, що кобила ворона, тільки в мене плуга, що за поясом пуга* (приповідка).

борть — найпростіший вулик, видовбаний у дерев'яній колоді, дуплянка для бджіл, яку навішу-

ють на дерево, або природне чи спеціально видовбане дупло в дереві, де живуть дикі бджоли; звідси *бортний промисел* — бджільництво; *бортник* — той, хто займається бортництвом; дух, який охороняв борти, а пізніше пасіки, називали *бортняком, духом, пасічником; бортництво* — лісове бджільництво; *ведмідь-бортник* — ведмідь, який вибирає в лісі мед із бортей; наші предки любили бортництво й жили з нього; мед відіграв у їхньому житті значну роль (*див.* *мед*); бортництво охороняли закони «Руської правди» князя Ярослава і пізніше українське право XVIII ст.; початкове бортництво було хижачьким; дерева з природними бортями валяли, знищували бджіл, вибирали соти, не дбаючи про збереження самої борти. *Чи ж буде в цьому році Божа комаха носити сюди мед і пергу, чи підуть на дрова панській челяді оці пахучі борти, оця утішна його праця?* (М. Стельмах); *Ішли [хлопці] далі й далі, один одному розкриваючи лісові дива: ...то дика борть, повну запашного меду, то тепле печище в синяві високіх небачених квітів* (П. Загребельний).

борць (зменшено-пестливі — *борщик, борщичок*; збільшені — *борщисько, борщиче*) — національна рідка страва, що вариться з посічених столових буряків (раніше перев. заквашених), капусти з додатком картоплі та різних приправ; у різних регіонах України є свої різновиди борщу, пор. полтавський борщ з качкою; якщо до борщу додається м'ясо і його засмажують або затовчують салом, тоді це гаряча перша страва; якщо борщ пісний (з квасолею, грибами або

рибою, засмажений на олії), тоді його можна споживати і в холодному вигляді; улюблена страва українців, символ достатку, тому кажуть: «Борщ — всьому голова», «Борщ, капуста — хата не пуста», «Борщ та каша — мати наша», «Борщ — найкраща страва»; виступає об'єктом народних жартів: «Борщ, аж жмурки встають», «Борщ такий, аж туман устає», «Гулять, так гулять: бий, жінко, ціле яйце в борщ», «Добрий борщик, та малий горщик», «Свищі в борщі», «Сьогодні борщ жонатий» (тобто є й каша); часом за жартом криється влучна характеристика або глибокий філософський підтекст: «Він любить чужі борщі пробувати», «Гіркий світ і квасний борщ», «Де велика рада, там пісний (рідкий) борщ», «З ним борщу не звариш», «Іж борщ з грибами, держи язик за зубами»; якщо ж чуємо вираз «трапитися на віку варить борщ і в глеку», кожному зрозуміло, що йдеться про життя, в якому трапляються всілякі складні ситуації; в Україні — одна з головних страв (кажуть: «Борщ — хазяїн», «Борщ — найстарша страва»); був обов'язковим у поминальному обіді, який звали *гарячим обідом*, — «щоб дідам пара пішла, щоб з парою душа відлетіла»; під час Святої вечері подавали пісний борщ, а на Великдень — м'ясний; борщ згадується у дитячих закличках дощу: «Дощику, дощику, зварю тобі борщику». *Не поцурайтеся хліба-солі. Борщу скоштуйте, галушок (І. Котляревський); Наша пані чорнобрива борщу-каші наварила (П. Чубинський).*

боцян = **боцон** *див.* **бузько**.

Боян — легендарний киево-

руський поет-дружинник другої половини XI — початку XII ст.; згадується у «Слові о полку Ігоревім», де невідомий автор звертається до нього як до свого попередника, та в одному з написів на стінах Софійського собору в Києві; «віщий співець», «онук *Велеса*» (*див.*), оспівував міць Київської держави, бойові звияги русів; символ народного співця. *Коли Боян, цей віщий соловейко, Співав комусь осанну величальну, То білкою носився по деревах, Землею — сірим вовком, а в підхмар'ї Орлом могутнім клетіно ширяв* («Слово о полку Ігоревім») у перекл. В. Шевчука); *Кобзо-орлице! Заклич, задзвони з високості, Щоб на твоїй поклик старі позросталися кості, І повинно пролітая кров ожила, І Боянами-орлами земля процвіла...* (П. Куліш).

боярин (*одн.* **боярин**; зменшено-пестливі — **бояронько**, **боярочко**) — 1) привілейована верства суспільства за княжої доби, княжі дружинники, високі посадовці в Київській державі; 2) у весільній обрядовості — дружина молодого («князя»); добирається з парубків, одного з яких призначають старшим боярином; той знімає з кожного шапку, несе до хати молодого, де до шапок пришивають «квітку» з барвінку та з червоної стрічки; потім відбувається обряд присяги: на стіл ставлять велику миску з водою і кладуть біля неї ложку; старший боярин дає кінець своєї хустки молодому і веде його круг стола, а молодий, тримаючись однією рукою за хустку, другою веде іншого боярина, а той третього і т. д.; після першого та другого обходу молодий зачерпує ложкою

води, випиває, а після третього всі п'ють воду просто з миски; потім відбувається похід по молоді; приїджаючи до двору молоді, ведуться тривалі перемови, поки господарі не згодяться відчинити ворота (відгомін давнього обряду умикання). *Поки приберешся, то бояри й мед поп'ють* (М. Номис).

боярська рада *див.* **Радаб**.

брама — великі ворота, перев. при монументальних спорудах; золота брама — казкові царські ворота, пор. у Марка Вовчка: «Вашу дівчину мов за золоту браму зачинено». *І плаче, плаче Ярославна В Путивлі на валу на брамі* (Т. Шевченко); *А в нашім дворі гірше як в неволі, вийди за браму, наплачя доволі* (А. Чужбинський).

бран — 1) стара назва полону. *І вголос віщує шановний пан: — Віддався козачий отаман у бран!* (О. Стороженко); похідні: **брәнець** (*мн.* **бранці**) — стара назва полоненого (*див.* *ще ясір*), військовополонений; **бранка** — стара назва полоненої. *І накинувся на бранця з лютим вереском Кончак* (І. Франко); *Дівка бранка, Маруся попівна Богуславка* (П. Куліш); 2) також **бранка** — у давнину — набір рекрутів (звідси **брәнець** — рекрут); *Стережіться, парубочки, бо, либонь, бранка буде* (Я. Головацький); 3) **брань** — стара назва війни, битви. *Чи мир нам везете, чи брань* (І. Котляревський).

брат — 1) (зменшено-пестливі — **брәнець**, **братик**, **братичок**, **братко**, **браток**, **браточок**, **браторнько**, **братечко**, **братунько**, **братусь**, **браторсик**) кожний із синів щодо інших дітей того самого батька або матері; оскільки в українській родині здавна повелося жити влас-

ним домом, то батько намагався розділити господарство між синами, отже брати жили, як правило, кожен своїм обійстям, своєю родиною, своїм господарством; це призводило часом до відособлення, тому кажуть: «Брат братом, а мед за гроші», «Хоть ми собі брати, але наші кишені не сестри», «Кожний брат собі рад», «Брат мій, а хліб їж свій», «Брат мій, а розум у нього свій», «Дім брата — не своя хата»; проте це зовсім не означало, що «поки брати малі, доти й рідні»; улюбленим було в ужитку ніжно-ласкаве **братик** (**браточок**), особливо у стосунках брата і сестри (у Марка Вовчка — «се ж мій братичок ріднесенький!»). *Як брат брату не допоможе, то що вже чужії люди* (приказка); *Випроводжала сестра свого брата* (Т. Шевченко); *Брат піднявся на брата* (Біблія); *Братоньку милий, прибудь до мене* (П. Чубинський); 2) **брат у перших** = **двоюрідний брат** — син дядька або тітки; жартують, перефразовуючи родові найменні: «Ковалів Тарасько нашій Парасці у перших Юхим»; «Ми з тобою свояки: твій дядько моїй Парасці двоюрідний Сидір»; «Нашим воротам двоюрідний сарай»; 3) **брат у других** = **троюрідний брат** — син двоюрідного дядька або тітки; жартують: «Вона йому, Василевому, тітка, а він їй через вулицю бондар, по Тупишиці гончар, а попросту, як там хочете, брат у других»; 4) член релігійного братства; чернець (звідси — **брат во Христі**). *Ми всі брати і сестри по Христу* (Леся Українка).

брати воду *див.* **вода7**.

брат-і-сестра = **братки** = **братики** = **братчики** — народні назви деяких видів фіалки, зокрема фіалки

триколірної і перестрича; у народі фіалку триколірну називають ще *зозульками*, *зозулиними черевичками*, *полуцвітом*, *сирітками*; квітка — емблема богині світової гармонії Лади; легендарна квітка, перша назва якої ведеться від такого переказу: брат і сестра, не знаючи про своє поріднення, побралися, і за їхній тяжкий гріх ніякі сили природи, навіть смерть, їх не приймає; рослина поширена по всій території України; використовується в народній медицині; якщо ці квіти покласти в кожен кут хати, злодій ні за що не увійде в дім; жовтий і синій кольори квітки символізують вогонь і воду, а тому рослина є одним із символів купальського обряду; використовували для парення в лазнях; вірили, що купіль із братків охороняє родину від сварки. *Ходім, сестро, в темний ліс, Нехай же нас звір поїсть! А ліс каже: не прийму. А звір каже: вижену... Ходімо, сестро, горою, Розсіймося травою: Будуть люди зілля брати, Сестру з братом споминати, — Я зацвіту жовтий цвіт, Ти зацвітеши синій цвіт, Буде слава на весь світ...* (І. Огієнко); *Любов родини фіалочками, братчиками пахне* (Леся Українка).

братство — 1) група, товариство людей, об'єднаних спільною діяльністю й метою, які додержуються певних, установлених ними, правил (первісно — духовне, церковне товариство як організація); традиція ведеться з язичницьких часів, коли великі рокові свята й похорони збирали довкола святих місць споріднені («братні») роди на богослужби й ігрища. *Львівське Ставропігійське братство* (перше релігійне товариство в Україні

XV ст.; звідси — *братські школи* — навчальні заклади в Україні XV—XVIII ст. при братствах); *Кирило-Медодіївське братство*; 2) у переносному значенні — братське почуття, ставлення; дружба. *Добре братство краще за багатство* (прислів'я).

братчик — 1) (ж. *братчиця*) член *братства* (у першому знач.), товариства, компанії. *Громада зібралась на цвинтар на мед, що титар і братчики по старому звичаю наварили к празнику* (І. Нечуй-Левицький); *Часто виділи його [отця] Анастасія братчики вночі, ідучого тихо, як тіль* (І. Франко); *Я перша братчиця в дівочім братстві* (Леся Українка); 2) член козацької Січі, козацького товариства (звідси сполучення — *брат-товариш*), січовик. *Понаходило таки чимало братчиків-січовиків* (О. Стороженко); 3) одноплемянник, представник того самого або спорідненого народу (зазвичай уживається з гумором або іронічно). *В дяку вам, непевні діти, Ваші братчики любі Всю історію освіти Загребли цілком собі!* (П. Грабовський — тут, звертаючись до українців та їхньої історії, поет має на увазі росіян); *Бо вже як наш братчик, українець, гне з себе дурня, верзе так, мов у нього в голові вилами укладено, то вже й жди, що він самого розумного у решеті повозить та з нього ж нишком собі поглузує* (Д. Мордовець); 4) взагалі товариш, приятель, одноплемець (спочатку як переносне, також іронічно). *Ой Божечку милосердний, що маю робити, Тяжко мені без братчиків на сім світі жити* (пісня); *А Чіпка знов засів, п'є та гуляє з братчиками* (Панас Мирний); 5) член братчини (див. **братчини**2); 6) у множині — *див.*

брат-і-сестра; 7) брат (уживається як пестливе або фамільярне) Братчику мій любий, вечеряй ти з нами (Ю. Фесолович).

братчини — 1) супроводжуваний певним обрядом давній слов'янський звичай зміцнення дружби прирівнюванням її до братських стосунків; побратимство як форма родичання; православна церква підтримує цей звичай — у старих требниках знаходимо такі чини, як «чин братстворенія» — присяга вважати до смерті обраного товариша за брата; побратимство скріплювалося колективними бенкетами і святами; поступово переросли в щорічні ритуальні братські бенкети (в храмові або інше свято) на користь церкви, які відбувалися в складчину братчиків. *Главою вишгородських городників... був старійшина Ждан Микула, який славився багатими бенкетами. У цьому можна було вбачити вказівку на колективні бенкети і свята, так звані братчини* (П. Загребельний); 2) **братчина** — в Україні часів Козаччини — цехове товариство ремісників. *За першим столом розташувалися магістратські керівники та багатирі-гости. А він, Причепя, сидить за дев'ятим столом серед цехової братчини* (З. Тулуб); 3) гуртові обрядодії, що влаштовувалися в кінці осені по закінченні польових робіт з метою оглядин зими і зустрічі першого снігу; супроводжувалися веселощами, розпиванням медової сити; прощалися образи, зміцнювалися добросусідські стосунки; 4) ритуальні обіди на честь одного з найулюбленіших свят у народі — свята зустрічі бога Ярила (на Масниці перед Великоднем).

брахмани див. рахмани.

брєдень = **бродак** = **брѣдница** — знаряддя для парного лову риби в неглибокій воді; складається з сітки-мішка та двох бокових полотнищ, в'язаних із грубих міцних ниток у вигляді сітки більшої чи меншої густоти.

брехня = **неправда** — свідоме й злісне викривлювання дійсності на шкоду кому-, чому-небудь; споконвіку народ засуджує брехню й брехунів: «Вдача собача: не брехне, то й не дихне», «Брехня на столі, а правда під порогом»; на противагу правді брехня багатолика: «Брехні много, а правда одна», «Брехень багато, а правда одна», тому застерігають: «Брехня правдою живе», «Брехні без правди не буває»; від брехні застерігає й апостол Павло: «Не кривить словами один проти одного», бо сам Христос назвав її ділом диявола; не випадково в народі ходить примовка: «Бреши, бреши, гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись»; правдоподібна брехня найпідступніша: «Воно правда, та брехнею дуже пахне», «Коли не бреше, то правду каже», «Проти дня брехня, а проти ночі правда». *Я ніколи не брешу, хіба часом неправду скажу* (приказка); *Брехнею світ перейдеши, а назад не вернешся* (М. Номис).

бриль (зменшено-пестливі — *брилик, бриличок, бриліце*) — головний убір з широкими крисами; плетений із соломи у різний спосіб: рівною широкою стрічкою, а також у зубчики, в луску, косичкою; у різних регіонах України по-різному оздоблювалися: чорною стрічкою, квітами, герданами та півнячим чи павлиним пір'ям.

Сердешенький! Книжечки складає У торбинку і бриль бере (Т. Шевченко); *На йому [Мині] була чорна свита, накинута наопашки, соломяний бриль, біла сорочка і червоний пояс* (І. Нечуй-Левицький); *У довгих і коротких бородах, у широких балахонах з брилями аж на потилиці, в'ються вони [пани] кругом панянок* (Панас Мирний); у сполученні: *простий бриль* — солом'яний капелюх з широкими крисами, пошитий з гладкої, рівної, незубчатої солом'яної тасьми.

бринза — солоний овечий сир; символ бідності, звідки *біти бринзу* — нужденно жити. *Марія через плече несла сакви з овечою бринзою* (Ю. Смолич).

брід — мілке місце річки, озера, ставка, де можна переходити або переїжджати на інший бік; символ тернистого шляху, набуття людиною знань, досвіду, символ невідомого, часто небезпечного життєвого вибору; поетичний образ чотирьох бродів трапляється в народних піснях («Розлилися води на чотири броди») і виступає заголовком роману М. Стельмаха; брід у значенні дороговказу, поспішного рішення маємо у прислів'ї: «Не спитавши броду, не лізть у воду». *Коло млина, коло броду два голуби шили воду* (пісня).

брови (зменшено-пестливі — *брівки, брівоньки*) — дугасті смужки волосся над очними ямками; атрибут людської краси, оспіваний у народній творчості; у замовляннях виступають у парі з очима: очі соколині — брови соболині; цей образ давній, про що свідчить тваринна атрибутика (і птах і звір належать до верхньої зони Світового дерева); казковий образ важких

брів старця, з-під яких не видно очей, асоціюється із зовнішністю міфічного Вія; за повір'ям, якщо права брова свербить — на зустріч з другом або родичем, якщо ліва — з ворогом. *Не так очі, як ті брови, Любі, милі до розмови* (А. Метлинський); *В мене чари всі готові: Біле личко, чорні брови* (П. Чубинський); у сполученні: *брови на шпурочку* — вузькі, рівні брови; ознака природної вроди.

бродак = бродниця *див. бредень*.

броня *див. зброя*.

бросліва = брусківна — народні назви персика.

бруслина — перев. кущова рослина, що має промислове значення; з неї добувають гутаперчу, а з деревини — шевські цвяхи; використовується також у народній медицині. *Дим йшов у вивід і заплутувався сивими клубками в густій ліщині та бруслині* (І. Нечуй-Левицький); *Так дуже хотілося Тарасові чимсь Катрусі прислужитися — сам він наламавав калини і бруслини* (О. Іваненко).

брусквіна *див. бросліва*.

брусніця (зменшене — *бруснічка*) — напівкущова лісова вічнозелена рослина, а також ягоди цієї рослини; росте в Поліссі, Карпатах, у хвойних лісах Лісостепу України; використовується у народній медицині. *Так записалася густа брусніця, Що в ній заплутавсь навіть сонця слід* (О. Ющенко).

бублик (зменшене — *бубличок*) — традиційний український виріб із заварного тіста у вигляді круглого кільцеподібного кренделя; в'язки бубликів були неодмінним товаром старовинних торгів, добрим

гостинцем для дітей, тому й у казці мовиться: «Ось тобі казка, а мені бубликів в'язка», «Кому казка, а кому і бубликів в'язка»; бублик був також об'єктом жарту, — «бублик — не хліб», «чудний [як] бублик: кругом об'їси, а всередині нема нічого (а всередині дірка)»; це можна розуміти і як символіку беззмістовності. *Пили горілку до ізволу і їли бублики* (І. Котляревський); *Продавала бублики козакам, Вторгувала, серденько, н'ятака* (Т. Шевченко).

бубон = **тарабан** (звідси — *тарабанити*) — народний музичний ударний інструмент у вигляді широкого обруча, обтягнутого з обох боків або з одного боку шкурою; грають або дерев'яною булавкою, або рукою; нерідко на бубні буває «чинель», тарілка з міді, в яку вдярають шматком заліза (великим цвяхом); символізує чванькуватість, а також бідність. *Славні бубни за горами, а зблизька шкурятні* (прислів'я); *Голий, як бубон* (приказка).

бувальщина — у народній творчості — оповідь про те, що було раніше; щось дійсне, реальне, що справді було. *Се не казка, а билиця, Або бувальщина, скажуть* (Т. Шевченко).

бугай — 1) племінний бик; звичай виступає об'єктом традиційного порівняння: *здоровий, як бугай*; символізує плодючість, творення. *Запряжу бугая, куди люди, туди й я; запряжу я й другого: «Сідай, жінко-небого!»* (М. Номис); *Бугай товче рогами* (Л. Глібов); 2) болотний або річковий птах родини чаплиних, що відзначається криком-гудінням, тому кажуть: «Гуде, як бугай у болоті». *Лукає не-*

видимо бугай-птиця в очереті (Г. Хоткевич); 3) старовинний музичний інструмент у вигляді барильця, різновид басолі; звук його нагадує ревіння бугая, оскільки один з виконавців тримає барильце, а другий посмикує вологими (змоченими квасом) пальцями обох рук за пучок волосу; 4) **бугай скажінний** — рід народної дитячої гри; бугаєм (або волом) називають також один з ударів палицею у гри *віл* (*див.*); 5) **бугаєве молоко** *див. молоко*4.

бугіла = **богіла** — трав'яниста рослина з родини зонтичних із солодким стеблом; символ занедбаності, занехаяння. *І твій барвіночок хрещатий заріс богілою* (Т. Шевченко); *Вирізує ту бугилу і зробив з неї дудку* (казка).

будяк (зменшено-пестливі — *будячок, будяченько*) — колюча трав'яниста рослина-бур'ян; за повір'ям, у будяках водиться нечиста сила; в І. Франка виступає символом витривалості, настирливості: «І росте воно, б'ється в біді, І чіпляється ґрунту, Мов будяк той, низький і ціпкий, Все готовий до бунту»; у Є. Маланюка, навпаки, символізує занедбаність, руїну: «Дикий вітер та чорний степ, Лиш будяк на нім — Боже наш, Боже! — Мертвим, чортовим зіллям росте». *Не веди м'я в будяки, бо я поколюся* (П. Чубинський); *На горді будяк родить... Роди, роди, будяченьку* (пісня); *Хто вліз у будяки — хоч би й не радий, то в їх убереться* (М. Номис).

бужани (*одн. ч. бужанин, ж. бужанка*) — стародавнє східнослов'янське плем'я, що мешкало в поріччі Західного Бугу та Прип'яті;

згадується в «Повісті врем'яних літ».

бузина — куш чи дерево з родини жимолостевих з чорними або червоними ягодами, а також ягоди цієї рослини; за давнім повір'ям, на бузині повісили великомученицю Варвару, тому ця рослина нечиста, диявольське творіння, в ній сидить біс (*бузничий*, «бузничий цар» — П. Чубинський; «У бузиннику чорт живе» — М. Номис); рослину не годиться викопувати, щоб не дражнити нечисту силу; на тому місці, де росла бузина, не можна нічого будувати, бо це схованка чорта, місце нещасливе і люди будуть хворіти й умирати, а худоба — здихати; в городі бузину можна виполоти лише сапою, змашеною свяченим салом; поширена на всій території України; використовується в народній медицині; з бузинових паличок робили соплі, які в казках є чарівними; відомими є замовляння до бузини: «від напасти», «щоб суд не засудив», «для сміливості», «для позбавлення від усякої біди», її використовували при гаданнях: «Трясу, трясу бузину, відгукнися, пес, з тієї сторони, де живе мій милий»; у багатьох народів — символ чаклунства (гілку носили у Вальпургіеву ніч); гілки рослини використовували як оберіг. *На городі бузина коренистая* (П. Чубинський); *На городі бузина, а в Києві дядько* (прислів'я).

бузók — густий чагарник з великими волотями ясно-лілових, фіолетових або білих дуже запахних квітів; назва рослини пішла як зменшене від *буз*; білий бузок символізує скромність, молоде родинне життя; дуже ефективними вва-

жалися купелі з цієї рослини при радикулітах і поліартритах. *Посинів, як буз* (М. Номис); *Воркувала горлиця у садку, у куточку тихенькому на бузку* (Л. Глібов).

бузувiр див. бусурман.

бузькó = **бузьóк** = **бусел** = **бусол** = **боцян** = **боцюн** — народні назви *лелеки* (див.); у народі виступає символом праці та відданості; вважають, що займати його не можна, бо хату спалить (тим самим виступає символом помсти); в О. Кобилянської: «Зачиніть і браму... аби бусол не прийшов... аби вуглик у дзьобі не приніс, хату не запалив... Так лячно»; здавна малим дітям розповідають, що нібито ці птахи приносять новонароджених, пор. у І. Чендея: «— Неньку, нам бузьок приніс хлопчика, — радісно почав Андрійко»; де птах зів'є своє гніздо, тій хаті буде щастити; птах обирає хату спокійну й побожну, бо сам побожний; береже оселю, на якій сидить; навесні повертається обов'язково до свого гнізда; першого бузька вітають словами: «Стоїть бузько на воротях у червоних чоботях». *Тишиється, як би його бузько носом ськав* (приказка); *Бусел у своїм гнізді, як стороже вірний, калатає* (М. Шеремет); *Боцюн, боцюн меле, а крук насипає* (С. Руданський); *Один самотній бусел полюбив чужу буслиху. От тільки бусел-чоловік полетить кудись із гнізда, а коханець уже й ступається до буслихи. І відбив таки він її, забрав з чужого гнізда, і полетіли вони кохатися на нове місце до лісу...* (М. Стельмах).

бук (деревина бука — *бучина*) — листяне дерево з гладкою сірою корою і міцною деревиною (кажуть: «Коло бука великая мука»);

символізує стійкість, міцність, величність («Із-за буків і лісу не видно»); у значенні «ціпок, палиця, кий» фігурує в народних приповідках як символ твердості і як знаряддя покарання; за народними прикметами, — «як бучина змокріє, то ся зима змерзє», «як з бучини сиплються окрушини, то м'яка зима буде». *Як не даси з просьби, то даси з принуки, чого просьба не докаже, то докажуть буки* (М. Номис); *Буком того, хто не боронить свого* (І. Франко).

Буковіна — історична назва території, що входить до складу України (північна частина — тепер Чернівецька область) та сучасної Румунії (південна частина); *буковинець*, *буковинка*, *буковинці* — мешканці, уродженці Буковини. *Буковино моя мила, Моя рідна мати, В Буковині мило жити, мило ще й вмирати* (пісня).

булава — палиця з кулястим металевим потовщенням на кінці, оздобленим коштовними самоцвітами; у княжі часи була військовою зброєю; за Козаччини стає символом влади («До булави треба голови»), гетьманської гідності; гетьманська булава — це палиця з горіхового дерева завдовжки п'ятдесят-сімдесят сантиметрів із срібною або визолоченою кулею на кінці; покривалася, як правило, бірюзою, смарагдом, перлами; на ній могли бути герб, прізвище чи вензель власника; на булаві Мазепи був зображений його герб, на булаві Самойловича — його монограма; Хмельницький мав кілька булав, серед них подарунки польського короля, турецького султана, московського царя; відомою є булава Івана Сірка, яку потім вру-

чали наступним кошовим отаманам Січі до її остаточного зруйнування, а пізніше обраним отаманам Чорноморського, потім Кубанського козацького війська. *З наскоку тріснув [Турн] булавою По в'язах, великан упав* (І. Котляревський); *Іван несе плахту, а Настя — булаву* (М. Номис); *Оттоді-то козаки добре дбали, бунчук, булаву положили, Єврася Хмельниченка на гетьманство настановили* (дума).

бул'ат — 1) високоякісна міцна сталь особливого гарту, з узорчастою поверхнею. *Турн байдуже, не скривився, Бо, бач, булатом весь обшився* (І. Котляревський); 2) сталевий клинок, меч; взагалі старовинна холодна зброя. *Посік же тебе булат вражий* (О. Стороженко).

бунчужний — в Україні XVII — XVIII ст. — виборна особа, що мала один із найвищих військових чинів, охоронник (також носій) бунчука і командир частини козацького війська; помічник гетьмана (або отамана) головним чином у військових справах. *Кошовий отаман ішов повагом, виставляючи наперед високу палицю, як пастирський посох, попереду бунчужний ніс бунчук, а слідом з шапками під пахвою йшли полковники, курінні отамани й сотенні* (П. Панч); у сполученні: *Генеральний бунчужний* — член Генеральної старшини в Гетьманській Україні XVII — XVIII ст.

бунчук = **бунчуг** — булава-держак довжиною до двох з половиною метрів з металеву кулькою-маковицею на кінці й прикрасою — китицею з кінського волосу; в Україні XVII — XVIII ст. служила ознакою влади гетьманів; прикметник: *бунчужний* у сполученні: *бунчуко-*

вий товариш — титул члена почесного відділу при гетьмані в Україні XVII—XVIII ст.; в походах перебував під командою генерального бунчужного або під бунчуком самого гетьмана. *Бунчукові товариші несли бунчуки. Майороло багато корогів і знамен* (О. Довженко).

Буняк див. Боняк.

бурдіог — козацька землянка в степу.

буревій = бурівнік див. борвій.

буркун-зілля = буркун [бліий] (пестливе — буркунчик) = бурковина — лугова й лісова трава з вузьким трійчастим листям і дрібними квітками; використовується в народній медицині; буркуновий чай допомагає позбутися кашлю, лихоманки, безсоння; існує народна прикмета, — буркун перед дощем виділяє різкий запах; символ вірності (у А. Метлинського: «Ой стелеться мені широкий лист та бурковина»); про жінку, яка тужить під час розлуки за чоловіком, співають, що вона «б'ється, як буркун-зілля в'ється»; в іншій пісні дівчина, застерігаючи свого милого, співає: «... бурковина стеле; Не ходи, козаче, на улицю без мене! Косарики косять — бурковина в'яне; Не люби іншу, бо серденько в'яне!». *Ой на горі буркун родить, До Килини Микола ходить. Ой роди, роди, буркунчику, Ой ходи, ходи, голубчику. Ой роди, роди, не схляйся, Ой ходи, ходи, не спізнайся* (пісня); *В огороді буркун-зілля по тичині в'ється* (П. Чубинський).

буркун-трава див. ключ-трава.

бурлака — 1) також бурлак — людина без постійної роботи і постійного місця проживання; бідолаха, сердега, горпаха; так раніше

називали заробітчани, а також кріпаків-утікачів, описаних у І. Нечуя-Левицького в повісті «Микола Джеря». *Нема в світі так нікому, як бурлаці молодому, що бурлака робить, заробляє, аж ніт очі заливає, а хазяїн його лає* (пісня); *Ой талане, талане!.. Чи ти в полі, чи ти в гаї... з бурлаками гуляєш?* (Т. Шевченко); *У неділю бурлацький син На конику грає, — Бурлак бідний напас воли Та з плугом рушає* (пісня); *Безрідному бурлаці, як собаці* (приказка); *Нема гірше, як бурлаці: куди поїхнуть, туди й поточиться* (приказка); *Ні хліба, ні солі, і сам бурлак в неволі* (приказка); 2) самотній, неодружений чоловік; парубок. *Козаче, бурлаче, що тебе зсушило?* (пісня); *Бурлак свічки до церкви не всуче* (приказка); *Бурлак сам горить, як свічка: як до роботи, як до охоти* (приказка).

бурса — в Україні XVIII — XIX ст. — чоловіча духовна школа, а також гуртожиток при ній; існувала також при Києво-Могилянській академії; **бурсак** — вихованець бурси. *А сина, сина дав [сотник] У бурсу в Київ обучать* (Т. Шевченко); *Бачте, як наші бурсаки-спудей біжать за ворота? Жодною мірою не вдержати їх, як зачують запорожців* (П. Куліш).

бурт = бурта — 1) велика купа картоплі, буряків, зерна, гною і т. ін.; довгасті купи буряків і картоплі утеплюють на зиму соломом й землею, зберігаючи їх таким чином. *Цілі бурти огірків лежать* (Словник Грінченка); *Вже буряки пора копати, Возить, складати у бурти* (П. Засенко); 2) насип, гора, бугор. *Із трунів бурти насипає* [Турн] (І. Котляревський).

бурштін — янтар; здавна вико-

ристовується як дорога жіноча прикраса; ознака заможності, багатства. *Поверх узорчатої, мов сніг, білої сорочки висіло на шиї [Килини] багате намисто з бурштину, срібних таларів та золотих дукатів* (Ю. Опільський).

буря — навальний вітер з дощем, грозою, а взимку — зі снігом; природна стихія вселяла страх (бо від нечистого), тому запалювали в цей час страсні, або йорданські, свічки, а в Західній Україні ще й громничні (стрітенські), що відганяли страх; затикали комини, щоб до хати не вскочила нечисть, коли за нею женеться Перун або, пізніше, святий Ілля; кажуть: «На бурю сосна дзвенить, а дуб стогне»; під Святий вечір закликали нечисту силу «кютю їсти», щоб зав'язати її на прийдешній рік магичною формулою. *Чорне море вітер-буря колихає* (П. Чубинський); *Була одного разу велика буря, — Гапка запалювала перед божником свічки, старий читав молитви голосно* (Марко Вовчок); *Минулася буря — і сонце засяло* (М. Рильський).

бур'ян (зменшене — бур'янець) — некультивована трав'яниста рослина; шкідник культурних рослин; символ запустіння, занедбаня; у Т. Шевченка — все чуже, вороже, шкідливе на українській ниві, що приглушує, вбиває розвиток національного життя: «Заснула Україна, бур'яном укрилась»; існує прикмета: «Коли влітку високі бур'яни, буде багато снігу»; також весняна (й літня) гордня зелень, що йде в їжу. *Дунай*

засихав, зіллям заростав, зіллям бур'яном (пісня); *Одарочка та Дем'ян побилися за бур'ян* (прислів'я — про злиденних чи бідних людей, які сперечаються ні за що, за дрібницю); *Літом сякий-такий бур'янець, а хліба буханець, та й ситий чоловік* (М. Номис).

бусел = бусол див. бузько.

бусурман = бусурманин = бусурмен = бусурмєнин = басурман = басурмен = бузувір — народні назви людини іншої віри (перев. магометанина — див. магометани); уживаються також як лайливі слова. *Нема на світі гіршої віри, ніж басурмани-татари* (приповідка); *Ой панночко-шаблюко, панночко наша! З бусурманом зустрічалась, та й не двічі цілувалась* (пісня); «Ріж! І бий! Катуй невіру бусурмана!» — *Кричать за муром* (Т. Шевченко); *Та не звелів бусурменин Церкву будувати* (Т. Шевченко).

буханець (зменшене від бухан) — пшенична або гречана хлібина. *Лучше в людей сухарці, ніж у мачухи буханці* (пісня); *Ідять дівки калачі, молодіці буханці, а парубки сухарці* (пісня); *Хліба буханець, та й ситий чоловік* (М. Номис).

буча — сварка, колотнеча; великий крик, шум, галас, шарварок, веремія. *Зчинилась була буча не мала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло* (П. Куліш); фразеологізм: **збіти бучу** — зчинити галас, шум; **буча за онучу** — сварка, колотнеча з дріб'язкового питання. *За онучу збили бучу* (М. Номис).

Буян див. острів Буян.

В

вага = **ваги** = **терези** = **шальки** — прилад для зважування; давній і загальнонародський символ справедливості; латинська Справедливість (Юстиція) має в одній руці меч, а в другій — терези; ваги фігурують як атрибут архістратига Михаїла, бо він кожному із збунтованих ангелів, згідно з волею Божою, віддавав належне за його провини; в українській шкільній драмі XVIII ст. Справедливість має в руці шальки.

вагітність — стан жінки в період розвитку в її організмі плоду; у народній традиції оцінюється дво-яко, — з одного боку, народження дитини визнається головною метою шлюбу, а вагітна жінка уособлює родючість, їй приписують оберегові, цілющі та інші благодійні властивості; з другого, — вагітність вважають станом небезпечним (іноді нечистим), бо в жінці наявні дві душі, близькі до межі життя і смерті; вагітній не можна лякатися (наприклад вогню, блискавки) і торкатися при цьому свого обличчя чи іншої частини тіла (у немовляти на цьому місці буде «вогник» — родима пляма).

ва́да = **гандж** = **га́н[д]жа** = **ганч** — фізичний недолік унаслідок захворювання або ушкодження організму, а також від природи; у пере-

носному розумінні — недолік у характері, поведінці взагалі. *Нема чоловіка без вади* (М. Номис).

важка рука *див. рука*.

Валаамова ослиця — про тиху, покірливу, мовчазну людину, що несподівано висловлює протест, обурення, сміливо захищає свою думку і впевнено боронить свої права, тому вираз символізує крайній протест, обурення; цей образний вислів бере свій початок з давньої історії народів Близького Сходу; біблійна легенда розповідає, що цар моавітян Валак послав своїх найвидатніших представників до чаклуна Валаама з проханням, щоб той за будь-яку винагороду негайно знищив ізраїльтян, які після вигнання з Єгипту, пориваючись до Палестини, обложили моавітське місто Єрихон; з деяким ваганням пожаллиив чаклун-віщун вирушив до царя Валака; проте завжди смиренна й покірна ослиця, якою він їхав, почала мало не на кожному кроці зупинятися, не підкоряючись волі свого господаря; Валаам її двічі побив, та це аж ніяк не допомогло; коли він її почав бити втретє, ця безсловесна тварина, потестуючи, «отверзла уста» і несподівано заговорила людським голосом, викриваючи його згубне безумство; чи не про

такого кажуть: «Не все осли ходять на чотирьох ногах».

валáхи *див. во́лохи*.

валеріана *див. одоля́н*.

ва́лка (зменшене — *ва́лочка*) — окрема група підвід з вантажем, який перевозять кудись; також група людей, що рухаються одне за одним або стоять в одному ряду. *Прийшов же син Гавриленко а до чумаків до валки* (пісня); *Кононенків чесний поїзд валкою несеться* (пісня); *Ой ви, хлопці молодії, Становіться в валку!.. На поле плечима, До солдат — очима!* (пісня).

валовина́ — стара назва тканини на мішки; ряднина.

Валу́вський указ — циркуляр міністра внутрішніх справ царської Росії Валуєва від 18 липня 1863 р. про заборону українського книгодрукування (за винятком книг «красного письменства»), тобто, по суті, заборону навчання рідною мовою, оскільки передусім заборонялося друкування підручників для початкової україномовної освіти.

валькі́р *див. ванькі́р*.

ва́льник — водяний млин у Козацькій Україні, що на відміну від *весняка* (*див.*) працював цілорічно; перші водяні млини з'явилися в Україні в XV ст.

ва́льок — грудка мокрої глини для обмазування стін або замішаної з соломною для споруджування глиняних будівель. *Озираюся Кирило — серед хати, наче вальок глини, лежала Пріська* (Панас Мирний).

ванда́ли (*одн. ч. вандал, ж. вандалка*) — група східногерманських племен, які на початку V ст. спус-

тошили Галлію та Іспанію, а також, завоювавши частину Римської імперії та Рим під проводом короля Гензериха, протягом 14 днів його грабували і знищили велику кількість цінних пам'яток культури і мистецтва; у переносному розумінні — про людей, що знищують, руйнують культурні цінності, або взагалі про некультурних, малоосвічених людей (звідси *вандалізм* — нещадне руйнування і нищення пам'яток мистецтва і культури).

ванькі́р (зменшено-пестливе — *ванькі́рчик*) = **валькі́р** — бічна маленька кімнатка, відокремлена від великої (світлиці) стіною.

вар — відварені у воді сушені фрукти (*узвар* — *див.*), який у складі *Божої їжі* (*див. ко́ливо*) був обов'язковим елементом поминальної страви; *подвійний вар* — пиво.

ва́рвари (*одн. ч. ва́рвар, ж. ва́рварка*) — нехристиянські, чужинські народи (спершу — не греки і не римляни, тобто ті, що говорили іншою мовою, звичайно неохрещені, а отже такі, що не належали до греко-римської цивілізації і стояли на нижчому рівні культурного розвитку); у переносному розумінні — про некультурних, малоосвічених, а також грубих, жорстоких людей.

Варва́ри [Свято́ї день] — 1) за церковним календарем, день 4/17 грудня; на честь великомучениці, яка виступила проти поганської віри, твердячи, що Бог-Творець єдиний, за що була скарана на смерть; з XI ст. мощі святої перебувають у Києві (спочатку — в Михайлівському Золотоверхому монастирі, потім частина їх була перенесена до собору Святої Со-

фії, сьогодні їм можна вклонитися в соборі Святого Володимира); в народі великомученицю шанують здавна; в цей день не можна було прати, білити і глину місити, прясти кужіль; можна було вишивати, бо великомучениця це любила і людей навчала; з цього дня починається поворот на весну; на вшанування святої дівчата варять для хлопців *варєники* (див.) з маком (здавна вареники виступають символікою бога Місяця); варіння вареників — це одна з передсвяткових містерій Щедрого вечора; вірили, що великомучениця рятує людей від наглої смерті і від заразних хвороб; за погодою в цей день передбачали майбутній стан природи, — «якщо на Варвару гострі морози, то на зиму гоугуй вози, а якщо розтане, то кажи — оглянути сани», «якщо в грудні на Варвари болото, то буде зима красна, як злото»; ще казали: «Варвара мостить, Сава (5/18 грудня) гвоздить, а Микола (6/19 грудня) кріпить»; також: «Варвара зварить (заморозить), Сава засалить (річку льодовою плівкою), Микола закує»; також жартували: «Не савити, не варварити, не євдошити, на куделю ковдошити». *Варвара кусок ночі ввірвала, а дня приточила* (приказка); *Коли на Варвари мороз, то ховай сани, а витягай віз* (прикмета); *Свята Варвара по світі брикала* (приказка); 2) **Варвара** (грецьк. *barbara* «чужоземка», пестливі — *Варваронька, Варварочка, Варка, Варя, Варонька, Варуся, Варюня*) — українізоване християнське жіноче ім'я; здавна у народі символізує надмірну цікавість («Цікавій Варварі носа одірвали»), виступає об'єктом жарту («Пішов до Варварки — надибав шкварки»). *Ой під вишня-*

ми, під черешнями Рання роса впала, Ой там Варвара, ой там молода Красоньку розсівала (пісня); *Була в мене дівчина Варвара, Вона мені всі кучері порвала* (пісня).

варєники (одн. *варєник*) — у традиційній українській кухні — невеликі варені вироби, зліплені з прісного тіста й начинені сиром, ягодами, маком, капустою, картоплею, пшоняною та гречаною кашею, борошном; начинка могла бути пісною або скоромною; у повсякденному меню селянина нечаста їжа, натомість страва була окрасою недільного або святкового столу; вживалася під час урочистих трапез на весіллі (додавали їх також у коровай), хрестинах, поминках, на гостинах, присвячених храмовим святкам, на толоках і обжинках; як і млинці, святкова страва на Масницю; у народі виступають символом заможного щасливого життя. *Були на Масницю вареники, та в піст на вербу потвікали* (приказка); *Почекайте, вареники, прийде на вас Масниця* (приповідка); *Сметаною вареників не зіпсуєш* (приказка); фразеологізм: *як варєник у маслі* (у *сметані*) — про людину, яка живе у великих достатках; *див. ще Варвара [Святої] день! Плаває, як вареник у маслі* (М. Номис).

варенуха — старовинний різновид горілки, виготовленої з медом, овочами та корінням (корицею, імбиром тощо). *Як випили варенухи, то й загуляли, як мухи* (М. Номис); *А послі танців варенухи По філіжанці піднесли* (І. Котляревський).

вариста піч див. *піч*.

варяги (одн. ч. *варяг*) — давньоруська і візантійська назва скандина-

вів (норманів); військові дружини цих народів чинили в IX ст. напади на Західну Європу і Русь, займалися також торгівлею, а пізніше служили воїнами-найманцями у давньоруських князів та при дворі імператора в Константинополі.

васілечки див. *васількї*.

Васілія (**Василя**) **Великого день** (у народі — **Васілів день**, **Василя**) — 1) за церковним календарем, перший день Нового року; пов'язаний з народним обрядом «посівання» («засівання»), коли гурт хлопців ішов по хатах із зернами пшениці, жита, ячменю, вівса, гороху; зерно розсипали по хаті, виголошуючи слова: «На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб родило краще, як торік»; першого посівальника (засівальника) запрошували сісти на порозі, — «щоб кури сідали та курчат висиджували»; зерно після посівальника збирали та давали птиці, — «щоб велика росла»; за народними прикметами, перший день року мав віще значення, — «вранці зійде ясне сонечко — весь рік буде щасливим, і буде добрий урожай садовини», «щастя віще і сніг, що випаде у цей день», «якщо на Новий рік тепло — жито добре уродить»; за народним повір'ям, відьми на Новий рік або на Різдво Христове можуть украсти місяць. *Васілів вечір додає дня на курячу ніжку* (прикмета); 2) **Васіль** (від грецьк. *basileus* «цар»; зменшено-пестливі — *Васілько, Васіленько, Васілечко, Васько, Васілик, Васілько, Васілок, Вася, Васюня*) — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народі виступає об'єктом жарту, кпинів, тому кажуть: «Васілю, на ниточку тебе засілю,

на бодак тебе повішу, хай того натішуть!»; «Василь Деркач загубив товкач, а я в крик та в плач: «Віддай товкач!»; «У нас у селі самі Василі, один Дьорій та й той злодій»; використовується також у народних приповідках для внутрішнього римування: «Хоть і не Васілій, а серцю милий»; ім'я оспівано в народних піснях. *Ой Василю, Василечку, серденько Василю, Купи мені намистечко на білу ю шию* (пісня); *Ой там Василь сіно косить Та той голос переносить. Кинув косу у травоньку, А сам пішов додомоньку* (пісня); *Посію я василечки, буду поливати; Ходи, ходи, Василечку, буду привітати!* (пісня).

васількї = **васілечки** — кушова трав'яниста рослина базилік із запашними синіми квітками, що здавна використовується при певних народних обрядах; засушені васількї вішали над вхідними дверима і завітчували ними ікони як символ святості й чистоти (бо в церквах рослину кладуть під хрест і роблять з неї кропила); у весільних піснях та обрядах символізують дівочу ніжність і честь; у весільних піснях ідеться про молодого, якого не можна було не полюбити, коли він «у світличку василечком підходить»; за народною легендою, ця квітка виросла на могилі молодого хлопця на ймення Василь, якого залоскотали русалки; у весільному обряді — васільками завітчували косу молоді, коли вона йшла до церкви, а також дерево-гільце (вільце); згадується рослина і в похоронних голосіннях як символ любові до матері; у народнопоетичному мовленні часто асоціюються з молодістю, ніжністю, привітністю,

чемністю; в Україні рослина культивується як ефіроолійна, цвіте в червні-липні; використовується в народній медицині, а також здавна в народній магії (мили хвору голову, уживали від бешихи, жовтяниці, падучої, з васильками робили купіль для дитини, дівчата кидали рослину у воду і вмивалися — на красу). *Нехай Марусі вільце в'ють з хрещатого барвінку, з запашиного василька, з червоної калини* (пісня); *Ой на горі василечки сходять, Під горою барвінок послався* (пісня).

ва́тра (зменшено-пестливе — **ва́терка**) — вогнище, багаття. *Ой там на леваді ватерка ся курить* (Я. Головацький); у сполученні: **жива́ ва́тра** — вогонь, який добувають тертям двох шматків дерева; добувався ватагом на полонині для розведення вогню в помешканні пастухів і для обрядових дій над худобою, що, за повір'ям, оберігає це помешкання.

Введіння (Введення) [в храм **Пресвятої Богородиці**] — за церковним календарем, день 21 листопада/4 грудня, коли Діву Марію вводили в Єрусалимський храм для посвячення її Богові; у календарному циклі українського народу свято замикає осінній цикл і починає зимовий, тому цей день здавна пов'язували з початком справжньої зими, а період цей вважали **Введенням** старого господарського року у початок нового; подекуди святили воду за дохристиянським звичаєм: брали її там, де сходяться три води, і проливали через полум'я; така вода дуже цілюща; напередодні корів обсіпали сім'ям, вим'я мазали маслом, щоб давали багато молока; також їх обкурювали і замовляли, щоб

відьми не підходили; цього дня врожали; вважалося: якщо першим з чужих увійде до хати багатий і здоровий — це на щастя, старий і недужий — на зле; особливо небажаним був прихід старої баби або такого, хто хоче чогось позичити; закінчували всю господарську роботу, бо починався новий господарський рік; у цей день Бог нібито відпускає праведні душі подивитися на своє тіло, — «душа видить своє тіло, тому й **Видіння (Видення)**» (так ще називають у народі це свято); вважалося, якщо сніг випаде до Введення, він обов'язково розтане, а коли після свята, то буде зима; це свято в народі звуть ще *Третьою Пречистою* (див. ще **Пречіста**2). *Скільки на Введення води, стільки на Юрія (Уряя-Рая) трави* (прикмета); *Якщо є на Введення вода, то буде в мисці молоко* (прикмета).

вв́одини = вив́одини — духовне очищення породіллі на 40-й день по пологах, що супроводжується уведенням матері й дитини до храму; до цього часу мати до церкви не може ходити; обрядове очищення, здавна вірили, знімає з породіллі «нечисть», привнесена пологами з пролиттям під час них крові; такому очищенню піддають іноді й бабу-повитуху, а також молодлу після шлюбної ночі.

вда́ча — психічні риси людини, її здатності й нахили, з якими вона народжується (кажуть: «Таку вже йому вдачу Бог дав!»); кожній людині притаманна своя вдача — весела чи сумна, лагідна чи сварлива, завзята чи сумирна («У кого яка вдача»); вдачу має не лише окремий індивідуум, але й народ, етнос; вдача наших предків фор-

мувалася віруваннями і довкіллям; спочатку предки жили родами; на чолі роду стояв батько; жили за сільськими звичаями серед свого поля (старосл. «село» — поле); рано з'явився і город (загороджене місце, належно укріплене, щоб уберегтися від нападів ворога); основні заняття — хліборобство, городництво, садівництво, скотарство, ловецтво, бджолярство, рибальство і т. ін.; над усе любили особисту волю (звідси незгоди, порізнення, відокремленість, міжусобиці); за характером, були прості, витривалі, ласкаві, людяні, широксерді, відкриті; під впливом природи — веселі й поетичні, любили ігри, забави, музику (це засвідчують багато церковних проповідників, що весь час виступали проти розваг пастви); про схильність до танців свідчить старе слово «гуляти» зі значенням «танцювати»; співочу натуру засвідчує багатство народних пісень різноманітного жанру; любили гостей (споконвіку скривдити гостя означало скривдити родинного бога); прийняти подорожнього, помити йому ноги, нагодувати й покласти спати — це обов'язок кожного порядного господаря; як хоробрі й завзяті вояки, предки завжди едналися перед ворожою загрозою. *Вдача овеча, поовечи й мекече* (приказка); *Вдача собача, натура вовча* (приказка).

вдова́ (удова́) = вдови́ця (удови́ця) (пестливі — *вдовичка, удовичка, удівонька, удівонька*; ч. *вдівець, вдовець, удівець*) — жінка, яка після смерті чоловіка не одружилася вдруге; символ жіночої самотності, нещасливої долі; у народі завжди була поважана і підтримувана; вважалося найбільшим гріхом скрив-

дити вдову; у піснях — опоетизована; у фольклорі та в художній творчості відбито нелегку вдовину долю («Життя вдовине — совине», «У вдови плакана доля», «Удова — бідна голова», «Вдовиці — горе терпіти»); самітна жінка викликала острах у дівчат та їхніх матерів; удову не кликали пекти весільний коровай, молоді вважали недоброю прикметою зустріч із нею по дорозі до храму; разом з тим удова була найчастіше хазяйкою (господицею) вечорниць як *вечернічна (досвітчана) мати, паніматка*; молодь поважала й допомагала їй; іноді відзначалися спеціальні вдовині свята (наприклад на Симона Зилота); образ удови в народних піснях представлено по-різному: або це нещасна мати єдиного сина, або бездушна чарівниця, або звабниця; за народними уявленнями, тільки перше заміжжя праведне, удова ж, що виходить удруге заміж, робить це заради якихось інтересів, тому «у вдови хліб готовий, — але не всякому здоровий»; В. Капніст в «Оді на рабство» називає Україну «скорбною вдовицею»; поневолену Україну називає вдовою і Т. Шевченко. *Хто вдову минає, той щастя не має* (приказка); *Удовицю я любив, До вдовиці я ходив* (пісня); *Борц без каші вдовець, а каша без борцу удова* (М. Номис); *Ой там удівонька Та пшениченьку сіє* (пісня); *Ночував я нічку, ночував я другу, Ночував я у тії вдівоньки, що сватати буду* (пісня); *Буду сива, як вівця, а не піду за вдівця* (приказка); *Вдовець бере собі жінку, а дітям мачуху* (приказка).

ведмі́дь (ж. *ведме́диця*; зменшено-пестливе — *ведме́дик, ведме́жа*,

ведмежатко — маля ведмеда) — великий хижий ссавець з незграбним масивним тілом, укритий густою шерстю (незграбність звіра лягла в основу виразу «зробив ведмежу послугу (прислугу)», тобто «прислужився невміло, лише завдавши прикрошів»); народні назви — *Михайло* (див. ще **вуйко3**), *бурміло*; тварину наділено різноманітною народною символікою: сили («Міцний, як ведмідь», «Сила, як у бурмила», «Здоров, як ведмідь, а дурний, як пеня»), незграбності («Ізвивається, як ведмідь у танці»), невдоволення («Бурчить, як ведмідь»), відлюдності («Живе, як ведмідь у барлозі»), ненажерливості («У ведмеда десять пісень і все про мед»); малих дітей лякали «ведмедем з торбою»; з твариною пов'язані певні календарні дні: на Здвиження (14/27 вересня) ведмідь лягає в барліг; на Оксану Веснопровісницю (24 січня/6 лютого) або на Спиридона Сонцеворота (12/25 грудня) він повертається в барлозі на інший бік, а встає на Благовіщення (25 березня/7 квітня) або в день Водяника (11/24 квітня); у народних замовляннях ведмідь, як і вовк, лисиця, заєць, куниця, соболь, належить до тварин «середнього царства»; з-поміж хижаків, як і вовк, займає центральне місце. *Ведмеда не налігаси* (М. Номис); *Ведмідь танцює, а циган гроші бере* (прислів'я); *В бору плодились кабани, Ведмідь і сарна прудконого* (Я. Щоголев); *Не журуй з ведмедем, а то він тебе задавить* (М. Номис); *Швидкий, як ведмідь за перепелицями* (М. Номис); *До меду тягли ведмеда за вуха, а від меду — за хвіст* (приповідка).

вѣдрик див. **щѣдрик-вѣдрик**.

вѣжа — 1) = **башта** (див.); 2) старовинна молодіжна святечна гра (на Великдень): п'ять або шість осіб стають пліч-о-пліч, побравшись за руки, у них на плечах — ще два або три чоловіки, у тих ще один, і так ходять, утворивши своєрідну піраміду.

Велес = **Волос** — 1) у дохристиянських віруваннях — опікун кущів, а також охоронець худоби й чередників; бо, за легендою, Велес — опікун усього тваринного світу, поріднив людину й тварину, привчив пасти худобу, запрягати її в плуги та вози, брати від неї молоко, вирощувати її на м'ясо та шкіру; на думку М. Грушевського, підтвердженням того, що Велес був богом худоби, є те, що його християнський заступник святий Влас був також опікуном худоби; очевидно, також бог поезії й музики, бо в «Слові о полку Ігоревім» поет і співець Землі Руської Боян зветься Велесовим онуком (пор. у перекладі Панаса Мирного: «Чи то так, співаче, Велесів онуче, Віщий Бояне, нам сю пісню співати?»); серед обжинкових звичаїв є і так звана **борода Волоса** або **Волосова** (чи **Іллява**) **борода** (див. **Спасова борода**), завитий пук колосся «на бороду Велесові», що дає підстави говорити про Велеса і як про бога хліборобства та рослинності; з Велесом у міфічній свідомості народу пов'язане сузір'я Плеяд (народна назва — **Волосожар**); див. ще **Ілля-пророк2**; 2) **Велесовий тиждень** — свята з рядженими, що здійснювалися два рази на рік — на зимові Святки і на Масницю; обидві свята пов'язані із сонячними фазами — зимовим сонцестоянням

і весняним рівноденням; перший раз Велесовий (*Страшний, Чортівий*) тиждень тривав шість днів, друге обрядодійство було за тиждень перед **Колодієм** (див.), коли ряджені із звіриними масками (звідси ще назва — *Вовчі прізники*) ходили по дворах, стайнях, хлівах, проголошуючи замовляння про здоров'я домашніх тварин.

Веліка Богиня = **Веліка (Родова) Мати** = **Мати Світу** — богиня життя, первісна праматір; назва умовна, оскільки первісне її ім'я невідоме, а з різних джерел відомі лише її пізніші назви — *Жива, Дана, Діва, Берегиня, Житня Баба, Рожаниця, Лада* та ін.; могла називатися й *Славою*; предки з давніх-давен шанували Велику Матір, що дає життя всьому; за казками, культ Великої Матері має певну ієрархію: Мати Всесвіту — Небесна Мати — Мати-Земля; культ Великої Богині започатковано ще з часів матриархату, що згодом у християнстві переріс у культ Божої Матері; стародавні вишиті рушники зберегли вишивки, на яких можна бачити Велику Богиню з птахами та Деревом життя; див. ще **Оранга, Богоматір**.

[Веліка] Руїна — народна назва періоду в історії України між 1672 і 1678 рр., коли Українська держава поділилася на дві частини по двох берегах Дніпра — правобережну і лівобережну; обидві частини мали своїх гетьманів; безнастанно велися війни між самими українцями, через що цілий край був занепашений і зруйнований; описові «Руїни» М. Костомаров присвятив спеціальну монографію.

Веліка п'ятниця див. **Страшний понеділок**.

Веліка седмиця див. **Страшний тиждень**.

Веліка субота — остання субота перед Великоднем, останній день Великого посту, шостий день Страсної седмиці (Страсного тижня); за народним повір'ям, у цей день під час обходу навколо церкви та стояння біля західних її воріт, коли у церкві нікого немає, ангели виводять Спасителя з гробу, а святі сходять з ікон та цілються поміж собою — христосуються; день останнього богослужіння перед днем Воскресіння Христа, останнього приготування господинь до великого свята, пор. у Г. Квітки-Основ'яненка «От тобі й скарб»: «Ударили у великий дзвін до церков на одягніє... Хазяйки мотнулися лагодити усе на завтра; горшки поставили по печач: ув одним борщ з яловичиною, у другім капуста з свининою, і ще юшка з локшиною та з молодю бараниною, печений гусак годований з подлевою та на закуску молошна каша».

Велікдень = **Велікодень** = **Велікодні святя** (святкі) = **Світла** (Святя) **неділя** — 1) за церковним календарем, Свята Пасха, Воскресіння Господа Ісуса Христа, одне з найбільших після Різдва Христового свят; святкується в Україні ще з X ст.; настає весною в період з 22 березня/4 квітня по 25 квітня/8 травня і припадає на неділю, понеділок і вівторок; слово *пасха* походить від давньоєвр. «песах» (перехід, проходження), тому що виникнення свята пов'язане з визволенням єврейського народу від єгипетського полону та проходженням ним пустелі; у Біблії говориться, що востаннє Ісус Хрис-

тос відзначив це свято у четвер, який потім назвали Великим, під час Таємної вечері зі своїми учнями; у перший день свята з червоним яйцем вітають одне одного словами «Христос воскрес!» і чують у відповідь «Воістину воскрес!»; вважається, що у цей день, поминаючи небіжчиків, не можна називати їх померлими, бо вони присутні й чують, що про них говорять; цілий день гудуть дзвони; казали, хто в цей день подзвонить у дзвони, особливо перший, у того врожай буде великий, особливо гречки; великодніх дзвонів, гадають, боїться всяка нечисть і зі страху розбігається далеко по нетрах і прірвах; за народними спостереженнями, у цей день сонце «грає» по-особливому, «гуляє», а свячене яйце як символ життя, вірили, набуває магичної сили; червоне яйце (кольору крові Христа) — ознака радості взагалі, а великодньої особливо; великодня гра крашанками «на вбитки» і «качання яйцями» сягає ще дохристиянських часів; у свято водили хороводи, співали пісень; вважалося, що хороводи — частина весняного магичного дійства, бо ходіння по колу, яке знаменувало рух сонця, мало сприяти швидкому пробудженню та розвитку природи; на Великдень перший раз зозуля кує; свято пов'язане з повір'ями, — як на Великдень удень спить господар, то виляже пшениця, а як господиня — виляже льон; як повернеться в печі паска — будуть гості; якщо підпукнеться паска, яку призначено на посвячення, то в хаті хтось помре; під час свят обов'язково звертали увагу на сільськогосподарські прикмети, — «на Великдень небо ясне та сонце

грає — до багатого врожаю та теплого літа»; «якщо на другий день Великодня буде ясна погода — літо буде мокрим, якщо хмарна — літо буде сухе». *Не к Різдуву йде, а к Великодню: уночі трищить, а вдень плющить* (М. Номис); *Не кожний день Великдень, а хліб не паска* (приказка); *На Великдень на соломі, Проти сонця діти Грались собі крашанками* (Т. Шевченко); 2) **ніч під Великдень** — обрядова ніч Великодніх свят; здавна в цю пору парубоцтво розпалювало вогонь (десь на горбі за селом або на майдані під церквою, щоб було далеко видно); для цього зрізали сухе дерево, — «бо в сухому дереві нечиста сила ховається»; вогонь з такого багаття символізує весняне очищення; 3) **Рахманський велікдень** (див.); 4) **Бабський велікдень** див. **Проводи**; 5) **Русалчин (Русальний, Мавський, Навський, Нявський, Мертвєцький, Мерлєцький велікдень** (див.); 6) **Солов'їний велікдень** див. **Боріса й Гліба день**.

[Великий] Віз = Віз [Небесний] = [Небесний] Віз — народні назви сузір'я Великої Ведмедиці. *Віз на небі вниз повертався* (І. Котляревський); *Глянув на зорі, аж Віз уже докочується геть-геть* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Великий Грім Гримучий див. **Перун**, **Яріло**.

[Великий] Луг — за Козаччини — назва низовини (близько 400 кв. км) на лівому березі Дніпра, нижче острова Хортиці, від гирла річки Мокрої Московки до першого впадіння річки Конки у Дніпро; низовина була вкрита величезним віковим лісом, болотною травою і високими очеретами; на території Великого Лугу або в його безпосе-

редньому сусідстві містилася Запорозька Січ; тут козаки випасали худобу і мали в тутешніх плавнях та заростях добрий захисток; символ безпеки й волі, а також отчої сторони, тому Луг у піснях називали *батьком Січ — мати, а Великий Луг — батько* (М. Номис); *Наш Луг — батько, а Січ — мати, — от де треба помирати* (М. Номис); *Ой повій, повій, вітре, З Великого Лугу, Суши наші сльози, облеглиш кайдани, Розбий нашу тузу!* (пісня).

Велікий піст = Чотиридесятниця — піст, що триває 7 тижнів перед Великоднем (пор. загадку про цей період: «Намощений міст на сім верст, на мосту яблуна, на яблуні цвіт на весь вільний світ»); символізує 40-денний піст пророків Мойсея та Іллі, а також 40-денне перебування у пустелі Ісуса Христа — час його духовної та моральної підготовки до звершення свого великого подвигу — добровільного принесення себе в жертву заради людей; починається одразу після закінчення Масниці (Масляної), або Сирного тижня, тому дата початку посту не буває постійною, а пов'язана з Пасхою; час радості, зміцнення сил та любові до Бога і людини, час очищення душі від усякого бруду; вірники каються в гріхах, співають пісень про страждання і мученицьку смерть Сина Божого; за старим звичаєм, у першу неділю посту дівчата варили кашу з маком та закопували її в землю, — «щоб недоля пропала». *Великий піст усім прижме хвіст* (приказка); *У Великім пості не ходи в гості* (приказка).

Велікий понеділок (вівторок і т. д.) див. **Страсний понеділок (вівторок і т. д.)**.

Велікий Спас див. **Спас**.

Велікий тиждень див. **Страсний тиждень**.

Великодній (Пасхальний, Світлий) тиждень — тиждень, що триває після Великодня; у понеділок ходять один до одного в гості, христосуються та обмінюються писанками; цей день називається *Волочільним (Волочєбним, Волочінням, Волочінником)* (люди «волочаться», тобто ходять зі свяченим від хати до хати, приносять у подарунок «волочільне», особливо діти, свячену паску («дору») і кілька крашанок чи писанок, вітають одне одного і зичать всіляких гараздів); М. Грушевський називає це свято «найбільш людським, гуманним, соціальним»; виголошуються в цей день спеціальні великодні вірші, хлопці обливають дівчат холодною водою (тому понеділок називається ще *Обливаням*) на знак старовинного обряду очищення; обливання лише незаміжніх може свідчити про те, що воно має сприяти паруванню; не випадково подекуди зафіксовано й *Обливаній вівторок*, коли, навпаки, дівчата обливають водою парубків; на третій день свят збиралися на веселощі, а також обирали серед молоді отамана та отаманку; в наступні дні починається *вулиця* (див.); народне повір'я твердить, що цілий цей тиждень двері Раю широко відчинені, і той, хто помре цього часу, йде просто в Рай («В Світлий тиждень пекло замкнене, а Царство отворене»); тому «Царські (Райські) врата» на цей час не зачиняються; у народі твердять, що на цьому тижні помирають звичайно праведні люди; див. ще **Хомін тиждень**. *Хто умре на Великоднім тиждень*

ні, той піде просто в рай. Бо на Великоднім тижні Царських врат не зачиняють і в церкві, і в Раю, — душа через Царські врата так і полетить просто в Рай (І. Неучуй-Левицький).

великодні пісні — прадавні обрядові пісні весняного циклу, що з прийняттям християнства стали виконуватися під час найбільшого християнського свята — Воскресіння Христового (веснянки, гаївки, гагілки, рогульки, риндзівки); пісенно-обрядові дійства передбачають «водіння тополі», приготування та дарування писанок і крашанок, ігри хлопців, виготовлення ними калатал, довбенюк, гойдалок, деркачів тощо, а також різні форми поминання померлих.

Великодні свята (святки) див. **Великдень**.

величання — провідна ідея колядки та щедрівки, яка полягає в славленні дому господаря як центру Всесвіту, порівнянні його із Сонцем та Місяцем, а родину із зорями, в широму побажанні накликувати на дім, родину, господарство багатство, шану і славу на основі віри в чудодійну силу слова; за О. О. Потебнею, «на цій вірі засновано всі поздоровлення й прокляття»; величання пронизані гіперболізаціями, як і всілякі весільні побажання, різні віщування з нагоди того чи того свята, збирання врожаю тощо; компанії ряджених веселих молодих людей, які чинили ці обряди, називали **величальниками**, **волочбниками**.

венеди = венети — слов'янські племена епохи первіснообщинного ладу, які на рубежі нашої ери населяли територію від Ельби до Дніпра.

вепр = вепер (зменшено-пестливі — **веприк**, **вепр'ок**) — дикий кабан; здавна у народі шанувався, залишком чого є звичай колоти свиню чи кабана на Різдво, або й мати свинячі ковбаси та кишки як жертовні; див. **ще кабан**. *Унадився чорний вепер паровинку рити* (Я. Гловацький).

верба (зменшено-пестливі — **вєрба**, **вєрбіця**, **вєрбічка**, **вєрбічонька**, **вєрб'я**; збірне — **вєрб'я**) — 1) дерево або куш (зазвичай це *біолозіз*) з гнучким гіллям, продовгуватими вузькими листками і зібраними в сережки квітками; з верби здавна виготовляли музичні інструменти (бандури, сопілки та ін.); справдана існує повір'я: у темному лісі треба знайти зелену вербу, яка ніколи не чула ні шуму води, ні співу півня; з її дерева можна зробити таку флейту, що як заграєш на ній, то мертві встануть з могил і живими прийдуть з того світу; рослина — весняне дерево, бо одне з перших викидає бруньки і починає зеленіти, тому під вербами з давніх часів водили *круглий т'анець*, співали веснянок; верbove гілля освячували на Великдень як ритуальний предмет; верба бере силу з води, тому не випадково кажуть: «Де верба, там і вода»; рослина вказувала людині, де копати криницю: «Там криниця, де вербиця» (вона також була дороговказом для подорожнього, де можна попити води самому і напоїти коня чи волів); життєздатна рослина, тому кажуть: «Верба — як трава лугова: ти її покоси, а вона знову буде рости»; в українській етнокультурі займає значне місце, — як окраса українського села, як найперший свідок людської діяльності і стосунків; під вербами білили по-

лотно, спочивали, там також було улюблене місце молодіжних зібрань (колодок, вулиці) і побачень (у Лесі Українки: «Там, біля греблі, під вербами були другі колодки, отам-то й збиралась молодь на вулицю»); дерево робиться символом небезпечного кохання, як у Т. Шевченка: «Не стояла б до півночі з милим під вербою»; можливо, не випадково народна поезія відзначає передусім такі властивості верби, як близькість до води, зокрема її розливу (отже горя), і специфічний її шум, відмінний від шуму інших дерев (як привабу); вважалося, що дерево відганяє від людини злі сили й хвороби, тому били себе, дітей, рідних вербовими гілками у Вербну суботу або неділю, приказуючи: «Верба б'є, не я б'ю»; цей обряд описано в Ю. Яновського так: «У Вербну неділю прадід приходив рано з заутрені й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тижень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!»; освячені гілки розвішували в хаті як оберег; верба — не лише оберег, але й порадиця: «Та стоїть верба сама одна, та вона к собі гостя має, гостя має — кошового; приїхав кошовий для поради»; дерево застосовували і як ліки; вважалося, що обкурювання гілочкою верби допомагає від лихоманки; вербу клали у воду, в якій купали дитину, — «на здоров'я» й від уроків; краса, сила і велич верби, закріплені в свідомості українця, сприяли й подальшому переосмисленню рослини як національного символу; разом з тим тихе, скромне, беззахисне дерево уособлює материн-

ську турботу, ласку, мрії про щастя дітей; перетворення людини в дерево — породження давнього тотемізму, пор. перетворення дівчини на вербу в «Лісовій пісні» Лесі Українки; існує стародавня прикмета, — «до весняного Миколи не можна купатися, бо з чоловіка верба виросте», тобто він захворіє, помре, його поховують, а на могилі вербу посаджать; один з ключових образів українських народних пісень, де дерево постає ідеальним («золотим»), вкритим «золотою» корою, має силу розвинути сімсот квіток, тобто гілок, що символізують численний рід, пор. у колядці: «А в нашого господаря золота верба, А на тій вербі золота кора, А на тій вербі рожеві квіти. Ой то не верба — Йванкова жона. Ой то не квіти — то Йванові діти»; у весільній пісні: «Да стоїть верба не рік, не два. Не стій, вербо, розвивайся, Розвий собі сімсот квіток, Сімсот квіток і чотири: Всім боярам по квіточці, Усім дружкам по квіточці: Андрієчку нема квітки — Андрієчку квітка — Марусенька дівка»; у замовлянні: «Під сонцем, під жорстоким, і під лісом, під чорним, під високим, там стоїть верба: під тією вербою сімсот коренів, а на тій вербі сімсот канатів, а на тих канатах сидить цар Хан і цариця Ханиця»; у піснях народ уявляє вербу як небо, що тримає на собі сонце: «Ой, вербо, вербо, вербице, Чого на море нависла? Під тую вербу стежечка, Туди ішла дівочка Да несла золото в приполі, Да розсипала на морі» (пор. заборони для дітей скоромного: «Бозя на вербу взяла», «Бозя на небо взяла»); про це саме і в приповідці: «Були на Масниці вареники, та в піст на вербу повтікали»; у загадці

«стоїть верба посеред села, розпустила гілля на все поділля» дерево — це вже саме сонце; складну символіку дівчини-верби вбачаємо в пісні: «Ой, не стій, вербо, над водою, Не пускай гілля по Дунаю, Ой Дунай — море розливає, І день і ніч прибуває Та з верби корінь підмиває, Із верху вершок усихає. Ой стань собі, вербо, на риночку У хрещатому барвіночку, У запашному васильочку»; тут висловлено пораду дівчині не виходити заміж («пускати гілля», «розвиватися»), бо заміжжя принесе горе («розлив води») і хворобу («сохнути», «усихати»), а залишатися далі дівчиною у вінку («ходити в барвіночку та в василечку»); як окраса українського села, неодмінний атрибут живописних його краєвидів, рослина набуває також національної символіки. *В кіці греблі шумлять верби, що я насадила* (пісня); *Дівка, як верба: де посадиш, там і приймається* (її не поливай, а вона росте) (приповідки); *Будь великий (високий), як верба, здоровий, як вода, багатий, як земля* (прислів'я); *Верба красна б'є напрасно, верба біла б'є за діло* (приказка); *Як є хліба край, то й під вербою рай* (приказка); *Не стояла б до півночі З милим під вербою* (Т. Шевченко); *Під вербою брови загубила та тепер і вие!* (приповідка про втрату дівочтва); у сполученнях: *діка верба* — доріжка; *плакуча верба* — вид верби, що має довгі повислі гілки; здавна символізує опечалену матір або вдівство; фразеологізми: *вербу носити почав* — запиячив; *верб'я золоті рості* — про неодолені, нерозумні дії кого-небудь; *куди не піде, верби золоті ростуть* — скрізь зіспеє справу; *ростуть золоті верби за ким* — про доброзичливу лю-

дину, яка залишає по собі добрі спогади; у *нього на вербі груші ростуть* — він бреше, говорить небилиці. *Куди не повернешся — золоті верб'я росте* (М. Номис); 2) *водити вербу див. Зелені святя*.

вербена — трав'яниста або чагарникова рослина з рясними квітками різних кольорів, зібраними в суцвіття; у народі називають рослину *сухою* (або *польовою*) *нехворощею* («Ой як тій дитині в нехворощі, то так мені гулять у тій Польщі»); приворотне зілля; викопувати радили у період, коли не бачать ні Сонце, ні Місяць; перед тим обводили магичне коло навколо рослини золотим або срібним предметом, щоб зберегти її чудодійну силу.

Вербич див. Вербний тиждень.

вербляниця — період на самому початку весни, коли цвітуть верби. *Вербляниця то ще не весна: і сніг припадає, і крупи ідуть* (І. Верхратський); *Ти прийшла у вербляницю: «Здрастуй! Про мене хай верби цвітуть»* (М. Драй-Хмара).

Вербна неділя, Вербна (Лазарева) субота — християнські свята з циклу Пасхальних свят; під час богослужіння освячують вербову лозу; маючи на увазі магичну силу свяченої верби, кажуть: «Лоза б'є — не заб'є, за тиждень — Великдень», «Верба хлись, бий до сліз! Не я б'ю — верба б'є, за тиждень — Великдень, недалечко червоне яєчко!»; у народі Вербна неділя — свято вшанування прадавнього Дерева життя як символу вічності; Вербна субота — єдиний день у році, коли недільна служба відбувається не в неділю.

Вербний (Вербовий) тиждень = Вербіч = Вербниця = Вербича —

1) тиждень перед Вербною неділею, шостий тиждень Великого посту; називається ще *Шутковим* або *Квітним*; за народними віруваннями, у цей тиждень не можна сіяти конопель і городини, бо «буде ликовате, як верба», а буряки будуть гіркі. *Прийде тиждень Вербовий — бери віз у дорогу дубовий* (приказка); *Прийшов Вербич, два кожухи тербич* [надівай] (приказка); *Прийде Вербниця, назад земля вернеться* (приказка); 2) (з малої літери) тільки **вербич** — холодний весняний вітер.

вербова дощечка — давня весняна гра, яку ще називають *жук*, або *жучок*, *жученько* (див. ще **воротар**); в її основі лежить символіка *кладки* (див.) чи *моста* (див.), якими дівчина переходить від підліткового і дівочого до заміжного (родинного) життя; через цей чарівний місточок приходять щастя одруження, родинного життя; О. О. Потєбня вважає в цьому ще давнішу паралель: міст — небо, по якому ходить сонце; дівчата стають у два рядки, лицем одна до одної, беруться попарно за руки і «творять» тим самим «дощечку», по якій пускають дівчину-підлітка; при цьому співають: «Вербова дощечка, вербова дощечка, Ходить по ній Настечка, На всі боки леліє, Звідки милий над'їде».

вербо́ве ко́лесо див. ко́лесо 1.

вербо́вий міст див. міст 2.

верболіз — високий куш або велике дерево з довгими блискучими гілками і вузьким листям, що росте звичайно у вологих місцях; також зарості цієї рослини; опоетизовано в народній творчості; див. ще **лоза 1**, **Вербна неділя**. *Верболіз б'є до сліз* (М. Номис);

Пишається калинонька, Явор молодіє, А кругом їх верболози Й лози зеленіють» (Т. Шевченко).

верб'я див. верба.

вервечка = вірвечка — один із чотирьох мотузочків, на яких здавна підвішують колиску. *Шовковії вервечки, колисочка шавбська, дитиночка панська* (пісня); *Скрипит на вервечках колиска, І вітер на шибці шкребе* (А. Малишко).

вергуні (одн. *вергун*, зменшено-пестливі — *вергунець, вергунчик*) — смажене в смальці або олії солодке печиво, що має форму продовговатих смужечок; інколи роблять посередині наскрізний надріз, куди протягують один з кінців смужечки, вирівнюючи його з другим кінцем, що надає печиву оригінальної фігурної форми.

верес — вічнозелений низенький кущик з дуже дрібним і численним листям та бузково-рожевими квітками; цвіте у липні-вересні; використовується в народній медицині. *Для нас зацвітали маки, стелився низенько верес* (М. Шеремет); *Тут засиніло вересу стебло, Поглянеш — і на серці веселіше* (П. Дорошко).

вересень — назва дев'ятого місяця календарного року; перший місяць осені; вважалося, якщо в перші дні вересня місяць перекинув свій серп «на спину» ріжками догори, буде довго сонячна тепла погода; у народі вересень називають рум'янцем року, бо настає пора остаточного збору врожаю, свято пасічників, пора цвітіння вересу, пора весіль; коліс вересень був початком календарного року (від прийняття християнства на Русі); пора *бабиного літа* (див.), хоч кажуть: «Літуй не літуй, а осінь таки

прийде». *Звелось літо, і не знать, Як день за днем минув, І серпень дав, що можна дати, І вересень майнув* (Я. Щоголев); *Вересень студений, але ситий* (приказка); *Як початок вересня гідний, то цілий рік погідний* (приповідка); *Садок у вересні, що кожує у січні* (приповідка).

Веретениця — міфічний персонаж — поєднання змія з веретеном, створіння, за допомогою якого «прядеться» нитка людського життя; пор. у замовлянні: «На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці: одна Киліяна, друга Іліяна, а третя цариця Веретениця. Ти, царице Веретенице, ти вийди, вигукни, висвисни на своє військо — на польовеє, на лісовеє, на водянеє, на гноїловеє, на домовеє! Закажи ти йому, царице Веретенице, нехай воно так не робить, де не треба, не кусає, зубів своїх не пускає, бо зубам тим не бувати і на землю випадати з народженого, хрещеного раба Божого Івана».

веретено (зменшені — *веретінце, веретіничко*) — старовинне ручне знаряддя для прядіння у вигляді тонкої палички з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині; здавна наділене магічною силою; широка обрядова символіка веретена пов'язана насамперед з його обертовістю (символіка точки повороту, стрижень, на якому обертається небо й земля); робота з веретеном — жіноче заняття, звідки постав образ богині, що пряде на веретені нитку, з якої «формується» «тканина» Всесвіту, та нитку людського життя (звідси табуйовані дні прядіння — середа, п'ятниця, неділя); символ

«свого» та «чужого», цього та по-тойбічного світів; надавали веретено й лікувальних властивостей (проти лишайів, бородавок, «соняшниць», «бабиць»): обводили веретеном хворе місце, випікали бородавки, купали хворого у воді, що стікала («збігала») з веретена; було повір'я: «Як веретено з рук падає, то гість до хати прибуває»; здавна набрало значення охоронного засобу проти нечистої сили завдяки гострому закінченню та *слині* (див.), якою змочують пряжу; у казках чарівне веретено уколом викликає непробудний сон. *Криве веретено не виправши* (прислів'я); *Тікайте всі з хати, бо я буду веретеном махати* (приповідка); *Ой упало веретено, нікому підняти, хлопці прийшли задрімані, йшли би дому спати* (коломийка); *Одному на трісочці прядеться, а другому і веретінце не хоче* (прислів'я).

Веріговий день див. **Петра2**.

Вернігора — казковий велетень неймовірної сили, здатний перевертати гори; у казках виступає разом з Крутивусом (Верниводою) та Вернидубом; також легендарна історична постать, про яку згадує І. Котляревський в «Енеїді»: «Тут був Вернигора Мусій»; за свідченням деяких письменників та істориків, це був український селянин, учасник Гайдамаччини (1768 р.), який мав дар ясновидця, що провіщав майбутнє України та Польщі; деякі його пророцтва нібито з часом збулися.

верста́ див. **верства́**.

верста́т = **верста́ть** = **крósна** — 1) старовинне дерев'яне устаткування для домашнього ткання ручним способом полотна, ряден,

килимів. *Хто пряде, хто за верстаттю* (Ганна Барвінок); 2) тільки **крósна** — спеціальна рама, на яку натягують тканину для вишивання; п'яльця; *Над кроснами нап'ятими Гуцулка килим тче* (П. Воронько).

верства́ = **верста́** — 1) давня східнослов'янська міра великих віддалей, що становила (з кінця XVII ст.) 1,0668 км і вживалася до запровадження метричної системи. *Прибігають до царевого дому... верстов за п'ять* (казка); *У доброго коня не довгі верстви* (М. Номис); 2) = **верстовий стовп** — один зі стовпів, які ставили обіч дороги на віддалі 1,056 км один від одного для визначення відстані між певними пунктами. *Неначе степом чумаки Уосени верству проходять, Так і мене минають годи* (Т. Шевченко); *Покаставляли тут верств, що й розминуться трудно* (М. Номис); 3) **верства́ келобердя́нська** (**пирятинська, чугуївська** та ін.) — про дуже високу людину.

верта́тися — здавна поширене вірування на основі народного довіду, що коли людина вирушає в подорож, але щось забуває і хоче повернутися, то в дорозі їй обов'язково не пощастить; щоб цього не сталося, за повір'ям, треба після повернення глянути на себе в дзеркало. *Не годиться вертатися, як хто ванже пустився в дорогу* (І. Франко).

верте́п — 1) стара назва печери; метафора у міфах різних народів; Син Божий, за Біблією, народився якраз у печері-вертепі. *Благовістив в Назареті, — Стала слава у вертепі* (Т. Шевченко); 2) старовинний український пересувний ляльковий театр (відомий з

XVII ст.), де ставили релігійні і світські (перев. жартівливі та іронічні) п'єси; світська частина вистави поклала початок українській комедії XIX ст. *На Різдво з вертепом до панів ходила* [бурса] (Я. Щоголев); 3) = **верте́нна дра́ма** — художній твір, що складається з двох частин: різдвяної драми і механічно приєднаної до неї сатирично-побутової інтермедії; перша частина («свята») — більш-менш стійка, друга («народна») змінюється залежно від місцевих умов, історичного періоду, здібностей самого вертепника.

верту́га — традиційний кулінарний виріб — печиво з коржа, змазаного начинкою і скрученого трубочкою.

верх/низ — одна з головних просторових і семантичних опозицій народних уявлень про світ — позитивний (добрий) верх — негативний (поганий) низ; павук повзе нагору — добра прикмета, донизу — погана прикмета; погано, коли щось або хтось лежить догори ногами — ящірка лежить догори пупом (буде пожежа), осла ховають догори ногами (слід чекати посухи); небесний світ — Рай (Царство Небесне), підземний (той) світ — пекло; пор. ше: вознестися на Небо (тобто в Рай), провалитися крізь землю — піти в пекло.

верхові́на — назва високогірної місцевості в межах Українських Карпат; як географічна назва пишеться з великої літери; мешканців цієї місцевості називають **верхові́нцями**. *О, кращого немає, Як царство верховини!* (Л. Полтава); *Хто ж це там на верховині про свободу нам співає* (пісня); *Не є краю співаючого, як та Верховина: коломийку*

заспіває і мала дитина (коломийка); *Верховинці-чорнобривці здорові, як дуби, одні ходять із вісяцями, другі — лісоруби* (коломийка).

верч — весільний обрядовий хліб для молодої, різновид калача; готували його переважно на Поліссі.

вєрша — сплетена з лози риболовна снасть, що має форму лійкоподібної корзини; у переносному розумінні — зневажливо про пашекуватий рот; кажуть: «От роззявив вершу!»; символізує також зарозумілість: «Насміялась верша болоту, коли оглянеться — й сама в болоті» (М. Номис); *Раки, лїзьте в вершу* (М. Номис); *Сміялась верша із сака, бо (коли) й сама така* (прислів'я); *Роззявив рот, як вершу* (М. Номис); *Роз'їхавсь, як верша* (О. Стороженко).

весєлик — фольклорна назва журавля весною, коли цей птах прилітає з вирію (*див. це журавєль*1); за повір'ям, той, хто у цей час скаже «журавель», буде цілий рік журитися. *Летять гусей ясні ключі, Виходять в поле сіячі, Веселиків веселі зграї* (М. Рильський).

весєлка = весєлиця = райдуга = радуга (зменшено-пестливі — *весєлонька, весєлочка*) — дугоподібна різнобарвна смуга, що з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води; символ посередництва між небом і землею; у народі здавна вважалось, що воду з річок до неба подає весєлка-райдуга (цим шляхом ангели сходять з неба набирати воду з річок), тобто простягається «в рай дуга» (*див. це міст*4): вода йде в хмари, а звідти падає дощем; за повір'ям, «райдуга воду бере на дош»; райдуга символізує дугу, коромисло у народних загад-

ках: «Два моря на дузі висять», «Поміж двох морів вигнутий місток лежить»; існує народна прикмета, — висока кругла райдуга — на погоду, низька, смугаста — до негоди. *Весєлиця воду н'є* (приказка); *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра весєлочка воду позичає* (Т. Шевченко); *Ой, знати, знати, хто господиня; в неї в світлиці, як у весєлиці* (Я. Головацький).

весєлля (зменшено-пестливі — *весєленько, весєллячко*) — 1) обряд одруження, а також святкування з цієї нагоди за звичаєм; найрадісніший найвеселіший час у житті людини, звідси й назва; весільні обряди (заручини, вінкоплетини, убирання гільця, випікання короваю, шишок, посад, розплітання коси молодої, її викуп і прощання з родиною, переїзд до молодого тощо — у гуцулів, наприклад, зафіксовано 22 обряди) супроводжуються радістю, веселими (весільними) піснями; українське весєлля за своєю формою є сценічним дійством — з розподілом ролей, переодяганням, послідовністю актів; характер обряду стародавній, княжий (тому молодий — князь, молода — княгиня, їхні друзі — бояри, дружки, тобто княжа дружина); назви розпорядників на весєллі — старостів і підстаростів — польсько-литовського походження; крім старостів, розпорядниками на весєллі виступають сваха, дружки молодого і дружки молодої; всі зобов'язані дотримуватися традиційних дій, форм вислову, пісень, промовляти і співати від свого імені й від імені молодих та їхніх батьків, який належить бути при цьому пасивни-

ми; весільні гості гуртуються у двох хорах — молодого і молодої; весільними піснями гості супроводжують усі головні дії весільного обряду, наприклад, перед вирушанням весільного поїзда співають: «Встаньте, бояри, встаньте, Коніки посідлайте, Самі ся убирайте, Бо поїдемо ранком Попід високим ганком, Будемо замки ламати, Марусеньку доставати...»; в антрактах виконуються застільні, віншувальні, любовні, жартівливі та інші пісні; оскільки українське весєлля тривало цілий тиждень, його образно називають найдовшою в світі оперою; весільні обряди ще дохристиянського ритуального походження (тому й головною назвою парубання молодих є слово *братися* — *побратися, побратання*); період весєль припадав переважно на осінь — по закінченні польових робіт; в українців є старе повір'я (можливо, дохристиянське), що на небі сидить старий дід (ше, може, язичницький бог) і в'яже до пари шматки кори (шлюбні пари), — як він зв'яже, так і буде; здавна весільний обряд пов'язаний із сонячним культом; у весільних піснях часто звертаються до сонця, місяця й зірок: «Іде хлопєць до дівки, Як місяць до зірки... А в мого тестенька троє ворітьє: В одні ворітьця місяць засвітить, В другі ворітьця сонечко зійде, В треті ворітьця молодчик в'їде»; фігурками сонця і місяця («*шишкалиці*») оздоблюють коровай; молода, запрошуючи гостей на весєлля, йде «*посолонь*», у напрямку сонця (пізніше «посолонь» обходять і церкву); персні — теж, можливо, символізують сонце; шанують також інші світила; місяць і вечорова зоря символізують

молодого й молоду; за народною традицією, святкують: *ситцеве весєлля* — рік після одруження; *дерев'яне весєлля* — п'ять років після одруження; *день троянд* — десять років після одруження; *скляне весєлля* — п'ятнадцять років після одруження; *срібне весєлля* — двадцять п'ять років подружнього життя; *перлішне весєлля* — тридцять років подружнього життя; *золотє весєлля* — п'ятдесят років подружнього життя; *діамантове весєлля* — шістьдесят років подружнього життя. *Дай, Боже, знати, з ким весєлля грати* (М. Номис); *Загойтсья, поки весєлля скоїтсья* (приказка); *До весєлля дівка гарна, а там хоч покнись* (М. Номис); *Жук гудє — весєлля йде: Степанида за Демида замїж їде* (приказка); *Кому весєлля, а кому бездїлля* (М. Номис); *Вїнець сплетє дівчинонька та на весєленько* (С. Воробкевич); *Якє ж твоє весєллячко смутнє-невесєле* (Ганна Барвінок); 2) люди, присутні на святкуванні з нагоди одруження; на Лівобережжі поїздів було два: коли молодий їхав на дівч-вечір і коли — по молоду; другий поїзд мав бути чисельнішим (два старости, два дружки, старший боярин і чотири або більше бояр, двічотири свахи і одна свігилка). *Через село весєлля йшло* (Т. Шевченко); 3) *весєлля свїчки див. свїчка*4; 4) *весєлля пєчі див. пїч*; 5) *запрїсини на весєлля див. запрїсини*2; 6) *малє весєлля див. заручини*.

весєльна квітка *див. квітка*4.

весєльна мати *див. мати*3.

весєльне гїльцє *див. гїльцє*1.

весєльний батько *див. батько*3.

[весєльний] поїзд — ряд возів, саною і т. ін., що їдуть з учасниками

весільного обряду, а також гості, родичі, що йдуть за молодим та молодою при виконанні весільного обряду; поїзд могли зупинити по дорозі біля будь-якої хати, виносячи стіл на дорогу і тим самим вимагаючи викуп у молодого за молоду (могорич); за повір'ям, усіх учасників по приїзді переводять через вогонь, щоб очистити тих, хто приходив до іншого роду. *По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Дем'янчишиного дому* (І. Франко); *Весільний поїзд зупинився перед столом, Павло з молодою та друзями підійшли до столу* (В. Кучер).

весна́ — пора року між зимою і літом, що характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин і т. ін.; за народним календарем, початок господарського, а в середні віки і календарного року; пора багата віруваннями, ритуалами, гаданнями, прикметами; весна — торжество на честь богині життя Лади та її доньки — богині кохання Лелі; у казаках народ створив чудовий образ цієї пори року у вигляді гарної молодої дівчини з вінком квітів на голові; дівчина-весна — бажана і довгождана гостя, її закликають піснями-веснянками, радо зустрічають діти; весна асоціюється з радістю, здійсненням бажань, добрими сподіваннями, молодим коханням; серед дарів весни, на які сподіваються, її закликаючи, «малим дітям побіганячко», «красним дівонькам на співаннячко», «старим бабонькам посидіннячко», «а господарям на робітячко» (бо «весна ледачого не любить», «весняний день рік кормить (годує)», «проспиш весною — заплачеш зимою», словом, «весна кличе

в поле»); супроводжується веселощами, співом (хороводами), танцями, тому кажуть: «Як розвернеться на весну лист, то підемо всі у свист» (танцювати, співати, веселитися), бо «раз весна красна» (тобто «раз на рік буває»); діти носять у руках зроблену з дерева ластівку, ходять з нею з хати до хати і прославляють прийдешню весну; її напередодні Святого Юрія уособлює найгарніша з дівчат, «Ляля» або «Леля», що одягає на себе білу вишиту сорочку, кладе на голову вінок із весняних квітів, оперізується «зеленим» поясом з трави і квітів і роздає дівчатам дари-вінки, що вістять весілля; починається цикл весняних свят (від старовинного Нового року 1 березня до Зелених свят); найбільше свят припадає на Великий піст; з цією порою року пов'язано ряд народних прикмет, — «добрий рік по весні видно», «рання весна — багато води (рання зима)», «холодна весна — для вівса, тепла — для гречки»; весна символізує молодість, коли кажуть: «Весною сій — восени збереш» (тобто «замолоду працюй, щоб забезпечити свою старість»); весною колись починався козацький сезон: «А вже весна, а вже красна, із стріх вода крапле, Молоденькому козаченькові Мандрівочка пахне»; на Гуцульщині весну звали Святим Юрієм, за іменем найбільшого святого цієї пори. *Ой весна, весна, днем красна, Що ти нам, весно, принесла?* (веснянка); *Встала весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її ряс-том, Барвінком укрила* (Т. Шевченко); *Весна багата водою* (приказка); *Весна багата на квітки, а хліба в осені позичає* (приказка); *Весна днем красна* (приказка).

веснівка див. первоцвіт 1.

Веснівка див. Явдóхи день 1.

весняк — водяний млин у козацькій Україні, що працював лише навесні, коли був великий розлив води.

весняник див. первоцвіт 1.

веснянка — 1) (зменшено-пестливе — *весняночка*) народнообрядова весняна хорова пісня, в якій оспівується пробудження природи, кохання, надії на врожай і т. ін.; найпоетичнішими є народні твори ще дохристиянського походження (зазвичай обрядово-ритуальні веснянки); пісню починають співати в першу (так звану *Збірну*) неділю Великого посту, коли на вигоні молодь обирає на всю весну «весняну березу» (див. *береза* 2), дівчину, заводійку веснянок — тобто закликать весни, що супроводяться магічними діями та танками; закінчувалися веснянкові обрядодії на Святого Юрія й пізніше; вірили, що все, передане в обрядодіях, конче збудеться; у Галичині й Карпатах веснянки називають *гагілками, гаїлками, ягівками, магілками, гагулками, гагалівками, галагілками, лагойолками, гаялями* (див. *гаївка*); тут їх співають тільки на Великодньому тижні; молодіжні весняні ігри і танці називалися зазвичай сталими дієслівними сполуками: *весну співати, танки водіти, гагулки гуляти, Володаря водіти, кривого танцю водіти* та ін.; 2) (зменшено-пестливе — *весняночка*) весняна мавка. *Весняночка-паняночка десь у садочку шиє сорочку* (пісня); 3) **веснянки** = **ластовиння** (див.). *Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки* (приповідка).

Вѣтхий Заповѣт (Завѣт) див. Стари́й Заповѣт.

вечѣрник = **вечерина** — хрещеник, який приносить вечерю хрещеному батькові або матері на Святвечір.

вечерніці див. вечорніці.

вечѣрня = **вечірня** — відправлення у другій половині дня церковної служби у християн. *З святоюрської дзвіниці на вечерню вдарив дзвін* (І. Франко); *Він на вечірні був і в кадило дув* (М. Номис).

вечѣря — 1) (зменшено-пестливе — *вечѣренька, вечѣронька*) = **вечорина** — споживання їжі ввечері, а також страва, приготовлена для цього; служить своєрідним родинним ритуалом, коли збирається вся сім'я за одним столом (у літню пору — на відкритому повітрі, як у Т. Шевченка: «Сім'я вечеря коло хати»). *Надіявся дід на обід, та без вечері спати ліг* (М. Номис); *За одним присідом вечеря з обідом* (М. Номис); *Надія с добре снідання, та лиха вечеря* (прислів'я); *Ой годі, годі сивим конем грати; ходи до мене вечерю вечеряти* (М. Максимович); *Нам вечеронька не мила: широкая нивонька втомилла* (Б. Грінченко); *Да спасибі, сину, за сю вечорину* (пісня); 2) **Свята** (Різдвяна) **вечѣря** див. **Багатий вѣчір**; 3) обрядова їжа, призначена для рідних і близьких, яку в Святвечірносять їм звичайно діти; також у сполученні *вечѣрю посилати* (*носіти*) — напередодні Різдва, після обрядової вечері, посилати обрядову їжу (кутю, узвар та ін.) батькам, кунам, хрещеним батькові або матері, священнику та ін.; носять її звичайно діти зав'язаною в платок або рушник; стукають у двері, переступають поріг, скидають шапку

(хлопчики) і говорять: «Добрий вечір, з Святим вечором, будьте здорові! Просили тато й мама і ми вас просимо на вечерю — нате вам вечерю!»; дітей саджають за стіл, пригощають, іноді обмінюють вечерю, а іноді лише пробують принесене і повертають (для подальших відвідин), подарувавши щонебудь *вечірнику*; 4) **вечєря для дідів** — поминки за померлими роду, символічний обряд спільної вечері на честь прашурів, кому не судилося долею спочивати поруч з домом; уже не прийдуть до їхніх невідомих або далеких могил ні верби, ні тополі, ні калина, не долетить пташка з рідного краю; 5) **Таємна (Тайна) вечєря** — за Біблією, остання пасхальна трапеза Ісуса Христа зі своїми учнями напередодні розп'яття у *Страшний (Чистий, Великий) четвєр (див.)* в ознаменування заповіданої пророком Мойсеєм Пасхи; на ній було встановлено таїнство причастя (евхаристії); сам Господь здійснив обряд «омовіння» ніг своїх учнів як урок того, що кожна людина, не думаючи про свою перевагу над іншими, про чин та звання, має бути готовою служити іншим людям, у чому й полягає справжнє призначення людини; з часом стала ритуальною в кожній християнській родині й називається *Страшною*; готували відповідний набір страв; поминали також покійників; образно Таємною вечерєю називають вечерю на Святвечір під Різдво.

вєчїр = **вечорїна** — 1) частина доби від кінця дня до початку ночі; з настанням вечора за деякими його ознаками угадували погоду, — «червоний вечір — ясний день»,

«рум'яний вечір і сірий ранок — на хорошу погоду»; час, коли, за давніми повір'ями, вмирало сонце, сідаючи за горизонт, тому народження його з нетерпінням чекали наступного дня. *Цєнь-цєнь, аби день, аби вечїр близько* (М. Номис); *Вечїр покаже, який був день* (прислів'я); *З кута в кут, і вечїр тут* (приказка); *А я молод, дїжду вечорини, Гей, пїду гулять до дївчини* (пісня); у сполученні: *добрїй вєчїр!* — уживається як вітання при зустрічі увечері. *Добрїй вечїр, дївчино, бо я ще не спав!* (пісня); 2) (зменшено-пестливі — *вєчїрїк, вечорїк, вєчїрїчок, вечорїчок*) вечірне вуличне зібрання молоді з розвагами, піснями, танцями, музикою або гостей у господі з розвагами і частуваннями; також любовне побачення у вечірню пору. *Я з тобою вечїр стою, на іншого важу* (пісня); *Вечїр закінчився танцями* (Панас Мирний); *Ой жаль мені вечїрочка, що не був я вчора* (пісня); 3) **Багат-вєчїр** = **Святий вєчїр** *див. Багатий вєчїр*; 4) **Щєдрїй вєчїр** (*див.*); 5) тільки **вечорїна** = **дївч-вєчїр** (*див.*).

вєчїрки *див. вечорнїці*.

вєчїрня *див. вєчєрня*.

вєчїрня (ранкїва, ранїшня, свїтовїа) зорїя (зїронька) — народні назви Венери, яка з'являється на небі у вечірній і ранковий (світанковий) час; народ застерігає: «Зїрок на небі незліченно, а зорї двї — свїтова і вєчїрня», хоч насправді йдеться про ту саму; символ кохання, а також нареченої, породжений астральним культом предків. *Сїм'я вечєря коло хати, Вєчїрня зїронька встає* (Т. Шевченко); *Ой зїйди, зїйди ти, зїронько та вєчїрня* (пісня); *Ой ти, зоре, моя зоре, зїронька вєчїрня* (пісня).

вечорїна *див. вєчїр, вєчєря*.

вечорїни — спільна вечеря нареченої з дружками *див. дївч-вєчїр*), а нареченого з боярами і зі всіма приданими в суботу перед весіллям.

вечорнїці = **вєчїрки** = **вєчєрнїці** — у старовинному українському селянському побуті — вечірні зібрання молоді восени та взимку, на яких у будні поряд із розвагами, забавами виконувалась і певна робота, а в святкові — справляли гуляння; на цих зібраннях влаштовувалася складчина, пор. у Г. Данилевського «Біс на вечорниці»: «Ішов [Явтух] присмерком на вечорниці, котрі справлялися складчину молоддю поблизу слобідки в лісі на водяному млині»; традиційна форма спілкування молоді в Україні й готування себе до шлюбу; після «Миколая» на вечорниці збиралися майже щодня; зібрання були зазвичай у вечорницькій хаті, господиню якої називали *панї-мїткою* (це була, як правило, вдова, в якій винаймали для вечірніх зібрань світлицю); «чужі» хлопці могли зайти до хати тільки тоді, коли їм дозволяли це зробити «свої», з цього ж села; з вечорниць розходилися опівночі — «з першими півнями»; дівчата приносили складчину (*див.*) продуктами; вечір на Андрія називався *Великими вєчорнїцями*, або *Калїтою* (*див.*); під Великий піст вечорниці припинялися — грїх; вечорниці породили особливі жанри народної творчості — небилиці (С. Руданський використав їх у своїй поемі «Вір — не вір, а не кажи «брешеш»), а також народні пісні під назвою «Полтавський сопський» (як своєрідні варіанти іронічно-жартівливих відгу-

ків на нездійсненну ідею «раю на землі»); молодіжні зібрання яскраво описують українські письменники, пор. у Г. Данилевського «Біс на вечорниці»: «Сміх, гомін і співи перемішувалися з тріскотом печі чи хурканням веретен. Дівчата тягли з грєбенів пряху і весело водили веретенами. Парубки теж не дармували — той точив дерев'яне горня, інший стругав веретено своєї дївчині, третій гнув дугу, а четвертий розмальовував вивіску для хутірського шинку»; у П. Куліша «Огненний змїй»: «Парубки не вважали на те, що завтра зі сходом сонця їм треба взятися до роботи, й працювали на вечорниці часто цілу ніч. Тут вони цілком забували всі жалі й злигодні, нерозлучні в житті з людиною; тут душа виривалася з клітки й гуляла на волі, не почувуючи ніякої тяготи, ігриста й легка, як вітер. Кохання, жарти, музика, пісні, — чого ж ще бажати?». *Любоці і вєчорнїці заведуть до шибениці* (приказка); *Ой, не ходи, Грицю, та й на вєчорнїці, Бо на вєчорнїцях дївки чарїяніці* (пісня); *Ей, стережися отих вєчорнїць, як мати тебе від вогню стерегла* (М. Номис); *Ідуть хлопці на вєчїрки, і я їду, і я їду, Може, собї на вєчїрках фрайрочку найду* (коломийка); *У дїда дочка і в баби дочка. Так вони ходили на вєчїрки* (казка).

взуттїя — виготовлені зі шкіри, гуми, парусини та деяких інших матеріалів вироби, звичайно на твердій підшві, для носіння на ногах; за княжих часів взуттям служили або черевики («черевії»), зроблені з одного шматка м'якої червоні (звідки назва) шкіри тварин, або чоботи («сапоги») з кращої шкіри, підбиті залізними під-

ковами; в народі чоботи тривалий час були як розкішшю, так і необхідністю, пор. у пісні: «Устав бурлак, зашатався, нема чобіт — не взувався» або жартують: «Чого сидиш надулася, чом в чоботи не взулася» (М. Номис); селянське взуття — переважно *личакі* (див.) або *посто́лі* (див.); у вищих верствах суспільства носили шиті золотом червоні й зелені чоботи з овечої чи козячої шкіри (*сап'янци*); здавна надається символічного значення роззуванню чоловіка молодією дружиною; тим самим вона потрапляла під його владу; Рогніда, донька полоцького князя Рогволода, яка не хотіла виходити заміж за Володимира Великого, скачала батькові: «Не хочу розути робинича [сина рабині]».

вйбалок — невелика балка, відріг яру, приярок, характерні для українського степового рельєфу. *Вдалині у вибалку руде село* (А. Головка); *Темніє на дні вибалка розоза* (О. Гончар).

вйбілювання [полотна́] див. біління¹.

вйборний коза́к див. коза́к².

вйверта́ння одягу — в українській обрядовості — ритуальне перевертання одягу внутрішнього стороною назовні, навиворіт (звичайно з охоронною метою); у весільному обряді — мати молодого одягає вивернутий кожух, розкидаючи навколо себе збіжжя й дрібні монети, тим самим благословляючи молодих, а мати молодої, також влягаючи вивернутий кожух, зустрічає весільний поїзд і підносить молодому чарку, налиту водою з вівсом; ці обрядодії можна пояснити хитрощами, що нібито символізують лукавство ворога, або також захо-

ди, перестороги проти напасників (відгомін колишнього обряду захоплення, умикання молодої, можливо, тому кажуть: «Покіль кожух не вивернеш, він все здасться чорним»); мимовільне одягання одягу навиворіт може нібито завдати й неприємностей людині.

вйві́льга = **жовна́** — співучий птах середніх розмірів родини горобцеподібних, що має яскраво-жовте з чорним або оливково-зелене оперіння. *Кричить жовта вйві́льга* (Словник Грінченка); *Блискавицями з дерева на дерево перелітають жовни* (М. Стельмах).

вйві́рка див. білка.

вйво́дини див. вво́дини.

вйворотень — дерево, вирване вітром з корінням, бурєю, вихором; вважалося результатом дії нечистої сили, оскільки, за повір'ями, таке дерево з'являється там, де чорт танцював, женився, ховався; з такого дерева не можна будувати дім, бо чорти рознесуть.

вйде́лка — знаряддя для їди, що має форму ручки з кількома зубцями; з'явилося значно пізніше за ложку (спочатку у Венеції в XI ст., а у вжиток увійшло з XIV ст.); раніше страву брали «трьома пучками»; в Україні виделки з'явилися теж дуже пізно; серед численного столового срібла після К. Острозького залишилося 250 ложок і лише 12 виделок.

вйдо́к — стара назва свідка (у «Руській правді» — ще й *послух*); у процесі досить було двох, а проти чужинців — кілька тих, що бачили на власні очі обставини злочину.

вйї́зд із до́му — здавна супроводжувався низкою обрядодій, оскільки дорога завжди таїла всілякі

несподіванки; ритуали мали на меті забезпечити добру подорож та щасливий її кінець; із традиційних підготовчих звичаїв відомі піст, причастя, прощання із знайомими, сусідами та ріднею, пор. у рекрутській пісні: «Прощавайте, сусідоньки, може, з ким сварився... Та хоч сварився, не сварився, аби попростився»; випроводжали за село часто гуртом; важливо, як згадують подорожного ті, хто залишався, тому, прощаючись, подекуди подорожній казав: «Простіть мене!», а йому відповідали: «Бог простить!», пор. у пісні: «Не спомінайте лихим словом, Щоб я не журився; А спомінайте добрим словом, Щоб я веселився»; вважалося добрим знаком, коли подорожного «перейдуть вповні», тобто з повними відрами (пор. «Великий льох» Т. Шевченка); перед дорогою обов'язково всі сідали.

вйімáння сліду — магічний обряд, спрямований на наслання *уро́ків*, який ще називався *забйві́ння кілків*; для цього брали землю зі слідів людини, якій хотіли наслати недугу, робили з цієї землі «твар» (постать) як її уособлення, прокручували в ній дірки і в них забивали «кілки» (з осикового дерева або з колючок їжака) з відповідними примовляннями; див. **навр́оки**.

вйка́чування яйце́м — магічний обряд зняття переляку з дитини за допомогою яйця, яким знахарка, перехрестивши дитя та, помолившись, тричі качала його яйцем на голові, тричі поводила ним уздовж рук та ніг; на завершення знову молилася та хрестила дитину, а яйце кидала собаці, — «щоб вйбрехала недугу»; золотуху вйкачували кульками з гарячого хліба.

вйку́п = **о́куп** — у весільному обряді — символізоване відкупне, що дається дружком і піддружим найближчому оточенню молодої, а часом парубкам її села, кутка; у сполученні: *вйку́пати поясці* — весільний обряд, що його здійснює молода у вівторок — дає подарунок (хустку) і пригощає горілкою дружка й піддружого, які сидять тим часом на подушках.

вйла¹ = **віла** (мн. *вйли* = *віли*) — у дохристиянських віруваннях — божество долі (їх тридцять, називають ще *білими богінями*); вони живуть у лісах, воді, горах; є посланцями Велеса (*Виласа, Волоса*) — опікуна закоханих, сівача добробуту; вселяються в новонароджену душу, наділяючи її вдачею, умінням, натхненням; об'єкт поклоніння (до кінця не з'ясований, поряд з Перуном і Хорсом згадуються у «Слові реченому хрестолюбцем» — XIV ст.); сербська вила — те саме, що українська русалка; русалку українці називали також *вілою* (див. *це русáлка* 1). — *Я ж недарма вйла-чарівниця — вмію гоїть всі юнацькі рани* (Леся Українка); *Сивоок озирнувся довкола, мовби ждав звідкись порятунку. Може, гадав, що з нуці виступлять віли або з грузовиська надійдуть берегині й порятують товариша-брата* (П. Загребельний).

вйла² — знаряддя з кількома довгими зубами на держак, що використовується для піднімання, розтрушування сіна, соломи і т. ін.; за біблійною легендою, Каїн заколов вилами свого брата Авела. *Ой покину цій на току, А вила на стозі* (П. Чубинський); *Приткнув, як ужа вилами* (М. Номис); фразеологізм: *вйлами [по воді] пісано* —

про те, здійснення чого викликає сумнів.

вильцє *див. гільцє.*

вино (пестливе — *винцє*) — 1) напій з виноградного або з деяких ягід та плодів соків, що перебродили, набувши певної алкогольної міцності й аромату; за Біблією, це кров Христова, про що читаємо й в українських колядках: «Червива іва чим согрішила? Христу із ручок кровцю пустила: Де кривця кане, там вино стане, Де слізка кане, там церков стане»; у «Слові о полку Ігоревім» вино має також значення крові — вказує на криваву й смертну долю полків Ігоревих: «Вже вина не стало і крові, Русичі пир свій скінчили, Сватів своїх напоїли і за рідний край в любові Буйні голови зложили»; у давні часи в Україні пили варений мед, вино було розкішшою (привозили його з Криму або Царгорода); символ родючості; на весіллі молодий дарував обов'язково пляшку вина; гостям вина не давали, приборігаючи на визначні моменти. *На Вкраїні добре жити, мед і вино пити* (М. Номис); *Без дірочки, без денця повна чарочка винця* (М. Номис); 2) **зелєне вино** — в українських піснях та переказах має подвійне значення — горілка, бо тримали її в зеленкуватих пляшках («Наша чарка повна зеленого вина: як налив до краю, то пий до дна»), а також виноград («Зелене вино к горі ся вило, к горі ся вило, сине розцвіло»). *Зелєне вино високо звало, ще й похилило* (пісня); *Садила [Ганна] вино зелєне, Садила низька, мовила стиха: Рости вино гонке, високе, з листя широке* (весільна пісня).

виноград = **виноградна лоза** — 1) південна витка кушова рослина з широким листям та вусиками, з плодами, зібраними в грона; у народній культурі рослина наділена ознаками святості; перша культивована рослина, згадувана в Біблії; символ щастя, веселощів, життєвої ниви й краси новоствореної родини; у весільному обряді мав символічне значення Райського (ідеального) дерева, що символізує родину: «Ой плило, плило Райське дерево, Ой, як приплило край із Дунаю, та й ся приймало, корінь пустило, Красно зацвіло, А як зацвіло — вино зродило» (В. Гнатюк); виноградий сік — «кров Божа»; рослина символізує плодючість; з виноградної лози виготовляли весільні вінки, нею прикрашали весільні хліби; наречену обсипали, крім усього іншого, сушеним виноградом, щоб у неї були діти; кидали лозу в купальське вогнище; хто перескочить, скоро одружиться; освячували лозу у Вербну неділю і нею, як і вербовою, здійснювали ритуальне биття, що приносило щастя, удачу, а також плодючість худоби; 2) **сад-виноград** *див. сад2.*

випас — місце, де випасають худобу; пастівник; також підніжний корм для худоби.

виправа *див. посаг.*

випуст — місце біля села, куди випускають худобу на випас; *див. це толка2.*

вир — за народними уявленнями, місце, яке пов'язує «той» і «цей» світи; спорідненість слів *вир* і *вірїй* підтверджує символіку виру як входу в інший простір; місце перебування демонів (*вірників, вирівників*); символ смертельної не-

безпеки, тому кажуть: «у сам вир попава», тобто в найнебезпечніше місце.

вірїй = **вирай** = **їрїй** = **їрїй** = **урай** — 1) теплі країни, краї; також теплі води; слово (давнє «ірсад») означає «теплий край», можливо, від грецьк. «ір» — «весна»; за повір'ям, вирїй пов'язаний з раєм, теплою, вічнозеленою й сонячною країною, розташованою далеко на Сході, за морем, куди на зиму відлітають птахи, а на Здвиження нібито уповзають туди до своєї матері й плазуни, крім тих, які когось укусили; у цьому полягає накладена на них Божа кара; Ф. Філін вважає, що в уявленнях про ірїй-вирїй збереглися явні відлуння слов'янської язичницької релігії. *Зажурилась перепілочка: бідна моя головочка, що я рано із вирїю вилетіла* (А. Метлинський); *Журавлі відлітають у вирїй на великій висоті, некапливо і стиха курличуть — стоятиме тепла осінь* (прикмета); 2) (з великої літери) **Вірїй** = **Урай** — у східнослов'янській міфології — стародавні назви раю — блаженної сторони, вічної весни, вічного світла і Райського (Світлого) дерева, Дерева життя, біля вершини якого нібито мешкають птахи та душі померлих; в українському фольклорі збереглося відлуння давніх уявлень про перевтілення душ померлих; можливо, відлітання птахів у Вірїй так чи інакше асоціювалося з переміщенням душ у потойбічний світ, де, чекаючи на свій час, перебувають душі ще не народжених дітей (пор. народну формулу «звідки беруться діти» та відповідь на неї — «бусол, лелека, ворона чи гуси принесли»); у народних піснях весняного

циклу збереглися мотиви відмикання ключем Вірїю, звідки прилітають птахи; за народною легендою, колись ключі були у ворони, але та прогнівила Бога, і ключі було передано іншій птиці (можливо, зозулі, яка покидає вирїй останньою), тому й кажуть: «Ворона й за морем літає, та дурна вертає»; 3) тільки **Урай** = **Рай** — бог родючої сили землі й плодючої сили тварин, володар полів, урожаю, бджолиного медозбору; до старовинного свята Ураю-Раю християнська церква припасувала день *Юрїя* (*див.*).

високїй дуб *див. дуб3.*

високбсний рік = **високбс** — рік, що має триста шістьдесят шість днів (додатковий день 29 лютого) і повторюється через кожні три роки на четвертий; цей рік називають ще *переступний*; цього року не радили робити великих справ (будувати хату, одружуватися та ін.).

вітїсь — в українських народних піснях — символізує любов, кохання, залицяння: «Ой білая павутина на тин повилася, Молодая дівчинонька в козака вдалася»; «Ой тонкая хмелинонька на яр повилася, Молодая дівчинонька в козака вдалася. Які руки, такі ноги, така й головонька, Як зійшлися, обнялися — люба й розмовонька». *Як хмелїні вгору виться? тичини немає* (А. Метлинський); *Коло тебе будуть роями витїсья панни* (І. Нечуй-Левицький).

вітязь — урочисто-піднесено — про хороброго воїна, героя, богатира. *Бились витязі аж три цілих дні* (П. Грабовський).

віхор (зменшене — *вихорєць*) — рвучкий круговий рух вітру, а та-

кож підняті вітром пил, листя, сніг та ін., що швидко крутяться стовпом; пор. загадку про вихор: «Ішов чернець з монастиречь. Як упав — так пропав, чорним порохом припав»; у народі говорять, що це чортове весілля, — «чорт з відьмою бореться» — від давніх вірувань, що вихор є диявол, тому, коли несеється вихор, радять кинути в нього перехрещеною сокирою чи ножем, і вихор ушухне, а сокира чи ніж будуть скривавлені; вихор на морі називається *смерч* (у «Лексисі» Л. Зизанія — *сморц*); і нині можна почути закляття: «Щоб тебе вихрами та бурями винесло». *Крутить, як вихор на дорозі* (М. Номис); *О, щоб їх вихром винесло* (М. Номис); *Не хмара сонце заступила, не вихор порохом вертить* (І. Котляревський).

вишиванка — певним чином розшита біла сорочка як предмет українського національного вбрання; вишивають сорочки на комірі, кінцях рукавів, пазусі, інколи на місцях з'єднання рукава і вздовж усього рукава; у різних місцях використовують різні нитки та їх поєднання, в Західній Україні — бісер; найкраще розвинене мистецтво вишивати чоловічі сорочки на Київщині та Полтавщині; до вишиванок ставилися як до святині, передавали від покоління до покоління, з роду в рід, берегли як реліквії; узори, вважали, мають оберegovу силу; символічний образ вишиванки часто присутній у народних піснях про кохання, родинне життя; за традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку: «Шовком шила, шовком шила, Золотом рубила, Та для того коза-

ченька, Що вірно любила» або хустинку: «Не жаль мені хустиночки, що я вишивала». *Я сорочку знайду вишиванку і надіну, як хлопчик, радий* (А. Малишко).

вишивання = **вишивка** — народне ремесло нашивання на тканину або шкіру візерунків нитками, бісером тощо; узорами обрамляли сорочки, фартухи, скатертини, верхній одяг, рушники, простиралла, пошиванки, серветки тощо; використовували різнокольорові нитки, забарвлені природними барвниками; також вишитий таким чином предмет. *Прийшла до вас показати моє вишивання* (Ганна Барвінок).

Вишневецький Дмитро (рік народження невідомий — помер 1563 р., тепер Стамбул) — український князь зі старого князівського роду Вишневецьких; 1554—1555 рр. збудував на острові Мала Хортиця замок; дехто вважає його засновником Запорозької Січі, першим козацьким отаманом і ототожнює з легендарним Байдою; претендував на господарство Молдови; зазнав поразки і був переданий до рук султана Сулеймана, який наказав повісити його на гак ребром на фортечному мурі над морем; провисів три дні, був знятий з муру за прокльони, які слав Магомету, і страчений.

вишнік = **вишняк** (зменшено-пестливе — *вишнячок*) — садок з вишневих дерев (характерний для українського села) або молода вишнева порість. *Я ж мій город та вишняк доглядала, хусточки шила та пісні співала* (Я. Щоголев).

вишнівка (пестливе — *вишнівочка*) — український національний спиртний напій — вишнева налив-

ка. *Стіл заставляється у них, і показалася горілка, і беренівка, і вишнівка, і мед, і пиво* (С. Руданський); — *Та сядьте-бо, щоб старости сідали; та ще вишнівочки!* (А. Свидницький).

вишня (пестливе — *вишенька*; народнопоетичне — *вишенька-черешенька*) — плодове дерево (іноді куш), звичайно з довгим тонким гіллям, на якому визрівають ягоди, і цілісним темно-зеленим листям; також плід цього дерева (соковита темно-червона, рідше ясно-червона ягода з кісточкою); особливості рослини лягли в основу загадкової символіки щодо неї: «За хатиною в садочку, У зеленому віночку Та в червоних намистах Стояла пава молода. І збігаються всі діти, Щоб на неї поглядіти: За намисто кожне — смик! Та й укине за язик»; типове дерево українських садків, пор. у Т. Шевченка: «Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть», у народній пісні: «Ой у вишневому садочку Там соловейко щецетав»; символ дівочої і молодечої краси, веселощів, кохання; вишневий цвіт, колір і смак ягід асоціюються з дівочою красою, як у піснях: «Ой дівчино-вишенько, Буде тобі лишенько», «А Ганночко-вишенько, вишенько, Присунься до мене близенько, близенько»; символіка дерева в'язється з дівчиною, як ясеня чи дубка з парубком: «Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні»; вишневий сад у піснях — символ батьківського дому, господи, родини: «Коло вишневого садочку Там соколенько облітає І в вишневий сад заглядає, Чи хороше галочки гніздечко в'ють»; з цим пов'язані ворожіння на вишні; на Катерини (до схід

сонця) рубали вишневу гілку, ставили в глечик з водою і залишали до Різдва (це робили перев. дівчата, а також і інші члени родини): чия вишня на Різдво зацвіте, той довго житиме; дівчата таким чином ворожили на нареченого, загадуючи на гілці, за кого вийде заміж: якщо зацвіте, вийде заміж, на кого загадала; вишнева гілка служила гільцем на весіллі; у І. Франка зафіксовано таку народну прикмету: «Бачити або їсти у сні червоні вишні значить мати сором». *Пишна, як у саду вишня* (І. Нечуй-Левицький); *Поки листя з вишні не опало, скільки б снігу не випало, то зими не буде* (прикмета); *Винесла [бабуся] відерце за ворота, мідну кружку, Вишеньок на блюці. Як їтимуть леґіні з роботи, най собі джерельної нап'ються* (П. Воронько); *Ой вишенько-черешенько, я з милим розсталась* (пісня).

Вівдя див. Явдохи [день]2.

вівсяник — традиційний колісь хліб, корж із вівсяного борошна. *Голодному й вівсяник добрий* (М. Номис).

вівсянка — 1) борошно або крупа, виготовлена з вівса, а також вівсяна каша або юшка; 2) маленький перелітний жовтогрудий птах роду горобцеподібних; коли ще маленька пташка починає співати, скоро потепліє; тому з початком весняного Нового року (1 березня) пекли з вівсяного борошна пироги-вівсяники; у день весняного рівнодення (22 березня), коли жайворонки славлять перемогу весняного сонця, вівсянка теж веселиться і радить усім: «Покинь сани, візьми віз, викинь шубу, з печі злізь!» (див. ще **Теплий Олександр**). *Лице крига на річках, Сніг іс-*

криться на полях, А уже дрібна вівсянка Застіває людям зранку, Не що-небудь, а веснянку: «Кидай сани — бери віз-з-з!» (М. Стельмах); 3) дрібна ставкова риба.

вівтар = олтар (зменшене — **вівтарик**) — відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований Святий престол (у дохристиянські часи — жертвник); храми повернуті вівтарем неодмінно на схід, бо й моляться на схід (до Єрусалима, до Христа); за християнським віруванням, Святий вівтар — це рай на землі, а Царські врата в церкві — Райські; символ святого місця взагалі, тому застерігають: «На вівтар із ходаками не лізь!», тобто «не погань святих речей, не профануй чистої правди брудними плітками чи підозріннями». Коли вівтарю служили, з вівтаря й живилися (М. Номис — парафраз апостола Павла з Послання до коринтян); Боятися попа, то в вівтар не йти (М. Номис); Перед вівтарем присягну (примовка).

вівторок — 1) назва другого дня тижня (після неділі); здавна у народі вважають щасливим, легким днем, тому будь-яку значну справу радять починати саме в цей день, аби домогтися успіху; у колядці співається: «Я маленький пахольчик, Родився в вівторок, А в середу рано мене в школу віддано»; у думі: «Як у святий день, Божественний вівторок, гетьман Хмельницький козаків до схід сонця у похід вируджав»; здавна уособлення чоловіка, призначеного богом війни посылати народженням у цей день їхню долю. В понеділок перед обідом із гармати загули, а в вівторок іще раніше Уманя добули (М. Макси-

мович); На вівторок бід зібралось сорок (приказка); У вівторок зілля варила, Прийшла середа — Гриця отруїла (пісня); 2) Страсний (Великий) вівторок див. Страсний понеділок.

вівця (зменшено-пестливі — **овечка, овеченька, овечечка**) — 1) невелика свійська тварина, яка дає вовну (пор. загадку: «Ходить по городу кожух та свитина»), м'ясо, молоко; народний символ невинності, покірності; у переносному значенні — зневажливо, іронічно — про надто покірну, лякливу людину; символ безборонності, безсилості, боязності, тому застерігають: «Хто стається вівцею, того вовк з'їсть»; символізує також рабську покірність («Вівцю стрижуть, а друга дивиться»), нерозумність («Дурна вівця», «І від гарного отця родиться дурна вівця»), слухняність («Вівця — Божа худоба, а коза — дідча», «За одною вівцею все стадо біжить»). Молодець проти овець, а проти баранів і сам баран (прислів'я); Добра штука оті вівці: і кожух, і свита, і губа сита! (приказка); Хто стається вівцею, того вовк з'їсть (М. Номис); Біда вівцям, де вовк пастушить (прислів'я); Ой зелена полонина, зелена, зелена, Я б на ній вівці не пас, коби не Олена (коломийка); Як овечка, не скаже ні словечка (М. Номис); Женуть воли із діброви, овеченьки з поля (В. Милорадович); 2) Ббжі (Адамові, Петрові) вівці — літне мерехтіння повітря; явище буває у спекотний сонячний день, коли здається, що земля зійшлася з небом і на мерехтливому горизонті ніби табун туманних овечок одна за одною біжить; кажуть про таке мерехтіння: «Петро вівці жене», бо

буває це зазвичай у Петрове свято, у пору найбільшої літньої спеки; Божими вівцями подекуди називають зорі, як у народній загадці про небо, місяць і зорі: «Поле незміряне, стадо незлічене, пастух рога-тий»; 3) рід народної дитячої гри; 4) овечки Христові — паства.

вівчар (зменшено-пестливе — **вівчарик**) = **чабан** (зменшено-пестливе — **чабанець**) — пастух овець; опоетизований у народній творчості; як правило, соплікар, а в горах — гравець на трембіті. Соніака вівчареві втіха (М. Номис); Розпустив вівчар вівці та по крутій гірці (А. Метлинський); Чабан вранці з сонікою сяде на могилі (Т. Шевченко); Був собі чабанець (І. Манжура).

відвіт див. одвіт.

відвуд див. бдуд.

відгашування — магічний спосіб лікувати від навроків, коли хворому давали випити трохи води, у якій «відгашували» вугілля «живого вогню», потім обмивали або кропили нею чоло, груди, ноги; у такий спосіб лікували й нічийці (див.) у дітей; такими самими властивостями наділявся й **попіл** (див.).

відлякування — магічний спосіб відвернення нечистої сили, навроків через замовляння; очисні властивості мали вогонь, вода, земля, камінь; відлякувальну функцію виконував і той, хто здійснював ритуал: «Іхала баба лісом, чорна запаска, чорна сорочка, чорний ліс рубати, вугілля палити, вогник затоптувати», чорна баба — ознака «чорного» світу, де попередня якість може обернутися на протилежну.

відміна = **відмінник** = **відмінок** = **відмінчя див. одміна.**

відправа = **одправа** — церковна служба; у сполученні: **відправу правити (чинити)** — служити (в церкві). Почали велику відправу правити (казка).

відчиняння — за народними віруваннями, магічний акт, звичай відчиняти все зачинене і розв'язувати все зав'язане при важких пологах або довгому конанні; просили також священика відчиняти при цьому Царські врата в церкві; баба-повитуха примовляла: «Царські врата відчиняться, християнські кості розступяться, пропустить младенчу душу, душу безгіршну».

відун див. волхв.

відунство — у давніх слов'ян — угадування майбутнього, віщування, пророцтво; починаючи від старовинних відунів-волхвів (див.), пізніше — кудесників і кінчаючи сьгоднішніми ворожбитами, знахарями, відьмаками, чарівниками, чаклунами, шептунами, чародіями, химородниками; людина так чи інакше хоче зазирнути за їхньою допомогою в своє майбутнє, вилікуватися, знайти собі пару тощо; частіше відунством займалися жінки старшого віку, пор. у Б. Грінченка: «Стару Мокрину кликали, щоб замовила кров»; мова виробила своєрідний «відунський словник»: **відьма, відун, відьмувати, відьмак, шептуха, чаклувати, чаклун, чаклунка, чаклування, ворожити, ворожіння, ворожка, ворожіть, ворожба, гадати, гадання, гаданка, чарувати, чарівник, чарівниця, чари, чарування, причаровувати, привертати, навертати, приворотний, насилати, насилання, наслання, замовляти, замова, примовляти, примівка, примовляння, приказувати, приказка, приказування, заговор, заговорю-**

вати, заговорювання, заклинати, заклинання, закляття, заклинач, заклиначка, проклинати, проклинання, прокляття, прокльбни.

відьма — за народним повір'ям, жінка-чаклунка, яка, знаючись із нечистою силою, завдає людям шкоди (слово, як і весь словотвірний ряд — *відьма́к, віду́н, відьмува́ти*, походить від дієслова *відати* [все], тобто «знати [все]»); уживається і як лайливе слово, супроводжуване різними негативними характеристиками; кажуть: «Мовчи, відьма! Каїнська ти дочка!»; стару відьму називали ще *вірицею*, а молоту — *ярїтницею* (від *ярїти* — весняний); гадали, що є відьми родимі (з відьомського роду) і вивчені, «вчені» (навчилися відьмувати від когось іншого); останні вважалися найактивнішими у здійсненні шкідливих вчинків, бо набували знань від досвідчених чарівниць або від самого чорта, тому кажуть: «Гірша відьма вчена, як родима»; перші нібито мають хвоста, а другі не мають; на відміну від чарівниць відьми роблять лише зло (крадуть дощ, росу, місяць і зірки, доять чужих корів, роблять «закрутки» — закляття на житі, пшениці); крадіж відьмами зірок та їхнє ховання пов'язують з тим, що зірки служили їм для притягання чужих грошей; віра в здійснення зірок, можливо, породила вислів «Він (вона) зірок із неба не здіймає», тобто нічим особливим не відзначається; у ніч під Купайла відьми нібито збираються на *Лісій горі* (див.) побіля Києва, тому «київська відьма» найлихіша; вилітають з хати на вінику чи на помелі, також на чорному коті через комин; ось як описує це О. Стороженко в оповіданні

«Закоханий чорт»: «Глянула у вікно — аж стоїть мати біля печі ув одній сорочці з розпущеною кошою і якесь зілля кладе у макітру. Далі поставила макітру на долівку, стала на мітлу і тільки нахилилась на макітру, а звідти як пахне полум'я — так її й потягло через комин у бовдур»; відьма не тоне у воді (звідси «вивести на чисту воду»); щоб позбутися відьом, на Святвечір обсыпають хліви й стайні свяченим маком; відьми, як і взагалі злі жінки, знаються з дияволом, тому про них кажуть: «Баба з чортом, як пес з хортом» або «Кума по хресті й по хвості»; за народними повір'ями, коли вмирає відьма, треба знімати стелю, бо інакше вона не може вмерти; мертва відьма встає з могили робити людям зло, тому її треба пробивати осиковим кілком у серце або її могилу; відьмування і відьми зображено в класичній художній літературі (див. цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя, «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка та ін.); *див* **ще насилання**. *Тільки полум'я відьмам біда: бо полум'я й чорти не заговорять* (П. Куліш); *Палажчина мати була родима відьма. Розказують, що ніколи зроду не піде купатись з дівчатками, а все залізе в лози та й купається сама* (І. Нечуй-Левицький); *Поки відьми ще літають, Поки пісні не співають, Посвіти нам...* (Т. Шевченко).

віз (зменшені — *візюк, візик*; зменшено-пестливі — *візючок, візичок*) — 1) засіб пересування на чотирьох колесах (звідки вислів «Треба, як п'ятого колеса до воза») з кінною або воловою тягою здебільшого для перевезення вантажів; у давні

часи хто мав воза, почував себе незалежним господарем; господарська незалежність породила приповідку: «На чийому возі їдеш, того пісно співай», тобто «корися законом, порядкам тієї господи, яка тебе приймає». *Воли поздыхали, Вози полемались, З батіжками чумаченьки Додому вертались* (Т. Шевченко); 2) різновид картярської гри: свої козири; у сполученнях: *підвезти віза (візю́)* — завдати несподіваної неприємності; *докла́сти віза* — побити, покарати; 3) **Віз [Небесний]** *див. Великий Віз*.

Вій — у народних повір'ях — міфічна істота (найстрашніший і найсильніший представник злої сили) з повіками до землі; живе під землею, призначений сатаною керувати чортами; головний персонаж повісті «Вій» М. Гоголя: «Весь він був у чорній землі. Жилистим міцним корінням видавалися його вкриті землею руки і ноги. Важко ступав він, шохвилі спотикаючись. Довгі повіки були опущені до самої землі».

Військова рада *див. Рада* 2.

Військова скарбниця = **Генеральний скарб** — скарб і фінанси Української держави XVII—XVIII ст.; спочатку не відділялася від приватного майна гетьмана; керував нею Генеральний підскарбій; окремо існувала й Військова скарбниця Січі — спочатку в Трахтемирові, а потім на Дніпрових островах нижче річки Чортомлику; розграбована при руйнуванні Січі.

Військова старшина — спочатку керівники окремих військових частин та державні службовці за козацької доби (до 1648 р.); за Гетьманщини — виконавчий орган державного правління; поділя-

лася на Генеральну (генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий), Полкову (полковий обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий), Сотенну (сотенні отаман, писар, осавул, хорунжий).

Військовий значковий [товариш] — почесний титул, що його надавав гетьман висулуженим вищим службовцям козацької держави або козакам, що відзначилися на війні та були на почесному місці в оточенні гетьмана; титул уповноважував брати участь у гетьманській старшинській раді; під кінець XVII ст. титул надавали тільки важливішим особам або за особливі військові заслуги; у XVIII ст. титул став ще загальнішим; його давали тільки тим, хто не отримував титулу бунчукового товариша (*див. бунчук*).

Військо Запорозьке — офіційна назва українського козацького війська і створеної козацтвом Української держави XVII—XVIII ст.

війт — 1) у давній Україні — голова міста, заснованого на підставі Магдебурзького права; також голова колегії суддів у старому українському міському суді. — *Чия справа? — Вітмова. — А хто судить? — Війт* (М. Номис); 2) у старому українському селі — сільський староста, сільський старшина. *Не вітмова дочка, та до речі говорити* (М. Номис); 3) у Західній Україні (до 1939 р.) — спочатку — голова громади, а згодом — голова волосної управи (дружина війта — *війтівна*). *Ой я із Кракова війтівна, я ж тобі, серце, не рівня* (пісня); 4) **наказний війт** *див. наказний гетьман*.

війє *див. війя*.

війце — дишло в упряжі плуга, розташоване між двома парами

волів. *От він узяв, нарвав віще і підпріг її, а жінку поставив за погонича* (казка).

війя = **війє** — дишло у воловому возі, зокрема чумацькому. *Один чумак занедужав, на віє схилився* (пісня); *Лаврін сидів на возі, ступивши ноги на війя* (І. Нечуй-Левицький); 2) колода для впрягання двох пар волів; нею з'єднуються ярма сусідніх пар.

вікно — 1) (зменшено-пестливі — *віконице, віконечко*) отвір для світла й повітря в стіні приміщення, куди вставлена рама з шибками; здавна в селянських хатах своєрідне око на зовнішні події, а також на події в самій хаті (наприклад через вікно у весільному обряді спостерігали за святковим дійством ті, хто не міг поміститися в самій хаті); молода, прощаючись із батьківською хатою, складала подяку й вікнам, у які заглядали парубки й дівчата, запрошуючи на вечорниці; як очі хати, вікна зачиналися на ніч; сакралізація вікна, зокрема й через його персоніфікації, зумовлена значною мірою якраз спільністю його функцій з оком (кажуть: «І в моє віконце засвітить колись сонце», тобто «сонце гляне мені в очі», отже «обернеться до мене щастя»); «Вікно псує три речі: сірник, сіль і гарну жінку», тобто «сірник від сонця згорить, сіль звітріє, а жінка, яка весь час виглядає у вікно, не дотримує гаразд своїх обов'язків»; ще в XVII ст. рідко в кого було у вікнах скло; здебільшого на віконну раму натягали свинячий бурдюк; за повір'ям, при пологах треба тримати вікна відчиненими, щоб прохід дитині був вільний; з тих самих причин відчиняли вікна,

коли в хаті хтось умирав, — «щоб мала куди вийти душа»; вночі на вікно хати, де лежав покійник, ставили миску з водою та клали рушник, — «щоб душа рано вмилася і очистилася від гріхів»; після виносу покійника з хати знову ставили воду на вікні: душа до шести тижнів повивається на цьому світі і прилітає пити воду, — «бо трудно їй на митарствах»; про панські палаци з іронією говорили: «Де багато вікон, там багато світла, але правди не видно»; з давніх-давен вікно символізує межу між світами, через яку можуть проникнути в дім як світлі сили, так і темні; через вікно людина спілкувалася з небесними богами; на Великдень відчиняли всі вікна, щоб життєдайне сонце і добрі духи принесли добробут та багатство в дім (у веснянці співають: «Сонечко-сонечко, виглянь у віконечко!»); під вікнами колядували і шедрували; до вікна підходили, коли запрошували Мороза до хати кутю їсти; за легендою, вікна в хаті людей навчив робити Господь; хата без вікон вважалася сліпою (кажуть: «Хата без вікон — темниця»); у стародавніх колядках світила дня і ночі зображені вікнами в небесному храмі: «В першій віконці — ясний місяць, В другій віконці — ясне сонце, В третій віконці — ясні зорі»; з вікнами пов'язано цілий ряд обрядодій і повір'їв: у Страшний четвер біля вікон питали в господарів про наявність і здоров'я худоби; у Русалчин тиждень на підвіконня клали осикові галузки, щоб не проникла в оселю відьма, і чар-зілля, полин, аби обезпечитися від русалок; у вікно не можна дивитися, коли несуть вулицею покійника; особливо глибоко ша-

нувалися «покутне» та «застільне» вікна; зокола біля останнього часто саджали «священні» дерева (калину, вишню, яблуню та ін.), а «покутне» сповіщало односельців, що в родині є відданиця; *див. ще двєрі*; 2) **небесні вікна** — як один із найважливіших міфопоетичних символів небесні вікна були пов'язані не тільки з Сонцем, але й з Місяцем та зірками; Небо сприймалося як терем Божий, а зорі — вікна, з яких дивляться ангели; за давніми віруваннями, як тільки народиться людина, Всевишній прорубує в небі віконечко і садить до нього ангела дивитися за ділами народженого протягом усього його життя; ангел дивиться і записує в книгу, а люди думають, що то зірка світиться; людина помирає — вікно зачинається, і зірка падає з неба; виглядає у віконце і Сонце (приспівували, коли темні хмари закривали небо: «Сонечко! Сонечко! Відчини, Боже віконечко!»); приготівляючи ввечері опару для поминальних млинців, господиня ставала проти *Місяця* (*див.*) і замовляла: «Місяць, ти, Місяць, золоті твої ріжки! Виглянь у віконце, дмухни на опару». *Отак вона вишивала, У віконце поглядала, Чи не ревула круторогі, Чи не йде чумак з дороги* (Т. Шевченко); *Вікна посивіли* (приказка); *Чи вже мені будуть вікном двері* (приказка); *Якби все одно, то лазили б у вікно, а то дверей шукають* (приказка); фразеологізм: **не тільки світу (сбнця), що у вікні** — світ значно ширший, ніж його бачимо з вікна; також є й інший вихід із становища.

віко — верхня частина діжки, скрині, труни і т. ін., якою їх за-

кривають. *Коровай покладали на віці од діжжі* (І. Нечуй-Левицький).

віл (зменшено-пестливі — *вблик, волбк, вбличок, вблонько*) — 1) кастрований бик, якого здавна використовували як тяглову силу; воли опоетизовані в народній творчості (*сірі воли, воли круторогі, воли половії*), символізують важку працю, покору, терпіння (*працює, як чорний віл; він у роботі, як віл у ярмі*); якщо бик у народі — символ творення, парубок, то віл — чоловік, відповідно телиця — дівчина, корова — жінка, тому кажуть: «До чого бик звик, те й волон рик» або «Годі тобі, воле, коли тебе корова коле»; тварина також символ повільності (тому кажуть: «Волом зайця не догониш»), невибагливості («Волові дав полову, буде робити поволі»), побожності (про це бачимо в церковній літературі та народних колядках, зокрема про те, що нібито при яслах, у яких лежав Христос-немовля, стояли воли і на нього дихали); покійника у давнину везли в останню путь воли («Ой везуть, везуть козаченька та сірими волами», пор. прокляття «Щоб тебе волами возили!»); разом з тим воли в плузі — це любов, молодість: «Гей, воли мої та половії, та чом не орете, Гей, літа мої та молодії, чому ви марно йдете»; у відомій народній загадці «Заревів віл за сто миль, за сто гір» тварина виступає символом грому; продавати вола з налигачем не можна — не будуть водитися у господарстві добрі воли. *Щедрість урожаю — у силі вола* (Біблія); *Іде Марко з чумаками, Ідучи співає, Не поспіша до господи — Воли жопасає* (Т. Шевченко); *Ой воли ж мої та половії, чом ви та не орете?* (пісня); *Ой ве-*

зуть козака, везуть козаченька та сірими волоньками (Я. Головацький); *Котрий віл тягне, того ще й б'ють* (прислів'я); *Старий віл борозни не псує* (М. Номис); *Чухайся віл з волонь, а кінь з конем* (прислів'я); *Чорний волонь випив води ставок* (М. Номис); фразеологізми: *волі б з'їв* — дуже голодний; *працювати (робити), як [чорний] віл [у ярмі]* — дуже важко і багато працювати; 2) рід народної дитячої гри; *див. ще бугай*⁴.

віла *див. вйла*¹.

вільха — листяне вологолюбне дерево або кущ родини березових; має червоний сік, що, за легендою, — кров диявола (чорта), який створив вовка і не міг його оживити, а коли сказав йому Богу формулу «Встань, вовче, із'їж лідче», той схопився і відкусив чортові п'яту, який здрався з переляку на вільху; кров полилася на дерево, і відтоді воно має червоний сік, а чорт став безп'ятим; в українській пісенній творчості — символ суму: «Сіла, пала голка на зеленій вільсі: Не хилися, вільхо, бо й так мені гірко».

вільцє *див. гільцє*.

вінець — корона, яку тримають над головами молодих під час обряду вінчання, а також сам цей обряд (звичайно відбувається у неділю); *див. ще царський вінець*. *Одчини воріття до кінця, іде твоя сестриця до вінця* (пісня); *Як не любляться серця, не треба попа і вінця* (приказка); фразеологізми: *розчесати косу до вінця* — втратити дівоцтво; *ставати під вінець* — вінчатися, одружуватися.

віник — зв'язаний жмуток віничча, лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги, обмітання чого-не-

будь (загадка: «Скручене, зв'язане, а по хаті гайда»); символ чистоти і ладу в помешканні, «у добрім господарстві», бо порушення такого ладу — ознака безгосподарності, пор. у пісні: «Вийшов же я з хати Та взявся вітати, А дівчина за віника хату підмітати. Бодай же ти, дівчинонько, Того не дїждала, Та й щоб ти при гостях Хату замїтала»; оскільки віник асоціюється безпосередньо зі сміттям, то виступає водночас і символом нечистоти, тому не можна тим віником, що замїтають хату, підмітати чистий святій вогонь у печі; також символізує оберіг, виступає охоронним засобом проти нечистої сили, зокрема ним здійснювали обряд вибивання уроків з дитини, викидаючи його потім за поріг хати; стертий віник називають *деркачєм* (*драпакєм, драпачєм*), який символізує щось обсмикане, обірване. *Не шелести, як віник по хатї* (М. Номис); *Баба вловила, в мїх положила, деркачєм била* (М. Номис); фразеологізми: *до новїх віників пам'ятати* — дуже довго пам'ятати; *хоч віником метї* — нікого, нічого немає; пусто.

вінкоплєтини — весільний обряд, що відбувався в четвер перед весільною неділею; його супроводили обрядові пісні на зразок: «Благослови, Боже, і отець, і мати, своєму дитятї барвінковий вінок звити»; *див. ще барвінок*²; готовий вінок кладуть на хліб у формі кола і несуть його до батьків молодої, щоб вони поблагословили свою дочку на шлюб; батьки кладуть вінок на голову молодїї, тричі торкнувшись перед тим її чола.

віно = **кўпно** — у старовину — плата за наречену (слово *віно* —

звідси *вінок*) — це «ціна», тобто плата батькові за дівочий «вінок» молодої; від слова *віно* постала, можливо, й назва *Вінниця* — чиєсь давнє віно, плата за наречену; біля міста протікає й однойменна річка; віном пізніше стали називати й *прїданє* (*див.*); відоме з часів князя Ярослава (у «Руській правді» — частина майна чоловіка, призначена жінці); відоме і в часи Гетьманщини; оскільки в основному віно — це худоба та білизна, то звідси й жартівлива приповідка: «Віно або вовк з'їсть, або воно саме згине». *З віном дївцї не сидїти* (М. Номис); *Дав йому віна: в'язочку сїна, і куль соломи, і мїх полови* (приповідка).

вінок (зменшене — **віночок**) — 1) квіти, листя, гілки і т. ін., сплетені в коло, якими звичайно прикрашають перев. дівочу голову; звичай плести вінки й прикрашатися ними сягає ще доісторичних часів; плели їх з обрядовою метою — атрибут обрядодїї весняного циклу і купальських ігрищ; поступово переріс у символ обоювання (*див. ще Ляля*³), своєрідний символ Матері-Землі, її життєдайної сили, таїни її вінчання зі святим духом зоряного Неба; став символом гідності (кажуть: «Вінок йому з голови від того не впаде»), краси («У дворї, як у віночку»); важливим ритуальним атрибутом виступає у весільному обрядї як символ щасливого подружнього життя, продовження роду (*див. вінкоплєтини*); всього у повному українському вінку дванадцять квіток, і кожна з них є лікарем і оберегом; кожна квітка, кожна стрічка різного кольору, вплетені у вінок, є якимось символом: жов-

та — сонце, коричнева — земля, блакитна — небо, вода, зелена — молодість, фіолетова — мудрість, малинова — ширість, рожева — достаток; вінок з квітів, особливо червоних, — це символ молодості, дівочої чистоти, цноти, кохання та дївування, тому «*вінок*» (чесність дівчини) здавна глибоко бережеться в родині; також символізує жіночий оберіг — знімає біль і береже волосся; український вінок давно став культурним символом українського народу. *Дївка вінок утратила, тепер ходить смутна* (коломийка); *Не вільно дївчинї, яка втратила дївоцтво, брати вінок на себе до шлюбу* (О. Кобилянська); *Тепер вже пропав її віночок, коли ходила у садочок* (приказка); *Один цвіт не робить вінка* (прислів'я); *Гола й боса, а голова в вінку* (приказка); у словосполученні: *згубїти (втрїтити, згубїти) вінок (віночок)* — втратити невинність (дівоцтво); співають: «Через дурний розумочок дївка втратила віночок». *Тече річка з Ясінічка, тече каламутна, Дївка вінок утратила, тепер ходить смутна* (коломийка); *А в недїлю рано мати дочку била: — Де ж ти, доню, віночка згубила?* (пісня); 2) **вінок надї** — дівочий вінок для тих, кому не погаланило в коханні; в'язали з волошок та польового маку — символів простоти, ніжності та надїї; вважалося, що любов прийде сама, якщо одягти такий вінок своєму обранцеві; 3) **завивати вінки** *див. Клецький тїждень*; 4) **рутвїний (рутвїний) вінок** *див. рўта*²; 5) *див. обжїнки*.

вінчання = **повінчання** — одруження за церковним (іноді — нецерковним) обрядом; *обвінчання*,

тобто накладання вінців на голови новоженців у церкві як освячення шлюбу; ритуал увібрав у себе і деякі народні звичаї (зв'язування рук, обмін обручками); обряд з'явився значно пізніше від стародавнього весільного обряду; народ традиційно вірить, що без весільного ритуалу саме вінчання не дає права молодим на співжиття; з вінчанням пов'язано багато різних повір'їв (пор. у пісні: «А на третє поле став кінь спотикається: вернімося, дівчино, не будем вінчатися»); вважають, хто з молодих перший переступить церковний поріг або першим стане на килимок чи на рушник перед аналоєм, той буде головою в домашньому житті; під час вінчання священик зв'язує руки молодим хусткою, яку клала на аналой старша дружка; зв'язування рук — символ шлюбної любові та нерозривності шлюбу; розв'язуючи руки, священик проказує: «Те, що Бог злучив, нехай чоловік не розлучає!»; в Україні батько-мати на вінчання не ходять, благословляють молодих дома і передають їм той образ, яким поблагословили; чекають повернення молодих з-під вінця, щоб обсіпати їх житом чи взагалі пашнею на порозі дому; звичай обсіпання дохристиянський (ознака задобрювання домашніх богів); також гадають, чи молоді житимуть разом до смерті: вирубують два лозові пруті, виходять з прутами надвір і кидають їх через хату — якщо пруті впадуть один біля одного, то молода не буде вдовою і буде жити з чоловіком довго і в злагоді.

віншування — урочисте поздоровляння, вітання; народна творчість багата на вітальні формули-

вислови: «Віншую вас цим Новим роком», «Здорові будьте!», «Здоровенькі будьмо та себе не гудьмо!», «Скільки літ, скільки зим [минуло]!», «Хліб-сіль!», «Добрий вечір добрим людям!»; серед них багато жартівливих, іронічних, каламбурних: «Здрастуй хоч такий, коли кращого немає!», «— День добрий! — День добрий, з ким добрий, а з вами не порадна година!», «Віншую, віншую, бо пироги чую»; на Гуцульщині — весільний обряд, що йшов услід вінкобран, тобто передавання молодому вінка, сплетеного в молодій, після того як молодому вже була пришита «квітка» до кресані, а молода отримала свій вінок; обряд символізував кінець парубоцтва.

віра — упевненість у чомусь, у здійсненні чогось, довір'я, а також система вірувань, зв'язків людей з Богом чи богами, те чи те релігійне вчення, віровизнання; разом з тим духовна сила людини, що, як сказав Христос, «зрушує гори», бо «усе можливе тому, хто вірує!» (Біблія); отже, віра — це служба ідеалам, хоч не всі ідеали однаково світлі й чисті, споконвічне прагнення людини «все» знати, пізнати, все належним чином для себе з'ясувати — звідси її потяг до знань і вірувань; де кінчається знання, там починається віра, повір'я; щоб жити й діяти, людина мусить приймати на віру велику частину моральних, суспільних та релігійних правил, які людство протягом тисячоліть визнавало за необхідні; віра народу лежить в основі його культури, пізнати останню неможливо без вивчення народної віри (так званого поганства, або по-старослов'янському —

язичництва); *див. ще анімізм, дух1, вірування, язичництво, християнство. Хто за віру умирає, той собі царство заробляє* (М. Номис); *Анахтемська (пся, чортова) віра* (лайка); *Котилися І наші козачі Дурні голови за правду, За віру Христову* (Т. Шевченко); — *Цигане, якої ти віри? — А тобі якої треба?* (М. Номис); у сполученні: **віра християнська** — народ. *Прийде віра християнська во Небесний Рай* (Я. Гогольський); фразеологізм: **[не] йняти віру (віри)** — [не] вірити. *З брехні не мруть, та вже віри більше не ймуть* (М. Номис).

вірвечка *див. вервечка.*

вірування — думки про світ, зароджені не стільки розумом, як почуванням; релігійні уявлення когось-небудь; віросповідання; в основі первісного релігійного (значною мірою забобного) світогляду стояв культ природи, вірування були натуралістичними (побудованими на об'єктах природи) та анімістичними (побудованими на ставленні до природи як до живої істоти); дохристиянські вірування — це не лише вірування в богів, а цілий комплекс вірувань людини, що охоплювали все її життя, тому zostалися жити з людиною незалежно від приходу християнства як повір'я, забобони; взагалі сумніви в правдивості того чи іншого знання призводять до зміни вірувань (так з'явилося двоєвір'я, зокрема поєднання дохристиянської віри з новою, християнською); про останній вияв двоєвір'я кажуть: «Богу молитися, а чорту вірує» (*див. двоєвір'я*); зникло багатобожжя, але залишилися найрізноманітніші повір'я, міфи, легенди, казки, народний кален-

дар, народна медицина, етнографія, мова, що відбиває істотні дохристиянські вірування.

вісім — назва числа 8 та його цифрового позначення, кількість із 8 одиниць; у духовному розумінні — це шлях, пройдений через сім сходинок-небес до задуманої мети; вісімка — подвійний хрест, «престол Господа»; після семи днів посту і каяття на восьмий настає духовне очищення, отже восьмий день народжує нову людину.

вісімнадцять — назва числа 18 та його цифрового позначення, кількість із 18 одиниць; у народі це число здавна не поважають; про дурну, туманувату людину кажуть: «А то ще вісімнадцятий туман!»; про двох людей, однаково нечесних, кажуть: «Один за вісімнадцять, а другий за без двох двадцять»; І. Франко значає, що в давнину рахували не на вісімнадцять, а на «без двох двадцять».

віск (зменшено-пестливі — *вощюк, вощечок*) — пластична маса жовтого або білого кольору, яку виробляють бджоли для стільників; як виріб бджоли («Божої пташки») вважається святом, тому тільки з нього виготовляють церковні свічки; символ душевної м'якості («М'який, як віск»); у давнину поширене було чарування з воском, пов'язане з вірою у його приворотну силу; як пише Є. Онацький, дівчина, яка хотіла причарувати хлопця, висмикувала непомітно з його одягу нитку і запліляла її у віск, а потім, кидаючи його у вогонь, примовляла: «Щоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь той віск. Щоб твоє серце за мною так топилось, як топиться цей віск»; вірили, що хлопець або

палко полюбить дівчину, або ж захворіє і помре; тому це чарування вважалося дуже небезпечним; відомий також магічний обряд *вилівання воску*, аби позбавити дитину нічного переляку; над її голівкою тримали миску з водою, лили в неї розтоплений віск і за формою вилитою визначали, кого злякалася дитина. *Зсукали свічку з ярого воску* (пісня); *Вилівати з воску [талан-]долю* (ворожити, ллючи розтоплений віск у воду).

віслюк = **осёл** — свійська робоча тварина родини конячих; символ нерозумності, впертості, тому вживається як лайливе слово (кажуть: «Осел ослом, хоч і золото на собі має»); символізує відсутність гідності («Дай ослові вівса, а його до будяків тягне», «І з великого осла не буде слона», «Осел вино носити, а воду п'є»). *Осел хоч багато подорожував, та все додому ослом вертав* (приказка).

вісь — залізна штаба, що сполучає колеса, які навколо неї крутяться (звідси *вісь землі* — уявна лінія, навкруги якої крутиться земля); символ головної опори в житті, тому кажуть: «Вісь мені вломилася», тобто «не стало чогось важливого, чим жила людина» (І. Франко).

віта див. гілка.

вітатися — при зустрічі виявляти взаємну прихильність, бажати здоров'я і всьлякого добра; Володимир Мономах у «Поученні дітям» радив: «Чоловіка не минайте, не привітавши, добре слово йому дайте»; здавна народ вірить, що нехтування «добрим словом» принесе винному небесну кару; Є. Онацький наводить такі діалогічні вітальні формули, усталені в народі,

коли людина заходить у хату: «Слава Богові (або Ісусу Христу!) — Навіки слава!»; «Помагай вам, Боже! — Дай Боже здоров'я!»; «Як ся маєте? — Гаразд, поки здорові, хвалити Бога (Господа)»; «Гості до вас — Гості? Бог заплатить за слово добре. Що там доброго чувати? — Богу дякувати, гаразд. Слово ваше більше»; коли хтось заходив у хату під час обіду, господар припрошував: «Час до обіду, час. Просимо сідати», а гість відповідав: «Поживайте здорові!»; далі був діалогічний вислів: «Просимо до обіду! — Боже благослови!»; несподіваний гість у хату при обіді також говорив: «Хліб-сіль!» або «Хліб та сіль!», а господар, припрошуючи до столу, казав: «Чим багаті, тим і раді» або «Чим хата багата, тим і рада» чи «Що хата має, тим і приймає!»; коли віталися з людиною, яка виконує якусь роботу, виголошувалася така діалогічна формула: «Бог у поміч! — Дай Боже й вам!» або «Боже помагай! — Дай Боже! Дякувати за слово добре!».

вітер (зменшено-пестливі — *вітречко, вітречко, вітрик, вітронько*) — більший або менший рух потоку повітря в горизонтальному напрямі (у загадці: «По снігах і так, і сьак, а в хату ніяк!»); за давнім віруванням, вітри — це чотири істоти, що дмуть з чотирьох боків світу (від стародавніх вірувань про чотирьокутну будову світу; звідси — «йди собі на чотири вітри!»); звертання княгині Ярославни до вітра-вітрила — відгомін, можливо, віри в бога вітру — Стрибога чи просто у вітер як живу істоту (вона звертається до нього як до господина, отже слова *господь* і *господін* ще не розрізнялися); разом з тим у тому

самому «Слові» множинні вітри подаються як Стрибогові внуки, що віють стрілами; згадуваний у плачі Ярославни *вітрило* — це ще південний вітер, як його називає народ (саме в цьому напрямку була битва Ігоря з половцями); здавна народ вбачав у вітрі передусім демонічну силу, людині ворожу, тому, наприклад, боялися, щоб вагітну жінку не підвіяв вітер, бо це не лише може перервати вагітність, а й призвести до божевілля; а то й діти будуть ненормальні або ж недотепні («вітер в голові», «з вітру»); вітер може поривати з собою людей чи добро і заносити їх далеко, невідомо куди («Повіявся з вітром», «Пішло за вітром»); про зв'язок вітру з нечистою силою свідчить вислів: «Жене, як дідько вітри», звідки й проклин: «Іди ти під три вітри!» (пор. «під три чорти»); вітер уособлюється також як сила, що протистоїть щасливій долі в житті («Бідному все вітер в очі») чи в коханні: «Коли б вітри не віяли, А громи не били, Коли, любку, не вороги, Ми би ся любили»; водночас вітер — це посланець, його посилають з вітанням, побажанням, зі звісткою: «Повій, вітре, на Україну, Де покинув я дівчину»; пісні, де вітер втрачає свою демонічну силу, пізнішого походження: «Повій, вітре, повій, вітре, по полю, Та рознеси, та рознеси мою долю»; у давнину визначали свято вітру, що припадало на 15/28 липня, коли не можна було працювати біля сіна, бо вітер усе рознесе; з вітром пов'язано ряд погодних прикмет, — «вітер зі сходу несе добру погоду», «західний вітер — на вологу», «подув гарячий вітер — чекайте дощу». *Із-за гори вітер віє, калина не спіє* (А. Мет-

линський); *Із вітром могила в степу розмовляє* (Т. Шевченко); *Вітер подме — сліди змете* (прислів'я); *Куди хилить вітер, туди й гілля гнеться* (М. Номис); фразеологізми: *на вітер підняти, піти з (за) вітром* — пропасти, піти прахом; *шукай вітра в полі* — даремно шукаєш (шукатимеш), не знайдеш; *жені, як дідько вітри* — летить, як скажений (навіжений).

вітка див. гілка.

вітрило див. вітер.

вітробійко — народна назва весняного ласкавого вітерця, що приносить до дівчини *вербову дощечку* (див.), «три дощі в маї», від яких починає все рости, роздухується вогонь закоханих сердець, натхнення творчим людям.

вітряк — млин із вітровим двигуном; в Україні з'явився в XVII ст.; символ непостійної людини, яка змінює свої переконання залежно від того, «звідки вітер віє» або «куди вітер віє»; жартують: «Маріє, звідки вітер віє?».

вітчим — чоловік, що стає батьком дітей своєї дружини, яка має їх від попереднього одруження; нерідний батько; з огляду на часом складні стосунки нерідного батька з нерідними дітьми народ зіставляє вітчима з мачухою, нерідною матір'ю: «У вітчима чорт межи очима, а в мачухи два»; з огляду на проблеми виховання нерідних дітей: «Казав вітчим, як мене не будеш слухать, то будеш нічим»; жартують: «Мати нерідна, батько вітчим, а я хто його знає й чий». *Лихий вітчим козаченька молодого лає* (М. Максимович); *Вітчими йшли, купці-скуп'яги, зяті і свояк-мотяги...* (І. Котляревський).

Віфлеєм = Віфлієм — містечко у стародавній Палестині (колись — Іудея (Юдея), тепер — Йорданія) на південь від Єрусалима, де, за Біблією, народився Ісус Христос; не змігши знайти помешкання в самому Віфлеємі через велике скупчення людей, зібраних туди для перепису, Йосиф з Марією змушені були розташуватися в печері (вертепі), де нібито й народився Ісус; на місці народження Христа стоїть найстаріша в світі християнська церква. *У Віфлеємі на майдані зійшовся лод* (Т. Шевченко); *Над самим Віфлеємом, боком, Мітла огненна зійшла* (Т. Шевченко).

віче — 1) у Київській Русі — рада старійшин, яка часто збиралася й мала в своїх руках фактичну владу, а князь був лише виконавцем; третій складник державної влади (інші два — князь та боярська рада); також громадські збори, що були вищим органом влади в деяких містах; 2) у Галичині (до 1939 р.) — народні збори, сход.

вічі *див. бчі.*

Вічне Царство *див. царство3.*

вішальник (*ж. вішальниця*) — той, хто повісився або страчений через повішення; із метою самогубства пов'язано чимало повір'їв: місце, де хтось повісився, вважалося нечистим, нечистою була й могила вішальника (його ховали здебільшого на межі полів і пробидали груди осиковим кілком); у хаті, де хтось повісився, намагалися не жити більше; разом з тим мотузка, на якій хтось повісився, вважається магічною, приносить успіх, удачу, користь.

віщі діви *див. Діва5.*

віщове кілесо *див. кілесо4.*

віщун (*ж. віщунка, віщуха*) — той, хто віщує, пророкує що-небудь; давній служитель язичницьких культів, передбачник майбутнього; користувався ворожбитськими книгами; згодом *віщій* стало синонімом *мудрого*, тому кажуть: «Коли б чоловік віщим був, то не загинув би»; *див. ще волхв. Серце віщуна чує добро і зло* (приповідка); *Вищуха баба... пророкувала* (П. Куліш).

Вкраїна *див. Україна.*

влада — один з трьох головних складників держави (територія, народ, влада); здавна всяка державна влада обґрунтовується або згори, ласкою Божою (влада теократична), або знизу, волею народу (влада демократична), або сама від себе, на основі насильства (влада самодержавна); народ, не здатний витворити своєї державної влади, кориться чужій.

Владіка [**Неба** (**Небесний**)] *див. Бог1.*

Власа (**Власія, Власів, Святого Власа**) **день** — за церковним календарем, день 11/ 24 лютого; час закінчення зими пов'язується з давнім слов'янським божеством *Велесом* (*див.*), ідол якого знаходився в Києві на Подолі; за народним віруванням, святий Влас — покровитель домашньої худоби («Власового роду»), особливо корів («Коров'ячий бог»); служили у дворах молебни, вносили ікони в хлів та обкурювали ладаном, — «щоб скотина добре плодилась та не хворіла». *Прийшов Улас — з печі злазь* (приказка); *Прийшов Власів день, прийшли і Власові морози* (приказка); *У Власія і борода в маслі* (приповідка).

внук (**вну́ка**) *див. ону́к* (*ону́ка*).

вну́ки Даждбббжі *див. ону́к3.*

вовк — 1) (зменшено-пестливі — *вовченько, вовчок, вовчик*), збільшені — *вовчийще, вовцібаг*; самка — *вовчіця, вовчіха*; у казках — *вовчик-братик, вовчіще-помеліще*; у думах — *вовкі-сіроманці*) хижак родини собачих, звичайно сірої масті; якщо худоба була ознакою селянського добробуту, то вовк як символ хижацтва, невгамовного голоду — породженням злої сили, творіння Сатани (тому є й народні замовляння від вовка); про диявольську природу вовка мовиться в народних оповіданнях: «Бог створив пса, щоб служив людині, а Біда — вовка, щоб їй шкодив»; *див. ще вільха*; не випадково «вовк у овечій шкурі» символізує лиху людину, що прикидається доброю; вовк символізує невдячність («Годуй вовка, щоб він тебе з'їв», «Скільки вовка не годуй, він усе в ліс дивиться»), злість, жорстокість («Вовк не такий лихий, як недобрый», «Викликав вовка з лісу»), ненажерливість («Пожалував вовк кобилу — лишив хвіст і гриву», «То — вовче горло», «Витягни вовкові й зуби, то він апетит не згубить»), корисливість, егоїзм («Не туди вовк тягне, де для нього не пахне», «З вовком до паю не ставай»), небезпеку, лихо («Вовка не треба кликати з лісу, він і сам прийде», «За вовка промовка, а вовк у хату суне»), солідарність між лихими людьми («Вовк вовка в яму не втрутить»), досвідченість («Старий вовк не лізе до ями»), голодне життя, голод («Вовка голод з лісу гонить», «Голодний, як вовк»); вовк вие по ночах теж із голоду, тому вираз «побачити вовчу зізду»

— це, по суті, «завити з голоду» або переосмислено — «азнати голоду, злиднів, нестатків»; заворожувальну силу, гадали, має погляд вовка, коли він першим подивиться на людину; у народній творчості також виступає символом швидкості героїв, як і сокіл (пор. приказку «вовка ноги годують» або в «Слові о полку Ігоревім»: «Вої скачуть, як сірі вовки по полю»); *див. ще Георгія Побідонбця день, Юрія день. Вовк знає, що їсти має* (приказка); *Вовк старіє, але не добріє* (приказка); *Вовк, то вовче й думає* (М. Номис); *У лозах десь вовки завили* (Л. Глібов); *По дівчиноньці дзвони задзвонили, а по козакові вовченки завили* (А. Метлинський); фразеологізм: *хоч вовків гаїяй [у хаті]* — дуже холодно; 2) рід народної дитячої гри; також **загнати сухого вівка** — рід народної дитячої гри, коли кілька хлопчиків накидаються на одного й примушують його пригнути ноги до землі; 3) **Вовчик-Братик** *див. тотем.*

вовкулак = вовкулака = вовкун = людина-вовк — за народними повір'ями, людина-перевертень, що за тяжкі провини або в результаті чаклунства обертається на вовка; бувають, за повір'ями, «вроджені» і «зачаровані» вовкулаки; вроджені з'являються, коли вагітна жінка побачить вовка або з'їсть м'ясо тварини, роздертої вовком, зачаровані — через чари відьом чи ворожбитів; зачарованого вовкулаку можна відчарувати, перевівши через хомут, примусивши тричі перекинутися через голову або тричі вдаривши перевеслом; живуть у лісі, нападають на худобу, але не їдять її, тільки душать; живуть, як вовки, вночі, а на світанку знову

стають людьми; на шиї завжди висить мотузок, і, розірвавши його, вовкулака стає людиною; у людському образі нібито має понурий вигляд, великі брови, зростає на переніссі, та червоні очі, по яких його й можна впізнати; був вовкулакою нібито полоцький князь Все-слав («Слово о полку Ігоревім»); як твердить літопис, народився він від волхвування, тому був родимим («вродженим») волхвом-чаклуном і міг перекидатися на вовкулаку; від народження мав князь *язвено* (плівку, шкірку) на голові, тому був також упирем; у «Лісовій пісні» Лесі Українки у вовкулаку було перекинуто Лукаша, тобто зачаровано. *Як у полі на могилі вовкулак ночує* (Т. Шевченко); *Теща зробила зятя вовкуном* (казка).

ВОВНА — овеча шерсть, що здавна мала велике значення в господарстві й народних промислах; символ добробуту, заможності, багатства, тому про людину, що забагатіла, казали: «Вже по ній вовна поросла»; коли вперше стригли дівчинку, то саджали на вивернутий кожух, — «щоб скоро коси росли», а коли хлопчика, то на голу лаву, — «щоб чуб не скоро ріс»; у весільному обряді — молодих саджали «на посаді» на вивернутий кожух і співали: «Ой будь, зятю, багатий, Як той кожух пелехатий»; «гrechана вовна» символізує нісенітницю, тому кажуть: «Наговорив (наказав) три мішки (сім мішків) гречаної вовни». *Із нього добра, як з козла — ні вовни, ні молока* (М. Номис).

вобче око *див. око*3.

Вобче свято *див. Юрія [день]*1.

вобчі зуби *див. зуби*4.

вобчі ягоди — чагарникова рослина з отруйними ягодами; використовується в народній медицині; як символ неприязні, можливо, використовувалася у весільному обряді (при обороні воріт молоді передавали молодому, брат молоді кидав у молодого).

вогненний змій *див. змій, перелісник*.

вогнище: домашнє (домовє, родінне, сімейне) вогнище — своя оселя, родина, сім'я; здавна шановане в усіх народів, з повагою до нього ставиться і церква; домашнє вогнище береже шастя дому і всіх його членів; постало з давніх часів, коли святиною дому був «очаг», де горів негасимий вогонь, що беріг тепло в оселі, отже шастя родини й дому; всі обряди, пов'язані з домашнім вогнищем, виконував батько, голова родини; найбільша святість господи; жар під комином берегли, додаючи до нього сіль і збираючи його до купи спеціальним помелом; богом домового вогнища був *домовік* (*див.*); ритуальною була й піч, під якою він жив і яка берегла вогник; вогонь з родинного вогнища нікуди не можна виносити, треба берегти його непорушність.

вогняна колісниця — у слов'янській міфології — візок як засіб пересування святого Іллі-пророка, з ім'ям якого пов'язують грім, блискавку, дощ; *див. ще Іллі-пророка день*2. *Шле [Бог] Святого Ілію на вогняній колісниці* (Панас Мирний).

вогонь (зменшено-пестливі — *вогник, вогничок, вогоник*) = **огонь** — 1) розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я; дає світло й

тепло, два головні джерела життя, тому здавна був об'єктом культу в усіх народів, символом Божої сили; наші давні предки вірили, що вогонь був виявом сонячного бога на землі, послем Неба на землю (другим сином бога Неба Сварога, тому його стародавні пам'ятки часом називають Сварожичем); вогонь святий, тому здавна за його допомогою чинили Суд Божий, — вірили, що невинного вогонь не спалить, а «на злодієві шапка горить»; відомий у народі також спосіб проби вогнем — давати підозрюваній людині в руки підержати розжарене залізо: коли попикся — винен, бо невинного залізо не пектиме; не можна плювати у вогонь (у гуцулів кажуть: «Огонь святий мститься, як його не шануємо»); при вогні не можна говорити непристойності; вогонь має благодійну та очищувальну й захисну силу (тому стрибали через нього у купальську ніч, розпалюють його напередодні Великого четверга, у ніч перед Великоднем, через вогонь переводять весільний поїзд і молодих, «смалять молоду» після шлюбної ночі, скакаючи разом з нею через вогнище); у Є. Гуцала («Баба Онися») йдеться про очищення вогнем від злих духів через купання в ньому; вираз «між двох вогнів» на означення безвихідного становища, коли небезпека загрожує з обох боків, походить, можливо, від татарського вірування в те, що людина, яка пройде між двома вогнями, очиститься від усяких злих намірів; князь Михайло Чернігівський 1246 р. загинув у Орді, відмовившись пройти між такими вогнями; вогонь виступає символом плодючості, тому на весіллі використовують свічки; як

символ життя (тутешнього й потойбічного) постає в запалених свічках; про постання вогню існують прометеївські легенди; прообразом Прометея став згодом архангел Михаїл, в іншій легенді — архангел Гавриїл, який за наказом Бога кинув залізну палицю, та вдарила об камінь, і розсипалися вогненні іскри; так люди стали добувати вогонь, вдаряючи залізо об камінь. *Коли Бог не годить, то й вогонь не горить* (М. Номис); *Вогонь — цар, а водиця — царшиця* (приказка); *З вогню та в полум'я* (з однієї біди в іншу, ще більшу — М. Номис); *Хоч вогню до нього прикладай* (таке запекле, що не відступиться — М. Номис); 2) **живий вогонь** — добутий через тертя дерева об дерево; здавна вірять у його особливо велику магічну, цілющу й очищувальну силу; тому вживають його в особливих випадках, коли треба розпалити новий родинний вогонь або коли його використовують для деяких магічних дій; вівчарі, виганяючи вівці пасти на полонину, добувають живий вогонь на Юрія, який має горіти до Покрови; якщо згасне — це віщує велике нещастя; *див. ще ватра, оббрювання*; 3) **мандрівні (блукливі) вогники (вогні)** — нічні відблиски (блідо-синє світіння) від решток перегниваючої органічної матерії; найчастіше бувають на бологах і швинтарях; рухом повітря легко пересуваються — ніби женуться за тим, хто від них утікає, і тікають від того, хто наближається; вірили в те, що то частина пекельного вогню; такі вогники світяться на могилах лише дуже великих грішників, яких Бог карає пеклом ще до Страшного суду; вважають також, що це душі померлих (на бо-

лотах — душі нехрещених дітей, також, можливо, закопані скарби, що таким чином себе виявляють); скарби нібито бувають закляті (вогники тоді горять до півночі, і такі скарби охороняє нечиста сила) і незакляті (вогники горять під ранок, ожог скарби, якщо пошастить, можна викопати); блукливі вогники на болотах вважають також підступами диявола, який заманює туди подорожніх; *див. ще скарб, скарбник*²; 4) *купальський (купальний) вогонь (див.)*.

водá (зменшено-пестливі — *водіця, водичка, водиченька, водонька*) — 1) прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем; опоетизована в народній творчості, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті, взагалі все земне природне життя; вважалось, що вода була від початку світу (у колядці — «що ж нам було з світа початку? Не було нічого — одна водонька», або в закладі — «водичко, найстарша царичко», або віра в те, що посеред землі, десь в Єрусалимі, знаходиться *пуп (центр) землі*, звідки випливають усі річки та моря і повертаються туди); її здавна шанують як святу — у воду не можна плювати; воді поклонялися, річкам, ставкам, озерам тощо приносили жертви (у візантійського письменника VI ст. Прокопія читаємо про наших предків: «Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з цих жертв ворожать»), поклоніння спостерігаємо до нашого часу, коли під Введення беруть воду в місці, де сходяться три річки, і проливають її через полум'я в підставле-

ну миску; таким чином освячена вода особливо цілюща від хвороб та вроків; воду освячували ще до прийняття християнства, бо вірили в її очищувальну силу; водою обливалися на свята (звідси другий день Великодніх свят — *Обліваний понеділок*); в обряді пологів проливання води символізує розкриття джерел; у воді купаються з ритуальною метою на Купала; купаються у річці також на Водохреща (Йордань) — йорданська вода особливо корисна для здоров'я; у І. Франка читаємо: «Коли сниться чиста вода, то це значить — здоров'я (або радість, або добра новина)»; символ паруння, запліднення, розмноження — у давні часи шлюби бралися при воді; кладка через річку — ще й тепер щасливе місце для закоханої пари (пор. приповідку «стою на кладці, а мила на галці»); умитися обом молодим водою з одного джерела означає побратися («Єсть у мене криниця коло перелазу, То вмисось, милесенький, обоє разом»); йорданська вода звідна — як умиваються, то й поберуться; коли молада входить до нового двору, її кроплять водою; вода має віщу силу — дівчата дивляться у воду й бачать свого судженого; на Купала дівчата пускають вінки у воду, вірячи, що куди вінок попливе, там і суджений, не попливе — не вийде заміж, потоне — дівчина того року помре; на воді, як і на вогні, чинили в старі часи Божий суд (наприклад, у воду кидали відьом, — винна потоне, а невинна — ні, бо нечиста вода не приймає нечистого, — звідси народні афоризми «правда в воді не тоне, на огні не горить» або «вивести когось на чисту воду»); вода символізує рух

(звідси фразеологізми: *багато (чимало) воді утекло*, тобто «минуло багато часу»; *пітні (збігти) за водою*, тобто «минути без вороття (про час) або зникнути, пропасти»; *як вода зміла*, тобто «хтось зник швидко й безслідно», небезпеку, особливо бистра вода («Не лизь у воду, не знаючи броду», пор. ще фразеологізм: *пустівся на бістру воду*, тобто «взявся за якусь непевну, ризиковану справу»), завзятість («Яка вода м'яка, а камінь згложе»), час («Час, як вода, сам наперед іде»), залицання, кохання (у піснях вода чиста — дівка мила, вода нечиста — дівка невірна, вода каламутна — дівка баламутна, пор. «Чого вода каламутна? Чи не хвиля збила? Чого ж і я така смутна? Чи не мати била?»); вода, що гасить спрагу, символізує кохану, що розділяє жагу кохання; *пити воду, ходити за водою* — символи кохання (в обов'язок дівчини входило ходити за водою), *переприва качки й селезня через воду* — символ з'єднання закоханих. *Тихо-тихо Дунай воду несе* (А. Метлинський); *Ой я гляну на чисту воду та на свою вроду* (А. Метлинський); *Щоб росло — як з води йшло* (В. Милорадович); *Будь здоровий, як вода!* (побажання з давньою вірою у велику оздоровчу силу води); *Іди, доле, за водою, А я піду за тобою* (пісня); *І за холодну воду не візьметься* (прислів'я — нічого не робить); 2) *живá водá* — джерельна вода, особливо цілюща; хто нап'ється правдивої живої води з трьох чи семи криниць, той набуває великої сили, а недужий зцілюється; воду пили, купалися в ній, окроплювалися нею; 3) *живá (живильна, живуща) мёртва водá, цілюща (зцілюща) / безсила водá* — фольклорні образи

води, яка додає сили або забирає їх; у казках герої набувають нелюдської сили, коли їх окроплюють живою або цілющою (зцілющою) водою, а мертві оживають; добути такої води важко, бо її охороняє лютий змії. *Ледви, ледви опівночі Серцем позираю І немоцну мою думу За світ послаю — Зцілющої й живущої Води пошукати* (Т. Шевченко); 4) *тєплі воді (див.) вірїї*; 5) *йорданська водá див. Йордань!*; 6) *свяченá водá* — вода, над якою було здійснено обряд освячення; 7) *вóду пити (брати) = по вóду ходити* — в українських народних піснях — символ єднання, кохання: «Всюди гори, всюди гори, Нігде води пити, Пішли хлопці за границю, Нікого любити»; «Коли мене покидаєш, покинь воду пити»; в іншій пісні козак дівчині каже: «Не буду я води пити, бо вода нечиста, бо у воду напало кленового листя»; козак тут відмовляється любити, підозрюючи дівчину у зраді, а та йому відповідає: «Ай бо то не кленино, зозулине пір'я, прийди, прийди, мій миленький на моє подвір'я»; тим самим дівчина дає зрозуміти, що провинна невелика і не може бути перешкодою кохання; *нап'итися воді* — поширений у народних піснях символ задоволення любовної спраги (в широкому розумінні любові): «Ой, дай мені, моя мила, водиці напити Та чей те я перестану за тобою тужити»; «Звідси гора, звідти друга, Нігде води напитися: Задумав я женитися, Задумав я жінку мати, Беруть мене у солдати»; *воду розливати* — символ розлуки: «Ой пий, мамо, тую воду, що я наносила, Люби, мати, того зятя, як я подлюбила. — Ой не буду води пити, Буду розливати: Нелюбого зятя маю, Буду

розлучати»; 8) **глиб́ока вода́** — символ розуму, коли кажуть: «Глибока вода тихо плине» (про розумного статечного чоловіка, що все робить ґрунтовно, не кидаючи слів на вітер), «3 глибокої криниці студена вода» (від розумної людини завжди корисна порада); водночас символ небезпеки, бо «глибока вода — видима смерть»; застерігають: «Не пхайся на глибоке» (тобто не берися за ризиковані справи, наприклад у торговельних операціях); 9) **зоряна вода́** — вода, що залишилася на ніч під зоряним небом; у народі вірили, що така вода набирала від зірок лікувальних властивостей; тому воду (що простояла всю ніч під зорями в дійниці) треба давати корові, якій пороблено або вона дає мало молока; 10) **каламутна вода́** — у народних піснях — символ суму: «Тече вода з-під города та скаламучена. Яка в тої Парасочки хата засмучена!»; «Тече вода каламутна. Чого, дівко, така смутна?»; у суспільному житті — символ хаосу, беззаконня («У каламутній воді рибка ловиться»); коли сниться каламутна вода — на сльози; 11) **обли́вання водо́ю** — магичний обряд насилання щастя-долі; в Галичині обливали молодих перед від'їздом до вінця; на Юріїв день обливали пастуха, щоб його худоба була здоровою; відомими є й великодні обливання (*див. Великодній тиждень*) з побажаннями щастя і здоров'я; служить також засобом примітивної магії, зокрема потребою викликати дощ; 12) **проли́вати воду́** — народнопоетичний образ ненависті, як у пісні: «Буду, синку, воду брати, буду проливати, бо лихого зятя маю, буду проклинати. — Не проливай, мамко, воду, треба людям пити, а

доню ти не проклинай, буду з нею жити» або ще: «Пливе човен, води повен (повен любові), да коли б не пролився» (коли б любов не перейшла в ненависть); 13) **Царі́ця Воді́ див. Мбо́коша.**

водан́ див. водя́ник.

води́ти козу́ див. коза́4.

води́ти козла́ див. козе́л4.

води́ти соро́ки див. соро́ка4.

води́ти топо́лю див. топо́ля2.

води́ння дівча́т — 1) у старовину покарання дівчат-покриток чи жінок легкої поведінки (крім вимазування воріт дьогтем чи смолою) через публічне водіння їх по селу з громадським і церковним осудом (це описує у своїх творах І. С. Нечуй-Левицький); 2) у старовину — покарання злодійок через остриження і водіння їх по селу, іноді з музиками (це описано в повісті «Микола Джеря» І. С. Нечуя-Левицького), пор. у Т. Шевченка: «Була чутка, що стрижену В Умані водили По улицях, — украла шось...».

водогра́й — народнопоетична назва фонтана. *У темряві та в винограднім листі Таємно плече тихий водограй* (Леся Українка).

Водолі́й — одне з 12 сузір'їв зодіаку, відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 20 січня — 18 лютого.

водосвя́ття — 1) церковний обряд освячення (хрещення) води; мале освячення води відбувається в новомісяччя; 2) (з великої літери) **Водосвя́ття = Водохре́стя** — велике освячення води на Святе Богоявлення, Хрещення Ісуса Христа на річці Йордан; вважається, що

йорданська (богоявленська) вода особливо цілюша.

Водохре́стя = Водо́хреща = Водо́хища = Водо́хрещі = Водо́хреще = Хре́щення — народні назви християнського свята Святого Богоявлення (Богоявління — Хрещення Ісуса Христа на річці Йордан, або ще *Хре́щення Госпо́дного*), що припадає на 6/19 січня; обрядовість цього свята і вірувань, пов'язаних із ним, відбивають загальну символіку творення щасливого (передусім урожайного) нового року; за повір'ями, річкова вода набуває в цей час особливої сили, тому що в ній купався сам Господь; опівночі під Водохреща вода начебто перетворюється на вино; набрана з річки *йорда́нська вода́* здатна цілювати найтяжчу хворобу; свяченою водою окроплювали хати, тік, стаїні і все обійстя, щоб відвернути нечисту силу; її вживали від різних хвороб, уроків, особливо щодо дітей; старі люди змивали нею голову, щоб не боліла, та промивали очі, молодші купалися в ополонці; існує чимало народних прикмет, пов'язаних з *Йорда́нню* (*див.*), — «якщо на Водохрещі дерева вкриваються інеєм, — весною у той же день тижня треба сіяти озиму пшеницю: врожай буде багатим», «чим пізніше почнуть прати жінки на річці, тим більше погані вимерзне під час богоявленських морозів». *Трици, не трици, а вже минули Водохрещі* (приказка); *Коли на Водохрещі риба табунами ходить, на рої добре буде* (прикмета); *Пішла, хрестити всюди на Водохреще пописала, скотину покропила* (Ганна Барвінок); *див. ще Водосвя́ття2.*

воду́ пи́ти (бра́ти, розли́вати) див. вода́7.

водя́ний ву́ж див. ву́ж2.

водя́ник = водя́ний = водан́ — у дохристиянських віруваннях — злий водяний дух (зображуваний у народі старим голим волохатим дідом з довжелезною кудлатою бородою); живе в озерах, річках тощо і приносить людям нещастя; водяні злі сили — втілення стихії води як негативного і небезпечного для людини явища; водяника вважали водяним царем, що володіє всією водою на світі, — «живе в кришталевому будинку під водою» (П. Куліш); дочки його — русалки, водяні царівни; у «Лісовій пісні» Лесі Українки водяник — древній сивий дід, довге волосся і довга біла борода в суміші з баговинням звисають у нього аж по пояс; водяний грається з човнами, а то й топить їх, усе живе засмоктує; рибалки мусять обов'язково зважати на водяного, бо риба — його худоба; тому його задобрюють, кидаючи перед риболовлею у воду грудку солі — водяний лиже сіль, а рибалки тим часом ловлять рибу; про колишні жертвоприношення водяним силам свідчить стародавнє вірування, — «коли водяні чорти греблі рвуть, то це вони сердяться, що нема їм приходу ніякого, так що треба їм коня у воду вкинути в збруї або й з возом»; мельник, що живе біля води, мусить уміти поводитися з усією водяною силою й догоджати їй, інакше вода буде йому шкодити; з часом народна уява заселила млин усякою нечистою силою, а мельника зробила ворожбитом, тому можен зі страхом проходив біля млина (звідси — «це млин тільки чортам табак молоти»); *див. ще амінь!*. *Водане, на тобі русу косу, дай мені дівочу красу!* (примовка).

Водяниця *див.* Мокіша.

восвѣда — у Київській Русі та інших державах — вождь, полководець (провідник воїв, вояків, тобто княжих дружин, військ; *див. це тійсяцький*); у XVI — XVIII ст. — правитель міста, округу.

Воздвіження *див.* Здвіження.

вѣдѣх — покривало на святі дари, тобто для церковного посуду з причастям: здавна піднесення священником воздуха, тобто відкриття святих дарів, служило початком найважливішої частини служби Божої, так званої евхаристійної молитви. *Ксьондз вичисляв далі: — Воздухи — як имати. Сорочка на престолі — мов у смолі купана. Ризи — сором убраться на себе* (Г. Хоткевич).

Вознесіння [Господне] = Знесіння = Ушестя (Вшестя) — за церковним календарем, одне з дванадцяти церковних свят, яке відзначається на 40-й день після Пасхи; припадає на період від 30 квітня/13 травня до 3/16 червня у четвер шостого тижня по Світлій неділі (за євангельською легендою, день вознесіння Христа на небо); у народі пекли хлібні вироби у вигляді драбини, освячували, частину роздавали вбогим; це були символічні шаблі, сходинки для Ісуса (можливо, залишок язичницького поклоніння Велесу — богові плодючості); вважалося, так Христові легше буде дістатися неба; пекли млинці, «Божі онучі» (онучі, як відомо, обов'язковий елемент і селянського взуття, — вони нібито допоможуть Господові при його сходженні на небо); святом закінчується пасхальна обрядовість і відкривається трітійка, перехід до літа з його сподіваннями на новий

урожай, — «на Вознесіння гарна погода — до врожаю», «Вознесіння з дощем — Ілля з грозою», «як на Знесіння цвіт, то на Петра хліб». *Не прийдеться Вшестя в середу, а все в четвер* (М. Номис); *Не буде цього, як Вшестя в середу* (приказка).

вѣзний — судовий виконавець при земських і міських судах литовсько-руської та козацької доби, а також в Україні до першої половини XIX ст.; за Гетьманщини були Генеральний возний і просто возний. *Пан возний позов дасть* (І. Котляревський).

вѣзовѣ — податок, який за Гетьманщини платили з кожного воза на ярмарку на користь полковника та полкової старшини.

вѣзвня *див.* повітка.

волінка *див.* дудка2.

Волинь = **Волинська земля** — історична область у басейні південних приток Прип'яті і верхів'я Західного Бугу (назва походить від м. Волинь, або Велинь); нині у складі України — це Волинська, Рівненська, частина Тернопільської, Хмельницької і Житомирської областей; **волинянин** (**волин'як**), **волин'янка** (**волин'ячка**), **волин'яни** (**волин'які**) — мешканці, уродженці Волині; **волин'яни** — також давньослов'янське плем'я, яке колись жило у цій історичній області. *Розбрелись конфедерати По Польщі, Волині, По Литві, по Молдаванях I по Україні* (Т. Шевченко).

волѣве око (**бчко**) = **задеріхвіст** — одна з найменших співучих пташок, що водиться в Україні; в народі її особливо шанують, бо розуміє людську мову і жорстоко мстить людині за кривду; символізує синівську любов; за леген-

дою, вона нібито постала з дитини, батька якої вбили татари, а голову закопали в кушак; коли птаха знайде батькову голову, стане знову людиною; в народі люблять пташку, не руйнують її кубелечка і не ловлять.

воловід = **налігач** — міцний мотуз або ремінь, яким прив'язують за роги чи за шию худобу; символ примусу, залежності, покори, неволі. *Тебе, бачу, аж на воловоді до церкви поведуть* (І. Франко); *Вола в'язуть (Бик в'язеться) воловодом, а чоловік — словом* (приказка); *Ой на волика та налігачі, а на коника пуга* (А. Метлинський).

волод'ярство: **тридес'яте волод'ярство** *див.* тридес'яте царство.

вѣлок — невелика сітка з матнею для ловлі риби в неглибоких місцях; у давнину — також назва місця найбільшого зближення двох судноплавних річок, де суходолом перетягали («волочили») від однієї до другої човни та вантажі; наприклад, один з найстаріших волоків (за часів Київської Русі) був від верхів'я Дніпра до Ловаті як шлях до Балтійського моря. *Перше у волок подивися, тоді рибкою й хвалися* (приказка).

волѣка — 1) вовняний мотузок або ремінець, яким зав'язують постелі та обов'язують онучі на носі. *Онучі, постолі, волоки Шпурлялись* (І. Котляревський); *Пишов би я танцювати, волоки порвуться* (пісня); 2) в Україні XV—XVII ст. — ділянка землі площею близько 16,8 га; служила земельною мірою.

волоп'ас = **воляр** — 1) той, хто випасає волів. *Воляр далеко одставив од себе свою довгу трембіту й кінець її обітер об землю* (Г. Хоткевич);

2) (з великої літери) тільки **Волоп'ас** — народна назва сузір'я Тельця.

Вѣлос *див.* Вѣлес.

вѣлос *див.* волѣсся.

волосний старшина *див.* старшин'а5.

Вѣлосова борода *див.* Сп'асова борода.

Волосож'ар *див.* бик3.

волѣсся = **вѣлос** — 1) сукупність волосин (ниткоподібних рогових утворів), що ростуть на шкірі людини; символ чоловічої сили і гідності (біблійний Самсон утратив свою силу, коли Далила відрізала йому волосся, відновив її, коли волосся відросло); біблійна легенда відбилася у символіці народного епосу і в народних звичаях (спочатку носити довге волосся, тобто берегти його, бо воно пов'язувалося з долею, потім, коли усталився звичай стригти волосся, хоронити його від небезпеки; *див. це пѣстриг*); довга дівоча *коса* (*див.*) символізувала красу; виходячи заміж, приносилася в жертву шлюбові — її покривали очіпком, а в церкві — хусткою; 2) **засвітити волѣсся** (**волѣсом**) — відкрити волосся, що, за старим звичаєм, у заміжніх жінок мало бути прикритим, а в церкві — в усіх жінок без винятку; «світити волѣссям» вважалося за великий гріх, бо простоволоса заміжня жінка могла накликати посуху, неврожай, пощесть; 3) тільки **вѣлос** — пухлина з наривом на пальці; у сполученні **вѣлос вилівати** — лікувати волос за допомогою магічного обряду; 4) **підсмілювання волѣсся** *див.* підсмілювання1.

волѣсть — 1) у Київській Русі — територія, підпорядкована єдиній

владі (князя, монастиря тощо; не випадково слово *во́лость* походить від «влада»); назва прийшла на зміну первісній — *земля*; з XI—XIII ст. — територіально-адміністративна одиниця; 2) в Україні (з 1861 до 1929—1930 рр.) — адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту. *Тим часом на селі завелись нові порядки; вже завели волость* (І. Нечуй-Левицький); 3) приміщення волосної управи. *Становий з посередником вийшли з волості, стали на громаду гримати* (Панас Мирний).

Волох — прізвисько кобзаря часів Гайдамаччини. *Простяглася По діброві понад Дніпром Козацька ватага. А за ними кобзар Волох* (Т. Шевченко).

воло́хи (одн. *воло́х*) = **валáхи** — загальна назва (починаючи з середніх віків) населення Придунайського князівства і Трансильванії, з якого в другій половині XIX ст. сформувалися румунська та молдавська нації (звідси — *Волощина, Валáхія*). *Ой волохи, волохи, Вас осталось трохи* (Т. Шевченко).

Волочільний (**Волочєбний**) **понеділок** *див. Великдній тиждень*.

воло́шка (зменшено-пестливе — *воло́шечка*) = **блaвáт** — польова трав'яниста рослина із синіми квітками, що росте перев. серед ярів і озимих культур, а також квітка цієї рослини; у народній уяві — символ життя, молодості, краси, скромності, простоти, доброти (вплітали її у *віно́к надії* — *див. віно́к*); одна з дванадцяти квіток повного українського вінка; у весільних піснях та обрядах символізувала дівочу ніжність і честь; з пучка волошок робили весільний світильник, і його тримала світил-

ка; квітами прикрашали весільне гільце; цвіте у червні-липні; широко використовується в народній медицині, передусім проти очних хвороб. *Ой у мене на городі зацвіли волошки* (пісня); *Шукав волошечок у полі* (Л. Глібов); *В нього очі, як волошки в житі* (А. Головка); *Коло хати Зацвіли блавати* (пісня); *Тут пиярниця ме рости, синій блават ме цвісти* (коломийка).

волхв = **відун** (*ж. відунка*) — у давніх слов'ян — ворожбит, чарівник, віщун, ясновидець; самі волхви вважали, що перебувають у зносінах з богами, а люди вірили, що волхви мають надлюдські знання, що вони віщі, відуні, добре знають, чим і як уласкавити богів; волхвів шанували як народ, так і князі, бо віщунки були в їхніх очах носіями глибокої мудрості (саме слово у Євангелії означає «мудрець»); волхви лікували хворих, пророкували майбутнє; як оповідає літопис, один з волхвів на запит князя Олега, від чого він має вмерти, відповів, що «від свого улюбленого коня»; князь кидає коня, але помирає від того, що з черепа вже мертвої тварини вилізла гадюка і смертельно вкусила його за ногу; останній руський князь Всеслав Полоцький, як твердить літопис, народився від волхвування, тому був родимим волхвом-чаклуном і міг перекидатися на *вовкулаку* (*див.*); народився з «язвеном» (плівкою, шкіркою) на голові, тому був кровожерним; від слова *волхв* пішли *волхвувати, волшебний, волиєбник, волиєбниця, волшебство*, які в сучасній українській мові поступово замінилися на інші відповідники (*чарувати, чарівний, чарівниця, чарівник, чари*);

вплив волхвів на людей був великий; волхвування проймало все життя слов'ян, сильно впливаючи на народні вірування; волхви зазвичай гадали на найрізноманітніших речах: по сонцю, зорях і місяцю, по птахам і звірах, по ході коня, по нутрошак жертвних звірів (про це згадується в «Ізборнику» князя Святослава і детально в давньому «Волхвнику»); велику й чудодійну силу мало слово волхва — воно було магічним. *Заворожи мені, волхве, Друже сивоусий!* (Т. Шевченко).

во́ля (пестливе, народнопоетичне — *во́ленька*) — свобода, незалежність на противагу *неволі* (*див.*), рабству; також в особистому плані — здатність здійснювати, переходити від думки до дії; саксонський історик Відукінд (початок XI ст.) писав: «Слов'яни готові жити найубогіше, аби тільки мати дорогу їм волю»; над усе слов'яни любили особисту волю, а це не давало їм змоги єднатися у великі суспільні організації й породжувало помірні незгоду та ворожнечу; візантійський імператор Маврикій писав: «У слов'ян багато царків, які між собою в незгоді»; він радить роз'єднувати ці племена задля легшого завоювання; дохристиянське культивування особистої волі відкидало можливість сильного проводу; християнське провідництво мало прищеплювалося серед українського народу, тому швидко розпалося, а під утисками татар, литовців, поляків, москвинів стародавня воля, духовна прикмета українського народу, поступилася сваволі (І. Огієнко); у народі символізує силу: «Воля дає силу слабим», «Моя воля, моя си-

ла», «Ваша сила — ваша й воля», «Не сильная —вольная»; ставиться понад життя: «Життя не має ціни, а воля дорожча за життя»; часто зіставляється з долею, узалежнюється від неї: «Яка воля, така доля», «Хто без волі, той без долі», «Не шукай долі, а шукай волі», «Аби на волю, знайдемо долю». *Всякому своя воля* (П. Чубинський); *Воля — то маленьке слово, а всі йому раді* (приповідка); *Нема гіршої долі, як жити без волі* (приказка).

воля́р *див. волопа́с*.

во́рина (зменшене — *во́ринка*; збірне — *во́риння* = *вір'я*) — зрубаний тонкий довгий стовбур дерева, який використовують для огорожі; жердина; також загорожа з таких жердин.

воркіт *див. кіт3*.

во́рог (у множині зменшено-пестливі — *во́ріже́ньки, вороже́ньки*; поетичне — *враг*) — 1) той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник; ворогами людьми були спочатку злі сили, що їй шкодили (кажуть: «Через вороги тяжко в пеклі бути», «З одним Богом на сто ворог»), тому старослов'янське *враг* означало «чорт, диявол» (з праслов'янського — *лиходій*); згодом значення перейшло на злих (лихих) людей (тобто лиходіїв, звідси ж і переосмислене *злодій*); можливо, від старовинного задобрювання нечистої сили постали пізніше вислови: «Ворогу дай хліба й солі», «Ворога напій, накорми, ще й на дорогу дай», «Ворога не гніви: напій, накорми і на дорогу хліба-солі дай»; ставлення до ворогів у народі філософське, як і до життя взагалі, в якому неминучим є протисто-

яння добра і зла: «Без ворогів у світі не проживеш», «Від ворога учи-ся розуму!», «І ворогові своєму не зичив би того (закажу)», «Не так ті вороги, як ті добрі люди»; народ застерігає: «Ворог не спить (не дріма)», «Гірший свій ворог, як чужий», «Можна ворогові простити, але не вірити»; у застільному ритуалі жартують, бажаючи: «Щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили», «Щоб нашим ворогам пір'я в роті (в горлі) поросло», «Щоб вороги мовчали і сусіди не знали»; проклинають: «Бодай мої вороги визидхали до ноги!»; старе значення слова лежить і в основі образної фразеологічної сполуки **не взяв би його (тебе і т. ін.) враг** на вираження захоплення ким-небудь; 2) тільки **воріженьки = вороженьки** — народнопоетична іронічна назва злих, недобрих, підступних, пашекуватих людей, а також удаваних друзів, а насправді прихованих, підступних недругів. *Насудяться воріженьки, — Дівка заміж піде* (пісня); *Не співає чорнобрива, Кляне свою долю. А тим часом вороженьки Чинять свою волю* (Т. Шевченко); *Хай згинуть наші воріженьки!* (побажання-прокляття).

ворож див. **ворожбіт**.

ворожба = **ворожіння** = **ворожбітство** — угадування майбутнього чи минулого по предметах, зорях, за допомогою зілля, на картах і т. ін.; див. *ще волхв, відунство*; хоч церква ворожіння не схвалювала, бували в році спеціальні дні, коли майже всі ворожили про свою долю (початок нового року, певного господарського сезону, під Андрія, на Водохрещі, під Івана Купала та ін.); з одного боку, ворожбитів пов'язували з нечистою силою («Во-

рожка з бісом накладає»), з друго-го, — ворожка — далеко не відьма, а людина з надприродними здатностями, які вживає на користь та на добро сусідам і землякам («Ворожка дала всім потрошку»); ворожіння й віра в нього є відгомном двоєвір'я — з одного боку, у фатальність, неминучість того, що має статися, бо це записано десь у невидимих людині книжках, з друго-го, — віра в можливість оминати майбутні неприємності, якщо про них наперед знати; нині ворожіння злилося з гаданням, а спочатку ці дві дії були спрямовані на унешкідливлення ворога (звідси — *ворожити, ворожбіт, ворожбітка, ворожій, ворожка, ворожіння* то-що); найпершими ворогами були біси, дияволи, зла (нечиста, бісівська) сила; диявольську силу можна було заворожити; способів було безліч, особливо на хворобу чи на любові; можна заворожити людину, і вона помре, можна приворожити хлопця чи дівчину, щоб любили когось, можна заворожити річ; гетьман Мазепа, за свідченням батьків Мотрі Кочубеївни, причарував їхню доньку; нібито чарівницею була і його мати; щоб знищити ворога, треба замовити на нього службу в церкві і в цей час свічку тримати боком, щоб вона капала: як скапає свічка, так скапає і ворог (це зветься «чорна служба»); ворожать і на добре (звідси — «добре тому жити, чия мама вміє ворожити»); ворожіння може не мати ніяких наслідків, зводиться на ніщо, тому кажуть: «Циган ворожить, тому босий ходить»; див. *ще гадання. Я ворожбу такую знаю, Хоть що по правді одгадаю, І вже ніколи не збрешу* (І. Котляревський).

ворожбіт = **ворожіль** = **ворож** = **ворожбітко** (ж. *ворожбітка* = *ворожіля* = *ворожка*) — той, хто вгадує майбутнє чи минуле за якимись прикметами, предметами або ворожачи на картах; також відун; здавна людей, що знаються на ворожінні, називали *ще кудєстниками, потвєрниками, обавниками, на-узниками, зілійниками*, а пізніше — *знахарями та чарівниками*; див. *ще волхв. Всі ворожбити, чародії... Кипіли в печлі всі в смолі* (І. Котляревський); *Моя мати ворожбитка мена ворожила: — Не йди, доню, за нелюба, бо будеш тужила* (пісня); *Пішла вночі до ворожки, Щоб поворожити: Чи довго їй на сім світі Без милого жити?* (Т. Шевченко); *У ворожки хліба трошки* (М. Номис).

ворожбітство див. **ворожба**.

ворожіль див. **ворожбіт**.

ворожити — 1) вгадувати чиє-небудь майбутнє чи минуле на картах, по предметах і т. ін.; пророкувати щось. *Сей на руках знав ворожити, Кому знав скільки віку жити. Та не собі він був пророк* (І. Котляревський); *Надвое баба ворожила* (прислів'я на означення «невідомо що буде»); *І ворожка ворушила, Пристрит замовляла, Талан-долю за три шахи З воску вилвала* (Т. Шевченко); 2) уживати слова, застосовувати прийоми, чародійна сила яких нібито має вплинути на людину, природу і т. ін.; чарувати; вважали, що той, хто займається ворожінням, продає душу дияволу, тому казали: «Хто ворожить, той душею наложить»; та водночас здавна вірили в прикмети, магічні слова і дії; ще Кирило Туровський писав: «Вірять у зустріч, у чихання, у полаз, у пта-

шині голоси й ворожбу»; ворожили й пророкували не лише чоловіки, а й жінки.

ворожіння див. **ворожба**.

вóрок (зменшене — *вóрочок*) — відщечок із гострокутним дном для відщіджування та віддушування домашнього сиру. *Продає [жінка] горщик масла І вóрочок сиру — Не журітьсь, вороженьки, — Жінка заплатила* (П. Чубинський).

вóрон = **крук** = **крюк** — 1) (зменшено-пестливе — *воронік, воронінько; вороня* — птаха ворона) великий хижий птах із блискучим чорно-синім оперенням, що живе подалі від осель (перев. в лісі); нечистий птах, пов'язаний зі світом мертвих; не користується симпатіями передусім через чорне оперення («Чорний, як ворон чорнений», «Крукові й мило не поможє»); з глибокої давнини вважається лиховісним птахом, вісником смерті, що широко відбито в українському фольклорі (кажуть: «Кому ворон над головою кричє, той має щастя собаچه»; проклинаючи, кажуть: «Бодай (Щоб) над тобою ворони каркали!», «Нехай над ним ворони крикають!»; клянучись, кажуть: «Ворони щоб наді мною крикали!»; у козацькій пісні співають: «Чорний ворон прилітає, тіло об'їдає, Біле тіло об'їдає, кістки покидає»); у «Слові о полку Ігоревім» ідеться про зловісне крикання воронів, а поганий половчанин зветься чорним вороном; птах символізує пожадливість («Не такий крук, щоб впустив з рук»), корисливість, кар'єризм («Ворон не б'є на голу кістку»); коли кричить крук, спльовують, як і в тих випадках, коли бояться зурочення або пристриту; коли ворон кине вгору

камінчик, то хтось помре, а коли сяде біля хати й тричі крикне — жди недоброго; разом з тим ворон вважається й мудрим віщуном, бо живе сто, а то й триста років і знає багато таємниць; може передбачити смерть, нашість ворогів, знає, де закопані скарби, дає мудрі поради билинним і казковим героям, у піснях приносить матері звістку про загибель синів; у гнізді ворон зберігає золото, срібло, коштовне каміння; ворон-крук є володарем живої й неживої води та золотих яблук; у Чистий четвер ворон зі своїм сімейством поспішає викупатися у воді, що має цілющу силу; у казках женихається до прекрасної царівни і забирає її у свої далекі країни; в народному епосі Ворон Воронович часто ототожнюється з Вітром; за поведінкою птаха вгадували погоду й ту чи іншу подію, — «ворон криче — на нещастя, ворона — на дощ», «ворон до обіду віщує гостя». *Сидить ворон на могилі та з голоду криче...* (Т. Шевченко); *По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові чорний ворон криче* (А. Метлинський); *Злетілись, як ворони, на мою працю* (І. Франко); *Не штука — вбити крука: злови-но живого* (приказка); *Де стерво, там і круки* (І. Франко); фразеологізм: **ворон ворону (крук крукові) ока не виклює** — свій своєму не буде шкодити; І. Франко витлумачує цей вислів так: «Між злими людьми все існує природний союз, — один злий не шкодитиме другому»; 2) рід народної гри, у якій імітується напад цього птаха на курчат, що їх захищає квочка; 3) (з великої літери) тільки **Ворон див. поріг** 2.

ворона (вороня — пташа ворони) — хижий птах із чорним або сірим оперенням, що живе на деревах поблизу людських поселень; у народі птаха уособлює лиховісність, її каркання не провіщає нічого доброго (кажуть: «На кого ворони, на того й сороки»; пор. прокляття: «Бодай над тобою ворони крикали!»; «Закрякали б ворони на твою голову»); разом із гайворонами та кречетами іноді влаштовують зловісні хороводи, які віщують загальну біду; за повір'ям, ключі від вирію були колись у ворони (за іншим — у галки), але вона якось прогнівила Бога, й ключі передали зозулі (за іншим повір'ям, сої), а всі птахи й люди перестали відтоді розмовляти людською мовою; за народними уявленнями, сімейство воронячих має диявольську природу: ворона чорна тому, що створена дияволом, чорт може приймати подобу ворони, душі злих людей уявлялися у вигляді чорної ворони; птаха символізує захланність, зажерливість («Проси в ворони сиру», «Та це ж вороняче горло»), зловісне огуджування («Ворона ніколи не скаже «куку», а тільки «кра»), пліткарство («Ой на мене люди брешуть та й кричуть ворони, Що до мене любко ходить з чужої сторони»), невдячність («Годуй ворону, а вона тобі потім очі виклює»); безлад, гармидер («Вороняче гніздо в голові має» — про людину з безладними, плутаними думками; «То якесь вороняче весілля» — про безладний крик, вереск), самохвальство, пиху («Кракала ворона, як горі летіла, а як долів летіла, то і крила опустила»); ворони відчують зміну погоди; за поведінкою птаха вгадували погоду, — «ворона здійсмається дого-

ри — на погоду», «ворони взимку кружляють у повітрі — на дощ», «ворони летять зграями і кричуть — на негоду», «як ворони сідають унизу дерева, то буде холодно»; неухважну людину, роззяву застерігають: «Ворона тобі в рот залетить»; *див. ще г'ава. На шлях дивлюся та на поле, Та на ворону на хресті* (Т. Шевченко); *Ворона маленька, та рот великий* (М. Номис); фразеологізми: **ворона вороні ока не виклює див. ворон**; **ворона біля ворони сідає** — одне одного вартий хто-небудь; 2) **біла ворона** — символ когось або чогось рідкісного, незвичайного; за легендою, віщий ворон був створений білим як сніг, покірливим, як голуб, а за іншою — могутній богатир убив злого духа разом з його коханкою; прилетіли ворон і ворона і стали клювати трупи: ворон клював тільки нечистого, тому він лише чорний, а ворона клювала і чистого, і нечистого, тому буває білою і чорною.

вороніць див. півонія.

вороній — 1) (пестливе — **воронінький**) чорний із синюватим полиском (про масть коня); також кінь такої масті (його ще називають **воронієм, вороньком**); уживається як постійний народнопоетичний епітет до слова **кінь**. *Козак виїжджає; Під ним коник воронінький Насилу ступає* (Т. Шевченко); *Ведуть коня вороного, розбиті копита* (Т. Шевченко); *Купи собі, сину, коня вороного, Постав у станочок, говори до нього* (пісня); *Копитами вдарте, вороні, — Устепу ми з вами не одні* (П. Воронько); 2) **воронінь** = **воронінь** = **воронінь** = **воронінь** — народнопоетичні назви вороного коня; у піснях і поезії назва часто розчленується. *Сту-*

пай, коню, ступай, ворон, З гори кам'яної До тієї дівчиноньки, Що чорнії брови (пісня); *У ніженьках, на припоні, Ворон-коник плаче* (М. Кропивницький); *Іде сходом козаченько, Під ним ворон-кониченько...* (П. Грабовський).

воронія = **вороніяччя** = **воронь** — зграя воронів, ворон; у народній уяві — лихе птаство, що супроводжує людські нещастя, віщує лихо, смерть. *А воронія клює-щипле личенько козаке* (пісня); *А на клятого так сідає галич, вороніяччя* (казка).

вороняче око — багаторічна трав'яниста рослина родини лілійних, яка дає одну чорну отруйну ягоду на кінці стебла; народні назви — *бешизник, хрест-трав'я, хреціате зілля*; росте на Поліссі, в Лісостепу та Карпатах; цвіте у травні; рослина дуже отруйна; використовується в народній медицині; у народі вважалося, коли проковтнути ягоду, не буде чиряків рік, якщо дві — два роки.

ворота (пестливе — **ворітенька, ворітечка, ворітонька**) — 1) в'їзд на подвір'я до господарства; брама; символізують доступ до господи, коли кажуть: «Кожні ворота для бідного заперті» або «Голий іде — ворота вузькі»; замикання воріт у весільному ритуалі перед поїздом молодого символізують готовність родини молоді її боронити (відгук колишнього брання жінок силою з іншого роду); «ходить коло ворітечок» означає мати намір свататися; «відчиняти ворота» означає кохати; скрипчиві ворота символізують пліткарство («Де ворота скрипчиві, там баби сварливі і пси брехливі»); відомий звичай карати дівчат, що не зберегли честь, вимазуванням воріт дьогтем; мастили

також ворота або знімали й заносили геть у дівчат, котрі не хотіли виходити на вуличні зібрання; біблійна символіка: «вузькі ворота» — дорога заповітів Христових, «широкі ворота» — життя серед багатства і комфорту, в погоні за марнославністю. *Як іде господар або хто з домашніх у дорогу, не слід зараз же за ним ворота зачиняти* (прикмета); *Як винесуть труну з двору, зачиняють ворота, щоб смерть не верталася* (прикмета); *Ворота заперш, людям писку не заперш* (приказка); *Скрипливі ворітенька тяженько заперти, Кого люблю, не забуду до самої смерти* (пісня); *Скриплять мої ворітенька, Ніхто й не причинить, — Люблю, люблю дівчиноньку, Ніхто не упинить* (А. Метлинський); 2) **небесні ворота** — за давніми віруваннями, брама, яку відчиняє Бог у небі, через неї у Святу ніч перед Великоднем до своїх нащадків приходять духи — душі померлих предків; через ці ворота приходять на землю весна, чарівна богиня кохання Леля, новонароджені діти-душі, здоров'я, врожай та ін.; через ворота добрі боги несуть дари і благодаті людям; небесні ворота відчиняються на магичні дії у певні дні; тоді чаклували, а також виконували певні обрядодії (*див. воротар*), закликаючи добрих богів сприяти людям, послати їм весну-красну, сонечко ясне, тепло й урожай; через небесні ворота відходять душі померлих у вирій; улітку в спекотні дні закликали небесні ворота відчинитися, дати землі воду, а за негоди просили сонце зійти на землю; 3) **Золоті ворота** (*див.*).

воротар — рід давньої весняної гри — хороводу, в якій дві дівчини

(«воротарі») стають, узявшись за руки, а інші дівчата перед ними просять їх пропустити через «ворота» пісню: «Воротарю, воротарчику, відчини ворітенька! — Хто воріт кличе? — Князеві служоньки. — А що за дар везуть? — Золоте зернятко. — Ой ше ж бо нам мало! — Що ж ми вам додамо? — Що ви нам додасте? Дочку мізиночку, молодую дівоньку в рутяному віночку»; наприкінці пісні воротарі підносять руки, і всі дівчата проходять попід їхніми руками; гра, пов'язана з приходом нового хліборобського року, символізувала небесні ворота, що відчинялися назустріч народженому сонцю.

воскресіння = **воскресіння** — оживання, повернення до життя після смерті. *Воскресіння Ісуса Христа; Христос воскрес!* (християнське вітання на Великдень, день воскресіння Ісуса Христа).

восьмуха див. осьміна.

вотчина — у Київській Русі — феодална земельна власність, яку можна було заповідати, продавати тощо; слово споріднене зі старим *отчина* «батьківщина», що походить від *отець* «батько».

воша = **вош** — маленька безкрила кровосисна комаха — зовнішній паразит тварини і людини; уособлення злиднів, бідності («Вош — то бідного вся худоба», «Їли воші, а тепер і гниди стали їсти»), неохайності, нечепурності («Вже воші з волосся мотуз крутять та й тебе в воду тягнуть»), агресивності, нікчемності («Борони, Боже, від сказаної воші»); про лихих, нечесних людей кажуть: «Що вош, то і гнида — все одно огида»; виступає об'єктом порівняння («Дується, як вош на морозі» — іронізація щодо пихатої лю-

дини; «Причепився, як вош до кожуха» — про влізливу, занадто настирливу людину; «Держись, як воша кожуха» — жартівлива порада міцно триматися когось, чогонбудь; за Біблією, воші — третя кара Господня: «Увесь земний порох стався вошами в цьому египетському краї!» (чи не тому кажуть: «Вош — така худоба, що ні злодій не вкраде, ні на неї ніяка пошесть не зайде»); фразеологізм: **вошей (воші) годувати (відгодовувати)** — перебувати в поганих побутових умовах, часто вимушених або з примусу (у пісні: «Будеш же ти воші годувати, Рано й вечір жінку споминати»). *Ліпше свої воші бити, як чужі гроші рахувати* (І. Франко); *Багата, як вош рогата* (приповідка).

враг — 1) одна із старих назв нечистої сили, чорта; уживається як лайливе слово у виразах: **враг тебе (його, її і т. ін.) бері** — хай ти пропадеш (він, вона пропаде); **враг тебе і т. ін. не візьме** — нічого з тобою не трапиться; **враг тебе і т. ін. знає, враг його (їх) [матір] знає (знає)** — хто тебе (його) знає, невідомо, як ти себе поведеш (він поведеться); **враг його (її, їх) матері** — як вираження незадоволення ким-, чим-небудь або захоплення кимось; **хай йому враг** — що буде, те й буде, байдуже, все одно; прикметники: **вражий** = **враговий** = **вразький** (підсилювальне — **вразький**) — уживаються як лайливі у виразах: **вража (врагова) його мати зна** — ніхто не знає; **не взяла його врагова (вража) мати** — нічого з ним не сталося; у сполученнях: **вразький (вразький, вразький) сину** — як вираження незадоволення або захоплення ким-небудь.

Вража його матір знає, на що він моргає (пісня); *Куди вас враг несе до гаспидського сина!* (Є. Гребінка); *Щоб враг побрав вас!* (І. Котляревський); *Який би враг примусив мене жартувати з гетьманом?* (П. Куліш); *Не зазнала його [щастя] змалку, то вже враг матиме й до останку* (М. Коцюбинський); — *Нута й гарна ж оця Тодозя, — враг її матері!* — *не втертів і якось несамохіть прохопився Єремія* (І. Нечуй-Левицький); *Чи ви пани, чи ви ляхи, а ми запорожці: пам'ятайте, вражі сини, що ми вам не хлопці* (М. Номис); *Було б тобі, вражий сину, нас трьох не кохати!* (А. Метлинський); *Не взяла його врагова мати — не в потилицю битий* (М. Номис — нічого з ним не сталося, бо бувалий, досвідчений); *На вечорниці дівки й врагові молодіці не пустять* (С. Писарський); 2) **див. ворог.**

врожай див. урожай.

вроби див. навроби.

вруна (урўна) — 1) = **врунь** — густі сходи посівів; руна; слово походить від *рунь* «пророчий знак». *І врунь зелена куциться за обрії* (А. Малишко); 2) густа вовна з овець (від слова *руно*).

Всевідящее Око див. око2.

Всеішній = **Вседержитель див. Бог.**

Всеїдний тиждень — останній тиждень перед Масницею; його ще називають Переступним; за церковним уставом, можна їсти скоромне; за народними прикметами, — якщо на цьому тижні зі стріхи звисають льодові бурульки — бджоли дадуть багато меду; якщо на цьому тижні курка нап'ється з калюжі — чекай теплої весни.

Всемогу́щий див. Бог.

всенішна (усенішна) — у православних християн — церковна служба, що правиться цілу ніч (з 12-ї години ночі до ранку) під Великдень; вона має нагадувати віруючим про молитви Христа перед розп'яттям.

вугіль — недопалене дерево; здавна вживався у магічних обрядах, зокрема з лікувальною метою (відомі обрядодії над хворим «вугля вгасити» та «вугля скинути»); вживали також з очищувальною метою та від зурочення; на вуглі ворожили — як для злих чарів, так і на врожай; символізує також тілесні пристрасті, коли кажуть: «Вугіль і в попелі тліє» (про пристрасті в старому тілі, пор. ще: «У старе вугілля чорт дує»); символіку згаслих пристрастей передає вислів: «У зимне вугля дарма дуги».

вугі́л — 1) у народі — ріг будинку, стола і т. ін.; щоб відігнати нечисту силу, на вуглі стола під скакертину у Святвечір клали часник. *З-за вугла мішком прибитий* (про дурня — приказка); *Торох! Як дурний із-за вугла* (приказка); 2) кут у хаті і т. ін.; один з таких кутів (кутній вугол) у світлиці був парадним, де висів божник, стояли стіл (хатній престіл) з лавами; *див. ще по́куть*; 3) **вуглі** — вид візерунка на великодній крашанці.

вуж (зменшене — *вужик*; *вуженя* — маля вужа) = **вужа́к** — 1) неотруйна змія середнього розміру, що має жовті плями з обох боків голови; здавна вважають, що вуж приносить щастя тій хаті і тому господарству, де живе, тому вбивати його не можна; про це свідчить і відома байка Б. Хмельницького, яку він розповів польському по-

слові, коли той просив його поновити союз із Польщею; у цій байці вуж символізує Україну, бо байка застерігає не сердити вужа (Україну), що живе в домі (Речі Посполитій), бо на дім упаде нещастя; разом з тим вужа пов'язують з нечистою силою; силою свого погляду вуж-покровитель, що живе в хліві, заманує дійну корову і ссе в неї вим'я; за повір'ям, корова, яку ссуть ужі, буде добра на удій (*див. насилання*). *Крутиться, як вуж на сковороді* (приказка); *Такі жита, що й вуж не пролізе* (Марко Вовчок); 2) **водяний вуж** — неотруйна змія без жовтих плям на голові, що живе поблизу водоймищ; за Біблією, з вужами, як і з гадюками, пов'язані заклиття Господа: «Бо ось я пошлю проти вас тих вужів та гадюк, що немає заклиття на них, і вони вас кусатимуть, каже Господь»; отже, вуж належить і до недобрих сил, пор. у Ганни Барвінок: «А вужаки та гадюки так по ногах да по руках у неї і в'ються»; 3) *див. гу́ж*.

ву́зол (зменшене — *вузлик*, *вузличок*) — петля, затягнута на мотузці, шнуркові, лінві тощо; символізує перешкоду; у народі здавна має магічну силу — може зав'язати те, на що загадано (перев. зі злим наміром), тому молодих у «коморі» свашки пильно оглядають, щоб часом на них не було якогось вузлика; при пологах розв'язували на породіллі й навіть розплітали волосся, щоб не було труднощів при народженні; при смерті також здавна існує звичай розв'язування вузлів; до нашого часу зберігся звичай зав'язування вузликів — «на пам'ять»; ідея вузла (тобто чогось зав'язаного) лежить в основі

ідіоматичних виразів: *зав'язати вік (світ)* — зіпсувати, знівечити життя («Зелена ліщинонька проти сонечка зів'яла, Молодая дівчинонька козакові світ зав'язала»); *зав'язати голову* — вийти заміж, коли голова назавжди покривається очіпком; *див. ще Спасова борода*.

вуйко — 1) народна назва дядька по матері, брата матері; жартують: «Дід бабі вуйко, а теща поцілуйко», «Стрий бабі вуйко, а вона йому тіткою була». *Кіндрат — свині брат, а кабана вуйко* (приказка); 2) про старшого віком чоловіка (звичай при шанобливому звертанні); 3) народна назва *ведме́дя* (*див.*).

вуйна — 1) народна назва тітки, сестри матері або дружини материного брата. *Стрийна-вуйна — біс, не родина; зять і невістка — чорт, не дитина* (приказка); 2) про старшу віком жінку (звичайно при шанобливому звертанні).

вуйча́ник — народна назва сина дядька по матері, двоюрідного брата. *Для малих вуйчаників та тітчаників і сам [Опанас] купував то калачі, то цукерки* (І. Франко).

ву́лиця = **гу́лиця** (зменшено-пестливе — *гулю́лька*) = **ю́лиця** (зменшено-пестливі — *юлю́лька, юлочка, юличка* — звичайно на означення сільської вулиці) — місце під відкритим небом (коло чийогось двору, на толоці, під вербами біля ставка чи в березі за городами тощо), де сільська молодь збиралася на гулянку, а також сама гулянка; улюблені літні молодіжні розваги, забави що приходять на зміну вечорницям і досвіткам; вулиця починалася від Великодніх свят і тривала все літо до свята Семена [Літопроводця] (1/14 вересня);

збиралися також на майдані, на зеленому лузі, на леваді; до початку польових робіт вулиця була що-вечора, а потім — у вихідні вечори; розваги супроводжувалися музикою, піснями, танцями; деякі пісні, приповідки, каламбури призначалися саме для вулиці або там і народжувалися; у них здебільшого вихвалялися дівчата, а з хлопців глузували; парубки стояли спочатку осторонь, а потім залишилися до дівчат; починалися спільні гуляння; дівчата виводили хороводи; вулицю і перший вихід на неї юної дівчини зобразив С. Васильченко в комедії «На перші гулі». *Погуляв деньків зо два по селу Денис, поверховодив на вулиці* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ти, дівчино, сиза голубко, Вийди на гулюнку бардозо, хутко* (пісня); *Юлиця — охитниця, та до сліз доводить* (М. Номис); *Чом юлюнька не широкая?* (П. Чубинський).

вурда — варений невитриманий сир; сир, виварений із сироватки; також вичавки з насіння конопель чи зерен маку як начинка для пиріжків і вареників; І. Франко визначає вурду як різновид гуцульського сиру; *див. ще урда*.

вуса = **вуси** — волосся, що росте над верхньою губою у чоловіків; звичай носити вуса і голити бороду був характерний для українців з давніх часів; особливо поширився в часи Козаччини, — запорозький козак обов'язково мав довгі вуса; казали: «У кого чорний вусок, тому рибки шматок»; «під усом бути» означає бути дорослим парубком років 19—20; про півпарубка казали: «Вус йому засіявся»; отже, вуса були символом чоловічої краси й зрілості; крім того, це символ до-

свіду («Він собі все те на вус мотає»), а також нездійснених сподівань, як у приповідці: «По вусах текло, а в роті сухо було».

вуста́ = уста́ — піднесено-традиційна і поетична назва губ; символізують мову, коли кажуть про мовчазну людину: «Вона все ходить, з уст ні пари» або про красномовну: «Золоті в тебе вуста»; Ісус говорить: «Народ цей устами мене шанує, серце ж їх далеко від мене»; прикмета жіночої краси: «Шкода моїх красних усток» (Я. Головацький); символізують також потребу їсти й пити: «І крихти в устах не було»; гості господареві кажуть: «У кого в руках, в того й в устах».

вухо́ = ўхо́ — 1) орган слуху; коли хочуть говорити про щось таємне, дбаючи, щоб ніхто того не підслухав, запитують: «Може, тут стіни вуха мають?»; переконують у правдивості новини: «На свої вуха те чув»; з неуважної людини глузують: «На одне вухо оглух, а на друге не чує»; коли хтось дивується, звідки другий щось знає, кажуть: «На те людині й вуха дані, щоб чути»; у І. Франка читаємо: «Якщо в правому вусі дзвенить, буде новина добра, в лівому — лиха»; коли на питання «у котрому вусі дзвенить» відповідають правильно, то це означає, що відповідач правильно говорив або любить того, хто питає; при вітанні дітей з іменинами тягнуть вгору вухо, «щоб краще росло», бо в давнину вірили, хто має малі вуха, скоро помре; згодом це побажання перейшло на саму дитину; символізують найвищу міру («По вуха в боргах», «Маю того по самі вуха»); затишок, спо-

кій («Тепло, як у вусі», «Тихо, як у вусі»); 2) **ослячі вуха** — символ нещастя, невігластва («Не кожен осел має великі вуха», «Осла пізнають по вухах»).

вхідни́ни = вхідчини́ни (ухідчини́ни) — народний звичай (обряд) відзначати вселення в нове або придбане приміщення (звичайно житлове); *новосілля* (*див.*); зазвичай пов'язувався з освяченням хати; у різних місцях входили у нову оселю супроводжувалися різними магичними діями: на щастя пустити під піч цвіркуна, переносити зі старої хати заметене сміття, — «щоб доля, бува, не залишилася в старій хаті»; в нову хату входили з жаром, куринцем і страшною свічкою, — «щоб зігнать усе нечисте»; Б. Кравців у вірші «Закладчини» пише: «А завтра, дім звершивши, В хороми пустим півня голосного, Щоб вигнав криком бісів коромоли І злидні злющі і злорадну звягу». *Входини, родини, хрестини, сватання, весілля* — *все в народі піснями повите і прикрашене* (Ю. Хорунжий); *Чайченкова мати купила хату у Любчи́ках, святила ту хату; нас звано і Пили́пиху з дочкою; то ми усі на вхідчинах тих були* (Марко Вовчок).

Вш́істья див. Вознесіння [Господне].

в'язання́ див. плетіння.

в'яті́чі (одн. ч. в'ятич) — стародавнє східнослов'янське плем'я, що мешкало над річкою Ока та Московою-рікою; його християнізація почалася значно пізніше від інших східнослов'янських племен — з XII ст. і йшла досить поволі, тому тут довго тривало двоєвір'я.

в'яті́р див. яті́р.

Г

габа́ — старовинне біле турецьке сукно; у Т. Шевченка символізує снігову пелену: «Возьме її [діброву] та й огорне в ризу золотую і сповіє дорогою білою габою».

Гаврі́їл («сила Божа» або «людина Божа») — 1) у ряді релігій — один із старших ангелів (у християнстві — архангел); архангел Благовіщення Діви Марії; як і святий *Ілля-пророк* (*див.*), постає в народній уяві громовиком, зміеборцем, демоноборцем, що їздить по небу колісницею, гримить і побиває нечисту силу; тому його літній день 13/26 липня називають у народі *Сердїтним святом*, бо тоді найчастіше бувають громовиці («Б'ють громи, як робити на Святого Гавріїла»); у кантах про *Страшній суд* (*див.*) архангел Гавріїл постає як провідник душ: «Горять огні все огненні, Біжать ріки все медові, Їдуть душі все спасенні, Попереду їх архангел Гавріїл»; його призначення — розкривати зміє пророчих видінь і хід подій, особливо щодо приходу Месії; 2) **Гавріїла (Благовісника) день = Собор Архангела Гавріїла** — за церковним календарем, день 25 березня/8 квітня, другий після Благовіщення, день одного з найвищих ангелів, який завжди з'являється серед людей, щоб повідомити їм «благу вість»; Діви Марії у Назареті архан-

гел Гавріїл приніс «благу вість» про народження у неї Ісуса Христа — Спасителя Світу; у народі святкували Благовісника, — «щоб Гавріло хати не спалив», бо вірили, що Гавріїл — володар блискавки, як Ілля — грому; на свято заборонялися будь-які роботи; від Благовісника починають сіяти ранні ярі зернові — овес, ячмінь та ярову пшеницю; все, що цього дня народжується, «благовісне»; у народі кажуть: «Благовісник старший від Великодня» (у цьому можна вбачати персоніфікованість образу Благовісника, за яким, можливо, криється якийсь стародавнє божество); у західноукраїнських легендах Благовісник наділений силою володаря сонця як найголовнішого з небесних світил (звідси, можливо, й наведена вище приповідка); *див. ще архангел*; 3) **Гаврі́ло** (з давньоєвр. Gabri'el — «моя міць», «сила (людина) Божа»); пестливі — *Гаврі́лко, Гаврі́лечко, Гаврі́лик*) — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народі символізує вайлувату, неповоротку, невправну, простакувату, не зовсім розумну людину, тому кажуть: «На тобі, Гавріло, що мені не мило!», «Такий Гавріло, як у баби Насті мотовило», «Вже по пиці знати, що Гаврілом зтати», «Бери, Гавріло, що другі не з'їли»; жарту-

ють: «Вибрав дівчину Гаврило, червона, як ружа, оженився, придивився, а вона нездужа!»; ім'я також використовується в народних фразеологізмах для внутрішнього римування. *Клен-дерево Да на Дунай покладено, Туди йшов да Гаврилечко, за ним йшла да Мотронечка* (пісня).

гав'яр = *гавір див. айр.*

гагілка *див. гаівка.*

гадання — узнавання свого майбутнього («гадати» — це думати, розмірковувати, передусім про майбутнє, пор. «думати-гадати»); поширене з давніх часів, коли воно відмежовувалося від *ворожіння* (*див.*); з часом ці два процеси злилися; у народі дуже поширені прикмети, за якими вгадували погоду, скажімо, за поведінкою пташок: качки полошуться, ворони сильно кричать, метушаться горобці, ластівки занадто низько літають — на дощ, гуси перед морозом стоять на одній нозі, півень заспіває невчасно — на зміну погоди; прикмети щодо погоди підказували людині довгочасні спостереження за явищами природи, небесними світилами: блискавка взимку — на бурю, західний вітер — на опади, ранній грім — родючий рік, блідий захід сонця — на негоду, чистий захід сонця — на погоду, багряні зорі чи туманне кільце навколо місяця — на вітер, дощ або сніг, місяць з «вухами» — на мороз; до сьогодні збереглися гадання серед дівчат про заміжжя (передусім на Різдво та на Новий рік) за парними предметами (беруть трохи пше-ниці і парують зерна, — якщо зер-на до пари, задумана особа стане тоді нареченим, а якщо не до пари — не стане); коли на Новий рік

до хати зайде гість, а в хаті дівчина на виданні, то хутко стирали лаву й пильнували, щоб гість сів на стерте, — тоді й старости скоро прийдуть; взагалі гостей у домі, де була дівка на виданні, завжди припрошували сідати, інакше старости оминатимуть хату, тому й кажуть: «Сідайте, щоб старости сідали»; чимало гадань пов'язано зі святом *Івана Купала* (*див.*); колії, що колють свиней, завжди вміли гадати за нутрошами тварини — ця традиція сягає глибини віків; зокрема, в Галичині було поширене гадання на свинячій селезінці, зорієнтоване на угадування, передбачення погоди; гадали, стежачи за поведінкою тварин; ще й сьогодні вірять, що коли кіт миється при чийхось ногах — будуть гості, а сорока прилітає в двір і стрекоче — чекай новин, а то й чогось недоброго; можна пізнати думки іншого, коли доп'єш його воду чи чарку, тому й кажуть: «Чію воду доп'єш, того думки пізнаєш»; з давніх-давен вважали, що небесні світила провіщають на події на землі (пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Другого дня вельми рано кривавії зорі світ повідають»); тому за світилами часто гадали, намагаючись передбачити майбутнє; вважалося, наприклад, що *комети* (*див.*) віщують нещастя (Іпатіївський літопис під 1265 р. розповідає про явлення хвостатої звізди на сході, що нібито віщувала «мятеж велик в землі»).

гадюка — 1) (зменшено-пестливе та іронічне — *гадючка*; маля гадюки — *гадя, гадюченя, гадюча*; збільшене — *гадючище*; збірне — *гадюччя*) = *гадина* (*ч. гад*; також лайливі; збірне — *гаддя*) = *змія*

(зменшене — *змійка*; збільшене лайливе — *зміюка*) — отруйний змія з плескатою головою у вигляді трикутника; у народній уяві — збірний образ чогось поганого, бридкого («З ним зайтися, то так, як на гаддя наступити»); у переносному розумінні — зневажливо про злу, підступну людину; уживається також як лайливе слово (проклинають: «Гадина б тобі до очей скочила!»; у Т. Шевченка: «Скверний гаде, Куди ти лізеш? Схаменись!»); народна символіка гадюки досить широка; тварина виступає уособленням злості, люті («Кинувся на мене, як гадина», «Гадина в його словах дихає», «Сичить, як гадина під кушем», «В'ється, як гадина»), облесливості, лукавства («Гадяча їдь в його словах»), небезпеки («Звився, як гадюка»), невдячності («Вигріти собі гадину за пазухою», «Не грій гадюки в пазусі, бо вкусишь»), обмови, пліткарства («Ах ти, гадючий язичку!», недобрих новин («Іде гадюка дорогою, по дорозі в'ється, Прийшла вістка до панів, що панщина врветься», у Т. Шевченка: «Червоною гадюкою несе Альта вісті, Щоб летіли крюки з поля Панів-ляшків їсти»), живучості («Гадину січи, а кусні ся мечуть»); за народними віруваннями, гадюки, як і всі плазуни, належать до нечистих сил; з гадюки виростають чорти; усі гади на день Чесного Хреста ховаються на зиму до своїх схованок, а тому небезпечно цього дня йти до лісу; гадюка дуже шкідлива, особливо *пблос*, про цю її особливість згадується у «Слові о полку Ігоревім»; за її знищення відпускається сім тяжких гріхів; убити гадюку — це ніби сім літургій прослухати; заклинання на злих плазунів відоме з найдав-

нішого часу (*див. ще вуж*); з гадюки нібито постає *змія* (*див.*) — з такої, що сім літ не чує ані людського голосу, ані дзвону, тоді в неї виростають крила, і вона стає змієм; за легендою, гадюка постить 40 днів і ночей, поки не скине своє личовище (колишнє «сволóчъ» від «зволікати»); слово стало згодом лайливим); у зв'язку з живучістю гадюки усталілися вірування в її лікувальні властивості (звідки назва деяких рослин — *гадючий прокурієць, гадюче зілля, гадючник, зміїний корінь*); гадючим личовищем лікували хворі очі, зуби, лихоманку; від укусів гадюки лікували замовляннями, наприклад: «На морі, на лукомор'ї стоїть купа, на тій купі лежить гадюка, я туя гадюку посічу, порубаю і ширее серце замовляю»; змія, гадюка символізує суперницю, розлучницю (в І. Котляревського — «Нагріла в пазусі гадюку»), *Гадюку як не грій, вона все одно вкусишь* (М. Номис); *Не бити гадюки, то не взяти її в руки* (прислів'я); *Простий, як свиня, а лукавий, як гадюка* (приказка); *Підлеслива людина — гадюка під вітлами* (приказка); *Під дубом у гаю жила Гадюка, Непроситуца злока: Усе було сичить-сичить, Щоб кого-небудь укусишь* (Л. Глібов); *Чужими руками добре гада ловити* (М. Номис); *А під тим каменем да люта змія лежить* (П. Чубинський); фразеологізми: *гадюку віщувати* — виплекати, випестувати злу, невдячну людину; *закидати (пущати) гадючку* — говорити кому-небудь злі, ущипливі слова або робити неприємності (кажуть: «Здається, і дружить, а гадючку пустив»); 2) *біла змія* — символ чудодійної сили, здатної робити людину невидимкою або такою, що може ба-

чити недоступне; за повір'ям, якщо у білої змії відрізати голову і покласти їй у праве око горошинку, то виросте чарівний стручок: хто носите його при собі, той стане невидимий, а хто з'їсть — почне розуміти мову птахів; якщо ж убити білу змію, старшу над усіма зміями, натопити з неї сала, а потім вимазати цим салом очі, то людина зможе бачити заховані під землею скарби.

гайдючник — багаторічна трав'яниста рослина родини розових; квітки білі, іноді рожеві, шестипелюсткові у золотистому суцвітті; цвіте в червні-липні; росте по всій території України на вологих луках, берегах річок і болотах; у народі вважають, що квітки рослини наділені великою силою, поливають вроду, чари та розкішні принади красунь; у ніч на Купала дівчина «на порі» клала квітку рослини за пазуху, до кишені, за стрічку солом'яного бриля або залишала її на воротах чи на стежці, якою ходить парубок; вважалося, що запах рослини збуджує велике й пристрасне кохання, а по одруженні багато гарних і слухняних дітей.

газ = **газа** — старовинна шовкова тканина; назва походить від назви міста Газа в Південній Палестині, звідки походить ця тканина.

гаївка = **гаїлка** = **гаїлка** = **ягїлка** (пестливе — **ягїлонька**) = **ягївка** — у західних регіонах України — народна обрядова пісня, яку, на відміну від **веснянок** (див.), співають лише на Великдень; як і веснянки, це перев. дівочі пісні; часто мають діалогічну форму, як правило, хороводні, ігрові (поєднують спів з танком, мімікою, сценічною грою); у деяких місцевостях назву

заміняють назвами окремих ігор («галя», «Кострубонько», «володар» або «воротар», «жук»); зміст гаївок був різноманітний: славили прихід весни («А вже весна скресла квітами»), імітували відповідними рухами господарську працю («Ой, чи бачив ти, як сіють мак», «Ой, зацвіли огірочки», «Стелися, горошку, в три листи»), співали пісні про кохання («Ой, кину я кладку через сіножатку», «Ми голубку ізловили!»); гаївки грали три великодні дні аж до пізнього вечора; все це відбувалося біля церкви, а по закінченні, взявшись попід руки по четверо, хлопці й дівчата йшли з піснею від церкви через село на майдан; востаннє гаївки водили через тиждень після Великодня, у Провідну (Поминальну) неділю; назва також персоніфікується на означення нареченої. *Ой виводім ягїлоньки цілий день, Бо ми знаєм, що то нині Великдень* (гаївка); *Скажіть моїй Гаїлиці, Най рушник готує, Дружок рідних спрощує. Взяв Гаїлку під руку, Повів її до шлюбу* (гаївка).

гай — 1) (зменшено-пестливі — **гайок**, **гайбчок**) невеликий, перев. листяний ліс; символізує приемний відпочинок, пор. у Л. Глібова: «Зелений гай, густесенький, Неначе справді рай»; уособлення добробуту, коли кажуть: «Гай йому розвинувся», тобто «все йде добре»; для українців гай, як і хата, належить до символіки національного світобачення; для предків мав культове значення — був місцем здійснення свят весняного циклу (див. **гаївка**); образ гаю присутній у жнивварських піснях («Ой за гаєм, за Дунаєм, За новою коморою Росте жито з ожиною»); у предків

культ священних гаїв був культом Перуна; традиційне місце зустрічі, побачення закоханих («Ходить милий по гайочку, виграє в сопілочку»); ознака української живописної природи, пор. епітетні характеристики: *зелений гай, густий (густесенький) гай, гайок зелененький, темний гай. Густий гаю, густий — не прогляну* (А. Метлинський); *Чорніє поле, і гай, і гори* (Т. Шевченко); 2) тільки **гай** — як народнопоетичний вигук-заспів уживається на початку речення; цим вигуком в народних обрядах викликали душі небіжчиків. *Гай-гай! добрий край, та лихая година з вами* (М. Номис); — *У туркені, по тім боці, Хата на помості. Гай! Гай! море грай, Реви, скелі ламай!* (Т. Шевченко).

гайворон (пташа гайворона — **гайвороня**, **гайвороненя**, збірне — **гайвороння**) = **грайворон** — перелітний птах родини воронних з блискучим чорним оперенням; грак; лиховісний птах, особливо зловісними є його зграї (цю символіку використовує Т. Шевченко у вірші «Ой чого ти почорніло, зеленес поле»). *А із степу гайворони До його летять* (Т. Шевченко); *З піднебесся гайворон падає крилом* (А. Малишко).

гайдай = **гайдар** (зменшено-пестливе — **гайдарик**) — народні назви вівчаря, а також погонича волів, що, за козацьких часів, гнав їх на далекі ярмарки поза межі України. *Я ж думала, що дуб зелененький, Аж то стоїть козак молоденький. Ой, гайдарю, виведи із гаю* (П. Чубинський).

гайдамака — 1) учасник народно-визвольної боротьби XVIII — початку XIX ст. на Правобережній

та Лівобережній Україні проти польсько-шляхетського та московського гніту; назва походить з турецької мови, де означає неспокійну, бунтівливу людину; у народі називали *коляями, левенцями*, у Галичині — *опришками*. *Та все гаразд, та все гаразд, усе хорошенко, Виглядають гайдамаки з-за гори частенько* (пісня); *Йде Залізняк Чорним шляхом, за ним гайдамаки* (Т. Шевченко); 2) солдат особливих частин Центральної Ради, а також загонів С. Петлюри та гетьмана П. Скоропадського (1918—1920).

гайдамацькі пісні — історичні пісні часів Гайдамаччини про втечу селян у степи, перехоплення і покарання втікачів, про вбивство Бондарівни паном Каньовським (Миколою Потоцьким), про Саву Чалого, Залізняка і здобуття ним Умані, про Швачку, Гната Голого; мотивами перегукувалися з козацькими, опришківськими та повстанськими (стали матеріалом для літературних творів: Т. Шевченко — поема «Гайдамаки», Марко Вовчок — повість «Кармелюк», І. Карпенко-Карий — трагедія «Сава Чалий», М. Старицький — роман «Побратався сокіл», О. Маковей — «Гайдамацька пісня», Ю. Мушкетик — роман «Гайдамаки», Я. Стецюк — повість «Гонта»).

Гайдамаччина — народно-визвольний рух XVIII — початку XIX ст. на Правобережній та Лівобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту, а також відповідний період в українській історії.

гайдук — 1) у південних слов'ян XIV—XIX ст. — вояк-піхотинець (слово пішло з угорської мови), учасник збройної боротьби проти

турецького панування; народний захисник, визволитель; 2) спочатку надвірний козак у панському дворі; згодом — взагалі слуга в багатому поміщицькому домі. *Ой ви, війти, отамани, панські гайдуки* (пісня); *Гайдуки стирчать в ліврях* (Я. Щоголев); 3) солдат придворної охорони. *Ой, крикнув цар на свої гайдуки: Візьміть Байду добре в руки* (дума); 4) старовинний український народний танець; у сполученні: *гайдука садіти (ударяти)* — танцювати навприсядки. *Ударила б гайдука, Та боюся мужика!* (П. Чубинський); *Еней, матню в кулак прибравши І не до соли примовлявши, Садив крутенюк гайдука* (І. Котляревський).

гайдучькі пісні — фольклорний пісенний епос балканських народів — сербів, хорватів, болгар, албанців, а також румунів і молдаван; оспівують героїчні подвиги ватажка та його загону, сповнені романтичного пафосу; українською мовою їх перекладали М. Старицький, І. Франко, О. Барвінський, О. Навроцький, М. Рильський, Л. Первомайський.

гайова рожка *див. рожка*³, *шипшина*.

гайовік — у дохристиянських віруваннях — злий дух гаю, його охоронець, господар; може полювати й на людину.

гайстер¹ = **чорногуз** — лелека білий; звичайно білий птах з чорними металевого блиску кінцями крил і червоним довгим дзьобом; коли складає крила, то здається, що увесь зад його чорний (звідси й *чорногуз*); *див. це бузько, лелека. Чи гайстер то, чи то баклан Далеко чорніє* (Д. Мордовець); *А горобець впися, з чорногузом бився, Як ударив чорногуза, — чорногуз зва-*

лився (пісня); *Шануй гніздо старого чорногуза. — Він стереже і клуню, і стіжки* (П. Филипович).

гайстер², **гайстра** *див. айстра*.

гак — металевий або дерев'яний стрижень, загнутий на одному кінці; також багор або гачок для ловіння риби; защіпка на дверях; у давні часи — знаряддя тяжкої кари, коли злочинця підвишували за ребро на залізний гак; він залишався на ньому висіти, аж поки не вмирав і кості його розсипалися; це робили на страх іншим, тому трупа ніхто не смів зняти; за легендою, турки повісили на гаку Байду, про що у відомій пісні сказано: «Ой крикнув цар на свої гайдуки: — Візьміть Байду добре в руки, На гак ребром зачепіте»; про лиху людину казали: «Ще його гак не мине», про страшну, вимучену — «Такий ходить, мовби з гака зірвався»; відоме народне присягання: «Хоч би мене й на гак тягли, нічого не скажу»; символізує труднощі, клопіт («Загнув йому доброго гака»), хитрощі, підступи («Там треба доброго гака вигнути»), сподівання («Закидає гак на велику рибу»); фразеологізми: *да-ти гаку, зробити гак* — пройти, проїхати зайву відстань, рухаючись кружним шляхом; *з гаком* — з невеликою надбавкою; з чимось.

гака — старовинне тяглове знаряддя для вторинного обробітку землі, найпростіший культиватор.

гаківниця — довга і важка рушниця, якою були озброєні запорозькі козаки у XV—XVI ст.; *див. це аркебуз, зброя*.

галаївка — старовинна українська весняна розвага.

галас = **гамір** — безладне звучан-

ня багатьох голосів; крики; служив разом з іншими безладними звуками як магійний засіб для відганяння нечистої сили (стрілянина під час Водохрещ, биття в ворота на Святвечір, дзвоніння, вигуки й співи, пов'язані з очищенням у святя весняного та купальського циклів).

галера — середньовічний весловий корабель з 25—30 лавками для гребців (по 3—5 до кожного весла); гребцями на галерах були невольники, а на турецьких галерах переселенці, взяті в полон татарами під час нападів на Україну. *А по Тібру із-за гаю Байдак випливає чи галера. На галері Везуть твого сина З неофітами в кайданах* (Т. Шевченко).

Галичина — історична територія західноукраїнських (тепер — Львівська, Івано-Франківська і частина Тернопільської областей) і польських земель (Жешувське і частина Краківського воєводства); *галичанин, галичанка, галичани* — мешканці, уродженці Галичини.

Галілея — історична область у Північній Палестині; згідно з християнськими джерелами, основний район проповідницької діяльності Ісуса Христа.

галка — 1) (зменшено-пестливі — *галоночка, галочка*; збірні — *галич, галиччя*); пташа галка — *галча, галченя*) птах родини воронових з чорним оперенням; у народних піснях галка уособлює дівчину, яка марне тужить за милим: «Чорна галочка, невеличечка, По дороженьці скаче, Дурна дівчина, незрозуміла, За козаченьком плаче»; в іншій пісні згаї галок порівнюються з козаками: «Ой галочки-чорнопірочки Та крутую гору

вкрили, Молоді та козаченьки Та жалю наробили. Ой галочки-чорнопірочки, Підніміть вгору! Ви, молоді козаченьки, Вернітесь додому! Ой раді ми та піднятися, — Так туман налягає, Ой раді ми та вернутися, — Та гетьман не пускає!»; з давніх-давен вважають лиховісною птахою; у «Слові о полку Ігоревім», коли Ігореві війська йшли на Дон, то попереду їх бігли чорні згаї галок («галиці стади»), віщуючи біду або смерть; в «Енеїді» І. Котляревського галич символізує біду, яку накликає нашествия величезної кількості ворожих військ: «Не хмара сонце заступила, Не вихор порохом вертить, Не галич чорна поле вкрила, не буйний вітер се шумить: Се військо йде всіма шляхами»; у фольклорі назва виступає традиційним порівнянням на означення чорного кольору («чорний, як галка»); за давніми віруваннями, ключі від вирію були спочатку у галки (за іншими повір'ями, у ворони), а вже потім у сої (за іншими повір'ями, у зозулі), тому так закликали весну: «Благослови, Боже, весну кликати, зиму проваждати, літа дожидати. Вилети, сизая галочко, винеси золоті ключі. Замкни холодну зимоньку. Відімкни тепле літечко»; з поведінкою птахів пов'язані народні погодні прикмети, — «галки зграйками літають — на дощ», «коли галич у повітрі шугає — буде хуртовина». *Ой полети, полети, да чорная галко, да на Дін риби їсти!* (М. Максимович); *Галич поле криє* (Т. Шевченко); *Летить галка через балку* (пісня); *Упаде із неба проміль, Дим пов'ється з димарів, На току підніме гомін Зерая галок і граків* (Я. Щоголев); *Не що [ніщо] вище й не літає, Сивий сокол з галонь-*

ками (П. Чубинський); *Ой літає чорна галочка по полю, А черкає крилечками по йому* (пісня); *Летять галочки у три рядочки, А зозуля попереду* (І. Нечуй-Левицький); 2) старовинна народна хороводна весняна гра; 3) тільки **гáлонька** = **гáлочка** — традиційне пестливе звертання до дівчини, жінки, коханої; взагалі символ жінки, дружини. *Дівчата так і присіпались: — Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!* (Марко Вовчок); — *Мотрусо! — підкравшись до неї, тихо обзивався Василь. — Чого се ти, моя галочко?* (Панас Мирний); *Летітоньки гадає [соколонько] в темній лісоньки межі гарні галоньки: там йому галонька мила гніздечко вила, увила, перевівала, вінком пообкладала* (П. Чубинський).

галу́нка див. **крашанка**.

галушкі́ (одн. *галушка*, зменшено-пестливе — *галушечки*) — традиційна українська страва у вигляді різаних або рваних шматочків прісного тіста, зварених на воді або на молоці. *Я горічок води нагрію, вкину галушок* (Я. Шоголев); *Летить, як галушка* (приказка); *Іди, доню, вечеряти, бо галушечки скипили* (Б. Грінченко).

гáля — 1) полонина. *Кину свої жалі на зелені галі, пуцу бором свою тузу, чи не знайде другу* (Леся Українка); 2) народна весняна гра, пов'язана з водінням *гайвок* (див.).

гальябарда = **алебарда** — рід списа на довгій держакі з гострокінечною секирою й гаком.

гальявина = **гальява** = **гальявна** (зменшено-пестливі — *гальявка, гальявинка, гальявиночка*) — поляна, звичайно на узліссі або серед лісу;

прогалина в хлібах, очереті і т.ін. *На гальяву вискакує з гуцини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється* (М. Коцюбинський).

гáляс — чорнильні горішки, які вживали в козацькій Україні для виготовлення чорнила.

гамазéй = **гамазéя** = **магазéй** — будівля для зберігання зерна, борошна, речей і т.ін. *Рушниць, кашкетів, оружин Наклали повні гамазей* (І. Котляревський).

гамáн — 1) (зменшені — *гаманець, гаманчик*) шкіряна сумочка для грошей. *Загубила чотири гроші з гаманом* (М. Номис); 2) торбинка для тютюну, люльки та інших дрібних речей; кисет. *«Ти курець?» — Курець, ясновельможний пане. — А є люлька й гаманець?»* (казка).

гáмір див. **гáлас**.

Гáнни (А́нни) день = **Святої Гáнни (А́нни) день** — 1) за церковним календарем, день 9/22 грудня, Зачаття Праведною Анною Пресвятої Богородиці; Ганна (Анна) — мати Пресвятої Діви Марії; у народному побуті день називають ще *Гáнна (А́нна) Зі́мня*; у цей день остаточно встановлюється зима; це найкоротший день у році — день зимового сонцестояння; за цим днем угадували погоду, — «яка Ганна до ніченьки, така зима до весноньки», «яка Ганна до полудня, така зима до грудня», «якщо на Ганну зимню великий іній на деревах — до врожаю»; з цим днем здавна пов'язано ряд прикмет: з цього дня вовки починають тічкуватися, тому треба стерегти кошари, бо вовки стають дуже небезпечними; з цього дня добре розпочинати подорож; «На Ганки сідай в санки», — казали в Га-

личині, 2) **Гáнна** (від давньоєвр. імені Channa, що походить від channan — «він був милостивий, виявляв ласку»; пестливі — *Ганну́ся, Ганну́ля, Гáнка, Гáня, Гáндзя*) — українізоване християнське жіноче ім'я; у народі часом символізує невірність, тому кажуть: «Видко, що Ганна млинці пекла, бо й ворота в тісті», безнадію (звідси — «казала Ганна, що надія марна»), жіночу красу (звідси «враження Ганна то в'яне, то гарна»), ледачкуватість (звідси — «пішла Гандзя в поле жати та й забула серпа взяти»); ім'я виступає також об'єктом кепкування, — «наша Гандзя писмо розуміє, а читати не вміє», «рада б Ганна за пана, та пан не бере», «от маеш, Гандзю, книш, тобі грають, а ти спиши». *Ой сяду я під хатю, На улицю гляну, Як то ті дівчаточка Без своєї Ганни, Без моєї Ганнусеньки У хрецика грають* (Т. Шевченко); *Чи є в світі молодиця, Як та Гандзя білолиця* (Д. Бонковський); *Ластівки літають, бо літається, І Ганнуся любить, бо пора...* (М. Рильський); *Коли б мені зранку Горілочка шклянку, Тютюну на люльку, Дівчину Ганнулюку* (пісня); — *Де ми будем ночувати? — У дівчини Ганки. — Що будемо вечеряти? — Індичій лапки* (пісня).

гарба́ (зменшене — *гарбичка*) — високий віз на двох або чотирьох колесах, призначений для перевезення снопів, соломи, сіна. *Не скритіли з поля важкі гарби з золотими снопами* (О. Гончар); здавна необхідне знаряддя селянського господарства; в гарбу запрягали звичайно волів; щодо жінки символізує незграбність, огрядність, неповороткість.

гарбу́з (зменшено-пестливі — *гарбу́зик, гарбу́зце́ць*; збільшені — *гарбу́з'яка, гарбу́зйи́це*) — городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами, а також плід цієї рослини; народний символ відмови у весільному обряді сватання: дівчина, відмовляючи парубкові, за якого її сватають, підносить йому гарбуза (звідси гарбуз став і легкою лайкою — «гарбуз твоєї матері», «гарбуз батькові твоєму печений!», «гарбуз мамі, а татові диня!»); тому народ застерігає: «Глядіть, щоб вам гарбуза не піднесли!» або й бажають: «Бодай вам гарбуз стелився!»; символіка рослини, можливо, якимось чином пов'язана з її властивостями; вживання гарбузових страв зазвичай спокійливо діє на організм, стримує статевий посяг; можна думати, юнак, якому судився гарбуз, вимушений був пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав; це було не стільки образливо, скільки тактовно й муляро; разом з тим у давніх піснях виступає символом господаря, голови роду і самого роду як такого: «Хто любить гарбуз, гарбуз, А я люблю дині, А хто любить господаря, А я господиню»; «Котиться гарбуз по городу, Питається свого роду: — Ой чи живі, чи здорові Всі родичі гарбузові?». *По невеличких тичинках вився горох, квасоля, а гарбузи, розпустивши широке листя, наче шпуром, кругом обводили невеличкі грядочки* (Панас Мирний); *Червоновидий, як гарбузик* (Грицько Григоренко); *Вид — як волосський гарбузика* (Ганна Барвінок); фразеологізми: *да́ти (підне́сти) гарбуза́* — відмовити тому, хто сватається; *діста́ти (покуштува́-*

ти, з'їсти [печеного] *гарбуза* — одержати відмову під час сватання. *Сватало її багато парубків, так вона всім гарбузів давала* (казка); *Стецько, діставши гарбуза від Ульяни Шкуратової, пішов із Слобожанщини аж до Львівської землі* (Остап Вишня); прикметник: *гарбузовий* — у сполученнях: *родичі гарбузові, діти гарбузові* — вказує на некровних (несправжніх) родичів, дітей. *Діти мої гарбузові, чи ви хворі, чи здорові!*

гарман — тік, де молотять хліб котком або возячи по снопах воза з вантажем; також снопи, розкладені на току для такої молотби. *Наслали... гарман, погарманили трохи, а то оставили на завтра* (з народних вуст); у сполученні: *ходіти в гармані* — про коней — молотити запряженими в коток чи воза.

гармага див. зброя.

гаспид = **аспид** — чорт, диявол, дідько, біс; уживаються також як лайливі слова, кажуть: «Ти якого гаспида індицишся!» або, лаючись, звертаються чи вигукують: «Гаспидський сину!». — *Ти, шайтан турецький... самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень* (О. Гончар); *Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий! Що ти зробив з козаками* (Т. Шевченко); фразеологізми: *гаспид їх знає* — хто його знає; *де в гаспида* — де саме; *до гаспида* — дуже багато; *[на] якого гаспида* — чому, навіщо; прикметник: *гаспидський* у сполученнях, що вживаються як лайка: *гаспидський сін, гаспидська душа*.

гátка (зменшене — *гátочка*) — маленька гребля; символ перешкоди: «Я до гаточки, — гаточка

загачена, я до дівчини, — дівчина заручена».

гáчі — найдавніша загальнослов'янська назва чоловічих штанів.

гачок — невеликий гак, крюк; символ приваби, коли кажуть: «На голий гачок не йде щупачок», «Я на такий гачок не підую».

гвіздок = **цвях** — загострений металевий (рідше дерев'яний) стрижень для кріплення (звичайно з шапінкою на тупому кінці); символ страстей Господніх, оскільки, розпинаючи Христа, забивали в руки і ноги цвяхи; про кількість цвяхів для розп'яття були різні думки — три чи чотири; у деяких народних оповіданнях фігурує два (їх замовляли циганові), чотири (циган стільки саме зробив, а хотів ще й п'ятого); за це Христос прокляв його, тому цигани відтоді й кочують по світу; за іншим оповіданням, цвяхи (чотири) було замовлено ковалеві, а він вкинув одного у воду чи сховав під язик; за це ковальська справа є благословенною; приповідка: «Цвяхи красти, то не гріх».

геєна во́гненна (огненна) див. пéкло.

гей = **гой** = **гоя** — уживається як традиційний народнопісенний вигук. *Гей, коню, гей, не отставай!* *Гей, коню, коню, поспішай!* (А. Метлинський і М. Костомаров); *Гей, на горі та й жєнці жєнуть* (пісня); *Чи це ж тая криниченька, що голуб купався. Гей, гей, гей, гей, що голуб купався?* (пісня); *Гоя, гоя, Новії покої! Нумо лиш квітчати, Гостей сподіватись* (Т. Шевченко).

Генеральна військова рада див. Рада3.

Генеральна старшина див. старшина2.

Генеральний пісар див. пісар2.

Генеральний скарб див. Військова скарбниця.

Генеральний суд див. суд4.

Георгія Побідоносця день = Святого Юрія (Юрія Стратотёрща, Змієборця) день — за церковним календарем, день 23 квітня/6 травня, коли 303 р., за переказом, родовитому військовикові Георгію римляни відрубали голову за підтримку ним християн, і церква зарахувала його до лику святих; 1036 р. князь Ярослав Мудрий (який приборвав християнське ім'я Георгій) після одержання перемоги над печенігами звелів відзначати день Святого Георгія (Юрія) ще й 26 листопада /9 грудня (на відміну від *Весняного, Голодного, але Теплоного* Святого Юрія цей день дістав назву *Холодного, Осіннього Юрія*); вважався покровителем руських князів, зображувався на коні зі списом, яким поборює змія (звідси *Змієборець*; змії, дракон у християнській символіці — це переможене поганство, на руїнах якого відродилася християнська церква); за стародавнім народним віруванням, у день *Весняного Юрія* «весна сходить на землю»; за переказом, роса в цей день має цілющу силу, тому її збирали до схід сонця і вживали від різних хвороб, промивали очі, змочували голову, — «щоб не боліла», а дівчата вмивалися росою, — «на красу»; з весняним днем пов'язані народні прикмети, — «якщо ворона може схватитися у цей день у житі — можна чекати врожаю», «на Юрія починає співати соловейко і співає дити, доки ячмінь починає колоси-

тися», «якщо зозуля почала співати на Юрія, а дерева ще не розвинулися, випаде тяжкий рік для народу: будуть хворіти люди та худоба», перші квіти, «первоцвіт», який називали ще «ряст», кидали під ноги та топтали зі словами «топчу, топчу ряст; дай Боже потоптати і того року діждати», тобто дожити до наступного року; про безнадійно хвору людину кажуть: «Та вже йому рясту не топтати»; з *Весняного Юрія* починають водити хороводи, співати веснянок, тому кажуть: «З Юрія хороводи, з Дмитрія вечорниці»; у народі вірили, що Георгій (Юрій) вміє розмовляти з тваринами і що кожна розірвана вовком або задавлена ведмедем худобина — то його жертва лісовим мешканцям; існувало повір'я-приказка «що у вовка у зубах, то Юрії дав», тому в народі це свято називали ще *Вовчим*; Георгій (Юрій) визнавався і охоронцем свійських тварин, покровителем пастухів, роль якого у прадавні часи належала *Велосу* (Волосу — див.); найголовніша господарська дія, яка в цей день відбувалася, — це вигін худоби на Юрієву росу, щоб очистити свійських тварин від усього злого; з часом вираз «вигонити худобу на Юрієву росу» перетворилося в дію «відкривати сезон весняно-літнього випасу свійських тварин»; існувало повір'я, що в цей день на зорі відьми виходили в поле, розстеляли полотно на траві, щоб воно ввібрало росу, а потім накидали його на роги тварин, від чого корови ставали худими й не давали молока; корів виганяли на Юрієву росу, вірячи, що тоді відьми не матимуть сили над тваринами; див. *це Юрія день*.

герб — відмітний символічний знак держави, міста, дворянського (шляхетського) роду або окремої особи, зображений на прапорах, монетах, печатках, документах тощо; у знатних родах як знак власності разом з останньою передавався спадково; виступає також ознакою державності; державним гербом незалежної Української держави (УНР) та нової України став *тризуб* (див.); про його історію вірш поета Всеволода Ткаченка:

Тризуб (як сокола, що йде в піке)
Облюбував собі на ловах Рюрик.
І вищий князь Олег на вежах бурих
Лишив його зображення стрімке.
На печенігів, половців у шуках
Цей герб наводив жах —

було й таке! —

І дерево життя змогло гінке
Не вимерзти в холодних кучурах.
Сам Олександр [Македонський]
здіймав тризуб увись,
Як з півночі посунули колись
Навали шведів і тевтонів сила,
А для наук йому розправив крила
Засновник Академії — Могила.

*Блищали мідяні позолотисті герби
на ридвані* (П. Куліш); *Вилиті з на-
леного сахару два герби, дворянський
і земський, красувалися зверху* (Па-
нас Мирний).

гердан — вовняна стьожка або ажурний комірець з бісеру, якими в Галичині, на Буковині та Закарпатті жінки прикрашають шию, а чоловіки — капелюхи.

герць = гєрєць — 1) двобій окремих лицарів перед головною битвою, в якому виявлялося військо мистецтво і вміння триматися на коні; герці були улюбленим військовим спортом українських козаків; див. *ще двобій*. *Тоді будеш, вражий ляше, вдачею хвалиться, Коли*

*спробуєш зі мною та й на герці
битися* (дума); *Завзятий, як перець,
поки не вийде на герець* (М. Номис); 2) образно — взагалі бій, боротьба між противниками; поєдинок. *Все так же сяє сонце над землею, як і тоді, коли ми йшли на герці* (В. Сосюра).

гетьман — 1) в Україні XVI ст. — найвищий виборний старшина козацького війська Запорозької Січі. *Як череді без личмана, так козакам без гетьмана* (приказка); 2) із XVII ст. до 1764 р. — начальник козацького війська та верховний правитель України. *Від Богдана до Івана не було гетьмана* (приказка); *Без гетьмана військо гине* (М. Номис); *Ой раді б ми та й вернутися, — гетьман не пускає. Не так гетьман, не так гетьман, як гетьманська мати, Хочє нами козаками турка воювати* (пісня); *Не вернуться запорожці, Не встануть гетьмани, Не покрийть Україну Червоні жупани* (Т. Шевченко); 3) див. **наказний гетьман**.

Гетьманщина = Гетьманат — 1) тільки **Гетьманщина** — напівофіційна назва території Лівобережної України, якою управляв гетьман (1667—1764). *Стоїть одним-одна хатина... З хатини видно Україну, і всю Гетьманщину* (Т. Шевченко); *Іде з Січі запорожець В рідну Гетьманщину* (Я. Щоголев); 2) (з малої літери) = **гетьманство** — форма державного правління на чолі з гетьманом і час, коли в Україні була влада гетьманів. *Ой тоді вже ви нас побачите ой у сій хатині, як вернеться гетьманщина в нашій Україні* (Б. Грінченко).

гікавка — спазматичні швидкі й несподівані стискання діафрагми, що викликають характерні повто-

рвані звуки; з нею пов'язана прикмета, — «якщо хто легенько гикає, про нього хтось згадує, якщо хто сильно гикає, то його хтось осуджує, ганить»; звідси побажання: «Хай йому легенько гикнеться!».

гілка = гила — давня народна гра в м'яч, також з дерев'яною кулею (*свинкою — див.*), яку б'ють палицями; так само зветься гранична риса в цій грі й палиця, якою б'ють кулю (свинку). — *Що було набігаєшся, нагуляєшся з хлопцями по тих горах, долинах в гилки, в довгої лози* (І. Нечуй-Левицький); *Той читав урок, той реготався, той кричав: «Давай у гили гра-ти!»* (Панас Мирний).

гіцель — людина, що виловлює бездомних собак; уживається також як лайцелю слово. *Лихо мамі твоєї, гицелю* (С. Руданський).

гічка = гич — стебло та листя перев. коренеплодів та бульбоплодів; бадилля, ботвина; символізує волосся, тому кажуть: «Обскуб йому гичку!» або «Ухопив його за гичку»; оскільки зрізане бадилля швидко в'яне, то символізує жіноче нездоров'я («як гичка», «перевелася на гичку»).

гілка = вітка = віга (мн. *віти*) — 1) відгалуження дерева, куща або трав'янистої рослини; якщо дерево в народній поезії постає як родина, то гілка — це дитина в цій родині: «Ломиш калиноньку, ломи її вітки, Любиш удівоньку, люби її дітки» або інший її член: «Калинова вітка, як рідная тітка»; гілки також символізують руки: «Ой на річці, на Дунаю, Там липонька потопає, Та поверх гілочка впливає, Вона дубочка приликає: — Та подай, дубочку, хоч гілочку! — Та не-

хай тобі кленок дає!»; у Г. Скороди: «Буйні вітри повівають, Руки явору ламають»; зелена вітка — символ здоров'я, краси, свіжості («Хороша, як вітка»); 2) олівна гілка — гілка оливкового дерева як символ миру, згоди, злагоди.

гільце (зменшено-пестливе — *гілечко*) = **гильце** = **вильце** (зменшено-пестливе — *вілечко*) = **вільце** (зменшено-пестливе — *вілечко*) — 1) **весільне гильце** (**вильце**, **вільце**) обрядове дерево українського весілля: гілку (звідси *гільце*, *деревце*) сосни (взимку) або іншого дерева (влітку) втикають у хліб або весільний коровай, і кожну гілочку прикрашають квітами, колоссям, калиновими ягодами, хмелем, кольоровими (золотими, срібними та ін.) стрічками та папірцями; до гілля приліплюють також невеликі запалені воскові свічки; гильце як сонячна жертва і хліб-коровай означають єдність двох родів; біля весільного гильця дружки сплітали вінок для молодої, співаючи: «Благослови, мати, віночок сплітати, вінок для царівни нашої оселі, для сестри, для внучки праматері Лелі»; вислів **робіти (віти) гильце** означає «звивати весільне гильце (гильце, вильце, вільце)» — звідси останні два слова; гильце символізує молоду, а процес його виття пов'язувався з виттям кубла (гнізда) для молодої пари, отже наведений вислів має й переносне значення — «виходити заміж». *Настина світлиця убрана по-весільному... На столі гильце, короваї, шишки, яблука й горіхи в тарітках* (І. Нечуй-Левицький); *Кожній хочеться, щоб її дружки... весільних пісень просівали, ...щоб їй вильце звили* (Грицько Григоренко); *Гиль-*

це-деревце з ялини, Із червоної калини, Із хрещатого барвінку, Із запашиного васильку (весільна пісня); *Нехай дівочки не прядуть, Нехай Марусі вільце в'ють* (весільна пісня); 2) убрання квітами й стрічками деревце, навколо якого під час святкування Купала співають купальських пісень; його ще називають *Купайлочком* або *Купайлицею*; *див. ще Марéна1, Купайла2.*

гімн — урочистий музичний твір на слова символічно-програмного змісту; вживається здебільшого як символ держави (поряд з іншими атрибутами — гербом, прапором тощо); породжений культовими піснями (наприклад, в Елладі співали на честь Аполлона (пеан), Діоніса (дифірамб), у добу Середньовіччя знаний як хорал); у світському використанні став пов'язуватися з урочистими подіями загальнонаціонального значення, з офіційними церемоніями, демонстраціями і т.ін.; державний гімн України — «Ще не вмерла Україна», офіційно прийнятий після проголошення незалежності України (1991), слова написав П. Чубинський (1862), а музику — спочатку М. Лисенко, потім М. Вербицький; у XIX—XX ст. у ролі національних гімнів використовувалися інші пісні — «Заповіт» Т. Шевченка, «Не пора» (сл. І. Франка, муз. Д. Січинського), «Вічний революціонер» (сл. І. Франка, муз. М. Лисенка), а також молитва Г. Кониського «Боже великий єдиний»; поряд із терміном *гімн* (з грецьк. — «похвальна пісня») вживається й українське слово *сла́вень*.

гірниця *див. гóрниця.*

гість (зменшено-пестливі — *гóстенько, гóстонько, гóстик, гóстеч-*

ко; ж. гóстя, гістя) — 1) той, хто приходить, приїздить відвідати когось-небудь удома, особи, запрошені на весілля, вечірку тощо; за давніми слов'янськими віруваннями, кожен, хто приходить у хату, стає під охорону родинного бога, а тому забороняється таких людей кривдити, бо скривдити гостя — це скривдити родинного бога (тому й кажуть: «Гість у хату — Бог у хату»); старовинних звичаїв про гостя свято дотримують і тепер: коли гість приходить до когось хоч би з простою справою, мусить вступити в хату бодай на хвилину; коли гість у хаті, не годиться господареві лежати; садовлять гостя зазвичай на найкращому місці (раніше — на покуті); лаву витирають від пилу, і гість на неї сідає, — щоб сідали в хаті старости, якщо в сім'ї є дочка на виданні; коли гість заходить у хату при їді, його запрошують до столу, кажучи: «Просимо до столу! (до обіду! до вечері!)», на що гість відповідає: «Іжте (обідайте, вечеряйте) здорові!»; гостя гостять, чим хата багата; проше-них гостей частують багатшими стравами; до гостя звертаються ласкавою мовою; гості мають їсти без поспіху, чекаючи припрошення господарів; у святковій гостині дітей за стіл не саджають, господарі також не сідають, а обслуговують гостей; кожного гостя, коли він попрощався, проводжають у двір, а то й за ворота; П. Куліш про гостя пише: «Попереду нагодуй чоловіка, а тоді вже й розпитуй його»; ще зі Старого Заповіту йде звичай: хто в небезпеці сховається в храмі й візьметься за престол, той стає Божим гостем і перебуває під Божим захистом. *Гість лави не засидить, ліжка не залежить*

(М. Номис); *Веселий гість — дому радість* (приказка); *Який гість, така йому й честь* (М. Номис); *Не личить молодому розпитувати старого, а господареві — гостя* (приповідка); *Як я ся гаразд мав, кожний мене добре знав, а як став убогий, не приходять гості на мої пороги* (М. Номис); *Ой прийде твій миленький, — буде в тебе гість* (М. Метлинський); фразеологізми: *незваний (непрóханий, непрóшений) гість* — той, хто з'явився в домі несподівано, без запрошення або попередження. *Незваному гостю місце за дверима* (М. Номис); *Непрóханий гість гірше татарина* (М. Номис); *Непрошені гості їдять кості* (приказка); *у гóсті йти (приходити, їхати, ходити* і т. ін.) — прибувати до когось-небудь, кудись як гість, на гостину. *На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свиту, засунув за пазуху паляницю, взяв у руки ціпок і пішов з своєю жінкою до Доббишів у гості* (І. Нечуй-Левицький); *В гості ходить — треба і до себе водить* (приказка); *у гостях бути (бувати)* — перебувати у когось, десь на правах гостя. *Добре в гостях бувати, але клопіт гостей приймати* (приповідка); 2) у давнину — чужоземний купець (звідки й стара назва *гость* від лат. *hostis*, а також назва битих доріг, якими їздили купці, — *гостиніць*); будинки, де зупинялися купці, здавна зветься *гостиницями*, а кімната, де їх приймали, — *гостинною* (*див. ще гостиніць1*); у старій Україні — будь-який купець з іншого міста, що здійснював торгівлю з закордоном та іншими містами України. *Полинули до Галича з усіх усюд гості-купці* (А. Хижняк).

глаголиця *див. Кирило1.*

гладіолуси *див. косáрики.*
гладка дорóга *див. дорóга2.*

гладь — вид старовинної народної вишивки, в якій стібки щільно прилягають один до одного, суцільно покриваючи узор.

глічик = **глек** — 1) (зменшено-пестливе — *глі́чинок*) — висока, кругла, перев. глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині; у народі вважають, що глічики (як і взагалі глиняний, фарфоровий, скляний та інший ламкий посуд) б'ються на шастя, на удачу (про це, наприклад, пише Б. Харчук у своїй «Волині»), хоч фраза *розбити глек* переосмислилася і на прямо протилежне значення — «посваритися» (звідси вислів «глічик пополам — ні тобі, ні нам»); у народі символізував стрункість, зокрема на Київщині для новонароджених дівчат гріли воду у високих глічиках, щоб стан тоненький був; у деяких місцевостях глічик називають *гладущиком*; посудина призначена зазвичай для молочних продуктів, води, квасу тощо, тому дисонансом звучить народна сентенція: «На віку доводиться варити і в глеку», тобто всього на віку може трапитися. *Є в глеку молоко, та голова не влязть* (приказка); *Бодай і вмирати, а в свій глек заирати* (приказка); *Жартуй, гладущик, поки ухо урветься* (приповідка); *Пішов глічик по воду та й голову там положив* (М. Номис); *Він до Гайденка вже щось не став їздити, — мабуть, глека розбили* (Б. Грінченко); 2) старовинна народна гра; 3) **глічики полоскати** (жіноча обрядодія) — угошатися в складчину в понеділок після заго-віння на Петрів піст.

глибока вода *див. вода8.*

глина (зменшене — *глинка*) — рід білястої чи червонястої м'якої землі, що не пропускає води і служить для виготовлення посуду, цегли і т. ін.; у побуті народу глина, як і крейда чи вапно, використовувалася для опорядження житла й господарських будівель, нею мазали долівку, призьбу, черинь і горішню частину печі; оскільки глина не має власної форми, а набирає її залежно від того чи того впливу на неї, то виступає символом слабохарактерності; ідол на глиняних ногах — біблійний символ нетривалості; за народними віруваннями, Бог сотворив людину саме з глини («Всі є з однієї глини»); символізує могилу та смерть («пішов глину їсти» означає «помер», «Бог за глину, а він за калину», — кепкують зі старого чоловіка, в якого померла дружина, а він сватається до молодой); глина в народі асоціюється з биттям («Ой за городом руда глина, — За що тебе, Калино, мати била?»); проклинають: «А щоб тебе (його) побила руда глина, та, що з кручі пада!»); про нібито кращі минулі часи жартують: «Хіба тепер глина? Раніше була глина, так глина». *Гончаря глина годусь* (І. Франко).

глід — колюча кущова рослина, яку вирощують як декоративну або для живоплоту; також плоди цієї рослини; має численні різновиди; росте в лісах та на узліссях у лісових і лісостепових районах України; цвіте у травні-червні; використовується у народній медицині; здавна рослина вважається еліксиром бадьорого духу та здоров'я; додає розуму й обачливості; заради міцного кохання радили пити чай із квіток глodu; відьми, ворожити, знахари знали нібито

секрети напоїв з глodu й приховували їх; напої вживали на свята Нового року, Коляди, Калити, Колодія та ін.; рослина має охоронну силу — з глodu виготовляли амулети (найчастіше хрестики); глід нібито не давав покійникові стати упирем; вірили, що палицею з глodu можна прогнати диявола, а вбити — ножом з деревини рослини. *Гласоці все тільки їли, Сластьони, коржики, стовпці, Часник, рогіз, паслін, кислиці, Козельці, терн, глід, полуниця* (І. Котляревський); *В ряснім намисті червоніє глід* (О. Ющенко).

глузування = **глум** — злісні жарти, дотепи; висміювання перев. фізичних вад людини з метою її принизити, образити; звичай глузування існував у військах князівської Русі з метою принизити та спровокувати противника; *глузи* — насміхи; фразеологізм: *взяти (підняти) на глузи (на глум)* — почати злісно сміятися, кепкувати з когось. *На обличчі в мене сором од докору, глузування* (П. Куліш). *Старе скаже на глум, а ти бери на ум* (М. Номис).

гніздюкі = **сідні** — запорозькі козаки, що осіли на одному місці й мали власне господарство; пізніше вони звалися *паланковими козаками*.

говіти — постити і відвідувати церковні служби, готуючись до сповіді та причастя, а також сповідатися та причащатися; *говіння* — дія за значенням *говіти*, а також піст. *Коли ви будете говіть? — Тоді, як хліба не стане* (М. Номис); [Сотник:] *А повінчаємось в неділю*; [Настуся:] *Авжеже! Так ми ще не говіли*; *Як одовіємось — тойді* (Т. Шевченко); *З дурного говіння не буде спасіння* (М. Номис).

гоголь — рід дикої качки; вісник весни; звертаючись до гоголя у

весняних обрядодіях, співали: «Ой, вилинь, вилинь, гоголю, Винеси літо з собою, Літо-лігечко, зелене житечко, Хрещатий барвіночок, Запашний васильочок».

година — 1) тепла, суха, сонячна *погода* (*див.*); протилежне *негода*; час, особливо цінний для хлібороба («Відстанеш годиною — не здоженеш родиною», «Година платить, година тратить»); 2) певний період часу, певна пора, певний момент; уживається зазвичай з означеннями, наприклад: *добра година* («І за доброї години очідай лихої днини»); благословляють: «Господи, благослови! У добрий час!»); *чорна (лиха) година* (*відкладай на чорну годину*, тобто «на важкі дні, часи»); у Т. Шевченка «Думи мої, думи мої, Ви мої єдині, Не кидайте ви мене у лихий годині»; добра година приписувалася Богові, а чорна (лиха) — чортові (звідси одна з назв чорта — *лиха година*; проklinають: «Побила б тебе лиха година!»); *смертна година* — смерть, кончина; 3) *Судна (Судня) година* *див.* *Судний день*.

гож[ий] — 1) у народній поезії — гарний на вроду, вродливий (про людину). *Ой, не жаль би мені воза, мені воза, Коли б дівка була гожа, була гожа!* (пісня); *Ой, мій сину гожий, жєнісья, небоже!* (М. Номис); *Як тополя, така гожа* (П. Чубинський); 2) потрібний, придатний. *На тобі, небоже, що мені не гоже* (М. Номис); *Пригожому все гоже* (приказка).

гой = **гоя** *див.* **гей**.

гойдалка = **гойданка** — 1) споруда, на якій гойдаються для розваги діти й молодь; гойдання на гойдалках — стародавня улюблена розвага молоді на Великодні свята,

а також подекуди на Петра і Павла; звичай гойдатися на гойдалці сягає язичницьких часів і, на думку дослідників, походить зі сходу, а до слов'янських народів міг прийти з Туреччини, бо саме в південних слов'ян, що перебували під турецьким впливом, гойдалка — найулюбленіша весняна розвага молоді; гойдання було спочатку своєрідним магічним актом; 2) тільки **гойданка** — різновид *лемішки* (*див.*) з кукурудзяного борошна.

Голгофа — гора в околицях Єрусалима, на якій у давнину карали на смерть і де, за християнським віровченням, було розп'ято Ісуса Христа; узагальнено — місце страсти взагалі; символ найвищої самопожертви, тому шлях на муки й страждання заля якоїсь ідеї називають «шляхом на Голгофу». *Сина Божія во плоті На тій Голгофі розп'яла* [Іудея] *Межи злодіями* (Т. Шевченко).

гоблення — давній обряд першого бриття вусів і бороди у юнаків (описано у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халівський»).

голка — прилад для шиття; через своє гостре вістря служила охоронним засобом проти нечистої сили (наприклад, втикали в свиту молодого, коли заводили його в хату); на голках ворожили; голка символізує провідництво («Куди голка, туди й нитка»), гостре неприємне слово (звідси вираз *голки заганяти*, тобто говорити неприємні речі); голка без нитки звеється *гола голка*, а в народній загадці виступає як «кінь без хвоста». *Місячно, хоч голки збирай* (М. Номис); *Яка голка, така й нитка* (І. Франко); *Важко знайти голку в стіжку сина* (приказка).

голобллі — дві жердини, прикріплені кінцями до передньої частини воза, саней тощо, в які запрягають коня; символізують самого коня, а також спільне лихо, коли кажуть: «У голоблях так тягне чорний, як і білий»; вагітній у деяких місцях радили переступити через голоблю, тоді будуть легкими пологи. *Гнисть, не гнисть, а в голобллі становись* (прислів'я); *Не по коню, та по голоблях* (М. Номис); фразеологізм: *повертати голобллі* — повертатися з півшляху назад або, передумавши, звертатися з чим-небудь до когось іншого. [К р и ц ь к и й:] *Може, краще мені повернути голобллі куди в інший бік* (Леся Українка).

голова́ (зменшено-пестливі — *голівка, голівка, голівонька, голівонька, голівочка, голівочка*; збільшене — *головище*) — 1) частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи; людська голова уособлює саму людину («О, то голова!», «То світла голова» — кажуть про розумну й мудру людину, а нерозумну називають *капустяною (кур'ячою) головою*); не випадково переосмислюється наявність/відсутність голови (*мати голову на плечах (на в'язах)*) — бути розумним; *не мати голови* — не мати розуму; *втрачати (губити) голову* — втрачати владу над собою, здатність обдуманно діяти); про важливість цього органа свідчить приказка: «Аби голова на карку була, а про решту байду-же!»; символізує розум («До булави треба голови»: «Що голова, то розум»), провідниці («Без голови військо гине», «Куди голова, туди й хвіст»); голова втілює душевний стан людини (звідси вирази: *вішати голову, голову сушити, голову*

схилати; про людину в глибокій розпущі кажуть: «Головою до стіни б'є (об стінку б'ється)»); як символ суму виступає сполука *клонити голову*, пор. у пісні: «Козака несуть, кінь головку клонить, А дівчина за козаком білі ручки ломить»; символом безжурного стану і тверезого розуму виступає сполука *здорова голова*, а ідеалом краси — *кругла голова*; кажуть: «Головка, як маківка, а розуму дасть Біг»; здавна існував звичай «правити голову» новонародженому (тобто надавати їй круглішої форми); це робила баба-сповитуха. *Вітер свище в голові* (М. Номис); *Де нема голови, там ладу не жди* (прислів'я); *Куди голова задумала, туди й ноги несуть* (М. Номис); *Кулачище під боцище, нагайще в головище* (П. Чубинський); у сполученні: *голову посипати попелом* — біблійний вираз на означення «виражати відчай, скорботу і розпач» з приводу нещастя, важкої втрати; 2) **голова́ святоянська** — народне повір'я, за яким на Івана Купала шукають два колоски жита, що зрослися, корінь яких нібито має бути з чистого срібла, схожий на людську голову (звідси назва кореня й повір'я); 3) **накривання голови** — старовинний обрядовий акт, що символізував посвяту духам чи божеству; можливо, покривання голови молоді мало таке саме значення; пізніше став засобом віднавчання та злих чар; 4) **клоніння голови** (*див.*).

голова́тий ба́тько *див.* **ба́тько** 3.

Головосіка = **Головосіки** = **Іван Предтечі** = **Іван Пісний** — християнське календарне свято всічення голови Пророка Івана Предтечі (Хрестителя), що припадає на 29 серпня/11 вересня; за народ-

ним звичаєм, у цей день не беруть у руки ножа, сокири, хліб ламають руками; не варять борщу; нічого не можна різати, що нагадує голову (наприклад, капусту); з цим днем пов'язані вислови: «Іван Пісний настав, літо красне забрав», «Якщо на Івана Купала збирають переважно трави, то на Івана Пісного — коріння».

Голідна кутя́ — третя кутя після різдвяної та новорічної, що припадає на вечір перед Богоявленням (Водохрещами), або на другий Святвечір (5/18 січня), коли цілий день постять, а на вечерю подають тільки пісні страви: смажену рибу, вареники з капустою, гречані млинці на олії, кутю та узвар; після вечері діти «проганяють кутю», говорячи: «Тікай, кутя, із покуття. А узвар — іди на базар, Паляниці, лишайтесь на поліці»; коли «кутю проганяли», батько присмалював дітям чуби, — «щоб вовка не боялися» (можливо, звідси відома приповідка «не бачив ти ще смаленого вовка»); виносили пізно ввечері «дідуха» в сад і спалювали його, ніби розправляючись із зимою; попіл дівчата висипали на город, — «щоб огірки родили»; на Голодну кутю, яку в Галичині та деяких інших місцях називають *Щедрий вечір*, а в Карпатській Україні — *Бабин вечір*, виконують ті самі обряди, що й на Багату, але вже не так урочисто; існує народна прикмета, — «якщо на Голодну кутю був сніг — буде й гречка».

голодомір — штучно створений масовий голод з метою винищення населення внаслідок голодної смерті; історія України фіксує такий період, що припадає на 1933 р., коли керівники колиш-

нього Радянського Союзу створили умови для голодної смерті мільйонів українців з метою насильницького проведення і завершення колективізації сільського господарства.

голосіння — ритуальний (ще дохристиянський) поховальний обряд, що супроводжується старовинними народними обрядовими піснями-плачами речитативного характеру; прикладом похоронного голосіння є плач Ярославни в «Слові о полку Ігоревім», але сам обряд відомий з найдавніших дохристиянських часів у багатьох європейських народів; про голосіння згадує Біблія: «І прибув Авраам голосити над Саррою та плакати за нею»; в українських обрядах покійнику плаче тільки рідня, зазвичай самі жінки; проте у Західній Україні ще й тепер є фахові голосільниці; голосять звичайно в хаті, але часом і над могилою та на поминках; на Лемківщині знаний обряд йойкання; як ховали гетьмана Івана Мазепу в серпні 1709 р. в Бендерах, за його труною йшло кілька українців, які кричали й голосили; найдавніші відомості про голосіння — це дані Іпатіївського літопису під 945 р. про княгиню Ольгу, яка просить учинити *трізну (див.)*, — «да поплачюся над гробом его»; коли вчинили трізну (пізніше християнство це заборонило, наслідуючи застереження Біблії), княгиня «плакає по мужи своєм»; голосіння-плач стало згодом жанровою формою староукраїнської літератури у М. Смотрицького, Г. Смотрицького, К. Острозького, І. Вишенського.

голі́та *див.* **голя́к**.

голу́б (зменшено-пестливі — *го-*

лубець, голубчик, голубчикок, голубьонько, голубок, голубочок; голубеня, голуб'я — пташа голуба; ж. голубка, голубиця; зменшено-пестливі — голубонька, голубочка) — 1) птах ряду горобцеподібних з різнобарвним оперенням та великим волом; Божя птиця, жертвний птах, біблійний символ Святого Духа; до останнього часу вважалася святою птахом в багатьох місцевостях України; у деяких народних обрядових піснях уособлюється як ангел і навіть як Святе Різдво; у фольклорних уявленнях голубам приписується чарівне створення світу; про це свідчать варіанти обрядових пісень; у Галичині: «Коли не було з нагада (спочатку) світа, Тоді не було неба, ні землі, А подем було сине море, А серед моря зелений явір, На явороньку три голубоньки, Три голубоньки радоньку радять, Радоньку радять, як світ сновати...»; у Північній Буковині: «Як ще не було початку світа, То ще не було неба, ні землі, А лишень було широке море, А на тім морі явір зелений, На тім яворі три голубочки, Три голубочки раду радили: — Як би ми, браття, Світ поставили?»; ще в одній народній колядці знаходимо відгомін давніших вірувань у голубів як творців світу: «Що ж нам було з світа початку? Не було нічого, єдна водонька! На тій водоньці одне деревенько, А на тім деревеньку шовкове гніздо, А в тім гнізденьку три голубоньки, Не три голубоньки — три янголоньки»; можливо, тому в Україні існувала заборона на вживання голубиноного м'яса; вірили, що ті, хто тримає голубів, матиме достаток і щастя; у рушниковій вишивці чи не найчастіше бачимо мотиви голуба та голубки;

взагалі в Русі-Україні шанували птахів, не кривдили їх, забороняли торкатися гніздечка, весною підготовували; до таких належали й голуби; за легендою, коли Христа було розп'ято на хресті, а воїни обходили Голгофу й перевіряли, хто ще живий, то голуб проворкував над Ісусом: «Умер!» (хоч той був ще живий) — на відміну від горобців, що цвірінкали: «Жив-жив!»; воїни почули горобців і перебили ще живому Ісусові ноги; у багатьох народів світу (у тому числі й українського) голуби виступають символом широкого, ніжнього, вічного кохання, тому кажуть: «Любляться, як голубів пара»; у Панаса Мирного читаємо: «Вони [Галя й Чіпка] справді як ті голуби: де одно, там і друге»; назва виступає традиційним народнопоетичним порівнянням (у Л. Глібова: «Кучерявенький синок, як той сизий голубок»); у весільних піснях птах символізує молодого (голуб) і молододу (голубка), згідно з чим послухати гудіння голубів означає засвататися і покинути свій рід; два голуби символізують любовно-шлюбні стосунки, творчу силу, кохання (тому фігурками голубів оздоблюють весільний коровай); два голуби нарізно символізують невірність; у піснях голуби п'ють воду, а потім розлітаються — символ розлуки, і, навпаки, разом п'ють воду, цілюються і крильцями обнімаються — символ згоди між закоханими; голуб без пари символізує самотнього чи покинутого парубка; разом з тим птах символізує небесного вісника й душу померлого; з птахами народ пов'язує також різні прикмети, — «голуби воркують — буде тепла, гарна днина», «де водяться голуби, там хата

не горить». *Ходить голуб сивий волохатий* (А. Метлинський); *Ой по горі по крутій голуби літають, Не знала я розкоші — вже й літа минають* (пісня); *По надвір'ю вітер грає, Голуб голуба ганяє* (Л. Глібов); *Ой голубчикок гуде, а голубка не знає* (А. Метлинський); 2) уживається як ласкаве наймення або звертання до чоловіка (жінки), отже як вираження любові й ніжності; виступає також як символ доброти, чистоти, незлобистості, пор. у П. Куліша: «Уродилася Настуся — серце голубине»; найкращий народний епітет для батька — це батечко — сизий голубочок. *Прости мені, мій голубе, мій соколе милий* (Т. Шевченко); *Ой, чого ти зажурилась, голубко сизенька?* (пісня); *Ганусю, рибко, душко, любко, Рятуй мене, моя голубко* (І. Котляревський); *Та я їду по під дуба, звідаюся дуба, Та чи сюди доріжеша до мого голуба?* (коломийка); *Мій голубчику-братоньку, Прийми мене на зимоньку* (пісня); 3) тільки **голуб** (**голубець**) — прикраса з паперу, воску або інших матеріалів, що має вигляд такої птиці; висіли у сільських хатах перед образами. *Перед образами висіли на шовковинках голуби, зроблені теж з шпалерів* (Г. Квітка-Основ'яненко); 4) тільки **голуб** (**голубець**) — виріб з тіста у вигляді цієї птиці; такі голуби печуть 9/22 березня в день *Сорока святих* (див.) і роздають дітям, — «щоб птиця водилася»; ними також прикрашають весільний коровай; див. ще **тотем**. *Печені голуби не летять до губи* (М. Номис); *Печені голубки нікому до рота не падають* (прислів'я); *Одні руки скручували рибчисті качалки в шишки, другі ліпили голуби, треті наліплювали з чорнушки очі* (І. Нечуй-Левицький).

голяк — 1) убога людина, злидар; **гольота** — голяки, злидарі. *Не йди туди, вражий сину, де золота не* (П. Чубинський); 2) **Гольота** — прізвисько легендарного козака (оспіваного в «Думі про козака Голоту»), хороброго лицаря, що не боїться «ні вогню, ні меча, ті третього болота».

го́ни — спочатку — довжина зораного поля, а також зорана ділянка в довжину, яку називають *перегінкою*; згодом — старовинна народна міра довжиною від 60 сажнів (невеликі гони) до 80 сажнів (середні гони), 120 сажнів (добрі гони) і навіть 160 сажнів (в Одеському повіті); про гони вже згадується 1586 р. в писемних пам'ятках. *Чи я пишиця, що довгі гони?* (П. Чубинський); *Той змій та такий був сильний, що за гони до себе не підпускав, так диханням і побивав* (казка).

гонити шуліку (шуляка) див. Рб-зигри1, шуляк2, Ярило2.

го́но́р — 1) у старовину — честь, гідність. *Польща запалала, Паник сказалися ...Кричать: «Гонору слово, дарма праця! Поганець!»* (Т. Шевченко); *Гонор великий, велика й шалоба — Бучний утворі запевне подоба: Сяючи, йшов по бенкетах веселих З чистого золота кований келіх* (Я. Щоголев); 2) у теперішньому значенні — перебільшене уявлення про власну гідність; чванливість, пиха. *Шляхтич за гонор уха рішився* (М. Номис); *Весь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кинів, клетотів у його душі* (І. Нечуй-Левицький); *Голий, як пляшка, а гонор, як у пана-лялика* (приказка); *Що гонор — то й гонор* (М. Номис); *Що гонор, то норів, що голова, то й розум* (М. Номис); *Гонор гонору лютить, а холод — душу* (прислів'я).

гончар (*гончаріха* — дружина гончаря; *гончарівна* — дочка гончаря; *гончаренко* — син гончаря; *гончарня* — майстерня, де виготовляють вироби з глини; *гончарство* — заняття гончаря; прикметники — *гончарний, гончарський, гончарівий*) — майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини; здавна славляться вироби опішнянських гончарів на Полтавщині. *Гончаря глина годувє* (приповідка); *Нехай горшки б'ються на гончарову голуву* (М. Номис).

гопак (зменшено-пестливе — *гопачок*) — український народний швидкий танець, одиночний, парний або груповий; його танцюють колом, лавами, гусаком. *Побравшиє у боки, вибивають під бандуру гопака веселі злидні* (П. Куліш); *Ой гоп гопака! Полубила козака* (пісня); фразеологізм: *гопакá садіти* (*оддирати, вибивати* і т. ін.) — танцювати гопака із запалом; *Метелиці та гопака Гуртом оддирають* (Т. Шевченко).

гора (зменшене — *гірка*) — 1) значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; символіка гір у народній творчості багата; передусім це перешкода; за легендами, гора — творіння диявола: «Що Бог створив, то рівне, то чисте. А вже що ідолове, то саме каміння і гори, і всякі викрутаси»; у народних піснях далекий та важкий шлях зазвичай лежить «через тії річки бистрії, через тії гори крутії»; тому в одній пісні маємо пряме звернення: «Або, гори, розступіться, або мене прикрийте, Маєте нас розлучити, ліпше вже забийте»; гори символізують також тугу, печаль (звідси й молитва: «Порівняй, Боже, гори-

долини, щоб було рівненько, Щоб од свекорка та до батенька ходити близенько»); багатство («Гори й долини тяжко зрівняти»), високе суспільне становище («Він іде вгору», «Тяжко йти догори, та зате далеко видно»), кохану (особливо недосяжну: «Одна гора високая, а другая низька: Одна мила далекая, а другая близька»); гора передає асоціативні зв'язки через паралелізм *гора — село і гора — долина*: «І по горах і по долинах сив голу-бонько літає, собі пароньки шукає, товариша викликає: — Товаришу, вірний брате, виклич мені дівку з хати», а також асоціацію *гора — горе*, тому «жити на горі» часто означає жити в горі: «Ой ти живеш на горі, а я під горою, Чи ти тужиш так за мною, як я за тобою?»; фразеологізм: *золоті гори обіцяти* — спокушати незліченними багатствами, незвичайними перспективами; 2) *див. Ліса гора*; 3) *див. Крiсна гірка*.

горб — скривлення хребта як фізична вада; символ вродженої хибності («Свого горба не бачить» — про того, хто бачить чужі, а не свої хибності; «Горба не сховаєш» — про лицеміра; «Горбатого й могила не випростає» — про невиправні недоліки), прикраси («Старість не прийде з добром: коли не з кашлем, то з горбом»; «Кожний має свій горб», «Все беру на свій горб»).

горіцвіт — весняна рослина з великими жовтими квітками; адоніс; у народі рослину називають *жовтоцвітом, зячим маком, купівником, польовім крiпом, стародубкою, черногіркою*; широко використовується в народній медицині; здавна використовується як чарівне зілля (*див. ще дрік*). *Зажарили го-*

лівки горицвіту, загула бджола (С. Васильченко); *Польові пахоці: чебрець, жовтоцвіт* (Панас Мирний).

горілка (зменшено-пестливі — *горілонька, горілочка*) — традиційний український міцний алкогольний напій, що є сумішшю винного спирту та води у певній пропорції; стара назва горілки — *оковита* (*див.*); у різних місцях напій називають по-різному, наприклад у Закарпатті — *пiленкою* (*див.*); народ не схвалює надмірного захоплення цим напоєм: «Горілка багато шкоди робить: вона і розум затьмарює, і на зле штовхає»; народні афоризми-застереження щодо пиятики: «Горілка з розуму зводить», «Горілка господарем не зробить», «Горілка до доброго не доведе», «Горілка душу нищить», «Горілка біла ніс красить на червону, а репутацію на чорно», «Де горілка, там і сльози», «Хліб на ноги ставить, а горілка з ніг валить»; горілку здавна пов'язують з дідьком («Горілка — то дідьчине насіння»); подекуди вірили, що на дні чарки сидить дідько, тому не допивали до кінця. *Без горілки нема говірки* (М. Номис); *Горілочко оковита, я за тебе буду бита* (І. Франко); *Паленка робить чоловіка глухим* (приказка); *Добра вода, що не мучить ума, а горілка, як та дівка, хоч кого підведе* (приповідка); *Горілка-огненниця* (І. Франко); *Горілка — не дівка, а Семен — не дурень* (приказка); *Гірка горілка, та й пиття не солодке* (приказка).

горілля — піддавання дії вогню, знищення вогнем; у народній символіці — лобов; гуляючи в *горюдуба* (*див.*), той, хто горів, вимовляв таку формулу: «Горю, палаю, серцем страждаю, кого люблю, того

спіймаю»; відповідно *не горіти* означає «не любити»: «Зелена ліщина-нонька не горить, ой курить, молодая дівчинонька не любить, а дурить».

горіх — плодове дерево родини горіхових, найпоширенішим видом якого є волоський горіх; здавна поширеним видом горіха в Україні є ліщина (горішина), і народна символіка пов'язана передусім з її плодами; зернами злаків та горіхами обсипали молодих у весільному обряді, горіхами прикрашали весільне *гільце* (*див.*); горіхи символізували добрий урожай, багатство у плодочістві; щоб дістати зернятко з горіха, треба його бити (звідси вирази *налуцив йому горіхів*, тобто побив, або *дістати на горіхи*, тобто побити, відповідно *дістатися на горіхи* — бути побитим); лушення горіхів вимагає чималих зусиль, тому це стає основою багатьох образних висловів: «Горіхи не летять до стріхи», «Горіхи — то така річ, що коли б хтось їх товк, то я б їх їв», «Того горіха не вгризеш»; про важку справу або сильну духом людину кажуть: «То твердий горіх (горішок)»; пустий горіх символізує нікчемність, безвартісність: «Я за те й пустого горіха не дам», *Сім міхів горіхів* (М. Номис); *Ой у лісі на горісі сорока зависла* (П. Чубинський).

горлиця (зменшено-пестливе — *гiрличка*) — 1) лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб; у народі — віщий птах і символ жінки, що тужить і сумує; за поведінкою птаха угадували посівну пору, — «горлиця зворкувала — час сіяти коноплі». *Воркувала горличка у садку* (Л. Глібов); *Так окужилась, мов та Гiрличка* (М. Номис); 2) символізуючи подружню вір-

ність і кохання, уживається також як пестливо-ласкаве звертання до дівчат та жінок; горлиці нібито ніколи не літають поодиноці, а парами; коли ж одна з них згубить пару, то тужить, не сідає на зелені віти, а на сухі, не п'є чистої води, а каламутну; пор. у Г. Сковороди: «Любов моя прибуває й по смерті» (з символом посмертної любові автор пов'язував горлицю). *Нехай мене мир не знає, коли я зраджу тебе, моя горличко* (Марко Вовчок); 3) старовинний український народний танець і музика до нього; 4) (з великої літери) українська сольна народна пісня. *Отакий-то Перебендя, Старий та химерний, Застіває про Чалого — На Горлицю зверне* (Т. Шевченко).

гoрло (зменшено-пестливе — *гoрлечко*) — передня частина шиї, в середині якої знаходиться початок стравоходу і дихальних шляхів, тому *перерізати горло* означає для людини смерть (звідси *горлова справа* — справа, що загрожує смертю, *карати на горло* — карати смертю (див. *кара*4), *дарувати горлом* — звільнити від смертної кари, *горлом пахне* — загрожує смертна кара); горло символізує захланність («Горло без дна — скільки сип — ще влізе», «Горло яке вузьке, а воли й корови пожирає»); про ненажеру кажуть: «То — несите горло» або «То ще вовче горло»; символізує ще крайню міру («Маю того по саме горло», «Вже мені до горла доходить»). *Мов хто обложив кригою Петрове серце, мов хто холодними руками узяв за його горло від тих слів* (Панас Мирний); *Проханий кусок горло дере* (М. Номис); *Щось у горлі деренчить, треба його промочить* (примовка); фразеоло-

гія: *гoрло прополоскати* — трохи випити; *Кісткою стати (застряти) в горлі, потерек горла стати* — стати на перешкоді, перешкодити; *на все горло* — дуже голосно.

горнець див. *гoрщик*.

гoрниця = *гiрниця* (зменшено-пестливе — *гoрничка*) — гарно прибрана (звичайно парадна) кімната; світлиця. *У городі Киїлії татарин сидить [панує] бородатий, по гiрницях походить* (дума).

горностай = *горноста́ль* — цінний хутряний звір родини куніцевих, а також хутро цього звіра; колись широко водився в Україні і в минулому був об'єктом великого промислу; символ винахідливості в небезпеці; Ігор Святославович у «Слові о полку Ігоревім», тікаючи з полону, біжить горностаєм в очеретах; цінне хутро тварини з давня вживали на королівські мантії; руські князі обдаровували одним одного горностаєм, як і соболями; у деяких весільних піснях, горностаї — це птахи: «Летів горностаї понад став, Попускав пір'ячко на весь став». *Гаєм-маєм, лебедем-Дунаєм, а стенами — бистрим горностаєм* (Ю. Федькович); *Вода сосну підмиває, горноста́ль корін під'їдає* (П. Чубинський).

горобець — 1) (зменшено-пестливі — *горобчик, горобчикок; горобеня, горобенятко* — пташа горобця) маленький сирій птах, який живе перев. поблизу житла людини; птахові притаманна шлюбна символіка, а також символіка спритності, моторності, злодійства; у народному світосприйманні набув недоброї слави — якщо б'ється в шибку, то в родині буде покійник або погані вісті; єдиний із птахів, що не святкує Благови-

шення і в'є у цей день гніздо; стара християнська легенда оповідає: коли Христос помирав розп'ятим на хресті, то воляки, які перевіряли, хто на Голгофі ще живий, підійшли до Христа, і горобці відразу зашвірінькали: «Жив-жив! Жив-жив!»; цим вони виявили, що Ісус ще живий, і після цього йому воляки поперебивали ноги; відтоді горобці приречені лише по смітниках шукати поживи; в Галичині кажуть, що «горобець — дільчин птах»; з осені на Семена горобців забирає до себе чорт, і їх восени і взимку стає мало; горобця за його провини часто мучать, особливо діти (про це пише П. Куліш у «Чорній раді»); старому (стріляному) горобцеві народ не відмовляє в мудрості та хитрощах, — «старого горобця на полову не зловиш», «старого горобця не підманиш», «то стріляний горобець», «стріляного горобця на полові не обдуриш», «знає старий горобець усі шпари в клуні»; птаха змушує до цього його «шкідницька доля», — «горобець не сіє, не жне, а зернятка клює», «горобці шкоду роблять, а синиця в спаш упале»; птах символізує також легковажність («Горобці тобі в голові швірінькають»), життєрадісність та витривалість («Веселий, як горобець», «Горобчик — жвавий хлопчик», «Горобець на все удалець»); виступає також символом найменшої міри: «Води — горобцеві по коліна», «Ліпше горобець у руці, ніж журавель у небі» (краще мала, та користь, ніж велика, та непевна); за поведінкою горобців визначали можливі погодні зміни, — «горобці збираються зграйками — на дощ», «як горобці купаються, то дощ буде». *Горобець — молодець, а ластівка кра-*

ша (М. Номис); *Горобець маленький, а серденько має* (М. Номис); *Летів горобець через хлівець та узор хур, хур* (загадка — дим); *Горобчик манісінський, на ніженьку кривісінський* (Б. Грінченко); 2) рід національного орнаменту на писанках.

горобина — дерево з оранжево-червоними ягодами, які ростуть гронами, а також плоди цього дерева; має великі лікувальні властивості, тому здавна використовується в народній медицині; гілка горобини символізує палицю Перуна (звідси *горобині ноці*, тобто грозіві; їх спостерігасмо, коли цвіте горобина або коли визрівають її плоди, тобто в середині літа або на початку осені; за горобиною вгадували погоду й урожай, — «пізно цвіте горобина — на довгу осінь», «урожай горобини — на морози взимку», «горобина рано цвіте — багато вінса буде». *Обступили стару, як горобці горобину* (Марко Вовчок).

гoрод = *град* — старовинна назва міста (спочатку як загороджене місце, належно укріплене, щоб хоронитися від нападу ворога, тому городи споруджували на малодступних місцях, перш. на кручах при річках, обносячи їх валом і ровом); згодом деякі розрослися й ставали великими містами; город складався з двох частин — внутрішньої (дитинець) і зовнішньої (острог, «окольний город»); Київську Русь звали «землею городів», яких багато збудували Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький. *У долині, мов у ямі, На баглиці город мріє* (Т. Шевченко); *Що город — то норів* (М. Номис); *Що город, то й народ* (приказка).

горoд — 1) (зменшено-пестли-

ве — *горбдець*) ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів; між городами пролягають межі як символи свого/чужого; городи спускаються часто до берега річки, ставка, тому за ними були традиційні місця зустрічі, побачення; *ходити горóдами* означає «ходити так, щоб ніхто не бачив». *Через левади та городи два кума йшли з весілля до господи* (Л. Глібов); *Сидить, як качан в городі* (М. Номис); *Мій город — як моя комора* (приказка); *Не лїзь у городи, бо наробиш шкоди* (приповідка); 2) рід народної гри, а також старовинного хороводу.

Горóдник див. Кóнона день.

горóх (зменшено-пестливе — *горóшок*; насінина гороху — *гороши́на*; зменшено-пестливе — *гороши́нка*) — 1) польова і городня трав'яниста рослина родини бобових з круглим насінням (горошинами); для фольклорного сприйняття важлива властивість гороху витися («Вийся, горошку, в три стручки» — П. Чубинський); традиційна їжа селянина (кажуть: «Горох, капуста — хата не пуста» або «Коли є горох, капуста, то хата не пуста» або ще «Потрошку горошку — надалі буде»); символізує незахищеність, коли кажуть: «Живу, як горох при дорозі», тобто «погано», або «Горох у полі, як дівка в дому: хто не пройде, той і вщипне» або ще «Горох у полі те, що дівка в коморі: хто прийде і рипне, кожний дівку вщипне», також сльози («Сльози в нього, як горох, котяться»); з горохом пов'язували нещастя, біду, тому його не домішували до інших зерен, коли ходили посівати на Новий рік; дітей лякали, відганяючи від при-

надливого молодого гороху: «Не йди в горох, бо там залізна баба сидить»; рослина служила звабою для чоловіків і жінок (у позашлюбних зв'язках), тому жартують: «Як бачились у горосі, та й досі», «Почув (постеріг) лопатки в горосі», «Скік-скік через попів тік, та до Гапки в горох, ох як гарно удвох!»; пов'язують із нечистою силою, коли кажуть про побитого віспою: «На його виду (У його на лиці) дідько горох молотив», «У його на виду чорт сім кіп гороху змолотив»; про чийсь плутану розмову зауважують: «Змішав горох з капустою»; про незгоду, незлагоду кажуть: «Те в горох, а те в чечевичцю»; про марні спроби подіяти, вплинути на когось констатують: «Хоч горохом об стінку, а він усе своє»; про щось несподіване: «Торох — об стіну горох!»; рослина використовувалася в різноманітних обрядах та ритуалах, пов'язаних зі шлюбом та дітонародженням; використовували й у шкідливій магії, — коли гороховий стручок з десятьма зернинами покласти на воза, котрим наречені мають їхати до вінця, то коні не рушать з місця; з горошини, що котилася до криниці, народився богатир Котигорошко; одна з основних страв на Святвечір; за повір'ям, людина, яка з'їла горох натшесерце, набуває здатності зрочувати. *Горох — людська примана* (М. Номис); *Ой через межу горошок та постелився* (А. Метлинський); *Одного разу пішла жінка на річку прати, коли ж котиться горошинка по дорозі. Жінка взяла горошинку та й із їла* (казка); фразеологізм: *як горóх (горóхом)* — дуже швидко (звичайно про розмову). *Засипав, як горохом у бочку* (М. Номис); у сполученні:

колóчений горóх — давня страва з гороху — розтертий горох у вигляді киселю; 2) (з великої літери) казковий цар (король); О. М. Афанасьєв пов'язує фольклорного царя Гороха з міфічним богатирем *Покоти-Горошком*, чи *Перекоти-Горошиною*, що народився з горошини, яку проковтнула цариця; на його думку, символіка цього імені пов'язана з Перуном, передусім з громом і блискавкою, які той посилав; у сполученні: *за царя (короля) Горóха (Горóшка)* — дуже давно. *За царя Гороха, як було людей трохи* (приповідка); *За царя Горошка, як було людей трошки, як сніг горів, а соломою тушили — і свині з походу йшли* (М. Номис); *Се було за короля Горошка, але хліба не було ні трошки* (приказка); 3) тільки **горóшок** — рід весняного хороводу магичного характеру (співали: «Вийди, горошку, в три стручки, а роди, Боже, в чотири, в чотири»); 4) **Горóх див. Котигорóшко.**

горохв'яники — давня страва української кухні — млинці з горохового борошна. *За млинці підтюпцем поспішали з горохв'яниками і всякими ласощами* (Г. Квітка-Основ'яненко).

гóрщик = горщóк = горнєць (зменшені — *гори́щчок, гори́щечок, гори́щ, гори́щатко*; малий горщик — *горня́*; зменшено-пестливе — *горня́тко*) — гончарний виріб — глиняний посуд, у якому здавна варили їжу (звичайно в печі); за давнім повір'ям, горщики добра господиня не лишає відкритими, особливо на ніч — у них може впасти щось нечисте; часто символізує людину, коли кажуть: «Ліпше старий горнець, як новий череп» (тобто старий наречений, та надійний),

«Горнець котлові докоряє, а оба засмальцьовані» (обидва однаково лихі); розбите горня — символ руїни, розбрату; *дірявий горщик* — марнотратник; *щербатий горщик* — нещаслива, невдатна людина. *Горники не святі ліплять* (прислів'я); *Немає ні в горщику, ні в мішку* (приказка); *Осадила, мов горщик від жару одставила* (приказка); *Щербатого горшка ніколи не наповниш* (М. Номис); *Хоч малий горщик, та м'ясо варить* (прислів'я); *Пороженій горнець дзвенить, а повний мовчить* (приказка); *У неї полум'я на припичку, на жару горники й горнята* (І. Нечуй-Левицький); *Єсть молоко — буде й горнятка* (прислів'я); *Є в горщику молоко, та голова не влізе* (М. Номис).

горю́дба — рід старовинної весняної гри, що зберігає ознаки старого шлюбного звичаю — умикання; *див. це горіння.*

госпóда (зменшено-пестливе — *госпóдонька*) — домашнє (звичай сільське) помешкання, а також господарство, обійстя; помешкання родини на чолі з *госпóдарем* і *госпóдинею*. *Дівчинонько, пусти на господу!* — *Козаченьку, боюсь поговору* (пісня).

госпóдар (зменшено-пестливі — *госпóдарик, госпóдарчик, госпóдаренько*) — 1) хазяїн у господі, домі, господарстві; також голова родини, господарства; у народі господаря завжди оцінювали прискіпливо, за його працею, — «господаря видно по господарству», «господар на всю губу», «господар з тебе кепський, як з собачого хвоста сито», «справжній господар в руках носить ніж, а у шапці голку», «за добрим господарем і худоба сумус»,

«господаря пізнають по воротах». *Де господар не ходить, там нивка не родить* (прислів'я); *Що ж місячик — то господарик, що сонечко — то господи́нька* (пісня — відгомін дохристиянського обожування небесних світл); 2) (з великої літери) **Пан Господар** — давнє язичницьке божество, найстаріший бог Світла або Неба, можливо, Сварог, батько Дажбога; у колядках він гарний, пишний, гордий та багатий; живе на горі на великому дворі, який стоїть на сімох стовпах, обгороджений золотим терном, з дорогими золоченими ворітьми; кругом нього слуги, а він сидить за понакриваними столами, на яких стоять золоті свічі, золоті кубки з вином, лежать калачі з ярої пшениці; на Господареві сорочка як лист тоненька, як біль біленька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі; через калинові та золоті мости до нього приходять у гості боженько — золоте сонечко, місяць, зорі і дрібен дощик; сам Господар ходить у рай по калиновім мосту (*див. міст*⁴); його стрічають янголи; в образі Господаря вбачаємо якогось світлого бога, можливо, Білобога, старого, мудрого і поважного, явно старшого над богинею Сонцем та іншими небесними світилами; богиня Сонце — можливо, його дружина. *Ішов, перейшов місяць по небі: Зірниця сестриця каже: «Ходи до мене бога шукати!» Найшли ми бога, Пана Господаря* (колядка); 3) (з малої літери) **пан-господар** — в обрядових різдвяних піснях — хазяїн, господар дому (звичайно господар-хлібороб), до якого шанобливо звертаються колядники (щедрувальники), вітаючи родину з Новим роком і Різдом Христовим,

зичачи їй усіляких гараздів. *Чи дома, дома цей пан-господар? Цей пан-господар на ім'я Михайло?* (колядка); *Щоб і хліб родився, Щоб і скот плодився, Щоб і наш пан-господар Нічим не журився* (колядка).

господи́ня (зменшено-пестливі — *господи́нька, господи́ньчка*) = **господарка** — хазяйка в господі, домі, господарстві; у народі господи́ня оцінювалася за ладом у господі, за достатком у скрині; здавна вона була душею родини, дому, — «господи́ня в дому — покрива всьому», «без господи́ні хата — що день без сонця», «господи́ня, коли повна скриня», «у доброї господи́ні і півень несеться»; вважалося, що в хаті має бути одна господарка — «дві господи́ні в хаті не дадуть ради кошенияті», «де багацько господи́нь, то ту хату хоч покинь». *Де багато господи́нь, там хата не метена* (приказка); *Ой хто любить господаря, а я господи́ню* (пісня); *Прийшов наймит, прийшов бідний, Воли розпрягає, Господи́ня з усіх мисок Та в одну зливає* (пісня).

Господи́ній слуга *див. Божий слуга*.

Госпо́дь — 1) одна з назв Бога у християн; у дохристиянські часи слова *госпо́дь* і *госпо́дин* не розрізнялися, тому Ярославна у «Слові о полку Ігоревім» за дохристиянським звичаєм звертається до вітру і сонця, як до богів, формою *Господи́не*; арабський письменник Х ст. Ібн-Даст описує найстарішу молитву слов'ян: під час жнив слов'яни беруть ківш просяного зерна, підіймають до неба й моляться: «Господи́не (що дорівнює «Господи»), ти дав нам поживу, дай же нам і нині її по достатку»; за християнського часу слово *Госпо́дь* стало синонімом до слова *Бог*, а сло-

во *госпо́дин* — шанобливою назвою для світських заможних осіб; віра в Бога (Господа) як заступника людини залишила в мові стійкі вигукові вирази на зразок «О Господи!»; «Госпо́дь його знає!», «Госпо́дь з тобою!», «Не дай (не доведи, не приведи) Господи!», «Прости Господи!», «Хай Госпо́дь милує (боронить)!», «Хвала Господові!» (*див. ще Бог*¹ і фразеологію нижче). *Мій любий краю неповинний! За що тебе Госпо́дь кара, Карає тяжко* (Т. Шевченко); *Господи, помилуй, або дай що!* (М. Номис); фразеологізми: *сла́ва тобі, Ѓсподи = сла́ва Б́гови* (*див. Бог*¹); *хай Госпо́дь милує (одво́дить)* — уживаються для вираження заперечення, небажаності чого-небудь; **Госпо́дь-Бог = Бог** (*див. Бог*¹). *Госпо́дь-Бог лихих карає. Душа моя знає* (Т. Шевченко).

госте́ць — хвороба, схожа на ревматизм; видавалася якоюсь демонічною силою, що обирала місцем перебування тіло людини і завдала їй лиха, тому кажуть: «Мне, як гостець бабу»; про неприємну людину казали: «Ходить, як гостець по костях»; існували замовляння від цієї хвороби, з яких видно, що гостець може походити з найрізноманітніших причин — «з вітру, з холоду, з роботи, з поганих очей — чоловічих, жіночих, дитячих, з раннього світання, північного, вечірнього, південного, з сонця».

гости́на (зменшено-пестливі — *гости́нка, гости́нонька*) — перебування в гостях, на правах гостя; гостювання (*див. ще гість*¹); символ короткотривалого життя: «Всім нам тут коротка гости́на» — про неминучість смерті; «З гости́ни додому!» — про чийсь смерть. *Лиха гости́на, коли лиха година* (М. Но-

мис); *Де все гости́на, там голод недалекий* (М. Номис); *Три дні ходу — днина гости́ни* (приказка); *І це мого сина з гости́ни не видно* (М. Максимович); у сполученнях: *у гости́ну, у гости́нку* — у гості, гостювати. *Я тудою йтиму до батенька в гости́ну* (А. Метлинський); *Через долинку та в гости́нку* (М. Номис).

гости́нець — 1) (зменшено-пестливі — *гости́ничик, гости́ночок*) — якась річ або ласощі, що зазвичай привозять, приносять або передають звідки-небудь як подарунок (*див. ще гість*¹); очевидно, пам'ять про стародавні дарунки купців — гостей за гости́ну. *Так і гости́нців брать не хоче, Не хоче й пана закохать* (Т. Шевченко); *Якого ти мели, тату, гости́нця купив?* (М. Номис); *Ой приїхав мій миленкий з дороги, Привіз мені гости́ничик дорогий* (П. Чубинський); 2) удар, постріл; предмет, яким завдають удару; травма від чийогось удару. *Без міри пороху підсипає* [Голота], *Татарину гости́нця у груди посилає* (дума); 3) великий битий стовповий шлях; *див. ще гість*². *Попід Кам'янець збитий гости́нець* (П. Чубинський).

гости́нність — народна традиція з любов'ю та повагою приймати і частувати гостей; також готовність, бажання приймати гостей і пригощати їх; сама церемонія гостинного приймання кого-небудь; ще імператор Маврикій (VI ст.) пише: «Слов'яни сердечні до чужинців, гостять їх у себе і дружньо проводять їх з місця на місце, куди їм треба. А коли через недбалість господаря стане гостей яка кривда, то проти такого господаря озброюється його сусід, бо кривда

для чужинця, то безчестя для всіх»; Ібн-Русте (X ст.) пише про русів, що ті шанують чужинців і ласкаво з ними поводяться, а коли гості вдаються під їхню опіку, боронять їх від усякої пригоди; історик Гельмольд (XII ст.) пише, що «немає народу привітнішого від слов'ян через їх гостинність»; з давніх часів наші предки вірили, що «гість у дім — Бог із ним», тому гостя приймали щедро, мали навіть окремий дім, призначений для гостей; там був стіл з різними напоями та стравами; здавна стіл для гостей накривали чистою скатертиною і припрошували до нього всякого гостя, свого чи чужого (*див. ще гість*!); званого чи несподіваного гостя обов'язково припрошують сідати, що пов'язано з різними прикметами: «Сідайте, аби діти спали», «Сідайте, аби квочки добре сідали (щоб рої сідали, щоб старости сідали, щоб усе добре сідало)»; пригосаючи, кажуть: «Чим багаті, тим і раді», «Чим хата багата, тим і рада», «Що хата має, тим і приймає». *Українська гостинність; Старосвітський звичай гостинності; Виявляти гостинність; Дякувати за гостинність.*

гоцак = **тропак** — український народний танець з характерними стрибками; за характером виконання близький до гопака; також музика до цього танцю; у сполученнях: *вибивати (біти, садити, утинати, вистрібувати і т. ін.) гоцак (тропак)* — танцювати гоцака (тропака) з запалом, з завзяттям; *ударити (утнути, піти і т. ін.) гоцак (тропак)* — почати танцювати гоцака (тропака) завзято, з запалом. *Жижки од танців задрижали, вистрибувавши гоцака* (І. Кот-

ляревський); *Москаль покинув глек та садить гоцака* (Є. Гребінка); *Усі чоботи свої побив* [Масляк], *вбиваючи гоцака* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Постав мені закаблучки з високого лубка, Щоб я браво танцювала тропака* (П. Чубинський); *Одяглась* [Ориця], *як на свято, і почала танцювати перед своїм чоловіком. Він так втішився, так звеселів, що зразу скочив з печі і, здоровий, пішов тропака посеред хати* (казка); *Козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука і вибивало тропака* (О. Стороженко).

грабкі — пристрій (граблі) до коси при косінні злакових — жита, пшениці, вівса, гречки; *косити на грабки* — косити косою з такими граблями.

граблі (зменшено-пестливе — *грабелькi*) — стародавнє сільсько-господарське знаряддя у вигляді валка з дерев'яними або залізними зуб'ями, насадженим на довгий дерев'яний держак (*грабліще, грабілно*); призначене для згрібання скошених стебел, розпушування землі і т. ін.; символ егоїзму, захлапності, звідки й *руки загребуці*, і вислів: «Нема граблів, щоб від себе гребли»; інколи використовували у весільній обрядовості. *Се ще вилами писано, а граблями скороджено* (про що-небудь нездійсненне або малоімовірне — М. Номис); *Ти підеши з косою, діти з грабельками, ти будеш косити, діти загібати* (П. Чубинський).

гравілат — багаторічна трав'яниста рослина родини розових з багатоголовим кореневищем червонуватого кольору; за народним повір'ям, настій з рослини відганяє злих духів, тому ним кропили обійстя, світлицю, повітку, поля

від нещастя, шкідників та всякої пошесті; мили дійки корів, кіз та овець, щоб відьомське поріддя не «висисало» молока; настій додавали в ритуальне тісто на великі свята, ним також частували молодих, коли вони ставали на рушник.

град¹ див. город.

град² — атмосферні опади у вигляді частинок льоду різного розміру, округлої форми; за стародавніми народними повір'ями, град насилають злі сили, звідси приказка: «Граду-тучі увійшов, а злих рук не увійшов», а також народне повір'я, — «як іде град, то викидають надвір сковороду і кочергу, щоб перестав»; град також персоналізується, — «град аж стогне в хмарі» (відгомін вірувань у демонічну силу граду); за Біблією, сьома кара Господня: «Господь дошив градом на єгипетську землю»; символізує велику кількість неприємностей («Градом на мене все лихо посипалося»). *Градом йому сльози з очей покотилися* (приповідка).

градівник = **градобур** — чарівник, що вмів ніби відводити град від села і нив; бувають нібито природжені і вчені.

грайворон див. гайворон.

грак (*грачіха* — самиця грака; *грачений* — птаха грака) — інша назва гайворона; у цього птаха є своє свято — 17 березня, коли граки заселяють ліс, і хто народився цього дня, буде турботливим господарем; гадали на своє майбутнє за грачиним гніздом: втримається воно на вітрах та дощак — добре, а коли буря скине гніздо — погана прикмета; підібрана на ріллі грачина пір'інка — краший оберіг від лихого ока та нечистої сили; з по-

ведінкою птаха пов'язано ряд примет про зміни в погоді, про настання весни, — «граки прилетіли рано — весна буде тепла», «граки пасуться на траві — невдовзі задощить», «коли граки сідають на землю, то буде метелиця», «коли граки прямо на гнізда летять — весна буде теплою», «побачив грака — весну зустрічай». *Од лівого виска він чорнявий як грак* (Марко Вовчок); *Він граків ловить* (М. Номис — про неуважного, роззяву); *Тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село* (М. Коцюбинський); фразеологізми: *ловити граків* = *гави ловити* (*див. гáva*).

граніця = **грянця** — колись смуга землі, що відмежовувала одне село від іншого; треба було її переїжджати, скажімо, коли хлопеч сватався до дівчини з чужого села, звідси в пісні: «Куди, синку, виїжджаш? — За граніцю по дівицю»; колись існував звичай ховати на граніці відьмаків і самогубців, звідси прокляття: «Вивезли б тебе на граніцю!», тобто «Щоб ти повісився!».

гребінка — 1) (зменшено-пестливе — *гребіночка*) довгаста пластинка з зубцями для розчісування льону, конопель, вовни, волосся. *Виносить вона... гребінку, що коноплі чешиуть* (Б. Грінченко); *Дістала* [Маруся] *з-за припічка гребінку й кусочок одбитого дзеркалаця, ... стала розплітати свої грубі коси* (Грицько Григоренко); 2) прикметні килимів — невелика зубчаста гребенеподібна киянка, якою присаджують нитки човника килима в процесі виконання малюнка; 3) різновид національного орнаменту на писанці.

гребінь — 1) (зменшено-пестли-

ві — *гребінець, гребінчик*; збільшене — *гребінище*) високий дерев'яний стояк із зубцями, на які насаджують пряжу при ручному прядінні. *Позичила веретено, гребінь, днище, прийшла додому й давай прясати* (казка); *Бери, милий, днище й гребінище* (П. Чубинський); 2) = **гребінка** 1. *То йому так потрібно, як лисому гребінь, сліпому дзеркало* (М. Номис); 3) довгастий зубчастий м'ясистий нарост на голові деяких птахів. *Здоровенний півень з порваним гребенем, з розбитою головою лежав, одкидавши ноги* (Панас Мирний); 4) різновид народного орнаменту на писанці; 5) **гребінцева кераміка** — кераміка, орнаментована відтисками гребеня.

гребля — штучна перегорода на річці або іншому водотокові; гать; символ перешкоди; з одного боку греблі вода глибока й тиха, а з другого, — спадаючи з гори, вона клекотить і вирує, тому в народній свідомості гребля асоціюється з нечистою силою («Мутить, як у греблі біс»); кажуть: «Тиха вода греблі рве», тобто вперта праця переборює всілякі перешкоди. *В кінці греблі шумлять верби, що я насадила* (пісня).

грезёт — старовинна шовкова або вовняна тканина з дрібним візерунком такого самого кольору (перев. сірого); також одяг із такої тканини; ознака багатства, розкоші. *Глянь на себе — вся в перлах, в ... грезеті, в оксамиті...* (О. Стороженко).

греко-католицька церква див. **церква** 3.

грець — народна назва апоплексичного удару, паралічу (звідси — «когось ударив грець»); слово неясного походження, схоже на уособлення якогось лиха, тому такі часті вислови «хай йому грець!»,

«грець тебе побий (побивай)!\», «грець з ним!\», «щоб тебе греці мордували!\», «бодай тебе грець спалив у діжі!\», де *грець* синонімізується з *чорт, дідько, біс*, пор. у І. Багряного: «Зайшли грець його знає куди», «Експрес» зупинився на грець його зна якій лінії» або ще у Б. Грінченка: «Щоб тебе грець попоносив на вилах» та в І. Манжури: «Щоб його кінський грець узяв»; можливо, давнє уособлення злої сили, що може спричинити тяжку хворобу людини.

гребана паска див. **Пасха** 3.

гребанік (мн. *гребаніки*) — 1) традиційний український хлібний виріб з гребаного борошна. *От цар знову нагадає, щоб невістки напекли гребаніків* (казка); *Ой гоп, мої гребаніки, гоп, мої білі* (пісня); 2) тільки **гребаніки** — назва народної пісні і танку. [Мошкo:] *Всіх, яких скажете: дудочку... гребаніки — нема такого танку, щоб Мошко не заграв* (С. Васильченко).

гребка — однорічна трав'яна медоносна рослина, із зерен якої виготовляють високопоживну крупу та борошно; також зерно цієї рослини як утілення добробуту, достатку; разом з тим асоціюється й з бідністю; дуже цінується гребаний мед як за смаковими, так і за лікувальними властивостями; здавна в народі рослина та її зерна мають і сексуальне значення («топати гребку» — блудодіяти); гаряча гребка на печі, її запахи вабили й збуджували чоловіків і жінок (звідси й вираз «скакати (стрибати) в гребку», що переосмислився на означення «порушувати подружню вірність»); символізує суперечку, а також побиття («Коли сниться гребка, буде суперечка»); іронізують: «Йй кажи:

«Овес!\», а вона каже: «Гребка!» або ще: «Каже мужик — гребка, Жінка каже — мак! Ой так, так, так, Нехай буде з гречки мак!»; однією з міфічних істот, від якої залежав урожай, була *Гречішниця*; також за повір'ями, в полі, де росте гребка, живуть малята-мавки — *гребчухи*; магічне значення рослини вимагало певного часу для сіяння гречки (звичайно вранці або опівдні в суботу) і певних ритуальних дій при цьому. *Виросла йому така гребка, що на все поле* (казка); *Нехай буде гребка, аби не суперечка* (приказка, що з часом стала скороченим виразом «хай буде по-твоєму»); фразеологізм: **перегнати через гречку** — дати прочухана, побити.

гребкосій — той, хто сіє, культивує гречку; символ селянина-трудівника, звідки народна назва хлібороба, землероба. *І знову шукуру дерете 3 братів незрячих, гребкосіїв* (Т. Шевченко).

гриб (зменшено-пестливі — *грибок, грибочок*) — нижча безхлорофільна рослина, що має форму шапинки, надітої на ніжку, і розмножується головним чином спорами; у загадці: «У лузі, у трапезі стоїть німець на одній нозі»; у народі — на противагу будь-яким іншим грибам також білий гриб, боровик; співають, жартуючи: «Дід пішов по гриби, баба по опеньки, дід свої посушив, бабині сиренькі!»; символізує духовну інертність («Сидить, як гриб»), маловартісність («Багато грибів, а мало хліба», «Коли б гриби добра річ була, то вовк би їх у лісі їв»); про здорових дітей і разом з тим про борги кажуть: «Ростуть, як гриби по дощі»; *старий гриб* — символ немічності

(«Старий гриб, що його хробаки розточили!»); про вчасність чогось зауважують: «Тоді по гриби ходять, як вони родять», пор у коломийці: «Не тепер, не тепер по гриби ходити, Восени, восени, як будуть родити»; збирання грибів не проста річ, їх треба вміти знаходити («Де знайдеш одного гриба, шукай там і другого») і просто мати шастя («Шасливого по гриби ходити»); об'єкт каламбуру: «Е, якби та якби та виресли на голові гриби, то був би город». *Ой дівчина по гриби ходила, В зеленому гаю заблудила* (пісня); *Іж борц з грибами, держи язик за зубами* (прислів'я); *Як гриби після дощу* (швидко і у великій кількості); *Ні риба, ні м'ясо, а щось наче гриб* (М. Номис); *Я шукала ягідок, грибоків* (Леся Українка).

гривня = **грівна** — 1) стародавня нашійна прикраса з коштовних металів, згодом одиниця ваги (півфунта), яка водночас правила й за монету; гривна (гривня-монета) була золота й срібна (остання важила подвійно); золота ділилася на 72 золотники в Києві (на 96 — у Новгороді); за неї платили 56 дукатів; згодом грошовою одиницею стала гривня кун; з часом одна золота гривня коштувала 50 гривень кун, а одна срібна — 7½ гривень кун; Українська Центральна Рада відновила гривню як грошову одиницю; вона дорівнювала 50 грошам, тобто півкарбованця; 2) тільки **гривня** — грошова одиниця сучасної України.

григоріанський календар див. **календар** 5.

гризь = **гриз** — народна назва ревматизму в суглобах, коли казали: «Почне ломити руку або ногу, поки зробиться гризь»; у давни-

ну — гризь «вигризала» баба-шептуха, яка через хустку обережно гризла хворе місце, примовляючи: «Гризь, гризь, не гризи ти тут, бо у мене зуби щучі, а тебе зубами вигризу, а губами вишепчу». — *У мене гриз на нозі... ніякої ради: парила у березі, безсмертник на ніч клала, — не помагає* (Г. Косинка).

Григорій = **Григор** = **Грицько** (**Григор** = **Гриць** = **Рйгір** = **Ригор**) (від грец. gregoreo — «не сплю, пильную», букв. «той, хто не спить, пильнує»; пестливі — *Григорко, Грийник, Гринь, Гринько, Гриньо, Грийня, Грицай, Грицик, Грицунь, Грицуня, Грицуненько, Грицуньо, Грунь, Грунько, Грийша, Гришко; Рйгірко, Ригорко*) — українізовані християнські чоловічі імена; оспіване в народних піснях: «А ти, Грищику, не подивуй, Піди свою Ганусю поцілуй», «А в новій стайні огонь сіяє, Там Грицуненько коника сідлає», «Поплив коровай на Дунай, За ним Грицунь, щоб пійняв», «Оце тобі, Ригорку, барвінок, Буде твоїй Мотруні на вінок»; у приповідках виступає об'єктом гумору («Без Гриця й вода не освятиться», «Куди твоє, Грицьку, діло!», «Не для Гриця паланиця», «Тиць, аж і Гриць»), насміху («Гриць має голову з дурниць», «І ти, Грицю, пан!», «Дурний Грицько млинці пекти — він краще тістечко з'їсть»), співчуття («Гриць за волами, Гриць і за дровами»); символізує незграбність («Поволі, Грицю, бо на корито впадеш»), некмітливість («То не з Грищем справа»), невправність («Не видів Гриць воза та й зробив собі сани»).

грицики — трав'яниста рослина родини хрестоцвітних, що цвіте білим цвітом; у народі називають ще

калітником, лісочками, мішечками; росте по всій території України як бур'ян на полях, біля доріг та поблизу помешкань; використується у народній медицині.

грище — ігрище, місце для гри; здавна служать для святкових забав молоді. *Вари, мати, вечеряти, я піду на грище* (Б. Грінченко); *На гриці стівала, на довітках пряла, На улиці часом до світа гуляла* (Є. Гребінка).

гриб див. могіла 1.

Гриб Господній див. могіла 4.

грим — 1) гуркіт і тріск, що проводять електричні розряди в атмосфері; через загадку народ уявляє грим так: «Біг кінь білобокий через Дунай глибокий; Як упав — заіржав: увесь світ задрижав»; у дохристиянських віруваннях — посланець неба й вогню, має цілющу силу, тому коли весною вперше гримить, треба спиною обпертись об дерево чи об щось інше, і спина не болітиме до нового грому наступного року; удар грому вважали за суд Божий (можливо, звідси пішли запрясування в правдивості сказаних слів «грим би мене вдарив», «хай мене грим поб'є», а також проклин «грим би тебе (його) побив (ударив [з ясного неба])»); богом грому й блискавки в дохристиянських віруваннях був *Перун (див.)*, його заступником у християнстві став святий Ілля (*див. Ілля-пророка день 2*); відгомоном побожного страху перед силою неба є й народні афоризми: «Вдарив грим на мій дім», «Від грому і в воді не сховається», «Він для мене не грим, не туча»; грому всі бояться, і тільки про відчайдушну людину кажуть: «Він і грому не боїться»; під час грому забороня-

ється свистіти чи співати, а також їсти або спати, бо грим заб'є; злі сили бояться грому й шукають собі рятунку під деревами (передусім сухими), у воді, в болоті, тому людині від цих місць треба бути подалі, щоб випадково не вбило разом з нечистим; треба порятувати хату від грому, насамперед щоб чорт під неї не сховався, тому засовували комин, зачиняли і хрестили вікна, засвічували лампаду перед іконами; викидали на двір або на горище рогац, кочергу і лопату (якою хліб саджали); тим самим постійний зв'язок людини зі святим вогнем чи святим хлібом уберігає її від нечистої сили; громова стріла має цілющу силу й допомагає від хвороб; у давнину була поширена ворожбитська книга «Громник» з багатьма повір'ями на зразок, — «коли сильно загримить, то великий муж помре»; з уведенням християнства з'явилася прикмета, — «як грим ударить, треба хреститися» (звідси приказка «Поки грим не вдарить, мужик не перехреститься»); у Страсний четвер дітям обпалювали страсною свічкою волосся, — «щоб грому не боялися»; так само допомагає й *громниця (див.)*, стрітенська свічка; не випадково з громом пов'язано дуже багато народних прикмет, — «вранці чути грим — увечері буде дощ», «глухий грим — на тихий дощ, розкотилий — на зливу», «грим гримить — хліб буде родить», «грим у вересні — на теплу осінь», «як на голе дерево грим ударить, то буде неврожай», «небо з громами — земля з квітками». *Козак не боїться ні тучи, ні грому* (М. Номис); *Бодай мене громи вбили, коли м не єсть тобі милий* (П. Чубинський); *І в погоду часом грим уда-*

рить (М. Номис); фразеологізм: *грим з ясного неба* — про велику несподіванку; 2) **Великий Грим Гримчий див. Перун 1, Ярило 1.**

гріх (зменшено-пестливі — *грийшбк, гришечок*) — порушення заповітів Божих, релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.; також провина, непорядний учинок тощо; першим грішником на землі був Адам, який не послухався наказу Божого і скуштував «яблуко спокуси» (жартують: «Адам з'їв кисличку, а у нас оскома на зубах (оскома напала)»); це був так званий *первородний гріх*; в таїнстві хрещення християнин омивається від первородного гріха, але з часом спокушається на нові гріхи (не випадково кажуть: «Без грішка чоловік не проживе») і спокутує їх потім через священика перед Богом; одна з найбільших спокус для людини постає в образі мамони, ідола багатства; Біблія застерігає: «Не можете служити Богові й мамоні»; тому Христос сказав: «Хто не зомною, той проти мене», хоч устами Луки водночас застерігає: «Не судить, то й не буде суджені; не осуджуйте, то й не будете осуджені; прощайте, то й не буде вам прощено»; отже, кожна людина має право на прощення, якщо вона прощає іншим, тобто здатна на безкорисливу любов до ближнього; у народній свідомості гріх часто персоніфікується: «Гріх по дорозі біг та на нас плиг», «Гріх по людях ходить». *Де гріх, там і покута* (М. Номис); *Рада б душа в рай, та гріхи не пускають* (приказка); *Чужі гріхи перед очима, а свої за плечима* (прислів'я); *Бог хоч бачить, та мовчить, Гріхам великим потурає* (Т. Шевченко); фразеологізми: **брі-**

ти гріх на душу — робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі. *Не бері гріха на душу* (І. Франко); *спокутувати гріхи* — визнати свою провину і відповідати за неї, бо «солодко грішити, гірко покутувати».

Гробки див. Проводи 1.

грóзá — грім і блискавка з дощем або градом, що супроводиться перевеликим вітром; споконвіку люди боялися грози, бо вважали, що це Перун чи Ілля женуться за нечистою силою або демоном; тому запалювали страсні або йорданські, а в Західній Україні ще й громничні (стрітенські) свічки, що відганяли страх від людини; вважали, що треба конче позатикати комини, щоб злі сили часом не вскочили в хату або сам грім не вдарив у неї; також викидали за двері навхрест складені коцюби, щоб часом нечиста сила не забралася до хати через вхідні двері; у народі помічено, що після грози добре клює риба. *Перейшла гроза степами, Мов нічого й не було* (П. Грабовський).

Громніці = **Громніці** = **Громніця** — у давнину — свято зустрічі зими з весною, що припадає на 2/15 лютого; із прийняттям християнства стало називатися *Стрітенням* (див.); первісне пошанування вогню перейшло потім на церковні свічки (звідси *громнична свічка*, *громніця*, *гримніця*, що боронить людей і худобу від грому й долає здоров'я, відганяє страх від людини; так називають і страсну свічку, яку тримають в руках на Страсті Господні, а потім використовують як оберіг, у похоронних обрядах, з лікувальною метою); від назви явища природи пішла й назва свя-

та (його ще називали *Громовім*; див. ще *громовіця* 2); свячена громнична свічка в день свята запалювалася ще й для того, «щоб весняна повінь не пошкодила посівів і щоб мороз дерева не побив»; зі святом пов'язано ряд народних прикмет, — «коли на Громницю півень не нап'ється водиці, то на Юрія віл не наїється травиці», «як на Громницю в лютий день ясний, то буде льон прекрасний», «якщо на Громницю з дахів тече, то зима ще довго ся проволоче»; свято для людини означало прихід весни, тому казали: «Громниця — скидай рукавиці, близько весна», хоч остерігалися й зими, яка ще може дати про себе знати (звідси приказка «Громниця — зими половиця»); тому й ведмідь на Громницю «буду своєю або руйнує, або наново буде».

громові́ця — 1) блискавка, а також гроза, коли кажуть: «надходить (настає) гроза (громовіця)», «під грозу (громовіцю)». *Не одна над нами буря-злива, Громовіця не одна пройшла* (П. Дорошко); *Іх [дітей] лякала громовіця, Осліпляла блискавиця. Злива залила Стежку до села* (П. Воронько); *Громовіця спалахувала майже по всьому небесному свічаду* (Іван Ле); 2) **Громові свята** — літні дні, коли особливо часто трапляються громовіці; хронологічно збігаються з *обжигками* (див.); у різних місцевостях ці свята припадають на Гавриїла (13/26 липня), Іллі (20 липня/2 серпня), Анни (25 липня/7 серпня), Паликопи (27 липня/9 серпня).

громові стрілки див. **камінь**.

грóно (зменшене — *грóночко*) = **кім'ях** — скупчення плодів або квітів на одній гілці (про неї ка-

жуть — «загронилася»); китиця. *Гроно винограду; Гроно бузку; Ви, гроночки, не горнітеся* (А. Метлинський); *Звисають на дахи Вишень червоні кім'яхи* (І. Муратов).

грудень — назва дванадцятого місяця календарного року; у народі ще називали *мостовік*, *стужайло*, *вітрозім*, *зімник*, *лютовій*, *хмурень*, перший місяць зими; за погодою в грудні передбачали, яким буде урожай влітку, якою буде зима й весна, а також літо, — «грудень холодний та сніжний — хліб буде буйний та пишній», «як у грудні випадуть великі сніги, то буде літо плодородне», «як грудень м'який, то зима буде тверда», «як грудень тримає студінь, то весна не за горами», «як у грудні сніг заляже, то в серпні жито виляже», «якщо сухий грудень буває, то суха весна і сухе літо довго потриває»; на цей місяць припадає зимове сонцестояння — народини молодого Божича-Сонця; на свято Рода примовляють: «Хай все добре народжується!»; день починає збільшуватися — спочатку на «горобиний скік», потім на «заячий скік»; снігурі — вісники суворої зими. *Грудень рік кінчає, а зиму починає* (приказка); *Рихтуйтеся, люди, бо іде грудень* (приказка); *У грудні тепло, як за лихим паном* (приказка); *Прийшов грудень, приніс студінь* (приказка).

грудна жаба див. **жаба** 3.

гру́ша (зменшені — *гру́шка*, *гру́шечка*) — садове й лісове фруктове дерево з темно-зеленим цупким листям та плодами, що мають перевформу заокругленого конуса, а також плід цього дерева; зірвану й часом доспілу грушу називають *улежаною* або *лежаною*; здавна

грушева деревина цінується у столярній справі; груша символізує дівочтво, тому гілку з груші часто використовують на весільне гілце; в народних піснях дівочтво передається через поєднання груші з яблуном: «яблонька садовая, грушиця медовая» (пор. «вишенька-черешенька», «рута-м'ята») або через паралелізм груші — символу дівочтва і явора — символу парубочтва (парубка, який зводить дівчину з розуму, ведучи «під явір зелененький»); у цілому з грушею в народній творчості пов'язується нещасливе кохання і нещасливе подружнє життя: «Ось коли мене не любив, Було мене не брати, Бо я тобі не грушечка В саду куштувати»; і в сні груші бачити, за народною прикметою, не на добро; «грушка-минушка» кажуть, щоб підкреслити, що приємне швидко минається; коли кажуть: «Грушки на вербі показувати», то мають на увазі, що надії хтось подає цілком невірними, фантастичні, бо «на вербі груші не родяться»; коли зауважують про те, що всьому свій час, то кажуть: «Як грушка достигне, то й сама з дерева впаде». *Наказав на вербі груш* (приказка — наговорив нісенітниць); *Чорт, ні груш, тільки мене не руш* (приказка); *Під грушею ляже та й спить* (казка).

грянніця див. **граніця**.

губá (зменшені — *губка*, *губонька*, *губочка*) — кожна з двох рухомих шкірно-м'язових складок, що утворюють краї рота у людей і тварин; повні, червоні губи — ознака молодості, краси, пор. у І. Нечуя-Левицького: «Карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі»;

цілувати в губи — ознака кохання («Поцілував Бондарівну у самії губи»); іноді ознака рота («Мав губу від уха до уха»); по губах угадують настрої, поведінку людини (губу *закопили* означає «надутися, розсердитися» або «азнатися»), її характер (*рознустити губи* [як *капиці*] означає «багато говорити, брехати, пліткувати»); типовий вислів народних казок з ключовим словом *губи*: «По губам текло — в рот не попало». *Язичок мельне, та й у кут, а губу натовчуть* (М. Номис); *З доброї губи добре й слово* (прислів'я); *У нього губа не з лопуцька (не з луба)* (приказка — про того, хто добре знається на чомусь, ласий до чогось, не дурень); фразеологізми: *з піною на губах* — з великим злом, ненавистю; *молоко на губах [не обсохло]* — молодий, недосвідчений (тому кажуть ще: «Йому ще материне молоко тече по бороді»); *на всю (півну) губу* — 1) великий, значний, справжній. *На всю губу пан* (М. Номис); 2) дуже, сильно. *Рече на всю губу* (П. Чубинський); *робіти з губи халляву* — не виконувати обіцянки, обдурювати, перебільшувати.

гґля — подовжений одяг з білого сукна без рукавів, перев. на Буковині; на Гуцульщині це різновид свити з білого сукна з каптуром; ритуальний одяг молоді на весіллі.

гуж = **вуж** — в упряжі — ремінь, яким прикріплюють голоблі до хомута. *Узявся за гуж, не кажи, що не дуж* (прислів'я); *Коли взявся за вуж, то не говори, що не дуж* (прислів'я); *Не дуж — не берись за гуж* (прислів'я).

гґлиця див. вулиця.

гґлі — 1) = **гґлянка**; 2) народно-

поетична назва голубів (перев. у коліскових піснях). *Цитьте, гґлі, не гґдіте, Спить матуся, не будіте* (П. Чубинський); *А-а, а-а, моли, Налетіли гґлі, Слі на воротах, В червоних чоботях* (коліскова).

гґльба = **гґльбоні** = **гґльбище** = **гґльня див.** гґлянка.

гґльй-гґрод = **гґльй-гґродіна** — пересувна бойова споруда з окремих дерев'яних щитів з бійницями, яку використовували запорозькі козаки при облозі фортець і під час відпочинку.

гґлянка = **гґляння** = **гґльба** = **гґльбоні** = **гґльбище** = **гґльня** = **гґлі** = **гґльки** — 1) (зменшено-пестливі — *гґлянонька, гґляночка, гґляннячко*) веселе, з розвагами, танцями і т. ін. проведення часу; природна вдача наших предків була веселою й поетичною — вони любили ігри, забави, пісні; візантійський історик Скилиця (XI—XII ст.) пише, що Святославові воляки забавлялися музикою й танцями (саме слово «гуляти» означало «танцювати», а «гулянка» передбачала обов'язково танок); разом з тим гайнуванням часу в гулянках шкодило роботі, господарюванню, тому застерігають: «Хто замолоду гуляє, той на старість хліба не має», «Гулянки до добра не доведуть»; відсутність міри шкодила й здоров'ю: «з гулянки сили не прибуде». *Пусти дочку на гулянки* (П. Чубинський); *Посходяться на гулянку під неділю або під свято* (Панас Мирний); *Перебрела дві річеньки, а Дунаю ніт, та забула гуляноньки, а розкоші ніт* (В. Милорадович); *А без мого миленького гуляння немає* (А. Метлинський); *Моя дочка на гулянні, іди подивися* (П. Чубинський); *Ой жаль мені коханнячка,*

дівочього гуляннячка (А. Метлинський); *Хлопці і дівчата зберуться, співають, аж луна іде, заведуть гґльбище* (М. Кропивницький); *Ні гґльні, ні роботи* (М. Номис); *Без його і гґльня не гґльня* (Т. Шевченко); *Добра гґльня, та не щодня* (приказка); *Гґлі не одного в латі вбули* (приказка); *В хаті гґльки, а в городі ані цибульки* (приказка); 2) тільки **гґлянка** = **гґльня** = **гґльба** = **гґльбище** = **гґльбоні** — веселе, галасливе проведення часу, що супроводиться розвагами та випивкою (звідси *гґлякка*); ще «Літопис руський» докладно описує бенкет-гулянки зі щедрою випивкою кийвського князя Володимира, на яких меду були повні бочки; саме Володимирові належать слова: «Руси єсть весельє пити, не можем без того бити» (цей вислів був стародавньою народною приказкою). *Першої неділі, коли й батькові не треба було йти на роботу, влаштували бучну гулянку з необмеженою пиятикою* (Ю. Смолич); [Роман:] *І коли ця гґльня скінчиться? Одні гості в хату, другі з хати, треті на поріг* (М. Кропивницький); *Гґльба точилась до самого світу* (Марко Вовчок); *Пани перетворили Україну на місце гґльбища* (П. Тичина); *Не втомлена гґльбонцями, горем не перемучена, ясна була собі, як тихе літо* (Марко Вовчок); *Де ж ти тепер, моя мила, що ти мене зрядила п'яницею-бурлакою і ледацом-гґлякою* (П. Чубинський); 3) тільки **гґлянка** = **гґльбище** — місце для гуляння, розваг. — *Я мерцієї вирвалася від неї і чимдуж помачалася своїх на гулянці доганяти* (Панас Мирний); *Було гґльбище на високій могилі* (П. Куліш).

гґмно (зменшено-пестливе — **гґ-**

мґнце) — 1) тік з господарчими будівлями біля помешкання або за селом. *Густо пшениці на новині, да високі стоги на гґмні* (А. Метлинський); **гґмґнний** = **гґмґнник** — панський наглядач за роботою кріпаків або наймитів на току (гґмні); також сторож на току (гґмні). *На току гґмґнний одлічував снопи для кожного молотника* (І. Нечуй-Левицький); *Гґмґнник ковшом пшоно набира* (пісня); 2) тільки **гґмґнце** — виголений кружок на голові, знак належності до духовного стану; нині визначає лише католицьке духовенство.

гґмор — доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь, здатність помічати смішний бік речей, уміння подати, зобразити щось у комічному вигляді; ознака здорового духу, яка виявляється і в тому, що людина (і цілий народ) може «сміятися крізь сльози», намагаючись звільнитися від душевної туги, наприклад: «Не того я плачу, що мама вмерла, а того, що вони в ноги змерзли»; великому гумористові М. Гоголю на його пам'ятнику в Москві вирізьблено: «Гірким словом моїм посміюся»; гумор широко представлений у більшості жанрів народної творчості, особливо в народних казках і анекдотах (пор.: «Ще як не було ні неба, ні землі, люди дерева зрубували, кілки били, тини плели і по них ходили»), прислів'ях і приказках («Хвалилася вінця, що в неї хвіст, як у жеребця, та ніхто тому не вірив»), коломийках і частівках («— Гуляй, Ясьо, гуляй, гуляй, Лиш до мене ся не туляй.— А що ж то за гуляння, Як немає при-туляння?»), жартівливих оповіданнях і піснях («А за того Петруся

Била мене магуся. Ой лихо, не Петрусь — Біле личко, чорний вус»).

гу́ня = **гу́нька** — гуцульський старовинний прямий верхній одяг (рід свити) з домотканого довгорового грубого, перев. нефарбованого сукна; в Карпатській Україні була символом заможності й ошатності («Гу́нька наопашки, шапка набакир»); використовували у весільному обряді. *Гутак натяг на плечі стару гу́ню і пішов оглядати худобу* (І. Франко); *Зійшов із гу́ньки на лейбик* (приказка — збіднів); *На тім молодці сірая гу́нька* (Я. Головацький).

гуральня — старовинний спиртово-горілчаний завод (*гуральник* — майстер на такому заводі). *Там в березі є човни управителя гуральні, на котрих рибалки ловлять корони* (І. Нечуй-Левицький).

гурт — 1) зібрання, скупчення людей на протилежність одній людині, а також сукупність людей, об'єднаних однією метою; традиційними були гуртові зібрання молоді на колодках, вулиці, вечорницях, досвітках; гуртовими були також *толбка* (див.), *обжійки* (див.) і цілий ряд інших обрядодій. *Гурт зроби́ть, гурт і з їсть* (приказка); *У гурті то й смерть не страшна* (приказка); *У гурті й каша їється* (приказка); прислівник **гурто́м** — спільними силами, зусиллями, разом. *Гуртом можна і море зазати́ти* (приказка); *Піймали шуку молодці та в шаплиці гуртом до суду притаскали* (Л. Глібов); 2) музичний, танцювальний, вокальний ансамбль.

гу́си (зменшено-пестливе — **гу́соньки**; **гу́сак**, **гу́сь** — самець; **гу́ска** — самка; **гу́ся**, **гу́сеня** — пташа) — 1) великі водоплавні свійські й ди-

кі птахи з довгою шиєю; символізують пліткарство, поговорі: «Ой крикнули сірі гуси В яру на ставу. Стала на все село слава Про тую вдову» (Т. Шевченко); провісники весни, тому дикі гуси символізують повернення до витоків; на свято *Сорока́ святі́х* (див.) хлопці, побачивши диких гусей, кидали їм услід соломинки з побажанням: «Гуси! Гуси! Нате вам на гніздечко і на здоров'ячко, а нам на тепло!»; у народних уявленнях гуси близькі до журавлів і лелек; покровителем гусей вважається святий Микола; його день (15/28 вересня) відомий як «празник гусятників»; зграя гусей часто згадується разом із лебедями: «Не метіль з моря піднімалася, А то гуси сірі або лебеді білі»; у весільних піснях образ дещо легковажного нареченого: «Наша куна зі значком та забігла за вашим гусачком»; фігурує у дівочих ворожіннях на Святого Андрія або під Новий рік: впускають у хату гусака, і до котрої дівчини він підійде або котру вщипне, та першою вийде заміж; за поведінкою птахів угадували погоду, — «гуси високо летять — багато буде води, низько — мало», «гуси летять — зиму на хвості несуть», «гуси купаються у воді — буде дощ», «гуси лапи піднімають — перед морозами» або ще: «гуси перед морозом стоять на одній нозі». *І гуси вола з ніг звальють, як їх багато* (приказка); *Гуси проти вітру ходять* (приказка); *Дай гусям сіна* (примовка); *Чи то гуси кричать, чи лебеді ячать* (М. Максимович); *Всі гусоньки на став полетіли* (Б. Грінченко); *Ой гилля-гилля, гусоньки, на став* (пісня); *Гу́сь свині не товариши* (приказка); фразеологізми: **гу́сєй підпуска́ти** — брехати, пускати плітку;

гу́сєй дражні́ти — власними діями викликати в кого-небудь роздратовання, заздрощі, ненависть і т. ін.; 2) тільки **гу́си** — старовинна масова народна гра. *Парубки грати́муть у довгої лози, у тарана; дівчата — у ворона, у гусєй!* (М. Кропивницький).

гу́слі = **гу́сла** (зменшено-пестливі — **гу́сленьки**, **гу́слоньки**, **гу́селки**, **гу́селочки**; **гу́сляр** — той, хто грає на гусях або їх виробляє; зменшено-пестливе — **гу́слярик**) — 1) старовинний народний багатострунний шпиковий музичний інструмент (слово походить від *густі* «гудіти, грати»); первісно це була арфа, що лежала горизонтально, інструмент асоціювався з князем чи боярином, тобто його історія сягає князівських часів. *Гу́сла загу́ли... Гу́ляє князь, гу́ляють гості, реву́ть пала́ти на помості* (Т. Шевченко); *На гу́слі грає, красно співає* (П. Чубинський); *Ой ти, Да́виде, свої́ гу́сла стрій!* (П. Чубинський); *Та все стиха у гу́слоньки грає* (А. Метлинський); у сполученнях: **гу́слі-псалти́р** (XIV ст.) — інструмент у формі трапеції із заокругленими кутами; **клавіако́рдні гу́слі** (XVIII ст.) — звичайні гуслі й гуслі на стільці; 2) стара назва скрипки. *Гу́сла гудуть, до двора йдуть. Наря́жайся, діво́ Марусю, бо візьму́ть тебе* (весільна пісня); *Гу́селочки з липочки, а струни з золота, Як заграю у Во́ловім — чу́ти до Си́готи* (коломийка).

гу́та — 1) старовинний склоплавильний завод (**гу́тник** — майстер на такому заводі; **гу́тництво** — виробництво скла); поширилося гутництво в Україні з XVI ст.; про вкорінення його в українське життя свідчить народна пісня: «Ой до гути доріженька, до гути, до гути,

Сам не знаю, куди маю, куди повернути. Чи до тої доріженьки, що я ї не знаю, Чи до тої дівчиноньки, що я ї кохаю». *Палає, як у гу́ті* (М. Номис); 2) цінна речовина у вигляді затверділого соку, що міститься в корінні деяких рослин; з цієї речовини виготовляють гутаперчу.

гу́цїли (одн. ч. **гу́цїл**, ж. **гу́цїлка**, пестливе — **гу́цїлочка**) — 1) етнічна група українців, які живуть у гірських районах західних областей України; мешканці, уродженці Гуцульщини. *Як гу́цула не любить, Коли гу́цул грає* (коломийка); *Та я буду гу́цулочку під руку водити* (коломийка); 2) **гу́цїлка** — також чоловіча вишита сорочка із стійним коміром; 3) **гу́цїлка** — також старовинний народний танець та мелодія до нього.

Гуцу́льщина = **Гуцу́лія** — історико-географічна область України, що обіймає гірські райони Івано-Франківської та Чернівецької областей і Рахівський район Закарпаття; широко відома як осередок високорозвинених домашніх промислів, зокрема різьб'ярства, килимарства, ткацтва й гончарства; має свій окремий тип будівництва («гражда», високі дахи хат, характерні ганки, розкидані оселі тощо); досить добре збереглася власна обрядовість; збереглися також народні вірування, демонологія і звичаї, пов'язані з народним календарем (це, зокрема, відтворено в повістях «Тині забутих предків» М. Коцюбинського та «Камінна душа» Г. Хоткевича); край опришківства (описано в романі В. Гжицького «Опришки»). *Ой багата Гу́цулія красними піснями, Виштитими кептарями та ще й дівочками* (коломийка).

Г

га́ва — 1) *ворона* (див.); за повединкою птаха угадували майбутній урожай, — «як гава до Юр'я у житі сховається, — буде добре жито». *Знайшовсь Осел-мастак. Його й найняв* [хазяїн] *левади доглядати, Проклятих горобців та гав ганяти* (Л. Глібов); фразеологізм: *гав (га́ви) ловіти* — нічого не робити; пропускати яку-небудь нагоду; бути неухважним, неспритним. *Він гав ловив та витрішки продавав* (І. Котляревський); *ні пáva ні га́ва* — про того, хто від одних поглядів відійшов, а до інших не пристав; 2) роззява, нерозторопна людина.

га́зда (ж. *газді́ня*; зменшено-пестливі — *га́здик, га́здонька, га́здочка; газді́нька, газді́нечка, газді́нонька*) — господар (господарка); голова родини, на якому тримається господарство, а отже й родинні статки («Без газди які жінці газди»), удатний господар, так само як газдиня — вдатна господиня («Газду можна пізнати по дворові, а газдиню по коморі»), представник певної соціальної верстви («З газдами — газда, з панами — пан, а з свиньми — свиня»), запорука доброго господарювання («Пізнати газду по оборі й по коморі») або, навпаки, поганого («Хоч бути газдов, а не вміє коневі хвоста зав'язати»); іншими словами, «як будеш газдувати, так будеш і ма-

ти». *Зоя Жмут добра газдиня, пари в селі їй не було* (Н. Кобринська); *Газда умирає, а газдиня другого шукає* (приказка); *Газдиня: три городи — одна диня* (приповідка); *газдува́ти* — господарювати; *газді́вство* — господарство. *Як будеш газдувати, так будеш і мати* (приказка); *Газда по судах не біжить, бо газді́вство в руках держить* (приказка); *Нагаздував, як пес, за плугом ходячи* (І. Франко).

галага́н — головатий півень з голою шиєю.

гандж = **га́н[д]жа** = **ганч** див. **ва́да**.

га́нок (зменшено-пестливе — *га́ночок*) — прибудова з майданчиком і східцями, а подекуди з покрівлею при вході в хату, будинок. *Ой у Лубнах крутоярих У високім замку Сидить пишний князь Ярема На тисовім ганку* (П. Куліш); *Ой сиділа Марійка на ганку Та краля червону кита́йку* (пісня).

гева́л — велика неповоротка, незграбна людина, а також груба, некультурна людина.

гедзь = **гедз** (зменшене — *ге́дзик*) — велика муха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин; худоба від її укусів кидається з боку в бік, ніби вередуючи, тому про людину, що нервує, вередує, кажуть: «Гедзь якийсь його вкусив», а про вередливу дівчину: «Гедзкає,

як теличка в лісі»; символізує інтригу, тому вираз *ге́дзя (ге́дзика) кіннути (вкі́нути)* означає «зробити, сказати щось дратівливе, обурливе».

гендель — торгівля, комерція з метою наживи (звідси, той, хто гендлює, — *гендляр-барішник*).

герлі́га див. гирлі́га.

геше́фт — приватна торговельна операція; у сполученні: *робі́ти геше́фт* — займатися комерцією.

гирлі́га = **герлі́га** — дерев'яний ціпок, часто загнутий на кінці, яким користуються пастухи, старі люди і т.ін.

го́нта = **го́нтя** — 1) також **гонт** — бляха; здавна використовувався як покрівельний матеріал. *Дімок сто́яв, гонтою обшитий* (А. Свидницький); 2) тільки **го́нта** — український народний чоловічий танець (з шаблею в руці).

Го́нта Іва́н (рік народження невідомий — помер 1768 р., с. Серон, тепер с. Гонтівка Вінницької області) — один із керівників *Коліївщини* (див.); образ Гонти подано Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки» і вірші «За думою дума», присвяченому М. Гоголю. *На базарі, як посеред моря кровавого, сто́ить Гонта з Максимом завязтим* (Т. Шевченко).

го́нтя див. го́нта.

гриндžóли (зменшене — *гриндžóлята*) — низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка; також маленькі дитячі санчата. *Впрягла в гриндžóлята навичку* (І. Котляревський).

гу́лий (ж. *гу́ла*) = **гула́к** — безрогий (про волів, корів). *Запрігши гу́лих, він ну переліг орати* (П. Гулак-Артемівський).

Д

Дажбо́г = **Даждьбо́г** — у дохристиянських віруваннях — бог Сонця, світла, добра, син Сварога, син Неба (буквально «дай бог», тобто податель (подавець) добра, багатства, бог-подавець міцних напоїв; бог достатку); у народі називався ще *Дайбо́г*; залишки назви чуємо у вигуківі «дай Боже» як відгомоні первісної жертвовної трапези, до того ж із варінням меду; вигук зберігся понині в ритуальних обрядах та при розпиванні міцних напоїв; пор. у колядках приспів: «Ой дай Боже!», а також вираз «дати на Боже», тобто «жертвувати на церковні потреби»; в Іпатіївському літопису під 1114 р. записано: «Єго же наричають Дажбог. Солнце царь, син Сварогов, еже есть Дажбог»; божество входило до складу ідолів так званого Володимирового (Київського) пантеону (олімпі) поруч із Перуном, Хорсом, Стрибогом, Смарглом і Мокошею (коли в Києві почав княжити Володимир, він поставив поза своєю палатою на горі ідолів названих богів); бог вважався нібито родоначальником руського народу, можливо, тому в «Слові о полку Ігоревім» русичів названо *Даждьбожими внуками* (див. **оунік3**); згодом стає богом лісів, гаїв, байраків, салів; як сонячний добрий і щедрий бог (бог життя) божество оспіване в україн-

ській пісенній творчості; зображується покровителем весілля, що зустрічає нареченого-князя на світанку (зв'язок із сонцем, сходом сонця), «між трьох доріг», або порядником сезонного циклу, — через свого посланця солов'я замикає зиму й відмикає літо, або й володарем вирію («— Ой, соловейку, ти ранній пташку, Ой чого так рано із вир'їчка вийшов? — Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав...»); можливо, народна приповідка «пошли, Боже, з неба усього, що нам треба» звернена не стільки до християнського Бога, скільки і до Даждьбога. *Межи трьома дорогами, рано-рано, Межи трьома дорогами, ранесенько, Там здибався князь з Дажбогом, рано-рано, Там здибався князь з Дажбогом, ранесенько. — Ой ти, боже, ти, Дажбоже, рано-рано, Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько. Бо ти богом рік од року, рано-рано, Бо ти богом рік од року, ранесенько, А я князем раз на віку, рано-рано, А я князем раз на віку, ранесенько* (весільна пісня).

Дана = **Дівонія** = **Діванна** — у дохристиянських віруваннях — *Велика Богиня* (див.), богиня життя; вічно юна, чарівна діва і водночас дружина Вогню (Світла, Світовіда), що породила на світ Любова і Землю, а також ліси, трави, ріки й інше на ній; див. ще **Діва**!

Дани́ло (з давньоєвр. Dāniēl «мій суддя», «Бог», букв. «Божий суд»; пестливі — *Дані́лко, Дані́лонько, Дані́лочко, Даня, Динько́, Данцьо, Данусик*) — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народній творчості виступає об'єктом гумору («Не всім Данило, комусь попаде й Гаврило»), іронії («Скачи, Данило, хоч тобі не мило», «Маеш, Даниле, те, що зогниле», «На тобі, Данило, що мені не мило!»), насміху («Був би Данило, якби болячка не задавила», «Данило, щоб тебе галушкою вдавило!»); наведені вище вислови — в основному продукт кепкування на молодіжних вулицях, вечорницях з хлопців не дуже поворотких («Данило, хапай точило!»), неперебірливих («Бери, Даниле, що тобі не мило»), безвідмовних («Тягне Данило, хоч йому не мило»).

дання́ — 1) стара назва отрути взагалі; частіше так називали яйця комах, кинуті в горілку, яку підносили тому, кого хотіли отруїти. *Як мені було йти на весілля, коли Солов'їха отруїла б мене з своїх рук, дала б дання в чарці горілки, якби могла* (І. Нечуй-Левицький); 2) чарівне (приворотне) зілля. *Дання гірше трутизни* (М. Номис); *Дала вона якесь дання йому, якісь чари чарувала* (Марко Вовчок).

дара́ба — пліт, збитий із дерев'яних кругляків, який сплавляють в Карпагах річками. *Пливе дараба, а керманич на берег поглядає* (пісня).

дармо́їд (ж. *дармої́дка*) — той, хто живе на чужий кошт, чужою працею; нероба; уживається також як лайливе слово. *Одчепися дармоїде, бо до мене крадій іде* (пісня); *Явдоха налаяла Мотрю... дармоїдою* (Панас Мирний).

Дарна́ неді́ля див. **неді́ля4**.

да́рниця — 1) у старовину — дарча грамота, дарчий лист; 2) (з великої літери) лівобережна частина Києва; вперше в писемних джерелах згадується 1509 р. в рішенні межового суду по земельній тяжбі між Миколаївським і Печерським монастирями Києва; колись тут протікала р. Дарниця (між Старою Дарницею і теперішнім Дарницьким шовковим комбінатом); щодо походження назви існує кілька версій — можливо, ця місцевість колись була комусь подарована, чи, ймовірно, це колись було місце вручення дарів (підношень) іноземними посланцями (гостями) київським князям.

дастьбі́ = **дасть-бі́** = **дасть Біг** = **дазь-бі́** = **дазь Біг** (тобто «дасть Бог») — 1) уживається здавна як форма відмови старцеві; 2) немає чогось або взагалі заперечення чого-небудь. *Чи вже не варитимемо галушки оце? — Ні, серце, бо борошениця в нас дазь-бі* (П. Гулак-Артемівський); — *Всі [мови] знаємо. А своєї Дастьбі* (Т. Шевченко); у сполученні: *ходіти за дасть-бі з тóрбою* — клопотатися, просити й діставати відмову.

два — назва числа 2 та його цифрового позначення, кількість із 2 одиниць; число здавна набрало символічного значення; означає пару, двоїстість; подвійні або здвоєні предмети, за повір'ями, могли принести нещастя; у римлян число було знаком лихого віщування; в українців його символіка неоднозначна; у похоронному обряді в різних місцях виставляли то парну, то непарну кількість тих, хто несли хрести; в діжі для хліба дотримували парної кількості клепок

(щоб був хліб добрий); натомість зловісними були уявлення про дводушників, про яйця з двома жовтками, з яких вилуплюється дідько, тощо; зловісність числа навіювали впливи дуалістичних уявлень про боротьбу двох протилежних космічних сил — Бога і Сатани (Антибога); разом з тим в українських казках двійко голубів — вічний символ чистоти, вірності, Божого духа, який єднає дві душі, щоб очистилися для життя на білому світі; неоднозначна символіка близнюків: з одного боку, пов'язана з чимось незвичайним, навіть лиховісним, з другого, — богиня Лада народжує двох близнят (Леля і Полеля), тобто воду й світло; нероздільністю небесно-земних і вогненно-водяних стихій позначені купальські обрядодії; одвічною єдністю є поняття «життя» і «смерть»; число наділене демонічною силою; чорти бояться півня тому, що він двічі народжений: «Два рази родиться, ні разу не хреститься, а чорт його боїться» (загадка про півня); певною мірою мотив двійництва пов'язується з перевертництвом, вовкулацтвом, дводушництвом; небезпечною вважалася поява на небі одразу двох світил — Сонця і Місяця, тоді заборонялося сіяти, щоб не загинув урожай. *Палиця два кінці має* (М. Номис); *Винного двома батогами не б'ють* (М. Номис); *Не годиться дві шапки надівати на голову* (П. Чубинський).

двадцять сім — назва числа 27 та його цифрового позначення, кількість із 27 одиниць; стара назва — *тридів'ять*; символічне число, що відіграло значну роль у замовляннях та старовинній обрядово-

сті; це пояснюється тим, що воно складається з трьох дев'яток, а число дев'ять було дуже поширене в українській обрядовості; у казках зазвичай ідеться про тридев'ять земель або тридев'яте царство; у ворожіннях також рахують три рази по дев'ять; пор. у Т. Шевченка: «Усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете».

дванадцять — назва числа 12 та його цифрового позначення, кількість із 12 одиниць; символічне число, яке ще називається *двожжю*; на означення вселенського й водночас духовного ладу; вавилоняни, намагаючись регулювати людську долю за допомогою астрології, поділили рік на 12 місяців; число знаків зодіаку; цей рахунок позначився на стилі суспільного життя; за переказами, знаємо 12 племен ізраїльських, 12 апостолів (хоч насправді їх було більше), 12 святих п'ятниць; у народних казках зустрічаємо істоти з 12 головами («У мене єсть кінь з дванадцятьма головами») чи 12 крилами (пор. відьма-дванадцятикрилка); на Святвечір розводили вогонь з 12 полін, готували 12 страв; по 12 годин мають день і ніч; Богиня Лада сотворила світ за 12 космічних ночей; заговор: «Візьми ти, красна дівця (Зоря), в праву руку 12 ключів, і замкни 12 замків, і впусти ці замки в окіян-море, під алатир-камінь». *Добра жінка дванадцять раз на день одурить, а як яка, то й без числа* (М. Номис).

двері — отвір у стіні будівлі для входу й виходу; вступ до господи; символізують вільний вихід, шлях кудись взагалі; загальнолюдським символом є *відчинені двері* (вільний вхід) і *зачинені двері* (невільний

вхід); якщо кажуть, що в когось «двері не запираються ні вдень, ні вночі», то йдеться про гостинну людину, а «показують на двері», коли когось проганяють; за Біблією, двері — це Ісус Христос, тобто його посередництво у вірі в Бога (звідси вираз *як у Бога за дверима жити* — жити в достатку, щасливо, безтурботно); з давніх-давен двері символізують межу, а також оберіг від злих духів; вставляючи дверну раму (одвірок), казали: «Двері, двері! Будьте ви заперті злomu духові і злодію» — і робили сокирою знак хреста; у Гуцульщині на дверях іноді зображувалася сонячна символіка; оберегами на дверях були підкова, прибіта до порога, або три хрести на одвірку, засмалені *четверговою сіллю* (див. **Страсний понеділок**); під лавку біля дверей завжди клали сокиру як магичний засіб від усякого зла; при дверях вивішували спеціально виткані й вишиті завіси, що теж служили оберегами; ту саму функцію виконували різьблені й випалені прикраси на одвірках; для утеплення дверей узимку виготовляли із соломи або волоссіння смужки, так звані *діди* або *баби*, які прилаштовували в тих місцях, де двері сходилися з одвірками; «діди» утеплювали помешкання та оберігали від злих духів; на дверях крейдю малювали хрестики, що мали «заступити дорогу нечистій силі» (пор.: «Заступи чортові дорогу, то він вікном улізе»); коли господиня випікала хліб, то наказувала хатнім «не рипатися», тобто не виходити й не виходити, — «бо паляниці підгорять і репатимуться»; якщо ж на хлібинах з'явилися тріщини або западини, то була ознака недобро-го, — бо через двері проник нечис-

тий»; коли хтось у хаті помирає, двері й вікна годилося відчиняти навстіж, аби могла вільно вийти душа покійника; при народженні дитини на одвірку робили зарубку; приשמлюванням пальців дверима допитували злодіїв і застерігали їх від майбутніх злочинів, оскільки клятви чи зізнання вважалися найправдивішими саме біля дверей; казкова хатка Баби-Яги «без вікон, без дверей» — помешкання «того (іншого) світу»; відомі так звані «чорні заговори»: «Встану я не благословляючись, піду не хрестячись, ні дверима, ні воротами, а димним вікном»; за повір'ями, треба на ніч вікна і двері хрестити, щоб через них ніяка нечиста сила не ввійшла, та на дверях класти хрести смолою протягом усього року, а від пожежі мазати молоком косяки дверей і вікон; у загадці про гарбуз, огірок також фігурують двері: «Без вікон, без дверей, повна хага людей».

двійє = **двійя** = **двійло** — колода для впрягання двох чи трьох пар волів; нею з'єднуються ярма сусідніх пар; слово утворене поєднанням слів *ві[й]л* і *двоє*.

двір = **дворище** — у XIV—XVII ст. — форма сімейного та територіально-господарського устрою українського селянства, що об'єднувала кілька селянських господарств; пізніше — індивідуальне господарство, тобто господарська ділянка, на якій розміщено житлове приміщення, садибні будівлі, та місце біля них (часто відгороджене); оскільки двір — це давня передусім сільська хага з усім господарством при ній, то він символізує взагалі господа; звідси цілий ряд народних висловів з цим зна-

ченням; кажуть: «Горе дворові, де корова наказує волові» (тобто горе господареві, над яким верховодить жінка); страшним прокляттям господареві звучить вислів: «Бодай тобі двір заріс!» (тобто зле побажання господареві, аби господар його стала пустою); коли кажуть: «Нехай кожний дбає про власний двір», то це застереження тим, хто дбає не про власні справи, а судить інших; той, хто «свій двір мете, а на чужий сміття кидає», зазвичай своїх виправдовує, а на чужих вину звертає; разом з цим двір символізує панську резиденцію (звідси *дворянин*), про яку народ каже: «У панських дворах великі вікна, та мало світла» (тобто правди) або «До двора брама широка, а з двора — вузька» (прийняти приймуть, особливо коли з даниною, дарами, але невідомо, як і з чим випровадять).

двобій — бій, боротьба двох супротивників за викликом одного з них; поєдинок; у старовину збройні сутички з ворогом називали *полем* (звідси «поле битви»); первісно — рід Божого суду, знаний у всіх народів: мав перемогти не той, хто мав більшу силу чи кращу зброю, а той, на чиєму боці була правда і Божа воля; у нашій історії відомі двобої київських князів — Володимира Великого з печенізьким ханом, Мстислава Сміливого з касозьким князем Редедєю; за літописами, відомий також легендарний двобій киянина Кирила Кожум'яки з печенізьким велетнем; пізніше двобій став також засобом вирішення «справ честі»; двобою широко подано в народних казках фантастичного змісту, пор., наприклад, «Котигорошко».

двоєвір'я — поєднання дохристиянської віри певного народу з новою, християнською вірою (у нас — поганства, або язичництва, з християнством); простий народ нелегко відривався від свого стародавнього й довго вважав нову віру панською, тому двоєвір'я глибоко ввійшло в його душу, а також у його мову (наприклад, дієслово *віддаватися*, тобто «виходити заміж», не християнського періоду, а ще язичницького, пор. у Марка Вовчка: «Живіть, поки моя Марта віддасться», пор. вираз *дівка на відданні*); персоніфікації явищ природи — відгомін язичництва у мові: *дощ іде, сонце заходить, вітер лютує*; характерні для української мови безпідметові речення на *-ло* (напр., у О. Кобилянської: «Мову йому відбрало», «Кинуло її в гарячку», «Руки й ноги йому покровило») завжди передають фатальний зміст, оскільки підметом у них виступає неназане лихо (лихе), щось нечисте як відгомін стародавніх вірувань у злі сили, що впливають на життя людини, її психічний стан, фізичне здоров'я; пор. ще номінальний підмет «воно» у реченнях на зразок «що воно там гуде (шумить, ходить)?»; ще зовсім живе і завжди свіже двоєвір'я в «Слові о полку Ігоревім»; народ зберіг до сьогодні дохристиянський весільний обряд, що пізніше став церковним (всі його атрибути, дії та наймення — персні, вінці, пов'язання рук, водження навколо аналю, пиття з одного келиха, весільну лексику); взагалі церковне вінчання для народу тривалий час було другорядною річчю; так званий «шлюб на віру», без церковного вінчання, коли воно з якихось причин неможливе,

відомий у нас від давнини дотепер (один із сотників гетьмана Мазепи, сотник Чигиринський, заввез Невінчаним; пор. також оповідання М. Коцюбинського «На віру»); самі слова *вінок, вінчати, вінчання* — стародавні, а відповідні грецькі так і не прижилися; так само основні релігійні терміни залишилися ще з дохристиянських часів (*Бог, Господь, молитва, молитися, небо, рай, пекло, гріх, жертва, храм, свято, святій*); християнські свята припасовували до свят дохристиянських, храми будували на місці старих каплиць, що також сприяло двоєвір'ю; старі боги ставали або злими (бісівськими) силами, або добрі якості окремих з них переносилися на християнських святих (наприклад, якості Перуна на святого Іллію, якості Велеса на святого Власія, а якості Ярила на святого Юрія); силу нового для народу Хресного знамення (Хреста) і досі вживають при кожній життєвій потребі з огляду на старі обряди та вірування (побачивши вперше місяць-молодик, треба перехреститися, щоб шастило цілий місяць; запалюючи світло в хаті, теж треба перехреститися, бо до хати входить бог вогню; заходячи в воду, перехрестися, а то водяник утопить тебе; перехрестись, як падає зоря з неба, бо то людина померла; позіхавши, перехрестися, щоб ротом не влізла в тебе нечиста сила; хрестяться перед працею (ідою) і по закінченні; хрест — погибель нечистому (звідси приповідка «боїться, як чорт хреста»); з дохристиянського часу зостався у великій пошані *схід* (*див.*); літературним прикладом змішання стародавніх вірувань, оповідань і переказів з християн-

ським віровченням стали *апóкрифи* (*див.*); головні негативні ознаки поганства, за І. Огієнком, інтернаціональні (обман, кривава помста, насильство); різновидом обману є лицемірство, зокрема й у питаннях віри, що виливається в двоєвір'я й фарисейство; відгомном цього є численні приповідки про двоєвір'я як лицемірство (на словах віра в християнського Бога, а на ділі забобонне запобігання перед поганськими божками): «Як прийде біда, не допоможе й свячена вода», «Має Бога на язичі, а дідька в зубах», «І Богові свічка, й чортові огарок», «Богом свідчиться, а чорта за хвіст держить», «І з попом добра мова, але й з чортом можна прийти до слова», «Святим ноги цілує, а людей мордує», «Бога молить, а хлопа неволить», «В середу постила, а кобилу вкрала», «Богові свічку, а чортові дві», «Богу молиться, а чорту вірує», «І нашому Богу, і вашому», «На язичі Бог, а в душі чорт», «Постава свята, а сумління злюдійське», «Чоловік Божий, а душа дідька», «Зверху святий та божий, а всередині на чорта схожий», «Ні Богові свічка, ні чортів кожух», «На Бога дивиться, а чорта бачить»; пор. у Нечуя-Левицького: «Позіхав, хрестячи рота за кожним разом»; «Кайдашиха на ніч хрестила ножем вікна й двері».

дворіще *див.* двір.

дворський = **дворецький** — вищий урядовець княжого двору, що заступав князя у його відсутність, стояв на чолі княжого війська, був його представником у суді та адміністрації.

двоюрідна сестра *див.* сестра².

двоюрідний брат *див.* брат².

дебр = **дэбра** = **дебрь** — пустеля; взагалі малодоступна місцевість; вживається у формулі заклинання нечистої сили: «Іди на дебри, на скелі», тобто туди, де шкодити людині вона не може. *І дебрь-пустиня неполита, зіцлююцю водою вмита, прокинеться* (Т. Шевченко).

дев'яси́л = **дев'ят[ь]си́л** = **дев'ятиси́л** = **дивоси́л** — народні назви оману високого, багаторічної трав'янистої рослини родини айстрових з жовтими квітками; полюбляє узлісся, чагарники, лісові луки, береги річок, вологі місця; цвіте у червні-серпні (іноді — у вересні); назва пов'язана з магічним числом дев'ять; широко використовується в народній медицині як відхаркувальний і сечогінний засоби; корені рослини, зварені на меду, їли хворі на сухоти; ще у XVIII ст. лікувальні книги зазначають, що рослина особливо ефективна від корости; освяченим у храмі листям рослини посипали хату та обійстя, щоб уберегтися від усякого зла.

дев'ятіни — поминки по померлому, християнський звичай ушанування пам'яті небіжчика на 9-й день по його смерті; другий поклін душі Богів (першій — на третій день після смерті, одразу ж після похорону, третій — на сороковини); у Панаса Мирного: «Душа, кажуть, до дев'ятого дня літає по світу».

дев'ятиси́л = **дев'ятси́л** *див. дев'яси́л*.

дев'ять — назва числа 9 та його цифрового позначення, кількість із 9 одиниць; магічне число, бо складається з трьох трійок; означає могутність, вищу силу; дев'ять місяців мати виношує дитину в ут-

робі; бог Перун опікує родину, що має дев'ятеро дітей; дев'ять днів і ночей треба для осягнення людської мудрості; на дев'ятий день Бог наказує ангелам показати душі пекло; число, поширене в українській обрядовості; за повір'ям, коли купували нову діжу, то в ній мало бути дев'ять пар клепок, які стояли так, як росте дерево; у такій діжі добре сходять хліб; число вживалося в усіх закляттях, заговляннях; воно оточувало людину (чи її двір) ніби чарівним колом, якого не може перейти нечиста сила; наприклад, від уроків палили тернину, а з неї дев'ять вугликів кидали в воду: якщо вони поринали, було зурочення, а якщо ні, не було нічого небезпечного; *див. ще дев'ятіни, двадцять сім, магічні числа*.

дев'ятьси́л *див. дев'яси́л*.

Дéдо *див. Домови́к*.

дéжень *див. Овсяни́ці день*.

дейне́ка — у другій половині XVII ст. — селянин-повстанець, озброєний дрючком (з турецьк. — «удар палицею»), довбнею, рогаатиною, косою, що брав участь у повстанні на Лівобережній Україні; цим словом уперше було названо солдатів піхотного полку, сформованого у 1657 р. полтавським полковником М. Пушкарем з погано озброєного натовпу представників нижчих станів суспільства (цей факт описує «Літопис С. Величка»); дейнеками поляки називали козаків. *Чи то галки, чи то галич, чи хижі дейнеки розпускають по Україні загони далекі?* (П. Куліш).

де́мон — у грецькій міфології — нижче божество, злий дух, інколи

доброзичливий до людей; грецький історик Прокопій (VI ст.) розповідає, що слов'яни «вшановують річки, німф і деякі інші божества-демони, приносять їм у жертву все і з тих жертв ворожать собі»; наші предки приносили своїм богам навіть людські жертви, а першим мучеником за віру були варяг Тур із сином; частими були жертви і своїм, домовим демонічним божкам, сліди яких дійшли й до нашого часу, як, наприклад, святковий багатий стіл; весільний коровай, як жертва богові, також є відгомонам колишніх жертвоприношень (за християнства криваві жертви замінені хлібними); залобрявання людиною злих сил позначилося й на народній афористиці: «Бери, чорте, груш, а мене не руш», «Чорт, бери шапку, аби голова була ціла», «Роби чортові добре, він тобі пеклом відплатить», «Пусти чорта в хату, то він і на піч залізе», «Взяв дідько кобилу, хай бере й лоша»; страх перед злими силами породив різні народні застереження: «Де ліс, там біс», «Кожний біс тягне в ліс», «Не займай біса, бо лихо займеш, а то й двоє», «Дідька не клич, він сам прийде», «Що дідько вхопить, того не пустить»; з поширенням християнства грецькі назви демонів залишилися для визначення тільки злих (чорних) духів; більшість поганських богів теж стали вважатися злими демонами.

демонологія — міфічні уявлення про злих духів (демонів), що виникли на основі первісної віри в такі сили; слов'янські вірування у надприродні сили були досить розвиненими, бо людина навколо себе бачила цілий світ вищих істот,

у її уяві все було одухотворене й персоніфіковане (річка, болото, потік, криниця, джерело, гори, рослини, тварини, ліси, гаї тощо); неврожай, голод, затемнення небесних світил, злива, град, завірюхи, буря, холод, посуха і т. ін. — все це зло в природі чинять злі духи, щоб нашкодити людям (це роблять також злі люди, що можуть наврочити, зочити тощо); тому людина вмилоствлювала персоніфіковані сили природи; деякі з цих сил, вірили, бояться, наприклад, кукурікання півня та брехання пса, а пізніше стали боятися церковного дзвону, ладану, а особливо хреста, — тому їх можна заклинати, залакувати, обманювати; нечиста сила любить прірви, безодні, бур'яни, пустки, порожні покинуті хати (тут вона справляє свої гулянки вночі, аж хата ходором ходить); любить нечиста сила гуляти при молодому місяці, а надто при його народженні; усе нечисте лине до злогого (звідси вираз «вішати на кого-небудь дохлих псів»); з бігом часу головною злою силою став *чорт* (*див.*), що зветься ще *дияволом* (*див.*), *сатаною* (*див.*) чи *демоном* (*див.*); у письменників-класиків знаходимо багато етнографічного матеріалу, де підкреслено оминається нечиста сила, як це робив народ: «Коли згадують про нечисте, то говорять: «Наше місце святе» — і хрестяться» (Марко Вовчок); «Цебто того, що греблі рве? того, що, не при хаті згадуючи?»... (і плюється) (І. Котляревський); «Це чиста сатана — не при хаті згадуючи» (І. Нечуй-Левицький); «Чоловік гарний... І отого, що з востом, не любить згадувати» (Б. Грінченко); різних злих божків (лихо, нечисту силу, не-

щастя) мають на увазі, коли кажуть про щось безособове, часом таємничо зловісне: «Руки йому відняло», «Кудись його вхопило», «Вже його понесло», «Приперло його до хати», «Вже його завалило» або ще: «Викинуло його з пам'яті», «Плюснуло, луснуло — та й нема», «Як притисне, то й владика свисне», «І ладаном не викуриш», «Не допоможе бабі кадило, коли бабу сказило»; разом з тим ставлення народу до магичних сил неоднозначне, що добре бачимо в «Лісовій пісні» Лесі Українки, де лісові сили не злі й не ворожі людині й зовсім не мріють, щоб заподіяти шкоду; вони пов'язані певною приязню, відзначаються патріархальністю відносин, властивих статечному поліському селянству.

Дем'яна день *див.* Кузьмий-Дем'яна день.

денцівка — гуцульський музичний духовий інструмент завдовжки 50 см, різновид сопілки.

день (зменшено-пестливі — *деньок, деньчок*) = **днина** — 1) частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора; протилежне — н і ч; також доба, тобто час, що дорівнює 24 годинам; людина здавна цінувала, навіть обожнювала цю пору, тому й називала її *добрим днем* (звідси формули вітання *добрий день, добридень*), *Божим днем* (звідси ясно як *[Божий] день*, тобто «очевидно»), *світлим (білим) днем* (звідси *серед білого дня*, тобто «удень»; пор. ще: «До білого дня догулявся», «Вже білий день надворі»); день асоціюється зі світлом, а, за Біблією, він і є світло (*див.* *темрява*), тому кажуть: «В ніч найтемнішу про сонце пам'ятай»; прокидаючись, людина вірила у

добрий, щасливий день, бо «добрий день видно зранку, добрий рік — з весни»; мудрий народ переосмислив вчорашній день як минуле, тому й кажуть: «Вчорашнього дня стома кінми не догониш», «Вчорашній день не вернеться», «Вчорашнього дня шукав, а що робити, не знав» (бо «шукати вчорашнього дня» — марна річ); ніхто не обезпечений від скрутного часу, який здавна називають *чорним днем* (звідси *припасати (залишити) що-небудь на чорний день*); день і ніч — суперечливі явища, тому й події набувають протилежного значення залежно від того, коли вони відбуваються, — вдень чи вночі, пор.: «Мав уродитися чоловік, авилупився чорт» (мабуть, з приходом ночі) і «Маввилупитися чорт, та півні заспівали —вилупився чоловік» (спів півнів сповіщає прихід нового дня і жене нечисту силу); з початком нового дня пов'язували плин подальших подій у житті людини: «Як буде зранку, так буде до останку», «Як піде горе зрання, то аж до смеркання». *Днина за дниною, як вода, збігає* (І. Франко); *День за днем і ближче до смерті* (приказка); *День мій — вік мій* (приказка); *Аби день до вечора* (М. Номис — про ледачого, легковажного); *Зимою деньок, як комарів носок* (приказка); 2) календарна дата, встановлена для чого-небудь; також календарне свято (*див.* у цьому словнику церковні календарні дати — **Бориса й Гліба день, Варв'яри Святої день, Васілія (Василя) Великого день, Гавриїла (Благовісника) день, Г'анни (Анни) день, Георгія Побіднобця (Святого Юрія, Юрія Стратотерпця, Змієборця) день, Дем'яна (Кузьмий-Дем'яна) день, Духів день,**

Петрів день, Святого Власа день та ін.); у народі в назвах традиційних календарних свят слово *день* зазвичай опускають; отже, в хліборобському народному календарі маємо: *Андрія, Василя, Г'анни, Катерини, Меланки, Петра, Юрія (Юр'я)* тощо, тому кажуть: «Рання сівбарях з Юрія, середня — з Миколи, пізня — з Івана»; «На Мокія день мокрий — все літо буде мокрим», «На Якова трава някова», «На Федота зоря руку подає», «Бабині літо тільки до Петра», «Як на Мокрини буде дощ, то осінь буде мокра» (при цьому мають звичайно на увазі конкретну календарну дату); один день у році прийнято назвати Великим — це день Воскресіння Ісуса Христа (*див.* **Великдень**); 3) **день народження** — роковини дня, коли хтось народився; церква цих днів як святкових не підтримувала; натомість справжніми днями народження вважала дні смерті, коли людина переходить до вищого життя; зокрема, так завжди було з днями смерті святих, особливо мучеників; оскільки ж людей при хрестинах нарікали іменем того чи того святого, то більше прийнято було святкувати іменини; оскільки іменини — давній український звичай, що заступив святкування дня народження, то й досі в народі останній також зветься іменинами; 4) **поминальні дні** — вірування в те, що перші два дні душі померлих перебувають на землі, а на третій мають стати перед Престолом Божим; далі прямують до Раю і шість днів знайомляться з райським життям, потім 30 днів триває подорож у пекло; на 40-й день Бог визначає, де бути душам — у Раю чи в пеклі (звідси поминальні дні — 3-й, 9-й, 40-й); 5) **день-і-**

ніч — народна назва *перестрича гайового* (*див.*); 6) **бсьмий день** (*див.*); 7) **Солов'иний день** *див.* **Бориса й Гліба день**; 8) **Судний (Судний) день** (*див.*); 9) **Храмовий день** *див.* храм2; 10) **Благовісна днина** *див.* **Благовіщення**.

дерга = **джерга** — 1) товста груба тканина; рядно, покривало, килим; 2) верхній народний жіночий одяг у вигляді плахти із саморобної вовняної тканини чорного кольору. [Еней] *к Сивиллі прихилився, Хватав за дерегу і хилився, Мов одкота в колорі миш* (І. Котляревський).

дерев'яще *див.* дубовина.

деревій = **білоголівник** — трав'яниста запашна рослина родини складноцвітих; росте на луках, узліссях, галявинах, біля доріг по всій території України; цвіте у червні-вересні; широко використовується як кровоспинний засіб у народній медицині; вживали при шлункових болях і як засіб швидкого гоєння ран; у ньому купали дітей; відвар рекомендували породіллям після пологової гарячки. *Де-не-де біліє деревій, жовтіє безсмертник, пахнуть, сохнуци від спеки, василки* (Олесь Гончар).

деревляни *див.* дровляни.

дерево (зменшено-пестливі — *деревце, деревиченько, деревонько*) — 1) багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону; в народній уяві — дерево — жива істота, яка навіть розмовляє; лісові сили розуміють мову дерев (*див.* «Лісову пісню» Лесі Українки); брати сире дерево з лісу не годиться, бо воно живе (лісовик розгнівається і пометиться); живого дерева не можна різати; у «Лісовій

пісні» є така фраза: «Німого в лісі нема нічого!»; навпаки, *сухе дерево* втрачає всю свою силу і стає, за народним повір'ям, сховищем нечистої сили — в дуплі сухої верби чи сухої груші завжди водяться чорти, пор. приказку «закохався, як чорт у суху грушу» або прокляття «а щоб ти повисився на сухій гілці (учепився сухої верби)!»; також уособлення старого, віджилого чоловіка, що в'яже життя молодій жінці, персоніфікованій у *вербі* (див.): «Ой ти, вербо кучерявая, хто тобі кудрі повив? — Повила мені суха лоза, бистра вода, що хвилю б'є; кажуть люди, мій муж п'є; як світає, до коршми йде, як смеркає, з коршми йде»; дуже поширеним в українських віруваннях є перетворення людини в дерево; це відбито в творах українських письменників (див. баладу Т. Шевченка «Тополя», де закохана нещаслива чорнобрива «на диво серед поля тополею стала» або «Лісову пісню» Лесі Українки, де Мавка раптом перетворюється у плакучу вербу; у народних колядках, де йдеться про початок світу, обов'язково поряд з водою (морем) згадується і дерево (явір, клен) як символ центру світу, світової осі; у колядці про Святу Софію (собор у Києві) згадується кедрове дерево, що, без сумніву, було райським хресним деревом, асоційованим з предвічним Світовим деревом; на будову Святої Софії воно переноситься за аналогією до легенди про зрубане хресне дерево для будови Соломонового храму; квітуче дерево або окрема гілка з плодами чи квітами — символи життя; відламана гілка, гілка без листя — символ смерті; у народних прислів'ях життя й ознаки дерева спроектуються на життя

людини: «Високе дерево найскорше вітер зломить», «Гни дерево, поки молоде», «Дерево падає, куди хилиться», «Здорове дерево, та дуплуватє», «Кривого дерева не випрямиш», «На низьке дерево і кози скачуть», «Погане дерево в сук ростє», «Скрипливе дерево довго живе», «Старе дерево тріщить, молоде летить», «Від доброго дерева добрий і плід», «Який корінь, таке дерево», «Веселе дерево весело й співає»; серед традиційних ознак дерева є *криве* (про зіпсовану людину), *круте* (про тверду, свавільну людину), *похиле* (про безборонну, слабодуху людину), *скрипливе* (про хворобливу або стару людину), *високе* (про честолюбну людину); надміру честолюбних застерігають: «Високому деревоньку вершок усихає», пор. ще: «Старого дерева не зігнеш», «Сухого дерева скільки не підливай, то вже не зазеленіє», «Сире дерево — гіркий дим»; на будівлю хати ніколи не брали косоногого дерева, що клониться нібито завжди на захід сонця, тобто до смерті, бо відвертається від сонця; з деревами пов'язано цілий ряд народних прикмет, — «коли дерево чорніє, то буде відлига», «коли влітку на деревах жовтіє і падає листя, буде рання осінь», «листя з дерев швидко опадає — чекай суворої зими», «як у жовтні дерева в листі, то буде пізня зима»; *Дерево шанують, як добре родить, а чоловіка, як добре робить* (приказка); *Криве дерево, але рівно горить* (приказка); *Нема такого дерева, щоби на нього птиця не сідала* (М. Номис); *Червоня казинонька, білеє деревце* (А. Метлинський); 2) **Дерево життя** = **Райське (Світове) дерево** — за народними віруваннями (ще дохристиян-

ськими), посеред Раю (Вірію, Ураю) стоїть велике дерево; ростє воно на «живому камені» (так званому *алатір-камені* — див.), верх цього дерева сягає небес; воно-покриває собою весь Рай, має листя й плоди всіх дерев; від нього йдуть солодкі пахощі, а від коріння течуть 12 цілющих джерел з молоком і медом; у колядках образ Світового дерева постає як першопочаток життя; саме на ньому засідають три предвіті брати — Сонце, Місяць і Дощ або потім їх християнські заступники — Господь, святі Петро і Павло; 3) **міфічне дерево** — ростє на небі, в царстві богів, гіллям сягає долу; по дереву бігає з землі на небо білка й приносить Богові земні вісті; на дереві ростуть золоті яблука, з листя скапує запашна роса, а з коріння б'ють золоте й срібне джерела; 4) **священне дерево** — стародавня священна сосна біля села Кисельня Тихвінського району Ленінградської області (Росія); легенди про священне дерево відомі в багатьох народів; 5) тільки **деревце** — весільне або купальське *гільце* (див.); 6) **ббже дерево** див. **бождерево**; 7) **родовідне дерево** див. **родовід**; 8) **розвивання дер'єв весно́ю** — пускання деревами листя; у народних піснях — символ вступу в шлюбне життя: «Ой вербо, вербо, вербице! Час тобі, вербице, розвиться. Час тобі, Іванку, жениться.— Ой ще не час, не пора, ше ж моя дівчина молодая»; «Ой шуміла ліщинонька, як ся розвивала; Ой плакала дівчинонька, як ся віддавала»; розвивання дерева як ознака його повного життя символізувало повноту щастя як ознаки повного життя людини: «Ой, як же ми кохалися, сухі дуби розвивалися, а як коха-

тися перестали, й однолітки повсихали»; асоціативні зв'язки породжують народнопісенний ряд *листя — слово — розум — думка*: «Не стій, вербо, розкидайся. Не сиди, Марусю, розмишляйся. Ким свого свекорка називати будеш?».

деревопоклонство = **деревопоклонство** — у дохристиянські часи — поклоніння деревам, гаям, лісам, культ дерева в народних віруваннях, що мав сільськогосподарське значення; на тому місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська лавра, раніше був священний гай, у якому стояли київські боги, можливо, й *Перун* (див.); наші предки поклонялися деревам зазвичай великого розміру (дубу, буку, липі), бо нібито на них жили давні боги; цим пояснюється персоніфікація багатьох дерев у народній творчості (у піснях-баладах дерева говорять людською мовою, коли їх хочуть рубати); давні руси молилися й приносили богам жертви під великим дубом (зокрема про це оповідає Константин Порфирородний, як подорожні руси складали жертви до великого дуба на о. Хортиця); відгомоном давнього поклоніння деревам є атрибути народних обрядів на зразок весільного вільця (гільця), купальського деревця, вербових гілок у Вербну суботу, клечання у Зелену неділю тощо; споконвіку вважають, що людина при житті має посадити бодай одне дерево (своєрідний прижиттєвий ритуал); ритуальний обряд з деревом описано в повісті Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «Як садовина не родить, то на Святий вечір дідуся беруть сокиру та й ідуть до груші або до яблуні, та й нахваляються, що ру-

батимуть: «Як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а попіл на вітер порозпускаю!» — Дак воно злякається та й родить» (див. *це статті у цьому словнику про окремі дерева*).

деревце див. *дерево5*.

дереза — 1) розгалужений куш родини бобових, що росте на степових схилах, понад ровами; також колючий куш родини пасльонових, який добре вкорінюється на сухих схилах, скелях, обривах; повій звичайний; у переносному значенні — настирлива, в'длива людина; символізує сварку («Дереза в хату вкинулася»). *Ой у полі дереза, в степу нехвороща, Бодай наших хлопців напала короста* (пісня); *Липне, як дереза* (Словник Грінченка); 2) **Коза-Дереза** — традиційний персонаж українських народних казок. *Коза-Дереза, півбока луплена, за три копи куплена* (казка).

дерен — поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав'янистим корінням, а також вирізаний квадрат чи прямокутник цього шару; служив здавна символом божби, запрясування у суперечках за межу (при цьому шматок дерну клали на голову); у приповідках образ дерну пов'язується з образом могили, яку ним обкладали, і смерті («Під дерном не виспишся», «Вже мені свіжого дерну не топтати»). *Зрівняв землю, покрив дерном, Щоб ніхто не бачив, Де полягли Гонта діти, Голови козачі* (Т. Шевченко).

дерен — українська назва кизилу. *Вишні, черешні, груші, сливи угорки, тернослив, терен та дерен — все росло густими купами* (І. Нечуй-Левіцький); *деренівка* — настояна на дерені горілка. *Пили сикизку, деренівку І кримську «дулів-*

ку» (І. Котляревський); *І показалася горілка, І деренівка, і вишнівка, І мед, і пиво та і квас, Як часом водиться у нас* (С. Руданський).

держава — апарат політичної влади в суспільстві, а також країна з таким політичним апаратом; на українських землях державою поставила 862-го року за часів правління князів Аскольда й Діра; проте ще тривалий час трималися родові звичаї, князь був тільки військовим провідником та охоронцем родів, а справжню владу мали старшини в роді, що з часом перетворилися на княже боярство (див. **віче**); об'єднати Русь-Україну в одних руках удалося князеві Володимиру Великому (975—1015), а пізніше Ярославу Мудрому (1018—1054); по смерті останнього Україна остаточно поділилася на *уділи* (див.); дохристиянський світогляд культивував особисту *волю* (див.) і тим відкидав можливість сильного проводу; з нашествям монголо-татарів вироблення в Україні державницького світогляду припинилося аж до періоду Козаччини.

деруні — млинці із сирої тертої картоплі, борошна та яєць (їх ще називають *драниками, драчниками, терчаниками*); особливо популярні на Півночі України.

десна = **десниця** — 1) старі назви правої руки, правиці, нині вживаються лише в книжному та урочистому мовленні. *Недарма звав її своєю десною* (О. Стороженко); *Огорнути багрянцем опанчі, Тримавши десницю на мечі, Данило їхав* (М. Бажан); 2) (з великої літери) тільки **Десна** — річка, ліва притока Дніпра, на якій стоїть старовинне українське місто Чернігів; назва річки етимологічно пов'язана з

попередньою. *Нема його [миленького] Та й не буде, Поїхав за Десну, Сказав: рости, дівчинонько, На дружню весну* (пісня).

десятина (зменшене — *десятинка*) — стара одиниця земельної площі, що дорівнює 1,09 га (2400 квадратних сажнів). — *Не бієсь, всієї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так десятии п'ять* (М. Коцюбинський).

десятинка — 1) домоткане грубе полотно або пряжа на десять пасом; 2) нижча військова одиниця Війська Запорозького.

Десятинна церква див. **Богоматір1**.

десяток — 1) міра пряжі, яка становить 10 пасом (одне пасмо дорівнювало 10 чисниць, тобто 30 ниток); 2) найнижча військова одиниця на Січі на чолі з десятником (*десяцьким* — див.); обіймала 30—50 юнаків для козацького вишколу.

дєсять — назва числа 10 та його цифрового позначення, кількість із 10 одиниць; священне число Всесвіту, бо має в собі всі інші числа; досконале число, бо означає повернення до цілісності див. *це: магічні числа*.

десяцький — 1) у Давній Русі — нижчий від *соцького* (див.) чин княжої адміністрації; 2) у Війську Запорозькому — ватажок десятки, найнижчої військової одиниці; 3) у старому селі — помічник старости чи старшини, який виконував поліцейні обов'язки; нижчий поліцейний чин, якого обрали селяни. *Доти чоловік добрий, поки десятицьким не стане* (приповідка).

джгут = **жгут** = **джут** — 1) туго скручений у вигляді канату шматок тканини, пучок соломи і т. ін.;

скрутень; 2) старовинна картярська гра. *Тут інші журавля скакали, А хто од дудочки потів, І в хрещика, і в горюдуба. Не раз доходило до чуба, Як загулялися в джута* (І. Котляревський); 3) тільки **джут** — також південна рослина, з якої виготовляють канати.

джерга див. **дерга**.

джерелó (зменшено-пестливе — *джерельце*) — потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі; обоження нашими предками водних потоків стосувалось і джерел; особливо у великій пошані була вода самородних джерел (*жива вода* — див. **вода2**). *У сей день роззявилися усі джерела в безодні і повідчинилися небесні хлябі* (П. Куліш); *З-під коріння липи било джерело погожої води* (І. Франко); *Забурчало у селі, мов у джерелі: «Як то можна!.. щоб вільна козачка за кріпака оддалася!»* (Марко Вовчок); фразеологізм: **біти джерелом** — активно, бурхливо виявлятися.

джигун (зменшені — *джигунець, джигунчик*) — 1) зальотник, баламут, ловелас. *Ой джигуне, джигуне, який ти ледащо* (пісня); *Ой джигун, джигун, джигунець, який гарний молодець* (П. Чубинський); *Побачила джигуна, трохи я не вмерла* (пісня); 2) народна страва з *сирівці* (див.).

джур — старовинна народна страва з непросіяного вівсяного борошна (прокислого на воді) без приправи або з конопляною олією; страва бідних.

джура — в Україні XVII — XVIII ст. — зброєносець у козацької старшини, довірена особа військового керівника, помічник, товариш, що ходив разом з козаком

у походи й на битви. *Ой сідлай, джуро, ой сідлай, малий, мені буланого, собі ж сідлай другого — гнідого старого* (А. Метлинський).

джут див. джугт.

дзбан = **дзбан** = **збан** (зменшені — **збанчик**, **збанець**, **збанок**, **збанчикок**) = **збан** = **збанок** = **збанка** = **корчага** — глекоподібний глиняний, дерев'яний або металевий посуд для води, молока, квасу і т. ін. *Мед налили в срібний старовинний дзбан* (П. Чубинський); *Коби мені зранку горілочку в збанку* (Я. Головацький); *До пори (До часу) збан (корчага, збан) воду носить* (прислів'я); *Усит мені меду збан, а я тобі заплачу, як пан* (П. Чубинський); *До часу збан воду носить та людей пити просить* (прислів'я); *Доти збанок воду носить, доки йому вухо не урветься* (прислів'я).

дзвін — ударний сигнальний підвісний інструмент, звичайно зі сталі або бронзи, у вигляді порожнистої, зрізаної знизу груші, в середині якої підвішено ударник (серце, язик); передусім служить для скликання вірних до церкви (пор. загадку: «У Києві дрова рубають, а в Протасівку тріски летять»); вперше церковні дзвони згадуються в пам'ятках 1146 р. (в Путивлі); про дзвеніння як таке йдеться і в «Слові о полку Ігоревім»: «Князь Всеслав судив людей, князем порядкував городи, а сам уночі вовком уганяв: з Києва перед півнями добігав до Тмуторокані, вовком перебігав дорогу Хорсові (сонцю). Йому дзвонили рано у Святій Софії в Полоцьку, а він уже в Києві чув дзвін»; у народі вірили, що звуки дзвонів відганяють нечисту силу; символізує звістку

(«Як у дзвін ударило» — про блискавичну звістку; «Нащо про те у великий дзвін дзвонити» — про небажання щось розголошувати; «Чує дзвін, та не знає, де він» — про людину, яка переповідає щось неточно, неправильно). *Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває* (прислів'я); *І дзвін без серця нічого не вартий, а тим більше безсердечна людина* (приказка); *У неділю рано задзвонили в дзвони* (А. Метлинський).

дзвінець — напівпаразитична трав'яниста рослина, що приживається на коренях лучних трав; зілля має властивість розростатися на пустій землі, його дуже мало, можливо, тому воно в уяві народу має есхатологічне значення (*есхатологія* — релігійне вчення про кінцеву долю людства), бо кажуть: «Як зародить дзвінець, буде світу кінець».

дзвіниця (зменшене — **дзвіничка**) — 1) вежа для дзвонів у церкві, при церкві або окрема будівля з дзвонами, яка служила також сторожовою вежею; тому первісною формою української дзвіниці була звичайна бантина, покладена на двох стовпах і прикрита невеличким дашком. *До утрєні завив з дзвіниці великий дзвін* (Т. Шевченко); *Як у Києві на дзвіниці чеңи в дзвони дзвонять, так у Полтаві перекуюки на місті гуторять* (М. Номис); 2) святечна гра на Великдень (*див. оборіг*2).

дзвона́р — служитель, який дзвонить у церковні дзвони.

дзеркало (зменшене — **дзеркальце**) = **лю́стро** (зменшені — **люстєрчко**, **люстєречко**) — відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться, а також спеціально виготовлений

предмет з такою поверхнею; з цим предметом пов'язані народні прикмети, — «дзеркало треба завішувати на ніч, а то побачиш у ньому померлого чи диявола»; зберігся звичай його також завішувати, коли в домі покійник; заборонялося дивитися в дзеркало вагітній жінці; не можна було показувати в дзеркалі новонародженого до 6 місяців, щоб душу його не забрав двійник; так само це стосувалося й смертельно хворих; остерігалися розбитого дзеркала, що нібито віщувало нещастя; здавна відома ворожба з дзеркалом, зокрема дівчат під Новий рік; гадали, що в дзеркалі можна було побачити судженого, який буде сватати; символізує правду, чистоту (фізичну і моральну), честь. *Софія стояла перед великим дзеркалом і кічала причісування* (Леся Українка); *Морським миллом умивалася, в ясне люстро виглядалася* (П. Чубинський)

дзигар — стара назва годинника; фразеологізм: *дзигарі б'ють* — серце сильно стукає (б'ється) з переляку. *Як дзигар накрутиш, так він і б'є* (приказка).

дзиндзівер — різновид рожі, мальви; символ хвацького молодця, а також гарної дівчини. *Тур і сам дзиндзівер-зух* (І. Котляревський); *Котилася, розбилася цинова тарілка, А в нашого пригінчого дзиндзівер не дівка* (П. Чубинський).

дїба — старовинне знаряддя катувань; колодки, які накладали на ноги або руки арештанта (звідси прокляття: «А бодай тебе в диби взайли!»). *Ой на ноги диби, на руки дибиці, — Оце тобі, джигуне, за ті молодіці!* (пісня).

Див — у дохристиянських віруваннях — зле божество-дракон,

змії, велет, чудовисько; божество страху й смерті; збереглося народне заклинання, — «щоб на тебе Див прийшов»; зображувався у вигляді великого хижого птаха з потворним жіночим обличчям; віщує смерть, надто перед січею, боєм; пізніше ототожнюється з образом Солов'я-Розбійника, що звив гніздо на дев'яти дубах і не дає нікому пройти чи проїхати до Києва; згадується як зла ознака у «Слові о полку Ігоревім»; дехто ототожнює Дива з лиховісним птахом пугачем; слово споріднене зі словами *диво*, *дивний*, пов'язаними, у свою чергу, із санскритським і перським Deva «божество», латинським Deus «бог», грецьким Zeus «Зевс»; пор. також старе українське слово *див* у значенні «диво», як у пісні: «Ой там, на горі, дивний див»; Там соловейко гніздо звив»; з утратою первісного значення слова за його похідними залишилася семантика незвичайності, чуда, рідкісного явища чи ознаки, що межують з надприродністю (*див. ще дїво*1). *З високого дерева Див проклинає, Землі невідомій звістку засилає* (Панас Мирний); *Лисиці брешуть на щити, І кличе Див поверху древа* (М. Рильський).

Дїва — у дохристиянських віруваннях — божество, що згадується у писемних пам'ятках поруч із Перуном, Хорсом, Родом, рожаницями, вилами, Мокошею, упирами та Берегинею, яким молилися наші предки; значення не зовсім ясне (можливо, «зла чаклунка»).

дівень — весільний хліб у вигляді товстого кільця; його печуть для молодої, щоб вона через нього подивилася на молодого і на всі сто-

рони світу, звідки й назва; *див. ще верч, калáč (колáč), лéжень.*

дивина́ — 1) *див. диво*; 2) дворічна висока трав'яниста рослина з ясно-жовтими квітками, відвар яких використовують у народній медицині; любить сухі, навіть скелясті, сонячні місця; у народній загадці символізує Великдень: «Сім миль мосту, а на кінці мосту дивина, а на тій дивині цвіт на ввесє світ»; у Карпатах рослину наділяли магiчними властивостями; відваром рослини лікували захворювання простудного характеру, у ньому купали дітей, — «аби були великі»; на Волині цвітом дивини виводили бородавки, на Київщині — гоїли рани.

диво — 1) рідкісне або раніше не бачене явище; щось незвичайне, таке, що викликає подив, захоплення, здивування; чудо; з давніх-давен пов'язане з неоясненними явищами природи, екзотичними (отже часто казковими) рослинами і тваринами, заморськими краями, чудесними зціленнями тощо (звідси народний вислів «кілько світа, тільки й дива»); пов'язане також із біблійними легендами про Божі чудеса (пор. у Т. Шевченка: «А Бог тоді з Петром ходив По світу та дива творив»; можливо, чудо Божого слова породило й приказку «не пиво — диво, а слово»); у дохристиянських віруваннях (*див. Див*) пов'язане з поклонінням людини стихіям, одухотворенням нею предметів довкілля, гаданнями та ворожіннями (наприклад, у Т. Шевченка: «Таку пісню чорнобрива в степу заспівала; зілля дива наробило — тополею стала»); тому колись могло уособлювати якусь демонічну по-

стать, пор. прокльони: «А диво на тебе!»; «Диво б на тебе зайшло!»; слово має розгалужене словотвірне гніздо: *дивина́, дивовина, дивови́жа, дивови́сько, дивови́ще, дива́к* (див. у казці: «Чумаки усе слухали дивовижу московську да аж роти роззявляли»); споріднене зі словом *дивитися* («споглядати, спостерігати»), пор. також це дієслово у значенні «дивуватися» у Т. Шевченка: «Дивітеся дітям його, його вічній славі», а також народнопісенний зворот «диво дивне» там само: «Диво дивне на світі з тим серцем буває! Увечері цурається, Вранці забажає!»; утаємничення закладеного в слові значення сприяє його іронізації, як у приказках: «Ото диво, що чорна корова біле молоко дає», «Ото диво, що п'ється пиво» або в Шевченковому образі «диво-цариця»: «Цар цвенькає; А диво-цариця, Мов та чапля меж птаками, Скаче, бадьориться»; утаємниченість значення сприяє й вигуковості, пор. також у Т. Шевченка: «І — о диво! Трупи встали і очі розкрили»; 2) різновид старовинного народного дівочого хороводу.

дивосі́л див. дев'ясі́л.

ди́ка ба́ба див. ба́баб.

ди́ка верба́ див. верба́1.

ди́ка горобина́ див. пійжмо.

ди́ка рóжа див. рóжа2.

Ди́ке пòле — історична територія між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Десни і Дніпра; освоєння почалося в XVI ст. в умовах боротьби з турецько-татарськими та польсько-шляхетськими загарбниками; першими поселеннями були слободи (звідси — *Слобожа́нщина*); дикими полями

називали також чорноморські степи в XVII ст.

дим — суміш дрібних твердих частинок (сажі, попелу і т. ін.) і газоподібних продуктів, які виділяються в повітря при згорянні чого-небудь (звідси вислів: «Нема диму без вогню»); символізує житло, тому казали: «Димом заносить, село недалеко»; символ душі, бо вірили, що з ладановим димом душа возноситься на небеса до Бога; символізує також неприємності («Дим і лиха жінка найскорше виженуть із хати», «Дим очі їсть, але не виїсть», «Більше диму, як вогню», «Без диму й сухе не горить»); дим віщує нещастя: «Ой що в полі за димове? Сидить козак у неволі, Ой сидить він, тяжко дише, До батенька листи пише»; засіб охорони від нечистої сили (обкурювання від комарів як породження нечистої сили); символізує скороминучість («З димом пішло», «То все дим і пара», «Шезло, як дим від вітру»).

Димі́трія (Дми́трія, Дми́тра) Свято́го день = Дми́трів день = Дми́тра — 1) за церковним календарем, день 26 жовтня/8 листопада; за переказами, святий Димитрій закінчує землеробський рік, замикає землю й приводить зиму; держить ключі в себе до весни, коли передає їх святому Юрієві, а той за тими ключами приїжджає на білому коні й відмикає землю на весну; у галицькій колядці співають: «В святого Дмитра трубка з срібла, В святого Юря труба з тура. А як затрубив же святий Дмитро Та й поквив снігом всі гори біло. Святий Юрій як же затрубив, Всю кригу розбив, дерево розвив»; у цей час закінчується період весіль, отже й

період сватань; у народі вважали, що до Дмитра, коли було багато сватачів, дівчата ще могли перебирати женихами, поковерзувати, а після Дмитра кінчаються сватання, незасватані сумують і вже раді б вийти заміж за будь-кого; тому кажуть: «До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі лавку (чобіт, грубу) нею витри» або ще: «До Дмитра дівка кричить на корову: «Алуц, бо перескочу!» А по Дмитрі вже свиню просить: «Ачу, бо впаду!»; *Дмитро́ва*, або *Родінна (Дідова), субота*, тобто субота перед Дмитровим днем — поминки померлих; поминали спочатку в церкві, а потім удома за обрядовим обідом; по ложці кожної страви залишали в одній посудині на ніч на покуті, щоб душі небіжчиків пообідали; залишали й воду та рушник, щоб ті перед обідом могли обмитися; «на Дмитра» вгадували погоду, — «якщо на Дмитрія день без снігу, то ще не буде зими», «Дмитро з снігом — весна пізня», «у день Святого Дмитра сніг — й на Пасху буде сніг, не буде снігу — Пасха буде теплою»; 2) **Дмитро́ = Дми́тер = Дми́трій** (пестливі — *Дми́трик, Дми́тронько, Дми́тричко, Дмитру́сь, Дмитру́нько, Митько́*, народно-розмовні — *Дима, Митя, Дмитру́ха*) — українізовані християнські чоловічі імена; через церковнослов'янську мову запозичено в давньоруську з грецької; за грекомовною формою це присвійний прикметник від імені богині землеробства та родючості Деметри, яке розглядають як складне слово з первісним значенням «мати землі»; в народній афористиці об'єкт жаргу: «Дмитер хитер: з'їв курку да сказав — полетіла»; «Дмитер хитер, та й Савка не дурак», «Заробив

наш Дмитруха — два рази в шию і раз поза вуха», «Гей, ти, Дмитруха, голова і два вуха». *Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити* (М. Коцюбинський).

дїмка — 1) домоткана бавовняна тканина з вибіячастим малюнком, а також спідниця з неї, яку носили українські жінки у будні, при хатній роботі; 2) саморобна горілка-сирець; самогон.

дїня (зменшене — *дїнька*) — баштанна рослина з великими запашними плодами, а також круглий або продовгуватий плід цієї рослини; у народнопісенній творчості символізує господиню (як *гарбуз* (див.) — господаря): «Обі-звалась жовта диня, Гарбузова господиня: — Іще живі і здорові Всі родичі гарбузові»; через свій жовтий колір символізує хворого («жовтий, як диня»). *Кріпиться, як диня на морозі* (І. Франко); *Бодай твої кавуни та нобили табуни, бодай твої дині та поїли свині* (П. Чубинський).

дїтїна (зменшено-пестливі — *дїтїнка, дїтїнонька, дїтїночка, дїтїя, дїтїятко, дїтїятчко, дїтїятонько*; мн. *дїтї*; зменшено-пестливі — *дїтки, дїтоньки, дїточки*) — маленька дівчинка або маленький хлопчик; символізує розумову недосвідченість («Поки дитина не опечеться, доти вогню не боїться»; пор. вираз *зїтїті на дїтїячий рїзум* — робити нерозумні вчинки), непостійність («У дитини сміх і плач в одній пазусі»), безпорадність («З ним треба бути, як із дитиною»), нестриманість («Дитина не знає годі»); у давнину дітей звали «Божою росою», бо вони «зрошують», звеселяють життя; поява дитини — це благословення Боже,

тому казали: «Дав Бог діти, дасть і на діти»; на Гуцульщині радили зачинати дитину на ситий шлунок, щоб та була сита й здорова.

дїшель = **дїшло** — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними; за народними повір'ями, вагітній жінці не можна було переступати через дишло, бо дитина, мовляв, народиться із замотаною пуповиною. *Без дїшля, без дуги: куди захочем, туди й поїдем* — *я і ти* (М. Номис).

дїявол — за християнськими віруваннями, господар пекла; *сатанна* (див.); уживається також як лайливе слово, пор. фразеологізми: *до дїявола* (к *дїяволу*) = *до біса* (к *бісу*); слово з'явилося разом з уведенням християнства як нова назва зла (нечистої сили), які народ іменував по-різному, а найчастіше — *чорт* (див.); оскільки жива мова обминала пряму назву злої сили, тому з'явився ряд синонімів для останньої — *кїцїй, куцїак, рябїй, враг, лїхий, лїкавїй, нечїстїй*, пор. у П. Гулака-Артемовського: «І сам враг не знайде», «Враг батька зна», у І. Когляревського: «Не взяв його враг», у І. Нечуя-Левицького: «Нечистий мене спокусив», «Нечистий її знає, з ким вона знається», у Панаса Мирного: «Дїйшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так таки за самісінького куцога. Дехто помітив і невеличкі рожки на голові в нього, як стригли в прийомі»; у народній уяві дияволи постають дуже бридкими й звіроподібними, можуть перекидатися в якусь тварину (чорного пса, кота, свиню, цапа, плазуна) або лю-

дину (див. Іпатіївський літопис під 1074 р.); заманює людину в болото, прїрву чи безодню, любить бавитися з п'яними, заводячи їх у рови, трясовину, воду (як Омелька Кайдаша з «Кайдашевої сім'ї» І. Нечуя-Левицького); з бігом часу стосунки людини з дияволом стали спокійнішими, навіть панібратськими (пор. опис цих стосунків у творах М. Гоголя, де гоголівський сміх — це й боротьба людини з дияволом, і втілення останнього в простій людині, що йде на компроміс зі злом); святі люди не лише не бояться диявольських каверз та спокус, а, навпаки, ловлять нечистого у горнятку води, перехрестивши його своєчасно, їздять верхи на ньому то по Єрусалиму, то по Риму (див. про це в Патеріку Печерському). *Поїду в Київ, помолюся. Молїтва, може, прожєне дїявола...* (Т. Шевченко); *А в третїй дєнь Христос із труни встав і нам жїзнь вїчну дарував і сам дїявол посоромлений став* (П. Чубинський).

дїявольське (саганїнське) **навождєння** — привид, ніби навіяний дияволом (саганою); наслання.

дїякон — помічник священика у відправі церковної служби; нижчий духовний чин; *див. ще дяк*.

дїалєкт — різновид загальнонародної мови на противагу унормованій літературній мові; також місцева говірка.

дїаспора — розселення значної частини народу (етнічної спільноти) поза країною його походження; утворюється внаслідок насильницького виселення з питомої землі, загрози геноциду, під впливом певних соціально-історичних факторів; також представники та-

кого розселення; поза межами України (в Росії, Польщі, Словаччині, Румунії, Прибалтиці, США, Аргентині, Канаді та ін.) спостерігаємо велике розселення етнічних українців, які об'єднуються в земляцтва, товариства, культурні чи релігійні осередки.

дїбрїва (пестливі — *дїбрївка, дїбрївонька, дїбрївонька*) = **дубрїва** (пестливе — *дубрївонька*) — листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб (звідси назва); в народних піснях символізує дівчину: «Ой зелена дубровонько, чом не гориш, але куришся? Ой молода дівчинонько, чом не робиш, але журишся?»; суха або підпалена дїбрїва — засватана дівчина, зелена дїбрїва — дівчина на виданні; з дїбрївою пов'язані народні погодні прикмети, — «дїбрїва взимку почорніла — на відлигу й бурю», «зашумїла дїбрївонька — на погодоньку». *Пїшов шелєст по дїбрїві. Шєпчуть густї лози* (Т. Шевченко); *Ой ночують чумаченьки в степу край дороги, розпустили сїрі воли по зеленїй дїбрїві* (пісня); *Шумїть, гудє дїбрївонька* (П. Чубинський).

Дїва — 1) у дохристиянських віруваннях — богиня життя, *Дана* (див.), *Велїка Богїня* (див.); у «Слові о полку Ігорєві» згадується в такому контексті: «Встала Обида в силах Дажьбога внука, вступи Дївою на землю Трояню»; Дїва Обида на синьому морі плеше лебединими крилами; в нїй деякі дослідники «Слова» вбачали навіть троянську Єлену; 2) (з малої літери; пестливі — *дївонька, дївочка*) — у книжковій й народнопоетичному мовленні — *дївчина*; у сполученні: *старá дїва* — неодружена лїтня дівчина, перестарок. *Вїбрав дїву,*

чорнобриву (А. Метлинський); *Се діви чесні, непорочні, яким спідниці не дуло* (І. Котляревський); 3) **Діва Марія = Непоробча Діва див. Богоматір, Пречіста**; 4) одне із 12 сузір'їв зодіаку, відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 23 серпня — 23 вересня; *див. це дівчина*⁴; 5) **віщі діви** — міфічні істоти, що плавають у річкових або морських глибинах то лебідками, то рибками із золотою лускою; піймана і кинута на землю така рибка стає красною дівою, ясновидицею.

Діванна див. Дана.

дівер (пестливе — **діверко**) — брат чоловіка. *Живе баба за дівером, лиха прикупивши* (М. Номис); *Ой як мені діверка братиком назвати* (А. Метлинський); *Не дай мене, мамо, де много діверів; волиш мене дати, де хата без дверей; де хата без дверей, дам собі зробити, де много діверів, там ся будуть бити* (Я. Головацький).

дівич-вечір — старовинна обрядова вечірка молоді напередодні весілля; прощання з дівуванням; відбувалася звичайно в п'ятницю або суботу; накривали стіл з короваем, співали багато пісень, вили гільце. *Невеселий дівич-вечір у нашої молоді* (Марко Вовчок); *У суботу дівич-вечір одбули, а в неділю повинчали* (О. Стороженко).

Дівонія див. Дана.

дівчина — 1) (зменшено-пестливі — *дівчинка, дівчинько, дівчя, дівчатко, дівчатонько, дівчаточко*; у народнорозмовному і народно-поетичному мовленні — *дівка; мн. дівчата*) — молода неодружена особа жіночої статі, також кохана, наречена; оспівана у народних піс-

нях, героїня народних казок (наприклад «Мудра дівчина»); у сполученнях: *узяти дівчину заміж, віддати дівчину заміж див. шлюб. Під тією калиною стоїть козак з дівчиною* (М. Номис); *Дівчина моя заручена, чого ж ти така засмучена?* (пісня); *Гарна дівка, як засватана* (М. Номис); *Кохав козак дівчиньку, як батько дитину* (А. Метлинський); *Сидить дівка край віконця при великім смутку, покидає козак дівча, як голуб голубку* (А. Метлинський); *Козак не без щастя, дівка не без долі* (Панас Мирний); *На горі верба рясна, Там стояла дівка красна* (пісня); *Що про нас, пане, старі баби стануть в полі свистіти, а по тобі, пане, молодії дівчата зачнуть голосити* (М. Максимович); 2) **дівчинька-серце, серце-дівчина, дівчина-чарівниченька, дівчина-рибчина** — уживаються як народнопоетичні звертання до коханої людини. *Ой дівчино, дівчинонько-серце, Напій мені коня, подержи сідельце* (пісня); *Ой ти дівчино-чарівниченько, Причарувала моє серденько* (пісня); *Ой ви йди, ви йди, серце-дівчино, Та й промов до мене слово* (пісня); 3) **красна дівчина** — гарна на вроду, рум'яна дівчина; також назва дівчини, яка стоїть біля матері в одній з ігор у *ворона* (див.); 4) **Дівчина з Відрами = Діва = Дівка** — народні назви одного з сузір'їв; 5) *див. водіння дівчат*.

дід — 1) (зменшено-пестливі — *дідунь, дідуньо, дідунечко, дідусь, дідусько, дідусечко*) — батьків або материн батько; жартують: «Давно знайомі: їхні діди спали на одній соломі», «Мій дід з твоєю бабою на сорокопуди ходили та й Бога о здоров'ї для неї молили»; символі-

зує мудрість, досвід, коріння роду. *Годуй діда на печі, ба й сам там будеш* (приказка); *Доки діда, доти й хліба* (приказка); *Який дід, такий його плід, який батько, такі й діти* (М. Номис); «*Коли то було?*» — «*Ще як дід до баби в свати ходив*» (М. Номис); *Згадаю те лихо, стени ті безкраї, І батька, і діда старого згадаю... Дідусь ще гуляв, а батько вже вмер* (Т. Шевченко); 2) (збільшено-згрубілі — **дідисько, дідіще, дідуга, дідуган**; зменшено-пестливі — **дідок, дідочок, дідонько**) — чоловік похилого віку. *Гуляв, гуляв, аж дідом став* (приказка); *Сердилась баба на діда, а дід того не знав* (приповідка); *Казав дід бабі: «Якби сир та масло, то вареників наварила б, тільки що ж — борошна нема»* (приповідка); *Розсипався б дід, якби баба його не підперезала* (приповідка); *Ой дідонько, дідонько, шовковая борода...* (пісня); *Ой ти, старий дідуган, ізгнущся, як дуга* (пісня); *Попхались к дереву поближе, Прийшли на самий перевіз, Де засмальцьований дідіще Вередував, як в греблі біс* (І. Котляревський); 3) старець. *В діда торбу вкralи* (приказка); *Захотів у діда випросити хліба* (приказка); *Йому лише сліні діди водити* (приказка); «*Діду! Село горить!*» — «*Я торбу беру, на друге іду!*» (приповідка); 4) **діди** — люди минулих поколінь; предки, пращури; уживаємо як похідне від *Дід* — дохристиянський родинний бог (див. *це ділько, Домовік*). *Наші діди зазнали біди, наші внуки зазнають муки* (приказка); *Не тим наші діди погоріли, що солодко пили та їли* (приповідка); *Як діди і батьки наші робили, так і ми будемо* (М. Номис); *Лірич візьме кобзу в руки... Щоб згадати пізні внуки, Як жилося їх дідам*

(Я. Щоголев); 5) **Дід Мороз = Різдвяний дід (дідок)** — казкова істота, уособлення морозу у вигляді рожевошокого старого чоловіка з бородою, в шубі, шапці, з палицею; разом з Снігуронькою традиційний головний персонаж новорічних і православних Різдвяних свят (див. *це мороз*); 6) **солоний дід** (на баштанах — **баштанний дід**) — опудало на городах, значення пішло від старовинного значення слова як сторожа в саду. *Ліпше солоний дід, ніж золотий син* (П. Чубинський); *Щоб горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн взяв Солом'яного Діда, приладнав Та це й з лозиною, неначе хоче бити* (Л. Глібов); 7) також **трав'яний дід** — ритуальний (обрядовий) сніп соломи, трави або очерету, складений так, що половина верхками в один бік, а половина — в другий; 8) народний танок. *Дай хліба — проскачу діда* (М. Номис); 9) старовинна народна страва, приготовлена з борошна і пшона (різновид *лемішки* — див.); 10) тільки в множині — тіні по кутках кімнати, хати, двору, майдану тощо. *По закутках зрана до вечора стоять діди* (І. Нечуй-Левицький); 11) тільки в множині — зв'язані попарно качани кукурудзи, що висять у гуцульських хатах під образами як прикраса; 12) *див. дідух*; 13) *див. поріг*²; 14) *див. Білобоб*; 15) **Дід-Вседід див. Сбонець**; 16) *вечеря для дідів див. вечеря*⁴.

дідізна див. дідівщина.

дідик — старовинна побутова річ — ручна мітелка із соломи, трави, стружок і т.ін.

дідінець — старовинна назва двору. *А взяв я її за рученьку, взяв я*

їй за обі, *Запровадив через дідинець до покою собі* (Я. Головацький).

дідич (ж. *дідичка*) — поміщик, великий землевласник. *Оттам сто-яв дворець красний, а в ньому розко-ші, там жив дідич дуже добрий — все роздає гроші* (пісня); *Мати моя була взята до дідички Чернишки* (В. Самійленко).

дідівщина = **дідівзна** — спадщина, що залишилася після діда (у високому звучанні — від предків, пращурів); також давні дідівські часи. *Наша батьківщина й дідівщина, і наша держава в Кривді* (І. Нечуй-Левицький); *Свідок слави, дідівщини З вітром розмовляє* (Т. Шевченко).

Дід Мороз див. **дід5**.

Дідо — 1) за гуцульськими віруваннями, дух сили, оборонець гірських лісів, пор. у Олександра Олеса: «Не гнався Дідо ні за ким»; 2) **Дідо-Всеволо** див. **Бог2**.

Дідова суббота див. **Димітрія Святого день1**.

дідух = **дід** — 1) солома або сіно, що стелять у хатах під Різдво Христове; 2) ритуальний сніп (*святбчний дід*) жита або пшениці, який ставлять у Святвечір на покуті під образами; робили його іноді у вигляді пишного вінка, ув'язаного з кільканадцяти пучків соломи з конусоподібною верхівкою з безлічі колосся; після Водохреща його змочували, зерно з нього використовували з охоронною метою, зокрема в похоронних обрядах; у Карпатській Україні цей сніп звався *корочуньом*, у деяких інших місцях — *колядью*, *колядником*; див. *ще Спасова борода*. *Йшла рокова, церемоніальна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею* (І. Франко); 3) пробка

(чіп) із соломи; 4) гніт, просякнутий залишками від перечищення воску; 5) сніп очерету або соломи, який використовували для загоро-ди або обшивки стінок куреня, стін хати тощо.

дідько — біс, чорт; у словнику П. Беринди пояснюється як «сице ніції обикоша діавола именовати»; для народної мови характерні вирази *лісий дідько*, *куций дідько*; у дохристиянських віруваннях дідьками вважали різних злих божків природи (наприклад, кажуть: «Кукіль — то польового дідька робота»); уживається також як лайливе слово, пор. в І. Багряного: «Якого дідька прешся?», «Іди хоч до дідька в зуби!»; те саме значення маємо також у похідних утвореннях — *дідьків*, *дідьчин*, *дідьчий*, зокрема у сполученні *дідьча* (*дідьчина*, *дідькова*) *ма́ти* (*ма́ма*), як і *чортова ма́ти* (наприклад у лайливому вислові: «Іди до дідьчої мами!»); уживається також у проклинних виразах, якот: «Най ти [тобі] дідько голову зломить!»; разом з тим сама назва дідька зближує його з *дідами*, *пращатурами*; Є. Онацький зазначає: «Нема сумніву, що коли в дохристиянські часи у нашому народі був сильний культ предків, найбільш пошанований серед них називався Дідом: він був родинним богом. З християнством, коли всі поганські боги перетворилися в демонів, цієї долі не уникнув і родинний бог, що з Діда перемінився в дідька». *Взяв дідько кобилу, хай бере і лоша* (приказка); *Дідько не дідько, а таких людей рідко* (приказка); *Не людина, а дідько, підшитий чортом* (приказка); *Який би ворог примусив мене жартувати із гетьманом, коли б сам куций дідько*

не засів мені в серці (П. Куліш); *Дівчинонько, приніс тебе дідько, розсіяв я пшениченку рідко* (А. Метлинський); фразеологізми: [*сам*] *дідько знає* — важко сказати, невідомо, не знати; *дідька лізого* — нізашо, нізачи; *дідька ма́ти* — нічого не ма-ти; *дідько несе когось* — іде небажаний, нежданий хтось; *на яко́го дідька?* — навіщо?; *одін дідько* — те саме; *яко́го дідька* — чого?, чому?

діжа = **діжка** — 1) низька широка дерев'яна або глиняна посуди-на, в якій готують тісто на хліб, а також учинене в ній тісто; належить до одного з найстаровинні-ших виробів народних промислів — бондарства або гончарства; як і хліб та піч, була священною, її шанували, дбайливо доглядали, *пра́вили* (шкребли освяченим ножем на Великдень і вимивали теплою водою); нову або *пра́влену* ді-жу наливали біля криниці холодною водою і давали напитися з неї корові (це мало принести прибуток і хлібний достаток); відіграла велику роль у весільному обряді, бо в ній замішували *святій коро-ва́й*: «А піч наша на сохах, А діжуносять на руках, Пече наша, пече, Печи нам коровай легше»; у народних загадках діжа символізує сонце: «За лісом-пролісом червона діжа сходить»; у сполученні *пінна́ діжа́* — діжа, призначена для випікання хліба. *Як діжа не міситься, то сім'я біситься* (приказка); *Хоч і діжу з тістом оддай, то ще буде клясти, що важко нести* (М. Номис); *Питай, чи діжу замісить* (А. Метлинський); *А мій милий діжку місить, а він мене і тим тішить* (Б. Грінченко); 2) тільки **діжка** (зменшене — *діжечка*) — велика дерев'яна або металева цілі-

ндрична (або звужена догори) посуди-на з пласким дном; використовується у різних господарських цілях; ознака огрядності, неповороткості. *Який батько, такий син — викрав з діжки сир* (М. Номис); *Треба було... нашаткувать діжку капусти* (І. Нечуй-Левицький); 3) тільки **діжа** — кругла ямка в землі, яку вкривають серед інших менших при дитячій грі в *місяць* (*див.*).

Дій — у дохристиянських віруваннях — божество, що в пісенних пам'ятках згадується поруч з Перуном, Хорсом, Трояном та ін.; значення неясне; можливо, звідси старе слово *дійство* у значенні «дія, діяння» (тобто, можливо, початкове — «чари Дія», пор. *ще чародійство*); звідси, очевидно, й вигуківі вирази подиву, досади «дій його батькові», «дій його хату!» (давнє звернення до Дія).

дійниця (зменшене — *дійничка*) — спеціальний посуд, у який доять молоко; здавна виготовляли з дерев'яних клепок; її було прийнято *замочувати* в перший понеділок Петрівки з примовляннями: «Щоб дійниця не текла, а хазяйка весела була; щоб хазяйка не засипала, до корови рано вставала; щоб корова стояла та молока багато давала»; це вилилося в обрядодію *замочування дійниці*; дійниця була також атрибутом вільми, що видоювала чужі корови; освячення дійниці відганяло й нечисту силу.

дійство — 1) див. **Дій**; 2) драма, вистава (первісно на церковний сюжет); див. *ще вертеп3*.

діл див. **доліна**, **долівка**.

дім — 1) (зменшено-пестливі — *дімьок*, *дбмик*, *домьок*, *дбмичок*, *до-*

мбчок) будинок для помешкання, саме помешкання, де живуть люди (*див. ще хата*); за народними віруваннями, дім та його забудування завжди підпадають під вплив злої сили, яка хоче пошкодити людині; але в домі за всім пилює свій *домовик* (*див.*) і не підпускає до нього нечистих з їхніми злими задумами; споконвіку волхви й відуні проганяли нечисту силу від дому, бо часом злий дух захоплює дім і не дає спокою мешканцям. *Горе тому, в кого нема порядку в домі* (приказка); *Згода дім будус, а незгода руйнує* (М. Номис); *Дім на чотирьох ногах* (приказка); *Не пізно до свого дому і опівночі* (приказка); *Мав собі домочок і садок* (Марко Вовчок); *Домочок в неї біленький* (П. Чубинський); 2) приміщення, люди, що в ньому живуть, та їхнє господарство. *Свій дім — не ворог: коли прийдеши, то прийме* (приказка); *В чужому домі будь привітливий, а не примітливий* (приказка); *Дім без господаря плаче* (І. Франко); 3) **Ббжий дім** — стара народна назва церкви. *Чужі, брате, сестри з Божого дому идуть* (М. Максимович); *Дознався був владики, що сліпий старець чинить у Божому домі одправу, — і заборонив* (Марко Вовчок); 4) **жбвтий дім** — стара народна назва лікарні для психічно хворих; 5) **вйїзд із до́му** (*див.*).

Дін *див.* Дон.

діра́ = **дірка** (зменшене — **дірочка**) — щілина, отвір у чому-небудь; символізує якусь хибу або марності якогось заняття («Як не зашиєш малої діри, то буде велика»; «Діру дірою латає»; «Дірявого міха не напхаєш»); якщо сниться дірка в стіні — на смерть. *Забий діру — собака не пролізе* (М. Номис).

діти *див.* дитина.

Дмі́трія (Дмитра́) день *див.* Дмі́трія Свято́го день́.

Дмитро́ва субо́та *див.* Дмі́трія Свято́го день́.

дму́хання — у стародавніх народних заклинаннях служило символом вітру; вважалося, як вітер розганяє хмари, так дмухання, звичайно поєднане з плюванням, розганяє злі сили, взагалі охороняє від усіляких злих духів.

дні́на *див.* день.

Дніпро́ — річка, що протікає в основному по території України; найбільша ріка України, третя в Європі, дев'ята в світі; на ній розташовані українські міста Київ, Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон; оспівана в народних думах та історичних піснях; народнопоетичні назви — *Славу́тич, Славу́та, Дніпер, Дніпр, Дніпро́-ба́тько* (пор. у М. Номиса «Дніпро-батько»); Дніпром із півночі прийшли в Україну варяги, з півдня — християнство; у давнину — головний торгівельний водний шлях «із варяг у греки»; О. Довженко у «Щоденнику» писав: «Люблю Дніпро — велику річку мого народу, чисте ласкаве повітря, ясне небо, і широту у всьому, і стриманість у пейзажі, і величавий спокій. І ніде мені так не хотілося б жити, як тут, на чудесному, рівному березі»; у пониззі Дніпра у XVI—XVIII ст. існувало Запорозжя, державне об'єднання українського козацтва з центром-Січчю; Д. Яворницький пише: «За весь час історичного існування Запорозжя козаки поміняли п'ять Січей, котрі переносилися вниз за течією Дніпра, в

міру тиску на запорожців з боку польського чи московського уряду». *Зажурились запорожці, Що нема їм волі Ні на Дніпрі, Ні на Росі, Ні в чистому полі* (дума); *Ой як будеш же ти, серденько моє, Дніпром водою плисти* (пісня); *Від Дніпра по Сян буде колись один лан* (приказка); *Реве та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко).

Дністе́р — річка, що протікає в західній та південній частині України (у загадці: «Росте дуб, розпустив гілля на все Поділля»); на ній розташоване українське місто Хотин, колись знаменита фортеця; на Дністровському лимані стоїть місто Білгород-Дністровський (колишній Акерман на місці стародавньої Тіри); місто належить до найстаріших на земній кулі; народнопоетична назва річки — **Дністро́**. *А ти прощай. Дністер, ой ти річка мужня, вже ж нам більше з тебе води не пити* (Б. Грінченко); *До річки Дністра прибував, На три часті козаків переправляв* [Хмельницький] (дума); *Із низу із Дністра тихий вітер повіває* (дума); *Не той тепер вже Дністер, не те Придністров'я* (приказка).

добро́ — 1) сукупність належних кому-небудь речей, цінностей тощо; майно; у житті народу, в його господарській діяльності мало велике значення, бо наживалося тяжкою працею; завжди дуже цінувалося, не випадково мовиться: «Не те добро, що припасеш, а те, що наживеш»; народ застерігає від зазіхань на «чуже добро», про що складено багато приказок: «На чужому коні не наїздишся, чужим добром не нахвалишся», «Чуже добро в користь не іде», «Чужим добром не збагатієш»; добро бе-

регли, бо воно потім діставалося синам як батьківська спадщина, але не поділяли надмірної жадоби до нього (про таких говорили: «Закрився в добрі, як свиня в багні»); добро берегли, бо знали: «Як піде добро в двір, то саме йде, а як піде з двору, то хоч і ворота зачини, а не спиниш», «Добра добувши, кращого не шукай». *В своїм добрі всяк хазяїн* (приказка); *Сини, не змагаючись, спокійно поділились батьківським добром* (І. Нечуй-Левицький); 2) усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням і потребам; благо; за релігійними канонами, **Абсолютне Добро** — Бог. *Нема там добра, де порядку нема* (приказка); *Лихо не без добра* (М. Номис); *За моє добро — штовх мене в ребро* (Словник Грінченка); *Ой, казали мені люде, що добра з тебе не буде* (М. Номис — не буде нічого доброго, порядного, не буде пуття); *Стали пани-ляхи спосіб прибирати: од козацьких, од мужицьких комір ключі добирати, над козацьким і над мужицьким добром господарювати* (М. Максимович); *Кожний клопоче, добра собі хоче* (приказка); *Добра не жди, не жди сподіваної волі* (Т. Шевченко).

до́вбня = **довб́ська** (зменшене — **довбенька**) — великий, перев. дерев'яний молот або взагалі велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці; у переносному значенні — про дурну, нетямущу людину («Була б добра довбня з його голови»); уживається також як лайливе слово.

Довбуш Олєкса (1700—1745) — на західноукраїнських землях керівник селянського руху 30—40 років XVIII ст.; понад 8 років очолю-

вав загін опришків; про нього складено багато народних пісень та переказів. *Ой, по під гай зелененький Ходить Довбуш молоденький, На ноженьку налягає, На топір ся підпирає* (пісня); — *Ой, Довбушу, ти нане наш, стоїть зрада тепер на нас. Як нам, батьку, вже гуляти, Як нам замки добувати?* (пісня); *Навіть ті, що не бачили його ніколи, відразу вгадали, що це і є пострах багатих — славний отаман опришків Олекса Довбуш. Було щось таке в його обличчі, що від нього очей не можна було відірвати, а коли одійшов від смереки і наблизився до товаришів, то стало видно, що він вищий від них і набагато ширший у плечах. Проте ходу мав легку і ступав тихо, як дикий кіт* (В. Гжицький); *Ой кукала зозулиця раненько в суботу, Збирав Довбуш в полонині легіників роту* (коломийка).

дóвга лозá див. лозáз.

Докія див. Явдóхи [день]2.

до́ліна (зменшено-пестливі — **до́лінка, до́лінонька, до́ліночка**) = діл — рівна пласка місцевість, розташована між горами та горами; у народнопісенній творчості часто символізує вулицю, а гори, між якими вона знаходиться, символізують будинки: «І по горах, і по долинах Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає, Товариша кликає: — Товаришу, рідний брате, Виклич мені дівку з хати»; символізує також горе, нещастя («Високі гори мають великі доли», «Нема гори без долини»). *Ой по горах, по долинах, по широких українках, ой там козак похочає, у бандуру виграває* (А. Метлинський); *Як летіла ворона догори, то й крякала, а як на діл, то й крила опустила* (М. Номис).

до́лівка (зменшено-пестливі — **до́лівонька, до́лівочка**) = діл — у традиційному українському помешканні — утрамбована, вирівняна та помазана глиною земляна підлога; застали домотканими доріжками, свіжою травою. *То лінива дівка, як не мазана долівка* (прислів'я); *Ось вона босими ногами почовгала по холодній долівці прямо до стола* (Панас Мирний); *Як мертва на діл повалилася* (Т. Шевченко).

доломáн — гусарський мундир, розшитий шнурами.

до́лбня (зменшено-пестливі — **до́лбнька, до́лбнечка**) — внутрішній бік кисті руки; у народі здавна вважають, що свербить долоня як віщування чогось (ліва — до грошей, права — до зустрічі); коли говорять про неможливість здійснення чого-небудь, то кажуть: «Тоді, як на долоні волосся поросте»; фразеологізоване народне порівняння: **як на долоні** — дуже добре видно. *В долоні плюй і бороду масти* (І. Франко); *На долоні волос не виросте* (приказка).

До́ля — 1) у дохристиянських віруваннях — очевидно, божество-неминучість, божество-фатум, хоч візантійський письменник Прокопій VI ст. про наших предків писав: «Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми»; неминучість Долі — це світова віра; за народним повір'ям, кожен має свою Долю (талан, Божий суд-присуд, звідки вираз «що кому судилося»; пор. у «Слові у полку Ігоревім», де Доля подається як суд Божий); Доля призначена людині Богом; вона з'являється зіркою в небі при народженні (за давніми вірування-

ми, її визначають кожному 12 ангелів-судців з веління самого Господа), зі смертю спадає з неба додолу; пізніше Доля поділилася на добру й злу — Долю і Недолу; кожному Доля ще від коліски визначає, що неодмінно має статися, від Долі не втечеш, — буде те, що кому судилося, і той, хто кому суджений; судженого конем не об'їдець, хіба смерть розлучить; неминучість того, що кому судилося, породила славнозвісне українське — «якось-то воно буде!», або жартидливе — «якось-то воно буде, бо так не буває, щоб ніяк не було!», або сумне, — «його спіткала зла доля»; про щасливого кажуть, що він у сорочці (в Галичині — в чепці) вродився (звідси — «хто в чепці вродиться, той щастя в пазусі носить»); разом з тим хто долі-щастя (щастя-долі) не має, тому завжди не ведеться; українські приказки про неминучість долі (як узагальненого поняття) виразні й влучні: «Що має бути, того не минути», «Долі не минути», «Що Бог дасть, те і в вікно подасть», «Долі й найбистрішим конем не об'їдець», «Перед долею не втечеш», «Від лихої долі не сховаєшся», «Лиха доля й під землею надібає»; разом з тим доля сама нібито не шукає людину, а ось людина намагається знайти її і оволодіти нею; хто відшукає свою долю, тому в усьому таланить, той швидко багатшає; хто не знайде долі — б'ється, як риба об лід, і нічого з його починань не виходить; тому до долі звертаються, долю кличуть, від караючої долі застерігають, на долю сподіваються, долю вмилюють, на долю ворожать; на свято *Катеріни* (див.) дівчата здавна справляють

обряд кликання своєї долі; у народі вважають, що краса не завжди йде поруч зі щасливою долею; у деяких казках герої збуваються злою долі й міняють її на добру; на *Івана Купала* (див.) дівчата гадають над Івановим вогнем на свою долю. *В осінню, довгу ніч, безсонну, Як вітер заводив від поля Розпуки пісно невгамовну, Прийшла до мене моя доля. Білда була... Вдивилась в мене і сказала Тим шепотом, що гірший грому: «Тебе я здавна в тямлі мала І не віддам тебе нікому»* (Б. Лепкий); 2) **до́ля** (пестливі — **до́ленька, до́лечка**) = **та́лан** — не залежний від волі людини хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, а також умови життя, сам життєвий шлях і те, що на ньому стається; у цьому основному значенні мова, як і її носій, персоніфікує долю чи фатум (звідси численні народнопоетичні звертання, як у Т. Шевченка: «Доленько моя! Не дай мені вік дівувати!»; уособлена суб'єктно-предикатна сполучуваність, як в афоризмах: «дитина спить, а доля росте», «добра доля іде з широкого поля», «добре тому жить, чия доля не спить», «доля карає й вельможного й незможного»; уособлена предикатно-об'єктна сполучуваність, як у приказках: «віддалася на лиху долю», «долі скаргами не власкаєш», «на торгу долі не купиш», «ще ніхто не втік від своєї долі», а також сталі народні епітети в сполуках: *добра до́ля, зла до́ля, горба́та до́ля, лиха́ до́ля, щасли́ва до́ля, нещасли́ва (нещасна) до́ля, щербáта до́ля*); ці персоніфікації відбивають у мові стародавні вірування наших предків у надприродну силу, яка визначає для кожного його земний шлях, тому й кажуть: «Доля не

питає, що хоче, те й дає» (пор. у пісні: «Ой, зачула ж моя доля, Що не бути мені вдома, Бути ж мені у неволі — У рекрутському наборі»); разом з тим у народних піснях долею від народження наділяє або ні часто мати: «Породила мене мати в нещасну годину, Дала мені злу долю, де ж її подіну?» або: «Уродила мене мати в зеленій діброві; та не дала мені мати ні щастя, ні долі»; у весільних піснях долею обділяють молоду на посаді янголи і сам Господь: «Ой славен, славен Маріїн посад... — Ой по чім же він так дуже славен? По всіх віконцях янголи сидять, Янголи сидять, доленьку судять, А над дверима сам Господь стоїть, Книжечку читає, доленьку роздає». Така тобі, доню, доля судилася (А. Метлинський); *Горе ж мені, горе, нещасная доля, — Виорала дівчинонька мислюньками поле* (пісня); *Зозуля Горлиці жалілась, Що доля їй недобрая судилась: Мов сирота, вона тиняється сама* (Л. Глібов); *Орел вийняв карі очі На чужому полі, Біле тіло вовки з їли, — Така його доля* (Т. Шевченко); *Обікрадена злою долею її щира і вірна любов* (І. Цюпа); *Йдучи суди, Фока мав ясній план: помститись за Довбуша і самому вмерти. Особистого щастя він не чекав від долі* (В. Гжицький); *Бідна моя головонька, доленька нещасна!* (пісня); 3) уживається як народнопісенне звертання до коханої людини. *А зв'язав їм піп рученьки: «Вже ж бо ти моя!» Вона стала, заплакала: «Ти доле моя!»* (пісня); 4) бажане, щасливе життя. *Нема долі — пішла за водою* (приказка); *Як не було талану, то не буде й долі* (приказка); *Пошли йому, Господи, щастя й долю* (П. Куліш); *В того доля ходить по лем, Колоски збирає, а моя десь, ле-*

дащиця, За морем блукає (Т. Шевченко); *Нема щастя, нема долі, Лиш врода сама...* (Леся Українка); 5) **щастя-доля** = **щастя-доленька** = **щастя й доля** *див. щастя*4; 6) багаторічна рослина родини тостолихих; молодило паросткове; поширена на Поліссі в соснових лісах, на піщаних місцях; цвіте у липні-серпні; використовується у народній медицині.

домáха — старовинна козацька шабля, виготовлена з дамаської сталі. *По Поліссі Гонта бенкетує, А Залізняк в Смілянщині Домаху гартує* (Т. Шевченко).

домівка (зменшено-пестливі — **домівонька, домівочка**) — дім стосовно того, хто в ньому мешкає, а також як місце проживання когось; *див. ще дім*1,2. *Домівка — не ворог, коли не прийдеши, завжди прийме* (приказка); *І заєць має домівку, хоч під кущем* (приказка); *Хліб поріс, прийшли жнива; Йде отаман по домівках, Жати хліба зазива* (Я. Шоголев); *Бідна вдова, старая жона у своїй домівці з диточками маленькими гомоніла* (А. Метлинський).

домáшне вогнище *див. вогнище*.

Домові́к = **Домові́й** = **Хазя́їн** = **Дід** = **Де́до** — у дохристиянських віруваннях — родинний бог, бог господи, «хатне божество», злий або добрий дух; за повір'ям, опікується життям усієї родини, вартовий дому і хоронитель родини; за уявленням предків, мешкав, як правило, на горищі (на лежку) або під піччю чи в запічку, куди потім перенеслося домашнє вогнище; зображувався оброслим густою шерстю; за уявленням наддніпрянців, на Домовика перетворювався покійний шанований

член родини; допомагає своїм, особливо перед нещастям, чужим зазвичай шкодить; але може шкодити й своїм, коли вони належним чином не задобрюють його; як гнівається, може душити людей, тому, щоб не гнівався, ставили йому окріп — хай п'є; розгнівавшись, може спалити дім, попусувати худобу, заїздити коней; коли щось грюкотить уночі по хаті, в снігах, на горищі і не дає людям спати, — це певна ознака, що люди розгнівали Домовика і його треба задобрити; Домовик перебуває часто в стайні, де ходить за кіньми; часом Хазяїн вередливий, любить худобу тільки певної масті; тому нелюбого коня може заїздити до смерті; при конях у стайні добре тримати козла, — він боронить їх від Домовика, їздить на ньому і дає спокій коневі; при переході у нове помешкання виконували спеціальний обряд, щоб і свій Домовик перейшов з родиною (*див. ще Цур, Пек*); уживається здебільшого як загальна назва. — *Чого, Парасю, ти бліда? — Ох, ньенько! Домовий триклятий Мене все кликав до вікна, Весь чорний, мов ведмідь кудлатий* (П. Грабовський); *Шовк твоєї, Ганнусю, коси домовик уночі розлітав* (М. Рильський); *Стука раз по раз, мов його домовик душить* (М. Номис); *Ходить він по селу від шинку до шинку, день у день, ніч у ніч, а перед світом, як домовик, іде в свою пустку* (Панас Мирний).

домові́на (зменшене — **домові́нка**) = **труна́** — 1) дерев'яна, металева чи кам'яна скриня, у якій ховають покійника (слово *домовина* — від *дім* — означає «домок для небіжчика», слово *труна* від ні-

мецького *Truhe* через посередництво польського *truma* означає «скринька»); домовина — це стародавній човен (*див. дубові́на*); кам'яну домовину святого Володимира в літопису названо *корстою* (слово пов'язане зі словами *кора, корито*, а також *короста* — теж кора на шкірі); це свідчить про те, якими колись були домовини — великим шмаглом кори, знятої з дерева у вигляді коритачовна. *Ой же казав пан Каньовський дерниць накупити, молодії Бондарівні домовину збити* (П. Чубинський); *Везуть труну мальовану, Китайкою криту* (Т. Шевченко); *От уже і домовинку принесли новеньку* (Марко Вовчок); фразеологізм: **до домові́ни (до труні́)** — до смерті: *Побрались; І тихо, весело прийшли, Душею-серцем невовинні, Аж до самої домовини* (Т. Шевченко); *До труни не спочити сіромі...* (П. Грабовський); **заганя́ти в домові́ну (в труну́)** — прискорювати смерть, доводити до смерті, **ляга́ти в домові́ну (в труну́)** — вмирати; 2) високе, піднесене — гробниця. *Стоїть в селі Суботіві На горі високій Домовина України, Широка, глибока* (Т. Шевченко).

домові́нини — старовинний обряд домовляння батьків нареченого та нареченої перед весіллям щодо кількості гостей, подарунків, посагу і т. ін. *Треба їй поспішати до церкви, бо учора на домовинах так порадилися, щоб їй тут... і звичається з конотопським сотишком* (І. Квітка-Осноп'яненко).

Дон = **Дін** — річка на півдні Росії (колись — на південних кордонах Київської Русі), оспівана в українській народній творчості, оскільки була місцем численних боїв руси-

ців, а пізніше запорожців з нападниками; у народі *донами* (*донцями*, *дончиками*, *дончичками*) називали також донських козаків, багато з яких є потомками запорожців. *Дон, Дон, а дома лучче* (М. Номис); *Дон Доном, а найкраще дома* (приказка); *Прийшли козаки з Дону і погнали ляхів додому* (приказка); *Ой, запряжу я воли У всі чотири вози, Піду я на Дін риби брать!* (пісня); *Їхав козак із Дону додому* (пісня); *Молодая удова двох дончиків любила* (пісня); *Ой ти, вдово молода, Чи підеш ти за донця?* (пісня).

дбня *див.* **дбчка**.

дбра — їжа (паска, хліб, сир, ковбаса), яку несуть на Великдень освячувати в церкві; також лише паска.

дороба (зменшено-пестливі — *доріжжа*, *доріжечка*, *доріженька*; народнопоетичне — *стєжки-доріжки*) — 1) смуга землі з краю в край, по якій їздять і ходять; також перебування в русі, подорожування; здавна це зазвичай битий шлях (у західних регіонах України — *гостинець* — *див.*); у народній загадці: «Лежить брус на всю Русь» (їдеться про шлях на зразок Ромоданівського); символізує мандри, похід, далекі світи (для чумака, козака — дорога в Крим, дорога на Січ, далека дорога), а також пригоди («В дорозі всього трапиться»); оспівана в народній творчості: «Ой, прослалась доріженька З заходу на схід, Через гори Карпатськїї, Через Тису вбрїл» (дума); домашні чекали мандрівника, виглядаючи на дорозі; діти чекали гостинця (про це прибулець казав: «В дорозі од зайця гостинця одняв»); вірна дружина виряджала коханого чоловіка в далеку дорогу (тому

бажала: «В дорозі пам'ятай о небозі», турбувалася: «Ой ти, козаче, ти, хрещатий барвіночку, хто ж тобі постеле у дорозі та постілочку?»); об'єкт переосмислення, оскільки дорога відіграє велику роль у житті людини; про неї вона думає чи говорить («Дорога на кінці язика», «Домашня думка в дорогу не годиться», «Коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка»), готуючись до мандрівки, дбає про харчі в дорозі («Хліб у дорозі не зтяжить»); дорога для людини здавна була також чимось непередбачуваним, фатальним: «Коли на те піде, то й серед битого шляху поламаєшся»; з нею пов'язані добрі й недобрі прикмети: чорна кішка перебігла дорогу — на невдачу; хтось випадково тобі переходить дорогу з повними відрами — на удачу; коли хто зібрався в дорогу, то перед виходом з хати всі на хвилинку сідають, щоб добре велоса в дорозі, а як дівчина в родині на виданні, то щоб і старости сідали; дорога символізує всяку справу («Вибрався у велику дорогу» — почав якусь велику й непросту справу; «Я простими дорогами ходжу» — вчиняю чесно, відкрито; «Я твоїми дорогами не ходжу» — не користуюсь твоїми негідними засобами); дорога — це прожите життя, а її кінець — це смерть; за Біблією, дорогу уособляє Ісус Христос, бо лише через нього люди приходять до Бога-Отця; фатальним є *перехрєстя* (*див.*) доріг, а також *роздоріжжя* (*див.*); *В дорогу славні компаніїці до схід сонця рушали* (Т. Шевченко); *Смерть — неминуаца дорога* (М. Номис); *Проста до Христа дорога* (до віри в Бога — П. Чубинський); 2) **гладка дороба** — символ легкості, безперешкодності,

коли кажуть: «На гладкій дорозі лихо мене спіткало» (тобто цілком несподівано, без видимої причини); застерігають: «І на гладкій дорозі чоловік не раз собі ногу зломить»; 3) *див.* **Ббжа дороба**; 4) **Чумашька** (Молочна, Ббжа, Збряна, Небісна, Журавліна) **Дороба** *див.* **Чумашький Шлях**; 5) *переходження дороби* *див.* **переходження** 1.

Дорошенко Петро (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1662—1676) періоду Руїни (раніше — черкаський полковник); найдіяльніший приборник відродження козацтва і відновлення єдиної соборної України; усуває свого суперника гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького і на певний час, спираючись на допомогу турків, проголошує себе гетьманом усієї України (1668); перемога Дорошенка була скороминушою, згодом йому довелося поступитися гетьманською булавою — на Лівобережжі Іванові Самойловичу, а на Правобережжі Юрієві Хмельницькому; після зречення гетьманства московський уряд заслав Дорошенка у Підмосков'я, де він і помер; ім'я оспіване народом, а образ постає у художній творчості (Т. Шевченко, Л. Старицька-Черняхівська). *Попереду Дорошенко веде своє військо, військо Запорозьке хорошенько* (пісня); *Знеміг славний Дорошенко, Сидячи в неволі* (Т. Шевченко).

досвітки — старовинні вечірні (що часто тривали до світання, «до світу», — звідки назва) зібрання сільської молоді для спільної праці й розваг в осінній та зимовий час; збиралися, як правило, в складчину, перев. натурою («куряча склад-

ка»), рідше грошми; досвітки починалися від свята Кузьми-Дем'яна; прикметник — *досвітчаній*; у сполученні: *досвітчана мати* *див.* **мати** 4. *Оце, було, як підуть на досвітки, то дідова дочка пряде, а бабина, знай, цілу ніч гуляє з хлопцями та крутиться* (казка); *Ой маєш ти, моя мати, іще дочок п'ять; не пускай їх на досвітки, нехай дома сплять* (П. Чубинський); *На улиці невесело, В хаті батько лає, А до вдови на досвітки Мати не пускає* (Т. Шевченко).

досвіток — час доби перед сходом сонця, світанком; за давніми віруваннями, з настанням досвітку темні духи ночі втрачають свою силу; породжує сподівання на скорий прихід сонця й на зміну на краще; пор. у П. Куліша про символічну надію на відродження України: «Ой скоро світ буде, Прокинуться люди, У всяке віконце засіяє сонце»; час вирушання в далеку дорогу (на волах, на конях), зокрема на ярмарок. *Чорт би й не оддав, та на лихо йому досвіток захватив* (казка); *Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах* (Панас Мирний); *Темним досвітком усі троє вийшли з села* (Ганна Барвінок).

дочка (пестливі — *дбченька*, *дбчечка*) = **дбня** (пестливі — *дбненька*, *дбнечка*) = **дбнька** — 1) особа жіночої статі стосовно своїх батьків; донька призначена долею створити пізніше нову родину на продовження чужого роду, тому перебування її в родині батька звичайно тільки тимчасове («Годуй сина для себе, а доньку для людей»); споконвіку дочка в родині — це клопіт для батьків — берегти її,

готувати до одруження, дбати про посаг і мріяти про доброго, бажано багатого зятя, тому й кажуть: «Батьки берегли дочку до вінця, а чоловіку берегти її до кінця», «Доньки — чужа потіха», «Много доньок — много клопоту»; оскільки дочка йшла від батьків у чужу родину, то казали: «Співай, доню, тоненько у рідної неньки», «Співай, доню, дома, бо в людях наплачешся»; батьки широко бажали дочці шасливого долі, кажучи: «Спи, доню, нехай тобі доля росте»; існував старовинний звичай не видавати заміж молодшої дочки, доки не вийде старша. *Не веліла мати вдовиної дочки брати* (пісня); *Не на тебе, козаченьку, дочку годувала, щоби її з пройдисвітом гуляти пускала* (приповідка); *Дочка, як ластівка: пощобече, пощобече та й полетить* (приказка); *У кого дочок сім, то й щастя усім, а в мене одна, та й щастя нема* (М. Номис); *Не стій, доню, з нелюбом, не дай ручки стискати* (П. Чубинський); *Иди, доню! Каже мати, не вік дієувати!* (Т. Шевченко); *Встань, моя дочечко, встань, моя галочко* (В. Милорадович); — *Чого стоїш, моя доненько? Чому не ідеши та додомоньку?* (пісня); 2) **хрещена дочка** — хрещениця.

дощ (зменшено-пестливі — **дощик, дощичок**) — атмосферні опади на землю з хмар у вигляді краплин води (у загадці: «Сидить дід над кущем, захльобався борщем»); у стародавній міфології пояснюється, як наслідок єднання неба з землею (зокрема через райдугу — «в рай дугу» — вода йде в хмари, а звідти падає дощем); у народних колядках дощ прославляється як дорогий гість, що приходиться до

Пана Господаря разом із Сонцем та Місяцем; у народі здавна вважають доброю ознакою, наприклад, коли дощ йде в день шлюбу, — подружжя буде шасливе й плодюче; коли людина вирушає в дорогу і йде дощ — на удачу; разом з тим є й протилежні прикмети: дощ під час вінчання — на сльози; здавна задобрювали злі сили, здатні відвернути дощ і викликати посуху; дощ закликали, його просили, зводячи погляд у небо, йому співали веснянок, обливалися волюю з метою викликати живлющу для землі вологу; відгомном уособлення дощу в мові є сполучення на зразок «дощ йде», «дощ проходить, перестає» (пор.: «Дощ йде, а гість йде», «Дощ з вітром швидко пройде») або численні звертання до дощу в народнопісенній обрядовій творчості («Дощику, дощику, зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку: дубочок схитнувся, а дощик линувся — цебром, відром, дійничкою, над нашою пашничкою!» — відгомін сакралізації природного явища, прикликання його через жертвоприношення, а чи, навпаки, відвертання: «Не йди, дощику, дам тобі борщику, поставлю на дубоньці, прилетять три голубоньці та візьмуть тя на крилонька, занесуть тя в чужиноньку!»); з часними дощами хлібороб пов'язував свої сподівання на врожай, тому й кажуть: «Дощ у пору — золото», «Як випадуть у маю три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», «Якщо нема дощу в час, то нема й хліба в нас», «Як дощу не буде, то й очерет не виросте», «Дощ йде — гриби будуть»; разом з тим невчасний дощ або його надмір викликали побоювання чи досаду («Дощ у

жнива — як п'яте колесо до воза», «Як сіно косять, то дощів не просять», «Не треба дощ просити, він прийде, як будем косити»); з дощем пов'язано цілий ряд народних прикмет, — «буде дощ, бо дим попід стріхи в'ється», «дощ зранку — надівай дранку та поганяй у поле, дощ в обід — випрягай на обід», «злива при сонці — завтра знову буде дощ», «зранку парить — дощ ушкварить», «маленький дощ літнього ранку — день буде погожий», «як у вусі свербить (поперек болять), буде дощ»; про сильний дощ кажуть: «Дощ аж пишеть», «Дощ як відром лле», «Дощ як з відра», «Дощ як з коновки»; про дрібний дощ мовлять: «Дощ як крізь сито»; «дощ при сонці» називають *кур'ячим, сліпим, свин'ячим* (щодо мотивації останньої назви, то мокрі від дощу під сонцем свині від особливого свербіжжя починають бігати з вереском; кажуть, що в *свин'ячий дощ* чарівниці масло роблять: «Сонце світить, дощик кропить, чарівниця масло робить»); у народних піснях символізує кохання: «Ой дощику, поливайчику, Поливай, поливай, Козаченьку, до дівчини Прибувай, прибувай»; «Червона калино, чого почорніла? Чи суші боїшся, чи дощу бажаєш?»; дощ символізує сльози, сум, смуток (якщо сниться — на плач), чутки, плітки («У чужому селі дощик йде, а в нашому чувати», «Ой не піде дрібен дощик без тучі, без грому, ой не піде дівка заміж та без поговору»). *З малої хмари великий дощ буває* (М. Номис); *У чужих селах дощі йдуть, а на нашій села річки течуть* (прислів'я); *Не сон-трава на могилі Вночі процвітає, То дівчина заручена Калину сажас, І сльозами поли-*

ває, У Господа просить, Щоб послав він дощі вночі (Т. Шевченко); *Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними* (Леся Українка).

дощечка — весняна забава на Буковині, в якій дівчата, побравшись за руки, вимощують ними «дощечку», яку й переходить під пісню-гагілку обрана для цього дівчина; *див. ще верб'юва дощечка*.

драбіна (зменшені — *драбінка, драбіночка*) — пристрій з двох поздовжніх жерлин, частин мотузки і т. ін., скріплених рядом поперечок, що використовуються для піднімання або спускання куди-небудь; символізує суспільну нерівність («Що Бог у небі робить? — Драбину — одних підсаджує вгору, других в долину»); символ шляху до неба, — за давніми віруваннями, душа по драбині легше здійметься до неба; також біблійний символ сходів до неба, по яких янголи спускалися й піднімалися, хоч у народі кажуть: «Нема тії драбини, щоб до неба достала».

драглі — старовинна українська страва із згуслого при охолодженні м'ясного чи рибного відвару з дрібними шмагочками м'яса або риби. *Привіз в місто мужик сіно, Продав його зрання, Купив собі добру миску Драглів на снідання* (С. Руданський).

драголюб (зменшено-пестливі — *драголюбчик*) — приворотне зілля; у народній пісні: «Ти, Одарко, ти голубко моя, що ти мені за зілля дала? — Дала тобі драголюбчику, ти, Іванку, мій голубчику»; у деяких місцевостях святили на Маковія, а погім відвар давали пити, — «якщо пече всередині».

драгоман — стара назва перекла-

дача, зокрема при посольстві, місії. *А також пхнув він драгоманів і до латинського султана* (І. Котляревський).

драпак — 1) знаряддя для повторного обробітку ґрунту, вид найпростішого культиватора, що поширився в Україні у другій половині ХІХ ст.; 2) **драпакá** — бігом, хода; *давати драпакá* (від *драпати*) — швидко тікати, бігти куди-небудь. *Забираю свої манатки та драпака через гори додому* (І. Франко); *Перелякані жовніри... хапались за палаші, за пістолі, деякі дали драпака* (О. Стороженко).

дракбн див. змій.

драч (стара назва — *дрáчіє*) — ключий чагарник, куш; рослина має лікувальні властивості, помічені здавна; «Лексис» Лаврентія Зизанія подає: «Драчіє есть хоїна, которая, в вині зварена, злічує уха, репи полни и очі уразові, то ест раненні або ударенні».

древляни = **деревляни** — стародавнє східнослов'янське плем'я (союз племен), яке мешкало у прип'ятському Поліссі; найбільшим містом був Іскоростень (Коростень); у літописах згадується також Вручий (Овруч); після жорстокого придушення повстання 945 р. княгинєю Ольгою залишки самостійності древлян було ліквідовано. *Не сотні вас, а міліони Полян, дулебів і древлян Гаврилич гнув во время оно* (Т. Шевченко).

дреговичі — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке мешкало між річками Прип'ять і Західна Двіна, де було багато боліт (дреговичі — «люди з боліт»).

дрімба — старовинний музичний пружинний інструмент із залі-

за у вигляді підкови; його під час гри тримають у зубах, видобуваючи звук ударами пальця; сила і висота звуку регулюються ротовою порожниною; народ не дуже добре ставився до неї, бо називав дрімбою нечепурну жінку, нехлюю, навіть вуличницю. *Та я собі дрімбу куплю, аж би-м була боса, Мені дрімба задримбає коло мого носа* (коломийка).

дрібнушки (зменшене — *дрібнушечки*) — 1) вид рухів в українських народних танцях, що виконуються дрібними кроками з притупами; також народний танець і музика, що виконується в дуже швидкому темпі, і перестук чим-небудь у такт такої музики. *Ті «дрібнушечки» танцювали, ті садили гонака* (О. Корсун); *І чеше Ванька вільної циганської, і руки в нього в такт по халявах дрібнушечки вибивають* (Остап Вишня); 2) старовинна народна гра: гравці беруться вдвох за руки і, поставивши носки до носків, кружляють, примовляючи «дрібну, дрібну, дрібнушечки»; 3) тонькі дрібно заплетені косички. *Зовсім переродилася дівчина — панночкою виглядає, і у платті, коси в дрібнушечки заплетені, платок на ший* (Панас Мирний).

дрівітня = **дрівотня** див. **дровітня**.

дрізд = **дрозд** — невеликий співучий птах, що живе в лісах, гніздиться на деревах, кущах, землі; «свята» пташка; разом з іншими пташками вона співала Діві Марії в її успіння; за повір'ям, у гнізді чорного дрозда лежить камінь, який має здатність приносити щастя тій людині, яка ним заволодіє; за поведінкою птаха в народі здавна вгадують погоду, — «дрозди перед негодою кричать», «як дроз-

ди у марті співають на верхів'ях дерев, то весна вже близько, а як у гілках — то ще далеко», «якщо дрозди співають в низу ялини — рік буде сприятливим, якщо вище — ціни на хліб будуть середніми, а якщо на верхівці, то ціни піднімуться» — так, що «сам заспіваєш і сам заскавучиш так жалібно, як дрізд той». *Ось я чую співучого дрозда* (О. Копиленко).

дрік — чагарникова або напівчагарникова рослина родини бобових, що цвіте жовтими чи білуватими квітками; з дрочу красильного, який ще називають у народі *жовтілом*, здавна виготовляють природну жовту фарбу; росте по всій території України; цвіте у червні-липні; використовується у народній медицині, зокрема проти жовтяниці; здавна використовується в народі як чарівне зілля, наприклад в О. Стороженка «Закоханий чорт»: «Дорогою зірвав по кущику горищвіту, золототисячнику і дрочу, згорнув до купи, закрутив і заткнув собі за лівий чобіт. Себто для того, щоб чорт не знав, об чім дід буде розмовляти з відьмою»; виступає також оберегом від відьом: «У нашім Купайлі кущик дрочу, щоб не діждала відьма року». *Внизу вся долина була затоплена жовтим цвітом дрочу* (П. Панч).

дробінка — шийна оздоба дівчат (у західних регіонах України) — намисто, виплетене у вигляді стрічки з дрібних кольорових намистинок, бісеру, здебільшого на шовковій основі, орнамент на прикрасі завжди геометричний.

дрова (зменшено-пестливе — *дрівця*) — розпиляні, розколені, розрубані на поліна дерева, що використовуються на паливо; здавна

ними топили піч, отже вони підтримували домашнє вогнище; символ діла, дії («Що більше дров, то більший вогонь», «Де дрова рубають, там тріски літають»; *сирі дрова* символізують горе: «Сирі дрова, гіркий дим, Оженився б, нема з ким»; «Ой закурила, затопила сирими дровами, Нема ж мого миленького з чорними бровами»; про це свідчить і вислів про *вербові дрова*: «Вербові дрова та гарбузова їда — то готова біда». *У печлі все тепло, а піди в Рай, то й дровами обай* (М. Номис); *А ну, синку, розкладаймо хлівець та нарубаймо дрівець* (М. Номис).

дровітня = **дрівітня** = **дрівотня** — приміщення для дров, місце, де зберігають дрова, а також колода, на якій рубають дрова; див. **ще повітка**. *Пішов дрова рубати, на дровітню ліг спати* (пісня); *Як тріски літають-скачуть з-під сокири на дровітні, розсипають лихі люди наші кості беззащитні* (П. Куліш); *Чи пересуне що, чи переложить, а сама зирк із комори на дровітню* (Г. Квітка-Основ'яненко).

дрозд див. **дрізд**.

дропак — старовинний танець, що виконується в швидкому темпі з притупуванням; різновид тропака. *Ой пішла б я на музики... да вдарила дропака* (пісня); фразеологізм: *дати дропакá* — швидко втекти, побігти. *Абсест Троянець був сердитий, Згадав Ентелла-козака, Зробився мов несамовитий, Чимдуж дав відтіль дропака* (І. Котляревський).

друг — відданий, вірний товариш, приятель; протилежне в о р о г; цінувався в народі часом вище, ніж кровний брат («Не так тії сто братів, як сто друзів»); у народнопі-

сенній творчості — коханий чоловік, суджений, у весільних піснях — наречений. *Ой піду я не берегом — лугом: чи не зострінуся з несуженим другом* (А. Метлинський); *Слала Маруся до Юрочка: мій Юрасеньку, мій друже вірний!* (весільна пісня); *Без вірного друга великая туга* (М. Номис).

Друга Пречіста див. Пречіста2.

Другий Спас див. Спас2.

дружба — 1) у народнопоетичній творчості — хто-небудь з подружжя — чоловік або дружина. *І ти дружба, і я дружба — оба сьмо сі дружби, ой вже ми ся додружили вояцької служби* (Я. Головацький); 2) у весільному обряді — товариш молодого, запрошений з числа парубків; шафер; іноді так називають *дружка* (див.), пор.: «Ой, дружбо, дружбо, тяжка твоя служба» (скаржитись весільний дружок, що мусить слухатися в усьому весільного старосту). *У суботу рано Марія з дружками, а я з дружбами, з Іваном та ще з одним хлопцем, обійшли і своїх, і вижинівських, запросили на весілля* (І. Муратов); 3) в обряді вінчання — особа, що тримає вінець над головою молодого чи молоді і перебуває при них під час весільного обряду.

дружина — 1) зменшено-пестливі — *дружинка, дружинька, дружіночка* у народнопоетичній творчості — кожне з подружжя, як чоловік, так і жінка (див. *ще жінка2*). *Всяка кузочка свою дружину має* (прислів'я); *Да поможи, Боже, на рушничку стати: тоді не розлучить ні батько, ні мати, ні чужая чужина, коли судилася дружина* (А. Метлинський); *Чоловіче мій, дружино моя, завіс ти мене, де роду нема* (А. Метлинський); *Якби мені*

крила, Крила соколинії, Полетіла б я за милим, За дружиною (Т. Шевченко); *Що білая лебедина Дунай сколотила, Невірняя дружинька Жалю наробила* (П. Чубинський); 2) у Київській Русі — збройний загін, що становив постійну військову силу князя і брав участь в управлінні князівством; опора князя, бо військо було безпосередньо пов'язане з ним і від нього залежало, тому дружинників називали ще *княжими мужами* або *боярами*; це була більша дружина, бо була й менша дружина — *отроки*, або *дітські*; пізніше — просто товариш, довірена особа, слуга (походить від слова *друг*, тобто «товариш, довірений при товарі, цебто маєтку, худобі»). *Та ось, наче смерті яма, Відчинилась міська брама, І з дружиною малою Вийшов князь з Переяслава* (І. Франко); *Хвалиться стрількою перед дружинкою: да нема у дружини такої стріли, як у самого пана Івана* (П. Чубинський).

дружка (пестливі — *друженька, дружечка*) — дівчина (їх кілька), яка на запрошення молоді бере участь у весільному обряді; одна із дружок називається старшою; дружка зі свашкою збирають барвінок на вінок; дружки, або лише старша, супроводжують молоду при обряді запросин на весілля; дружка просить у старости благословення «пришити молодому на шапку квітку»; вона також веде торг з дружком щодо викупу молоді; забираючи молоду в дім молодого, дружкам нагадували: «Вона вже не ваша, вона — наша»; дружки відходили, співаючи: «Прощай, прощай, ми вже йдемо, уже твоє дівування з собою беремо»; молода відповідала: «Нате вам, дружочки,

дівування моє, шапку і вінок і первий починок». *Завтра заплети кісоньку в дрібушки, та вже ж тоді не ходити в дружки!* (весільна пісня); *Ой брязнули на дворі цимбали, озвалися у сінях бояри, заспівали дружки у світлиці, забилося серце у вдовиці* (П. Куліш); *Єсть у мене служечка, старшая дружечка* (А. Метлинський); *Усі дружечки по лавах сіли, а Ганнуся на посаді* (пісня).

дружко (пестливі — *друженько, дружонько*) — у весільному обряді — запрошений батьками жениха одружений чоловік (товариш молодого) для виконання ролі головного розпорядника весілля; на все просив благословення у старости; заступав і повчав молодого, зважаючи на його недосвідченість; брав участь у викупі молоді, саловив молодого за стіл і виходив звідти разом з ним, був вождем дружини молодого і провадив поїзд, країв коровай і частував ним. *На тарілку положать рушник і дадуть дружкові, піддружному і старостам* (А. Метлинський); *Наум, бачивши, що вже усе готово, став оббирати людей: кого дружком..., кого у старости, жінок у свашки* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Одчияйте сватам хату, друженькам пивницю* (пісня).

дряпанка — великоднє ритуальне яйце, художньо розписане способом дряпання (нанесенням на нього подряпин).

дуалізм — світогляд, що визнає боротьбу в світі двох протилежних космічних сил — Бога і Антибога (Сатанайла, Сатани); складався поступово, з одвічного протистояння добра і зла, світла і темряви, добрих богів і злих сил, Білобога і

Чорнобога; Густинський літопис (XVII ст.) пише: «Два суть бози: один Небесний, другий во аді»; за легендою, переказаною ще Іпатіївським літописом (XI ст.), Сатана створив людину, а Бог удихнув у неї душу; століттям раніше болгарські богомоли проповідували, що грішний світ створив Диявол (Сатанайл), а Бог — тільки світ духовний і Рай, сотворив душу; тому в світі і в людині так багато злого й темного, а на землі точиться вічна боротьба світла й темряви, добра і зла; див. *ще сатані*.

дуб (зменшено-пестливі — *дубок, дубочок, дубонько, дубчик, дубчикок*; збірне — *дуб'я*; дубовий ліс, гай — *дубняк, дубнік*; зменшене — *дублячок*) — 1) багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами — жолудями; *дуб-вѣлет, дуб-вѣлетень* — старий кількасотлітній дуб; як тверде й великого розміру дерево дуб споконвіку поважаний у народі; вірили, що це незвичайне дерево, бо його нібито любили боги і жили на ньому; за повір'ям, дуб був деревом Перуна, тому йому приносили жертви; цінували тверду деревину дуба й робили з неї міцні меблі (лави, ослони, столи тощо); з дубових клепок виготовляли бочки («Який дуб, така бочка, яка мати, така дочка»), з дубових колод видовбували човни; оскільки з дубових колод видовбували раніше й домовини (пізніше їх почали робити з дубових дощок), звідси й вирази *дуба да́ти, дуба врізати*, тобто «померти» (одубіти); пор. *ще* проклін: «Щоб ти дуба став!»; дерево порівнювали з людиною («Міцний, як дуб», «Дуб, мов богатир, стоїть, не ворухнеться»); дерево взагалі багате на

народну символіку; у піснях символізує чоловіка, найчастіше батька: «Ой у полі дубочок зелененький»; Отож мій батенько ріденький»; також символізує парубка, козака: «Чом дуб невеселий? — Лист буча побила. Козак невеселий — лихая година»; «сухий дуб, що горить дуже» — символ кохання (*див. ще горюдуба*); у прислів'ях символізує поважну справу («За єдиним разом дуба не зрубасш»), здоров'я, силу, могутність (бажають новонародженому: «Щоб здорове росло, як дубовий кілок»); у весільних приповідках і побажаннях символізує подружнє життя («Дарую два дубочки, щоб жили в парі, як голубочки»), міцне здоров'я й довголіття («Дарую дуба, що в дуброві, будьте дужі та здорові»); за розвитком і ростом дерева передбачали урожай і погоду, визначали пору сіви, — «багато жолудів на дубі — тепла зима і родюче літо», «дуб зеленіє раніше ясна — на сухе літо», «коли зацвіте дуб, починають сіяти горох», «як жолудів є багато, буде цього року добре жити». *Великий дуб, та дуплистий* (прислів'я); *За один раз дуба не звалиш* (приказка); *Як дуба не нахилиш, так великого сина на добре не навчиш* (прислів'я); *Ой ти, дубе кучерявий, гілля твоє рясне* (пісня); *Кожений дубок хвалить свій чубок* (прислів'я); *Ой у лісі на дубочку зозуля кувала* (пісня); *Як узяв той ведмідь дуб'я троцисти; такі дуби вергає, що по півтора обіймица!* (казка); *Йшла баба дубничком* (М. Номис); 2) **зелений дуб** — народна дитяча гра; 3) **високий дуб** — народна дитяча гра в м'яч; 4) **сухий дуб** — обрядова дубова жердина з приладнанням на ній колесом (сонцем), яку закопували на Зелени

свята за селом, прикрашали травами, квітами, стрічками і довкола якої відбувалися молодіжні ігри з піснями.

дубець — 1) молодий дуб. *Ой у лісі під дубцем стоїть дівка з молодцем* (Б. Грінченко); 2) відламана (перев. тонка, гнучка) гілка без листя, якою карають, б'ють (звідси також значення різки, лозини). *Не дубцем, так лозиною* (М. Номис); *Треба його дубцем бити* (Б. Грінченко).

дубівка — сорт дині, що дає плоди з твердою шкірою та соковитим цукристим м'якушем; також плід цієї рослини.

дублянка — легкий кожух з дублених шкір.

дубовіна = дерев'яще = човен = чайка — старі назви домовини (перше слово походить від *дуб*, друге — від *дерево*, оскільки наші предки для домовини використовували човен з дерев'яної колоди, перев. дубової); за давніми уявленнями, царство мерців було далеко за морем, куди вела річка; тому мерця клали в човна (спочатку це видовбане дерево, «лодія»), аби він легше дістався раю; домовину й човен (чайка) спочатку уявляли одним предметом; Ібн-Фазлан описує обряд спалення багатого руського купця в 992 р. в човні; похорон у човні древлянським послам влаштувала княгиня Ольга; взагалі форма домовини нагадує форму човна, видовбаного з дерева (про це йдеться і в «Слові о полку Ігоревім»).

дубр'ова див. дїбр'ова.

дудка-дуда — 1) (зменшене — *дудочка*) народний духовий музичний інструмент, різновид *сопілки*

(*див.*), у вигляді порожнистої трубки з отворами; відомий казковий образ калинової дудочки (сопілки), вирізаної з куща, що виріс на могилі вбитої дівчини. *Ой піду я лісом, лугом, Там мій милий оре плугом, Оре плугом, в дудку грає* (пісня); *Заграє мені, дуднику, у дуду, Нехай своє лишенько забуду* (пісня); *Ні швець, ні женець, ні мнець, ні в дуду грець* (прислів'я); *Вийшла дівчинка Марійка, Дудочку дістала Та й зазрала коломийки — Аж весело стало!* (І. Муратов); фразеологізми: *в одну дудку гра́ти* — бути заодно; *танцюва́ти під ши́сь дудку* — підкорятися комусь в усьому; 2) тільки **дуда** = **коза** = **волинка** — народний духовий інструмент у вигляді міха (резервуару повітря), виготовленого з невичиненої шкури цапа, з двома-трьома отворами (дерев'яними гніздами). *Як дуду надути, так дуда грає* (І. Франко); *Біда, як дуда, куди йде, то реве* (М. Номис).

ду́ка = дукáр = дукáч — князь, знатний пан, багата людина; багач, багатій, об'єкт народної іронії, сарказму. *У дуки служили — болячку заробили* (приказка); *Сучі пани дукачі держать людей до ночі* (П. Чубинський); *Ой іде багач, ой іде дукач, насміхається: «Ой за що, за що бідна голота напивається?»* (пісня); *Грицько — багатир, дукач; у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець* (Панас Мирний).

дукáт = дукáч (зменшено-пестливе — *дукáчик*) — 1) старовинна срібна, а потім золота монета; були поширені в ряді європейських країн; ознака великого багатства, символ скарбу. *Набив дукатами гаман* (П. Куліш); *Нащо мені те багатство, Червінці, дукати? Вміє*

славне бурлацтво Без них панувати (І. Манжура); 2) старовинна жіноча прикраса у вигляді монети, яку носили в намисті. *До старенької плахти та почепила [Олена] люстринову запаску, одгла шовкову... юпку та на шию дукат на бархатці* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Гостинці виймала: І хрестики, й дукачики, й намиста разочок Яриночці* (Т. Шевченко)

дулі́би = дуле́би — стародавнє східнослов'янське плем'я, що мешкало у верхів'ях річок Західний Буг і Прип'ять; з ім'ям дулібів пов'язане літописне оповідання про обрив (аварів V—VI ст.), які з них знущалися, запрягаючи до возів дулібських жінок; з часом обри пропали безслідно, а витривалі дуліби залишилися господарювати на своїй землі. *Не сотні вас, а мільони Полян, дулебів і древлян* (Т. Шевченко).

ду́ля — стулена в кулак рука так, що великий палець просовується між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до когонебудь; з найдавнішого часу вважалася охоронним засобом проти нечистої сили; отже, давати комусь дулю означає захищати його до нечистої сили; можна вилікувати око від ячменю; за повір'ям, показавши двічі йому дулю з відповідним примовлянням; уживається у лайливих виразах: «Дулю з'їж!», «Матері твоєї дуля!», а також у грубому застереженні: «Дам дулю, аж ніс задереться!», дулю в знак презирства підносять якраз під ніс («Дулю тобі під ніс!»), а коли відверто не наважуються, то «тримають її в кишені». *Ти думаси, дурню, що я тебе кличу, А я тобі, дурню, крізь тин дулі тичу* (П. Чубинський); *Старий рудий бабу кли-*

че, *А та йому дулі тиче* (Т. Шевченко); *Часом батьки невтішної хатньої науки діток навчають. Починається це навчання з маленького, грайливого: — Покажи мамі дульку!* (О. Ковінька); фразеологізм: *дулю з'їсти* — нічого не одержати; *дулю [з маком] дати* — абсолютно нічого не дати; *дуля в кишені* — прихована неприязнь до когось.

ду́ма — народна ліро-епічна пісня, що виконується сольним співом (зазвичай декламацією-речитативом) у супроводі кобзи, бандури або ліри, має нерівномірну будову вірша і перев. дієслівну риму; склали думи учасники й очевидці подій, а переймали їх народні співаки; думи першого покоління — про боротьбу з татарами й турками, другого — про події часів Хмельниччини; головні теми дум: турецька неволя («Невільники», «Плач невільника», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Утеча трьох братів з Азова»), лицарська смерть козака («Іван Коновченко», «Хведір Безридний», «Самарські брати», «Смерть козака на Кодимській долині», «Вдова Сірка Івана»), визволення з неволі і щасливе повернення до рідного краю («Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Отаман Матяш старий», «Розмова Дніпра з Дунаєм»), козацьке лицарство, родинне життя та осуд «дуків-срібляників» («Козак Голота», «Козацьке життя», «Ганжа Андибер»), визвольна війна Хмельницького («Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Похід на Молдавію», «Повстання після Білоцерківського миру», «Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького»), родинне життя («Удова й три сини», «Сестра і

брат», «Прощання козака з родиною»). *Сидить кобзар при дорозі І думу співає* (пісня); *З старцями Божими по селах Правдива дума неесе-села Меж людьми ходить* (Т. Шевченко).

Дуна́й — 1) ріка в Східній Європі, яка протікає нижнім своїм річищем по території України, впадаючи у Чорне море; на ній стоїть українське місто Ізмаїл; оспівана в народних думах та піснях, тому там зустрічаємо пестливі — *Дуна́єнько, Дуна́єчко*; після розгрому Запорозької Січі частина козаків переселилася з Дніпра на Дунай, утворивши Задунайську Січ. *Більше, турок, за Дунай виходити не думай* (приказка); *Заїхав за Дунай та й додому не думай* (М. Номис); *Над річкою над Дунаєм Короговка в'ється, Ой, там-то наш пан Супрун З татариним б'ється* (пісня); *Я тобі Дунай-річку До пісочку переп'ю* (пісня); *Стародавню Січ розруйнували. Хто на Кубань, хто за Дунай* (Т. Шевченко); *Текла вода з Дунаєчка, а другая з моря* (Б. Грінченко); 2) (з малої літери) розлив води, взагалі велике її нагромадження («Ой за горами вода дунаями. Ой там козаченько коня напуває»); раніше дунаєм звалось будь-яке водоймище, оскільки саме слово (точніше його корінь, спільний для інших назв рік — *Дон, Донець, Дніпро, Дністер*) означає воду взагалі; у «Слові о полку Ігоревім» дунай — це річка взагалі, вода: «На дунаї Ярославнин голос слухаться», «Дівиці поють також на дунаї»; те саме бачимо і в народних піснях; 3) (з великої літери) судячи з веснянок, можливо, міфологічна істота як уособлення річки, потоку (мати дочку застерігає: «Не стано-

вись край Дунаю! Дунай зведе з ума: за рученьку іздавне, золот перстень іздіме»); у деяких піснях чesання дівчиною волосья (коси) безпосередньо пов'язується з уособленим Дунаєм: «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше» (можливо, Дунай, символізуючи звабника, віщує нещасливу дівочу долю); Дунай не лише уособлення річки, але й моря: «Як піду я до Дунаю, Гукну-крикну не помалу, — Озветься моя доля По тім боці синього моря», а також криниці: «Було мене утопити, де Дунай-криниця».

дунду́к — індійський півень, індик; символізує сердитого злісного діда, пор. у І. Котляревського: «На просьби уважав не дуже: Злий з сина був старий дундук».

ду́плó — порожнина в стовбурі дерева, утворена внаслідок вигнивання деревини; як захисток для багатьох тварин і свого часу людей символізує житло («У своїм ду́плі сиди в теплі», «Час тобі своє ду́пло мати»); з огляду на порожнечу ду́пло символізує порожню голову, отже дурня: «Чому дуба не рубати, бо він ду́плинастий? Чому хлопців не дурити — вони ж дурнуваті?»; символізує також занепад (про це у вірші Т. Шевченка «Чигирин»), пор. ще вираз: «Великий дуб, та ду́плинастий, порохнею напханний».

ду́пля́нка — дерев'яна колода з видобраним осердям, що раніше використовувалася як помешкання для блжіл. *Помеж ражковими вулицями, наче скам'янілі рицарі, стояли високі ду́плянки* (М. Стельмах).

ду́рень = **дура́к** (зменшено-пестливе — *дурачо́к*; зневажливо про жінку — *дура́на*) — розумово обме-

жена, тупа або несповна розуму людина; дуже дурну людину називають, «набитим (безнадійним, заплішеним, несосвітненим) дурнем»; про того, хто прикидається таким, кажуть, що він «валяє (клеїть, строїть, гне з себе, робить із себе, корчить із себе) дурня»; традиційний об'єкт кепкування («В дурня голова не полисе», «Великий, як лоза, а дурний, як коза», «Дай дурневі макогін — він і вікна поб'є», «Дурень, дурень, а в школі вчився», «Дурного Кирила і Химка побила»), іронії («Дурня робота любить», «Дурня багатого всі величають», «Між дурними і сам дурним станеш», «Вік живи, а дурнем умреш»), сарказму («Дурак дурака бачить здалека», «І дурень в кареті пан», іронії («Чим більше дурнів, тим хитрим краще жити» — тут ідеться не стільки про розумово обмежених, скільки про найвних); з давніх-давен існує повір'я, що дурням ведеться в житті (кажуть: «Дурневі везе»); про це свідчать народні казки: наймолодший син (мізинець) дурний, але, зрештою, щасливий, перемагає своїх старших братів і одружується з царівною; дурням і Бог сприяє: «Дурневі і Бог не противиться»; разом з тим кажуть: «Дурні лише в казці щасливі»; уживаються також як лайливі слова. *Дурень з дурнем стрічались — один одним дивувались* (приказка); *Дурень думкою багатіє* (М. Номис); *Дурень дурня хвалить* (І. Франко); *На дураку нема знаку* (приказка); *Дурак, і зроду так* (приказка).

дурма́н = **дур-зілля** (народнопоетичне) — однорічна трав'яниста отруйна рослина родини пасльонових з білими квітками, які ма-

ють неприємний, запаморочливий запах; використовується в народній медицині, а також здавна вживалася в народних ворожіннях як приворотне зілля (звіди пересомислені *обман, омана, чманя*); народні назви ще *бісдерево, дурноп'ян, дій-дерево, дивдерев*; символізує несамовитість, пор. в І. Котляревського: «Запінилась, посатаніла, неначе дурману із'їла».

дурне кілесо *див. кілесоБ*.

дутьель — порожній горіх; фразеологізм: *дутьеля з'їсти* — вмерти. *Я можу так зробити, що Семен і дутьеля з'їсть* (М. Крапивницький).

дух — 1) за міфологічними або релігійними уявленнями, добра чи зла безплотна надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини. *І Дух Божий витав над водами* (П. Куліш); *Пограємось, погуляймо Та пісеньку засніваймо: Ух, ух! Солом'яний дух, дух* (Т. Шевченко); *Се був веселий Чугайстер, добрий лісовий дух* (М. Коцюбинський); 2) душа (*див.*); разом з тим дух — посередник між душею і тілом; свідомість душі зароджується в боротьбі духу з тілом. *Малі тілом, та великі духом* (М. Номис); *Не нарадується було дух у Олексія, як узяв свою Галочку з монастиря* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Із отця, із отця дух святій виходить* (П. Чубинський); *Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті* (І. Нечуй-Левицький); 3) **злий (нечистий, лихий) дух** — надприродна сила, що втілює в собі зло; сатана, чорт, диявол; друга і третя ознаки частіше вживаються як субстантивовані. 4) **Святій Дух (Бог-Дух Святій)** — за християнським віро-

вченням, третя іпостась Святої Трійці; за Біблією, Дух Святий виявляв себе у видимих символах двічі — під час Христового хрещення у вигляді голуба і коли дійшов до апостолів вогненними язиками після вознесіння Христа; *див. ще Трійця* 1. *Єсть серце єдине, серденько дівоче, Що плаче, сміється, і мре, й оживає, Святим Духом серед ночі понад ним літає* (Т. Шевченко).

Духів день = Богодухів день = Святого Духа день — за православним календарем, 52-й день після Пасхи або перший вівторок після Трійці (*див.*); свято Зішестя Святого Духа; зйдення (пришестя) Святого Духа припадає на триєдине свято Трійці; з його з'явленням перед людьми постає повнота триєдиного божества; з Духовим днем пов'язані народні повір'я, обряди навколо русалок; ще напередодні свята кропили криниці свяченою водою, щоб позбутися «криничних русалок»; цим днем починається *Русальний тиждень* (*див.*); з цього дня настає справжнє тепле літо, тому кажуть: «До Духа не знімай кожуха»; «До Святого Духа не покидай кожуха».

духівник — священик щодо особи, яка в нього постійно сповідається.

духівниці — духовний заповіт, а також заповіт про спадщину.

духовний — 1) пов'язаний з внутрішнім, психічним життям людини, її моральним світом; також нематеріальний, нетілесний. *Духовне обличчя людини; Духовні стосунки (скарби) народу*; 2) який стосується релігії, церкви, належить їм, протилежне світський; також про релігійні заклади, служителів релі-

гійного культу і т.ін. *Духовна література; Духовна академія (семінарія); Духовна особа; Духовний сан*; 3) **духовний батько** *див. батько* 4; 4) **духовна мати** *див. мати* 5.

духовність — внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ; моральний стан етносу, що визначається провідною (національною) ідеєю його становлення, духовними прикметами, що визначають його життя й культурну творчість, поглядами та прагненнями його представників.

душá — за релігійними уявленнями, безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя; до прийняття християнства наші предки вірували, що по смерті душа не розлучається з тілом, тому й клали до могили все необхідне для життя; за християнськими уявленнями, по смерті душа відділяється від тіла (у «Слові о полку Ігоревім»: «Віють душу от тіла»); про це треба сповістити всіх церковним дзвоном, що називається *подзвінням* або *подушіям*; душу порівнювали з перлиною, тобто вважали її чистою, як перли, сонце, світло, тому кажуть: «Душа в неї чиста, як те сонечко навесні — не пече, а гріє»; душу треба берегти, це Боже створіння, тому застерігають «не кривити душею», оберігати її від спокуси (про грішників кажуть: «Продав чортові душу» або ще: «Душа в нього рогата», «Душа чорна, мов у ченця ряса»); народ уявляє собі душу як пару, хмарину, дихання, дим, вітерець або як пташку (голубку, зозулю) чи як метелика, бджолу, мушку; сорок днів душа блукає, вийшовши з тіла, і тільки потім іде на той світ; душа завжди

свята, а тіло грішне; вийшовши з тіла, вона стає зіркою на небі і дивиться згори на своїх близьких, тому зорі — це душі померлих; за іншим повір'ям, при народженні людина отримує свою зірку, яка при смерті спадає з неба; душам праведників живеться в Раю добре, а душі грішників мучаться в пеклі; здавна вірять у переселення душ, відгомном чого є багато мотивів у народних казках (наприклад, душа царівни ховається у яйці, покладеному в осокорі, і коли яйце розбили, то царівна померла; душа може переходити в звірину чи рослину, про що читаємо, зокрема, у баладах Т. Шевченка); не радять убивати самотню мушку зимою в хаті, — можливо, то душа померлого родича. *Вложив Бог душу, як у грушу* (М. Номис); *Душа міру знає* (прислів'я); *Щирість — це лице душі* (приказка).

дьюготь — темна густа в'язка смолиста з неприємним запахом рідина, що утворюється при сухій перегінці дерева, торфу, бурого та кам'яного вугілля; дьюготь у звичаях старого села відігравав і ритуальну роль, — коли про дівчину йшла недобра слава, то парубки вимащували її голову або ворота батьківського двору дьюгтем, наприклад у І. Нечуя-Левицького: «Уранці всі побачили, що панські ворота вимазані дьюгтем, а на воротах стремить на палиці сніпок», те саме робили із крадіями; здавна вважають охоронним засобом проти нечистої сили; вживали дьюготь і проти деяких хвороб. *Посадили [Марину] на набиту сміттям підрешитку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьюгтем, нати-*

кати *пир'ям* (Панас Мирний); *Тхне смолою та дьогтем* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: *лбжка дьогтю [в ббчці меду]* — про дрібне, що псує якусь добру справу, вигляд чого-небудь і т. ін.; *влити в ббчку меду (в мед) лбжку дьогтю* — зіпсувати що-небудь якоюсь незначною, але неприємною дрібницею, необачним словом.

дядина (пестливі — *дядинка, дядиночка*) — 1) дружина дядька; символ скупості, недоброзичливості щодо зведеної рідні. *Бодай чорт у дядька служив, а до дядини за платою ходив* (М. Номис); *Зріє винограда, не для тебе, дядино!* (приповідка); *Пішов до дядини — найвся гов'ядини, пішов до тітки — вмотався в намітки* (приповідка); 2) *дядини див. Рбзигри*!

дядько (зменшено-пестливе — *дядечко*; дитячі — *дядьо, дядя*; прикметник — *дядьків*) — 1) брат батька або матері; чоловік тітки; жартують: «Він такий мені родич, як чорт козі дядько», «То сестра! Вона мені така сестра, як чорт козі дядько»; будь-який чоловік середніх літ; вовка в народі звали *собачим дядьком*, а чорта — *лісним дядьком*. *Дядько — не батько, а тітка — не мати* (М. Номис); *Не навчив батько, не навчить і дядько* (приказка); *Є в тебе, доню моя, рідний дядько, Нехай тебе виряджає так, як батько* (пісня); 2) *дядькова хата див. хата*; 3) *Дядько-Ведмідь див. тотем*.

дяк = *дядок* — 1) служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; псаломник (скорочено від *дякон*); традиційна постать українських народних пісень і комедій; дяки вчителювали в школах козацької

України і пізніших часів; шкільними підручниками були Часослов і Псалтир; письма вчили уставного (звідси й назва таких дяків — *уставники*). *Прийшли попи — почитали, прийшли дяки — постівали* (П. Чубинський); *Прийшов священик з дяком і почав правити вечерю* (Панас Мирний); 2) **мандрівані (мандрівні) дякі** — бідне студентство (спудеї) Київської академії, що мандрувало по містах і селах і, розважаючи віршами та виставами населення, здобувало засоби для життя; особливо активною була їхня діяльність у Різдваїні та Великодні свята; 3) у Київській Русі — переписувач князівської канцелярії.

дятел = *жовна [зелена, тарчаста, чорна] (дятленя* — пташа дятла; зменшено-пестливе — *дятленятко*) — лісовий з довгим, гострим та міцним дзьобом птах, який добуває їжу з щілин кори дерева (пор. загадку: «Прилетіли улани, зелені в них жупани, червоні шапочки, рубають пень у трісочки»); народні назви — *клюй-дерево, клюй-дуб*; священний птах небесного вогню; в'є своє гніздо у хмарнім дереві, і гніздо це, закуте зимовими холодами, відкривається навесні гілкою-блискавицею; за повір'ями, птахи нібито знають розрив-траву, якою можна відчинити будь-який замок; були поширені ворожіння про сприятливе чи несприятливе значення стуку дятла для подорожніх; коли дятел стукає в ріг хати, цим вище смерть. *Чорт би дятла знав, якби не його ніс* (П. Чубинський); *Хто би дятла й знав, якби не його дзьоб* (приказка); *Жовна там кору На липі подовбе* (П. Гулак-Артемівський).

Е

економ (*економка* — дружина економа) = **оконом** — у старому селі — управитель поміщицьким господарством, економією. *Панський економ, молоденький, загорілий панч, показав полільникам поstatt на буряках* (І. Нечуй-Левицький); *Постіпака економ...нарид катував* (В. Гнатюк); *У нашої економки Червона спідниця* (пісня).

економія — у старому селі — поміщицьке господарство. *Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками* (І. Нечуй-Левицький); *Одвозив з економії у город до панів индики, качки і усяку всячину* (Словник Грінченка).

еміграція — виїзд громадян із своєї батьківщини в іншу країну на постійне проживання (або на більш-менш тривалий термін) з політичних, економічних та інших причин; також перебування когонебудь за межами батьківщини внаслідок такого виїзду; також особи, що переселилися в іншу країну, залишивши батьківщину; еміграція (і українська зокрема) буває з різних причин; економічні причини породили так звану *трудоу (заробітчанську) еміграцію*, яка особливо активно почалася масовим виїздом українців у 70-х рр. XIX ст. із Закарпаття в США, у

90-х рр. XIX ст. із Галичини в Канаду, а на початку XX ст. з Наддніпрянської України на Далекий Схід, у Сибір і в Казахстан; приблизна кількість українських трудових емігрантів першого потоку налічує понад 4 млн. людей; крім трудової, є так звана *політична еміграція*; вона сягає козацької доби, коли після Полтавської битви гетьман І. Мазепа з вірними йому козаками мусив емігрувати за межі України й, звичайно ж, тодішньої Росії (разом з ними були: Генеральний писар Пилип Орлик, якого по смерті І. Мазепа було обрано гетьманом, небіж Мазепа Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, полковий обозний Іван Ломиковський, Генеральний осавул Григорій Герцик; пізніше діяльність Пилипа Орлика та його сина Григора становить найсвітліші сторінки української політичної еміграції помазепинської доби); після зруйнування Січі 1709 р. Запорозький кіш змушений був переселитися на татарську територію до Олешок, а після остаточної руйнації Запорожжя 1775 р. — на турецьку територію за Дунай у район Добруджі; не менш трагічною була політична еміграція 1919–1920 рр. після повалення УНР; настрої тодішніх емігрантів

передає Олександр Олесь так: «В вигнанні дні печуть, як сльози, Думки в вигнанні сплять, як мертві, Солодкі спогади сичать, як змії, Душа ридає, як дитина; Душа розірвана, як рана, Бальзам далеко так, як сонце, А сонце... сонце, як і щастя, Там, там, лише в краю коханім»; нарешті, є так звана *внутрішня еміграція*, аби добровільний відхід від участі в політичному й громадському житті країни через непогодження з чинним режимом; трудово й політична еміграції (друга становила кілька хвиль) утворюють так звану *діаспору* (див.).

Емський указ — урядовий указ 1876 року (від назви німецького міста Ем, де російський цар на відповідну підписав документ) про заборону українського письменства — ввезення в Росію книжок українською мовою, друкування і видання таких книжок (крім історичних документів і пам'яток та творів красною письменства після відповідної цензури), а також видання музичної літератури українською мовою та здійснення українських сценічних вистав і декламацій.

етнологія = етнографія = народознавство — наука, що вивчає побут і культурні особливості народів світу, проблеми походження (етногенез), розселення (етногеографія) і культурно-історичних взаємин народів; матеріалом для етнографічних студій служать

фольклорні зразки словесної творчості — пісні, особливо обрядові, прислів'я, приказки, загадки, народні оповідання, голосіння, казки, заговори, заклинання, колядки, шедрівки тощо; консервативність змісту цих фольклорних зразків (збереження в них народних звичаїв, обрядів, повір'їв, переказів, легенд) сприяє відтворенню дохристиянського світогляду, зокрема народу українського; особливо цікавими з цього погляду є народні казки фантастичного змісту; цінний матеріал дає й метафоричний зміст прислів'їв, що зберігає відгомін стародавніх вірувань; сама мова (образна й анімістична) часто розкриває нам світ первісних вірувань наших предків (зокрема фразеологія, що зберегла залишки ритуальних стародавніх обрядів); відгомном анімістичних вірувань наших предків є художньо-стильова сутність поетичного мовлення — тут уся природа одухотворена, що стало основою найвищого поетичного стилю як такого (уже «Слово о полку Ігоревім» написане цим стилем; горю людини тут співчують і квіти, і дерева, і птахи; людина говорить з природою, як із живою істотою, пор. плач-голосіння Ярославни); отже, мова етнуса в усіх її проявах — це основа пізнання духовної природи її носія, народу (вивчення її в цьому плані займається *етнолінгвістика*).

Є

Євангеліє = Євангелія («добра новина») — частина Біблії (головна частина Нового Заповіту, так звані Чотириєвангелія — від святих Матфея, Марка, Луки та Іоанна), де вміщено життєпис та повчання Ісуса Христа; становить основу християнського віровчення; до нас євангелії прийшли в перекладах староболгарською мовою, найстаріша пам'ятка київської редакції — так звана Архангельська євангелія 1092 р. *Не змоглися на Євангелію, цілуйте Псалтирю* (М. Номис); *Поки донесли [покійника] до церкви, то аж дванадцять разів зостановлялися читати Євангелія* (Г. Квітка-Основ'яненко).

євангеліст Іоанн див. **Іван Богослов**.

Євдокії день див. **Явдохи день**.

Євдокія див. **Євдокії [день]**2.

Європа — 1) у грецькій міфології — дочка фінікійського царя Агенора, в яку закохався Зевс; вона перепливла з ним море і потрапила на Крит, народила від Зевса трьох синів; 2) частина світу, що разом з Азією становить материк — Євразію.

євшан-зілля — у народній поезії — степовий, запашний полин; символ туги за батьківщиною; за легендою, переказаною Іпатів-

ським літописом, зіцлює від злиродніння, і якщо навіть хто забуде свою батьківщину, то, понюхавши його, пригадає. *Де ж того євшану взяти, Того зілля-привороту, Що на певний шлях направить, — Шлях у край свій повороту?* (М. Вороний).

Єгипет Стародавній — рабовласницька держава на Південному Сході Африки; відомий своїми пірамідами, гробницями, розквітом науки (зокрема математики) і техніки; прикметник — *єгипетський*; у словосполученнях: *єгипетська баба (мума)* — дуже зла баба; *єгипетський полон* — дуже тяжка неволя; *єгипетська праця* — тяжка, виснажлива праця; *єгипетська тьма* — непроглядна темрява.

єдамашка = сдамашок див. **адамашка**.

єдвоб — гапунок старовинної коштовної шовкової тканини, а також вироби з неї; символ багатства, розкошів. *Ладна баба без єдваба* (М. Номис); *Оксамитом шляхи стеле і єдвабом застеляє* (Т. Шевченко); *Мову стеле рівно, як єдвоб..* (М. Рильський).

Єдиний Бог див. **Бог2**.

єслій — рослинна, перев. маслина, олія, що використовується для церковних обрядів; олива; символізує улесливність, нещирість.

І слово з уст апостола святого Драгим єлєєм потекло (Т. Шевченко).

єлєсв'яття — церковний обряд соборування єлєєм.

Єлєс'єйські Поля — у грецькій міфології — частина потойбічного світу, де перебувають душі блаженних і праведників; чудесна країна вічної весни, вічного миру і благоденства без хвороб, страждань.

єп'архія — церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ; у князівській Україні-Русі відігравали значну роль в адміністративному житті країни.

єп'іскоп — вищий духовний чин у християнській церкві, а також особа, що має такий чин; архієрей; назва походить з апостольських часів і означає «наглядач»; апостоли ставили єпископів як своїх заступників.

єп'іт'імія — церковне покарання, що полягає в суворому дотриманні посту, тривалих молитвах, посиленних поклонах і т. ін.

єп'ітрах'іль — частина культового одягу священника у вигляді довгої смуги, що надягається на шию.

єреп'уд *див.* яроп'уд.

єресь — релігійне вчення, що заперечує або спростовує догми та організаційні форми панівної церкви; віровідступництво.

єрет'ік — людина, яка відступилася від догм панівної релігії, послідовник ересі; про одного з великих єретиків — Яна Гуса йдеться в поемі Т. Шевченка «Єретик». *А я тихо Богу помолюся, Щоб усі*

слов'яни стали Добрими братами, І синами сонця, правди, І єретиками Отакими, як Констанцький Єретик великий! (Т. Шевченко).

Єрусалім — місто у Південно-Західній Азії, місце паломництва християн, іудаїстів та мусульман; також стародавній релігійний центр іудеїв, що був столицею царства Іудеї; з I ст. н. е. — священне місто християн, з яким нібито пов'язана діяльність Ісуса Христа; місце його смерті й воскресіння; місце паломництва з усіх кінців світу, куди приходять помолитися Гробові Господньому; І. Мазепа подарував церкві Гроба Господнього дорогоцінну плащаницю з власним написом та срібну таріль; християнські храми будують, як і раніше, вівтарем на схід (колись, у дохристиянську епоху, молилися на сонце, на його схід, у християнську епоху — моляться також на схід — до Єрусалима, до Христа); урочисто-піднесено — *Місто світу*; за легендою, якраз посеред землі, десь у Єрусалімі, знаходиться «пуп (центр) землі», і з нього випливають усі річки та моря і повертаються туди; 2) **Єрусалім Небесний (Новий)** — біблійні назви *Царства Небесного (Божого)* (*див.* царство2).

єх'ідна = **єх'іда** — міфологічна потвора, напівжінка, напівгадюка, що породила Цербера, Химеру, Горгону та ін.; символ злої, лукавої, хитрої, лихої, в'їдливої людини. *Єх'іда! Аби підвести чоловіка, аби шкоди другому наробити* (Панас Мирний).

Ж

жаба (зменшено-пестливі — *жа́бка, жабо́нька, жабо́чка*; збільшене — *жабу́ще*) — 1) невелика безхвоста земноводна тварина, задні кінцівки якої довші, ніж передні, і пристосовані до стрибання; безхвостість тварини спричиняє до іронізування: «Не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву потюлочила», «Якби жабі хвоста, була б не проста»; великий рот малої розміром тварини став об'єктом кепкування: «Жаба і на вола рот роззявляє»; народна мудрість переосмислює також характерне надуття жаби та її квакання: «Жаба дулася, дулася, та й лопнула», «Дмись, жабо, не дмись, а волом не будеш», «Жаба кричить, верещить, а кухар на рожні до кухні її тащить»; ще кажуть: «Як зазіміє, то й жаба оніміє»; традиційний об'єкт порівняння: «У доброго мужа жона, як ружа, а у злого баба, як жаба», «Жаба — то твоя баба!»; з поведінкою тварини пов'язаний цілий ряд народних прикмет, — «багато жаб на стежках — на дощ», «жаби квакають — на дощ», «жаба кваче, овес скаче: «Сій мене!», «як жаби вечором квакають, то буде погода», «коли сниться жаба, буде якась обмова»; тварина фігурує в народних замовляннях, зашіптуваннях; вживали її в народній медицині; погляд жаби може викли-

кати причину або випадання зубів; виступає об'єктом негативної характеристики, коли кажуть: «Одступись, зелена жабо!», а також прокльону: «Хай їй жаба!»; за Біблією, жаба виступає другою карою Господньою (Господь до Мойсея: «І на тебе, і на народ твій, і на всіх рабів твоїх повилазять жаби»); із жабою пов'язані чари і *насил'яння* (*див.*). *Іде гнида за Деміда, світилкою жаба, сваха-черепаха* (співанка); *Жаба в болоті галасує: «Рай! рай!»* (прислів'я); *Кожна жаба своє болото хвалить* (прислів'я); *Роздайся, море, жаба лізе* (приказка); *А жаби крякають, гудуть* (Т. Шевченко); *Дметься, як жаба на купу* (приказка); фразеологізм: *жа́ба ціцьки дасть* — хтось утопить, пропаде, загине; 2) стара народна назва ангіни; 3) **грудна жаба** — народна назва стенокардії; 4) **зелена жа́бка** — мала жаба, що лазить по деревах; використовували з лікувальною метою; 5) тільки **жа́бка** — старовинна дитяча гра, а також назва палички у цій грі; 6) тільки **жа́бка** — назва одного з гравців у *крём'яхи* (*див.*).

жабоїд — лелека, чорногуз, який на болотах живиться жабами. *Жабоїд прилетів — щастя приніс, геть піднявся — горе ввалило* (Словник Грінченка).

жайворонок = жайворінок = жайворон = жайвір — 1) (зменшено-пестливе — *жайвороночок; жайвороня, жайворончя* — пташка жайворонка) польова або степова співуча пташка з сірим оперенням; прилітає раною весною, тому здавна сприймають як вісника весни, пор. у веснянці: «Чом ти, жайворонку, рано з вир'я вилетів, Іще по горах сніженьки лежали, Ой ще по долинах криженьки стояли... — Ой коли пора прийшла, неволенька вийшла, Ой я тії криженьки крильцями розжену, Ой я тії сніженьки ніжками потопчу»; про жайворонка казали, що навесні він бере соломинку в дзьобик, летить угору до Сонця і співає: «Урожай, урожай, теплий дош на врожай!»; з прильотом жайворонків пов'язували початок польових робіт, — «як жайворонок заспіває, виводь плуг у поле»; за повір'ям, «коли сниться жайворонок, то це свобода і щастя»; за легендою, жайворонок, як і ластівка, виймав колючі терни із вінка розп'ятого Христа; піднявшись у небо, жайворонок весь час молився, потім раптом замовк, піднявся ще вище й полетів сповідатися до самого Бога. *Защбетав жайворонок, Угору летючи* (Т. Шевченко); *Собака жайворинка ловив, та й господаря зубив* (М. Номис); *Гріє сонечко! Усміхається Небо ясне, Дзвонить пісеньку Жайвороночок* (І. Франко); *Рання пташечка, жайвороночко, Святий вечір, щедрий вечір!* (щедрівка); 2) виріб з тіста, що формою нагадує цю пташку, — його пекли в день *Сорока святих* (див.), коли, за народним повір'ям, прилітають жайворонки, провісники весни; відгомін жертвоприношень весні; діти, розносячи пе-

чені «жайворонки», співали веснянки; див. ще *тотём*.

жак — 1) рибальська снасть у вигляді натягнутої на декілька обручів конусоподібної сітки; різновид ятера; 2) робота всією громадою за умови, що кожний одержує стільки, скільки за однаковий для кожного час встигне виробити (наприклад викосить сіна на громадському сінокосі); 3) школяр, бурсак (у лемків — церковний півчий, бо бурсаки водночас співали в церковному хорі); звідси фразеологізм: *битий жак* — бувала, з досвідом людина. *Продасть і викупить, і гроші почитає (битий жак)* (М. Номис); 4) велика двокрила муха, комаха, самка якої живиться кров'ю тварин і соком рослин; гедзь.

жалівá див. *кропивá*.

жалоба — скорбота, сум, туга за померлим, а також одяг, пов'язка і т. ін. (звичайно чорного кольору) на знак цього; у давній Україні, зокрема козацькій, символом жалоби був червоний колір, що пов'язувався з пролитою кров'ю: «Козаченька вбито, Ой, убито, вбито; затягнуно в жито, Червоною китайкою личенько покрито»; тепер в Україні, як і по всій Європі, жалібний колір — чорний, хоч паралельно з ним у похоронному обряді фігурує й червоний (грецька православна церква його приймала завжди, а латинська церква, за традиціями Старого Риму, як символ жалоби приймала лише чорний колір); за літописними джерелами, чорна барва як жалобна фігурує ще з княжих часів.

жальнік — поганське кладовище давніх слов'ян, де палили мерців на вогнищах; голосільниці оплаку-

вали небіжчика, останки якого в глиняній урні ховали в могилу; по похороні відбувалася тризна.

Жар-Птиця — у народній творчості — казковий птах сонячного царства із сліпучо золотавим, мов жар, пір'ям (тому птаха називають ще *золотою птицею*); одного його пера досить, щоб освітити весь казковий сад; чародій краде Жар-Птицю, але не вбиває її, бо не можна вбити сили природи, що постійно відроджується; Жар-Птиця встигає знести яйце, і саме сонце постає яйцем, що його поклала Жар-Птиця; символ щастя, чогось величного, ідеального; чарівне перо Жар-Птиці завжди приносить удачу, щасливу долю, кохання.

жбан див. *дзбан*.

жгут див. *джгут*.

ждáнки = ждáники — те, чого дуже чекають, на що сподіваються, про що мріють; фразеологізми: *ждáнки (ждáники) розгубіти (поісти)* — не дочекатися, втратити надію на можливість дочекатися когось, чого-небудь. *Ждали, ждали, та й жданки розгубили... поїли* (М. Номис); *годувати ждáнки* — обіцяти кому-небудь щось зробити, але не виконувати обіцянки.

жебрак (жс. *жебрачка*) = **жебран** — людина, яка живе з милостині; старець, який ходить на жебри, тобто на збирання милостині (звідси *ходити на жебри* — просити милостиню; кажуть: «Пішов дід на жебри, та не мав у що хліба класти»); у переносному значенні — бідна, злиденна людина. *Не пішла дівка за козака, тільки пішла за жебрака* (П. Чубинський); *Жеб-*

ран ходить, хліба просить (П. Чубинський).

жéвжик (зменшено-пестливе — *жéвжичок*) — 1) вертлява, рухлива людина легковажної вдачі, що любить похизуватися. *Чортів жевжик* (М. Номис); 2) горобець. *Ох! Поті жевжики вчашали, Поки всі ягоди на Вишні обдзьобали — Тепер до бідної ніколи не летять* (Є. Гребінка).

жезл — особливої форми паличка, що служить символом влади, високого становища і т. ін.; див. ще *патеріця* 2. *І Божий жеzl минає окаянных* (П. Куліш).

жéльман = зéльман — старовинна народна гра, різновид весняного хороводу; «Іде, іде Зельман!» — радісно вигукувала молодь, виводячи веснянкові танки навколо церкви; назва, можливо, пов'язана з якоюсь історичною особою, яка із ключаря-орендаря, що відмикає церкву, перетворилася на міфічного ключаря, що відмикає весною небо і сонце; у нього вірили наші предки, як у силу пробудження весняної природи, пор. вірш Б.-І. Антонича «Зельман»:

Закрутився світ безкрай,
зелень на землі й на небі.
Ой, дівчатам заплітають
у волосся сонця гребінь.
День зелений, день хрещатий,
герці радісних лошат.

В пісні важко передати
те, чим крилиться душа.
Іде Зельман білим возом,
тропарями дзвонить ранок.
О, скажи, весільна лозо,
чому в серці хмільно й п'яно?

*А ми як колись малими гуляли
з вами і в жельмана, і веснянок спі-*
вали (І. Нечуй-Левицький).

Желя = **Жля** — у дохристиянських віруваннях — богиня печалі, жалю, скорботи, плачу, смерті; за легендою, в руках у неї ріг з жаром як символ смутку (у «Слові о полку Ігоревім» після поразки Ігорєвого війська: «За ним кликнула Карна, і Жля поскочи по Руській Землі, смагу мечучи в полум'янім розі»).

жєніх (пестливі — **жєнішєнько, жєнішюк**) — чоловік стосовно жінки, з якою збирається узяти шлюб; наречений, молодий (у народній поезії його називають ще **суджєним, сужєним**); також неодружений чоловік, що збирається одружитися; народ шанував вимогливість у виборі жениха («не все той жених, що старостів посилає»), бо вважав, що суджений обирається на все життя («У дівчини женихів сто один, а чоловік буде один»); шасливою була та дівчина, в якій було багато женихів, про таких казали: «Мала женихів, як маку», «Женихів — як горобців у стрісі», хоч і застерігали: «Женихи не ростуть, як гриби після дощу». **Дівка на порі — жєнихи у дворі** (приказка); **У князя свято, виглядає із Литви князя-жєниха За рушниками до Рогіди** (Т. Шевченко); **Жалуй мене, подружєчко; жєних покидає** (В. Милорадович); **А дівчина листи тише: прийдь, прийдь, мій жєнише** (П. Чубинський); **Ой то мені жєнишєнько, що три года ходить** (В. Милорадович); **Стривай, мати, погуляю: жєнишки настигли** (П. Чубинський); дієслова: **жєнихатися** (залицятися). **Часто ходив, вірно любив, вірно жєнихався** (А. Метлинський); **жєнітися** (одружуватися). **Жєнився на скору руку та на довгу муку** (приказка); **Як сироті жєнитися, то й ніч мала**

(М. Номис); іменник: **жєнихання** (любовне залицання); пестливе — **жєниханнячко**. **Чи Бог не дав, чи сам не взяв, чи зраля люде, ой щось з мого жєнихання нічого не буде** (пісня); **Ой хто не знає того жєниханнячка, той не знає лиха** (П. Чубинський).

жєнішїна — один з двох, хто кохає одне одного, — дівчина або парубок. **Та чогось моя жєнішїна смутна, невєсєла** (А. Метлинський); **Ой є в мене жєнішїна, не до тебе, чорта!** (П. Чубинський).

жєніння свїчки (кїміна) див. свїчка4, кїмін3, пїсвїг2.

жєнчик див. жєнець.

жєрдєля — вид абрикоса з дрібними плодами, що виростає безпосередньо з насіння; плоди цієї рослини. **Вжє одцвіли жєрдєлі. Черешні у цвітї!** (М. Терещенко).

жєрдка — у старих сільських хатах — горизонтально підвішена чи прищіплена перекладаина над полом, на яку вїшали одяг. **Я музикантів для простору на піл під жєрдку помістив** (В. Антонович і М. Драгоманов).

жєртва = офїра — 1) за релігійними обрядами деяких народів (у тому числі стародавніх слов'ян-язичників), предмет або жива істота, яких приносили в дар богам (звідси — **жєртвопринїшення**) як вияв пошани чи покути; наші предки в дохристиянський період приносили жертви або в храмах, або найчастіше просто неба на святих місцях — під великим дубом або іншим великим деревом, в гушавині лісу, в чагарнику, на березі річок, озер, біля криниць чи джерел тощо (писемні пам'ятки оповідають, як, наприклад, князь

Володимир у Києві заходив до свого язичницького храму й приносив там жертви ідолам; археологи знайшли на місці старого Києва капище — місце, де приносилися жертви язичницьким божкам; жертви були одиничні й громадські в святкові дні, в дні *потрєб* (жертва звалася ще *трєбою, терєбою*, бо звирину на потребу *тягли, терєбили*; жрець зазвичай мотузом задушував її, тому християнство забороняє споживати *удавленїну* перед виступом на війну, після вдалого походу, під час епідемії, посухи тощо; в жертву приносили плоди земні, вироби з них, худобу, а часом і людей (за переказами, першими мучениками за віру в Київській Русі були варяг Тур із сином); *принєсити жєртви* означало «жертви», «жрати» (сучасне значення слова переосмислено як «багато, поквалливо і пожалливо їсти»); відгомони жєртвопринєшенє залишилися у весільному обрядї (жєртвування курей), у поминальних ритуалах, в обрядодїях *брїтчин* (див.) і *склїдчин* (див.); у народних казках маємо особливий рїд жєртвопринєшення, коли людина в небезпєці обїцяє (зазвичай нечистїй силї) якусь невідому їй цїннїсть, про яку знає лише нечиста сила: «Дай менї те, що дома маєш, а про що ще не знаєш» (їдеться про своєрїдне викупне, аби позбутися небезпєки). *Звелїв з бичнї [загону] волїв пригнати, Цапїв з вївцями готувати — Плутону в жєртву принєсти* (І. Котляревський); 2) у переносному значєнні — самопожєртвування (походить, очевидно, від великого подвигу Ісуса Христа — добровільного принєсення себе в жєртву людям). *Нехай в душї горить жар віри, мїць*

до офїри, до боротьби (У. Кравченко); фразеологізми: *їтї на жєртву* — відмовлятися від особистої вигоди задля когось, чогось-небудь; *принєсити в жєртву* — робити щось-небудь заради когось, чогось, жєртвувати (офїрувати) чимсь заради когось, чогось-небудь.

жєртвнїк = жєртвнїк — 1) спеціальне місце, де клали жєртву, яку, за язичницькими релігійними обрядами, приносили богам; *див. це капище*; 2) стїл у православної церкві лїворуч від престолу, на якому виконують різні обряди, а також приготовляються святї дари.

жєрці (одн. ч. *жєрець, жє. жєрїця*) — особи, що здійснювали богослужіння, жєртвопринєшення в язичницьких релігїях; у наших предків спеціальної кастї жєрців, судячи з усього, не було; жертви приносив кожен за себе або старший у родинї, батько, який був і виконавцем різних обрядів; громадські жертви приносив князь або його боярин; посередниками в зносинах людей з богами у наших предків були *вїлхви* (див.). *Жєрці розпалювали вогонь... ї на тїлї чорного неба вирїзувався тєсанїй з товстєлезного дуба Перун* (С. Скляренко); [Гелєн:] *Жєрїця мусить вміти в потрєбї всяку жєртву заколати рукою власною* (Леся Українка).

Жїва — за дохристиянськими віруваннями, головна богиня життє, *Вєлїка Богїня* (див.); за повір'ям, приносила людям перше зерно жита; у деяких слов'янських народів — мїфологічне жїноче божество, що втілює життєву силу на протївагу смерті.

жїва вода див. вода2,3.

жївий вогїнь див. вогїнь2.

живильна вода *див. вода* 3.

Живний тиждень *див. Страсний тиждень*.

Живний четвєр *див. Страсний понеділок*.

живокіст = **живокість** = **живокіс** — багаторічна трав'яниста рослина родини шорстколистих, цвіте жовтими чи синіми квітками; росте по вогих лугах; здавна використовують при лікуванні переломів (звідси й назва); подекуди додавали до купелі новонародженої дитини, щоб була здоровою і невразливою до захворювань.

живопліт = **живостій** — ряд густо посаджених дерев, кушів, що здавна утворювали живу загорожу в обійсті.

живуща вода *див. вода* 3.

жіжки — задня сторона колін, підколінні сухожилки. *Сказав Явтух Рябку: — Оце тебе за те по жижках... так гарно пошмагали, Що Пан із Панею сю цілу ніч не спали* (П. Гулак-Артемівський); фразеологізми: **аж жижки затрусилися** (**задрижали**) — комусь дуже забалося чого-небудь або стало дуже страшно. *Як глянув на неї дід, то аж жижки в нього затрусилися* (О. Стороженко); *В обох підківки забряжчали, жижки до танців задрижали* (І. Котляревський); **кресати в жижку** — танцювати з запалом, п'яткою торкаючись литки другої ноги.

Жилавий понеділок = **Жилник** — перший понеділок Великого посту, коли господині печуть житні коржі з неквашеного тіста — **жилники** (у цей день їдять лише їх замість хліба та хрін з буряковим квасом, редьку, часник, цибулю); цей день ще має назву *Полоскозуб* (вважало-

ся, що треба полоскати горілкою або вином зуби, аби не залишилося в них скоромної їжі після Масниці); по обіді йшли зазвичай до церкви «на поклони»; цей день також називали *Чистим понеділком* (день без обіду, тому з чистим посудом); з днем пов'язана народна прикмета, — «як у Чистий понеділок погода ясна, то й пшениця уродить рясна».

Жилавий тиждень — перший тиждень Великого посту; таку назву-ознаку мають усі дні цього тижня.

жирувати — 1) добувати їжу (про диких тварин). *Зайці на зорі жирують* (Словник Грінченка); 2) поводитися несерйозно, пустувати, забавлятися з ким-небудь; також кокетувати, залищатися. *Не жируй з ведмедем, а то він тебе задавить* (М. Номис); *Посходилися на улицю дівчата й хлопці, зачали жирувати* (Б. Грінченко); 3) розкошувати. *Коли жирувати, то жирувати: бий, жінко, друге яйце в борщ* (М. Номис).

житичі — легендарне плем'я східнослов'янської групи племен, що нібито мешкало по берегах річки Тетерів; за однією з легенд, за іменем племені постала назва міста Житомира.

житник — 1) жук, що з'являється тоді, коли наливається жито в колосі; 2) людина, селянин; у народній загадці: «Підбігла лепетя: вставайте, житники, сідайте на вівсяники, доганяйте шурду-бурду, однімайте штики-брики (собака, люди, коні, вовк, вівця)» (М. Номис).

житниця — 1) приміщення, в якому зберігають зерно; комора.

1 пожнемо 1 в житницю собере-мо Зерно святее (Т. Шевченко); 2) житня солома.

Житня Баба *див. Велика Богиня*.

жіто (зменшено-пестливі — **жітечко**, **житцє**) — 1) злакова рослина, зерна якої використовують для виготовлення хліба, а також зерно цієї рослини; житом (слово споріднене із *жити*, *життя*) у народі називали не лише власне цей злак, але й пшеницю, яку, наприклад, на півдні більше культивували, й кукурудзу, де народ жив тільки з неї; жито як хліб, основа життя людини, вимагає до себе пильної уваги, і хлібороб це добре розумів, тому й кажуть: «Жито говорить: «Сій мене в золу, аби в пору!» — Овес каже: «Топчи мене в грязь, а я буду князь»; здавна підмічено: «Жито два тижні колоситься, два тижні відцвітає, два тижні наливає, два тижні підсихає та два тижні поклони б'є — жати себе просить: «Поспішай, каже, бо зерно спливе!»; рослина — символ плодючості і багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі, особливо весільному (вносять сніп жита в хату і ставлять на покуті, також використовують зерно жита, обсіпаючи ним молодих, — «щоб їм добре жилося», «на шастя»); сніп жита (як одне життя) вносився в хату й на Різдва, ставиться також у головах молодих при першій постелі; пора визрівання злаку часто порівнюється з віком людини, перебігами в її житті («Жито половіє, а козак робити не вміє»); про пору виходити дівчині заміж свідчать такі слова дочки, звернені до матері: «Ой час, мати, жито жати, бо колос схилився, пора й мене заміж віддати, бо

голос змінився»; як дар Божий жито постає в шедрівках: святий Ілля ходить по дворах і «носить житяну пугу, де він махне, там жито росте»; як символ життя жито клали під хату, коли її будували; як сниться жито, то на довге життя; настій із житнього цвіту давали пити жінці при пологах; стоптане жито символізує знівечене життя: «Ой у полі жито копитами збито, Під білою березою козаченька вбито»; житяний колос символізує парубка: «Ой Василю, Василечку, житяний колосочку, Ні по чім тебе не пізнаю, як по голосочку»; за народними повір'ями, час, коли «цвіте жито», небезпечний для живих, бо тоді мерці виходять на світ і мають велику силу; із цим знаком пов'язана стародавня хліборобська прикмета, — «поїхав жито сіяти — шапка впала — не оглядайся»; про родючість жита існує така прикмета: «Засіяне при північному вітрі жито родить краше»; перепаленому житу й житньому борошну приписують лікувальні властивості, зокрема від лишаїв і набряків. *За мос жито та мене й побито* (приказка); *Не вважай на врожай, а жито сій, то хліб буде* (приказка); у сполученні: **ходіти в жіто** — кохатися. *Не за те бито, що ходила в жито, а за те, що дома не ночувала* (М. Номис); 2) **житя** — засіяні житом поля. *Жита ростуть, як з води йдуть* (приказка); *Іде полями та житами до матері в гості* (казка); *Минає в колосі життів* (Я. Щоголев).

життя — 1) існування всього живого; протилежне смерть; також період і спосіб існування когось-небудь; вік; народ пов'язує життя з вічною течією («Життя минає, як

вода в річці»), хоч розуміє, що для окремої особи воно миттєвість («Життя людське, як булька на воді»), тому закликає його цінувати («Починай життя, поки молодий»), застерігає від легковажного до нього ставлення («Життя прожити — не поле перейти»), спонукає проникнути в його філософію («Де є життя, там є й надія»); народна філософія життя, зрештою, зводиться до того, що прожив краще не той, хто жив довше, а той, хто жив якісно відпущений Божим замислом час. *Ніякий звук життя не долітає В його в'язниці* (І. Франко); *Звання козаче, а життя собаче* (М. Номис); *Життя любить того, хто з ним бореться, а нищить того, хто йому піддається* (приказка); *Яке життя, така й смерть* (М. Номис); *Опізнився, не бораче, — Одказав земляк йому [Конику]. — Хто кохав життя ледаче, Непереливки тому* (Л. Глібов); *Де мир і світ, там життя, як маків цвіт* (приповідка); у сполученні: *життя-буття* — вжитковому мовленні — спосіб існування кого-небудь; 2) **потоїбичне життя див. потойбічний світ.**

жичка — 1) червона вовняна нитка або нитка гарусу; надавали магічного значення; побачивши перший цвіт на огірках чи гарбузах, перев'язували його жичкою; 2) вовняна або шовкова тасьма, стрічка.

жінка — 1) (пестливі — *жінонька, жіночка*) — особа жіночої статі, протилежне чоловік; також доросла особа, на відміну від маленької дівчинки; споконвіку на об'в'язку української жінки був дім, родинне вогнище, виховання дітей, виготовлення одягу й готуван-

ня їжі; в спостереженнях іноземців підкреслюється дивовижна чесність українських жінок; становище жінки в українському суспільстві було високе й шановане; суворо засуджувалася легковажна жіноча поведінка; на розлучення дивилися дуже підозріло, передусім на розлучену жінку; в народі не користувалися повагою злі, заздрісні жінки, їх прирівнювали до стихійного лиха, до «нечистої сили», — «де й чорт не pomoже, туди жінку пошли», «заздрісна жінка цілу хату держить у вогні»; типова українська жінка, за Г. Ващенком, весела, балакуча, дуже рухлива й працьовита; ряд жінок відзначаються меланхолійним характером; саме вони, можливо, були авторами нижніх і сумовитих пісень, яких так багато в українському фольклорі (пор. пісні, приписувані Марусі Чурай). *Жінки з Аматою з'єднались, По всьому городу таскались І підмовляли воювать* (І. Котляревський); *Жінки довге волосся мають, а розум короткий* (М. Номис); *А жіночки лихо дзвонять, матері глузують* (Т. Шевченко); 2) = **жоня** (народнорозмовне) — заміжня особа щодо свого чоловіка, взагалі заміжня особа жіночої статі; *одноженства*, як правової інституції, у наших предків не було, але воно в простого народу було фактичним, особливо у полян; християнство закріпило одностатевість, при цьому церква дозволяла одружуватися три рази, хоч народ щодо цього мав свою думку: «Перша жінка від Бога, друга від людей, а третя від дідька»; з давніх-давен жінку називали почесним ім'ям *дружина* (від слова *друг*), тому й кажуть: «Три друга: батько, мати та вірна жінка» або ще: «Хто жінку добру має, той

горя не знає»; мрії про щастя втілювалися в уявленні про затишок біля домашнього вогнища, — «гарна жінка, гарні діти — тільки жити та радіти»; за щастя вважали мати добру жінку («Добра жінка і здоров'я — то найбільший скарб», «Добра жінка — то камінна стінка»), натомість за велике лихо — злу жінку («Дим, дощ, мороз і сварлива жона — то найбільше нещастя», «Від вогню, води і злої жони — Боже борони», «Добра жінка — то весілля, а зла — то погане зілля», «Добра жінка вінець, а лиха кінець»); здавна вважали, що паном у домі має бути чоловік, а не жінка, бо «біда тому дворові, де корова наказує волові» або ще: «Дай жінці волю, сам попадеш у неволю» (пор. також пісні «Била жінка мужика» і «Ой посіяв мужик у полі ячмінь...»); биття жінки чоловіком відоме з давньої пори як форма науки (такі були часи); про биття жінки чоловіком, який любить, мовиться: «Б'є, бо любить», «Жінку люби, як душу, а тряси, як грушу», «Жінка небита, як коса неклепана», «Жінка небита, як хата некрита»; здавна вважалося, що любити означає жаліти, жалувати, — «він її жаліє (жалує)»; віддавна, маючи однакові права з чоловіком, жінка по його смерті ставала головою своєї родини. *Щастя, в кого жінка Настя, а в кого Горпина, то лиха година* (приповідка); *Єсть у мене батько і рідня мати, єсть у мене жінка і рідні діти* (А. Метлинський); *Біди, коли жінка чоловіком, ніби швець шкірою, крутить* (приказка); *Люльки та жінки нікому не позичай* (М. Номис); *Чужі жони хороші, як маків цвіт* (П. Чубинський); *Ти будеш мені мужем, я тобі жоною* (А. Мет-

линський); *Жона пряде, а муж тягне гуж* (приказка).

жлукто — видовбана зі стовбура дерева старовинна висока посудина, в якій золили (відбілювали) білизну, полотно; приспівують: «На жлукто спіткнулась, на корито впала, вийшла заміж за п'яницю, навіки пропала». *Жінка приводить його [чорта] до жлукта та й каже: «Ставай раком у жлукто.» Чорт уліз у жлукто* (казка).

Жля див. Жэля.

жмєня (зменшені — *жмєнька, жмєнька, жмєничка*) — 1) долоня й пальці в зігнутому стані, що дає можливість тримати в них покладене, насипане і т. ін. *Лучче синиця в жмені, ніж журавель в небі* (М. Номис); фразеологізми: *вхопити в обидві жмені* — нічого не одержати; *держати в обидві жмені* — уживається в іронічному плані для вираження небажання кому-небудь щось дати; у *жмєню не вбереш* — велика кількість, дуже багато; 2) кількість чого-небудь, що вміщається між зігнутими долонею та пальцями; також давня міра прядива. *Візьми, сестро, піску жмєню* (М. Максимович); *Укинув пополу жмєню* (казка); *Жменю прядива не відбудеш* (Г. Квітка-Основ'яненко); 3) незначна кількість кого-, чого-небудь. *За старого Хмеля людей була жменя* (М. Номис); *Стоїть хатина, коло неї жменя городу* (І. Нечуй-Левицький); *Чуже візьмеш жмєнькою, то чорт твоє міркою* (М. Номис).

жмўрки див. пїжмўрки.

жнець (зменшено-пестливе — *жнєчик, ж. жніця*) = **жнивār** — той, хто жне хлібні рослини, збирає врожай; хлібороба цінували за

зібраним урожаєм, за його вправністю на хлібній ниві, — «який жнець, такий снопець», «злому женцеві кожний серп злий», «лихий жнець — дзень, дзень, аби минув день», «лихий жнець ніколи не має доброго снопа». *Ой на горі та жєнці жнуть* (пісня); *І шєвєць, і жнець, і в дуду грець* (прислів'я — у значенні «до всього вдатний, на всі руки майстер»); *Наша пані пишна проти женчиків вишла* (П. Чубинський); *Вишли жєнці в поле жєтати та й забули серпи взяти* (приповідка).

жнивá — пора збирання хлібних рослин (в різні часи — серпами, косами, спеціалізованими пристроями та машинами); також урожай; починаються від Купальських свят; кажуть: «Від Бориса і Гліба берися до хліба» (мається на увазі збирання озимих культур, що відбувається пізніше); споконвіку відповідальна пора для хлібороба, — «зруйнуєш на жнивах хвилину — втратиш не одну зернину», «розпочалися жнива — закачай рукава», «у жнива у селянина три турботи: косити, орати і сіяти», «як жнива закінчиш влору, буде що возить в комору»; складено багато жнивварських пісень, напр.: «Вгору, сонечко, вгору, Хай я нивоньку дожду. Ой лане, ланочку, Скажи ти мені правдочку, Чи будемо ми в кінці? Чи будемо ми в вінці? Ой будем, доню, будем, Лип нивоньку дождем»; молодіці ворожили на врожай, кидаючи позад себе серп; якщо впаде гострим кінцем — на врожай, якщо тупим — недобра ознака; у переносному розумінні жнива — час напруженої плідної роботи де-небудь: «Тепер у мірошника жнива: води багато по

дошеві, є чим молоти»; *див. ще об-жінки, Спáсова борода. День у жнива рік годує* (приказка); *Тільки зворуши землю уміючи да посій до ладу, будуть колісь добрі жнива на Вкраїні* (П. Куліш); *Спiшно пiдняв-шись на ранній зорі, З косами йшли на жнива косарі* (Я. Щоголев).

жовнá див. вівільга, дятел.

жовнó (мн. *жóвна*) — 1) затверділа хвороблива пухлина у вигляді гулі на тілі людей, тварин, на рослинах. *Обсіли його жовна, то й повалявся мало не два роки* (А. Свидницький); 2) перев. у множині — мускули на вилицях, що випинаються при стисканні щелеп.

жовнір (зменшено-пестливі — *жовнірик, жовніронько, жовнірочок*) — солдат польської армії; взагалі солдат. *Про ідного жовніра війна буде* (М. Номис); *Пишов милий у жовніри, а я іду в черниченьки* (П. Чубинський).

жóвтень — назва десятого місяця календарного року; у народі називали ще *листобий, древопiлень, весiльник, передзiмник*; другий місяць осені; сестриця Покрова в цей час не лише покриває землю листям, а й дівчат — шлюбним вінцем; з цим місяцем пов'язана пора відльоту птахів у теплі краї (у вирій), — «жовтень ходить по краю та й гонить птиці з гаю»; починаються холодні осінні дощі, — «плаче жовтень холодними сльозами»; за погодою цього місяця угадували погоду інших періодів року, — «як жовтень студений, то і зима буде нетепла», «який жовтень, такий березень»; у старих календарях жовтнем називали вересень, лише в календарях початку ХХ ст. жовтень уживають у сучасному значенні. *Жовтень-болотник*

ні колеса, ні полоза не любить (приповідка); *У жовтні гріє цiп, а не пiч* (приповідка); *Жовтень як не з дощем, то з снігом* (приповідка).

жóвтий — колір, що в українському народному сприйманні асоціюється з небесним денним і нічним світилами, з багатим урожаєм хлібного лану; набув величальної символіки, зокрема в колядках масмо мотиви «жовтих стiн», «биків жовторогих», «жовтих восків Богові на свічку»; жовті великодні яйця, жовті сап'янці, жовті хустки також ознака поваги до жовтого кольору (у І. Нечуя-Левицького — «висока молодиця в жовтім очіпку»); у піснях жовтий колір — символ журби: «Зелена рутонька, жовтий цвіт, — Не піду за нелюба, піду в світ», символ безрідності: «Там сам я, там сам я. В темнім лісочку, в жовтім пісочку загину»; жовта барва символізує й старість як колір осені: «Огірки-жовтяки, старійтеся парубки» (про хлопців, яким давно пора женитися).

жóвтий дiм див. дiм4.

жóвто-блáкiтний — який поєднує в собі жовтий і блакитний кольори — колір стиглого колосу й колір чистого неба; кольори національного прапора України (офіційна назва Державного прапора України — *синьо-жовтий стяг*).

жовтóбрюх (зменшено-пестливе — *жовтóбрiюшок*) — велика неотруйна з жовтуватим черевом змія; жовточеревий полоз.

жовтóбрюха (зменшено-пестливе — *жовтóбрiюшка*) — маленька з жовтим черевцем пташечка роду горобцеподібних.

жовч — утворена в печінці гірка

жовто-зелена рідина, необхідна для засвоєння жирів і посилення функцій кишечника; символізує злобу, заздрість («Аж у нім жовч кипить»), гіркоту («На мед, не на жовч люди мух ловлять»); про добру людину кажуть: «То без жовчі чоловік».

жовчинéць див. бождéрево1.

жоломія (зменшене — *жоломійка*) — рід сопілки. *Гусак грає в жоломію возбранний музика* (пісня); *А тут усюди в труби та жоломійки жалібно вигравають* (Словник Грінченка); *В барабани да повибивали, в жоломійки да повигравали* (П. Чубинський).

жóлудь — плід дуба; за кількістю плодів угадували погоду й майбутній урожай, — «жолудів багато, а грибів мало — зима холодна буде», «як жолудів є багато, буде цього року добре жито». *Сюди-туди дубину стрепену — поспались жолуді в пелену* (пісня); *Жолудь який малий буває, а з нього великий дуб виростає* (приказка).

жонá — 1) *див. жінка2*; 2) народна хоровадна весняна гра.

жоржiна — трав'яниста декоративна рослина родини складноцвітих, що цвіте великими різнобарвними квітками і розмножується вегетативним способом, а також квітка цієї рослини; квітка походить із Мехіко, в Україну прийшла у ХVІІІ ст.; дуже поширена й улюблена в народі, опостизована в художній творчості. *Нема цвіту світлішого над жоржину* (пісня); *Зорі вночі, як жоржини* (Т. Масенко).

жóрно — 1) старовинний ручний млин для розмелювання в домашніх умовах зерна; символ зубів; коли кажуть: «Узяв його на свої жор-

на», то це означає, що почав хтось когось судити, висміювати, обмовляти, одне слово «перетирати на зубах»; Біблія застерігає: «Не годиться брати в заставу жорна або жорновий камінь — такий-бо життя бере в заставу»; відомі з часів трипільської культури, побутували ще й ХХ ст. для ритуального розмолу зерна на весільне печиво. *Добрі жорна все перемелють* (приказка); *Мав жорна, що руками хліб мелють* (П. Чубинський); *Гірський потік б'є в дерев'яні колеса, кружить жорна і бительні* (В. Кучер); 2) традиційна зимова гра українців на замерзлому ставку: до вмержлого в ополонці стовпа прикріплювали жердину з надітим на неї колесом, до якого прив'язували санчата; одні розкручували жердину з колесом, а другі каталися на санчатах, що бігли по колу з великою швидкістю.

жук (зменшені — *жучок, жучечок*; збільшене — *жучище*; самиця жука — *жучіха*; маля жука — *жученя*) — твердокрила комаха, що налічує близько 80000 порід; уживається також як традиційна кличка чорного собаки; жук (або жуки) у голові — дурість; називають так пронозливу, шахраювату, хитру людину; у весняній грі *вербова дщечка* (див.) співають: «Ходить жучок по жучині, А дівчина по ручині; Грай, жучку, небоже, Най ті Господь допоможе» і приспівують: «А ти, жучку, грай».

жупан (зменшені — *жупаник, жупаничок, жупаниченько, жупаніночка, жупаніночок, жупанчик*) = *жупаніна* — 1) старовинний верхній чоловічий одяг із дорогих тканин, оздоблений хутром та позументом; був поширений серед заможного

козацтва та польської шляхти. *Завзятий, у синій шапці, у жупані, В червоних, як калина, штанях, Навприсідки вліта козак* (Т. Шевченко); *Хоч і надів жупан — все не цурався свитки* (М. Номис); *Де узявся козаченько на вороному кониченьку та в голубому жупаниченьку по долині у червоній жупаніні* (М. Номис); 2) у старому сільському побуті — взагалі теплий верхній чоловічий суконний одяг; був ознакою заможності, символом багатства, тому іноді протиставлявся свиті; «Не жне, не косить, а жупан носить», «Убрався в жупан і дума, що пан», «Хоч і надів жупан, все ж не цурайся свитки»; жартують: «Гуляй, душа, без кунтуша, шукай пана без жупана!». *Хоч поганий, та в жупані* (М. Номис); *Декопті пошили сині суконні жупани* (І. Нечуй-Левицький); 3) старовинний верхній жіночий одяг із дорогих тканин. — *Яка була я пані в новому жупані, Паничі лицялись, Руку цілували!* (Т. Шевченко).

жупел — кипляча смола, признана, за християнськими віруваннями, для покарання грішників у пеклі.

жур — давня українська страва — вівсяний кисіль: вівсяне борошно розводили водою, ставили на піч, щоб скисло, потім варили та їли з конопляною олією.

журá див. **журба** 1.

журавель — 1) = **журав** (ж. *журавка, журавліця*; зменшено-пестливі — *журавлик, журавличок* (ж. *журавочка*); *журавленя* — пташа журавля) — великий перелітний птах з довгими ногами та шиєю і прямим гострим дзьобом; живе по

лісових та степових болотах; Божа птиця, птах Сонця; за поведінкою птаха угадували погоду, — «журавель прилетів — теплий приніс», «журавлі летять високо — зима ще далеко», «журавлі летять низько — зима вже близько», «ранній приліт журавлів — на ранню весну»; вісник весни: у народі помічено, що прилітає журавель через тринадцять тижнів після Різдва; відліт журавлів у вирії — найяскравіша ознака закінчення теплого періоду року, про що говорив уже пророк Ієремія в Біблії: «Горлиця й ластівка та журавель стережуть час прилету свого»; за народним повір'ям, навесні, побачивши першу ключку журавлів, не можна промовляти вголос «журавель», бо журитимешся весь рік, а «веселик»; птах символізує сторожкість («Стоїть, як журавель на варті»), відлюдність («Ходить, як журавель по болоті»), гульвісу («Унадився журавель до бабиних конопель»); журавлем також називають цибатих людей. *Високо, під ясным небом, в'ються орли, змарюю літають дровни, журавлі, хохітва* (О. Столяренко); *Якщо журавлі летять високо, осінь буде тривалою* (прикмета); *Де журавка ходила, Там пшениця вродила. Де журавель походить, То там кукіль уродив* (пісня); *Над річкою, над бистрою там журавка купалася* (А. Метлинський); *Був собі журавель та журавочка* (Ганна Барвінок); *Журавлики-журавлі, Відірвались від землі, Піднялись, поплили Під хмарами, під синіми* (М. Шпак); 2) довга жердина, приладна біля колодязя як важіль для витягування води, також увесь пристрій з такою жердиною. *Стася пішла, а я за журавля, щоб витягти води* (Г. Барвінок); *Дале-*

ко серед пасовиськ видніється колодязь з журавлем — водотій для худоби (О. Гончар); 3) народний сюжетний танець, у якому танцюристи зображують журавля; танець танцювали зазвичай на *перезві* (див.); у народі поширені були «журавлині» танці — як *журавель*, так і *журавліний ключ*. *Тут інші журавля скакали, а хто од дудочки потів* (І. Котляревський).

журавліна (зменшене — *журавліночка*) = **журавіна** — вічнозелена кущова сланка рослина з тонкими нитчастими гілками, що дає червоні їстівні плоди: ягоди цієї рослини; клюква. *Поїхав мій милий по журавлини, погубив коники, Боже мій милий!* (П. Чубинський); *Я не царівна, не королева: батькова дочка як ягодочка, матчина дочка, журавиночка* (П. Чубинський).

Журавліна Дорога див. **Чумаський Шлях**.

журба (пестливі — *журбонька, журбочка*) — 1) = **журбга** = **журá** = **туга** — невеселий настрій, важкі почуття, печаль, смуток і відповідний душевний стан, навіяний ними; спрадавна вважалася персоналізованою лихою силою, що втручалася в життя людини, пекла її, сушила, могла й на смерть засушити, тому кажуть: «Журба їсть людину, як ржа залізо», «Журба сушить, журба в'ялить, журба із ніг валить»; у «Слові о полку Ігоревім»: «Туга ізійшла на Руській Землі»; туга — це жаль за втраченим, наприклад за молодістю (пор. у Л. Глібова: «А молодість не вернеться, не вернеться вона»), за рідним краєм і водночас жагуче бажання чогось кращого, передусім у житті духовному, пор. у Ю. Клепа: «Дивляйся в синю смугу лісів

над обрієм — щось кличе тебе туди: то — туга. Вдивляйся в блиску-чу далечинь морську, білими вітрилами метеликовану — щось кличе тебе туди: то — туга. Вдивляйся в безмежний простір степів, де сонце заочується у травах високих — щось кличе тебе туди: то — туга»; звичайно тужать за тим, чого немає, але воно здається особливо гарним, чарівним, привабливим — звідси туга за милим: «Чом туга на душу впала? Чом так серце б'єсь? Ой, скажи, скажи, коханий, Чом ми розійшлись?»; звідси туга за рідною стороною: козаки в турецькій неволі співали: «Ой, повій, повій, ти, вітре, Від Дніпра, від Запоріжжя, Та розвій наш жаль і тугу По степу на бездоріжжя»; пор. тугу Т. Шевченка за нашим великим минулим, яку він висловлює у багатьох своїх творах. *Журба — не*

сонце, а сушить добре (приказка); *Журба не матінка* (М. Номис); *Журба сорочки не дасть* (М. Номис); *Молодую Марусю журба обняла* (А. Метлінський); *Ой є в мене, мати, три журби у хаті: перва журба — дитиня мала, друга журба — свекруха лихая, третя журба — милий покидає* (пісня); *Козак журби не має* (М. Номис); *З старим життя — сухота моя, з милим життя — журбонька моя* (П. Чубинський); *Нехай спить, нехай лежить, та нехай не встане, нехай твоя бідна головонька од журби одстане* (П. Чубинський); *Мислять люди, що я не журюся, а я таку журу маю — лиш не подаюся* (Я. Головацький); *Згине туга — буде друга* (приказка); *Як прийде туга, пізнаєш друга* (приказка); 2) жалобна хустка (чорна з білим).

3

забава = забавка — 1) заняття з метою розважитися, повеселитися; розвага, гра; також те або той, що дає розвагу, втіху; з давніх-давен народ любив різні розваги, про що свідчать обрядові пісні й старі ритуальні дійства; літописець зазначає: «Сходилися на ігрища та танки і на всякі бісівські пісні»; до старовинних забав належать *вулиця (див.)* і *повечірниця*, пізніше — *вечорнійці (див.)*; танцювали з усякої нагоди — на бенкетах, на весіллі, на вечорницях, на ігрищах, на вулиці; все це відбувалося під музику; церква виступала проти язичницьких ігрищ, вважаючи це спокусами диявола; один з проповідників зазначає: «Диявол облудрює такими й іншими обичаями, всякими хитрощами переваблює нас від Бога: трубами й скоморохами, гусями й русаліями»; в одній з пам'яток зазначається, що при дворі князя Святослава був оркестр; повністю церкві не вдалося відвернути народ від стародавніх обрядодій і розваг, але все ж ореол справжніх величних містерій купальських свят і первісних обрядодій весняного циклу значною мірою втрачено. *Ой наступив, наступив чорний віл на ноги, одкинувши всі забави, хватайся за роги* (Б. Грінченко); *Дітки молодії граються, всякі собі забавки та*

жарти вигадують (Ганна Барвінок); *Рости, сину, в забаву, козачеству на славу* (М. Максимович); *Положу деревинку в колосочку та буду колихати: буде мені забави* (казка); 2) предмет, яким бавляться; іграшка, цацька; археологічні розкопки засвідчують, що культура дитячих забавок розвинена здавна; у Галичині, Причорномор'ї знайдено багато дитячих глиняних іграшок — пташок, звірятко, посуд, навіть мальничий візок; у старовину був звичай класти в труну померлому його улюблені речі, клали й померлим дітям їхні забавки. *Людам дівчину дарю і всі свої забави, беру люльку і тютюн та й іду в гусари* (П. Чубинський).

забавлянка — примовка, співанка, призначена для заспокоєння, втихомирення, розважання малої дитини; один із жанрів дитячого фольклору.

забобони — 1) віра в існування надприродних сил, у долю, ворожіння, віщування і т. ін., в основі якої лежать первісні релігійні уявлення, дохристиянські вірування; 2) віра в прикмети, в те, що деякі дії, явища, істоти, числа, дні пов'язані з надприродними силами, є запорукою удачі чи невдачі в чому-небудь; звідси різноманітні повір'я, яких дотримується людина в своєму буденному житті, напри-

клад: якщо хочеш, щоб велося й шастило, вставай уранці на праву ногу (коли кажуть: «Не з тієї ноги встав», — мають на увазі, що хтось уранці ступив лівою ногою на підлогу і тому перебуває весь день у поганому настрої); донині збереглася прикмета сідати перед дорогою, — щоб усе добре в хаті сідало, щоб дорога була щасливою і ще судилося зустрітися; має магичну силу *в'язол* (див.); не годиться пити завчасно за перемогу — погана прикмета; спіткнутися перед роботою чи важливим завданням — на невдачу; після читання не варто залишати книжку розкритою — все забудеться; *див. ще повір'я, віра, вірування.*

забора — 1) на дніпровських порогах колись — ряд, грядя каменів, що прорізували русло поперек течії. *Карто добре знав всі пороги, всі забори, знав кожен камінь* (І. Нечуй-Левицький); 2) (з великої літери) *див. поріг* 2.

заб'удьки — 1) *див. чорнобиль*; 2) тільки однина — **заб'удьок** — забутий у печі хліб, який нібито не можна їсти, бо втратиш пам'ять.

за́вертка *див. за́крутка.*

завері́ха *див. завірі́ха.*

завива́йло = **завива́ло** = **завива́ння** — 1) біла намітка або взагалі серпанок, якими пов'язують наречену поверх очіпка. *Ой білес завивайло да вічнеє покривайло* (пісня); *Ой твій братец із віню іде і біле завивання у віні несе* (А. Метлинський); 2) тільки **завивання** — характерний образ українського фольклору, зокрема веснянок; у веснянці про мак співають: «Молодії молодиці, завивайте головиці, станьте в ряд, туг буде мак!»; у

веснянці про горошок: «Вийся, горошку, в три струмочки, а роди, Боже, в чотири, щоб тебе черви не точили»; ці пісні супроводяться відповідними імітаційними рухами, щоб викликати добре зростання тих чи інших рослин; образ-обряд розгортався у танкову обрядодію; ритуальною обрядодією є завивання вінків на Зелені свята й свято Івана Купала; *див. ще гільці́, витися.*

заві́йна = **заві́йниця** — 1) (з великої літери) за народними повір'ями — уосібнена нечиста сила, що може на холоді зав'язати людину, навести на неї «порчу»; проклинаючи когось, кажуть: «Бодай тебе взяла Заві́йниця!». *Скиглить, наче його Заві́йна ухонила* (Марко Вовчок); 2) сильний біль у животі: хворий не може розігнутися і сидить, пригнувшись грудьми до колін; лікували соком із свіжого дерев'я. *Троянські плакси там ридали, Як на заві́йницю, кричали* (І. Котляревський).

завірі́ха = **завері́ха** = **заві́я** — сильний вітер зі снігом; хуртовина; *див. ще юга́* 2. *Сніг, заві́рюха, бо вже зима коло вуха* (приказка); *Заві́рюха — треба кожуха* (М. Номис); *Свище подем заві́рюха* (Т. Шевченко).

заво́дини — на Буковині — перший день весільного обряду; відбувалися запросини на весілля та виття вінків у молодого й молоді.

заволо́ка — чужинець, зайда, заброда. *Горе мені на чужині: зовуть мене заволокою* (П. Чубинський).

заво́ра — на Чернігівщині — огорожка з жердин; також брус для засування воріт.

заву́шниця = **зау́шниця** — запалення завушних залоз; лікували здавна замовляннями, пор. у

І. Котляревського: «Кому чи трясцю одігнати, од заушниць, чи пошептати, або і волос ізігнать».

зага́дка (зменшено-пестливі — **зага́донька**, **зага́дочка**) — короткий алегоричний опис подій, предметів, явищ, які треба впізнати, відгадати; загадки — дуже важливий матеріал для пізнання світогляду народу; існують як самодостатній фольклорний жанр, напр.: «На огні мокне, на воді сохне» (віск); «Животом пре, ногами тре, а що хоче, те й робить» (ткач); «Одну козу маю і ту щодня за хвіст підіймаю» (заслінка в печі); разом з тим вводилися як елементи інших фольклорних жанрів, зокрема до русальних, великодніх, купальських та весільних пісень; наприклад, вміння розгадувати загадки рятує розумних дівчат від русалок: «Ти послухай мене, красна панночка, загадаю тобі три загадочки: як угадаєш, до батька пуцу, не вгадаєш, до себе візьму. Ой що росте без коріння? а що біжить без повода? а що цвіте без цвіту? (камінь росте без коріння, вода біжить без повода, папороть цвіте без цвіту; панночка загадок не відгадала, русалка панночку залоскотала)»; пор. ще пісню про мудру дівчину-семилітку: «Ой ти, дівко-семилітко, Загадаю тобі сім загадок, Одгадаєш — моя будеш, Не вгадаєш — дурна будеш: А що в'ється круг деревця? А що росте без коренця? А що цвіте без насіння? А що біжить без прогону? А що гріє без жарини? А що живе без дружини? А що грає, голос має? — Хміль в'ється круг деревця, Камінь росте без коренця, Вербка цвіте без насіння, Вода біжить без прогону, Сонце гріє без жарини,

ни, Чернець живе без дружини, Скрипка грає, голос має»; загадки — яскравий приклад поетичного самозародження. *Така ваша загадка, що нема й розгадки* (приказка); *Загадаю загадку, закину за грядку; нехай моя загадка до літа лежить* (М. Номис); *Загадаю тобі три загадочки, як угадаєш — до батька пуцу* (П. Чубинський).

загна́ти сухо́го во́вка *див. вовк* 2.

заго́вини = **заго́вини** = **за́пуст** = **за́пусти** — 1) останні дні перед постом, коли можна їсти (дозвольно споживати) скоромне (сало, м'ясо і т. ін.); переддень посту; у народі перетворюється на звичай добре поїсти перед постом; тривають днів чотири; запрошують одне одного в гості, пригощають, частують. *Латин прибрався, мов на за́пуст* (І. Котляревський); 2) (з великої літери) **За́говини на Пете́рівку** *див. Яріло* 2; 3) (з великої літери) **За́говини на Пили́півку** = **Пили́півські** (Різдвяні) **за́говини** *див. Пили́півка* 2; 4) **Ніжко́ві за́говини** — заговини перед Масницею, коли їли холодець із свинячих ніжок (звідси *Ніжко́вє пу́щення* = *Ніжко́ві за́говини*).

заго́вори — стародавні дохристиянські молитви, щоб бог змилосердився над хворим; також давні прикази та страхання вищої сили; здійснювалися звичайно рановранці, ще до сходу сонця, коли треба стояти лицем на схід, бо сонце на сході наймилостивіше; заговори здійснювали знахарі-відуни за допомогою зілля, трави, коріння, листу; настоями й ліками з них заговорювали кров, переляк, виганяли черву, хворобу з людини (або, навпаки, насилали на неї); у «Землі» О. Кобилянської йдеться

про заговор проти нечистої сили: «Скидав з себе ремінь і кидав його вперед себе, чим загороджував... приступ усьому лиху».

зад — частина тіла людини нижче спини; не користується повагою, тому кажуть: «Голова — кість, а зад, пробачте, м'ясо: в голову цілюють, а в зад б'ють»; показати комусь зад — виразити йому найбільшу зневагу; чорти показують зад небу, а Ілля та Михаїл б'ють їх за те громили та блискавками; не годиться робити щось у когось за очима — ззаду («Не годиться їсти другому за плечима, аби не з'їсти його сили»).

задеріхвіст *див. волове око*.

заєць (*ж. зайчіха, зайчіця*) — 1) (зменшено-пестливі — *зайчик, зайчинок, зайька; зайчя, зайченя* — маля зайця) невеликий полохливий звірок родини гризунів, з кучиц хвостом (звідси кличка *куций*: «Схаменувся кущий, як хвоста не стало»), довгими задніми ногами і довгими вухами; в усіх народів символ боягузтва (кажуть: «Такий відважний, як заєць», «Мертвого лева і заєць скубне», «Лаяв заєць вовка, тільки вовк того не чув»); боягуза називають ще *зйичим сэрцем*, а холодний піт переляку — *зйичим потом*; коли заєць перебіжить дорогу, то не на добре, бо, як і деякі інші тварини, пов'язаний з нечистою силою; вважали, що заєць створений чортом і служить йому, тому й боялися зустрічі з ним (кажуть: «Заєць дорогу перебіг — не поведеться»); щоб запобігти невдачі, на дорогу кидали жмут сіна (скажімо, з воза, на якому їхали); на Слобожанщині побутувало повір'я, що поява зайця поблизу житла віщує пожежу; досить часто в позитивному плані присут-

ній в обрядових, весільних піснях, а також у дитячому фольклорі (згадаймо хоч би фольклорний образ *Зйичика-Побігайчика*); у веснянках, гагілках символізує коханого: «Ой ти, зайчику, ти милесенький, Ти, голубе, ти свесенський... Взуйся, зайку, в черевички, Полин, зайку, по Дунайку, Вибери собі дівку з крайку»; водночас виступає також об'єктом кпинів і кепкування, тому кажуть: «Зайця видно по вухах», «Не було в зайця хвоста й не буде», «Хоч і коня загнав, зате зайця піймав», «Поневолі заєць біжить, як літати немачим»; про що-небудь недоречно сказане говорять: «Вибіг, як заєць із капусти»; спостерігаючи за життям тварини, визначали майбутню погоду, — «коли довго заєць не лине, а ластівка ліпить гніздо на сонячному боці — літо буде холодним»; магічну силу, за повір'ями, мають косі очі зайця, вони можуть зурочити, наслати безсоння або сонливість, викликати пожежу. *Полохливий заєць і пенька боїться* (прислів'я); *Заєць спить, та очей не жмуриць* (прислів'я); *Бігає, як солоний заєць* (М. Номис); *Боїться, щоб йому заєць дороги не перебіг* (М. Номис); *Не женися за двома зайцями, бо й одного не піймаєш* (прислів'я); 2) *Зайчик-Побігайчик* — традиційний персонаж народної казки; 3) народна дитяча гра (мисливці полюють за зайцем); також те саме, що й *сіра кішка* (*див. кіт*2).

зайжинки = **зайжин** — початок, перший день жнив, протилежне обжинки; літня обрядодія початку жнив; беруть хліб із собою, потім скручену жменю колосся кладуть на нього, і господар каже: «Господи помагай!»; першу

жменю жне господар, за ним господариня і решта членів родини; обрядодію підтримує Біблія як свято «жнив первоплоду праці своєї, що сієш на полі»; 2) тільки **зайжин** — місце, з якого починає роботу жнець, косар.

заздравіця *див. тост [заздоровний]*.

займки — народна назва початку зими, супроводжуваною звичайно заморозками, першими холодами.

займанщина = **займань** = **займище** — вільна земля, привласнена правом першенства (хто перший зайняв, той і має); привласнення супроводжувалося систематичним обробітком цих земель; була поширена серед козаків і селян у південно-східних степах Правобережної України, на Запорозькій Січі, Лівобережній та Слобідській Україні у XV—XVIII ст. *Благослови, пане гетьмане, заняті займанщину!* — *Та й займе, скільки оком закине, стєну, гайв, сіножатей, рибних озір, і вже це його родова земля* (П. Куліш).

Зайчик-Побігайчик *див. заєць*1,2.

закапелок — пічурка, маленька ніша над челюстями кухонної печі, де звичайно кладуть сіль, сірники тощо; також місце за пічкою і взагалі будь-який маленький куточок у помешканті.

Закарпаття = **Закарпатська Україна** = **Підкарпатська Русь** — історична українська територія, що включає теперішню Закарпатську область України; у X—XI ст. заселена східнослов'янським племенем білих хорватів, входила до складу Київської Русі, пізніше потрапила під владу угорських феодалів, потім Австрії та Австро-Угорщини; в середині XX ст. За-

карпаття воз'єдналося з Україною; **закарпатець**, *мн. закарпатці* — мешканець (мешканці), уродженець (уродженці) Закарпаття.

заклад — ритуальна умова між двома сперечальниками, за якою той, хто програв, повинен виконати щонебудь, а також предмет вигрешу; при цьому має бути хтось третій — роз'ємець, який «розбиває» стиснені одна з одною долоні закладників, — «тоді заклад стоїть»; народ зазвичай застерігає від закладу («Спор, як хочеш, а в заклад не бийсь», «Боже борони йти в заклад»); особливо застерігає: «Не заходи з дідьком у заклад», бо напевне програєш.

закладини — обряд закладання фундаменту нової будівлі, що звичайно супроводжується певними урочистостями та обрядами; важливим був вибір місця під хату; у різних місцевостях під майбутню хату сипали то жито купками, то лишали на ніч пампушки чи палянички на вуглах (зникнуть чи ні за ніч), то закопували воду в незакритій посудині (чи прибуде за ніч), аби з'ясувати, чи добре місце для житла обрано; найбільш сприятливими днями для закладин вважалися вівторок, четвер, п'ятниця і субота; не годилися для будівництва хати місця, де «товчється нечиста сила»: дорога, межа між селами, вигін, місце гульбищ, колишні кладовище, грєбля, розпуття, млиновище, місце, де росте бузина, тік, пожарище; обирався добрий матеріал на хату; не треба було брати кривого або зваленого бурю, громом, блискавкою дерева або ж такого, на якому хтось повісився; годили тєслям, щоб у добру годину майстрували дім. *Hexай піде позове людей на закладини* (пісня).

закли́нання = **закля́ття** = **замовля́ння** = **примовля́ння** = **примовба** — усталена словесна формула, що звичайно супроводжується відповідними діями і має нібито магічну силу; сильне побажання про здійснення чогось і віра, що так воно й станеться, виражені в такій словесній формулі; породжено вірою в магічну силу слова; замовляння можуть бути довші й коротші, позитивні й негативні; складаються звичайно з таких частин: вступ (зачин), побажання, порівняння ушкодженого з ідеальним, закінчення (закріплення) формули; у більшості замовлянь збереглися лише окремі частини; найдавніші з них дійшли до нас в договорах Ігоря з греками (944 р.); бувають закляття на хвороби, на кровотечу, на хворі зуби; часто заклинали на навернення парубка на любов до дівчини, на дівочу красу; були закляття й на силу природи, — щоб не було морозу, щоб сонце світило, щоб дощ ішов (звідси «іди-іди, дощику, зварю тобі борщику»); грізними сприймалися закляття батьків на дітей, бо вони звичайно сповнювалися; деякі закляття перейшли в обряди, — коли весною вперше бачать у польоті диких гусей, журавлів, ластівку, то підкидають угору, що під руку потрапляє — солому, грудку землі, шапку з голови, і кажуть: «Гуси, гуси, вам на кубло, а нам на тепло!» або «Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!»; топчуть перші весняні квіти і проказують: «Щоб на той рік діждати сон-траву (ряст) топтати» (звідси *топтати ряст* у значенні «жити» і *не топтати вже рясту* у значенні «померти»); закляття звичайно мають певну форму — нерівноскладовий, а часом і рівноскладовий

ритм, як і приповідка; часто мають двочленну форму: «В печі огонь горить і тліють дрова — так би тліло й горіло серце у ворога мого» або «Як сей льон ізходить, то щоб до мене усі люди ізходились та мене сватали!»; про закляття (власне *самозакляття*) читаємо в Іпатіївському літопису, коли князі клянуться виконати договір; плач Ярославни у «Слові о полку Ігоревім» — це похоронне голосіння із заклиттям природних сил; *див. ще бгненний бугало, приказування. Закли́нання, як гади́на, укуси́ть* (Словник Грінченка).

закли́нач = **закли́натель** (ж. *закли́начка* = *закли́нателька*) — той, хто заклинаннями, чарами діє на кого-, що-небудь, підкоряючи своїй волі; у християнській церкві від її початку до середніх віків був особливий церковний сан закли́натель (у католицькій церкві тримався довше); закли́натель читали осібні молитви над тими, хто «одержимий злими духами» (біснуватими, епілептиками та ін.).

закля́ття *див. заклинáння.*

закру́тка = **завертка** = **закру́тень** — заломлений і згорнений вузлом пучок стебел збіжжя, що стоїть на корені; за народним повір'ям, робиться вона з лихим наміром зашкодити тому, хто її зірве або з'їсть зерна із колосків, що були в закрутці; закручували (отже, наводили «порчу», «навроки») на людину й на худобу; залом закрутки робили звичайно на захід чи на північ, тобто «від сонця»; закрутки робили й поза нивою, наприклад із соломи з тією самою метою (скажімо, під час весілля, щоб не було молодим шастя); *див. ще вузол.*

Залі́зняк Макси́м (народився на початку 40-х років XVIII ст. — за-

гинув, дата невідома) — запорозький козак, один із керівників Коліївщини; був по-зрадницьки схоплений і засуджений на довічну каторгу в Сибіру; ім'я стало легендарним у народі й оспіване в народній творчості; один із героїв поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». *Славний козак Максим Залізняк — славніше Запорожжя* (М. Номис); *Вставай, Максиме, бо все гине* (приказка).

залі́зо — твердий ковкий метал сріблястого кольору, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь; відіграв велику роль в українських віруваннях; вважався охоронним засобом проти нечистої сили (особливо гострі предмети з нього — голка, ніж, сокира, коса); залізо виступає символом сили, твердості, витривалості, здоров'я; закопуючи шматок заліза під порогом хати, примовляли: «Аби здорові були, як залізо, люди, що через нього переступатимуть»; водночас про вразливість чиеїс душі свідчить приказка: «Їсть, як іржа залізо».

залоб́жні мерці *див. мрець2.*

Залоб́жний шлях — староукраїнський торгівельний шлях на південь від Києва, що йшов понад Дніпром униз і звертав (не вище Канева) на південний схід.

залом́лення колос́ся *див. закру́тка, Спа́сова борода́.*

замовля́ння *див. заклинáння.*

замо́к — пристрій для замикання дверей, воріт, дверцяг шафи, скринь, шухляд і т. ін.; за повір'ями, навесні відмикається земля і вода; це нібито використовують злі сили, наприклад, відьми цілували на Великдень замок на две-

рях церкви з метою магічного відмикання коров'ячого вимені; відомий також звичай цілування церковного замка молодим під час вінчання (звичайно з добрим наміром). *Вона звірів зачинила у льох за дванадцятро дверей, за дванадцять замків* (казка).

замоб́чувати дійни́цю = **замоб́чувати дійни́ці** *див. Рози́гри1, дійни́ця.*

замоло́т — традиційна форма особистого найму для обмолоту зернових культур і плата за молотіння молотникам.

зани́зування — спосіб народного вишивання, за якого кольорова нитка протягається крізь положно постійно в одному напрямку і узор однаково лягає з обох боків тканини.

запа́ловання по́світу *див. по́світ2, свічка4.*

запа́ска — 1) (зменшено-пестливі — *запа́сонька, запáсочка*) народний жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки; запаска була зазвичай робочим одягом на відміну від святечної *підхти* (*див.*); жартують: «Як були ми молодими, то ходили по дубині, у червоних запасках, з сивиною на висках!»; 2) рід жіночого фартуха (полотноного білого або вовняного зеленого чи червоного). *А я тую дрібну ряску заберу в запаску* (А. Метлинський).

запі́канка = **запі́кана** — 1) старовинний український хмільний напій — горілка з прянощами, витримана в гарячій печі певний час. *На запікану коріньову кушив кубеби й калгану* (М. Макаровський); 2) традиційна страва, що готується способом запікання.

запiчок — 1) місце на печі, відгороджене комином, або за піччю; як тепле і затишне, було звичайним пристановищем старих людей. *На припiчку та горицк бiжить, У запiчку свекруха бурчить* (пісня); *Сидить собі баба на запiчку* (П. Чубинський); *Такий убогий, що й кошенята ничим з запiчка вимани-ти* (М. Номис); 2) різної величини заглибина в бічній, задній або передній стіні печі, де зберігають дрібні предмети домашнього вжитку, певні продукти.

заплітени — старий обряд першого заплітання волосся в дівчини; на Гуцульщині дівчину заплітали вперше у віці п'ять років; для цього запрошували вмилу, досвідчену жінку, яка виконувала обряд з відповідними примовляннями.

заповіт — 1) офіційний документ, який містить розпорядження певної особи щодо її майна на випадок смерті; у давні часи заповіт звався *рядом* (він відомий уже в «Руській Правді»), пізніше — *духівницією* (див.); 2) «**Заповіт**» — вірш Т. Шевченка, що став духовною заповіддю Кобзаря для нащадків; 3) див. **Старий Заповіт**; 4) див. **Новий Заповіт**.

запорізький дуб — дуб-велетень, що росте й нині на о. Хортиця в Запоріжжі, на місці колишньої першої Січі; вік дуба сягає часів створення українського козацтва Запорозької Січі.

запоріжець — 1) див. **Запорозька Січ**!; 2) чоловічий народний танець героїчного характеру з шаблями.

[**Запорозька**] **Січ** = **Запоріжжя** — 1) організація українського козацтва у XVI—XVIII ст. у пониззі Дніпра за порогами (нині затопленого Каховським водосховищем),

а також місце розташування цієї організації; укріплений табір козаків називався ще *кошем* (див.) і містився на одному з Дніпрових рукавів чи приток; перша Січ виникла на острові Хортиці приблизно 1552 р., і її будівництво приписують Дмитрові Байді-Вишневецькому; місце Січі змінювалося кілька разів; наступною була Базавлуцька Січ (1594 р. Ласота записує в своєму щоденнику: «Десятого травня прибули до острова Базавлука. На ньому була Запорозька Січ»); потім була Томаківська Січ (Томак — острів Великого Лугу); була притулком гетьманові Б. Хмельницькому, який ховався тут із сином Тимошем від польського уряду; далі на Микитинському Розі правого берега Дніпра було збудовано Микитинську Січ; 1647 р. тут був Б. Хмельницький і вперше почув від козаків-запоріжців заклик одностайно стати на захист України; з Микитинського Рогу Січ було перенесено в гирло р. Чортотлик; Чортотлицька Січ проіснувала 57 років (1652—1709); саме цю Січ з наказу Петра I було підступом узято, зруйновано й спалено; відродилася Січ у гирлі річки Кам'янки як Кам'янська Січ (1710—1734); цю Січ також було зруйновано Москвою; запоріжці змушені були збудувати нову Олешківську Січ, але вже як «улус» (провінцію) турків; воля козацька утискувалася, заборонялася навіть віра православна, пор. у думі: «Ой, Олешки, будемо довго ми вас знати, І той лихий день, і ту лиху годину Будемо довго, як тяжку личину, споминати»; під час російсько-польської війни козаки повернулися до рідних попелищ і на Червоному Куті збудували нову

Підпільнянську Січ, яку було знищено Катериною II 1775 р.; останньою була Задунайська Січ, яка проіснувала понад півстоліття (до 1838 р.). — *Я луччу кару знаю, Ось як богинь я укараю; Пошлю вас в Запорозьку Січ; Там ваших каверз не вважають, Жінок там на тютюн міняють* (І. Котляревський); *Славний козак Максим Залізняк, славноє Запоріжжя* (М. Номис); іменник — **запоріжці** (одн. ч. **запоріжець**) — запорозькі козаки, також мешканці Запорозької Січі, січовики. *Гей ви, хлопці, славні запоріжці, верніться додому!* (пісня); *Чи пани, чи ви ляхи, а ми запоріжці: нам 'ятайте, вражі сини, що ми вам не хлопці!* (М. Номис); 2) (з малою літерою) тільки **запоріжця** — на весільній учті відвідувачі, що стоять за порогом хати і дістають свою частку при розподілі короваю.

Запорізьке Військо див. **Військо Запорізьке**.

запрісини — 1) прохання прийти куди-небудь, зробити щось або взяти участь у чомусь; давні традиції української гостинності передбачали різні родинні урочистості, куди запрошували родичів, сусідів, кумів, друзів-односельців; місцем таких спільних бенкетів була звичай світлиця з її хатнім престолом; крім того, виконувалося цілий ряд гуртових робіт, на які скликалися односельці, наприклад толока, будівання хаги тощо; 2) **запрісини на весілля** — передвесільний звичай, за яким після виготовлення вінків та гільця молода з дружками (або старшою дружкою) йшла на село запрошувати на весілля; обходили все село; заходячи в хату, низько вклонялася аж у ноги кожному, передавала голо-

ві родини шишку і промовляла: «Просили тато й мама (батько-мати), і я прошу, [щоб були ласкаві] прийти [до нас] на весілля»; господарі давали молодій дарунки; після обходу села молода з дружками поверталася додому, де вже готувався посад.

запуст[и] див. **заговини**.

зарубини — за віруваннями, зарубка теслі при закладинах хати на добро, на нещастя, тому кажуть: «В тій хаті, бачу, на сварню зарубано» (тобто й зарубка не допомогла).

заручини = **заручання** = **обручення** — передвесільний народний обряд, за яким дівчина і хлопець, що мають намір одружитися, дістають батьківське благословення й оголошуються нареченою і нареченим (етимологічно слова вказують на стародавній спосіб побрання — бралися за руки, коли домовлялися при продажу-купівлі, з часом символічному); коли молоду віддають молодому, то підводять її кінцем червоної хустки, за яку вона держиться, потім відбувається ритуальне з'єднання рук молодих (звідси назва обряду) на хлібі, зерні й перев'язування їх рушником (див. ще **світання**); у народі цей обряд ще зветься *полюбіннями, хустками, рушниками, світанками, малім весіллям*; символізує любов, згоду, єднання; на відміну від сватання на заручини молодий приводив не лише старостів, але й родичів та гостей; жінки становилися в хор з боку молодого; старостів спочатку не пускають у хату, а перед цим відбуваються перемовини про мисливців, куницю і т. д.; згодом у світлиці п'ють могорич і подаються рушники; мати молодой обсипас молодих пшеницею і бі-

лою вовною; потім подає мед, молоті вмочають мізинці та облизують їх одне в одного; це робили й усі присутні, після чого староста благословляє молодих. *Летім, братиц! на заручини: там Маруся заручається, од батенька одлучається, до свекорка прилучається* (А. Метлинський); *Там сиділо аж два янголи, вони собі раду радили: «Та й полинем на заручання, де Галочка заручається»* (Б. Грінченко).

засвіти — потойбічний (той) світ; фразеологізм: *піти в засвіти* — померти.

засвітяти волбсся (вблосом) див. волбсся2.

засів — старовинний обрядово-ритуальний акт початку хліборобського року; по полю розкидали яйця (крашанки) й хліб (відгомін жертвоприношення), потім сівач кидав через плече жменю зерна; перед сівбою виголошували молитву, — щоб Бог уродив усього вдосталь; головною дійовою особою обряду був сівач.

засівальник — за старовинним обрядом, той, хто вітає з Новим роком та Різдом Христовим і, за народним звичаєм, посипає при цьому зерном у хаті, виголошуючи примовляння на зразок: «На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб родило краще, ніж торік» або: «Роди, Боже, жито-пшеницю, всяку пшеницю на щастя, на здоров'я! — Будьте здорові з Новим роком!».

засівання — старовинна новорічна чи різдвяна обрядодія, за якою малі хлопці, звичайно до 12 років, «засівали збіжжя» з рукавиці, ходячи з хати в хату й вітаючи з Новим роком; обряд символізував справжнє сіяння всякого добра,

передусім урожаю на хліб та худобу; *див. ще посівальки, Васілія Великого день.*

засік = **засіка** — відгороджене місце в коморі або зерноскховищі для засипання зерна; також великий і високий, звичайно нерухомий ящик з лядою для засипання зерна, борошна. *Трицали од збіжжя в Опанаса Засіки, клуні і токи* (П. Гулак-Артемівський); *Засіли в законах, як миші в засіці* (Г. Квітка-Основ'яненко).

заслінка — шматок дошки або бляхи певної форми з ручкою, яким закривають отвір (челюсті) кухонної печі; після Водохреща на Полтавщині дівчата казали: «Пора цілувати заслінку», тобто кінчати з ігрищами, святкувати, а починати працювати. *Одслонила заслінку — виїняла з печі... і поїла* (казка).

заступ — звужена донизу або прямокутна залізна лопата для земляних робіт; оскільки цим знаряддям копали ями, символізує смерть: «Лихого справить заступ та лопата», «Не розлучить ні отець, ні мати, хіба розлучить заступ та лопата».

затемнення = **затьма** — астрономічне явище, яке полягає в тому, що одне небесне тіло або його тінь закриває інше небесне тіло; здавна затемнення сонця або місяця вважалося вісником недоброго, ознакою нещастя (див. у «Слові о полку Ігоревім» про різні зловіщі знаки, якими природа ніби остерігала Ігоря від походу: сонце вкрилося темрявою, ніч застогнала грозою й пробудила птахів, Див, темний дух нещастя, почав кричати на верхів'ях дерев).

затірка — давня страва з розтертого на дрібні кульки борошна,

звареного у воді або в молоці; *дати затірки* означає «сильно побити», тому кажуть: «Я тобі дам затірки! Попадешся ти в мої лещата!».

заутрення див. утрєня.

заушниця див. завушниця.

захід — 1) одна з чотирьох сторін світу; протилежне схід; здавна, за повір'ям, недобре місце, місце вічної темряви, пекло, тому коли сонце заходило, його проводжали з сумом і страхом, чи воно зійде знову; для людини сонце, заходячи, ніби помирало; 2) також **захід** — спуск небесного світила за обрії, частина обрїю, де заходить сонце. *Видно було з гори увесь захід сонця: і як воно спускалося, і як западало* (Панас Мирний); 3) **захід сонця** — передвечірній час, що сповіщає близький прихід ночі, коли панує темрява і нечиста сила («По заході сонця — дідьча година»); з цією порою (по заході сонця) пов'язано багато народних заборонних прикмет — не можна виливати надвір воду, в якій купали дитину; не годиться виносити сміття з хати; не можна жати пшениці; не можна їсти свяченого; не можна купатися вагітній жінці.

зачіска — певним способом укладене, підстрижене або завите волосся на голові; звичайний давній спосіб зачісування волосся в Україні — «вгору», «просто», без прямого проділу посередині; чоловіки підстригали волосся в основному чотирма способами: «у кружок» — рівно навкруги голови (у козаків це називалося «під макітру»); «під скопку» — над бровами волосся зрізується майже горизонтально, а на скронях і на потилиці залишається довшим; «до закаблука» — над чолом волосся довше, а

ззаду коротше; «під польку» — довге волосся з підстриженою та підголоною потилицею.

заяче сєрце, заячий піт див. засць1.

збан = **збанок** = **збанка** — 1) *див. дзбан*; 2) тільки **збан** — рід старовинного узору на вишивці.

збіжжя — 1) рослини та зерно хлібних злаків; слово одного кореня зі словом *бог* (означає «те, що подають боги»); символізує багатство і щастя (при засіванні, у весільному обряді); роблячи *Спасову бороду* (*див.*), посівають між стеблом, примовляючи: «Роди, Боже, на всякого долю, на багатого й на бідного!». *Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувались в той час, дримали серед тихої ночі* (М. Коцюбинський); *Курка збіжжя розгрібає, а в смітті зерно шукає* (М. Номис); 2) майно, речі (хатні, особисті); пожитки. *Зносили всяке збіжжя, злидні і оддавали все на рать* (І. Когляревський).

збіржа — 1) стоянка візників; 2) = **збіржак** = **збіржанік** — візник.

Збірна неділя — перша неділя Великого посту, про яку в народі кажуть: «Неділя збір — тече вода з гір» (натяк на те, що Великий піст припадав на весняний період — ще казали «Великий піст підмочить хвіст»); дівчата, за старим звичаєм, варили кашу з маком і закопували її в землю, — «щоб неділя пропала».

Збірний тиждень — перший тиждень Великого посту; час, коли молодь збиралася на вигоні та обирала на весь весняний період «весняну березу» — найкращу дівчину, яка б водила *веснянки* (*див.*).

збрїя — знаряддя для нападу та оборони; до оборонної збрїя кня-

жой Русі належать *броня, кольчуга, шюлом, щит*, до зброї нападу — *спис, меч, шюбля, сокира, праща, лук зі стрілами*; за козацьких часів з'являється вогнепальна зброя — *рушніці, гармати, гаківніці*; зброя — символ сили, а також права, породженого силою, — звідси присяга зброєю або на зброї; згодом присяга зброєю була замінена присягою «чесним хрестом», але в народі трималася ще довго.

звічай — 1) загальноприйнятий порядок, усталені правила, які здавна існують у громадському побуті й житті народу, а також уклад суспільного життя нації, народу, його культури, побут; у «Розритій могилі» Т. Шевченка звичай постає як дотримування традицій, закону предків, як та сила, на якій тримається нація; кожний давній звичай, якщо він повторювався тривалий час, набував культового характеру, перетворювався на *обряд* (див.); в українському народі міцно тримається, наприклад, заснований на Біблії звичай, що молодшої дочки не видають заміж, поки не вийде старша (у Книзі Буття Лаван каже Якову: «У нашій місцевості не робиться так, щоб видавати молодшу перед старшою»), пор. у «Люборацьких» А. Свидницького: «У мене всі дочки рівні, на вибір їх не маю, коли хочете беріть старшу». *Батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові* (І. Нечуй-Левицький); 2) звичка, манера. *А я такий звичай маю, що по повній випиваю* (пісня); 3) пристойність, вихованість (звідси колишнє *звичайна дівчина*, тобто добре вихована, з гарними манерами поведіння). *І дітки*

звичай знають (приказка); *Слово неправдиве звичаю не знає* (приказка).

звід — довга жердина, пристосована над колодязем для витягування води; журавель. *Ой у полі криниченька на чотири зводи* (П. Чубинський).

звізда — зірка (див. ще *збір*); також її зображення, яке носять колядники в обрядових діях на Святий вечір; таку звізду роблять з дерев'яної обичайки і тоненьких дощечок або промасленого паперу; декорують кольоровим папером, стрічками; має сім кутів. *І людям в нужді помагаю, І їм на звіздах ворожу* (І. Котляревський); *А он місяць на мене світив, а звізди хоч і так* (М. Номис); *Тільки звізду з неба не зніма* (М. Номис — про спритну, зарозумілу людину).

звіздър — 1) той, хто займається ворожінням на планетах і зірках; відун, ворожбит, астролог; 2) той, хто носить різдвяну звізду в гурті колядників.

звіздінні — традиційні урочистості на честь новонародженого. *Так і закликають. Чи звіздінні, іменини* (М. Шпак).

звір — 1) (зменшено-пестливе — *звірик*; маля звіра і зменшено-пестливі — *звіря, звіреня, звірятко, звіренятко*) дика, звичайно хижа тварина; з глибокої давнини наші предки шанували звірів, особливо великих і сильних; вважали, що деякі з них можуть бути вірними покровителями людини (див. **тотем**); поважні люди приймали собі якусь звірину назву (у «Слові о полку Ігоревім» князь зовється Туром, пор. ще й сучасні прізвища від старовинних прізвищ на зразок *Вовк, Лисиця, Заєць, Півень, Лас-*

тівка, Журавель, Сова, Зозуля, Сичиця, Ведмідь тощо); життя звірів, вірили, позначається на житті людей; коли в лісі гине якась велика звірина (а вона перед смертю ховається в гушавину, щоб бути самотньою), це неодмінно позначається й поміж людьми добром чи злом, але завжди несподіванкою (звідси «щось велике в лісі здохло!»); чорний звір звичайно шкодить людині, бо в ньому сидить біс (коли переходить дорогу чи сильно кричить — це погані ознаки); фольклорові властива персоналіфікація звірів; і досі вірять в особливу мову тварин; у народі багато легенд про перетворення людини на звіра чи птаха. *Де звіру живеться, там він і ведеться* (прислів'я); *Ти йому не вір, бо то звір: як не вкусиш, то зляка* (приказка); *Старий звір ніколи не дримає* (приказка); *У темнім лісі, за горами Зібравсь усякий звір: Вовки, лисиці з ховраками, Зайці дурні, шкідливий тхір, І ще там деяких чимало* (Л. Глібов); *Застукотало в дерева всередині, Якийсь там звірик мав гніздо* (І. Франко); 2) *звіряче молоко* див. **молокоб**.

звіробій = **ббждеревок** — трав'яниста рослина з густими багатоквітковими суцвіттями жовтого кольору; здавна використовується в народній медицині як лікувальний засіб і в лікеро-горілчаному виробництві для виготовлення настійки; у народі рослину ще називають *плакун/-трав'юю*, *івановим зіллям, івановим цвітом, святоянським зіллям, божою квіцею*; рослину здавна називали ліками від дев'яности дев'яти (ста) недуг; збирали на Івана Купала, використовували при чаклуванні; но-

сили при собі корінь звіробою як оберіг; зверталися до рослини при замовляннях: «Плакун, плакун! Плакав ти довго і багато, а виплакав мало. Нехай не котяться твої сльози у чистім полі, не розноситься твоє виття по синьому морі. Будь ти страхливим злим бісом, напівбісом старим відьмам кийвським. А не дадуть тобі покорища, втопи їх в сльозах; а як утечуть від твого позорища, замкни в ямі пекельній. Будь моє слово міцне і кепке. Вік віком!»; потім слід було почепити замовлений корінь на шию на червоній нитці й носити цілий рік; за легендами, плакунтрава виросла зі сліз Богородиці, що ридала під час хресних тортур Ісуса Христа; особливу магічну силу має синій звіробій (ісоп); його застосовували від злого чарівництва.

згърда — старовинна гуцульська шийна прикраса культового призначення, що мала вигляд напизаних на ремінь хрестиків та мідних трубочок; додавали також срібні монети.

Здвіження = **Воздвіження** = **Здвіги** = **Чесний Хрест** — православне церковне свято на спомин обретіння царицею Єленою Чесного і Животворяшого Хреста Господня, зведеного нею на поклоніння (14/27 вересня); назва свята Здвіження Чесного Хреста за народною етимологією пояснюється так: «На Здвіження земля здвигається, повертається літо на зиму і гади ховаються в землю», тому віднині наступають холодні дні й птиці відлітають до вирію; за народною уявою, на Здвіження усі гади землі сповзаються в одне місце під землею і знаходяться там усю зиму, до першого весняного

грому; там нібито вони лижуть гадючий камінь; вважалося, що небезпечно в цей день ходити до лісу; за повір'ям, у день Здвиження не треба починати будь-яку справу, вона напевне закінчиться невдачею. *Поїхав ото я саме під Чесного Хреста у ліс дрова рубати* (Б. Грінченко).

здобич (зменшено-пестливе — *здобиченька*) — добути, захоплене на полюванні, в бою, з надр землі тощо, а також те, що є предметом полювання, захоплення. *Хоч мисливці й полювали, Але здобичі не мали, Не траплялась їм вона — Дичина та звірина* (Л. Первомайський); *Козацькая здобиченька марно пропадає* (пісня); *Козацькая наша доля — Могилюшка в чистім полі, Козацькая здобиченька — У головках травиченька* (пісня).

зегзіця *див.* зигзіця.

зелене вино *див.* вино2.

зелена жабка *див.* жабка4.

Зелена неділя *див.* Ключальна неділя, Трійця2.

з'елен-зілля *див.* зілля1.

зелений — колір, що в українському народному світосприйманні набув символіки надії (*зеленая рута, зелений луг, зелена діброва, зелена трава-мурава, зелен сад-виноград, зеленее жито*), бо здавна пов'язується з весною і зеленими нивами, що мають дати врожай; водночас символізує молодість («Ой піду я, молоденька, зеленою долиною», «Ой ти, козаче, зелений барвінку!»); надія й молодість пов'язуються з radoшами, веселістю: «Серце моє кам'яное, коли будеш веселое? Тоді будеш веселіти, як буде лист зеленіти?»; ту саму сим-

воліку має й зелене вино: «Зеленее вино на потішення».

зелений дуб *див.* дуб2.

зелений міст *див.* міст3.

Зелений тиждень *див.* Ключальний тиждень.

Зелені святá (святкі) — три останні дні Ключального тижня, Зелена неділя і три перші дні Трійського тижня; стародавнє дохристиянське свято, до якого церква припасувала святкування Святої Трійці; Зеленими святами називають також Зелену (Святу) неділю, Трійцю; супроводжується прибиранням хати всередині й зовні зеленню (кличанням, травною, рогозою) та обрядовими діями ще дохристиянських часів; використовували гілля різних дерев: клена, ясена, липи; особлива шана була до тополі, верби (пов'язано також зі звичаєм «водити тополлю (вербу)», тобто гарно прибрану дівчину-«тополлю» водили по селу і по полях, де вже колосилися жита, і співали: «Стояла тополя край чистого поля. Стій, тополенько, не розвивайся, Буйному вітрові не піддавайся...»); відгомонам язичництва є також прикрашання дерев, які колись були священними; цей звичай пов'язаний з вірою в природу й бажанням заручитися її могутньою допомогою; свята пов'язані зі старовинним обрядом поминання померлих як охоронців і покровителів свого роду. *Доц не Зелені святки — будуть великі достатки* (прикмета).

зелю — зелень (перев. трави); цілющість багатьох трав відкрила людина здавна, але вважалося, що справжню їх силу знають лише окремі люди — відуні та відьми;

спрадавна виробилася пошана до зілля, що служило на користь людям; *див.* *це зілля. Тихая роса сідала над зелом і дровом* (М. Макаровський); *3-за високих будяків і всякого зела незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників* (І. Нечуй-Левицький).

зельман *див.* жельман.

землеробство — основний вид традиційної господарської діяльності українства — етносу зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою; були розвинені всі галузі землеробства — хліборобство, городництво, садівництво; присадибне садівництво здавна є найхарактернішою рисою кожного українського господарства; садом займалися чоловіки, а городом — жінки; українську садибу важко уявити без соняшника, кукурудзи, помідорів, баклажанів, перцю, кавунів — культур, у різний час завезених на українську землю; так само як і без вишні, яблуні, груші, сливи, різні сорти яких здавна виведено українськими селянами; не менш розвинутою є й хліборобська культура; співають: «Як насієм жита, жита, Та поставим копи, копи, Та ударим гопи, гопи. Земля аж гуде, Де громада йде!».

землетрус — коливання земної поверхні та підземні поштовхи, які виникають унаслідок геологічних процесів у надрах Землі або в земній корі; за народними повір'ями, віщує нещастя (*див.* Іпатіївський літопис, де описано землетрус у древньому Києві як знак майбутнього кровопролиття — знамення згодом збулося).

земля (зменшено-пестливі — *земелька, земленька*) — 1) верхній

шар земної кори, а також уся земля на куля як місце життя людей і всього живого (на противагу *небу* (*див.* *небо*1) як видимого над поверхнею землі повітряного простору); з давніх-давен (ще з язичницьких часів) земля шанувалася та обожувалася як мати, що родить (дає) людям усе, потрібне для життя, і забирає до себе по смерті; за Біблією, «на початку Бог створив небо та землю», відділивши твердь від води; «і назвав Бог суходіл: «Земля», а місце зібрання води назвав: «Море»; від традиційного (дохристиянського і християнського) поклоніння землі в мові закріпилися епітети: *Божжа, праведна, свята, рідна, священна, щедра, багата*; в народній уяві виступає персоніфікованою істотою, тому не можна бити кием по землі, бо їй болить, і це великий гріх; у разі кривди земля може розступитися й поглинути злого чи грішника (звідси прокляття «бодай тебе земля поглинула!» і клятва «земля нехай підо мною розступиться!», «щоб мені крізь землю провалитись!», «щоб нас живих земля пожерла!»); великого грішника по смерті свята земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а похований — не згниє (звідси й прокляття — «бодай тебе [свята] земля не прийняла!», «нехай тебе свята земля не прийме!», «щоб його земля не прийняла!»); *див.* *це небо*1; на *Духів день* (*див.*) земля іменинниця, а від *Введення* (*див.*) до *Благовіщення* (*див.*) — свято землі: в ці дні Бог її благословляє; вона будиться від зимового сну, і будиться все, що в ній живе; після Благовіщення можна порядкувати на землі, недарма й кажуть: «Держімося

землі, бо земля держить нас»; земля символізує багатство і плідність; при пологах баба бажала новонародженому: «Щоб був багатий, як земля, дужий, як вода»; на Буковині староста бажав молодим, щоб «були багаті, як осінь, а ситні, як свята земля ситна»; молодій бажали, «щоб була плідна, як земля»; доброзичливо бажають: «Щоб ся мав, як свята земля!»; земля виступає й символом клятви (отже, здавна вона найвірніший свідок), тому, клянучись, їдять землю або цілюють її; вірять, що земля не подарує тому, хто не дотримає слова (тому й кажуть: «Хоч ти землю їж, не повірю!»); у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «Як записягнеться землі з'їсти, то такої присяги ніхто не зламає» або ще: «Земля жива, — вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по ній грішник іде... А як якого, то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона — наша мати, вона — свята! Її цілувати треба, кланяючись...»; свята земля не терпить пролиття крові, особливо невинної (також за Біблією); пролиту на землю кров треба відразу ж засипати землею, щоб не побачило її сонце; земля уособлює також могилу, останній спочинок праху людини, тому кажуть: «Земля всіх приймає: і здорових, і слабих», «Земля наша мати: всіх зрівняє і помирить»; *лежати в землі* — це бути похованим, покійним («Тільки той не грішить, хто в землі лежить»); *сажень землі* — це викопана яма для поховання людини, могила: «Більше сажня землі ніякий пан не потребує». *Сирая земля* —

ти ж мати моя (А. Метлинський); *Далеко, як небо од землі* (приказка); *Ялова земля не нагодує, а сама їсти просить* (прислів'я); фразеологізми: *лягти в землю* — загинути, вмерти; *потупити очі до землі* — нахиливши голову від почуття сорому, ніяковості, незручності, дивитися вниз; *прикипнути до землі* — завмерти, застигнути на місці від сильних переживань, великої несподіванки; *стёрти з лиця землі* — знищити дощенту; *топтати землю* — бути живим, жити. *Що землею закривають, те й забувають* (приказка); *Вже землю топтати більш не буде* (прислів'я — тобто помре); *ударити ліхом об землю* — забути горе, перестати сумувати; *як крізь землю провалітися* — безслідно шезнути, згинувати. *Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля святая!* (приповідка); 2) ґрунт, який обробляється для вирощування рослин; одвічна мрія селянина — мати власний наділ, власне поле; душа українця хліборобська, тому споконвіку він працює на землі; *див. ще землеробство*. *Селянин без землі — що риба без води* (приказка); 3) країна, край, держава; пор. в У. Самчука: «Благословенна будь! Прийми від мене тепле, добре слово, Рідна Земле! Ти дала мені його через уста, через серце моєї матері. Вертаю. Пренепорочна і Свята... Я більше нічого не можу дати... Це все моє багатство. Виймаю з уст святі частинки й кожну з них я радісно з чистим серцем кладу на жертвенник Тобі, болюче конана, Тобі, кровно-рідна». *Та земля мила, де мати родила* (прислів'я); *Рідна земля — мати, а чужа — мачуха* (прислів'я); *Мій рідний край, моя*

земля, велика-превелика! (Н. Забіла); 4) *земля обітована = обітована земля див. обітований*; 5) *пуп (центр) землі див. вода!*; 6) *тридев'ята земля див. тридев'яте царство*; 7) *тридесята земля див. тридесяте царство*; 8) *Волинська земля див. Волинь*.

зигзія = *зегзія* — стара назва і в народній творчості — зозуля. *Безвісної птиці зигзіці Осипались крила гінкі* (П. Воронько); *Полечу, каже, зигзіцею, Тією чайкою вдовицею* (Т. Шевченко).

зізий = *зизуватий* — косоокий; на зизуватих людей дивилися підозріло, вважаючи, що зизуватість, кульгавість, руде волосся, рябина — то дідькаві знаки («Що дідького казали жартома: «На Спаса дивиться, а Богородицю бачить»; фразеологізм: *зізим оком дивітисся на кого (накривати кого)* — кидати косі погляди, виявляючи невдоволення, недоброзичливість.

зіма (пестливе — *зімонька*) — найхолодніша пора року між осінню і весною; про початок зимового періоду в народі образно казали: «Варвара мости помостить, Сава заварить, а Микола закує» або «Варвара заварить, а Микола поставить коло (пригвоздить)»; про кінець зими казали, що на Стрітіння «зіма з літом зустрічається — хто кого переборе, зима чи літо»; у народі здавна ніч року, завмирання животного сонця і природи; до зими готувалися старанно, бо «біла зима й чорне сіно з'їсть», «зіма біла, та не їсть снігу, а все сіно», «страшенна зима, як дров нема, чоботи ледащо і їсти нема що»; застерігали: «Зима спитає, де літо було», «Нехай гуляє. «Що робив?» — зима

спитає», «Держися, Хома, іде зима!», «Взимку літа не доженеш»; за характером цієї пори року угадували погоду й передбачали урожай, — «зіма з снігами — літо з хлібами»; «зіма без снігу — не бути хлібу»; «зімою завірюха — влітку негода»; «пізня зіма — пізня весна»; «холодна зіма — жарке літо»; «холодна зіма працює на врожай»; на Гуцульщині зиму називали Святим Миколаєм, за іменем найбільшого святого цієї пори. *Лиха зіма сховається, А сонечко проляне* (Л. Глібов); *Аж гульк — зіма впала* (Т. Шевченко).

зілля (пестливе — *зіллячко*; одниничне — *зілля*; зменшено-пестливі — *зіллянка, зілляночка*) — 1) різноманітні, здебільшого запахні трав'янисті рослини, а також навар або настій з деяких із них, який використовується в народній медицині; взагалі молода трава навесні, про яку, закликаючи, кажуть: «Дай Боже, щоб на той год діждати зілля топтати!»; у народі — ще *чарівне, приворотне зілля*; крім узагальненого приворотного зілля (*пріворотня*), є ще окрема трава *пріворотень*, цікавою особливістю якої є виділення краплин води, які збираються біля основи черенка; знахарі вважали цю вологу за приворотний напій (казали: «Приворотнем умиваються і голову миють, щоб любили всі!); вважалося, що всяка рослина жива (у Б. Грінченка: «Усяка травинка на світі жива... І земля чує, і трава чує, і дерево чує...»); здавна вірили в магичну силу, чудодійний вплив зілля на вчинки, почуття, здоров'я людей, використовували його як оберег від нечистої сили, від грозової хмари, граду, як приворотний або

відворотний засіб у коханні (пор. легенду і народну пісню про отруєного чар-зіллям Гриця або рядки з пісні: «Як не хочеш, дівчинонько, дружиною бути, То дай мені таке зілля, щоб тебе забути»); 10/23 травня на Симона Зилота (за язичницьких часів — це день іменин Землі, поклоніння Матері-Сирій-Землі) відбувався своєрідний зілляницький обряд — збирання лікувальних трав (зілля), *Симонного зела*; казали, що Зилот — це Миколин батько, і він дає травам цілющу силу; копати зілля треба було до сходу сонця, поки на ньому була роса, щоб була ще в ньому сила; нібито в цей день розцвітає *сон-трава*; темно-сині дзвіночки і сон-траву дівчата клали під голову, лягаючи спати, — як присниться молодий місяць, — це знак, що цього літа дівчина вийде заміж; разом з тим зілля (у знач. «бур'ян») має й протилежну символіку; воно уособлює також в'їдливих, причепливих і нахабних людей або жвавих, хитрих жінок, коли кажуть: «О се ще зілля!», «Бісове зілля!», «Це таке зілля, що де не посій, то вродить». *Є зілля на всяку слабкість, тільки на смерть нема* (приказка); *При самій землі росте трава густо і усяке зілля* (Марко Вовчок); *Панночки зібрали зілля і пішли довивати віночки на веранду* (Леся Українка); *Ой, є в мене таке зілля Близько перелазу; Як дам тобі напитися, Забудеш одразу* (пісня); *Марисенька в недузі лежала, Аж з-за моря зілля забажала* (пісня); *Твою долю, моя доню, позаторік знала, Позаторік і зіллячко для того придбала* (Т. Шевченко); *Хто топиться, той і за зілиночку хопиться* (прислів'я); у сполученнях: *чар-зілля, цар-зілля, з'єлен-зіл-*

ля — чарівні приворотні трави, зібрані в день і в ніч на Івана Купала; про цар-зілля в народній пісні говориться, що воно росте «в глибокій долині, на високій могилі», а над ним «сива зозуля кує»; вже трава буде «на сіно покошена і зелена діброва спустошена, а цар-зіллячко залишиться»; дівчата його обполюють, доки не знайдуть собі милого; в іншому разі милий буде бити свою дівчину: «Осталось цар-зіллячко: «Обполи мене, моя дівочко!» — «Ой рада обполоти, Та стоїть милий у ворот, Держить кії тоненькіі На мої плечі біленькіі»; 2) *татарське зілля* = *татарзілля див. айр*; 3) у народі — іронічна назва тютюну та горілки; 4) *трой-зілля див. тройзілля*.

Зілля див. Симона Зилота.

зілля — отвір у райдужній оболонці ока, крізь який у нього проникає світлове проміння; залежно від кількості світла він то звужується, то розширюється; символ найдорожчого (бо для людини — це можливість бачити), тому й кажуть про щось дуже дороге для кожного: «Бережи, як зілля ока».

зілляське щеня — невеликий гризун, що живе під землею, має недорозвинені очі, сховані під шкірою, і зуби, пристосовані для риття землі; сліпець; за повір'ям, якби кого зілляське щеня вкусило, то та людина мала б померти; символ злості, тому про злого кажуть: «Підскакує, як зілляське щеня» або «Зілляське щеня, коли б йому очі, то скаженішого не було б»; у Панаса Мирного: «Коли б у матері була така сила, щоб тебе провчити, як чужі провчили, то не скакав би ти, як зілляське щеня, угору».

зірка = *зілля див. зорі*.

зілля див. мокрещь.

зілля — старовинний обряд очищення породіллі, що відбувався разом з похрестинами (на другий день після хрестин), хоч у різних місцях це бувало по-різному (в день хрестин, на третій день після них, перед хрестинами та ін.); мета обряду — очистити породіллю, що нібито зробилася «нечистою» через пролиття крові при пологах, і викликати приплив у неї молока; обряд здійснювала баба-повитуха, беручи воду з криниці (додаючи туди вівса, шматочків верби, ягід калини); після певних ритуальних дій з водою баба поливала нею руки породіллі й примовляла: «Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько. Як заліза ніхто не вкусити, щоб так і породіллі ніхто не підкусив і дитини: ні з вітру, ні з-під зір, ні з приговору, щоб ти не боялася ніякого пристригу!»; породілля, стаючи навколішки, просила прощення за пролиту кров, а баба відповідала: «Бог тебе простить, і ми прощаємо»; очистивши тіло й душу, породілля вбиралася в чистий одяг і приймала разом з батьком дитини гостей, що прийшли «на зілля».

зілля — 1) (також з великої літери) у дохристиянських віруваннях — домові карлики, маленькі уосібнені істоти, що живуть звичайно там, де й Домовик — під піччю або в запічку (посідають його місце, коли той розгніваний і не хоче берегти хати); доводять родину до зубожіння; де вже вони оселяться, там бідність і нещастя, тому кажуть: «Щастя дочасне, а зілля довічне», «Просилися зілляні на три дні, та й вигнати не можна»; живуть нібито під піччю, куди

не сягає промінь сонця; вигнати їх можна хіба що хитрощами (про це оповідається у народних казках, наприклад, у казці про бідняка і багача); Злидні пов'язані з Долею і Недолею; поводяться вони як істоти, не залежні від людини; в одній з народних легенд оповідається, як бідняк викликав свої злидні з-під печі, завів їх у ліс і попросив, щоб вони допомогли йому дерево розколоти; крім нових нещастя, це нічого не дало; коли злидні взялися до роботи (розколоти дерево без сокири), знялася буря, дерево впало на віз, і його розтрощило, друге вбило коня; ледве чоловік вискочив із лісу живим; напослідив злидні невідчепні й небезпечні; збереглися стародавні закляття: «Нехай (Най) його злидні поб'ють!», «Злидні б так побіли!» або «Бодай вас злидні побіли (посіли)»; у Лесі Українки в «Лісовій пісні»: «Злидні — малі, заморені істоти в лахмітті, з вічним гризьким голодом на обличчі»; у Т. Шевченка: «Бодай же вас, цокотухи, та злидні побіли»; 2) у переносному розумінні — матеріальні нестатки, бідність; також це саме значення передають фразеологізми *зидні годувати, загрзнути в зиднях* і зазначені вище прокляття.

зіллявання — старовинна обрядодія над новонародженою дитиною, за якою мати або баба-повитуха проводила язиком уздовж лица дитини від підборіддя до чола і навхрест на очах, після чого витирала лице дитини власною сорочкою; при цьому читалася молитва; зализували також деякі хвороби.

зілля дух — *див. дух3*.

зілля бачі — за народним повір'ям, очі недоброї (лихої) людини, по-

гляд яких може напсувати, навести порчу, навроки, наслати *пристрім* (див.), тобто недобру зустріч зі злою (нечистою) силою. *Баба Палажка не одказала на її* [Параски] *привітання. Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима* (І. Нечуй-Левицький).

злі ягоди див. **б́же тіло2**.

зло — 1) що-небудь погане, недобре; протилежне добро; споконвіку уособлювалося в лихих силах природи, в бісівстві, в недобрих людських учинках; на силах зла і добра, на їхньому протистовітстві побудована усна народна творчість, зокрема й народна казка; зло в певному сенсі синонімізується в народній уяві з темрявою, тому злі сили називають ще темними; про злих людей народ говорить: «Не сміється вода з болота, лише болото з води», «Ворона за сім миль стерво чує»; також застерігає: «Коли всі злі, то й ти не ліпший». *Хто сіяв зло, той пожинав скорботу* (П. Куліш); *Ну, брате, — кажуть, — як ти жив? Добро чи зло робив?* (Л. Глібов); 2) нещастя, лихо, горе. *Лети ж, моя доле, моя люта муко, Забери з собою всі лиха, всі зла* (Т. Шевченко); 3) почуття роздратування, гніву, досади; злоба, злість, розлюченість; виливається, як правило, в злого слові («Кому на язичі гірко, той гірким плює»; тому застерігають: «Вода все сполоче, а злого слова ніколи»); фразеологізми: **зло берé** — хтось стає розлученим, злим, сердитим; **на зло** — щоб завдати комусь неприємностей; **як на зло** — неначе навмисно.

зл́оги див. **полóги**.

злóто див. **зóлото**.

злотогла́в — парча, тканина, переткана золотою чи срібною ниткою; символ багатства, розкоші. *Пани та князі в жупанах-злотоглавах* (П. Чубинський).

змієбóрець див. **змієбóрство**.

Змієбóрець див. **Геóргія Побідоно́сця день**.

змієбóрство — боротьба багатирів із казковим чудовиськом-змієм; одна з таких старовинних легенд складена про кийвського **змієборця** Кирила Кожум'яку, що забив змія, який вимагав собі великої людської данини й щоденно пожирав усіх; в основі лежить інша легенда про битву Кожум'яки з печенізьким богатирем Тугарином-Тоторханом, якого звали ще **Змієвичем**; перемігши степовика, Кожум'яка стає змієборцем і примушує змія виконати глибокі рови і високі **змієві вали**, які боронять Русь від степової сили (Є. Онацький); зі змієборством тісно пов'язане громівництво; див. **ще Ілля-прорóк1**, **Гавріїл1**.

змі́й (зменшене — **змі́йóк**; ж. **змі́йá**) — казкова істота з крилами і тулубом плазуна, наділена незвичайною силою; дракон; за повір'ям, може сильно шкودити людині; у народних оповіданнях виступає як зла сила (наприклад вихор), демон; коли летить, залишає по собі вогненний слід (в основі може лежати непоясненне в давнину явище метеоритів); можливо, звідси вірування, що змії можуть нападати на сонце чи місяць і викликати їхнє затемнення; пожирає людей (одного з таких багатоголових зміїв убив святий Юрій); див. **ще Геóргія Побідоно́сця день1**; як перелесник, змії-спокусник вступає у співжиття з деякими жінка-

ми: якщо жінка худа, аж світиться, це певна ознака, що до неї ночами літає змії; у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «А ще нечистий літає змієм-перелесником. Як побачиш на дорозі стрічку або пояс, — ніколи не бери. Одна жінка знайшла та й заховала в скриню. А то був змії-перелесник. З того часу став літати до неї і жити, як чоловік із жінкою, а вона зсохла, змарніла і вмерла»; відомою також є символіка **вогне́нного змія** (спокусника), що літає до жінок; є одним із відгалужень купальського міфу; як представник нечистих сил може перевтілюватися: ударившись об землю, прибирає вигляду молодого привабливого парубка; заманоючи дівчат, підкидає на дорогу шовкову хустку, перстень чи запаску — котра підніме, до тієї він ходить ночами у вигляді парубка і висмоктує кров; змії також полює за людськими душами; міфологічне уявлення про змія, у яке вірили трипільці: існувало два змії — добрий Індра і злий Вану; рік починався з того, що Індра перемагав злого Вану, який тримав яйце (ядро) в покорі і розливав його на 4 частини — 4 річних цикли (зима, весна, літо, осінь); див. **ще гадю́ка**, **перелесник**. *Глянув [Гриць] вниз, та ізякався. Перед ним страшенний змії По дорозі простягався: Кігті гаком, із-під вій Очі подум'ям горіли* (Я. Щоголев); *На тім острові в горі повикопувані глибокі і великі печери, в котрих, розказують люди, колись, ще за Володимиром святого, ховався змії; з того часу і острів той прозивається Зміїним* (О. Стороженко).

змі́й див. **гадю́ка**.

змі́вини = **умі́вини** — акт весіль-

ної обрядовості, коли після згоди молодої вийти заміж, до неї йшли батьки молодого та кілька його родичів; молода цілувала всіх, її батько підносив кожному гостеві на тарілці чарку горілки, а мати приносила пару паляниць, махаючи ними над столом; доки всі пили й закусували, молода тим часом ішла на вечорниці, куди приходив і молодий; свати ж змовчалися про весілля, молилися і розходилися; такий самий акт відбувався й у хаті батьків молодого; знайомство з господарством молодого було звичаєм, у якому вбачається серйозне ставлення до утворення сім'ї: якщо молодий не мав свого господарства, то він не мав і права на створення родини; ідеальним судженням в уявленні українців поставав передусім хазяїн, урівноважений, спокійний і непитущий, ідеальною судженою — чепурна, привітна, працююча господиня; з моральних якостей найбільше цінувалася доброта; родинне щастя ототожнювалося із доброзичливими взаєминами між подружжям: «Не потрібен і клад, якщо в чоловіка з дружиною лад»; див. **ще Тетя́нин день**.

змі́бра див. **ма́ра2**.

зна́йда = **на́йда** = **зна́дұх** = **на́йдұх** (ж. [з]на́йдұшка) — дитина-підкидьок, знайдена і взята ким-небудь на виховання; головним героєм поеми Т. Шевченка «Наймичка» виступає якраз знайда Марко, якого покритка Ганна підкинула багатим бездітним людям, а сама найнялася до них, щоб бути поряд зі своїм сином. *Як трохи піднявся на ноги «найда», то дідові свині пас, а вже парубком узяли його до замку* (Д. Мордовець); *Я думала, що ти легінь, а ти якась найда* (коломийка).

знамєння — прикмета, ознака, які вказують на щось, свідчать про що-небудь; наприклад, недоброю ознакою вважалося затемнення сонця або місяця, ознакою нещастя наприклад стихійні лиха; добрими ознаками були християнські знамення — явління Христа народу, сходження Богоматері та ін.; *див. ще хрєсне знамєння. На знамєння, що віщує долю, запал князя зважить не дав* (Н. Забіла).

знáхар = знáхор = знáхур (ж. *знахарка = знáхорка = знáхурка*) — чоловік (або жінка), який (яка) лікує нетрадиційними народними методами, а також займається чаклуванням (походить від *знати* [недуги, майбутнє]); знахарі замість «воістину воскрес» кажуть: «По болоту ходжу, чайок беру» або інше, що думають заподіяти чарами (М. Номис); користується зіллям, коріннями, листям, з чого робить ліки (звичай на добро, але, буває, й на зло) (*див. також від'ун*); жінки лікують ще замовляннями, нашіптуваннями, заклинаннями і т. ін., займаються чаклуваннями; у Б. Грінченка: «Стару Хомиху кликнули, щоб замовила кров»; у М. Номиса: «Од пристріту знахарка бере шклянку чи кухлик води, кида туди жарину, витира хворого сідлю, тією водою і дає й хлиснути її»; у «Повії» Панаса Мирного знахарка виливає переляк, що стався з недобих очей: «Лили з воску. Довго знахарка вишіптувала і над Федором, і над воском, і над водою. Розтопили віск, линули. По тому коржі, що плавав зверху води у мисці, угадувала знахарка, від чого лихо приключилося»; Б. Грінченко у творі «Під тихими вербами» описує знахарку: «Баба Мокрина — то була собі така знаюча баба, на все

село знахарка. Чи в кого яка хвороба, чи в чоловіка що пропало, чи якій дівчині від любовців чи до любовців треба, — всі до неї, до тієї баби Мокрини йшли. І вже як підеш до неї, то й не думай нічого брехати, бо, однак, вона вгада, що брешеш, — тоді вже й пособляти не схоче!»; у Панаса Мирного: «Баба знахурка повернеться, аж тричі на слід плюне та ще й ногою розітре, проказуючи: «Згинь, зникни, сатано!». Наша знахурка уроки виливає, бешиху шепче і пропасницю вичитує».

значковий товáриш *див. товáриш* 2.

Знесіння *див. Вознесіння [Господнє]*.

знєсок = знбсок — останнє яйце, яке кладе курка; зазвичай воно маленьке; пов'язують його здавна з нечистою силою; вірили, «якщо хто дев'ять діб проносить зносок під пахвою, то виноситься домовик»; вірили також, що перед тим, як знести останнє яйце, курка співає півнем — на щастя; тому знесок перекидають через хату.

зовиця — рідна сестра чоловіка; не завжди стосунки між дружиною та зовицею були приятельськими, хоч звичай вимагав, щоб вони звалися сестрами. *Ой як мені сії суми пересумувати, Ой як мені та зовицю сестрою назвати* (А. Метлинський); *Зовиця — як синиця: усе хвостом вертить* (приказка).

зодіа́к — пояс неба, по якому пролягає річний шлях (цикл) Сонця; відповідно 12 астрологічних знаків (символів), що відповідають кожному сузір'ю зокрема; у сполученні: **зна́ки зодіа́ку** — позначення 12 сузір'їв, розташованих уздовж екліптики й названих перев. іменами тварин (*див. про кожний знак у цьому словнику*).

зозу́лин цві́т — узагальнена назва трав'янистих рослин з компонентом *зозулин*: *зозулин льон, зозулині слъози, зозулині рушнички, зозулині черевички, зозулині чоботи*; наукова назва — *коронарія зозуляча*.

зозу́лька *див. брат-і-сестра*.

зозу́ля = зозулі́ця (зменшено-пестливі — *зозу́лька, зузу́ленька, зозу́лька; збу́зь, збу́зол* — самець зозулі) — 1) перелітний птах-самка із світло- чи бурувато-сірим оперенням; кладе яйця в чужі гнізда; за однією з легенд, зозуля хотіла звити гніздо на Благовіщення, коли ще жодна птиця не в'є гнізда, за що Бог її покарав, тому вона свого гнізда й не має; живиться комахами, зокрема волохатою гусінню; здавна виступає віщункою життя (стара назва — *зигзи́ця = зегзи́ця*); віщує пробудження природи, огже весну, бо, вірили, в неї оселяється весняне божество; віщує також годину, — «зозуля кує — буде добра погода»; як віщий птах пророкує людині кількість літ життя (тому кажуть: «То тобі зозуля накувала»; звідси прокляття: «Щоб ти зозулі не чув!»); кує тільки навесні, від Благовіщення до Івана, а як викинеться ячмінний колос, вона ним «давиться» і перестає кувати; за легендою, вбила свого чоловіка, як перелітали море, і Бог покарав її: вона не має пари і не в'є власного гнізда, а підкидає свої яйця до чужих гнізд; за іншою легендою, зозуль покинув її, і вона стала вічною вдовицею, символом засмученої жінки, суму, журби та вдівства (звідси Ярославна в «Слові о полку Ігоревім», як зигзиця, квилить); вбити зозулю вважалося за великий злочин, бо вона добрий вісник, пророчник,

правдомовець («Закувала зозуленька на сухенькім дубі: Поки світа, поки сонця, панщини не буде»); доброю вісницею виступає зозуля в колядках і щедрівках; набула й зловішого значення: «Як зозуля сяде на хату й закує, у тій хаті смерть буде», «Як сниться зозуля, то хтось з родини помре»; були й диференційовані уявлення про птаха: «Якщо зозуля кує коло хати, буде весілля, на хаті — смерть, в лісі віщує, скільки років хто проживе»; «Якщо кує зранку — роздає щасливу долю, а коли співає на могилі, то втішає померлого»; людина перед смертю кличе її до себе й просить переслати вісточку про себе; коли вперше закує зозуля, починали співати веснянок; у кулаку затискали гроші або зернятко, вдаряли по колінах і промовляли: «Зозуленько рябенька, пташечко маленька! Закуй мені по звичаю, доки жити в світі маю»; у фольклорі один з улюблених поетичних образів, порівнюється з дівчиною або жінкою, нещасливими в коханні чи подружньому житті: «Закувала зозуленька В зеленому гаї, Заплакала дівчинонька — Дружини немає»; «Ой, боровая зозуленько, Чому ти рано не кувала, Чому правди не казала? Чужі дівки рано встали, Щастя-долю розібрали, А я, молода, опізнилася — Лиха доля зустрілася»; виступає також символом горя, смутку (над козаком, що загинув на війні, плачуть три сиві зозулі): «Ой, налетіли три зозуленьки, Всі три посивенькі, Та всі три смутненькі. Ой одна упала по конці головки, А друга впала по конець ніжечок, А третя впала по конець серденька»; виступає також символом страждання: «Ой закувала та сива зозуля ра-

но-вранці на зорі, Ой заплакали хлопці-молодці у турецькій неволі-тюрмі»; у весільних піснях уособлює наречену: «Закувала зозуленька в лісі на дубі, Заплакала Марусенька в церкві при шлюбі»; за повір'ям, першою летить у вирій і останньою звідти прилітає; у неї нібито зберігалися ключі від вирію, бо вона була його ключницею (хоч, за різними повір'ями, такі ключі нібито були в різних птахів); зозуля уособлює матір-страдницю: «Летіла зозуля та й стала кувати. Ой то ж не зозуля, А сивая мати», «Ой ніхто так не кує, Як сива зозуля, Ой ніхто так не вітає, Як рідна матуся»; взагалі з цим птахом багато пов'язується оповідань про метаморфози (перетворення), наприклад, про перекидання зозулі на яструба, звідки вислів: «Проміняв зозулю на яструба»; це буває через певну кількість років, і тоді зозуля стає хижим птахом; за поведінкою птаха вгадували погоду й загадували на прикмети, — «зозуля довго кує — на теплу погоду», «зозуля закувала — пора сіяти льон», «зозуля приносить вістку про літо, а ластівка — про теплі дні», «зозуля кує на голому дереві — буде мороз», «якщо вночі закує зозуля, то це не на добре», «якщо присниться зозуля — то це на віху, здоров'я, гроші». *Летять галочки у три рядочки, Зозуля поперед (пісня); Зозуля кувала — правдоньку казала, — буду сто літ жити!* (Т. Шевченко); *Закувала зозулиця та сіла на сливу, забула-м ся поклонити до тебе, Василю* (коломийка); *Ой став козак цар-зілля копати, стала над ним зозуля кувати* (А. Метлинський); *Зозулька масличко сколотить, в червоні черевички убереться і людям одміратиме лі-*

та (Леся Українка); *Сива зозуленько, не куй жалібненько* (А. Метлинський); 2) уживається як пестливе звертання до жінки, перев. матері, а також до коханого чоловіка. *Матусенько ріднесенька, зозуленько милесенька* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Чоловіче мій, зозуленько моя! Я за тебе затулюся і нікого не боюся!* (пісня).

[Золотá] Орда — 1) монголо-татарська феодальна держава, заснована на початку 40-х років XIII ст. ханом Батием; столиці — Сарай-Бату (поблизу сучасної Астрахані), пізніше — Сарай-Берке (поблизу сучасного Волгограда); Київська Русь зазнала від Золотої Орди тривалого іга (крім Галицько-Волинського князівства, яке перепинило Золотій Орді шлях у Західну Європу); перестала існувати як держава на початку XVI ст.; спадкоємцем Орди на території сучасної України залишилося Кримське ханство; 2) (з малої літери) **орда** — об'єднання кочових племен під владою хана у тюркських і монгольських народів, а також їхнє військо; у переносному розумінні — безладний, неорганізований натовп; уособлює також дику, підступну, невідворотну силу, звідки проклин: «Щоб тебе орда взяла!». *Де стопа орди перейшла, там вже трава не росла* (приказка); *Зажурилась Україна, Що нігде прожити — Гей, витоптала орда кіньки Маленькій діти* (пісня).

золотáрство (**золотáр** = **золотник** — ювелірний майстер) — майстерство обробляти золото та інші дорогоцінні метали; розвинулося під впливом грецьких колоній на півдні України, тому маємо цінні археологічні знахідки відомих моголів — Кульбоської біля Керчі, Чор-

томлицької на Запоріжжі, «Солохи» на Херсонщині; у княжу добу набуло вже високого рівня — маємо різноманітні прикраси, дорогий посуд, оздоблення для книг та ікон, церковне начиння, хрести.

золотий міст *див. міст4*.

Золоті ворота — головна, урочиста брама давнього Києва, пам'ятка архітектури часів Київської Русі; для сучасників є символом Київської держави; згадуються в літопису під 1037 р.; будувалися водночас із Софійським собором і новими укріпленнями Верхнього міста; збереглися руїни; над проїжджою частиною було зведено надбрамну церкву Благовіщення з позолоченою банею (звідси, очевидно, й назва); було кілька спроб реконструкції; сьгодні Золоті ворота відновлено; у Києві були ще Лядські ворота (Лядська брама) й Львівська брама.

золоті ключі *див. ключі1*.

злото = **злѣто** — 1) благородний метал жовтого кольору, гнучкий, тягучий і ковкий; здавна виступає ознакою багатства і контрастом до злиднів, бідності (кажуть: «Золото миєм, а самі голодні виєм»); символ цінностей, але часто й фальшивих, бо кажуть: «Що для одного золото, то для другого болото», «Не все золото, що блищить»; вночі приваблює і страшить, тому кажуть: «Із золотом, як із огнем, тепло і страшно»; ознака багатства, але частіше нечесно нажитого: «Золото іде все до золота», «Золото і в болоті блищить»; ознака голоду на купі золота», «Від злота аж капає»; як досконалий метал, що не піддається псуванню, золото зробилося символом найдорож-

чого, найдосконалішого і в цьому розумінні широко вживається в колядках, у величальних піснях, де бачимо «коники золотогриві», вербу «золотокору», де в пана «золота брама», в оленя на рогах «золотий терем», а на деревах «золота ряска», де навіть воли з «золотими роженьками», і впряжені вони в сохи «все золоті», де в полі росте «золотий колос», з якого сиплеться «золоте зерно»; у дівчини «золотий перстенець», «золоті чобітки», «золотий пояс», а сама вона сидить на «золотому стільчику» в «золотому теремі»; ця досконалість стоєється і внутрішнього світу людини: «золота людина», «людина з золотим серцем»; саму ж людину (дорогу серцю) називаємо пестливо *злѣтко* чи *злѣтце*; відомі також сонячні символи — *золоті яблука*, *золота птиця* — *Жар-Птиця* (*див.*); символізує також земний вогонь, як у загадці: «Чорний чернець по коліна в золоті стоїть» (горщик із золотом — вогонь у печі); дівочі сльози теж золото: «Іде Маруся до вінця, Сіє золото з рукавця, За нею батенько ступою, Збирає золото рукою»; але зібрати золото, тобто утерти сльози, може тільки милий. *Піднесли йому [Ісусу] дари: золото, ладан і миро* (Біблія); *Із нор золото виносять, щоб пельку залити Неситому!*. (Т. Шевченко); 2) коштовні золоті речі; старовинний дорогий золототканний одяг і т.ін.; також золоті нитки для гаптування, ткання тощо. *Ходить уся в золоті* (І. Нечуй-Левицький); *Шовком шила, шовком шила, золотом рубила* (А. Метлинський); *Тло в золоті, а душа в мерзоті* (прислів'я); 3) золоті монети, гроші і т.ін. *Чужими руками добре вогонь загортать, а своїми золото*

брать (М. Номис); *Золото-срібло губу затикає* (М. Номис); *Золотом очі засиплять — нічого не побачиш* (приказка).

зорі = **зірки** = **зірніші** = **звізди** — 1) (пестливі — *зіроньки, зірочки*) самосвітні небесні тіла, що є скупченням розжарених газів; у народній загадці про зірки й місяць: «Повна піч паляниць, а посередині книш»; про небо й зорі: «На татарському полі попутані коні, вузлики знать, та не можна розв'язать»; у народі здавна святі й праведні, бо супроводжують людину від народження до смерті (звідси й вираз — «родитися під щасливою зорею»; за прикметою, «коли сняться звізди — буде весілля»); це вікна, в які боги виглядають на світ; це віконця до неба, куди відлітають душі померлих; П. Куліш у «Чорній раді» подає: «Зорі — то людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухують, що говорять на небі ангели... Як же часом покотяться по небу й погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за успошу душу»; у нього ж: «На небесах сіяють вічно Божі мислі — зорі»; у Панаса Мирного в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»: «Зорі — то янголи дивляться. У кожного є свій янгол: то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Отож, як зірочка покотиться, то душа переставиться»; у фольклорі зорі — це сонцevi та місяцевi діти, зірніше — Божі очі; кожна людина має на небі свою зірку, і коли вона народжується, Бог запалює зірку, а коли вмирає, з неба котиться й зірка;

у народних піснях зірка, що падає, символізує також журбу, горе, біду, смерть: «Котилася ясна зоря з неба Та й упала додолу. Журилася молода дівчина Та своєю бідою»; разом з тим зірка — символ яскравого світла, краси взагалі («Коби я така красна, як зоречка ясна», «Нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду»), гарної дівчини («В мене сестриця — ясна зірниця», «Ясні зірочки — то світлички»); у колядках зірки — діти («Що на небі місяць — да то наш господар, а на небі зірка — то його жінка, а навколо зірочки — то його діточки»); зірка відіграє велику роль у величальній символіці — у застосуванні до святих, у відзнаках у вигляді зірок, у національній символіці; із зірками пов'язані вірування у *відьом* (див.); із зірками пов'язано багато погодних прикмет: багато зірок — на погоду, нема зірок — на дощ; багрянi зорі — на вітер; зірки стрибають — на мороз; яскраві зірки — на мороз, білі — на відлигу; яскраві зірки під Різдво, Новий рік, Водохреща обіцяють добрий урожай та приплід на худобу: «Роди, Боже, так ясно, як на небі звізди, а так красно, як од них ясно». *З неба зорі хвата, а під носом не бачить* (М. Номис); *Пора до двора: сходить місяць і зоря* (М. Номис); *Яркі звізди породять білі ярки* (повір'я); 2) тільки **зоря** = **зірніша** — яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця; пов'язана з народними прикметами, — «зоря на сході й заході сонця золотава або світло-рожева — на ясну погоду, червоні зоря — на вітер, бліді — на дощ»; у сполученні: *на зорі* — на світанку, рано-вранці; звичайно рано на зорі робилися замовляння та зашіп-

тування (умившись ранньою раною), бо рання пора — добра година; родитися на зорі — це щастя, бо зоря приносить добру долю: «Івана мати родила, місяцем обгородила, зорею підперезала та й до шлюбу випроводжала»; така сама форма і в зашіптуваннях: «Я — зорею одягнена, місяцем підперезана...»; 3) *див. вечiрня (ранкiвiа, рiнiшня, свiтовiа) зорiа зіронька*; 4) тільки **зірніша** — народна назва вечірньої зорі, тобто Венери. *Ой ішов я до дівчини, Як зійшли зірниця* (пісня).

зоряна вода *див. вода* 9.

Зоряна Дорiга *див. Чумiський Шлях*.

Зосiм[а] та Саватiї святi — охоронці бджіл і пасік, взагалі бджільництва; прийшли на зміну пророкові Іоанну Хрестителю, що жив у пустелі, харчуючись диким медом та акридами; образки святих тримали на пасіках, бо «вони — пасічники»; казали: «Зосим варить бджолам сити і годує їх»; переповідали навіть, що саме цим святим треба завдячувати за появу бджіл в Україні.

зiчення *див. зурiчення*.

зубожiти — стаги вбогим, збідніти (від «позбавитися заступництва богів»). [Вуст'я:] *Як зубожiли ми, — всi від нас відцуралася, а тепер і на вулиці обминають* (М. Старицький).

зубовiк *див. блекотiа*.

зуби (*одн. зуб*; зменшене — *зубик*) — 1) кісткові утвори в роті людини та багатьох хребетних тварин, признач. для схоплення, кусання й подрібнення їжі, а також для захисту; поділяються на різаци (січні), ікла та кутні; лікували хворі зуби настояями трав, а також знахарством, ворожінням і замовляннями; вірили, що є люди, які од-

ним доторком руки до хворого зуба знімають біль (звідси «перестало боліти, як рукою зняло»); за цілителя зубів вважали святого Антонія: «Антонію, зубний цілителью, поможи мені!»; зуби в роті символізують рідню; коли присниться, що випав зуб, — це до втрати когось із родичів; зуби — символ обмови (звідси *брати на зуби, їти по зубах* — ставати об'єктом обмови, пліток). *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (М. Номис); *Добрі ті зуби, що кисіль жувають* (прислів'я); *Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах* (М. Номис); 2) **зубик дитини** — молочний зуб; здавна вважали, що як випаде, то дитина, за повір'ям, має закинути його на горізу (на стріху) і проказати: «Мишко, мишко, на тобі мого зуба, а ти дай мені свого!» або «На тобі, мишко, костяний, а мені дай залізний!»; це сприятиме виростанню міцних зубів, — у миші зуби дуже міцні; 3) тільки **зуб** — назва народної пісні і танцю. *Бандура горлиці бринчала, Сонілка зуба затинала* (І. Котляревський); 4) **вiвчi зуби** — різновид великодньої писанки.

зубцi — старовинна народна страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених. *На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, пурію, квашу* (І. Котляревський).

зурiчення = **зiчення** — за народними повір'ями, наведення уроків (вроків) злим словом чи порчі злим поглядом, насилання хвороби, накликання нещастя на когонебудь лихим оком чи словом; наврочення; зурочливим вважали передусім задрісне око, тобто людей, лихих на очі; берегли від лихих очей насамперед немовлят, заслоняючи їх оборонними сло-

весними формулами: «Нівроку!», «Рости велике!», «Камінь у зуби, печина в груди!»; остерігалися чорних, косих, маленьких очей, погляду з-під густих брів; вірування в зурочення відбилися в приповідках: «Як гляне, аж трава в'яне»; «Як гляне, аж молоко кисне». *Боїшся, щоб не зурочив... У мене не такі очі!* (Панас Мирний); *Буває так, що тільки гляне і вже зурочить — зараз нападе на людину пропасниця* (Грицько Григоренко).

зустріч — зближення з ким-, чим-небудь, хто (що) рухається навпроти; має в собі щось несподіване, випадкове, невизначене щодо наслідків, і тому зустріч, гадають, може бути і небезпечна, і щаслива; уже літописець Нестор писав: «Коли хто стріне ченця, то вертається»; Самовидець зазначає віру в цю прикмету гетьмана Самойловича; у П. Куліша читаємо: «— Ні вже, куме, що не кажи, а як заєць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться»; М. Сумцов відзначав народну віру в добру зустріч чоловіка перед дорогою, і в недобру — жінки; недоброю прикметою є зустріч жінки з порожніми відрами, добру — з повними.

зцілюща вода *див. вода* 3.

зйб[ля] *див. поле* 1.

зйблик — лісовий співочий птах родини в'юркових, який має ро-

жево-червоне забарвлення на боках і черевці, білі смуги на крилах, коричневі груди; птаха запрошували 5 квітня поклювати біля ганку зерно і крихти, — «щоб хліб не виводився», а отже щоб було добро в родині.

зять (пестливі, часто з відтінком іронії — *зятенько, зятечок, зятько*) — чоловік дочки, сестри, зовиці; з цим членом родини пов'язано багато народних спостережень: «Білий сніг — то не сир, добрий зять, та не син», «Зять — не дитина, невістка — не родина»; мріяли про доброго зятя, з яким би щасливо велося в родині: «Якби в мене зять такий, я б ноги мив та юшку пив», «У мене зять, як у кого п'ять»; застерігали від лихого зятя: «Не дай Боже зятів хліб їсти», «Лучче у сина під полом, ніж у зятя за столом», «Хочеш зятечка придбати — мусиш з хати утікати»; зі свого боку, зять остерігався приймів: «Хто в зяті пристає, у того шкіра відстає», «На тихому зятеві теща воду возить»; жартують: «Вона йому через вулицю бондар, в первих Юхим, кумовому молотникові зять». *Хвали, мати, того зятя, що я полюбила* (А. Меглинський); *Я ж тобі, зятеньку, рідная світль [своячка]* (Б. Грінченко); *Зять все хоче взять* (приказка); *Всі люди гарні, коли зятя шукають* (приказка); *Ні з пса солонини, ні з зятя дитини* (М. Номис).

И

ірій *див. вірій*.

І

Іван Богослób = **євангеліст Іоанн** — 1) улюблений учень Ісуса, спочатку учень *Івана Хрестителя* (*див.*), поряд з апостолом Петром займає центральне місце серед дванадцяти його учнів, автор четвертого Євангелія (Євангелія від Іоанна), трьох послань і Апокаліпсису (Одкровення Іоанна Богослова); 2) **Івана Богослóbа день** — за церковним календарем, день 8/21 травня; до цього часу закінчували всі посівні роботи, звідси вислів: «Хто не посівав на Богослова (Хто сіє по Богослові), той не варт і доброго слова»; на Буковині цього дня сіяли огірки, сподіваючись, що вони виростуть довгі, тому день називали *Івана Довгого*.

Івана Купала (**Купайла**) — старовинне народне свято на честь літнього сонцевороту, а з прийняттям християнства церква припасувала до нього день Різдва Іоанна (Івана) Хрестителя (Святого Пророка Предтечі); у східнослов'янській міфології — Купайло (чи Купайла), Купало (чи Купала) — головний персонаж старовинного свята літнього сонцестояння (24 червня/ 7 липня) (*див. ще Купайла* 1, **Іван Хреститель**). *Ой на Івана, на Купайла Вишла Ганнуся так, як панна* (пісня).

Іван-Горбх *див. Котигорбшко*.

іванець-киванець = **іван-покиван** —

народна дитяча забавка, лялька, що внаслідок прикріпленого до її низу свинцю завжди встає, коли її покласти.

іван-і-марія *див. перестріч*.

Іван (Іоанн) Хреститель (Предтеча) — 1) у християнському віровченні — святий пророк Предтеча, що певний час жив у пустелі, харчувався диким медом та акридами, тому відомий як охоронець бджільництва; як проповідник християнства, попередник Ісуса Христа, призначений проголосити усім людям його прихід, засвідчити його месіанський сан, є останнім з роду пророків-провісників приходу Месії; з цією метою Іоанн з'явився на річці Йордан, коли туди прийшло на хрещення багато людей і куди з'явився й Ісус Христос; і сповістив пророк про наближення Царства Небесного; хрещення Христа (пор. колядку: «Іван Хреститель воду перехрестить») супроводжувалося чудесними знаменнями — голосом Бога-Отця та появою Духа Святого у вигляді голуба; Іоанну Хрестителю належать старозавітні пророцтва: «Ось я посилаю ангела мого, і він приготує шлях переді мною», «Я глас волаючого в пустелі: приготуйте шлях Господу, прямими зробіть стезі йому»; 2) **Івана (Іоанна) Хрестителя**

(Предтечі) день — християнське календарне свято Собору Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна 7/20 січня, на другий день після Водохреща (або в народі — *Посвятки* — *див.*); у цей день господар роздавав худобі той хліб-сіль, що лежав під образами ще від Багатої куті, — «щоб скотина плідна була»; з цього часу починається період сватань та весіль, коли можна вже було вживати скоромину і випивати (звідки й вислів «празник — Іван-бражник» і відповідно народна назва свята — *Івана Бражника*); закінчується цикл Різдвяних свят (звідки назва останнього з них — *Посвятки* і народний вислів: «Іван Предтеча забрав свята на плечі»; прибираючи кутю з покутя, примовляли: «Узвар на базар, кутя — з покуття»); починається *М'ясоїд*, або *М'ясніці* (*див.*) і період жіночих вечорниць із роботою; *див. ще Івана Купала*. Після *Івана Предтечі* хто не робить, того б'ють у плечі (приповідка); 3) тільки *Івана Предтечі* = *Іван Пісний* *див. Головосіка*; 4) тільки *Іван* (з давньоєвр. — «Божа благодать», «дар Богів»; зменшено-пестливі — *Іванко, Іванонько, Іваночко, Іваненько, Іванечко, Іванець, Іванчик, Іванчик, Іваночок, Іванько, Іванцьо, Івась, Івасенько, Івасечко, Івасик, Івасьо, Івасюня, Івайшко, Івайшенько, Івайшечко; Ваня, Ванько, Ванюша, Ванюшко, Ванюшка*) — українізоване християнське чоловіче ім'я, оспіване в народній творчості: «Зелений дубок, зелененький Та й на явір похилився. Молодий Іван, молоденький До дівки спорядився»; «Кучерявий та Іванко, Кучерявий, Хто ж тобі кучері завивав»; «Що будемо, Іваничку, без тебе робити?»; «Поклали

Іванчика на білу подушку», «Ой у лузі, у лужечку Стоять хлопці у кружечку, Стоять вони, кудрі в'ються, А в Ванюші сльози ллються»; символізує соціальний стан («Без Івана не було б пана»), уособлює ледаря («Кобилка біжить, Ванько лежить»), невдатного, невдачливого («Кажі Іванові: бери на сухо, а він заїхав по вухо», «Поволі, Іване, бо впадеш у корито»), виступає об'єктом жарту («На собаку кинь, а Івана піймаєш»). *А в нашого Іваненька хата на помості, як заграють музиченьки — рухаються кості* (пісня); *Коли Іванко кісся зломив, а Марійка — грабки, Ледве сіна нарobili на два полудрабки* (коломийка); *Ой поїхав Івасенько до поля орати, Лишив жінку Катеринку Дома газдувати* (пісня); *Ну назовем його хоч Іваном, бо у всякій селі вже, звісно, Іванів найбільше* (Х. Купрієнко).

іва́нова ха́та *див. ха́та*.2.

іва́нове зілля, іва́новий цвіт *див. звіробій*.

іва́н-покива́н *див. іванець-покиванець*.

іва́н-ча́й — висока багаторічна трав'яниста рослина з пурпуровими квітками, з листя якої колись виготовляли сурогат чаю; використовується в народній медицині.

ігрище — витоптаний майдан, на якому в княжі часи відбувалися різні ігри-забави; цим підтримувалися давні слов'янські звичаї, проти яких виступала церква; як значає літописець, «сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні»; а один із проповідників нарікає: «Ігрища второчені, і людей велика сила, що починають пхати один одного».

ідол — об'єкт культу, поклоніння, предмет, який начебто містить у собі божество, зображує його або є ним (у язичництві — перев. дерев'яні статуї богів, наприклад у давньому Києві шість ідолів Володимирова пантеону: Перуна, Хорса, Дажбога (Дажьбога), Стрибога, Смаргла й Мокоші; у православі — ікони); у наших предків було багато різних ідолів, зокрема й домових, — їх пильно ховали в хаті; купці возили їх із собою, воїни брали в походи; ідолопоклонство наших предків прийшло на зміну природопоклонству; останнього язичницького ідола — дерев'яного Перуна зі срібною головою й золотими вусами князь Володимир наказав після хрещення Русі кинути в Дніпро.

ієра́рх — глава православної церкви (у місті, князівстві, державі).

ієре́й — священик.

ієромона́х — монах (чернець) у сані священика.

іза́брник — у Київській Русі — рукописний збірник статей та уривків, вибраних із різних книжок (до нас дійшов «Ізборник Святослава»).

іза́вд — один зі списків (варіантів) старослов'янської пам'ятки, що відрізняється від інших списків цієї ж пам'ятки мовними особливостями.

іза́гой — 1) у Київській Русі — людина, що вийшла або її виключили зі свого колишнього суспільного стану, або ж вона не зайняла відповідного становища (попові сини, що не вивчилися, раби, пущені на волю, збанкрутовані купці, осиротілі князі); головну ж ма-

су ізагой становили холопи, що купилися з холопства; всі ізагой перебували під опікою церкви і, не маючи власного господарства, сідали на чужих землях; 2) взагалі знедолена людина, вигнанець, така, що опинилася поза суспільними процесами.

ізраїльтя́нин (*одн. ч. ізраїльтянин, ж. ізраїльтянка*) — назва давньоєврейських племен; також населення сучасного Ізраїлю.

іко́на = **о́браз** (зменшене — **о́бразо́к**) = **бог** — живописне, мозаїчне чи рельєфне зображення Бога або святого, якому поклоняються вірники: першу ікону Богородиці, за легендою, намалював святий Лука; звичай називати ікони образами або богами в українці поширений здавна; в кожній хаті була своя ікона на *божнику* (*див.*), що передавалася з діда-прадіда і ставала домовою святинєю; ікону прикрашали, пор. у В. Стефаніка: «Стара все життя обтикала їх (ікони) барвінком та васильком та голуби перед ними золотила, аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли»; кожна родина мала свого святого як охоронця оселі. *Загадай дурному Богу молитися, він і ікони поб'є* (приказка); *Щоб на тебе образі надали!* (Словник Грінченка); *На покутті стояли образи в срібних шахах* (Панас Мирний).

Іларіо́н, митрополіт Київський — відомий релігійний діяч Київської Русі XI ст., автор «Слова о Законі і Благодаті», де йдеться про печери, що були біля священного Київського гаю, місця, у якому незабаром постала Києво-Печерська лавра; у книзі засвідчується факт, що там, де стояли язичницька капиця та ідоли-богвани, пізніше

постали церкви; сам автор стає свідком того, як ідолослужителі ставали християнами, хоч ще недавно ховали своїх ідолів у печерах, оберігаючи їх від знищення.

Іллієва борода́ див. Спáсова борода́.

Іллі́нська цер́ква — храм у селі Суботів поблизу Чигирини, де, за припущенням, було поховано гетьмана України Б. Хмельницького та його сина Тимоша.

Ілля-про́рок — 1) чудотворець, святий, вустами якого глаголить Бог, проповідник, який провіщає майбутнє від імені Бога; у слов'янській міфології Ілля-про́рок виступає як персонаж, пов'язаний з громом, дощем, а також з родючістю, літом, урожаєм; прийшов на зміну Перунові як громовик, що їздить по небу у вогненному возі й полює за змієм-драконом вогненними стрілами; тому, за народними повір'ями, Ілля-про́рок — могутній володар найгрізніших сил природи, бо в його розпорядженні грим та блискавка (*див. ще Гаври́л*); селяни вірили: якщо під час грози загориться дім, то це Ілля наслав вогонь за гріхи; якщо Бог запалив — людина не загасить; про грозу кажуть: «Ілля грози тримає та наводить»; в уяві народу Ілля був не лише караючою силою, але й покровителем хліборобів, тому в новорічному посіванні виступає як подавець урожаю: «Ходить Ілля на Василя, носить пугу житяну, — куди махне, жито росте, жито-пшениця і всяка пашиниця»; пор. у колядці: «Святий Петро за плугом ходив, святий Павло волоньки водив, а сам Господь пшениченьку сіяв, а святий Ілько заволочає, свята Пречиста їстоньки носить»;

в іншій колядці: «Святий Юрій землю одмикає, святий Петро жито зажинає, святий Ілля в копи складає»; саме тому цьому святому — «на бороду» — залишають пасмо незжато́го хліба (його називали *Іллієвою (Ільквою) боро́ддою; див. Спáсова борода́*); Ілля — найпопулярніший з усіх святих в українському народі; не випадково перша церква в Києві була збудована на честь Іллі, можливо, на противагу Перунові (згадується в договорі Ігоря з греками 944 чи 945 року), оскільки його вважали головним помічником Бога в Його боротьбі із Сатанайлом (вірили, що «коли б Ілля не нищив нечистої сили, то не можна було б і жити, так вона плодиться»); 2) **Іллі-про́рока (Проро́ка Іллі) день** — за церковним календарем, день 20 липня/2 серпня, коли за свої земні діяння (здійснення ряду чудес) Ілля-про́рок був знесений живим у вогняній колісниці на небо і не з'являвся на землі до самої події Преображення Господнього; на час, коли відзначають день Пророка Іллі, припадають в Україні найсильніші *громо́віці* (*див.*), тому в народі поширені назви святого — *Гро́зний, Громо́бий*, а саме свято називають *Громо́вим*; у цей час бувають зазвичай і так звані *горобині ночі*; ця пора пов'язана з кінцем господарського сезону, бувають уже холодні дні й ночі, починається негода («Як прийде Ілля, нароби́ть гни́лля»); опадають перші листки («Прийшов Петро, вирвав листок, прийшов Ілля, вирвав і два»); поспішають збирати сіно («До Іллі сіно і під корчем сохне, а по Іллі до полудня літо, а пополу́дні вже осінь»); вилітають з вулика рої («Після Іллі нехай рій сидить

на гіллі»); з'являється хліб нового врожаю («На Іллі новий хліб на столі»); за цим днем визначали погоду і зміну пір року, — «на Іллю до обіду літо, а після обіду — осінь». *До Іллі мужик купається, а від Іллі з рікою прощається* (приповідка); *Ілля на полі копи лічить* (приказка); *До Іллі гарні рої* (приказка); *На Іллю-про́рока вода неглибока* (приказка).

Ількóва борода́ див. Спáсова борода́.

ільме́нські слов'яни — стародавнє східнослов'янське плем'я, що жило на берегах озера Ільмень та річки Великої.

імені́ни див. день3, обжїнки.

імені́нник див. Спáсова борода́, обжїнки.

ім'я́ = іме́ння — 1) особиста назва людини, що дається їй після народження; головний атрибут особи, що часто стає її рівнозначним символом; у християн ім'я набувалося при хрестинах; вибирали ім'я звичайно батьки, але часто полишали цей вибір священникові, який хрестив дитину іменем котрогось із святих, з днем якого збігався день народження дитини; ім'я ототожнювалося з людиною, бо, за давніми віруваннями, ім'я — сутність речі, а отже й людини, тобто визначальний знак особи; інакше кажучи, ніщо не існує, поки не має імені, і, навпаки, коли виникла потреба когось чи щось знищити, виголошувалася формула закляття: «Щоб його імені більше не було!» (пор. сучасні: «Щоб я й імені його не чув!», «Забудь і ім'я його!»); з давніми віруваннями пов'язані намагання затримати якнайдовше чиесь ім'я, навіть і по

смерті; поки живе ім'я, ніби й живе та особа, що його носила, бодай у людській пам'яті; імена набували магічного характеру: знати чиесь ім'я і його вимовляти означало набирати сили над тією особою; звідси постає роль імені в замовляннях і молитвах; замовляння без відповідного імені не має жодної сили (це стосувалося й імені Бога, а також імені святого, й імені особи, на користь чи на шкоду якої ці імена вимовлялися при замовлянні). *Ось же і я, що хороше ім'я* (М. Номис); *Взагалі без імення ніхто між людей не буває. Хто б не родився на світ — родовита людина чи проста, Кожного з них, породивши, іменням батьки наділяють* (Гомер); *Три сусідки, три щастиві долі. Імена: Секлета, Текля, Пріська. Щось до болю рідне, українське В цих прадавніх іменах простих* (А. Камінчук); *Книга часу — це щастя й трагедія, Пам'ять друзів — як чистий ромен, Мого серця енциклопедія, Из любові і рідних імен* (Т. Масенко); 2) **ву́личне ім'я́ див. прїзви́ще.**

ім'яна́рчення́ — давній звичай, пов'язаний з вибором імені для новонародженого; називався «*йти за іменем*», оскільки баба-повитуха або ж повитуха з кумами чи самі куми йшли з подарунками (хлібом, крупою чи куркою) до священика, щоб «*одержати ім'я*»; намагалися, щоб ім'я сприяло щастю та благополуччю новонародженого (таким вважали передусім ім'я святого, з днем якого збігався день народження); ім'янарчення відбивало і певні норми моралі та звичаєвого права (скажімо, на вибір імені впливали стосунки родини з церквою, священником, гро-

мадою); траплялися й курйози при ім'янареченні, пор. у повісті «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького: «Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою».

ім'я по батькові *див.* **батько4.**

індік (самка — *індічка*) — великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо; індійський півень; народна назва — *дундук* (*див.*); зовнішній вигляд (голі голова й шия, коралі на підгорлі, хвіст колесом у самця) зумовлює символіку пихи, бундючності, зарозумілості, усього зовнішнього, показного, тому кажуть: «Ти чого, гаспиде, індичишся?»; вважали, що голову індички не слід їсти, бо «вона дурна і схожа на гадючу». *Ходить, як індик переляславський* (М. Номис); *Надувся, як індик* (І. Котляревський).

іній — тонкий шар кристалів льоду, що утворюється осіданням водяної пари з повітря на охолоджені предмети; паморозь, наморозь; раніше звався *морозом*; оскільки іній — замерзла (зимова) роса, то символізує сльози, горе: «Ой на горі церква, інеєм припала, Я у тій церкві примусяний шлюб брала»; за інеєм угадували погоду і визначали майбутній урожай, — «густий іній на деревах — на урожай вівса»; «іній на деревах — на мороз, туман — на відлигу»; «іній у листопаді — до ясної погоди»;

«осінній іній — на погоду»; «уночі іній — вдень сніг не випаде»; «як два тижні перед Різдом рясний іній, то перед Петром буде на грещі рясний цвіт»; «якщо на перше січня іній, буде врожай». *Будуть твої карі очі інеєм уростати* (пісня); *Мороз береться, мабуть, духом, бо вбралися в іній дерева* (Н. Забіла).

Іоанн Хреститель *див.* **Іван Хреститель.**

Іпатіївський літопис *див.* **літопис2.**

ірій *див.* **вірій.**

ірниця *див.* **аїр.**

ірис *див.* **півники.**

Ірод Великий (40 р. до н. е. — 1 р. до н. е.) — цар Іудеї; згідно з християнською міфологією, при звістці про народження Ісуса Христа наказав знищити в країні всіх немовлят (звідси переносне значення — «кат, нелюд, недолюдок» і лайливе: «Іродів син!»). *Як була я молодю — І гадки не мала, По садочку похожала, Квітчалась, пишалась. А він мене і набачив, Ірод!* (Т. Шевченко).

Ісус Христос *див.* **Христос Ісус.**

Іуда (Юда) Іскаріот — 1) один із дванадцяти учнів (апостолів) Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя і одержав за це 30 срібних монет; за Біблією, Іуда згодом розкався, покинув срібняки в храмі, пішов і повисився на осіці; звідси пояснюють тремтіння листя цього дерева і його непридатність ні на будівництво, ні на дрова; дерево прокляте Богом; образ Іуди став символом зрадництва і запродавства (*іуда = юда*). *Тремтять, убивці ти іуди: дихнуть народи — буря буде!* (приказка); відприкметникові фра-

зеологізми: *Іудине (Юдине) плем'я (поріддя)* — про зрадників; *Іудин поцілунок* — лицемірний, нещирий поцілунок або зрадливий учинок, що прикривається облесливстю; 2) *Іудині срібники (срібнякі) див.* **срібник2.**

іудаїзм = юдаїзм — монотеїстична релігія євреїв з культом бога Яхве; виникла у 1-му тисячолітті до н. е. в

Палестині; основні положення цієї релігії зібрано в *Талмуді* (*див.*).

іудеї = юдеї (*одн. ч. іудеї = юдеї, ж. іудеїка = юдеїка*) — спочатку мешканці стародавньої Іудеї, потім взагалі євреї; також ті, хто знає іудаїзм (юдаїзм) — релігію євреїв. Біблія виступає джерелом Божої мудрості як у християн, так і в іудеїв.

І

іжак — невеличка тварина-ссавець з видовженим рильцем, спина й боки якої вкриті твердими голками («Іжака руками не візьмеш»); при небезпеці скупчується в кулю з найженими колючками; в українців тварина виступає символом практичного розуму, бо іжак дбає про себе, запасаючись на зиму кормом і живе найдовше на світі; у народі вважали, що іжак саме з метою запасає корму настромлює, наприклад, яблука на свої голки, щоб потім ховати їх до нори на зиму; тварина символізує також сумирну, поступливу людину («Казав іжак: хай буде так!»); коли хотіли відлучити теля від корови, до його чола прикріплювали колючу іжакову шкуру

(звідси іжаком називають рід намордника з колючками, який надають телятам, щоб вони не могли самі ссати корову); ніколи не старіє, бо знає, де дістати молодильну траву; знає, де росте *розрив-трава* (*див.*); іжакове сало здавна використовують у народній медицині, зокрема для гоєння ран, виразок, наривів; за народними прикметами, — «коли іжак бігає, це віщує смерть або важку хворобу», «коли в погожі дні часто згортається в клубок — зима буде морозна», «коли восени часто носить яблука в нору — чекай голоду». *Голім задом іжака не вб'єш* (приказка); *3 іжака не буде бика* (прислів'я); *Іжак іжака голками не зляка* (приповідка).

Й

йойкання — старовинний поховальний обряд на Лемківщині; коли труну з прахом покійного засипають землею, то всі присутні, а також ті, хто це почує й на селі, викрикують «йой-йой-йой» і голосять, аж поки не закопають покійника; *див. ще голосіння*.

Йордан[ь] = Йорданка = Ордан[ь] — 1) свято Хрещення й місце на річці (від назви святої річки Йордану, у якій хрестили Ісуса Христа), де святять воду в день *Водохрестя* (*див.*); також це саме може відбуватися на будь-якому водоймищі. *Вийшли пани й дяки на Йордань води святити* (П. Чубинський); *Прийшли до Йордану, Щоб молитвою зцілити Всенародну рану* (Л. Полтава); *Хлеснула біля Йорданки* (М. Номис — когось спіткала невдача); прикметник — **йорданський**; у сполученні: **йорданська вода** — вода, освячена на Водохрестя; свята й цілюща; нею окроплюють хати, худобу, обійстя, город, пасіку тощо; вода нібито має здатність зводити разом людей, тому на Йордані дівки й парубки

вмивають нею одне одного; йорданськими водами одмиваються також людські гріхи; використовується при замовляннях. *Дістав йорданської води й звелів Насті, щоб нею натирала Марусі бік, де болять* (Г. Квітка-Основ'яненко); 2) тільки **Йордан** — в українському світосприйманні — ідеальна річка, в якій не лише Христос хрестився, а й Пречиста «ризид прала, свого Сина вповивала, на ялині колисала» («На Йордані тиха вода стояла, там Пречиста свого сина купала»); у величальних піснях Йордан іноді заступає також ідеальну для українства річку Дунай: «Ой на річці, на Йордані, Там Мариня біль білила»; назва також трапляється в замовляннях.

Йосип Обручник — за християнським віровченням, законний чоловік Пресвятої Діви Марії та охоронник її невинності; опікун, годувальник і вихователь Ісуса Христа у його дитячі та отроцькі роки; як голова Святої Родини вважається хоронителем християнських родин.

К

кабака — стара назва нюхально-го тютюну; фразеологізми: **кабаки втерти (дати), на кабаку стертти** — покарати, добре побити когось. — *Не кваптесь лиш: ще на славу Втру я вам кабаки!* (П. Гулак-Артемівський); *Мовчи, бо я тебе на кабаку зотру* (М. Номис).

кабалá — у Київській Русі — боргове зобов'язання, що передбачало особисту залежність боржника від позикодавця і внаслідок цього особливий вид рабства — довічну залежність.

кабан (зменшені — **кабанець, кабанчик**) — самець свині; більш уживана назва щодо кастрованої свійської тварини, яку годують на заріз; щодо дикої тварини вживається назва *вепр* (*див.*), хоч, як засвідчує Словник Грінченка, поступове розмежування двох назв тварини стерлося; кабанячі ікла здавна були ритуальним предметом, зокрема служили талісманом; символізує огрядну людину («Роз'ївся, як кабан»). *Не бурли, як кабан у кориті* (П. Куліш).

кабат = **кабатина** — 1) солдатський мундир в австрійській армії, де служили українці. *Ой виїду я з хати та й стану гадати: коби то не зброя, не білі кабати* (Ю. Фелькович); 2) тільки **кабатина** — довга шовкова або перкалева сукня, взим-

ку — на ваті; 3) тільки **кабат** — пальто. *Назар був одягнений у чорне з добротного сукна пальто, яке у них називали кабат* (А. Туринська).

кабиця (зменшене — **кабичка**) = **паланка** — 1) зроблена з каменю чи глини відкрита пічка в землі (в сінях, надворі чи в полі) для приготування їжі, пізніше — відкрита літня кухня (піч) у дворі або в садку. *Опучі інші полоскали, другії лежа розмовляли, а хто трудився у кабиць* (І. Котляревський); *Горить вогонь тихенько на кабиці* (Т. Шевченко); 2) кругла або чотирикутна яма, в якій поміщається гончарна піч; 3) яма, де вміщують казан, під яким розкладають вогнище для варіння, топлення чого-небудь; 4) на Поліссі — димовідвідний мішечок із сіткою, під якою горів *посвіт* (*див.*)

каблучка — перстень (перев. як прикраса); також шлюбна *обручка* (*див.*); використовувалася при врожінні; служила як магічна річ; перед сном каблучку надягали на мізинець, щоб уві сні побачити судженого. *Не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку* (П. Куліш).

кава (зменшено-пестливі — **кавка, кавонька, кавочка**) — різновид ворони; лиховісний і стервоїдний

птах. *Чорні кави, чорні врани круту гору вкрили* (Словник Грінченка); *За дівчиною всі дзвони задзвонили, а за козаченьком всі кавки закавчали* (Я. Головацький); *Ой ви, кавоньки, ой ви, голубоньки, піднесіться вгору* (пісня); дієслова — *кавкати, кавчати*. *Кавкає, як ворона, а хитрий, як чорт* (М. Номис); *Галук, кряків, ворон сила На стрісі зібралось! Крюкають, кавчати... Всіма голосами* (П. Гулак-Артемовський).

кавун (зменшені — *кавунець, кавуник, кавунчик, кавунчикок*) — баштанна сланка рослина з великими їстівними плодами, а також круглий соковитий плід цієї рослини. *Ой ти ходиш по горі, а я по долині, ой ти садиш кавуни, а я саджу дині* (пісня); 2) народна дитяча гра.

кав'яр — стара назва риба'ячої ікри. *Везе Марко... червоного Вина з Царєграду Відер з трос — у барилі, І кав'яру з Дону* (Т. Шевченко).

кагал — єврейська віросповідальна община; зневажливо — взагалі яка-небудь галаслива група людей; фразеологізм: *усім кагалом* — усі разом.

каганець (зменшене — *каганчик*) — невеликий світильник, що складається з гнота та посуду, у яку наливають олію, лій чи гас; за повір'ям, загаслий каганець несе смерть. *Живе, як каганець без лою* (приказка); у сполученні: *каганці в очіах* — іскри від отриманого удару; 2) стара жаргівлива назва великої чарки. *Будем пити з каганця та й чарочки до денця* (М. Номис).

кагла — отвір димовідвідної труби, що затикається для утримання тепла (заткало, яким затикають пічну трубу, називається *каглян-*

кою); за повір'ям, звичайне місце перебування чортів, а також шлях для можливої їхньої появи в помешканні; тому кажуть: «Кайся, та в каглу не пхайся»; гуцули перед замовлянням проти хвороби підходили під каглу і вклонялися їй тричі. *Послала жінка чоловіка каглу затикати, та й каглянка вбила* (М. Номис).

каділо = **кадільниця** (зменшене — *кадільничка*) — металевий посуд на трьох довгих ланцюжках із прорізанню накривкою для куріння ладаном або миром під час відправи православного й католицького релігійних культів; кадіння, за повір'ям, має велику очищальну силу; звідусіль воно виганяє нечисту силу (звідси — «боїться, як чорт ладану»); на Святвечір господар обкурює калілом обійстя, худобу; у церковному ритуалі обкурюються всі речі, дім, колодязь, поля, будівлі, стадо і т. ін. *Будем, брате, з багрянцем онучі драги, Люльки з кадил закуряти* (Т. Шевченко).

кадіб (зменшені — *кадібець, кадіббк*) = **кадівб** = **кадуб** — велика діжка (звичайно з дерев'яних клевок) для господарських потреб. *Взяли вони шість кадовбів м'яса та шість кадовбів води, сів Котизорошко на грифа, — полетіли* (казка).

кажан = **лілик** = **летіюча мійша** — нічний ссавець із широкими крилами, утвореними перетинками між довгими пальцями ніг; за повір'ям, це злий дух, який літає в пошуках тих, хто продав душу дияволу, тому в народних віруваннях тварина асоціюється з нечистою силою і наділена магічними властивостями; використовували також з лікувальною метою та як

оберіг; за поведінкою тварини угадували погоду, — «кажани літають після заходу сонця — на теплу, ясну погоду»; *див. ще мійша*.

казан (зменшені — *казанок, казаночок, казанчик*) — металева, пєрев. округлої форми посудина (звичайно з відкритою верхньою частиною) для варіння їжі, кип'ятіння води тощо; котел, чавун; за віруваннями, атрибут пєкла. *Смола там в пєклі клекотіла і грілася все в казанах* (І. Котлярєвський); *Як у казані кипить* (приказка); *Вітер віє, повіває, казаночок закипає* (Я. Щоголев).

казка (зменшено-пєстливе — *казочка*) — розповідний народнопоетичний або писемно-літературний твір про вигадані події, вигаданих осіб, іноді за участю персоніфікованих чи фантастичних сил; джерело стійких народних афористичних висловлень: «Казці — кінець, а ділу вінець», «Кому казка, а кому бубликів в'язка», «Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться», «Казка — не казка, а приказка». *Казка — брєхня, а пісня правда* (М. Номис); *Казка складом, пісня ладом гарна* (приказка); *Нема казки без правди* (І. Франко).

кайстра — старовинна повстяна або полотняна торба, яку носили через плече на шнурку, мотузку або шлейці; *див. ще тайстра*; у сполученні: *писана кайстра* — торба, пошита з різнокольорових клаптиків. *От зробив [кіт] собі скрипочку й молоточок і писану кайстру. Прийшов до [лисициної] нори — як загра... «Піду я, подивлюся: хто там грає». От вона [лисиця] й пішла, а він її цок да в лобок, да в писану кайстру* (казка).

каламбур — дотеп, в основі якого

лежить використання різних значень якогось одного слова або кількох різних слів; гра слів; народі каламбури бувають різного типу: каламбури-нісенітниці: «На городі бузина, а в Києві дядько», «Правда Сидорова: киселем млинці помазані, на паркані сушаться», «Третя хата від Кіндрата, рябі ворота, новий пєс», «Я не я і хата не моя»; каламбури на означення рідні, свояцтва: «Василь бабі — рідна тітка», «Родина — кумового наймита дитина», «Тільки й рідні, що в Києві Химка»; протиставні каламбури: «Ти йому про діло, а він тобі про козу білу», «Ти по-вашому, ми по-нашому, а вони по-своєму», «Начне про воли, а кінчить про голуби»; діалогічні каламбури: «Гуляйте!» — «Гуляли б, та хліба не брали!», «Молочка!» — «Не подолі бичка!», «Здраствуйте!» — «Не застуйте!», «Як ся маєте?» — «Посередині»; казкові каламбури: «Пішов я раз одудів брать, зліз до дупла, попробував — не влазить рука, так я сам вліз, забрав крашанки, кинувсь відтіль — не вилізу, так я збігав додому, взяв сокиру, прорубав, виліз і пішов собі...»; пісенні каламбури: «І ти тут, і я тут, а хто ж у нас дома, тільки ніч та кирпич, солом'яні дрова!», «Корова з рогами, коні з копитами — краще залитись у своєї мами».

каламутна вода *див. вода* 10.

калата *див. калитá* 2.

калач (зменшене — *калачик*) — білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста; ознака достатку, неспівності, тому малим дітям приспівують: «Не плач, дитя, не плач, дам тобі калач» або жартують: «Не плач, дитя, не плач, принесе бать-

ко калач, медом помаже, тобі покаже, а сам з'їсть!». *Хочеш їсти калачі — не сиди на печі* (приказка); *За багачем сам чорт з калачем* (приказка); 2) народна дитяча гра з перснем; 3) = **коляч** — у весільному та деяких інших обрядах — круглий здобний хліб у вигляді кола; на Гуцульщині перед вінчанням наречена дивиться через колач на всі сторони світу: погляне на схід сонця, мати каже: «Абись була, як зоря красна», на захід, мати цілує і каже: «Абись була, як сонце шасна», на північ, батько каже: «Не знай ніколи ні зими, ні нужди!», на південь, дружба каже: «Аби вам [молодим] всюди було мирно!»; усі гуртом проказують: «Та й тишно, та й мило, та й тепленько в груді!»; на що наречена відповідає: «Прости Бог вам, добрі люди!»; після виходу з церкви молоді дивляться крізь колач одне на одного, — «щоб бачили своє щастя»; подекуди виконував функцію *коров'я* (див.); пеки його також на хрестини, Великдень і Різдво; калач (колач) як коло символізував сонце (М. Сумцов); *див. ще дівень, верч, лёжень*.

калачіни — післявесільний обряд, що зміцнює зв'язок між сватами та полегшує період адаптації нареченої в родині нареченого; молоді з батьками нареченого приходили через місяць після весілля на гостину до батьків молоді, даруючи їм 12 калачів; *див. ще колаччини*.

календар — 1) спосіб лічення днів у році, пов'язаний із системою числення великих проміжків часу, яка ґрунтується на періодичності явищ природи, зумовленій рухом небесних світил; покажчик

усіх днів року із зазначенням днів відпочинку, свят або визначних подій. *Віщував календар, та в помийницю впав* (прислів'я); 2) **релігійний (ритуальний) календар** — дохристиянський річний обрядовий календар як спосіб дотримання системи річних обрядодій, тісно пов'язаних з природними змінами і заняттями людини протягом цілого року; стародавні свята — це хліборобські обряди, що справилися не в усталені дні, а залежно від погоди й часу хліборобських занять, відповідно до сонцевороту й сили сонця в той чи інший час року; тому свята пов'язані з пошануванням сонця й сонячних богів, з боротьбою літа й зими, тепла й холоду; про це йдеться в старовинних обрядових піснях — веснянках, гаївках, колядках, шедрівках, купальських та весільних співанках; усе в цих піснях підпорядковано тому, щоб посприяти доброму врожаю, через це вони підкріплюються вегетаційними (магічними) діями, ритуальними танцями, обрядовими рухами; церква боролася з давніми обрядами, але викоренити повністю їх так і не змогла, тому пристосовує свої свята до давніх; магічне значення культів поволі втрачається, але обряди зберігаються як веселі забави для молоді й дітей (*див. Куп'яла, калита 2, Коляда*); *двосвір'я* (див.) так і залишилося в підсвідомості народу; 3) **народний (хліборобський) календар** — уявна модель світу як знакової системи, в якій міститься сума знань етносу про природне та соціальне оточення; суцільний образ народно-календарних звичаїв протягом цілого року (звичайно за порами року); народні звичаї охоплюють усі ділянки громад-

ського, родинного і суспільного життя як своєрідні неписані закони, традиційні приписи, якими керуються в найменших щоденних і найбільших національних справах; 4) **юліанський (староримський) календар** — старий стиль літочислення; запроваджено Юлієм Цезарем у 76 р. до нашої ери; з кожних 4 років 3 роки були по 365 днів, а четвертий, високосний (цифра року ділиться на 4), — 366 днів; 5) **григоріанський календар** — новий стиль літочислення; реформований 1582 р. Папою Римським Григорієм XIII юліанський календар, оскільки тривалість юліанського року була довшою за справжню на 11 хв. 44 сек., що за 128 років призвело до запізнення початку календарного року майже на одну добу; середня тривалість року в григоріанському календарі лише на 26 сек. довша за справжню; сьогодні різниця між старим і новим стилем літочислення становить уже 13 днів; 6) **православний календар** — довідкова таблиця, де в послідовному порядку перераховано всі пам'ятні дні й свята, які відзначає православна церква; місяцеслов.

календи — у стародавніх римлян — перший день кожного місяця; у давніх слов'ян — перший день березня як початок нового року, що відзначався народними гуляннями.

каленік — у традиційній українській народній кухні — хліб з калиновими ягодами.

Калета див. калита 1.

калета див. калита 2.

каліна (зменшено-пестливі — *калінка, калінонька, каліночка*) —

кушова рослина родини жимолосцевих, що має білі квіти й червоні кисло-гіркі ягоди, а також плоди цієї рослини; з огляду на червоні ягоди калина символізує передусім сонце, вогонь, а отже все червоне («червоний, як калина»); оскільки українці люблять червону барву, взагалі червона калина фігурує як символ краси, радості: «Ой у лузі та і при березі червона калина, породила тая удівонька хорошого сина»; краса людини залежить від її здоров'я, тому калина як вивершений природою взірєць досконалості його символізує (на хрестинах баба роздавала гостям пучечки калини, щоб дитина була здорова; *див. ще зливки*); калина — символ здорової повносилої жінки взагалі («Молода, як ягода, червона, як калина, солодка, як малина»); хоч при цьому достиглі ягоди — то зріла жінка, а зламана калина — покинута жінка; пор. ще народні загадки про каліну: «І не дівка, а червоні стрічки носить»; «У вінку зелені листім, у червоному намисті видивляється у воду на свою хорошу вроду»; «Серед ліса-ліса червоне плаття висить»; «В лісі на орісі червона плахта висить»; «За лісом, за пралісом червоні чоботи висять»; калина — взагалі символ духовного життя жінки: її дівочість, краса та кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття; через *каліновий міст* (див. міст 4), що заповіду між, має проїти кожна дівчина, бо на тому боці живуть три нерозлучні сестри: Віра, Надія і Любов; тому калина широко представлена у весільному обряді (цвітом оздоблюють убрання нареченої, короваї та гілечку, кетяги вплітають у весільний вінок; *каліною* називають червону стрічку моло-

дої, саму наречену та її сорочку після першої шлюбної ночі; якщо ж після першої шлюбної ночі на сорочці молодої не було слідів, присутні на весіллі викидали з короваю калину, топтали її, а замість неї встромлювали гілку сосни або руту, пояснюючи: «Наша молода не принесла калини — їй прикраси не треба»; при цьому співали: «Ой, щоб тобі да морозоньку, що заморозив калиноньку, да засмутив да родиноньку»; саме тому в народній уяві ця рослина, в якій ягоди червоні, а цвіт білий, — символ дорослості дівчини і дівочтва (звідси *зубити (стратити) калину* — втратити дівочтво, невинність; *ламати (ломити, сікти) калину* — позбавляти дівочтва); розквітла шойно калина символізує незріле ще кохання: *ламати калину* — також одружуватися на дівчині; *ходити по калиновому мосту* — пізнати кохання або лише плотські його радощі; білизна квітів у рослини — символ незайманості, дівочості; калинові віти, опущені додолу, — символ нудьги, смутку; калинові пучечки — символ кохання взагалі; рослина (зокрема її ламання, а також цвіт) символізує також кохання взагалі: «Калиночку ломлю, Калиночка гнеться, Чужі жінки люблю, Горілочка п'ється»; «Ой у полі могила, на могилі калина, аж додолу гілля гнеться. А під тою калиною стояв козак з дівчиною. Дівчина благає, за дружину жадає»; *ходити по калину* — шукати милого, судженого; разом з тим рубання (ламання) калини означає також заручини чи одруження без згоди дівчини; як образ дівочтва калина символізує добре родинне виховання і вірність: «Темного луку калина, доброго батька

дитина: хоч вона по ночах ходила, та калину при собі носила: купували куші — не продала, прохали хлопці — вона не дала, шовком ніженьки зв'язала, за всіх тому Іванку держала»; червона калина часта у весільному обряді як символ дівочої чистоти і щасливої долі: нею прикрашали коровай і шаблю, а також гілце, калина фігурувала і після *комори (див.)*; разом з тим червона калина — символ крові, зокрема пролітої на війні (на цій символіці постала відома стрілецька пісня «Ой у лузі червона калина»); рослина стала також національним символом; козаки, які з примусу споруджували нову російську столицю і сумували за Батьківщиною співали: «Ой поїхав козак в Московщину та там і загинув, Свою рідну Україну навіки покинув. Казав собі насипати високу могилу, Казав собі посадити в голові калину. Будуть пташки прилітати калиноньку їсти, Будуть мені приносити з України вісті»; символікою роду українського постає калина у пісні: «У полі калина, у полі червона хорошененько цвіте. Ой роду наш красний, роду наш прекрасний, Не жураймося, признаваймося, не багачько нас є»; у деяких народних піснях у каліні можна вбачати образ самої України з її непростю історичною долею: «Калина-малина над лугом стояла, Над лугом стояла, від сонця зів'яла. Калино-малино, чого посихаєш, Чи жари боїшся, чи дощу бажаєш? — Жари не боюся, дощу не бажаю — Від буйних вітрів я сама посихаю»; рослина має чарівні властивості все чути, бачити, думати й говорити (пор. казковий образ *калінової сопілки*); з китиць її мавки в'ють собі вінки;

каліну садять на могилі; настоєм калини закохані дівчата кроплять стежки, де ходить милий, щоб причарувати його; *калина, малина, шитшина* — три сестри, персонажі замовлянь. *Та висип же, мила, високу могилу, та посади, мила, червону калину* (А. Метлинський); *За шуміла шабелька, як у лузі калина* (пісня); *Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти* (пісня); *Ізсікли калиноньку, зрубали, Уже нашу дівчиноньку звінчали* (весільна пісня).

калінова сопілка *див. сопілка*2.

каліновий міст *див. міст*4.

каліта — 1) (з великої літери) **Каліта** = **Калѣта** = **Коліта** — стародавнє велике свято на честь божества людської долі, помічника бога Сонця у боротьбі зі злими темними силами; сонце, вірили, з настанням зими поступово вмирає, і це є результатом підступів, лиходійства цих сил; з часом, за християнства, припасоване до дня Святого Андрія і в народі називається ще *Великими вечорницями*; *див. Андрій*2; 2) = **калѣта** = **калѣта** (від *калатітися* «гойдатися») — різдвяний хліб; з дохристиянських часів — помащений медом ритуальний корж з отвором посередині, який використовують для ворожіння і молодіжних розваг у день Святого Андрія як відгомін стародавньої сонячної емблеми (солодкий корж — сонце, «Коцюбинський» — зла сила); «Іду, їду каліти (калати) кусати (хапати)» — традиційне проказування при грі в Калиту для хлопця («Коцюбинського»), що «їде» на коцюбі до підвішеного до сволюка чи стелі коржа, намагаючись його укусити; це зазвичай не вдається, бо той

гойдається (калатається), а торкатися його руками (і сміятися) не можна, забороняється; тоді охоронець каліти («Калиновський») вимазує «Коцюбинського» сажею; хто ж не розсміється і вкусить каліту, той знову стає в чергу; між тим, хто приїхав кусати каліту, та її охоронцем, відбувався такий діалог: «— Здоров, пане Калиновський! — Здоров, пане Коцюбинський! — Я приїхав каліту кусати... — А я буду по зубах кресати! — Ой, будеш, а може, й ні, бо я їду на воронім коні... — Засмійся! — не хочу!» і т. д.; 3) = **калітка** — торба (торбинка) для грошей; гаман, гаманець. *За сиротою Бог з калітою* (М. Номис); *В кого калітка товста, в того мова проста* (М. Номис); *Скупий збирає, а чорт калітку шиє* (М. Номис); 4) тільки **калітка** — торбинка для тютюну, яку затягують мотузком; кісет.

Камінний Затон *див. поріг*2.

камінний міст *див. міст*4.

камінь — тверда нерозчинна гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків; оскільки гори, скелі — творіння диявола, то й про каміння селянин-хлібороб каже: «Що Бог створив, те рівне, чисте, а вже що ідолове, то саме камінячча і гори»; на камені нічого не родить («Не ведеться, як на камені»); камінь твердий, тому кажуть: «Тверде, як камінь»; камінь нерухомий, тому й до людини кажуть: «Сядь каменем і сиди на місці»; твердість каменю символізує жорстокосердість («Камінна душа», «Серце як камінь», «Як із каменю води не витиснеш, так із нього доброго слова»); символізує важкий тягар («Камінь на душі (на серці)»); символом важкості ви-

ступає *млинівий камінь*; у колядках *блійний камінь* виступає символом Світового дерева; за народними повір'ями, деякі камені служать оберегами, особливо метеоритні, які називали *громовими стрілками*; білий камінь використовувався у замовляннях. *Трудно вийти з біди, як каменю з води* (М. Номис); *Ой на морі камінь мармуровий, на нім сидить хлопець чорнобривий* (пісня).

кам'яна баба див. баба12.

кам'яний міст див. міст4.

Канада — держава в Північній Америці та на прилеглих островах; основне населення англо-канадці та франко-канадці; налічується близько мільйона осіб українського походження (перев. у провінціях Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачевані); масова еміграція українців, перев. із західноукраїнських земель, почалася з 90-х рр. XIX ст. і тривала до 30-х рр. XX ст.; українці внесли великий вклад у культуру й економіку своєї нової батьківщини; на канадській землі з'явилося багато українських назв — Новий Київ, Січ, Тернопіль, Новий Сокаль, Стрий, Україна.

кандьор — рідка каша, перев. з пшона, засмажена салом; куліш. *Як наварити кандьору, — і собакам уволю* (Б. Грінченко).

канон — 1) правило чи догмат з питань віри, узаконені найвищою церковною владою; 2) (з великої літери) список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою як Святе Письмо; 3) церковна пісня на честь святого або свята; 4) у переносному вживанні — твердо встановлене правило, ustalена норма, припис.

канун — 1) вид наповненого

їжею кошеля як найстарішого жертвовного приношення; означання календарного передсвятя; також мед, пиво на Храмове свято. *Пишов по канун та там і втонув* (М. Номис); 2) ніч, проведена біля покійника напередодні похорону, та похоронна страва, яку ставили коло покійника.

канупер — багаторічна трав'яниста рослина, що має приємний запах і вживається як прянощі; як і іншими запашними рослинами, канупером притрушували долівку, зокрема на Зелені свята. *В лузі клечання зламаєш, Чебрецю понариваєш, Ше й кануперу і м'яти, Щоб у хаті діл заслати* (Я. Щоголев).

канчук — нагайка з переплетених ремінців, бич з ременем; знаряддя кари, прилад для биття; символ насильства і неволі. *Під'їжджає пан окомом, канчук розпускає* (пісня); *Пан звелів десятого канчуками обимагати* (О. Стороженко).

каня = **канюк** = **канюха** (звідси дієслово *канючити*) — хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку; знищує гризунів; п'є лише дощову, а не звичайну воду; у народі вважають проклятою від Бога птицею, бо вона не послухалася його, коли Бог наказав птицям повикопувати річища, коли не було ще рік, а лише баюри та калюжі; відтоді каня п'є лише з калюж; коли ж немає довго дощу, то літає високо й просить його у Бога, тому й кажуть: «Виглядає, як каня дощу»; «канючення», яким каня нібито просить у Бога дощу, символізує прощання як таке («Ото канючить!»). *Ой летіла сива каня по полю* (П. Чубинський); *Пищить, як каня* (М. Номис).

капелюх = **капелюха** — жіночий або чоловічий головний убір із фетру, соломи та ін.; *бриль* (див.); спочатку тільки тепла зимова шапка з навушниками, які під'язували під підборіддям («Іде зима проти тіла у кожусі й червоних чоботях, в капелюсі, в рукавицях»); І. Котляревський у словничку до «Енеїди» пояснює: «Капелюх — шапка з вухами»; пізніше капелюх набув значення бриля, крисані; у хаті не годиться сидіти в капелюсі (від традиційної пошанності перед святим місцем — як знімають його у церкві, перед церквою, так і в хаті перед образами або перед святим хлібом); навпаки, не можна знімати капелюха перед нечистою силою («Не скидай капелюха, як гримить, бо дідько влізе під нього і тебе грім заб'є»); за повір'ям, не можна давати капелюха іншому на голову, бо той передасть слабість і болітиме голова.

капище = **требище** = **жертівник** = **жертівник** — поганський (язичницький) храм (хором, тобто «великий дім») у східних і прибалтійських слов'ян дохристиянського часу; взагалі місце принесення жертв (треб) поганським богам; також сам ідол, якому поклонялися предки і якому приносили жертви; у Києві перед княжим теремом Ігоря та Ольги знаходилося требище, яке з наказу князя Володимира було знищене (988 р.). *Розсердили Його [Бога] своїми капищами* (П. Куліш).

каплиця (зменшене — *капличка*) — у християн — невеличка споруда або церква без вівтаря для відправ і молитов. *Прийшли в каплицю перед Феба, Еней поклони бити став* (І. Котляревський); *Чималу каплицю*

цю Поставили громадою (Т. Шевченко); *На пригорі, ніби капличка, Козацька церква невеличка* (Т. Шевченко).

каптан (зменшені — *каптáнець, каптáнок, каптáничик*) — старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами; сукман, жупан, чумарка. *Іскинув чумак із себе каптан* (пісня).

каптур — 1) відлога, коба, кобка, що накидається на голову, а іноді й на обличчя; див. **кобеняк**1. *Кобеняк з каптуром*; 2) *клобук* (див.); 3) старовинний жіночий головний убір із круглим наголовком, затягнутим кольоровою тканиною.

капусняк — друга в традиційній українській кухні за значенням після борщу страва, зварена зазвичай з квашеної капусти з додаванням пшона; варили перев. у період зимових (різдвяних) М'ясниць; у піст цю страву робили пісною, на олії.

капу́ста (один качан — *капусті́на*; зменшені — *капу́стиця, капусточка*) — городня рослина родини хрестоцвітих, листя якої використовують для приготування різних страв; традиційна їжа селянина: «Горох, капуста (Коли є горох, капуста) — хата не пуста»; «Хай Бог не допусти прохати капусти»; пор. народні загадки: «Лата верх лати, а всередині хата»; «Лата на латі, ні шите, ні кроене»; у княжу добу була рідкістю, поширеною стала в XV—XVI ст.; садячи розсаду, примовляли: «Дай Боже, час добрий, щоб моя капусточка приймалася і в головку складалася»; не можна було стинати капусти на *Головосіку* (див.); велику, білу, тверду капусту називають *рахманною*; *капустяна голова* асоціюється з дурістю, у

Т. Шевченка: «А на громаду хоч наплюй: вона — капуста головата»; у народі про народження дітей говорили, що знайдено їх «під капустяним листом» або «в капусті». *І межі капустою доброю буває багато згнаних качанів* (М. Номис); *Кожна капуста має свою голову* (приказка); *Капуста не тлуста, а Матвій не гордий* (приказка); *Полівайте капусту, то буде родити* (П. Чубинський); фразеологізми: *наздогяд* (*навздогяд*) *буряків* [*щоб далі капусті*] — натяк на одне, а на думці інше; *на́те й мій глек на капусту* — вживається як примовка, коли хтось непроханий втручається в справу чи в розмову.

ка́ра (зменшено-пестливе — *ка́ронька*) — 1) суворе покарання, відплата за що-небудь; правова реакція на злочин, порушення суспільних норм; поняття кари з найдавніших часів пов'язується з *п́омстою* (див.). *Стоять Гонти з Залізнякам, кричать: «Ляхам кари! Кари ляхам, щоб каялись»* (Т. Шевченко); *Яку б же нам, славним заporожцям, та кароньку дати?* (пісня); 2) **ка́ра Б́ожа** — з давніх-давен у народній свідомості — великі стихійні лиха: землетрус, повінь, посуха, голод, епідемія та ін., що їх нібито насилає Бог на людей як кару за ті чи інші моральні переступи (звідси вирази *це кара Божя на нас* — про яке-небудь нещастя і *чиста кара Божя* (*Господня*), що передає сильне незадоволення ким-, чим-небудь); обидва синонімізуються певною мірою зі словами *горе*, *нещастя*, *напасть*; 3) **ка́ра грішми** — покарання грошовим стягненням, дуже поширене в княжу добу; замінними були покарання арештом і кара працею;

4) **ка́ра на го́рло** — покарання смертю через відсічення голови; у княжі часи була рідкою; усталювалася в Польсько-Литовську добу; у козацькі часи звичайною *смертною карою* було стягнення голови й повішення, кваліфікованою — четвертування, спалення живцем, закопування в землю, заливання горла розтопленням оливом; 5) **ка́ра со́ромом** — публічне покарання прив'язуванням до ганебного стовпа на майдані; була поширеною в козацькі часи; кожний з присутніх мав право підійти до прив'язаного і вдарити його палицею; розпущених вдів або дівчат за першим разом карали биттям різками або канчуками; див. *ще водіння дівчат*.

ка́рб — виїмка, рівчак, вирізьблені або витиснуті спеціальним знаряддям на поверхні чого-небудь; зарубка, рубець; у давні часи такими зарубками рахували, звідки й вираз *на карб узяти*, тобто поставити в рахунок; рахування карбами називалося *карбежем*, пор. у І. Котляревського: «На шотах, бачиш, не учились. Над карбежем теж не трудились», карби робили для пам'яті, пор. у Ганни Барвінок у знач. «спогад»: «У короткий вік багато карбів лягло на моєму серці».

ка́рбівник = **ка́рбівничий** — лісничий, лісник; названий так тому, що ставить карби на деревах, щоб зазначити, яке дерево зрубати та продати.

кармази́н — старовинне дороге темно-червоне сукуно, а також одяг (зокрема кунтуш) із нього (іноді так називали й того, хто носив такий одяг); символ заможності (звідси *кармази́нник*, тобто багатий,

аристократ). *Взяли зняли з Морозенка кармазин, сап'янци* (А. Метлинський).

Кармалю́к (**Кармелю́к**) **Усти́м** (1787—1835) — ватажок селянського руху за соціальну справедливість на Поділлі, герої українського народу, оспіваний у фольклорі, а також зображений у творах Марка Вовчка, М. Старицького, В. Кучера. *Бідний — Кармалюкові брат рідний* (приказка); *Кармалюк чим може, тим допоможе* (приказка); *Пана Стася взяла тряця, а панові гроші Юстим* [Устим Кармалюк] *дав Явдосі* (приповідка).

Ка́рна — у дохристиянських віруваннях — божество, можливо, кара, жаль, голосіння по небіжчику або уосібнення самої голосільниці; у «Слові о полку Ігоревім»: «За ним кликнула Карна, і Жля поскочи по Руській Землі, смагу мечучи в полум'янім розі»; тут, можливо, уособлення смерті на полі бою, символ насильницької смерті, вбивства як присуду Долі.

Карпа́ти [**Украї́нські**] — гори на заході України (в межах сучасних Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей); у Карпатах живуть українські горяни — бойки, лемки, гуцули; гори оспівані в усній народній творчості, як мальовничий куточок України; *ка́рпа́тець*, *ка́рпа́тка*, *ка́рпа́тці* — мешканці, уродженці Карпат. *Ой ви, гори, наші гори, зелені Карпати, Скоро будемо під вами золото конати* (коломийка); *За Карпати відіб'ється, згомонить степами, України слава стане поміж народами* (П. Чубинський); *Схилився серцем до Карпат, і серце зацвіте Карпатами* (М. Сингаївський).

карто́пля (зменшене — *карто́пелька*) — однорічна трав'яниста рослина з їстівними бульбами, багатими на крохмаль; також бульби цієї рослини, що вживаються як їжа і як корм худобі (кажуть: «Картопля — половина хліба»); у народі звать ще *барабблею* («Їмо бараболі і не клянем долі»); тривалий час (після її завезення в Україну в XVII ст.), вважалася рослиною «нечистою», «чужою»; згодом, коли, за легендами, рослину стали вважати не диявольським, а Божим творінням, вона вважалася святою, пор. загалку про картоплю: «Між гір, між ям сидить птиця холуян, несе яйце — Божий дар»; час садіння картоплі пов'язували зі сприятливими днями тижня — середою і п'ятницею; за прикметою, картопля буде гнити, якщо перед садінням побачити сидячого чоловіка. *По невеличких городах, наче сторожі, стояли широкоголові соняшники, поміж ними, як рута, зеленіли куці картоплі* (Панас Мирний); *А на Січі мудрий німець картопельку садить* (Т. Шевченко).

Касья́нів (**Кася́нів**) **де́нь** — 1) календарне церковне свято Преподобного Кассіана Римлянина, що припадає на 29 лютого за ст. ст., тобто на високосний (перелюдський) рік; оскільки рік вважають здавна в народі нещасливим, тому кажуть: «На що Касянів гяне, то в'яне»; тому в цей день намагалися не виходити з дому, щоб не нашкодило «Касянове око»; у Касіяна такі довгі брови й вії, що він нічого не бачить, і тільки один раз на чотири роки підіймає свої вії й дивиться понурими очима; і горе тому, хто потрапить під цей погляд: «Касянів оком накинув — не буде з цього народженого добра!» — го-

ворять про народженого в цей день (як про людину, так і про тварину); 2) **Касьянів рік** — у народі — назва високосного року.

кат (збільшене — *катюга*) — одна з давніх народних назв нечистої сили, біса, чорта (звідси *кат вас знає, кат його* [батька] *знає, катма* — від «кат має», *казна-що* — від «кат знає що», а також вирази: «Буде тобі в ката виплата», «Хоч до ката, аби плата», «Дай кату плату», «Катюзі по заслугі», «Кат вас розбере», «Не взяв го кат!»), пор. також численні прокльони і лайливі вислови: «Кат би справив тебе за твою натуру!», «Щоб тебе кат сікнув перед великими вікнами!», «Кат вас бери!», «Щоб ти ката не минув!», «Гей його кату!», «Геть лишень до ката!»; фразеологія: *взяв би його кат, кат його бері* — хай би він пропав, пошез; *до ката* — дуже багато, безліч; *в (у) ката* — як підсилення з лайливим відтінком (у Т. Шевченка: «Де ти в ката забарилась?») або як вираження прихованого заперечення з відтінком згрубілості (у С. Руданського: «Де ж я тих грошей дістану у ката?»), *кат їх не взяв* — нічого з ними не сталося; *хай йому кат* — що буде те й буде, байдуже, все одно. *Облунив, як кат Микиту* (приказка); *Робили на ката грудьми, але не були людьми* (приказка); *Ото б'є, щоб тебе кат побив!* (приповідка); *Чужа хата гірше ката* (прислів'я); *Кат би дятла знав, коли б не свій ніс* (приказка); *Як кат ізмив* (тобто повиїдали все); *Хто не слухає тата, той послухає ката* (прислів'я); *Ходжу голій по дуплі... Шпаченят до ката* (С. Руданський).

Катерини [Великомучениці] день — 1) = **свято Дблі** — за церковним

календарем, свято 24 листопада/7 грудня у пам'ять святої Катерини, з яким у народному побуті пов'язані молодіжні зібрання й ворожіння, передусім про одруження, оскільки з цим днем пов'язаний стародавній обряд закликання Дблі, коли дівчата з приготовленою спільно вечерею вилазять на ворота і проказують: «Доле, Доле, йди до мене вечеряти!» (відгомін язичницьких жертвоприношень); до світання дівчата зрізували також гілочку вишні, ставили у воду й спостерігали, — якщо до Маланки вишня зацвіте, добра прикмета, бо і Доля дівоча цвістиме, засохне — Доля відвернеться від дівчини; напередодні парубки постували, щоб Доля послала добру дружину; свята Катерина вважається покровителькою вагітних жінок, учнів, студентів та вчених людей; за погодою в цей день передбачали майбутні зміни в природі і житті людини, — «Катерина по воді, Різдво по леді», «як на Катерину холодно, то буде голодно»; так чи інакше, але зазвичай «на Святу Катерину ховайся під перину», бо вже зима; 2) **Катерина** = **Катря** (від грецьк. *katharios* — «чистий» або *katharon* — «чистота»; зменшено-пестливі — *Катерінка, Катерінонька, Катеріночка, Катруня, Катрунька, Катруся, Катрусечка, Катрусенька, Катречка, Катя, Катечка, Катюша, Кася*) — українізовані християнські жіночі імена, персоніфіковані й оспівані в народних піснях: «Із-за гори вітер віє, Катерина жито сіє. Катерино моя, Чорнобривко моя, Моя душечко»; «Вийшла, вийшла Катеринка браму й отворяти»; «— Ой весно, весно, весняночко! Де твоя дочка Катериночка? — Ой там у

садочку шиє сорочку»; «У садочку вітер повіває, А в сінечках Катрусеньку Чужий батько навчає»; пор. народну загадку, де ключовим образом виступає це ім'я: «Лежить Кася, простяглася. Як устане, до неба дістане» (дорога); поширене ім'я літературних персонажів (наприклад героїня однойменної поеми Т. Шевченка). *Катерина та Дем'ян посварились за бур'яну, Катерина Дем'яну не попустила бур'яну* (М. Номис); *Ой гину, гину за дівчину Катерину* (примовка); 3) **Катерина II** (1729—1796) — російська імператриця (з 1762 р.); за її царювання відбувалося активне, а згодом юридично затверджене закріпачення селян, зокрема й в Україні (1783); була жорстоко придушена *Коліївщина* (див.); за Катерини II приєднано до Російської імперії Крим (1783 р.); внаслідок поділів Польщі до Російської імперії було приєднано Правобережну Україну; про загарбницьку політику царя Петра I, цариці Катерини II щодо України Т. Шевченко пише в поемі «Сон»: «Це той *первий*, що розпинав нашу Україну, А *вторая* доконала вдову сиротину»; всю територію недавньої Гетьманщини було перейменовано на Мало-російське генерал-губернаторство, знищено залишки політичної автономії України, ліквідовано гетьманство (1764 р.) й остаточно зруйновано Запорозьку Січ (1775 р.) після її відновлення.

Катехізіс — церковна книжка, що містить короткий виклад догматів християнської віри в запитаннях і відповідях; у переносному розумінні — основні положення, основи чогось.

катрага — курінь, намет, перев.

на пасіці; також халабуда від сонця, негоди; також колиба пастуха.

катран [тагарський] — рослина степів або напівпустель родини хрестоцвітих, що має велике листя й багато білих квіток; вирощують як овочеву культуру; використовують у народній медицині; оспівана в усній народній творчості як символ волі, роздолля. *Та не цвіти білим цвітом, зелений катране* (пісня); *В чистім полі тирса шумить, катран зеленіє* (пісня).

качалка — кругла, гладко витесана дерев'яна палиця для розкачування тіста, вигладжування, вирівнювання (викачуванням) білизни тощо. *На річці попраля, качалкою покачала* (П. Чубинський).

качання [по землі] — у народній обрядовості — магічний акт, який мав хліборобське (на врожай), запліднювальне або лікувальне значення; дотик усього тіла до землі немовби спонукав її до родючості, а дотик хворого тіла передавав хворобу землі (земля її забирала).

качка (зменшено-пестливе — *качечка, кача* = *качаточко* = *каченя* — пташа качки; *качур*; зменшено-пестливе — *качурик* = *селезень* — самець качки) — водоплавний свійський і дикий птах, цінний своїм пір'ям; самка качура; свійська качка, яку ще називають *крячкою*, у народі — символ забарності, несли, тому кажуть: «Бодай тебе качка копнула!», «Заганяє качки собою», «Отак, не бродячи, качку піймав»; також символ домогосподства, звідки фразеологізм *сидіти крячкою*, тобто не виходити з дому, пор. у І. Нечуя-Левицького: «Другі люди гуляють, ходять у гай, а ти крячкою сидиш дома», у Панааса Мирного: «Як крячка, ти

просиділа трохи не три тижні коло матері»; качур, або селезень, що відзначається яскравим оперенням, символізує парубка («Вибирай собі, качурику, шонайкрашу дівку»), іноді уособлює батька: «Ой ходила Маруся по крутій горі, Да заглядила селезня на бистрій воді. — Пливи, пливи селезню, тихо по воді, Прибудь, прибудь, мій батеньку, тепер ік мені»; у народних легендах і переказах качка належить до первовічних птахів, тому в народних колядках завжди служить вищому еству; у весільних піснях качка — наречена, а селезень — жених: «Де був селезень? Де була утінка? Утінка на ставку, Селезень на плавку; А тепер же вони на однім плавку; Та їдять же вони дрібную ряску»; на території Києва археологами знайдено різні предмети із зображенням качок — уособлень водної стихії з її животворними властивостями; за поведінкою птаха угадують погоду, — «дикі качки прилетіли вгодовані — на теплу, ясну погоду», «качки обскубуються — дощ буде», «качки і горобці хлопочуть — на дощ, а як дзьоби ховають під крила — на холод». *На бистрому на озері геть плавала качка* (А. Метлинський); *Ой на ставу, на ставочку качечка ночує* (Б. Грінченко); *За городом качки пливуть, каченята крячуть* (пісня); *Хлопоцуться качаточка Поміж осокою. А качечка впливає З качуром за ними* (Т. Шевченко); *Дикий качур все на воді і дноє й ночує* (П. Чубинський); 2) тільки **качечка** — уживається також як пестливе звертання до жінки. *Моя ти качечко!* (Б. Грінченко).

каша — 1) (зменшено-пестливі — **ка́шка, кашечка**) страва з крупів,

пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці; борщ і каша — традиційні страви українців, тому кажуть: «Без каші обід сирота», «Наша каша, а ваш борщ», «Каша — то мати наша», «Кому що, а мені каша», «За піччю сиди та їж»; як ритуальна страва виступала атрибутом ворожіння та закликання *дблі* (див.) (від старовинного обряду годування кашею До́лі); кашу як обрядову страву варили в усі важливі календарні та родинні свята; у народному світосприйманні виступає символом клопотів, турбот («Ото наварив каші!»); «Поганої каші наварив» — наробив лиха й клопоту; «Хто каші наварив, мусить і з'їсти» — хто наробив лиха, мусить розібратися і в наслідках); вищими вважають і деякі прикмети, — якщо каша вилізе з горщика, то буде біда всій родині; лихо віщує тріснутий горщик з кашею; не велике діло кашу варити, але це треба робити вміючи, тому коли кажуть: «Так і дурень каші наварить», то мають на увазі, що діло хтось може й зробити, але клопотів потім не обберешся; тому шанували власну добру кашу, аби «не дати собі в кашу наплювати», тобто не дати себе образити, принизити. *Вари воду, вода й буде — а вкинь крупи, каша буде* (М. Номис); фразеологія: **заварілася каша** — про складну, клопітну, часом неприємну справу; також про сварку, бійку або цілковите безладдя; **каші не звариш** — не домовишся, не дійдеш згоди з ким-небудь; **каші прбсить** — про подерте взуття, дірявий одяг (жартівливо); **мало каші з'їв** — про недосвідчену, не досить обізнану людину; **скуштувати гарбузової каші** — дістати відмову при сватанні, залицянні;

на пріпінчкú кашу їсти — бути малолітнім, дитиною; 2) народна гра в м'яч; 3) п'ята фігура при грі в м'яч, що називається *стінкою* (див.); 4) **березова каша (ка́шка)** — різка для покарання; взагалі покарання (зі словами *покуштувати, поїсти, скуштувати, дати, почастувати та ін.*), фразеологізми: **дати (всіпати) березової каші** — побити кого-небудь; **перепласти березової каші** — про побіи, зазнані від кого-небудь; **скуштувати березової каші (ка́шки)** — бути побитим; **частувати березовою кашею** — бити кого-небудь. *Як буде добре вчитись, то я їй і наместо, і серги, і перстень привезу, а як же ні, то привезу березової каші* (Т. Шевченко); *Хведько не вчивсь і скоштував Березової кашки* (П. Гулак-Артемовський); *Крикнув — радцям каші Березової дати* (П. Грабовський).

кашемір = кашмір — тонка м'яка вовняна або напіввовняна тканина, пофарбована перев. в темні кольори; терно; здавна популярною в народі є *кашемірова шаль* (хустка).

кв́арта — 1) старовинна міра рідких і сипких тіл (звичайно трохи більша за літр). *Зо мной не говорити [муж], до трактиру ходить, По чотири кварта горілочка носить* (пісня); *Смирненна правда одкупується від смілої нахаби квартою горілки* (П. Куліш); 2) український старовинний посуд, схожий на кухоль. *Він сьому випивши осьмуху, послідки в кварта виливав* (І. Котляревський).

квас — кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом, також із меду, фруктів або з овочів; хлібний квас звуть ще *сирівцем*; він відомий

з княжої доби; доступний був найбільшим верствам, тому казали: «Квас як у нас, так у вас» (тобто однакові злидні), «І від квасу дасть Бог красу» (і в бідній родині може вирости гарна дівчина); символізує незгоду, незадоволення: «Хтось наївся квасу, а мені оскома напала». *На те квас, щоб пити* (М. Номис); *Знайте нас: ми кислиці, із нас квас* (М. Номис).

кв́ач — 1) (зменшене — **кв́ачик**) намотане на кінець палиці клоччя, ганчір'я тощо для мащення чого-небудь; символ безхарактерної, нікчемної людини («Одразу видно, що квач»). *Мазниця і квач; П'яний, мов квач* (дуже, до неприємності); 2) народна дитяча гра, за правилами якої треба влучити м'ячем у втікача або, наздогнавши його, торкнутися рукою.

кв́аша — страва з гречаного або житнього борошна з солодом, подібна до густого киселю; у переносному значенні — зневажливо про нерішучу, кволу, безхарактерну людину; фразеологізм: **показати, почому лікоть кв́аші** — довести свою здатність, спроможність.

кв́ітень — четвертий місяць календарного року, другий місяць весни; народні назви місяця — *цвітень, красеніць, водолі, лелічник, пустун, капельник*; у квітні предки вшановували велику *Берегіню-Матір* (див.) — покровительку врожаїв; на честь премудрої *Ладі* (див.) і чарівної *Лялі* (див.) на *Красній гірці* (див.) водили хороводи й співали пісень; весна приходять повноправною господинею; земля вкривається зеленню, з'являються перші квіти; обіч осель прокльовуються півники, тому кажуть: «З'явилися біля хати півники —

весна прийшла на призьбу»; хлібороб готується до виходу в поле; першим висівають ячмінь, про який кажуть: «Кидай мене у болото — виросту, як золото, топчи мене в грязь — будеш, як князь»; починається пора пастівництва; з квітневою порою пов'язані прикмети, — «у квітні ранковий туман віщує ясну погоду»; «сухий квітень — голодний рік»; «коли на Мартина [14 квітня] буде хороша година, то буде хороше на людей і на урожай». *У квітні ластівка день починає, а соловей кінчає* (приказка); *То був квітень, бо було цвітіння, Парування та буяння сил* (М. Рильський); *Мокрий квітень, сухий май, буде в клуні рай* (приказка).

квітка (зменшено-пестливі — *квіточка, квітонька, квітиночка*; множина — *квіти = квіткі*) — 1) частина рослини, звичайно гарно забарвлена, що виростає на кінці стебла або гілки й складається з маточки, тичинки й пелюсток навколо них; має різне забарвлення та приємний запах, цим приваблює комах, які переносять квітковий пилок з квіткі на квітку, що сприяє її запліднюванню; ця сама частина рослини, зірвана зі стеблом; любов людини до квітів, що асоціюються передусім з весною і красою, зробила їх об'єктом культу; свята квіток українського культу з метою передусім прискорити квітвання злаків і забезпечити багатство врожаю відбувалися на так званому Зеленому тижні й на літньому святі Івана Купала, коли мала зацівісти й *квітка щастя* (папороть); квітами супроводжується все людське життя — від народження до могили; квіти символі-

зують дітей (у Марка Вовчка: «Діточки мої, квіти мої! Пов'яли ви у зеленочку», у Б. Грінченка: «А дитиночка, як квітиночка»), дівчат (у Л. Глібова: «Дівчинонька, як квіточка, з нею рай»); у Т. Шевченка квітка виступає символом беззахисності: «А без долі біле личко — як квітка на полі: Пече сонце, гойда вітер, Рве всякий по волі». *Процвітає в саду квітка* (П. Куліш); *Ой вирву я з рожі квітку та й пушу на воду* (пісня); *З однієї квіткі беред зм'я, а бджола мед* (прислів'я); *Мальовані квіти не дають запаху* (прислів'я); *Квітки колючі найбільш живучі* (прислів'я); у сполученні: *квітка (квіт) папороті див. папороть*; 2) *квітка похресна* — пучок із барвінку, васильків і калини, а зимою — з колосків жита та пшениці, що їх баба-повитуха роздає на хрестинах гостям, щоб дитина була здорова; 3) тільки **квіткі** — вінок із штучних квітів, який носить дівчина, перев. засатана; 4) **квітка весільна** — червона стрічка з барвінком, яку пришивають до шапки на весіллі нареченому і боярам під супровід весільних пісень (звідси усталений іронічний вислів *пришити квітку* — висміяти кого-небудь гострим слівцем, влучною відповіддю і т. ін.). *Мені ж, парню, та й пришиють квітку, Тобі ж бабську надінуть намітку* (пісня); 4) особливий вид народної вишивки на сорочці.

Квітний тиждень див. Вербний тиждень.

квочка (зменшено-пестливе — *квочечка*) — 1) курка, що висиджує або водить курчат; символ клопітливої, дбайливої матері; за повір'ям, гості в хаті мають сідати, щоб квочка сиділа на яйцях, а не тікала

з гнізда; не годиться в хаті свистати чи грати, коли квочка сидить на яйцях; гніздо з-під квочки не можна викидати, а пустити на воду, щоб шуліки не напали на курчат, а ворони не дзьобали гнізда; всі ці прикмети спрямовані на оберегання господарства свого нехитрого господарства. *На дворі зозуляста квочка... водила шестеро курчат* (М. Коцюбинський); *Кура квочці не розкаже* (приказка); 2) (з великої літери) народна назва сузір'я з кількох розташованих куркою невеликих зірок; сузір'я Плеяди; в народі його ще називають *Віз, Ченігу, Косарі*; у народній свідомості асоціюється із так званим «зоряним весіллям», яке лише «закочані можуть побачити».

кедр — південне вічнозелене хвойне дерево; також народна назва деяких видів сосни, що дають їстівне насіння — так звані кедрові горішки; південний кедр вважається найкращим деревом через свою твердість; це підкреслює й Біблія, тому в ній кедр — символ сили, могутності, особливо монаршої; відомий бібліїзм «Господь зломить кедрі ліванські» має на увазі найбільших володарів світу; кедром оздоблювали південні храми; не випадково в колядках кедр символізує предвічне дерево, тобто Райське хресне дерево, асоційоване з предвічним Світовим деревом; у народних піснях ідеться про кращі речі, виготовлені з кедрини — *кедрові столи, кедрова труна* («Ой умру я, умру, Зроби мені кедрову труну»; «Подивися, пане, на круту гору, На крутій горі кедрове дерево, А з того дерева хрест рубають, Хрест рубають, церкву будують»).

келебердянська верствá див. верствá.

кепгáр (зменшене — *кепгáрик*) — у гуцулів — старовинний верхній хутрянний одяг без рукавів, оздоблений різнобарвними нитками; поширений також серед усього українського населення Карпат. *Ой багата Гуцулія красними піснями, вишитими кепгáрами та ще й дівчатами* (коломийка).

кер'єя див. кир'єя.

керс'єт див. корс'єт1.

керс'єтка див. корс'єт2.

кибáлка = кибáлиця — старовинний жіночий головний убір у вигляді високого завою півмісяцем з довгими кінцями, спущеними на плечі й спину; за Б. Грінченком, у старовину молода «в понеділок білу ю кибалку любу надівала», у П. Чубинського: «Дівки вінки погубили, молодиці — кибалиці»; кибалка нагадує головну прикрасу княжих часів. *Впрягла [Юнона] в гринджоляти павичку, сховала під кибалку личко, щоб не світилася коса* (І. Котляревський).

кивер — військова шапка, подібна до ковпака, з кичкою зверху. *Кител білий, кивер чорний, хлопцє гарний і моторний* (пісня); *Козак виїжджає на конику вороному.., а в жупані голубому, а в кивері золотому* (П. Чубинський).

кидання — за старовинними народними віруваннями, магічний обряд відвертання нечистої сили, злого ока (коли кидають услід спильку, солом, камінець комусь недоброму) або поривання з минулим (коли кидають назад через голову кухлик або чарку у весільній обрядовості); не виключено, що і в

другому випадку мають на увазі відвертання нечистої сили.

києвичі — 1) (з великої літери) напівлегендарний князівський рід, що йде від полянського князя Кия; 2) мешканці древнього Києва, стародавні кияни; також мешканці Київської Землі часів правління князя Кия.

Києво-Печерська лавра — православний монастир, заснований 1051 р. вихідцями з бояр Антонієм і Феодосієм у печерах біля літньої князівської резиденції Берестове поблизу старого Києва; за повір'ями, в печерах були колись київські боги; став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі; у XII ст. дістав статус Лаври — головного великого монастиря; Лавра відіграла важливу роль у розвитку давньоруської культури, була центром літописання та житійної літератури; тут працювали відомі літописці — Нестор, Никон, Сильвестр; у XIII ст. було складено «Києво-Печерський патерик», важливе джерело з історії Київської Русі; один із центрів боротьби проти уніатства; 1615 р. засновано друкарню; 1631 р. митрополитом П. Могилою відкрито Лаврську школу; ще в XI ст. було започатковано Лаврську іконописну майстерню; на території Лаври у різний час зведено ряд будівель, що стали пам'ятками давньоруського та українського зодчества — Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, Всіхсвятську церкву, Велику дзвіницю; історичну цінність становлять підземні лабіринти Києво-Печерської лаври — Ближні й Дальні печери як своєрідний пантеон, де ле-

жать моші відомих діячів часів Київської Русі.

Київ — найдавніший центр слов'янства, «стольний град» високо-розвиненої і могутньої ранньофеодальної держави — Київської Русі; історія міста налічує понад 1500 років — від городища слов'янського племені полян до одного з найбільших міст Європи, столиці незалежної України; історія закріпила за ним назву «матері міст руських»; тут склалася давньоруська народність, зародилася й сформувалася давньоруська культура як одне з найвищих досягнень людської цивілізації; історія Києва постає з Початкового літопису; місто оспіване в «Слові о полку Ігоревім», у багатьох хроніках і творах різних жанрів; тут створено визначні пам'ятки людської цивілізації; місто відіграло провідну роль в історії розвитку українського народу — у період формування і становлення української народності, в ході історичних змагань проти загарбників різного гатунку, в період становлення української державності на різних її етапах, нарешті, в часи розбудови Української незалежної держави новітньої доби на шляху реальної демократії; назва міста виступає ключовою у народних приказках: «Від Києва до Львова всюди біда однакова», «Далеко п'яному до Києва», «Дурний і в Києві не купить розуму», «Язык до Києва доведе», а також каламбурних висловах на зразок «На городі бузина, а в Києві дядько».

Київська академія — перша вища школа в Україні та Східній Європі; започаткована 1632 р. внаслідок об'єднання Братської та Лаврської

шкіл; після смерті її засновника П. Могили стала називатися Києво-Могилянською колегією; титул академії дістала 1701 р.; чисельність спудеїв (студентів) академії сягала до 2 тис.; освіта світська; студенти вивчали слов'яноноруську (давню українську), церковнослов'янську, польську, латинську, грецьку, старосвєрейську, німецьку та французьку мови, історію, географію, математику, астрономію, катехізис, піітику, риторику й діалектику (навчалися вмінню виголошувати промови й вести диспути), філософію, богослов'я, пізніше природознавство й медицину; виховала багатьох відомих діячів культури й суспільного життя України, Росії, Білорусії, а також Болгарії, Валахії, Сербії, Греції, Молдови, Грузії, Польщі та ін.; закрито у 1817 р., а в її приміщенні натомість відкрито спочатку духовну семінарію, а в 1819 р. духовну академію.

[Київська] Русь = Руська Земля — 1) давньоруська держава з центром у Києві; виникла на рубежі VIII і IX ст. внаслідок об'єднання східнослов'янських племен; глава держави — великий князь київський; найбільшу славу державі принесли князі Олег, Ігор, Ольга, Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах; як єдина держава існувала до середини XII ст.; з XIII ст. виникають назви *Московська Русь*, *Біла Русь*, *Червона Русь* та ін.; перед навалою монголо-татар була роздібнена на великі й малі князівства; термін *Русь* став основою понять «руський», «русич», «русин», «росіянин»; 2) **хрещення Русі** див. **хрещення**.

кий (зменшені — *кийок*, *кийочок*) — частина тонкого стовбура або грубої гілки, відрізана від дерева й очищена; зазвичай була призначена для биття, покарання (у запорожців було так зване *кийовé карання*); застерігають: «Хто мене пом'янув, щоб кий не минув!»; також ціпок; кий служив і за зброю: «Котрий козак не має в себе шаблі булатної, пишчалі семип'ядної, той козак кийка за плечі забирає, за гетьманом Хмельницьким в охотне військо поспішає». *Хто хоче пса вдарити, той кия наїде* (М. Номис); *Один тільки мій Ярема на кий похилився* (Т. Шевченко); *Язык доведе до Києва і до кия* (М. Номис); *Весна, весна, наша весна, Та що ж ти нам принесла? Старим бабам по кийочку, А дівчатам по віночку!* (пісня); фразеологізми: **обламати кий** — дуже побити; **не кієм (не кийкѳм), то палицею** — однаково. *Як буду женитися, то покличу дивитись і віддячу не кийком, то палицею* (приказка).

Кий — 1) напівлегендарний полянський князь, який, на думку деяких дослідників-істориків, жив у першій половині VI ст.; у «Повісті временних літ» читаємо: «Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесаргорода. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря»; від його імені походить назва міста Києва, що було засновано нібито 430 р. (про цю дату говорять польський історик М. Стрийковський та український Ф. Прокопович); підтримував зв'язки з візантійським імператором (найвірогідніше, з Юстиніаном I), був з великою шаною прийнятий при константинопольському дворі, намагався закріпити свою владу на Дунаї, де збудував городок

Києвць: 2) **Кий, Шек, Хорів і Лйбідь** — три брати й сестра, які, за переказом, наведеним у «Повісті временних літ», були засновниками Києва; археологічними розкопками на згаданих у «Повісті» київських горах (Старокиївській, Киселівці, Шекавиці, Хоревіці) знайдено зольники поселень і городищ, що поклали початок Києву.

кілим (зменшені — *килимók, килімéць, килімчик*) — 1) тканій, найчастіше ворсистий, з візерунками виріб для вкриття підлоги, оздоблення стін тощо (український — звичайно тканій без ворсу); у старовинному похоронному обряді померлих князів клали на килим (ковер); килим був предметом ужитку князівського двору (як «підстилка», «постіль»); у Європі цінувалися українські килими козацької доби; у селянському побуті розрізняли передусім *ліжники* (див.), *полáвочки* й *кóци* (див.) як необхідні щоденні речі. *Будем жити, вино пити, Яничара бити, А курені килимами, Оксамитом крити* (Т. Шевченко); 2) тканій, з візерунками (часто ворсистий) обрус. *А в тих наметах все столи стоять, позастилані все килимами* (А. Метлинський); *Застеляйте столи та все килимами, Радуйся, ой радуйся, земле, Син Божий народився* (колядка).

кирєя = **керєя** — старовинний верхній довгий суконний одяг у вигляді плаща без рукавів з хутряним коміром або з відлогою; кирєя була ознакою заможності, певного соціального стану, пор. у пісні: «Уповала, моя мамцю, на кирєю, Я ж думала, що я буду попадаю»; у козацьку добу її носила старшина, зокрема й гетьмани, накидаючи на

жупан. *А із яру в кирєї козачій Хтось крадеться* (Т. Шевченко); *І шабля й булава з бунчуками, і горностаєва кирєя поляжуть колісь із мертвими кістками* (П. Куліш).

Киріло — 1) = **Константін святий** — апостол слов'ян, родом грек, який разом з братом Мефодієм проповідував християнство під час місіонерських подорожей до хазар (до Корсуня-Херсонеса в Криму) і якого називали ще *Філософом*; саме там ним було знайдено Євангелію та Псалтир, «росьски письмени писано»; І. Огієнко допускає, що ті письмена й мова, яку вивчив святий Кирило в Корсуні, були стародавніми письменами й мовою наших предків; можливо, саме на їхній основі святий Кирило й склав свою *глаголицю* (давню систему слов'янського письма, яка була поширена в Моравії, Болгарії та Хорватії і якою було писано перші слов'янські книги); її заступила *кирилиця*, більш ясна й легша система слов'янського письма; глаголиця поволі вийшла з ужитку, залишаючись подекуди по монастирях тільки як письмо для втаємничених; модифіковане кириличне письмо дійшло до наших днів на основі сучасної кириличної абетки, дещо видозміненої громадянською абеткою, яку опрацювали ценці-друкарі Київської лаври з наказу Петра I; це письмо має лише окремі відмінності в мовах, які нею користуються; після хазарів Кирило і Мефодій проповідували серед болгар та у Великоморавській і Паннонській державах; Папа Римський визнає слов'янську мову за богослужбову і висвячує братів на єпископів (867 р.); за

церковним календарем — день Рівноапостольних Кирила і Мефодія припадає на 11/24 травня, а окремо день Святого Кирила — на 14/27 лютого, коли казали: «На Кирила Святого буває ще морозу много»; 2) (від грецьк. Kyrilos — «пан, володар»; пестливі — *Кирілко, Кирілонько, Кирілочко, Кирілик, Кирілець, Кирільцо, Кірик*) українізоване християнське чоловіче ім'я; в народній афористиці виступає об'єктом гумору, кпинів («Дурного Кирила і Химка побіла», «Кирило, набий мені барило», «Як казав Кирило, я вже не мотавило»); у народних піснях ім'я возвеличується («Три місяці ясні — три молодці красні... Другий місяць ясний — то Кирило красний») або жартівливо обігрується («Пішли до Кирильця. А Кирильцьо не гуля, Черевички поправля»); 3) **Киріло Кожум'яка див. кожум'яка** 2.

кисіль — драглиста страва з ягідного або фруктового сиропу, молока тощо з домішками крохмалю; у гуцулів варили страву (різновид киселю) зі слив, кукурудзяних крупи або борошна, а також з гречаного або житнього борошна і називали її *кисєлицею*; кисіль як нехитра проста страва виступає об'єктом жартів («Добрі зуби, що й кисіль їдять», «Правда Сидорова! Киселем млинці помазані, на паркані сушаться»); про далеку рідну свідчить каламбурний вираз *сьóма* (*деся́та*) *водá на киселі*; фразеологізми: *дáти киселю* — ударити кого-небудь коліном ззаду, побити; *натягáти на кисіль шкóрку* — силкуватися довести щось непереконливими аргументами.

кислиця (зменшене — *кисліч-*

ка) — дика яблуня з дрібними, дуже кислими плодами, а також плід цієї рослини; символ короткої любовної вітхи, що дає неприємні наслідки, тому кажуть: «Хто кислиці поїв, а на кого оскома напала», «Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах»; про майбутню дружину зі сварливим або норовливим характером кажуть: «Ото комусь кислички сняться!». *Знай нас! Ми кислиці, з нас квас!* (М. Номис); *Подивився, мов кислицю з їв* (приказка); *І ця кислиця комусь сниться* (прислів'я); фразеологізми: *дiстáнеться на кислічки* — про покарання за провину; *кисліці розвóдити* — плакати жалючись; скиглити, хлипати; *наговорів на вербі́ груші, на осі́ці кислиці* — наговорив нісенітниць, набрехав.

китáйка (зменшене — *китáєчка*) — первісно — шільна, перев. синя або червона шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина; народний символ жалоби, пор. слова П. Куліша над могилою Т. Шевченка: «З'явися, Батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та й згромадь навколо себе сліпих, глухих і без'язиких, нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє безсмертне слово, та нехай, хоч помиляючися, почнуть говорити не позиченою мовою»; у піснях та думах овіяна козацькою символікою; як кожна шовкова тканина, приємна на дотик, служила також символом привабливості: «Ой десь же ти, дівчинонько, з китасчки звита, Що ти мене додержала До білого світа». *Високі́ ті могили, Де ляло спочити Козацькеє біле тіло, В китáйку повите* (Т. Шевченко); *Ой там козак убит лежить На ку-*

пині головою, Накрив очі китайкою, Заслугою козацькою (пісня).

кйці-баба див. **баба**⁹, **пйжмурки**.

кйчєра — гора, вся вкрита лісом, крім вершини; так вона називається зазвичай у Карпатах.

кйчка — мичка льону, вплетена в косу молодої; також валок з клоччя, вовни, іноді обшитий полотном, який носили заміжні жінки під очіпком або чіпцем; хомутик, подушечка під хомут; у Т. Шевченка: «Лимар кичку зашиває».

кйшка — ковбаса, начинена кашею («Дайте мені кишку, з'їм у затишку»); також червона гуля на голові індика (звідси *індік кишк'атий* — пихата людина).

Кйян див. **бєстрів Буян**.

кйбець (зменшене — *кйбчик, кйбченя*) — пташа кйбця) = **кбєць** — 1) хижий корисний птах родини соколових, перев. із сірим або рудим оперенням; у народній пісенній творчості символізує зальотника, залицяльника: «Ой не ходи коло води, жовтоногий кбче, Єсть у мене краший тебе, доріженьку топче; Ой не ходи коло води жовтими ногами, Єсть у мене краший тебе з чорними бровами». *Ой намостив кйбець гніздо на високій тополі* (пісня); *Летять спастись в лісах обширних од злого кйбчика когтей* (І. Котляревський); *Кйбчик — птичка невеличка, та пазурі гострі* (прислів'я); 2) у дитячій грі «Перепелиця» — назва гравця.

кйвш (зменшене — *кйвшик*) = **кйряк** — посудина з ручкою для черпання й насипання борошна, зерна тощо, а також для черпання і пиття рідин. *Сивушки зараз ковтнули по кйвшуку і не здригнули* (І. Котляревський); *Закусили за-*

порожці та й тнуть коряками (Т. Шевченко); фразеологізм: *вйпити кйвш ліха* — натерпітися, пережити багато; *знати ліха* — знати горе, страждання, клопіт, неприємності. *Бийте його добре кйями, щоб знав, почому кйвш ліха* (М. Номис).

кйло див. **ковилє**.

кйл = **кйлбк** — груба палиця (іноді — жердина), загострена з одного кінця для втикання в землю з різною метою; паля, гострокйл; найчастіше використовують в загородах, огорожах (звідси *ні колє ні дворє* — нічого немає); у давнину служив знаряддям покарання (тоді й другий кйнець загострювався; звідси *садовйти на кйл* — страчувати, саджаючи на гострий кйлок); на кйлках (у плоті, лісі) ворожили, рахуючи тричі по 9, — останній 27-й символізував, якою має бути дружина: голий кйлок без кори — бідна, кйлок у корі — багата, високий — висока і т. д.; кйлок у плоті символізує дурня («Дурний, як кйл у плоті»).

кйм'ях див. **грбно**.

кйнва — великий дерев'яний кухоль.

кйнь — 1) (зменшено-пестливі — *кбнник, кбничок, коничєнько; лощєк* — молодий кйнь; зменшене — *лошєчбк; лощє*) — маля коня; зменшене — *лошєткo*) велика свійська однокопитна тварина, яку використовують для перевезення людей і вантажів; як давній вірний супутник людини, кйнь символізує відданість, швидкість, витривалість і виступає об'єктом різних порівняльних характеристик у народній афористичній («Бувши конем та стати волон», «З коня на осла

зйшов», «Знайся кйнь з конем, а вїл з волон», «Кйнь коневі не рівний»); у давнину були відомі й крилаті коні (пор. народні казки); вороний або баский кйнь — постійні народнопісенні образи (див. ще **вороний**); улюбленець козацької доби (персоніфікується у фольклорі як вірний друг козака, побратим), тому й порівнюють його з долею: «Як сїв на коня, то й доля моя»; білий кйнь завжди був емблемою сонця, тому пошановується й досі; не випадково традиційним став звичай прикрашати дах будівлі стилізованими кйнськими головами, зверненими в протилежні боки, так званими «кониками»; у народній уяві кйнь символізує неусвідомлену силу («Якби кйнь свою силу знав, ніхто б на нїм не всидїв»), ненаситність («Кйнь хоч і здихає, а їсть»), «Їсть, як кйнь, а робити й за пса не хоче»; у народній традиції одна з найбільш міфологізованих тварин (символ сонця й потойбічного світу, смерті й воскресіння сонячного божества, багатства й могутності — звідси давня клятва «Кйлянь конем!»); у казках кйнь наділяється людськими рисами — спотикається, коли чує щось недобре, «летить стрілою», поспішаючи на виручку, як і його вершник, сміливо кидається в бїй; коли йдеться про багатира, то найбільшчим опікуном його є кйнь: він нахилє голову до казана і, вдихаючи в себе жар, охолоджує кипляче молоко, а потім, щоб знешкодити ворога, видихає жар назовні; велике значення в народних віруваннях і звичаях мала кйнська голова; настроювали її на кйлок у тину на городі, — «щоб усе родило», закопували в садку, — «щоб костогризи не псували вишень»,

клали під пїч з охоронною метою; кйнь — атрибут святих Юрія (він вїжджував коня для багатирів), Димитрія, Федора і Конона (див. ще **Кбнона день**); з твариною пов'язані деякі прикмети: коли сніяться коні, буде вітер; де качався кйнь, заборонялося ставати ногами, бо можуть напасти лишаї; як кйнь ногою гребе, а в хаті важкохворий, — це вїщує його близьку смерть; *напувати коня* (див.) означає кохати, натомість *вїдмовлятися напоїти коня* означає відмовити в коханні; цю символіку використав Т. Шевченко у поемі «Великий льох». *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (М. Номис); *Зарєвли великі дзвони, Щоб сїддали хлопці коні* (Т. Шевченко); *Долі й конем не обїдеи* (приказка); *Коваль коня кує, а жєба й собі ногу дає* (М. Номис); *Любиш поганяти — люби й коня годувати* (прислів'я); *А на третє поле став кйнь спотикається* (А. Метлинський); *Ой пуцу я коничєнька в саду, а сам пїду к отцю на пораду* (пісня); *Як уродиться лоша з лисиною, то так воно й пропаде* (М. Номис); фразеологізми: **вйкідати кбника** (*кбники*) — робити щось несподіване або легковажне, пусте; дивувати чимось особливим; робити щось безглузде або діяти підступно; **сїддати на свогб кбника** (*конькє*), **сїддати свогб кбника** — починати розмову на улюблену тему або починаючи діяти випробуваними методами; 2) народна дитяча гра в м'яч, коли той, хто зловив м'яч, сїдає на того, хто кинув, і кричить: «Продай коня!»; 3) **напувати коня** (див.).

кйрець див. **корєць**.

кйснє баба див. **баба**¹⁰.

кйт (*кйшка* — самка кота; змен-

шено-пестливе — *кішечка*) — 1) (зменшено-пестливі — *кóтик, кóтичок, котбк, котбчок, коту́сь*) свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів, самець кішки; за народними уявленнями, тварина небезпечна, бо стоїть на межі двох світів — реального і потойбічного: на неї обертаються відьми; кіт створений Богом, однак усе-таки «нечистий», бо колись з'їв чорта; прибулудний кіт спричиняє збожіння; гадюка боїться kota й скручується в клубок; кішка приходиться до хворого, який одужує, і тікає від того, хто помирас; особливості цієї тварини відтворює народна загадка: «І вдень, і вночі у кожусі на печі»; з твариною (особливої масті) пов'язаний ряд народних повір'їв, — «коли кіт кидає свій дим — на нещастя», «коли кіт мистється або мнетється при чийхось ногах — будуть гості», «коли кіт драпається на дерево — буде вітер», «не вдалося, бо чорна кішка дорогу перебігла», «пробігла чорна кішка» — про сварку між ким-небудь; об'єкт фольклорного зіставлення з мишами та салом, які любить ця тварина: «Ні сіло ні впало, з'їв кіт сало», «Чує кішка, де мишка»; з котом порівнюють людину (зокрема й дитину), яка любить поспати; перед тим як покласти новонародженого в колиску, баба-повитуха клала туди kota, — «шоб дитя спало, як кіт»; поколисавши kota, баба викидала його з коліски, а натомість клала дитину («На kota вуркота, а на дитину дрімота»); тому не випадкові часті згадки про kota в колискових піснях; за поведінкою тварини вгадують погоду, — «кішка на мороз у пічурку ховається», «як кіт на печі, холодно надворі», «як кіт у

піч ховається, то буде холодна погода». *Манить, як kota мишею* (М. Номис); *Є сало, та не для kota* (П. Куліш); 2) *кіт* і *мишка, сіра кішка* — дитячі народні ігри; 3) *Кіт-Воркіт* — традиційний фольклорний образ, уживаний зазвичай у колискових піснях. *Ой на Kota-Воркота, на дитину дрімота* (колискова); *Кіт-Воркіт біля воріт Чеше лапкою живіт* (А. Малишко).

кіші-баба див. баба⁹, піжмурки.

кіш — 1) у Київській Русі XI—XIII ст. та в Україні XIV—XVIII ст. — військовий табір, обоз; кошем звали й місце постю Запорозької Січі, а також і саму Січ. *Козаки вночі утікали і на тихому Дунаї Новим кошом стали* (Т. Шевченко); *Низове товариство заклиало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю* (П. Куліш); 2) = **курінь**; 3) (з великої літери) центральний орган управління, що видає адміністративними, військовими, фінансовими, судовими справами в Запорозькій Січі.

кішка див. кіт.

кладка (зменшене — *кладочка*) — дошка або колодка, перев. вербова, прокладена через річку, струмок, болото для переходу; також дерев'яний поміст на річці, ставку для прання білизни, полотна тощо; як місток символізує спізнання, єднання, парування молодих, їхнє кохання, щастя, пор.: «Стою на кладці, а мила на гадці» (див. ще оповідання О. Кобилянської «Через кладку»); тут кладка викликає думку про милу й символізує шлях до неї; але кладка як шлях до кохання й шлюбу не витримає, якщо дівчина віддасться за нелюба: «Не піду я на кладочку, бо кладоч-

ка гнеться, Не піду я за багача, нехай западеться»; як відомо, верба символізує дівчину, верба над водою — дівчину на виданні, а дівчина на кладці — кохану: «Стоїть верба над водою, Маю ю на гадці, — Мишлять люди підрубати дівчину на кладці» (коханню між хлопцем і дівчиною люди хочуть перешкодити, тобто роз'єднати закоханих); кладка, до того ж вербова, також символізує шлюб, як у пісні: «Перекину кладку Через муравку вербову, вербову. Ой час вам, дівоньки, Ой час, голубоньки, Додому, додому. Дівчино Марійко, Ти, як тая зірко, зістанься, зістанься, Ти з своїм миленьким, Соколом ясеньким, звінчайся, звінчайся»; за віруванням, душа залишивши тіло, має йти перекиненою кладочкою через прірву між землею і небом: «Котра в Бога шаслива, та перейде, а котра грішна, та зараз із кладочки впаде просто в безодню»; ця кладочка асоціюється з сонячним шляхом, тобто шляхом до сонця—дерева (О. Потебня), яким воно постає у народних піснях; пор. народну загадку: «Сім миль мосту, а на край мосту дивіна, а на дивіні цвіт на весь світ» (сім тижнів Великого посту, що веде до Великодня); кладка служила також місцем для чаклування; кладка (як і міст) служила й місцем ритуальних боїв; на Буковині на кладці через потік велися ритуальні новорічні змагання (традиційна «борінка»); це відбувалося опівночі; суть змагання в тому, що одна команда хлопців витісняла («тручала») з кладки іншу, не вдаючись до рукопашного бою; переможцем вважалася «Маланка», якій удалося зіштовхнути суперників з кладки; ця команда

завойовувала право колядування на чужій території; див. ще міст. *Ой у степу річка, через річку кладка* (М. Максимович); *Край гребельки млиночок, край млиночка кладочка* (П. Чубинський).

клапаня див. клепа́ня.

клеяно́ди = **клеяно́ти** — відзнаки й атрибути влади української козацької старшини XVI—XVIII ст. (прапор, бунчук, булава, печать, корогви та ін.); здавна в Запорозькій Січі побутував звичай: коли кошовий та вся старшина накажуть бити в литаври, осавул заходить до церкви, бере корогву, ставить її на видному місці та пробиває тричі дрібно; кошовий з палицею, в якій уся його гідність, суддя з військовою печаткою, осавул з малою паличкою виходять, стоять і кланяються на всі боки; в одній з народних пісень Катерина II каже: «Не на тебе, миле браття, Я Січ руйнувала, Ой шоб я вам ваші землі, Клейноди вертала».

клен — дерево, що має лапате листя з гострими кінцями й глибокими вирізами; зі станом дерева пов'язують погодні зміни, — «якщо клен вчасно опадає, гостру зиму заповідає», «коли листя в клена починає «плакати», то через троє-чотири днів збереться на дощ»; з кленового твердого дерева здавна виготовляють посуд, ложки, виделки, ярма, занози: «Тепер же я, мій миленький, умру: Ізроби ти мені, мій миленький, із клен-дерева труну»; у колядках клен виступає Світовим деревом; сполука *клен-дерево* уживається як народнопоетичний образ таємничості, благодатної сили; наприклад, у відомій пісні «Ой що ж бо то та за ворон» клен-дерево символізує па-

на-отамана, а в іншій милого: «Ой у полі клен-дерево різно, ходив козак до дівчини пізно»; популярним є образ кленового листя для символізації беззахисних, битих долею дітей, пор.: «Не журися ти, батеньку наш, не журися ти нами: Ой як ми підростемо, розлетимось самі, розлетимось, розбіжимося, як кленове листя» (цей образ розвинув В. Стефаник у новелі «Кленові листки»). *Рости, рости, клен-дерево* (Б. Грінченко); *Увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені* (Марко Вовчок); *Зроби мені, брате, вірний товаришу, з клен-дерева труну* (пісня).

кленовий міст *див. міст⁴*.

клепало *див. біло*.

клепання = **клапання** — у Галичині — зимова тепла шапка із червоного чи темно-синього сукна, підбита овчиною та облямована лисячим хвостом.

клéпка (зменшені — **клéпонька**, **клéпочка**) — кожна з опуклих дощочок, з яких складається бочка, діжка тощо; у народі — символ необхідного розумового складника, на основі чого розвинулися фразеологізми: **клéпки розсéхлися** у *кого*, **клéнку загубів хто, немає** (*не вистачає, не стає, бракує*) **однісі** (*третью, п'ятої, сьомої, дев'ятої, десятої*) **клéпки** [*в голові*] у *кого* (*кому*) — хтось дурнуватий, несповна розуму; **клéнку встáвити кому** — навчити, на розум наставити когось. *Ой у полі озерце, там плавало відерце. Сосновії клепки, а дубове деще* (П. Чубинський); *Сидить собі у бур'яні Та клепку теше* (Т. Шевченко); *Клепки йому в голові не сходяться* (приказка).

Клечальна (Клечана, Зелена) не-

діля — день Святої Трійці; з цим днем здавна пов'язувався початок літа, тому це сприймається як свято зелені. *Отож у Клечану неділю їх і повінчано обох* (Т. Шевченко).

Клечальний (Клечаний, Зелений) **тиждень** — тиждень перед днем Святої Трійці (Клечальною неділею), головним атрибутом якого є клечання («зелень, зелене гілля», звідки старовинне *Зелені свята*); у четвер дівчата завивають вінки «на всі святки» з конвалій, незабудок, васильків, чебрецю; вплітають і полин — засіб від нечистої сили (*див. ще Русалії*); ці вінки дівчата пускають на воду в перший день Петрівки (Неділю всіх Святих); напередодні дня Святої Трійці, в Клечальну суботу, вранці до схід сонця дівчата і жінки рвуть запашне зілля; ввечері того самого дня завітчують свої оселі зеленим гіллям клена, липи, ясена, а долівку затрушують татарським зіллям, полином, чебрецем, — «щоб пахло і гарно було» (також з метою оберегання помешкання від нечистої сили).

клéчання (від *клець* — обрубок дерева, гілки) — відрубані молоді гілки з листям, якими на Клечальний тиждень і Зелені свята прикрашають хату, двір; здавна використовують гілля клена, ясена, липи, але не верби; дуже поважали тополлю (*див. Зелені свята*), гадали на осіку. *Діждалися, уквітчали хату і любистком, і клечанням* (Т. Шевченко).

клікання — старовинний обрядовий акт, яким починається той чи інший обрядовий цикл; у весняному циклі обрядів, звертаючись до пташок (жайворонка, ластівки, ремеза, гоголя), заклика-

ли весну й літо; на Святвечір і Різдво кликали в хату Мороза «кутлю їсти», задобрюючи тим самим ліку сили; у весільному обряді наречена з дружкою кличе від свого імені та від імені батьків рідню, друзів і сусідів на весілля; у поминальних святах кличуть покійних родичів: «Святії родителі, ходіть до нас хліба-солі їсти».

клин (зменшені — **клинéць**, **клинóк**, **клинчик**) — загострений з одного кінця шматок дерева або металу для розколювання, розщеплення чого-небудь; кажуть: «Без клина і плахи не розколеш», «Без клинка не розколеш пенька»; про якусь невідчепну думку кажуть: «Засів йому клин у голові»; у народі — символ незгоди, звідки фразеологізм: **вб́ити** (**заб́ити**) **клин**, **клинóм за́хати між ким** — роз'єднати, посварити когось з ким-небудь. *Клин клином виганяй* (М. Номис); *На крутее дерево треба крутого клина* (М. Номис); *Яка діра, такий клин* (І. Франко).

клір — узагальнена назва служителів культу якої-небудь церкви, церковний причет; також церковний хор.

клубóк — спочатку стара шапка, потім високої циліндричної форми головний убір із покривалом, який носять православні ченці. *Надів клубук, взяв патерицю, Перехрестився* (Т. Шевченко); *Загубив чернець клубук, не смутився, знайшов, не радувався* (І. Франко).

клоніння голóви — народнопоетичний символ смутку: «Йванка несуть, коня ведуть, Кінь голівку клонить. А дівчина за козаком Білі ручки ломить»; «Умер, умер пан полковник, ще й тихая мова, Зостається кінь вороний, золотая

зброя... Зброю беруть, коня ведуть, кінь голову клонить, За ним іде полковника, білі ручки ломить»; традиційно схиляють голову перед особами, старшими за віком, вищими за соціальним станом, перед жінкою, при вітанні, прощанні, у релігійних обрядах.

клóччя — грубе волокно, що його одержують як відхід під час обробки льону або конопель; символізує непридатність, ненадійність (звідки вирази [*як*] з **клóччя батіг**, *не вартий* [*фунта*] **клóччя**; навпаки, вислів *не з клоччя* уживається на означення сильної волі; наполегливий, невіддатливий); про дурного кажуть: «У нього в голові клоччя»; фразеологізм: **жувати клóччя** — набридливо повторювати те саме.

клúня = **стодóла** = **стодóля** (зменшене — **стодóльнька**) — будівля для зберігання снопів, сіна, полов тощо, а також для молотби, віяння і т. ін.; якщо комора була найважливішою спорудою, бо там зберігали зерно, то клуня, або стодола — найбільшою: туди звозили збіжжя, зібрані з поля снопи; казали: «Добрий квітень, мокрий май в клуні в серпні зроблять рай», «Якщо в стодолі кометиться (тобто молотять зерно), то в хаті веселиться, а коли тихо, то гостює лихо»; дуже цінувалася в господарстві; коли закладали клуню, то під перший стовп сипали тридев'ять усяких зернин, щоб із клуні збіжжя не виводилося; *див. ще повітка*. *Мокрий апріль, а сухий май, то буде в клунях рай* (прислів'я); *В пустій стодолі й горобці не тримаються* (прислів'я); *А вже ж твоя пшениченька в стодолі* (пісня); *Засіваю, голос ся накотить та й до тої сто-*

долоньки, де любко молотить (колумийка).

кльок *див.* свиняЗ.

клюй-дерево = клюй-дуб *див.* дятел.

ключ — 1) (зменшені — *ключик*, *ключенько*) знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін.; у переносному вживанні — засіб для розуміння, розгадування чогось, чогось, що оволодіння чимось, тому кажуть: «Золотий ключ кожний замок отворить», «Масний ключ і заіржавлену браму отворить»; з давніх часів символізує подарство, зокрема жіноче; коли співають: «Мед-вино пила, ключами дзвонила», то мають на увазі не просту робітницю, а господиню чи ключницю; господар, передаючи господарювання комусь у хаті, казав: «Дав йому ключі в своїй хаті»; за повір'ям, не можна класти ключі на столі, — «щоб не посаритися» (від того, що ключі як символ господарства не можна залишати без нагляду); здавна ключ фігурує в символіці природних явищ (пор. *золоті ключі* від вирію або раю, від неба, від дощу; ключниками вважали дволикого Януса — воротаря неба, святого Петра — воротаря раю, святого Юрія, святого Марка, а «золотими ключницями» деяких пташок); ключ фігурує у вільній обрядовості як символ господарства і як символіка спілки, родини; разом з тим ключ символізує і громадську та іншу спілку, оскільки означав колись кілька хуторів чи сіл, що становили єдину спільноту; на одній із запорозьких корогів у нижньому куті намальовано три сині ключі, перев'язані червоною стрічкою, а поряд на білій стрічці написано: «Союз украше-

ніє єдино». *Мати до церкви виходжає, срібними ключами хату замикає* (пісня); *Золотий ключик до кожних дверей надається* (М. Номис); 2) жердина з гачком, за який зачіплюють відро для набирання води з криниці; *див. ще журавель*. *Ой у полі криниченька — і ключ, і відро; Та вже ж моєї дівчиноньки не видно давно* (П. Чубинський); 3) зграя птахів, які летять один за одним, утворюючи ніби гострий кут, одна сторона якого коротша за другу. *А журавлі летять собі додому ключами* (Т. Шевченко); 4) у весняних народних іграх — ряд дівчат, що стоять одна за одною і беруться за талію; так само зветься і одна з таких ігор; *небовий ключ* (*див.*).

ключічки *див.* первоцвіт1.

ключ-трава, сон-трава, тирса[-трава], буркун-трава, трава-копитняк, морська трава, суданська трава, шовкова трава — народні (часто й наукові) назви рослин з однорічними зеленими м'якими пагінцями, які не дерев'яніють; здавна в народі використовують їхні лікувальні властивості.

клятва = клятьба — присягання, записягання, урочисте зв'язування себе якоюсь *присягою* (*див.*); з дохристиянських часів відома клятва на меч, тобто записягання мечем, який, цілуючи, кладуть поперед себе; *див. ще божба*. *Щоб мені волі не побачити... — поклявся він великою тюремною клятвою* (С. Васильченко); *Це була хвилинка нерушимої клятьби, яку завжди у день вокняжіння давали людям своїм князі Русі* (С. Скляренко).

кмет = кметь — народні назви селянина, хлібороба. *Два кметі, пан третій* (М. Номис).

книш (*мн.* *книші*) — 1) вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змазаного салом або олією; у гуцулів усередину кладеться суміш з вареної картоплі, овечого сиру, змішаного з петрушкою, часником та ін., а зверху — масло або солонину; не лише ознака ситості, а й традиційний об'єкт кепкування, іронії, тому кажуть: «Книш — не пиріг», «Не того тіста книш», «От тобі, Гандзю, книш!», «Кому книш, а кому шиш!», «Ми вас, книші, поважаємо, як є у віщо, то вмочаємо, а ні у віщо — вибачаємо й без цього поїдаємо»; обрядовий книш (особливу паляницю із загнутими догори і придавленими до середини краями) робили у старі часи перев. на поминки, на Багату та Голодну кутю. *Поки бабуся спече книші, у дідуся не буде душі* (М. Номис); *Де ти бродиш, моя доле? Не докличусь я тебе... Чи в будинках із панями Іси ласощі й книші?* (пісня); 2) тільки *книші* — рід народної вишивки на сорочці.

княгиня — 1) правителька князівства або дружина князя. *Княгиня Ольга*; 2) (зменшено-пестливі — *князінечка*, *князінька*) у весільному обряді — наречена, молода. *Ой гляди, мати, гляди, що тобі бояре привезли: привезли скриню й перину і молодую княгиню* (пісня); 3) народний старовинний весняний хоровод з піснями.

князь — 1) голова роду, племені або союзу племен, що зазвичай стояв на чолі військової дружини, пізніше — правитель князівства, згодом — титул, дарований царем (королем); у переносному вживанні — представник багатого і знатного стану, тому іронізують: «Коли

з гряді та вийде в князі, то доброго не буде». *Князь Ігор, Князь Вишневецкий; Князь Борис все плуги кував та людям давав* (М. Номис); 2) у весільному обряді — наречений, молодий (звідси *підходити під князівський вінець* — вінчатися і прокляття: «Щоб ти під князівський вінець не підійшов!»). *Дружечки, панянки! Оступіться з лавки. Пропускайте дорогу Князеві молодому* (І. Нечуй-Левицький); 3) старовинна весняна хороводна молодіжна гра, у якій «князь» шукає собі пари.

кобеняк — 1) старовинний суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою (кобою); каптан, кирея; оскільки одержина досить широка, її вдягали взимку поверх кожуха; відлогу ще називають *каптуром*, *бородницею* чи *богородницею*; це сукняний мішок для голови з прорізами для очей, а іноді й для рота, призначений для захисту голови та обличчя від негоди (дощу, морозу й вітру); саму відлогу подекуди звуть *кобеняком*, а сам одяг *свитою* з *кобеняком*, а подекуди *сіряком*. *Як цупко він нап'яв на плечі кобеняк* (Є. Гребінка); 2) (зменшене — *кобенячок*) вид старовинного чоловічого плаща з відлогою. *Почув тепло козак та і скинув кобеняк* (приказка).

кобешь *див.* кібешь.

кобза (зменшено-пестливі — *кобзонька*, *кобзочка*) — старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент; попередниця бандури; Ф. Колесса визначає кобзу як музичний інструмент, менший від бандури, на три-сім струн), а іноді і як саму бандуру, коли вона перебуває в руках старців, які ходять з нею по

торгах та базарах і грають на ній наспівуючи (звідси й назва бандуриста — *кобзар*); у П. Куліша кобза (і як музичний інструмент і як поетичне слово) — символ українського відродження: «Кобзо, ти наша утіха єдина... Поки прокинетесь сонна країна, Поки діждеться своєї весни, Ти там по хатах убогих дзвони». *Сидить на могилі, на кобзі грає-виграває, жалібно співає* (дума); *На речах — як на кобзі* (М. Номис).

кобзар — 1) український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі чи бандурі; за козацьких часів кобзарі як мандрівні співці часто виступали в ролі розвідників, зв'язували, народних трибунів; за це їх тяжко карали; відомо, що за закличні виступи проти поляків трьом кобзарям — Прокопові Скрязі, Василеві Варченку, Петру Соковому — було відтято голови; П. Куліш про сподвижницьку роль кобзаря (і співця і поета) писав: «І ласки не шукай ні в духів, ні в голоти, Дзвони собі, співай в святій самоті». *На могилі кобзар сидить Та на кобзі грає* (Т. Шевченко); *Де кобзар, там і поводар* (приказка); 2) (з великої літери) народний поет, співець, виразник художнього слова, народної думки, національних змагань; **[Великий] Кобзар** — у народі — Тарас Григорович Шевченко. *Кобзарю! не дивись ні на хвалу темноти, ні на письменницьку огуду за пісні* (П. Куліш).

кобила — 1) самка жеребця; лошниця; у народі уособлює робочу силу, тому кажуть (часом з гірким гумором): «Вези, кобило, хоч тобі не мило», «Ідь, кобило, хоч три дні не їла», «Мило чи не мило, вези,

сива кобило», «Стара кобила борозни не псує»; часом уживається образно, уособлюючи ледаря («Знає кобила, що віз поломила», «Циганська кобила день біжить», «три лежить»), роззяву («На кобилі їде, а кобили шукає»), недотепу («Пришій кобилі хвіст, а в кобили свій є»), святенництво, лицемірство («В середу постила, а кобилу вкрала»), жагу до життя («Кобила здихає, а все траву хапає»). *Норовиста, як кобила* (М. Номис); *Старій кобилі не брикаться, сивій бабі не цілуватись* (М. Номис); *Не кобила для сина, а сіно для кобили* (прислів'я); *Кобила з вовком мирилась, та додому не вернулась* (М. Номис); прикметник — **кобильячий**; **кобильяча голова** — у народі — символ смерті; **кобильяче молоко** *див. молокоб*; *див. ще кінь* 1; 2) спочатку стовп із перекладиною, до якого прив'язували для покарання батою, пізніше лава або поміст, на якому тілесно карали батою засуджених. *Пронав і я; та не в шинку, А на кобилі* (Т. Шевченко).

коваль — 1) майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети; ремесло здавна поважане в народі, бо давало добрий заробіток («У коваля руки в золоті», «У коваля руки чорні, а хліб білий»); про майстра на всі руки кажуть: «І коваль, і швець, і кравець, і на дуду гречь»; крім поваги, коваль здавна вселяв і забобонний страх: таємнича обстановка, в якій працює майстер, закурена кузня, вогонь, розпечений метал, сам вигляд коваля, — все це вселяло вірування, що коваль — чаклуни, химеродники; до того ж коваль кували як потрібні в житті людини речі, так і смертоносну

зброю; тому в народних легендах природу ковальського ремесла приписували то Богіві, то дияволіві. *Коваль клепає, доки тепле* (М. Номис); *Добре тому ковалеві, що на обидві руки кує* (М. Номис); *Не ті їх [кайдани] ковалі кували, Не так залізо гартували* (Т. Шевченко); 2) у народі — батько новонародженого (на хрестинах).

ковбаса (зменшене — **ковбаска**) — продукт харчування, приготовлений зі шматочків м'яса і сала, м'ясного фаршу, круп і т. ін., якими начиняють кишку або оболонку зі штучної плівки; ковбаса, особливо домашнього виготовлення, — улюблена страва українців («Якби ковбаси та крила, то вже б луччої птиці й на світі не було!»); ознака примирення («Як ковбаса і чарка, то минеться сварка»); застерігають: «За шматок ковбаси чортові душу продаси»; на весіллі — «кожній свашці по ковбасці». *Всяк ласий на чужі ковбаси* (М. Номис); *Ковбаса — слава, а капуста — страва* (приказка).

ковдра = **ковдя** — 1) грубе домоткане рядно для вкривання чи підстилання; пізніше — коц із підшивкою, а також фабричне одягло; 2) тільки **ковдя** — іронічно про неповоротку, невправну господиню.

ковіла = **ковіл** = **тірса** [-трава] = **кійло** — трав'яниста степова рослина родини злакових з вузькими листками та квітами, зібраними в пухнасті волоті; у народній творчості символізує волю, оскільки південні степи, де вона росте, пов'язані з козацьким життям, походами, духом свободи; трава є ідеалом краси для жіночого волосся: «Ой коби в мене такі косоньки, та-

кі жовтенькі, як се кійло»; не випадково ківилу за м'якість прозвали також *шовквою травю*; пор. у величальних піснях: «А в того коня шовковий хвостик, А в того коня кійлова грива, Кійлова грива коня покрила»; кійло (ковіла) має не лише красу, а й силу, яку теж передає коневі: «На горі Іванко ходить, шаблею кійло косить, Під кониченька носить Та кониченька просить: — Їж, коню, те біле кійло, Щоб здужав за Дунай плити, Нашу Марусеньку увезти»; коли кажуть: «Часом і межі кропивою росте кійло», мають на увазі, що гарна добра, совісна людина знайдеться і серед негідного оточення; шум і свист тирси під час вітру, особливо сильного, віщують смерть: «Ой коли ж тебе, серденько, ждати? — Як стане по степу вітер повівати, очерет та траву по степу розсинати, тоді, моя мила, мене ждати-підждати. Тоді питай вітра буйного: — А де ти подівався, молодий козак? — А вітер буйний у отвіт промовить: — ой лежить козак убитий та у полі під рокиною». *А по степу-долині ковила сивіє, А скрізь по ковилі свистули вітер віє!* (пісня); *Жита похилились, де наслися ваші коні, де тирса шуміла* (Т. Шевченко); *Де ковила, там і хліб* (приказка); *Стирчали біляві пухнасті вінчики тирси, співучої степової трави* (Олесь Гончар).

ковінька — 1) палиця із загнутим кінцем. *Нашому Нечитору на руку ковінька* (М. Номис — тільки того й треба); 2) народна дитяча гра, що нагадує сучасний хокей, коли палицею із загнутим кінцем ганяють обрубок дерева або камінець; якщо гравцеві випадає бити, то кажуть: «На руку ковінька!»; вираз

згодом став фразеологізмом на означення «саме цього й треба» (Словник Грінченка).

ковтун — жмут збитого волосся, вовни, шерсті; при захворюванні шкіри на голові в людей або під гривною у коней волосся сплутується в ковтуни; раніше боролися з ковтунами як із нечистою силою — їх вирізали і закопували в землю; символізує неприємності, клопіт, тому ковтуна треба негайно позбутися: «Лучче відразу ковтун з голови збути!». *І довгі коси в реп'яхах О поли бились в ковтунах* (Т. Шевченко).

ковчег — судно, в якому, за біблійним міфом, урятувався від усе-світнього потопу Ной зі своєю родиною та тваринами (звідси вираз *Нойв ковчег*).

когут *див. півень*.

кожум'яка — 1) ремісник, що виробляв сирицю (буквально — м'яв кожу); мнець, чинбар; 2) **Кожум'яка Кирило** — легендарний київський змієборець, який убив змія, що вимагав великої людської данини і щоденно пожирав усіх; *див. ще двобій*; казковий образ (пор. однойменну українську казку); уперше згадується у фольклорі Київської Русі; відтворено в художній літературі (О. Олесь, І. Кочерга, П. Тичина та ін.).

кожух (зменшене — *кожушок*) — довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкури хутром до середини; згадується в пам'ятках XII ст. і в «Слові о полку Ігоревім»; у козацькі часи звичайний чоловічий і жіночий одяг; у різних місцях кожухи мали відмінності у крої й оздобленні; як про важливий ат-

рибут зимового одягу кажуть: «Без кожуха скруха», «Без кожуха нема духа», «Кожух та свита, то й душа сита»; ознака статків, заможності, тому кажуть: «От такі наші вжитки: ні кожуха, ні свитки» або «Ой будь, зятю, багатий, як той кожух пелехатий!»; про недоречну пораду кажуть: «Теплий кожух, не на мене шитий». *Казав пан — кожух дам, та слово його тепле* (прислів'я); *Трудно літом без корови, а зимою без кожуха* (приказка); *Чужий кожух не гріє* (М. Номис).

кожушанка — шуба з овечої шкури, покрита зверху сукном і т. ін.

коза — 1) (зменшено-пестливі — *кізка, кізонька, кізочка, козунька; козеня = козля = козятко* — маля кози) невелика рогата жуйна тварина родини порожисторогих, що дає молоко, м'ясо тощо; самиця козла; за старими повір'ями, козу пов'язують з нечистою силою: «Кози — то чортові вівці. Та й уся подоба в них, як у чорта» або «Коза всюди пролізе, бо в неї по коліна дідьчі ноги»; якщо вівці — «Божа худоба», то коза — «дідьча»; в цілому образ чорта в уявленні народу набирає багато зовнішніх рис самця кози; кіз мало цінували, тому в М. Номиса: «А з вас, сучі сини, зроблю те, щоб ви і кози не купили», «Швець не купець, а коза не товар»; або ще кажуть: «Набереш грошей, як дід на козу»; однак коза символізувала і позитивне (*див. коза*⁴); коза вигодувала бога Перуна; у фольклорі коза і козел — об'єкти жартівливих та іронічних характеристик — в'дливості, вредності, ненажерливості, нерозумності, малокорисливості («Колись і в нашій кози хвіст виросте»); існують прикмети, — «пострижеш

козі бороду — не дасть молока», «де коза ходить, там жито родить»; об'єкт традиційних порівнянь («стрибає, як коза», «не витріщайся ні на кого, як коза на різника»); кучий хвіст тварини виступає об'єктом порівняння у проклинній формулі: «Щоб тобі віку, як у кози хвіст!»; персонаж народних казок, звідки примовлянка: «Я коза ярая, півбока драная, півбока луплена, за три копи куплена, тупу-тупу ніжками, сколю тебе ріжками, під піч хвостом підмету!»; побажання «Щоб тобі дика коза приснилася!» свідчить про віру в нещасливий вищий сон з цією твариною; *див. ще козел*², *пап*². *На похиле дерево і кози скачуть* (М. Номис); *Пішов туди (Туди тебе зашлють), де козам роги правлять* (приказка — у Сибір, у заслання взагалі або у в'язницю); *А я тую кізоньку пасла та пасла* (П. Чубинський); 2) *див. дудка*²; 3) народна весняна гра, коли дівчину, що зображує козу, дражнять інші, вона за ними ганяється і яку вплимає, та стає козою; 4) **водити козу** — старовинна святкова вистава-обрядодія на Різдво або під Новий рік, коли гурт парубків (один з них перевдягнений «козою») ходить з вітаннями по хатах, «коза» танцює під музику, хлопці співають обрядових пісень; коза у різдвяній виставі символізує плодючість, майбутній урожай, тому співали: «Де коза туп-туп, Там жита сім куп, Де вона рогом, Там жито стогом, Де коза хвостом, Там жито кустом»; як фразеологізм у наш час пересомислився на означення «гуртом розпивати алкогольні напої тривалий час протягом дня чи кілька днів підряд, перев. у різних місцях»; 5) народна назва в'язниці;

6) **Коза-Дереза** *див. дереза*⁴; 7) велика гаківниця, щось середнє між рушницею й гарматою; з'явилася в Україні на озброєнні в XVI ст.; 8) = **Спасова борода** (*див.*).

козак — 1) (зменшено-пестливі — *козачок, козаченько*) в Україні XV—XVIII ст. — вільна людина з селян або міської бідноти, яка тікала на південні землі (у пониззя Дніпра) й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини; також будь-який представник Запорозької Січі; за-порожець (тому кажуть: «Не втекти козаку від Січі», «Як козак у Лузі!»); козак — ідеальний образ української душі, носій та оборонець найвищих суспільних і духовних цінностей людини; сміливий захисник рідної землі, України, він завжди вмів знайти несподіваний, сміливий і часто неймовірний вихід із найскрутнішої ситуації, тому кажуть, що «козакові сам чорт не брат»; деяким козакам приписували якусь таємничу силу і прозивали їх *характерниками* (*див.*). *О милій Боже України, Не дай пропасти на чужині В неволі вольним козакам* (Т. Шевченко); *Виситали козаченьки з високої гори: поперед козак Хмельницький на воронім коні* (пісня); *Буде тобі, моя доню, лихая година, що ти того козаченька щиро полюбила* (пісня); у сполученні: **вільний козак** — про людину, яка вважає себе ні від кого не залежною; 2) **вибірний козак** — економічно не залежний козак, що з власною зброєю виконував військову службу; поділ козацтва на виборних козаків і підпомічників відбувся 1734 р. за реформою російського уряду; 3) **паланковий ко-**

зак див. гніздюк); 4) у переосмисленому значенні — парубок, юнак взагалі. *Козак хоч куди!* (приказка); *Ой ти, козаче, ти, хрещатий барвінку* (А. Метлинський); *Під тією калиною стоїть козак з дівчиною* (А. Метлинський); *Еней був парубок моторний, І хлопець хоч куди козак* (І. Котляревський); 5) веселий, жвавий український народний танець, спочатку поширений серед козацтва, а також музика до цього танцю; відомий як танок залищання. *Парубки починали козака* (І. Нечуй-Левицький); 6) тільки **козачок** — у давньому дворянському побуті — хлопчик-слуга; таким служником був, зокрема, юний Тарас Шевченко у пана Ангельгардта; 7) тільки **козачок** — народна дитяча гра, а також лозинки, що використовуються в ній.

козачка — старовинний короткий верхній жіночий і чоловічий одяг з тонкого фабричного сукна; різновид свити.

Козаччина — доба в історії України (друга половина XV—XVIII ст.), коли козаки вели визвольну боротьбу проти шляхетської Польщі й турецько-татарських загарбників. *Тільки «чорні могили», ці велетні степові, ці єдині свідки давньої бувальщини, славної Козаччини, тільки-тільки що мріють* (Л. Яновська).

козёл — 1) дика жуйна тварина родини порожнисторогих, що живе перев. в горах; символ життєвої (зокрема молоді чоловічої) сили; 2) = **цап**; самець свійської кози; здавна мав обрядове значення у святкових забавах (див. *ще коза́4*); у свідомості народу пов'язується з чортом, якого зображували схожим на козла; козла тримали в

стайні, щоб домовик ним їздив і не заїжджував коней; впертість козла-цапа породила вислів *ставати цапки*; маловартісність козла передає вислів *пропав ні за цапову душу*, тобто «марно пропав»; символізує також глупоту; разом з тим у народній загадці цап — символ місяця: «Цап, цап по полю басує, з цапенятами гарцює, поки буде гарцювати, поки вовк буде спати» (місяць і зірки доти будуть на небі, доки не зійде сонце). *З козла ні шерсті, ні молока* (приказка); *Козел меле, козел меле, коза насипає* (Ганна Барвінок); *Витріщив очі, як козел на нові ворота* (М. Номис); 3) різновид гри в доміно, карти; 4) **водити козла** — народна обрядова гра (на Масницю) з піснями про козла; 5) тільки **козлі** — крокви у гуцульських хатах.

Козеріг — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 22 грудня — 19 січня; охоронцем зодії виступає Перун.

козир — виграшна карта; звідси *козирем дивітисся* — мати задиркуватий вигляд, певний своєї перемоги, а також *козир-дівка* (= **молодийця**) — про сміливу, спритну, гостру на язик дівчину (молодицю). *До всякої масті козир* (М. Номис); *Та як його й не задивитися на таку козир-дівку?* (Панас Мирний); «*Козир-дівка*» (повість Г. Квітки-Основ'яненка).

козуб (зменшене — **козубець**) = **козубень** = **козубня** (зменшене — **козубенька**) — ручний кошик із лубу або лози. *Як не гриб, то не лізь у козуб* (М. Номис); *Гиря-мокотиря, собаки дражнила; собаки за нею, вона з козубнею* (М. Номис); *Із лик плетені козубеньки, З якими ходять*

по опеньки (І. Котляревський); фразеологізм: **козубом стати** — про мокрий грубий одяг — замерзнути, забутиш, зробитися твердим, як кора.

колач див. **калач3.**

колачини = **колачання** — у Галичині — четвертий день весілля, коли молоді одержують подарунки; на Гуцульщині відомі ще *похрєсні колачини* після *ввбдин* (див.), коли за святковим столом господар клав перед кумою, а господиня — перед кумом 8—12 великих колачів (див. **калач3**), примовляючи: «Просим кумів колачі — від Бога великі, від нас малі»; колачини відбувалися й по смерті дитини; колачі клали на землю, а потім подавали кумам за душу померлої дитини.

кóлесо — 1) (зменшені — **колісцє**, **коліща**, **коліщатко**) коло зі спицями або суцільне, що обертається на осі й надає руху екіпажеві та іншим засобам пересування; продуктом асоціації руху колеса з рухом сонця виступає вислів: «Колесом сонечко вгору йде»; пускали з гори колесо, обмотане запаленою соломою, — «щоб завжди сонце світило», пор. символіку сонця у пісні: «Крокове колесо вище тину стояло, Много дива видало. — Чи бачило, колесо, куди милий поїхав?»; у Галичині відоме *вербове колесо* — коло дівчат у веснянкових та літніх обрядодіях (див. *ще дуб4*); має також охоронне значення (колесо уподібнюється чарівному колу), зокрема *борозенне колесо*, яким обводили навколо хутора, засіяної ниви, надівали на кілок біля худоби; виступає символом обережності («Оглядайся на задні колеса»), житейської мудрості («Задні колеса йдуть за передніми»),

простоти й зручності («Чудеса — не колеса: самі котяться»). *Найслабше колесо найдужче скрипить* (прислів'я); *Загули колеса, котячись по рівному шляху* (Панас Мирний); фразеологізм: **п'яте колесо у вбзі** — зайвий, непотрібний (про людину); див. *ще Коляда́1*; 2) **млинове** (млинське) **кóлесо** — колесо водяного млина; 3) **криве колесо** — не зовсім ясний фольклорний символ; можливо, символ сонця; у народі кажуть: «Мартин — криве колесо»; якщо це пов'язано з днем Мартина 9/22 листопада, то вже тоді випадає сніг, отже, сонце пішло круто на зиму, і потрібні вже не колеса воза, а полози саней; 4) за часів Козаччини — коло людей, що збиралися на сходку, на збори козацької ради та ін.; можливо, криве колесо асоціюється з кривим танком; у сполученнях: **віщове** (**судис**) **кóлесо** — збори запорозьких козаків для суду над товаришами; **радіс колесо** — козацькі збори для розв'язання ділових питань; 5) народна дитяча гра; також **дурне колесо** — різновид дитячої гри; діти, які взяли за руки, утворюють обертове коло, що постійно вивертається то всередину, то назовні.

колесування — дуже жорстока середньовічна смертна кара через ламання кісток на спеціально обладнаному колесі, що крутиться. *Відом же тут колесували і всіх шептух і ворожок* (І. Котляревський).

коливо — поминальна кутя у вигляді каші з пшениці (коливо — з грецьк. — «варена пшениця»), ячменю, рису і т. ін. з солодкою підливою (з меду); коливо несуть при похороні перед труною і ним по-

чинають поминальний обід; коли-во споживали на поминках у Зелених святя; разом з узваром (варом) вважалася здавна *Божюю їжею*, бо була їжею для добрих духів бога Лада та душ покійників; для її приготування береться зазвичай «досхідна» вода (сама кутя має бути приготовлена також до сходу Сонця); у давнину піч розпалювали для цього «живим вогнем»; Хв. Вовк пише: «Одварені у воді зерна пшениці або ячменю з медом та зварені також у воді сушені овочі нагадують неолітичну епоху». *От тільки коржиків та колива з ситою На поминках душа... лизне?* (П. Гулак-Артемівський).

колисánка = **колискóва** — коліскова пісня як один із фольклорних жанрів; деякі уривки з коліскових пісень стали приказками: «Колишу, колишу, а як заснеш, то тебе лишу», «Оце тобі наука: колісала мене, колиши й онука»; *див. ще кіт* 1,3.

колі́ска (зменшене — *колі́сочка*) — невеличке ліжечко для спання і колісання дитини; здавна коліска в Україні була підвісна, тому дитину заколисували гойдаючи; не можна колісати порожню коліску, — «бо в ній таким чином дідько колишеться»; клали в коліску залізо або хрестили ножем (залізом) з охоронною метою. *І найбільші люди мали малу коліску* (приказка); *Яке в коліску — таке й в могилку* (приказка); *лице мене у колісці мама колісала, А я уже помаленьку на хлопців моргала* (коломийка); *Мальована колісочка, засни мала дитиночка* (коліскова).

коліскóва *див.* **колисánка**.

Колі́га *див.* **каліта** 1.

Колі́вщина (від *колі́й*) — велике народно-визвольне повстання селян Правобережної України в 1768 р. проти польсько-шляхетського гніту (яскраво зображене в історичній поемі Т. Шевченка «Гайдамаки»); було жорстоко придушене, а над його керівниками вчинено розправу; про це у пісні: «Ой зав'язали та попарували, Ой як голубців у парці, Ой засмутилась уся Україна, А як сонечко в хмарці». *Батько діда просить, щоб той розказав про Колі́вщину* (Т. Шевченко).

колі́но (зменшене — *колі́нце*, *колі́нко*) — 1) суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкову кістки; місце згину ноги; на колінах волосся не росте, звідси «лисий (голова), як коліно»; ставання на коліна (навколішки) — акт покори, вшанування, набожності; у колядці співають: «На колінця впадають, Владци Богу честь дають»; 2) рід, покоління, пор. у Біблії: «Через тебе й твого потомка благословлятимуться всі коліна на землі»; коли когось виводять з «великого коліна», то йдеться про людину знатного роду, походження.

колі́сниця: *вогня́нн колі́сниця* (*див.*).

ко́ло — 1) замкнена крива, всі точки якої однаково віддалені від центру; у Г. Сковороди коло — символ Бога та вічності, бо в колі немає ні початку, ні кінця; у вродженні — найважливіша фігура, охоронний вал; обвести колом, обгородити — забезпечити щось або когось (наприклад двір господаря забезпечений, бо «білим залізом огородився»; пор. у весільній пісні: «Марусю мати родила, місяцем обгородила, сонечком підперезала, на село виряджала»); до магич-

них дій належать водіння кози та оборювання плугом; обведене чарівне коло робить річ недосяжною для нечистої сили: або вона не бачить того, що в колі, або не в змозі дістати; у сполученні: *млинове́ ко́ло* — колесо млина; *див. ще Коляда* 1. *Ой колом, колом до гори місяць (сонце) іде* (пісня); *Ой зійди, зійди ясний місяцю, як млинове́ коло* (П. Чубинський); дієслово *колува́ти* — рухатися по колу або їхати в об'їзд; *Волю колувати, як бідувати* (прислів'я); *Хто колус, той дома не ночує* (М. Номис); 2) старовинний хороводний танець, виконавці якого розгашовуються ланцюжками, у вигляді замкненої або розімкненої кривої); *кривий та́нець* (*див. та́нець* 3). [Перелесник:] *Там мої сестриці, там гірські русалки, вільні Літавиці, будуть танцювати коло по траві* (Леся Українка).

колоді́й = **колода́ч** — 1) великий ніж із дерев'яною колодкою, що його носили в піхвах при поясі; 2) ремісник, що виробляв колеса; колісник; 3) (з великої літери) тільки **Колоді́й** *див.* **Масни́ця**.

колодкі́ (*одн. коло́дка*) — 1) у давнину — масивні дерев'яні кайдани, які надівали на руки, ноги і шию заарештованому (звідси *забивати в колодкі*); були засобом великого покарання і називали ще *коло́дою* («Залишався, як Берко в колоді»); людина в колодах (колоді) не могла поворухнути ні руками, ні ногами, все тіло було зігнуте під гострим кутом, і руки витягнені в одну лінію з ногами; 2) стародавні молодіжні ігрища в останній день Масниці, на Запусти; парубкам і дівчатам, які не взяли шлюбу у М'ясниці, прив'язують колодку як кару, від якої можна відкупити-

ся лише грішми або горілкою; колісь це було брусся з дірками для рук і ніг, пізніше його замінили стрічками з квітками, які чіпляли і парубкам, і дівчатам; *див. ще М'ясни́ця*; 3) в українському селі — вечірні вуличні зібрання молоді у святкові дні на дерев'яних брусах (колодках, колодах), складених біля якого-небудь подвір'я, городу і т. ін.; супроводжуються зазвичай розвагами, іграми, співами, танцями тощо; різновид *вулиці* (*див.*); кажуть: «Сядьмо на колоді, поговорім о пригоді». *Усі хлопці на колоді, а мого немає* (А. Метлинський).

коло́дязь — глибока *крини́ця* (*див.*); тому часто воду з нього в Україні дістають за допомогою *журавля* (*див.*), у І. Нечуя-Левицького: «Бачила вона колодязі з височенними журавлями»; символіка колодязя пов'язується з символікою води; заглядали на святки в колодязь, щоб побачити там свого судженого; винний колодязь символізує шлюбне життя: «З винного та колодязя Да Маруся воду брала»; з іншого боку, глибокий колодязь, з якого не можна набрати води й напитися, символізує безнадійну любов. *В ліс дров не возять, а в колодязь воду не лять* (прислів'я); *Коли колодязь висихає, вода честь має* (прислів'я).

коломи́йка — 1) українська народна, перев. жартівлива, пісенька-співанка з 2—6 рядків. *Як я тую коломи́йку зачую, зачую, Через тую коломи́йку дома не ночую* (Я. Головацький); *Ой співанки-коломи́йки, в'язанку з них в'язу, Як попросять заспівати, я ся не відкажу* (коломи́йка); 2) гуцульський масовий народний танець, основною фігу-

рою якого є замкнене *коло* (див.); 3) рід вовняної торби, що її гуцули носять через плече.

Коломія — місто в Галичині (тепер — Івано-Франківська область), яке дало назву малому жанрові пісенного фольклору — *коломиїкам* (див.).

колупати піч див. *піч, свѣтання*.

колчуга — частина старовинного захисного військового спорядження у вигляді сорочки з металевих кілець; див. *ще збрѣя*.

колѣчка див. *перекотипѣле*.

Коляда — 1) у дохристиянських віруваннях — богиня Неба, мати Сонця, дружина Дажбога; ім'я походить, можливо, від слова *коло* — старовинної назви сонця (хоч імовірно й те, що від лат. *calendae* — перший день кожного місяця; також натяк на цикл зимового повороту Сонця; див. *календи*); за легендою, Коляда навчила робити колесо; на її честь стало свято народження сонця (що «колесом ходить»), яке припадало на кінець грудня — початок січня; центральне хліборобське свято, що святкується два тижні — від 25 грудня по 6 січня за ст. ст., особливо вечір перед Різдвом, коли вітають «Будайте здорові з Колядою!»; здавна був звичай, аби господар ховався під час святкової вечері за сніп чи за хліб (за пироги), — «щоб і другого року не видно було світу за стійками, за копами, за возами та за снопами»; популярність язичницького свята Коляди змусила християнську церкву підпорядкувати йому свято Різдва Христового, коли співають колядки (див. *ще сонце*3). *Будьте здорові з Колядою!* (М. Номис); *На Коляду уночі три-*

щить, а вдень плющить (приказка); 2) (з малої літери) = *колядки* — обряд колядування (славлення Різдвяних свят піснями); дієслово *колядувати* та іменник *колядування* — співати (співання) колядок, [брати] участь в обряді, пов'язаному з виконанням цих пісень; іменник *колядник* (ж. *колядниця*) — той (та), хто колядує; див. *ще обдарування*. *Збирають колядувати, як вже й щедрувати пора* (М. Номис); *Під вікном колядник човпється* (П. Чубинський); 3) (з малої літери) = *колядка* — обрядова різдвяна пісня, що виконується у вечір 25 грудня/7 січня на Різдво; раніше колядували все свято Коляди; колядки — це величання з вірою в те, що сказане в них про господаря та його родину обов'язково сповниться, і цим колядки наближаються до заклять, тобто не лише накликають щастя й здоров'я, а й відвертають нечисту силу; серед колядок є чимало стародавніх зі славленням майбутнього врожаю; найдавніші колядки — це колядки космологічного типу, які оповідають про створення світу (у них фігурують космічне море, Світове дерево, птахи — творці світу, яких потім заступають сонце і місяць, пізніше Бог і апостоли); окрему групу становлять колядки з біблійною тематикою; колядують поодиночі або гуртом на чолі з «березою» (див. *береза*2). *Пустить його до хати, він вам буде коляди співати* (П. Чубинський); 4) (з малої літери) — винагорода колядникам за пісні й вітання з нагоди свята Різдва Христового, раніше — народження сонця. *Он пан іде, коляду несе: коробку вівса, наверх ковбаса* (пісня); *Стань у ряду — дістанеш коляду* (приказка); 5) див. *дідух*2.

комар — 1) (зменшено-пестливі — *комарик, комаронько*) двокрила кровосалсна комаха з довгим тільцем і хоботком; цікавою щодо своєї сюжетності є народна загадка про комара: «Ходить циган по долині та все каже: «Гоцки, гоцки! Не боюся ні царя з Москви, ні короля з Литви; лише не маю волі над рибою в морі»; за повір'ями, комар — витвір диявола («Чорт дав комарі, а Бог — огонь»); символізує мізерність («3 комара роблять слона», «Ніхто не чув, як комар чхнув»), слабкість («Він і за комара сили не має»), уїдливість («Комар і цареві на носі грає», «Комар як ворон: де сяде, там і клює»); відомою є народна пісня про комарика, який «на мусі оженився»; як пише Є. Онацький, пісню цю складено як сатиру на козака Олексу Розума, який одружився з російською царицею Єлизаветою і став Розумовським, що спричинило до відновлення українського гетьманства в особі його брата Кирила («учинився» тоді великий «шум»); але цариця померла, і на її місце прийшла Катерина II, — «де взялася шура-бура, вона ж того комарика з дуба здула». *Кусає комар до пори* (М. Номис); *Пішов на комара з дрючком, а на вовка — з швайкою* (прислів'я); *Вилетіла муха з хати комарика рятувати* (пісня); 2) народна дитяча гра.

комета — небесне тіло, що має яскраве ядро й туманну оболонку, від якої тягнеться довга смуга світла, що нагадує хвіст; здавна вважають, що комети віщують нещастя; про це читаємо в літописах, зокрема в Іпатіївському під 1265 р.: «Явися звізда на востоці хвостатая, образом страшним, іспущающе од себе лучи великі. От видіння же сея

звізди страх обя вся чоловіки і ужасть. Хитреці же, смотривше, тако рекоша: Мятаж велик будет в земли. Бог спасе Своєю Волею, і не бисть ничтоже». *Он бачите: над Чигрином Мітла простяглася* (Т. Шевченко).

ко́мин (зменшене — *коминѣк*) — 1) передня (нижня) частина димходу варистої печі; за повір'ям, звичайне місце перебування нечистої сили, тому кажуть: «У самій печі сам чорт палить». *Забілів комин, зачорнів рядок горшків на полиці* (І. Нечуй-Левицький); 2) димар на даху (звідки *коминѣ* — податок, що платили колись з кожного коми́на); за повір'ям, через комин вилітає і влітає відьма на мітлі (див. повісті М. Гоголя зі збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки»); 3) **женити** (**женіння**) **комина** — обрядодія (на Поліссі) на Семенів день (1/14 вересня), пов'язана із запаленням посвіту біля коми́на, прийманням гостей, з куштуванням обрядових страв, побажанням господарям доброго врожаю та достатків; пов'язана з початком весільних обрядів (засиланням сватів, заручин); коли приходили сватати дівчину, вона неодмінно мала колупати піч чи комин; тому й кажуть: «Дівка гарненька полюбити коми́на раденька»; див. *ще піч, свічка*4, *посвіт*2.

комбра = **комѣря** (зменшено-пестливі — *комірка, коміронька, комірочка*) — 1) окрема будівля в сибібі для зберігання зерна тощо («Ой мала я у коморі гречку та й носила по мішечку»), символізує статки, тому кажуть: «Роби на дворі — буде й у коморі»; «В мене дві повні комори: в одній злидні, в другій горе», «В коморі пусто, в

стодолі порожньо, а в хаті лиш одна верета»; раніше служила також місцем ночівлі для дорослої дочки чи сина. *Ти в коморі, я надворі, Вийди, серце, злічим зорі* (А. Метлинський); *Він [купець] у дворі комору збудував* (Л. Глібов); 2) відділена частина хати, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо. *Весело вам, дітки, В горнищях просторих; Істоники чи питки — Всього є в коморах* (П. Грабовський); *Да мати гуляти да не пускала, Да й у комірочку да й зачиняла* (П. Чубинський); 3) у весільному обряді — місце першої подружньої ночі молодих і сам ритуал першої шлюбної ночі; готували в коморі шлюбну постіль для молодих, у головах клали хліб і сіль, ставили образ; свашки співали: «Ой, хто буде спати, Будем йому на постіль слати: Соломку в головки, сінця під колінця, А м'яти під п'яти, Щоб було м'яко спати»; старости тричі благословляли молодих, після чого дружка вів молодих за кінці хустини до комори; так само урочисто здійснювався і обряд виведення молодих із комори і ввходження їх до гостей, після того як демонструвалася сорочка молодої після шлюбної ночі (*каліна — див.*).

конвалія — багаторічна трав'яниста рослина, що цвіте дрібними білими квітами, схожими на дзвіночки; застосовується в народній медицині, парфумерії; на Волині віддавали перевагу горіччаному настою конвалії, вирваної з коренем у «святую середу»; у народі — символ незайманості, цноти, дівоцтва, віднайденого щастя.

коники — рід народного узору для вишивки на сорочках.

коно́вка = **коні́вка** (зменшені —

коно́(і)вочка, коно́(і)вонька) — 1) стара назва відра. *Посилаю з коновками по воду* (Я. Головацький); 2) = **кінва** — висока, здебільшого звужена вгору кварта. *Мужики — то конівками, А баби — то все чарками* (І. Манжура); *Ой вип'ю, вип'ю коновоньку меду* (П. Чубинський).

Конона (Святого Конона) день — за церковним календарем, день Мученика Конона Памфілійського, що відзначають 5/18 березня; Конон займався садівництвом, тому його називають ще *Горóдником*; у народі Конона вважали покровителем коней (можливо, на підставі співзвучності слів *Конон* і *кони*); за легендою, у Конона були коні, на яких він возив самого святого Іллю; не можна було напиватися та бути п'яним цього дня, — «бо коні будуть носити».

коно́плі (зменшено-пестливе — **конопéльки**) — однорічна трав'яниста рослина, зі стебел якої виготовляють прядиво, а з насіння видобувають олію; також виготовлене на прядиво волокно цієї рослини; пахкі, дурманливі, вони здавна мають сексуальне значення для чоловіків і жінок; високі, вони були й добрим сховищем, тому казали: «Лізь у коноплі» або «Вискочив (вирвався), як Василь (Пилип) з конопель»; останній вислів пересемислений на означення чогось несподіваного, неочікуваного, необдуманого; об'єкт каламбуру, нісенітничі: «Сім день конопель, а матірка три дні»; за сильний запах конопель вважали їх охоронним засобом від нечистої сили (підв'язувалися коноплюю на Івана Купала, тоді відьма нібито нічого не могла заподіяти); як чарівний

засіб уживали конопляне сім'я; проти Андрія дівчата його сіяли з примовляннями-побажаннями вийти заміж; думки про шлюб і весілля пов'язуються з коноплями, коли співають весільну пісню при виході молодих з комори: «Та внадився журавель до бабиних конопель»; вимокання конопель у воді символізує в піснях важке життя одруженої в чужій родині: «Далась мене, моя мати, заміж молодію, як би тую конопельку в воду зеленою» або «Ой, як тяжко конопельці в сирій воді гнити, А ще тяжче молодіці на чужині жити»; разом з іншими травами коноплі святили на Маковія; новонародженого перев'язували *матіркою, матками* (жіночими коноплями), щоб у майбутньому мав багато дітей, бо якщо перев'язати *плоскіню, плоскуні* (чоловічими коноплями), то буде безплідним; для викликання дощу користувалися одноденним рушником, витканим з конопель; конопляний цвіт був оберегом від відьом, а конопляна нитка — від нечистої сили взагалі. *Полю я конопельки, Дрібні, зелененькі* (пісня).

Константін святій див. Ки́ріло 1.

копа́ (зменшено-пестливі — **кіпка, кіпонець, кіпочка**) — 1) стіжок із 60 снопів хліба, складених колосям усередину й прикритих одним снопом зверху; також одиниця лічби, що дорівнює кількості 60 снопів, яєць і т. ін.; *див. це Прокіп'я. Прокинулась — нема нічого: На Івася глянула, взяла Його ти-хеново сповила Та, щоб дожати до ланового, Ще копу дожинати пішла* (Т. Шевченко); *Поставлю жєнців — 700 молодців, Поставлю кіпок — що на небі зірок* (пісня);

2) **копа́ гроше́й** — від старої копи, що становила спочатку 60 литовських або 75 польських грошів; після об'єднання грошових систем — 75 польсько-литовських грошів; згодом 50 копійок. *Не торгувавсь і панотець. Усім на диво та на чудо! За три копи звінчав у будень* (Т. Шевченко); 3) сільська громада, зібрана в судових справах. *Копя переможе й попа* (М. Номис).

ко́пний суд — громадський суд в Україні XV—XVIII ст. для вирішення певної справи, для чого потерпілий або обвинувачений скликали копу; суд дотримувався давнього звичаєвого права.

кора́блик — давній жіночий головний убір у вигляді шапочки продовгасто-округлої форми з подвійними кінцями; їх носили жінки з козацьких заможних родин; шилися з оксамиту та смушки. *Взяла кораблик бархатовий* (І. Котляревський).

корєць = **кірєць** = **коряк** = **корок** — 1) металевий або дерев'яний кухоль чи ківш з держаком. *Бачим кадіви з кірцями* (Я. Щоголев); *Що це ти, бабо, ополоником їси? — Десь діти корєць занесли* (М. Номис — жарт); 2) стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг; центнер; при погрозях, покаранні приказують: «Буде знати, по чому корок дьогтю (коряк вітру)!».

корж (зменшене — **ко́ржик**) — 1) плаский круглої форми виріб з прісного тіста; найпримітивніша форма хліба; разом з тим солодкі коржики були ласощами. *І ласощі все тільки їли, Сластони, коржики, стовці* (І. Котляревський); *Як коржа, дак коржа, як спечемо, так і дамо* (приказка); 2) **коржі** з **маком** = **шулики** — народна ритуальна

страва, яку готують на Маковія (коржики з тертим маком, политі медом або розмочені у цукрованій солодкій воді). *Із води та з муки пече баба шулики* (М. Номис). *Тринди-ринди — коржі з маком* (приказка).

коріто — дерев'яна довгаста посудина для годівлі або напування тварин, птиці; спочатку це був видобаний стовбур дерева, і посудина була призначена передусім для годівлі свиней: «Корита не ходять до свиней, а свині до корита»; невихованій людині кажуть: «Знай своє корито»; щоб підкреслити, що на легкий хліб завжди знайдуться очі, кажуть: «Було б корито, а свині знайдуться».

корінь (збірне — *коріння*) — частина рослини, що міститься в землі й за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами; символ сталості, солідності («Міцний, як коріння»), роду («Яке коріння, таке й насіння»). *Камінь росте без кореня* (М. Номис).

корьва (зменшено-пестливі — *корівка, корівонька, корівочка*) — велика парнокопитна свійська молочна тварина; джерело добробуту й багатства; потребує особливого захисту від нечистої сили; символ жінки, в українських весільних піснях — наречена у весільному вбранні, в іронічних приповідках — голова родини, напр.: «Горе тобі, воле, коли тебе корова коле», «Біда тому дворові, де наказує корова волові»; годувальниця в селянській сім'ї («Корова в дворі — харч на столі», «Пропала корова — пропало й здоров'я»); її як заступку достатку, як члена родини обєрагали від злого ока, від відьом,

взагалі від усякої нечистої сили, примовляючи: «Щоб дійниця не текла, а хазяйка весела була, щоб хазяйка засипала, до корови рано вставала, щоб корова стояла та багата молока давала!»; традиційний образ для порівняння: «здорова (тобто огрядна), як корова», «реве, як корова», «очі, як у корови»; разом з тим корова — символ материнської любові: «Кожна корова своє теля лиже»; символізує також здоров'я; молодій бажали: «Будь здорова, як корова, а плодюча, як земля»; за повір'ями, коли чорна корова першою йде з пасовиська в череді — завтрашній день буде похмурий, коли біла — сонячний; червона або чорна корова сниться перед смертю; вода — основний магічний засіб для збільшення молока у корови: поливали перед першим вигоном на пастьбу, кропили в інші свята. *Котра корова багато реве, то та молока мало дає* (прислів'я); фразеологізм: *лічить, як корові сідло* — зовсім не пасує; *як корьва язиком злизала* — хтось швидко зник, щось раптово зникло.

коровай — 1) великий круглий пухкий здобний хліб із прикрасами з тіста, який печуть на весіллі; здавна ритуальний священний жертвний хліб, що заступив м'ясну жертву (спільнокореневе з лат. саго — «м'ясо», прасл. корва — «корова», лит. karvojus — «весільний пиріг»); отже, бгання коровау є відгомном дохристиянського звичаю — давання весільної жертви богам чи богам; згодом звичай переростає у благословляння хлібом молодих; в українців завжди має круглу, сонцеподібну форму (ритуальну форму кола); символ ба-

гатства і щастя (*див. ще хліб1*); є ритуальним і в похоронному обряді; про важливість коровау у весільному обряді свідчать порівняння його із сонцем і місяцем; просили Бога, щоб коровай вдався, «як день, білий, як Бог, милий, як яснее сонечко», «ясний, красний, як місяченько, як яснее сонечко»; ділив коровай старший боярин (чи дружок, діставши дозвіл від старостів, різав «золотим ножом» і клав на «срібну тарілку»); хор співав: «Засвіти, Боже, з Раю нашому коровау. Щоб було виднесенько, краяти дрібнесенько»; пробувати молодій коровай до весілля не годиться; коровай символізує й саму молоду: «На чужий коровай очей не зривай, а про себе дбай»; коровай символізується з *раєм* (*див.*): «Коровай, мій раю!»; «Ой, раю мій, раю, пшеничний коровау»; коровай приносить щастя, а раювання для українця — стан найбільшого щастя. *В нашій коровау вода з Дунаю* (І. Франко); *На чужій коровай очей не поривай, а свій май* (М. Номис); фразеологізм: *коровай бгати* — за обрядом — місити, ліпити (плескати) коровай; ритуал готування коровау супроводжується весільними піснями: «Сам Бог коровай місить, Пречистая світить, Янголи да воду несять»; «Піч наша всміхається, Коровау сподівається». *Хороший коровайниці хороший коровай бгають* (прислів'я); *Який біс жениться, а нам коровай плескати* (М. Номис); 2) *див. піжмо*.

корогва = **хоругва** — 1) (зменшено-пестливі — *корогівка, корогівця*) = **корогів** = **хоругів** — бойовий військовий прапор; символ солідарності певної суспільної групи;

княни писали князеві Ігорю (1146): «Ти наш князь, не хочемо бути якимсь дідичним володінням Ольговичів: як побачимо твою корогву, то й ми зараз до тебе»; у «Слові о полку Ігоревім» бачимо «червоний стяг, білу хорухов»; за козацьких часів було три типи корогов: гетьманська, або військова, — «перший прапор, який завжди носили перед гетьманом», корогва полкова, корогва сотенна; у сполученні: *корогва хрещата* — корогва з хрестом, у П. Куліша: «У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових — орли і всяке малювання з золотом»; у «Думі про Самійла Кішку» згадують «червоні хрешаті давні корогви». *Із-за гори козацькі корогви видко* (дума); *Тут скільки сотень одличили Аркадських жвавих парубків. І в ратники їх назначили; Дали їм в сотники панів. Дали значки їм з хоругою, Бунчук і бубни з булавою* (І. Котляревський); *Над річкою, над Дніпром корогівка в'ється* (пісня); *Ой військо йде, корогівці мають* (пісня); 2) (зменшено-пестливі — *корогівка, корогівця*) = **корогів** = **хоругів** — прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) з зображенням Христа або інших святих, яке використовують у церковних обрядах, несуть під час хресного ходу тощо. *Поміж волами попи з кропилами пішли, За ними корогви несли* (Т. Шевченко); у сполученні: *корогва церківна* — корогва з посвяченим образом. *А в нашій церкві три корогівці, а в тих корогівцях три зірочки ясні* (пісня); *Назад наші з корогвами, бо чорт має мерця* (І. Франко); 3) тільки **корогва** — у старовинному весільному обряді — шматок червоної тканини, вивішуваний

уранці після шлюбної ночі як символ дотриманого дошлюбного дівоцтва; весільний прапор; нагадує корогу того військового підрозділу, що в давнину вирушав на здобування «княгині» своєю «князеві», тому весільна корогу вже фігурує у весільному поїзді, а потім після *комори* (див.).

королівий (королів) цвіт — декоративна трав'яниста рослина родини бобових з витким стеблом, загостреними округлими листочками й червоними, блідо-рожевими або строкатими квітками; традиційна окраса сільського обійстя. *Між грядками... жартівлива рука бризнула квітами: королівий цвіт, кручені паничі, чорнобривці* (С. Васильченко).

королівство: тридев'яте (тридес'яте) королівство див. **тридев'яте (тридес'яте) царство**.

король — 1) у деяких країнах — титул монарха, а також особа, що має цей титул. *Було, шляхта, знай... День і ніч гуляє Та королем коверзує* (Т. Шевченко); *То король універсали підписав, самому Барабашу до рук подавав* (дума); 2) старовинна весняна народна хоровадна молодіжна гра, у якій «король» шукає собі пари в хороводі. *Ну лиш в хрещика або в короля* (Марко Вовчок).

коромисло = коромісел — 1) дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, за допомогою якої носять на плечах відра з водою тощо; не можна, за повір'ям, переступати коромислом вагітній жінці. *Несе дівка воду з броду, коромисло гнеться* (П. Чубинський); 2) народна дитяча гра, коли двоє учасників стають один до одного спиною і, переплівшись

руками, по черзі нагинаються вперед, підіймаючи один одного.

корона — царський або королівський вінець, ознака влади; символ шляхетської гідності; у народному світосприйманні — символ гідності взагалі; кажуть: «Від цього в тебе корона з голови не спадє».

Корочун — 1) пов'язане з Колядою свято (значення невідоме); можливо, друга назва Коляди; пізніше свято різдвяного циклу як періоду найкоротших днів у році; може бути також якась лиха міфологічна істота на противагу доброї Коляди, тоді з нею пов'язане поняття *короткої (куцої) годичи*, або *коротечі*, у побажаннях смерті: «Бодай на тебе коротка година!», «Коротеча на тебе!», а також «Іди в лихий час та в кущу годину!»; 2) (з малої літери) як загальна назва (ще *кращун, кречун, керчул*) — різдвяний обрядовий хліб, який випікають для Святої вечері та колядників; має також магічне значення як символ сімейного добробуту; також великий білий коровай на Закарпатті (можливо, від спорідненості понять «коровай» — «корова» — «корочун» як відгомін колишньої жертвовності м'ясом і хлібом); 3) див. **дідух2**.

корсатка див. **нечуйвітер**.

корсєт = керсєт — 1) широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для стягування талії, надання струнності фігури; 2) **корсєт = корсєтка = керсєтка** — старовинний верхній жіночий одяг — безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини; характерна для східних районів України.

корчага див. **дзбан**.

корчма́ = коршма́ (зменшене —

коршма́ — в Україні (до 1917 р.) — *шинок* (див.), заїзд, де продавалися спиртні напої, їжа та відпочивали подорожні; у народній пам'яті залишилася як символ морального занепаду, пор. у думі: «А козак сидить у корчмі та меди-вино кружляє, Корчму похваляє: — Гей, корчмо, корчмо—княгине! Чом то в тобі козацького добра багато гине!»; вислів «Біг корчми, а чорт церкви не любить» свідчить про символізацію двох ворожих принципів світового ладу («Де Біг церкви ставить, там дідько корчму»); традиційний об'єкт гіркої іронії і сарказму, коли кажуть: «Гей ти, корчмо, ти, княгине, в тобі праця наша гине», «Господар в корчмі п'є і скаче, а господарка плаче», «Жінка люба вела чоловіка з корчми за чуба», «Як до церкви, то й ноги болять, а як до корчми, то й у ноги взявся»; завсідника корчми називали «не минай-корчмою», «не промий-краплею»; останнім часом заклади такого типу поступово відновлюються і модернізуються. *А козак сидить у корчмі та мед-вино кружляє* (дума); *Корчма під вербою Стоїть собі в холодочку* (Т. Шевченко); *Корчма розуму учить* (приказка); *Хто корчми знає, той щастя не має* (М. Номис); *Дурні хлопці, як барани, ходять з корими завше п'яні* (пісня); *Посилає мене милий фасольку садити, А сам пішов до коршомки із кумою пити* (пісня).

корша́к див. **шуліка**.

коря́к — 1) див. **ківш**; 2) плата мірошникові борошном за помол; помільне. *Моє діло мірошницьке: підкрути та сядь, а коряки бери* (М. Номис).

коса́ — 1) (зменшено-пестливі —

кіска, кісонька, кісочка, коска, косонька, косіця) довге волосся на голові, звичайно заплетене; дівоча коса — традиційна ознака краси, тому кажуть: «Коса — дівоча краса», «Дівка без коси не має краси»; здавня відомий весільний обряд розплітання коси молодої на ознаку її дівочої чистоти, також розчісування її перед вінцем, тому про дівчину, яка втратила цноту, кажуть: «Розчесав її косу до вінця», «Вже немає коси в Насті: Петро очіпком накрив»; коли дівчина втрачала дівочу честь (до шлюбу), її косу відрізали, і це була велика ганьба; якщо й не відрізали, то дівчина, що народила позашлюбну дитину, не мала більше прав ходити з непокритою головою — звідси **покритка** (див.); обряд розплітання коси відбувався в день шлюбу в супроводі весільних пісень: «Ой на горі жито, тоненькі покоси, А хто буде розплітати дівчиноньці коси? Козак буде розплітати, ...до шлюбоньку вести»; товсті й важкі коси вважалися гарними («А то коси, як ковбаси»), що, проте, не завжди означало щасливу долю («У кого коса товста, у того доля пуста»); оспівано образ довгої коси («Руса коса нижче пояса»), хоч щастя часом не від цього залежить, бо кажуть: «Коса коротка, а доля солодка», «Посивіє їй коса, як кінський хвіст»; див. **ще заплітнини**. *Коса заплетена, а хата не метена* (приказка); *Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше* (пісня); *Хто се, хто се по тім боці Рве на собі коси?* (Т. Шевченко); 2) ручне знаряддя для косіння трави, збіжжя тощо, що має вигляд вузького зігнутого леза, прикріпленого до держака; пор. народну загадку про косу, яка косить: «Пливе щука з

Кременчука, куди гляне — трава в'яне»; традиційний образ продуктивної, майстерної праці («Коса — робота, серп — охота, а щип хоч і дурний, аби кріпкий»); цінується густра (добре помантасена) коса: «Добра коса: щоб утяв, то б упав», «Де ще те літо, а він уже косу клепа», «Яка коса, така і бабка»; оскільки косять гілками кілька косарів, особлива роль відводиться першому з них: «Чия коса перша, того лука ширша»; поширений символ смерті, що «косить» усе живе: «Не благай, не проси, не клепає коси, ...Приспівує старий, косить, кладе горами покоси». *А внук косу несе в росу* (Т. Шевченко); *Наскочила (найшла, попала, трапила, налетіла) коса на камінь* (прислів'я — про тих, котрі не хочуть поступитися одне одному в чому-небудь). *Який косар, така й коса* (прислів'я).

косаріки = **гладіолуси** — рід трав'янистих рослин родини півникових з лінійно-мечоподібним листям і квітками різного кольору.

Косарі — сузір'я Оріон.

косіця — 1) *див. коса*1; 2) квітка, якою дівчата завітчують коси (звідси *закосичуватися*), прикрашаючи голову. *Ой завітли черешеньки, завітли косиці* (Я. Голвацький); 3) рід народної вишивки.

космогонія — розділ астрономії, що вивчає походження небесних тіл та їх систем; до українців космогонія прийшла від греків і переповнена легендами; за народними віруваннями, земля покоїться на водах океану (великого моря), на трьох китах; коли ці кити рухаються, бувають землетруси; кругом моря-океану стоять залізни стовпи;

за легендою, коли Бог захотів створити землю, то злетів із Сатанайлом над морем і послав його принести піску зо дна найглибшого океану; Сатанайл приніс, але й собі набрав у рот; сипнув Бог піском — виросла рівна земля; стала вона рости і в роті Сатанайла; і каже Бог: «Плюй, Сатанайле!». І став Сатанайл плювати й харкати, — де плюнув — постали гори, де харкнув — скелі.

косовиця — косіння та збирання трав, збіжжя, а також час, коли косять та збирають траву; страдна пора для хлібороба («Косять порою, а жууть зимою»); народні застереження спрямовані на важливість цієї пори для життя селянина: «Хто добре косить, той їсти не просить», «Язиком сіна не накусиш»; пора оспівана в усній народній творчості: «Гей, нуте, косарі, Хоч не рано почали, то багато утяли». *Коли ще косовиця, а ми вже сіно возимо* (приказка); *Під носом косовиця, а на розум не орано* (прислів'я — про молодого, недосвідченого хлопця); *Пішов на косовицю з собачкою* (приказка).

Коструба [святі] — дохристиянське свято літнього сонцевороту (без чіткої дати); святкувалося весело, з іграми й піснями, урочисто, «ховаючи» в ночвах зробленого у вигляді опудала божка Коструба (Кострубонька), тим самим «оплакуючи» початок убування літа; свято називається ще *пѣхорон Коструба*; супроводжувалося воно удаваним голосінням і нещирим сміхом, бо, за народним уявленням, сміх здатний викликати і відроджувати життя; обряд за своєю символікою (відганяння смерті, торжество життя) близький до об-

ряду *гоніти шуляка* (*див. шуляк*2), оскільки *коструб* — одна з назв шуляка (шуліки, яструба); той самий зміст має й старовинна весняна хороводна гра дівчат, що відбувалася на третій день Великодніх свят; хлопці для гри робили Коструба, чоловічу ляльку в лахмітті, яку потім ховали на цвинтарі під сміх і регіт, що символізувало відхід зими; тому не можна вже було розкривати труни Коструба, щоб не викликати повороту зими; співають: «Ой вже весна воскресла! — Що ж нам принесла? — Принесла нам днину урочу та красу дівочу».

Котигорішко = **Котигорішок** — один із провідних героїв казкового фольклору, якого дослідники називали «українським Геркулесом» (у народі ще називався *Покоті-Горіхом, Іван-Горіхом, Горіхом*); яскравий приклад захисника-богатиря від легендарного чудовиська-змія (*див. змієборство*); пов'язується також з фольклорним царем Горохом (*див. горіх*2).

котіки — 1) *див. божі рúчки*; 2) цвіт верби та лози; використовують у народній медицині; у М. Номиса: «Снячена верба і котик — ліки від трясці»; 3) різновид народної гри.

коток — 1) *див. кіт*1; 2) (зменшене — *коточок*) народна назва коліскової піснї, етимологічно пов'язана з першою, оскільки багато коліскових присвячено саме коті, напр.: «А-а, а-а, коточок, Та украв клубочок, та поніс поза ліс, та до мами приніс. А-а, а-а, а-а-а, мамі... Стала мама ката бити, Стала мама котика вчити»; зменшені найменування *котусь, котусик* переносилися також на немовлят. *Сяду прасти, повкладавши діток*

та поприсипавши котками (Ганна Барвінок); *А-а, а-а, коточок, Не йди рано в садочок, Не полохай пташечок* (коліскова).

котячий горіх *див. божі рúчки*.

кохання (пестливе народнопоетичне — *коханнячко*) = **любов** — 1) почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі, а також особа, що викликає таке почуття (від *кохати*, звідси *кохатися, коханий, кохана, коханець, коханка*); стан закоханості у піснях часто передається через дієслівну пару *любити[ся]* = *кохати[ся]*: «Котилися вози з гори та в долині стали, Любилися-кохалися, тепер перестали»; народ осуджує легковажність у коханні, а також позашлюбні любовні стосунки: «Мазур під'їжджає к нашому двору, Стук-грюк в віконечко: — Вийди, серцекоханнячко, Дай коню води, дай коню води. — Не могу я встать, коню води дать, Мені ненька приказала, Щоб я з вами не стояла»; кохання буває не завжди щасливим: «— Ой знаю, знаю, кого кохаю, Тільки не знаю, з ким жити маю!»; «Ой чи всі тії вінчаються, що любляться та кохаються?»; «Як не дають нам укупі жити, то не заборонять у гробі любити»; найбільше горе для жінки жити з нелюбом; в одному з хороводів («Ой як, як коло нелюба сісти») гурт дівчат співає: «Ой як, як та нелюба обійняти? Ой як, як та нелюба поцілувати? Ой як, як нелюбові постіль слати? Ой як, як із нелюбом лягти спати? Ой як, як із нелюбом по садочку походжати? Ой як, як із нелюбом сісти їсти?»; кохання часто пов'язували з гіркою розлукою: «А я бідний, безталанний, марно літа трачу, Кого вірно лю-

бив-кохав, повік не побачу!»; кохання має велику силу, тому кажуть: «Любов гори верне», «Любов сильніша смерті»; коханням іменують також кохану людину, звертаючись до неї. *Без пари нема кохання* (приказка); *Чи всім людям із кохання так ся діє? Очі сплять, серце стогне, душа мліє* (А. Метлинський); *Кохання моє! така в мене думка, що я тобі світ зав'язав* (Марко Вовчок); *Ой жаль мені коханнячка, дівочого гуляннячка* (А. Метлинський); *Любов сліпа, доведе до біди і пона* (приказка); *Не завидууй багатому: Багатий не має Ні приязні, ні любові, — Він все те наймає* (Т. Шевченко); фразеологізми: *[не] до любові* — [не] подобається, [не] любий. *Хоч у одній льолі, аби до любові* (М. Номис); *[бути] до любові* — подобатися, бути любим. *Ані до любові, ані до життя* (М. Номис); *Тільки ж мені до любові, що чорнії брови* (А. Метлинський); 2) виховання, випестування, вирощування (дітей, тварин, рослин). *То ж тобі, ньенько, за твоє коханнячко, що мене викохала, як утя на воді, та людям — не собі* (П. Чубинський).

коц = **коць** — грубе вовняне або тонке шовкове домоткане однотонне вкривало для ліжка з насічками, а також ворсовий пристрижений однобічний килим. *А коц важний з розводами, і посередині великий орел* (Г. Квітка-Основ'яненко).

коцюба́ (зменшене — *коцюбка*) — знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплеканим загнутим кінцем для перемішування палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга; до коцюби ставилися з пошаною, її не можна кидати, а слід ставити;

разом з тим атрибут нечистої сили, на ній верхи відьма відправляється на Лису гору; верхи на ній їздили хлопці, коли грали з коржем на святі Калити; виступала також предметом покарання, тому жартують: «Побий тебе коцюба і чесний макогін!». *Мовчи, бабо, чорт з тобою! Ось я тебе коцюбою* (П. Чубинський); *В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізм: *носа й коцюбою (кочере́ю) не діста́не* — хтось надмірно чваниться, пишається.

кочерга́ (зменшене — *кочере́жка*) — 1) = **коцюба́** (див.); як про необхідну річ у домашньому господарстві кажуть: «Без кочерги й ні приступу»; виносили на подвір'я, коли гриміло або йшов град; магічне значення кочерги пояснюється близькістю до вогню й тим, що вона із заліза; все це посилює її охоронну силу; *Кочерга (коцюба) до печі хазяйка — вона своє діло зна, жар загірба* (приказка); *У кочерги два кінці: один на тебе, другий на мене* (М. Номис); фразеологізми: *ні Бо́гові свічка, ні чо́ртові кочерга́ (коцюба́)* — ні до чого не придатна річ, справа тощо; ні на що невдатний хтось; 2) **кочерги** — сукупність знарядь, якими пораються біля печі (коцюба, рогач, дерев'яна лопата тощо); місце для них — *кочере́жник*.

коша́ра — загорода або хлів для овець, кіз; вівчарня; також хлів для великої рогатої худоби; див. ще **повітка**. *Чужа кошара овець не наглодить* (М. Номис); *Було собі Ягня, потішненьке таке, В кошарі не було такого* (Л. Глібов). *Розбив кошару, аби вовки з їли отару* (приказка).

кошовий — вождь, отаман коза-

ків на Запорозькій Січі; спочатку кошових називали гетьманами, а коли титул гетьмана став визначати провідника Української козацької держави, назва кошового [отамана] закріпилася за головним провідником Запорозької Січі. *У неділю вранці синє море грало, Товариство кошового На раді прохало* (Т. Шевченко).

Кощій [Безсмертний] — народний казковий герой (очевидно, як нечиста сила ще дохристиянських часів) — старий відьмак, що не вмирає, бо його душа, за віруваннями, вміло захована в замкненій скрині чи в дуплі дерева; уособлення зла, підступності, смерті, безтілесного кістяка, звідси *кощій — костій* — кістяк; образ рівнозначний змієві.

кравчи́на — козацько-селянське військо, яке наприкінці XVI ст. зібрав Северин Наливайко; назва, можливо, пов'язана з імовірним походженням Наливайка з ремісничої родини або з цеху кравців; Т. Шевченко в своїх творах двічі називає його Кравченком, зокрема в поемі «Тарасова ніч». *Кравчина запорозька до Хотини поспішала* (дума); *Обізвася Наливайко — Не стало кравчини!* (Т. Шевченко); *Славна стала та кравчина, як на Польщу стала* (І. Срезневський).

кра́йка — жіночий пояс із грубої (перев. вовняної) кольорової пряжі (як предмет українського національного одягу).

крам — 1) предмет торгівлі (звичайно фабричного виробництва); покупна тканина на відміну від домотканой; також товар; торгівців здавна називають *крамарями*; у народі об'єкт кепкування, глузування: «Крамар як комар, де сяде, там

і п'є», «Крамареві не божиться, то ніколи не розжиться». *На готовий крам найдеться пан* (М. Номис); *Де крам, і я там* (приказка); *Який сам, такий і його крам* (прислів'я); *Накупили і краму й пива наварили* (Т. Шевченко); 2) народна дитяча гра; див. ще **куль3**.

кра́панка — ритуальне великоднє яйце, художньо розписане способом нанесення на нього різнокольорових крапинок.

Кра́сна гірка — давнє народне свято (22 квітня/5 травня), що символізує зустріч весни з її красивим, тобто красивим, сонцем, веселою, напоєною пахучим повітрям, водами; розливи весняної води залишали вільними лише високі (гористі) місця; там і відбувалися свята весни (звідки, можливо, й назва); пізніше в таких саме місцях будувалися церкви; разом з тим гори завжди мали в собі шось таємниче, на них полюбляла розгашовуватися й нечиста сила; але якщо на *Лісій горі* (див.) збиралися представники жіночої статі, то на Красній гірці — чоловічої: упирі, чорти, чаклуни; Красною гіркою називали також період, зручний для весіль — від Хоминого тижня (першого тижня після Паски) до дня Святого Юрія (23 квітня/6 травня), коли хліборобські роботи ще широко не розгорталися; у цей період молодь водила різні ігри — горюдуба, горюпень, які теж відбувалися на високих місцях; також уособлення *красної весни* в образах великої богині *Ляди* (див.) та її чарівної лоньки *Лелі*; див. ще **Ляля3**.

кра́сна дівчина див. **дівчина3**.

кра́шанка = **галу́нка** — ритуальне пофарбоване куряче варене яйце,

призначене для Великодніх свят; спочатку фарбували кров'ю або у колір крові, згодом — природними різноколірними, але переважно червоними барвниками: березовим листям, чебрецем, фуксином, яблуневою корою, корою з чорноклена, пролісками, лушпинням з цибулі; наділяли охоронними властивостями; про його символіку див. **Велікдень!**; див. ще **яйце!**. На **Велікдень**, на соломі проти сонця діти **Грالی** собі **крашанками** (Т. Шевченко); **Де той у Бога Велікдень**, а він уже з **крашанками!** (М. Номис).

крайни (одн. ч. **крайнин**, ж. **крайнка**) — мешканці певного краю (країни) стосовно інших мешканців того самого краю (країни); співвітчизник, земляк.

кремінь — дуже твердий мінерал — кварц чорного, бурого або жовтого кольору, який у давнину використовували для добування вогню («Твердий, як кремінь» — це й переносні: міцний духом, а також твердосердий; пор. ще «З кременю серце»); **крем'яна гора** — символ твердого, непоступливого характеру; **гора кременіста** — свекруха норовиста; символ здоров'я, сили (звідси **кремезний чоловік**).

крем'ях — гладенький (перев. заокруглений) камінець, який здавна використовують діти для гри в крем'яхи; у сполученні: **гратися (гуляти) в крем'яхи** — гратися п'ятьма камінцями так, щоб, підкинувши один із них, устигнути захопити в жменю решту (по черзі або разом) і водночас піймати підкинутий.

кресаня = **крисаня** — чорний фетровий капелюх у гуцулів, дно

якого обведене золотавим каплуном, узорною бляхою. *Та як би я, молоденький, гуцулом не зався — Маю черес та й крисаню, у кептар убрався* (коломийка).

крівда — несправедливий учинок щодо кого-, чого-небудь, несправедливе ставлення до когось, чогось; несправедливість, неправда («Чия кривда, нехай того Бог скарає», «Хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей»); протиборство правди з кривдою стало темою для казкових сюжетів, колядок, художніх творів; на деяких іконах Страшного суду є напис: «Правда Кривду стріляє, і Кривда падає зі страхом»; вірою в перемогу правди над кривдою пройняті й народні прислів'я: «Правда неправду перетягне», «Правда кривду переважить». *Де кривда буде, там добра не буде* (приказка); *Кривда сидить за столом, а правда жебракує коло дверей* (прислів'я).

криве колесо див. **колесо**з.

кривий танець див. **танець**з.

Кривий тиждень див. **Русалі**.

крівичі — давнє східнослов'янське плем'я, що мешкало у верхів'ях Дніпра, Волги і Західної Двіни; предки сучасних білорусів.

Кривоніс Максїм (рік народження невідомий — листопад 1648) — полковник запорозького війська, учасник визвольної війни 1648—1654 рр.; загадкова фігура національної історії; його ім'я оспівано в народній творчості. *Кривоніс затопив на припічку, викопаному в куточку печери. Над цією пічкою був встановлений бовдур, виплетений з лози і обмазаний глиною* (І. Нечуй-Левицький).

криворіт див. **пійжмо**.

крїжмо = **крїжма** — біла тканина, у яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення; також полотно або інша тканина (зазвичай біла) як подарунок новонародженому від хрещеної матері; символізує чисте, праведне життя. *Кума одріже полотно на крижмо* (Словник Грінченка).

крила — літальний орган птахів, комах та деяких ссавців (наприклад, кажанів); символ лету, а водночас духовного піднесення («У нього ніби крила вирости»); **підрипати крила** означає перешкодити комусь у чомусь, не дати змоги здійснити комусь щось; **опустити крила** — зневіритися в чомусь; символ швидкості (наприклад **легкокрилий** — про вітер); крила мають уособлені духовні сили-ангели і **лебедіні крила** має Діва-Обида зі «Слова о полку Ігоревім»; наділені крилами й утілення нечистої сили — змії, «крилаті вовкулаки», чорти; символом охорони крила виступають у вислові **взяти когось під свої крила** (за аналогією до квочки, яка дбайливо підгортає під свої крила курчат).

Крим — півострів на півдні України, що омивається Чорним і Азовським морями; спочатку тут виникли античні грецькі поселення, потім Тмутараканське князівство, що було тісно зв'язане з Київською Руссю, згодом провінція Золотої Орди, після розпаду якої виникло Кримське ханство (спочатку — васал Туреччини, а в 1783 р. було приєднане до Росії), з яким неодноразово вступало в сутички запорозьке козацтво; як про непримиренних колись іновірців у народі кажуть: «Багато бід нам принесли хан кримський та Папа

Римський»; «Спаси нас, Боже, од хана кримського та Папи Римського»; півострів багатий на поклади солі (озеро Сиваш), яку з давніх-давен чумаки вивозили в різні точки України; сіль цю називали **крімкою**; тепер — Автономна Республіка Крим у складі України. *Годі, годі, чумаченьки, в Криму солі брати!* (пісня); *Як хан долізе до Криму* (М. Номис).

крин див. **лілія**.

криниця — 1) (зменшено-пестливі — **криниченька**, **криничка**) викопана й захищена цямринами від обвалів (перев. неглибока) яма для добування води з водоносних шарів землі (часто з журавлем); див. ще **колбдязь**; обожувана нашими предками як джерело питної води, тому й досі ставлять каплички над криницями, де часто являються чудотворні ікони і куди здійснюють хресні ходи; на наявність неглибокої води вказувала водолюбна верба, яка засвідчувала близькість підземних водних джерел; там і копали криницю («Там криниця, де вербиця»); після комори вели молодих до криниці, накривали хусткою, вони під нею милися і нею витиралися (звідси порада молодій не журитися своєю долею, а «умиватися в криниці й помолитися Богові»); пор. ще: «Є в мене криниця край перелазу, Та вмиємося, милесенький, обоє разом»; криниця символізує й кохану дівчину: «Ой у полі криниця безодна, Тече з неї водиця холодна, — Як захочу, то нап'юся, Кого люблю, обіймуся»; символізує криниця й джерело всякого добра: «До доброї криниці стежка утпапа», а «До сухої криниці не йдуть водиці». *Піди до криниці, поки півні не співали, Умийся водою* (Т. Шев-

ченко); *Криниця і та висихає* (приказка); *Ой у полі криниченька на чотири зводи* (А. Метлинський); 2) (з великої літери) народна назва одного із сузір'їв.

кринічник — у дохристиянських віруваннях — зле божество, що живе в криниці, її охоронець; криничний дід.

крисаня див. кресаня.

кріпа́цтво = кріпа́ччина — система суспільних відносин у добу феодалізму (скасовано в Російській імперії 1861 р.), за якою поміщик мав право на особу, працю й майно підлеглих йому селян-кріпаків; кріпосне право; також відповідне суспільне становище таких селян; в Україні закріпачення селян було юридично узаконено царицею Катериною II 1783 р.

кріт — невеликий комахоїдний ссавець, що живе під землею; цінний своїм хутром; у деяких місцевостях звали *зіньським щеням* (див.); уособлення темних сил; символізує сліпоту не лише фізичну («сліпий, як кріт»), а й духовну; за повір'ям, кроти можуть мати зцілювальну силу, а також їй має земля, яку вони риють (здатна втишувати, тамувати біль); разом з тим якщо кріт нагортає землю до хати — хтось помре; коли в садку чи городі — город спустіє; символізує підступного інтригана («Ріє під мене, як той кріт»).

кров = кривця = кривавиця — 1) червона рідина, яка, циркулюючи в замкненій кровоносній системі організму, забезпечує живлення його клітин і обмін речовин у ньому; також кровопролиття, убивство; у народній творчості кров символізує життя, тому ка-

жуть: «Кров пустити — цвях у труну забити»; кожен, хто проливав кров навіть мимоволі, має «очищатися», бо він грішний; рештки цих давніх вірувань маємо в багатьох обрядах (зливки, виводини, комора та ін.); відомий вираз *го́лос крoві* означає передусім обурення проти кривди, завданої тому чи іншому родичеві, тому здавна вважають, що вину за пролиття крові можна змити лише кров'ю («Кров і кров'ю не змиєш»); за народними повір'ями, сонце не терпить крові і карає вбивцю, коли він пролле кров на його виду: «Людська кривця не водиця, розливати не годиться»; свідками невинно пролитої крові виступають різні речі (згадаймо *калінову сопілку* або *перекотиполе*; (див. однойменну новелу Г. Квітки-Основ'яненка); *див. це помста*. *Напився людської кривавиці* (приказка); *Кров не вода, а серце не камінь* (прислів'я); 2) **кров Христа** — у церковних обрядах вино для причастя.

кров'янка — національна страва українців ще з дохристиянських часів — кров'яна ковбаса (часто з домішкою круп, сиру).

крoкви (одн. ж. *крoква*) — ряд подвійних брусів, з'єднаних у горішній частині під кутом і закріплених долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах. *Яка кроква, така й лата — яка робота, така й заплата* (М. Номис); *Положимо волоки з зеленої осоки, поставимо крокви з жовтенької моркви* (пісня).

крoкоси див. нагідки.

кропива = жалива — трав'яниста рослина, стебло та листя якої вкриті жалкими волосками; у народній культурі відіграє роль обе-

рега, а також наділена лихою силою, оскільки, за повір'ям, співвідноситься з «чужим» світом; з кропивою порівнюють злу свекруху; для очищення на Купала кидають кропиву в річку й купальське вогнище; у казках дівчина звільняє своїх братів від закляття, спілітаючи їм одяг із кропиви; через властивості рослини і через те, що вона росте близько до людських помешкань, очевидно, виникли підстави для того, що її здавна вважають місцем водіння нечистої сили; нею лякають і карають неслухняних дітей, погрожуючи: «Узнаєш, чим кропива пахне»; водночас широко використовується в народній медицині; має різновиди: *водяніа кропива*, *глуха кропива*, *соба́ча кропива*; об'єкт метафоричного переосмислення в народній афористичі: «Буде і на кропиву мороз», «Жалить, як кропива, а колеться, як їжак», «Часом і між кропивою лілія росте», «Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила»; за народною легендою, купальська кропива — це зла сестра, яка на неї перетворилася; про невінчаних (тих, хто жив на віру) казали, що вони «в кропиві шлюб брали»; кропиву, освячену в церкві, тримали в хатах проти відьом. *Будяк колючий з кропивою коло криниці поросли* (Т. Шевченко); *На кропиву колючу і мороз тріскучий* (прислів'я); *Ой у полі кропива, жаліва, а в мене свекруха сварлива* (П. Чубинський); *І межі жаливою розжа росте гожа* (І. Франко).

крoсна див. верста́т.

кругляк — у гуцулів — обрядовий танець, що виконувався під час колядування; вийшовши з хати на подвір'я, танцюють колесом, хо-

роводом, злегка присідаючи; співають при цьому веселу пісню, — «аби газдам весело було впродовж цілого року жити».

крук див. вброн.

крупні́к (зменшене — *крупни-чо́к*) — українська національна страва — густа юшка з крупів, схожа на куліш.

крути́й танoк (та́нець) див. та́нець4.

круче́ники — українська національна смажена страва перев. з овочів, грибів тощо, туго обгорнених тонким шаром м'яса.

кру́чені паничі́ — багаторічна витка декоративна рослина родини берізкових з великими лійкуватими квітками; традиційна окраса сільського обійстя. *Дівчина цювесни насівала кручених паничів та королевого цвіту* (О. Гончар).

круок див. вброн.

кря́чка див. кáчка.

куде́ля (зменшене — *куде́лечка*) = **ку́жіль** — прядиво або вовна, намотані на кужівку (кілок на прядці); служила основою для сукання ниток для домашнього ткання; цим часто займалися дівчата на вечорницях, готуючи посаг. *Ви, молочички, не їли, не спали, — куделечки прядли* (Я. Шоголев); *Як погнала бабусенька куріпочку насти, Сама сіла під тиночком куделицю прядти* (пісня); *Скину кужіль на полицю, сама піду на вулицю* (пісня); *Ой піду я за ворота білу кужіль прядти* (П. Чубинський).

[Кузьмі]-Дем'яна день — за церковним календарем, день безсрібників і чудотворців Косми та Даміана 1/14 листопада; закінчуються польові роботи, починаються

морози, наближається зима; у народі Кузьму-Дем'яна називають *кур'ячим бгом*, а їхній день — *дів'чим*, або *кур'ячим, святом*; у цей день відбувалися молодіжні гуляння, зокрема й перші дівочі кур'ячі складчини, — «чия курка смачніша»; вірили, що святі опікуються домашньою птицею, тому кури були символом щастя й плодючості та обов'язковим складником усіх весільних церемоній; на птиці ворожили на судженнях; святі були покровителями ковальства (могли викувати не лише залізо, а й пам'ять) і охоронниками від змій; Кузьма і Дем'ян нібито самі були колись ковалями і, побачивши змію, вбили її, а потім спалену розвіяли за вітром; від попелу й розвелися змій. *Скує Кузьма-Дем'ян — до весни не розкувати* (приказка); *Якщо вітер на Кузьми-Дем'яна, то буде дорога санна* (прикмета); *Кузьма-Дем'ян — перший коваль* (М. Номис).

кукіль[-трава] — бур'ян родини гвоздикових із темно-рожевими, зрідка білими квітами й отруйним насінням; росте серед хлібних злаків; поле, де росте кукіль, називають чортовою нивою, бо то нечистий його засіяв; звідси народнопоетичний символ когось або чогось небажаного («У кожнім житті буває кукіль»); за Біблією, кукіль — це грішники, що засмічують людство, ниву Богу; вірили, що рослина — продукт нечистих сил, тому кажуть: «Кукіль — то польового дідька робота»; разом з тим у пісенній народній творчості рослина, що має гарний рожевий цвіт, часом символізує дівчину: «Ой там на горі на красі Красіє кукіль у вівсі. — Чом ви, парубки, не йдете, Куко-

лю з овса не рвете? — Ой ірветься нам на душі, Що всі дівчата хороші». *Доцик пішов, рута зійшла: Дівка заміж вийшла. А у млині на камені кукіль не вродився: Козак старий, як собака, А ще не вженився* (П. Чубинський); *Хома журився, Що кукіль у просі зарядився* (Л. Боровиковський); *Вроди, Боже, жито-пшеницю, всяку пшеницю, без куколю, без метлички* (П. Чубинський); *Не ходи по полю, не топчи куколю* (М. Номис).

кулак (зменшене — *кулачок*; збільшені — *кулачіще, кулацба*) — кисть руки із зігнутими й притиснутими до долоні пальцями; символ сили й насильства («На кулак треба кулака», «Що кулак, то ще не право», «Святим кулаком та по окаянній пиці»); символізує також скупість (у народі вважають, коли дитина спить із стисненими кулачками, то буде скупа). *Годують кулаками по під боками* (прислів'я — б'ють); *Ти його борони від собак, а він тобі покаже кулак* (приказка); *Хоч у мене мужичок з кулачок, а я таки мужикова жінка* (пісня); *Гей, як Біда тебе вчула, Кулачищем замахнула* (І. Франко).

кулачний бій = **бій навкулачки** — найдавніший різновид двообою, у якому билися на кулаках; попередник боксу; за віруваннями, у цих двобоях мірялася силами й нечиста сила («Ще чорти навкулачки не бились» — ще не настала північ); про кулачний бій оповідає «Енеїда» І. Котляревського; український кодекс 1743 р. забороняв кулачні бої, караючи учасників канчуками або в'язницею; за вбивство у такому бою передбачалася кара на горло і позбавлення християнського похорону вбивці.

куліша — національна страва з кукурудзяного борошна. *Гуцул віддасть останню сорочку. Останній шмат кулеші із казана* (П. Воронько); *Вони [пастухи] напоїли його [Василька] молоком, дали бринзи і кулеші* (А. Турчинська).

кулик див. куль.

кулик (зменшене — *куличок*) — невеликий болотний птах із довгими ногами; вісник весни; асоціація птаха з болотом стала основою народних висловів: «Великого болота кулик», «Де кулик вилупиться, в тому болоті й живе», «Знає кулик своє болото», «Насміхався кулик з болота та й сам туди заліз»; за поведінкою птаха угадували погоду, — «кулик залишає болото, літає по полю — на ясну погоду», «прилетів кулик із-за моря — весну приніс». *Усякий кулик до свого озера привик* (прислів'я).

Кулики див. Сорок святіх.

куліш — українська національна страва — густий суп (звичайно з пшоном); як проста селянська (і козацька) їжа виступає об'єктом гумору: «Хоч куліш, та з перцем», «Хоч куліш, та виделками (та на виделці)». *Од кулішу ніг не поколишу* (М. Номис); *Тут з салом галушки лигали, лемішку і куліш глтали* (І. Котляревський).

куль = **кулик** — 1) обмолочений (ціпом) і обтрушений від полови сніп жита або пшениці, що використовувався для покрівлі даху хати, сараю і т. п. *Дав йому він в'язочку сіна, і куль соломи, і міх полови* (М. Номис); 2) тільки **кулик** — палиця або конусоподібний обрубок, що використовуються в народній дитячій грі такої самої назви; 3) рід джугута, згорнутого із

свитки, яким б'ють під час народної дитячої гри в крам.

кульбаба — трав'яниста рослина родини складноцвітих, стебло якої виділяє молочний сік, а пухнасте насіння розноситься вітром; також квітка цієї рослини; квіти і листя рослини здавна наділяють магичними властивостями; сумішшю тертого кореня кульбаби з медом лікували екзему, соком рослини — грибок; настоєм квітів або кореня кульбаби лікували ревматизм.

культ — 1) релігійне служіння божеству; релігійна обрядовість; у сполученні: *служитель культу див. служитель церкви*; 2) **культ прёдків** — побожне пошанування духів покійних близьких родичів, що постало з віри, за якою людина живе й по смерті; згодом померлі ставали могутніми охоронцями своєї родини, свого дому, тобто домовими божествами; померлих у давні часи навіть ховали в себе в хаті, під порогом чи під покутем; відтоді ці місця традиційно вважаються почесними; пізніше похоронний обряд здійснювали на обійсті (у деяких місцях України це робили донедавна); вірили, що померлий не припиняв свого життя, а лише переходив до іншого світу (на «той світ»), до іншого дому (тому й *домовіна*).

кум (пестливі — *кумісь, кумець, кумбчок, кумцьо*) — 1) хрещений батько (тобто названий, що бере участь в обряді хрещення дитини) щодо хрещеника, його батьків; батько дитини щодо хрещеного батька і хрещеної матері. *Ой куме, куме, добра горілка* (пісня); *Здоров, кумасю мій, Кіндрате!* (Л. Глбов); *Прийде кумець на обідець, а ложки не буде* (М. Номис); *Ой шучечки*

задля кумочка, а карасі задля кумасі (приповідка); 2) **кумі** — кум і кума (див.) разом; вибирали кумів перев. поміж свояками, яких любили і поважали (їх називали *кліканими кумами*); батьки, діти яких вирають після народження, беруть у куми при народженні нової дитини перших зустрічних (їх ще називають *стрічними кумами*); коли дитина після хрестин хворіла, брали *одкупних кумів*, яким подавали дитину через вікно, а на роздоріжжі куми кидали нечистому жертву-відкупне (перев. їстівне) зі словами: «На тобі, чорте, плату!»; куми стають рідними дитині, яку вони охрестили, їхнім батькам і між собою; народ не схвалює гріховодства між ними, хоч допускає, що таке часом трапляється: «Молодий козак Нечай з кумою Хмельницького мед-вино кружляють» або ще: «Звари мені судака, Щоб і юшка була, і юшечка, і петрушечка. Ти ж моя кума люба, кума душечка» (образ вареної риби (див.)), як і в інших піснях, свідчить, що стосунки між кумами зайшли поза визначену моральними устоями межу); застерігають: «Кум із кумою повинні жити, як брат із рідною сестрою», «Кум із кумою родичі од голови до пояса». *Кинусь за кумами в Городище...* (Т. Шевченко).

кума — 1) (пестливі — *кумаса, кумасенька, кумця, кумка, кумонька, кумочка*) хрещена мати (тобто названа мати, що бере участь в обряді хрещення) щодо хрещеника, хрещеного батька і хрещеної матері; об'єкт жаргу і гумору («Або ви, кумо, їжте борщ, а я буду м'ясо, а ні, то я буду м'ясо, а ви борщ», «Голодній кумі лиш хліб на умі», «Знає кума — знає півсела», «Іла б

кума, та ложки нема»), іронії («Кума по хресті і по хвості», «Не було в куми запаски, аж гляди — кума в плахті походжає»). *Іхав до Хоми, а заїхав до куми* (приказка); *Кума зішла з ума і мене звела* (приповідка); *Багатий шепче з кумою, а бідний — з сумою* (М. Номис); *Заходю я до кориомки — н'є милий з кумою* (пісня); *Вміли-сте, кумцю, варити, та не вміли-сте давати* (М. Номис); 2) (пестливі — *кумаса, кумасенька*) уживається як іронічний епітет лисиці в народних казках, байках. *Куди се ти, кумасенько, біжиш?* (Л. Глібов).

куман = **куманець** — старовинна керамічна фігурна посудина для спиртних напоїв, що використовується тепер здебільшого як декоративна прикраса.

куміство — один із видів духовної спорідненості; традиційний народний звичай обрання для новонародженої дитини «других батьків» — її опікунів та покровителів, а також стосунки між кумами («Кого люди за люди мають, з тим кумаються», «Кумай не кумай, а своє думай»). *Умерла дитина, то й куміство пропало* (М. Номис).

куніця = **күна** (зменшено-пестливе — *күночка, күнонька*) — 1) дрібна хижа тварина родини куніцевих з цінним пухнастим хутром, а також хутро цієї тварини; персонаж казкових сюжетів; з найдавніших часів куніця була для звіроловів найціннішою здобиччю, тому в Україні аж до XV ст. правила за гроші; кунна грошова система змінювалася залежно від вартості срібла (гривна коштувала 20—30 кун); за повір'ями, як вуж чи жаба, відбирає молоко в корів; подекуди звірка називали *домови-*

кóm. Да поїдемо, брате, у чистее поле, у чистее поле куну ловити (П. Чубинський); 2) у весільному обряді — наречена; свати звичайно представляються звіроловами, мисливцями, бо молода є дорогим звіром, якого неодмінно треба вполювати: «Вчора вчора та порошенька впала, А опівночі та куночка походила, А к білому світу старости на слід нагодилися... Виляй, не виляй ти, молода дівочко, Виляй, не виляй, а старостам руку дай»; з огляду на цінність хутра куніці, вона символізувала не лише наречену, а й просто гарну дівчину чи поважну жінку, як у колядці: «Ой не є ж тото сива кунонька, Але ж є тото бай-газдинонька»; тварина пов'язана з еротичною символікою; найпотаємнішу жіночу принаду іменували *күною, күнкою, күночкою. Говорили старости законні речі про куніцю* (Г. Квітка-Основ'яненко); 3) тільки **куніця** у давнину — плата князеві, поміщикові за дозвіл на шлюб (спочатку у вигляді хутра, а потім і грошей), які звалися *кунічними*; у сполученні: *дати куніцю* — у весільному обряді — заплатити викуп за шлюб.

кунтуш — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI—XVIII ст.; характерною особливістю крою були довгі і вузькі рукави з поздовжніми прорізами, через які просувалися руки, а самі рукави звисали дотолу; шився з дорогих сукняних, вовняних і парчевих тканин. *Гуляй душа без кунтуша, лихо прикупивши* (М. Номис); *Взяла [Юнона] очіпок грезетовий і кунтуш з усами люс-*

тровий, пішла к Зевесу на ралець (І. Котляревський).

Купайла = **Купайло** = **Купала** = **Купало** (пестливі — *Купа[й]лик, Купа[й]лиця, Купа[й]лочко, Купа[й]лочка*) — 1) у дохристиянських віруваннях — бог родючості, врожайного літа, зелених плодів, зцілюючих трав, добробуту, радості, згоди та любові; міфологічний персонаж у слов'ян, пов'язаний з обрядом купання в ніч з 23 на 24 червня/6 на 7 липня, також обряд і час його справляння: дівчата збирали квіти і трави, прикрашали себе ними, використовуючи для цього як обов'язкові червоні пахучі васильки, ясно-червоні черевички, панський мак, жовтий звіробій, м'яту; із чорнобиллю (забудьків) робили собі пояси у вигляді перевесел (як засіб відігнати нечисту силу, уберегтися від неї); хлопці розпалювали багаття, прикрашали гільце, яке називали подекуди йменням самого свята; молодь весело стрибала через багаття, очищаючись від злої сили; з живих квітів і зілля дівчата плели (вили) вінки, необхідними рослинами в них були канупер і дзвіночки як їхня основа (відгомін віри в чарівні приворотні властивості цих рослин); потім дівчата пускали вінки на річкове плесо, гадаючи на можливих наречених, — куди попливе вінок, туди й заміж дівчині йти, а який закрутиться на місці, то ще бути дівчині в діваках; пускаючи вінки, дівчата співали: «Віночок звивши, на воду пуцу: Хто вінок пійме, той мене візьме»; усі купалися, перев. рано-вранці, оскільки в цей день, гадали, купалося і гралося саме сонце, бо женилося; всі ці обряди є відгомонам

віри наших предків в очищувальну силу води і вогню та в цілющість і чарівність купальського зілля; у купальських піснях Купала постає і як ім'я жіночої статі; зважаючи на те, що свято припадає на закінчення літнього сонячного циклу, Купалу вважають богинею родючості, богинею-матір'ю, охоронницею домашнього вогнища (на Поліссі купальське вогнище запалюють від його жару); двообразність Купали/Купала (жіноче й чоловіче втілення) пов'язана з мотивами шлюбного поєдинку вогню і води, відтворених в купальських обрядах і піснях, змаганням життя та смерті (Купала та Мари), що супроводжується спаленням та потопленням обрядової ляльки. *Сьогодні Купала, а завтра Івана* (П. Чубинський); *В Купайлочки три дочки* (А. Метлинський); 2) **Купало** = **Купайло** = **Купайлиця** — обрядове дерево на зразок гільця під час свята Івана Купала, що уособлювало рослинність у період її розквіту й очікування від неї щедрих плодів; деревце прикрашали стрічками, квітами й вінками: «Коло Купайла обметено, Ще й барвінком обплетено, Ще й васильком обтикано»; 3) тільки **Купала** — обрядова лялька з соломи, одягнена в жіноче вбрання, намисто й хустку (або вінок), що сиділа під обрядовим деревом; ляльку або дерево занурювали в воду з вірою, що влітку буде волога на врожай; *див. ще Марєна* 1.

Купальська ніч — ніч Купайла (на Івана Купала), коли, за легендою, треба зірвати чарівну квітку папороті, яка нібито виведе на скарби, дасть можливість збагатитися і пізнати таємниці природи та

майбутнє; разом з тим, за переказами, кому з тисячі й пощастить оволодіти чарівною квіткою (що «цвіте без усякого цвіту»), то зла сила поверне набутий скарб йому ж на погибель; до схід сонця збирали й *тройзілля* (*див.*) як оберіг домашнього вогнища; за повір'ями, у цю ніч (найкоротшу в році) не можна спати, тому що саме в цей час нечиста сила стає найактивнішою; бешкетують вовкулаки, русалки, водяні лісовики, відьми збираються на Лисій горі під Києвом і влаштовують там свої шабаші; в цю ніч тварини і рослини нібито розмовляють, а дерева навіть переходять з місця на місце.

купальський (куп[а]й)ловий [в]огонь — обрядовий вогонь, вогнище, багаття, що розпалюється в ніч на Івана Купала; Купалове вогнище, через яке стрибали учасники купальських ігрищ. *Тільки купальський огонь можна у мент перестрибувати* (Марко Вовчок).

кूपина — 1) горбик на луці чи болоті, порослий травою або мохом; об'єкт народних порівнянь: «Пнется, як жаба на купину»; 2) тільки **кूपина** — багаторічна рослина родини лілійних із схиленими квітками та довгим кореневищем; об'єкт порівняння: «У тебе борода, як у лузі купина». *Ой твоя мила у лузі над водою умивається зіллячком-кूपиною* (П. Чубинський); 3) тільки **кूपина** — стара назва невисокого куща з урослими в землю стеблами; у сполученні: **неопалима кूपина** (*див.*).

кूपіль — посудина з водою, в яку опускають дитину при церковному обряді хрещення; також тепла вода для купання малої дитини; воду, в якій купали дитину, не ви-

носили вночі з хати, — «щоб спання не винести»; казали ще, що воду з купелі новонародженого треба виливати в сад, де живе дерево, або в квітник, — «щоб дитина росла і цвіла». *Лучче було мене, мати, в купелі залляти, ніж мя таку нещасливу на сей світ пускати* (пісня).

кूपно *див. віно*.

кур *див. півень*.

кूपище — вогнище з димом, розпалюване для обкурювання чогонебудь, зокрема садків раною весною.

кूपище — велика хмара куряви, диму. *Од диму сонце закоптілось, кूपище к небу донеслось* (І. Котляревський).

кूपинний [отáман] *див. отáман* 2.

кूपи́нь — 1) легка будівля, сторожка (на городах, баштанах і т. ін.). *Під лісом край дороги либонь кूपи́нь мріє* (Т. Шевченко); *Усі діди на баштанах по куренях сплять* (Є. Гребінка); 2) окрема частина запорозького війська; також помешкання козаків, що становили таку частину війська. *Будем жити, вино пити, Яничара бити, А курені килимами, Аксамитом крити!* (Т. Шевченко); 3) в Українській Народній Республіці — військова частина козацтва.

кұрка = **кұриця** (зменшене — **кұрочка**; *ли. кұри; курча, куря* — пташка курки) — свійська птиця, яку розводять на м'ясо і для одержання яєць; самка півня; здавна служить традиційним символом щасття і плодючості, тому є ритуальною (отже жертвовною) у весільних обрядах («Кури на весілля не хочуть, та силою несуть»; «Не рада курка на весілля, та силують»;

«Кому весілля, а курці смерть»); об'єкт метафоричного переосмислення у народних афоризмах, де на поведінку птиці переноситься поведінка людини: «Голодній курці просо сниться», «Всяка курка не дурна: не од себе, а все до себе гребє», «Дай курці грядку, а їй і городу мало», «Коли не ведеться, то й курка не несеться», «Яйця курей учать»; за повір'ям, коли курка заспіває півнем — на нещастя («Біда тому дворові, де курка кричить, а півень мовчить»), пор. ще у Б. Грінченка: «Ох, лишечко, лишечко! Недурно ж у мене зозуляста курка півнем співала: оце ж вона й сталося!... Я так і вгадувала, що буде нещастя: або пошесть, або голод, або війна...»; у народній уяві курка, зокрема її пір'я, асоціюється й з нечистою силою; спостерігаючи за дзьобанням курми зерна, ворожили на новий урожай; кури символізують глупість («курячий розум» або в П. Куліша: «Курячий же в тебе, пане Петре, мозок»); за поведінкою птиці вгадували погоду, — «буде зміна надворі, бо кури піють», «кури ранком на тин сідають — дощ буде», «на початку осені линяють кури — зима буде раною», «кури обскубуються — на дощі»; *див. ще [Кузьмій-]Дем'яна день*. *Курка збіжжя розрїбає, а в сміттю зерно шукає* (М. Номис); *Не рахуй курчат, доки не вилупляться* (приказка); *Кура квочці не розкаже* (приказка); *Здохла тота куриця, що по два яйця несла* (прислів'я).

кұрта = **кұртина** — старовинний верхній чоловічий і жіночий прикритий одяг із китайки, сірого сукна; носили запорожці, гайда-

маки, чумаки, а також селяни в побуті.

кур'яча сліпотá — різновид хвороби очей, які стають незрячими в темряві; за народними повір'ями, це буває: «Як хто дуже тяжко працює», «Як хто на Великдень поїсть свяченого по заході сонця», «Як хто ходить по смітниках», «У того, хто викине по заході сонця сміття»; ці повір'я пов'язані з тією обставиною, що людина перестає бачити після заходу сонця.

кур'яче свято *див.* [Кузьмі]-Дем'яна день.

кур'ячий дощ *див.* дощ.

кут'ок — 1) певна частина (кінець або бічна вулиця) села. *Ой вечеряй, моя мати, коли наварила, А я піду на той кут'ок, де дівчина мила* (А. Метлинський); *кут'яни* = *куч'яни* — мешканці кутка. *Ні, не можу далі за лихими сусідами вержатися на кутку. Хоч зараз спродуйся, пакуйся та на кубанські степи* (В. Самійленко); 2) = **кут** — місце проживання; помешкання, притулок, тому кажуть: «Кожному хочеться мати власний кут'ок», «Свій кут'ок кожному милий», «Ци тут, ци не тут, аби свій кут»; про чужий (не свій) кут'ок кажуть: «Бодай ніхто не діждав у чужім кутку сидіти»; 3) = **кут** — частина приміщення (зокрема хати), простір між двома стінками, що сходяться; *див.* **в'угол**; кут світлиці називали *покутем* (*див.*); у сполученні: *з кут'ка в кут'ок ходити* (*тиш'ятися*) — ходити в різних напрямках у приміщенні (від хвилювання, з нудьги, неробства, розмірковуючи над чимось). *Душі грішників пиш'ять, як курчата, та ховаються по всіх кутках* (О. Стороженко).

кут'я — 1) обрядова їжа — каша з ячмінних або пшеничних зерен, що готується і подається напередодні Різдва Христового і Водохрещя; уживається звичайно із солодкою підливою з маку, горіхів і меду; страва дуже давня, відома багатьом народам і набула нині лише ритуального характеру; у давнину була жертвовною їжею, своєрідним приносом за померлого; кутю вживають з узваром, бо воду пити на Святвечір не можна, пор. у І. Нечуя-Левицького «Причепа»: «Хто нап'ється на вечерю (кутю) води, той у жнива дуже хотітиме пити»; *див.* **ще веч'єря**. 3. *Передат меду* (приказка — перебрав міру в чомусь); *Стоїть кут'я на покуті, а в запічку діти* (Т. Шевченко); *Кут'я на покуття, узвар на базар* (М. Номис); 2) **Багата** (Різдвяна) **кут'я** *див.* **Багатий веч'ір**; 3) *див.* **Гол'одна кут'я**; 4) = **к'обливо** (*див.*). *Поминальної куті з торішньої пшениці дві мисочки наварив* (О. Ковінька).

кущ'ий — 1) тварина з коротким або відрубаним хвостом; також цуцик, песик; об'єкт гумору, іронії, кпинів: «На тобі, кущ'ий, пасок, щоб і ти знав, що Великдень», «Піймав куцога за хвіст», «Схаменувся кущ'ий, як хвоста не стало», «Кущ'ий безхвостого не догонить». *Далеко куцоному до зайця! Заець стрибає, кущ'ий бігає та не поймає* (М. Номис); *Пускають народу всіх хвостатих, А куц'их не пускають* (Л. Глібов); *Кому скрутиться, а куцоному змелеться* (П. Чубинський); 2) = **куц'ан** = **куц'ак** = **куць** — народні назви замість табуйованого наймення *чорт*, пор. у Панаса Мирного: «Дійшло вже до того, що ніхто вже Вареника не считав і за чоловіка, а так таки за самісінького куцога. Дехто помітив і невеликі рожки

на голові в нього, як стригли в прийомі»; у Б. Грінченка: «Тільки ви, пане (він чортихається), не пускайте дорогою отих куц'аків... А то як нападуть на мене, то нікому буде вас проводити»; у «Лісовій пісні» Лесі України фігурує *Куць*, чорт, що любить заїжджувати коней, тому господарі цапа чорного тримають при стайні, щоб тому було на чому їздити; Куць зауважує: «Я блискавкою лечу було на цапі, а коняки стоять собі спокійно»; об'єкт гумору: «Чоловік ставив свічечки в церкві, а дійшовши до св. Михайла, приліпив йому одну, а куцанові другу. — Не ліпи, — кажуть, — там! — Мені наказував батько і того мов не гніви, і того не дражни». *Куц'им або куц'аком звуть у нас того, хто в неклі грішників припікає* (Ганна Барвінок); 3) **куца баба** *див.* **баба**⁹, **п'іжмурки**.

куці-баба *див.* **баба**⁹, **п'іжмурки**.

куча — 1) купа. *Чужую кучу віючи, вочі завсіди запорошиши* (М. Номис); 2) **малá куча** — старовинна народна дитяча гра, в якій гравці з криком «мала куча!» валять один одного в купу.

куч'єрі — 1) кучеряве або завите

волосся; природні кучері — традиційна ознака (особливо у хлопців) краси, вроди; також ознака щасливої людини, тому *кучерявому* до ручали вимітати під печі для весільного короваю і саджати його в піч. *І кучері аж по плечі, і висинався чорний вус* (Т. Шевченко); 2) рід національного орнаменту із завитками, що використовується в народних вишивках, нашихках на одягу, в різб'ї тощо; 3) хвостове оперення у селезня; традиційно служить як прикраса у хлопців-покутян на капелюхах.

кучма — 1) висока бараняча шапка. *Татарська кучма насунулась йому на очі* (О. Стороженко); 2) висока копиця волосся на голові, також скуйовижене волосся; від того, що таке волосся людина мала звичайно через клопоти, зайнятість по господарству, пішов вираз *кучму да́ти*, тобто завдати клопотів, а пізніше просто побити. *Хто в Бога вірує, рятуйте? А хто ж таку нам кучму дав?* (І. Котляревський).

кущ'іль *див.* **покр'аса**.

кушнір — ремісник, що вичиняв хутро зі шкури та шив хутрянні виробу. *Побачимось у кушніра на жердці* (М. Номис).

Л

лава (зменшені — *ла́вка, лаво́нька, лаво́чка*) — дошка (або кілька дощечок) на стоянах (іноді — прикріплена до стіни), на яку сідають, кладуть або ставлять що-небудь; лави стояли звичайно у великій сільській хаті (світлиці) по боках від покутя, попід стінами обабіч стола; на них сідали до столу, інколи спали, а також клали небіжчиків перед останньою дорогою; коли гість заходив у хату, його запрошували сідати на лаві до столу як вияв особливого пошанування; об'єкт метафоричних переосмислень, коли кажуть: «Був на лаві і під лавою», то це означає, що людина зазнавала і шани (запрошували як дорогого гостя) і ганьби (скажімо, валялася п'яною під лавою; пор. ще: «Хто під лавою лежить, того ногами копають»). *Ані печі, ані лави* (приказка); *Гість лави не засидить, печі не залежить* (прислів'я); *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці* (прислів'я); *Ой привезли Бондарівну до нової хати, положили на лавоньці, стали убирати* (пісня); фразеологізми: *лягти на лаву* — умерти (від звичаю класти небіжчиків на лаві); *покласти на лаву* — поховати (звідси — проклин: «Щоб тебе положили на лаву!»; також божба: «А щоб мене до вечора на лаві положили!» — коли не так кажу, брешу);

кинути під лаву — закинути, знежити, знехтувати (бо всякий непотріб кидали зазвичай під лаву). *Вона свою славу кинула під лаву* (приказка).

ла́вра — великий православний чоловічий монастир, підпорядкований у своїй діяльності найвищій церковній владі; спочатку багатолюдне огорожене місце, загін, кошара. *Києво-Печерська лавра* (див.); *Почаївська лавра* (див.). *В лавру, що в шинок, не йдуть без грошей* (приказка).

лагомі́на (зменшене — *лагомі́нка*) — солодкі кондитерські вироби; взагалі смачна, вишукана, небуденна їжа; ласощі. *Везли з собою лагомини: оливу, мило, риже, маслини* (І. Котляревський); *В скоромний день із маслом буханці, книші, вареники і всякі лагоминки* (Є. Гребінка).

Ла́да, Ла́до (Лад) — 1) у дохристиянських віруваннях — боги вірного подружжя, злагоди, миру, любові й веселощів, шастя та сонця, весни; можливо, звідси маємо *лад* у значенні «мирне життя, злагода», коли кажуть «Нащо й клад, коли в сім'ї лад», «Коли наше не в лад, то ми з своїм назад», «Який був лад, і той пропав»; жіноча форма слова вживається в мові як синонім до слів «вірна дружина», «любка», а чоловіча — «вірний чоловік», «ко-

ханий»; у весільних піснях форма «ладо» уживається щодо молодої й молодого; ця форма збереглася як приспів у веснянках: «Ой дід-ладо виорем»; старовинне весняне свято богині Лади (як *Великої Богині* (див.), богині життя) тривало від початку танення снігу до закінчення весняних робіт, а бога Лада — з 25 травня до 25 червня; тому саме жіноче ймення уживається у старовинних веснянках, пор. у І. Нечуя-Левицького: «У веснянках співають про матір Ладу: «Благослови, мати, ой мати Лада, мати, весну закликати»; О. Потебня заперечує існування таких богів у міфології, вважаючи ці слова лише фольклорними образами; про тісний взаємозв'язок у свідомості народу двох циклів свят — весняного і літнього та їхніх покровителів Лада/Лади і Купала/Купали свідчить така купальська пісня: «Гей, око, Лада, Леле Ладова, Гей, око Ладове, ніч пропадає, Бо око Лада з води виходить, Ладове свято нам приносить. Гей, Ладо! А ти, Перуне, Отже над Ладом, гей, Перуне, Дай дочекати, Ладе, Купала. Гей Купала! Гей, кум і кумо, Солод ситити, медок хмелити, Гей, кум і кумо, щоби і внукам То пам'ятати, гей, кум і кумо!»; тут виразно проглядає вказівка на весняне народження (гра) сонця («Ладового ока») і його святкування як Ладове свято і заклик до батька Перуна (старшого над Ладом) дочекатися наступного свята (гри) сонця — Купала, що зазвичай пов'язувалося з хліборобським достатком, якого просили у богів-покровителів. *Перед богами Лель і Ладо Огонь Рогіда розвела* (Г. Шевченко); *А з води зростає Лада, Рястом прибрана богиня, Між зеленого латаття*

Посміхається блакитно (Яр Славутич); — *А ми просо сіяли, сіяли, Ой див, Ладо, сіяли. — А ми просо витопчем, витопчем, Ой див, Ладо, витопчем, витопчем* (обрядова пісня); 2) **ла́до** — народнопоетична назва чоловіка, дружини, дитини; коханий, любий. — *Царівно, мостіте мости, ладо моє, мостіте мости! — Царенку, вже й помостили, ладо моє, вже й помостили!* (П. Чубинський); *Вітрило, вітрилий єдиний!... На князя, ладо моє миле, ти ханові метаси стріли?* (Г. Шевченко); 3) **ла́до ру́ський** — уживається як весільний приспів давніх слов'ян; також стародавня тріумфальна пісня (можливо, звідси назви весільних пісень у Західній Україні — *ладання*).

ла́дан (зменшене — *ла́данець*) — ароматична смола, яку добувають із тропічного дерева босвелії; використовують звичайно для куріння (кадіння) під час виконання релігійних обрядів. *Чорт ладану боїть* (М. Номис — від повір'я, що ладан викурює всю нечисть, очищає від скверни); *Купила свічечку, ладанцю, прийшла додому та й покадила у хаті* (І. Манжура); фразеологізм: *на ладан дихати, пахнути ладаном* — бути близьким до смерті (оскільки піп, служачи відправу над покійником, обкурює його ладаном). *Від нього ладаном пахне* (прислів'я).

Лазарєва субота див. Вєрба неділя.

лайда́к (ж. *лайда́чка*) — вбога, бездомна людина; уживається також як лайливе слово (у значенні «нероба», «мерзотник»). *Дала мене моя мати за лайдака, розійдеться худобонька хоч би яка* (П. Чубинський).

лампа́да (зменшені — *лампа́дка, лампа́дочка*) — 1) наповнена оливою невелика посудина з гнотом, яку запалюють перед іконами. *Перед іконою Пречистої горить лампада уночі* (Т. Шевченко); 2) старовинний світильник, лампа. *То кажани навкруг лампади в'ються* (Леся Українка).

лан — 1) (зменшені — *ла́нок, ла́ночок*) безліса рівнина, рівний, широкий простір; *пóле (див.)*. *Тихесенько вітер віє, Стени-лани мріють* (Т. Шевченко); *Ой по ланочку він весь день ходив, Грудкою гострою ніжку набив* (пісня); 2) ділянка (велика нива) оброблюваної землі взагалі, а також у межах 10—30 десятин як старовинна міра площі. *І там стени, І тут стени, Та тут не такії, Руді, руді, аж червоні, А там голубії, Зелені, мережані Нивами, ланами* (Т. Шевченко); *Дарує тобі два лани жита* (П. Чубинський).

ла́нець (зневажливо — *ла́нці́га*) — народна назва одягненої в лахміття людини (згадаймо козаків-ланців в «Енеїді» І. Котляревського) або бідняка; уживається також як лайливе слово у значенні «голодранець», «халамидник», «шарпак». *Ой мати моя стара, за що ти мене скарала, за ланця мене оддала* (А. Метлинський); [Стеха:] *Ах ти ж анцихрист, проява, ланець, пройдисвіт, чортове ледацо* (В. Самійленко).

лане́ць = **ланц** — народні назви ланцюга (*ла́нка* — складова частина, кльце ланця, ланцюга). *За правду, за волю ми станемо враз, Ланці, ні багнети не пострах для нас!* (пісня).

ланове́ — у феодальному селі — податок з орної землі; походить від

старого податку від лану, який платили селяни, міщани та шляхта, інколи дідичі, а з часом лише панські селяни. *Та, щоб дождать до ланового, Ще кону дожинать пішла* (Т. Шевченко).

лановий — 1) у феодальному селі — той, хто мав ділянку землі, користувався нею; 2) наглядач за польовими роботами у поміщика. *А лановий і не шукає, мов не бачить* (Т. Шевченко).

ла́нтух — 1) (зменшене — *ла́нтушок*) у господарському побуті — великий мішок з грубої тканини. *Де можна лантух, там торби не треба* (прислів'я); 2) також міра, що дорівнює вмісту такого мішка.

ла́пті див. личакі.

ла́сівка — у народному світосприйманні — пора року, багата на смачні (ласі) речі. *Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка* (М. Номис).

ла́стівка (зменшено-пестливі — *ла́стівочка, ла́стівонька; ластове́ня* = *ластів'я* — пташка ластівки; зменшено-пестливі — *ластове́нятко, ластів'ятко*) — перелітний птах ряду горобцевих з вузькими гострими крилами, стрімкий у льоті; «чиста» пташка, провісниця весни, пробудження, відродження («Прилетіла ластівонька, сіла собі край віконця, Стала собі щебетати, Господаря викликати: — Вийди, вийди, господарю, Подивися на кошару, Чи всі вівці покотились, Чи ягнички породились»); закликаючи весну, дітки вибігали на пагорби, приказували: «Летіть, соловейки, на нашу земельку, спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки, летіть, сизокрилі, — ви всі нам милі»; своїм щебетанням під стрі-

хою сповіщає господарям, що в господарстві трапилось доброго (корова отелилася, кобила ожеребилася, рій поройвся), — як Богу милість, господареву радість; з цим птахом пов'язаний ряд народних повір'їв і прикмет; оселюючись на хаті, птахи приносять їй щастя; взагалі скрізь, де ластівка покладе собі кубельце, там буде добро; застерігають: «Не руйнуй ластівчиного гнізда, бо хату спалить» або пророкують: «Ластівка б'ється об вікно — буде звістка (будуть гості)»; ластівка, яка влітає в хату, віщує смерть; її невільно брати до рук, а хто візьме, того обсяде *ластовиння* (див.); на Семена ластівки ховаються по криницях; за християнською легендою, ластівка була при розп'ятті Христа і крала цвяхи, якими його хотіли прибити, тому Бог її шанує; у весільних піснях ластівка символізує матір; у деяких народних піснях вона символ Божої Матері («Ой на Дунаєчку на бережку Там ластівочка да купалася, То не ластівочка, то Божа Мати»), дівчини («В нашій стороні красні дівки, як ластівки»); птах символізує також дружину, сестру; з поведінкою ластівки пов'язують народні прикмети про зміни в погоді, — «коли ластівки низько літають, буде дощ», «ластівки високо літають — на погоду»; з появою ластівок навесні пов'язують пору польових робіт: «Ластівки прилетіли — час сіяти просо»; в народних прикметах ранні ластівки віщують щасливий рік; див. *ще Явдóхи день*! *Ластівки влітають, годинку обіцяють* (М. Номис); *Ластівка день починає, а соловей його кінчає* (приказка); *Ластівка весну починає, осінь закликає* (приказка); *Да ластівочка*

да купалася, да на бережку да сушилася! (П. Чубинський); *Ліплять гнізда ластівки, ластівки-будівниці. Подивіться, скільки хат для майбутніх ластів'ят!* (Г. Бойко); 2) уживається як ласкава назва (особливо пестливі форми) дівчини або жінки. *Дівчино моя, переяслівко, поцілуй же мене, моя ластівко!* (пісня); *Прокинись, моя ластівочко* (Т. Шевченко); 3) народна дитяча гра, яка полягає в тому, щоб улучити кількома палицями в підкинуту вгору іншим гравцем палицю, а також народна дівоча гра-хоровод, супроводжувана піснями.

ластовиння (зменшене — *ластовинячко*) — руді пігментні цяточка на шкірі, що з'являється у деяких людей перев. навесні; кажуть, ластовиння з'являється у дітей, які беруть ластовенята в руки або руйнують ластів'ячі гнізда; тому, побачивши навесні ластівку, треба сказати: «Ластівко! Візьми собі рябину, дай мені біліну». *Хто має ластовиння на виду, то, побачивши вперше весною ластівку, ... умивається, щоб не було того ластовиння* (повір'я; радили також умиватися водою від свичених яєць).

ла́та́ття див. лілія.

ла́ти — металеве спорядження стародавнього вояка, яке захищало його від холодної, а пізніше й від вогнепальної зброї.

лебі́дь (пестливі — *лебе́дик, лебе́донько, лебе́дочко; ж. лебе́диця, лебе́дка, лебе́ди́ха, лебе́дя*; пестливі — *лебе́донька, лебе́донька, лебе́дочка, лебе́дочка, лебе́дя*, зменшено-пестливі — *лебе́дя́тко* — пташка лебедя) — 1) великий перелітний дикий водоплавний птах з довгою, красиво вигнутою шиєю і білим (рідше чорним) пір'ям; «святий

птаха» — символ чистоти, як фізичної, так і духовної; це стосується так званих *лебедів-кликунів*, опоетизованих у літературі, починаючи зі «Слова о полку Ігоревім», де йдеться про спів лебедів-струн; звідси символіка співця, поета, високої поезії; за повір'ям, лебідь (мається на увазі *лебідь-шипун*) може віщувати лихо, коли кричить (про них теж є в «Слові о полку Ігоревім»: «Кричать теліги опівночі, ніби лебеді налякані»); лебедина пара кликунів — символ подружньої вірності; у народній поезії лебідь (лебідка) символізує дівчину, жінку: «Ой вийду я за ворота, гуляю, гуляю, як білая лебедонька по тихім Дунаю» (у «Слові о полку Ігоревім» Обида-Діва «сплеслила лебединими крилами на синім морі»); лебідка — традиційний символ тужної жінки; лебідь також символізує молодого парубка, козака, хлопця: «Вже ж білі лебеді серед ставу впали, Ой вже ж козаки в чистім полі стали»; за поведінкою птаха угадують погоду, — «лебідь летить восени — на сніг, а гуси ранньою весною і осінню — на дощ», «лебеді пізно летять з півночі на південь — осінь буде тривалою». *Налетіли лебеді з броду, Сколотили в криниченьці воду* (пісня); *То не хмару снігів буйний вітер навів, піднімаються лебеді білі* (Л. Боровиковський); *Під берегом там плавають лебедята* (П. Чубинський); *Я не лебідь, а лебедця. Я князіна, — промовила до Юрка лебедця людською мовою* (І. Нечуй-Левицький); *Лети, лети, лебедонько сивий, високо з орлами!* (пісня); *Да йшла дівка да яриною, да ярина леліє, за нею іде козаченько, як лебідь біліє* (пісня); 2) тільки *лебідик* = *лебідочко* —

уживаються як пестливі назви парубка або чоловіка (також при порівнянні). *Не цурайтесь, лебедики!* (Т. Шевченко); 3) *лебідка* = *лебідонька* = *лебідочка* = *лебідочко* — уживаються як пестливі назви дівчини або жінки, зокрема й матері («матінко лебідочко»), рідше — парубка, козака. — *Марусенько моя, лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепелічко!* — *приговорював Василь, обнімаючи свою Марусю* (Г. Квітка-Основ'яненко);

Лев — 1) одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 23 липня — 24 серпня; 2) (з малої літери; зменшено-пестливі *лєвко, лєвик*) великий хижий звір (казковий цар звірів; ще в П. Беринді зазначено: «Лев лютий, цар звірів») родини котячих із короткою жовтою шерстю і довгою пишною гривою у самців; (*левця* — самка лева; *левеня* — маля лева; зменшено-пестливе — *левенятко*); побуває давній переказ-легенда про левицю, яка приводить мертве левеня, а батько-лев оживляє його своїм духом; цю легенду використовували церковники як символ воскресіння; у народній афористичі — об'єкт іронічної метафори: «Дома — лев, а на війні тхір», «Лев — цар звірів, а боїться комарів», «Мертвого лева і заєць скубає», «Ставився, як лев, а згинув, як муха»; метафоризуються також і зменшені форми: «Бери, лєвко, хоч і глєвко», «Бійся, лєвку, коли пса б'ють», «Був лєвиком, а став песиком».

лева́да (зменшене — *лева́дка*) — обкопане або обгороджене місце для сінокосу поблизу садиби; *див. ще поле. За городом левада, де зі-*

бралась громада (М. Номис); *Як би на вашій леваді та мій вітряк* (приказка).

Левіафан — за біблійною легендою, величезне морське страховище або летючий дракон, змії; символ усього надто великого й могутнього, абсолютного в своїй силі та владі, що вселяє страх.

легенда — народне сказання або оповідання про якісь події чи життя людей, оповиті казковістю, фантастикою, а часто ідеалізацією релігійно-моралізаторського характеру.

лєгінь (зменшено-пестливе — *лєгінчик*) — народна назва юнака, парубка. *У зеленій полонині розвилися бучки, І ти лєгінь, і я лєгінь — тягнімося в клочки* (коломийка); *Ішов лєгінь з полонини на нове подвір'я* (Я. Головацький); *Іван був уже лєгінь, стрункий і ліций, як смерічка* (М. Коцюбинський); *Котилися вози з гори, поламали спиці, Звідали ня лєгінники, де тут вечорниці* (коломийка).

легка рука *див. рука.*

лєдар = *лєдашо* (ж. *лєдарка* = *лєдаціця*, *лєдаціюга*) — людина, яка не любить працювати; лєдачий; уживаються також як лайливі слова. *Лєдар день гуляє, три — слабій, а на п'ятий — вихідний* (прислів'я); *Лєдаціюга, лєдаціюга, лєдачого й батька* (М. Маркевич); *Весною Муха-лєдаціця майнула у садок на рясі, на квіти подивиться* (Л. Глібов); фразеологізми: *лєдаря кóрчить* — лєдарювати; *лєдацю нóсить* — про чиєсь непотрібне ходіння, вештання; *пустітисся в лєдашо* — стати безпутною людиною. *Через їх* [нерозумних батьків]

синки в лєдацо пустилися, пішли в пінацо (І. Котляревський).

лєжанка — у старій селянській хаті — низька прибудова печі у вигляді топчана для лежання, спання; *див. ще пріпїчок* 2. *Постелила вона цареві на полу... сама ж лягла на лаві, а дітей обох поклала на лежанці* (казка).

лєжень — весільний обрядовий хліб овальної форми, різновид *калач* (*див.*); печуть разом із короном; клали на стіл перед молодою під двома ложками, зв'язаними червоною стрічкою; на нього молода схилила голову, коли приходив молодий; також дарували молодим після шлюбної ночі; *див. ще дівень, верч.*

лєйбик — 1) старовинний чоловічий верхній одяг (звичайно без рукавів); також жилет; 2) рід старовинного жіночого верхнього одягу на ваті.

лєле = *лєлєчко* — уживаються (також повторюючись) для вираження жалю, нарікання, страху або здивування (часто разом з «ой»). *Ой зав'ю вінки на всі святаки, На всі святаки, на празнички. Ой лєле, рано та ранесенько, Щоб сонце глянуло веселеньке* (пісня); *Ой лєлєчко, лєлєчко, болить моє сердечко!* (П. Чубинський).

лєлєка (зменшено-пестливе — *лєлєчка*; *лєлєчіха* — самка лєлєки; *лєлєч* = *лєлєчєня* — пташа лєлєки) — великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами (*див. ще бузькó, гайстер* 1); «Божа птиця», символ добра; у народі з цим птахом пов'язані добрі ознаки, він символізує щастя, добробут і затишок у домі; вважали шашливою ту родину, на даху

хати чи іншої будівлі в садібі якої оселяються лелеки, тому кажуть: «Де лелека водиться, там щастя родиться»; лелеки символізують прихід весни (разом з тим вони вісники весни) і настання осені: «Лелеко, лелеко, чи до осені далеко?»; з лелекою пов'язане повір'я, — «коли зруйнувати лелечине гніздо, то лелека запалить ту хату, де було гніздо»; виступає символом далеких подорожей та мандрівок, тому кажуть: «Облітав сердега моря й землі, як лелека»; коли дівчина навесні вперше побачить лелеку, що летить, значить того ж року вийде заміж, а коли лелеку на гнізді, то ще рік просидить з батьками; убивати лелеку суворо заборонялося: буде посуха або затяжний дощ (у народі про зливу кажуть: «Після своєї смерті лелека три дні плаче за своїм убивцею»). *Доля Жабам догодила — Лелеку королем зробила* (Л. Глібов).

лелітка (зменшено-пестливе — *леліточка*) — 1) блискуче кружальце для прикрас; також блискучі цяточки на чому-небудь; 2) народна назва квітки; також уживається як пестливе найменування дівчини або жінки. *Ти ж моя леліточка!* (Словник Грінченка).

лелія (зменшено-пестливе — *лелічка*) — народнопоетична назва лілії (*див. лілія*); уживається також як пестливе найменування дівчини або жінки. *Насіяла миленькая білої лелії* (Я. Головацький); *Ой як же ти процвітаєш, як в саду лелія* (П. Чубинський); *Сестро ж моя, лелічко біла!* (Ю. Федькович).

Лель = **Полель** — у давніх віруваннях східних і західних слов'ян — язичницьке божество, син Лади, бог любові, побрання, бджоляр-

ства (О. Потєбня заперечує це); наймення і похідні форми від них збереглися в народних обрядових піснях як приспів, наприклад у колі-веснянці «Хвалилась береза перед дубами; Перед дубами своїми гіллями Хвалилася, лелюм-полелюм, гіллями». *Перед богами Лель і Лодо Огонь Рогіда розвела* (Т. Шевченко)

Лелія див. ляля3.

лемішка (зменшено-пестливе — *лемішечка*) — страва з густо запареного борошна, перев. гречаного; простота й дешевизна їжі породила вислів: «Шкода і лою на лемішку», тобто не варто витрачати зусилля на нікчемну справу; ще символ млявої безхарактерної людини; *див. ще дід*9. *Галушки та лемішка, а хлібу перемішка* (М. Номис); *Дівер з невісткою розбив горцик з лемішкою* (П. Чубинський).

лёмки (*одн. ч. лёмко, ж. лёмка* = *лемкіня*) — етнографічна група українців, які здавна мешкають у Карпатах по обох схилах Східних Бескидів; місце їхнього проживання називається *Лёмківщиною*; мешканці, уродженці Лемківщини; назва походить від частки лем, часто вживаної в говірці цього народу.

леліха див. айр.

летіюча миша див. кажан.

летяга див. нетяга.

лешіця — трав'яниста степова рослина, *перекотиполе* (*див.*).

Лйбідь див. Кий2.

лик — 1) старе найменування обличчя, а також його зображення (звичайно на іконах); 2) за церковною традицією — зібрання, сонм (ангелів, святих і т. ін.); звідси вислів *прилучити до лику святих*.

ліко (зменшене — *лічко*) — внутрішня частина кори молодих листяних дерев, перев. липи, що легко відокремлюється від стовбура і ділиться на стрічки; луб, лубок; стрічки лика використовували як пасок для підперізування; з них плели також взуття — *личаки*; того ж, хто дер лико і майстрував з нього предмети селянського побуту, називали *личкарём*; об'єкт метафоричного переосмислення, передусім через зіставлення з ремінцем і вірвовкою («За чуже личко і ремінцем не відбудеш», «Пожалієш личка — не поможе і вірвовка», «Краще своє личко, як чужий ремінець»; «Лико з ремінцем не в'яжи, бо порветься»), а також з лубом («Що луб, то не лико»); з ликових волокон конопель, льону робили мотузки, які служили татарам на в'язання полонених (звідси *бути в татарських ликах* — бути в неволі; *брати (в'язати) в лика* — брати в неволю). *Кричить, мов з його чорт лико дере* (приказка); *Виміняв ремінець на личко* (прислів'я); *Хома Патица пішов зимою драги лика, Лубка ж не обідрав і липку зіпсував* (Л. Боровиковський); *Свитка в поросі біліє, Поясок із лика; Через плечі подорожжя Торба невелика* (С. Руданський); фразеологізми: *дёрти ліко* — тяжко карати, бити когось, а також, експлуатуючи, грабувати кого-небудь; *ліка не в'яже* — про дуже п'яну людину, не здатну зв'язно говорити; *не ліком шийтий* — про людину, яка має певні здібності, знання, вміє поводитися належним чином.

лілик див. кажан.

лімар = **рімар** — майстер, який виготовляє ремінну зброю (*лимаріха, римаріха* — дружина майс-

тра; *лимарёнка, римарёнка* — син майстра; *лимарівна, лимерівна, римарівна* — дочка майстра).

линовіще — скинутий під час линяння верхній покрив деяких живих істот, зокрема змії; за повір'ям, добре носити шнурок із нього на шиї, коли нападає лихоманка; линовіще взагалі зцілює від хвороби, зокрема від пропасниці.

ліпа (зменшено-пестливі — *ліпка, ліпонька, ліпочка*) — дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом; з липового дерева давня виробляли посуд, виделки, бондарські речі, вулики; липовий цвіт традиційно використовують у народній медицині; віддавна цінується липовий мед і *ліко* (*див.*); у народних піснях символізує дівчину або молоду жінку: «Ой на річці, на Дунаї, там ліпочка потопає, та поверх гілочка випливає, Вона дубочка прикликає: — Ти подай, дубочку, хоч гілочку! — Та нехай тобі кленок дає, Що він із тобою вірно живе!». *З однісі липи двічі лика не деруть* (прислів'я); *Скільки тут сокири не бряжчали, ні дубчика, ні липки не стяли* (Є. Гребінка); фразеологізм: *обдирати, як ліпку (ліпу)* — грабувати, забираючи все дочиста, а також брати, стягати дуже велику плату, податок, викуп. *Не раз подорожніх багатих панів, як липку сиру, обдирали* [гайдамаки] (Л. Боровиковський).

ліпень = **ліпєць** — сьомий місяць календарного року; у народі його називають *страдник, кісєнь, дощовік, громовік*; другий місяць літа; за цим місяцем угадували наперед погоду, — «яка погода у липні, така буде й у січні»; якщо липневий молодик, мов той чов-

ник, — то пірнає у хмари, то виринає (пор. у Т. Шевченка: «А блідний місяць на ту пору із хмари де-де виглядав, Неначе човен в синім морі, То виринав, то потопає»), — буде місяць збирання шедрого врожаю, пора хліборобського щастя: «У липні на дворі пусто, зате на полі густо»; місяць називали вершиною літа; це пора тепла, тому кажуть: «У липні хоч роздінся, а в грудні тепло одінся»; про липень складено дитячу загадку: «Сонце пече, липа цвіте, день одбуває — коли це буває?»; найкраща пора для бджіл; місяць громових свят. *Чого липень і серпень не доварить, того і вересень не досмажить* (приказка); *Липень не тільки полудень літа, але й року* (приповідка).

ліпівка = **ліп'янка** — діжка з липового дерева, в якій тримали перев. мед; також сорт дині. *Коли огляділись до липівки, що на горішці з медом була, аж вона перекинута й вилизана* (казка); *А щедра осінь в кожний двір завозить Валки возів з тугими лантухами ... І в липівках заносить мед у льохи* (І. Вирган).

лис (зменшене — **лисок**) — хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; також хутро цього звіра; символ хитрощів, спритності, улесливості (звідси *хитрий*, як *лис*, *лисом підшитий*; див. також казку І. Франка «Лис Микита»), підступності, лицемірства, зловмисності, тому кажуть: «Занадився лис у курник, то всі кури повиносить», «Лис краде, поле бачить», «Лисяча хитрість, зайче серце», пожадливісті, ненаситності й жорстокості («Лис може втратити зуби, але не апетит», «Лис старіє, але не добріє»); добре

хутро лиса також стало основою для паремій: «Лиса за кожух б'ють», «З лиса лиш кожух добрий»; лисяче брехання чи виття завжди віщує лихо (про це читаємо у «Слові о полку Горовім»); разом з тим, якщо лис перебіжить дорогу — на щастя. *У вічі як лис, а за очі як біс* (М. Номис); *Продай пса за лиса* (М. Номис); *Старого лиса тяжко зловити* (М. Номис); фразеологізми: **лісом вітисся** — шукаючи прихильності, упадати біля кого-небудь; **лісом підшійтий** — хитрий і улесливий.

Ліса гора — гора з голою вершиною, на якій, за повір'ям, ночами звичайно збиралися відьми й чорти («І на мудрім дідько на Лису гору їздить»); історична місцевість на правому березі Дніпра поблизу Видубичів (тепер Печерський район м. Києва), де, за старовинними легендами, відбувалися шабаші відьом і перевертнів (за повір'ями, «київська відьма завжди дуже вправна і найлихіша»); гористих місцевостей з такою назвою понад Дніпром кілька (у м. Києві ще дві, також така гора є поблизу Канівського урочища, яку населяли запорозькі козаки); одну з таких гір, за переказами, відвідав свого часу **Андрій Первозваний** (див. **Андрій** 1) і деякий час жив на ній.

лисиця — 1) (зменшене — **лиси́чка**, **лисеня** = **лиси́ча** — маля лисиці) самка лиса; також лис; символіка тварини та сама, що й *ліса* (див.): «В очі лисицею, за очі вовчицею», «Лисиця спить, а курей бачить», «Стара лисиця писком рие, а хвостом замітає», «Хвостиком лисиця виляє і курочок хапає»; тварина виступає також об'єктом жарту, кепкування: «Лисиця од дощу під

борону сховалась: не всяка, казали, капля капле». *Зна, де вовк, а де лисиця* (М. Номис); *Стара лисиця від собак захиститься* (приказка); *Лисице, лисице! Та й довгий же твій хвіст!* (М. Номис); 2) в обряді сватання — назва дівчини. *У вас лисиця є, нам снилось, котру Тетяною зовуть...* (Словник Грінченка); 3) лисяче хутро. *Крийся, зятю, та куницями, куницями та лисицями* (А. Метлинський); 4) у множині — намерзлі узори на віконному склі; 5) **Лиси́чка-Сестри́чка** — традиційний персонаж народних казок; див. ще **тотєм**. «**Лисичка-Сестричка і Вовк-Панібрат**» (назва казки).

лист (зменшене — **листо́чок**) = **лістя** (зменшене — **лістячко**) — орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої, звичайно зеленої пластинки; зелене покриття рослини, що на зиму опадає; широкий лист — символ краси: «Широкий лист на калині, а ще ширший на дубочку»; опадання листя — до розлуки: «Лист опадає — милий покидає»; стелиться лист — теж символ розлуки: «Листочок стелиться — милий жениться» (з іншою); шелест листя — неспокій, що відображено в поезії Т. Шевченка «Минають дні...»; разом з тим шелестіння листків — це символ розмови дерев і спілкування людей («Листоньки — мислоньки», «Листя рясні — слова красні»); з листям пов'язано цілий ряд погодних прикмет, — «коли влітку на деревах жовтіє і падає листя, буде рання осінь», «листя з дерев швидко опадає — чекай суворой зими», «як у жовтні дерева в листю, то буде пізня зима». *Ой підю я у садочок та вирву листочок* (А. Метлинський);

Листя не шумить, як вітер не віє (прислів'я).

листопад = **падолист** — одинадцятий місяць календарного року; у народі називають ще *листогій*, *полузеліник*, *перезімник*, *коваль*, *сонцеворіт*; третій місяць осені; настає глибока осінь, тому кажуть: «У листопаді зима з осінню бореться»; період повного завершення польових робіт («Як в падолисті гримить, рільник добре спить»); за погодою місяця угадували майбутню погоду і прогнозували, якими будуть інші пори року, — «у листопаді іній на деревах — на морози, а туман — на відлигу», «як листопад дерев не обтрусить, довга зима бути мусить», «в падолисті багато води — для лук великі вигоди»; дивилися на місяць у цю пору, — якщо почервонів — незабаром випаде сніг. *Листопад білими кіньми їде* (приповідка); *Листопад стелить землю листям, а грудень снігом* (приповідка); *Листопад не лютий, проте спитає, чи одягнений та взутий* (приповідка); *Листопад — вересню онук, жовтню син, зимі рідний брат* (приказка); *Листопад зимі ворота одмикає* (приказка); *В листопаді голо в саді* (приповідка).

литвіни (одн. ч. **литвін**, ж. **литвінка**) — 1) стара назва литовців; 2) стара назва поліщуків. *На українських заводах з'явилися безісцасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, литвіни* (І. Нечуй-Левицький); 3) стара назва білорусів.

лиха година див. **Ліхо**.

лихий — 1) синонімічна назва до табуйованого в народі наймення *чорт*, пор.: «Лихий попутав» (див. також однойменний твір Панаса Мирного); у сполученні: **лихий несе** — іде хтось небажаний; у

Т. Шевченка: «Аж ось лихий царя несе з законами». *Сівілла грошики в калитку, Піднявши пелену і свитку*, — *Ізслизла, мов лихий злигав* (І. Котляревський); 2) *див. Ліхо*.

лихий [дух] *див. дух3*.

Ліхо — у дохристиянських віруваннях — персоналізований злий дух (згодом узагальнене поняття), що разом з *Бідю* (*див.*) ходить поміж людей, підстерігає людину на кожному кроці (звідси *лихо його спіткало, аби лихо тихо, лихо і під землею знайде, лиха не шукай, воно само тебе знайде, не буди лиха, нехай спить*); саме персоналізованість людської напасті породила вислови: «Лихо його принесло», «Вже якесь лихо сунеться до хати», «Лихо мене засліпило», «Лихо б тебе побило»; особливо небезпечне Лихо вночі («Лихо не спить, а за нами стежить»), тому в народі радять рятуватися так: поставити порожні відра під вікнами, на призьбі покласти відра отвором на подвір'я, на підвіконні миски обернути лицем надвір, все довкола хати посипати попелом; Лихо, вірять, обминає таку хату; дуже люте *однооке Лихо* (про це читаємо в народних казках); людина боролася з лихом, протистояла йому, звідси вислів: «Вдар лихом об землю!»; прикметник *лихий* — злий, недобрий, який несе, приносить лихо (про лиху людину: «Бережись кози спереду, коня ззаду, а лихого чоловіка з усіх боків»; про лихе око: «Лихе око на дуба гляне — і дуб зав'яне»; про лихе серце: «З лихого серця лиха воля»; про лихі руки: «Трудно, аби на добре вишло, що з лихих рук прийшло»); численні паремії побудовані на персоналізації лихого на протива-

гу доброго: «Лихе доброго не любить», «З лихими лихий, з добрими добрий», «Добре, то добре й буде, а лихе, то лихе й буде», «Лихий доброго псує», «Лихий і доброго спокусить»; у сполученні: *лиха (зла) година* — горе, нещастя, скрута; *лиха година* вживається також як лайливий вислів або як заклинання замість уособленого Лиха: «А бери його лиха година!»; «Побила б тебе лиха година!», «Хай на вас лиха година!», «Щоб тебе не минула лиха година!», пор.: «Хай вам лихо!»; *Лихо сушить, а щастя пушить* (приказка); *Не помийай лихом, а добром як хочеш* (приказка); *Хто лихом жартує, той його й скуштує* (М. Номис); *Як прийде зла година, треба знати, по чім квіш лиха* (приказка); *Не вгадаєш ніколи лихого години* (приказка).

лихоманкова трава *див. бождєрево1*.

лихоманник *див. тирліч*.

ліцар — вільний козак-запорожець, якому властиві козацька доблесть і високий рівень воєнного мистецтва. *Громада вибрала гетьмана — Преславного Лободу Івана, Лицаря старого* (Т. Шевченко); *ліцарство* — вільне запорозьке козацтво, яке свідомо вважало себе такими, що належать до людей лицарської вдачі; про це писав свого часу Б. Хмельницький: «Хоч ми і не всі шляхта, але з діда-прадіда воєнні, себе за рівних лицарству... уважаємо»; козацтво підтримало лицарський дух княжих часів, яким прийняли й «Слово о полку Ігоревім».

личакі (*одн. личак*) = *лапті* (*одн. лапоть*) — плетене з лика або іншого матеріалу старовинне селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язаними до ноги мотузками;

постолі (*див.*); символ бідності, злиднів, тому бідняків також називали *личаками* (*див.* «Чорна рада» П. Куліша); у порівнянні з чоботом лапоть уособлює низький соціальний стан: «Як маєш кланятися лаптю, то лучше поклонись чоботу» (хоч це порівняння може бути пов'язане з тим, що лапті були більш характерними для російського селянського побуту, пор.: «Ламається, як московський лапоть»). *А постіл личака да й попереджав: ой коли ти постіл, то іззяду постій, ой коли ти личак, то попереду гоп-цак* (приповідка); *Неси, Боже, в чоботях, — дамо личаки* (М. Номис).

личман — 1) народна назва старшого вівчаря або взагалі старшого пастуха. *Як череді без личмана, так козакам без гетьмана* (М. Номис); 2) старовинна жіноча металева прикраса, яку носили на шії.

ліштва — 1) старовинна вишивка білими нитками у вигляді прямої гладі; спосіб вишивання такий, що шитво з обох боків полотна майже однакове; вишивка зазвичай стилізована: листя, квіти, геометричні візерунки, «вивід гарбузовий» («огірковий»), стежка «гусяча» («свиняча»), «баранячі ріжки», «метелики», «ключі», «зірки», «качки» та ін. *А мені хрещена мати лиштву вишивала* (Т. Шевченко); 2) народна назва обшивки одягу (звичайно його нижньої частини); у цьому разі сама лиштва стала означати поділ сорочки. *Ой чи є де дівка пишна, що в поділках лиштва?* (П. Чубинський).

лівий — розташований з того боку тіла, де міститься серце; протилежне правий; у народі асоціюється з чимось недобрим, воро-

жим, зловісним: дзвенить у лівому вусі — на погане, вставати вранці з лівої ноги — на невдачу, нічого не треба давати лівою рукою, бо це означає недобророзичливість, не годиться їсти лівою рукою, хреститися лівою рукою — накликати дідька; *див. ще правий*; у сполученні: *лівий бік* — виворіт. *Повернувся козак Нечай на лівую руку, не вископачив Нечайв кінч із людського трупу* (пісня).

Лівобережжя = **Лівобережна Україна** — історико-географічна область в Україні (територія сучасних Чернігівської, Полтавської і частини Сумської, Київської та Черкаської областей); у часи Козаччини — *Гетьманщина* (*див.*).

лід — замерзла вода, яка перейшла в твердий кристалічний стан («Лід кріпкий, хоч гармати коти»); символ непевності, ненадійності («на льоду хату ставити»), ошуканства, підступності («посадити на льоду», «на язичі мід, під язиком лід»).

ліжник — домоткана ковдра (звичайно вовняна), також кустарний килим; *коц* (*див.*); служив звичайно для покривання ліжка (у старій селянській хаті — полу, лезанки).

ліій — жир рогатої худоби та овець, що вживається в їжу; у старовину використовувався для освітлення житла; *див. каганець1*. *Ні се ліій, ні се масло* (М. Номис); *Шкода й лою на деміску* (М. Номис); фразеологізм: *ліій топіти з кого*: а) за міфологічними та релігійними уявленнями — у пеклі піджарювати на вогні; б) мордувати когонебудь, знущатися з когось. *Не чвантєсь, з вас деруть ремінь, а з їх [батьків], бувало, й ліій топіли* (Т. Шевченко).

лікоть *див.* локіть.

лілія (народнопоетичні — *лілія, лелія*) — цибулинна рослина родини лілійних із прямим стеблом і великим, форми дзвона, білими або яскраво забарвленими квітками; вирощується як декоративна; традиційний народнопоетичний образ; символ жіночої краси, дівочої чистоти, чарів, цноти: «Ой, як же ти процвітаєш, як в саду лілея»; у шедрівці: «В райським садочку росла лілея — Хто ж її садив? — Панна Марися. Як садила, так садила, Лелія ся розвила, Красна лелія. Прийшов до неї миленький єї: — Дай мені, Марисю, листок лелії. Ой дам, ой дам хоч листочок, Бо мій, бо мій коханочок, Красна лелія»; виступає також пестливим звертанням до коханої; символ духовної чистоти, непорочності, тому фігурує в руках святих; її можна бачити і в образах Благовіщення; у сполученні: *воднян лілія* — латаття; цю лілію, за легендою, породила Мати-Сира Земля з богинею води Даною, тому ця рослина має силу на водяницю (водяну нечисть) і поляницю (польову нечисть); у лілії закладено магічний символ жіночності; улюблена квітка русалок, а тому її, особливо юнакам, не можна рвати, бо русалка затягне в воду; лілія має охоронну силу; давня назва рослини — *крин*; бруньку крину знайдено на застібках від старовинного одягу як символ зародження життя (на думку Б. Рибаківа). *В садах кохалися, цвіли, неначе лілії, дівчата* (Т. Шевченко); *О, як горіли спраглиї уста! Де ти тепер, моя хистка лілеє? (І. Франко); Ти руки простягла, лілеє, І плине чорний войовник, Що в білих снах душі твоєї майнув*

(М. Рильський); *Наче квітка білої лілеї, завита у чорну хустку, лежала вона біда-біда* (Панас Мирний); *Ой у моїм городочку зацвіла лелія, ні за кого не піду, хіба за Андрія* (коломийка).

ліс (зменшено-пестливі — *лісбк, лісонько, лісбчок*) — велика площа землі, заросла деревами і кущами («Одне дерево то ще не ліс» — символ громади); ліс завжди викликав у людини неусвідомлений страх, бо в ньому (особливо в нетрях) проживали, на її думку, всілякі страхиття; лісова нечиста сила звичайно провадить по лісах ігрища, танці та недобре жартує з людьми; входячи до лісу, треба неодмінно перехреститися (*див. ще лісовік*); лісу не лише боялися, а й поклонялися (пор. приказку: «У лісі родились, пенькам молились»); це було культове місце ще в язичницькі часи, звідки казковий образ *чуж-лісу* — правічного лісу на межі світів, де є джерела з живою і мертвою водою, живуть незвичайні тварини, зберігаються великі таємниці (пор. предковичний ліс на Волині в «Лісовій пісні» Лесі Українки); з лісом здавна пов'язують прикмети про зміни погоди, — «взимку шумить ліс — на сніг», «ліс без вітру шумить — бути дощу», «ліс шумить у горах — зачиняйте вікна і двері: буде буря»; *див. ще звір* 1. *Пішов дідок у ліс по дрова* (Л. Глібов); *Кривого дерева в лісі найбільше* (М. Номис); *В ліс дров не возять* (М. Номис); *За темними лісоньками плаче дівка слізюньками* (П. Чубинський); фразеологізм: *у ліс дивитися* — бути незадоволеним своїм місцем перебування (проживання, роботи), прагнути його покинути. *Вовка як*

не годуї, а він усе в ліс дивиться (прислів'я).

ліса = пліт (зменшене — *плітчик*) = тин (зменшені — *тинбк, тинбчок*) — огорожа, сплетена з лози; плетена загорода; як *огорожа* (*див.*) ліса (пліт, тин) мали охоронну (відворотну) силу. *Звір лісу пролама та в хлів убереться* (П. Чугуєвець); *Без стовпа і пліт не стоїть* (прислів'я); *Закувала зозулиця та сіла на плітчик* (коломийка).

лісова русалка *див.* русалка 2.

лісове зілля *див.* первоцвіт 1.

лісовік = [по]лісун — у дохристиянських віруваннях — господар лісу, його дух, звичайно злий, нечистий; живе у кронах густих або в дуплах сухих дерев; почамі дико верещить, стогне і лякає людину; все в лісі слухається лісовика; для людей небезпечний, може заманити в непрохідні нетрі; коли в лісі б'ються полісуни, здійсмається велика буря; зображують його по-різному; пор. в «Лісовій пісні» у Лесі Українки: «Лісовик — малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям. У брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куниці», (хоч лісовик нібито недобрый до людей, але, як говорить Леся Українка, «треба тільки слово знати, то й в лісовику може уступити душа така самісінька, як і наша»); у Б. Грінченка: «В лісі живе полісун. Ходить з великою пугою, бо він — вовчий бог. Де війна, то він туди й турить їх на прокорм... Такий, як чоловік, тільки великий, як дерево. І від нього тіні нема: усе має тін, а він ні»; у В. Короленка: «А на вигляд він такий, як верба стара, що стоїть на болоті. І волосся, як суха омела, що росте на деревах, і борода така

ж, а ніс здоровий, як гирлига, а пика огидна, ніби лишаями поросла»; *див. ще амінь 1, ліс, мавка 2. Над пуцею спека стоїть, а домі, де спіють бруслиці, лісу самостою лежить* (М. Драй-Хмара).

літавець *див.* перелісник.

літавиця *див.* баба 8, мавка 2.

літепло — тепла вода, а також взагалі що-небудь тепле; тепло.

літник — старовинний жіночий одяг з легкої матерії; смугаста яскрава спідниця з легкої вовняної тканини, яку носили влітку. *Сидить баба в літнику* (П. Чубинський).

літо — 1) (зменшено-пестливе — *літечко*) найтепліша пора року між весною та осінню; з цією порою в народі пов'язані сподівання на врожай, тому кажуть: «Літо родить, а не поле», «Літо запасає, а зима з'їдає», «Раз літо родить»; у цю пору хлібороб багато працює, бо знає: «Літом пролежиш, а зимою з сумою побіжиш», «Раз на рік літо буває», «Хто в літі гайнує, той взимі голодує»; народ не жалус ледарів, кажучи: «Ціле літо просвистав», «Дріба-дріта серед літа, прийшла зима — хліба нема»; літві раділи: «Бджоли раді цвіту, люди — літу», «Літом і баба сердита на піч»; з цією порою року пов'язано багато погодних та інших прикмет, — «вологе літо і тепла осінь — на довгу зиму», «коли вліті дощ рідко буває, тоді в вулику мед прибуває», «літо буряне — зима з заметілями», «літо сухе, жарке — зима сніжна, морозна»; на Гуцульщині літо звали Свягим Петром, за іменем найбільшого святого цієї пори. *Літо на зиму робить* (М. Номис); *Летить літо як на крилах* (М. Номис); *Я дав би дві зи-*

ми за одне літо (М. Номис); *Минуло літо, після жнив Овес хазяїн змолотив* (Л. Глібов); 2) *див. бабіне літо*.

літопис — 1) у Київській Русі та Україні часів Козаччини — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений сучасниками, також рукописна книга з такими записами. *Початковий літопис; Літопис Граб'янки Самовидця; Козацькі літописи*; 2) **Іпатіївський літопис** — один із найстаріших кодексів нашого найдавнішого літописання, що дістав свою назву від Іпатіївського монастиря в Костромі, де він переховувався і де його було переписано близько 1425 р.; створено його було, мабуть, на Волині, про що свідчить його стиль; список складається з «Повісті временних літ», «Київського літопису» та «Галицько-Волинського літопису».

літочислення — система визначення часу за роками від умовно обраного історичного моменту. *Літочислення від народження Ісуса Христа (Різдва Христового)*.

літургія *див. обідня*.

лічілька (зменшено-пестливе — *лічільочка*) — віршик із лічбою в дитячій грі; сама гра, в якій використовується такий віршик. *Колісанки, небиліці, скоромовки, дражнілки, лічлики* — жанри дитячого фольклору.

ліщина (зменшене і пестливе — *ліщинка, ліщинька*) — кущ родини березових з їстівними плодами — горіхами; за прикметою, «зацвіла ліщина — пора сіяти моркву, мак, петрушку»; деревину використовують у столярних роботах, для плетіння кошників, для виготовлення обручів; у народнопісенній творчості символізує дівчину:

«Ой, не шуми, ліщинько, та й не розвивайся, не плач, не плач, дівчинько, та й не віддавайся»; рубання ліщини, як і *каліни* (*див.*), символізує заручення дівчини чи одруження проти її волі: «Не рубай ліщини, най горішки родить. Не бери дівчиньки, най ще рік походить. Зелена ліщина, як ся розвивала, Плакала дівчина, як ся віддавала».

лободá (пестливе — *лобідка*) — найпоширеніший бур'ян, що замічує посівні та городні культури; листя деяких видів цієї рослини вживають у їжу; традиційний символ злиднів та убозтва, тому кажуть і співають: «Ото ласа їда, — з часником лобода», «Постав хату з лободи, а в чужою не веди»; у народнопісенній творчості символізує нещасливу дівчину або жінку: «Змішався щавій з лободою, Оженився старий з молодою».

ложка (зменшене — *ложечка*) — предмет столового прибору, яким набирають (черпають) рідку або розсипчасту страву і за допомогою якої її споживають; коли, за літописом, дружина Володимира Великого зажадала срібних ложок, це було тоді нечуваною забаганкою, але князь виконав цю забаганку; за повір'ями, не можна ложкою господаря мішати або брати страву; не можна трусити мокрою ложкою, бо від крапель може розводитися нечиста сила; якщо на ніч залишити ложки в горщику, дитина не буде спати; коли виявиться зайва ложка на столі або впаде вона додолу, гості будуть; у весільній обрядовості — дві нові ложки перев'язували червоною стрічкою, що могло символізувати єднання, згоду молодих; предмет метафоризації в народних афоризмах: «І в

ложці не впіймаєш» (про хитрого); «Ложка дьогтю зіпсує бочку меду» (про щось мале, що псує велику справу), «Суха ложка рот дере» (про закуску без випивки).

лоза́ — 1) народна назва деяких кушових порід верби, також стебло (лозина) та стебла як матеріал; з лози виготовлялися мітли (*див. мітлá*), корзини, кошики; лозина слугувала знаряддям поганяння свійських тварин, а також покарання («Лозовий прут ще ребер не переламав»); традиційний символ дівчості, також незахищеності, гнучкості й сирітства; постійний свідок жіночих сліз і печалі (дівчина, покинута милим, «за густими за лозами Плаче слізеньками»); заблукалий козак бачить квітучі лози при дорозі, свідків його горя: «Ой зацвіли густі лози Козакові при дорозі; Козак ходить, козак блудить, Під собою коня нудить»; «Живе, як сорока на лозі», — кажуть про людину, що не може собі місця нагріти; лоза символізує також бідність, нужденний стан. *Їж, козо, лозу, коли сіна немає* (М. Номис); *Люде гнуться, як ті лози, куди вітер віє* (Т. Шевченко — пор. народне порівняння «гнеться, як лоза»); *Пішов у лози пасти кози* (приказка); *Хитку лозину і снігур зігне* (приказка); 2) старовинна народна весняна дівоча хорова гра, в якій гравці стають у ключ, з одного кінця якого дві дівчини підіймають руки, під якими пробігає крайній гравець протилежного кінця і тягне за собою весь ключ, при цьому співаються відповідні пісні; цю гру називають ще *плесті лозу*; 3) **дóвга лозá** — старовинна народна гра; чехарда; 4) **виногра́дна лозá** *див. виногра́д*.

лóкiть = **лóкoть** = **лiкoть** — давня міра довжини, що дорівнює приблизно довжині ліктьової кістки людини; арабський мандрівник Ібн-Даст (X ст.) про наших предків писав: «Штани носять широкі — сто ліктів матерії йде на кожні»; погрожуючи або караючи, кажуть: «Буде знати (пам'ятати), почому локоть (лікоть) кваші». *Не протого — ляного полотна тридцяти локтів узля* (дума); *Ой дам тобі ... локіть полотенця* (П. Чубинський).

лóкшина = **лóкша** (зменшене — *лóкшинка*) — виріб із прісного пшеничного тіста у вигляді тонких вузько порізаних висушених смужок, а також страва, для приготування якої використано цей виріб; здавна поширена в народній кухні. *Свинячу голову до хрину і локшину на перемину* (І. Котляревський); у сполученні зі словами *рубати, сікти* уживається словосполучення *на локшину* (у знач. «на дрібні частини»).

лопáта — дерев'яне знаряддя з довгим державом і широким пластмаским кінцем для саджання хліба в піч і виймання його з печі; знаряддя цього типу використовували також на току для просушування зерна способом кидання (звідси *лопáтити, перелопáчувати*); металева лопата використовується для земляних робіт, отже нею риють і могили; така лопата асоціюється зі смертю: «Ніхто не розлучить: ні світ, ні зоря, хіба нас розлучить сирая земля, заступ, лопата, земляная хата». *Химка й хазяйка, та лопати нема* (приказка).

лопу́х — бур'ян родини складноцвітих із широким листками і чіпким суцвіттям із колючками; реп'ях; у переносному значенні — про не-

кмітливу людину; збирали на Івана Купала і вішали в хаті — проти відом; використовують у народній медицині; у колядці співають: «Родися, лопух, жеби ти живіт опух. Родися, кукілиця, за п'єщом дітей копиця!»

лоскітниця = лоскотуха *див. мавка2, русалка3.*

лошá, лошáк *див. кінь1.*

луб = **лубок** — 1) *див. ліко1. Гроші сховані під дубом, накриті лубом* (приказка); фразеологізми: **лубом стоїти** = **лубом брãтися** — бути твердим, цупким (звичайно про одяг); **луб'я** — кора, знята з дерева великими шматками. *Ти йому образи, а він тобі луб'я* (М. Номис — пор. **луб2**, тобто лубок, на якому малювали щось примітивне); фразеологізм: **[старé] луб'я** — про стару, немічну людину. *Бач, як тепер, то і луб'я, а колись то й голуб'я* (М. Номис); 2) тільки **лубок** — липова дошка для малювання або гравірування картини, звичайно нескладної виконанням, а також надрукована з такої дошки картинка з підписом, народна за сюжетом або розрахована на масове поширення. *Намалою неньку На жовтому лубку* (пісня); 3) тільки **лубок** — лубкова література, тобто масова, розрахована на широкого читача.

луг (зменшено-пестливі — **лужок, лужечок**) — низина, поросла лісом, а також травою і кущами лука, що використовується як пасовисько та сіножать; у народнопісенній творчості луг — батько, а калина в ньому — дівчина; з лугом, особливо темним, асоціюється сум, печаль; луг також асоціюється з молодими парубком, козаком: «Ой, не шуми, луже, зелений бай-

раче, Не плач, не тужися, молодий козаче». *У зеленім темнім лузі червона калина* (А. Метлинський); *Ой, у лісі, у лужечку терен процвітає* (П. Чубинський).

Луг *див. [Великий] Луг.*

лудан — старовинна блискуча тканина, а також пошитий з неї одяг; ознака розкоші, багатства. *Будуть куми у жупанах, побратими у луданах, сусідоньки в кармазині, а ти, мати, в сірячині* (Б. Грінченко); *Дома у Січі ходять у семиряжках да в кажанках, ... а тут жупани на їх будуть, лудани, штани із дорогої саєти* (П. Куліш).

лук *див. зброя.*

лукавий — синонімічна назва до табуйованих у народі найменш чорта — **біс, сатана, дідько**, оскільки останніх не прийнято було зайвий раз згадувати, аби не накликає на себе нещастя, біду (пор.: «Лукавий крутить світом» або «Ні Богові свічка, ні лукавому дудка»); пор. також із молитви «Отче наш»: «Ізбави нас од лукавого!» (замість давнішого *од неприяні*, можливо, від *не при язї буді сказано*), що стало джерелом метафоричного вислову «від лукавого» — про те, що суперечить певним канонам, порядкам; у загальному значенні — здатний на різні хитрощі або на злі жарги, тому кажуть: «Лукавий чоловік словами любить, а ділами губить»; пор. ще: «Слова ласкаві, а думки лукаві» (тобто нечестиві, брехливі, отже нещирі); персоналізуючи лукавців, народ застерігає: «Лукавий як не мудрує, а все ж заплутається в свої тенета», бо «Лукавому і сонце світить лукаво».

Луки́ день — за церковним календарем, день Святого Луки —

8 вересня/1 жовтня (*Лука Осінній*), коли готуються до зими, збираючи останній урожай; крім *Луки Осіннього*, відзначається ще *Лука Весняний* (9/22 квітня). *Доcheкались Луки: ні хліба, ні муки* (приказка); *До Луки не везуть хліба з луки* (приказка).

луціпер = **люціпер** — 1) (з великої літери) ангел, що повстав проти Бога, був скинений з неба і став Сатаною; 2) біс; уживаються також як лайливі. *На дітей своїх не глянув Люціпер проклятий!* (Т. Шевченко).

льон — 1) (зменшено-пестливі — **льонók, льонóчок, льоничéнько**) однорічна або багаторічна трав'яниста технічна рослина, зі стебел якої добувають волокно, а з зерен — олію; також волокно, що виготовляється з цієї рослини; символ дівочої краси; одне з народних свят (3 червня) називається **льоносі́йка**; це найкращий час для висівання льону, проса та огірків; особливо намагалися «заплодити ниву» льоном, щедрий урожай якого забезпечував родину олією та полотном; посіваючи, приспівували русальську пісню: «А в льонку на клинку Вісіла колиска на шнурку. — Колишіть же мене високо, Щоб було видно далеко. Ой де моя миленька походжає, Де шитими рукавами помагає»; збирання льону має свої особливості, кажуть: «Льон не косять, не жнуть, а рвуть», тому *брати (вибирати) льон* означає збирати урожай цієї рослини (кажуть: «Брала дівка льон, та й забула пов'язати»); рослину, вибравши, в'яжуть у снопики і складають у копи (*див. бабка7*) для просушування; льняний одяг здавна цінувався; ще й досі одягати по-

кійника в льняну сорочку — знак любові й поваги до небіжчика; у народнопісенній творчості льон асоціюється з дівочтвом; дівчата сіють і ростять льон, а парубки його витоптують («Уродився льониченько, Унадився паниченько На вороному кониченьку Та й витоптав льон» — *топтати (витоптати) льон* означає тут «позбавляти (позбавити) дівочої невинності»); за народними уявленнями, льон асоціюється із волоссям; це відбилося у весільних обрядах, де розчісування волосся з використанням льону мало значення для врожаю; на весіллі фігурувала коса із льону («див'я краса»), яку прийнято було спалювати, що мало, очевидно, очисне значення; льон символізував еднання молодих: і волосся буде шовковистим, і врожай льону буде на славу; використовувався в народній медицині — лікували вивихи компресами, «спалювали» рожу, підкурювали хворих «од вітру»; очевидно, був у давнину символом поборання, бо вживаний в обрядових хороходних піснях: «Пахарі пахали чотирма сохами, П'ятою бороною: насіємо льону! Горю горювати! З ким мені сей льон брати?» (отже, дівчину непокоїть, з ким вона буде ділити кохання і родинну долю). *Осот та лобода — для льону біда* (приказка); *Окружи мене то жито полевіє, а в житі купка льону голубо цвіте; то ячмінь колоситься* (Марко Вовчок); *Кидай, Петре, жито жати, йди до мене льонку брати* (Б. Грінченко); *Ой за гаєм, гаєм, Гаєм зелененьким, Ой там брала дівка Льоночок дрібенький* (пісня); *Уродився льониченько, унадився козаченько да витоптав льон* (П. Чубинський);

2) **льон-кудрявєць, льон-межеумок, льон-довгунєць** — сорти льону.

льох — 1) спеціально обладнана яма зі східцями та похилою верхньою надбудовою з дверима, призначена для зберігання продуктів (перев. овочів і фруктів). *Двір з рубленою хатою, коморою, льохом і садком* (І. Котляревський); 2) таке приміщення, що використовується для переховування або ув'язнення кого-небудь, для зберігання зброї чи боєприпасів або як сховище чогось. *Аж кишить Невольника у Сиракузах в льохах і тюрмах* (Т. Шевченко); 3) княжеських льохів викочували бочки з рейнським і барилка з усякими напінками (О. Стороженко); *Льохи твої* [Богдане] розконують Та тебе ж і лають (Т. Шевченко); 3) напівпідвальне приміщення, в якому торгували спиртними напоями та розпивали їх.

льоба — народна назва свині-самці, свиноматки.

любисток (пестливе — **любисто-чок**) = **любєць** = **любї-менє** — 1) багаторічна ароматична трав'яниста рослина, корені і листя якої використовуються в народній медицині, а також настій цієї рослини; оберіг хати, обійстя, ланів, садів, криниць, річок, сіножатей, гаїв, дібров, символ любові, злагоди, «чар-зілля» на любов; святили на Макові; як ароматична рослина використовувалася при купанні дітей, особливо хлопчиків; за повір'ям, «купати в любистку — будуть дівчата любити» («Чи в любистку ти купався, що так мені сподобався»); народний символ кохання, бо вірили, що рослина приворотна: «Чи ти мене, моя мамо, в любовцю не купала, що ти мені, моя мамо, долі не вгадала?»; дівчата на-

магалися напоїти хлопців любистком (наприклад додати його до молока), щоб привернути їхню любов; викрадали любисток із тих городів, де живе шасливе подружжя; любисток входив у так зване *троїзілля* (див.), про що співається в купальській пісні про «Івана, якого порубали на капустоньку» за те, що перейшов дівчатам дорогу, і посіяли його в «трьох городцях» і вирости «три зіллячка»: «Ай уродиться да трій-зіллячко, Що перше зіллячко — тож василечки, А друге зілля — тож барвіночок, А третє зілля — тож любисток. Що любисток задля любощів, А барвіночок задля дівочок, А василечки задля пахощів»; любисток уживали й з охоронною метою — від русалок, гадюк; подекуди його садили на могилах; здавна використовують і в народній медицині — від шлункових хвороб, від головного болю; справдавна настоєм любистку вмивалися, щоб лице було чистим, білим; рослина «фіксує» увагу хлопця на звабі дівчини, її цноті, вірності та відданості, що сприяє «аурі» кохання. *Трьох синів мала, ночі не спала, їх доглядала, В чистім любистку синів своїх милих купала* (Олександр Олесь); 2) тільки **любї-менє** — народна назва *незабудки* (див.); також узагалі приворотне зілля. *Очарувала його, дала йому якесь «люби-мене»* (І. Франко).

любка = **любочка** [осіння] — рослина родини зозулинцевих, молоді коріння якої використовується в народній медицині; занесена до Червоної книги; здавна вірять, що рослина приворотна; символ юнацької краси та снаги; заporожці носили амулети — корені української «орхідеї»; знахарі вважали

любку чудодійною через не зовсім звичайну її бульбу, що складається з двох бульбочок — однієї білої, а другої бурої та зморщеної (перша — шьогорічна, а друга — торішня); це давало підстави думати, що рослина пов'язана з потойбічною силою; знахарі говорили людям: «Біла бульба добру силу має і від усякої хвороби цілює. Навхрест проводили по болячі — згине вона. А торкнешся бурою бульбою свого недруга — люта хвороба вразить його». *Зілля таке: любки зветься. Як хоче дівчина, щоб парубок любив, так у чому-небудь і дає йому тих любок* (Словник Грінченка).

любко = **любчик** (ж. **любка**; пестливі народнопоетичні — **любочка, любонька**) — кохана людина, коханий, протилежне не люб; до невірнього зверненні іронічні закликання: «Любку мій солодкий, бодай ти вік короткий!», «Любчику мій солоденький, бодай тобі вік коротенький!». *Лісов любко попри хату — відкрила-м віконце* (колумійка); *Коханням п'яне йде дівча стрічати любка* (У. Кравченко); *Впадаю коло любки: «Ти не бійся! Та не журися! Та ти ж моє серденько!»* (Марко Вовчок); *Ой Романе, Романоньку, що ж тя болить, мій любоньку?* (Я. Головацький); *Оженися, мій синочку, візьми собі любку, цілуй її, милуй її, як голуб голубку* (П. Чубинський).

любів див. **кохання**.

любочка [осіння] див. **любка**.

любчик див. **любко**.

людіна-вовк див. **вовкулук**.

любоші — засоби для причаровування, для викликання кохання — миттям голови любистком, напуванням коханого приворотним

зіллям, ворожінням на різних предметах, але пов'язаних з вогнем (передусім асоціацією його з коханням) тощо. *Чи ти мені що почила? Чи ти мені любощів дала?* (П. Чубинський).

люблі = **люблечки** = **любленьки-люблі** — уживається як традиційний приспів у колискових піснях. *А-а, а-а, люблечки, Шовковії вервечки Мати посукала, Щоб дитина спала* (колискова); *Ой люлі-люлі, моя дитино, Вдень і вночі* (Т. Шевченко); *Ой ну люлі, люлі! Чужим дітям дулі, а нашому калачі, щоб спав і вдень, і вночі* (А. Метлинський).

люблька (зменшено-пестливе — **люблечка**) — 1) приладдя для паління, що складається з мундштука і чашечки для накладання тютюну; невід'ємний атрибут зовнішнього образу козака, а також зайдлого курця, про якого кажуть: «Добрій курєць має люлька, кресало і тютюнець»; об'єкт гумору: «Люлька не куриться, мабуть, дівчина журиється», «Люльки шукає, люлька в зубах», «Покуримо люльки, щоб дома не журилися»; паління розраджує чоловіка, відволікаючи від щоденних турбот, тому кажуть: «Покуримо люльки та забудемо думки»; була предметом гордості і символом козацької честі: люблька зробилася необхідним атрибутом козацької «ясної зброї». *Без люльки, як без жінки* (М. Номис); *Мені з жінкою не возиться, А тютюном та люлька Козаку в дорозі знадобиться* (пісня); *Козак сердега люлечку потягає* (пісня); *Чоловікам усе воленька; за люлечку та за шапочку — До корчми на розмовочку* (пісня); 2) колиска. *Це лихо в люльці собі б спало* (Т. Шевченко).

любльник див. **блєкотя**.

люстри́н = **люстри́на** — старовинна вовняна, напіввовняна або шовкова тканина з глянцем; у Г. Квітки-Основ'яненка згадується люстринова спідниця, у І. Котляревського — люстровий (люстриновий) кунтуш; ознака заможності й високого соціального стану. *Привезли кармазину, люстрину, позументів: ото зараз пошили нам запорозькі жупани* (О. Стороженко).

лю́стро *див. дзеркало.*

лю́тий — другий календарний місяць року; у народі називають ще *бокогрієм, сніговієм, скажéним* (казали: «Лютий корові вдень бік нагріє, а вночі ріг зіб'є»); останній місяць зими; з місяцем пов'язують зустріч зими з весною на *Стрітення* (*див.*): «В лютому зима з весною вперше зустрічаються»; про перші ознаки близької весни кажуть: «Лютий лютує, та весні дорогу готує», «Як лютий не лютує, а на весну брів не хмур»; з місяцем пов'язані деякі народні прикмети, — «в лютім сонце іде на літо, а зима на мороз», «коли мороз в лютім остро тримається, тоді вже недовга зима», «якщо вітер гострий в лютому віє, то рільники мають надію». *Січню морози, а лютому хуртовини* (приказка); *Лютий — місяць вітрів і кривих шляхів* (приповідка); *Лютий воду відпускає, а березень підбирає* (приказка); *Спитав лютий, чи взутий* (приказка).

лю́тня — старовинний струнний щипковий музичний інструмент східного походження.

люці́пер *див. луці́пер.*

лю́шня — дерев'яна деталь, що зв'язує вісь воза з полудрабком.

ля́лька (пестливе — *ля́лечка*) — дитяча іграшка у вигляді фігурки

людини. *Була в мене наміточка, й ту дітки украли, на ляльки подрали* (А. Метлинський); у сполученні: *гра́тися[ся] в ля́лці* — робити щось несерйозно, нещиро; у порівнянні: *як (мов, ніби) ля́лечка* — дуже гарний, вродливий (про людину) або дуже гарне, красиве, привабливе (про що-небудь).

ля́ля — 1) (зменшено-пестливе — *ля́лечка*) маленьке дитя; фразеологізм: *ані ля́лечки не видно* — немає нікого; 2) = *ля́лька*; 3) (з великої літери) **Ля́ля** = **Ля́ля** — ім'я головної дівчини у весняному обрядовому хороводі-грі (що, як і саме свято, має ту саму назву); улаштується 22 квітня/5 травня, напередодні дня Юрія; *Ляля* сидить на зерновій лавці у вінку, прикрашена зеленню, всередині кола дівчат, що танцюють і співають, ведучи хоровод навколо неї; до її ніг кладуть вінки із зелені, а вона потім роздає їх своїм подругам, а також молоко, сир, масло тощо; відгомін поклоніння якійсь весняній богині, що розподіляла добрі землі (можливо, дочці богині Лади); *див. ще Красна гірка.*

ля́хи (зменшено-іронічне — *ля́ше́ньки*) — 1) стара народна назва поляків; *ля́шва* — зневажливо про поляків; 2) **лях** — також синонім до табуйованого наймення *чорт*; очевидно, пов'язано з часами політичного протистояння українців і поляків, що не раз бувало в історії відносин двох сусідніх народів; перенесена назва пояснюється також зовнішнім виглядом уявлюваного чорта, — убирається, як пан (пан-лях).

ля́хівка — національний узор на прощві у жіночій або чоловічій сорочці, рід мережки; на рукавах чоловічої сорочки буває мережка з ляхівкою.

М

ма́вка (пестливе — *ма́вочка*) = **ма́вка** = **ня́вка** — 1) за народними уявленнями — дитя жіночої статі, що вмерло нехрещеним і перетворилося на *русалку* (*див.*); водяна німфа. *Мавко, мавко! на тобі полинь та мене покинь* (приповідка); *Ущухнуло море, і хвилі вляглися; Пустують по ніні мавки* (Є. Гребінка); 2) = **лоскітниця** = **лоскотуха** — у народних повір'ях — казкава лісова істота в образі голої гарної дівчини з довгим розпушеним волоссям; лісова німфа; мавки гойдаються на віттях дерев, мов у колісці, розчісують своє довге зелене волосся, співають, водять веселі танки; заманюють хлопців своєю вродою і чарами і залоскотують їх до смерті, тому їх ще звуть *літа́вицями*; особливо небезпечні вони для стрічних у ніч Зелених свят; відворотним зіллям проти мавок є полин; мавку описала Леся Українка у своїй «Лісовій пісні», а також Б. Харчук у «Волині»: «Мавка замовкає перед грізним поглядом дідугана-лісовика, якщо він розсердиться. Вона не має права не коритися йому — верховоду й володарю лісу: йому кланяються потерчата, і дерева перед ним шапки знімають». *Мавки з зеленими косами гойдаються на березових гілках* (І. Франко); *Я від старих людей про мавок чув не раз* (Леся

Українка); *А серед ночі, в тихий час, Тут мавочки гуляють у таночку* (Л. Глібов); *Василько не вірив у нявок, та йому здавалося...що вони крали молоко з-під корів і робили всяке інше лихо людям* (А. Турчинська).

Ма́вський вели́кдень *див. Русалчин вели́кдень.*

Ма́вський ти́ждень *див. Русалі́ї. магазі́й див. гамазі́й.*

магі́чне ко́ло *див. оббрювання, обхід.*

магі́чні числа — у народному уявленні — знакові загадкові числа, які позначають щасливу (або нещасливу) кількість чого-небудь; **три** — число, що стало ритуальним з приходом християнства (Свята Трійця); у народі — три казкові дороги на вибір, триголовий казковий змії, «світле-пре-світле (трисвітле) сонце», *тройзілля* (*див.*), *Троян* (*див.*), *тризуб* (*див.*); на третій день ховають і поминають небіжчика, бо душа перебуває ще недалеко від дому і йде на перший поклін Богів; **сім** — ритуальне з найдавнішого часу число, часте в народних обрядах (у весільному обряді — сім коровайниць, на коровай вода береться з сімох криниць, яйця з сімох курей, молоко з сімох корів); у народних приповідках: «Зійшлося сім бід на один

обід», «Сім шкур з тебе здійму», «Мак сім літ не родив, а голоду не зробив», «Свято — сім баб розп'ято», «Того і в сімох водах не обмисш», «Як є сім, то буде вісім», «Семеро воює, а один горює», «Сім баб — сім вад»; тиждень має сім днів, кожний з них чимось відзначений у народному побуті (з приходом християнства в народне життя увійшла й Страсна седмиця); число також споконвіку супроводжує хлібороба у праці й відпочинку — він працює «до сьомого поту» і здатний перебувати «на сьомому небі» від радості, від щастя; *дев'ять* — від старовинної лічби дев'ятками — кількісна ознака великої впливової сили (звідси — *дев'ясила*, *дев'ятсила*, *дев'ятисила* від «дев'ять сил» на означення особливої лікувальної властивості рослини; *дев'ятернік* — лікувальна рослина від дев'ятьох (багатьох) хвороб); число пов'язане й з другим поклоном душі Богові на дев'ятий день по смерті людини; *десять* — ритуальність числа йде від єврейського світогляду про десять неб (звідси — *на десятому небі й до десятого поту*); *дванадцять* — щасливе число, людина як дванадцять однорідних предметів; походить, можливо, від річного циклу з дванадцяти місяців, дванадцять знаків зодіаку; також біблійне число — дванадцять апостолів; *тринадцять* — нещасливе число, *чортова дюжина*; *див. це со́рок*, а також детальніше про зазначені вище числа у відповідних статтях.

магія — сукупність дій і слів, які, за народним уявленням, мають чудодійну силу; чаклунство, чарівництво; магію ділять на *імітативну* (коли виходять з того, що подіб-

не діє на подібне, наприклад, щоб викликати дощ, ллють воду або кидають у воду; щоб убити ворога, нищать його образ) та *симпатичну* (коли виходять з того, що частина впливає на цілісне, наприклад, нищачи волос чи зуб ворога, можна завдати йому великої шкоди; вимовляючи ім'я особи, можна здобути владу над нею); із середньовіччя відома *біла магія* (коли використовують таємничі сили природи на користь людини) і *чорна магія* (яка послуговувалася нечистою силою на шкоду людині); у переносному розумінні — щось загадкове, незрозуміле; прикметник — *магічний* — який стосується магії (*магічні дії*, *магічні числа*, *магічне коло*, що вберігає від нечистої сили); у переносному розумінні — надзвичайно сильний, непереборний; чарівний, чудодійний, пор. в І. Нечуя-Левицького: «Радюк ледве видержував магічну силу тих очей».

магометани (*одн. ч. магометанин, ж. магометанка*) — ті, хто визнає магометанство (мусульманство, іслам) — релігію, яку, за арабськими легендами, заснував пророк Магомет у VII ст. н.е.; у народі як іновірців їх називали *бузувірами*, *бусурманами*, *бусурманами* (*див. бусурман*); українізоване наймення *Махамет* уживається як лайливе слово.

Мадонна — у католиків — назва матері Ісуса Христа; Богородиця; також її іконне зображення; (з малі літери) у переносному розумінні — про жінку, матір, чисту помислами, з біблійними рисами обличчя, яка є об'єктом поклоніння, кохання. *Культ Мадонни і культ дами серця злились в одно* (Леся Українка).

маєток — земельне володіння поміщика, найчастіше із садибою

та будинком; сам поміщицький будинок; також майно, статки. *З чого збив маєтки, як не з чужої кривди* (приказка); *Набив маєток з чужих мозолів* (приказка); *І маєток людей з їдає* (приказка).

ма́жа — старий чумацький паровий або четвероволовий вантажний віз, міцно збудований і орнаментований. *Приганяє дванадцять пар волів: шість маж солі, а шість риби* (казка).

мажа́ра — на півдні України — старовинний великий довгий віз; також *мажа* (*див.*).

мазе́па — спочатку — замазура, нечупара, а потім — взагалі неохайна, грубувата і простувата людина, вахлак.

Мазе́па Іва́н (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708); багато зробив для відродження України, її пам'яток, культури в цілому; після Полтавської битви з частиною козацького війська, яке не підтримувало Петра I, пішов у Молдавію (Бендери), помер і похований у Яссах; як ховали гетьмана, за його труною йшло кілька українців, які, за старим звичаєм, кричали й голосили. *Від Богдана до Івана [Мазепи] не було гетьмана* (прислів'я).

мазни́ця (зменшене — *мазничка*) — посуд для дьогтю, яким змазували рухомі металеві частини коліс, воріт, дверей і т. ін. *Така біла, як мазничка* (М. Номіс); *Нате і мою мазничку на дьоготь* (П. Чубинський).

маї́вка — традиційні весняні розваги, гуляння в гаю, лузі чи лісі, що беруть початок від римських весняних свят на честь богині Маї (чи бога Майюса); в Україні осо-

бливо були поширені серед спудей і бурсаків Києво-Могилянської академії, які разом з учителями виїжджали за місто святкувати прихід весни на лоні природи.

ма́й — 1) = **тра́вень** (*див.*); з місяцем пов'язані обряди літнього кола старовинних свят, зокрема й так звані маївки, молодіжні гуляння в лісі або полі. *Як випадуть в маї три дощі добрих, то дадуть хліба на три годи* (М. Номіс); 2) стара назва зелені. *Славне Підгір'є, що ся маєм крило, В шовковій траві спати ся клячило* (Ю. Федькович); 3) = **клє́чання** (*див.*). *А тут іде взят повен маю — так на Поділью звуть клєчання* (А. Свидницький).

майдáн — 1) велике незабудоване місце в селі або місті, зазвичай у центрі й з церквою; площа, зокрема базарна; місце громадських зібрань, старовинних віче, козацьких рад, сільських сходів. *Вийшли на майдан, Ударили в барабан* (пісня); *У Віфліємі на майдані зіштовся люд* (Т. Шевченко); *Сіло сонце, на майдані Сяїні вогнища горять* (Я. Щоголев); *На майдані коло церкви революція іде* (П. Тичина); 2) (з великої літери) = **Майдáн Незале́жності** — київська центральна площа, яка стала уособленням так званої *помаранчевої революції* 2004 р.; символ народного опору й вільного волевиявлення.

майора́н *див. розма́йз*.

майо́рці = **майо́ри** — трав'яниста декоративна рослина з квітками червоного та жовтого кольорів; цинія; окраса присадибних квітників сільського обійстя. *Важкі біло-фіолетові хризантеми і холодно-сині айстри дивно контрастували в цьому букеті з багрянцями майорами і ясно-червоними, люв-*

полум'я, сальвіями (В. Собко); *В травах зелених Квітнуть майорці, Квітнуть лілеї* (Л. Первомайський).

мак — 1) трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (перев. червоного кольору), що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; вирощується як лікарська, олійна культура, декоративна і городня рослина; також квіти і насіння цієї рослини; символ пишноти, розкоші; порівняння макового цвіту з білим світом символізує особисту волю, що, проте, обмежується заміжжям: «Ой мій світку, білий світку, як маковий квітку, Нащо тебе за-в'язали в білу намітку»; червоний цвіт маку — символ дівочої чистоти, молодості, краси; квітка доповнює пишноту вбрання, тому йде на вінки; сам мак (маковий цвіт) — це молоде дівоче обличчя («Гарна, як мак городній»), також гарне вбрання, наприклад червоні козацькі жупани («Військо йде, як мак цвіте»), чи валки молодих чумаків («По шляхам маки цвітуть: То ж не маки червоненькі, То чумаки молоденькі Битим шляхом у Крим ідуть»); разом з тим краса маку недоготривала, тому мак символізує й нетривалість людського життя: «Пройшов мій вік, як маків цвіт, що вдень цвіте, а вночі опадє»; символіку червоного маку добре розвинула О. Кобилянська у повісті «У неділю рано зілля копала...»; тут червоні маки спочатку символізують красу Тетяни, потім пристрасне кохання, а наприкінці — кров і смерть; макове зерно символізує все незначне, дрібне; незрілий мак дурманить голову, тому виступає символом глупоти («Іж, дурню, бо це (то) з

маком», «Маку наївся»); свячене насіння маку, гадають, має особливі лікувальні властивості й силу оберега, дикий мак-видюк відганяє від оселі нечисту силу. *Сім рік маку не родило, проте голоду не було* (приповідка); *Пирогі з маком; Дурниця — з маком паляниця* (приказка); *Як мак процвітає* (розцвітає силою і красою — про людину); *Маком шити* (шити дрібною строчкою); *Навчить горе з маком калачі їсти* (приказка); фразеологізми: *дую з маком дати* — абсолютно нічого не дати, не зробити; *наїстися маку* — здуріти, очманіти (значення розвинулося на основі наркотичних властивостей цієї рослини та її незрілих плодів; це описано в оповіданні Марка Вовчка «Олеся»); *тихо, хоч мак сій* (мак через дрібноту його насіння сіяли звичайно у безвітряну погоду) — дуже тихо, а також безвітряно; *не з маком* — важко, погано (страви з маком були звичайно ознакою селянського добробуту); 2) рід старовинного весняного хороводу як відгомін колишнього вегетаційного магічного обряду; співають: «При долині мак, при широкій мак, Ой мак чистий, головастиий і коренем коренастиий. Молоді молодичці, завивайте головиці, Станьте ви в ряд, тут буде мак»; цвіт і голівка маку виступає символом родини (пор. ще: «Да нема цвіту, світлішого за маківку, да нема роду, ріднішого за матінку»); тут ще бачимо відгомін стародавніх часів, коли мати була головою роду, його маківкою; за старим звичаєм, як умре стара баба, що має багато внуків, у вузлик зав'язують троху маку і кладуть їй під бік, щоб було чим на тім світі онуків обсіпати, як прийдуть їсти просити; 3) **собачий**

мак див. блекотá; 4) коржі з маком див. корж2.

маківка (зменшено-пестливе — **маківочка**) — квітка маку та плід, об'єкт традиційних персоніфікованих порівнянь; маківка як голівка маку виступає в світосприйнятті народу як ідеальна форма для людської голови: «Голова, як маківка, а в неї розуму накладено»; як квітка маку маківка — символ дівочої краси. *Як маківка на городі, Ганна розцвітала* (Т. Шевченко); *Дівчина почервоніла, як маківка* (І. Нечуй-Левицький); *Спить, мов після маківки (міцно спить)*; *Її ж дочка, як маківочка* (Панас Мирний); *Нема в світі цвіту цвітіншого над маківочки; нема ж і роду ріднішого над матіночки* (приказка).

маківник (зменшене — **маківничок**) = **маковик** — коржик із маком та медом; також пиріг з маком або цукерка з маку. *Тая бубличка їй дас, друга маківничок* (Марко Вовчок).

макітра (зменшене — **макітерка, макітерочка**) — вид старовинного або середнього посуду великого розміру напівсферичної форми з широким отвором (перев. для перетирання маку, пшоно, солі); переносно — велика голова (звідси *макітра зваріла*); в козацькі часи стригли хлопців «*під макітру*», кружком, при цьому насаджуючи макітру на голову. *Вареники ті самі, та інша макітра* (приказка); *Носить дід макітерку, баба сковороду* (Б. Грінченко); *Сього-того по макітерці, та й годі з мене* (М. Номис); *Того-сього півмакітри* (М. Номис); фразеологізм: **макітра рбзуму в кого, жартівливо** — дуже розумний, кмітливий, розсудливий.

Маковій = **Маковія** — народні назви дня 1/14 серпня, коли від-

значається церковне свято мучеників Маккавеїв; свято Першого Спаса (Спас на воді, Мокрий Спас); святили воду, осінні квіти, різне зілля, вінки з жита, мак; засушені квіти зберігали до Благовіщення, коли дівчата влітали їх у коси, — «щоб волосся не випадало»; обрядовою їжею в цей день є шулики (коржі з маком, облиті медовою ситою); початок Успенського посту, казали: «Перший Спас — це проводи літа (перша сівба озимих)», «На Маковія відцвітають троянди, падають перші роси»; починають відлігати ластівки, які «весну починають, осінь накликають». *На те літо криницю святили, На самого Маковія, і дуб посадили* (Т. Шевченко).

макогін — дерев'яний стрижень із потовщеним і заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно, сіль; про нього кажуть: «Макогін — хазяїн у хаті»; дівчатам забороняли лизати макогін, бо матимуть лисого чоловіка; хлопців теж від цього застерігали, бо швидко полисіють. *Лисий, як макогін* (приказка); *Там макогін блудить, де макітра рядить* (прислів'я); у сполученні: **макогін облизати** — облизати залишки розтертого маку, що залишилася на макогоні; також переносне: дати відмову у сватанні; дістати відмову від тієї, до кого сватаєшся.

макоржєник = **маторжєник** — корж (коржик) із маком або з маку.

Макош див. Мбокоша.

маку́ха — залишки після вичавлення олії з насіння олійних культур; вичавки; у переносному розумінні вживається також для називання вайлуватой, млявої, безхарактерної людини. *А цар, мабуць,*

був не макуха, розлютився він, і злість його взяла (Є. Гребінка); Пили на radoшах сивуху і їли сім'яну макуху (І. Котляревський); фразеологізм: **стёрти на макуху** — розбити щент, цілком знищити когось.

Малá Богорóдця див. **Богомá-тір4**.

малáй див. **мелáй**.

малá кúча див. **кúча2**.

Малáнки див. **Мелáнка**.

малé весілля див. **зарúчини**.

малина — 1) (зменшено-пестливі — **малинка**, **малинонька**, **малиночка**) багаторічна чагарникова ягідна рослина з кисло-солодкими запашними ягодами, звичайно темно-червоного кольору; також ягоди цієї рослини; малина символізує дівочість, молодість («уста малинової»), взагалі солодке, привабливе («Молода — як ягода: червона, як калина, солодка, як малина»); «Вища гора від калини, Краща дівка від малини, — Бо малину кавки їдять, А дівчину хлопці люблять»); у піснях малина часто поєднується з калиною на означення дівчини чи молодіці («Вже ся Марися наперед збирає... Калинко-малинко, червона ягідко»); малинова короґва фігурує у весільній обрядовості; поряд зі своєю сестрою — калиною — виступає персонажем народних замоулянь; малинова кольорова символіка характерна також для козацьких прапорів і короґов. **Під горою малина** (П. Чубинський); 2) у весільному обряді — червоний (малиновий) прапор на воротах весільного двору як такого або як свідчення дошлюбної незайманості молодої; див. ще **короґвá3**.

малорóси (ч. **малорóс**, ж. **малорóска**) — офіційна назва українців у царській Росії (відповідно тодішня назва України — **Малорóсія**).

мáльва — багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими різнокольоровими квітками, зібраними по кільку в пазухах листків; **рóжа** (див.); символізує красу, вроду, молодість; знаковий атрибут українського сільського краєвиду. **Коло самого дому, під вікнами, росли куці жовтої акації, купи мальви** (І. Нечуй-Левицький).

мальóванка — 1) = **кращанка** (див.); 2) старовинна спідниця з домотканого полотна, розмальована домашнім способом.

манá — у дохристиянських віруваннях — персоніфікована нечиста сила (також з великої літери), яка може напасти на людину, вводячи її в оману, ходить по людях і робить їм прикроші (звідси **пущати** (**запускати**) **ману** — дурити, обдурювати, **обманювати**); П. Куліш у «Чорній раді» пише: «Запорожці запускають ману на чоловіка. Їм украсти, що задумав, — то мов із гамана тютюну достать» (пор. у мові: **маніти**, **підманювати**, **обманювати**, **приманювати**, **заманювати**, **омáна** тощо); у сполученні: **маніти** [до себе] **очи** — приваблювати своїм виглядом, красою, свіжістю.

мандріка — українська національна страва — пампушка із сиру, яець, борошна, що має форму коржика; вид сирника (готували на розговіння на Петрів день — див. ще **Петрá1**). **Зозуля мандрикою вдавилася** (приказка — перестала співати в Петрів день); **Підвечіркуючи, панцих убгав аж п'ять мандрик** (Г. Квітка-Основ'яненко).

мандрівні вóгники (вогні) див. **вогнó3**.

мандрóвані (мандрівні) **дякі** див. **дяк2**.

манія — у дохристиянських віруваннях — нечиста сила, що невідвортно переслідувала людину, дратувала її, вселяю шкодила їй, призводила до розладу в її психіці; звідси сильна хвороблива пристрасть людини до чого-небудь.

мантáчка — укритий шаром смоли з піском вузький дерев'яний плоский брусок (на зразок лопатки) для гостріння коси. **Замість списа — бере** [козак] **косу**, **За шаблю — мантáчку** (І. Манжура).

марá — 1) = **маріше** — привид, примара; також сновидіння. **Се не мара, моя се мати і сестра** (Т. Шевченко); **Смерть бліда, немов мара** (М. Старицький); **Сон — мара**, **Бог — віра** (М. Номис); 2) (з великої літери) міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки; дохристиянське уособлення нечистої сили; злий дух, чорт; заморочує людям розум, і вони роблять собі шкоду, пор. у Б. Грінченка: «А Мара його знає! Хіба вгадаєш! Туди думка і суди думка», «Він звівся нінащо, ходив, як Мара, блідий, з божевільними, неспокійними блискучими очима», «І до їх у хату темрява зайшла, — по кутках чорною Марою стала» (пор. у мові: **мáрити**, **мáрєння**, **мáрний**, **змарі́ти**, **мáрниця**). **Туди мене Мара несе, де грають музики** (Я. Головацький); фразеологізми: **марá його знає** — хто його знає, чорт його знає, ніхто не знає; **напущáти мару́** — заворожувати когось, напускати чари на когось; **що за марá!** — що воно таке! що за чорт!

Марéна — 1) у староукраїнській і слов'янській міфології — спочатку богиня весни, яку пов'язують із Купайлом, навіть називають його дружиною (часом пов'язують її також з Мокосею); її пам'ять святкували двічі на рік (1 березня — старовинний Новий рік і 23 червня/7 липня — Купайло); свято завжди відбувалося над водою (звідси й назва); згодом богиня переродилася в уяні народу на богиню зла, темної ночі, страшних сновидінь (див. ще **Марá2**), привидів, хвороб, мору (пор. форму *Морена*), смерті; за повір'ями, як донька Чорнобога вона сіє на землі чвари, недуги, вічно ганяється за богинею неба Коляною, намагаючись перешкодити народженню нового сонця та встановити вічну ніч; шовесни слов'яни робили опудала Марени і спалювали їх або тонули у воді; в уяві українця Марєна залишилася образом підступної жінки-чарівниці, а то й смерті, тому її досі спалюють її опудало на християнізоване свято Івана Купала; при цьому співають: «Ходили дівочки Коло Мариночки, Коло мого Вудола — Купала! Гратиме сонечко на Івана! Напрацювався Іван, Та у воду впав. Купала під Івана!»; пор. ще слова пісні: «Ой на Івана на Купала, Там Марія в воду впала» і приспіву: «Потонула Маринонька, потонула»; 2) див. **Купáйла3**.

мáрець див. **бéрезень**.

мáри — ноші для перенесення мерців; як лайливе побажання смерті вживається вислів: «Бодай (щоб) тебе на марах винесло (винесли)!»

марі́н ко́рінь див. **півно́ня**.

Марія — 1) див. **Богомáтір**, **Пречіста1**; 2) українзоване християн-

ське жіноче ім'я (з давньоєвр.; народний варіант — *Мір'я*; зменшено-пестливі — *Марійка*, *Марієчка*, *Марієнька*, *Марічка*, *Маруся*, *Марусіна*, *Марусінка*, *Марусенька*, *Марусечка*, *Марусейка*, *Марушка*, *Маня*, *Манюня*, *Манюся*, *Манюта*, *Манютка*, *Манюбра*, *Маша*, *Машуля*, *Марюня*); у народних висловах різні його варіанти вживаються іронічно, жартівливо і з метою внутрішнього римування: «Джиг, Марушка, з перцем юшка!»; «Гуляй, дурій, Маша, доки воля наша, а як заміж віддадуть, тої волі не дадуть»; «Маріє, звідки вітер віє?»; «З Богом, Марусю, по морозцю!»; «Чому не Маруся, якби шанувалась»; ім'я оспіване в народних піснях: «Яка файна Марушка, у хустку завита»; «Гиля, гиля, сирії гуси, Не колотіть води коло Марусі». *Не думайте, люди добрі, що Марійка поле, бо Марійка в холодочку хроне на все поле* (коломийка); *Ой тихо, тихо Дунай водоньку несе, Ой це найтихіше Мар'я косу чеше...* (пісня).

Марко Проклятий = **Пекельний Марко** — 1) популярний герой українських легенд, на основі яких виникла й приповідка: «Товчеться, як Марко в пеклі»; в основі лежить легенда про зрадника Марка, що вдарив Христа залізною рукавицею перед його хресною смертю, за що Господом було покараний вічно ходити під землею навколо стовпа, не спинаючись ні на хвилину; він час від часу б'ється головою об стовп, тривожить цими звуками навіть пекло та його хазяїна і скаржиться, що не може смерти; український Марко закохався в рідну сестру, потім убив її разом з матір'ю, за що був прокля-

тий Богом на вічні блукання (на основі фольклорних джерел О. Стороженко написав повість-поему «Марко Проклятий», образ інтерпретований Л. Костенко у вірші «Маркова скрипка» та І. Чергою у драмі «Марко в пеклі»); 2) тільки **Марко** — українізоване християнське чоловіче ім'я (походження неясне; зменшено-пестливі — *Марочко*, *Маркусь*, *Марчик*); ім'я у народних афоризмах виступає об'єктом іронії, гумору: «Лізь, Марку, хоч у тісну шпарку», «Марку, Марку, не роби сварку!», «Божевільний Марку, ходиш до ярмарку: ні купуєш, ні торгуєш, тільки робиш сварку»; оригінальною є гумористична стилізація голосіння над покійником: «О чоловіче Марку, чом ти не пропав ізранку, дала б тобі сорочку дранку, а тепер ти умер удень, та багато людей, та треба нову давати». *Марко коня напував, Галя воду брала, Марко пісні заспівав, Галя сподобала* (пісня); *Росте Марко. Старі мої не знають, де діти. Де посадить, де положить / що з ним робити* (Т. Шевченко).

марчук — пес, народжений у березні (марці); йому в народі приписувалися надзвичайні якості розпізнавати відьом; маленьких марчуків накривали бороною, щоб їх відьми не знищили; *див. ще ярчук*.

Масниця (пестливе — *Масничка*) = **Масляниця** = **Масляна** = **Колодій** — давньослов'янське свято проводів зими і зустрічі весни, пристосоване християнською церквою до тижня перед Великим постом (рівно за вісім тижнів до Пасхи) і пов'язане зі стародавнім звичаєм веселитися, влаштовувати ігрища та готувати і їсти певні

смачні страви (гречані або пшеничні млинці з сметаною, вареники з сиром і сметаною; звідси приказка «Почекайте, варенички, прийде на вас Масниця!»); оскільки вареники варили часто, то й виникла приповідка: «Вареники доведуть, що і хліба не дадуть!»; жартують: «Ой Масничко, яка ж ти була! Якби тебе сім неділь, а посту одна!»; погрожують: «Буде знати сьому Маслянчу!»; за церковною термінологією, тиждень (точніше 8 днів) Масниці має назву *Пущення*, або ще *Сиропусний* (*Сірний*) *тиждень* (забороняється їсти м'ясо, але дозволяється вживати сир, масло, рибу); свято пов'язане зі старовинним звичаєм жіночого *колодкування* (звідси *Колодій*, «понеделок на Масницю»), коли на честь *колодки*, яку приносили жінки до корчми, святкували цілий тиждень (її народження, хрестини, похрестини, смерть, похорони, поминки); за іншим звичаєм, *колодки* (спочатку справжні, а згодом стрічки, хустки та ін.) прив'язували на ноги неодруженим хлопцям і дівчатам або матерям, які не видали заміж дочок або не оженили синів упродовж шлюбних Масниць; ті відкуплялися від *колодки*; (*див. ще колодки*2); Колодій «умирає» у суботу перед великопостими заговинами, і його «оплакували» на останньому масничному почастуванні; оскільки колодки означають передусім кайдани (які накладали не лише людям, а й худобі, щоб та не скакала в городі), а також називають підвісні замки, тобто несуть ідею стриманості, то в масничних *колодках* можна вбачати розвиток цієї ідеї щодо дотримання громадської моралі, насамперед у молоді; з Си-

ропусним прощенням тижнем пов'язані прикмети, — «яка погода буде на Сиропусну неділю, така й на Великдень буде», «як сонце сходить рано, то й весна рання буде»; фразеологізм: *минеться котіві Масниця* — закінчиться для когось веселе, безтурботне, привільне життя.

материзна — спадщина від матері; це зазвичай було придане, що приносила жінка, виходячи заміж; чоловік не мав права на нього без дозволу жінки; у Марка Вовчка читаємо: «Князь прогайнував всю батьківшину, зоставить їй (жінці) тільки будинок невеличкий у місті з садочком і двором, бо то була її материзна — того не міг прогайнувати».

матерінка — пахуча трав'яниста рослина з дрібними бузково-рожевими квітками; символ материнської любові та здоров'я дітей; за зіллям ходили три рази до схід сонця, а, викупавши дитину, воду виливали на три плоти, три дороги, три межі; напоєм із рослини як давнім ритуальним трунком кропили рлощі дівчат на Купала від нечистої сили; дівчина, яка вирощує материнку, буде мати багато талантів; виряджаючи в далеку дорогу, мати давала своїй дитині вишитий рушник, у який було загорнуто пучечок сухої материнки — на незабутню пам'ять про матір, батька, родину, дім, про юність і перше кохання; використовується у народній медицині. *Ой у полі шивка, по ній материнка; там дівчина жито жала, сама чорнобривка* (пісня).

мати = **матір** — 1) (зменшено-пестливі — *матінка*, *матінонька*, *матіночка*, *матонька*, *матуня*, *матуся*, *матусенька*, *матусечка*; та-

кож *ма́ма* = *не́ня* — зменшено-пестливі — *маму́ся, маму́сенька, не́нька, не́нечка*) жінка стосовно дитини, яку вона народила; найближча з рідні людина, бо кажуть: «Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки», «Який талан матці, такий і дитягці», «Без матері і сонце не гріє», «Без матки нещасливі дітки», «У кого є ненька, в того й голівка гладенька»; як основний член родини мати в народі споконвіку в пошані, бо «мати праведна — опіка й охорона камінна», а «хто матір забуває, того Бог карає»; для кожного «найдорожча пісня, з якою мати колисала», «матері ані купити, ані заслужити»; це перший порадник і вихователь: «Чого мама научить, те й дочка знає», «Що мати навчить, те й батько не перевчить», «Чого мама не дала, того не купиш і в пана»; материн гнів народжується з любові до дитини, тому кажуть: «Материн гнів, як весняний сніг, рясно випаде, та скоро розтане», «Мати однією рукою б'є, а другою гладить», «Рідна мати високо розмахує, а помалу б'є»; перше слово, яке вимовляє дитина, — це *ма́ма* (*ма́ти*); воно відсилає нас до історичної доби, коли головою роду і родини була мати, а не батько (епохи матриархату); цю обставину фіксує генетичний код людини, що реалізується передусім у мові; в екстремальних ситуаціях вона до кінця життя звертається до матері (як і до Бога, Господа), наприклад: «ой мамо (нене)!», «мамо (мати, нене, ненечко) моя!», «мамо (мамочко) моя рідна!», «матусю (неню) моя дорогесенька!» або просто «мамо!», «нене (ненечко)!»; у нашого народу зберігся високий

культ матері, що відбилося в народних піснях та приповідках, а особливо у весільній обрядовості, де мати виступає на першому плані (до неї звертаються свати, коли приходять висватувати дівчину, вона заплітає косу доньці, підперізує рушником, накладає вінок перед вінчанням, приймає молодого, випряджає поїзд: «Ой віддала мати доньку у чужую стороненьку — засмутилася»; головну роль виконує у весільних обрядах і мати молодого: «Благослови, мати, сина забрати, Щастя й суджену йти шукати»; культ матері виявляється через культ Богородиці як покровительки українського козацтва (пор.: Почаївська Божа Матір «кулі вертала, Турків вбивала... Монастир рятувала»); цей культ відбився в голосіннях, у фольклорі взагалі, в художній літературі, зокрема в творчості Т. Шевченка («У наших раї на землі Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим»); разом з тим жартують: «Його мати моїй матері двоюрідна Параска»; «Твоя мама — тобі мама, а моя мама — мені мама, то ми си рідні». *Єсть у мене батько і рідная мати* (пісня); *Тільки на світі правди, що рідная мати* (пісня); *У дитини заболить пальчик, а у матері — серце* (приказка); *Сяйвом рятунку в життєвому морі Завжди для нас будуть родина і мати* (Л. Полтава); *Слухай батька свого, — він тебе породив, і не гордуй, як постаріла мати твоя* (Біблія); *Ой, мамочко, ой мамочко! ви не бийте мене, ви не лайте мене, — коли я вам докучила, то oddайте мене* (пісня); *Син нерозумний — то смуток для неньки його* (Біблія). *Не виглядай, матусенько, В віконечко в поле. Не клич дарма татусенька: не*

вернеш ніколи (П. Гулак-Артемівський); 2) *Ма́тір (Ма́ти) Бо́жа див. Богома́тір*; 3) *весільна (поса́джена, поса́дна) ма́ти* — жінка, яка виконує на весіллі роль матері нареченого або нареченої; 4) *досві́тча́на ма́ти* — жінка, у хаті якої молодь збиралася на досвітки; 5) *хре́ще́на (духо́вна) ма́ти* — жінка, яка бере участь в обряді хрещення новонародженого в ролі названої матері; 6) *не́нька = ма́ти* — уживаються як народнопоетичне уособлення рідної землі, Вітчизни, України. *Привітай же, моя ненько! Моя Україно! Моїх діток нерозумних, Як свою дитину* (Т. Шевченко); 7) *ба́тько-ма́ти (ба́тько й ма́ти) див. батько2*; 8) *бісова ма́ти (ма́ма) див. біс*; 9) *ді́лькава (ді́льчи́на, ді́льча) ма́ти (ма́ма) див. ді́лько*; 10) *нечі́ста ма́ти див. нечі́стий3*; 9) *Ма́ти Сві́ту = Вели́ка (Родова́) Ма́ти див. Вели́ка Богі́ня*.

ма́ти-й-ма́чу́ха див. підбі́л[-трава́]. *Зацвіли наші перші весняні квіти — мати-й-мачуха. В неї квітки яскраво-жовті, ніби крапльни врапницького сонця* (О. Копиленко).

ма́ті́бла — трав'яниста декоративна рослина з дрібними бузковими квітками, що розкриваються вночі й мають сильний приємний запах; нічна фіалка.

маторже́ник див. макорже́ник.

ма́чу́ха — дружина бацька стосовно його дітей (дитини) від іншого шлюбу; нерідна мати; у фольклорі — антипод рідної матері, часто уособлення зла й підступності (пор. народну казку «Дідова дочка і бабина дочка»); байдужість і холодність мачухи порівнюється із зимовим сонцем, місяцем, а сама вона — з хижими тваринами: «Мачуха так чужих дітей жаліє, як

зимою сонце гріє», «Мачушине серце, що зимне сонце», «Мачуха як місяць: світить, та не гріє», «В лісі ведмідь, а в домі мачуха», «Скільки ворон білих, стільки мачух добрих». *Добра мачуха, а все не рідна мати* (прислів'я); *Горілка не дівка, а мати не мачуха* (М. Номис); *Добре тому жити, в кого рідна мати, в мене, молодій, мачуха лихая* (П. Чубинський); *Хто мачуху має, той горе знає* (приказка).

ма́чу́шник див. підбі́л[-трава́].

мед = *мі́д* — 1) (зменшено-пестливі — *меде́ць, медо́к, медбо́чок*) густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів; як продукт роботящих бджіл — Божих пташок здавна поважається («В кого бджоли, в того й мед»); улюблена їжа, особливо дітей («Годі, з медом і язик з'їси»); здавна уживається з лікувальною метою і в ритуальних обрядах на весіллі, на Різдво, Маковія, при першому купанні дитини, похоронах тощо; символізує у порівняльних та протиставних конструкціях підступність, облесливість: «Він укусить і меду дасть», «На губах мід, а в серці лід»; спокосливість, поживу: «Аби мед, а мухи налізуть (знайдуться, будуть)»; надмірність у чомусь: «Коли мед, дак і ложкою», «Тобі як мед, то зараз ложка». *Та їдять же вони Дрібні калачі, У мед умокаючи, Маком обхипаючи* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Пути ви, бджоли!... приносьте густії меду і рівнії воски* (П. Чубинський); 2) квітковий нектар, який збирають бджоли; солодкий запах цього нектару. *Де квітка, там і мед* (приказка); *Мед і гречка — брат і сестра* (приказка); *Живучи росолою з травки, Медом дишем ми з квіток: Наші*

горниці-долини, Чиста річка і лісок (Я. Щоголев); фразеологізми: *вашими (твоїми) [б] устами та мед пити* — нехай здійсняться ваші (твої) добрі побажання; *вліти в бочку меду (в мед) лажка дьогтю див. дьоготь; додати куті меду* — посилити яке-небудь враження; *з медом на устах* — про слова, вчинки, зовні приємні, але нещирі, облесливі; *лажка дьогтю [в бочці меду] див. дьоготь; на солідкім меду обізва́тися* — солодково заговорити. *Обізвався козак на солодкім меду:* «Гуляй, гуляй, чернобрива, я додому проведу!» (пісня); *не з медом, не мед* — не солодко, не легко; *укусить і меду дасть* — про того, хто свої негідні вчинки прикриває ласкавими словами; *як (колий) мед, той лажкою* — уживається для вираження надмірного прагнення до чогось — «якщо щось добре, то хочеться багато» (І. Франко); *як м'ухи (бджоли) до меду (на мед) [ліпнуть]* — хтось настирливо переслідує кого-небудь, дуже цікавиться ким-, чим-небудь; 3) також *мед-горілка, мед-вино* — легкий хмільний напій, виготовлений з цієї солодкої маси; вживався з праісторичних часів; на веселих учтах князя Володимира Великого мед споживали у великій кількості, про що свідчить вислів самого Володимира: «Руси есть веселье пити, не можемо без того бути»; до появи горілки мед широко вживався на бучних бенкетах; була традиція варити мед на день Храмового свята для урочистої трапези. *Льохи, шинки з шинкарками, З винами, медами Закупили запорожці* (Т. Шевченко); *Медом ярим Перемогу запивали* (П. Воронько); *Був мед, та гості попили* (М. Номис); *Або мед п'є, або кайдани тре* (прислів'я). В пер-

шому *кутці медок-солодок* (П. Чубинський); фразеологізм: *мед-вино (мед-горілку) пити (кружати)* — у народнопоетичному мовленні — бенкетувати, гуляти, розпиваючи різні напої. *Буль, буль, і я там був, мед-горілку пив, по бороді текло і в роті не було* (М. Номис); *Івась Коновченко по базару походить, Солодкий мед-вино підпиває* (дума); *Один сидить кінець столу, Мед-вино кружає* (А. Метлинський); *Було колось — в Україні Лихо танцювало, Журба в шинку мед-горілку По-ставцем кружала* (Т. Шевченко).

медівник див. **медяник**.

медовар — у старовину — той, хто займався виготовленням легкого хмільного напою з меду.

медовий: *медові речі (слова, розмови)* — облесливе, нещире, багатообіцяльне мовлення; *медові[ї] та молочні[ї] ріки* — надзвичайний, часом лише бажаний достаток; *медовий місяць = медові дні* — перша пора подружнього життя; *медове* — у феодальні часи — податок з медозбору.

медогонка — пристрій для відкачування меду зі стільників.

медозбір — збір бджолами нектару з квітів, час такого збору, а також збір меду від бджіл і сам мед, зібраний від бджіл.

медонбс — рослина, квіти якої містять медовий нектар.

медоцвіт — медовий цвіт, мед із цвіту; типовий поетичний образ. *Нахились над медоцвітом, Принесу його до хати, Будем з квітом первоцвітом Вік з тобою вкувати* (Л. Забашта); *Щоб достатком весь рід В силу убивавсь, З золотоцвіту медоцвіт Щоб все літо бравсь* (П. Усенко).

меду́нка = **медуни́ця** — трав'яниста рослина родини шорстколистих з дрібними запашними квітками рожевого, фіолетового або синього кольору; лікарський вид цієї рослини в народі називають ще *смоктунчиками* або *щемлицею*. *Пахнуть липа, медуниця, багрянці мак* (В. Сосюра).

медя́ник (зменшене — *медяничок*) = **медівник** — 1) рід печива у вигляді медового коржика, пряника, який виготовляли з киплячого меду з додаванням до нього борошна; дарували щедрувальникам, посівальникам, колядникам, ними ж обдаровували на свята своїх хрещеників хрещені батьки, а «онуків» баби-повитухи та ін. — *Іди, іди та постав нам мериць на стіл усе, що є!* — *Гукав Бульба услід жінці.* — *Нам не треба палмушок, медяників... маковників та всяких там пундиків!* (О. Довженко); — *Зрозумійте, маю свято, А роботи ще багато... Чи снєклись медієники, Чи готові пиріжки?* (Олександр Олесь); *Йому медяничок, А їй немудрую хустину, Собі ж несе на постолі Ремешо доброго* (Т. Шевченко); 2) див. **первоцвіт** 1.

межа́ — лінія поділу якої-небудь території; границя; вузька цілинна смуга між полями, що є водночас і польовою стежкою або шляхом; така сама вузенька смужка між сусідськими городами; рубіж, що розділяє «своє» і «чуже», «цей» і «той» світи, тому виступає символом дозволеного, допустимого; на побутовому рівні часто с об'єктом суперечок, пор. «Кайдашеву сім'ю» І. Нечуя-Левицького, де сумним і водночас комічним символом межі слугує груша, гілля якої звисає на два городи; обидві сім'ї не могли

поділити грушу, доки вона не всохла. *На полю пшениченька через межу похилиється* (П. Чубинський).

мелай́ = **малай́** — 1) народні назви кукурудзи, проса; 2) хліб, випечений з кукурудзи, гороху, проса; за своїми якостями цінувався невисоко. *Малаю, малаю, я тебе за хліб не маю* (М. Номис).

Меланка = **Меланки** = **Маланки** — 1) канун старого Нового року; церковне свято Преподобної Меланії (31 грудня/13 січня); у народі ще називається *Щедрий вечір* (див.), бо в цей час відбуваються дівочі «Меланки», коли співали щедрівки («Щедрий вечір, добрий вечір, Добрим людям на здоров'я!»); щедрували, як правило, лівчата («Щедрик, ведрик, дайте вареник, грудочку кашки, сальця, ковбаски»); у цей вечір гадають, підслуховують під вікнами (про це в повісті І. Нечуя-Левицького «Не той став»); взагалі в цю ніч може сповнитися все, чого хто хоче, тільки треба вміти все проказати належно і вчасно; за погодою новорічної ночі визначали, яким буде майбутній рік та врожай, — «якщо вночі вітер віє з півдня — рік буде жаркий та благополучний, із заходу — буде багато молока та риби, зі сходу — треба чекати врожаю фруктів»; у народі кажуть, що в цю ніч день збільшився «на курячий крок (скі)»; 2) **ходити з Меланкою** — обрядодія з гуртом парубків (один із них перевдягнений «Меланкою», решта перевдягнена «циганом», «дідом», «козою» та ін.), що ходять увечері під Новий рік з хати в хату, вітаючи господарів і співаючи обрядових пісень; цей обряд називали ще *маланкуванням* а його учасників *маланкарями* (див.

ще коза4, обдарування); були також і дівочі «Меланки», що відбувалися у вигляді весільного обряду; 3) **Ме(а)ланка** — українізоване християнське жіноче ім'я (від грецьк. melaina — «чорна, темна»; повне наймення — *Меланія*; народні варіанти — *Мелашка, Малашка*; зменшено-пестливі — *Меланюшка, Меланюшка, Меланючка, Мелана, Мелася, Мла, Мля*), також об'єкт гумору в народній афористиці: «Підскочила Меланка, а молоко хлюп зо збанка». *Виїди, Маланойко молоденькая, Подивися всюднейко* (пісня).

мельник (зменшено-пестливі — *мельничок, мельниченько*) = **мірбашник** = **млинар** — той, хто володіє млином або працює в ньому; поважане в народі заняття, відповідно поціноване («Який мельник, такий млин, який батько, такий син»); виступає об'єктом жарту («Мельнику не родить, а води носить», «Кому що, а мельнику вітер», «І не мірошникує, а голова борошном припала»), іронії («Мельник до готової муки», «До муки-то мельник, а до праці — «хворі, братця»), об'єктом порівняння («Користуйся, як мельник, пугнім вітром», «Наше діло мірошницьке: покрутив та й сів»); споконвіку вірили, що мельник має багато клопоту з нечистою силою, яка мешкає в млині, тому він мусить знати всілякі відворотні закляття; диявол любить греблі рвати і тим докучати мірошникові водяного млина й людям (звідси *той, хто греблі рве*); взагалі вода й ліс населені всілякою темною силою, тому мельник та його млин, що знаходився зазвичай у затишних таємничих міс-

цях, завжди були об'єктами народних переказів і легенд. *Ой мельнику, мельниченьку, змили мені пшениченьку* (П. Чубинський); *Мірошник мав хороший млин* (Л. Глібов); *Який млинар, такий млин* (прислів'я).

мережка (зменшене — *мережечка*) = **мережанка** — 1) ажурний узор, зроблений на місці висмикнутих із тканини ниток; народні назви мережок за узором або способом шиття: *безісна, збан, колиць, колицятка, коса, кругла, ляхівка, метелик, москóвка, переплутаннячко, трійчатка, хрещата, черв'ячок, з чісницями* тощо. *У нашої да Ганночки в подолі мережки* (П. Чубинський); у сполученнях: *горлата мережка* — з надто великими отворами; *сліпа мережка* — з надто малими дірочками; *сорочка-мережка* — сорочка з ажурними узорами; мережана сорочка. *А в вашої бондарівни сорочка-мережка* (Я. Голвацький); 2) узор кольоровими нитками на кожушку (кожушанці), різнокольоровими намистинами в намисті, люльці, а також різьба по дереву.

мерлєць див. мрець.

Мерлєцький великдень див. Русалчин тїждень.

мертва вода див. вода3.

Мертвєцький великдень див. Русалчин великдень.

Месія — в іудейській і християнській релігіях — посланець (помазаник) Божий, який має з'явитися для врятування людства від зла, страждань (по-давньоєврейському *месія* — «помазаник», по-грецьки — «христос»); Т. Шевченко перифразовує біблійний догмат так: «Я Месію Іду народу возвістити»; християни пізнали свого Месію в

Ісусі Христі, а іудеї досі продовжують його чекати. *Мітла огненная світила, Неначе сонце, і дивилась На твою ослицю, що несла в Єгипет кроткую Марію І народженого Месію* (Т. Шевченко).

метелик — 1) комаха роду метеликів, що мають по дві пари крил, вкритих дрібними лусочками, які зумовлюють яскраве і різноманітне їх забарвлення; символізує легкість («пурхати з легкістю метелика»), неусвідомлене прагнення до світла (злітаються «як метелики на світло»). *Миготять білі метелики понад молоденькою травичкою* (Марко Вовчок); *Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому муріжку* (М. Коцюбинський); у сполученні: *ловити білі метелики* — бавитися як дитина; 2) рід ажурного узору *мережки* (див.).

метелиця — 1) сильний вітер зі снігом; заметіль, хуртовина; метелицю як сніговий вітер пов'язували з нечистою силою (пор. безособі «Мете», «Дороги замело», отже, щось нечисте (якась зла сила) несе сніг, хурдить, замітає шляхи, отже стає на перешкоді людині); можливо, звідси: «Не те, що мете, а те, що зверху йде»; коли в горах бушує гірська метелиця, то, гадали, несеться «дияволова мати»; ще про завію кажуть: «Світа Божого не видать»; за народною прикметою, якщо на Різдво мете, то це до доброго роїння бджіл, тому бажають: «Як густо сніг мете, так щоб густо роїлися бджоли». *Бодай того ковала метелиця замела* (пісня); *Навворі було хуртєча та метелиця мете; За ворітьми коло вікон Сніг горбами наросте* (Я. Щоголев); фразеологізм: *давати метелиці* —

бити; 2) старовинний народний танець, виконуваний у швидкому темпі, з частими змінами фігур та обертаннями, а також музика до нього; танцювали його колом, у середині якого була одна пара. *Кобзар вишварив, а козаки — Аж Хортиця знеться — Метелиці та гопакка гуртом оддирають* (Т. Шевченко); *От, як розставили в світлиці всі цимбали, Так на шістнадцять рук метелиці й заграли* (П. Гулак-Артемівський).

мєтрика — виписка з метричної книги про дату народження, хрещення, одруження, смерть як свідоцтво про ці акти; також сама метрична книга, яку було введено в Україні 1642 р. (за Петра Могили).

меч = **міч** — 1) старовинна холодна збрóя (див.) у вигляді двосічного прямого довгого клинка з рукояткою; меч був емблемою суду, символом князівської влади; на мечі присягалися (за Олега присяга зброєю вже була «твердою присягою»); разом з тим у народній символіці меч символізує війну, підступність, віроломність, тому кажуть: «Не злий чоловік від калача, але від меча», «Хто грається з мечем, грається з чортом», і ще застерігають: «З мечем прийдеши — від меча й погинеши». *Яким мечем махає, такою путтю й погубає* (М. Номис); *Зарєвли великі дзвони, Щоб мечі-шаблі гострили* (Т. Шевченко); *Голий, як міч, гострий, як бритва* (М. Номис); 2) у старовинному весільному обряді — прикрашені квітками, стрічками і т. ін. шабля чи палиця, застромлена в окраєць хліба; тримала в руках світляка як символ влади в обряді. *Світлючці зробили меч, як таки водиться на весіллі; нав'язали ласкав-*

ців, чорнобривців, васильків і позолоченої шумихою калини і свічечку ярого воску засвітили (Г. Квітка-Основ'яненко).

миколайчики = **миколайки** — багаторічна трав'яниста степова рослина родини зонтичних, синювато-сіривато-зеленого кольору з квітками, зібраними в голівки, оточені колочою обгорткою; святять на Маковія і використовують з лікувальною метою; *див. ще перекотиполе. Вже й свячені миколайчики пила, вже й маковієм зіллям підкурювалась — нічогосінько не помагає* (І. Нечуй-Левицький).

Микола́я (Мико́ли) Свято́го день — 1) за церковним календарем, день Святого Миколи Чудотворця (у народі — *Миколи Весняного, Миколи Теплого*), що припадає на 9/22 травня; Весняний Микола вважався днем конюхів, бо це був час першого вигону коней на пашу, це було чоловіче свято; про цей день існує кілька народних приповідок: «Прийшов Миколай — коней випасай», «Юрій з теплом, а Микола з кормом», «Святий Юрій пасе корів, а Миколай — коней»; Зимовий Микола (Миколай, за церковним календарем, день Святителя Миколая, що припадає на 6/19 грудня) — улюблене народне свято, під час якого варили пиво та запрошували гостей; улюбленець передусім західних (зокрема й західноукраїнських) дітлахів (до речі, Санта Клаус — етимологічно і є святий Миколай); як про особливо шанованого в народі, про Миколу кажуть: «Микола — другий після Бога заступник», «Попроси Миколу, а він скаже Спасу»; святому Миколаю у православній церкві зводиться найбільше хра-

мів, а по четвергах присвячується особлива служба; популярною була в це свято складчина; про особливу народну любов до Миколая свідчить і вислів-жарт: «Святий Миколаю, через тії молодіці не попав до раю»; з цим святом у народі пов'язано багато прикмет, — «який день на Миколу Зимного — такий і на Миколу Літнього», «іній на Миколу — до врожаю» (буде овес), «перші серйозні морози — на Миколая»; Зимового Миколая (у народі — *Миколу Зимного*), тобто Миколая Святителя, народ вважає захисником селян. *Два Миколи: один з травою, другий з морозом* (приказка); *До Весняного Миколи не можна купатися, бо з чоловіка верба виросте* (М. Номис); *На Миколи та й ніколи* (приказка); 2) **Мико́ла** (від грецьк. *nike* — «перемога» і *laos* — «народ»; зменшено-пестливі — *Мико́лка, Мико́лайко, Мико́лочко, Мико́ля, Мико́льцо, Мико́лонько, Мико́лайчик, Ніко́лик, Ніко́лайко, Ніко́льцо, Ко́лько, Ко́ля*) = **Микола́й** — українізовані християнські чоловічі імена; вживаються у народних афоризмах для римуння виразу: «Микола робив кола, а Микита сани, Микола їхав кінями, а Микита псами»; ім'я оспіване в народній творчості: «— Чоловіче Миколаю, Що ти робиш, а я знаю, Що ти робиш, що ти дієш, Чом ти жита не насієш?», «Ой коли б я любка мала, любка Николика, То я би ся не бояла, що зима велика»; «Моя хата при дорозі, віконця до сонця, Таки мені припадає любити Никольця... Ой не байка, моя мамцю, не байка, не байка, Що я собі полюбила хлопця Николаяка». *І перший велетень — Тарас, З яким і наші вищі чола, А другий — пісно ніс до нас: Вели-*

кий Лисенко Микола (Т. Масенко); *Колько, худорлявенький, чистенько вдягнений хлопчик з розумними оченятами, лопотить босими ногами стезкою* (Григор Тютюнник); 3) **Мико́ла I** (1796—1855) — російський імператор (з 1825 р.); його царювання було часом найвишого розвитку абсолютної монархії в Росії: жорстоко придушувалися національно-визвольні рухи, було розгромлено Кирило-Мефодіївське товариство (братство), жорстоких репресій зазнавали передові люди самодержавної Росії, зокрема й Т. Шевченко; у поемі «Сон» поет зневажливо-іронічно зображає царя, не називаючи його імені: «Неначе з барлоги Медвідь виліз. Ледве-ледве Переносить ноги. Та одутий, аж посинів, Похмілля прокляте Його мучило. Як крикне На са́мих пузатих — Всі пузати до одного В землю провалились! Він вилупив баньки з лоба — І все затрусилось»; там само: «Це той *первий*, що розпинав Нашу Україну, А *вторая* доконала Вдову сиротину. Кати! кати! людоїди! Наїлись обоє, Накралися; А що взяли На той світ з собою?»; 4) **Мико́ла II** (1868—1918) — останній російський імператор (з 1894 р.); зрікся престолу 1917 р. (під тиском Лютневої революції); царя та його сім'ю було розстріляно більшовиками.

ми́лий — 1) близький і рідний серцю; дорогий; уживається на противагу ознакам: *нелю́бий, осоружний*: «Жива — не мила, умре — не жаль»; застерігають: «Що собі не миле (тобто таке, що не подобається, не до душі), то і людям не зич», пор. про людину: «Силою милому не бути» або «Силою не

бути милою». *Для милого друга і воли з плуга* (М. Номис); *Батько милий, мати мила, дівчина милиша* (П. Чубинський); 2) (ж. *міла, пестливі — миленький, милесенький; миленька, милесенька*); персонафікація коханої людини, кажуть: «Без сонця не можна бути, без милого не можна жити»; жартують: «Гоп, гоп, моя мила, що ти мене полюбила», «Гей моя мила, коли так заварилася!», «Цить, моя мила, що ти воза не побила!», «Миленький і невмитий біленький». *Милий милу покидає, — вороги раденькі* (пісня); *Нехай милий подивиться, що на серці діється* (А. Метлинський); *Прийде милий в мою хату Хазяїнувати* (Т. Шевченко); *Моя мила милесенька, голубка сивесенька* (П. Чубинський); *Деся поїхав мій миленький іншої шукати* (пісня).

ми́лостиня (зменшене — *ми́лостинька*) = **ми́лостина** — подаяння, пожертвування жебракові, старцеві, біднякові, прохачеві; милостину дають з милосердя, «ради Христа», бо так Христос учив, тому її називають ще *Хри́ста́ ра́ди*. *Старців багато, а милостині мало* (прислів'я); *Який монастир, така милостиня* (прислів'я); *Мала милостинька, та варт за велику* (приповідка).

ми́р — 1) давня назва землі з усім, що на ній існує; світ. *І мир первозданий означив на лоні ночі* (Т. Шевченко); *Хто ж тепер буде миром управляти?* (М. Драгоманов); фразеологізми: *по мі́ру пускати* — доводити до злиднів, до становища жебрака; *ходіти по мі́ру* — просити милостиню, жебракувати; 2) усе живе, що оточує нас; тільки люди. *Не дай Боже свині роги, весь мир поколе* (М. Номис); *З миру по нитці — голому сорочка*

(М. Номис); у сполученні: *на миру* — серед людей. *На миру і смерть красна* (прислів'я); 3) громада і ширше — народ (перев. про селян). *Нехай мир розсудить, що робить з нею* (С. Васильченко); *Приходило до хати миру — хто хотів* (Марко Вовчок); у сполученні: *[усім] міром* — усі разом, спільно. *Миром і Богу добре молитися* (М. Номис); *Треба миром, Громадою обух сталим* (Т. Шевченко); 4) життя мирян; світське життя на протилежність монастирському. *Отець Палладій в мирі звався отець Павел Андрієвський* (І. Нечуй-Левицький); 5) згода, злагода; відсутність збройної боротьби, війни. *Де мир і любов, там ніколи не летяться кров* (приказка); *По війні мир, а по сварці пир* (приказка); *Зоря всесвітня зійшла! І мир і радість принесла* (Т. Шевченко).

міро — запашна олія з бальзамового дерева, яку використовують у християнських церковних обрядах. *Єлей і миро принесли* (Т. Шевченко); *Миром Бог мене помазав і сказав: Прав!* (Олександр Олесь); *Всі попи одним миром мазані* (прислів'я — варті один одного, однакові).

мировий посередник — 1) після царської реформи 1861р. — урядовий чиновник, що залагоджував конфлікти між селянами та поміщиками; 2) = **мировий суддя** — суддя, що розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи. *Вже що піп із'язав, того ніхто не розв'яже, — хіба мировий [суддя] розлуку дасть* (Ганна Барвінок); *Се було ще з того разу, як я з царського указу Мировим суддею став* (І. Франко).

мироносиця — за євангельською оповіддю, одна з трьох жінок, які принесли миро для помазання тіла

Христа після зняття Його з хреста, але не знайшли Його, бо Він воскрес; також учасниця процесій під час церковних обрядів.

міска (зменшене — **місочка**; **міса** — велика миска) — посудина у вигляді широкої чашки, глибочої тарілки (раніше перев. глиняної або дерев'яної), в якій звичайно подають страву до столу. *Хоч того самого, аби в другу миску* (приказка); *Із нехочу з їв три миски борщу* (примовка); *Винесли йому мису золота, а другу срібла* (Я. Головацький).

мисливство — добування диких звірів і птахів з метою використання м'яса, хутра і т. ін.; полювання як давній споконвічний промисел предків звався раніше **ловцтвом**, **лваами** (бо дичину перев. ловили різними способами; місце, де це робили, називали **ловцем**, а мисливців — **ловцями**: звідси перекладені вислови «На ловця і звір біжить»; «Старий ловець двоногих овець»); предметами ловів у княжі часи були дикі коні, бобрі, тури, вепри, ведмеді, лисиці, рисі, вовки, зайці, видри, соболі, білки та ін.; у XVI—XVIII ст. існувало як традиційне заняття українців для добування (полювання) дичини; на кінець XIX ст. і пізніше набуло спортивних рис; у весільному обряді свати удають із себе ловців, звіроловів, мисливців, а молода фігурує як дорогий звір — куніця, що є відгомном умикання молоді з її роду.

місник — у сільській хаті — полиця чи кілька полиць для посуду, іноді для продуктів, а також шафа для тієї самої мети. *Голод — не тітка, зуби на мисник не покладаеш* (приказка).

мистецтво — творче відображення дійсності в художніх образах, творча художня діяльність та яка-небудь її галузь; також майстерність у якій-небудь справі, галузі; у сполученні: **народно-декоративне мистецтво** — декоративно-ужиткове мистецтво, спрямоване на естетично-художнє формування середовища людини; витвори цієї галузі поділяють за призначенням (начиння, меблі, тканини тощо), матеріалом (кераміка, фарфор, фаянс), за технікою виконання (художнє різьблення, декоративний розпис, вишивка, вибілка, художнє литво, карбування, інкрустація).

митарства — муки, страждання, важкі переживання; коли кажуть «ходити (водити, тягати) по митарствах», то мають на увазі перекладене вірування в те, що протягом 40 днів після смерті людини її душа здійснює ходіння по митарствах, або по муках, тобто на шляху до неба зустрічає по дорозі багато перешкод, осібних застав; отже, митарства — це своєрідні митні застави, де грізними митниками (митарями) стоять демони; на 40-й день душу втретє возносять до Бога, і Він призначає їй пекло чи Рай; тому душу поминають тричі — по смерті після похорону (на 3-й день), на 9-й день і на 40-й після смерті (під час трьох поклонів душі Богів). *От за що, мої сестриці, я тепер караюсь, за що мене на митарства й досі не пускають* (Т. Шевченко).

міти рўки див. рука2.

мітра — головний убір вищого духовництва християнської церкви, який надівають під час богослужіння; у стародавніх народів стрічка, якою об'язували голову;

у християнському віровченні символізує терновий вінець Спасителя, а іноді означає Євангеліє. *В митрі діамантовій, з хрестом смарагдовим, в шаті, золотом вишиваний, схилив [патріарх] голову свою* (Остап Вишня).

митрополіт — вище звання православних єпископів, а також особа, що має це звання. *Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий з дочкою волозького господаря Райною Могилою, двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могили* (О. Стороженко).

митрополія — церковно-адміністративний округ, яким відає митрополит.

Михайла = Михайлів день — 1) за церковним календарем, день Архістратига Михайла 8/21 листопада; за легендами, архістратиг (тобто «верховний воєначальник») Миха за наказом Бога мав перемогти Сатанайла; хитрощами він це зробив, і відтоді Сатанайл став просто сатаною, а Миха — Михайлом; відтоді Михайл — небесний архістратиг, полководець вірних Богові ангелів і людей у космічній війні з ворогами Бога, переможний антагоніст диявола; українці здавна вважають святого архангела покровителем столиці України-Руси — Києва; на його честь збудовано Михайлівський Золотоверхий собор; як невтомного борця з нечистою силою своїм покровителем його вважають також мисливці, тому в цей день вони йому ставлять свічку; існує ряд прикмет — «з Михайла зима морози кує», «Михайло приїхав на білому коні» (якщо в цей день випадає сніг); з цього дня худобу заганяють на зимовий корм; *див. ще архангел;*

2) **Михайло** (від давньоєвр. порівняння «як Бог»; зменшено-пестливі — *Михайлик, Михайличок, Михайлонько, Михайлочко, Михайлюньо, Михалоко, Михалік, Михаль, Михальо, Михась, Михасик, Михасько, Михасьо, Мишко, Міша, Мишуня*) — українізоване християнське чоловіче ім'я; в народі уособлюється на означення «нездогадайла», «попихайла» (можливо, спочатку для римування); приказки, де ім'я вжито для римування: «Михайло-бурхайло вівці пасе, Оришка-безкишка їсти несе», «Якби не Михайло, я б не убиралась файно»; пор. також у піснях: «А дивися, Михайло, щось до нас приїхало: Ой чи чужина, чи родина, Чи твоя перша мила?»; «Ой з-за гори високої надлетіла чайка. Нікого так не люблю, як того Миханька»; «Подивися, Наталю, Як танцює Михальо»; «За нашим селом три місяці рядом: первий місяць — молодий Степаночко, другий місяць — молодий Михалко». *Чому його називали Мишуню? Та тому, що ніяке інше ім'я до нього не пасувало — ні Михайло, ні Мишко, ні Михась. Лише — Мишуня* (Ю. Яновський); *Як коноплі везу, то й Михайла спом'яну* (приказка).

мічка — пучок конопель або льону, підготовлений для прядіння (звідси пасмо жіночого волосся і жмут волосся у коней над копитом іззаду). *Баба сиділа дома, мички пряла* (казка); *Сховала під кобилку мичку, щоб не світилася коса* (І. Котляревський); *Коні худі, миршаві, з запалими боками, з сухими ребрами, з кудлатими гривами, пелехатими мичками* (І. Нечуй-Левицький).

міша (маля миші — *мишеня*; зменшено-пестливі — *мішка, ми-*

шенятко) = **миш** — 1) невеличка тварина-гризун, перев. сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим тонким хвостом; «нечиста» тварина, створена дияволом: народна традиція відносить її до «гадів»; багато народних афоризмів побудовано на зіставленні образів миші й kota, найпершого її ворога: «Для миші й кішка звір», «Погрожує миша кішці, та здалеку», «Як миші kota не чують, то по хаті газдують», «Якось-то буде!» — сказала миша у котячих зубах»; здавна вважають, що коли миша з'їсть щось святе, наприклад крихти з паски, вона перетворюється на кажана (пор. *кажан* — *летюча миша*); за поведінкою мишей угадували погоду, — «миші й кроті роблять великі запаси корму — зима буде холодною і сніжною», «миші пишуть — на похолодання», «як миші роблять гнізда всередині копи, то буде мокра осінь, а як внизу, то суха»; служить об'єктом традиційного порівняння (на означення жвавості, бідності, розгубленості, тривоги тощо, пор.: «Голий, як [церковна] миша»; «Перевісся на руді миші»); символізує боягузтво («І миш на престіл скаче, як паламар не баче»; найбільшого боягуза застерігають: «Як ти мишей боїшся, то на воротах повіся»), а також нікчемність підвладних («Кіт за пліт, а миші в танець», «Де kota немає вдома, там миші брикають»); фразеологізми: *бідний, мов церковна миша* — про дуже вбогу людину; *метушійтися, мов миша в п'ястці* — розгублено, безпорадно щось робити; *попа́стися, як миша в п'ястку* — потрапити в безвихідь; *на сёрці миші шкребуть* — про поганий, тривожний настрій; *див. кіт* 2; 3) *летюча миша див. кажан*.

мішаче вушко див. нечуйвітер.

мід див. мед.

міжусобиня див. усобиня.

мізинець — п'ятий, найкоротший палець на руці або нозі; символ мізерності, малої кількості, тому вирази з *мізинець, на мізинець* вказують на малий розмір когось, чогось, малу частину чогось, а про чиюсь недостойність, нікчемність говорять, що той *мізинця* [чийогось] *не вартий*; у народі мізинцю надають особливого значення: він знаходиться у безпосередньому зв'язку з душею, тому упир висисає кров у дітей через мізинець і в нього самого душа знаходиться в мізинці; договори з чортом скріпляють кров'ю з мізинця; мізинець, особливо лівий (ближчий до серця), був нібито провідником у внутрішній світ людини: якщо хочеш дізнатися про когось усю правду, бери його сонного, коли той говорить уві сні, за мізинець лівой руки і запитує; мізинець відіграє значну роль у весільних обрядах, наприклад облизування з нього меду на заручинах; у давнину на дівочий мізинець надівали перстень як символ любовної присяги: «Туман руку стискає, Золот перстень здійсмає, На мізинець надіває».

мірощник див. мельник.

міст (зменшене — *місто́к*, зменшено-пестливі — *місто́чок, містонько*) — 1) споруда для переїзду, переходу через річку, яр, дорогу і т. ін.; уособлює символічне значення того, що з'єднує або роз'єднує кого-небудь; міст передусім символізує душевний зв'язок, кохання між людьми, шлях до коханого чи коханої (*див. ще кладка*); у весільних піснях *мо́щення мостів*

означає приготування до весілля, до весільного поїзда: «Ой, як буду я та женитися, Намошу мости все перстеневі, Погачу гатки все віноківі, Поставаю стовпи все золотії, Повішаю короговики все шовковії»; відповідно до цього і весняний хоровод-гра, де паруються хлопці й дівчата, називається часто *мо́стбм* (*мо́стбми*); міст служив також місцем ритуальних молодіжних боїв (*див. ще кладка*); є об'єктом традиційних народних порівнянь, зокрема міст над водою, над урвищем, уособлює смертельну небезпеку («Оце пропав, як з мосту впав»), порівнюється з горою («Шануй гори-мости — будуть цілі кости»), символізує раптову смерть, а отже й останній вихід зі скрути («Не просто з моста, а стрімголовою»); про безвихідь кажуть: «Лишилося тільки ходу, що з мосту та в воду»; 2) **вербовий міст** — міст кохання, любові, одруження; *див. ще кладка*; 3) **зелений міст** — весільна (жадана) дорога, по якій молодий (милий) іде (іде) до молодої (милі). *Іде Микола пішки По зеленому мості До Наталки в гості* (пісня); 4) **каліновий (кленовий, камінний, кам'яний, золотий) міст** — уживаються як народнопоетичний символ незворотного шляху прожитих років; в обрядовому фольклорі калинові, кленові й золоті мости згадуються як *небесні мости* у зв'язку з Паном-Господарем (очевидно, ще з дохристиянським богом, можливо, Білобогом); по них у господарський двір на сімох стовпах і з золотими ворітьми по золотих і калінових мостах приходять у гості богиня Сонце, можливо, дочка Господаря; за народними повір'ями, коли Бог-Творець відчиняє небесну браму, то через неї по ка-

линово-кленово-сонячному мосту приходять до людей весна, чарівна богиня Лея (*див. ляля*); золоті й калинові мости — то хмари, веселка і сонячне проміння: такими мостами могла бути райдуга (дуга в рай); калиновий міст — це міст єднання (*див. ще обрúчка*), дівочтва, що веде до щасливого шлюбного життя: «Марусенька догадалась, Да полюбила мости з калинної трости, Да погатила гати То з рути, то з м'яти» (тут усі рослини — традиційні символи дівочтва); у зв'язку з цим і символізований образ безповоротних нерозумних молодих літ, все одно бажаних, але недосяжних, щастя, долі, молодості, які їде наздоганяти нещаслива жінка: «Ой, нагнала щастя й долю на калиновім мості: — Вернись, вернись, щастя-долю, хоч до мене в гості! — Не вернуся я до тебе, була вже у тебе, Було тоді шанувати, було поважати»; цей самий образ молодих літ на калиновім мості уживається й стосовно нерозважливих чоловіків, яких вони, зрештою, застерігають: «Було б же нас шанувати, як здоров'я своє»; небесні мости символізують також зв'язок між небом і землею, Богом і людиною, тому два береги, які з'єднуються двома мостами, — це два світи: земного існування і смерті, вічного життя і безсмертя, це перехід від реально-го до ірреального; небесні мости подібуємо в народних загадках: «Золотий міст на сонню верст» (сонце), «Простягнувся міст на сім верст, а в кінці моста золота верста» (дні тижня і неділя), «Намощений міст на сім верст, на мосту яблуня, на яблуні цвіт на весь вільний світ» (сім тижнів Великого посту і Паска). *Запрягайте коні в шори,*

коні воронії, Та поїдем доганяти літа молодії. Не догнали літа мої в калиновім мості: — Вернітєся, літа мої, хоч до мене в гості — Не вернемось, не вернемось, не маєм до кого: Було ж нас шанувати, як здоров'я свого (пісня); Калиновий мостоньку, гнися, не ломися (пісня); символіку калинового мосту розвиває М. Драй-Хмара: «І знов обвугленими сірниками На сірних мурах дні значу, І без кінця топчу тюремний камінь, І тузи напиваюсь досхочу. Напившись, запрягаю коні в шори І доганяю молоді літа, Лечу в далекі голубі простори, Де розвітала юність золота. — Вернітєся! — благаю, хоч у гості! — Не вернемось, — гукнули з далені. Я на калиновім заплакав мості... І знов побачив мури ці сумні, І клаптик неба, розп'ятий на ґратах, І незрімане око у вовчку... Ні, ні, на вороних уже не грати: Я в кам'янім, у кам'янім мішку...»; 5) **мости** — старовинна молодіжна гра весняного циклу, в якій дівочий «полк» добивається перепустки від «парубків, які стережуть міст», а оскільки ті не хочуть пропускати їх за жоден викуп, то мусять дати одну дівчину з-поміж себе; так урешті-решт парубоцька громада вилловлює одну за одною всіх дівчат; ця гра супроводжується співанками: «Королі, королі, пустіть нас до гір воювать. — Не пустимо, не пустимо — мости поломите. — Як ми мости поломимо, ой, то ми вам заплатимо срібними рублями, срібними рублями».

Місто світу *див. Єрусалим.*

місяцеслов — православний календар; також стара назва календаря як способу лічення днів у році; *див. ще календар.*

місяць (зменшено-пестливі —

місяченько, місячко, місячок — 1) (з великої та малої літери) найближче до Землі небесне тіло, *світло* (*див.*), супутник Землі, що світить відображенням сонячним світлом; народна уява місяць у загадці зображує так: «Над бабиною хатою стоїть байда хліба, собаки гавкають, не можуть дістати»; а місяць у хмарах загадково-символізовано виглядає так: «Іхав чумак та й став, бо волів потеряв»; здавна об'єкт релігійного поклоніння (як сонце і зорі), тому кажуть: «Гарно і при місяці, коли сонця немає», «Місяць — отець, зізда — матка, сонце — їх дитятко»; до місяця звертаються у замовляннях: «Тобі, Місяцю, сповні, мені на здоров'я, тобі, Місяцю, насвітитися, мені по світу надивитися, добре знаходитися»; якщо вперше побачиш молодий місяць, перехрестись, — щоб щастило з цим словом-поняттям пов'язані традиційні епітети: *світлий, ясен, Божий, повен, щербатий, рогатий*; у народі його називали «нічним Божим оком», «козацьким (бурлацьким, котячим) сонцем», бо «світить місяць, та не гріє», «від місяця не зріє пшениця», «і місяць світить, коли сонця немає»; і все ж його з сонцем не порівняєш, — «світло б сонце, а місяць не зігріє»; місяць і вечорова зоря — символи молодого і молоді; здавна об'єкт легенд, зокрема про двох братів-ворогів (за християнською легендою, Каїна та Авеля), тому гори й долини, які бачимо на Місяці у вигляді плям, — це нібито два брати-вороги, один з яких тримає іншого мертвим на вилах; традиційний народнопісенний образ, уособлення коханого або ж його вірного супутника, що осягає дорогу до чи від милої: «Ой

не світи, місяченьку, не світи нікому, Тільки світи миленькому, як іде додому»; у весільному обряді молодого називають *місяцем*; з місяцем здавна пов'язують розвиток рослин і стан здоров'я людей, їхню фізичну красу («Молодик-гвоздик, тобі роги красні, мені очі ясні!», «Місяцеві на підповня, нам на здоров'я»; за віруваннями, *півний місяць* впливає на людину, якщо прямо світить, коли та спить; вона може стати «місячною людиною», сновидою; червоний місяць символізує біду. *Із-за хмари, з-за байраків місяць виглядає* (П. Куліш); *Ой місяцю-місяцю! Світиш, та не грієш: даремне в Бога хліб їси* (М. Номис); *Не видно було місячка, спали й зірки* (Є. Гребінка); у сполученнях: **місяць-недобір** — неповний місяць. *Ой місяцю-недобору, зайди за комору* (П. Чубинський); **молодій (щербатий) місяць** — фаза Місяця, його з Землі видно лише частину його освітленого Сонцем диска; місяць-молодик називали ще *Нівол*; **півний місяць** — фаза Місяця, коли з Землі видно весь його освітлений Сонцем диск; 2) проміжок часу, протягом якого це небесне тіло обертається навколо Землі (від 28 до 31 доби); проміжки часу (від 28 до 31 доби), на які поділяють рік у сучасному календарі, не узгоджені з фазами цього небесного тіла. *Я ж місяці і дні лічу журбою* (П. Куліш); 3) **медовий місяць** *див. медовий*; 4) **місяць-чернець** — за народним вираженням — календарний місяць з 30 днів, перше й останнє число якого припадуть на піст, або місяць (світло), перша й остання чверть якого припадуть на піст. *Як прийде місяць-чернець, то буде й світові кінець* (І. Манжура); 5) **москвський**

місяць — надовго відкладений, тривалий у часі обіцяний термін, протягом якого щось виконується; б) рід народної дитячої гри.

мітла — 1) великий віник, часто прикріплений до довгої палиці; як і віник, мітла (метіння) символізує чистоту, затишок (передусім у дворі), тому кажуть: «Вимету разком та вивезу візком», «Як мітлою зметено», «Перше свій двір позамітай, а потім чужий»; уособлює зміну хазяїна, порядків: «Всяка (кожна) мітла по-своєму мете», «Нова мітла по-новому мете», «Нова мітла добре замітає, бо за собою нічого не лишає», «Нова мітла чисто мете, а обламається — під лавкою валяється»; асоціюється з нечистою силою, зокрема чортом і відьмою, які нібито літають верхи на мітлі (помелі): «На мітлі літають тільки відьми» (див. ще у М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки»); 2) народна назва *комети* (див.); за євангельською легендою, народження Христа було ознаменовано появою комети над Віфліємом — містом, яке вважалося батьківщиною легендарного царя Давида й усієї його династії, до якої, за євангельською традицією, належав нібито Христос; Йосип Обручник, тобто «заручений» з Дівою Марією, матір'ю Христа, також походив з роду царя Давида, але жив бідняком у Назареті, займаючись теслярством. *Над самим Віфліємом, боком, Мітла огненна зійшла. І степ і гори осіяла* (Т. Шевченко); *Тільки явиться на небі мітла, то буде війна* (П. Чубинський).

міток — міра пряжі, що складається з 40-50 *пасом* (див.), а також така кількість відповідно змотаної

пряжі. *Чи тобі я, моя мамцю, мітків не мотала, що ти мені, моя мамцю, долі не вгадала?* (У. Кравченко); *Ізстаріли мене, ненько моя, та чужії мітки* (П. Чубинський).

міф — стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот; за О. Потебнею, за словом теж стоїть міф, оскільки питомі слова — це продукти передусім міфічного мислення народу.

міфічне дерево див. **дерево3**.

міфологія — сукупність міфів якого-небудь народу; міфи виникли з первісних вірувань, передусім з уособнення явищ природи, перед якими людина поклонялася; через уособнення постало багато окремих богів, про яких народжувалося дедалі більше різних оповідей; вони, зрештою, склалися у певну систему; українські боги, за І. Огієнком, були: (1) уособненими силами природи, (2) покровителями господарства, (3) покровителями та охоронцями людського життя; головних богів знаємо не так багато, другорядних перев. через збірні назви: домовики, лісовики, польовики, болотяники, водяники та ін.; відгомін звернення до колишніх богів і Бога християнського залишився в народних афоризмах: «Пощо чужого бога зивати, коли свій біля хати», «Бога не вчити, як хліб родити», «Пошли, Боже, з неба, що нам треба». *Українська міфологія; Східнослов'янська міфологія; Грецька міфологія*.

міх — 1) = **мішок** — зшите з шматка грубої тканини вмістище для зберігання і перевезення сипких тіл і різними речей; символ багатства; коли кажуть: «Що торба,

то не міх; що правда, то не гріх», то мають на увазі торбу-жебрак і міх — багатого господаря; пор. ще: «Сьогодні з мішком, а завтра з торбинкою» (натяк на збідніння, озлидніння, коли впору йти з торбою старцювати, жебракувати). *Розумна жона, як два міхи муки, а третій пиона* (М. Номис); *Збувся батько лиха: збувся грошей з міха* (М. Номис); *Пишов з пустим міхом по порожній клуні* (М. Номис); 2) бурдюк. *Поїть його [осла] водою з міхів, годує, жалує* (М. Коцюбинський); *Він напився, наче винний міх* (Леся Українка).

міхоніша — 1) той, хто водить сліпого і носить мішок для подання. *Хто бублик, хто гроші старому, а дівчата Шажок міхоніші* (Т. Шевченко); 2) той, хто носить мішок для подарунків під час обряду колядування; колядник з наколядованими дарами.

млин (зменшені — **млинок**, **млиночок**) — споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та іншої енергії; першою такою спорудою були ручні *жорна* (див.); «воловий млин» згадується в середині XVI ст.; перші водяні млини в Україні згадуються в XIV ст.; *вітрякі* (див.) з'являються в Україні в XVI ст.; у народі казали, що «млинок — Божий дарок», бо вірили, що Бог зробив млин, щоб допомогти людям молоти зерно, а чорт — тартак; традиційний об'єкт образного переосмислення, тому кажуть: «Без води млин не меле», «Вода на мій млин», «Лити воду на млин», «Добрий млин усе змеле», «Порожній млин і без вітру меле»; здавна млин пов'язують з нечистою силою, тому кажуть: «Це млин

тільки чортам табак молоти»; жартують: «Був та нема та й поїхав до млина». *Є у млині, та не в мене* (прислів'я); *Не тоді до млина, коли вітру нема* (М. Номис); *На річечці якійсь маленькій Стояв собі млинок* (Є. Гребінка); *Млиночок — всьому віночок* (М. Номис).

млинар див. **мельник**.

млинець (зменшене — **млиничик**, **млн. млинці**) — традиційна українська страва з рідкого гречаного або пшеничного тіста, засмаженого на маслі або олії тонким шаром на сковорідці; гречані млинці здавна пекли на *Масниці* (див.), де вони були обрядовою стравою; їх споживали у великій кількості; про ласого на чужі млинці казали: «Вона носом чує, як на небі млинці печуть». *Видно, що Ганна млинці пекла, бо й ворота в тісті* (М. Номис).

млиновий камінь див. **камінь**.

млинове (млинське) **колесо** див. **колесо2**.

мова — 1) здатність людини говорити, висловлювати свої думки; у сполученнях: *відбирати* (віднімати) *мову* — утратити здатність говорити; *до мови приходить* — опам'ятавшись, знову починати говорити; *зав'язало мову* — хтось утратив здатність говорити; 2) мовна система, характерна для того чи того народу, етносу, «душа, серце народу», нації; словесний продукт певного етносу; мова, образна й анімістична, виступає щедрим джерелом для розкриття етнокультури в усіх її проявах; відгомін сивої давнини в українській мові відбито в багатьох статтях цього словника. *Рідна мова; Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова* (Панас Мир-

ний); *Справжня любов до своєї країни немислима без любові до своєї мови* (К. Паустовський); 3) (зменшено-пестливі — *мівка, мівочка, мівонька*) мовлення, розмова, оповідь, спрямовані на спілкування з іншими; образність і анімістичність мови багато може розповісти про духовне та матеріальне життя народу; у фразеології, афористиці, слові залишилося чимало слідів дохристиянських вірувань, стародавніх звичаїв, ритуальних обрядів, побутової культури. *Мова мовиться, а хліб їсться* (приказка); *За вовка мовка, а вовк у хату* (приказка); *Коли правдива мовонька твоя, так будеш, серденько, навівати моя* (пісня); у сполученнях: *заводити мову* — починати розмову, говорити про когось, щось; *весті мову* — говорити; *мова йде (мовиться) про кого, що* — говориться, йдеться про когось, щось; 4) **Бджа мбова** — молитва; здавна вважалося, що з Богом не можна говорити буденною мовою, він її не зрозуміє і не послухає; Божу мову знали віщуни й поети (за часів язичництва волхви і жерці); близьким до богів, вважалося, був співець Боян («Слово о полку Ігоревім»); поети звалися й пророками (від *ректі*; *боян*, *баян* від *баяти* «розповідати»); хто не мав вищого голосу, той був невігласом.

могила = **гріб** — 1) (зменшені — *могілка, могілонька, могілочка*) місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому; кажуть: «До могили близько, а з могили далеко», «У могилу і дубцем не заженеш, а з могили і калачем не виманиш»; символізує смерть, коли кажуть: «Від нього вже гробом чути» або «Вже на мене гріб чекає»;

вірили, що великих грішників і могила не приймає (таке оповідали, зокрема, про Пілата), звідси: «Бодай його з гробу викинуло!»; западання могили — символ забуття, звідки прокляття: «Бодай йому гріб запався!». *Там матір добрую мою, Ще молодую — у могилу Нужда та праця положила* (Т. Шевченко); *Ой робіте труну та широкую, викопайте яму та глибокою, висипте могили та високою* (пісня); *Викопали хлопці яму чумакові; наспід положили доски ясеневі; вивели могилу, помолились Богу та й пішли збиратися мовчки у дорогу* (Я. Щоголев); 2) високий насип у степу на місці давнього поховання; зробив і поглибив символіку могил як похованої волі Т. Шевченко у своїх творах: «Розрита могила», «Іван Підкова», «Сон» («У всякого своя доля...»), «Великий льох», «Буває в неволі»: «От якби-то знайти те, що там поховано, — не плакали б діти, мати б не ридала», «Дивися, дитино, оце козаки... оце воля спить». *Високії ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло, в китайку повите* (Т. Шевченко); *Ой по тих могилах у гору високих, по тих гробовищах у землю глибоких лежить много роду без ліку* (П. Куліш); *Там степи, там могили, як гори* (П. Тичина); 3) *див. сторожова могила*; 4) (з великої літери) **Гріб Господній** — могила-саркофаг у печері, де, за Біблією, було поховано тіло Ісуса Христа після його розп'яття; коли після Великої суботи благочестиві жінки пішли до гробу, щоб помазати пахучим миром тіло Христа, то побачили ангела, який сидів біля відкритого гробу, де був лише погребальний одяг Ісуса; ангел сказав: «Іх бійтеся, бо знаю, що

ви шукаєте Ісуса розп'ятого; Його немає тут — Він воскрес»; в Єрусалимі серед стародавніх пам'яток є ротонда «Гроба Господнього».

могілки — 1) народна назва кладовища, цвинтаря. *Прийшов Кирик на могилки, ямку зачинає* (пісня); *Деся далеко, ніби на могилах, коло тих чорних куп, бреше на місяць лисиця* (Г. Косинка); 2) (з великої літери) *див. Проводі*!

могільник — стародавній цвинтар, об'єкт археологічних досліджень.

могорич — стародавній народний звичай — частування з приводу успішного завершення якої-небудь справи; те, що п'ють при такому частуванні; давній символ єднання; об'єкт народного гумору: «Бич не бич, аби могорич», «Старці паліччям міняються, та й то могорич п'ють». *Могорич — любовна річ* (М. Номис); *Могорич — це моць така, що після неї вже колеса не риплять!* (І. Карпенко-Карий); *Чи купим, чи не купим, а могорич треба ся напити* (приказка).

Мойсей — за Біблією, пророк, який у давні часи (ймовірно, в XIII ст. до н.е.) очолив ізраїльські племена і визволив їх із єгипетського полону; здійснивши ряд чудес, Мойсей вивів єврейський народ з Єгипту і після 40 років блукань по Синайській пустелі й тяжких випробувань привів його до «землі обітваної» — Палестини; Мойсей реформував віру, одержав від Бога скрижаль (кам'яні дошки) з 10 заповідями, є автором П'ятикнижжя — перших п'яти книг Старого (Ветхого) Заповіту; образ Мойсея використано в літературі (одноіменна поема І. Франка) та мистецтві (одноіменна картина Мікеланджело).

Мбокоша = **Мбкош** = **Макош** = **Царіця Воді** = **Водяніця** — у дохристиянських віруваннях — богиня води, дощу, маги русалок, сонцева сестра, посередниця між небом і землею, богиня родючості, плодючості, тому вважали її покровителькою пологів та породіль; також богиня-пряля, покровителька всякого рукоділля; одна з головних богів Володимирового пантеону; ще й за християнства довго молилися їй, як і Перунові та Хорсу; на зміну їй у християнстві прийшла Параскева-П'ятниця, оскільки днем Мокоші була п'ятниця; припускають, що ім'я богині фігурує у формі *Мокотя* в приказці: «Стрига — Мокотя. Гиря — Мокотя сидить моркотя».

мокріць — народна назва лікарських рослин — *зірочника середнього*, або *чипкого*, тощо, що ростуть звичайно у вологих місцях; рослини здавна використовують у народній медицині; підмаренник має силу в боротьбі з нечистою силою та недугами; на свята Калети, Колодія, Щедрого вечора, Купала кропляться на щастя, здоров'я; кроплять обійстя, занедбані місця і замовляють, щоб нечиста сила не поширювалася на села, поля та на добрих людей.

Мокрини = **Мокриди** — народні назви церковно-календарного дня Преподобної Мокрини 19 липня/1 серпня; здавна в народі цей день вважався останнім днем літа, тому в дохристиянські часи Мокрину вважали дочкою богині осені; коли Мокрина приїде з дощем, то сій жито, — буде врожай, пор. примовку: «Не розгинаймо спини, Жнімо до Мокрини, Бо Мокрини

без дощу, Як обід без борщу»; за народними прикметами, — «якщо у цей день ішов дощ, то й осінь буде мокра, з багатими дощами, якщо сухий видається день — сухо буде й восени»; вважалося, — «як на Мокрини дощ, то горіхи вимокнуть, а як сухо, то бджоли повилітають», тобто будуть ще роїтися.

молібен[ь] — коротке богослужіння як дяка за Божу ласку, а також прохання в Бога здоров'я, благополуччя для когось-небудь. *Дав би на молебень, та й собі потрібен* (М. Номис); *Молебень же втяли Еолу* (І. Котляревський).

молітва (пестливі — *молітовка, моїтвочка*) — установлений текст, що промовляється, виголошується вірниками при зверненні до Бога, до святих; тому це Божа мова (*див. мбова*4), Боже слово; з давніх-давен оживлення й одухотворення природи наші предки поєднували з думкою про те, що природні стихії — людиноподібні й мають божественну душу, тому вважали, що налагодження добрих стосунків з ними можливе через молитви, замовляння, заклинання, жертвоприношення; сувора кара чекала того, хто не благословляється вранці та ввечері перед молитвою; проказували молитву також перед прийняттям їжі; особливу силу має материнська молитва, тому кажуть: «Материнська молитва з дна моря вирятує»; для жінок у 40-й день після пологів призначено спеціальні очисні молитви до Бога, щоб він знову прийняв їх до храму, зробив їх гідними причастя, а народження дитини прийняв, освятив і благословив; віра в силу молитви вилилася у вислів: «Молитва ломить замка». *Се то отцева*

молитва й материна нас, видимо, карає (дума); *Молитва відмовляє, про шахрайство гадає* (приказка).

молитівник = **молітвеник** = **молітвениця** = **молитослів** — збірник молитов.

молодік — молодий (щербатий) місяць; *див. місяць*1.

молоділо — багаторічна трав'яниста рослина родини товстолих; використовується у народній медицині; у народі рослину вважали улюбленицею бога-громовержця, тому використовували як оберег від грози; у сполученнях як нomenклатурна назва: *молоділо руське, молоділо паростківе* (його називають ще *долою*; *див. дбляб*).

молодільне молоко *див. молоко*3.

молодільні яблука *див. яблуко*1.

молодиця (зменшене — *молодичка*) = **молібка** — молода, заміжня жінка; уособлення молодості, краси, тому кажуть: «Гарна молодиця, хоч води напийся»; «Де красна молодиця, там ясна світлиця»; «Як гарна молодиця, то гарно й подивиться»; оскільки виходили заміж перев. на *М'ясниці* (*див.*), то, звертаючись до дівчат, кажуть: «Ой дівчата, приходять М'ясниці, як нас візьмуть красні хлопці, будем молодиці»; жартують: «Сам чорт не пізна, яка з дівки вийде молодиця». *Коли хочеш з доні молодиці, то держи в їжових рукавицях* (М. Номис); *Гарна дівчицею, гарна й молодичею* (приказка); *Слизько — до молодиці близько* (приказка); *Уже б тая молодичка насіяла-нарубала* (приказка); *Як була я молодиця, цілували хлопці в лиця, а тепер стара я стала, не цілують, хоч би й раз!* (М. Номис); *Гандзя рибка, Гандзя птвичка, Гандзя цяця-молодичка* (пісня).

молоді (пестливе — *молодіта*) — хлопець і дівчина, які беруть шлюб, або молоде подружжя; молодий і молода, наречені; жартують не без іронії: «Красна молода, бо багата», «У багатій молоді горба не видно». *Свекор забрав молодих та й повіз до себе* (О. Стороженко); *Вік вам довгий і розум добрий, красні молодята* (Марко Вовчок); *Молода молодій не рівня* (приказка); 2) **підгулювання молодобі** *див. підгулювання*; 3) **підсмілювання молодобі** (*молодіх*) *див. підсмілювання*3.

молібка *див. молодиця*.

молоко (зменшене — *молочко*) — 1) біла рідина, що виділяється молочними залозами жінок і самиць ссавців після пологів для годування дітей, малят (тому, з одного боку, *материнське молоко*, а з другого, — кажуть: «Захотів від бика молока» або як з *козля молока*); символ примноження; у замовляннях та казках фігурує *молібна ріка з кисільними берегами* як неможливий світ, земний рай; у казках вогненний змії літає до молодих жінок і висисає у них з грудей молоко, забираючи тим самим силу. *Коло рота материне молоко ще не обсохло* (прислів'я — ще надто молодий); 2) така рідина, одержувана від деяких сільськогосподарських тварин як продукт харчування; дітей купали в коров'ячому молоці, — «щоб повне та біле було»; молоко ослиць нібито має здатність знімати зморшки з обличчя; не можна на ніч залишати молоко відкритим — його п'є нечиста сила; коли даєш у чужу хату молоко, насип туди солі, щоб відьма не поспувала корови. *Літом без молока — як зимою без кожуха* (приказка); *Пташачого молока забагла* (І. Франко —

про неможливе, нездійсненне); *Чорна корова, біле молоко* (прислів'я); 3) **молодільне молоко** — казковий символ вічної туги людини за молодістю (пор. у Л. Глібова: «А молодість не вернеться, не вернеться вона»); досить скупатися, щоб повернути втрачену молодість; нібито таку силу має кобиляче молоко; 4) **бугайве молоко** — молоко, виготовлене з конопляного сім'я або з маку; 5) **звіряче молоко** — за повір'ям, «перша отрута»; вживають для чарування; 6) **кобиляче молоко** — за повір'ям, таїть у собі силу перевтілення, омолодження і безсмертя.

Молібна Доріга *див. Чумайський Шлях*.

молібна річка *див. молоко*1, *річка*2.

Молібний Шлях *див. Чумайський Шлях*.

монополька — у старій Україні — винна крамниця для монопольної торгівлі горілкою, а також казенна горілка, що продавалася в такій крамниці.

мораль — система норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства; система норм суспільного життя, успадкована від попередніх поколінь і освячена релігією, традицією та звичаями; за Біблією, співжиття людей регулюються за правилом: «Яким судом судите, таким вас судитимуть, якою мірою міряєте, вам одміряється» (тобто не робіть іншим того, чого не хочете, щоб вам було зроблено). *Народна мораль*; у сполученні: **читати мораль** — по-вчати, давати настанови, поради.

море — 1) частина океану — великий водний простір з гірко-солonoю водою, більш-менш озна-

чений суходолом; загальнолюдський символ життя з його гріховними пристрастями і бурями (звідси *житейське море*); разом з тим символізує й смерть («Хто в морі не бував, той Богові не молився», «Смерть не горе, а страшне велике море»); *той бік моря* — це потойбічний світ («Пішла душа наввипередки», тобто на той бік моря, той світ; «Обізветься моя мати по тім боці моря: Ой живи, живи, моя доню, така твоя доля»); взагалі море в багатьох народів зближується з небом, пор. народну загадку: «Серед моря-моря стоїть красна комора» (море — небо, красна комора — сонце); море асоціюється з великою, часом непереборною відстанню: «Гукну, крикну неподалу, Озветься моя доля По тім боці синього моря». *Як Божья воля, то виринем з моря* (М. Номис); *Ночвами море не переплисти* (прислів'я); *За море по зілля пішов* (І. Франко); *море = окіян див. окіян*.

моріг = муріг = муравá = мураві́ця (зменшені — *моріжбк, муріжбк, муравка*; зменшено-пестливі — *мурáвочка, муравонька*) — густа, м'яка трава; опоетизований у народній творчості; *див. ще травá2*. У *теплом лузі моріг зелененький* (пісня); *Тихая долина, моріг зелененький. Я стояла й визирала, чи не йде миленький* (А. Кримський); *Широкій двір зеленіє моріжком* (М. Коцюбинський); *Зелений, як муріг* (М. Номис); *Прикрив ноги осокою, накрав очі муравою, жовте тіло ракитою* (П. Чубинський); *Ой стежка да маленькая, муравочка зелененькая* (А. Метлинський).

морквa — городня рослина з пірчасто-розсіченими листками й довгастим потовщеним коренем, а

також коренеплоди цієї рослини, що вживають як їжу або корм; городню і дику моркву святили на Маковія; дику свячену моркву вживали для окуряння хати, — «якщо ходять покійники» (певну роль тут, можливо, грала народна етимологія, що асоціювала моркву з *моровицею* (*див.*); символ непопушності («Сидить, як морква на грядці»), солодкого, приємного життя («Хробак гризе хрін, бо не знає за моркву»); символізує також дівчину, зокрема в народній загадці про моркву: «Дівка в коморі, коси надворі» або в пісні: «Добривечір, кумцю моя, А в городі свинка твоя. — Нехай, кумцю, ночує, Вона морковицю чує» (*свінка* — це парубок, що зазіхає на *морковицю* — дівчину); морква символізує й сварку (звідси *хатня морква*, тобто сварка між чоловіком і жінкою або сварлива жінка); використовували для лікування жовтяниці; фразеологізм: *моркву скребти* (*скромáдити, стругáти*) — сварити, лаяти когось або сваритися між собою. *Солодка морква, та в сусідньому городі* (прислів'я).

морови́ця — у дохристиянських віруваннях — нечиста сила, що спричиняє масову хворобу й падаж худоби; шось на зразок кістлявої корови чи коня без шкіри, що блукає по селу, корови ревуть страшно, собаки з переляку не гавкають; нечиста сила обходить усе село, де стане — там масово гине худоба; за Біблією, п'ята кара Господня — моровиця на худобу.

морóз (зменшені — *морбóзце, морбóзонько*) — 1) холод, коли температура повітря спадає нижче нуля градусів; у народі мороз постає в образі сивого й лисого діда з вели-

кими червоними вустами і червоним носом, з бородою в льодяних бурульках, убраний у сніговий одяг і чоботи з льоду (дідуся, що без сокири прокладає мости); також уявляється й сивим волом («Сивий віл через стіну перелізе»); асоціюється зі смертю: «Смерть з морозом танцювала Та на море десь пігнала. Пішла собі смерть у ліси, Побіг за нею мороз лисий»); іноді символізує дівочу ганьбу: «Бодай тебе да морозоньку, Що зморозив ти калиноньку Да засмутив усю родиноньку, І близькую, і далекую, І матінку рідненькую»; у народі помічено, — «коли великі морози, то ночі зоряні», «мороз кріпшить, бо лід тріщить»; жартують: «Хоч мороз і припікає, зате комарів немає», «Мороз не велик, та стоять не велить». *Розвивайся, сухий дубе, — завтра мороз буде* (А. Метлинський); *Як скували морозоньки дніпровую воду, ой, звернувсь Богдан Хмельницький до свого народу* (дума); у сполученнях: *морóз з очі́ма* (*козацький*), *морбóз аж скри́пить* (*аж шелестіть, аж скáлки* (*іскри, зóрі*) *скáчуть, аж шпáри* (*зáшпори*) *зайшли́*) — про сильний мороз. *Мороз лютує, аж скрипить* (Т. Шевченко); *Тріщи, тріщи, морозе, нічого тобі не допоможе* (приказка); *Як у забій, б'є мороз* (приказка); 2) стресовий стан людини, викликаний страхом, переляком, жахом тощо, про який кажуть: «Мороз пішов поза шкірою», «Мороз поза спиною пішов»; також хворобливий стан людини з високою температурою (звідси *морóзність*); 3) (з великої літери) = **Морóзко** — у дохристиянських віруваннях і пізніше — божество холоду, віхоли, криги у вигляді старезного діда, що все морозить сво-

ім подихом; лютий на тих, хто не запрошує його на кутю у Святий вечір, тобто у вечір під Різдво, і ви-морозує їм збіжжя на полі, тому кличуть: «Діду Морозе, Діду Морозе, — йди до нас кути їсти, а коли не йдеш, то не йди на жито, пшеницю і всяку пашницю!» (звідси пізніше *Дід Морбóз* — *див. дід5*); 4) стара назва *інею* (*див.*), *бжеледі* (*див.*).

Мóрок = **Морбóка** — у дохристиянських віруваннях — божество темряви (від старосл. *мракъ* — «темрява, темнота») на протигагу Сонцю; божество підземного царства, пор. у Т. Шевченка: «Сестра Морока із пекла вийшла проводжать у пекло римлян»; шкодить, як і Мара, Мана, людам, заводять їх у нетрі, запаморочує голову (пор.: *пáморочити, пáморочитися, морбóчити, морбóчитися*); наприклад у Лесі Українки: «А тепер я блукаю, наче Морок у гаю», у народі уявлявся злотом, що робить людям багато зла, бо заморочує розум, і людина ходить тоді, як божевільна.

морська травá *див. ключ-травá*.

морський півень *див. півень3*.

моска́ль (зменшене, також іронічне — *моска́лик*) — 1) стара назва вояка, солдата. *Пан постановив оддати Миколу в москалі* (І. Нечуй-Левицький); 2) (*ж. моска́лька*) стара народна назва росіянина (росіянки), згодом знеживило-іронічна. *Москаль ликом в'язаний, у ликах ходє та й всіх у ликах воде* (М. Номис); *Не слухала Катерина Ні батька, ні пеньки, Полюбила москалика, Як знало серденько* (Т. Шевченко).

москóвський місяць *див. місяць5*.

Московщíна = **Москóвщíна** = **Москóвія** — старі українські назви Росії. *Москаль любить жартуючи,*

жартуючи кинє, піде в свою Московщину, а дівчина гине (Т. Шевченко).

мосьпа́не — у давнину вживалося як звертання за значенням «мило-стивий пане добродію».

моті́йка — найдавніше ручне знаряддя для обробітку ґрунту під посів у вигляді палиці, звичайно з кам'яним або металевим клинком; також кирка. *Пірався, як з моти́кою на сонце* (М. Номис); *Сокира гостра, моти́ка їй сестра* (М. Номис).

мотові́яло (зменшене — *мотові́льце*; зменшено-пестливе — *мотові́льчко*) — 1) старовинне знаряддя, пристосування для змотування пряжі, шовку тощо; становить собою палицю, роздвоєну у вигляді вил на одному кінці; другий, товщий, кінець закінчується перекладиною. *Накупи́в вертеп, нема мотовила* (П. Чубинський); *Як багато мотовил, деякі на комору закинй* (приказка); 2) **мотові́льце** — також рід писанки.

мотузо́к (зменшене — *мотузо́чок*; грубий мотузок — *мо́туз*) = **моту́зка** (зменшене — *моту́зочка*, збірне — *моту́ззя*) — зсуканий із пряди вириб для зв'язування або прив'язування кого-, чого-небудь; з мотузком пов'язані народні повір'я: шматок мотузка, на якому хтось повісився, зберігають, бо нібито він принесе щастя; вагітній не можна через нього переступати; див. ще у «Волині» Б. Харчука: «Корову продали з мотузкою, щоб було на щастя»; з мотузком пов'язані різні ритуальні дії, обряди і заборони; опоясування або обв'язування мотузком — один із засобів створення магічного кола, що робить недоторканною людину, яка знаходиться у ньому; мотузком (попоясом, рибальською сіт-

тю) обв'язували молоду й молодого перед вінчанням від уроків; те саме робили з ліжком породіллі й дитини; мотузок знешкоджує нечисту силу (наприклад, биттям можна позбавитися мари, що душить людину вночі).

мох — сланка спорова рослина без коріння та квітів, що росте у вогких місцях, на деревах, камінні; символ забуття, смерті, могили («Що було, то мохом поросло»), старості («Він такий уже старий, що мохом обріс» — казка). *Обріс мохом сірий камінь* (Л. Боровиковський); фразеологізм: *се́рце обросло (поросло) мо́хом* — про того, хто збайдужів, став бездушним.

мо́щення мості́в див. міст 1.

мо́щі — висохлі, муміфіковані рештки (інколи — окремі кістки) людини, яку церква вважає святою; у мовленні набуло образного й переносного значення. *Ой я ж кажу — в саду лежу, аж я в нехворощі, ізсушилась, із'ялилась, тільки мої мо́щі* (пісня — образно); *Поник чоловік, так що лиш мо́щі стали* (І. Франко — став дуже худим).

мрець = **мерлець** — 1) померла людина; покійник; за давніми віруваннями, мерці мали три дні на рік, коли відбувалися їхні сходини (Чистий четвер перед Великоднем, або Навський Великдень, — весняний збір; «коли жито цвіте» — літній збір; на Спаса — осінній збір); відвідують нібито свої хати під Різдво, на Великдень; поминають їх на *Проводи* (див.); неспокійні мерці блукають по землі та завдають людям шкоди; *див. ще небіжчик, упір. Гузир м'яв у руці оповістку і зблід на обличчі, як мрець* (С. Чорнобривець); 2) **заложні мерці** — померлі неприродною

смертю — вішалники, самогубці, замерзлі в дорозі, загинбі в бою та ін.

му́дрість (від ознаки *мудрий*, яка може персоніфікуватися на означення людини) — глибоке знання, розуміння, узагальнення чогось; досвід («Кожна пригода до мудрості дорога»); часто уподібнюється *ро́зуму* (див.) на противагу дурості: «Мудрий, якби всі розуми поїв», «Мудрий змінить свою гадку, а дурний ніколи», «Мудрого шукай, дурного обходь»; *уживається* також на противагу *хитрості* (див.): «Мудрий умудрувався, а хитрий ухитрувався», «На панську мудрість мужицька хитрість». *Народна мудрість; Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя* (Т. Шевченко); *Кожна пригода до мудрості дорога* (приказка); *Мудрість у голові, а не в бороді* (прислів'я); *Не хвалися мудрий мудрістю, ані сильний силою* (приказка).

му́ж — 1) у народній творчості — чоловік стосовно своєї дружини. *Муж і жона — одна сатана* (прислів'я); *Ти не будеш мені мужем, я тобі жоною* (А. Метлицький); 2) **[княж]му́ж** — за часів Київської Русі — вільна й поважна людина на княжій службі; таких людей ще називали «більші мужи», з яких пізніше постала верства бояр; 3) у народному мовленні — особа чоловічої статі. *Ой там стояла мужів громада, мужів громада, велика рада* (П. Чубинський).

Му́за — 1) у грецькій міфології — одна з дев'яти богинь поезії, мистецтва та науки. *О Музо, панночко Парнаська! Спустись до мене на часок* (І. Котляревський); 2) (з малої літери) у переносному значенні — творче натхнення або творчість поета, його мистецтво.

музи́ки — 1) забави з музикою; гулянка, танці. *Якби мені черевики, то пішла б я на музики* (Т. Шевченко); *Як не будеш на музиці, то не будеш на язичі* (І. Франко); 2) **музи́ка** (пестливі — *музиче́нько, музиче́нька*) — музикант, оркестр, музика як вид мистецтва. *Сивий музика взявся за віщії струни* (Дніпрова Чайка); *Якби добрі музики, то й козачка б утнув* (І. Нечуй-Левицький); *Військо йде, короговки мають, Попереду музиченьки грають* (пісня); *Рибак і музика ніколи хліба не має* (І. Франко); *Нащо мені музики, коли в нас довгі язичи?* (приказка); 3) **троїста му́зика (троїсті музи́ки)** — український народний музичний гурт з трьох виконавців на музичних інструментах — найчастіше скрипки, бубні та цимбалах; інший склад трійстих музик спостерігається в П. Гулака-Артемовського: «В шинку нарізують тобі цимбали, кобзи і сопілки»; з часом цимбали замінюються другою скрипкою.

мурава́ див. морі́г, трава́2.

мура́шка = **мура́ха** — невелика комаха ряду перетинчастокрилих; звичайно ці комахи живуть великими колоніями; символ працьовитості; за народними прикметами, — «мурашки поспішають у гнізда, ховаються на дощ, грозу, вітер», «великі мурашники восени — на холодну зиму»; поява в хаті чорних мурашок, за повір'ям, — до смерті, коричневих — на щастя; використовували з лікувальною метою; фразеологізми: *мура́шки бігають за (пóза) спіно́ю* — про відчуття холоду, страху і т. ін. від несподіванки, сильного переляку, глибокого душевного переживання.

му́рий = **муру́тий** — темно-сірий із темними смугами або сіро-бу-

рий із плямами (про масть тварини); вола майже чорної масті називали *мургієм*. *Три голови мав нес сей мурій, Він на Енея загарчав* (І. Котляревський); *Ой ну, коте муругий!* (В. Милорадович).

мурін — народна назва негра. *Мурін ніколи білим... не буде* (М. Номис); *Юрмилася сірома, чорна, як мурина, давно не стрижена, обишарпана, у вовчих шкурах, боса, а то й гола* (П. Панч); *Мурін зробив своє діло, мурина більше не треба* (прислів'я про зрадника).

муріг *див. моріг*.

мурно-камінь — у народній творчості — коштовний камінь в оброчці. *На тій ручці златий перстень, на перстені мурно-камінь* (Я. Головацький).

муха — загальна назва дуже поширеної комахи роду двокрилих, що є переносником збудників різних хвороб; за Біблією, рої мух були четвертою карою Господньою: «І зробив Господь так. І найшла численна мушня на дім фараона, і на дім рабів його, і на всю єгипетську землю. І нишилась земля через ті рої мух»; за повір'ями, породження диявола; в народному оповіданні про Кирила Кожум'яку походження мух виводиться з попелу змія; про докучливість мух народ висловлюється так: «Мала муха й великому ведмедеві докучить»; разом з тим вигляд мухи приймає душа, яка залишає тіло; символізує дріб'язкове, навіть марне життя («Ставився, як лев, а пропадає як муха», «Чоловік, як муха: нині жие, а завтра гние»), привердливість («Кожний має свої мухи в носі»), хитрості («Він мухами годований»); у сполученні: **муха в окропі** — хто-небудь у розпачі.

М'ясна неділя *див. неділя* 7.

М'ясниці = **М'ясоп'уст** = **М'ясоід** — певний період після посту, коли, за законами православної церкви, дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватися тощо; зимові М'ясниці починаються від Посвяток (Івана Предтечі) і тягнуться до самої Масниці; на цей період найбільше випадало засилати сватів та справляти весілля; жартують: «Через піст женихів, як вівса, а в М'ясниці ані пса»; є ще осінні М'ясниці — від 15 серпня по 14 листопада (за ст. ст.). *Удовиця у М'ясниці сина привела* (Т. Шевченко); *Ой все пости, та все пости, та будуть М'ясниці* (пісня).

м'ясо (зменшено-пестливе — **м'ясоце**) — туша, частина туші забитих тварин, а також їжа, приготовлена з таких тварин; у народі здавна цінується передусім свиняче м'ясо («Нема над рибу лину, над м'ясо свинину»); українці здавна споживають печене (пізніше — смажене) чи варене м'ясо; спогадів про вживання сирого м'яса (як це характерно для деяких інших народів) або м'яса «нечистих» тварин не спостерігаємо; за народними спостереженнями, «коли сниться м'ясо, то це якийсь гріх»; подекуди такий сон в'яжеться з поминками або навіть із похороном. *Дешеве м'ясо — поганий борець* (приказка); *На ситий кусень м'яса рот знайдеться* (прислів'я); *Лисиця десь м'яса дістала* (Л. Глібов).

м'ята — 1) багаторічна трав'яниста запашна рослина з довгасто-еліптичними листками та дрібними квітами, зібраними в густі кільця, а також настій, відвар із цієї рослини як ліки; обіріг дитини та її здоров'я; здавна використовує-

ться в народних ритуалах, вважається дівочою рослиною, приворотною в коханні, — «щоб любилися, цілувалися»; купання в м'яті, за повір'ям, має приворотну і цілющу силу; рослина, що має традиційні епітети *кучерява* і *запашна*, є символом самотності й суворої устоїв поведінки незаміжньої жінки; уночі під Івана Купала дівчата разом із іншим зіллям рвали й м'яту, що мало допомогти в любов'ях, а також проти відьом: «В нашій Купайлі кущик м'яті, щоб не перейшла відьма хати»; в українських весільних піснях м'ята символізує дівочтво; під час вінкоплетин молода співала: «Вийте, дівочки, собі і мені. — Собі звийте з рути, з м'яті, Мені звийте з барвінку» або ще «Спасибі тобі, таточку, за кудряву м'яточку, за запасний васильчок, за твою учиву дитину, що вона по ночах не ходила, при собі сноток носила». *Он і грядочка з квітками — така малесенька, а чого там тільки нема, й канупер, і м'ята кучерява, це й повної рожі кущик* (Леся Українка); *Ростила сина, викохувала, маленьким в любистку та м'яті купала* (П. Козлянюк); *Була м'ята, та пом'ята* (приказка); 2) **рута-м'ята** — м'ята в народних піснях майже завжди супроводить руту; характерна ознака м'яті — її приємні пахощі, а рути — яра зеленість; традиційний мотив молодості; можна зробити висновок, що рута символізує фізичну красу дівчини, а м'ята — духовну цноту; звідси «руту-м'яту саджати», тобто кохати, тісно пов'язане з «плекати руту», тобто бергти своє дівочтво, а «занедбати руту» — втратити його: «По садочку ходжу-ходжу, Руту-м'яту саджу-саджу. — Рута-м'ята та й не прий-

нялася, Родинонька та й одрікла-ся»; тут вираз «рута-м'ята та й не прийнялася» вказує на те, що, незважаючи на «саджання рути-м'яті», тобто на кохання, справа закінчилася тільки втратою дівочтва, а не заміжжям: рута-м'ята не прийнялася, родина з огляду на ганьбу відреклася; пор. ще: «Доходила-догуляла, Що вже моя рута-м'ята Та й зів'яла»; у весільній пісні: «Чом ти, Марусенько, в сад не ходиш! О чом ти рути-м'яті не полеш? — Тепер мені, дівочки, не до рути; Що зв'язала з Івасем білі руки»; як бачимо, обидві рослини мають і подібність у народній символіці (*див. рута*), тому часто вживаються разом, сполукою («По городу ходжу, Руту-м'яту саджу»); сполука переросла в традиційний народнопісенний образ: «Ой коли б ти, дівчинонько, тоді заміж пішла, Як у полі край дороги рута-м'ята зійшла». *Ой ти, дівчино, з кучерявої рути-м'яті звита ти з гостролистої шавлії* (І. Нечуй-Левицький).

м'яч (зменшене — **м'ячик**) — сцільна або порожня всередині куля з пружного матеріалу, що відскакує, вдаряючись об тверду поверхню; давня (передусім дитяча) іграшка, спочатку зі шкури, набитої тканинами або конячим волосом; у народі зберігся цілий ряд ігор з м'ячем; *див. кáша* 2,3, *стіно́к* 2, *гілка*. *Гей, діти-мотилята! А годі вам цяцьками грати, М'яч бить, метелики ганять: Я байку розкажу — послухайте, хлоп'ята!* (Л. Боровиковський); *Коли б воля — побіг би він тепер на улицю до хлопців у м'яча грати, свинку туряти!* (Панас Мирний).

Н

набожник *див.* божник.

Нав = **Нав'є** = **Нава** — у давніх віруваннях — царство померлих (від давнього *навь* — спочатку «могила», згодом «померлий»); звідси *нав-ка*, *навський*); підземний, невидимий, духовний чи взагалі уявний світ («той світ»), світ царства, духу предків, коріння *Дерева життя* (*див.*).

навбітки — старовинна гра крашанками на Великдень: б'ють одну крашанку об другу; той, чия крашанка не розбі'ється, забирає розбиту партнера.

навіжений — який перебуває в Божій волі, божевільний; (за І. Огієнком, кого «навістив (навідав)» Бог); той, хто втрачає розум, тобто карається. *Юпітер, гнівом розпалений, влетів до них, мов навіжений* (І. Котляревський).

Навій день *див.* Радунія.

навка *див.* мавка.

навождіння — 1) те, що, за народними повір'ями, ніби нав'яне злого, нечистою силою з метою спокусити; обман почуттів, привид, сон; 2) = **диявольське (сатанінське) навождіння** (*див.*).

навпереваги — народна дитяча гра: кладуть дошку на якусь підставку посередині, щоб кінці були вільні; на ті кінці сідають діти і граються — хто кого переважить;

фразеологізм: *гратися з долею навпереваги* — важко жити, змагатися за життя, виживати.

навроки = **вроки** (**уроки**) = **призір** = **прозір** — за народними повір'ями — горе, нещастя, шкода, хвороба, завдані кому-небудь злим (недобрим) поглядом, словами чи діями; йде нібито від злих чарівників, що наврочували, зурочували (від *ректі*), зочували (від *око*), наворожували (від *враг*) людини навіть над її слідом; від недоброго погляду ховають дітей, найвразливіших щодо зочення, немовлят під час купання; злими очима може бути наврочена навіть річ (наприклад, добра скрипка може від цього тріснути); від навроків, гадають, треба знати заговори; для відвернення наврочення уживають часто вислів *щоб не наврочити*; існує повір'я: «Хлопцям не годиться намиста надівати, бо будуть вовка боятися, а дівчатам шапки, щоб уроків не боялися»; *див. ще пристріг, причина*; поняття про вроки виникло тоді, коли люди вірили в магію слів, згодом уроками почали називати й проклинання поглядом очей; за повір'ями, наврочити може людина з косими, різнокольоровими, зеленими, вилупатими очима, низько опущеними бровами; такі очі й очі під такими бровами нібито віддзеркалюють не

пряме, а обернене зображення; проганяють уроки замовлянням: «Помагаєш ти, вода явлена, очищаєш ти, вода явлена, і луги, і беги, і середину. Очищаєш ти, вода явлена, народженого од прозору: надуманого, погаданого, зустрічного, водяного, парубоцького, дівоцького. Підіте, уроки, на сороки, на луги, на очерети, на болота, на моря»; однокореневим до *вроки* є слово *нівроку*, пор.: «Нівроку він дужий», «А він собі нівроку», «Ість нівроку собі». *Від уроків і Бог не заховає* (М. Номис).

Навський великдень *див.* Русалчин великдень.

Навський тиждень *див.* Русалії.

нагай = **нагайка** (зменшене — *нагаєчка*) — батіг із сплетених ремінців з коротким пужалом; старовинне знаряддя покарання, привнесене татарами-покайцями (звідки й назва предмета). *У неділю пораненьку в усі дзвони дзвонять, економі з нагаями на панцину гонять* (дума); *Шумить-гуде нагаєчка коло мого тіла* (П. Чубинський).

нагідкі = **крокіс** = **кробіш** — рід трав'янистих та напівкушових рослин родини складноцвітих з оранжево-жовтими квітками, зібраними в кошики; народні назви календули; у мові квітка символізує неспокій; як із крові Адоніса народилися троянди, так із сліз Венери, що оплакувала смерть свого коханця, народилися нагідки, які символізують тугу і навіть розпач; рослина znana цілющими властивостями, використовується в народній медицині; добрий засіб від безсоння; з цієї метою квіти рослини додавали дітям у купіль, клали під голову, давали пити з молоком, вживали для підкурювання; щоб

вивести веснянки, пропонували мазь зі смажених на сметані нагідок; на Гуцульщині навар квітів давали замість чаю золотушним дітям, купали новонароджених, — «аби були ладні», мили голову, коли боліла, лікували очні захворювання, рани, виразки. *Ой на горі, на горі зацвіли нагідки* (Б. Грінченко).

надвечір'я = **надвечірок** — час перед вечором; початок вечора; передвечір'я; межова ознака переходу дня в ніч (*див.*), світла в темряву; спостерігали за характером заходу сонця, передбачаючи тим самим погоду. *Стояв свіжий осінній надвечірок* (І. Сенченко).

надія (зменшені — *надієнька, надієчка*) — 1) впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного; сподівання; споконвіку надію вважають за опору на нелегкій життєвій дорозі, тому й кажуть: «Хто має надію, той молодіє», «Хто надію стратить, той жити не вартий», «Без надії чоловік дуріє»; не без жарту також кажуть: «Надія в Бозі, коли хліб у стозі», «Надіявся дід на мід та й утратив обід». *Як же його у неволі жити без надії?* (Т. Шевченко); *Без надії сподіваюсь* (Леся Українка); *Козак у дорозі, а надія у Бозі* (М. Номис); *Маю в Бога надієньку, що і сам марно не згинеш* (П. Чубинський); фразеологізм: *бути при надії* — бути вагітною, очікувати пологів (дитини); 2) **вінок надії** *див.* **вінок**2.

Назарет — місто на півночі Палестини, де минуло дитинство Ісуса Христа (за Євангелієм від Матфея); за іменем цього міста поставило одне з прізвиськ Христа — *Назарет* (*Назорет*), а також імення іудейських аскетів-проповідників, попередників християнства — *на-*

зар'ї (назор'ї). Та ї рушила собі в дорогу у Назарет (Т. Шевченко).

найда = **найдѹх див.** **знайда**.

найми — робота або служба, на яку хто-небудь найнявся; про гіркоту наймитської долі в старій Україні народ склав ряд афоризмів: «Гірко старітиса в наймах», «Голод — не тітка, найми — не свій брат», «Найнявся — продався», «Шасть батька в напасть, а діти по наймах»; пор. у Т. Шевченка: «А сестри, сестри! Горе вам, мої голубки молодії, Ви в наймах виростили чужії, У наймах коси побілюють, У наймах, сестри, й помрете»; непросту долю наймички Т. Шевченко зображує також в однойменних поемі та повісті; *Співа матрос, як той козак, що в наймах виріс сиротою* (Т. Шевченко); у сполученні: **іті в найми** — найматися на роботу, службу до кого-небудь. *Матінко наша! Не журися ти нами: як по-ростемо, підемо в найми* (пісня).

наймит (ж. **наймичка**) — у старому суспільстві — найманий робітник, що працює по найму у приватного власника, підприємця; батрак. *Іде наймит із паницини, на воли гукає; а хазяйка з усіх мисок вечерю зливає* (пісня); *Вранці Марко до наймички Ручки простягає І мамою невситишу Ганну величає...* (Т. Шевченко); *Із наймитів господарі бувають* (І. Франко); *Холодна роса, а на пій наймичка боса* (приказка).

наказний гетьман (війт) — в Україні XVII—XVIII ст. — особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана (війта), на яку призначалась урядом або обиралася козацькою старшиною; заступник гетьмана в поході на час його відсутності; одержував гетьманські клейноди — бунчук і булаву. *А мене*

послани на столицю З козаками Наказним гетьманом! (Т. Шевченко).

наказний [отаман] див. **отаман**З.

накривання голови див. **голов**З.

Наливайко Северін (рік народження невідомий, місце народження — м. Гусятин Тернопільської області — публічно страчено 1598 р. у Варшаві) — керівник народного повстання в Україні 1594—1596 рр. проти польсько-литовського гніту; учасник козацьких походів проти турецько-татарських загарбників; його страшно, наглу смерть, за народною легендою, описує О. Стороженко в оповіданні «Закоханий чорт»: «Наливайка пекли в мідному бику: уся Варшава збіглася послуhati, як зареве бик, та нічого ї не почули — істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав»; у дійсності Наливайка майже рік тримали у в'язниці у Варшаві, піддаючи там тяжким тортурам, а 11 квітня 1597 р. йому стяго голову, а тіло четвертовано; у пам'яті народу Наливайко залишився національним героєм-мучеником; про нього складено думи і легенди; див. **ще кравчина**. *Хто про що, а він про Наливайка* (приказка).

наливка (зменшене — **наливочка**) — солодкий спиртний напій, настояний на ягодах або фруктах (від **наливати**, дії, яка стосовно спиртного метафоризована в народній творчості: «З порожнього не наллеш», «Він наливає по самі вінця»). *Отаман виїняв пляшку горілки, другу — наливки* (казка); *Пили горілку, пили наливку, ще ї мед будем пить* (пісня); *Не я її з ума звожу, зведе її темна нічка, солодкий мед, наливочка* (Б. Грінченко).

налігач див. **воловід**.

наложниця — коханка у вельможі; такими часто ставали полонянки (зокрема українки, захоплені під час набігів турецьких і татарських військ). *Ханські наложниці*.

намісто (зменшене — **намістечко**) — прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців і т. ін., яку жінки носять на шиї; разок або кілька разків намиста служать традиційною прикрасою молодої жінки, дівчини; особливо пишне намисто є обов'язковим елементом убору нареченої; за повір'ям, намисто оберігає дівчину від застоуди, тому бодай разочок намиста дівчина має носити навіть у будень; у разок додавали один-два вовчих зуби, — «щоб берегли від злої напасті»; у свято дівчата й молоді жінки рясно оздоблювали себе намистом, найбільше червоним; для заміжніх жінок — це ознака того, що про них піклуються чоловіки, пор. у Т. Шевченка: «А жіночку свою любив — І Господи єдиний! Як те пана, як ту дитину, У намистечках водив». *Ой надіну я серезжки і добре намисто, та підую на ярмарок в неділю на місто* (Т. Шевченко); *Купи мені намистечко на білу ю шю* (П. Чубинський).

намітка — покривало з тонкого серпанку, яким прийнято здавна зав'язувати поверх очіпка голову заміжнім жінкам; також покривало, яке накладають поверх клобука православні ченці; так само називають старовинну тонку прозору тканину (вид серпанку); у весільному обряді намітка з'являється двічі: вранці перед вінчанням урочисто розплітали молодій косу, а мати пов'язувала їй білу серпанкову намітку; другий раз намітка з'являється, коли мати зустрічає зятя;

нарешті, один з обрядів українського весілля називається **намітка свекрусі**, коли на другий його день молоді, саджаючи за стіл, покривали наміткою, дружку, ніби прицілюючи пальцею в молоді, тричі вдарив нею по стіні, кажучи: «Поможи, Боже, лисицю застрелити»; потім кінцем палиці знімав намітку з молоді, тричі розмахував нею над головами наречених, а потім віддавав свекрусі зі словами: «Нате Вам від молоді невістки гостинець»; цей обряд символізував єднання невістки зі свекрухою; наміткою, як і **рушніками** (див.) або червоною **хусткою** (див.) з'єднували руки молодих на знак побажання щасливого життя, чистого шлюбу; намітку дарували на родинах і хрестинах; намітка (серпанок) використовувалася також у поховальних обрядах (оббивали труну зсередини, обгортали також тіла старих покійниць).

нанка — старовинна бавовняна груба тканина, перев. жовтого кольору.

нап'їтиса воді див. **вод**З.

напувати коня — у народних піснях символічний образ любовного задоволення, бажання кохання: «Дівчино моя, напій же коня! — Не напою, бо ся бою, бо щем не твоя»; давати пити чужому чоловікові — значить зраджувати свого; Т. Шевченко використав цей образ у поемі «Великий льох», де дівчина напуває коня Петра І, що вертався з-під Полтави, де загинула воля України; за вияв любові (хоч і вимушений) до ката України душа її тяжко карається — її не впускають до раю; див. **ще кінь**.

наречений (ж. **наречена**) — чоловік (жінка) стосовно того, з ким має одружитися; **наречені** — чоловік

і жінка, які збираються одружитися або беруть шлюб; *молоді* (див.).

народ = **на́рид** — 1) етнічна та національна єдність людей (етнос, народність, нація); також єдність людей, що проживають у тій чи іншій країні незалежно від національності. *Український народ; Голос народу — голос Божий* (прислів'я); *Народ скаже, як зав'яже* (прислів'я); *Який народ, така й влада* (прислів'я); 2) люди, оточення. *Між який народ попаде, того і шапку надівай* (прислів'я); *Народ, як товар у череді, усяк є* (М. Номис).

народини див. **родини**.

народний календар див. **календар** 3.

народність — історична спільнота людей, що ґрунтується на спільності походження, мови, території, культури; етнос.

народно-декоративне мистецтво див. **мистецтво**.

народознавство див. **етнографія**.

населення — сукупність людей, які мешкають на земній кулі, в якій-небудь країні, області і т. ін., а також люди, які взагалі мешкають в якомусь одному місці. *Населення Запорозької Січі... складалося головним чином з українських козаків* (М. Рильський).

насилання = **наслання** — у давніх віруваннях — злою волею (завзвичай нечистої сили) завдання кому-небудь шкоди, спричинення лиха й т. ін.; коли кажуть: «Щось йому як наслано», то первісно це йде від чорта; насилання часто пов'язують із *відьмою* (див.); вона може наслати вовків у перший день Різдва (Гуцульщина); відьма може наслати вужа на корову або сама в образі вужа чи змії забирається у хлів і викрадає молоко; насилання

пов'язують також із *чаклу́німи* (див.), які підкидають клопів, тарганів сусідам, священику, насилають вовків на худобу, на людей — причину, підмішуючи висушених і розтертих у порошок жаб у їжу; злі люди насилають жаб в оселю, щоб посіяти там ненависть, за допомогою бліх насилають причину на весілля; чорти насилаються на коней сорокою або відьмою, яка в неї вселилася, через те сороку вбивали і вішали її над кінями.

насті́льник — скатерка, обрус, звичайно з домотканого полотна, оздобленого вишивкою. *Дівчата несуть сорочки, шиті рушники, настільники* (П. Куліш).

нау́ка — 1) система знань про закономірності розвитку природи, людини й суспільства; 2) окрема галузь знань; 3) освіта, навика, знання, набуті окремою людиною. *Більше науки — спритніші руки* (прислів'я); *Без науки, нічого не прийде в руки* (приказка); *Чим більші науки, тим довші руки* (прислів'я); *Науки за плечима не носити* (М. Номис); 4) навчання. *І в школу хлопця одвела до п'яного дяка в науку* (Т. Шевченко); *Нема науки без муки* (приказка); *Від науки голова не болить* (приказка); 5) порада, урок, напучення; виховання. *Оце тобі наука, не ходи в ліс без дрюка* (М. Номис); *Подякував за хліб і сіль і за науку добрим людям* (Т. Шевченко); *За науку цілуй батька й матір у руку* (приказка).

Нау́ма — 1) народна назва, церковно-календарний день на честь одного з дванадцяти менших пророків, Наума; святкується на другий день після дня Апостола Андрія Первозваного 1/14 грудня; в українському селянському побуті

здавна вважалося, що саме в цей день добре починати вчитися («Наука на ум піде» або «Батько Наум наведе на ум»); відіславши дитину до школи, батьки йшли до церкви і ставили свічки перед образом пророка Наума, висловлюючи йому пошану і сподіваючись, що пророк наведе дитину на розум; в ці дні вовки починають бігати зграями; 2) **Нау́м** (від давньоєвр. Nachum — «той, хто втішає, розради́к»; зменшено-пестливі — *Нау́мко, Нау́монько, Нау́мочко, Нау́мчик*) — українізоване християнське чоловіче ім'я; в народній афористиці виступає об'єктом гумору («Здоров, куме Науме!», «Гаразд, куме, коханий Науме!»), іронії: «Науме, Науме, дурний твій уме!»

на́ція — стійка спільнота людей, що приходить на зміну народності та утверджується на державницьких засадах; прикметник — **націо́нальний** — який стосується нації, пов'язаний з її суспільно-політичною діяльністю, відображає її характер, особливості; також який належить даній країні або стосується її народу; державний; **націо́нальна мо́ва** — мова нації, що склалася на ґрунті мови тієї народності, з якої розвинулася ця нація, сформувавшись, закріпилася в літературі і стала літературною мовою етносу. *Національна політика, школа, культура, гордість, академія, галерея; Національний театр, університет, банк, музей, парк, характер, інтерес.*

начиння — 1) знаряддя праці (звичайно ручне). *Коробка з начинням* (інструментом); *Рибальське начиння*; 2) господарські речі, зокрема посуд. *Жінки начиння миють, бряжчать миски та кухлі* (Леся

Українка); 3) частина ткацького верстата у вигляді нитяних рукавів, натягнутих на дві паралельно розміщені дерев'яні пластинки.

наша́док — 1) хто-небудь стосовно своїх предків, також про сина як спадкоємця. *Нащадки давніх козаків; Песиголовець — певно циклопський нащадок* (М. Номис); 2) люди майбутніх поколінь. *Далець старе у пам'яті нащадків не вмира* (М. Рильський); 3) майно, що переходить після смерті його власника іншій особі; спадщина. *Козаки охочі пропивають у шинкарки нащадки жіночі* (П. Куліш).

на́йда — у грецькій міфології — водяна німфа, богиня плінних вод; відповідає українській русалці.

[Небесний] Віз див. **[Великий] Віз**.

небесні вікна див. **вікно** 2.

небесні ворота див. **ворота** 2.

небесні мості див. **міст** 4.

небилі́ця — 1) невеликий фольклорний твір із сатиричним або гумористичним змістом, побудований на каламбурі; також літературна стилізація під такий твір (див. *небиліці* С. Руданського); 2) щось неймовірне, таке, чого не може бути насправді; також ісенітниця, дурниця. *Кажі небиліці* (М. Номис).

небі́ж — 1) син брата або сестри (про рідних, двоюрідних, троюрідних); племінник. *З лісу на прогалину виходять дядько Лев і небіж його Лукаш* (Леся Українка); 2) бідолаха (див. **небоба** 3) або як звертання до молодшого за віком чоловіка, хлопця. *Роби, небоже, то й Бог поможє* (М. Номис).

небіжчик (ж. *небіжчиця*) — померла людина; покійник; у давні часи померлих як охоронців риди-

ни ховали спершу в себе в хаті (під порогом чи під покутем; *див. ще культ3*; ці місця вважалися почесними, бо там нібито жив домовий охоронець (домовик, хатне боже-ство); небіжчик, вірили, стає дуже сильним після смерті і охороняє рід, але горе тому (передусім чужому), хто з ним стрінеться вночі; ховали мерців і на роздоріжжях (особливо самогубців), чому розпуття небезпечними часом вважають і досі; царство померлих справдана звуть *Нав*, або *Нав'є* (*див.*); здавна померлого закопують у *землю* (*див.*), тобто хоронять, ховають (звідси *пóхорон*); за повір'ями, небіжчика цілують у лоб, пор. у Н. Рибак: «Попросили, щоб у чоло не цілував, як небіжчика»; коли поминають небіжчика, його душа навідується додому; за Різдвяною вечерею померлих родичів поминають неодмінно; слово походить від слова *Бог* (той, кого вже не опікує земний Бог); *Кожний небіжчик добрий* (приказка).

небо = **небеса́** (урочисте, поетичне) — 1) видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола; *див. ще земля1*; «Небо — Земля» належить до найархаїчніших космогонічних протиставлень; на дуже ранніх стадіях розвитку людини існував культ Неба та його дружини — Матері-Землі; в українських колядках Господь сперечається зі святим Петром про те, що більше — земля чи небо; цікаво, що Петро стає переможцем у цій суперечці: «Господь каже, що небо більше, А Петро каже, що земля більша. Як зміряли, то повірили: Небо меншеньке, Бо все рівненьке; Земля більшенька — Гори-долини»; для всепло-

дючої Матері-Землі Небо — це вогонь і вода, які є найбільшими чистителями і святителями; за народними уявленнями, небо *повітряне* — наземний простір, або місце, де царюють птахи; де бувають повітряні явища і знамення (блискавки, грім, вітер); звідти падає дощ, сніг і град; вірування народу про сполучення неба із землею відбилосся в народних піснях: «Попід небо є стежинка аж до неба»; у казках оповідається про біб, горох чи вербу, що повиростали до неба; за кольором неба угадують погоду, — «небо над лісом посиніло — на тепло», «рання червленість неба — на дощ, вечірня — на вітер»; про це й у Біблії: «Ви ізвечора кажете: — Буде погода, червоніє небо. А ранком: — Сьогодні негода, — червоніє-бо небо похмує». *Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому* (прислів'я); *Якби можна, зорі (звізди) з неба брала* (приказка); *Уже зірниця На небі ясно зайнялась* (Т. Шевченко); фразеологізм: *попáсти пáльцем у небо* — зробити або сказати що-небудь невлад, прикро помилитися в чомусь; 2) (з великої літери) за релігійними уявленнями (ще дохристиянськими) — небо *вишне*, місце перебування богів (у пісні: «А йому, як Богові, що живе високо на Небі»), ангелів, святих, душ померлих; вічне царство, «нетлінна риза Господня»; потойбічний світ, *рай* (*див.*); з Неба Бог (Владика Неба (Небесний), Цар Небесний) бачить (раніше боги) увесь світ, править ним; Небо, за стародавніми уявленнями, — це Палата Бога, а зорі — це вікна (*див. вікно2*), в які Бог дивиться на світ (раніше боги); на Небі, вірили, все добре, бо Боже (звідси *живе, як у Бога за*

дверима (за пазухою), тобто дуже добре, щасливо, в достатку); фразеологізм: *небо прихилити* — зробити для когось неможливе, ошасливити, захистити: «Батьки раді своїй дитині й неба прихилити»; *Сваро́г* (*див.*), бог Неба, сам Небо, сприймався як владика світу, який живе на Сьомому небі; отже, небо, гадали, не одне, їх багато; у стародавніх змовляннях є таке моли-товне звернення до Сварога, його дітей та онуків: «Ти, Небо, чуєш! Ти, Небо, бачиш!.. Зорі ви ясні! Зійдіть в чашу брачну, а в моїй чаші вода із загорного студенця; Місяць ти красний! Зійди в мою кліть... Сонце ти привільне! Зійди на мій двір»; володарем Неба у наших предків був і *Перу́н* (*див.*), який заступив Сварога; видиме небо — то лише частина всього безмежжя; спалахом блискавиць бог Перун на мить відкриває його, може *впері-цяти* (спільнокоренево з *Перу́н*) дощем після розкотів грому; але лише під час Страшного суду Всебог відкриє все небо: тоді вогонь Сварога спалить усе довкола; а поки що у небесному царстві живуть сини Сварога — Сварожичі, серед них божественний його син Дажбог-Сонце (за колядками, всі небесні світила — це одна родина: Сонце в образі жінки, Місяць — чоловік, зорі — їхні дитки); разом із Сонцем Дажбожим приходить на землю й життя людини, урожай, приплід худоби, бо воно лле на землю животворні сонячні промені; на небі світять місяць і зірки і з нього падає живодайний дощ; небо манить своєю таємничістю; усвідомлення недосяжності для людини неба породило афоризми: «На небо не скочиш, а в землю не закопаєшся», «Не можна на небо

злізти та через голову штанів скинути (надіти)», «Нема тієї драбини, щоб до неба долізти»; у Біблії Ісус Христос, звертаючись до фарисеїв та садукеїв, зауважує: «Розпізнати Небесне обличчя ви вмієте, ознак часу ж не можете!»; десять неб було у гебрійському світогляді; давньоукраїнський автор «Ключа розуміння» І. Галятовський твердить, що є 11 неб; кажуть про щасливий стан: «на десятому небі» (або ж «на сьомому небі»); разом з тим, за стародавніми віруваннями, небо має сім «оболонок»; нібито є щасливіці, які бачили, як уночі розкривається видиме небо, а за ним проглядає справжнє — восьме; там перебуває Бог; справжнє небо проглядається у блискавицях бога Перуна. *Рада б мати до дітей небо прихилити та зорями вкрити* (приказка); *Рад би неба прихилити, та не хилиться* (приказка); *Бачить Бог з Неба, що кому треба* (М. Номис); *Заприсягнись перед Небом* (І. Нечуй-Левицький).

небовий ключ — одна з народних назв пролісків.

небо́га = **небі́жка** (зменшена — **небі́жечка**) — 1) дочка брата або сестри (про рідних, двоюрідних, трююрідних); племінниця. *Була в мене небога, при мені й зросла* (Марко Вовчок); 2) взагалі молодиця, жінка, дівчина або як звертання до жінки, дівчини, молодших віком. *Скарай мене, Боже, на гладкій дорозі, коли я помислю об другій небозі* (пісня); *До любові небоги нема далекої дороги* (М. Номис); *Утоптана дорога, де любя небога* (приказка); *При своїй небозі добре і в дорозі* (М. Номис); *За тамтої небіжки були в маслі пиріжки, а за цієї гнилиці — нема й варениці* (приповідка);

3) бідолаха, сердега — походить від слова *Бог* (той, від кого відступається опіка Бога; сирота). *Ой, покинув Петро хатку і жінку небогу* (П. Гулак-Артемівський); *Говорила небіжечка до самої смерті* (М. Номис).

Неборак див. Рак-Неборак.

невидімка — та чи інша річ, яка, за повір'ям, здатна зробити її господаря невидимим; така річ дасть змогу її господареві дістати все, чого він забажає; однією з таких речей є кісточка, яка є нібито в чорній кішці без жодної світлої волосини; якщо знахар знайде таку кішку, він варить її в чавунному котлі доти, доки не розваряться всі кістки (це могло відбутися й за двадцять ночей); залишалася лише сама чорна кісточка; вона і є невидимкою; нечиста сила стерегла знахаря або того, хто замовляв таку кісточку, і досить було задрімати або не так проказати замовляння, як вона викрадала цю кісточку; кому на роду написано, той з першого разу знайде, а кому ні, то ніколи не знайде; невидимкою стає і той, хто знайде цвіт папороті й закладе його за шоку; див. *ще шапка* 2.

невіглас — неосвічена, незнаюча людина; неук; уживається також як лайливе слово.

невід — велика рибальська сітка; застерігають від вихвалання: «Наперед невода рибою не хвались», від необдуманих кроків: «Не квапся проти невода рибу ловити».

невіра — нехристиянин (людина іншої віри) або той, хто не вірує в Бога; безвірник, безбожник; уживається також як лайливе слово. *Та добре було, та добре було та під турчином жити, та як же нам, запорожцям, за невіру служити?* (піс-

ня); *Невіра то й темниці до ладу не вміє змурувати — не то, що ми, християни* (Марко Вовчок).

невір-земля — народна назва нехристиянської землі, землі, на якій живуть люди з іншою вірою.

невіста — 1) народна назва нареченої; 2) **Христова невіста** — про черницю (монахиню).

невістка (зменшено-пестливі — **невісточка, невістонька**) — заміжня жінка стосовно рідних її чоловіка (батька, матері, братів, сестер, дружин братів і чоловіків сестер); жартують: «Бабиного зятя троюрідна невістка»; про роль і місце невістки в хаті складено багато народних приказок; її незаслужено звинувачують: «Хто ж винен, як не невістка»; їй докоряють: «Кішку б'ють, а невістку докоряють», «Сина побивають, а невістку докоряють»; її вважають чужою в домі: «Невістка — чужа кістка»; нею попихаються: «Невістка в хаті замість помела», «Всі в сім'ї сплять, а невістці молоти велять»; невісткам не довіряють: «Як нема невістки, то немає на селі звістки, а як стала невістка, то стане на селі звістка», «Ні в селі, ні в місті не вір невістці»; традиційними є вислови, де невістці протиставляється свекруха: «Невістка для свекрухи зла кістка», «Невістка свекрусі догодити не годна»; усе це свідчить про традиційне становище невістки в домі свого чоловіка як справжньої робочої сили. *Не невістка, так невістчина плахта* (М. Номис); *Закувала зозулиця та сіла на тріску, одпирайте, мамко, двері — веде син невістку* (коломийка); *А ми Івана оженимо, от і невісточка буде!* (Леся Українка).

невіст'юльки — народна назва польових та лісових ромашок.

невіля (пестливе — **невіленька**) — відсутність волі (*див.*), свободи, повна залежність когось від когось, чого-небудь; також полон, поневолення, рабство; у народі вважають неволю гіршою за смерть («Краще стоячи вмерти, чим сидючи в неволі жити»); життя без волі — це найнешадніша доля («Нема гіршої долі, як життя без волі», «У неволі нема долі»), воно судилося слабким («Великі душі мають силу волі, а слабодухи гинуть у неволі»); багато паремій будується на зіставленні волі/неволі: «Не підеш по добрій волі, то підеш по неволі» (тобто «всупереч бажанню»), «Дай кому волю, а собі неволю», «Дай рукам волю, а сам підеш в неволю», «Дай серцю волю — заведе в неволю»; упродовж своєї історії Україна зазнала гіркої національної неволі від чужинців, які зазіхали на її багаті землі; сутинки з ворогами, набіги чужинців спричинялися до неволі й рабства наших співвітчизників; у піснях народ звертається до Бога: «Визволь, Господи, всіх бідних невільників, З тяжкої неволі турецької, З каторги бусурманської На тихії води, на ясні зорі, У край веселий, у край хрещений, В городи християнські!». *У тій хатині, у раю, Я бачив некло... Там неволя, Робота тяжка, ніколи І помолитись не дають* (Т. Шевченко); *Неволя і плаче, неволя і скаче* (М. Номис); *Охота гірше неволі* (прислів'я); *Своя воля гірш неволі* (прислів'я); *Сам у неволі, а мрії на волі* (приказка).

негода — 1) погана погода; протилежне годині; в народі помічено, — «очі злипаються, позіхається — перед негодою», «цукор відволожується — на негоду». *Надворі негода страшенна, Сніг, дощ,*

лютій вітер гуде (Леся Українка); 2) у множині — важкі часи, дні, тяжка година (*див. година* 2); знегода.

неділя (зменшені — **неділенька, неділечка, неділонька**) — 1) назва сьомого дня тижня, загального дня відпочинку («Неділя — день вимушеного безділля»); здавна святий день (саме на нього припадають великі престольні свята — *Великдень, Зелена неділя* — *див.*); уособлюється в образі гарної жінки: «Така хороша, як сонечко святее — червона та ясна»; день весілля («Через день та й неділя, через хату та й весілля»); жартують — про ледаря («Йому шодня неділя»), про хвальковиту людину («Од неділі до неділі, щоб усі люди поглядили»), про надмірне захоплення гулянками («У неділю голя, голя, в понеділок головонько моя!»); вірять: «Прийде така неділя, що і в нас буде весілля» (тобто свято, радість, щастя); за народними уявленнями, неділя — це також дівчина-красуня із золотим волоссям; нею опікується саме Сонце, тому її називали *Сонячною Панною*; Бог через неї велів людям у цей день не працювати (звідси етимологічно слово *неділя* означає «не діло», тобто «неробота»); традиційно весілля завершується теж у неділю; за повір'ям, якщо молода дружина зачне у шлюбну ніч, то хлопчик має народитися у вівторок, а дівчинка — в суботу; відрубане цього дня поліно навіть через сім років саме спалахне; за християнськими віруваннями, Христос воскрес також у неділю, на Великдень; тяжким гріхом вважалася праця у неділю; в одній із пісень сонечко скаржитья Богу, що газди рано повставали і «в неділю рано дрова

рубали, а газдині рано хустки звалляли»; за все це Господь обіцяє покарати «на тамтїм світі, на Страшнім суді»; оскільки в неділю завжди служба Божа, де люди причащаються, заборонялося в цей день снідати, тому кажуть: «Співання в п'ятницю, а снідання в неділю ніколи не минеться»; також співають: «Ой гріх, синоньку, моя дитинко, В неділю снідати»; народжені в неділю — пристрасні, тому частіше нещасливі. *Прибереться у неділю, та й пошкандибає у храм Божий* (Т. Шевченко); *Як неділя, то й сорочка біла* (М. Номис); *Породила мене мати у святу неділю* (А. Метлинський); у сполученнях: *з неділі* — з понеділка починаючи. *А з неділі вже й Петра* (Словник Грінченка); *з [святою] неділюю [будьте здорові!]* — уживається як традиційне привітання з нагоди свята, неробочого дня; *проби неділі* — напередодні неділі; 2) *див. Вербна неділя*; 3) *Святя́ (Зелена) неділя див. Трійця*; 4) *Сиропу́сна (Сирна, Прощена, Прощальна, Дарна) неділя* — останній день Сиропусного (Сирного) тижня, Масниці, переддень Великого посту, коли, за християнською традицією, треба було просити пробачення одне в одного за все заподіяне протягом року, бо, як сказано в Біблії, «людям ви простите прогріхи їхні, то простить і вам Ваш Небесний Отець. А коли ви не будете людям прощати, то й Отець Ваш не простить вам прогріхів ваших»; день вигнання Адама та Єви з раю; вірники у зв'язку з цією подією вважають себе позбавленими раю, краси та радості первісного Божого творіння; вважають, що живуть у світі, наповненому гріхом та смертю, тому і чують слова Ісуса

про піст та прощення; просити пробачення належало тричі, і тричі почути у відповідь: «Бог простить!»; просили також пробачення у померлих; 5) *див. Збірнá неділя*; 6) *Хрестопоклóнна неділя див. Хрестя́*; 7) *М'яснá неділя* — неділя перед Масницею; за старим звичаєм, тєсть ходив звати зятя «доїдати барана», тобто скуштувати востаннє м'яса; останній день, коли перед Масницею дозволялося їсти м'ясні страви; цей день називали також *М'ясопу́стом* (*див.*); 8) *Кле́чальна (Клечана) неділя* (*див.*); 9) *Світла неділя див. Великдень*; 10) *Хоминá неділя див. Проводі́*.

недо́ля (народнопоетичні — *недо́ленька, недо́лечка*) — 1) гірка, лиха (зла) доля; нещасливе важке життя; у народній афористиці з'являється з неволею: «Ліпша найгірша недоля, як чужа неволя», «Мужицька неволя гірш, ніж недоля»; 2) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — уособлена зла (лиха) сила, яку можуть накликати, наприклад, Злидні поряд з Хворобою, Трясцею тощо; якщо людина не ладить з Долею, то треба чекати Недолю в гості; отже, остання тісно пов'язана з життям людини; Недоля може карати за гріхи предків; у записках П. Куліша виступає персоніфікованим об'єктом прокльону: «Його жінка кляла-проклинала: «Бодай тебе, козаче-сіромахо, побило в чистому полі три недолі: перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав, друга недоля — щоб ти козаків не догнав, третя недоля — щоб тебе козаки незлюбили і в куринь не пустили». *Сич в лісі та на стрісі Недолю віщує* (Т. Шевченко); *Недоленька знущалася над нею, як ма-*

чуха над нерідними дітьми... (М. Коцюбинський).

Недрє́мне Око *див. око*2.

незабу́дка — трав'яниста рослина з дрібними блакитними квітками; використовується у народній медицині, поширена по всій території України. *Старушенька — біленька, носик тупенький,.... очі — як ті забудки* (П. Тичина).

Незна́йко — казковий персонаж, який, повертаючись додому, або удає, що нічого не пам'ятає, або й насправді забув своє ім'я, своїх батьків, свій дім, і тепер він нова, перероджена людина з іншим іменем.

не́крут *див. ре́крут*.

не́линь — дуб, з якого не опадає листя в зимову пору.

не́люб — чоловік (хлопець), якого не кохає жінка (дівчина); немилий; особливе горе дівчині, яку батьки хотіли б віддати за немилого, тому казали: «Волю втонути, як за нелюбом бути», «Ліпше весь вік дівувати, як з нелюбом проживати»; більше того, вважалося, «краще вмерти, ніж з нелюбом жити». *Хоче мене мати за нелюба дати* (М. Номис); *Як важко з нелюбом цілий вік жити* (І. Нечуй-Левицький); *Не можна нелюба любити, бо нещасна доля із нелюбом жити* (приповідка).

немі́лий (*жс. немі́ла*) — людина, яку не кохають, не люблять; нелюб. *Лучче ж умерти, ніж з немилим жити* (А. Метлинський).

нена́висть — почуття великої неприхильності, ворожості до когось, чого-небудь; протилежне любові (щодо коханої людини протилежні коханню, любові). *Нехай мене Бог боронить від лихої напасті, від панської карності, від людської ненависті* (М. Номис); *Любов викли-*

кає любов, а ненависть — ненависть (приказка); *В серці у Гната накопала ненависть до нелюбої жінки, нехить до своєї хати* (М. Коцюбинський); *Лише той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка); у сполученні: *узяті ненависть на кого* — зненавидіти когось (у Ганни Барвінок: «Яке моє життя буде? та й її, як я візьму на неї ненависть?»); Святе Письмо повчає: «Смачніш листочки капусти з любов'ю, аніж з приправою ненависті теля товсте»; апостол Павло писав: «Любов нехай буде не лише мірна; ненавидьте зло та прихилийтеся до доброго».

Ненасітець *див. порі́з*.

не́нько = **не́ньо** *див. ба́тько*1.

не́ня = **не́нька** (зменшене — *не́нечка*) — 1) народні пестливі назви матері (*див. ма́ти*1); уживається також як ласкаве звертання до матері (*ненька* — взагалі звертання до жінки, перев. старої). *Хіба ж нам розлюбить і нені усміх милий, І усміх любої, й шелести дібров?* (М. Рильський); *Вставай, голубко, нене кохана* (П. Грабовський); — *Бабушенько, голубонько, Серце моє, ненько! Скажи мені щирю правду — Де милий-серденько?* (Т. Шевченко); *Такий, як батько ваш, що вас покинув, що вашу ненечку занастив* (Леся Українка); 2) образно — *Україна див. ще ма́ти*6. *Привітай же, моя ненько, Моя Україно, Своїх діток нерозумних, Як свою дитину* (Т. Шевченко); *Україно, ненечко, Доки ж твоїх мук?* (І. Франко); 3) уживається як вигукове звертання для вираження переляку, здивування, радості й т. ін. *Ой, нене, сум! Нум плакати, нум!* (Леся Українка); — *Ненько моя! Боже мій! Микола стає вогнем, піднімається й ле-*

тять угору! (І. Нечуй-Левицький); — *Ой ненечко! Рятуйте! Поможіте! Ловіте злодія, держіте!* (Л. Глібов).

неопалима купина — терновий куш, народний оберіг від пожежі; 4/18 вересня, у свято на честь Перуна, який у цей день замикає блискавку й грім та йде в свої небесні палати відпочивати, предки палили вогнища з тернового гілля, яке горить і не згорає; перед вогнищем проголошували замовляння проти пожежі, приносячи щедрі жертви богам; за Біблією, неопалима купина — терновий куш, побачений Мойсеєм у пустелі на горі Хорив, з якої він почув голос Бога; прообраз Пресвятої Диви Марії; таку саму назву має одна з чудотворних ікон Божої Матері (свято на її честь також 4/18 вересня).

неплідність — нездатність продовжувати свій рід; в усіх народів вважалося великим нещастям; головну вину в неплідності здавна приписували жінці, і така жінка вважалася покараною Богом або підданою діям зловорожих сил; вона зазнавала зневаги; з Євангелія відомо, що й Христос покарав неплідну смоківницю; у народі співали псалом: «Неплодное дерево в саду витинають, Ой тоє, що плодне, а в сад насаджають; Неплодная матка в печлі з проклятими, Ой тая, що плодная, в раю зо святими»; здавна вживали різноманітних заходів, щоб позбутися лиха безплідності; пили відвар барвінку, житніх колосків, підкурювалися листям розмарину, алое, котячою м'ятою та насінням куколю; про «зачинених дітей» див. спеціальну розвідку В. Гнатюка.

Непорочна Діва див. Богоматір¹, Пречиста¹.

«непорочне зачаття» — зачаття Непорочною Дивою Марією Боголюдини (майбутнього Ісуса Христа), Бога-Сина символізує священний союз неба і землі, який проявляється через народження Боголюдини, а також народження розуму як прояву найвищих людських здібностей; тайну народження Сина Господнього від Непорочної Диви у духовному значенні не слід зводити до буквального, фізіологічного розуміння; Діва тут означає досконалість, яка зберігає в собі жіночу істоту, що не підкоряється чоловічій, а також носить її в собі.

Непоручна Стіна див. Оранта.

непочата вода — вода, яку беруть із джерела до схід сонця, коли її, гадають, ніхто ще не брав; таку воду вживали для різних магічних обрядів; пила таку воду породілля; у непочатій воді купали немовля.

неправда див. брехня.

нерет = **неріт** — риболовна сітка-пастка циліндричної форми, що ставиться на протоках та неглибоких місцях, тому про безвихідь кажуть: «Як попався в нерет, то ні назад, ні наперед» або «Уліз у нерет — ні взад, ні вперед».

неслава (пестливе, народнопоетичне — **неславоныка**) — погана думка, недобра слава про кого-небудь. *На вовка неслава, а їсть овець Сава* (прислів'я); *Він до неї не горнеться, неслави боїться* (пісня); фразеологізм: **ввбдити в неславу** — ганьбити, безчестити когонебудь. *Сватай мене, козаченьку, не вводи в неславу* (А. Метлинський); **вхбдити в неславу** — ганьбити себе. *Сама ж бо ти, дівчинонько, у неславу входиш* (А. Метлинський); у **не-**

славі ходіти — мати недобру славу, погану репутацію.

нетля — один із різновидів нічного метелика, який летить на світло, звідки вислів: «Летить, як нетля до свічки», що переосмислюється як добровільне наражання на велику небезпеку; вірили, що, з'ївши нетлю, будеш весь час відчувати голод, тому кажуть: «Чи ти нетлю з'їв, чи що тобі таке, що не можеш насититися?» і застерігають від споживання їжі потемки.

нетбя — народна назва п'ятича, який сушили й відваром з нього напували хворих на «люту хворобу» (епілепсію); у піснях символізує розлучення: «Ой, у моїм городочку розцвітала нетоя, Бери любку, котру хочеш, бо я вже не твоя».

нетяга = **летяга** — 1) бідна, незможна людина; 2) неодружений самітний чоловік, бідолаха. *Чи нема де якого нетяги?* (казка); *Ой полем, полем киліємським, битим шляхом ордеїнським, ей, гуляє, гуляє козак, бідний летяга* (дума).

Неумійко — казковий персонаж, що уклав угоду з чортом не вмиватися, не митися; за це чорт дає йому багатство, після чого той одружується; заборона вмиватися була майже обов'язковою частиною деяких обрядових заходів; термін заборони був різний; вважалося, що від перебування в стані невмитості, невпізнанності, чорноти залежав урожай; невмивання якимсь чином було підготовкою до шлюбу.

нехворіщ = **нехворіща** — один із різновидів полину, який ще називають **чорнобилем**; полин звичайний у сільському побуті; з рослини виготовляли віники; на Волині замітали ними печі; використовуєть-

ся в народній медицині, зокрема рослиною підкурюють хворих на бешиху; в народних піснях символізує неприємності: «Ой, як тій дитині в нехворіщі, Так мені гулять у тій Польщі», «Ой у полі дєреза, в степу нехворіща. Бодай наших парубків напала короста».

нехрещені діти див. потерчата.

нехрист — той, хто не належить до християн або не вірить у Бога; уживається також як лайка у значеннях «безвірник» або «нелюд». *То турок, то нехрист з-за моря летить і коней в Дунаї купає* (Л. Боровиковський).

нечесані пánни (пánночки) — декоративна рослина родини жовтцевих з пірчаторозсіченими листками, жовтими або голубуватими поодинокими квітками.

нечестівець — серед вірників — грішна людина, що порушує священні, узаконені релігією норми; уживається також як лайка у значенні «людина без честі й совісті».

нечистий (ж. нечїста) — 1) народна евфемізована назва надприродної істоти, що втілює в собі зло, — біса, чорта, сатани; зла (вража) сила, вражий син, вража мати; у сполученні: **нечїстий би його взяв** — уживається як лихе побажання смерті кому-небудь; у народі вважається, що небезпечно згадувати, бо явиться, як у Г. Данилевського: «Тільки спом'янув нечистого, а він уже навперейми»; 2) **нечїстий [дух]** див. дух³; 3) **нечїста мати** — чортова (бісова) мати; у сполученні: **к нечїстїй матері** — вживається як лайка; 4) **нечїста сїла** — злий дух; див. дух³, мар²; вживається також як збірна назва лихих (злих) сил і як лайли-

вий вираз, наприклад: «Де тебе носить нечиста сила?». *Забилі баки бозомільній бабі нечиста сила* (приказка); *Заспівають півні, нечиста сила зслизне* (Марко Вовчок); 5) **нечисте місце** — місце, прокляте Богом або людьми (на ньому завжди або колись сталося вбивство, або хтось похований без сповіді, або його облюбувала нечиста сила); тут не годиться перебувати, нічого робити, бо людину таку спіткає хвороба або й нагла смерть; не можна на такому місці будуватися, бо тим, хто там житиме, не буде спокою.

нечисть — у дохристиянських віруваннях і народних повір'ях — злі (лихі) сили (нечистий дух, біс, дідько, сатана, відьма, злидні і т. ін.).

нечіпай-зілля — народна назва *переступня* (див.) білого, багаторічної трав'янистої рослини родини гарбузових; використовується у народній медицині, поширена по всій території України.

нечуйвітер = **нечуй-вітер** — багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих з розеткою прикореневих листків та дрібними жовтими, оранжевими, пурпуровими квітками, зібраними в кошик; інші назви: *корсатка*, *усаня*, *мішаче в'ушко*; використовується в народній медицині, зокрема її вживали проти пропасниці; поширена по всій території України; за народними переказами, нечуй-вітер як чарівне зілля показується в Новорічну (Василеву) ніч, робить все «нечуваним» і «небаченим», тому його збирають дівчата-чарівниці; разом з тим видюші не можуть знайти зілля, а лише сліпі, які відчують присутність зела. *Ой поріс чебер під нечуйвітром* (пісня).

ніва див. **пале**.

Низ — 1) землі Війська Запорозького у низов'ї Дніпра; звідси — **низовік**, тобто запорожець, а також **низові козацтво**, тобто запорозькі козаки, що жили в понизов'ї Дніпра (на Низу). *Славна Чута товстими дубами, ще славніша Низом, козаками* (пісня); 2) (з малої літери) див. **верх**.

низь — спосіб традиційної народної вишивки, коли візерунок прокладається чорною або червоною ниткою зісподу, а сама вишивка виконується рештою кольорів з лиця; низинні мотиви мають символічне значення, їм приписують охоронну силу; до них належать такі елементи: *заморбки* (для зберігання чоловічої потенції), *орлі* (схематичне зображення орлів), *вовчі зуби* (ламана зубчатка), *півна рожка*, *баранячі роги*, *павуки*, *коцюбки*, *метеліки*.

нітка (зменшені — **ніточка**, **нітонька**) — тонка зсукана, скручена пряжа для шиття, в'язання, вишивання, виготовлення тканин і т. ін.; пов'язана здебільшого з темною життя і смерті (кажуть: «Ув'язалася йому вже нитка»); за допомогою нитки здійснювався зв'язок між землею і «нижнім світом»; на Поділлі вірили, що позичати голку треба з ниткою, — «щоб було чим витягти з пекла»; вважалося, що «за грішником котяться клубки й тягнуться нитки»; *четверговою* ниткою обводили як оберегову поле; вона вважалася лікувальною — нею обв'язували руку, яка боліла, чіпляли на шию від лихоманки, — «ходи, поки загубиться»; нитка, випрядена в Чистий четвер і взята на Могилки, давала змогу побачити померлого; нитка має виразну

перетворювальну силу, а також пов'язана з нечистою силою, пор. повір'я про здатність відьми (чорта) перекидатися клубком ниток; нитка символізує зв'язок і шлях до суті, коли кажуть: «Доведе ниточка до клубочка», «По нитці голки ходять»; разом з тим цей зв'язок може бути ненадійним («Батіг не нитка, не увірветься»); оскільки нитка — це довга й тоненька частинка виткої вовни, шовку, бавовни, символіка молодості й звивання переходила й на саму нитку як символ стрункості дівчини («тонка, як нитка») й коханої: «Ой Боже мій милосердний, ти — шовкова нитка; Гей, всі рибки сюди ходять, Моєї не видко»; з ниткою пов'язані й повір'я: вагітній жінці не можна мотати нитки, бо дитину обмотає пуповина довкола шиї; на Андрія нитка використовувалася дівчатами для ворожіння. *Скільки нитку не пряди, а все ж кінець буде* (прислів'я); *З рідним краєм якась нитка тебе зв'язує навк* (П. Грабовський); фразеологія: **блїзми нитками шитий** — невміло, погано зроблений, замаскований; **звестися до нитки** — втратити все, що було в господарстві; **у[ві]рвалася нитка** — настав кінець кому-небудь; **ходіти по ниточці** — бути слухняним.

Нів див. **місяць** 1.

нігті (одн. **ніготь**; зменшене — **нігтик**) — рогове захисне покриття кінчиків пальців людини; за легендами, доки людина була негрішна, то мала рогове тіло; за гріхопадіння Бог покарав її і залишив лише нігті; за повір'ям, дитині до року не можна обстригати нігті — буде злodem; знахарі обстригали хворому нігті на руках і ногах, запечували воском у яечну шкара-

лупу й заносили в ліс з надією, що хижий птах забере це разом з хворобою; зрізані нігті, за повір'ям, не можна кидати будь-де, бо вони можуть потрапити в злі руки, а це завдасть шкоди власникові нігтів; на нігті треба подивитися, аби захистити себе від зурочливих очей; звичай фарбувати нігті (як і губи) існував ще в Єгипті за перших династій, зберігався на Сході і звідти прийшов у Європу та Америку; ніготь символізує мізерність кого-, чого-небудь (кажуть: «Нігтя не вартий хтось»); фразеологія: **до нігтя** — доценту (знищити, ліквідувати); **під ніготь** — повністю (підкорити або знищити); **хоч із-під нігтя віколупай** — де завгодно, будь-якою ціною (знайди).

ніж (зменшені — **ніжик**, **ніжичок**) — знаряддя, інструмент для різання, що складається з леза та ручки (колотки); символ сили, боротьби, захисту, жертвоприношення та справедливої помсти, оскільки здавна служив ручною зброєю (звідки *ніж до горла прикладати*); цю символіку розвивав Т. Шевченко в поемі «Гайдамаки»; у руках лиходія — символізує наглу смерть, зло, несправедливість; виконував оберегову та охоронну функції; роговий ніж клали в колыску немовляті від уроків; підкладали ніж у труну; коли дитина вперше пішла, умовно прирізають ножом пупа; за допомогою ножа ворожать; служив охороною від нечистої сили, як усе металеве, що ріже (коса, сокира); за повір'ям, якщо вдарити ножом у вихорці, можна поранити чорта; на ніч не можна залишати ножа на столі, щоб часом не образити або й не поранити домового; на Головосіки

не можна брати ножа в руки; на Великдень ніж святили, щоб різати свячене; ножем припікали виразки, лікували рани від укусу змії; разом з вогнем є охоронцем життя праведної людини, її заступником і другом; у фразеології символізує гостроту, біль, напругу: *(без ножа різати, дати ножа в спину, ніж [гострий] у серце, як на ножах сидіти, як ножем відрізати); на ножіях* — у ворожих стосунках. *Ярма не різє — лютує: З ножем в руках на пожарах І днює й ночує* (Т. Шевченко); *Без ножа, як без рук* (приказка); *Не край чужим ножем свого хліба* (приказка).

Ніжковé пущення = Ніжкові заговини див. заговини 3.

німб — сяйво у формі круга навколо голови або над головою (на іконах, картинах релігійного змісту та ін.) як символ святості; взагалі круг, що світиться навколо чогось; у стародавні часи символізував сонячне коло, осяйну корону, яка увінчує голову небесного бога; промені сонця уявлялися божественним волоссям; з IV ст. н.е. символізує випромінювання християнських ангелів, пророків Світла Божого.

німіця див. блекотá.

німчик — народна назва табуйованих наймень *чорт, біс, сатана, дідько*, оскільки останніх не прийнято було зайвий раз згадувати, аби не накликаючи на себе нещастя, біду.

ніс (зменшено-пестливі — *носик, носичок, носок*; збільшено-згрубілі — *носіра, носяка*) — орган нюху у вигляді виступу над ротом з дихальними шляхами на обличчі людини, морді тварини; про великий ніс кажуть: «Ніс так ніс, як через

Дніпро міст»; «Це ніс! Чорт двом ніс, та одному почепив»; надлітний широкою символікою: надмірної цікавості до когось, чогось («Не сунь свого носа до чужого проса», «Приткне носа і до нас»), зарозумілості («Підняв морду так, що й кочергою носа не дістанеш»), «За великим носом нічого не бачить», «Ніс вище губи носить», обмеженості («З неба зорі хватає, а під носом не бачить», «Далі свого носа не бачить»), всезнайства («Се такий ніс, що чує, як на небі млинці печуть»); тому застерігають: «Не піднімай носа вище голови, бо вкоротять»; за повір'ям, коли чухається перенісся, це віщує смерть, а коли ніс, то це на п'ятіку. *Здоровий сам [Лев], кудлата грива, На шиці широченний ніс* (Л. Глібов); *Не той носок, щоб клював у нісок* (прислів'я); фразеологія: *витика́ти (вистромя́ти) носа* — виходити, виглядати звідки-небудь; *водіти за носа́ кого* — обдурювати кого-небудь (образ, за І. Франком, взято зі звичаю водити ведмедя за ніс); *де́рти (зидира́ти) носа́ (ніс)* — гороїжитися, пиндючитися, задаватися; *де́ржати (трима́ти) ніс (носа) за вітром (по вітру), наставляти ніс на вітер* — змінювати свої погляди, переконання, пристосовуючись до обставин; *ніс під себе бра́ти* — соромитися, знічуватися, намагатися бути непомітним; *ніс у ніс* — впритул; *носа́ свого тика́ти (совати), суну́ти свого́ носа́ в чужий горід* — втручатися не в свої справи; *носом закрути́ти* — бути невдоволеним, виражати незадоволення; *уте́рти носа́ кому* — показати свою перевагу над ким-небудь, перевершити когось у чомусь; відбити охоту втручатися в чужі справи.

нісенітниця — щось безглузде, нерозумне, без усякого змісту; дурниця (звідси вислів «пести (верзти, городити) нісенітницю» — говорити беззмістовні речі; кажуть: «Говори, говори нісенітницю!»); народ використовує цю можливість для творення жартивлівих висловів-примовок (найчастіше з приводу сказаного безглуздя), наприклад: «Аж на небі чути, як мухи кашляють», «Буває, що й ведмідь літає (що й муха чхає)», «Грім рака вбив», «На догад, Грицю, Василем діло», «Сало здір покусало», «Химині кури, Мотрині яйця»; багато примовок цього типу мають внутрішнє римування: «Хапало в хапиці, хапиця — по пиці», «Торох, роди, Боже, горох», «Стень-телен, я ваш надовбень»; див. ще *каламбур*.

ніч (зменшено-пестливі — *нічка, ніченька*; народнопоетичне — *ніченька-чарівніченька*) — 1) частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку; протилежне д е н ь; традиційно ділиться на три частини: перша триває від заходу сонця до опівночі; друга — до сніву других півнів, третя закінчується зі сходом сонця; за народними уявленнями, ніч — мати сну та смерті; як сам захід сонця, так і настання ночі людина здавна сприймала з тривогою, тому й застерігають: «В ніч найтемнішу про сонце пам'ятай», а також сподіваються: «Ніч його понесла, ніч його й принесла» (маючи на увазі, очевидно, сонце); перед ніччю запобігали, називаючи її матір'ю; «Ніч-мати не дасть погібати» (звідси й побажання «доброї ночі!», «надобраніч!»); нічна пора передусім для того, щоб добрим людям спати (адже кажуть: «Ніч на те, щоб спа-

ти», «Куди ніч, туди й сон»); разом з тим кажуть: «Ніч нікому не сприяє, хіба що злодію»; саме вночі розгулює нечиста сила (звідси застереження *не проти ночі (під ніч) згадувати (згадуючи)*) і примовка *вночі панують сови та сичі*, тобто нечисті, зловісні птахи); та народ — філософ, тому й каже: «Ніч ночувати — не вік горювати», «Ніч прожене і ніч віджене», «Якби не було ночі, то не знати б, що таке день»; з ніччю в народі пов'язано і ряд прикмет, — не викидай на вулицю проти ночі сміття — сваритимешся; «коли сонце закотилося», не починай цілої хлібини, — «господарство піде не на лад»; не віддавай на ніч позичених грошей, бо не будуть водитися; не давай проти ночі з хати ніяких речей; не залишай на ніч на столі ножа — «дідько заріже»; не виливай проти ночі воду з купелі; накривай питво та їжу на ніч, щоб не напаскудив туди нечистий; справа, розпочата вдень, з надходженням ночі може цілком відмінитися: «Мав уродитися чоловік, а вилупився чорт» або навпаки: «Мав вилупитися чорт, та півні заспівали, то вродилася дитина»; нічна пора асоціюється з темрявою, а, за Біблією, ніч — це і є *темрява* (див.); у П. Куліша: «Розкинеш темряву — і ніч настає»; разом з тим у народі помічено, — «що темніша ніч, то ясніші зорі», «як уночі ясно, то вдень буде пасмурно»; на неминуче закінчення ночі вказують образні вислови: «Люди ніч розбирають», «Птахи ніч розкльовують»; з нічною порою, особливо навесні, пов'язано також пора перших побачень, пора кохання, оспівана в народній творчості; ночі присвячено старовинний гімн-заклинання: «Ніч

темна, ніч пишна, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному, замикаєш ти комори, дворища і хлівці, церкви й монастирі і київські престоли: замкни моїм ворогам губи і губища, шоки й пращочки, очі й праочі, щоб вони на мене зубів і очей не витріщали, гніву в серці не мали, щоб усе поважали і в добрих мислях мали» (за П. Чубинським). *Хоч око виколю, так темная ніч* (приказка); *За солодкі ночі гіркі дні приходять* (приказка — про ночі гривного кохання); — *Переховай мене, зелений байраче, Переховай хоч ніченьку голову козаку* (пісня); 2) **ніч під Великдень** *див. Великдень*; 3) *див. Страсна ніч*; 4) **день-і-ніч** *див. день*; 5) **нічка-петрівочка** — коротка ніч у *Петрівку* (*див.*); 6) **ніч ворожіння** — ніч перед Новим роком, коли Всебог відкриває зоряне небо, Ясен-Місяць веде розмову з богом/богинею Колядою і зірками, тоді ж Коляда призначає кожній зірці новонароджену душу; треба в цю ніч бути обережним, бо злі духи веселяться до третіх півнів; молодь збирається на вечерю і проводить спільні гадання-ворожіння на майбутній рік, на «суджених-ряджених» (*див. це гадання*); у цю ніч збирають зілля, яке зветься *нечуй-вітер* (*див.*).

нічна красуня *див. борода*.4.

нічнийці — 1) за народною уявою, злі демонічні істоти, які відбирають у людини, особливо у маленьких дітей, сон (звідси *нічнийці напали, осіли, мордують*); також безсоння; 2) **нічнийця** — за віруваннями гуцулів, один із злих духів.

Новий Заповіт (Завіт) — церковна книга, що містить у собі виклад християнської релігії; частина *Біблії* (*див.*); включає 27 книг (4 Єван-

гелія, «Діяння святих апостолів», 21 «Послання апостолів» та «Одкровення Іоанна Богослова, або Апокаліпсис»).

Новий рік — наступний рік і перший день січня як початок наступного року; здавна календарний рік у наших предків починався з 1 березня (з початком весни, тобто з поворотом сонця на літо), пізніше — з 1 вересня (з поворотом сонця на зиму), а з 1700 р. ведеться сучасний відлік річного циклу з різницею між старим і новим стилями літочислення 13 днів (*див. це календар* 1,4,5); календарне свято; з Новорічною ніччю пов'язано багато легенд; у цю ніч для набожних і праведних розкривається небо; уночі все живе говорить, особливо худоба; діти зранку ходять по хатах «засівати» (з рукавиці збіжжям); з Новим роком пов'язують ворожіння так званого *ночину*: хто як проведе перший день Нового року, так йому вестиметься весь рік; хто перший увійде в хату (бажано, щоб це був чоловік грошовитий, щасливий, здоровий); засівати ні гречкою, ні горохом не годиться — у першому році будуть водитися блохи, а в другому — чиряки. *На щастя, на здоров'я, на той Новий рік, щоб було літше, як торік* (М. Номис); *На Новий рік погода — буде в полі урода* (приповідка); *Як на Новий рік — так цілий рік* (приповідка).

новий стиль *див. календар* 5.

новина — недавня подія; також уперше зорана земля; у цьому розумінні у весільній обрядовості — символ молоді; у весільній пісні співається: «Гей, бояри, ідіть у лозита зрубайте нам занози: Поїдемо орати, новину здобувати. Хто новину добуде, той господарем буде».

новолітування — останній день року, напередодні нового календарного року; предки починали новий рік або з весни, коли готувалися до сівби, або восени, коли закінчувалося збирання врожаю.

новонав'єрнений (*ж. новонав'єрне-на*) — той, хто прийняв нову віру.

новонар'оджений (*ж. новонар'оджена*) — людина, яка недавно або тільки що народилася; за повір'ям, новонароджених приносить птах (найчастіше лелека), їх «знаходять» у капусті; коли перший раз кладуть у колиску новонародженого, то разом з ним і kota, щоб дитина добре спала (пор. коліскові про котка); новонароджену дитину не можна звати зайчиком, бо буде погано спати; нерідко вважають, що оберегом служить згадування вовка або змії.

новосілля — святкування з нагоди переселення в нове помешкання; пов'язане зі звичаями пускати в нову хату поперед господарів кішку, освятчувати нову оселю, — «щоб добре велося, жилося», «на щастя»; годилося на новосілля приносити хліб-сілля; пильнували, щоб на новосілля ніхто не приходив з порожніми руками; віра в *ночін* заклікала бути уважним у день новосілля — на кожне слово, на кожний вчинок, бо від того, як пройде цей день, залежить усе життя в новій оселі; *див. це вхідни*.

нога (зменшено-пестливі — *ніжка, ніженька, ніжечка*) — одна з двох нижніх кінцівок людини; здавна права сторона (права рука і нога) важливіші від лівої (у Євангелії від Матвія йдеться про те, що на «Страшному суді поставить Бог вівці (праведних) праворуч Себе, а козлята (грішних) — ліворуч»);

хрестяться правицею, але коли треба відхреститися, то лівицею; на лівака (шульгит) дивляться з підозрінням, — він може бути нечистим; коли хочеш, щоб велося й щастило, вставай уранці на праву ногу, а встанеш на ліву — цілий день будеш у злому настрої; тому вислів *встати (ступити) не на ту ногу (на ліву ногу)* означає «бути без причини в поганому настрої»; ноги сприймаються як рух, життя, здоров'я, тому кажуть: «Ноги носять, а руки годують», «Одна нога тут, а друга там», «Взяв ноги на плечі та й пішов», «Думки в небі, а ноги в постелі»; за старовинними переказами, в судах дізнавалися правду від підсудних, б'ючи їх по ногах, звідки вислів *в ногах правди нема* (переосмислився нині як запрошення сідати); коли хтось спочатку діє, а потім думає або й бездумно діє, кажуть: «Куди ноги, туди й голова» (наприклад, так у пияка); у замовляннях ноги — знак просторової орієнтації, який означає «позаду» або «вниз», останнє значення закріплює пара в ногах / у головах; *підняти ноги* означає змінити напрям знизу вгору (магічний жест: «Ілля ноги підняв, кров уняв»); повір'я: «Як сидиш на лаві або на стільці, то не можна гойдати ногою (кажуть, «чорта гойдаєш»), «Якщо хто притисне собі дверима ногу, — будуть гості»; заборонялося мити ногу ногою, бо це вияв крайніх лінощів. *Про ноги не думають, як голова в петлі* (приказка); *Нога моя там не стане* (І. Франко — нізачо там не буду); *В ноги кланяється, а за п'яти кусає* (прислів'я); на ознаці «рух» побудовано багато фразеологізмів: *без задніх ніг* — сильно втомившись, перебуваючи тривалий час на но-

гах; *брати ноги на плечі* — поспішати кудись або втікати; *валітися з ніг* — дуже втомитися; *вертітися на ногах* — бути весь час у русі; *вибивати ногами* — танцювати з пристукуванням, енергійно; *ноги в руки (на плечі)* — бігом, притьмом; *самі ноги несуть* — хтось дуже легко, швидко рухається; *з усіх ніг* — дуже швидко; *нога за ногою, нога поза ногою* — дуже повільно.

ночви (зменшено-пестливі — *ночовки, ночовочки*) — довгаста посудина (здавна виготовлялась із дерева, пізніше — з металу) з розширеними доверху стінками, призначена для домашнього вжитку: прання білизни, купання і т. ін.; використовували також в обряді *похорону Коструба* (див. *Коструба [свято]*); побачити уві сні ночви — мати родинну втіху; це вірування, очевидно, походить від того, що ночвам відведено значну роль у весільній обрядовості: у них розчиняють тісто для короваю, при цьому в борошно ллють воду й трохи горілки, — «щоб коровай був веселий»; потім перекладають тісто в діжу; у ночвах готують також інший обрядовий хліб — паску; у ночвах возять весільних батьків селом, що є одним з дійств обряду; оскільки ночви є обрядовим предметом, вірили, що вони мають і оздоровчу силу, тому після купання в них дітей, які мали конвульсії, ночви з водою перевертали й накривали ними дитину — символ охорони, а на них розбивали нове горнятко — символ жертви; після цього конвульсії мали минуться. *Молодші місцями діжу та тісто на паляниці в здоровенних ночвах* (І. Нечуй-Левицький).

нужда (зменшено-пестливі —

нуждонька, нуждочка) — 1) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — уособнена зла сила, можливо, божество насилля, що може напосісти на родину й призвести її до крайньої бідності, нестатків, тому з Нуждою б'ються, Нужду терплять, бо, як кажуть, «має хліб роги, а Нужда ноги», «голод мучить, а Нужда краде», «Нужда скаче, Нужда плаче, Нужда пісеньку співає»; один із народних виразів стверджує: «Боронь, Боже, Нужди — розум знайдеться»; того, хто «найвся (напився) лихої Нужди», вона «навчить хліб їсти», бо «Нужда і честю торгує»; злomu бажають: «Нужда би тя побіла!»; 2) у переносному розумінні — крайнє зубожіння, злиденне існування. *Хто в посестри взяв тяжку недолю, той вражій нужді попався в неволю* (приповідка).

нуль — назва цифри 0, що означає відсутність величини, а при підставленні її до іншого числа справа означає збільшення його в десять разів; означає простір, безкінечність; символізує неподільний світ як космічне яйце, що поєднує в собі два першопочатки: чоловічий і жіночий, вогонь і воду; завдяки їх паруванню відбувається зв'язок між світами.

нявка див. *мавка*.

Нявський великдень див. *Русалчин великдень*.

Нявський тиждень див. *Русалії*.

нянько = *няньо* — зменшено-пестливі народні назви *батька* (див.). *Поколь була м в свого нянька, короочки м пасла* (Я. Головацький); *Ти чуєш, няньо, голос мій, прости...* (Л. Забашта).

О

обаяніє, обаятель див. *чаклун*.

обвінчання див. *вінчання*.

обгортка = *обгортач* — одяг, який носили в Галичині замість спідниці: шматок вовняної матерії, тканой смугами (чорними і темно-червоними впереміж), яким жінка обгортає стан поверх сорочки замість спідниці, підперізуючи крайкою.

обдарування — умилоствлення богів, демонів, стихій природи, померлих предків; це здійснювалося, наприклад, через колядників, маланкарів, які немовби уклали з господарями угоду, що базувалася на магічному принципі «дар за дар», «добро за добро» через винагороду; йде від старовинного уявлення про те, що Бог у людській подобі ходить по землі, тому святочних величальників називали «від Бога гості», «Божі ангели»; ті після обрядових пісень проказували жартівливі прохальні слова-вирази — «Маланці прядива на намітку», «святому Миколі на очкур», «підкувати Маланку», «підлатати шапку», «гуцулу на люльку», «дідові на зуб», «бабі на постолі» і одержували від господарів щедрі гостинці (збіжжя, сало, ковбасу, вареники, пиріжки, оладки, яблука, горіхи, цукерки); найпочеснішим подарунком уважався новорічний обрядовий хліб — ка-

лач або книш; отримана колядниками їжа мала вмилоствити померлих родичів, які сприймалися як опікуни сім'ї, здатні вплинути на врожайність полів, статки родини та приплід худоби; залишаючи дім, маланкарі дякували за «честь і шану» і ще раз проголошували традиційні побажання, що в різних місцях мали різну форму, наприклад на Буковині: «Вінчуємо Вас щастям, здоров'ям, Новим роком, аби вже дочекали відтепер за рік цієї днини».

оберіг = *оберег* див. *берегіння*5.

Обертіння див. *Обрітіння*.

обжінки (пестливе — *обжіночки*) — старовинний обряд з приводу закінчення жнив, останній їх день, свято з цієї нагоди, яке подекуди називали *іменінами*; протилежне з а ж и н к и; здавна вірили, що божество поля живе в останньому снопі (його відповідно звали *іменінником*), тому його пишно складали, а остачу недожатого зв'язували на бороду (див. *Спасава борода*), яку звали ще *бородію Перуня, дідовою бородію, дідухом, дідом*; на Полтавщині замість снопа в'язали з колосків *обжінковий хрест*, потім господиня або її донька несли його додому, а жінці йшли вслід і співали *обжінкові пісні*; у деяких місцевостях обжінки називалися *вінкóm* (так називався й

останній сніп), тому в обрядовій пісні співали: «Зашуміла діброва, заляшчала дорога, господареві жінці йдуть, золотий вінок несуть»; обирали гарну дівчину, клали їй на голову золотий колосистий вінок, а останнього снопа (*іменінника*, або також *вінка*) урочисто несли господареві; той приймав його, частував жінців, а снопа беріг, як ритуальну святість, до нового врожаю. *Надходить осінь. Одробилися у полі; справили обжшкы* (Марко Вовчок); *Ой чий же то челядин обжшочки нарядив?* (пісня).

Обида — у дохристиянських віруваннях — божество як уособлена зла істота, персоніфікація образи, зневаги, ширше — лиха (згадується в «Слові о полку Ігоревім» як персоніфікований образ княжої міжусобиці — Крилатої Диви, що віщує велике лихо: «Встала Обида в силах Дажьбога внука, вступи Дивою на землю Трояню»).

обичай — у народному мовленні — звичай, звичка, характерні для певної місцевості, того чи іншого краю, села, міста і т. ін. *У мене обичай — козацький звичай: хоть побачу, то й не плачу* (П. Чубинський); *Що город, то й норів; що край, то й обичай* (М. Кропивницький); *Не позичай, — злий обичай: як віддає, то ще й лає* (М. Номис); *Да поїдем у той край, де хороший обичай* (А. Метлинський).

обичайка — дерев'яний обід сита, решета, бубна і т. ін.

обід (збірне — *обіддя*) — зовнішня частина колеса, звичайно обведена шиною. *Вози добрі кінські і чумацькі, обіддя міцне* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізм: *хоч обіддя гни* — про товсту, дебелу статуру, шию і т. ін.

обід (зменшене — *обідець*) — 1) споживання їжі серед дня, між сніданням і вечерею; традиційний об'єкт гумору, іронії, метафоричного переосмислення: «Добре діло — обід: сів за стіл та й їж», «З води обіду не звариш», «Збирайтеся, старці, обід буде», «З одним ротом на два обіди», «Іхав на обід, але й вечері не застав», «Ну й ласий до чужого обіду», «Прийде кумець на обідець, а ложки не буде»; слово вживається також на означення пригостання, яке влаштовують удень з якогось приводу, з певної нагоди; на такий обід звичайно запрошують, його скликають (звідси *прошений (званий) обід*); до нього ретельно готуються, його спеціально влаштовують (звідси *давати (ставити) обід*), пор. у І. Котляревського: «Зробити поминки я хочу, Поставити обід старцям»; з приводу *поминального обіду* жартують: «Чий обід, а старця лихого (клопінт)»; взагалі, за традицією, на поминальні обіди годилося закликати жебраків, пор. у Т. Шевченка: «Діточки... У жупанах походжають, Старців закликають На обіди»; поминальний обід з коливом влаштовують у день похорону, на дев'ятий, сороковий день і через рік після смерті; 2) = **обіди** — здавна так називають середину дня, коли зазвичай обідають, обідньо пору; звідси сталі сполучення: *до обіду (обід)* (до середини дня, до обідньої пори): «Якби послав до обід, то приснився б ведмідь»; *після обіду (обід)*, *по обіді* (по обідній порі, у другу половину дня): «Після обід полежати часок, то зав'яжеться сала кусок», «По обіді спи хоч хвилю, по вечері йди мильо»; з періодом доби, коли кінчається перша половина дня і почи-

нається друга, пов'язане перемищення сонячного світила, за яким орієнтувалися в часі, тому кажуть: «Сонце під обід [підійшло, підпливло]» або «Сонце з обід [звернуло]».

обідня = **літургія** — відправа в православній церкві, яку служать у першій половині дня, до обіду; переосмислюється у сполученні *зисувати обідню* на означення «зашкодити комусь у якійсь справі».

обійстя — садиба, двір у селянському господарському побуті. *Подивився він у своїм обійстю, — аж у нього все жито в засіках* (казка).

обіт = **обітниця** — урочиста обіцянка, зобов'язання (перев. релігійного характеру); клятва; у сполученні: *давати обітницю* — присягатися перед Богом. *Давала вона сама свою обітницю до віку вічного не розлучатися з чоловіком* (Ганна Барвінок).

обітований: *земля обітована, обітована земля (країна), обітований край* — за біблійною легендою — райська країна, куди після довгих поневірянь (через сорок років) пророк *Мойсей* (див.) вивів свій народ (мається на увазі Палестина). *Не на вигнання він нас запровадив, а в край обітований* (Леся Українка).

обкурювання = **підкурювання** — магічний акт, спрямований проти всякої злої сили, зокрема й проти хвороб як її вияву; на Гуцульщині баба-сповитуха, коли положи траплялися вночі, світила свічку й примовляла: «Свічу свічку, піду по запічку Ладану шукати Обкурити хату»; на Волині обкурювали нову хату; у багатьох місцевостях обкурювали молоду (чи молодих); об-

курювали породілля «гарячим камінцем, щоб прогнати хворобу»; особливо поширеним був цей акт при боротьбі з лихоманкою — одною з найстаріших обрядодій з метою позбутися нечистої сили; для цього брали ялівець і верес і запалювали їх; треба було перестрибнути через дим, щоб зняти з себе гріхи і не хворіти; широко побувало підкурювання зубів димом із насіння блекоти; дим з листя дуба очищає повітря, його боїться чорт.

Обліваний понеділок, вівторок див. Великбдній тиждень.

обливання водою див. вода!

облизень — невдача; вираз з *їсти облизня* стосувався спочатку лише собаки, якій показували ласий шматок, але не давали, а вона облизувалася; пізніше це перенесено на людину на означення «нічого не одержати».

обліг = **переліг** — давно не оране поле (див.), у народних піснях таке поле (що не дає ніякої користі) символізує ворогів: «Ой, колись були яри та пшениченьки, А тепер облоги; Ой, колись були вірні та сусідочки, А тепер вороги»; «Ой, всі нивки поорані, одна облогує; Усі дівки на мя добрі, одна ворогує...».

обман = **омана** = **обмана** — 1) неправдиві слова, вчинки, дії і т. ін.; невідповідність істини, те, чого немає насправді: брехня; поряд з помстою, підступністю, насильством була і є головною основою крайнього індивідуалізму й клановості — як спосіб життя з усіма, хто не зі мною, не з мого роду чи племені; «всяка неправда годиться»; якщо вона тільки мені допоможе»; на цьому, зокрема, будується ідео-

логія підкорення, диктатури, мафії в найрізноманітніших їхніх проявах, клановий характер суспільного будівництва тощо; 2) = **обдурювання** — магічний засіб від нечистої сили, хвороб та інших небезпек; відомий у народі обман власної смерті, коли, наприклад, крутили ліжко, і смерть опинялася в головах; врешті людина, яка до цього вдавалася, розуміла неминучість смерті (звідси нібито вислів: «Крути не крути, але треба помирати»); словесний обман був одним із засобів відганяння грозових хмар; 3) тільки **омана** — уживається як персоніфікований образ неправди, облуди. *Прийшла омана та й обманула Івана* (приповідка).

обметиця — обметені залишки борошна на жорнах та на коробі, пор. у виразі *ухопив, як собака обметицю*, тобто «азнав невдачі, поразки» (обметицею собака звичайно не наїсться).

обмивання — акт похоронної обрядовості; має не лише фізичне значення очищення, а й символічне, — «щоб мрець ішов на той світ чистим», «щоб його так і Бог обмив від гріхів, як люди водою»; купіль (мертву воду) виливають у такому місці, куди ніхто не заходить.

обмін — акт переходу якої-небудь речі від однієї особи до іншої взамін на якусь іншу річ; у весільній обрядовості — це був **обмін обручками** як шлюбний акт одруження, **обмін хлібами** як весільний обряд прийняття сватання.

обмолотини — старовинний обряд закінчення молотби й учта з цієї нагоди.

обніж = **обніжка** — квітковий пилок, який бджоли на задніх ніж-

ках переносять у вулик для виготовлення перги.

оббзний — 1) у козацькому війську — найвищий військовий чиновник, який завідує обозом (табором) та артилерією, начальник штабу; 2) **оббзний військóвий** (пізніше — **оббзний генеральний**) — найвищий командант козацької артилерії; 3) **оббзний полковий** — командант козацького полкового обозу та артилерії, підпорядкований генеральному обозному.

оболонь — народна назва низинного заболоченого луку, вкритого травою; також річкова заплава, вкрита очеретом. *В чистім полі на оболоні там іграв коник вороненький* (пісня); *Прийхав гість та й став на поміст, розпустив коні по всій оболоні* (М. Номис).

оббра — відгороджена частина сільського подвір'я з приміщеннями для худоби; також загорожа, загін. *Сонце сіло вже за гори, як добігли до обори, де багатий жив Охрім* (І. Франко); *Сімсот овець на оборі* (пісня); *Тобі, мати, новії обори, мені давай рябії корови* (А. Метлинський).

оборіг — 1) повітка на чотирьох стовпах для зберігання сіна, збіжжя і т. ін.; також сіно (стіжок сіна), що зберігається під такою повіткою. *Ой лишу я косу в стозі, граблі в оборозі* (Я. Головацький); *Як жити в оборозі, то надія в Бозі* (М. Номис); *Штефан у лісі вичистив таке поле, що три оборози сіна можна на нім накосити* (казка); 2) **ходіти оборога** — народна святчна гра (на Великдень); усередині церковної огорожі четверо осіб беруться одне за одного руками, а двоє стоять у них на плечах і так ходять; *див. ще вéжа2, дзвініця2*.

оборóтництво — у стародавніх віруваннях — перетворення (магічне перевтілення) людей на звірів, птахів і навпаки; таку здатність мають передусім чаклуни, відьми; чарівники також можуть це робити й з іншими людьми; оборотні (перевертні) живуть то як люди, то як звірі, часом вони дуже шкідливі, і людина, звичайно, не знає, хто перед нею: справжній звір чи злісний оборотень; про оборотництво йдеться в Біблії, в Життях святих, в «Слові о полку Ігоревім» (Ігор соколом літає, Влур вовком тікає, Ярославна зигзицею плаче, князь полоцький Всеслав обертається на вовка); у Панаса Мирного про оборотництво читаємо в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; у народній творчості відьма-мачуха часто обертає на птахів своїх нерідних дочок; вдова, втративши чоловіка, обертається на чайку; дівчата в казках обертаються на птахів, а жінки — на лебідок; в оповіданні «Скарб» О. Стороженка перевертнем стає скарб; для української казки, балади, пісні характерним є перетворення людини на рослину (згадаймо казку «Калинова сопілка», баладу Т. Шевченка «Тополя», феєрію Лесі Українки «Лісова пісня» та ін.); пор. уривок із закарпатської народної балади: «Ішов синок молоденький Тополю рубати, А з тої тополиці Яра кровця лягти... А як рубав у другий раз, Вона одпросилась: «Ой не рубай, не обрубай Тоту галузочку, Бо не знаєш, що рубаєш Мою головочку... Ой не рубай, не обрубуй Тоті білі сучки, Бо не знаєш, що рубаєш Мої білі ручки»; за народними повір'ями, дуже поширеним є перетворення серед тварин (ластівки обертаються на

жаб під водою, а летюча миша стає звичайною на сьомому році життя; горобці обертаються на мишей, а миші на горобців залежно від погоди; з Петрового дня (29 червня/12 липня) зозуля після року життя перевтілюється у яструба-перепелятника, після двох — у звичайного яструба, а потім в орла); *див. ще вовкулак, перевертень, характерник*.

оборювання — магічний обряд, спрямований передусім на обезпечення від пошесті (холери, чуми тощо); оборювали село, обходили його хресним ходом, ставили в чотирьох його кінцях осикові хрести; оборювання полягало в обведенні села замкненою лінією (*магічним колом*) як захистом від злих сил; оборювали звичайно жінки (або голі, або в чистих сорочках і без поясів); обряд закінчувався інколи добуванням *живого вогню*, яким обкурювали домашню худобу; запалювали свічки від нього по хатах; приносили в жертву чорного kota, півня або щеня; здавна оборювали село при його закладанні, запрягаючи в плуга бика й корову від однієї матки; за плугом ішов парубок, а поганяла дівчина, зазвичай це були брат і сестра, — «щоб рід був міцний».

образ *див. ікона*.

Обретіння *див. Обрітання*.

обрій = **овид** — горизонт, небокрай, виднокруг; особливо придивлялися до горизонту при заході сонця і при його сході, передусім перевіряючи погодні прикмети, за давніми уявленнями, на обрії нібито небо спірається на залізні стовпи, вбиті в землю; малий Т. Шевченко пускався в мандрівку до тих залізних стовпів. *Зайшло сонце за*

обрієм, покинуло землю (Б. Грінченко).

обрік¹ — обіт, урочища обіцянка, клятва; у сполученні: **обріком обрєктіся** — взяти на себе моральне зобов'язання з релігійних мотивів.

обрік² — дрібно посічена солома з вівсом, дертю для годівлі коней. *Не давши оброку, не бий коня по боку* (прислів'я).

Обрєтєння = Обрєтіння = Обрєтіння — свято Обрєтіння (Знайдєння) Голови Іоанна Хрєститєля (24 лютого/8 березня); кажуть, що в цей день чоловік до жінки обрєтєтьсє (повертєтьсє), птахи починають повертєтисє з вирію (це свєятий Іоанн чудом своєї голови повертєє їх додому); першими повертєютьсє в рідні краї жайворонки; разом із журавлями, лелеками, граками вони несуть ключі, щоб відімкнути Небєсні ворота для весни; у цей день виглядали весну, її провісників; виходили до схід сонця, закликали: «Прийди, весно, прийди, Прийди, прийди, красна»; існують народні прикмети, — «якщо в цей день випаде сніг, то й Свєята неділя (Пасха) буде холодною», «якщо буде сухо, то треба чєкати суху погоду й на Пасху», «роги місяця чіткі та яскраві — до морозу». *На Обрєтєння обрєтєютьсє птиці до своєго знізда, хлібороби до плугів* (М. Номис).

обріок — спочатку чиншовий дохід із княжих маєтків, пізніше державний податок у натурі, а згодом податок грішми або натурою, який стєягували поміщики з кріпаків замість панщини; чинш.

обріоть = обріотька — вуздєчка без вудил для прив'язування коня. *Ой, їдь, братко, у службу служити!* Да-

дуть тобі коня вороного, І сидельце з-під злата самого, І попругу — козацьку заслугу, І обрєтєчку з чорнєнького шовку (П. Чубинський); *Укрєли в козака коня; А козака об тїм журба напєла, що на коні обрєтє новісїнька пропєла!* (Л. Боровиковський); *Бодєй же тї коні воронї да ї обрєтє не зносилі!* (Б. Грінченко); *Щє де те лошє, а вжє ї обрєтєчки плєтуть* (прислів'я).

обріос = стільник — 1) (зменшене — **обріосік**) спочатку хустка, шматок полотна, рушник, тепер — скатєрка, настільник; *див. скатєртїна*. *Біліють обрєси стєєю, гра скло весєлкою на них* (М. Старицький); *Нехай застїлєє тїсовїє столи, нехай застїлєє кружчатїє обрєси* (М. Максимович); 2) старовинне білє вкрїття голови замїжньої жінки в лємків, в Гєличинї та на Волинї; схожий на намїтку, але коротший та ширший.

обріучєння *див. заріучини*.

обріучка — кільце з металу (звичайно коштовного), рїдше з дерева, кістки і т. ін.; носять на пальці як символ вїнчєння і шлюбу, як амулет-обрєг від нечистїєї силї і як прикрасу; перетєнь, каблєчка; обрєчка — символ єднаннє родів; золота обрєчка — символ Сонця, що поборєє демонів мороку; вмиваннє водою, в яку покладєна золота обрєчка, за народними вїруваннєями, обрєгєє від грому; вважалосє, що пїднєтї дівчиною без благословєння обрєчка, намїсто, хустка стєють причиною домаганнє змєя, який заманєє цими рєчєми дівчину або ї перєвтілюєтьсє в них; як символ любовного єднаннєя у весільних величєльних пїснєях маємо *мостї* (*див. мїст4*), вимощєні з жуковин (перснів); цей еле-

мент ще бїльше посилює символїку мосту: «Ой через воду та ї через Дунай... Стоять мостоньки калиновї, Калиновї, покошенї, Покошенї жуковинами»; кругла форма обрєчки символїзує безперєрвну, тривалу й вїрну любов мїж подружжєям. *Микола, Микола, даї мєні обрєчку, А на тобі сїбїний перстєнь на білує ручку* (П. Чубинський).

обрєд — сукупнїсть установлєних звичєє (або церквою) дїй, пов'язаних із побутовими традицієями або з виконаннєм релігійних настанов; старовиннї обрєди пов'язанї з релігійним свїтоглядом і культєм первїсної людини (*див. жєртєва І, трєба І*); язичницькї обрєди жєртєвопрїношеннєя перєвтілюєлиєся в звичєї принесєннєм до церкви парафієями рїзних дарів (наприклад, кануну і кутї, пасок і крашанок, рушників, полотна, хусток тощо); шєдрою жєртєвою боговї здавна служили пирї і бенкетї (наприклад, княжї пирї із скоморохами за часів Володимєра Великого); кожний звичай, що часто повтєрюєтьсє, перєтєворєєтьсє в обрєд; багато з них породжєно стародавнїми вїруваннєями, тому в обрєдах присутнїй магїчний (ритуальний) елемент (наприклад, обрєд ставити горнєтєко води на вїкнї чи на столї, коли в хатї небїжчик, походить із вїри, що душа, вийшовши з тїла, буде обмиватисє в цїй водї); в обрєди перєйшли дєякї закляттєя (наприклад, обрєд «топаннєя рєстєу (сон-трави)», зустрїчі перших птахів тощо). *Весільний обрєд; Обрєд вїнчєння; прикметник — обрєдвїий. Обрєдовї дїєствєя* (обрєдодїї).

обсипаннє — у весільному обрє-

дї — магїчний акт обсипаннєя молодих збїжжєям (у рїзних мїсцевостєях у рїзний час — перед вїдїздом до вїнця, пїсля приходу із церкви, перед вїходом у хату, пїсля входу до хати, пїсля виходу з комори); знєчєннєя цїєї обрєдодїї бачимо в пїснї: «Ой, сип, матїнок, овєсєць, Щоб наш овєсєць рєсен був, Щоб Юрєсько красєн був. Ой сип, матїнок, пшєничку, Щоб нашє пшєничка рєсна була»; якщо порівнювати акт обсипаннєя з актом *засївєння* (*див.*), то вїн символїзує урожай, добробут, багатєство; водночас вїн нагадує заплїднювальний дощ, що мєє викликати плїднїсть землї, а отжє ї людєй, нового подружжєя, нової родини.

обрїрїжини = пострїж[ч]ини = пострїг — старовинний обрєд першого стрїженнєя дитини, якїй мїнув рїк; з Початкового лїтопису довідємоєся, що княжат перший раз стрїгли на п'єтому чи на сьомому роцї; дитину садовлять на розстєленому кожусї вонною доверху або на коноплях (це робить баба-сповитуха, а обрєд пострїжин здійснюють кум — щодо хлопчиків, а кума — щодо дївчаток); волосєя вистрїгаєтьсє з чотирьох сторїн; батько кїдає трєхи грошєй, щоб дитина була багаєєю й щасливою; як культєова подїя приурочувалєся здавна до осїннїх свєят.

обхїд = обхїди — магїчний акт, спрямований на створєннє *чєрївнєго* (магїчного) *кїла* як охоронного знаку вїд нечистїєї силї для рєчї, яку обходєють (хати, худоби, поля, подвїр'єя, чєрєди); вїдгомонами акту обходу є новорїчне водїннєя кози, ведмєдєя, *обрєруваннєя* (*див.*) або

оббігання села, хати голими жінками (культ голого тіла); цей акт мав як сакраментальний (освячувальний) характер, так і суто охоронний.

Овен — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 21 березня — 20 квітня.

овес (зменшене — *овесіць, овесік*) — 1) яра злакова культура з суцвіттям у вигляді волоті, вкритим лускою (рідше голим зерном), а також зерно цієї культури; сяія овес рано, ще в мокру й холодну землю, тому казали: «Сій овес у грязь, то будеш князь», «Сій овес у кожусі, а жито в брилі» або ще: «Казав овес: — Сій мене в болото — буду я золото»; традиційний корм для коней, тому кажуть жартома: «Не хоче, як кобила вівса»; подекуди відвар вівса додавали до купелі немовляти, — «щоб було багатим і плідним, як овес»; здавна рослина символізує плідність, бо має здатність розсіватися (звідси *овес-самосій*), тому відігравав велику роль у весільній обрядовості; подекуди вівсом прикрашали гільце; вівсом обсипали молодих («Мати сина вівсом обсипала, Вівсом обсипала, шастям дарувала: — Пошли, Боже, шастя, як овес рясно!»); у весільних піснях пшениця — наречена, а овес — наречений; рясний вівсяний колос був традиційним символом гарного роду: «А в полі да овес рясен, А в нас весь рід красен»; «Ой сій, мати, овес на наш рід увесь»; про стійкість рослини свідчить така приказка: «Овес і кризь личак проростає»; разом з тим рослина вважалася малопоживною: «Вези овес хоч до Парижу, а не буде з вівса рижу»;

вівсяний хліб вважався голодним. *Кидай овес у грязюку, ячмінь у пилюку, жито — в ріллю* (приказка); *Овес виліг, а жито не сходить* (приказка); *Вечір у трюх кожухах, та вітру боїться* (М. Номис); 2) **шити на овес** — у народній вишивці — шити крупними стіжками; 3) тільки **овесік** — рід узору в народній вишивці.

овечка, овеченька, овечечка, див. вівця.

овечки Христові див. вівця2.

овид див. обрії.

Овесь = Окесь = Осінь = Усень — 1) у слов'ян — язичницьке божество, яке, за народними уявленнями, запалювало сонячне світло; за дохристиянськими віруваннями, бог поліття й осені, врожаю й статків; зображувався у вигляді вершника на коні; свято Овсеня відбувалося по закінченні всіх польових робіт і тривало до свята Коляди; Овесь уособлювався в образі вершника на коні з багатьма плодами та пучками сухих квітів у руках; разом з Божественним суддею він розподіляє земні дари між смертними: одним дає багато, з надлишком, а в інших забирає навіть найнеобхідніше; одна з обрядових пісень закликає доброго молодця Овсеня приїхати на свині: «На чім йому їхати? На поросятчій свинці. Чим поганяти? Живим поросятком» (це може бути пов'язане з тим, що на Коляду можна вже було споживати м'ясо — свинину й поросятину); в іншій пісні він має їхати по місточку: «Мосточок містила, Сукном кривала, Цвяхом прибвала, Ой Овесь, Ой Овесь! Кому ж, кому їхати По тому місточку? Їхати там Овсеню та Новому року. Ой Овесь, ой Ов-

сень!»; 2) (з малої літери) **овесь** = **усень** — старі назви першого дня весни (1 березня); 3) (з малої літери) **овсень** = **усень** — жартівлива пісня, яку співають у Святвечір під вікнами тих людей, які не користуються загальною повагою громади; 4) (з малої літери) **осінь** (*див.*).

Овсяниці день — народна назва церковно-календарного дня Святих Андріана та Наталії, що припадає на 26 серпня/8 вересня; М. Гоголь у своїх записах з фольклору пише, що у Волинському повіті, коли жнива завершуються збиранням вівса, жінці несуть вівсяний сніп, супроводжуючи свої шістьма піснями; цей сніп ставлять у *сїтки* (красний кут, покуть) під образи (боги), господарі сідають з гостями за стіл, на якому головною стравою є *дѣжень* (толокно, замішане на кислому молоці або на воді, підсоложене цукром).

огірок — 1) (зменшене — *огірочок*) овочева городня рослина родини гарбузових із сланким стеблом і невеликими довгастими плодами; плід цієї рослини; народна етимологія пов'язувала огірки з ознакою *гіркий*, тому в народній поезії вони символізують горе, сльози: «Посадила огірочки близько над водою, Поливала огірочки дрібною сльозою»; з іншого боку огірок символізує тугість тіла, його здоров'я і красу; пор. в «Енеїді» І. Котляревського: «Не в шутку молодець був жвавий, Товстий, високий, кучерявий, Обточений, як огірок»; молоді огірки символізують молодих хлопців, а жовтяки — старих парубків: «Ой гіркі жупляки, старійтеся, парубки, А в нас огірочки самі зелененькі, а в

нас парубки самі молоденькі»; за віруваннями, огірки й кавуни у сні — на недобре; 2) **огірочки** — рід дівочого весняного хороводу, в якому дівчата беруться за руки, роблячи ніби ланцюг, який в'ється, як огірочне огудиння; при цьому співають: «Зелені огірочки, стеліться, стеліться, чи великі, чи маленькі, не рвітьесь, не рвітьесь».

оглядини = розгляди[ни] — старовинний обряд знайомства батьків молодого (молодої) з помешканням, обійстям, господарством майбутніх сватів; це відбувалося через кілька днів після сватання; якщо батьки обізнані з майновим станом молодого (молодої), то оглядини зводилися переважно до застілля та обговорення деталей весілля. У *суботу заслав Чинка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чинки* (Панас Мирний); *На розглядини їдуть батько й мати молодої, брат* (Б. Грінченко); [Т е т я н а:] *то ти ж її [молодої] привезеш, покажеш? Може б, ми з старим поїхали на оглядини: так годиться* (І. Карпенко-Карий).

огненний бугало — одне із замовлянь, спрямованих на паління, сушіння і т. ін., а також прикликання любовної гарячки (*див. ще змії*); ось його текст: «Добривечір тобі, огненний бугало!» — «Здорова, хрещена, народженна, молитвяна раба Божа дівчино!» — «Куди ти летиш?..» — «Полечу ліси палить, а землі сушить, а трави в'ялить» — «Не лети ж ти, огненний бугало, ліси палить, землі сушить, а трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір. Де ти його спобіжиш, де ти його заскочиш: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи у вечері, чи у постелі — учепися ти

йому за серце, затоми ти його, запали ти його: щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною народженою, хрещеною, молитвяною, молитвяною Марією, щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помисла мав. Тягніть до мене, народженої, хрещеної і молитвяної дівчини Марії народженого, хрещеного і молитвяного козака Івана!»

огонь див. вогонь.

огорожа — межа «свого» і «чужого» простору, що захищає (реально і символічно), оселю, господарство і двір від зовнішніх небезпек, від ворожих сил, тим самим творячи ніби окремий світ; у різних місцевостях зводили різні огорожі — дерев'яні (у тому числі плотяні), кам'яні, глинобитні чи живоплітні; здавна найпоширеніший тип частоколовий (на ньому дівчата ворожили у новорічну ніч розмахами рук — парну чи непарну кількість останній розмах охопить і прямі чи криві там кілки чи штахетини будуть); забороняється ставити огорожу на Благовіщення, напередодні Великодня та в Русальний тиждень, бо це може проковувати посуху; обов'язковим елементом огорожі були ворота (брама), хвіртки й перелази; огорожі як обереги мали відворотну силу, як у приповідці: «Біля двору залізний тин: щоби через цей тин не міг попасти ні лютий звір, ні гад, ні злий чоловік, ні лісовий дід».

Одърчин день — народна назва церковно-календарного дня Святої Дарії 19 березня/1 квітня, коли, за повір'ям, знахарки мали «вилити» з людини причину примовляннями до світлого Сонця і чис-

тої Води; Одарка-Дарія дарує людям літо.

одвіт = **відвіт** — 1) у народному мовленні — відповідь. *А ти їй дай такий одвіт — яка чудова майська ніч (пісня); Тільки друг не шле одвиту, Ні привіту, ні слівця* (А. Малишко); фразеологізми: **давати відвіт** — відповідати на запитання, а також за вчинки, дії; **оддавати одвіт** — відповідати; 2) відповідальність. *Сім бід — один одвіт* (М. Номис).

оденки = **оденьки** — у народному побуті — групові денні зимові роботи жінок та окремих дівчат, коли снували пряжу, шили, вишивали та ін.; після закінчення роботи влаштували спільне пригощання.

одін — назва числа 1 та його цифрового позначення; означає центр, від якого певною мірою протиставлені *лівий / правий, верх / низ*; центр світу — Сонце, єдине в своєму роді світило; звідси початок, верх, бог; сам-один стає тим, хто звідує долю, роковану багатьом; це проникнення в сутність чогось, в інші світи, в старі й нові виміри; у казках герой висмикує по одній волосині, і вони стають для нього ключем сходження на інший щабель.

од(від)міна = **од(від)мінник** = **од(від)мінок** = **од(від)мінча** — за народними віруваннями — дитина-виродок, дитина-чортеня, якою нібито підмінили людське дитя; такою звичайно вважали дитину, хвору на рахіт.

однодінний рушнік див. рушнік4.

одноженство див. жінка2.

одолян = **одолень-трава** = **валеріана** — багаторічна трав'яниста

рослина, з корневищ і коренів якої виготовляють лікарські настійки, що використовуються як заспокійливий і тонізуювальний засіб для серця та центральної нервової системи; назва мотивується віруванням народу в те, що трава «долає» всяку нечисту силу; ще в старих «травниках» зазначається, що хто знайде одолень-траву, той «вельми себе талант обряшет на землі»; використовували як оберіг сім'ї та дому; охороняє від хвороб: «Якби не тоя та не одолян, ходила б хвороба, як пан»; визначається як любовний напій; ті, хто відправлявся на чужину, мали пастися цією травою: «Куди не піде, багато добра знайде»; відомим є заклинання перед далекою дорогою: «Іду я в чисте поле, а в чистім полі росте одолень-трава. Одолень-трава! Не я тебе поливав, не я тебе породив; породила тебе мати — сира земля, поливали тебе діви простоволосі, баби-самокрутки [віші діви]. Одолень-трава! Одолій ти злих людей: лихо б на нас не думали, погано не мислили; прожени ти чаклуна, ябедника. Одолень-трава! Одолій мені гори високі, долини низькі, озера сині, стрімкі береги, ліси темні; пеньки й колоди... Заховаю я тебе, одолень-трава, біля самого серця, на всій путі і на всіх дороженьках».

одправа див. відправа.

одружвання = **побрання** — єднання, парування через шлюб, вінчання (від старого «ставати од-ному дружиною» — про чоловіка та жінку; звідси у весільному обряді однокореневі — *дружко, дружка, дружба*); дієслова: **одружувати[ся]** = **одружити[ся]** = **побратися** — відповідно «єднати[ся],

парувати[ся]»; досить поширеними були форми, що відповідають одружванню чоловіка (*женіння*) і жінки (*віддавання, віддання*) зокрема. *Ми вкупці колись росли, Маленькими собі любилися, А матері на нас дивилися Та говорили, що колись Одружим їх* (Т. Шевченко); *Удова, що бажає вдруге одружитися, надіва червоний очіпок* (М. Номис); *Доки не поберуться, любляться, а як поберуться, то судяться* (М. Номис).

одуд = **відвуд** — невеликий птах з довгим чубом, загнутим донизу дзьобом і яскравим строкатим забарвленням; вважався «нечистим» птахом (його ще називали *смердюха, смердюх, воняк, гідко*); у руки одуда не беруть; за бажання стаги пташиним богом покараний Всевишнім як нахаба: «Бути тобі смердючим одудом. Лети й кричи: «Худо тут!»; стук одуда в кут хати — смерть, у вікно чи двері — на мороз або дощ; у людини виросте зоб, якщо дивитися на одуда; крик одуда «Худо тут, худо тут» пророкує неврожай, а крик «Буду тут, буду тут!» — урожай.

одяг: вивертання одягу (див.).

ожелель = **ожеледиця** = **ожелєда** — тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах і т. ін.; як і інші, є зимовою росою, яка колись звалася *морбозом*; здавна, як і всі природні явища, персоналізується, тому кажуть: «Упала ожеледиця». *Вночі і ожелель, і мряка, і сніг, і холод* (Т. Шевченко); *Не зайдя у в полонинку, бо там ожеледа* (коломийка).

озеро (зменшені — *озєрце, озєрєчко*) — природна або штучна заглибина, заповнена водою; у народній пісні озеро — символ гос-

поди, подвір'я: «Межи двома берегами вода каламутна, Межи двома озерами рибка баламутна» (рибка тут — дівчина); як озеро оточене берегами, так обійстя *огорбожею* (див.). *Хай тобі риба й озеро* (М. Номис); *Ой, у полі озерецько, там плавало відеречко* (пісня).

озимина — сходи або посіви однорічних злакових сільськогосподарських культур (пшениці, жита, ячменю), які сіють восени і називають *озимими*: «Та повів же їх на долину, на пшениченьку, на озиму»; також озимий хліб; протилежне *я р о в н а*.

окіл — простір, що оточує людину; навколишня місцевість, довкілля, околиця. *На весь окіл гукає* (Є. Гребінка); *Не сумуй, що листя сплеться додолу: Знов зазеленіє По всьому околу* (П. Грабовський).

окіян — у народній творчості — океан, море (звідси народно-поетичні *море-окіян*, *окіян-море*); атрибут народних замовлянь; див. **бстрів Буян**. *Кит-риба в окіяні* (П. Чубинський); *Буйні вітри! Возьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть ви її за окіян-море* (П. Чубинський).

око (мн. *оці* = *вічі*; зменшено-пестливі — *оченята*, *оченьки*, *очіці*, *віченьки*) — 1) орган зору в людини, у всіх хребетних тварин та деяких безхребетних; також погляд, зір і в переносному значенні — піклування, догляд; у народній естетиці символізують привабливість, красу («Чорні брови, карі очі», «Виплакала карі очі за чотири ночі», «Які очі, така й врода»), людську сутність («Очі — дзеркало душі», «Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі», «Людське око бачить

глибоко»), владу («Очі грають, зуби скакають»), розум, проникливість, пильність («Око, око, не дивися так глибоко», «Очима і стріляє, і молить, і благає», «Невчене око загляне їм в душу глибоко-глибоко», «Зіркі очі бачать і вдень і вночі»), жадібність («Бачить око, да зуб не їме», «В нього те око бачить, на яке дають», «Ів би очима, та душа не приймає»), заздрощі («Очі завидюші, руки загребуші», «Як заздрісне око, то ціле тіло терпить»), нахабство («Лізе в очі, мов оса (як сновида)», «Безсоромні очі все переключують», «Як сіль в очі встрияв»); у народі вірять в добре і лихе (погане) око; *світле око* — чисте сумління; погані очі — безсоромні, «все перелупають», їх «і сором не бере»; про погану людину кажуть: «Псові очі, а чортові душу продав»; за повір'ями, «праве око свербить — радіти, ліве — на сльози», погане (недобре) око (отже завидюще) може зурочити, як у Панаса Мирного: «Боїшся, щоб не зурочив... У мене не такі очі»; звідси сполучення з *лихого (поганого) ока*, з *лихих (поганих) очей*, тобто з погляду, який може зурочити, принести нещастя, наприклад, у Г. Квітки-Основ'яненка: «Явдоха узяла води, нашептала над нею, збризнула його [сотника] тою водою, далі злизала язиком хрест-нахрест через вид, щоб з очей чого не сталося»; об'єкт численних вірувань і повір'їв; за допомогою ока людина може вплинути на долю іншої людини, особливо негативно (звідси *зочити*, тобто нашкодити, навести вроки за допомогою очей, погляду); оком дня наші предки називали Сонце, очима ночі — Місяць і зорі, і, навпаки, людські очі порівнювали із Сон-

цем і Місяцем; з очима ототожуються вікна, пор. народну загадку про око: «Стоїть палата, навколо мохната, одне вікно, і те мокре»; різнокольорові очі — ознака належності до нечистої сили; особливі властивості приписують очам деяких тварин: заворожувальну силу має погляд вовка, коли він першим подивиться на людину; погляд жаби наводять причину або випадання зубів; магічну силу мають косі очі зайця, вони можуть зурочити, наслати безсоння або сонливість, викликати пожежу; народний афоризм «Очі не бачать — серце не болить» виражає силу впливу зорових вражень на почуття людини, пор. синоніми: *очі важкі, вогнінні, гарячі, глибокі, гострі, іскрісті, променісті, пронизливі, сяючі, яскраві; погляд бездбний, блискучий, важкий, відкритий, гарячий, гіпнотичний, глибокий, гнівний, гордий, гострий, жагучий, журиливий, зіркий, іскрістий, палкий, пекучий, плюменючий, променістий, шалений. В очі лис, поза очі біс* (прислів'я); *В чужім оці порошинку бачиш, а в своїм і поліна не примічаш* (прислів'я); *Не доглянеш оком, то вилізе боком* (прислів'я); *Рученьки тернуть, злипаються віченьки* (П. Грабовський); *Лізе в вічі мов оса* (М. Номис); *Соньки-дрімки у віченьки* (М. Максимович); у сполученні: *Геть з-пед очей!* — уживається як лайливий вираз на означення бажання негайно прогнати, вигнати когонебудь, аби його більше не бачити; *З очей сталося* — зочено, зурочено; *І в вічі не бачити* — ніколи не бачити або не мати чого-небудь; *мороз з очима* — сильний мороз; *позичати в сіркі очей* — соромно в очі кому-небудь дивитися; 2) **Все-**

відящес (Недремне, Ббже) **Око** — *Бог* (див.); Недремне Око — це й іконописний сюжет з немовлям-Христосом з розплющеними очима на гронах винограду в білій сорочині; Оком Божим називали й Сонце. *А ти, Всевидящес Око! Чи ти дивилося звисока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників святих* (Т. Шевченко); 3) **вбвче око** — за народними повір'ями, «погане», «зле» око, що має недобрый вплив на все, чого тільки торкнеться: подивиться на дерево — воно враз засихає; погляне на свиню з поросятами — вона неодмінно їх з'їсть; подивиться на курчата — вони вздихають; недобре око спричиняє хвороби, збитки й різні нещастя; це не залежить від волі людини; такі очі бувають під густими зрослими бровами і самі чорні (кажуть: «Бійся чорних та карих очей»), вирячені або запалі, косі, заздрісні; йде повір'я від спекотного блиску сонячного ока, що спричиняє посуху, неврожаї та хвороби, від блискотливого ока Перуна, що насилає смерть і пожежі, від злих очей нечистої сили; 4) стара одиниця ваги (1,2 кг), а також міра об'єму хмільних напоїв (1—1,5 л); пляшка такого розміру; після назви десятків — число один (двадцять з оком — 21); 5) **воробяче око** (див.).

оковита = **оковітка** (від лат. *aqua vitae* — «вода життя») — старовинний алкогольний напій — міцна горілка високого гатунку; взагалі горілка, за народною етимологією, асоціюється з оком, пор. від міцної горілки — «очі рогом лізуть». *До шинкарки тягла, Три кварта непростой горілки — оковити узяла* (пісня); *Благослови мене, батьку,*

оковитої напитися (М. Максимович).

околот = **околіт** — сніп перев. житньої соломи, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаним після обмолоту (звичайно для вкривання даху); також кілька таких снопів (перев. 7—8), зв'язаних до купи; у сполученні: *молотити в околот* — молотити (ціпом), не розв'язуючи снопа; *околотити хату* — покривати хату околотом.

окраєць (зменшене — *окрайчик*) = **цілушка** — скибка, відрізана від непочатого окраю хлібини; існує народна прикмета, — хто їсть початок хліба, його край, цілушку, того будуть цілувати дівчата й хлопці. *На покуті, під жовтим настільником, лежав окраєць черстої остюкуватої пшаниці* (Л. Яновська).

оксаміт — 1) тканина з густим коротким ворсом із натурального шовку, вовни або льону; використовується на Русі здавна (згадується в Іпатіївському літопису та «Слові о полку Ігоревім»); козаки ходили «в червоних штанах оксамитних» (Т. Шевченко) та в оксамитових жупанах; ознака багатства, розкоші, заможності. *Чорним оксамитом руки вкрила* (П. Чубинський); *У золоті, в оксамиті, мов та квіточка укрита, росла я, росла* (Т. Шевченко); 2) народна назва *брликів* (див.). *Оксамит, півники, любисток, Нечоси-панночки цвіли* (пісня).

Оксанин день — 1) народна назва церковно-календарного дня 24 січня/6 лютого, який ще називали *Оксані-Веснопривісниці* (-*Напівзимниці*, -*Напівгодувальниці*); корму для худоби було вже обмаль, тому давали сіно тільки ягнятам, телятам, а корові — лише перед

доїнням; за прикметами, якщо на Оксани гарна погода, то й весна буде на славу; яка Оксана, така й весна; 2) **Оксана** (можливо, від грецьк. хеніа — «гостинність»; зменшено-пестливі — *Оксанка, Оксанонька, Оксаночка; Аксіота, Аксіотка, Аксіотонька, Аксіоточка; Оксєня, Оксіня; Ксєня, Ксєнонька, Ксєночка, Ксєненька, Ксєнечка, Ксана, Ксанка, Ксанонька, Ксаночка; Ксіота, Ксіотка, Ксіотонька, Ксіоточка*) — українізоване християнське жіноче ім'я, оспіване в народній творчості: «Мати Оксану родила, Місяцем обгородила, Сонечком підперезала, На село виряджала»; «Ой заручена та й Оксанка, заручена, Дала свою білу ручку на заруку. — Ой ручко моя, білесенька у батенька, Ой чи будеш ти така білесенька у свекорка?». *Ішла Оксєня на посад* (весільна пісня); *Там Оксєня красу сіє, розум садить* (пісня); *Попід гаєм, мов ласочка, Крадеться Оксана* (Т. Шевченко).

Оксень див. Овсень.

Октбїх — книга церковних пісень для восьми голосів у православному богослужінні; восьмигласник; сучасний вигляд Октоїх зберігає з часів Ярослава Мудрого.

окунь — прісноводна хижа риба родини окуневих зеленувато-жовтого кольору, з чорними поперечними смугами і червонуватими нижніми плавниками; виступає символом сонливої людини, сонка; за народною етимологією, слово *окунь* наближається до *куняти*, тому про того, хто куняє, кажуть: «Окунів (окуні) ловить». *Окунь з раком не помиряться* (прислів'я); *Хто слухав, а хто окунів ловив* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ой*

ти, шука бистра, бери окуня з хвоста! (приповідка).

окуп див. вікуп.

оладки (одн. *оладка* і *оладок*) — українська національна страва — невеликі товсті млинці з учиненого тіста; обрядова їжа в Сиропусній тиждень — на Масницю.

Олєкси див. Тєплій Олєкса.

Олєнин день — народна назва церковно-календарного дня Святої Єлени 24 травня/3 червня; у народі цей день ще звали *Олєни-Льоносійки*, бо свята Олена і святий Костянтин «радять» сіяти льон, гречку, ячмінь, пізню пшеницю (кажуть: «Олена з Костянтиним льон сіють»); льон вродиться добрим, якщо його сіяти із фартуха: чоловік надіває фартух і сіє, а за ним іде жінка в червоному; прогнозували погоду, — якою буде Льоносійка, такою видається й осінь — сонячною чи дощовою.

олива = **оливка** = **оливкове дерево** — 1) вічнозелена субтропічна рослина родини маслинових з їстівними плодами, з яких одержують харчову й технічну олію; маслина; за грецькою міфологією, оливкове дерево — символ миру; згадується також у Біблії; 2) тільки **олива** — нижчий ґатунок олії з плодів цього дерева, яку використовують для освітлення (перев. у лампадах); також стара назва мастила. *До чистої води олива не пристане* (прислів'я); *Не доливай оливи до вогню* (приказка); *Олива і правда все виводять наверх* (приказка); *Оливою вогню не вгасиш* (прислів'я).

оливна гілка див. гілка2.

Олімп — гора в Греції, на якій, за віруванням стародавніх греків, жи-

ли боги і також зібрання, сонм богів; метонімічно — символ неба, а пізніше — висоти взагалі (зокрема суспільного становища людини); **олімпієць** — небесний бог, мешканець Олімпу. *Щось величне й гарне встає перед очима: давній Олімп з богами, закутаний в імлу* (І. Нечуй-Левицький). *Вже по дорозі до Салонік з правого боку весь час стояв перед нами Олімп* (М. Коцюбинський).

олія: давїти олію — народна гра, інша назва — *тісна* (*кісна*) *баба* (див. *баба10*).

олтър див. вїтър.

оман — багаторічна трав'яна рослина родини складноцвітих з цілісними, черговими листками і жовтими квітками; використовується в народній медицині; народна назва — *дев'ясїл* (див.); рослину клали в купіль новонародженого, нею лікували коросту.

омана див. обман.

омелїх — невеликий лісовий птах ряду горобцеподібних з яскравим оперенням; жовтоногий дрізд.

омофөр — частина убрання священної духовної особи (єпископа, архієрея та ін.), що накидається на плечі; взагалі покров (піднесено); символ піклування Христа, його угодників, апостолів, святих, мучеників і всіх святих про спасіння людей; особливою славою позначається омофор-покрова Богородиці; її покрову всього християнського світу своїм небесним омофором і святкують у свято Покрови.

Онїсим-Вївчарник — народна назва церковно-календарного дня 13/26 лютого; у цей день виносили

колись під світлі зорі прядиво, — «щоб гарно вівці окочувалися-ягнилися».

Онїсія-Шлуночниця — народна назва церковно-календарного дня 31 грудня/13 січня; у цей день готували свинячі та ін. нутроші, врожали на них на врожай.

онук (онўка) = внук (внўка) = онук (унўка) (пестливі — *онучá (внучá, унучá), онучáтко (внучáтко, унучáтко), онученя (внученя, унученя), онучок (внучок, унучок), онучка (внўчка, унўчка), онучечка (внўчечка, унўчечка)*) — 1) у родовій ієрархії — син (дочка) сина або дочки. *Оце тобі, татку, за твою науку: сядь собі у запічку, колиши онуку* (приповідка); 2) **онуки (внўки; онучáта, внучáта)** — нащадки. *Жили наші діди — не знали біди; стали жити онуки — набралися муки* (М. Номис); *Золотого Тамерлана онучата голі* (Т. Шевченко); 3) **внўки Даждьбожі** — про Даждьбожого внука згадує «Слово о полку Ігоревім»; І. Срезневський під ним розуміє князя Володимиря, якого називали *Красне Сонецько*; Ф. Бусласєв говорив, що внуками Даждьбожими були князі як такі; образно — нащадки взагалі, народ.

Онўфрїй (Онўпрїй, Онбпрїй) Преподбнїй — народна назва церковно-календарного дня 12/25 червня; пора літнього сонцестояння, тому кажуть: «Онопрїй — небо підопри»; дівчата рвали польові квіти для прикрашання образів, маковим листям натирали щокки, — «щоб рум'янець не сходив»; вважається, що Онўфрїй був кровителем квітів; О. Воропай записав легенду про боротьбу Онўфрїя з Морозом, щоб той не зачіпав квітів; Мороз його не слу-

хав і приморожував собі квіти, тоді Онўфрїй розсердився і ударив його обухом по голові, відтоді Мороз хворіє аж до самого Спаса, а квіти цвітуть і одцвітвають не замерзаючи; на Онўфрїя закінчуються солов'їні трелі, — «соловей ячмінним колосом удавився»; цей день, за церковним календарем, — ще й день Преподобного Петра Афонського, або по-народному *Петрá Поворотá*, про якого теж кажуть, що «за Петра Афонського сонце повертається на зиму, а літо — на жару, сонце вкорочує хід, а місяць прибуває», «соловейко співає до Петра», «зозуля кує до Петра, а потім мандрикою вдавиться», «від Петра красне літо».

онўча (зменшені — *онўчка, онўчечка*) — шматок звичайно білого полотна або вовняної тканини, яким у селянському або солдатському побуті обгортали ноги замість шкарпеток; фразеологізм: *буча за онўчу* — про великий галас, шум знічев'я, сварку з дріб'язкового питання. *Хвалилися гайдамаки, на Умань ідучи; «Будем драги, пане-брате, з китáйки онучі»* (Т. Шевченко); *Ми тут вам не надокучимо: онучечки пересушимо* (Б. Грінченко).

Опанás-Ломонóс — народна назва церковно-календарного дня 18/31 січня; кажуть: «Опанас-Ломонос швидкий на мороз»; 5/18 липня також день Опанаса; народне свято Місяця, коли дивитися на нього — сил набиратися.

опанчá (знижене — *опанчїна*) — старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща. *Ой скину я опанчу, тобі ніжки заверчу* (пісня); *А з кремезного плеча Висне з травною торбина І широка опанча*

(Я. Щоголев); *Опанчина рогожова — поясина хмельова* (приказка).

опахáло — старовинне віяло, перев. великих розмірів (з гілок, пир'я та ін.), яким у спеку обвівали сановитих осіб.

опашень — старовинний просторий довгополий каптан з короткими широкими рукавами.

опеньки — різновид їстівних грибів, що ростуть перев. біля пеньків (звідси назва); символічно заступають м'ясо, тому приказували, п'ючи до м'яса: «Роди, Боже хліб, а до хліба опеньки, щоб до статка ходили»; насправді ж опеньки заступити м'ясо не можуть, тому іронізують: «Велике діло — опеньки!» або «Голодному й опеньки м'ясо»; з опеньками пов'язують прикмету, — «Як багато опеньків, то жито добре вдасться».

опічок — наріжний край печі, де звичайно ставили каганець. *На опічку Маячив каганець* (П. Гулак-Артемівський).

опрїшки — народні месники, учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті і Буковині в другій половині XVI ст. — першій половині XIX ст.; про одного з легендарних ватажків цього руху Олексу Довбуша йдеться в однойменному романі В. Гжицького. — *Гей, браття-опрїшки, налейте до чарки, А до вогню докиньте дров* (пісня).

опрўг див. упрўг.

опўдало = опўд — подоба людської постаті з накинутаго на хрестовину або начиненого соломою старого одягу, яку ставлять у садках і на городах для відстрашуван-

ня хижих птахів; слово пов'язане з лексемою *пуд* — «страх, переляк»; разом з тим щодо людини вживається іронічно, пор. у П. Куліша: «Увійшло якесь опудало». *Отак, бувас, гляньте на ланок, — А там стримить опудало з соломи* (А. Кримський); *Годився б у коноплі на опудало* (Словник Грінченка).

Ор — за переказами, легендарний праотець слов'ян; багато років стояв з піднятими до неба руками і молив Всевишнього, щоб той послав йому синів; Бог послав йому Кия, Щека і Хорива.

орáло — старовинне примітивне знаряддя для обробки землі розпушуванням; рало.

орáнда — стара назва корчми, шинку. *Ходить до оранди горілочка лить* (П. Чубинський).

орáндáр (ж. *орáндáрка*) — стара назва шинкаря, корчмаря. *Ой дай, орандарко, да горілочку квартиру* (П. Чубинський).

орáнка = орáння (від *орáти*) — традиційний спосіб розпушування землі перед сівбою, яке в давні часи здійснювалося *орáлом* (див.); з часів Київської Русі землю почали обробляти *плўгом* (див.); у народних піснях часом символізує війну: «Чорна земля зорана і кулями засіяна, Білим тілом зволочена і кровію сполочена»; у весільних піснях символізує кохання, любовні стосунки молодої пари: «Гей, бояри, ідіть у люди та зрубайте занози, поїдемо орати, новини добувати. Хто новини добуде, той господарем буде». *А що дівоє в полі на оранці, так дідові старимі ноцями за наймитом і не послішишись* (Ганна Барвінок); *Не можуть без плуга і орання хліба їсти* (П. Чубинський);

Хто глибоко оре, той хліба не їсть (М. Номис); *Чи не оре милий плугом?* (пісня).

Оранта («та, що молиться») — Велика Богиня-Мати, поклоніння якій сягає ще часів найранішої доби людського життя на території України, коли тут існував уже культ жіночого божества плодючості; зображення власне богині Оранти дійшли до нас перев. на рушниках: богиня стоїть під куполом святилища з піднятими вгору руками, обабіч неї (дехто вбачає в ній Мокошу) — два вершники на конях; у Софії Київській понад 9 століть неушкоджено постає перед нами на повний зріст мозаїчне зображення Пресвятої Богородиці-Оранти, що має назву *Непоручина Стіна*; можливо, в цій Богородиці предки вбачали правічну богиню Оранту; саме цей образ Оранти, непереможної заступниці нашої, набув великого поширення в іконографії Руси-України; здавна символом небосхилу слугував дах хати; у багатьох регіонах на найвищій його точці кріпили стилізоване зображення богині з піднятими догори руками, а по боках голови коней чи птахів; також кріпили турячі роги як атрибут верховного бога і символ достатку.

оратай — стара назва орача, хлібороба. *Благослови, Господь, ...оратая* (І. Кочерга).

орач — 1) той, хто оре землю; плугатар; також хлібороб; нині сприймаємо як високе. *Де орач від напруженої роботи плаче, там жниця від гарної пшениці скаче* (приказка); *В орача руки чорні, та хліб білий* (приказка); *Орачеві земля — мати, а ледарю — мачуха* (прислів'я); 2) луговий жайворонок.

Орда, орда див. [Золотá] **Орда**.

Ордань див. **Водохрестя**.

орёл — великий хижий птах родини яструбових, що водиться в горах або степах різних частин світу, зокрема і в Україні; цар птахів і володар небес; символізує силу і мужність, тому його образ здавна переноситься на молодого, сильного, сміливого парубка, козака, чоловіка (кажуть: «Орел, а не козак!») або співають: «А козак, як орел, Як побачив, так і вмер»); народні вислови будуються на контрастному зіставленні сміливого орла і полохливого зайця («Краще битися орлом, ніж жити зайцем»), високого злету орла і низького, приземленого — сороки, горобця («Куди орли літають, туди сорок не пускають», «Над пішми орлом і сорока з колом», «Орел не пристає з горобцями»), орлиної зіркості й совиної підсліпуватості («Орел орла плодить, а сова сову родить»); в устах жінки орел звучить пестливим найменням коханого чоловіка, як у пісні: «Ой куди ж ти відїжджаєш, Сизокрилий орле?»; людину, яка тужить за молодими літами, народна пісня порівнює з орлом, що високо літає: «Летить орел понад морем По високій високості. Плаче козак старесенький да по своїй молодості»; орел фігурує у веснянках і купальських піснях як землеробський символ, що є відгомном стародавніх міфів про створення світу: «Що в полі, полі, близько дорозі, Ой там Іван орлами оре, Орлами оре, стрілою сіє, Стрілою сіє, лучком волочить, Лучком волочить да й Бога просить: — Й уроди, Боже, жито густее, Жито густее, волосистее»; разом з тим орли, злі вісники, злі-

таються туди, де чують смерть, кров (у «Слові о полку Ігоревім»: «Орли клетотом на кості зовуть», у Т. Шевченка на могилу, де козацька воля «лягла спочить», «орел чорний вороном літає» — тут простежуємо символіку двоголового імперського орла); як довгожителі птахи нібито здатні до омолодження, пор. у «Лексиконі» Памви Беринди: «Орел — птах, которий на пятсотное лѣто обновляется в источниѣхъ воднѣхъ, паки юн бывает». *Спокойвіку Прометей Там орел карас, Що день Божий довбе ребра Й серце розбиває* (Т. Шевченко — автор використав старогрецький міф, за яким титан — покровитель людей, викрав вогонь з Олімпу й віддав його людині, за що Зевс наказав прикувати його до скелі в Кавказьких горах; орел щодня викльовував його печінку, та вона виростала за ніч знову); *Орли далеко бачать* (приказка).

Орестів день — народна назва церковно-календарного дня 10/23 листопада; цього дня казали: «Орест вдався, як хрест: і на холод, і на голод, і на бездоріжжя, та не біда, аби було збіжжя і вода»; з Ореста чекали міцного насту; цього дня вишановували також *Родіона Криголоба* (народна назва календарного дня).

орій — легендарний орач, оратай, який був сонце- і вогнепоклонником; за фольклорним сюжетом, орачі витіснили первісних гігантів — утілення диких, некерованих сил природи; гіпотетична орійська спільнота зародилася в IV ст. до н. е. в Степовому Подніпров'ї, а згодом пройшла шлях до мезопотамського Шумеру, позна-

чивши його святилищами й курганми.

орлики — багаторічна трав'яниста декоративна рослина родини жовтцевих з поодинокими квітками різних кольорів; інші назви — *павині вічка, оксаліт*; використовуються в народній медицині.

орчик — дерев'яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонки в упряжці; барок. *Величається, як порося на орчику* (М. Номис — про когось, хто чваниться).

осавул — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні XVII—XVIII ст.; як старшинська посада в козачому війську мала власну ієрархію: *генеральний осавул, полковий осавул, артилерійський осавул, сотенний осавул. Беруть коня осавули, товариство зброю* (П. Чубинський); *Молодий гетьман Остриця і старезний Гуля, а за ним полковники, осавули і генеральний бунчужний йшли на чолі сильного війська* (О. Довженко).

осавула — прикажчик у панському маєтку; *осавул* та *осавула* часто вживаються як взаємозамінні синоніми.

осанна (дослівно: «врятуй!») — 1) молитовний вигук стародавніх євреїв і християн. *Загуло у Віфілії на майдані: — Месія! Ісус! Осанна!* (Т. Шевченко); 2) уславлення кого-, чого-небудь; слава, хвала; у сполученні: *співати осанну* — славити, хвалити.

освячення — церковний обряд, що символізує очищення чого-небудь від греховності, надання чомусь чистоти, святості; освячували господу, обійстя, домашніх тва-

рин, город, пасіку, криницю, воду; у Великдень освячували паски, крашанки та іншу обрядову їжу; на Різдво цей обряд здійснювали над кутею; залишки від освяченого (наприклад шаралупи від крашанок) кидали у воду, яка, вважалося, ставала цілющою, або палили у вогні; обряд ще дохристиянський, наприклад, освячення води, яку беруть з місця, де сходяться три річки; цю воду проливають через полум'я в підставлену миску; така вода нібито має велику цілющу силу на хвороби та вроки (пізніше такою цілющою водою стала йорданська).

осел див. віслюк.

«оселідець» = **чупріна** — 1) старовинна чоловіча зачіска у вигляді довгого пасма волосся на голеній голові (перев. у запорозьких козаків); звичай на таку зачіску започаткував князь Святослав; Лев Диякон у своїх нотатках близько 990 р. про князя Святослава пише: «Середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний (вищий) рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре збудований»; москвини звали «оселідець» «охлом», що і стало згодом зневажливою назвою українця. *Знати їх [запорожців] було... по довгому оселідецю з-під шапки* (П. Куліш); *А поперед отаман Веде, куди знає... Закрутивши чорні уси, За ухо чуприну, Підняв шапку — човни стали* (Т. Шевченко); 2) тільки **чупріна** (зменшено-пестливі — **чупрінка, чупрінюлька, чупрінючка**) — взагалі

волосся на голові людини (перев. у чоловіків); чуб, шевелюра. *Як тільки пан із паном зазмагався, Дивись — у мужиків чуприни вже трищать* (Є. Гребінка); *Хотіла збудить Петра, ...смикала за чуприну, а він лежить, як колода* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізм: **водити за чуприну** — верховодити (перев. чоловіком); бити. *На що тому жінка молода, кого й стара за чуприну водить!* (М. Номис).

оселя — приміщення для проживання людей, помешкання разом з двором, господарськими будівлями і городом; садиба. *Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу* (Т. Шевченко).

осіка (зменшене — **осічка**) = **осіна** = **осичина** — листяне дерево родини вербових; тополя тремтяча; за біблійною легендою, ця особливість дерева пояснюється тим, що воно прийняло Іуду і на ньому він нібито повісився; через це осіка вважається нечистою, проклятою, вічно дрижить і без вітру тріпоче (звідси народна назва — **трепета**), а люди жахаються її та оминають; можливо, тому кажуть: «Осіка сама собі дує, сама горить, сама собі воду носить»; дерева боїться нечиста сила, тому по ночах радили ходити з осиковою палицею; коли по ночах ходить мерльєць, треба вбити йому в могилу осиковий кілок (пор. у поемі Т. Шевченка «Відьма» «громадою Без попа сховали І в могилу осиковий Кілок забивали. А дівчата уквітчали Могилу квітками І осіку поливали дрібними сльозами. І виросла на могилі Осіка заклята. Отам відьма похована»); вживали осичину і в лайці, — «нехай йому осичина!», «а матері твоїй осичи-

на!»; дерево символізує сум, тугу (від того, що тремтить і стогне): «Ой осіко, осичино, не шуми на мене. Ти, мій милий, чорнобривий, не сварись на мене!»; з деревом пов'язана прикмета, — «на осіці бруньки великі — урожай ячменю радуватиме». *Правда твоя, що на вербі — еруші, а на осіці — кислиці* (приказка — про нісенітницю); *Нехай йому осіна* (М. Номис); *З осичини не роблять коліс* (М. Номис).

осінь — 1) пора року між літом і зимою, що характеризується скороченням дня, поступовим похолоданням, відльотом птахів у вирій, скиданням рослинами листяного покриву і т. ін.; у народі цей період пов'язують з достатком, тому осінь порівнюють з матір'ю («Осінь — наша мати і жebraка нагодує»); в що пору нікому не загрожує голод («Восени і в горобця с пиво», «Восени і заєць вгодований», «Осінь сумна, а весело жити»); осінь з хлібороба спитає, що він робив цілий рік («Осінь усьому рахунок веде», «Курчат восени лічать»); це пора підготовки до тривалої зими і голодної весни, — «осінь каже: — Бери, бо як зима прийде, хоч і схочеш узяти, то не візьмеш», «осінь збирає, а весна з'їдає», «восени багач, а навесні прохач»; з осінню пов'язані народні прикмети, — «осінь дощова — на врожай», «як погідна осінь, то буде остра зима», «коли восени літає багато павутини, на той рік урожайне літо буде»; на Гуцульщині осінь звали Святим Дмитром за іменем найбільшого святого цієї пори. *Осінь на строкатому коні їздить* (приказка); *Минають дні, минає літо, Настала осінь... шелестить Пожовкле листя* (Т. Шев-

ченко); *Одна пішла в осінь заміж, а друга в М'ясниці* (А. Метлинський); 2) (з великої літери) див. **Овсень** 1.

оско́ма — неприємне відчуття в роті, зокрема в зубах, від надто кислої їжі, питва («Адам з'їв кислотку, а в пас оскома на зубах»); у Біблії — кара за гріхи, за неподолану спокусу, неприємні наслідки нерозважливого вчинку; той самий смисл мають і українські прислів'я: «Хтось наївся квасу, а на мене оскома напала»; коли кажуть: «Ще мені на зубах оскома», то шкодують за вчиненням.

ослін (зменшені — **ослінець, осліничик, ослі́ник**) — у сільській хаті — коротка переносна кімнатна лава для сидіння. *Сидить батько кінець стола, На руки схилився; ... Коло його стара мати Сидить на ослоні, За сльозами ледве-ледве Вимовляє долі* (Т. Шевченко); *Хмельницький сів на дубовім ослініці край вікна* (І. Франко).

ослячі вуха див. **вухо** 2

осока́ — багаторічна болотна трава родини осокових із довгими гострими листками; у Т. Шевченка символ занепаду: «З того часу ставок чистий заріс осокою»; співають: «Очерет, осока, чорні брови в козака»; див. ще **очерет**.

осокі́р (зменшено-пестливе — **осокорі́к; зарості осокора — осокорні́к**) — високе листяне дерево родини вербових із довгими гострими листками, рід тополі; окраса українського села, битих шляхів, алей. *Побрела [Гайка] через неглибоку, чисту, як сльоза, течійку, що бігла попід вербами ряними та осокорами високими* (Б. Грінченко).

осоння = **осо́нь** — незатінене міс-

це, що освітлюється та обігривається сонцем; у сполученні: **на осонні** — проти сонця, на місцині під сонцем. *На осонні вже стало жарко* (З. Тулуб).

осот — дворічний або багаторічний бур'ян родини складноцвітих; особливо шкідливий для городніх культур; у народі помічено, — якщо влітку багато польового осоту, зима буде холодною, якщо багато шавлю — теплою; за легендою, рослина, яку посіяв Сатана замість вівса, тому є господою чортів. *Пустити осот в огород — огірків не буде* (М. Номис); *Вчасно не виполеш — осот потім не вибереш* (прислів'я).

останній — у народній поезії — найважливіший, найвагоміший; у народних казках про богатирів найсильніший, наймогутніший проявляє себе наостанок; відомою є концепція в світовій літературі *останнього бою* добра зі злом (в українській літературі її спостерігаємо в творчості Лесі Українки); своїм корінням вона сягає ідеї Божої ласки й водночас Божого гніву.

остень = **ост** = **ость** = **спіса** — 1) риболовецьке знаряддя, схоже на вила, з зазубреними різками для утримання настромленої риби. *Б'ються соцькі й розсильні, Б'ються й рибаки, Водять шинури край пролому, Ості і гаки* (С. Руданський); *І от прямує він, узавши гострі ості, На став* (М. Рильський); 2) тільки **ост**, **ость** див. **остюк**.

острів Буян (Киян) — міфопоетичний образ весняного неба; має велике значення в народних переказах: чародійне слово замовлянь, звернене до божеств, здебільшого починається зі слів: «На морі на окіяні, на острові Буяні»; на цьому

острові перебувають усі могутні сили весняних дощів, гроз, громів, бур; тут і змії, усім зміям старший, і віщий ворон, усім воронам старший брат, який кліє вогненного змія, і птах із залізним дзьобом і мідними кігтями, і бджолина матка, усім маткам старша, і черепаха, усім гадинам старша; на цьому острові живуть діва Зоря та бог Перун; сюди зверталися наші предки, прохаючи вищі сили вилікувати їх від ран і хвороб, дарувати снагу, принести щастя в любові; в одному із замовлянь ідеться, що на острові Буяні стоїть береза — кроною донизу, корінням доверху, а на тій березі сидить Богородиця, якій приписували владу над грозою, посилення дощу і владу над земними врожайми.

ость див. **остень**.

остюк (зменшене — *остючок*; збірні — *остюччя, остюкі*) = **остяк** = **ост** = **ость** — довгий шетинистий вусик на колосковій лусці у багатьох злаків; найбільші остюки на ячмені; ознака бідності, низької якості. *Чорний хліб з остюками* (Панас Мирний); *Вівсяної половиці та й не хоче їсти, а яшная з остюками буде в язик лізти* (П. Чубинський).

осьмий день — восьмий день оновлення; якщо в земному житті рахунок днів тижня ведеться «по седмиці», то «осьмий день» розпочинає інший вимір часу, який є знаменням воскресіння і життя вічного; у восьмий день був обрізаний і воскрес Христос, у цей день християни мають робити ритуальні обрядодії (приносити новонародженого в храм для ім'янаречення, молодим приходити в церкву зняти вінці); у восьмий

день очищаються, наприклад в *Обліваний понеділок* (див.).

осьміна = **осьмуха** (**восьмуха**) = **осьмушка** — 1) давня міра хмільних напоїв і сипких тіл, що дорівнювала восьмій частині більшої міри (кварти, відра, бочки та ін.). *А Наум в шинок зайхав, випив там осьмину* (пісня); *Хто пив тут більш од усіх сивухи І хто пив разом три осьмухи, То той Енеєві був брат* (І. Котляревський); 2) народна міра землі, що дорівнює восьмій частині десятини; 3) тільки **осьмуха** (**восьмуха**) — восьма частина фунта. *Як дві осьмусі, то й чвертка, а як чотири осьмухи, то й буде півхушта* (Словник Грінченка).

отáva = **отáвиця** — трава, що відростає на місці скошеної; символ оновлення. *На припоні коні отаву скубуть* (Т. Шевченко); *Пустив волики на отавиці* (П. Чубинський).

отáман — 1) виборний або призначений ватажок козацького війська, а також представник козацької адміністрації у населених пунктах України XVII—XVIII ст. *То не козак, що отаманом не думає бути* (прислів'я); *Отаманом не хвалися, але його кріпка держися* (приказка); *Отаман Савку раз побив* (Л. Боровиковський); 2) **курінний [отáман]** — виборна особа, що керувала куренем запорозького козацтва; також ватажок військової частини козацьких з'єднань Української Народної Республіки. *Тільки три чайки, слава Богу, Отамана курінного, Синє море не втопило* (Т. Шевченко); 3) **наказний [отáман]** — в Україні XVII—XVIII ст. — особа, що тимчасово обіймала посаду отамана в козацькому війську, на яку її призначала або

обирала козацька старшина; командант Дієвої армії УНР; командував військом він імені Головного отамана. *Про життя талановитого українського письменця, наказного отамана Війська Чорноморського Якова Герасимовича Кухаренка, маємо дуже мало звісток* (М. Коцюбинський); 4) взагалі ватажок гурту людей, зайнятих однією справою, староста в артілі (чумаків, косарів, рибалок, шетинників, пастухів); серед прикажчиків — старший прикажчик і т. ін. *А як настане косовиця... попередю отаман* (Є. Гребінка); *Отаманом артіль кріпка* (М. Номис).

отáра — великий гурт овець, кіз; символізує сліпе гуртове підневільне слідування за ким-небудь, пор. у Ю. Клена: «Той, що в отарі с що-небудь варт, Не сміє думку мати власну, Бо є для всіх прописаний стандарт, І своєрідне в тобі гасне». *Через одну погану вівцю отара пропадає* (прислів'я); *На вільний стан, як хмара з-поза хмари, Без ліку йшло овечої отари* (Я. Щоголев).

отець — 1) традиційно-народне і високе — батько; жартують: «Такі собі рідні, що мій отець у його вітця купив собі паця». *Пап добрий, як отець — взяв корову і скопець, а нані, як мати — казала теля взяти* (М. Номис); 2) **отець-мáти** (народнопоетичне — **отець-ненька**) — у народі — батьки. *По дівонці отець-мати плаче* (А. Метлинський); *Приступи, Марусе, близенько, Уклонися отцю-неньці низенько!* (І. Нечуй-Левицький); 3) **Отець Небесний** = **Бог-Отець** див. **Бог**; 4) титул служителя релігійного культу, а також форма звертання до нього у значенні «панотець, святой отець».

Отець Залізо з келії виїшов (П. Чубинський); *Отець Маврикій — брехун великий* (приказка); 5) **отці църкви = святі отці [църкви]** — тлумачі християнського вівчечення; богослови, духовні вчителі, серед яких Афанасій Александрійський, Василій Великий, Григорій Ніський, Григорій Богослов, Іоанн Златоустий, Максим Сповідник та ін.; **святій отець** — також піп. *У святих отців не знайдеш кінців* (приказка).

отечество див. отчїзна.

бтрок — у Київській Русі — князівський або боярський слуга, що входив до складу молодшої дружини; молодший дружинник.

Отченаш = Отче наш — молитва у вірних християн.

отчїзна = отчїна = отечество — високо — вітчизна, рідна земля, рідний край. *Прощай же, отчизно, ти, рідний бистрий Дунай* (Л. Боровиковський); *Піднявсь страшений негасимий пожеар із Запоріжжя — піднявсь на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький* (П. Куліш); *Про дальню мріючи отчину, Ти залишила край чужий* (М. Драй-Хмара); *Отечество на язичі, а в серці облуда* (М. Номис).

бтгичі — в Україні XV—XVI ст. — селяни, предків яких феодалі позбавили права переходу від пана до пана і закріпачили.

офіра див. жертва.

офіційні — одна з народних назв флігеля в багатому будинку.

Ох — у дохристиянських віруваннях — демонологічна істота: чи то лісовий цар, чи підземний, чи просто дідко, що живе по могилах та пенках і затягує до себе небезрежних людей; часом це підзем-

ний цар, такий собі «маленький дідок, сам зморшений, а борода зелена аж до колін»; остерігалися вимовляти голосно «ох!» аби де, бо з'явиться Ох і забере до себе; зображено в народних казках, а також в однойменному творі М. Коцюбинського; вигуками «Ох-хо-хо!» чи «Гай-гай!» в народних обрядах викликали душі небіжчиків; так, на Святвечір баба вносила кутю до хати і перш ніж поставити її на стіл, совалася по лаві, приказуючи: «Ох, ох, ох!», таким чином запрошуючи до куті душі померлих рідняків.

Охрімів день — народна назва церковно-календарного дня Преподобного Єфрема Печерського, що припадає на 28 січня / 10 лютого; казали: «Прийшов Охрім — каяття в дім», при цьому задобрювали цього святого кашею; за прикметою, якщо Охрім приніс вітер — буде сире, прохолодне літо, весь рік буде сирим.

очерет — багаторічна водяна або болотна трав'яниста рослина родини злакових із високим стеблом і розлогою пірамідальною волоттю, а також стебла цієї рослини (стебло очерету — **очеретїна**; зменшено-пестливе — **очеретїнка**); рослина опоетизована, казкова; за повір'ями, очерет належить чортам, де вони проживають, бо росте на болотах; тому дорога до пекла заросла очеретами; у жартівливих народних піснях очерет з **осокію** (див.) утворюють подружню двоїстість; верхівка очерету порівнюється з дідовою бородою, звідки й загадка про очерет: «Сидить дід над водою, трусить бородою». *Ой сухий очерет та лепехуватий: Чи ти ж мене не пізнав та*

прибrehуватий? (пісня); *Бодай тая річка очеретом заросла* (П. Чубинський); *Щоб тебе очеретиною змиряли!* (побажання смерті — від старого звичаю міряти покійника очеретиною).

очеретяник = очеретник — у дохристиянських віруваннях — нечиста сила, що живе і плодиться по очеретах, вибігає з них білим бараном і лякає людей; коли когось проклинають, кажуть: «Бодай тебе той знав, що трясє очеретом!» і, навпаки, застерігають: «Бодай тебе не знав той, що очеретини трясє!».

очїщення — 1) християнський обряд уцерковлення дитини на сороковий день від її народження, коли приказують: «Очищаєш ти, водоявленна, новонародженого од позору», а також омовіння матері від скверни народженням, тобто церковне очищення її від первородного гріха; 2) взагалі старовинний магичний акт звільнення від скверни, коли людина через щось ніби зробилася «нечистою» (після пологів, першої шлюбної ночі, пролиття крові взагалі); очищали господарство після зимового бруду; це припадало на Благовіщення, а найбільше на Великдень («На Великдень сорочка хоч лихенька, аби чистенька»); другий період весняного очищення припадав на Весняного *Юрія* (див.).

очіпок = чіпєць = чіпк (зменшене — **очіпочок**) — старовинний обов'язковий головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся; цей головний убір мав різновиди — буденний і святчений; буденний шили з простого полотна, а святч-

ний — із дорогих тканин, оскільки його одягали в престольні празники, пор. у творі Г. Квітки-Основ'яненка «От тобі й скарб»: «А молодша невістка дурна ще, недавно пішла заміж, не зна, що до чого: хотіла пак голову пов'язати платком, так старша не звеліла, бо для такого празника [Великодня] звичайніш узяти на голову очіпок»; без очіпка жінка не могла взагалі показуватися на люди, «світити волоссям»; не було більшої образи для жінки, як збити з неї очіпок. *Знаю, що в Хіврі нема очіпка* (М. Номис); *Везе Марко Катерині Сукна дорогого, ... А наймищці на очіпок Парі золотой* (Т. Шевченко); *Бабуся в білому очіпку... виглянула у вікно* (Леся Українка); *Ой піла, піла, чіпця загубила* (пісня); *Виїшла матушка це молода на взір, чорнява, в білому простенькому чіпкові* (І. Нечуй-Левицький).

очкур (зменшене — **очкурєць**) — елемент старовинного селянського одягу — пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх, тому з селянина кепкували міщани: «Міщанин називає селянина — очкур, чубрій, а селянин міщанина — сологуб»; служив також знаряддям покарання; свяченими очкурами ловили відьом, накидаючи їм на шию; як говорить П. Чубинський, відьма «буде перекидатися в собаку, вовка, жабу», але очкур її таки втримас. *З переляку очкур луснув* (М. Номис); *Били мене скільки влізло — очкур перервали* (П. Чубинський); *Виплів батько бриля свому сину, З сторонка зробив очкура* (С. Олійник).

ощіпок = ошіпок — плаский прісний хліб домашньої випічки.

П

па́ва = **павич** — 1) великий південноазійський птах родини фазанових, самці якого мають яскраве оперення і довгий барвистий хвіст, що розпускається у вигляді віяла; символ краси, розквітлої молодості (пава — дівочої, павич — парубочої): «Там гуляла Бондарівна, як пишная пава»; про струнку, гарно одягнену дівчину кажуть: «Ніби пава пливе»; павине пір'я використовували для прикрашення головного убору; у колядці співається: «По горі, по горі пави ходили, Пави ходили, пір'я губили. Красная панна пір'я збирала, Пір'я збирала, в рукавечь клала. З рукавця брала, віночок плела»; символ поважності, а також зверхності і пихатості. *Як між павами ворона Поваги не має, Так невчений в товаристві Голову схиляє* (І. Франко); *На дереві скрізь пурхали райські птиці та павичі* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: *ні па́ва, ні во́рона* — про того, хто в своїх поглядах, переконаннях тощо відійшов від одних і не пристав до інших; 2) тільки **па́ва** = **па́вичка** — самка павича; персоналізований об'єкт порівняння, символ пихатості, гордині. *Впрягла в гринджолятка павичку* (І. Котляревський); *Походжає, як пава* (М. Номис); *Видно паву і по носі, що бродила по просі* (прислів'я); 3) тільки **павич** — са-

мець пави; символ пихатості, самозакоханості («Розприндився, як павич»); пави і павич оспівані в народній творчості: «Не вір, паво, павичеві, що він пір'я губить, не вір, дівко, паничеві, що він тебе любить». *Ручку з ручкою зчепивши, мов павич і пави, йшли із церкви молодії, роду честь і слава* (М. Макарецький); 4) тільки **павич** — рід народної вишивки на жіночій сорочці.

павині вічка *див. брлики*.

Павло́ — 1) у християнському віровченні — один із дванадцяти апостолів, учень Ісуса Христа, в ім'я якого він здійснював чудеса, засновував церкви; своєю мученицькою смертю в ім'я Господа повністю довів свою відданість Ісусу Христу; *див. ще Петро* 2; 2) (від лат. «малий»; зменшено-пестливі — *Павлу́сь, Павлу́сько, Павлу́сенко, Павлу́сик, Павлу́сичок, Павлу́нь, Павлу́ня, Павлу́ньо, Пáвлик, Пáвличко, Пáвлонько, Пáвлій, Пáвліш, Пáвлуша, Пáвлушка, Па́ва, Па́вка, Па́шко, Па́ша*); українізоване християнізоване чоловіче ім'я у народних афоризмах виступає об'єктом внутрішньої рими і гумору («Павле, кобила плавле!» — «Брешеш, Антоне, вона тонне», «Як Павло, то й весело»); ім'я оспіване в народних піснях: «Постав же ти, Оксаночко, да воскову

свічку, Щоб перейшов да Павлу-сенько свою бистру річку. Ой постав же, Оксаночко, да ще й найяснішу, Щоб перебрів Павлусичок сю річку бистріше». *Прилетіла голубонька, Крилочками луска: Та все лусь — Чи не вийде Павлусь* (пісня); *Нема льоду, нема льоду, нема переходу, Що Павлусько до Оксани бредє через воду* (пісня).

па́водок = **па́водь** — назви весняного розливу води; у народі, зокрема в піснях, його називали ще *дунідєм* (*див.*); *див. ще півінь*.

павути́на = **павути́ння** (зменшене — *павути́нка*) — легка сітка із тонких волокон, утворена з клейкої рідини, яку виділяють павуки; павутина — також окрема нитка такої сітки; часто символізує несталість, марність праці, що надто легко нищиться, а також неспинний плин часу, як у Святому Письмі: «Як паутина, будуть вважатися роки ваші»; символізує також інтриганство (звідси переосмислене *плетіти павути́ну*), бо на павутину, як відомо, ловляться жертви павука; кажуть: «Закон — павутина, в якій муха плутається, а чміль пролітає»; пор. ще слова Яго з драми «Отелло» В. Шекспіра: «Цієї тоненької павутинки мені вистачить, щоб спіймати тебе»; у піснях павутина як окрема нитка символізує ніжну дівчину: «Ой білая павутина на тин повилася, Молодая дівчинонька в козака вдалася»; павутиння, що літає восени, символізує пізню жіночу любов, прагнення щастя й ласки; звідси сприйняття пізнього тепла з легким павутинням у повітрі під назвою *бабине літо* (*див.*).

павучо́к — рід української народної мережки.

падо́ліст *див. листопа́д*.

па́дчерка = **па́дчірка** = **па́сербиця** — нерідна дочка одного з подружжя, яка доводиться рідною другому. *Да не жаль мені теї падчерки* (П. Чубинський).

палама́р (дружина паламаря — **палама́рка**) — служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння; дяк, псаломник, причетник. *Скажу Гальці й татарівні, скажу й паламарці* (П. Чубинський).

пала́нка *див. кабіця*.

пала́ги — великий, багатий будинок із численними кімнатами; палац; з великої культури козацьких часів відомі гетьманські палати (Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола), але знищені дотла; збереглися лише палати гетьмана К. Розумовського в Батурині. *А на горі стоять палати, Неначе диво* (Т. Шевченко); *Нащо батько, мати, високі палати, Коли нема серця з серцем розмовлять* (Т. Шевченко).

пала́ш — старовинна холодна січна зброя з довгим прямим і широким двосічним клинком на кінці, що нагадує шаблю. *На себе панцир натягає [Еней], Палаш до бока прив'язав* (І. Котляревський); *Палашем поскі того зм'я* (казка).

пале́нка (зменшено-пестливе — *пале́ночка*) = **па́лена горілка** — регіональні народні назви саморобної горілки. *Достаньте ми паленочки з-під землі чи з неба: Є паленка, є стіванка, кому яку треба* (коломийка); *Жеби м'я не бівав, паленку не півав* (Я. Головацький).

Палі́копа = **Свято́го Палі́я день** — народні назви церковно-календарного дня Святого Пантелеймона,

Великомученика і Целителя (27 липня/9 серпня); громове свято, бо його покровителя часто звать володарем блискавки; вважають, що Пантелеймон оберігає людей від вогню, копи — від пожежі; перед його образом у свято запалюють свічки, а в разі пожежі навколо будівлі, що горить, тричі обносять його образ, вірячи, що пожежа відразу припиниться; знахарі в цей день збирають цілющі трави; герої повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» Омелько Кайдаш свято вірив, що хто постить у п'ятницю Паликопа, той ніколи не потоне і не вмре наглою смертю.

пáлиця (зменшене — **пáличка**) — відділена від дерева й очищена від пагонів частина тонкого стовбура або товстої гілки; символ командування, влади, сили; здавна служила знаряддям нападу та оборони; була також своєрідним свідченням чоловічої гідності; Павло Алепський, описуючи часи Хмельниччини, дивувався: «Всі чоловіки цієї країни носять у руках палиці»; М. Сумцов міркував про весільну палицю як «символ сонячного променя», можливо Дерева життя; разом з тим її тут можна вважати й символом гідності, влади (староста тримав у руках палицю протягом усього весільного дійства); посольські (родові) функції відіграла палиця в руках молодого як посла від роду; палиця вживалася й для покарання: «Язик до Києва доведе і до кия»; карали передусім за крадіж та порушення святих заповідей; палиця виконувала важливі господарські функції, зокрема служачи ціпом для молотьби; залежно від функцій і форми палиця має різні назви: **ціпок** — для ходіння,

передусім старих людей; **кій, кій** — загнута з одного краю для покарання; **пaтeрiця** — попівська, чернеча; **гирліга** — чабанська; **ломáка** — неотесана, груба; для гри в гилки — **гiлка**; за карлючкою — **кóбстур, карлiчка, кривуля**; загострена — **кльiчка**; для гри в свинки, просто загнута — **ковiнька**; для чіплення й просушування невода — **тiчка**; для вішання одягу в хаті — **жeрiдка**; для підтримки рослин — **тичiна**; у списа — **рiтище**; загострена знизу з метою вбивання в землю — **кiлок**; загострена зверху для посадки в давнину покараного — **пáля**.

Палій Семён (40-і рр. XVII ст. — січень 1710 р., за однією з версій, похований у Межигірському монастирі, поблизу Вишгорода) — білоцерківський (фастівський) полковник; очолював повстання проти шляхти 1702—1704 рр.; брав участь у Полтавській битві 1709 р.; героїко-патріотична і водночас трагічна постать в українській історії. *Прийди з того Межигор'я, наш славний Палію* (Т. Шевченко).

палóмництво — у християнській, мусульманській та інших релігіях — масова мандрівка вірників по святих місцях; базується на вірі, що молитва має більшу силу на святому місці.

пáльці (зменшене — **пáльчики**; одиничне — **пáлець**, зменшене — **пáльчик**) — п'ять рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги в людини (у О. Потебні: «Пальці уявляються як діти однієї матері — якого не відріж, однаково боляче»); якщо дівчина, що виходить заміж, не хоче мати дітей, вона, сідаючи після вінчання на посад, присідала пальця правої руки:

скільки пальців присяде, стільки років не матиме дітей; за великий гріх було присісти всі п'ять пальців, бо тоді вона буде безплідною, а такої не приймуть на небо; про того, хто не має родини, кажуть: «Сам, як палець»; про злодійкуватого кажуть, що він має «довгі пальці»; погрожують вказівним пальцем; притулений до вуст вказівний палець означає мовчання; показувати пальцем, особливо на когось, вважається непристойним; це не можна робити й щодо сонця та місяця.

паляни́ця (зменшене — **паляни́чка**) — хлібина, перев. з пшеничного борошна, певним чином замішаного; традиційна ознака достатку («Дождався раз пшеничних паляниць», «Дурниця — з маком паляниця»), багатства («Не для Гриця паляниця»), хліборобського щастя («Паляниця — як пух, як дух, як милеє щастя»); але далеко не завжди бувало в хаті таке сонячне чудо або була змога його споживати («Ів би паляниці, та зубів чортма»), бо врожай добрий мати — треба багато і важко працювати («Як пшениця, така й паляниця»). *Паляниця — хлібові сестриця* (приказка); *Живе собі з молодлицею та їсть книші з паляницею* (казка).

пáморозь — схожі на іній атмосферні опади, що утворюються в туманну морозну погоду на гілках дерев, дротах і т. ін. *Хати, вже помазані й побілені, сяли під намороззю на сонці* (Ганна Барвінок).

пампушкі = **пампұхи** — невеличкі круглі булочки, виліплені з учиненого тіста; готувалися до свята, у неділю чи на поминальний обід; пампушки з часником, що подаються до борщу, — традиційна

страва української кухні; об'єкт порівняння («Така пухната, мов пампушка»). *Кругленькі, рожеві, пухкі, як пампушки, щоки* [діда] *неначе понадимались, як у малої дитини* (І. Нечуй-Левицький).

пáм'ятка — предмет матеріальної культури народу; також твір стародавньої писемності, музичного мистецтва; **iсторiчна пáм'ятка** — залишок минулого, що є об'єктом вивчення історичної науки. «*Слово о полку Ігоревім як літературна пам'ятка Київської Русі; Київська Софія як пам'ятка киеворуського зодчества; Золоті ворота як археологічна та історична пам'ятка стародавнього Києва.*

пан (ж. **пáні**) — 1) здавна поважана людина в суспільстві, звідки постала ввічлива форма звертання або називання шанованих осіб чоловічої та жіночої статі; у народній мові (звичайно із прикладкою — **брат, сват**) — шаноблива форма звертання до чоловіка; Т. Шевченко вживав це слово щодо українських козаків, борців за волю; він неодноразово нагадував сучасникам, що українці колись «вміли панувати», тобто проводили власну суверенну політику; у «Тарасовій ночі» Т. Шевченко називає повстанського отамана **пáном**, а його побратимів **панáми-братáми**: «Обізвався пан Трясило: — А голі журиться, А ходім лиш пани-брати з поляками биться»; у «Гайдамаках»: «А тим часом пишними рядами виступають отамани, сотники з панами»; у козацькі часи побували складні наймення **пáнове(пáні)-молiбiдцi**, **пан-товариш**, пор. в О. Стороженка: «Ну, теперички, пани-молодці, — сказав Марко, зупиняючи їх, — ... а піч

наша»; паном шанобливо називала дружина свого чоловіка, пор. у П. Куліша: «Меласю! — каже Черевань. — Чи бачиш, що тут у нас діється?» — «Бачу, бачу, пишній мій пане!»; до давніх офіційних звертальних конструкцій слід віднести й пошановну форму **пане добродію!**. *Ой, ходімо, пане брате, на той кут помалу!* (А. Метлинський); *Правда, панове, полягла Кішки Самійла голова* (пісня); 2) **Пан Кбцький** — казковий образ kota, який мимоволі перелякав усіх звірів у лісі («От який малий, а тільки-тільки нас усіх не поїв!»). *Приходить до його [Кота] Лисичка, та й питає: — Що ти таке? — А він каже: — Я Пан Коцький* (казка).

панас *див.* **підмурки**.

панахіда — церковна служба по померлому (в православ'ї); на відміну від похоронної відправи може влаштовуватися через певний період після смерті небіжчика; також їжа, яку принесли до церкви з цієї нагоди; **громадянська панахіда** — віддання останньої шани небіжчику, траурний мітинг. *За упокої своєї бабусі панахиду одніс* (Ганна Барвінок).

панацея — ліки в алхіміків, що нібито виліковують від усіх хвороб; у переносному й іронічному вживанні — універсальний засіб, який нібито запобігає будь-якому лихові, зараджує при розв'язанні всіх проблем.

Пан Господар *див.* **господар**2.

пан-господар *див.* **господар**3.

панічик — народна назва табуйованого ймення *чорта* (*біса, дідька, сатани*).

паніматка = **паньматка** (пестливі — **паніматонька, паньматонька,**

паніматочка, паньматочка, паніматуня, паньматуня, паніматуся, паньматуся) — 1) стара пошанна назва матері стосовно своїх дітей. *Коли хоч мене взять, спитай паніматки* (пісня); *Зоставалась у нас ще шапка добра та коза ледача, і їх пан узяв за подушне, паніматка заробити нездужала* (Д. Мордовець); *Батьки і паніматоньки, і хлопці, і дівчатоньки аж не потовляться — біжать, до танців жижечки тремтять* (Л. Глібов); *А в нашої паніматочки один синочок* (пісня); 2) господиня, хазяйка дому; зокрема, так називали хазяйку *вечорниць* (*див.*). *Де хатка, там і паніматка* (приказка); 3) ввічлива форма звертання до господині, молодших жінок до старших, чоловіків до жінок. *Старости привіталися, поцілували її в руку: — А раді гостям, паніматочко?* (Ю. Федькович); 4) дружина священика.

панотець — 1) стара пошанна назва батька стосовно своїх дітей. — *Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись! — Так панотець казав своїй дитині* (П. Гулак-Артемовський); *Отсе мені панотець накупив, щоб хороший молодець полубив* (пісня); 2) священик, піп; *див.* **ще отець**4. *Панотець глянув на її щире покаяння, звелів Мотрі одвести її у монастир* (О. Стороженко); 3) ввічлива форма звертання до поважних чоловіків старшого віку, взагалі шанованих осіб.

панська рбжа *див.* **рбжа**4.

панщійник = **панщанин** — у феодальному селі — селянин, що відробляв панщину; кріпак.

панщина — у феодальному селі — одна з найпоширеніших форм земельної ренти; праця кріпаків у господарстві поміщиків; також крі-

пацтво. *Іде мужик на панщину — сонечко не сходить, а повертається додому — як місяць заходить* (співанка); *Хоч ти панщину іще і не одбув, то завтра одбудеш* (казка); *Дав дві жмені панові срібла, та й викупивсь од панщини* (казка); *Що буде, те й буде, а козак панщини робить не буде* (приказка); *Цілий тиждень на панщині, толока в суботу* (пісня); у сполученні: **за панщину** — за часів кріпацтва.

паперть — церковний ганок.

папороть — спорова безквітова трав'яниста рослина з великим, дуже розсіченим листям; росте в тінистих сирих місцях; називають ще *перуновим вогнецівтом, вівчюю травю, квіткою щастя*; у народі помічено — листя папороті скручується перед ясною погодою, випростується — на негоду; папороть росте без цвіту, хоч поширене вірування: рослина таки цвіте раз на рік; разом з тим у русальних піснях не раз трапляється загадка: «Що росте без цвіту? — Папороть росте без цвіту»; у сполученнях: **цвіт (квіт, квітка) папороті** — чародійна квітка, яка, за легендою, нібито розцвітає в ніч на Івана Купала, загорається дивним вогнем і показує на місце, де сховано скарби; *див.* **ще Купальська ніч**.

пар *див.* **пôle**.

Параскеві-П'ятниці Мучениці день — 1) за церковним календарем, день Святої Параскеви 28 жовтня/10 листопада (Параскева у перекладі з грецьк. — «п'ятниці»); культ християнської великомучениці поєднувався з язичницьким божеством *Мокішею* (*див.*), днем ушанування якої була п'ятниця; у народі Параскеву-П'ятницю уявляли високою худюю жін-

кою з довгим розпущеним волоссям (звідси вираз *довгов'яз П'ятниця*); суворо ставилася до тих, хто порушував її заборони (дих. **п'ятниця**1); за деякими повір'ями, від П'ятниці залежала тривалість життя людини; цим вона нагадувала давньогрецьких мойр, що прядуть нитки життя усім людям; слов'янська П'ятниця як божество була покровителькою померлих душ, тому П'ятницькі церкви будували звичайно на цвинтарях, а П'ятницькі монастирі були розташовані біля цвинтарів, і називали їх у давнину **божесідьками**; 2) **Парасквія** = **Параска** (зменшено-пестливі — **Парасонька, Парасочка, Парася, Парасінка, Парасіця, Парасуня, Парана(я), Паран[ь]ка, Паранця, Паша**) — українізовані варіанти християнського жіночого імені; опоегизовані в народній творчості: «Ой ходила Парасочка у ліс по калину, Та блудила Парасочка сім літ та й годину»; «Ой чи Парася, а чи Маруси? Я на тебе, серденько, не надивлюся!»; «Ой мала ж та Парасинка два братики рідні, Та купили Парасинці два перстенці срібні»; «Шкода твого, Парасицю, личка рум'яного»; «Чи є, чи нема Параньки вдома?»; у пареміях виступає об'єктом жарту: «З Богом, Парасю, коли люди трапились», «Парася, Парася, медку напилася», «Хто до кого, а я до Параски», «Хто про що, а я про Параску!», «Я до своєї Параски скачу через перелазки»; засобом характеристики: «В нашої Параски ні серця, ні ласки», «Знати Параску, що місила паску, бо всі ворота в тісті», «Наша Параня уже встає зрання», «Як гарна Параска, то гарна й запаска, коли ж вона, як мулиця, то не вабить і спідниця»; засобом риму-

вання вислову: «Забагато ласки для нашої Параски», «Наша Парася на все здалася», «Ото мені Параска, що по пуп запаска!», «Такої ласки не дістану і в Параски», «У всякої Пашки свої замашки»; серед висловів є характеристичні: «Хоч би Параска злізла і на дуба — все-таки не буде з Параски Якуба».

парафія — нижча церковно-адміністративна громада, що об'єднує вірників, яких обслуговують церковнослужителі одного храму, а також місцевість, де живуть члени цієї громади. *Який піп, така його й парафія* (прислів'я).

парубок — 1) молодий хлопець; юнак; також нежонатий чоловік більш похилого віку; у народі — уособлення молодості, сили, краси: «Хороший парубок, хоч води напитися, та й досі не женився!»; об'єкт краси не зовнішньої, а внутрішньої: «Поганий парубок на вроду, та гарний на вдачу»; засіб характеристики: «Межи двома парубками дівчина баламутка». *Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак* (І. Котляревський); *Стали парубок і дівчина гарненькі-великі, вже поросли* (казка); *У нас така приповедника: де парубок, там і дівка* (М. Номис); *Біда з такими парубками: ще не підріс свині під хвіст, а вже біжить за дівками* (І. Франко); *У парубка одна гадка, а в дівки десять* (приказка); 2) **старий парубок** — немолодий чоловік, який ніколи не був одруженим; у народі така парубочья доля не схвалювалася: «Лисий кінь — краса, лисий парубок — біда»; 3) **парубчак, парубійко** — ужиткові назви хлопців підліткового віку.

парча — старовинна складно-узорчаста тканина, виготовлена з

шовкових, а також золотих або срібних чи імітованих ниток, з якої шили одяг для вищих верств суспільства та служителів церкви, у наш час — лише для священнослужителів.

пáсерб *див.* **пáсинок**.

пáсербиця *див.* **пáдчерка**.

пáсинок = **пáсерб** — нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним другому. *Сват — не родина, а що пасерб — не дитина* (приказка).

пáска *див.* **Пáсха**2.

пáслін = **пáсльон** = **пáслйна** — дикоросла трав'яниста або чагарникова рослина родини пасльонових з чорними, рідше білими, жовтуватими, червонуватими або зеленуватими кулястими повислими ягодами; використовується у народній медицині; деякі різновиди служили ласощами для невибагливої сільської дітвори. *Забудь ласощі: паслін і цибулю, а за гірку твою працю візьми під ніс дулю* (М. Номис).

пáсмо — одна з частин, на які поділяється міток пряжі; пасмо становило 10 чисниць, або 30 ниток.

пáстернák — дворічна чи багаторічна городня і дикоросла рослина родини зонтичних, м'ясистий коренеплід якої використовують як прянощі в кулінарії та як корм для тварин; жартують: «Вчора пастернак, і нині пастернак — цілуватись з дівчиною — то найкращий смак!»; відвар з рослини давали пити вагітній жінці. *Лийся, дощику, навкруг — На поля, баштан і луг... І на мак, на пастернак* (М. Стельмах); *Ликом пастернаку не виконаєш* (М. Номис).

пáстух (зменшено-пестливе — **пáстущок**, *ж.* **пáстущка**) — той,

хто пасе стадо, *чéреду* (*див.*), отару; питома українська словоформа, оскільки позначає реалію, пов'язану з найдавнішим заняттям наших предків — скотарством (пор. *пáсти* і споріднені *пáстур*, *пáства*); об'єкт жарту: «Добрий у тебе пастух, дає корові виспатися», «Корова з поля, пастухові воля», «Пастух за ворота, шматок коло рота»; уживається метафорично «вожак, поводитир»: «Без пастуха і стадо розбредеться», «Який пастух, таке й стадо», «Добрий пастух не покине своє стадо», «Злий (лихий) пастух вовка годує». *Без пастуха віці не стадо* (І. Франко); *На далекому обрії засвітилося багаття — то пастухи розпалили вогнище* (Г. Хоткевич).

Пáсха = **Пáска** — 1) = **Велікдень** (*див.*); 2) (з малої літери) **пáска** — солодкий здобний високий хліб циліндричної форми, що, за православним звичаєм, випікається до Великодня; символізує вічність людського життя, бо «без хліба — нема обіда», як каже народна мудрість; цей обрядовий хліб освячується на Великодень; разом із ним освячуються інші продукти харчування — крашанки, писанки, ковбаса, хрін; все це дійство є відгомном дохристиянських жертвоприношень (*див.* **жéртва**1); за повір'ям, западання або тріскання паски віщує нещастя. *Коли не приїду до церкви, то все паску святять* (М. Номис); *Постановили зараз паску... Та й мудра ж придалась!.. Височенька, легесенька, чепурна, не репула; а як її помазали зверху шапраном, так аж полискується, жовта та презжовта! Хоч би і у якого пана така була!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Газдиня вже вчиняє посад. Місить тісто з побожними*

думками, стараючись знать від себе всяку злість і нечисть (Г. Хоткевич); 3) **грéчана пáска** — символ непотрібного, зайвого, бо з гречки пасок не роблять («Обійдеться Велікдень без гречаної паски»); символізує також несподіване лихо: «Дочекалася баба гречаної паски» (хтось чекав добра, а трапилося, навпаки, нещастя).

пáсхáлія — таблиця, в якій на кожний рік зазначено день святкування Пасхи і тих релігійних свят, початок яких відраховується від цього дня.

Пáсхáльний тїждень *див.* **Велікдній тїждень**.

пáтєльня — одна з уживаних назв сковороди.

пáтеріця — 1) довга палиця, яку звичайно використовують для опору при ходьбі; 2) жезл як ознака вищих християнських та деяких інших священнослужителів, а також символ влади взагалі; палиця священика та ченця. *Чернець мій встав, надів клобук, взяв патерицю* (Т. Шевченко); *Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю* (П. Куліш).

пáтріáрх — найвищий титул перс. у православної церкві, а також особа, що має цей титул (щодо конкретної особи пишемо з великої літери); за Біблією, один із праотців людського роду.

пáша — 1) трава на пасовищі, що служить кормом для худоби; також свіжоскошена трава. *Ой коні наші сиваші, чи були ви на паші?* (А. Метлинський); *Мокро ще в полі, нема для худоби ще паші на лузі* (І. Франко); 2) пасовище. *Хлопці [пастухи] на паші Чи косарі Сліди до каші Серед ріллі* (П. Грабовський).

пашніця (зменшено-пестливе — *пашнічка*) = **поливня** — хліб у зерні; зерно; також хліб у стеблі; злак. *Роди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашницю* (колядка); *Дощик линуєся — цебром, відром, дійничкою над нашою пашничкою* (приповідка).

пашня див. полє.

Пек — за дохристиянськими віруваннями — можливо, божество війни, бійок, кривавих сутичок, кровопролиття та всілякої бід; за повір'ям, кровожерливий, страхітливий, підступний, але налто боявся *Цура* (див. — можливо, звідси давнє «Цур (чур) тобі, пек!»), хоч це може адресуватися й недругові, лихий силі як прокляття, пор. «Пек тобі, враже, хто тобі каже!»; за версією І. Огієнка, навпаки, це домовий бог, як і Цур (Чур); оберігав родину, а в разі небезпеки на ворога посилала своїх цура й пека закляттям «цур тобі, пек!» (звідси, можливо, *спєкатися*, тобто «позбутися неприємного за допомогою Пека», або, за першою версією, «позбутися самого Пека»; можливо, в цей ряд ідуть і слова *безпєка, небезпєчний*, тобто «без Пека», хоч це можна пояснити й згідно з першою версією — «без сутички, кровопролиття, без бід»).

Пекельний Марко див. Марко Проклятий.

пекельник — за релігійними уявленнями — злий дух, диявол, мешканець пекла, що має людську подобу, але з рогами, копитами й хвостом; чорт, біс; уживається також як лайливе слово.

пєкло = **геєна вогненна (огненна)** — 1) за релігійними уявленнями — потойбічне місце під землею (від старогр. *ад* і давньогрец. *шеол*

із тим самим значенням, новогр. *ад* — «підземне царство», старосл. *пєкло* — «смола»), куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук — завжди кипіти в смолі й горіти у вічному вогні; спочатку думали, що пєкло знаходиться на заході, в царстві вічної темряви; пєклом керує сам диявол, він там господар; за повір'ям, там немає зовсім заліза, звідки вислів: «Гішиться, як дідько цвяшком»; слово означало спочатку березову смолу чи дьоготь, який добувався вогнем, і лише пізніше під впливом християнства набуло сучасного значення; у деяких релігійних джерелах пєклом звуть перехід душі з видимого в невидимий стан; опис пєкала подає І. Котляревський в «Енеїді» (за народними повір'ями), а також П. Куліш у творі «Бабуся з того світу»; в переносному розумінні — тяжке життя, важкий душевний стан, розлад, взагалі переосмислюється як щось найгірше, найтяжче в житті («Вже мені і в пєклі гірше не буде»); об'єкт гумору, іронії: «Добре іноді і в пєклі приятеля мати», «Лізь у пєкло, там буде тепло», «Перед пєклом і чорта треба просити за кума»; з пєклом пов'язані також вислови, що йдуть від змагання селянина з лютими морозами й з браком палива в степовій смузі: «У пєклі все тепло, а піди в рай, то й про дрова дбай»; тремтячи від холоду, казали: «Хочу в пєкло, аби тепло». *Смола там в пєклі клекотіла і грїлася все в казанах* (І. Котляревський); *Приходить він до пєкла — аж там горить чортів багацько* (казка); *Ти, старий, даремно мене геєною ज्याкаєш* (Леся Українка); *Баба з пєкала родом* (приказка — зла, сварлива жінка, язї-баба); *Не*

забігай поперед батька в пєкло (І. Франко); 2) **пєкло і рай** — рід народної гри.

пєлена = **півка** — 1) нижній край одягу (сукні, спідниці і т. ін.). *Вареники варила, та й пєлену спалила* (пісня); *За ним, за ним дівчиниця несе дитя в півці* (Я. Головацький); 2) у старовину — покривало (також образно). *Йшла вона, неначе та лебедочка плила, в білім, як сніг, убранні. З-під віночка білих квіточок хвилюю спадала аж до землі пєлена, зіткана буцім з павутиння* (О. Стороженко).

пєнь — приземна частина, що залишилася від зрубаного дерева; символізує впертість, бо сидить нерухомо (звідси вираз *на пню стали* — уперлися на своєму); символізує бідність («Голий, як пєнь»), нерозум («Дурний, як пєнь»).

первак (зменшене та іронічне — *первачок*) — 1) наливка, квас і т. ін. першого настою; домашня горілка з самого початку відгону; дьоготь першого виділення. *Дулівочка-первак така смашна була* (Л. Глібов); 2) (пестливе — *первачок*) = **пєрвісток** — перша, старша дитина; надавалося здавна особливого значення, про що читаємо і в Біблії; вірили, що, як виросте, може розпізнати відьму. *Казав Микита-первак — не буде так* (Словник Грінченка); 3) тільки **пєрвісток** (ж. *пєрвістка*) — первонароджене маля тварини (передусім щодо свійської).

первоцвіт = **прїмула** — 1) багаторічна трав'яниста рослина родини первоцвітих, що цвіте жовтими квітками, зібраними в зонтикоподібне суцвіття; існує кілька видів цієї рослини; найпоширеніший —

первоцвіт весняний, який у народі називають *скороспількою, баранчиками, веснівкою, весняником, клячниками, лісовім зіллям, медяником, пєрвенцем*; цвіте з середини квітня до червня; рослина поширена у лісових і лісостепових районах України; використовується в народній медицині; 2) тільки **первоцвіт** — перша весняна квітка взагалі; у цьому значенні слово близьке до слова *ряст* у значенні «перша зелень, трава», а отже й «перші квіти»; вважається провісником лівочої долі; див. *ряст* 3. *Палай! Цвіти! Красуйся, весно, первоцвітом!* (С. Голованівський); 3) тільки **первоцвіт** — народнопоетична назва підсніжника; див. *ще ряст* 2. *Первоцвіт з-під криги глянув на моріжку!* (М. Чернявський).

перєбрїданнє — символ долання перешкод у коханні, пор. у народних піснях: «Перєбрєла бистру річку й половину ставу, Сватай мене, козаченьку, не вводи в неславу»; «Ой не думай, мій миленький, не думай, Перєбрєла ж бистру річку, перєбрєду Дунай».

перєвдягання див. перєдгання.

перєвєденнє (через річку, через брїд) — у народних піснях — одруження: «Ой, візьму я ту дівчину за білу ручину, перєведу тихий Дунай, та й бистру річину, перєведу, перєведу, та й не замочуся, шоби люди не сказали, що я влочуся»; вираз «та й не замочуся» вказує, що перєведеннє відбудеться через *ліст* (див.) або через *клядку* (див.), символіка єднання яких досить виразна.

перєвєзєннє — у народних піснях символізує одруження: «Прїйшов ко мні милейкий, милейкий: перєвєзи, милая, милая!»; сполука *три-*

мати переаіз означає «бути на відданні»: «У брода, в брода да в перезова там Марієчка перевіз держала» (дівчина, хоч і відданиця, ще не хоче йти заміж).

перевертання — 1) магічний засіб перетворення (наприклад, людини на звіра, звіра на людину, людини на дерево і т. ін.); поширений у народних баладах, казках; у «Тополі» Т. Шевченка дівчина «тополею стала», а в «Лісовій пісні» Лесі Українки Мавка стає вербою; *див. ще оборотництво*; 2) **перевертання догорі дном** — магічний акт, що має на меті змінити один стан іншим (звичайно нещасливий щасливим).

перевертень — за народними повір'ями — людина, чаклуванням обернута на тварину або будь-який предмет; також нечиста сила, що набрала вигляду кого-, чого-небудь; перевертні живуть то як люди, то як звірі, тобто ведуть подвійне існування; вони небезпечні, бо людина часто не може й знати, хто перед нею — справжня звірина чи перевертень (*див. вовкулака*); перевертнями є відьма, чаклун, сам чорт; вони ж можуть зробити перевертнем людину; про це багато мовиться в народних казках і легендах.

перевесло (зменшене — *перевесельце*) — джгут із скрученої соломки для перев'язування снопів; як усе, що в'яже, було символом гальмування, стримування. *Важко скрутити перевесло* (Грицько Григоренко); *Шляхтич з перевареної сироватки, шабелька на личку, перевеслом підперезаний* (М. Номис).

перев'язування — магічний акт охоронного характеру: *перев'язування вікон і дверей* у хаті, де ле-

жить покійник; *перев'язування дерев* — обряд для охорони саду; *перев'язування хрестів на могилі* (рушником), — «щоб мертвий по воскресінні міг ним утертися».

переднівка = **переднівок** — у старому українському селі — час перед жнивими, перед збиранням нового хліба, овочів; звичайно голодний, тому кажуть «Петрівка — переднівка» (пор. «Петрівка — голодівка»).

передягання = **перевдягання** = **переодягання** — вбирання себе в одяг іншої людини або в убір, що належить іншому (наприклад тваринному) світові; відомі здавна різдвяні перевдягання (*рядження*) як відгомін віддання шани тим чи тим тваринам; у весільній обрядовості — з метою очищення проти зурочення; у поховальній обрядовості — жалібний одяг, спрямований проти злих духів; Біблія осуджує перевдягання чоловіків у жіночий одяг і навпаки як ознаку гидоти перед Господом Богом.

перезва — у весільному обряді — звичай (своєрідна оргія), за яким родичі молодої після першої шлюбної ночі за запросинами йшли або їхали з відповідними обрядовими піснями на частування до хати молодої; також учасники такого походу, поїздки; про дівоцтво молодої сповіщали передусім батька-матір у супроводі пісень: «Спасибі тобі, таточку, за кудрявую латочку, за запашні васильки, за твою чесну дитину, що вона по ночах не ходила, при собі сноток носила»; молодий брав тещу під праву руку й урочисто вів її до своєї хати в супроводі всього роду (звідси й назва обряду, тобто перевизання з однієї хати до другої).

Вчора справили весілля, А сьогодні на похмілля Ми справляєм перезву (Олександр Олесь); *Івасюва перезва через улочку перейшла: як рій гуде, Як мак цвіте, як рожка процвітає* (П. Чубинський).

перейми — весільний обряд, що відбувається під час руху весільного поїзду; якщо молодий і молода не з одного села, тоді парубки одного села переймають поїзд молодого (перегороджують дорогу), вимагаючи викупу; посеред дороги ставлять стіл, а на нього кладуть хліб; молодий підходить до столу, цілує хліб і ставить викуп-могорич.

переказ — більш або менш вірогідна розповідь про минуле, яку передають звичайно в усній формі з покоління в покоління. *Віри і звичаїв і предківських переказів зрелись* (П. Куліш); у сполученні: *за переказом (переказами)* — як кажуть, як розповідають, як переповідають. *Колись, за переказами, на цьому майдані бенкетували «калі», запаливши довкола панські добра* (Ю. Яновський).

перекидання — 1) **через голову** — символічний обряд, що практикувався після *виводин* (*див. ввбдини*), коли стару сорочку жінка-мати перекидає через голову, відкидаючи тим самим усе нечисте; цей же рух робить у весільному обряді молодий, перекидаючи через голову миску з водою та вівсом, яку дає йому теща; 2) **через хату** — символічний обряд, що виконувався в деяких місцевостях під час весілля; коли поїзд прибував до хати молодої, дружка хрестив палицею вхідні двері, одвірок і перекидав її через хату — перекине, молоді житимуть, не перекине — розлучаться; ворожачи на майбутніх суджених,

дівчата перекидали через хату взуття — куди полетить, туди й заміж дівка вийде, не перекине — залишиться ще неodrуженою.

перекотиполе — трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після достигання плодів обламається біля основи і перекоцується на далекі відстані, розносячи своє насіння; народний символ безрідності, бездомності, безпритульності («Котиться, як перекотиполе»), безбаченка, сирітства, бідолашного мандрування по чужині, недолі; мандрівна доля рослини породжує ставлення до неї як до живого свідка нещастя, пролитої крові, людського горя на землі; за народним повір'ям, «коли восени на полі котиться перекотиполе, то взяти ту рослину, ставши так, щоб вона сама до рук вкотилася, і покасти її навкруги господарства, по кутках в різних потаємних місцях. Тоді до хати ніяке зло, що надсилатимуть люди, не пристане» (П. Чубинський); символ перекинчика, що не має коріння в рідній землі, тому на могилах зрадників не ростуть квіти, а тільки бур'ян-перекотиполе; різновиди рослини називають *миколайками*, *миколайчиками*, *синьоголовом*, *перенос-зіллям*, *покотиполем*, *переполтником*, *колючкою*; використовують у народній медицині; *див. ще устелипале*. *По долині по роздоллі Із степу перекотиполе Рудим ягнятком біжить* (Т. Шевченко); *Котиться перекотиполе* (казка); *Тільки вітер озався, що в полі блукав, з покотиполем мчався по ниві пустінькій...* (А. Метлинський); *Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Переко-*

типоле. Так і доля: того лама, Того нагинає; Мене котить, а де спити, І сама не знає (Т. Шевченко).

перелаз — певним чином обладнана частина огорожі; місце, де перелазять або переступають, перескакують через неї; перелаз дуже часто з'єднував сусідські подвір'я, біля нього звичайно був спільний колодязь, тому символізує добросусідські стосунки, дружні зв'язки взагалі, єднання молодих людей; *Ой так негаразд, низький перелаз; а ви, хлопці, не ходіть, перелазу не робіть* (П. Чубинський); *Перед самим перелазом Дитина сповита* (Т. Шевченко); *Від вас до нас — перелаз* (приказка); *Низький перелаз — усім людям дорога* (прислів'я); фразеологізм: *як собаці на перелазі* — дуже погано або дуже поганий. *Життя, як собаці на перелазі* (М. Номис).

перелесник — у народних повір'ях — казкова істота чоловічої статі, яка, літаючи до жінок (дівчат — звідси ще *літавець*) у вигляді *вогневого змія*, спокушає їх, зводить на перелюб, доводить до смерті; у Лесі Українки в «Лісовій пісні»: «Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима»; інакше змальовано перелесника в повісті Б. Грінченка «Під тихими вербами»; *див. ще змії. Коли б не тирлич, був би я твоїм панич, — каже перелесник-чорт любій дівчині* (М. Номис).

перелесниця *див. бабаб.*

перелёт *див. божі рўчки.*

переліг *див. обліг, пôle.*

перемёт = **переміт** — 1) стаціонарне рибальське знаряддя: мотуз-

ка, натягнута поперек течії річки, на яку прикріплено ряд гачків; у сполученнях: *стáти на перемёті* — стати на заваді, зашкодити; у *переміт зв'язати* — зав'язати вузлом; 2) тільки **перемёт** — сніговий замет поперек дороги. *По дорогах перемети великі, то з сіном і їхати не можна: то вгору, то вниз сани стають* (Марко Вовчок).

перемітка — 1) невелика *кля́дка* (*див.*) через річку, струмок, болото тощо; 2) старовинний головний убір заміжніх жінок; *намітка* (*див.*). *Жінки завивають голову білою переміткою* (В. Шухевич).

перемітник *див. чаклун.*

перенбс-зілля *див. перекотипôle.*

передлягання *див. передягання.*

перепел — невеличка польова перелітна пташка родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення; *самець перепілки* (*див.*). *Паничі випустили сокола на перепела* (казка); *Крикнув перепел в ярочку* (Я. Щоголев).

перепілка = **перепеліця** (пестлива — *перепілонька, перепілочка, перепеліченька, перепелічка*) — 1) самка перепела; в народі символізує тужливу жінку; символізує також заклопотану люблячу жінку-матір: «Зажурилася перепілочка: — Бідна моя голівочка, що я рано та з вирія вилетіла: нігде мені та гнізда звити, нігде мені діток наплудити, що по горах сніги лежать, по долинах води біжать. Озветься соловеєчко: — Не журися, перепілочко, єсть у мене три сади зелені, що в першому та гніздо зів'єш, а в другому діток наведеш, а в третьому діток погодуєш»; «— Ой не літай же, перепілочко, бо виколеш собі на тернятку

очі. — Ой як же мені поночі не літати, дрібні діти, чим їх годувати»; помічено, що «перепілка кричить під дощ». *В чистім полі все перепелиці* (П. Чубинський); *Ой післяв я до дівчини Насті, дала вона мені перепілку в маслі* (П. Чубинський — йдеться про обрядове печиво у формі перепілок); 2) уживається як пестлива форма звертання до дівчини, жінки. *А ти вже тут чого, моя перепеличко?* (Л. Глібов); *Сестро моя, сестро, Та перепеліченько, Да чого почоріло Да білес личенько?* (пісня); 3) тільки **перепілка** = **перепеліця** — український лівочий хоровод, що супроводжується піснею про цю птаху, а також пісня такого хороводу; 4) тільки **перепілка** = **перепеліця** — народна дитяча гра.

перепічка (зменшене — *перепічечка*) — 1) = **перепічайка** — поколотий у багатьох місцях корж, що робиться з учиненого для випічки хліба тіста і печеться на сковороді, намащеній маслом або салом; зберігається як традиційна їжа до сьогодні. *На столі постановили чарку і горілку, три перепічки на маслі, ковбаси тарілку* (М. Макарівський); 2) маленька пасочка, яку залишають у священика після освячення пасок.

Переplávна середá *див. Рахманський великдень.*

переплисті річку *див. річка3.*

Переplут — за дохристиянськими віруваннями, ймовірно, зле божество, що заводить людину на манівці, збиває з дороги на бездоріжжя, змушує плутатися, блудити; разом з тим, є припущення, що це *Симаргл* (*див.*), тісно пов'язаний у свідомості народу зі святом на честь вил-русалок, які є божества-

ми зрошення полів, вологих світанкових русалок; сам же **Переplут** — божество ґрунту, коріння рослини, вегетативної сили.

переполовнення див. Рахманський великдень.

переполътник *див. перекотипôle.*

переполóх — раптове замішання, тривожна метушня; **переляк**, **викликаний** таким замішанням (звідси вислів *зчинився, учинився, стався переполох*); також народна назва хвороби, викликаной переляком (з нею пов'язаний вислів *вилівати переполóх*, тобто знахарськими способами лікувати знервовану пересляком людину); пор. у І. Котляревського — Сівілла каже: «Шепчу, уроки проганяю, переполохи виліваю»; у П. Куліша в романі «Чорна рада»: «Коли п'ють, то рештками бризкають під стелю й кажуть: «Щоб чого не сталося із переполоху»; М. Номис записав народний наказ: «Надіть сорочку пазухою назад від переполоху».

переска́кування — у народних піснях — символ подолання труднощів, перешкод, несприятливих обставин: «Тече річка невеличка, схочу — перескочу. Віддай мене, моя мати, за кого я схочу»; «Я узийче [взьуке] перескочу, широке обійду, не журіться, вороженьки, ще я з того вийду»; **перескакування** (стрибання) символізує також очищення, наприклад стрибання через купальське вогнище (багаття); *див. Купáйла.*

перестріт — недобра зустріч, що приносить хворобу або нещастя; також хвороба внаслідок такої нещасливої зустрічі.

перестріч — однорічна трав'яниста напівпаразитична рослина

родини ранникових, верхнє листя (прицвітники) якої мають ліловий або синій колір, а квіти, розташовані нижче листя, — жовтий; народні назви — *день-і-ніч, іван-і-марія, сестрички*; росте в мішаних лісах Полісся і чагарниках Лісостепу; широко використовується в народній медицині. *Заквітчані перестричем дівчата До потічка вінки свої несли* (Л. Забашта).

переступання — магичний акт, при якому, за віруваннями, магична сила може діяти в двох напрямках — від речі, яку переступають, і від людини, яка переступає; цей акт був широко пов'язаний із забороненими діями породіллі (їй не можна було переступати через коромисло, шнур, упряж, тобто через усе те, що так чи інакше нагадує пуповину, в яку могла заплутатися дитина); коли молода мати йшла на *вводина* (див.), баба-сповитуха клала ніж під поріг, через який та мала переступити (ніж, отже залізо, служили охоронною силою); не можна переступати малої дитини, бо не виросте; не можна переступати товар на базарі, бо не буде успіху в торгівлі.

переступень = **переступ** — багаторічна дикоросла трав'яниста отруйна рослина родини гарбузових; вірили, що переступень на городі приносить щастя, тому його треба оберігати при політті; корінь рослини вважався охоронним засобом, а вимитий у молоці служив оберегом; рослина широко використовується в народній медицині, зокрема проти шлункових хвороб.

Переступний тиждень див. **Всеїдний тиждень**.

перетворювання — природний закон зміни матерії народ інту-

тивно переносив на довкілля й на людину як таку; явище смерті народ розумів не як цілковите зникнення людини, а тільки як її перетворення; традиційне принесення до хати трави, гілля, снопа, колосся є обрядовим відтворенням приходу померлих родичів; В. Петров пише: «Померлий, відходячи, змінює місце свого перебування й разом з тим змінює свій вигляд: зменшується й стає малий; перебуває «під стріхою» хати, «під каменем», «в садочку на листочку», «в полі на колосочку», «в городику на зіллячку», перетворюється на зілля, колосся, кущ, дерево, тварину, птаха; звідси традиційні голосильні формули: «Чи ти зозулею прилетиш, чи соловейком?»; «Де я тебе перенайду — чи в траві на рошині, чи в городці на зіллячку?».

переходження — 1) **доріжки кому** — в народній символіці — очевидний вплив на успіх чи неуспіх цієї людини; радили взагалі не переходити дороги нікому, бо це вважалося недобрим знаком: «Іване, Івашеньку, Та не переходь ти доріженьки. Як перейдеш, винуватий будеш»; не можна було переходити дорогу похоронній процесії, бо це означало перешкоджати небіжчикові в його шляху до вічного спочинку; звертають увагу, хто переходить дорогу; особливо небажаними були: жінка в період, коли вона була «нечистою», рудий чоловік, покритка, людина з фізичними вадами, священник, стара баба, жінка з порожніми відрами; кожна людина носить у собі якусь магичну силу — добру чи недобру, тому вона може бути доброю чи недоброю «на перехід»; добрі на перехід члени родини, тому у ве-

сильній пісні співають: «Ой, ви, вороги, вороги, не переходьте дороги! Нехай перейде родина, щоб наша Маруся була шаслива!»; 2) **річки** — у народнопісенній символіці означає кохання без уваги на перешкоди взагалі, як у пісні: «Ой Парася придалася та й заморгалася [багато на хлопців моргала]. Ой перейшла чотири річки [мала чотирьох хлопців] та й не вмивалася» [існував звичай «вмивання» після шлюбної ночі]; «Ой перейду тоту річку та затну смерічку — таку маю білявочку, у травичці чічку» (затну — «зрубаю» — «полюблю»); і навпаки, не могли перейти річку — не мати сил перебороти перешкоди до кохання; 3) з **хлібом** [=сїлля] — весільна обрядодія зупинення весільного поїзда з метою отримання викупу; див. *ще перейми*.

перехрєстя — 1) місце перетину шляхів, стежок, вулиць і т. ін.; див. *ще роздоріжжя*; здавна вважають його місцем, де любить збиратися нечиста сила; злого духа з перехрєстя називають *хрєстим*; у казках на перехрєсті богатир вибирає свою долю; у Новорічну ніч дівчата з хлопцями ворожили на перехрєсті також про свою долю; для цього окреслювали магичне коло, сідали в ньому, накривалися білим обрусом і прислухалися до доквілля: з якої сторони буде прикмета — хриплий гавкіт собак — наречений старий, дзвінкий — наречений молодий; далеко чути — з далеких країв, близько чути — суджений близько; у *Чистий четвер* спішили вже вночі скупатися в річці, — «поки ворон дітей не купав»; потім набирали відро води, несли на перехрєстя і виливали, — «щоб там усі хвороби й залишили-

ся»; тому в цей день обходили перехрєстя «десятою дорогою», щоб хвороба не причепилася; на Великдень, щоб нашкодити нечистій силі, котили великоднім яйцем уздовж дороги — усяка нечиста сила побіжить геть. *Й тепер ще по наланках на перехрєстях кістки їх крутяться на палях* (О. Стороженко); фразеологізм: **кричати (говорити) на всіх перехрєстях** — відкрито повідомляти, розповідати про щось; 2) два дрючки, дві планки, дошки, смуги, покладені навхрест одна на одну, — окремо або як частина різних предметів; взагалі все, що має форму хрєста; також поперечина хрєста. *Зверху на іконостаї стояв чималий золотий хрєст з терновим вінком на перехрєсті* (І. Нечуй-Левицький).

перехрєщення — навернення до іншої (християнської) віри через здійснення повторного обряду хрєщення; відомий історичний факт, що, за ухвалою Московського собору 1620 р., киян, які приїздили до Москви, «перехрєщували як язичників або цілковитих сретиків» (О. Пипін).

перєць — овочева напівкушова або трав'яниста рослина, а також її пряні плоди, що мають вигляд стручків і використовуються для їжі або як приправа; гіркий перєць давно став національною приправою, зокрема до горілки; раніше був привозним, дорогим, тому кажуть: «Злидні та ще й з перцем»; символізує дотепність, пікантність: «То дівчина з перцем», хоч головне: «З перцем чи не з перцем, аби з добрим серцем»; зерна святили й використовували проти уроків.

перлі = **перла** (одн. ч. *перл*, с. *перло*; одне зерно — *перліна*) —

1) перламутрові зерна кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках морських та прісноводних молюсків; здавна використовуються як коштовна прикраса; символізують чистоту, як у пісні: «Зуби — коби перли чисті»; перли — це сльози, тому не бажано їх використовувати у весільному вбранні; в народній пісні проведено цілком очевидну паралель: роса в очах, себго сльози, — вінок із перел на косі; «Пасла волики з вечора до півночі, Припала роса на мої чорні очі, Не так на очі, як на жовту косу, На жовтій косі перловий вінок ношу»; у М. Драй-Хмари: «Як в темряві усе завмерло! Хруський на серці стигне лід. І з неба падають, мов перли, Огнені сльози Персеїд». *Сльози як перло* (М. Номис); *Були коралі — та пішли далі, були перли, та ся стерли* (М. Номис); *Білі перли й коралі білу шию гнули* (П. Чубинський); фразеологізм: *метати перли (перли) свинням (перед свинями)* — марно говорити, доводити що-небудь тому, хто не може, не здатний зрозуміти того, хто говорить; 2) у переносному вживанні — найкращі зразки чого-небудь, найвідоміші мистецькі твори і т. ін.; також дуже вродлива або кохана дівчина, жінка. *Одну маю любку, Дівчину-рибчину, перлину єдину* (Леся Українка).

перо́ (збірне — *пір'я*: зменшені — *пірце, пір'ячко*) — рогове нашкірне утворення з порожнистим стрижнем і легкими пухнастими відростками з обох боків, яке вкриває більшу частину тіла птахів; легкість пера широко використовується в народній символіці (пор. вираз «аж пір'я летить»); покійни-

кові бажують: «Нехай йому земля пером буде» (від давнього вистеляння труни пером, що спричинилося до символіки легкості, м'якості); перами оперяли стріли, щоб легше летіли; гусячі (перев.) пера служили тривалий час для писання; в одній колядці орел каже рибі: «Тобою, рибо, гості вігати, а моїм пером листи писати».

перст — високе — палець руки; уживається також у конфесійному мовленні як стара назва вказівного пальця; у сполученні: *[одін,] як перст* — про самотню людину. *Чи зважусь я свої персти несмілі До золотої ліри простягти?* (П. Грабовський); *Зосталася на старості як перст!* (Г. Квітка-Основ'яненко).

перстень (зменшені, народнопоетичні — *перстеніць, перстєник*) — кільце з дорогого металу (золота, срібла і т. ін.), часто оздоблене каменем, що його носять на пальці як прикрасу; каблучка, також шлюбна обручка; здавна служить оберегом, тому кажуть: «Нема ні хліба, ні муці, був би перстень на руці»; використовували у ворожіннях, у шкідливій магії. *Не треба мені ні золота, ні перстенів, ні намиста* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Оженився б на тобі, так на руці перстень* (М. Номис — але одружений); *Було в мене два перстеники, А третя каблучка* (пісня).

персть — старовинна, згодом висока назва землі. *Віл гребе і сам на себе персть мече* (М. Номис); *Шапками та приполами персть носили, Високу могилу висипали, Славу козацьку учиняли* (дума).

Перун — 1) у слов'янській міфології — бог грози (грому, блискавки, дощу); володар неба, син Білобога, «бог над богами»; пізні-

ше бог-воїн, покровитель війська, визволитель і руйнівник; на крилатих вогнистих конях їздить по небу у вогненній колісниці (назва бога виникла, очевидно, з назви грому *perunъ*, пов'язаної з р'ягати «бити, ударяти»); на кінець I тисячоліття прийшов на зміну Сварогові; творча сила, що все оживляє, податель дощу; на зиму залишає небо й засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута з землі, і все знову оживає; за повір'ям, як прилетить з вирію зозуля, вона будить Перуна від зимового сну; він відмикає небо й пускає на землю тепло, тому зозуля вважається вищим птахом; зображався срібночубим, золотовусим, з вогненними стрілами, золотим луком та важким молотом у руках; може наводити на всіх страх, бо б'є своїми вогненними стрілами, цебто громом (можливо, він і є *Великим Громом Гримучим*), спалює блискавкою, може вдарити й злу людину (звідси прокляття — «бодай тебе Перун побив (убив, трісне)!» або в пісні: «Бодай тебе Перун забив темненької ночі!»); Перунові був присвячений дуб як наймогутніше дерево, в яке часом б'є грим; Густинський літопис повідомляє, що перед ідолом Перуна весь час палало вогнище з дубового дерева; за повір'ям, гроза — це битва Перуна з Дивами та бісами; слов'яни вишановували Перуна в четвер (*Перунів день*); його дерев'яна статуя стояла в Києві на Перуновім горбі; після хрещення Русі її скинули в Дніпро, а на її місці поставили церкву Святого Василя (Василь — християнське ім'я князя Володимира); *див. це Ярїло!*; у Володимировому пантеоні Київської Русі вважався вищим боже-

ством, що видно з його місця у літописних списках богів; наприклад, у П. Загребельного (роман «Диво»): «Там колись стояли наші боги — Перун, цілий із дерева, привезеного з діброви подніпровської, а голова йому срібна, а вус золотий»; народні варіанти ймення — *Перунь, Перум, Перкун, Перрбм, Паранєя, Пронько, Бронько*; слов'янські воїни присягали іменем Перуна перед боєм; бога вважали також покровителем шлюбу; 2) (з малої літери) **перун** = **перум** — *грим* (*див.*), *блискавка* (*див.*); уживається також як прокляття, наприклад: «А перун би ти ясний тріс!»; «Бодай те ясний перум стрілив!», «Перун би ти забив з ясного неба!», «Перун би ти тріснув!», «Хай тебе перун трісне!». *Затих — і шум дощу, і вітру спів сердитий, і синіх перунів розкотистий удар* (М. Драй-Хмара); *Перун би тя спалив, що ти мене, молодую, здоров'ячка збавив* (коломийка).

перцївка = **перчакївка** — старовинний алкогольний напій — горїлка, настояна на червоному перці.

Перша Пречїста див. Пречїста2.

Перший Спас див. Спас2.

пес див. собака.

песїголовець — казкова людиноподібна істота з одним оком у лобі («здоровим-здоровим, більшим, ніж у вола, і то серед лоба»), що поїдає людей; циклоп; песиголовці захоплюють у полон людей, відгодовують на сало, а потім смажать і поїдають; знають, де закопані скарби, розуміють, що трави горвять і знають і знають на їхніх медичних властивостях; уживається як лайливе слово. *Піймали його песиго-*

ловці (ті, що людей їдять, годують на сало) (казка).

Петра́ = **Петрів день** = **Петрівчаний** (**Петрівський**) **день** = **Петра-Павла** — 1) народні назви літнього календарного християнського свята на честь апостолів Петра і Павла (29 червня/12 липня); на Петра в селян уже запаси кінчалися, тому казали: «На Петра двір пустий, а поле густе»; святий Петро виступає сторожем поля, його врожаю; він зажинає, і заорює (очевидно, на озимину), тому в народі казали: «Святий Петро за плугом ходить. Святий Павло волоньки водить. А сам Господь-Бог пшениченьку сіє, святий Ілля заволочує»; Петра-Павла у народі вважалося великим святом, до якого готувалися заздалегідь: білили хати, оздоблювали рушниками стіни, скрізь чисто прибирали; йшли до церкви, а дома потім розговлялися *мандрічками* (від *мандрувати*; за легендою, Петро й Павло у своїх численних мандрах харчувалися цими пампушками); кажуть, у цей день зозуля перестає кувати, тому що, за народним повір'ям, вона вкрала у святого Петра одну мандрику, за що Бог покарав птаху, і вона шороку давиться мандрикою; якщо зозуля кує після Петра — це віщує нещастя; свято рибалок, бо Петро був їхнім покровителем; разом з купальськими петрівчані свята становлять один літній цикл; починаються жнива; після цього дня починаються жіночі роботи в полі й біля хати, тому кажуть: «Жіноче літо по Петрів день»; сонце «грає», як і на Великдень, бо кажуть: «3 Петрів дня красне літо, зелений покіс, зірниця зорить хліби»; збирають трави, розводять вогнища;

«Тепер не Петрівський день, щоб двічі казати», — повторюють у цей день, бо моляться двом апостолам; ще кажуть: «День не Петрівський, язик не попівський — по двічі говорити» (М. Номис). *Йшло до Петра, тепер до Різдва* (приказка); *Не все в середу Петра* (М. Номис); *Пішло уже мені з Петрового дня* (М. Номис — про наближення старості); 2) **Петра́ Вериги** = **Вериговий день** — народні назви християнського календарного свята Поклоніння Чесним Веригам, тобто кайданам святого апостола Петра, що припадає на 16/29 січня; вшановують вериги (кайдани) апостола Петра; вважають останнім днем зими; не можна прати; люди вирушають на вирубку лісу, бо лише взимку («як дерево спить») «дереву не болять»; з днем пов'язано багато прикмет, — «якщо напередодні Петра Вериги ніч місячна і видно зорі, літо буде врожайним, а рік щасливим», «якщо ніч похмура, то й рік похмурий, неврожай, пошесть на худобу», «як мороз у цей день, то літом — спека», «гуси, качки махають крилами, сидячи на снігу, собаки качаються, — буде відлига, гайвороння криче — на метелицю», «як уночі місяць оступлять хмари, буде вітер». *На Петра Вериги розбиваються криги* (М. Номис); 3) **Петро́** — у християнському віровченні — один з дванадцяти апостолів, учень Ісуса Христа, брат апостола Андрія; займає особливе становище серед апостолів; його іменем відкривається перелік дванадцяти обраних; християнська іконографія часто поєднує образи Петра і Павла як двох мучеників, які прийняли смерть (розп'яті вниз головою) в ім'я Господа; 4) **Петро́**

(зменшено-пестливі — *Петрусь, Петрусьо, Петрусик, Петрусичок, Петрунь, Петруньо, Петрунчик, Пётрик, Пётричок, Петько, Пёття*) — українізоване християнське чоловіче ім'я (від грецк. «камінь», «скеля»); у народній афористиці виступає об'єктом гумору і засобом внутрішнього римування («Іж, Петре, поки тепле!», «Пішов Петро та вернувся, як було тепло», «Вхопилась би за Петра, тільки шкода, що нема»), легкої іронії («Бери, Петре, на розум!»); персонаж дитячого фольклору: «Сиділа квочка коло кілочка Да вивела бабі четверо діток: Що перве дитятко — молодий Петрусик». — *Ой Петре, да Петруньо, гордуси ти мною* (пісня); *Як не бачу Петруся, То від вітру хлюся. Гей, лихо — не Петрусь, Біле личко, чорний вус* (пісня); *Петро Петрович-перелювич піймав птичку перелічку* (скоромовка); 5) **Петро́ I Великий** (1672—1725) — російський цар (з 1682 р.), імператор (з 1721 р.); за Петра I Україна остаточно перетворилася на колонію; 1709 р. після Полтавської битви, коли Мазепа відкрито виступив проти Петра I, за наказом останнього було знищено Запорозьку Січ і потоплено в крові гетьманську столицю — Батурин; про Петра I Т. Шевченко пише: «Це той *первий*, що розпинав нашу Україну» і називає царя «катор», «людоїдом», «лукавим», маючи на увазі підступну політику Петра I щодо України (Малоросії); О. І. Герцен зазначає: «Петро I зрадів з приводу зради Мазепи і став утискувати Малоросію всупереч всіляких договорів».

Петра́ Поворота див. Ону́фрій Преподобний.

Петрівка = **Петрівці** = **Петрівки** = **Петрів піст** — 1) (зменшено-пестливе — *петрівочка*; вживається як загальний народнопоетичний епітет на позначення короткої ночі в Петрівку) піст перед Петровим днем, православним церковним святом на честь апостолів Петра й Павла; початок цього посту залежить від свята Пасхи (починається у неділю Всіх Святих — у першу неділю після Трійці; буває коротшим (вісім днів) і довшим (шість тижнів); закінчується у день Петра і Павла); жартують: «Чи й у вас, як у нас, мороз у Петрівку, зморозило на печі трьох парубків й дівку»; на Петрівку ласують першим збором бджолиного меду; при скруті дозволяється їсти й молочні страви; першого понеділка Петрівки відзначали *похорони Ярїла* (див. **Ярїло2**), або *Кострубонька* (див. **Коструба** [святий]); дівчата в цей день ворожили на свого судженого; можна було косити траву, бо до Петрового дня це було суворо заборонено — великий гріх; порушника буде покарано хворобою, і йому «ніяке лікарське зело не допоможе». *Захотілося йому в Петрівку льоду* (приказка); *Петрівка — голодівка* (М. Номис); *В Петрівку день — рік* (приказка); *Петрівка — переднівок* (М. Номис); *Ой мала нічка-петрівочка, Не виспалась наша дівочка* (П. Чубинський); *Мала нічка-петрівочка, я всю ніч не спала, Всю нічку не спала, тебе колихала* (пісня); 2) **петрівка** = **петрівочка** = **петрівчана пісня** — обрядова пісня, яку співають (звичайно у Петрів піст) дівчата у садах та галях, вишиваючи, білячи на тканине зимою полотно, готуючись до близьких жнив; ось одна з них: «Ой мала я нічка-петрівочка. Та не

виспалася наша дівочка. Цілу ніч не спала, биль сукала та до тої білі говорила: «Ой ти ж біле, біле тоне-сенька. А коли ж ти будеш біле-сенька? Ой тоді ж я буду білесенька, як водиця буде чистесенька. Ой мала я нічка-петрівочка. Та не виспалася наша дівочка. До череди товар гнала, задрімала. За сухий терен косу порвала». *Зберімося, подруженьки, заспіваймо петрівочку* (пісня); 3) *петрівна рілля* — розорана в Петрів піст рілля для озими; 4) *Заговини на Петрівку див. Ярило* 2.

Петрівський день *див. Петра*.

петрів хрест — рід багаторічних трав'янистих рослин, окремі види яких паразитують на коренях ліщини, вільхи, бука; проганяє злі сили, вберігає від чарів; вважалося, якщо хтось у ніч на Петрів день знайде розквітлий петрів хрест та вирве його з корінням, того рослина приведе до зачарованого скарбу.

Петрівці *див. Петрівка*.

петрівчана пісня *див. Петрівка* 2.

Петрівчаний день. *див. Петра*.

петркові багатгі — багаторічна трав'яниста рослина родини айстрових, з коріння якої виготовляють сурогат кави; цикорій дикий; росте по всій території України на відкритих місцях, де в сонячні жаркі дні спостерігається *юга* (*див.*), про яку в народі кажуть: «Петро вівці пасе»; використовується в народній медицині; коли рослиною махати, то вона свистить, наче батіг.

петрушка — дворічна, зрідка однорічна городня пряна овочева рослина родини зонтичних, коренеплоди та листочки якої здавна використовують як приправу для

їжі, а також як сечогінний засіб у народній та офіційній медицині; коли хтось із дітей падав і, ударившись, плакав, його заспокоювали піснею: «Дайте, дайте петрушечки приложити до ножечки, бо я скакав через плотик, і вкусив мене котик»; у народних піснях рослина символізує дівчину: «Вітер петрушку підвіває, Стратії Катерину підмовляє. Будете, люди, дивитися, як я буду женитися»; як і полин, оберігає від мавок і русалок на *Русалчин великдень* (*див.*).

печеніна = **печене** *див. печеня*.

печеніги — тюркські племена, які у VIII—IX ст. кочували між Волгою та Уралом, а в середині IX ст. переселилися у Причорноморські степи; напали на Київську державу; в історії відомі битви бойових дружин київських князів з кочівниками, зокрема князів Олега, Володимира Великого, Ярослава Мудрого.

печеня = **печеніна** = **печене** — у традиційній українській кухні — м'ясна страва зі свинини. *Нам перцю тепер треба пересипати печеню* (пісня); *З голови печеня, а з ніжок добрий борщик* (П. Чубинський); *Поскачуть коло мене, поки візьму я в рот хоч страву, хоч печене* (П. Гулак-Артемівський); *Носили у ночвах печеню, шматками покраяну* (Г. Квітка-Основ'яненко).

печериця (зменшене — *печерічка*) — їстівний гриб родини пластинникових із сірою або білуватою шапінкою на тонкій білій ніжці, який росте на полях, луках, городах, у садках; шампінйон; символізує нерухомість, домосідство: «Сидить, як печериця під плотом»; з огляду на свій смак символізує добірність, вишуканість: «Не кож-

на губа — печериця»; один із найсмачніших грибів, поширений по всій території України; народні назви — *печерка*, *стернівка*; використовується в народній медицині. *Не нагнешся до землі, печериці не вирвеш* (прислів'я); *Ой хто любить губи, губи, а я печериці* (пісня).

пéчище — рештки зруйнованої, розваленої печі (на місці зруйнованої хати); за повір'ям, улюблене місцеперебування нечистої сили. *Замість хати чорною марою стояло печище* (Панас Мирний).

пивний бог — у фольклорі пивним богом називали святого Миколая; п'ятника у Миколин день була майже обов'язковою; звідси слово *наніко́литися* — «напитися, святкуючи Миколин день».

пивни́ця — здавна — льох, підвал для зберігання алкогольних напоїв; також заклад, де продають і розпивають пиво. *Піди, дівко, у пивницю, уточи горілки* (П. Чубинський); *Одчиняйте сватам хату, друженькам пивницю* (пісня).

піво (пестливе — *пивце́*) — старовинний малоалкогольний напій, що виготовляється з ячмінного солоду й хмелю; виступає символом злагоди, взаєморозуміння, тому кажуть: «З ним не звариш пива, а звариш — не розіп'єш», «До пива їється, а до слова мовиться»; у приказках об'єкт внутрішнього римуння: «Де пиво, там диво», «З цього пива не буде дива», «Не жаль пива, та жаль дива», «То-то й диво, що гірке пиво»; народ цінує міру в споживанні хмільного напою та його високу якість: «Пиво всі хвалять, та не всі варять», «Від пива голова крива», «Пиво — не диво, мед — не хвала, а честь до рога»; *пиття́ півва* символізує в на-

родних піснях кохання: «Прийди, серце, пива випити»; *варіння півва* — символічний образ битви, як у думі: «Браття козаки запорожці, добре дбайте, барзо гадайте, із ляхами пиво варити зачинайте!»; означає також накоєння якоїсь біди, клопіт у результаті протистояння, зіткнення, суперечки. *Пиво чорнеє з лимоном* (І. Котляревський); *Прийди, серце, пиво пити* (П. Чубинський); *Нехай же їде грек з винами, з пивами та в нашу квашу* (М. Номис); *Не пиво диво — слово!* (приказка); *Не пиво диво — честь дорога* (приказка).

півжмо — багаторічна трав'яниста або кущова рослина родини складноцвітих, окремі види якої використовуються у народній медицині та як декоративні; народні назви — *діка* (*польова́*) *горобинка*, *коровай*, *криворіт*, *райцвіт*; уживали при болях у шлунку, поносах, гарячці, як глістогінний засіб. *Ой, є в мене таке зілля, три корчини півжма* (пісня).

Пилипа [день] — 1) календарне християнське свято заговин у пам'ять апостола Пилипа перед Різдвяним постом (14/27 листопада); переддень Пилипівки. *Хто святкує на Пилипа, буде голий, як липа* (приказка); 2) **Пиліп** (зменшено-пестливі — *Пиліпко*, *Пиліпонько*, *Пиліпчик*, *Пиліпцо*, *Пиліпнок*, *Пиліпéць*; від грецьк. — «який любить коней») — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народних приказках уживається для внутрішньої рими і як засіб гумору: «Нема що робити, треба Пилипа женити», «Пилип до стіни прилип», «Пилип до всього привик»; символізує несподіваність, немотивованість учинків, поведінки

(«Вискочив (Вихопився), як Пилип з конопель»); останнє пов'язано з уособленням зайця, якого в народі звали Пилипом і який, ховаючись від собак у запахних коноплях, що відбивають собакам нюх, на свою біду звідти вибігав. *Ой кувала зозуленька у лісі на липі, Вишивана сорочечка на нашім Пилипі* (пісня); *Ой у лісі на орісі сорочка зависла, Да вже ж твоя, Пилипоныку, вечеря прокисла* (пісня).

Пиліпівка — 1) Різдвяний піст, що триває 40 днів перед Різдом Христовим; найвишого ступеня досягає в останній Святий вечір, коли кутя має бути пісною; для дівчат у піст втрачаються будь-які надії на заручини. *У Пилипівку день до обіду* (приказка); *Яка ніч у Пилипівку, такий день у Петрівку* (прикмета); 2) **Заговини на Пиліпівку** = **Пиліпівські (Різдвяні) заговини** — останні дні перед Різдвяним постом, коли можна було споживати скоромне; останній після Покрови термін засилання сватів; кінець календарної осені; дні стають коротшими, а ночі довшими; початок молодіжних вечорниць, які тривали до Великодня.

пир — 1) у старовину — *бенкет* (*див.*), *учта* (*див.*); для давніх слов'ян пирування із щедрою їжею (*піро* — «жито», звідси й *пиріє*) та питтям було звичайним явищем; мед був головним напоєм, його було *досить* (слово — від сполуки «до сита» (*див.* *сита*)) — досхочу наїстися чи напитися); предки були веселими людьми; бенкетування супроводилися веселими піснями й танцями; пирування, гуляння свідчать про давню вдачу предків, їхню любов до танців (саме слово

гуляти означало колись «танцювати», бо в гуляннях завжди передбачали передусім танці); пири ведуть свій початок з дохристиянського часу як щедрі жертва богам (бучне жертвоприношення); взагалі святковий обідній стіл — це відгомін жертвоприношень домашнім божкам. *Княжий пир; Пекельний Ірод справив свято, Пир людодержерности та зла* (П. Грабовський); у сполученні *пир на весь мир* — надзвичайно людний і щедрий бенкет; 2) у народнопоетичній творчості — битва, війна, кровопролиття. *Допировали хоробрі русичі той пир* (Т. Шевченко).

пирогі (*одн. ч. пиріє*); зменшені — *пиріжєк, пиріжєчок* — 1) печений виріб із тіста з начинкою; як і вареники, були окрасою стола, тому жартували: «Аби були пиріжки, то найдуться і дружки»; символізує гостинність, святковість, тому кажуть: «Красна ріка берегами, а обід пирогами», «Славна хата не вуглами, а пирогами»; «Віншую, віншую, бо пироги чую!»; як символ достатку пироги згадували в сутужні дні: «Минулися ті роки, що розпирали пироги боки». *Ой, позвала дівчинонька козаченька в гості, Поставила козаченьку пиріє на тарілці* (пісня); *Хай же там гуляють, А нам на крилечко Вишлють з челядинцем Та по пиріжечку* (Я. Щоголев); у сполученні: *на пирогі* — в гості; 2) ужиткова назва вареників. *Із сиром пироги* (пісня).

пирятинська верствá див. верствá.

писана тóрба див. тóрба.

писанка — 1) (зменшено-пестливе — *писаночка*) розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітним орна-

ментом — геометричним, рослинним, тваринним; кожен колір у писанковому розпису має власну символіку; розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; звичай розмальовувати писанки походить ще з дохристиянських часів; здавна писанки надіялися охоронними властивостями. *Село на нашій Україні — Неначе писанка село, Зеленим гасм поросло* (Т. Шевченко); 2) **сáнккі-писанкі** — розмальовані сани. *Ей через гору Галилейську, там же мі бжжат санки-писанки* (Я. Головацький).

писар — 1) у старовину — людина, що професійно займалася переписуванням паперів; писець; приспівують жартома: «За писарем гарно жити, за писарем панство: назад руки закладає — все його багатство». *Піп жив з олтара, а писар з каламаря* (М. Номис); 2) **Генеральний писар** — представник найвищої військової адміністрації в Україні XVII—XVIII ст., який очолював при гетьманові генеральну військову канцелярію.

пйти вóду див. вóдá7.

пищáль — старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю; також старовинна артилерійська гармата; широко використовувалася козацькою піхотою; як видно з думи про Федора Безридного, був козацький звичай ушановувати покійних лицарів стріляниною з пищалів: «Хведора Безридного ховали. Руський «Отченаш» читали, в семип'ядні пищалі гримали».

пйщик (зменшене — *пйщичок*) — старовинна дитяча іграшка — саморобна дудочка, свистілка з тонкої очеретини, що видає високі протяжні звуки. *Ти ж, було, селом їдеш, Ти ж, було, в дуду граєш, Те-*

пер тебе немає, Дуда твоя гуляє, І пищички zostалися, Чортзна кому досталися (пісня).

півбóка: півбóка лу́плена (дрáна) — у народних казках — з напівоблупленим боком, боками (звичайно про козу). *Я коза ярая, півбока драния, півбока луплена, за три копи куплена* (М. Номис).

південь = **пóлудень** — середина дня, що відповідає дванадцятій годині; цей момент доби здавна вважали критичним, переходовим, тобто небезпечним часом, бо «в полудне Бог спочиває в золотій кроваті», з чого користується нечиста сила: «Не все чортам опівночі ходить, ходять вони і опівдні»; натяк на *пóлудниць* — небезпечних духів південного часу, можна знайти в «Поученні» Володимира Мономаха. *Рідня до півдня, а як сонце заїде, сам чорт нікого не знайде* (М. Номис); *А вже сонце по полудні, дівчинине серце пудне* (П. Чубинський).

півдівок — народна назва дівчини-підлітка.

півень = **кóгут** — 1) (зменшено-пестливе — *півник*; також молодий півень) = **кур** — свійський птах з червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах; самець курки; чарівна птиця бога Сонця; залежно від кольору оперення символом Сонця і *живого вогню* є білий півень, чорний — символ ночі, смерті, підземного царства та його вогню; сірий — досвітку, червоний — ранкової зорі; жертовна птиця (ще за часів Святослава після поховання загиблих побратимів занурювали живих півнів у хвилі річки); в українській народній символіці півень виступає передусім символом

світла і сонця, прихід яких сповіщає; у відомій загадці «сидить півень на вербі, спустив коси до землі» півень — це сонце; серед півнів деякі виділяються своєю силою й непереможеністю; їх називають *півнями-цариками*; нечистий ніколи не займе того двору, де є такий півень; його брали в дорогу чумаки; дуже поширеними були ворожіння з півнем; його вносили в хату, і за поведінкою вгадували, яким буде наречений: п'є воду півень — наречений буде пияком, заглядає в дзеркало — волоцюга, заб'ється в куток — безлюдько, махає крилами — розбишака; за народними прикметами — «якщо півень співає на порозі — будуть гості»; «якщо співає, ідучи на сідало, то на зміну погоди»; про півня-когута говорять як про символ господарства: «Кожний когут сміливий на своїй смітці»; «Два когута на одному подвір'ї, як дві господині, ніколи не погодяться»; за повір'ями, допомагає людині проти злої сили, особливо опівночі, коли співають другі півні («Мала вродитися сатана, та півні заспівали»); нечиста сила в цей час мусить кидати цей світ; бояться нічних півнів і мерці-упири (*див. упир*); півень прикрашає обійстя і хату («Без когута — хата глуха»); червоний півень символізує підпал, пожежу (звідси *пущкати червоного півня*); невчасний спів півня — на зміну погоди, — «буде зміна надворі, бо кури піють» (це як про півня-кура, так і про курок). *Усі кури на сідалі, півень на порозі* (А. Метлінський); 2) **півні** [*п'єрші, другі, треті*] — час уночі, який здавна визначали за співом півнів (перші півні — приблизно о десятій годині вечора проганяють злих духів; другі —

опівночі проганяють мерців; треті — о другій годині ночі проганяють відьом і злих ворожбитів); 3) **морський півень** — казкова тварина в морі з риб'ячою лускою; також риба з великими яскравими плавниками, схожими на крила; 4) **Півник** — персонаж народної казки «Котик і Півник».

півка — 1) біле покриття голови жінок у бойків у вигляді великого чотирикутного шматка полотна, один край якого вишитий вузькою смужкою, що приходить над лобом; 2) *див. пеленя*.

півкварт — 1) половина квартири як старовинна міра чого-небудь, а також пляшка такої міри з горілкою; 2) **півкварт** — міра рідини — півштофа, 1/20 відра; пляшка такої міри з горілкою; *див. ще кварт*.

півкопи — 1) половина *копії* (*див.*) як старовинна одиниця лічби (звичайно снопів); 2) ужиткова назва старовинної одиниці лічби грошей, що дорівнювала двадцяти п'яти копійкам. *Я Нептуну півкопи грошей в руки суну* (І. Котляревський).

півліктя — половина ліктя як старовинна міра довжини; *див. локіть*.

півміток — міра пряжі, яка дорівнює половині мітка, тобто 20—30 *п'асмам* (*див.*); *див. ще міток*. *Льняної пряжі три півмітки* (І. Котляревський).

півники = *іріс* — багаторічна трав'яниста рослина з великими жовтими або фіолетовими квітками і вузьким мечоподібним листям; садові півники вирощуються як декоративні, а також використовуються у народній медицині (крім названих видів, також болот-

ні); окраса сільського обійстя; символ поблажливості. *Зашарудили хлопці проміж куців рожі, орґінії та райдерева, затріщали розкохані стебла та листя півників* (Дніпрова Чайка); *Під вікнами насадила Ганна бузку, півників та півонії* (І. Нечуй-Левицький).

північ — час на межі двох діб, який відповідає 12 годинам ночі; за народними віруваннями, опівночі нечиста сила має найбільшу силу; Бог спить «найтвердішим сном», а чорти жартують і навіть б'ються навкулачки; тому замовляння мають здійснюватися «при ясных зорях, при вечері, рано, удосвіта, але тільки не опівночі»; проте в цей час добре рвати зілля, бо опівночі воно набирає найбільшої сили.

півока = *півштофа* — 1) старовинна міра — половина штофа (*див. око4, штоф1*); 2) **півоко** = *півштоф* — у старовину — штоф (*див. штоф2*) половинної міри.

півонія — багаторічна напівкущова декоративна рослина з трійчастим листям і великими квітками білого, рожевого або червоного кольорів, а також квітка цієї рослини; народні назви — *вороніць* (півонія вузьколиста) і *мар'їн корінь* (півонія незвичайна); використовується в народній медицині; символізує розквіт дівочої краси, а також молодості й зрілості, тому кажуть: «Почервоніла, мов півонія». *Під вікном насадила Ганна бузку, півників та півонії* (І. Нечуй-Левицький).

півхрестик — спосіб вишивання косими стібками, що мають форму половини болгарського хрестика; *див. ще хрест3*.

півкварт = *півквєрта* — стара назва кількості з трьох із половиною одиниць. *Щоб тебе трясла півкварт року, поки витрясе пшениці копу* (пісня).

півкварт — стара назва кількості з двох із половиною одиниць. *Шукали, гляділи і півкварту неділі* (П. Чубинський).

півчий — учасник церковного хору, а також групи духовних співаків, що беруть участь у поховальному обряді.

підбіл[-травя] — багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих із великим листям, знизу пухнастим і білим, зверху зеленим і холодним на дотик; росте по всій території України, цвіте у березні-квітні; святять рослину на Маковія; використовується в народній медицині (передусім для заживлення ран); народні назви — *м'яти-й-м'ячуха, м'ячущик*.

підбрехач — той, хто допомагає брехати, щось вигадувати; так жартома звали другого свата, що під час сватання підтакує в розмові першому зі значними перебільшеннями.

підвій — за народними повір'ями, хвороба від холодного (злого) вітру або вихру; Б. Харчук у «Волині» описує закляття цієї хвороби: «Звичайнісінький підвій у вас, свахо, — і кагала яйцем по спині, по руках. — Не думайте нічого. Слухайте, що я говоритиму. Вітер припав нічний, північний, припав з роботи, за сухоти, за їдання, за пиття, з гуляння, з буяння, з помилку, з помислу, з погляду. Припав з хмари, з вітру, із сонця, нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний і сердешний! Я ж тебе вимовляю, водою виливаю,

яйцем викачую, на куші і на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і бути, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, синь-небо попитати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не витягати, жовтої кості не ламати! Тьху, тьху, тьху! — Розбила Мар'яна яйце. Вилила білок на тарілку, а жовток пустила у склянку на воду. У вань-кирі Богу помолилася, над склянкою щось довго бурмотіла.

підгулювання молоді — весільна обрядова церемонія після повернення молодих із церкви і саджання їх за стіл, що полягає в розвеселенні молоді: з неї знімали серпанок (зазвичай це робив палицею свекор), потім шло частування медом, яке здійснював дружок.

Підкарпатська Русь *див.* Закарпаття.

підкова (зменшено-пестливі — *підківка, підківонька, підківочка*) = *підківчина* — 1) металева, вигнута за формою кінського копита пластинка, яку прибивають до нього з метою запобігти його пошкодженню та сковзанню тварин; традиційний символ козацького щастя, що перейшов і на стяги *оранжевої революції* 2004 р.; знайдена на дорозі підкова (загублена конем) приносить щастя, тому її беруть у хаті або прибивають до порога; прибивають також у крамниці, щоб велася торгівля; Хв. Вовк пише: «Пастух вагає у гуцулів, прийшовши з роботи, першим ділом кидає свою підкову з закляттям на вогнище»; це робиться під час першого вигону худоби на полонину; вогнище (ватру) розводять від так званого *живого вогню*, з якого розгоряється *жива ватра*; підкова служить охоронним засобом від

граду; в народних піснях вираз *загубити підкову* означає втратити милу; натомість *підкувати чобіт* означає оженитися або вийти заміж. *Туди тебе зашлють, де волам роги правлять, а кіз кують підковами* (М. Номис); *Золоті підківки має Мій крилатий білий коник* (Леся Українка); 2) металева пластинка, що набивається на спід взуття; також каблук у жіночому взутті. *У жидівки чорні брівки, високі підківки* (М. Максимович); *З ким стояла, говорила* [дівчина] — *підківоньки знати* (П. Чубинський).

підкурювання *див.* обкурювання.

підливання — магичний спосіб наслання чи передання комусь хвороби; в народній пісні співають: «Чи я впила, чи я вбрела, чи мені підлито».

підмаренник *див.* мокрець.

піднебєсся = *піднебєсність* — у поетичному мовленні — небесний простір, височінь; щось недосяжне, таке, що завжди манить, вабить. *Я літаю, я шугаю, неначе орлиця в піднебєссі понад верхами гір* (І. Нечуй-Левицький).

підпичья — заглибина під піччю, куди складають хатне начиння; сюди пускає чорну молода в домі нареченого (відгомін жертвоприношення домовому божеству, який там живе). *Біленькі курочки з підпичья глядять* (М. Номис).

підра = *підря* — 1) сінник, горіше як приміщення для зберігання сіна; 2) у множині — закутки, схованки, заповітні місця; у сполученні; *лізати (нішпорити) по підрах* — настирливо, ретельно шукати що-небудь заховане (передусім у хаті, обійсті).

підсак[а] *див.* сака.

підсмалювання — 1) *волбєсся* — магичний обряд присмалювання волосся у дітей, — «щоб не були лякливі», «щоб голівка не боліла»; «щоб грім не вдарив»; 2) *молодї (молодїх)* — переведення молодої через вогонь, коли вона йде до молодого (також молодих); сват при цьому говорив: «Нехай у цьому вогні згорить усе попереднє, і хай молоді чистими почнуть нове життя».

підсніжник — білий пролісок, який у народі ще називають *первоцвітотом, білим р'ястом*. *У проміннях сонця ніжних Край веселого струмка Білий, росяний підсніжник Раятом блиснув з-під листка* (В. Бичко).

підсуєдок — безземельний або малоземельний селянин, що мешкав у чужому будинку; допомагав своєму господареві виконувати козацьку службу та обробляти його землю.

підчас — рідка страва української національної кухні — юшка з молодих буряків і молодого бурячиння; споживають у холодному вигляді з додаванням сметани.

підмурки = *жмурки* = *кіші* (*куца, кущі*-, *ціці*-) *баба* — старовинна народна гра, під час якої один із учасників із зав'язаними очима ловить або відшукує інших (*див.* *це баба9*); у народі називалася ще *паніс*. *Івась забув і свою досаду і свої жмурки* (Панас Мирний); *Отож, було, на цвинтарі Я з дітьми гуляю, І з Юрасем гетьманенком У підмурки граєм* (Т. Шевченко); *Хто баби не веде, того кіці-баба поведе* (М. Номис).

пізноцвіт — багаторічна бульбоцибулинна рослина з коротким стеблом родини лілійних; занесена

до Червоної книги (трапляється в Карпатах, а також у вологих місцях уздовж річок, потоків та доріг); використовується в народній медицині.

пінкн діжк див. діжк.

пін (зменшене — *полбчок*) — у старій селянській хаті — нари для спання, розміщені вздовж задньої стіни між піччю і протилежною до печі причілковою стіною. *Насупроти столу, між череватою пічкою й другою стіною притулився пін* (Панас Мирний); *У світлиці да на полочку дівчина чорним шовком сорочку ой шиє, шиє* (П. Чубинський).

пін (зменшене, також іронічне — *пінник*) — духовне звання у православної церкви, середнє між єпископом і дияконом, а також служитель релігійного культу, який має це звання і здійснює богослужіння; об'єкт гумору, іронії, сарказму: «Знаєм, знаєм без пона, що в неділю свято», «Знехотя пін поросся з'їв», «Кожний пін по-своєму співає», «Дехто любить пона, а дехто — попадо», «Коли не пін, не вбирайся в ризи», «Богу слава, а попу шмат сала»; з попом пов'язані повір'я: «Держись за гудзик: пін спереду йде», «Пін дорогу переїде — не буде удачі»; радять: «Спіткати в дорозі пона — лихо, щоб його уникнути, треба тричі сплюнути або тричі викинути за ним по віхтеві соломі»; лаючи, бажають: «А щоб тобі пін приснився!» (тобто побажання комусь невдачі внаслідок віщого сну). *Нехай попи заспівають, А дружки заплачуть: Легше мені в труні лежатко, Ніж його побачить* (Т. Шевченко); *Дурний пін, дурна його й молитва* (прислів'я).

пісня (зменшено-пестливе — *пісенька*) — 1) словесно-музичний твір, призначений для співу; за жанрами пісень багато, як ритуальних (обрядових), так і звичайних (ліричних, жартівливих, чумацьких, історичних тощо); співучість народу споконвіку творила його веселу й ліричну вдачу; пісня супроводжує людину з дитинства («Найдороща пісня, з якою мати колисала»), у праці («Де праця, там і пісня»), в думках про життя-буття («Хто співає в смутку, тому полегла прудко», «Хто співає, той журбу проганяє»); пісня є душою народу («Заспівай мені пісню народу, а я скажу тобі, чи має він свободу»), є символом ширості й правди («Казка — брехня, а пісня — правда», «Пісня до правди доводить»), розповідає про зміни в житті людини й народу («Стара пісня на новий лад», «Хоч нові птахи, та старі пісні»), про природу й сутність людини («Яка пташка, така й пісня», «В дурного півня дурна й пісня», «Хоч соловей маленький, та його пісні удаленькі», «За чийм столом сидить, того й пісні співає»), про можливі кардинальні зміни в житті («Співаю, бувало, а тепер скигну», «Не співай, бо будеш плакати»), про скороминучість усього сушого («Пісенька солодка коротка»). *Народна пісня; Дитяча пісня; Наша дума, наша пісня не вмре, не загине* (Т. Шевченко); *Під припідком туг цвіркун своєю монотонну пісеньку* (І. Франко); 2) *див. царинні пісні*.

піст — за церковними правилами — невживання скоромної їжі, а також період такого невживання; постили, як правило, в середу й у п'ятницю щотижня; іноді постили і по понеділках; оскоромитися в

піст було великим гріхом; *див. ще Великий піст, Пилипівка, Петрівка. В піст їмо хрін, а в М'ясиці — кислиці* (приказка); *Голод не знає поту* (приказка); *При пості добре відбути гості* (приказка).

пістря — груба, звичайно саморобна тканина з різнокольорових лляних, бавовняних та інших ниток, а також візерунок, який вона має (звідси *пістрявий*).

піт — безбарвна водяниста рідина, яку виділяють особливі підшкірні залози; звичайно символізує важку працю, тому кажуть: «Робити до сьомого поту», «Працює до кривавого поту» або «Бурлак робить, заробляє, аж піт очі заливає»; *циганський піт* — тремтіння від страху або від холоду, у Є. Гребінки: «Трусилось тіло, його циганський піт проймав».

піч = **варіста піч** — споруда, перев. з цегли (раніше з глини або сирцю), призначена для опалювання хати, випікання хліба, варіння страв тощо, а також верхня частина цієї споруди, призначена для лежання, сидіння, сушіння збіжжя і т. ін.; символ материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини; здавна стала ритуальною, культовою як родинний вівтар, де знаходяться боги родинного вогнища (тому кажуть: «Я сказав би, та піч у хаті»); звідси ритуал для молодої при сватанні *колупати піч* (тобто просити ради й заступництва в домовика, що разом з тим було свідченням скромності, цнотливості дівчини); коли молода входить у дім молодого, то пускає під піч чорну курку, жертву домовому богові від нового члена родини; курка стає

на сторожі домового вогнища; особливо шанували піч на Новий рік (пізніше — на Василя; колись рік починався з вересня, з Семанового дня — *див. ще КОМІНЗ*); саме тоді справляли *весілля печі* (можливо, звідси — «піч регоче, корова я хоче»); за гуцульським повір'ям, «цілий рік вона [піч] робить службу, а на Василя іде в танець, вона ся віддає»; піч символізує достаток («Добра річ, коли в хаті піч») або його відсутність («Ані печі, ані лави»), рідний край, рідну домівку («З своєї печі і дим солодкий», «Своя піч найліпше гріє»), людські слабкості («За ходячим ліс, за лежачим піч», «На печі то й баба хоробра», «Не хвалися піччю в нетопленій хаті», «А я знаю, що він діє, коло печі спину гріє»); як і з комином, з піччю, особливо старою, пов'язують і нечисту силу: «В старій печі чорт палить»; коли знахарка проводить лікування в хаті, то проказує замовляння лише в *біді йчому кутку*, біля печі; цей куток вважався місцем невістки; піч і сама лікувала (як дітей, так і старих людей); на печі баба-сповитуха приймала дітей від породіллі; у народній загадці піч — символ неба: «Повна піч паляниць, а посередині книш; піч — небо, паляниці — зорі. *З одної печі, та не однакові калачі* (прислів'я); *Мовчи, бо піч у хаті* (прислів'я — у значенні «мовчи — є зайві люди») *Затопила піч варисту* (пісня).

плай — народна назва гірської стежки в Карпатах. *А вівчар жене отару плаєм, тьохнув пісню соловей за гаєм* (пісня).

плаксівичі *див. соняшники*.

плакун[-трава] — рід однорічних або багаторічних трав'янистих ме-

доносних рослин, що містять дубильні речовини; за легендою, рослина народилася зі сліз Богородиці, і тому вона «всім травам мати»; у народі здавна користується великою повагою; копали її на Івана Купала без будь-яких залізних приладів і нею проганяли нечисту силу, навіть ту, яка охороняє скарби; плакун-траву згадують і в народних замовляннях; *див. ще звіробій*.

плакуча верба *див. верба 1*.

пλάχта = **пλάχтіна** (зменшено-пестливі — *пλάχі(о)тка, пλάχточка*) — старовинний розпашний жіночий одяг на зразок спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотниць перев. міцної вовняної картатої тканини; був характерним святетним убранням сільських жінок, бо шився з домої тканини; пλάχта іноді додатково розшивалася шовком; поверх неї одягали ще попередницю (фартух), вигаптувану різнобарвними візерунками; була обов'язковим елементом посагу молодої; символ жіночої зверхності у родинному житті, наприклад, у виразі «Іван носить пλάχту, а Настя — булаву». *Продай, милій, дві телічки, Та справ мені дві спіднички, Щоб я в пλάχті не ходила, Щоб я людей не смішила* (пісня).

плач — старовинна обрядова жалібна пісня на похороні, поминках або на весіллі; **пλάχальниця** — та, котра виконує таку пісню.

пλάχінда — в українській, молдавській, румунській національних кухнях — виріб із тіста (перев. прісного), що має плескату форму, з начинкою із сиру, гарбуза і т. ін. або без неї; різновид пирога.

плащаніця — християнський предмет культури у вигляді полотнища з зображенням тіла Христа після зняття його з хреста; виноситься з вівтаря на середину храму для поклоніння у Страсну п'ятницю. *За чужую кривавицю купив у церкви плащаницю* (М. Номис).

плем'я *див. рід* 2.

плетіник — в українській кухні — плетений, довгастої форми виріб із тіста (звичайно здобний).

плетениця — фігура в народних танцях, іграх.

плетіння — 1) народний кустарний промисел з виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів з лози, кори молодих дерев тощо; 2) = **в'язання** — виготовлення чого-небудь перетканням пасом, волокон, ниток і т. ін. та з'єднання в одне ціле.

пліт *див. ліса*.

пліть — 1) плетений, грубий батіг; нагайка. *Да взяв милий дратяну пліть* (П. Чубинський); 2) сплетена з соломи стрічка, з якої потім зшивається бриль.

плуг (зменшене — *плужок*) — сільськогосподарське знаряддя з широким металевим лемешем або диском для оранки; символ копіткої праці, кажуть: «Пішов його плуг орати», «Одно — творити язиком, а друге — перти плуга»; годувальник роботязшого хлібороба: «Хто на плуг налягає, без хліба не буває», «І піч панує, як плуг годує»; у зв'язку з тим, що в народному світосприйманні земля — це жінка, мати, а оранка та сіяння — запліднення, в народних піснях фраза «нема кому за плугом ходити» означає «немає кому дівчину любити»: «Ой у лузі, лузі стоять воли-

ки в плузі, та нікому воли погонити, та нікому за плугом ходити. Плугарі старії, погоничі малії». *Для милого друга — й вола з плуга* (прислів'я); *Бодай воли живі були, а плуг поламався* (А. Метлинський).

плювання — викидання, виштовхування з рота слини, мокротиння; з цією дією пов'язано багато прикмет, повір'їв; плювок має очищувальну й відворотну силу; плювати треба три рази, коли хтось хоче відвести уроки, злого духа (як і стукнути три рази об щось дерев'яне); від наврочення, прокльонів треба ще поплювати ліворуч, і чари не візьмуть; жартують: «Не клени, бо шкода слини»; щоб удар був сильніший, треба в руку поплювати (кажуть: «Не той б'є, хто в жменю плює», «Хоч і дош іде, а він у долонь плює»); відгомонам вірувань у можливе наврочення є плювання-зневага у бік неприємної людини, брудного, бридкого місця з метою відведення від себе небезпеки («Там така бридь, що й плювати не варто», «Де бридко, там хочеться ще й плюнути», «Стань, подивись, плюнь та одступись»); плювання символізує також пиху, зазнайство («Через голову плює», «Через губу не плює»), тому застерігають: «Вище носа плюнеш, себе обплюєш», «Хто догори плює, тому на лице паде», «Не плюй на небо, бо лише себе обплюєш»; разом з тим перед роботою годиться наплювати собі на долоні (відгомін віри в очисну силу слини і в те, що тоді людині прибуває сили); водночас існувало повір'я, що плювати грішно, бо слина — Дух Божий.

пляшка — скляна посудина, довгаста й кругла, з вузькою шийкою,

в якій тримають напої; символ пияцтва: «Ніч — то бабська річ, а пляшка — козацька»; пияцтво призводить до моральної розбещеності: «Чия пляшка на столі, того й правда на селі».

побажання — вияв віри в силу слова, яке своєю появою здатне породжувати те, що воно називає («Побажай чого, так і станеться»).

побрання *див. одруження, шлюб*.

побратимство — старовинний ритуал обрання кого-небудь за брата, за побратима-оборонця; йде від святого оберігання чесності дівчини («вінка»), коли за неї заступалося все парубцтво села, і дівчина, особливо сирота, обирала собі з-поміж парубків оборонця; церква це підтримувала і висвячувала побратимство, давній слов'янський звичай, коли двоє присягалися перед Богом на вірну дружбу; церква також зверталася до ворогуючих із закликком утвердитися в дружбі і любові, отже стати побратимами, тобто здійснити так зване *братотворіння*; було характерне для козацького життя, у П. Куліша: «Може, ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чували! Це наш січовий звичай; як не одрізняй себе од світу, а все чоловікові хочеться до когось-небудь прихилитися; нема рідного брата, так шукай названого; от побратаються та й живуть укуні, як риба з водою».

повив'яч: *полоскати повив'яч* — народний обряд — пити могорич на другий день після хрестин; *див. ще похрестини*.

повідь *див. повінь*.

повінчання *див. вінчання*.

повінь = **повідь** — розлиття річки

при весняному розтаванні снігу, льоду або від тривалих дощів чи великих злив; у народних піснях повінь часто символізує горе: «Тиха вода надійшла, береги змулила. — В мою любка чорні очка, то-м ся додивила» (непомітно підкралася любов, а за нею й горе — О. Потебня). *А у річці жовтим валом Повінь котить води: Видю, в горах тучі впали — Не дай Боже шкоди!* (І. Франко).

повір'я — перекази, легенди, в основі яких лежать народні уявлення про зв'язки між явищами довкілля і долею людини; старі вірування, на зміну яких прийшло християнське віровчення, поступово забувалися; обрядові вірування, проте, залишалися, хоч їхній зміст часто затемнювався; вони називаються повір'ями, наприклад, боязь сови, собачого виття, щоб кіт (особливо чорний) дороги не перебіг, зустрічі зі священником або ченцем, з похороном, і, навпаки, бажання вступити в помії на вулиці, знайти підкову на дорозі, встати вранці на праву ногу тощо; якщо перші віщують нещастя, то другі — удачу, щастя; серед повір'їв дуже багато господарчих: про погоду, про врожай; саме на їхній основі будується хліборобський календар; багато побутових, буденних повір'їв збереглося й понині, — як вип'єш з ким з однієї чарки, то будеш знати думки його; пир'я павича приносить щастя, тому ним прикрашають капелюх; кучері на голові приносять щастя; гроші в ритуальних обрядах — на багатство і щастя; коли падає з рук яка річ, то це до вас хтось поспішає; коли свербить ніс, то буде випивка; коли свербить ліва рука —

чекай грошей; як курка заспіває півнем, жди нещастя; хто вітається через поріг, то на сварку; хто надіне що на навиворот, буде побитий або висварений; не свисти в хаті, бо з'явиться диявол; за тютюн, цигарку, ліки не прийнято дякувати; багато повір'їв пов'язано зі смертю й потойбічним життям, — не можна ховати небіжчика під ніч, а лише при Божім світлі; небіжчик не буде маги на тім світі спокою, якщо за ним дуже побиваються; перші дні дух небіжчика продовжує перебувати у рідній домівці; душа до дев'ятого дня блукає по світу; померлий живе, тому йому треба приносити їжу й пиття в дні поминок; на основі повір'їв будуються римовані народні афоризми: «Кіт гуде — весілля буде», «Як буде дівка макогін лизати, то буде лисого чоловіка мати», «Хто волохатий, той буде багатий»; у буденному житті повір'я звучать ще *забобнама* (див.), але мудрий народ каже: «Вір не вір, але перевір».

повісмо — 1) пучок оброблених конопель або льону, готовий для прядіння, а також одержана з нього пряжа. *Та я пряду, випрядую шовкове повісмо, Сідай, любку, коло мене, не буде нам тісно* (коломийка); 2) стародавня міра прядива.

повітка — господарське приміщення в садибі для утримання домашніх тварин або збереження сільськогосподарського реманенту та різного майна; також навіс (раніше — під солом'яним дахом), накрита на опорах при такому приміщенні; залежно від ужитку повітка має й окремі назви: *возівня* — для возів, *дровітня* — на дрова, *волбвня* — для волів, *кошара* — для овець, *клуя*, *стодла* — для

збіжжя. *Під повіткою наймички коноплі тинають* (І. Нечуй-Левицький); *Чи я тобі не казала, як стояла під повіткою: Не йди, милий, та у Крим по сіль, бо застанеш під наліткою* (П. Чубинський).

повітря — вільний простір навколо землі (від «по + вітер» — попутний вітер); за повір'ями, наповнений різними духами, серед них і злими, що шкодять людині й тварині; духи впливають на природу, наприклад накликають дощ або його стримують; вітер може принести різні хвороби, пошесть; люди здавна моляться божкам повітря, просять їх допомогти зібрати добрий урожай, застеретти від нещастя тощо; під свої моління взяла повітря («воздухи») і церква; див. *ще* **буря, вихор, вітер, дмухання**.

півна рожка див. **рожка**⁴, **тройнда**.

півний місяць див. **місяць**¹.

поганин (мн. *погани*) — той, хто не сповідує християнської віри (а отже сповідує *поганство*; див. *ще* **язичество**); нехристиянин (звичайно язичник); спершу християнську віру сприймали вищі кола суспільства, а мешканці сіл, селяни (рагани) вперто трималися своєї старої («поганської») віри; звідси й переосмислені поняття «поганин», «поганство», «поганський» і прикметник *поганний* (недобрий, злий, лихий).

поговірка див. **приказка**.

погода — стан атмосфери (хмарність, вологість, опади, температура повітря і т. ін.) у певному місці, в певний час; також спокійний стан атмосфери на відміну від негоди (атмосферних опадів, сильного вітру, низької хмарності тощо); здавна поширені гадання про

погоду (див. **гадання**); дуже часто провіщає ту чи іншу погоду поведінка птахів і тварин, — «ворони надуваються — на мороз»; «гусак ховає носа — на холод»; у «Любо-рацьких» А. Свидницького: «Знать, на вітерець збиралось, бо свиня попала шлею в зуби й почала тормосити»; кажуть ще: «Надувся, як кулик на вітер»; погодні прикмети пов'язані також з різними природними впливами та ознаками, — «цукор зволожується — на негоду», «очі злипаються, позіхається — на негоду», «після тривалої погоди чекай затяжної негоди», «похолодання після дощу — погода незабаром поліпшиться»; див. *ще* відповідні статті про реалії живої та неживої природи у цьому словнику.

погніч = **погонець** — той, хто поганяє, супроводжує запрожених або нав'ючених тварин (коней, волів і т. ін.); також візник.

подавання (подіча) рушників див. **рушнік**².

подзвіння див. **душá**.

подімне — у Київській Русі та Україні — подать, яку нараховували залежно від кількості печей і димарів у господарстві; деколи подімне віддавали поборами. *Взяли подімне од дворів* (І. Котляревський).

поділ — 1) низько розташована місцевість; низина. *Ой ходила, подруженьки, з гір на поділ* (А. Метлинський); 2) (з великої літери) старий район м. Києва, розташований на низинному правому березі Дніпра; 3) нижній край сукні, спідниці, пальта тощо. *Тим же вона, мабуть, горда, що в подолах лиштва* (П. Чубинський).

поділля — 1) низовинна місцевість; долина; 2) (з великої літери) історико-географічна область України між річками Південним Бугом і Дністром (Вінницька, Хмельницька, частково Тернопільська області).

подоляк = **подоляни** (одн. ч. *подоляк* = *подолянин*, ж. *подолячка* = *подолянка*) — 1) мешканці й уродженці Поділля; 2) тільки **подолянка** = **подоляночка** — український народний танок-хоровод, весняна гра й пісня; поширена по всій Україні; див. *ще* **хоровод**. *Весна, весна, весняночко, Прийди до нас, подоляночко!* (І. Нехода).

подорожній (ж. *подорбжня*) — той, хто перебуває в дорозі; той, хто подорожує, мандрує; здавна в народі до такої людини ставляться з великою повагою, як до бажаного гостя; вважалося, прийняти подорожнього, нагріти води, щоб помити ноги, нагодувати й покласти спати — це обов'язок кожної порядної, гостинної людини; Т. Шевченко у «Наймичці» описує, що невістка Катерина помила ноги своїй збудованій подорожній, наймичці Ганні; це відгомін стародавньої гостинності; див. *ще* **гість**¹, **гостинність**.

подушне — податок, подать з кожної душі податного стану (вперше ввели його татари); «Бачать люди і Бог з неба, за подушне грошей треба».

подушня див. **душá**.

поєзія — спочатку в усній, а згодом в писемній формі — словесна художня творчість; мистецтво художнього відображення дійсності в словесних образах. *Народна поезія* (жанровий різновид фольклору).

Повизд — одне з дохристиянських божеств; згадується в Густинському літопису поруч з Курпайлом, Ладом, Колядою; значення неясне.

повіха́ння — мимовільне широке конвульсивне відкривання рота з затриманням віддиху (внаслідок бажання спати, з втоми, з нудьги, голоду); повіхаючи, хрестили рот, щоб не допустити нечистого: «Роззяв рот, то влізе чорт».

повізд [весільний] *див. [весільний] повізд.*

повійник *див. мрець, небіжчик.*

пові́н = **пові́н** — 1) нахилання голови або верхньої частини тулуба (на знак вітання, поваги, подяки, під час молитви і т.ін.); **пові́нни** — спеціальне покаєнне богослужіння в середу ввечері. *Поясний пові́н*; у сполученні: **кля́сти (бі́ти, відда́вати) пові́нни** — кланятися, а також ревно, уклінно просити; 2) вітання, найкращі побажання, які передають комусь у листі або через когось; привіт. *Передати низький пові́н кому-небудь*; 3) понижене прохання. *Йти з поклоном до кого-небудь*; 4) ушанувальний дарунок, подарунок (як наслідок почесної данини, яку селяни виплачували в князівській Україні княжим урядникам). *А він її пові́н дає — коня вороного, вона йому пові́н дає — хусточку шовкову* (П. Чубинський).

пові́ннє — сукупність родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка (колись — плем'я, рід, родина); у сполученні: **з пові́ннє в пові́ннє** — у спадок, від батьків до дітей або, за традицією, від старших до молодших.

пові́ннє *див. перепові́ннє.*

Покоті-Горі́х *див. Котигорі́шко.*

Покоті-Горі́шок = **Перекоті-Горі́шка** *див. горі́х2.*

пові́рса = **куші́ль** — 1) у весільному обряді — (а) кривава пляма на сорочці молодої як доказ її незайманості (пор. у М. Милорадовича: «Старости, пани старости, благословіть покрасу в хату внести»); (б) червона запаска на деревку (в інших місцях — коро́гва) як прапор, що виставляють у весільній хаті на доказ незайманості молодої; 2) сніп необмолоченого жита, що розділяють на 9 пучків, які затикають у весільній хаті — по одному в кутках, три над образами, два за сволоком; 3) червоні стрічки, стьожки молодої, які роздають у понеділок учасникам весільного обряду; оздоба (у М. Драгоманова: «Ті покраси, що на весіллі чіпляють у волосся, як роздають в понеділок, то сховай»); мали ритуальне і символічне значення.

пові́рвання — весільна обрядодія, що символізувала перехід молодої до заміжнього стану; на голову молодої надівають убір заміжньої жінки; це відбувається в неділю, а в понеділок іноді покриває молоду в церкві священник (звідси **пові́рні косу** означає «виходити заміж»): «Я ж не буду, козаченку, коси покривати»; «Свята Покровонько, покрив мені головоньку».

пові́ртка — стара народна назва дівчини, що втратила незайманість («вінок»), народила позашлюбну дитину; у старому селі таку дівчину звали ще **стрі́гою**, бо, караючи за гріх, її публічно обстригали; у творі Панаса Мирного «Нечесна» читаємо: «Вона непутня виходила заміж. Пан і люди присудили обстригти її, обмазати

двогтем і обтикати пір'ям, — і так вносили голу по селу»; такій дівчині заборонялося ходити з відкритим волоссям, вона мала покривати голову хусткою; церква також була за публічну кару для покритки; ця тема була розроблена Т. Шевченком у творах «Наймичка», «Сон», «Мати-покритка», «Марина», а також у Г. Квітки-Основ'яненка в повісті «Сердешна Оксана». *То покритка попід тинню з байстрям шкандибає* (Т. Шевченко).

Покр́ва = **Покр́в** — за церковним календарем, православне свято, що відзначається 1/14 жовтня як свято Покрова Пресвятої Богородиці та Пріснодіві Марії; за повір'ям, Покров (Покрова) — покровитель (покровителька) весілля, тому кажуть: «Прийде Покров — дівці голову покриве» (за традицією, голову покривали заміжній жінці; при цьому під покровою розуміли омофор, що первісно був хусткою чи шаликом); у січовій церкві Святої Богородиці на Запорозжі був напис: «Покрий нас чесним своїм покровом і ізбави нас от усякого зла»; стару покровську традицію, що сягає часів Запорозької Січі, відновило в 1942 році командування Української повстанської армії, проголосивши Покрову Святої Богородиці своєю опікункою, а свято Покрови — Днем армії; як відомо, образ Покрови був розшитий на коро́гвах козаків, які виступали проти турків і татар; співали: «»Нам допоможе святий Юр і Пречиста Мати турка воювати»; існувала прикмета, — «якщо на Покрову випаде багато снігу, то це віщує багато одружень»; дівчата, молячись, примовляли: «Свята Мати, Покро-

вонько, накрив мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зостатися дівкою»; збиралися на вечорниці; з цим днем пов'язували перехід від осені до зими («На Покрову до обіду до зими — зима»); яким, гадали, буде цей день, такою буде і вся зима, — «якщо вітер віє з півночі або зі сходу — зима буде холодною та багатосніжною, якщо з півдня — зима буде тепла, з заходу — сніжна; якщо вітер змінний, то й зима нестійка»; слово в народній афористиці використовується також для внутрішнього римування: «По Покрові — по теплові», «Прийшла Покрова — всохла діброва». *Сподівайся, дівчиньонко, мене ік Покрові* (пісня); *Минула Покрова — з їла полудень корова* (приказка); *Покрова накриває траву листям, землю — снігом, воду — льодом, а дівчат — шлюбним вінцем* (приказка).

пові́тник *див. божнік.*

пові́ття *див. покоті.*

Покоті́тя — історико-географічна область України, розташована понад Прутом, Черемошем та у верхів'ї Дністра; **пові́тняни** (*одн. ч. пові́тнянка*) — мешканці та уродженці Покотіття.

пові́ть = **пові́ття** — в українській селянській хаті (світлиці) — куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце для нього; тут зазвичай висів божник з образами (богами) і зі свічками, уздовж стін були широкі лави, між якими стояв стіл (хатній престіл) з хлібом (бодай окрайцем), — «так годиться»; у кутку ставили на Різдво дідуха з кутею і узваром; це було місце збору сім'ї, де вона їла, приймала гостей; тут від матері приймали новонародженого, звідси рідня прово-

джала покійника в останню путь; у давні часи під покутем ховали покійників, як і під порогом, тому місце в народі дуже шановане; з дохристиянських часів вірили, що це священний олтар родини, через який здійснюється безпосередній зв'язок з небесним світом; ритуально це найцінніша частина внутрішнього простору хати, своєрідна орієнтація помешкання, один кінець якого вказував на схід (Божу сторону); на думку Й. Лозинського, шанування покутя є відгомонам ідолопоклоніння, бо колись тут стояв домовий божок з тим самим іменням; *покутній* (*покуть*) — охоронець красного кута, що оберігає його від злих духів (пор. проклин: «Щоб тобі на покутті чорти кубло звили!»), убезпечує від пожежі, відводить грозу; вклоняючись покутеві, віддають честь і господі, бо все, що відбувалося в цій частині помешкання, набувало символічного характеру; покуття зберігали в чистоті, не клали туди зайвих речей, дбали, щоб там був пучечок пахучих трав, зажинковий або обжинковий віночок чи сніп («дідух»), галузочка свяченої верби чи писанка з обереговими символами, — «бо він (тобто домашній бог) те любить»; перед Різвом тут вили кубельце з сіна для горщика з кутею, — для частування праведних душ предків; це місце господаря, у весільному обряді — молодих з весільними батьками, а під час дарування — рідних батьків; великий гріх — поставити на покуті *віника* (*див.*). *Посаджу батька та на покуті* (П. Чубинський); *Узвар на базар, а кутя на покуття* (прислів'я).

полá — нижня частина верхнього одягу, що сягала іноді колін;

співали: «Під полою, під травою Чужу милу держить»; *тримáти під полóю* означало «охороняти», «захистити», тому, коли казали: «Зататовою полою дитині тепло», то мали на увазі татову опіку як алегоричний образ; рухом розпуки або неприємного здивування став вираз *вдáритися об по́ли рука́ми*: «Ой вдарила мати об поли руками: діти мої, діти мої, пропала ж я з вами»; кажуть: «Від напасті й полу вріж і тікай» — як відомо, затримували винного, хапаючи його передусім за поли.

полáвочник *див.* **кілим**.

полáзник — перший відвідувач оселі (хати) на Новий рік, на Різдво; пов'язано з вірою в почин, тобто прикмету — якщо першим до хати зайде молодий, здоровий чоловік, то це на добре в господі, якщо ж жінка (особливо стара баба) — навпаки; *див.* **ще почінок** 2.

по́ле — 1) безліса рівнина, рівний великий простір; також ділянка землі, що використовується під посіви; нива; численні предки українців жили в основному сільським життям серед свого поля (старослов'янське *селю* — це «поле»; звідси, можливо, й *поляни*; пор. ще вислів «нашого поля ягода», тобто «подібна до нас людина»); символізує волю і щастя: «Коли я в полі, тоді я на волі»: «Чи так у вас, як у нас, всюди поле рівне? Чи так у вас, як у нас, кохатися вільно?»; невеличке орне поле — *ніва*, зоране поле — *рілля*; велике, десятин на 10, — *лан*, виоране на осінь — *пар*, на весну — *зяб*, *зйбля*; залишене на випас — *толо́ка*, залишене на спочинок і на сіножать — *переліг*, *обліг*, ніколи не оране — *ціліна*, межує з хатою та огорожею — *ле-*

віда, засіяне хлібом — *пашня*; у загалі поле — небо: «Щап (місяць) по полю басує, з чапенятами (зіроньками) гарцює, доти буде гарцювати, доки вовк (сонце) буде спати». *Поле працю любить* (приказка); *Не поле родить, а нива* (приказка); 2) у князівській Україні — поєдинок, за Козаччини — герць; 3) **Дике по́ле** (*див.*).

Полі́ль *див.* **Лель**.

полі́ва — 1) особливий склоподібний сплав, яким здавна покривають керамічні вироби; в І. Котляревського: «Тут їли різні потрави і все з полив'яних мисок»; 2) традиційний посуд (полив'яний, глазурований).

полі́вня *див.* **пашніця**.

полі́н (зменшені — *поліне́ць*, *поліно́чок*) = **полі́нь** — трав'яниста або напівкущова рослина родини айстрових з міцним запахом і гірка на смак; символ суму, печалі, душевних мук, гіркої долі, нелюбого, немилото судженого, тому кажуть: «Барвінок на вінок, а полин на віник», «Лучче мені, мати, гіркий полин їсти, Аніж мені, мати, із нелюбом сісти»; як символ гіркоти й неприємностей унаслідок непростих стосунків з родиною в народній пісні: «Батькового хліба не хочеться, Батьків хліб полином пахне»; відомою назвою одного з різновидів полину є *чорно́бил* (*див.*); іншим видом полину є також *бо́же дэ́рево* (*див.* **бождэ́рево** 2); за повір'ям, відганяє нечисту силу, тому кажуть: «На тобі полинь, сама ти ізгини!» або каламбурне: «— А що мати варила? — Борщ та полинь! — От вам полинь, сама ти згинь!»; на день Івана Купала полин носять під пахвою для відвер-

нення вражої (нечистої) сили; оберег від мавок і русалок на *Русáлчин вели́кдень*; у народних піснях символізує гіркоту інтимних стосунків: «Лучче мені, мати, гіркий полин їсти, аніж мені, мати, із нелюбом сісти»; у Біблії: «Нагодую люд сей полином і напою водою з жовцю»; має нібито відворотну силу щодо всякої нечисті, зокрема в Зелені свята проти русалок і мавок; численні різновиди рослини широко використовуються в народній медицині (зокрема від грудного болю і болей у животі); з полину роблять гірку горілку — *поліні́вку*, в Західній Європі — *абсéнт*. *Краце полин їсти, ніж з нелюбом за стіл сісти* (приказка); *Гіркий, як полин; Ой в нелюба гірка губа, ще й гірша полиночку* (П. Чубинський).

Полі́сся — історична територія на півночі України (у Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, частково Сумській областях), перев. в басейні ріки Прип'ять.

полі́су́н *див.* **лісовік**.

полі́сяни = **полі́щуки** (*одн. ч.* *полі́сянин*, *полі́щук*, *ж.* *полі́сянка*, *полі́щучка*) — мешканці й уродженці Полісся. *Полісянка листи мені шле: Жду у гості тебе, не дідждусь* (М. Нагнибіда); *На українських заводах з'явилися безчасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, литвини* (І. Нечуй-Левицький).

полóва — лушпини з обмолоченого зерна; символізує річ, що не має вартості; тому кажуть про слово, яким не слід розкидатися як половою: «Слово не полова»; на томість: «Обмова — полова, вітер її рознесе, але й очі засипле» або: «Хто з половою зміщається, того свиня з'їсть».

п'оловці = **половчани** (одн. ч. *п'оловець, половчанин*, ж. *половчанка*) — тюркські кочові племена, які у XI—XIII ст. населяли степи між Дунаєм і Волгою, включаючи Крим і басейн Дону та Сіверського Дінця; київські князі неодноразово давали відсіч нападам половців; останні розвіялися по різних країнах після монголо-татарської навали. *Київ не раз грабували й палили печеніги і половці* (П. Панч); *Поколом сплять половчани, Ніч — мов криниця без дна...* (М. Рильський).

пологи = **злогі** = **полбг** = **р'одив[во]** = **родини** — процес народження дитини; з пологами пов'язано ряд породільних звичаїв; бабусповитуху кликав зазвичай чоловік з хлібом як символом багатства та щастя; баба відмовитися не могла, бо це праця Божя; сповитуха провадила ряд магичних дій, щоб полегшити пологи і зменшити страждання політниці; якщо пологи важкі, відкривали всі вікна й двері, розв'язували всі вузли, відмикали скриню, — щоб дати вихід дитині; якщо не допомагало, з церкви приносили речі й клали на живіт матері; останнє, що мало допомогти, — це відчиняння Царських (Райських) воріт; хто народиться з якою ознакою на тілі, вірили, буде віщим («сорочка» чи «чепець» — щаслива доля; за переказами, згусток запеклої крові у руці Чингісхана при народженні — ознака всесвітньої влади; «язвено» на голові князя Всеслава Полоцького — ознака кровожерності). *Ой Маруся в положі лежала, чорним шовком голову зв'язала* (пісня); у сполученні: *бути в пологах* — народжувати.

полбоз див. **гад'бка**.

полбн — 1) відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій; перебування в такому стані; предки здавна вірили в те, що полонені будуть і на тому світі служити ворогові, тому не здавалися в полон; це збільшувало військову хоробрість (у «Слові о полку Ігоревім» князь Ігор після затемнення сонця як поганого віщування закликав вояків битися до загибелі, але в полон не здаватися). *Чи її убито, чи в полон занято* (П. Чубинський); у сполученні: *у полбн брати (захоплювати)* — полонити; 2) полонені. *Татарове полон женуть: один полон з жіночками, другий полон з дівочками* (пісня); 3) давня назва урожаю, пор. обжинкову пісню: «Несемо вам полон із усіх сторін, і з гір, і з підгір'я на господарське подвір'я, з подвір'я до стодоли, з стодоли до комори, з комори на нивоньку в щасливу годиноньку».

полоніна — 1) (зменшені — *полонінка, полоніночка*) народна назва безлісої ділянки верхнього поясу Українських Карпат, що використовується для пасовиська та сінокосу; весняний вихід худоби, спрямований на полонини (Гуцульщина), у Олександра Олеся: «Полонинський хід рушає, Полонинський хід іде — Вся Гуцульщина співає». *Ой висока полонина з вітром говорила* (пісня); *У високій полонині ти на калиночці Співав голуб співаночку своїй голубочці* (ломийка); *Пішли віви в полонинку самі біленькі* (Я. Головацький); 2) тільки **полонінка** — обрядова пісня, яку співають дівчата-гуцулки під час вигону худоби на полонини; звучить як тужлива пісня розлуки з парубками до осені.

полонянин (ж. *полонянка*, зменшене — *полоняночка*) — народна назва полоненого (полоненої). *Чи скаже він тобі покірне слово, благатиме тебе як полонянин* (П. Куліш).

полоскати повив'ач див. **повив'ач**.

Полоскозуб див. **Жілавий понеділок**.

полотнб (зменшені — *полотенко, полотеник, полотеничка*) — конопляна, льняна, бавовняна, а також штучна або шовкова тканина особливою переплетення; оскільки вона традиційно біла, то кажуть: «Побілів, як полотно», «Поблід, як полотно» (звідки й слово *пополотніти* — побіліти, збліднути); традиційний символ рівної дороги: «Коли сниться полотно, то значить дорога стелиться»; оскільки ж дорога символізує й смерть, то «коли сниться полотно, то буде в хаті мертвець»; полотно служило оберегом від нечистої сили, передусім від відьом; полотно, за повір'ям, відлякувало пошесть, вбирало в себе заразу, очищало, а також робило людину невидимою від пошесті й нечистої сили. *Яка пряжа, таке й полотно ляже* (приказка); *Закохалась дівчинька в хлопця молодого і наготовила рушників з полотна нового* (П. Чубинський); *Вуглям полотно не білять* (прислів'я); *Яке волокно, таке й полотно* (прислів'я); *А он з-за гаю виглядає Ставок, неначе полотно* (Т. Шевченко); *Ой на тобі, подруженько, на рукава полотеничка* (П. Чубинський).

полотнянка — літня свита, що шиється не з сукна, а з домотканого полотна; була найпоширенішою в Галичині; легко переться, тому її одягали зимою поверх ко-

жуха, що надавало одягу святячно-го вигляду.

полоч'ани (одн. ч. *полоч'анин*, ж. *полоч'анка*) — східнослов'янське плем'я, що мешкало у межириччі Західної Двіни та Прип'яті й дістало своє наймення від притоки Західної Двіни р. Полоти.

пблудень див. **південь**.

полукіпок — 30 снопів скошеного або зжатоного хліба, складених колоссям усередину і прикритих одним снопом зверху. *Привиділась Хариті вижата нива, а на ній стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті* (М. Коцюбинський); *По обидва боки дороги стояло багато полукіпків, що як глянути, то й поля не було видно* (І. Нечуй-Левицький).

полуниці (зменшено-пестливі — *полунички, полуниченьки*) — рожево-червоні кисло-солодкі ягоди трав'янистої багаторічної рослини родини малиноватих, яка цвіте білими квіточками; символізують радості й приємності літа: «Вже минули ягоди полуниці, вже настають осінні вечорниці»; звідси символіка радощів дівочтва у весільній пісні: «Ой по горі полуниченьки, Мої любі вечорниченьки. Вже ж на вас не ходитоньки, З панянками не дружитоньки»; у народній загадці полуниця подається панною: «Стоїть панна на пагурку в червоному каптурку: хто йде, то поклониться».

польов'а горобінка див. **п'їжмо**.

польов'а рбжа див. **рбжа2**.

польовик = **польовий** — у дохристиянських віруваннях — господар поля, його дух, звичайно злий, нечистий (у Б. Грінченка: «А в полі живе польовий, — і то нечиста си-

ла»); живе нібито в полях серед збіжжя, любить викачуватися в ньому (тому рослини вилягають); носить по житах та травах із вітром; часом прибирає вигляду козла чи якогось лихого звіра; може набирати й людської подобі; гріх копати рови обабіч доріг, бо там ховаються польовики.

полюбини *див. заручини.*

полювання (зменшено-пестливе — *полюва́нничко*) — шукання й переслідування диких звірів, птахів з метою вбити чи зловити їх; як промисел воно називається *мисливством* (*див.*); у весільній обрядовості символізує сватання: «Кони сідлайте, хорти скликайте, Та поїдемо в чистее поле, В чистее поле на полювання. Ой, там я зазнав куну в дереві, Куну в дереві, дівку в теремі».

поля́ни (*одн. ч. поля́нин, ж. поля́нка*) — східнослов'янське плем'я, яке мешкало в Середньому Подніпров'ї від Росії до Ірпеня в середині I тис. н. е.; востаннє назва *поляни* згадується в літопису від 844 р. — після того тільки назва *Русь*; *див. ще* *пóле*.

помáзанець = **помáзник** (*ж. помáзанка*) — монарх, над яким здійснено обряд помазання на царювання. *На Господа вони забунтували, помазанцем його погордували* (П. Куліш).

помáзання — християнський релігійний обряд, при якому священник мастить миром навхрест під час хрещення дитину, царя під час коронування, людину перед смертю і т. ін.; уже в Біблії описується обряд *помáзання на цáрство*, де Самуїл помазав Саула на царя Ізраїлю.

помелó — палиця з прив'язаним до неї на кінці пучком гілок, перев. хвойних, ганчірок і т. ін. для вимітання золи з печей, для прочищення димоходів; мітла; з одного боку, помело асоціюється з вогнем і піччю, тому ні піч, ні в печі не вимітали хатнім віником, бо це гріх, з другого, — помело асоціюється з нечистою силою, відьмою, оскільки, за повір'ями, ці сили літають на помелі (пор. у М. Стельмаха: «Тут уже й гості почали злітатися: хто у вікна на помелі скаче, хто в двері на лопаті суне»); у народі відома лайлива формула: «Відьмине помело!»; уособлює також слабохарактерну людину, якою помикають: «Вона в хаті замість помела»; жартують: «Прийшло помело, що у віхтя в гостях було»; *див. ще* *мітла́ I*. [С т е п а н:] *Помела скілки не пороч, що воно в сажі, а воно знов лізтиме в каглу, бо на те воно помело* (М. Кропивницький).

помéшкання — житло, будинок, окрема квартира, кімната або взагалі приміщення, призначене для проживання; сільське помешкання — звичайно *хата* (*див.*).

помина́льний обід *див. обід I*.

помина́льні дні *див. день 4*.

по́минки — 1) (з великої літери) *див. Прóводи I*; 2) свята на пошанування небіжчика; примовляли: «Хай Бог простить душечку! Аби Бог Святий прийняв його душечку до царства, а живущим дарував здоров'я. Хай Бог прийме!»; поминальними є третій день після похорону (*третійни*), дев'ятий день (*дев'ятини*), сороковий день (*сорочінни, сороковини*), півроку (*півроковини*), рік (*роковини*); загальні поминки померлих родичів відбу-

ваються восени — в суботи: Дмитрову (Дідову), Кузьмину, Михайлову, Лукину, навесні — у Федорову суботу, на Великий піст, у Клецальну суботу, на Хоминому тижні (по Великодні), у так звані Проводи; 3) **по́мінки Руса́льні** — четвер Троїцького тижня; *див. ще* **Руса́лчин вели́кдень**.

по́мста — відплата кому-небудь за вчинену кривду, заподіяне зло і т. ін.; родова помста — пережиток родового ладу; кривава помста і кров за гріхи взагалі були основою поганських вірувань (язичництва), хоч поряд існував і викуп за помсту; поступово з посиленням державності, зміцненням Київської Русі кривава помста була заборонена; цьому сприяла й православна церква; кривава помста була замінена грошовою карою, *потóком* (*див.*) і пограбуванням (конфіскацією майна); взагалі кривава помста — чужа українській культурі; Устав князя Володимира такої кари за переступи не передбачав.

поне́ділок — 1) назва першого дня тижня (після неділі); здавна вважався святим днем; згадуваний у весільних піснях як покровитель подружнього життя, бо «*комора*» у молодих — у ніч на понеділок; Кайдаш, герой повісті І. Нечуя-Левицького, *поне́ділював*, тобто постив у понеділок; у творі звертання до цього дня: «Святий поне́ділочку, Божий ключнику!»; продовження цієї молитви записав М. Драгоманов: «...що по морях кладки кладеш, а невольника з неволі визволяєш! Прийми душу раба Божого N та понеси на небеса. Там Свята г'ятниця, наша Пречиста Матінка, і Права середа, і

вся наша праведна рідня, свята громада»; у повісті О. Кобилянської «Земля» для героїні в році не було жодного такого понеділка, коли б вона що інше взяла в рот, крім сухого хліба й води; з 1677 р. архієпископ Л. Баранович запровадив піст тричі на тиждень — понеділок теж став днем постування; казали: «Котра дівка постить у поне́ділок, до року віддасться»; здебільшого поне́ділюють заміжні жінки, примовляючи: «Баби й матері поне́ділкували та й нам наказали»; у І. Франка записана прикмета: «Коли Новий рік або Різдво випадає в поне́ділок, то буде рік дуже важкий». *Поне́ділок — шевський празник* (приказка); *У поне́ділок роботи не починай і в дорогу не вирушай* (приказка — від повір'я, що поне́ділок важкий день і починати нічого важливого не треба, бо не поведеться).

попа́дя — 1) дружина попа; з огляду на часом негідну поведінку попаді на селі у народній творчості вона виступає об'єктом гумору, іронії, сарказму: «Або я попадя, щоб курку їсти?», «Доти попаді княгиня, поки піп не загине», «З попа дух, а попадя під лопух», «Коли б нашій попаді та попова борода, давню б благочинним була», «Попові дзвонять, а попадю з села гонять». *Уповала, мамця, на керою, думала бути попадею* (А. Метлинський); 2) у весільному обряді — ритуальна пляшка настояної горілки, яку мати нареченої затикає пучком калини та обв'язує червоною стрічкою; попаді не займають доти, доки дружка не прийде від молодого після *комóри* (*див.*); у молодого теж ставлять попадю на стіл.

попелюха — 1) у народних повір'ях — нечиста сила, що зароджується в попелі і лякає людей ночами; хто її побачить, той приречений на нещастя від пожежі, хвороби; за народним звичаєм, попелі викидається в одне місце, а коли поблизу болото, то в нього; там і з'являються попелюхи; 2) **Попелюха** — казковий персонаж, що в дитинстві сидів у попелі, а потім здійснив багато добрих справ і став царем.

попередник (зменшено-пестливе — **попередничок**; ж. **попередниця**) — жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, який одягають на спідницю, плахту; передня частина запаски; фартух; шийється з барвистої тканини, іноді оздоблюють вишивкою.

попіл (зменшене — **попілець**) — легка пилоподібна сіра (рідко чорна або біла) маса, яка залишається після згоряння чого-небудь; у всіх народів символ спустошення, а тому й суму (*посипати голову попілом* — вдавнитися в жалобну тугу); культ вогню поєднується з міфом про добродійне світло, що перемагає темряву і злі сили (тому попіл, що залишається, коли зникають вогонь і світло, ототожнюється з перемогою темряви й зла); символом цілковитого знищення когось, чого-небудь було пускання попелу по вітру; це зробив Кирило Кожум'яка із забитим звіром; тіло гетьмана Мазепи, яке покоїлося в Галаці, було викопано під час турецької війни росіянами, спалене і розвіяне по вітру (Є. Онацький), як і раніше Дмитра Самозванця; попіл з печі на Святвечір зберігали як охоронний засіб. *Той кінь такий здоровенний камін на попіл побив* (казка).

попіві різи *див. різа2*.

поріг — 1) (зменшено-пестливе — **поріжок**) — дерев'яний брус, закріплений на підлозі (в старій хаті — на долівці) під дверима; нижня частина одвірка; споконвіку — це границя хати, за якою був уже чужий світ, чужий бог (звідси переосмислення порога як початку чого-небудь або крайньої межі чогось); поріг з дохристиянських часів відіграв велику охоронну роль у ритуальних обрядах (на весіллі, на похоронах); під порогом, здавна вірили, перебувають духи предків, які охороняють родину; колись тут ховали померлих членів родини, найчастіше дітей; тому пізніше й дотепер, виносячи покійника з хати, обов'язково стукають труною об поріг, щоб померлий уже не вертався до неї; взагалі *переступати поріг* (заходити в хату), *ставати на поріг* (з'являтися в хаті), *показати на поріг* (виганяти з хати), *не пускати на поріг* (не запрошувати до хати) — ці переосмислені сталі сполуки є відгомном старих уявлень про межі родинного вогнища (отже захисту, зони впливу свого, домашнього бога; небажаному гостеві кажуть: «Ото Бог, а ото порог!»), обоженного ставлення до цієї частини помешкання (звідси «без Бога ні до порога» як відгомін старих уявлень про поєднання людської долі й Бога, про взаємозалежність між ними, можливо, й колишнє ототожнення); з порогом як охоронним валом помешкання, родинного вогнища пов'язано багато народних повір'їв, — через поріг не можна нічого дати, бо сам будеш просити; не можна перемітати через поріг сміття, бо не вийде дівка

заміж або виметеш когось із сім'ї; через поріг не можна цілуватися; на порозі не можна неодруженому сідати (застерігають: «Не сідай на поріг — наречені порозбігаються»); кажуть у народі: «Не можна стояти на межі або на порозі, як грім гримить, а то вб'є», «Гостя зустрічай за порогом і пускай поперед тебе через поріг», «Через поріг не вітаються і не подають руку»; на порозі підрізували дітям волосся, щоб росло довге, вмивали і витирали дітей при небезпеці пристріту; порогові віддавали шану молоді, йдучи до вінця; до порога прибивали шматочок осики, щоб зла сила не потрапила в хату; багатьом народним легендам і пісням притаманний мотив звернення до рідного порогу як символу прощання з родом та переходу в нову якість. *Зависокі пороги на наших ноги* (приказка); *Я до порога, і біди туди дорога, я у кут, а біда тут* (приказка — про неможливість порятунку від злої долі навіть під прикриттям домашнього бога; святі місця хати, поріг і покуть, також не завжди в силі порятувати). *Я не люблю чужих порогів оббивати* (приказка); *Правдою цілий світ зійде, а неправдою — ані до порога!* (приказка); 2) у множині — **пороги** — кам'янисте поперечне підвищення дна, що порушує спокійну течію річки; найбільші в Європі пороги на Дніпрі, тепер затоплені водами Дніпровського водосховища; їх дев'ять, і уславлені вони ще з козацьких часів: Старокодацький (480 м), Сурський (80 м), Ненасичський (820 м), Лоханський (300 м), Дзвонецький (220 м), Вовнігівський (300 м), Будилівський (300 м), Лишні (14 м), Вільний з «Вовчим горлом» (840 м); ці

назви, які подає Є. Онацький, мають і свої варіанти, пор.: *Козак, Вірон, Богатир, Сурський, Забра, Байдак, Ненасичець (Дід), Камінний Затон*; плити через пороги вважалося неможливим, і тому перетягали човни суходолом; запорожці вивчили цю частину Дніпра і знайшли прохід між скелями по правому боці Дніпра; цей прохід було названо *Козацький Шлях*.

породілля — жінка під час або відразу після *полігів* (*див.*).

порфіра — довга пурпурова мантия, символ влади монарха; багрянниця. *Цар не спить, ... А мовчки дали, всемогучий, Дере порфіру на онучі* (Т. Шевченко).

порча (від старосл. «прътити») — зле чарування (пристрітом, злим оком, наговором), що призводить до ненормального психічного стану людини, хвороби.

посаг = **виправа** — у весільному обряді — майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; *прідане* (*див.*); *див. ще віню*; на системі посагу й віна здавна будувалися стосунки між подружжям. *Хоч в мене посагу не буде, але возьмут мене і так люде* (П. Чубинський).

посад¹ — 1) у Київській Русі — ремісничо-будівельна частина міста за міською стіною; 2) у старій Україні — передмістя або селище, де жили ремісники, торгівці та міська біднота.

посад² — у весільному обряді — місце за столом, де сидять молодий і молода під час весілля, де відбуваються також обрядові дії щодо поріднення родин, зокрема обмін дарами між ними, розподіл короваю та обдарування молодих;

заводять молодих на посад після першого благословення, салжають на лаву, застелену вивернутим кожухом як символом багатства і тепла; після цього хор співає весільних пісень, наприклад: «Ішла Маруся на посад, зустріча її Господь сам із долею щасливою, із доброю годиною»; пісні сповнені символики, — молоді уподібнюються небесному подружжю — Місяцю й Вечоровій (Вечірній) зорі, а їхні батьки — батькам Всесвіту, Небові й Землі: «Слала зоря до місяця: — Ой, місяцю, товаришу, Не заходь ти раній мене; заїдемо обоє разом, Освіtimo небо і землю: Зрадується звір у полі, зрадується гість у дорозі. Слала Марія до Іванка: — Ай, Іванку, мій суджений, Не сїдай ти на посаді, На посаді раній мене; Сядемо обоє разом, Звеселимо ми два двора: Ой первий двір — батька твого. А другий двір — батька мого». *Воліла б я гіркий полин гризти, як з тобою на посаді сісти* (П. Чубинський); *За столом вже молодая сіла на посад* (Леся Українка); *Благослови ж мене, та мій батеньку, на сім посаді сісти* (А. Метлинський); у сполученні: *на посід саджати (садовити)* — виконуючи народний весільний ритуал, запрошувати молодих зайняти почесне місце на покуті.

посаджена (посадна) ма́ти *див. ма́ти* 3.

посаджений (посадний) ба́тько *див. ба́тько* 3.

поса́дник (*ж. поса́дниця*) — у Київській Русі — намісник (намісниця) князя в окремих містах і землях; призначався князем як воєвода (тисяцький); **поса́дництво** — звання посадника.

посві́т = посві́та — 1) у народі —

світло, освітлення, а також який-небудь світильник (лучина, каганець, свічка тощо). *Місяць на упевні і така ясна посвіта, що на стежинці хоч голки збирай* (Марко Вовчок); 2) тільки **посві́т** — на Поліссі — ритуальна лучина з сосни або берези, яку запалювали на Семенів день (1/14 вересня), раніше в день новолітування (від часів Київської Русі до 1700 р. 1 вересня було початком Нового року); відігравав не лише практичну роль як засіб освітлення, але й символічну — підтримання родинного вогнища (зберігався цілий рік, запалювався також на Великдень), родинних і родовідних традицій; виконував також оберегові функції у хліборобських і звичаєвих обрядах; пов'язаний з обрядом *женіння ко́мина* (*див. ко́мин* 3), який називався ще й *запалювання посвіту*; *див. ще свічка* 4.

Посвя́тки — народна назва церковно-календарного свята Собору Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна (7/20 січня), передостаннього святкового дня Різдвяного циклу; початок М'ясиць, або М'ясоїда, нового циклу весільних обрядів; відновлювалися жіночі вечорниці з роботою; кажуть: «Після Івана Предтечі хто не робить, того б'ють у плечі» або «Прийшов Іван Предтеча та й забрав свята на плечі»; оскільки жінкам у Різдвяні свята не можна було носити воду, і це робили за них парубки, то в цей день жінки ставили їм могорич.

посе́лення — у давні часи — місце осідлого життя людей, що виникло з розвитком землеробства; в Україні такі поселення виникали зазвичай біля річок та інших водоймищ.

посіва́лки = посіва́ння — 1) старовинний різдвяний чи новорічний обряд, коли колядники розсіпають по хаті, кімнати зерно, вітаючи господарів зі святом і зичачи їм щастя і здоров'я в Новому році; при цьому виголошуються слова на зразок: «Житом, житом із долоні По долівці, по ослоні Засіваю в вашій хаті — Будьте дужі та багаті! Щоб збулося все нівроком — 3 Новим роком, з Новим роком!»; діти посівали збіжжя з рукавиці; *див. ще засіва́ння, Васи́ля Великого день*; 2) тільки **посіва́лки** — також обрядові пісні, які співають у Новий рік посівальники.

посіва́льник — за старовинним звичаєм, той, хто вітає з Новим роком (зокрема колядник) та Різдвом Христовим, здійснюючи при цьому обряд посівання.

посіва́ння *див. посіва́лки*.

посло́вниця *див. прислі́в'я*.

послу́х — 1) певні обов'язки, покладені на кожного ченця (черницю) або на монастирського прислужника (прислужницю), що готується стати ченцем (черницею), а також період виконання цих обов'язків; 2) у Київській Русі — свідок на суді.

послуше́нство — перебування послушником (послушницею) у монастирі, виконання обов'язків послушника (послушниці).

послу́шник (*ж. послу́шниця*) — монастирський прислужник (прислужниця), що відбуває послух, готуючись стати ченцем (черницею).

посмі́тюх[а] — 1) (зменшено-пестливе — **посмі́тюшка**) чубатий жайворонок; птаха користується пошаною в народі, можливо, тому, що коли жайворонки не встигають

прилетіти на Сорочини, то за них співають посмітюхи. *Сіла собі над водою сива посмітюха* (Я. Головацький); 2) народна дитяча гра.

посоло́нь *див. весі́лля* 1.

поспі́льство — 1) в Україні до народно-визвольної війни 1648—1654 рр. та в перші роки після неї — назва міщан і селян; згодом — назва селянства, а також взагалі народу, народних мас, простого люду; простолюд. *Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін та терези, а поспільству — плуг да борона* (П. Куліш); 2) = **посполіті** [**селяни**] — загальна назва селян Лівобережної і Слобідської України в другій половині XVII—XVIII ст.; також некозацьке населення Запорозжя часів Нової Січі (1734—1775 рр.).

поставе́ць — 1) рід ковша для зачерпування пива, меду, квасу і т. ін.; також чарка. *Журба в шинку мед-горілку поставцем кружала* (Г. Шевченко); 2) у селянській хаті — судник, мисник. *Онися все повертала очі на мальований поставець коло порога* (І. Нечуй-Левицький); 3) у церкві — столик з похилим верхом для образів та Євангелія.

пості́ль (зменшено-пестливе — **пості́лька**) = **посте́ля** — 1) ліжко або якесь інше місце, приготівлене для сну. *Мені мати не давала, щоб я тобі постіль слала* (П. Чубинський); *І я кровави ми слюзами не раз постелю омочу* (Г. Шевченко); 2) **Ббожа пості́ля** — смертельний одр, смерть. *Скоро його мати старая на Божій постелі вздріла, на своє лице християнськеє хрест собі положила* (П. Чубинський)

посто́лі (*одн. пості́ль*; зменшено-

пестливе — *постоліа*) — 1) м'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підшви, яке звичайно носили з онучами, прив'язуючи їх до ніг мотузками (волоками); ознака бідності, злиднів, тому вислів *в постолі обути* означає «довести до злиднів»; зіставлення з чоботом символізує соціальну нерівність, кажуть: «Як котритися постолу, лучче просить чобота». *Куди вбрався на стіл з постоломи?* (приказка); *Ляпає язиком, як постолом* (приказка); *Коли пірву постоліа, другі собі куплю* (коломийка); 2) також личаки (з лика, лози, верби); *див. личакі*. *На козакові постолі в'язові* (В. Антонович і М. Драгоманов); *Нахилилася під стіла, найшла чобіт і постіл; слава Богу, що найшла, убулася та й пішла* (П. Чубинський); *Постолом добро возять (носять)* (традиційна кінцівка народної казки).

постриг — 1) церковний обряд посвячення в ченці (черниці), що супроводжується постриганням волосся і надяганням на голову клобука. — *Ох яка була хороша, Та як надівала Перед постригом на личко Чорне заинало!* (Я. Щоголев); 2) = **обстріжини** (*див.*) = **постриж[ч]ини**.

посуд — 1) вироби з глини, скла, металу тощо, які використовують для приготування та споживання їжі, напоїв і т. ін., а також для зберігання харчових продуктів; хатне начиння; спочатку був дуже поширений дерев'яний посуд; він довго конкурував із глиняним; назвою спеціальної глиняної посудини можемо вважати питоме слово *горнєць*; у княжі часи з'явився посуд із коштовних металів і прикрашений ними (золотий і срібний посуд,

позолочені чаші, кубки, чарки, тарелі); у часи Козаччини було поширене кольорове скло, перев. зелене, з якого робили посуд у вигляді барилець, ведмедиків, барнів та ін.; славився, зокрема, межигірський посуд; 2) **биття посуду** — обрядодія розбивання об землю, долівку, підлогу скляного або череп'яного посуду «на щастя»; зокрема у весільному обряді *перезві* (*див.*) били посуд з радішів, що молода була «чесна».

посу́ха — тривалий період бездошів'я і спеки; у дохристиянських віруваннях — персоналізована зла сила, що шкодить людині, зазвичай на полі, обезводнюючи його і знищуючи врожай.

потáпці — 1) підсушений невеличкими шматочками хліб, який їдять з гарячою рибною юшкою, молоком, водою тощо. *Лугай потапці, впустивши в юшку* (М. Номис); 2) змашені жиром і підсмажені скибочки хліба; грінки.

потебня́ (зменшено-пестливе — *потебенька*) — шкіряна лопать, що звисає з боків сідла. *Як сів на коня та вдарив в потебеньку, та й поїхав помаленьку* (М. Номис); *Сап'янци із Торжка новенькі, мальовані потебеньки* (І. Котляревський).

потерча́та (*одн. потерча́* = *поторча́*) — 1) у народних повір'ях — померлі *нехрещені діти* (*див. ще русáлка* 1); живуть по озерах і болотах; можуть заманювати людей; ходять у темноті з каганчиками; у «Лісовій пісні» Лесі Українки: «Потерчата в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи», «Потерчата озиваються жальбно, подібно до жаб'ячого кумкання»; також, літаючи над землею, вимагають «хрес-

та», бо якщо не дістануть його, то підуть у пекло; 2) *див. привид* 3.

потілиця — задня частина голови; *чухати потілицю* — довго думати, виявляючи млявість характеру, нерішучість.

потойбічний (той) світ = **потойбічне життя** — за релігійними уявленнями — неземний, загробний світ, де душі померлих праведників живуть у раю, а душі померлих грішників — у пеклі; *див. ще світ* 1, *рай, пекло* 1.

поті́ок — у Київській Русі — вигнання як кара за вчинений злочин.

поті́п — за біблійною легендою — вселенська повінь, яку через гріхи людей наслав Бог, щоб затопити землю. *Пальцем пото́пу не застави́ти* (прислів'я).

поторча́ — 1) *див. привид* 3; 2) *див. потерча́та* 1.

потреба́ *див. трéба*.

Похвала́ — субота на п'ятому тижні Великого посту; сіяли розсаду на капусту; на півдні вивозили в степ бджоли, — «щоб хвалилися медом»; у М. Номиса: «На Похвалу сорока-птиця яйцем похвалиться».

по́хорон — 1) старовинний обряд проводів небіжчика і поховання тіла померлого; погреб; звичайно його здійснюють на третій день після смерті; також проводження померлого в останню путь; порядок походу — хрест, віко, хоругви, хор, священик, домовина, близькі родичі, дальні родичі, чужі; обряд спрямований на те, щоб допомогти покійному легко пробувати на тому світі й скоріше потрапити до раю; здавна існують два способи поховання — спалення, що походить від язичницьких часів, та хо-

вання (закопування) в землю (на Лівобережжі — спалювали, на Правобережжі — закопували); спалення постало від вірування в те, що душа небіжчика разом із димом і вітром відразу дістається на небо до раю, а закопування в землю постало від того, що тим хотіли забезпечити себе від шкоди з боку померлого (щоб не вставив і не приходив; звідси — *ховáти, хорони́ти*); кладуть покійника в яму, лицем на схід сонця, себто на схід ногами, а головою на захід; так що коли встане він перед Страшним судом, то буде дивитися на схід сонця, звідки буде йти Спаситель світу; з часом обслуговування поховального обряду взяла на себе церква (звідси «де вінчають, тут і ховають»); про способи поховання *див. ще дубовіна, домовіна, сáни*; про похоронні обряди *див. небіжчик, голосіння, йойкання, трізна, Проводи. Треба йти на похорон, то хоч поможе людям плакати* (приповідка); *Вона була на похороні і бачила, як старшого брата опустили вкуті з її Михайлом у глибоку яму* (Марко Вовчок); 2) **по́хорони Костру́ба** *див. Костру́ба [свято]*; 3) **по́хорони Яри́ла** *див. Яри́ло* 2.

похрєсна квітка *див. квітка* 2.

похрєсник *див. хрещєник*.

похрєсні колáчини *див. колáчини*.

похрєстини — старовинний обряд святкування на другий день з нагоди хрестин; в шинку частують кумів, бабу-сповитуху та інших гостей коштом матері, бо дитину колись причисляли до роду матері (звичай іде від часів матриархату); *див. ще повивáч*.

Почаї́вська лáвра — православний монастир у Почаєві Терно-

пільської обл.; засновано в XVI ст.; один із осередків боротьби з католицизмом; у XVII ст. було відкрито Почаївську друкарню; до архітектурного ансамблю входять: Успенський собор, трапезна в стилі бароко, дзвіниця в стилі класицизму і Троїцький собор; Лавру відвідав Т. Шевченко і виконав тут 4 акварельні малюнки, 2 ескізи і начерк олівцем.

пóчет = **пóчат** — супровід молодої або молодого на весіллі.

почінок (зменшене — **почіночок**) — 1) пряжа, намотана на веретено або кількість цієї пряжі, знятої з веретена. *Суди смик, туди смик — мій почінок, як бик* (М. Номис); *Приходять [дід і баба] додому, аж у них і вареники зварені, і почіночок стоїть на віконці* (казка); 2) = **почін** — початок якоїсь справи, перший крок до її виконання; кажуть: «Дай добре добрий початок!»; не радили кидатися першим купувальником; важливим було ворожіння на початку якоїсь справи; магічним був почин Нового року або період Різдваєних свят; *див. ще Новий рік, новосілля*.

пошиванка — наволочка, зазвичай з прошвою й часто вишита. *Полотняна пошиванка на подушку*.

пояс = **поясіна** — 1) шкіряна, матерчата, в'язана довга смуга для підперізування одягу; здавна слугував обов'язковим елементом і водночас прикрасою народного костюма; за народними віруваннями, мав також охоронну силу. *Дав пан Омелькові пояс, як той без штанів оставсь* (приказка); *На козаку, бідному нетязи, три сиром язї, опанчина рогозівая, поясіна хмелівая* (казка); 2) **чєсний пояс** — народна назва веселки, райдуги;

3) стан, поперек, талія. *Хвалилась дівчина: «В мене коса до пояса...»* (приказка).

прабаба = **прабабка** — мати діда або баби.

Права середя *див. Рахманський великдень*.

п'ра́вда (зменшено-пестливі — **п'ра́вдонька, п'ра́вдочка**) — те, що відповідає дійсності; істина; у повсякденності маємо справу з *життєвою п'равдою*; при цьому погоджуємо наші слова із нашою думкою й поведінкою (звідси *правдомовність*), а також згідність наших уявлень із твердженнями про стан речей довкілля; згідність нашого розуму з науковим досвідом — це *наукова п'ра́вда*; твердження, які сприймаємо на віру, — це *релігійна п'ра́вда*, пор. заповідь: «Я — Господь Бог твій, нехай не буде у тебе інших богів, крім мене»; пошуки істини породили так звану *філософську п'равду*; український народ услід за найкращими своїми представниками під правдою розуміє втілення Божої і людської справедливості відповідно до слів Христа: «Я — дорога, правда і життя»; народний псалм, що має кілька варіантів, протиставляє правду неправді, яка (остання) запанувала між людьми («Тепер уже правда стоїть край порога, А тая неправда сидить кінець стола»); в одному з варіантів правда дорівнює Богові («Бо сам Господь — Правда, сокрушить неправду»), а в іншому — зливається з матір'ю («Тільки тої правди, що рідна мати»); Т. Шевченко закликає: «Борітеся — поборе. Вам Бог помагає; За вас сила, за вас воля і правда свята!». *Все згине, тільки правда зостанеться* (М. Номис); *Ой не по правді, мій*

миленький, зі мною живеш (пісня); 2) **Сонце Правди** *див. сонце5*.

п'ра́вець — гостре інфекційне захворювання, що характеризується корчами в результаті попадання в організм мікроба через подряпини, рани і т. ін. *Щоб тебе правцем поставило* (приповідка).

п'ра́вий/лі́вий — як і в усьому світі, в Україні права рука, правий бік мають далеко важливіше значення, ніж ліва рука, лівий бік; за повір'ями, вставати на праву ногу — це на добре, а на ліву — це «не з тієї ноги встати»; якщо права сторона одягу на людині — це норма, порівнюючи з лівою (виворотом), то остання зверху на людині — це на клопіт; правою рукою благословляють, хрестяться, скріплюють рукостисканням правиць купівлю-продаж, вітаються; лівака здавна підозрюють у причетності до нечистого; не випадково *п'ра́вий* — це й «рівний, прямий», отже добрий, якісний (*права пила, правий ніж, праве дерево*); звідси й *п'ра́вда* (*див.*) *Квіточка рвала правенькою рукою* (П. Чубинський); фразеологізм: *бути правою рукою чиею, у кого* — бути найближчим помічником у кого-небудь.

п'ра́виця (зменшено-пестливе — **п'ра́вичка**) — 1) стара назва правої руки; протилежне лівіця. *Без Ніжинського полку, як без руки-п'ра́виці* (П. Куліш); *Б'ється Остап і рубається, аж п'ра́виця козацька зомліває* (Марко Вовчок); 2) нем'ята, рівна солома, яку використовували для покрівлі, утеплення хати, для плетіння брилів тощо.

п'ра́внук (*ж. п'ра́внучка*) — син (дочка) внука або внуки, а також далекий нащадок. *Славних пра́дідів великих правнуки погані* (Т. Шевченко).

Правобере́жжя — історична назва частини України, розташованої по правий берег Дніпра.

правосла́вний календа́р *див. календа́р*.

правосла́в'я — східне відгалуження християнства, один із трьох (поряд із католицизмом і протестантизмом) його головних напрямів; протягом століть в Україні виробилося власне, народне віровчення зі своїми обрядами, часто поєднаними з дохристиянськими; осередком християнізації була родина, де поруч з батьком-матір'ю став священник (батюшка), що разом були творцями оновленої родини й основ української духовної народної культури; церква йшла за народом і єдналася з ним; схиляння людини перед вищими силами, які їй були непідвладні, породило спочатку многобожні вірування (у народі кажуть: «Де страх, там і Бог»); поступово віра стала системою зв'язків людини з Єдиним Богом; українське внутрішнє православ'я ототожнювало Бога з правдою, пор. у Т. Шевченка: «Моліться Богові одному, моліться правді на землі, а більше на землі нікому не поклоніться»; *див. ще віра, вірування, двосві́р'я, христия́нство*.

п'ра́дід — батько діда чи баби; **п'ра́діді** — люди минулих поколінь; предки. *Щасливий в світі той, хто так уміє жити, як наші пра́діді живали* (Л. Боровиковський); у сполученні: *з діда-п'ра́діді* — з давніх-давен, здавна, спрадавна.

п'ра́зник — день чи дні, певним чином відзначувані звичаєм або церквою; *див. ще храм2. У Бога щодня п'ра́зник* (М. Номис).

праліс — незайманий, предковічний, густий ліс; такий ліс на Волині описує Леся Українка в «Лісовій пісні». *За лісом, за пралісом червоне теля риче* (приповідка).

пра́ник = **прач** — старовинний дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання на річці, на ставку тощо; ним сильно били по білизні, тому прання символізувало й побиття.

пра́нци — народна назва сифілісу; нібито занесена в Європу матросами з Гаїті і звана з XV ст. «французькою»; у народі ця назва набула варіантної — *франці*, але у вимові — *пранці*.

пра́пор — полотнище одного чи кількох поєднаних кольорів, часто з певним зображенням, прикріплене до держална чи шнура; є офіційною емблемою держави, символом її суверенітету; таким символом в Україні є синьо-жовтий стяг; поєднання жовто-блакитних кольорів, які були в широкому вжитку в народів, що заселяли сучасні українські землі, має глибоке коріння; враховуючи постійний зв'язок нашої давньої культури із східним світом (Персією та Візантією), можна допустити великий вплив тамтешніх кольорів на уподобання наших предків; саме звідти йшло до нас золото, сап'янці, парча, традиція будувати золоті бані на церквах і верхи на теремах, золотавий шовк, паволоки, численні обряди і звичаї; жовто-блакитні кольори бачимо й на козацькому стязі; золоті й сині жупани часто згадуються в народних піснях; ці кольори переважають також у церковних спорудах і старих церковних речах — ризах, мальованих ставниках, фарбованому

різьбленні, іконостасах тощо; ці ж самі кольори є природним поєднанням реалій українського довілля — блакитного неба й зрілого хлібного поля. *Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли, Не білі голуби-ангели в небо полетіли, Ой там зібралися під прапори, під сонячні ще й сині. Віднині не буде нана у вільній Україні* (П. Тичина).

пра́рід — давній рід, з якого походять наступні роди.

пра́рідчик (ж. *пра́рідичка*) — давній предок, від якого ведеться початок певного роду; у множині — про біблійних Адама та Єву як предків людського роду взагалі.

прач див. **пра́ник**.

пра́ща — старовинна ручна зброя (див.) для метання каменя.

пра́щур (ж. *пра́щурка*) — далекий предок (батько діда, прадіда), який започаткував рід; традиційно обожнюваний; див. ще **Цур**; у множині — взагалі далекі предки.

пра́док — 1) старший родич по висхідній лінії з боку матері або батька (звичайно старіший за діда, бабу); у сполученні: *з пра́дку-віку* — спрадавна, з давніх-давен, з давніх часів, віддавна; 2) **пра́дки** — попередники сучасних поколінь; люди, що жили задовго до теперішніх часів; 3) **культ пра́дків** див. **культ**.

преосвященство (зі словами *його, їх, в'аше*) — титулювання єпископа.

преподобіє (зі словами *його, їх, в'аше*) — титулювання священника.

Преполов'ення див. **Рахманський великдень**.

пресвітер — у православній і католицькій церквах — священник; у первісній християнській церкві

назви *пресвітер* і *єпископ* уживалися як синоніми для означення старших служителів церкви.

Пресвятá [Діва] див. Пречіста.

престіл = **престól** — найсвятіше місце в церкві; знаходиться посередині вівтаря, перед Царськими вратами; перед ним священник править службу Богу; стіл на покуті в світлиці називаємо *хатнім престóлом*; над ним в куті висів божник, за ним збиралася родина, гостина, відзначалися сімейні урочистості, провадилися обрядодії.

Пречіста — 1) = **Пресвятá [Діва]** — Богородиця, Матір Божа; також уживається як епітет Богоматері (*Пречіста (Непорóчна) Діва Марія, Пречіста Матір (Мати) Божя*). *Ой там йшла Пречистая, Пречистая Мати Божа* (П. Чубинський); 2) народна назва трьох календарних християнських свят: (*П'єрша Пречіста* — 15/28 серпня — день успіння (смерті) Богородиці, тому й має назву ще *Успіння*, тобто Матір Божа нібито заснула на якусь хвилину, а тоді, наче сон, скинула з себе мертвотність гробу, побачивши безсмертне життя і Господню славу; точної дати смерті Богородиці ніхто не знає, місяця поховання теж; за традицією, все вказує на Єрусалим, на Сад Гетсиманський; *Друга Пречіста* — 8/21 вересня — день Різдва (народження) Богородиці; *Третя Пречіста* — 21 листопада / 4 грудня — Введення в Храм Пресвятої Богородиці, або, в народі, *Введення*; з Першої Пречистої (пори закінчення жнив) починали сіяти, наставало «молоде» бабине літо, погода на яке віщувала й погоду на «старе» бабине літо, що наставало через два тижні; з Другої Пречистої (свя-

та врожаю) можна було засилати сватів, звідки вислови: «Прийшла Пречиста — принесла старостів нечиста», «Як прийде Пречиста, стане дівка речиста»; зі святами пов'язують зміни в природі, — «Перша Пречиста жито засіває, Друга — дощем поливає, а Третя — снігом покриває», «Прийшла Перша Пречиста — одягла природа намисто, прийшла Друга Пречиста — взяла комара нечиста, а прийшла Третя Пречиста — стала діброва безлиста». *Перва Пречиста любить наляничку м'якеньку, а Друга — сорочку біленьку* (М. Номис); *Як прийшла Пречиста — надворі чисто, як прийшла Покрова — на дворі голо* (приказка); *Внесе Пречиста — не внесе й нечиста* (приказка).

прівид = **прівіддя** = **поторóча** — 1) дух померлого, який нібито може привиджуватися людям; також персонаж народних казок, легенд; уживається як традиційне порівняння. *Коліс рабу Твоєму, Боже, ти в привидді глаголав* (П. Куліш); *Снилась мені моя мати, потороча уночі: в поторочі чорні очі і жупан на плечі* (пісня); 2) неясні контури чого-небудь; 3) тільки **поторóча** — опудало; вживається також як лайливе слово. *Перед ним стояла не Пріська, не вродлива молодиця, а якась потороча* (Л. Яновська); 4) див. **потерчáта**.

привіт весільний — перша чарка у весільному обряді; у весільній пісні співають: «Не пий, Івасю, першого привіту. Дай старшому свату, рідному брату, ой нехай виле коннику на гриву»; при зустрічі зятя з тещею або невістки зі свекрухою першу чарку останні не випивали, а виливали; у давнину перша чарка

в кожному обрядовому банкеті призначалася богам, потім це значення призабулося, стали вважати, що в першій чарці «лиха доля», а тільки третя приносить «добру долю».

приворіт — за народними повір'ями — те, що має чаклунську силу.

приворітне зілля, приворотень див. зілля 1.

прідане — у весільному обряді — посаг нареченої; у сполученнях: **брати прідане** — одружившись, ставати співвласником майна, грошей нареченої; **давати прідане** — виділяти певне майно, гроші як посаг нареченої.

прідани = **пріданки** — весільні гості з боку нареченої, які прямують з нею в дім нареченого з приданим; також весільний поїзд; так само називають заміжніх жінок, які беруть участь у всіх весільних обрядах з боку молодої (ведуть до комори, роздягають і навчають «не боятися», — «бо то добре»). *Коня у позику не давай, жінки у приданки не пускай* (приказка); *Свашки і приданки роздягають молоду* (Словник Грінченка).

пріділ — окремих, боковий вівтар (додатковий до головного) у православному храмі.

призір див. навроби.

призба = **призба** = **пріспа** — невисокий, перев. земляний насип вздовж стін хати знадвору; місце для сидіння, відпочинку. *І дід, і баба у неділю На призбї вдвох собі сиділи Гарненько, в білих сорочках* (Т. Шевченко).

прійми = **пріймацтво** — життя в чужій родині; це стосується чоловіка, зятя чи сина (звідси сполучення: **брати (пріймати) в прійми** — брати кого-небудь у свій дім як

чоловіка, зятя або дітей; **бути (жити) в пріймах** — жити в домі дружини; **приставати (іти) в прійми** — оженившись, поселитися в домі дружини); у народі вважали не кращою долею («Доля приймацька — доля собацька», «Приймацький хліб — собацький»); **пріймак** = **пріймака** = **пріймит** (зміншено-пестливе — **пріймаченько**: збільшено-знижене — **пріймачище**) — чоловік, прийнятий у дім дружини, а також прийомний син; символізують бідолашу («Приймак — батрак», «Приймак — неборак»). У *пріймах собака був та й хвоста збув* (М. Номис); *Попхався в прійми — то лиха прійме* (приказка); *А хто в пріймах не буває, той лиха не знає* (пісня); *У пріймах пріймаки і на віник кажуть «ви», а на козу — «дядино»* (приказка); *Приймаці — як собаці* (приказка).

приказка = **поговорка** — поширений у мові влучний, часто римований фольклорний вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю узагальненого й повчального змісту; має характеристичний зміст або орнаментальне спрямування («для красного слівця»).

приказування = **примовляння** = **прімоба** — 1) проказування певних фраз під час голосіння над покійником, плач, супроводжуваний протяжними й жалібними словами; 2) тільки **примовляння** = **прімоба** див. заклинання.

Прикарпаття — історична назва української території, що прилягає до Карпат (перев. Івано-Франківська та Львівська, частково Чернівецька області).

прикмета = **приміта** — за народним повір'ям, те, що є передвістям або ознакою чого-небудь; прикме-

ти найчастіше пов'язані з явищами природи, небесними світилами, порами року, рослинним і тваринним світом, станом і життям людини (див. про це у відповідних статтях цього словника); перев. це рештки давнього символізму, який установлював зв'язки між фізичним і духовним світами. — *Це вже, кумо, прикмета: як коровай росте, то так і талан молодих ростиме* (М. Кропивницький); *Митро славився умінням відадувати погоду після приміт благовіщенської ночі* (Г. Хоткевич).

прімоба див. заклинання, приказування.

прімівка = **примівка** = **примовля** — 1) жартівливий, перев. римований, фольклорний вислів, що вплітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у відповідний контекст, наприклад: «Казала Настя, як удасться», «Як казав Гаврило, я вже не мотовило!», «З Богом, Парасю, поки люди трапляються!»; до примовок слід віднести короткі фрази з побажанням добра, гарздів; коли випивають, примовляють: «Дай, Боже, здоров'я!»; іноді бажають жартівливо: «Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти!». *Задала примовку: іди, ринде, деінде* (Ганна Барвінок); *Страхи да ляхи, — ся примівка од нас перейшла і до ляхів* (М. Номис); 2) примовний вислів застережного характеру: «В добрий час говорити, в лихий мовчати», «Най то буде меж нами», «Не під ніч (при хаті) згадуючи», «Світ великий, було б здоров'я», побажального характеру: «По сій мові та будьмо здорові!», «Щоб наші діти так вибрикували!», «Щоб наша доля нас не цура-

лась!», каламбурного характеру: «Балакала, говорила — сім мішків гречаного Данила (Гаврила)», «Вонно ніби й так, та трохи не так», «Де кум, де коровай, де Зелені свята», «Жарти жартами, а хвіст набік», «Не кричіть, діду, дощ іде!», «Андрій бабці рідній Федір», казково-характеру: «За царя Гороха, як було людей троха», «За царя Панька, як була земля тонка», «Кажу-кажу казки через перелазки», «Ні в казці сказати, ні пером описати», «Кому казка, а кому і бубликів в'язка»; суть приказки на відміну від прислів'я образно характеризує сам народ: «Поговірка — квітка, пословиця — ягідка». *Ні здумати, ні згадати, ні в приказці сказати* (М. Номис); *Правду в приказках шукай* (прислів'я).

примовлянка — узвичаєна пісенька, що супроводжує обрядодію, гру, усталена фраза, вірш фольклорного походження, що проказуються під час певної дії, гри. *Пиймо горілку, маймо примівку; маймо примовлянку: дай, Боже, здоров'я!* (П. Чубинський).

примовляння див. заклинання, приказування.

прімуда див. первоцвіт.

прімхи (також з великої літери) — у дохристиянських віруваннях — як і злидні, шкідники життя, персоніфікована сила, що може напосісти на людину, роблячи її сердитою, злою, роздратованою; у Б. Грінченка з твору «Нахмарило»: «Та й сердиті ви сьогодні, діду! Чого це ви? Може, вас хто роздратував? Або, може, це вас Примхи обсіли?»; згодом слово стало узагальненою назвою.

принука — ретельне припрошу-

вання, що здавна вважається необхідною ознакою гостинності; відсутність такого припрошування вважалася ознакою скупості й негостинності: «Було що їсти й пити, тільки принуки не було».

пріпічок — 1) горизонтальна площина перед челюстями печі під комином, продовженням якої є черинь печі; на припічку ставлять горшки, коли їх виймають із печі або перед тим, як туди їх поставити, вигрібають жар; з припічком пов'язані деякі заборони: «На припічок не годиться класти ні сокири, ні долота, ні свердлика, бо горшки б'ються», «Сокири не можна на припічок класти, бо буде лупатися, як той припічок»; новонародженого баба-сповитуха легенько біла голівкою об пічну заслінку — *приту́лу*, щоб була така сама тверда. *Піч наша регоче, корова хоче; а припічок усміхається, корова сподівається* (А. Метлинський); *Сорока, ворона на припічку сиділа, діткам кашку варила, ополоником мішала, да й так годувала* (забавлянка); 2) бокова лежанка, прибудована до печі; служила місцем для спання; як хто йшов по гриби, то сів на припічок, щоб мати шастя. *Мати сидить на припічку* (казка); *А дитина на припічку розквакалася* (П. Чубинський); фразеологізм: *ще на припічку кашу їсть* — дуже малий хто-небудь.

приповідка = **приповістка** — зазвичай жартівливий народний вислів, примовка, перев. у віршованій формі, наприклад: «Сонечко, сонечко, вийди на віконечко, там твої діточки медок п'ють, а тобі не дають», «Святий Боже, святий кріпкий, ліпше дома, як у тітки!», «Будьмо здорові, як бурі (сиві) ко-

рови, а наш бик і так звик!»; також приказка. *Нема приповідки без правди* (М. Номис).

пріп'ряг — кінь, запряжений збоку від голобель, для допомоги корінному.

прісвятки — менші церковно-календарні свята, в які можна було працювати, але тільки для ближнього; в ці свята збирали, наприклад, *толо́ку* (див.); у зимовий час пряли, шили, прали, нитки микали; за присвятки вважали, наприклад, Сорок святих, Архангела Гавриїла, Полупетра, Кузьми-Дем'яна, Параскеви, Катерини, Андрія.

приск див. **прісо́к**.

прискрінок — невеличкий ящик для дрібних речей у верхній частині бокової стінки скрині, скриньки. *Ожила Христина, метнулася до скрині, з розгону підвела важке віко, перегнулася, вихопила з прискринка тоненький разочок намиста* (М. Стельмах).

прислів'я = **послв́иця** — влучний образний народний вислів, часто римований за будовою, який у стислій формі узагальнює, синтезує різні явища життя і має перев. повчальний, настановчий, філософський характер, наприклад: «Хто хоче багато, то втратить і те, що має», «Не женися за великим, бо мале згубиш», «Життя як стерня: не пройдеш, ноги не вколовши»; характерною ознакою прислів'я є наявність у ньому тієї чи іншої сентенції. *Листопадава оказія знов не приставила листів, і Шевченко зовсім занепав духом, але в грудні переборює себе і знову сів писати листи, бо, як каже прислів'я, «під лежачий камінь вода не тече»*

(З. Тулуб); *К слову йде й прислів'я* (М. Номис); *Не всяка пословиця при всіх говориться* (приказка); *Пословиця не на вітер мовиться* (приказка); *Пословиця в своєму краї проочиця* (приказка).

прісо́к = **приск** — гарячий попіл із жаром; жар; фразеологізм: *всіпати пріску за нізку* (*очкур*) і т. ін) *кому* — завдати комусь неприємностей.

прісо́х — стовп у клуні чи іншій будівлі для підтримування покрівлі.

пріспа див. **прізьба**.

пріспівка — коротенька народна пісенька, перев. жартівливого, гумористичного характеру. *Весільна пріспівка; Починав [батько] чуки-кати, підкидаючи до стелі, з жартівливими пріспівками-примовками: чук, чук, чук! Недалеко Кременчук, А ще ближче Говтва, Сорочечка жовта!* (О. Гончар).

пристрі́т — за народними повір'ями — хвороба, викликана зуроченням, уроками; дієслово **пристрі́ти** — заподіяти кому-небудь нещастя, хворобу своїм злим поглядом, зурочити, навести на когось «порчу», вроки; таку хворобу можуть відшептати чи віділляти ворожбит або ворожка; пристріт буває й від вітру, тоді коле в усьому тілі, ламає; пристріт від лихої людини виявляється у позіханні, сумові, болях у руках і голові; особливо вразливі щодо пристріту породілля і немовля (до його хрестин), тому їх бережуть від недоброго (взагалі чужого і навіть свого) погляду; див. *ще навр́оки, перестрі́т*.

прися́га — урочиста обіцянка, часто підкріплена згадуванням Бога, чогось дорогого, священного для того, хто обіцяє; також офіцій-

на клятва вірності чому-небудь (наприклад присяга на Святому Письмі); самозакляття, відоме з дуже давніх часів, коли людина урочисто і при свідках сама кличе на себе нещастя в разі невиконання обіцяного; присягали життям (звідси смертна присяга — клятва), матір'ю, Богом, усім святим, кров'ю, здоров'ям, дітьми, честю, добрим ім'ям; див. *ще кля́тва, рба́. Сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив* (П. Куліш).

приті́ка — дерев'яний кілок або залізний прут, шворинь, яким прикріплюють волове ярмо до дишла. *Як вихватить дід із воза велику притику* (А. Метлинський).

притча — 1) фольклорний твір алегорично-повчального характеру, змістом близький до байки; також алегоричний народний вислів, тому кажуть: «Гарна мова з притчею»; у сполученні: **притча в людях** — об'єкт наруги, насміхів, глуму; 2) непередбачений випадок, пригода, подія. *В однім селі сталася така притча: прийшло на народ нещастя* (казка).

пріхаток — невелика хатка або житлова прибудова біля хати.

прихо́д — парафія. *Піп у приході — що вареник у маслі* (приказка).

прича́стя — християнський обряд, під час якого вірники вживають хліб і червоне вино — символ тіла і крові Христа, стаючи тим самим ніби причетними до «вічного життя»; також хліб і вино, якими причащають під час такого обряду; причастя називають *ще Божим даром. Жіночки, нахиливши голови, підійшли до попа. Почалося причастя* (Панас Мирний).

прічет = **прічт** — служителі культу при окремії православної церкви. *З відчиненої брами Січової Покровської церкви виходив столітній батюшка з прічетом, півчими, корогвами і святою водою* (О. Довженко).

прічетник *див. паламар, псаломник.*

прічина — за народними повір'ями — хвороба, заподіяна чарами, чаклунством, *навр'юками* (*див.*); наслане божевілья, яке можна відвернути замовляннями, вишіптуваннями тощо; проклинають: «Щоб на тебе причина вдарила!»; причиною називають також чорну хворобу, епілепсію: «Ї не сватають, бо на ній причина буває» (Словник Грінченка). *Отакую-то її причину Ворожка зробила!* (Т. Шевченко).

прічинний (*ж. причінна*) — божевільна людина (хвора на причину). *То дівчина ходить, Й сама не зна (бо причінна), Що такеє робить* (Т. Шевченко).

прічілок — бокова стіна хати; бокова частина даху; в українському селі хата звичайно повернена парадним причітком до вулиці. *Хата осіла й трохи перехняблилась набік, на причілок* (І. Нечуй-Левицький); у сполученні: **на причілку** (*сидіти, стояти*) — біля бокової стіни будинку. *Сидить сотник на причілку Та думку гадає, А Настуся по садочку Пташкою літає* (Т. Шевченко).

прічт *див. прічет.*

прізвисько — найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на яку-небудь рису характеру, зовнішності, діяльності, звичок; часто

поширюється на цілий рід і передається з покоління в покоління; так зване вуличне ім'я (кличка); В. Минко у «Моїй Минківці» пише: «Українське село вигадливе на прізвиська. Причепить кличку — і носи на здоров'я усе життя. Живбув у Минківці Іван Ряднина. Зла доля скривдила його змалку: хворів на віспу і виріс рябим. А його жінка Параска була вродлива, на її чистому обличчі завжди грав рум'янець. І ось її також прозвали рябою. Більше того, усі в селі ніби забули, що Іван рябий, казали: — який Іван? — А отой, чоловік рябої Параски... Мій тато з юнацьких літ почав жити з трьома найменнями: *Петро Минко* — за метрикою, а *Петро Школьник* і *Петро Святий* — по-вуличному. Святим прозвали його за те, що він до старості співав у церкві на криласі й за все своє довге життя не пив, не курив, ніколи погано не лаявся»; повністю виправдовує своє прізвисько *Полтавка* — героїня відомої п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка»; прізвисько в художньому творі може «бити», «стріляти», пор. у Т. Шевченка «Юродивий»: «Во дні фельдфебеля-царя Капрал *Гаврилович Безрукий* Та унтер *п'яний Долгорукий* Україну правили»; *Безрукий Гаврилович* — це київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, а *Долгорукий* — харківський генерал-губернатор князь Долгоруков, які панували в Україні за часів Миколи І.

прізвище — найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб, що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість; в Україні прізвиська з'явилися пізно — у XVII—

XVIII ст.; на селі побутували звичайні прізвиська, або так звані *вуличні імена*; на їх основі й поставали майбутні офіційні прізвиська; у Запорозжі задля козацьких реєстрів часто вигадували нові наймення для того чи того козака, з приводу чого І. Франко писав: «Запорозька Січ була кузнем таких свіжих прізвиськ; значна частина людей, що знаходила тут захист, мала причини заховати від світу свої давні, родові прізвиська і надати собі нове»; перші спроби письмового закріплення прізвиськ бачимо тільки в першій половині XVI ст., а посилюються вони за Петра Могили, що впровадив метрики.

прірва = **провалля** *див. безодня.*

пробесна = **пробесінь** = **пробесень** — рання весна, початок весни; оживає природа, сонце світить яскравіше, скресає крига; ця пора символізує молодість, як у А. Свидницького: «А кому не люблю оглянутися назад, не спогадати свою провесінь». *Настала ж провесінь, І воду скрізь пустило* (пісня).

Провідна субота *див. Проводи* 1.

провісник — 1) той (те), що своєю позвою, поведінкою вказує на які-небудь зміни в природі (про рослини, тварин, явища природи тощо). *Проліски* — *провісники весни*; 2) *віщун* (*див.*).

Проводи — 1) перший тиждень і перша неділя після Пасхи (*Хомін тійждень і Хомінна неділя*, або *Радунія* (*див.*), тобто тиждень апостола *Хомі Невірного*), пов'язаний зі старовинним звичаєм поминати померлих на могилах; Великдень на могилах; у народі Проводи ще називають *Гробкі, Могилки, Баб-*

ський великдень (спочатку це *Провідна субота*), *Поминки*; за повір'ям, душі померлих, що зійшли на землю у Великдень і були на ній до понеділка або вівторка, треба проводити назад; запалювали свічки, молилися, обідали навколо могили, частину їжі й напоїв залишали на могилі для небіжчика; 2) **Русальні (Русальні) проводи** = **Проводи русалок** — перший понеділок після Зелених свят, коли, за народним повір'ям, проводжають піснями русалок; співали: «Проводили русалочок, проводили, щоб вони до нас не ходили, да нашого житечка не ломили, да наших дівчаток не ловили».

прогністик — той (те), що прогнозує погоду або віщує що-небудь, і покалендарне зібрання таких прогнозів; переказують, що 1687 року на мосту при виїзді з Батурина на кримський похід під гетьманом Самойловичем спіткнувся кінь, — «лихий прогностик», — сказало його [гетьмана] оточення; у книзі В. Скуратівського «Вінець» наводиться помісячний народний прогностик календарних свят і пов'язаних з цими днями традиційних народних прикмет і повір'їв.

прозір *див. навр'юки.*

Прокіп'я = **Прокіпа [день]** — календарне свято 8/21 липня в пам'ять Прокопа-Женця; кінець Петрівки, Петрівчаного посту; початок жнив; до схід сонця рвали кріп як засіб від головного болю; збирали бджоліні рої і розводили нові сім'ї; ім'я святого асоціювалося з першими копами збіжжя, урожаєм, тому казали: «На Прокопа жита копа», «Прокіп нав'язав сім кіп»; існує народна загадка про копу: «Що за молодичі, що регочуть

серед пшениці»; застерігали: «Якщо цей день дощовий, то хліб у копах може порости»; на Буковині — перше громове свято. *На Прокіпа приготуй плечі до снопа* (приказка).

проклін = **прокльбн** — лайливий вислів, який виражає різкий осуд когось, чого-небудь, велике обурення кимсь, чимсь, ненависть до когось, чогось; прокльбони часто водночас є й *прокляттями* (див.); народна творчість зберегла багато таких словесних формул, що базуються на вірі в силу слова; серед них не лише злі побажання, а й часто жартівливі, наприклад: «Бодай його корінь звівся!», «Трястя б тебе взяла!», «Хай тобі язик відсохне!», «Щоб твоя могила диким макком поросла!», «Щоб тебе родимець вбив!», «Щоб ти не діждав завтрашнього дня!», «Щоб тобі світ заматрився!»; такі вислови бувають жартівливого характеру: «Бодай тобі кіт яйця ніс!», «А щоб тебе Кузьма вбрикнув!», «А щоб ти під вінцем стала!», «А щоб ти скис!», «Щоб тобі дика коза приснилася!», «Щоб тобі крутило в носі!»; для деяких характерне внутрішнє римування: «Бодай тобі ні сходу, ні в почці плоду!», «Бодай тобі добро поза кожне ребро!», «Нехай йому там легенько ікнеться, як собака з тину ввірветься!»; у сполученні: *послати (сіпати, слати) прокльбони* — проклинати когось.

прокляття — засудження когось-небудь за вчинені гріхи, супроводжуване відлученням від церкви; взагалі різке засудження когось, супроводжуване зловісним побажанням, пророцтвом; часто супроводжується лайливими формулами «будь (шоб ти був) [тричі] проклятий (проклят)», «хай буде [тричі] прокля-

тий (проклят)»; найстрашнішим є прокляття батьків, наслане на своїх дітей, бо обов'язково збувається: «Батькова та матчина молитва з моря виймає, а проклін у калюжі топить»; людину, яку проклинають, називають *проклятою* (див. *ще Марко Проклятий*); як евфемізм це слово вживається і на означення нечистого (чорта).

Прокіпа [день] див. **Прокіп'я**.

проливати воду див. **вода** 12.

проблісок = **пробліска** — рід трав'янистих рослин родини лілійних з блакитними або синіми, рідше фіолетовими або майже білими квітками на безлистому стеблі; провісник весни; знайшовши на Благовіщення проблісок, «матимеш щастя»; кладуть у миску з водою, а потім умиваються «на красу»; див. *ще небовий ключ*. *Нам глянув ніжно й ласкаво ув очі Весняних проблісків лілово-синій цвіт* (Л. Забашта).

пробісел — 1) заняття яким-небудь ремеслом з метою добування засобів існування; дрібне ремісничче виробництво. *Народний, художньо-різьбярський, гончарний пробісел*; 2) **пробісел (пробісл) Божий** — найвища мудрість, з якою Бог скеровує всі речі до визначеної ним мети; ґрунтується на вірі в те, що цілі й результати дій земних у руках Божих.

проп'асниця, Проп'асниця див. **трясця**.

проповідник — той, хто проповідує, поширює яке-небудь віровчення, а також той, хто виголошує проповідь; церковний оратор; до відомих проповідників княжих часів належить Кирило Туровський (XII ст.), що дістав імення «нового Златоуста», ігумен Печер-

ський Серапіон (XIII ст.), пізніше Зизаній і Транквіліон-Ставровецкий.

проповідь — усна промова релігійно-повчального змісту, що виголошується в церкві з амвона під час відправи; до найстаріших проповідей відносимо «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (XI ст.); особливо розвинулося проповідництво, або *ще казнодоройство*, в XVI—XVII ст.

пророк — за релігійними уявленнями — проповідник волі Божої, Слова Божого й передбачник майбутнього; див. *ще апостол, святий*.

Пророба Глії день див. **Ілля-пророба** 2.

просватані — дівчина, у батьків якої старости одержали згоду на одруження, і хлопець, з яким вона має брати шлюб.

просіл — солоня риба; в українській кухні — взагалі страва з соленої риби. *В скоромний день із маслом буханці, книші, вареники із всякі лакоминки, у п'ятницю просіл* (Є. Гребінка).

просісне — в українській національній кухні — вид пісного борщу. *Спішили всі за стіл сідають... Просісне з ушками, з грінками І юшка з хляками, з кишками* (І. Котляревський).

прослава — 1) велика слава. *Про того сірка слава, слава і прослава* (Д. Яворницький); 2) (з великої літери) див. **слава** 4.

пробсо (пестливі — *просце, прісцє*) — 1) злакова рослина, з зерен якої одержують пшоно, а також зерно цієї рослини; один із перших злаків, який культивували наші предки; очевидно, символізував добробут; у веснянках співали: «А

ми просо сіяли, сіяли, Ой лелюладо, сіяли, сіяли!»; у весільних піснях рослина порівнювалася з косою — «дівочою красою», яку готували під меч: «Ой, на горі жито, а в долині просо. Жаль мені тебе, русява коса! Ой просо, волоття, Ой, косо, косо, золоття, Не рік я тебе кохала, За однин ранок стеряла»; зерно уживалося як охоронний засіб; його у давнину звали червоним, а цей колір — найкращий оберіг («кїба піду, ся в червоному просі»); просо, як гречка і коноплі, здавна мало для народу сексуальне значення (І. Огієнко); гаряче парне просо на печі манило до себе чоловіків і жінок, звідси й приказка: «Не пхай носа до чужого проса»; одне з найменш Венери — «просна богиня». *Полю просо за током, а він мене пасе оком!* (приповідка); *Просо вітру боїться, а дочеві кланяється* (приказка); *Ой на горі просо, під горою жито* (пісня); *А вам, Півнику, просяця, Трошки гречки та хлібця?* (Олександр Олесь); 2) **прбсо [сіяти]** — рід народної гри. *А ми просо сіяли, сіяли...* (пісня).

пробстір — вільний, великий обшир; просторинь; у народних піснях — символ волі, а отже й щастя, розкошу як його різновиду: «Над горою високою голуби літали (символ щастя, розкошу). Я ж (протиставлення) розкоші не знала, а літа минають» або: «Вилітали орли з-за крутої гори, Вилітали, буркотали, розкошу шукали»; просторові уявлення панують у народних віруваннях; В. Петров писав: «Смерть — це відхід, локальне переміщення в просторі. Померлий — це той, що відійшов. Вмирати — відходити. Померлий

відходить у воду, землю або у вирій»; у голосіннях просторові уявлення відходження і зміни місця перебування позначено формулами: «під стріхою», «під каменем», «в садочку на листочку», «в полі на колосочку».

простоволоса (щодо жінки, дівчини) — з розпущеним, розплетеним або непокритим волоссям; за народними звичаями, не годилося ходити з непокритим волоссям (пор. «світити грішним волосом проти Божого сонця» у повісті «Причеп» І. Нечуя-Левицького); тому заміжні жінки носили очіпок на голові; не можна було заходити жінкам з непокритою головою також у церкву; дівчатам розплітали косу та обрізали волосся після поібрання; розплітали також волосся на знак жалоби.

протопресвітер — головний священник у великих соборах; належить до церковних достойників; у давніші часи заступав єпископа.

пробша — смужка мережива або вишитої тканини, вшита чи призначена для вшивання у виріб з тканини. *На чистій скатерці з широкою прошвою стояла велика полив'яна миска з м'ясним борщем* (В. Кучер).

проща — богомілья, паломництво, а також церковний обряд відпущення гріхів; **прощання** (ж. **прощанка**) — богомолець (богомолка, паломник, паломниця); назви походять від того, що просять (молять) прощення в Бога за гріхи. *Іде шляхом молодиця, Мусить бути, з прощі* (Т. Шевченко).

прощальник — запорозький козак, що влаштовував прощальну гулянку перед тим, як іти в ченці.

прощання з Ярилом див. Яріло2.

Прощена (Прощальна) неділя див. неділя4, Сиропуст2.

прядка (зменшено-пестливе — **прядочка**) — призначений для ручного прядіння домашній верстат, який приводиться в рух ножним або ручним приводом; дієслово: **прядсти** — скручувати, суваючи волокна конопель, льону і т. ін., робити безперервну тонку нитку, пряжу; одна з основних жіночих робіт зимовими вечорами; прядли також на вечорницях, досвітках, готуючи посаг, бо знали, що доведеться відповідати на запитання: «Зима була — чом не прядла, весна була — чом не ткала?»; щоб потім хтось не сказав: «Наші прядли, а ваші спали»; майстерність пряхи цінувалася: «Добра пряха й на скіпці напряде»; недоладність у прядінні осуджувалася: «Сім днів прядла, та нічого не дістала». *Яка прядка, така і нитка* (прислів'я); *Скажуть люде: твоя прядка, буду тобі кужіль прядсти* (А. Метлинський); *На тонку пряде* (приказка — близький до смерті); *Треба прядсти, щоб руб'ям не трясти* (прислів'я).

пряженя — ячня з борошном і молоком; омлет.

псалом — релігійна пісня, молитва, що як складник входить у Псалтир; більшість псалмів написав цар Давид; деякі свої ліричні поезії Т. Шевченко називав псалмами. *Арена звіром заревла. А син твій гордо на арену, Псалом співаючи, ступив* (Т. Шевченко).

псаломник — служитель православної церкви, що допомагає священникові під час богослужіння; дяк, причетник.

Псалтир — одна з біблійних книг

Старого Заповіту, що складається із 150 псалмів; книга псалмів; було поширене гадання з Псалтиря; клали книгу на голову й читали який-небудь вірш з того місця, де книжка відкривається; неписьменні йшли до дяка, який гадав з Псалтиря, тому кажуть: «Дяк з Псалтиря ворожить, що Бог кому наложитъ»; проклин «Щоб за тобою Псалтир прочитали!» означає побажання смерті.

птах (зменшено-пестливе — **пташок**; маля птаха — **пташеня, пташенятко, пташя, пташатко**) = **птаха** (зменшено-пестливі — **пташка, пташечка**) = **птиця** (зменшене — **птичка**) — хребетна тварина, яка має тіло, вкрите пір'ям, дзьоб і замість передніх кінцівок крила; давня міфологія засвідчує віру в те, що птахи створили світ; багато давніх українських весняних хороходів мають назви птахів — *Горобець, Перепілочка, Голуб, Галка, Ворон, Коришун*; з птахами пов'язана незліченна кількість народних легенд, прислів'їв, приказок, казок; особливо люблять в народі перелітних птахів, які прилітають із вирію-раю; вони сприймаються вісниками весни, приплоду, врожаю, добра, здоров'я і щастя; Бог-Творець вселив у таких птахів душі дідів-праділів та надприродні сили, тому вони такі прихильні до людей і завжди приносять їм радість буття; птахи поділяються на «чистих» (святих, добрих) і «нечистих» (диявольських, злих); до чистих належать голуб, ластівка, жайворонок, журавель, лелека, ледьбід, клест, дрізд, чайка; до нечистих — всі воронячі (ворон, ворона, галка, грак), нічні (сова, сич, пугач), а також сорока, шуліка,

яструб, горобець, одуд, гагара, качка, кулик; у казках птахи виступають чоловічими і жіночими персонажами; птахи, позначені широкою народною символікою, здавна ставали об'єктом культу; ними були ті птахи, що так чи інакше знаменують щастя або удачу в родині (*ластівка, голуб, перепілка, синиця*) або, навпаки, її нещастя чи знищення (*ворон, галка, пугач, коришак*); пташка стала символічним звертанням до жінки, як у Т. Шевченка: «Зроби, моя пташко!»; пташка символізує передусім душу, пор. у П. Куліша «Бабуся з того світу»; пташка, що вдаряється у вікно, — символ звістки, а подекуди й смерті. *Прилетіла пташка, біля нього ввала* (А. Метлинський); *Не всі старі птиці високо літають* (прислів'я); *Прилетів пташок — золоті крильця* (П. Чубинський).

пуга — прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють, лякаючи, тварин (у народі — *пужають*); *батіг* (див.); атрибут святого Іллі в народних піснях, його магічна палиця: «Ходить Ілля на Василя, носить пугу житяну, Куди махне, жито росте. Житопшениця, всяка пашниця»; ця сама пуга іноді опиняється в руках самого Василя; можливо, це пов'язано з посівалками, що припадають на Святого Василя. *Милого друга мила й пуга* (М. Номис); *Ти змалку так любив мене, як пугу пес* (Є. Гребінка).

пугач (пестливе — **пугаченько**) — хижий нічний птах ряду совоподібних, який живиться дрібними гризунами; зловісний птах; віщує лихо, нещастя, а то й смерть, пор. у Т. Шевченка: «Пугач над стріхою в вікно завие — на смерть»; крик

пугача «пугу! пугу!» (пугання) був умовним знаком запорожців; водночас він символізував недобру пригоду, пересторогу, тривогу, як у пісні: «Ой сів пугач на могилі, Да як пугу та пугу! Ой повертайтесь швидше, козаченьки, Да до Зеленого Лугу»; з поведінкою пугача пов'язані народні прикмети, — «коли над хатою пугає пугач або сич — біду віщує і найпаче — пожежу», «пугач не к добру кричить». *Не показуй пугачеві дзеркала, бо він і сам знає, що гарний* (приказка); *Ой не пугай, пугаченьку, в зеленому байраченьку* (А. Метлинський).

пужално = **пужак** — дерев'яний держак батога, пуги (звідси слово). *Іде чумак дорогою, на пужално й опирається* (казка).

пузір — вичищений і висушений свинячий шлунок, наповнений повітрям, а також невеликою кількістю квасолі чи гороху; здавна використовувався як дитяча іграшка.

пундики — в українській кухні — рід печива, тістечка, здобні булочки; також випічка із шарового тіста, перекладеного підсмаженою на олії цибулею; взагалі смачні кондитерські вироби (перев. з тіста); ознака ситості, заможності. *Латин по царському звичаю Енею дари одрядив: ...Горіхів кийвських смажених, Полтавських пундиків пражених І гусячих п'ять кіп яєць* (І. Котляревський); *Як забагатісте, тоді будете їсти пундики* (І. Нечуй-Левицький).

пурпур = **шарлат** — старовинна дорога тканина, пофарбована речовиною червоно-фіолетового кольору, яку добували із залоз морського молюска; одяг із такої тканини; *багрянниця* (див.); символ багатства. [Егіст:] *Вона не важиться*

ступати на пурпур, бо пам'ять, що не личить се рабині (Леся Українка); *В шовки, едабаби, у шарлати Одягнені, як на бенкет* (М. Рильський); *Завтра цвіт рясний троянди скине впоиття своє, Пурпуру пелюсток ніжних* (М. Зеров).

пуртя — в українській національній кухні — страва з ячної крупи і солодкого квасу; засіб прокльону: «Нехай він скисне на пуртю!». *Тут їли... На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, пуртю, квашу* (І. Котляревський).

пущення = **пуцання** — 1) останній день (або дні) вживання скромної їжі перед постом. *Петрівчане пущення; Різвяне пущення*; 2) (з великої літери) час, що припадає на Масницю, Сирний (Сиропусний) тиждень, період перед Великим постом; *див. ще Масниця. На Пущення — як зав'язано* (М. Номис); 3) **Ніжковé пущення** *див. заговини* 4.

пшениця (зменшено-пестливі — *пшеничка, пшениченька*) — рослина родини злакових, із зерна якої виробляють біле борошно, крупу та інші продукти; також зерно цієї рослини; пшениця символізувала взагалі когось гарного, виплеканого, випеченого, як то видно з народних пісень: «Чи я в полі не пшениця була? Чи я в полі не зелена була? Взяли мене, та й пожали, у снопики пов'язали, така доля моя! Да чи я в батька не дитина була? Да чи я в батька не кохана була? І світ мені зав'язали, і з нелюбом повинчали, — Така доля моя»; символ приязні, доброго ставлення: «Ой, куди були ярії пшениці, Тепер туди облоги; Куди були ще добрі люди, Тепер самі вороги»; стинання пшениці, як і її ламання, символізує видавання

заміж; через коровай пшениця символізує весілля на противагу ячменю, який через кутю символізує похорон: «Попід лісом, попід дубиною там рубав козак ячмінь сокирою. Ой, годі, козаче, ячменю рубати, да ходім до мене пшениченьки жати! Що з твого ячменю да кутя буде, з моєї пшениці коровай буде. Ой мати, та не гай мене, та в військо-дорогу виряжай мене» (військо-дорога доповнюють образ рубання ячменю сокирою); у весільних піснях пшениця — наречена, а овес — наречений, під пшеницею розуміємо образ дівчини, як під житом образ вдови: «Не буду я жита жати, іно пшениченьку, Не буду я вдову брати, іно дівчиноньку»; символ достатку, багатства, радості, заможного життя («Яка пшениця, така й паляниця», «Пшениця колоситься — життя веселиться»); злак набуває символічного значення в обрядодіях; на обжинки з пшениці в'ють вінки, і такий вінок називають «краснішим над місяченька, яснішим над зорі», «вище гори»; у весільних піснях з пшеницею порівнюють наречену: «На горі пшениця рясна — Наша княгиня красна»; об'єкт порівняння; злак в історичних піснях набуває політичної символіки: «Запорожці, небожата! Пшениця не жжата! Ой підіте, оглядіте, пшеницю зажніте!; сіяли пшеницю у певний час, тому існували прикмети, — «не сій пшениці раніше дубового листа», «пшеницю сій, коли зацвіте черемха». *Ой на сію на горі пшеницю, під горою овес* (А. Метлинський); *Слідій курці усе пшениця* (приказка); *Ой у полі край дороги Пшениченька яра, Там молодда дівчинонька Пшениченьку жала*

(пісня); *Піду в поле до роботи Злоту пшениченьку полоти* (пісня).

п'ятдесятник — у стрілецькому або козачому війську — командир підрозділу, що складається з п'ятдесяти чоловік.

П'ятдесятниця *див. Трійця* 2.

п'ятниця — 1) п'ятий день тижня (після неділі); день богині води Дани; у слов'ян існував культ п'ятниці; за народним повір'ям, саме в п'ятницю слід вершити важливі й відповідальні справи, починати важку й тривалу роботу, бо це — «легкий день»; хоч, за іншими повір'ями, п'ятницю треба було проводити в побожності й пості, не займаючись ніякими мирськими справами, тому в цей день нічого не слід розпочинати, а то й нічого не робити; співають: «Свята п'ятниця дари давала, бо господиня мудра була, що у п'ятницю кузіль не пряла, свіч не сукала, хустя не прала, хустя не прала, в золу не клала»; сон, побачений перед п'ятницею, мав найбільшу віщу силу; дитині, народженій у п'ятницю, пророкували щастя; існує ряд «заборонних» повір'їв, пов'язаних із цим днем, — «у п'ятницю нічого не робили — ані вдома, ані в полі», «у п'ятницю не можна було прясти, бо хто пряде, у того на тому світі батьки будуть сліпими (залішки від прядіння заб'ють їм очі)», «хто не постує в п'ятницю, може втопитися», «хто у п'ятницю багато багатіється, той під старість буде багато плакати», «по п'ятницях не можна купати дитину»; давній культ п'ятниці підтримувала й церква, оголосивши її, як і середу, «пісним днем», але зворітним від першої (можливо, звідси вислів «скривилась (скривився), як се-

реда на п'ятницю»); це день Христової муки й смерті; його пошанування ще з дохристиянських часів посилилося й злилося з приходом християнства зі святою *Параскевою*; у році 12 п'ятниць, які в народі називали «дванадцятницями» (перша «дванадцятниця» — на першому тижні Великого посту, друга — напередодні Благовіщення, третя — на Страсному тижні Великого посту, четверта — перед Вознесенням, п'ята — перед сходженням Святого Духа (Ушестям), шоста — на Івана Пісного, сьома — Спасівська, Перунова, восьма — Здвиженська, дев'ята — перед Покровою, десята — перед Введенням, одинадцята — перед Різдвом світла Дажбожого (Різдвом Христовим), дванадцята — перед Водохрещами); відгомном культу п'ятниці є вислови: «Дорогі гості, та в п'ятницю трапились», «Ти свою долю в неділю проснідала, а в п'ятницю проспівала», «П'ятниця — кому що трапиться»; про це свідчить і проклин «побила б його свята п'ятниця»; у М. Кошубинського: «Отакої ше! В п'ятницю та ще вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя. Гнат замовк. Він забув, що нині п'ятниця»; у М. Стельмаха: «Терентю, що ви, бійтеся святої п'ятниці, — аж скрикнула жінка. — Це ж гріх від Бога!»; старий Кайдаш, герой повісті І. Нечуя-Левицького, постив «дванадцять п'ятниць перед декотрими празниками» (за повір'ям, п'ятниці перед великими роковими святами вшановувалися постом, аби збулося бажане); гадали, хто постить дванадцять п'ятниць на рік, той не буде в воді потопати,

у вогні горіти, од наглої смерті помирати; існувала велика кількість списків дванадцяти «пісних» п'ятниць, серед них ще один перелік таких п'ятниць: перед Благовіщенням (Каїн убив Авеля), десята після Великодня, перед Зеленими святами (напад агарян), Успінням, Головосікою, Здвиженням, Покровом, Введенням, Різдвом Христовим, Водохрещами, дві Великопісні (в першу з них Адам согрівив і був вигнаний із раю); у народній уяві це були істоти жіночої статі, причому найстарішою з них була десята, яка разом з дев'ятою нібито найближча до Бога, Богородиці та святих угодників; ці дві п'ятниці нібито раніше доносять до Бога молитви людей; усі п'ятниці потребують постування та вшанування, особливо Страсна п'ятниця (день розп'яття Христа). *Довша п'ятниця, як неділя* (приповідка); *Хто в п'ятницю засміється, той в неділю буде плакати* (М. Номис); 2) **Страсна п'ятниця** *див. Страсний понеділок*.

п'ять — назва числа 5 та його цифрового позначення з 5 одиниць; означає мікрокосм людини, цілісність людського буття; символ священного шлюбу Землі й Неба, оскільки є сумою жіночої (парної) двійки і чоловічої (непарної) трійки; символізує самопізнання, спокій, медитацію, багатогранність; протиставлення числа п'ять числу чотири можна порівняти з протиставленням дня богині Мокоші — п'ятниці дню бога Перуна — четвергові; віщування волхвів-жерців бога Велеса збуваються на «п'яте літо».

Р

Рада — 1) у Запорозькій Січі та на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. — загальні збори козаків; 2) **Військова рада** — найвищий політичний орган на Запорожжі, збиралася обов'язково на Покрову, на Новий рік і на другий день по Великодні; 3) **Генеральна військова рада** — в Україні XVII—XVIII ст. — розширена Військова рада на Запорожжі, яка обирала й усувала гетьмана, вирішувала питання війни і миру, затверджувала міжнародні договори (наприклад, Переяславська рада 1654 р.); 4) **Рада [генеральної] старшини** — в Україні XVII—XVIII ст. — дорадчий орган при гетьмані, до складу якого входила вся старшинська верхівка і який вирішував найважливіші питання державного будівництва; 5) **Чорна рада** — широка козацька рада за участю селянства (посполитих, черні); 6) **Рада боярська** — у княжі часи — найближче оточення князя з довірених бояр, з якими він радився з усіх найважливіших державних питань; 7) *див. Центральна Рада*.

радимичі — група давніх східнослов'янських племен, які мешкали в межиріччі Дніпра і Десни (у водостоці Сожа).

радне кóлесо *див. кóлесо4*.

Радунія = **Радованія** = **Радо-**

[в]ніця — старі народні назви *Хоминого тижня* (*див.*); назви пов'язані, можливо, з ім'ям верховного дохристиянського божества *Рода* (*див. рід2*), а також із похідною від нього назвою *рідичі* (покійні предки), пам'ять яких ушановувалася в ці дні; *Радуніцький тиждень* — час поминання передусім покійних батьків (звідси *Батьківські дні*); вівторок на цьому тижні звався *Навій день* (від *нав'є* — «мерці»); *див. ще Проводи1, Хомин тиждень1*.

рай — 1) за релігійними уявленнями — місце (той світ), де блаженствують праведники після смерті; місцезнаходження раю в релігійних уявленнях різного часу чітко не окреслено; можливо, десь під землею, згодом, на відміну від пекла, на небі, пізніше, гадали, на кінці світу, на сході, за морем, куди збігаються річки і куди дорога дуже далека й тяжка, тому небіжчика треба належно вирядити (це робили спочатку на човні, дерев'яниці, потім на саях), щоб облегшити цю дорогу; це вічнозелений сад, в якому солодко співають пташки; там родять золоті й срібні плоди та овочі; у раю вічно квітнуть луги, по яких течуть річки з медом і молочними берегами; тут дивні пахоші, завжди тепло й світло, не буває зими, негоди; тут завжди спокій, повно райських яств,

багато райського хліба, тут росте *Дерево життя*, або *Райське дерево* (див. ще *вірій2*, *дерево2*); поняття раю ще дохристиянське (про це свідчать численні обрядові пісні); спочатку в рай потрапляли, за віруваннями, душі лише видатних людей, згодом праведні душі всіх незалежно від стану; рай пов'язують із землею через церковний *віттар* (див.); церква застерігає від земних гріхів (у раю до гріхопадіння перебували Адам і Єва); лише безгрішних Бог поселить у раю, тому й кажуть: «Рада б душа в рай, та гріхи не пускають»; у переносному розумінні — стан душевної рівноваги, відчуття щастя, вдоволеності життям, гармонії з природою (П. Беринда тлумачить слово *рай* як «квітник, сад») тощо; не випадково частину саду — весільне *гілцє* (див.) і *коровай* (див.) звуть теж раєм (О. Потєбня), бо в народній пісні місяць і сонце світять із раю, і коровай теж приходять із раю: «Світи, місяцю, з раю, нашому короваю, Аби був коровай красний, а як сонечко ясний... Ой раю мій, раю, препишний короваю»; в іншій пісні звертаються: «Короваю мій, раю!»; за О. Потєбнею, так само як з пальця-мізинця, руки-десниці з часом маємо просто мізинець і десницю, так райське деревце-гілцє як уособлення Райського дерева, Дерева життя на землі зробилося просто раєм: «Колесом-колесом вгору сонце йде. У нашой Марусі рай ся в'є. Марусенько, дівонько, Хто ж тобі рай дав? Дав мені Бог і батенько мій»; раєм називають красиву, благодатну місцевість, якою у творах Т. Шевченка виступає Україна, її земля, краєвиди: «У нашій раї на землі Нічого крашого

немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим», або ще: «Сіяло сонце; в небесах Ані хмариночки; та тихо, Та любо, як у раї. Сховалося у серці лихо, Як звір у темнім гаї. В такім раї, чого б, бачся, Старим сумувати?». *Ні на землі, ні в пеклі, ні в раю Він не забув своєї Беатриче* (Леся Українка); *У пеклі все тепло, а піди в рай, то й дровами дбай* (М. Номис); *Вольному — воля, а спасенному — рай* (приказка); *пєкло і рай* (див.).

рай-дерево — 1) кущ або невелике дерево з зеленувато-жовтою деревиною та дрібними квіточками, зібраними у великі волоті; 2) народна назва бузку (буза, боза).

ра́[й]дуга див. *весєлка*.

Райське дерево див. *дерево2*, *рай*.

Райські вратá (воробта) див. *Царські вратá*.

райські яблука див. *яблуко2*.

Райцє див. *яйцє3*.

райцвіт див. *пійжмо*.

рак — 1) покрита панцером безхребетна прісноводна тварина класу членистоногих з великими клішнями біля голови і черевцем, схожим на хвіст; кольором вона темна, але в окопі робиться червоною, тому й кажуть: «Почервонів, як рак» або «Напик раків»; рак посувається досить повільно, тому й жартують: «Пішов, як рак по дріжджі»; клішнями рак міцно тримає те, що піймає, тому виступає символом настирливості, в'їдливості («Вчепився, як рак»); рак на відміну від риби менше цінувався, тому постала приповідка: «На безриб'ї і рак риба»; за легендою, коли Бог сотворив усі водяні тварини, риби поплили вперед, а

рак позадкував, і очі Бог дав йому ззаду, тому жартують: «Змиливався Бог на рака, дав йому очі там, де срака»; Д. Яворницьким зафіксовано звичай «*женячко рака*», що побутував у Подніпров'ї в день Петра-Павла (ловили рака й рачиху, одягали обох як «молодих», вінчали навколо столу, а потім це «женіння» святкували). *Не буде раба раком* (М. Номис); 2) (з великої літери) одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 21 червня — 22 липня; 3) **Рак-Неборак** — персонаж народних казок; у переносному значенні — бідна, нещасна людина; бідолаха,горопаха. *Я Рак-Неборак, як ущипну, буде знак!* (примовлянка).

ра́ло — старовинне примітивне знаряддя для оранки землі, попередник плуга. *І до плуга, і до рала, і до хлопців дала драла* (М. Номис); *Покинув ниву я і рало, Покинув хату і город* (Т. Шевченко).

Рамадан = Рамазан — за мусульманським календарем — тридцятиденний магометанський піст на дев'ятий місяць.

раме́но = ра́м'я — старі назви плеча (плечей). *Рученьки білі, запашні Ляли на рамена мені...* (М. Старицький).

ранкова (ранішня) зоря (зіронька) див. *вечірня зоря*.

ра́нок — після ночі — початок дня, перші його години; як і кожний початок, провіщав щось зле або добре: «Як буде зранку, так і до останку», «Як піде горе зрання, то аж до смеркання».

ранту́х — 1) головний убір заміжньої жінки в Галичині — біла, тонка хустка; покривало; також

тонка бавовняна тканина; 2) різновид спідниці з суконно-лляної тканини; 3) *ла́нтух* (див.).

ра́тай — стара і поетична назва плугатаря, орача; див. ще *ра́ло*.

ра́тище — держак *спіса* (див.).

ра́ть — у Київській Русі — назва княжого війська, озброєної дружини.

рахма́ни = брахма́ни — за старовинним народним повір'ям, мешканці (блаженні люди) міфічної (райської) місцевості, мерці, пізніше праведні християни; за походженням, рахмани (брахмани) — індійська каста, що живе десь на сході (тобто, за язичницькими уявленнями, у вирії, в раю); одна з легенд породила повір'я: «Коли ідять крашанки на Великдень, то лушпиння потім несуть до річки та кидають у воду. Вода понесе те лушпиння десь далеко аж до моря до рахманів; припливе воно до них на десяту п'ятницю, тоді й буде Рахманський великдень»; перші відомості про брахманів подає «Повість временних літ». *Постимо, як рахмани* (приказка).

Рахманський великдень — дохристиянське слов'янське свято, яке пізніше злилося з церковним, що відзначають на 26-й день після Великодня як середина (*Преполовєння, Права (Переплávна) середá*) між Пасхою та П'ятдесятницею (Трійцею) («Мак святять у Праву середу»); у цей день також здійснюється водосвяття, після чого вода подібно до водохресної вважається зцілющою; у цей день не можна працювати, бо це гріх — Бог може покарати; можна починати купатися; оскільки рахмани, за легендою, живуть «на тому сві-

ті», лущиння великодніх крашанок, яке припливе до них, — це знак, коли саме їм святкувати великдень (*див. рахмани*); цей великдень у народі називають також *Навським (Мертвецьким, Мерлецьким)*, тобто святом мерців; за повір'ям, у ніч проти Рахманського великодня мерці сходяться до церкви на всенічну; *див. ще Русалчин великдень. На Юра-Івана, на Рахманський великдень* (М. Номис); *Віддасть на Рахманський великдень* (приказка — ніколи не віддасть, оскільки рахмани — легендарний народ).

рахуба — стара народна назва рахування, лічби; рахувати живих тварин, а тим більше людей, у народі заборонялося, бо вважалось, що це приносить нещастя: «Раховані вівці вовк бере»; іноді це повір'я поширювалося на речі, особливо недовершені: «Рахувати сир, масло, то й вареників не їсти». *Як ударив в губу, то й розбив усю рахубу* (М. Номис); у сполученні: *рахуби не да́ти* — не змогли порахувати.

рвання — у народних піснях — вияв кохання: «У короля в дворі зацвів крокіс на горі. Чом, дівчата, не йдете? Чом крокосу не рвете? Ой там на горі у красі, красі є кукіль у вівсі. Чом ви, парубки, не йдете? Куколю з вівса не рвете?» або «Ой і рветься на душі, що всі дівчата хороші»; фразеологізм: *рвати́ти на собі во́лб'я* — бути в розпачі.

Регл — один із стародавніх язичницьких богів слов'янського олімпу; назва, можливо, є частиною назви літописного *Симаргла* (*див.*).

редька — дворічна овочева рослина родини хрестоцвітних з їстів-

ним чорним або білим коренеплодом круглої чи довгастої форми; коренеплід цієї рослини; гірка на смак, вона символізує неприємності: «Кажуть мені редьку їсти, редька гіркенька; кажуть мені жінку бити — жінка молоденька»; увісні редька віщує горе; через гіркість її називають *хриною матір'ю*; у піст хрін і редька були звичайною, хоч і не дуже приємною, їжею: «Уже дзвонять на хрін, на редьку», тобто вже починається піст; у сполученні: *скребти́ редьку кому* — докоряти комусь, ганьбити когось.

резеда́ — трав'яниста декоративна рослина з пахучими дрібними квітками, зібраними в колосоподібне суцвіття; також квітка цієї рослини; вживали її для барвлення килимів у жовті тони.

рекру́т = не́крут — за часів кріпаччини — новобранець. *Білу ходила, гей рано будила, Вставай, рекрут, гей барабани б'ють* (П. Чубинський); *Понад садом зелененьким доріжка лежала, Молода туді нані некрут виряджала* (пісня).

релігійний календа́р *див. календа́р* 2.

релігія — світосприймання, в основі якого лежить віра у зв'язки природи з надприродними силами (від лат. religio — «зв'язок», передусім з Богом); також та чи інша віра; віросповідання; для дохристиянських часів, за М. Грушевським, для погляду на природу і для релігійних уявлень був характерним магічний спосіб думання, а за О. Потебнею, міфічний спосіб мислення; В. Гнатюк вважав наших предків пантеїстами і пояснював: «Вони вірили, що весь світ — небо, повітря і вся земля за-

повнені богами та що вся природа жива, повна всякого дива, і в ній все думає й говорить нарівні з людьми та богами... На чолі світу стояли боги, що всім керували. За ними тягнувся цілий ряд нижчих божеств та демонів, який старшим богам служив до послуги. На кінці стояли люди, які могли не тільки конкурувати з ними, але навіть примушувати сповняти їх волю, коли цього вимагали обставини»; церква так і не змогла повністю все це витіснити, і народ багато в чому залишився двоєвірним.

реліквія — річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле. *Родинна реліквія*.

ре́мез — маленька пташка ряду горобцеподібних, різновид синиці, який підвіщує своє гніздо на гілці; вважалася чарівною, бо нібито лікувала від пропасниці та інших «лісових» хвороб; гніздо святили на Великдень і тримали як оберіг; у народній пісні співають, ніби пташка в'є своє гніздо на льоду: «Ой ремезе, ремезоньку, Не вий гніздо на льодоньку: Буде льодок розтопати, Твоє гніздо забирати»; тут спостерігаємо символіку непередбачливості; у цілому ж пісня про ремеза зазвичай величальна, дівоча: «Увий собі у дівичі, У дівичі у світлиці; Там їй будеш приспівати, Будеш її звеселяти»; взагалі ремезовому гнізду приписували магічну силу як талісман від багатьох нещасть; гніздо служило також і для ворожіння, як у І. Котляревського: «В горщикок наклала відьомських всяких різних трав, які на Костянтина рвала. І те гніздо, що ремез клав». *Ой ремезе, ремезе, не клади гнізда у вершині Дуїстра* (П. Чубинський).

ремесло́ = ремество́ — дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці, а також певна професія, фах. *Ремесло золоту принесло* (приказка); *Ремесло за плечима не носить* (приказка); *Поганеньке ремесло краще доброго злодійства* (прислів'я).

реп'я́х — бур'ян родини складноцвітих із чіпким суцвіттям і з колітьками, а також чіпка головка, суцвіття цієї рослини; виступає об'єктом традиційного порівняння, символізуючи причепливу, настирливу людину, звідки «приставати реп'яхом, мов реп'ях, як реп'ях», «причіплюватися, як реп'ях», «учепився, як реп'ях, та й держиться»; рослина уживається в народній медицині.

ре́тязь (зменшені — *ретязьо́к, ретязьо́к*) — стара назва ланцюга, а також кайданів; «великі срібні ретязі» в старій Україні служили прикрасами для людей і коней. *Ведмідь на ретязі товсто реве* (М. Номис); *Не рвися, як собака на ретязі* (М. Номис); *Стільки років люд нещасний У тяжких ретязях копа* (П. Грабовський); фразеологізм: *увірва́ся ре́тязь* — скінчилося терпіння.

ре́шето (зменшене — *реши́тце*) = **реши́тина** — господарська річ у вигляді дерев'яного обола з натягнутою з одного боку дірчастою сіткою для просіювання чого-небудь (перев. зерна); з огляду на великі дірки решета і малі — сита про людину, яка пройшла через багато житейських пригод, казали: «Перейшов уже крізь сито й решето»; зле просівається через решето, а добре залишається, тому в решето кладуть речі, які приносять щастя або оберігають від злого; іноді в

квітчат». *Всюди він рогом зачепить* (І. Франко); *Ти рогом чешися, котрим достанеш* (М. Номис); *Якби роги та хвоста, то був би справжній артист* (приказка); фразеологізми: *брати бика за роги* — діяти рішуче, не гаючись, починаючи з найважливішого; *могті волів роги скрутіти* — бути дуже сильним; *у баранячий ріг зігнути (скрутіти)* — примусити кого-небудь бути сумирним, покірним; *де козам роги правлять* — у в'язниці, до Сибіру; роги асоціювалися із чортом (пор. *чорт рогатий*), тому кажуть — *лізти чортові на роги* — наражати-ся на небезпеку.

рід (зменшено-пестливі — *рідик, рідочок, рідонько*) — 1) (з великої літери) Рід = Род — у дохристиянських віруваннях — бог життя, долі, талану, суду-присуду (можливо, звідси — «так йому й на роду написано»), зачинатель усього живого (можливо, звідси — «який рід, такий плід»); часто згадується у давніх списках богів слов'янського дохристиянського олімпу; Б. Рибаків робить такі висновки, підсумовуючи дослідження істориків: Род — творець Всесвіту, вдихає життя в людей, бог неба і дощу, пов'язаний з землею водою (звідси «родник»), пов'язаний з вогнем, з пеклом, з червоним кольором (звідси «рлеть»), з шаровою блискавкою; у старовинній весільній пісні співають: «Ой, Роде, Роде, багатий, Подаруй товариць рогатий... Ви дайте, таточку, волики, А ви, матінко, корови, А ви, сестрички, ягнички... Бо наш рід великий, Щоб було чим обділити...»; у «Слові святого Георгія» (XII ст.) читаємо: «Треби кладуть... Вилам і Мокоші, Дині, Перуну, Хорсу,

Роду і рожаницям»; 2) (з малої літери) ряд поколінь, що походять від одного предка (кажуть «Ми з такого роду, що любимо свободу»), а також усі родичі, рідні; родина («Не пізно до свого роду й опівночі»); уживається також на позначення належності за народженням до якої-небудь соціальної групи, національності і т. ін.; тому кажуть: «Нашому роду нема переводу» або ще: «Подивись у воду, якого ти роду», «Великого роду, а псячого ходу»; весільний обряд у своїй основі — це договір двох родів, а отже відгомін родового життя з його мораллю та звичаями; через молоду пару запризнуються два роди, скріплюють свої стосунки, на сторожі яких стоять передусім жінки, охоронці «домашнього вогнища та його мирного життя»; родова тема проходить у весільних піснях: «Ой сій, мати, овес На наш рід увесь, Щоб наш овес рясен був, Щоб Івасів рід красен був»; «А в полі овес рясен, А в нас ввесь рід красен. А нашому роду не буде переводу, Од старшого до меншого, Суди, Боже, до мизинного»; ідея роду яскраво виступає у виготовленні й розподілі весільного *коров'я* (див.); ліплять його жінки-молодиці з усього роду, а розподіл набирає характеру загального родового причастя: «Схолься, роде, коровай ся крає»; стежили, щоб усі були наділені шматком короваю; причастя коро-ваєм мало скріплювати зв'язок нової родини з усім родом; за наречену весь рід діставав викуп, передусім за її «чесність», бо вияв «нечесності» викликав його гнів: «Ой піду я в луг по калину, Да виломлю калинову вітку, Да застромлю за білу намітку. Я ж сте-

режуся, я ж бережуся, Щоб цієї каліноньки не роздавити, Своєї родіноньки не розгнівити»; «чесність» дівчини була гордістю роду: «Ой стояла Маруся на ганку, Ой краяла червону катанку: — Ой до мене, родоньку, до мене. Не буде вам сорому з мене»; немає більшого гріха й сорому, як зректися роду; великим гріхом вважалася й відмова його продовжувати; ідея роду має велике значення в духовності українського народу, що впливає із солідарності роду (пор. у Іпатіївському літопису: «Ми — от роду руского»; проглядає це й у «Слові о полку Ігоревім», де говориться про русичів як про «Дажьбожих онуків», і в пізніших виразах: «козацького роду», «чесного роду», «славного роду», «землеробського (хліборобського) роду»; поступово ідея кровного роду ширшає й охоплює сусідів, земляків, громаду; великим гріхом вважався й гріх проти сусідів, як-то в думі: «Як я дома проживав, бідних сусідів з хліба-солі збавляв; особливо-го значення набуває родовий термін *батько* — не лише старший у родині чи роді, але й провідник, наприклад, *батько-отаман*; до постановки Київської держави предки жили родовим життям; на чолі міцної *родіни* (див.) стояв *батько* (див.) як її керівник; кілька родин становили рід на чолі зі старшим (старійшиною роду), а роди — плем'я; з часом один із родів утворював династію; згодом одна з таких династій (Рюриковичі) започаткувала державність, виконуючи об'єднавчу роль між розрізненими племенами і родами (звідси вислів — «якого роду-племені»). *Чи обідала, чи не обідала, аби рід відвідала* (приказка); *Нема в ньому ні ро-*

ду-родини, та нема в його ні вірної дружини (П. Чубинський); *Ми татого роду, що п'ємо горілку, як воду* (приказка); *Козацькому роду нема переводу* (приказка); фразеологізми: *без роду і плем'я* — хтось одинокий, не має ні родини, ні родичів; *на роду написано* — судилося. *Що написано на роду, того не обідиш на льоду* (прислів'я).

рідня — чийсь родичі, близькі або далекі; також родич або родичка кому-небудь; у народній творчості родинні зв'язки виступають часто об'єктом гумору, каламбуру: «Бабиного зятя троюрідна невістка», «Василь бабі — сестра в перших», «Кіндрат — свини брат, а кабана вуйко», «Родичі — поза города ходячі». *Хочу бути вам ріднею: будь ти тещею моєю* (П. Чубинський); *Рідні — крий Божа Мати, та ні в кого обличувати* (М. Номис); *Тільки й рідні, що ланті одні* (М. Номис); *Тільки й рідні, що в Києві Хилма* (приказка).

Різдво [Христове] — християнське свято народження Ісуса Христа, Сонця Правди, що відзначається католицькою церквою 25 грудня, а православною — 7 січня; одне з найголовніших свят у році, найбільше релігійне свято, тому кажуть, — на Різдво і «сонце грає»; за Біблією, Діва Марія народила свого сина (Сина Божого і водночас Людського) у хліві й сповила в яслах; тому в червоному куті (на покуті) розстеляли сіно, на нього ставили горщик з кутею та глечик з узваром, поряд примочували обжинковий сніп на честь народження Сина Божого; подекуди покуть називали яслами; перший день після посту; після Різдва можна було колоти свиней, що

здавна стало ритуалом; готувалися різноманітні м'ясні страви; у цей день ходять ватаги колядників, лунають колядницькі пісні; свято Різдва приурочене церквою до шанування язичниками нового сонця, нового хліборобського року, що наближається з поворотом сонця на весну; відповідно до цього різдвяна обрядодія тісно пов'язується з віруваннями в шасливий *почін* (див.) та з магічними діями щодо забезпечення майбутнього врожаю; всі члени родини мають брати участь у Святій вечері (навіть небіжчики, «діди»), що відбувається напередодні Різдва; саме Різдво відзначається богослужінням та гостинами з відповідними розвагами та забавами; другий день Різдва називали Пологом Богородиці; з Різдрвом пов'язано багато прикмет і повір'їв, — «у який день випало Різдво, в такий треба починати жнива», «на Різдво йде сніг — заврожаїться озимина», «якщо сонячний день — дорід на хліб», «якщо в цей день тепло — весна буде холодною», «вночі багато зірок — багато ягід буде», «зелене Різдво — білий Великдень», «краще Різдво тріскує, ніж пекує». *Добрідень на Великдень, добри вечір на Різдво* (приказка); *Не дивниця, що на Різдво метелиця* (приказка); *Попи й дяки в Різдво-святки З хрестом ідуть, з кропилом* (П. Гулак-Артемівський); *Дми не дми — не до Різдва йде, а до Великодня* (приказка).

Різдвяна вечеря (кутя) див. Багати́й ве́чір.

Різдвяний день — останній день Різдвяних свят (8/21 січня), у який не працювали, ходили в гості й запрошували гостей до себе, приго-

щаючи одне одного; у народі цей день називали *Пів-Івана*, оскільки попередній день — свято Собору Іоанна Предтечі («Пів-Івана положе ложки») і оголошували «вряджанням (проганянням) свят».

Різдвяний дід (дідок) — Дід Мороз (див. дід5).

Різдвяні заговини див. Пи́ліпівка2.

Різдвяні святя́ (святкі́) — цикл церковно-календарних свят від Різдва Христового (25 грудня/7 січня) по Різдвяний день (8/21 січня) включно.

рї́й — 1) найменший військовий підрозділ, частина взводу (чоти); 2) бджолосім'я.

рі́лля див. по́ле.

рі́чка = **ріка́** (зменшено-пестливі — *річенька, річечка*) — 1) водний потік, що живиться із джерел або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла; як вода взагалі, річка була священним ритуальним місцем, *дуні́см* (див.), де ворожили, гадали на вінках, свічках, де відзначали «Йордань» (бо в цій річці хрестили Ісуса і Русь); разом з тим річка ховала в собі й нечисту силу, там жили водяний, русалки; здавна річка служить шляхом сполучення, тому виступає символом шляху, дороги: «Ой зійду я на гору кругую (село), стану подивлюся на річку биструю (вулицю): аж мій милий іде сухою водою, сухою водою з милою другою»; річка як дорога до серця веде до коханої людини: «Тече річка невеличка з вишневого саду, кличе козак дівчиноньку к собі на порад»; річка перестає текти — дорога до серця уривається: «Я до річень-

ки — річенька загачена, я до дівчини — дівчина заручена»; річка може бути й непереборною перешкодою: «Далась мене моя мати за Дунай, за Дунай... Дунаю ані перебути, ані перебродити; не буду ж тя, моя мати, вовіки видіти»; але мости, кладки сприяють переборенню труднощів, подоланню перешкод; як спосіб сполучення ріка є символом вісника: «Ой море, море, тихий Дунаю! Чи не бував ти в далекім краю, в чужій стороні? Чи не чував ти якої новини? Чи ще тужить дівчина по мені? — Ой тужить, тужить, на ліжку лежить, правою рукою ся за серце держить»; цілком прозорою є символіка кривавої річки, яку використовує у своїй творчості Т. Шевченко. *Серед села тече ріка. Над берегом, коло горбка, Стоїть з цебринами керниці* (С. Руданський); *Улітку, саме серед дня, Пустуючи, дурне Яєня Само забилося до річки — Напитися водички* (Л. Глібов); *Малю сліз, а горя річка* (приказка); *Ворскла — річка невеличка, береги ламає* (приказка); *Під гаєм в'ється річенька... Як скло, вода блищить* (Л. Глібов); *Тече річечка невеличечка, Схочу — перескочу* (пісня); *Через річеньку, через болото, Подай рученьку, моє золото!* (пісня); *Все, що видно оку, Снігом замело; Річеньку широку Кригою скуло* (П. Грабовський); 2) **молочна річка** — річка, яка тече в царстві мертвих; асоціюється також із *Чумацьким Шляхом* (див.); відома також фольклорна *молочна ріка́ з кисільними берегами* як символ неможливого світу, земного раю; 3) **переплисті річку** — у піснях символічний образ здобуття дівчини, одруження: «Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий. А хто мі доплинеть, йо-

го я буду»; 4) **переходження річки див.** *переходження*2.

рога́тий — одна з евфемістичних назв табуйованого наймення *чорт* (біс, дідько).

рога́ч — предмет старовинного хатнього начиння — довгий дерев'яний держак з двома металевими заокругленими рижками на кінці, якими беруть і ставлять у піч або виймають із неї горщики, чавуни і т. ін. *Нагодують калачем, та і в спину рогачем* (приповідка).

рого́жа (зменшене — *рогі́жка, рого́жка*) — цупка плетена з личаних стрічок тканина для упакування або накривання чого-небудь; також шмат такої тканини; так само зветься груба, перев. полотно, матерія з шашковим переплетенням ниток; у сільському побуті уживалася як декоративна; символізує крайню бідність, як у чумацькій пісні: «Ой ви, чумаченьки, славні бурлаченьки, ви хлопці вгожі! Робіть тому чумакові (що від роду відбився) домовину з рогожі». *На козаку і рогожа пригожа* (приказка); *Завернули його у тую рогожу Та й спустили Івана У ту яму* (Т. Шевченко); *Своя рогіжка красніша від чужого килима* (приказка).

род див. рі́д1.

ро́ди[во] — 1) *див.* **полóги**; 2) хліб і півкварти горілки, які батько новонародженого разом зі звісткою про народження несе тестеві; 3) тільки **родиво див.** **родовід**.

родімець — приступ хвороби у маленьких дітей, вагітних та породіль, який супроводжується корчами і втратою свідомості; також народна назва паралічу; лаючи, проклинають: «Щоб тебе родимець

побив!»; у П. Гулака-Артемовського: «Коли б йому язик родимець одібрав!».

родина (зменшено-пестливі — *родінка, родінонька, родіночка, родонька*) — група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я; також *рід* (*див.*), рідня (жартують: «Родина — кумового наймита дитина»); традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу; постала від давнього родинного культу, що скріплював рід і беріг невгасний вогонь домашнього *вогнища* (*див.*); характеризується високою моральністю стосунків, насамперед у селянському середовищі; високо цінував суспільну вартість родини Т. Шевченко, вважаючи, що кріпацтво руйнує, ламає передусім родину; *див. ще батько!*, *мати!*. *За гроші не купиш ні батька, ні матір, ні родини* (прислів'я); *Що воно за родина, як мене не родила* (примовка); *У родині не без виродка* (приказка); *Нема в світі, як родина, що вам скаже і дитина* (приказка); *Аби добра година, то знайдеться родина* (приказка); *Родини — як вербини, а нікого свого* (приказка).

родіни = нарідни — 1) старовинний обряд святкування з нагоди народження дитини; як жертву *Рожаницям* (*див.*), на честь новонародженого справляли рожальничий пир, з хлібом, медом, сиром та вином; поступово ці свята переросли в родини, що позоставалися й до сьогодні; у «Чорній раді» П. Куліша описано родини в Києві (1663 р.), куди запрошували першого стрічного (будь-якого подорожнього); 2) *див. полбги*.

Родінна суббота *див. Димітрія Святого день!*

родінне вогнище *див. вогнище*.

Родіона Криголома *див. Орестів день*.

Родова Мати *див. Велика Богія*.

родовід = рідиво — походження, послідовність, історія поколінь певного роду. *Книга родоводу* (*родива*) *Ісуса Христа*; *Сімейний родовід*; прикметник: *родовідний* — у сполученні *родовідне дерево* — зображення історії роду у вигляді розгалуженого дерева.

рѡжа — 1) (зменшено-пестливі — *рѡженька, рѡженочка*) багаторічна декоративна рослина родини мальвових з високим стеблом та великими яскравими, різних кольорів квітками, зібраними в китицеподібне суцвіття; мальва; рослина є окрасою присадибних квітників українського села; саме ім'я квітки, судячи з веснянок («Усі дівочки в танку, тільки Рожі немає»), носить якась міфологічна істота, пов'язана з *Дунаєм* (*див.*) (у тій же веснянці мати застерігає дочку-Рожу: «Донько моя, Роженько! Не становись край Дунаю! Дунай зведе з ума!»); в іншому варіанті мати-Рѡжа називає дочку *Рожівною*; назва рослини виступає не лише на означення мальви, а й троянди як символу всякого добра, що в'яжеться з неприємностями: «Нема рожі без терня, а також без колючок»; троянда символізує кохання, а також доброзичливість і достаток, асоціюється з кров'ю і є символом Тільця-Тура, тобто неба; квіти троянди — це слава, зелень — життя, колючки — печаль; вінок із троянд символізує життя: як квіти в'януть, так і людина ник-

не; М. Костомаров вважає, що рѡжевий цвіт означає здоров'я; що саму символіку спостерігаємо й у приказці про квітку: «Рѡжа червона та й та блідне»; рѡжа-троянда — це цар-квітка, квітка, що нагадує собою Сонце, квітка богині кохання Лади та її доньки — богині весни Лялі; традиційний символ краси («І межі жаливою рѡжа росте», «Рѡжа і в терню (меж кропивою) гожа»); червона рѡжа — символ дівочої чистоти та дівочої краси; в одній із пісень парубок, запевняючи дівчину, що на неї «дивитися гоже», звертається до неї захоплено: «Ой, ти, дівчино, червона рѡжа»; пор. ще символ незайманості: «Маруся по ночах ходила, Да при собі рѡжу носила; Купували купці — не продала; Прохали хлопці — не дала. Шовком ніженьки в'язала, Для свого Іванка держала; рвання, ламання, шипання рѡжі — заручення дівчини або вихід заміж: «Чи рѡжу рвати, чи калину ламати? Чи заміж іти, чи дівувати?». *Високими стеблинами рѡжа червона стоїть* (Б. Грінченко); *Посій рѡжу, постав сторожу* (приказка); *Буває, що й на полі рѡжа виростає* (М. Номис); *Ішов милий гіронькою, мила під горою; зацвів милий рѡженькою, мила калиною* (П. Чубинський); 2) **соба́ча (польова́, дика) рѡжа** — дикорослий (звичайно польовий) різновид цієї рослини; 3) **гайова́ рѡжа** — народна назва шипшини; 4) **па́ньська (па́вна) рѡжа** — народна назва троянди; символ краси, ласки й веселощів («А я, мати, так хороша, як повная рѡжа»). *Цвів куц панської рѡжі* (І. Нечуй-Левицький); *Моя врода, як повная рѡжа* (М. Максимович); *Ой ти дівчино, повная рѡже!* (пісня).

Рѡжаниця (*лн. Рожаниці*) — у християнських віруваннях — богиня людської долі, фея, що з'являється при народженні дитини; першобогиня плодючості, небесна «господина світу» (разом з донькою); Рожаниці уявлялися напівжінками-напівлосицями; за повір'ям, жили на небі, ототожнювалися з найважливішими зоряними орієнтирами — Великою Ведмедицею (за давніх часів — Велика Лосиця) та Малою Ведмедицею (Мала Лосиця); культ Рожаниці як *Великої Богині* (*див.*) розквітнув ще за часів матриархату; відгомін культу пізніше втілювався в образах богині Лади та її дочки Лялі; часто згадуються у давніх списках дохристиянського слов'янського олімпу.

розвивання дерев весно́ю *див. дєрево8*.

рѡзгари *див. рѡзигри!*

розгляди[ни] *див. оглядини*.

розговіння = рѡзговини — споживання скромної їжі в перший день після Великого посту; воно припадає на Великдень після Великодньої служби, коли розговляються свяченою паскою, яйцями, ковбасами, салом і т. ін.; п'ють спиртне. *Маруся чи їла, чи не їла, її лучче всяких розговін те, що Василь вертує і жив і здоров* (Г. Квітка-Основ'яненко).

роздоріжжя = рѡзстань — місце, звідки розходяться або куди сходяться дві чи кілька доріг; розпутья; символ вибору; здавна вважається фатальним, тому, лаючи, закликають: «Хай тебе винесе на роздоріжжя!» (маючи на увазі, очевидно, нечисту силу, яка полюбляє це місце); подекуди над кволою дитиною здійснювали такий

обряд: виносили на роздоріжжя і лишали там, поки хтось із сусідів не принесе батькам; вважалося, що після цього така найда набере сили і здоров'я; у давнину на роздоріжжях ховали самогубців та карних злочинців, душі яких не знали спокою й переслідували прохожих, тому неприязно бажали: «Щоб тебе поховали на розстанях!» — тобто «щоб ти й після смерті не мав спокою, спочину»; на роздоріжжі викликали *перелесника* (*див.*), щоб увійти з ним у любовний зв'язок; тут же нібито знаходили чорта, щоб запродати йому душу; фатальність цього місця визначила переносний зміст сполучення *на роздоріжжі* — у стані нерішучості, важких роздумів, вагань; *див. ще перехрестя* 1.

роззування [чоловіка] — у весільному обряді — роззування молодого свого молодого на знак віддання й покори йому; звичай старовинний, відомий також іншим слов'янським народам; з Іпатіївського літопису дізнаємося, як княжна полощка Рогніда не хотіла виходити заміж за князя Володимирова, кажучи: «Не хочу розути робочия!» (князь був сином рабині); співають: «Ой у мене в городі зозуля кувала, — бодай, милий, не дїдав, щоб я тебе роззувала, — найми собі хлопця маленького, щоб він тебе роззував, молоденького».

Розигри — 1) перший понеділок Петрівки (часом останній понеділок перед святом Купала), коли, за народними переказами, в лугах і лісах розгулює нечиста сила, грають звірі, тому небезпечно ходити в поле і ліс; у цей день нічого не можна робити, особливо жінкам, у

яких померли діти; з цим днем пов'язані різні обрядодії ще дохристиянського походження — *розгари*, *розори*, *дядини*, *гоніння шуліки* (*шуляка*), *замбчування дійниці* (*замбчувати дійницю*); учасницями їх виступали, як правило, молоді заміжні жінки; вони розігрували жартівливі й жартівливо-сатиричні дії та сценки потай від чоловіків; у цілому Розигри як народне жіноче свято безпосередньо пов'язані з конкретним обрядом — провадженням весни, а відтак і зустріччю літа; *див. ще Яріло* 2. *Зараз у Петрівку, як заговіли на самі Розигри, тільки що повиймали хліб з печі, Тихон і позабирав його увесь до себе* (Г. Квітка-Основ'яненко); 2) *див. Русалчин тїждень*.

розкіш (*мн. розкоші*; зменшено-пестливе — *розкішенька*) — велике багатство, життя у великому достатку, повне насолоди, свободи; також пишнота природи, що дає насолоду, велике задоволення; у народній пісні: «То була колись розкіш-воля, а теперенька — неволя»; розкошують, коли насолоджуються життям, як у Л. Глібова: «Досхочу розкошував і цілісіньке літо, негваваючи, співав...» або в пісні: «Не зазнала розкошоньки — вже літа минають»; минушість усього земного породжує життєву філософію нестійкості буття: «Розкіш творить біль: як приходить — смакує, але виходить — катує». *Степи-поля, розкіш моя!* (М. Номис); *Сивий соколенько по полю літає, по своїх розкошах пароньки шукає* (А. Метлинський); фразеологізм: *жити в розкошах* — жити, ні в чому собі не відмовляючи, у великих достатках.

розливати воду *див. вода* 7.

розма́й — 1) у поетичному мовленні — що-небудь буйно розквітле, зелене (ліс, гай, діброва і т. ін.); розмаєм поетично називають місця травень. *Ой гаю, мій гаю, великий розмаю, як я впушу голубочку, вже ж і не спіймаю* (пісня); 2) **розма́й-коса́** — у весільному обряді, весільній пісні — брат нареченої, який розплітає їй косу. *Ой глянь, дівчино, крізь калач та карими очима та й заплач, бо іде твій розмай-коса, зауби-краса* (пісня); 3) **розма́й[-зілля, -зіллячко]** = **розмарін** = **майоран** — багаторічна запашна трав'яниста рослина родини губоцвітих із білими рожевими квітками, зібраними в колосок; вічнозелений кущ з вузьким листям і дрібним, дуже запашним квітом; використовується в народній медицині та парфумерії; Б. Грінченко допускав, що це *тірлич* (*див.*); у давніх греків був символом насолоди Гіменей, бог шлюбу, мав вінок із майорану; у народних повір'ях — приворотне, чарівне, любовне зілля; символ забуття, безнадії, розлуки; шукали його в день Симона Зилоти (Зільника); про дівчину, яку парубок перестав любити, співають: «Побігла до гаю Копать зілля розмаю; Ще й до гаю не дійшла — Розмай-зіллячко знайшла: Полоскала на льоду, А варила на меду; Приставила до жару: «Кипи, кипи помалу!» Іще корінь не скипів, А вже козак прилетів» або інший варіант: «Побігла до гаю, Копать зілля розмаю; Ще і до гаю не дійшла — Розмай-зіллячко знайшла, Полоскала в річці, Приставляла в горілці, Полоскала в меду, Примовляла до ладу, Присунула до жару Козакові до жалю. — Кипи, кипи, корінець, Поки прийде

молодець! — Ще й корінець не вкипів, Вже молодець прилетів».

рб́зори *див. рб́зигри*.

розпу́ста = **рб́зпуст** — спосіб життя, побудований на зневажанні норм суспільної моралі; постало зі старого значення «розірвання шлюбу внаслідок розведення («розводу») подружньої пари («рб́зпусти»); оскільки на розведену жінку дивилися досить підозріло, то поступово значення слова *розпу́ста* пересемантилося в сьогоднішньому значенні.

розп'я́ття — хрест із зображенням розп'ятого на ньому Ісуса Христа і саме зображення розп'ятого; найтяжча смертна кара у давніх народів.

розрив-трава́ — декоративна одно- і багаторічна трав'яниста рослина родини бальзамінових; у народних повір'ях — чарівне зілля, що нібито має силу розривати кайдани, відмикати замки і т. ін., тобто дає доступ до всього замкненого; у П. Чубинського: «Черепаха знає, де є розрив-трава: як обгородити її гніздо, вона цим зіллям зараз розриває»; у П. Куліша: «Що нам кайдани? Я припас такої розрив-трави, що тільки притулимо, так і к нечистому і порозпадаються»; злодії, які вірили, що травою можна розірвати найміцніші замки, шукали її в ніч на Івана Купала; щоб здобути її, стрибали всю ніч на одній нозі навкруги трухлявої верби; за іншими віруваннями, щоб дістати розрив-траву, потрібно опівночі, перед Купала, забратися в дикий чагарник і косити траву доти, доки переломиться залізне кісся: воно вдарилося у розрив-траву; все скошене треба зібрати й кинути в річку, звичайна

трава пливтиме за водою, а розрив-трава проти течії.

рѳзстань *див.* роздоріжжя.

рѳзум — здатність людини мислити, відобразити і пізнавати речовий світ, а також її загальний інтелектуальний розвиток, рівень пізнання, знань; кажуть: «Розум — скарб людини», «Бачить око далеко, а розум ще дальше», «Нічому не дивуватися — ознака великого розуму»; також іронічно: «Борода велика, а розуму мало», «Довгий волос — розум короткий»; слово за значенням багато в чому перетинається з поняттям *мудрість* (відповідно *розумний/мудрий* на противагу *дурний—дурень*): «Кому біда докучить, то й розуму научить», «Виріс, та розуму не виніс», «Не штука наука, а штука розум», «Розумний всякому дає лад», «Розумний іде вперед і оглядається назад», «Розумний розсудить, а дурень осудить»; також у деяких усталених сполуках маємо поєднання обох понять в одному вислові (*дурний рѳзум* — дурість; з *дурного рѳзуму* — по-дурному). *Людей питай, а свій розум май* (прислів'я); *Щоб часом дарма не блудить, чужого розуму питайся* (прислів'я); фразеологізми: *не повно рѳзуму, несповні рѳзуму* — про розумово ненормальну, божевільну людину; *макітра рѳзуму* — про дуже розумну людину; *мати свій рѳзум* — жити, діяти самостійно, дотримуючись своїх поглядів на життя; *питати[ся] чужого рѳзуму* — звертатися за порадою до кого-небудь, як жити, діяти.

роковіни — святкування дня народження хлопчика, коли йому сповнювався перший рік життя; піднімають за голівку, начебто

держачись за вуха і приказують, щоб «таке-отаке вирросло!».

ромашка = **ромѳн[-зілля]** = **рум'ян** — трав'яниста рослина з дуже розгалуженими стеблами й суцвіттями-кошиками, що складаються з білих пелюстків і жовтого осередка; також квітка цієї рослини (народні назви — *ромѳн, ромѳн-зілля, румѳн, рум'янка, рум'янок, рум'янець, романѳк, романѳць*); поширена по всій території України; здавна використовується в народній медицині і як гігієнічний засіб; святили на Маковія і давали відвар пити дітям, — «щоб їх не чіпали уроки»; у народній символіці — ромен-зілля — рослина кохання; чарівне приворотне зілля: «На гору! Копать зілля ромену: Ой моє зілля-ромену, Нашо я тебе копаю, Що я чарувати не знаю? Підгорни крила під себе: Щоб тобі важко без мене!»; разом з тим у давнину сіяли ромашку на гробках, можливо, звідси квітка символізує горе, родинне нещастя: «Ой поріс ромень із тинном урівень, а трава то по облосі, Ой, нема, нема правди ні в кому, тільки в єдиному Бозі», «По ромену ходжу, румен толочу, — не дай мене, мамко, за кого не хочу... Дала мене мамка, за кого хотіла, обвивається батіг коло мого тіла», «А на городі роман зелененький, розгулявся козак молоденький. Нема впину вдовиному сину: п'є горілку в неділю в шинку, ой сушить-в'ялить чужу дитинку», «Ромен-зілля, ромен-зілля та й у кучері в'ється... Ой десь моя та лихая доля та й по степу волочеться», «Рости, зіллячко романець: краший парубок, як удовець. Ніхто не винен, тільки я, що полюбила гульгья: гульгьяй не робить,

тільки п'є, прийде додому, жінку б'є»; розрізняють ромен-зілля (ромашку) і *ромѳн-зілля* лісове (яке ще називають *невѳстульками*); якщо перше символізує дівочу скромність, простоту, дружбу й довіру, то друге викликає кохання у хлопців; дівчата копають ромен, щоб чародійна сила наганяла кручину на молодців. *Ромен-зілля, ромен-зілля по дорозі розстилається* (П. Чубинський); *Ой по горі роман цвіте, Долиною козак іде* (Т. Шевченко); *Рум'ян поле покриває, де козак ся проїзжає* (пісня).

росѳ (зменшено-пестливі — *росѳинка, росѳіночка, росѳиця, росѳічка, рѳсонька*) — краплі води, що осідають на поверхні ґрунту, рослин та інших предметів, коли з ними стикається охолоджений шар повітря; символ здоров'я, бо має цілющу властивість (лікує очі), особливо на Весняного Юрія («юр'євська роса»); пов'язується з Божою благодаттю; плодючість роси відтворено в приповідці: «Діти — то Божя роса»; символізує дівочу красу, як у пісні, де Юрій звертається до матері: «Ти подай, матко, ключі Одімкнути Небо, Випустити росу, Дівочькую красу»; чудодійна, бо додає краси, особливо на Івана Купала; разом з тим в українських народних піснях символізує часто сльози, отже горе: «Упала роса на мої карі очі, а дрібні слізки на мої білі ніжки», «Чорна галочка на рокиті сиділа, хотіла рокиту обломити, — рокити не обломила, іно росу оббила. Дівка Домаха на посаді сиділа, хотіла матінку розвеселити — матінку не розвеселила, іно гірше засмутила», «Де матуся плаче, тихий дунай тече; де плаче сестриця, там стоїть води криниця; де

милая ридас, там і роси немає», «Ой, стояла я з вечора до півночі, та впала роса на мої карі очі; не так на очі, як русую косу, либонь, я, мати, віночка не ношу»; пор. у приповідці: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»; у колядках, які славлять Христа, роса теж символізує сльози; оскільки сльоза символізує і чистоту, то цю прикмету перенесено й на росу як засіб очищення від деяких хвороб, наприклад від лишайів, від корости; з Божою росою порівнювали молоко: «За Божу росу не беруть грошей»; роса зникає, як тільки встає сонце, звідси загадка: «Ішла пані через гори-доли, розсипала пацьорки: місяць видів — не повидів, сонце встало — позбирало»; звідси й символіка скороминучості: «Моя пригодонька, моя пригодонька, як літня роса: як вітер повіє, а сонце пригріє, спаде вона вся»; ще варіант: «Бо моя пригода, козацькая врода, як рання роса: як вітер повіє, сонечко пригріє, роса на землі впале, так моя неслава, людська поговорка, усе марно пропаде»; пор. ще: «Ой, не бійся батенька свого, ой, бійся мене та й молодого: батенькова гроза — як літня роса, моя гроза — гірш лютого мороза» (тут літня роса протиставляється морозові, тобто інесві, ожеледі, або зимовій росі, що колись так і звалася — *морѳзом*). *Сама ще молоденька, тільки як роса біла* (Марко Вовчок); *На тім подвір'ї впала росиця, З тої росиці стала криниця, А в тій криниці Пречиста Діва Христа купала* (колядка); у сполученні: *з води і з рѳси* — уживається як побажання доброго здоров'я; *перегнѳти на рѳсу* — побити когось.

рѡси (одн. ч. *рос*) — плем'я східних слов'ян; назва зафіксована в іноземних пам'ятках, як і *анті* (див.); уживається також як народнопоетичне найменування наших предків.

рот (зменшені — *ротѡк, ротѡчок*) — порожнина між верхньою та нижньою щелепами з отвором у нижній частині обличчя; межа внутрішнього і зовнішнього світів; символ мовлення, слова, тому «ловлять слова із рота», для говоріння «роззявляють (розтуляють) рот», «тягнуть слова з рота»; кажуть: «На чужий роток не накинеш платок», «Хто мовчить, той двох навчить» (з одного боку, не примусиш мовчати, тобто тримати рот закритим, з другого, — закритий рот є символом мовчання, таємниці («рот на замку»); ворогам зичать «не роззявляти рота», «заціпити рота», затискають їм рот; образ людини з розкритим ротом — символ неухважності, незібраності, «роззяви» або ж надзвичайне захоплення, здивування.

рѡта — у дохристиянські часи — урочища варяго-слов'янська *присяга* (див.), наприклад традиційне варязьке запрягання на зброї; рота спочатку підтримувалася церквою, згодом із нею почала боротися, впроваджуючи власні присягові обряди.

рубѣль — 1) старовинне знаряддя селянського домашнього вжитку — вузька дерев'яна дошка з ручкою і поперечними зарубками для качання (прасування) білизни (перев. з домогнаних або грубих тканин). *Ой бив рублем і качалкою* (пісня); 2) довга жердина, яку кладуть зверху на віз із сіном, соломкою, снопами й притягують за її

кінці вірвовкою до полудрабка так, щоб, придавивши, утримати вантаж.

руб'я — дуже старий подертий одяг; лахміття, дрантя; символ злиднів, бідності. *Треба прясати, щоб руб'ям не тратити* (М. Номис).

рудий — червоно-жовтий (про барву, колір); в народі рудоволосі не користуються прихильністю, тому кажуть: «Рудого й кривого стережися»; вірили, що руді погані на перехід, особливо вагітним; не дуже поважали рудих у роду: «Ой ти рудий та поганій, поганого роду»; у порівнянні: «Рудий, як пес», «Голий, як руда миша». *З чорнявим постояла б, а рудому зась* (І. Нечуй-Левицький).

ружа — 1) народнопоетична назва троянди; символ дівочої краси, молодості, привабливості; уживається як порівняння. *Рве дівчина і ружу, й незабудку, любисток молодий* (Я. Щоголев); *Ходім, брате, до Рахова: там дівки, як ружі* (коломийка); 2) народнопоетична назва рожі (у 1 знач.); мальва. *Чия рілля не орана, на ній ружа не зривана* (Я. Головацький).

Руїна див. [Велика] Руїна.

рукá (зменшено-пестливі — *ручка, ручиця, ручечка, рученька*; дитяче — *руця*; збільшені — *ручійсько, ручище*; мн. *руки*; зменшено-пестливі — *ручата, рученята*) — 1) кожна з двох верхніх кінцівок людини від плечового суглоба до кінчиків пальців; також кисть; важливий і водночас вразливий орган людини, тому здавна виступає об'єктом прокльонів («Бодай тобі руки й ноги повсихались!»; «Бодай тобі руки повсихають!»); має багато традиційних обрядово-сакральних

епітетів: *важкá, велика, гбла, довга, легкá, порѡжня, простягнута, пуста, корѡтка, липкá, малá, швидкá, ширѡка, нечїста, пѣвна, весѣла, зла, гаряча, п'яна, сердита, скрутна, чужá, щѡбра, бруднá, золотá, умїла, роботяща, чїста, своя, власна*; як ознака сили «важкá рукá» дуже часто фігурує в народних казках; оскільки здавна переважала ручна праця, рука й символізує останню; «В мене лише дві руки, не розірвуся», — каже людина, обтяжена працею; «Абисте залізни руки мали, то всієї роботи не переробите», — кажуть дуже працьовитій людині, яка все поспішає з роботою; «До цього не треба рук жалувати», — кажуть про працю, що варга заходу; «Я своїми руками скрізь собі світа знайду», — каже людина, впевнена у своїй працездатності; «Без його рук тут не обійшлося», — кажуть про людину з упевненістю, що та брала участь у якій-небудь справі; виступає емблемою, знаком власності; від колишнього прямого прикладання руки на документі залишився вираз: «І руку свою приклали» (тобто були дотичними до чогось); те, що знаходиться в чийсь власності, перебуває «в його руках»; *йти з рук у руки* означає переходити від одного власника до іншого; «перебуває в добрих руках» чи «попало в добрі руки» означає надійність поведіння з чим-небудь або добре виховання когось чи поведіння з чимось; «усе в Божих руках» означає залежність усього від Божої волі (бо *рукá Бѡжа* — це символ небесної дії сакральної влади); разом з тим характерна ознака рук — брати й давати — породжує вірування, пов'язані з асоціативними ознаками щедрості/скупості — за-

тиснена в кулак рука означає скупість, розпростерта — щедрість; розрізняють праву й ліву руку як уособлення помічника («права рука») і, навпаки, дідька, що асоціюється з «лівою рукою» («А хто б перехрестився лівою рукою, той би до себе дідька прикликав»); свербить долоня правої руки — до зустрічі, лівої — на отримання грошей; збувають з рук те, що набридло, залежалось (при купівлі/продажу); «Одною рукою дає, а другою відбирає», — кажуть про лихваря, руки чисті — про чесну людину, нечисті — про нечесну людину, крадія; *тримáтися руки, їти рукá в руку* — товаришувати, дружити; є люди добрі (тобто «легкі») на руку й недобрі (тобто «важкі») на руку; здавна вважалось, що у відунів і побожних людей, які роблять людям тільки добро, *легкá рукá*, тому їх кликали починати яку-небудь важливу справу (наприклад, розводити бджіл, закладати помешкання); отже, легка рука відтоді в того, кому що-небудь добре вдається, і з його легкої руки будь-якому починанню гарантовано успіх (див. *ще ногá*); в основі ряду звичаїв і обрядів також лежить символіка руки — рукостискання, *заручини* (див.), *рукобиття* (див.), тримання за руки як магічний знак любові, передавання із рук у руки як магічний контакт через предмет-посередник; у замовляннях руки — інструмент магічної жестикуляції. *Бїлі руки роботи бояться* (приказка); *В чужих руках завше більший иматок* (М. Номис); *Де руки, там і голова* (приказка); *Дїстався в добрі руки* (І. Франко); *Права рука не знає, що робить лїва* (прислів'я); *Руки бїлі, а сумлїння чорне* (М. Номис); *Руками*

робиш, а в душі свято (приказка); фразеологізм: *рука́ руку миє* — про взаємні послуги (звичайно не схвально); 2) мити руки — теперішній акт гігієни, у давнину був традиційною обрядодією, яка супроводжувала кожну релігійну або магічну церемонію; люди вважали святі речі сповненими небезпечної сили, тому коли торкалися їх, то опісля змивали наслідки дотику; за біблійними приписами, треба мити руки після читання Святого Письма; у весільному обряді — старший боярин перед тим, як ішов на «святий» коровай до комори, мив собі руки; миють руки після похоронного обряду.

рука́в — частина верхнього одягу, що вкриває руку від плеча до долоні; символізує велику кількість: «Сніг, як з рукава», «Говорить, як із рукава сипле», «Того тобі з рукава не висиплю» (про не легку річ); фразеологізм: *закáчувати рукави́* — енергійно братися до роботи (колись широкі рукави цьому заважали, і треба було їх зачачувати).

рукобиття́ — народний звичай, що скріплює завершений (звичайно успішно) торг («Тільки тоді, коли обидві сторони вдарили по руках, жодна не може вже взяти свого слова назад»); звідси переносливе *вда́рити по рука́х*, тобто домовитися про щось.

рукополо́ження — обряд висвячування в духовний сан.

румѐн *див. ромáшка*.

рум'янець — 1) природний рожевий або червоний колір щік, обличчя; головний атрибут дівочої краси: «А в рум'янцю така сила, що всі світи погасила», «Біда, в ко-

го жінка бліда, а в кого рум'яна, кажуть — всім кохана»; також символ молодості, здоров'я; 2) *див. ромáшка*.

рум'янка = **рум'яно́к** *див. ромáшка*.

Русáлі[ї] = **Русáли** = **Русáлчин** (**Русáльний, Русáльський, Мавський, Навський, Нявський, Кривий**) **тиждень** — сьомий тиждень по Великодню, або тиждень перед Зеленою (Святою) неділею, що з дохристиянських часів був веселим святом *русáлок* (слово походить від назви свята — староримського свята троянд (рож), розалій); вони виходять із води, коли жито цвіте, гуляють по лісах та полях; не можна їм потрапляти до рук, — залоскотать на смерть (*див. це Русáлчин вели́кдень*); на думку В. Петрова, Русалії — хліборобське свято квітнення—кокосіння жита; це язичницькі ігрища на честь бога Сонця, свято переходу від весни до літа, свято квітів, коли дівчата плетуть вінки й несуть додому, веселе свято з піснями і танцями, свято Лади, яке потім завершується днем Купала; щоб позбутися русалок, в ці дні дівчата в полі, на житах роблять спільний обід — тризну на честь русалок, потім ходять по полях з розплетеними косами і вінками на головах, співаючи проводи русалкам: «Проводили русалочок, проводили, щоб вони до нас не ходили, та нашого житечка не ламали, та наших дівочок не ловили». *На Русали купаються, щоб не було посухи* (повір'я).

русáлка (зменшено-пестливі — *русáлонька, русáлочка*) = **русáвка** — 1) у дохристиянських віруваннях — водяне божество в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб'ячим хвостом; водя-

на німфа; за поширеними уявленнями українців, ці водяні красуні живуть на дні річки в чудових кришталевих палацах; уночі, коли сходять місяць, вони виходять на берег, чешуть коси і водять танок; побутують повір'я, що русалки можуть жити в полях і лісах (*див. мавка*); за повір'ями, русалками ставали й втонулі нехрещені діти; їх називали ще *потерчатами* (*див.*); подекуди вважають, що русалками стають люди, що вмирають на Русальному (*див. Русалії*) тижні; можуть являтися людям у різному вигляді: або зовсім голі, прикриваючись своїми косами, у вінках із осоки, або в плахті, сорочці, в червоному намисті; живуть під водою, на дні рік чи інших водоймищ і тільки весною у Чистий четвер виходять на суходіл і гуляють по ночах до Петра; бавляться на березі річки з хвилями, вилазять на дерева, гойдаються на гіллі, бігають по траві, співають пісні, чарують ними парубків; хто зачаровується, залоскотать; можуть залоскотати також дівчат, питаючи: «Полин чи петрушка?»; якщо відповідь «полин», то тікають, бо бояться цієї рослини; іноді питаються про складніше, пор. у П. Чубинського: «Ой біжить, біжить мала дівчина, а за нею русалочка: — Ти послухай мене, красна панночко! Загадаю тобі три загадки. Як угадаєш, до батька пушу, не вгадаєш — до себе візьму. Ой, що росте без кореня, а що біжить без поводя, а що цвіте без цвіту? Камінь росте без кореня, вода біжить без поводя, папироть цвіте без цвіту. Панночка загадок не вгадала. Русалочка панночку залоскотала»; у народній уяві русалки схильні до танців, а також до прядіння, тому люблять

полотно і просять у людей сорочки або намітки; у «Слові, реченому христороубцем» (XIV ст.) знаходимо, що язичники вірують у Перуна, Хорса... і у вил, число яких тридев'ять сестриниць, тут бачимо, що *вилі* (*див.*) — те саме, що й *берегині* (*див.*); на початку XX ст. Ю. Мироліубов записав у кількох селах Подніпров'я імена 17 сестриниць: *Сеня́ва, Са́на, Овся́ниця, Жі́тниця, Пи́шенія, Травні́ця, Катра́йниця, Березі́ця, Вербі́ця, Ви́шніця, Сли́віця, Яблуні́ця, Груше́ніця, Осині́ця, Дубі́ця, Тернові́ця, Дивові́ця*; пізніше він додав ще сім імен: *Рося́ніця, Розові́ця, Любі́стниця, Кату́перниця, М'я́тниця, Жали́ця, Краса́*; перелік доповнюють: *Полудні́ця, Ні́чка-Ма́р'юха, Гречу́ха*; 2) **лісовá русáлка** — мавка; 3) = **лоскі́тниця** = **лоскоту́ха** — за народними уявленнями, жінки й діти, що померли неприродною смертю (передусім самогубці); згідно з повір'ям, живуть у річках, озерах, ставках, з весни ночами (особливо місячними) виходять на берег, можуть заманити з собою, зачарувати, залоскотати. *Біжить милий до русалки, Та й не добігає, Бо із річки — русалочка Юрба випливає* (Леся Українка); *Сиділа русалка на білій березі, просила русалка в жіночок намітки* (П. Чубинський); *Кругом дуба русалоньки Мовчки дожидали; Взли її, сердешную, Та й залоскотали* (Т. Шевченко); *В гаю русалочки гуляли, Вінок із квіточок плели, Чогось на море поглядали І, як голубоньки, гули* (Л. Глібов); 4) **Проводи русалок** *див. Проводи*.

Русáлчин (**Русáльний, Мавський, Навський, Нявський, Мергве́цький, Мерле́цький**) **вели́кдень** = **Русáльні**

рбізгри = **Русальник** — старовинне дохристиянське свято мерців (*мавка, навка, нявка*, вона ж *русалка* — від *навь* — «мрець», «зла істота»), що припадає на *Сухий четвѣр* перед Трійцею; його ще називають *Семиком*, тобто сьомим четвергом по Великодні, і він є поминальним Русальним четвергом; настає найнебезпечніший для людей час русальних розигрів; русалки полюють на парубків та дівчат, залоскочують їх на смерть або заманюють у підводне царство: щоб не потрапити в руки русалок, треба носити з собою полин або любисток, що відганяють злу силу; Навський великдень, можливо, справлявся й у Великий (Чистий) четвер на Великодньому тижні; *див. ще Рахманський великдень*.

Русалчин (**Русальний, Русальський**) *тиждень див. Русаліі*.

Русальні рбізгри = **Русальник див. Русалчин великдень**.

Русальні (**Русалчині**) *пріводи див. Пріводи2*.

руси (*одн. ч. рус*) = **русичі** (*одн. ч. русич*) — самоназва народонаселення Київської Русі. *Допировали хоробрі русичі той пир* (Т. Шевченко).

русїни (*одн. ч. русїн, ж. русїнка*) — стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України; самоназва — *русичі*.

Русь = **Руська Земля див. [Київська] Русь**.

ру́тка (зменшено-пестливі — *ру́тка, ру́тонька, ру́точка*) — 1) багаторічна напівкушова або трав'яниста рослина, що містить у собі ефірну олію; культивується як де-

коративна, лікарська та ефіроносна рослина; використовується в народній медицині (кажуть: «Не поможе рута й маруна, як голова обернеться до труна»); свячену на Маковія вживали як оберіг; також настій, відвар цієї рослини; традиційний символ привабливості й краси (звідси — *дівчина-рута*), дівочтва (тому кажуть: «Чи з ругою, чи без рути, а вже старій бабі дівчиною не бути»), незайманості й суворих моральних устоїв (про рішучий намір зберігати своє дівочтво дівчина співає: «Посію я рутоньку, буду підливати» і, навпаки, про втрату його співають: «Потеряла віночок з зеленої рути»); у піснях рослина має епітети *зеленої й крутої*, тобто суворої й впертої: «Бо на руті жовтий цвіт — сама зелененька: Прошу тебе, не зрадь мене, бо я молоденька!»; коли посаджена «рута підіймається», дівчина виходить заміж, бо дівочтво має природно розвинути в заміжжя: «Дощик пішов, рута зійшла; Дівка заміж вийшла»; «Стали хмари, дощі впали, Рутка ся прийняла; Іше дівча літ не дійшло, А вже ся віддало»; звідси рослина стає символом шлюбу, подружнього життя; широкоживаною є рута у весільній обрядовості: нею прибирають весільне гільце та весільний меч, вона фігурує часто у весільних піснях; дружки молоді отримують вінки з рути та м'яти як символіку майбутнього подружнього життя; розквітла рута, вже незелена, з жовтим цвітом, символізує нещасне кохання й подружнє життя: «Зелена рутонька, жовтий цвіт. Не піду я за нелюба, піду в світ»; «Зелена рутонька, жовтий цвіт, — Чом тебе, Іване, так довго ніт?»; пор. у Т. Шевченка: «Ой, пі-

ду я в сад зелений, Посаджу я руту, — Якщо зійде моя рута, Остануся тут; Прийде милий в мою хату Хазїїнувати. А як же ні, то я піду Доленьки шукати. Посходила тая рута, В гаї зеленіє — А дівчина сиротина У наймах марніє»; Т. Шевченко переносить народну символіку рослини на непрості взаємини України з Московією у «Чигирині»: «Засївали і рудю поливали... і шаблями скородили. Що ж на ниві уродилось? Уродила рута... рута... Волі нашої отруга»; взагалі це дівоча рослина, зокрема як атрибут розлуки з милим: «Нема мого миленького, нема його тут: Посходила по слідонькам шевлія та рута»; як вічнозелена, використовується як дівоча прикраса; рослина ритуальна, чарівна, — «щоб любилися, цілувалися», тому використовується для ворожіння: «На шевлію воду грію, на руту не буду», «Три сестри свічку сукало, Трьохзілля кало: і руту, і м'яту, хрещастії квітки, Щоб любилися дітки»; «Вона йому дала чари в пшеничнім пирозі: В єднім розі шальвія та рута. В другім розі годинонька люта: Шальвія і рута щоби ся любили, Годинонька люта, щоби ся розлучили»; взагалі сам запах рослини приворотний у коханні, бо асоціюється з коханою людиною; символіка розлуки і туги за милою асоціюється з притягальною силою рідного краю: «Ой там за Дунаєм молодєць гуляє, молодєць гуляє, він кричить-гукає: «Подай перевозу, я й перевезуся! На ту Україну Хоч раз подивлюся! Не так на Вкраїну, Як на ту дівчину... По світлоньці ходжу, Та й не нахожуся, Кого вірно люблю, З тим не зустрінуся. Кого ж ненавижду, З тим не розминуся. Дала йому чари, які

сама знала: Із рути, із м'яти щоб причарувати»; об'єкт порівняння (звідси — *зелене, як рута*); символізує пробудження весни, зелені, тому її славлять у веснянках («А ми рутоньку посієм, посієм»). *Ой ти коте, коточок! Не ходи рано в садочок, не полохай дівочок, Нехай зів'ють віночок із рутоньки і м'ятоньки* (забавлянка); *Не зацїбебечі соловейко, не зацївїтуть тобі вишневі сади, не зеленїє ані рутонька, ані м'ятонька* (Ганна Барвінока); 2) **рутьяний (рутяний) вінок** — у весільних піснях — символ дівочтва, незайманості, дівочої цноти, очікування судженого: «— Не дай же мене, моя матінко, від себе, Нехай я зношу рутьяний вінок у тебе! — Не єден же ти, моя донечко, зносила, Не єдними ж ти добрими людьми згордила»; у весільних піснях також ідеться про рутьяний віночок, який молода має зняти назавжди; дошлюбне недотримання дівочтва виражається через образ розсипаної рути: «Розсипалася руточка з золотистого клубочка»; символізує також так зване «солом'яне вдівство»: «Любив мене козак молоденький, Здійняв з мене вінок рутьяненський, Наклав мені серпанок тоненький; Тепер же я ні дівка ні жінка»; 3) **ру́та-м'я́та див. м'я́та2**.

рутєнци (*одн. ч. рутєнець, ж. рутєнка*) — в Австро-Угорській імперії — офіційна назва українського населення Буковини, Галичини, Закарпатської України.

рутьяний віно́к див. рута2.

рушні́к (зменшене — *рушні́чок*) — 1) довгасти́й шматок тканини (бавовняної, лляної, полотняної тощо) для витирання обличчя, тіла, посуду, стирання столу,

лави, ослона (побутовий); шматок декоративної тканини з вишиваним або тканим орнаментом, що традиційно використовується для оздоблення житла (декоративний) або в народних обрядах (обрядовий); рушники споконвіку були ознакою багатства української родини, і не лише матеріального, але й духовного, бо уособлювали родовідну пам'ять; вишивані рушники — головна окраса української селянської хати — ними увішують стіни світлиці, прикрашають столи, скрині й особливо — покуть; дбалися кількома поколіннями, насамперед для посагу; розмаїта символіка рушникової вишивки (передусім рослинна і тваринна) та кольоропис на рушнику — не просто барвистість, пейзажний колорит, тобто приваба для ока, а й національний декор, народна художня символіка; це своєрідне відтворення в малюнках та кольорах естетичних, мистецьких смаків народу, його світогляду, світосприймання, його духовних витоків; рушник супроводжував українця все життя; він не лише прикрашав побут, ним приймали дитину від породілля, рушником благословляли заручини (звідси інша назва цього обряду — *рушники*); дівчина й хлопець, що мають намір побратися, оголошувалися нареченим і нареченою (при цьому «*бралися*» вони за кінці рушника, звідки *побрання*, потім обом пов'язували ним руки — звідси *обручення*, *обручка* як символіка зв'язку); на рушник ставали молоді при вінчанні («Та ми з тобою на рушнику стояли, та ми з тобою й присягу мали»); ним скріплювали купівлю-продаж і зводили сволок на хату («*сволачивали*»), проводжали в далеку

дорогу (звідси — символіка шляху) і в останню путь, опускали труну в могилу і пов'язували його на могильний хрест, — «щоб мертвий міг після воскресіння втертися»; залежно від призначення рушники називаються: *кілковий* (для прикрашання образів та картин); *плечевий* (для сватів, багато вишитий), *стірок* (для посуду); розвішані в хаті рушники виконують також роль оберегів. *Вода в відерочку*, — *братіку*, *вмийся*, *рушник на кілочку*, — *братіку*, *втрися* (П. Чубинський); *На образах рушники*, *шити орлами та хмелем* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: *готувати рушники*; *дбати рушники*; *посилати за рушниками*; *подавати рушники*; *брати рушники*; *вернутися за рушниками*; *ставати на рушнику* — уживаються при відбитті різних етапів обрядовості, пов'язаної з готуванням дівчини до родинного життя, її сватанням та одруженням; 2) *подавання (подача) рушників* — в обрядодії сватання — за умови згоди на одруження батьки наказують дочці подавати рушники, щоб «пов'язати цих чужинців, що прийшли нас грабувати»; дівчина приносить рушники, які сама вишивала, і перев'язує сватів через плече, а жених дістає від неї вишивану хустку, яку вона затикає йому за пояс; далі йде обмін хлібом (батьки дають сватам узамін їхнього свій); 3) *рушник-божник див. божник*; 4) *однодінний рушник* — рушник, виготовлений за один день або одну ніч жінками всього села на випадок епідемії; такий рушник наділений особливою захисною силою; закінчивши його виготовлення, виходили всі на вулицю, розпалювали біля дворів вогнища з трісок,

усі проходили під полотнищем через вогонь, переносили також дітей і хворих, а потім рушник спалювали; як і вогневі, такому рушникові надавалися очисні властивості.

рушниця див. зброя.

Рюриківичі — вживана в історичній літературі назва нащадків великого руського князя Ігоря, який нібито був спадкоємцем Рюрика (першого князя Русі), що захопив 862 р. владу в Новгороді й поклав початок династії, яка тривалай час стояла на чолі Давньоруської держави.

рябко — рід вареної страви з пшона й гречаного борошна; згадується в «Енеїді» І. Котляревського: «Вбирали.. хрін з квасом, редьку, бурики, рябка, тetterю, соломаху»; також узагальнена кличка пса, як у М. Номиса: «Як рябка годують, так рябка і гавка».

рябчун = **рябцун** — старовинний різнобарвний домотканий килим.

ряд див. заповіт, танець4.

рядження — у народних обрядах — перевдягання *тотемом* (див.) як залишок тотемізму стародавніх часів (наприклад, козою чи ведмедем на Різдво, тополею чи березою у весняних та літніх обрядодіях тощо), що супроводжується танцями та іграми; **ряджені** — перевдягнені в незвичний одяг люди, що є дійовими особами якого-небудь народного обряду.

рядніна = **рядюга** (зменшено-пестливе — *ряднінка*, зменшене — *рядюжка*) — цупке домоткане полотно з конопляної або лляної пряжі, а також старовинний селянський одяг з такої тканини; рядно; ознака бідності. *Ти в мамі*

ходиш в грубій рядніні, а в нас будеш ходити в синім кармазині (П. Чубинський); *Одне-однісіньке під тином Сидить собі в старій рядніні* (Т. Шевченко); *Коли не пропав в пелюшках, а вже в рядюжках не пропаду* (приказка).

рядно (зменшене — *ряденце*) — старовинне простирадло або покривало з рядніни. *Тяни рядно на двох одно* (приказка); фразеологізм: **накріти мокрим рядном** — несподівано накинутися на когонебудь, не даючи сказати слова на виправдання. *Накрив мокрим рядном та ще й помелом* (прислів'я).

рядовина — груба рядніна для різного житку: *базаркова* — завширшки в один аршин; *біла* — з вибіленого валу на рядна та мішки; *доріжки* — смугаста на нефарбованій основі; *мишкова* — на мішки, завширшки 12 вершків; *писана* — смугаста на доріжки для долівки (підлоги); *пріник* — напівбіла з сірою основою; *сирова* — небілена; *сосонки* (див. *соснівка*2).

рядюга див. рядніна.

ряжанка — в українській кухні — їжа з приженого незбираного молока, заквашеного сметаню; у народі називають ще *колотухою*, а подекуди — *сметаною*.

ряса = **ряска** = **халамїда** = **хламїда** — 1) верхній довгий чорний одяг у талію з широкими рукавами у православного духовенства. *Нарядився, як піп у рясу* (М. Номис); *Меткий був дяк, хоч і в халамїді* (С. Васильченко); 2) тільки **ряса** (зменшене — *ряска*) колос (волоть) проса, вівса; взагалі рослинний кетяг, все те, що звисає в рослині й робиться символом всіля-

ких прикрас (передусім на одязі), а отже багатства: кажуть: «з рясами вінець»; у Я. Головацького: «На вінець береться ряса з багатого вівса»; звідси — *рясний овес, рясне дерево, яблук рясно*; у весільному обряді (у величальних піснях) виступає *золоті ряса* як символ багатства (з неї дівчина робить собі «золотий пояс» і «золотий перстенець»); виступає також символом дівочої краси і цноти. *Перед оконцем садочок стоїть, а в тому садочку золота ряса, ой, схопилися буйні вітрово, обтрясли ж вони золоту рясу* (Я. Головацький); *Ой у полі полі, межі дороги, ой стоїть же там золота ряса. Стереже ж її красна дівонька* (пісня); *Збирала ряску та й у запаску* (пісня); 3) тільки **ряска** — дрібнолиста ясношвітна рослина, що часто вкриває густе плесо стійних вод; символізує ніжність («У дівчини стільки ласки, як на тихій воді ряски»); подекуди вважається шкірою вбитого водяника. *На тім боці на толоці з їли кози ряску, — утратив я, побратиме, у милої ласку* (Я. Головацький).

ряст — 1) багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квітками, зібраними в китиці; у Т. Шевченка символізує нетривалість, недовговічність: «Загинеш, серденько, загинеш, мов ряст весною уночі». *Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, Уквітчала її рястом, барвінком укрила* (Т. Шевченко); *Поля зеленіють у раннім теплі, І проліском, рястом Квітують ліси* (П. Воронько); 2) **білий ряст** — народна назва підсніжника через його особливість густо вкривати перші звільнені від снігу лісові галявини білим килимом; 3) перша весняна зелень, трава; земля, вкрита ранньою зеленню, травною; символ життя, відродженого весною; звідси фразеологізми на означення натурального переходу: *топтати ряст* — жити, ходити по землі, просити в Бога здоров'я; *не топтати рясту* — померти, а також обрядова формула «щоб на той год діждати рясту топтати!»; *див. ще Георгія Побідонбця день, заклинання, сон-трава, Сорок святих*.

С

саван — поховальне убрання з білої тканини, що має вигляд мішка чи довгої сорочки; у переносному вживанні — покрив (перев. сніговий).

Савур (Саур)-могила — давня історична пам'ятка, що знаходиться між річкою Міус та її притокою Кринкою; здавна правила прикордонним знаком між козацькою Україною і Донщиною; оповита славою в українських думах і піснях (див., наприклад, «Думу про втечу трьох братів з Азова»); «Полягла голова двох братів вище річки Самарки, третя в Осавур-могили. А слава не вмре не поляже однині і довіку»; у пісні про Морозенка: «Вони ж його не стріляли і начеть не рубали, тільки йому, молодому, живцем очі виривали. І вивели Морозенка на Савур-могилу: — Тепер дивись, Морозенку, на свою Вкраїну»; близько Савур-могили пролягає історичний Бахмутський шлях, яким чумаки їздили на Дін по рибу; з тюркської *Савур* означає «цвинтар, поховання», але могила є природною горою.

сагайдак — старовинне спорядження кінного вояка або мисливця — стрільця-лучника; комплект ручної метальної зброї (лук, стріли й чохол-тохтуй).

Сагайдачний (Конишевич) Петро

(рік народження невідомий, с. Кульчиці, тепер Самбірського району Львівської області — помер 1622 р., м. Київ) — гетьман українського реєстрового козацтва; виховувався в Острозькому колегіумі; під його командуванням було здійснено цілий ряд успішних козацьких походів проти турків і татар; відіграв значну роль у відновленні православної ієрархії в Україні; дбав про розвиток української культури; разом з усім Запорозьким військом вступив до Київського братства; похований у Києво-Братському монастирі; народ увічнив його пам'ять у пісні «Ой на горі та жінці жнуть»; П. Куліш написав драму «Петро Сагайдачний». *А позаду Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний* (пісня).

сад = **садок** — 1) (зменшено-пестливі — *садочок, садонько*) спеціально відведена площа землі, на якій вирощують плодові дерева, куші тощо; присадибна ділянка з такими насадженнями, а також самі ці насадження; окраса обійстя українця, невід'ємна частина українського національного пейзажу, майстерно відтвореного в літературі та мистецтві; з легкої руки Т. Шевченка «садок вишневий» став образом ідилії, зеленого раю, українського едему; у народних

піснях «вишневий сад» — батьківський двір, батьківський дім або й самі батько чи мати; сад, що розвивається, — дівчина, що кохається, а сад, що цвіте, — дівчина, що виходить заміж: «Ой не всі то ті сади цвітуть, що весною розвиваються, — не всі ж ті та вінчаються, що любляться та кохаються». *Ой посаджу грушу, сливу — усяке деревце, Буде садок розцвітати, радувати серце* (коломийка); *Сади рясні похилились* (Т. Шевченко); *Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу* (пісня); *По садочку ходжу, кониченька воджу* (пісня); 2) **сад-виноград** — народнопоетична назва саду; наділений знаком святості в обрядових піснях, зокрема в шедрівках: «Що в пана дядька на його дворі, Шедрий вечір, добрий вечір! Там сад-виноград да посажений, Шедрий вечір, добрий вечір! Райські пташки да принаджені»; весільний символ дівочства: «Ой ходила Марусенька по саду Та посадила сад-виноград до ряду, Поливала його ситою, Просила батенька просьбою: — Запирай, батеньку, ворітця, Не пускай Івасенька молодця. Бо прийде Івасенько з боярами Та й витопче сад-виноград коничками»; також символ єднання сердець. *Ой у саді, саді-винограді стояв кінь ворожий у наряді* (А. Метлинський); *Ой там за садом-виноградом, Там за садом зеленим Дівчинонька з козаком стояла* (пісня); *За садом-виноградом Живу я із матусею, З сестричкою Настусею* (М. Стельмах).

садиба — 1) сільський житловий будинок та господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом. *За сараєм був невеликий город, і всю садибу обступив навколо ста-*

рий похилий тин (О. Довженко); 2) маєток. *Доведеться в посаг їй дати млин та садибу чигиринську* (Н. Рибак).

садок див. сад.

саєт = **саєта** — гатунок старовинного тонкого англійського сукна; також гатунок оксамиту і виробу з цих тканин; ознака заможності й багатства. *Штани з дорогої саєти* (П. Куліш); *Жінки у золоті, у саєті, у налестах дуже дорогих* (казка).

саж — рублений хлів, у якому відгодовують свиней. *К Різду Максим у саж закинув кабана* (Л. Боровиковський); *А де отті? невже в сажках годує хам собі на сало?* (Т. Шевченко).

сажа — розпилене вугілля, що виникає при неповному згорянні речовин, багатих на нього; колір речовини лежить в основі традиційного порівняння «чорний, як сажа»; використання сажі як барвника (при виготовленні туші, чорнила, крему для взуття) поширюється спочатку в побуті, пор.: «А я брови в сажу вмажу, твої переважу»; символізує знищення в обряді Калити, коли обличчя напасника вимазують сажею; традиційний символ ганьби: якщо молода виявлялася «нечесною», то стіни й двері її батьків вимазували дьогтем або сажею; щоб уберегти дитину від зурочення, давали випити їй свяченої води з сажею.

сажень = **сажнь** = **сяжень** — давня східнослов'янська лінійна міра, що вживалася до запровадження метричної системи мір (з ХІХ ст. дорівнювала 3 аршинам, або 1,8965 м); така сама міра, що використовувалася для виміру

площі; кількість (об'єм) чого-небудь, що дорівнює цій одиниці (кубічній); спеціально виготовлена мірка згідно цієї лінійної одиниці; розрізняли *косовий сажень* (довжина, рівна віддалі між кінцем ноги і кінцем витягнутої вгору руки) і *маковий сажень* (відстань між кінцями простертих поземно рук); звідси вираз *плавати сажнями* (плавати, викидаючи наперед одну руку за другою). *Найглибше під містком, сажнів у два води* (Л. Глібов); *Квадратний сажень*; *Кубічний сажень*; *Дерев'яний сажень*; *Щоб під ним і над ним земля горіла на косовий сажень!* (проклін).

сак — 1) (зменшене — *сачок*) старовинне жіноче півпальто вільного крою; 2) стара назва мішка, торби з щуточної тканини для зберігання і перевезення речей; 3) *див. сака*.

сак[а] = **підсак[а]** — індивідуальне рибальське знаряддя, перев. закидного способу лову риби. *Рибалка поштурхав рогулю, а потім спустив підсаку і витяг десятків зо два раків* (з ж. «Основа»); *Загадала шевчиха шевцю рибоньки ловить без підсак і без волока* (казка).

сакві (зменшені — *саківкі, саківкі*) — дві, з'єднані одним полотнищем, торби, які перекидають через плече (на груди й спину) або через спину коня, осла. *Поченив собі сакви на плечі, у люльку пхнув огню, ціпок у руки взяв* (Є. Гребінка); *Марія через плече несла сакви з овечою бринзою* (Ю. Смолич).

салабай — недоумкувата людина, бовдур, дурень; уживається також як лайливе слово. *Цюцю, дурний салабай* (М. Номис).

саламандра — хвостате земно-

водне, схоже на ящірку; у багатьох народів — дух вогню; у «Лексисі» Лаврентія Зизанія називається бестійкою, що живиться вогнем і гасить полум'я.

саламаха = **соломаха** = **салама-та** — 1) старовинна українська рідка кашоподібна страва (на противагу лемішці), приготовлена на олії чи маслі із завареного на воді борошна (перев. гречаного); символ козацького побуту. *Не журися ти, дівчино, єсть там в полі саламаха, козацькая завертаха* (дума); *Житньої соломахи бузиновим молоком запивати* (М. Максимович); *Саламаха й тетеря були постійною їжею козаків* (П. Панч); 2) тільки **саламаха** — старовинна страва з товченого часнику з сіллю та хлібом з додаванням квасолі.

сало — 1) (зменшено-пестливе — *сальце*) відокремлений від м'яса підшкірний свинячий жир, що зберігається солоним і вживається сирим, смаженим чи вареним; важливий продукт харчування у раціоні українців (кажуть: «Живу добре: сало їм, на салі сплю, салом укриваюсь», «Якби мені паном бути, то я б сало з салом їв»); ознака достатку: «Як кусок сала, то і гриб приправа», «Якщо вже їсти сало, то так, щоб по бороді текло», «Пропало, пропало, коти з'їли сало»; використовується для внутрішнього римунання вислову: «Ні сіло ні впало, дай, мамо, сало (дай бабі сало)», «Ні сіло ні впало, але сало дістало», «Давайте, що попало, як не хліб, то сало». *У Дем'яна страва добрая була: і масличко, і сало, і сметана* (Л. Глібов); *Кума моя в шинок сальце посила* (Л. Боровиковський); *Залив сала поза шкуру* (прислів'я —

добре досадив); *Дурне сало без хліба* (приказка — одне без другого втрачає будь-який сенс); *Плямка собі сальце* (М. Номис); фразеологізм: *дурне сало* — недоумкувата людина, телепень, дурень; *заліти сала за шкіру* — завдати кому-небудь великих прикрощів (від гарячого сала, яке колись уживали як знаряддя тортур); 2) *сало дерти* — народна дитяча гра для хлопчиків, коли повисають, зачепившись за перекладину ногами, вниз головою.

самоzakляття *див. заклинання.*

сани = **сánки** (зменшене — *саночки*) — зимовий віз на полозах; у давнину це був єдиний спосіб їзди як зимою, так і літом; власне віз з'явився пізніше, коли до саней доробили колеса; у давнину на саннях везли або несли покійника до могили і ховали разом з ними, — аби йому було легше дістатися раю; це стало ритуальним поховальним звичаєм; так поховали князя Володимира Великого; звичай ховати вищих осіб на саннях вивівся в середні віки, а серед простих людей довго зберігався, зокрема на Закарпатті, Буковині та в Галичині; символізують розплату за насолоду («Любиш їздити (кататися) — люби й саночки возити»), «Саньми — ангельська їзда, та дідьчий виверт»), пересторогу від втручання не в свою справу («Не в свої сани не влязь», «У чужі сани не сідай»); від похорону на саннях залишилася загадка: «Бігунчики біжать, ревунички (воли) ревуть, сухе дерево (труну) везуть». *Готуй літом сани, а зимою віз* (прислів'я); *Ні сюди, ні туди, ні саньми, ні колесами, ні зимою, ні літом* (приказка).

сапá = **са́пка** — традиційне ручне знаряддя для розпушування ґрунту; застосовується для догляду за городніми культурами. *Розпочинається полоття; народ висипає, як та хмара, як та орда, з сапами* (І. Нечуй-Левицький).

сап'ян — тонка м'яка шкіра найрізноманітніших кольорів, виготовлена із козячих (рідше овечих, телячих) шкір (звідси черевики або чоботи із сап'яну — *сап'янци*). *На носі сап'ян рипить, а в борщі трясця кипить* (М. Номис — про чваньків, які вихваляються, не маючи на те достатніх підстав); *На козаку, бідному лезязі, сап'янци, — видні п'яти і пальці* (А. Метлинський).

сарана́ — простокрила комаха з породи коників, завбільшки 6 см, зеленава, живиться рослинами; здавна вважали «карою Божою», бо нальоти сарани не раз знищували посіви; про ненажерливість комах народ склав приповідку: «То — чиста сарана, що одним кінцем їсть, а другим гидить» або ще: «Сидить, як куря, а дивиться, як сарана» (тобто сидить тихо, а поглядає захлапно).

сарафа́н — довгий чоловічий каптан особливого крою, який носили за часів Київської Русі.

сарда́к = **серда́к** = **сарда́т** = **серду́к** = **сирда́к** (зменшено-пестливі й знижені — *сардачійна, сердачійна*) — рід старовинного верхнього короткого сукняного одягу. *Хоть латана сардачина, — люде поважають* (Ю. Федькович).

сатана́ = **сатанаї́л** (у значенні *Антихрист* пишемо з великої літери, у загальному значенні — з малої) — у віруваннях різних народів — уявна надприродна істота, яку зобра-

жують у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; є уособленням злої сили на противагу доброї, Божої; ще в часи князя Святослава (972 р.) Русь була під впливом болгарського *богомільства*, що проповідувало дуалістичний погляд на створення світу; за ним весь світ (матеріальне) створив сатана, тому цей світ і гине в гріхах, а духовний світ і рай — це Боже творіння; тому й точиться вічна боротьба добра зі злом; про створення самого сатани (сатанаїла, диявола, ірода) оповідає Початковий літопис (986 р.), а про участь сатани у створенні людини також українська легенда-апокриф; *див. ще апокриф, біс, диявол, дуалізм, чорт*; уживається також як лайливе слово. *Ні мара, ні мана — роздивились — сатана* (приказка); *А який же він? Чорний... голова, як копиця, на голові чорні роги, а очі, як кавуни. Відомо, сатана, як є сатана* (І. Нечуй-Левицький); *Оженився, сатано, — Заробляй же на пионо* (Т. Шевченко); фразеологізм: *одні сатана́* — однакові, один одного варті. *Чоловік і жона — одна сатана!* (приказка).

сатанинське навождення *див. диявольське навождення.*

Саур-моги́ла *див. Савур-моги́ла.*

саші́на *див. аїр.*

сва́дьба = **сва́льба** = **сва́йба** — народні назви весілля (від *сва́тати, сватьба*). *Свар не свадьба* (М. Номис); *Наїде свадьба сорочку* (приказка); *Свадьба на воротях не повисне, а все на ший* (приказка); *Бісова свайба: бачиш, які чорні тучі? — Видно, біс жениться* (П. Чубинський); *Стежка невидима Звела гостей на свайбу з півсела* (А. Малишко).

Сваро́г — у дохристиянських віруваннях — бог Неба, саме Небо й Світло, батько Сонця й Вогню, тобто Даждбога; прабог, владика світу; єдиний головний бог слов'ян як творча сила всієї природи; у слов'янських замовляннях з ним пов'язують вогненного духа Рарога, а також Страху (Раха); у науковій літературі — це бог вогню, тому він опікун ковальства й ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя; за народними уявленнями, навчив людей варити й кувати мідь та залізо (можливо, тому В. Ягич виводив наймення від слов'янського *варити*), навчив будувати домниці й кузні, викував перший плуг і першу шлюбну золоту обручку; як говорить І. Огієнко, назву пов'язують з індійським *svag, svarga* «небо, сонячне світло»; Брюкнер пов'язує назву бога з українськими *сва́ра, сварка, сварливий*, що може весті до грому, який «сварить» (у П. Тичини: «А в небі свариться вже хтось»); від господаря українського олімпу (можливо, нашого початкового бога) нібито пішли всі інші боги, Сварожичі (Сварожем називали також вогонь), зокрема й так звані Володимирові боги; у X ст. перше місце в українській міфології займає вже *Перун* (*див.*).

сват (пестливі — *сватко́, свато́к, сватонько, свату́ньо*) — 1) = **сва́тальник** — у весільному обряді — староста на його початковій стадії — сватання; людина, яка за дорученням того, хто хоче одружитися (парубка), або його рідних висватає обрану парубком особу (дівчину). *Бодай сватальнику добре не було* (М. Номис); *Латин, дочка, стара Амата Щодень від Турна ждали свата* (І. Котляревський);

Не збирайся і в свати, як до вінця не вести (приказка); *Сватові перша чарка і перша палка* (приказка); у сполученні: *засилати сватів* — посилати старостів для проведення сватальної обрядодії; 2) батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів другого. *В нашого свата всім одна хата* (приказка); *Поки богат, то поти й сват* (М. Номис); *Сват — не сват аби добрий чоловік* (М. Номис); *Сват сватом, брат братом, а гроші не рідна* (приказка); фразеологізм: *ні сват ні брат* — зовсім чужа людина.

святання = **святанки** — частина весільного обряду, коли заслані женихом свати разом з батьками нареченої розв'язують питання про шлюб (із старого *св'я́тба*, звідси *сва́дба*, *сва́йба*); здавна існує звичай при сватанні молодому стояти «в кочергах» (біля печі, де стоїть пічне начиння, або біля дверей, де «віники»), а молодій «піч колупати», — отже, питати поради у домашнього вогнища, бога; дієслова: *св'ятати* — за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних, просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків; *св'ятатися* — звертатися до батьків дівчини, звичайно через старостів або взагалі через посередників, прохаючи дати згоду на одруження з їхньою дочкою; обряд сватання мав чіткий сценарій: залишивши жениха в сінях, свати входять до хати, вітаються, старший сват виймає хліб, цілує його, передає батькові дівчини, той теж цілує його й кладе на стіл; сватів просять сідати, ті починають здалеку, вдаючи з себе стрільців-мисливців, що були вполювали куницю, а та втекла від

них і заховалась десь у господі: «Чи не бачили її часом?»; батьки, які згодні віддати доньку, відповідають: «Ні, не бачили, а, може, де й є, пошукайте»; якщо не хочуть віддавати, то відповідають рішуче: «Ні, такої в нас не було, шукайте по сусідах»; взагалі батьки мають трохи повагатися, якщо й хочуть віддати: «Та вона в нас ще молода! Хліба не переїла. Ми ще й не готові: і скрині нема, й кожуха нема»; старости (свати) кличуть підмогу — жениха з дружком, які тягнуть до хати й дівчину; далі розпочинається дійство *подавання рушників* (див. *рушнік*2) і *пиття могоричу* (див.) («Дай, Боже, тим щастя, за кого могорич п'ємо, щоб діти мали, щоб жениги діждали і заміж віддавали!»); коли ж сватання не приймається, сватам віддають принесений хліб, а раніше ще й додавали гарбуза; сватання відбувалося звичайно в неділю, вівторок, четвер та суботу і обов'язково в М'ясоїд (з Водохрещ до Масниці або з Хоминої неділі до Трійці), а також з розговин до заговин. *Сватання не братання* (М. Номис). *Горе мое чубатое: ніхто мене не сватає* (приказка); *Дурний сватає, а розумний заміж бере* (приказка); *Не одні старости заходили і до старого Дрота сватати Марусю* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Багато сватається, та одному дістається* (приказка); — *А що, дядьку, — питає царевич, — де твої дочки? Я приїхав до тебе свататись* (казка); у сполученні: *запити святання* — випити горілки на знак остаточної згоди на шлюб.

св'ятач — той, хто сватається. *Перший сватач був син статечної понівської родини* (Н. Кобринська);

Як є рогачі, знайдуться сватачі (приказка).

свах́а = **сва́шка** (пестливі — *сва́шенька*, *сва́шечка*) — 1) жінка, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі (перев. *сва́шка*), а також займається сватанням, улаштуванням шлюбів. *Коби молодда, а сваха знайдеться* (приказка); *Свасі перша чарка і перша палка* (М. Номис); *Не все то правда, що свашки плещуть* (приказка); *Князь із молодюю княгинею сидять високо на тому возі, а навкруги свахи, дружки, світилки з мечем і музики* (П. Куліш); 2) мати або родичка одного з подружжя щодо батьків або родичів другого. *Закувала зозулина на даху, на даху, Моя мамка твою матір не хоче за сваху* (коломийка); *Пишина сваха, пишина, проти зятя не вийшла* (А. Метлинський).

св'є́кор (пестливе — *св'є́корко*, *св'є́кронько*) — батько чоловіка; у народі часто наділяється негативними характеристиками: «Син б'є жінку, а свекор дубця дає», «Свекор — не рідний батько». *Збирається, як свекор пелюшок прати* (М. Номис); *Свекор і свекруха — одного духа* (приказка); *Ой запрягай свекрові коні* (А. Метлинський); *Оддай мене, моя мати, до білої хати, Де свекорко — як батенько, свекруха — як мати* (пісня).

свекру́ха = **свекру́хна** = **свекру́хня** = **свекру́шина** (зневажливі — *свекру́шисько*, *свекру́шище*; пестливі або іронічні — *свекр'івонька*, *свекр'івця*, *свекру́шенька*) — мати чоловіка; оскільки невістка йшла, як правило, жити до свекрухи, це було пов'язано для неї з певними труднощами, тому казали: «Навчай мене,

моя мати, як свекрусі догоджати», «Свекрусі невістка не вгодила, бо свекруха невістку не злюбила»; народ наділяв свекруху різними негативними характеристиками: «Свекруха — то в'їдлива муха», «У лихої свекрухи і ззаду очі»; часто життя у свекрухи порівнюється з життям у рідної матері, у батька, протиставляється йому: «Рідна мати і б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками», «Як була я у батенька, то була чубатенька, а як стала у свекрухи, то й мій чуб об'їли мухи»; психологію стосунків свекрухи з невісткою у родині добре описав Г. Квітка-Основ'яненко в оповіданні «От тобі й скарб»: «Старша невістка, уносячи її [паску] в хату, йде і землі від радощів під собою не чує, бо бачить, що як уздріла її свекруха, так і видно, що ралесенька, і не грима на неї, і хоче б то всміхнутись, та здержується, щоб невістка не накопилила губи, що вже вона все зна. От свекруха, огледівши це кругом, бачить, що нічого притьмом сказати, та усе-таки, звісно, як свекруха, зирнула на старого, що лежав на полу, спочивав після трудів, та й каже: «Як я була ще дівкою та жила у дядини, то було як спечу паску, так отака!» Та й приміря рукою в аршин заввишки; про маленькі хитрощі свекрухи у стосунках з невісткою та рідною дочкою там само: «Звісно, що мати їми [дочками] не так орудує, як невістками. На невістку скаже: «А внеси, доню, дрівець; а затопи, доню, піч; а перестав сюди, доню, жлукто...», та усе доню, та усе з ласкою. А на дочку так усе гримавлю: «Чи довго тобі казати, щоб ти достала оттам борщ та пополюдновала; чи ти, дурна, знаєш, що як ти

поснідала, то й досі нічого не їла?». *Чужа хата така, як свекруха лихая* (пісня); *Прибійрайся, свекрушино, прибійрайся, молодой невісточці сподівайся* (В. Милорадович); *Я ж тобі, свекрухна, у порога не стояла, Щоб ти мене да без коровок брала* (П. Чубинський); *А я, молода, усе діло роблю, Усе діло роблю і свекрухні годю* (пісня); *Вари, вари, свекрушице, вареники з сиром* (пісня).

сві́нка див. свиня́3.

свинопа́с — пастух свиней; об'єкт кепкування. *Пастух-свинопас, держи хліб про запас* (приповідка).

свиня́ = **свиня́ка** (зменшено-пестливі — **сві́нка, сві́ночка, сві́нцячка**) — 1) парнокопитний ссавець, свійський вид якого розводять для одержання м'яса, сала, шетини, шкіри; самка кнура; символ родючості й достатку; здавна поважалася в народі (див. **вепр**); згодом свиня стала нечистою твариною, оскільки асоціюється з брудом, болотом, всякою нечистю (можливо, звідси вислів *підклада́ти (підставля́ти) свиню́*, тобто «діяти підступно щодо когось»; спочатку — «насилати її на когось як нечисту силу»); на ній їздять або перевертаються в неї (про це пише і Початковий літопис 1074 р.); у народній уяві тварина символізує нерозбірливість, а то й нерозум (звідси «знав добре Біг, що не дав свині ріг»); колії свиней споконвіку вмлі гадати на нутрощах тварини; це стало давньою традицією, що свідчить про те, що свиня колись була жертвовною твариною; об'єкт традиційних порівнянь, звичайно негативних, передусім іронічних, що стало основою для сталих висловів на зразок: *велича́ється, як свиня́ в дощ* —

поводиться зверхньо, зарозуміло, хвалькувато, не маючи для цього жодних підстав; *зна́ється, як свиня́ на пёрці* — виявляє цілковите незнання якої-небудь справи; *приста́ло, як свині́ в дощ (як свині́ на рі́тнику)* — про щось таке, що не пасує, не личить кому-небудь; *схóжжий, як свиня́ на коня́* — зовсім не схожий; *як свиня́ в дощ* — брудний, неохайний; зневажливим ставленням до тварини пронизані й народні афоризми: «Дай свині роги — людей поколе», «Коли б свині роги, то б усіх поколола» (іронічно — про напасливого, захланного, такого, що міг би вжити свою владу, становище на шкоду іншим, та такої влади йому не дано); «Загордилася свиня, що об попів пліт чухалась»; «З свинячим писком та в пшеничне тісто» (про влізливого, безсоромного, що пхається між чесних людей); «Не дано свині на небо глянути» (про того, хто пнеться вгору, прагне посісти становище, якого не заслуговує); «Посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл», «Пусти свиню під стіл, а вона лізе за стіл» (про нахабу); про нечемну людину ще — «Свиню чеши і мий, а вона все в болото лізе», «Свиня рилом волікла і добридень не рекла»; про зарозумілу людину — «Якби не я та не попова свиня, то не було б світу»; поведінку свині переносять на поведінку людей: «Свині тільки рило просунути, а там і сама пролізе»; «Унадилась свиня в город»; «Свиня не з'їсть, не покачавшись»; «Свиня і в піску грязюку знайде»; про неповнолітнього, малодосвідченого кажуть: «Треба йому ще сім літ свиней пасти»; на фамільярність відповідають: «Я з тобою свиней не пас»; у народі помічено — «як-

що свиня несе в хлів солому, дош буде». *Свиню святити, а вона в грязюку лізе* (прислів'я); *Раніше одну свиню годували, а тепер з поросятами* (прислів'я); *Людам свято — свині смерть* (приказка); 2) тільки **свиня́** — рід гри в карти; 3) тільки **сві́нка** = **кльо́к** — рід народної гри, під час якої намагаються загнати палицею дерев'яну кульку в ямку (ямки), а також сама кулька, призначена для цієї гри.

свиня́чий дощ див. дощ.

сви́ріль (зменшені — **сви́рлі́ка, сви́рлі́очка**) — старовинний народний духовий інструмент, що складається із скріплених між собою дерев'яних, очеретяних та інших дудочок-сопілок; збереглася лише в гуцулів; звуть її ще *сви́сті́лкою*.

сви́стун див. сви́щик.

сві́та (зменшені — **сві́тка, сві́точка**) = **сві́тїна** — старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна; згадується вже в Печерському патерику та Іпатіївському літопису; залежно від крою розрізняли *світину до вусів* і *світину до пасів*; одяг перев. неможливого селянина, тому символізує бідність: «На свиті латок стільки, як на селі хат», «В нього свита вітром підшита, морозом підбита»; див. ще **кобеня́к**. *Добра свита, та не на мене шита* (приказка); *Було в нього два жупани, тепер нема й свитки* (Б. Грінченко); *Латану свитину з каляки знімають* (Т. Шевченко); *У його свиточка — латка на латці* (казка); *Берись, синку, за свою свитинку* (приказка).

сви́щик = **сви́стун** (зменшено-пестливе — **сви́стуні́ць**) — 1) старовинна дитяча іграшка, за допо-

могою якої утворюють свист; свисток; 2) складова частина *сопілки* (див.); 3) тільки **сви́стун** — порожній горіх; символ беззартісності: «Був колись горіх, а тепер свистун».

сви́сть — сестра чоловіка або дружини, взагалі своячениця.

сві́т — 1) земна куля, Земля з усім, що на ній є; також Всесвіт; услід за греками космогонія наших предків переповнена легендами; світ чотирикутний і плаский, подібний до хати, в якій звід — Небеса (Боже Царство); Землю з усіх боків оточує океан; світ створено за шість днів, а Сонце — це розпечений круг (коло), що постав з небуття четвертого дня світотвору; воно освітлює світ удень, а Місяць — уночі; за народними віруваннями, земля покоїться на трьох китах; коли ці кити рухаються, буває землетрус; усе в світі для давньої людини було живе — і небесні світила, і дерева, і квіти, і річки, і каміння, і вітри; все народжується і помирає, як людина; відгомонам цього є персоніфікація, уособлення, символізація, олюднення в мові всього живого і неживого; для давньої людини це була не просто атмосфера, а релігійна правда (наприклад, анімістичний світогляд автора постає зі сторінок «Слова о полку Ігоревім»); відгомонам первісного світосприймання є традиційні епітети — *Бо́жий світ, бі́лий світ, близький світ, далі́кий (неблизкий) світ, грі́шний світ*, а також уявлення про *цей (се́й) світ* (див.) і той (*пото́йбічний) світ* (див.), пов'язані з життям і смертю; під світом людина часто розуміє оточення — суспільство, людей, серед яких вона живе, довкілля

близьке й далеке, тому каже: «Світ великий!» або «Світ великий, було б здоров'я!» (тобто жити й працювати скрізь можна, де живуть люди); маючи на увазі всесвіт, земну кулю, прокликають: «Щоб ти пішов круг світа!». Така *благодать, що й світа Божого не видать* (приказка); 2) час перед сходом сонця; світанок (звідси *благословлятися на світ, до самого благо світу, удбсвіта, займатися на світ, чи світ чи зоря, ні світ ні зоря*); саме це значення, пов'язане із світанковою порою, а отже зі сходом сонця, вкладене у вислови *Божє-світе!, Господи-світе* як вияви подиву, радості, обурення тощо, а також *світ моїх очей!, мій світе білий!* як пестливі звертання до дорогої людини; 3) (з великої літери) *див. Світовід* 1.

світёлка — невелика світлиця в старій селянській хаті. *Кругом все в хатах оглядав, світелки, сіни обходивши, Собі убори добирав* (І. Котляревський).

світілька (зменшено-пестливе — *світільочка*) — 1) у весільному обряді — дівчина, яка виконує ритуал тримання меча й свічки. — *Що весілля, доню моя? А де ж твоя нара? Де світилки з друженьками, Старости, бояре?* (Т. Шевченко); *Світлочко, повная розже, дивитися на тебе гоже* (А. Метлинський); 2) міфологічний образ українського фольклору; світло у вигляді трьох свічок, демонологічне світло, яке з'являлося восени і ходило вночі по полях, коли вже зберуть урожай; збігалося з часом «женіння свічки (комина)» на Семена, тому кажуть: «Коли зберуть хліб, то вогонь ходить по полях»; зустрічі з ним небезпечні, бо світилку

пов'язують з перевтіленою нечистою силою (чортом, страхом, блудом); *див. ще, комин* 3, *посвіт* 2, *свічка* 4.

світїло — небесне тіло, яке випромінює світло; народні обряди просякнуті залишками солярного (сонячного) світогляду наших предків і віруваннями в небесні світила; в народній уяві всі вони — одна родина: сонце — жінка, місяць — чоловік, молодий, а зорі — діти; про це співається в колядках; у сполученнях: *нічні світїла, світїла нощі* — зірки й планети; *світїло дня, денне світїло* — сонце; *світїло нощі, нічне світїло* — місяць.

Світла неділя *див. Великдень* 1.

Світлий тиждень *див. Великодній тиждень*.

Світлий четвѣр *див. Страсний понеділок*.

світлиця (зменшено-пестливі — *світліночка, світлічка, світліченька, світлонька, світлочка*) — чиста, світла, парадна кімната у хаті; велика хата (на протигагу гостині); кімната, де приймали гостей, збиралася вся родина, відбувалися сімейні урочистості, звідки проводжали рідних у далеку дорогу і в останню путь. *Дождидайся, мене, серденько моє, гей та до себе в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості* (А. Метлинський); *Та й сів сокіл на віконечку, та поглядає у світлиночку* (Б. Грінченко); *Біля границі не вітада будувать світлиці* (М. Номис).

Світло *див. Світовід*.

світова зоря (зіронька) *див. вечірня зоря*.

Світовé дере́во *див. дере́во* 2.

Світовід = Світ = Світло — 1) за дохристиянськими віруваннями — бог неба і світла (перев. у прибалтійських слов'ян); за космогонічними поглядами наших предків, первісна матерія, що утворила предметний світ на землі; образ дійшов до нас у вигляді кам'яного збручанського ідола; він подає цілу космогонію давніх українців: горішній шар — небо з небесними вищими богами, середній шар — земля, на якій люди ведуть ритуальний танець навкруги свого ідола, нижчий шар — підземне царство, пекло та його бог — *Чорнобѣг* (*див.*); шоправда, серед п'яти зображень богів встановити точно зображення Світовида важко; більш-менш точно встановлено зображення трьох божеств — *Берегїні* (*див. берегїня*) 2), *Рѣда* (*див. рїд*) 1) і *Чорнобѣга* (*див.*); 2) (з малої літери) тільки **світло = світ** — на протигагу *тѣмряві* (*див.*) уосібнення життя, тому в Біблії читаємо: «І життя було в Нім [Слові-Богові], а життя було Світлом людей»; також уосібнення знання, прозріння, пророцтва, тому в Біблії читаємо: «Світлом правдивим був Той [Бог-Син], Хто просвічував кожну людину, що приходить на світ»; отже, світло — символ Бога; Христос назвав себе *Світлом Світу*; світло символізує віру, бо віра має розганяти темряву навколо нас, вказуючи правдиву дорогу життя; про це й наказ Христа: «Так нехай сяє світло ваше перед людьми, щоб бачили ваші добрі діла»; у народних піснях світло — символ радості; звідси *освітїти* означає «звеселити»: «Ой зіронька зійшла, усе поле та й освітила, — Дівчина виїшла, козака звеселила»; світло також оберіг від нечистої сили, яка

його боїться; оскільки світло, як і сонце, що його дає, асоціюється передусім із життям, тому й проклинають: «Щоб ти ходив, поки світа та сонця!».

світѣч — стара назва великої свічки або смолоскипа; також стара назва свічника. — *Ходїмо, мамо, в піраміду, Засвітїмо світѣч* (Т. Шевченко); *З гуркотом упали мідні світѣчі. Свічки погасли* (З. Тулуб).

світський — не церковний, мирський, громадянський; протилежне духовний; також той, хто не має духовного сану.

свіча́ *див. свічка*.

свіча́до — 1) стара назва дзеркала; 2) старовинний підвісний свічник для багатьох свічок.

свічка = **свіча́** (зменшено-пестливі — *свічечка, свіченька*) — 1) паличка воску, лою, стеарином з гнотою усередині, яку здавна використовують для освітлення; єднає в собі символіку світла й вогню; за народними повір'ями, зорі — небесні свічки, для кожного по одній; коли людина помирає, його зоря-свічка гасне, коли живе грішним життям — тьмяніє; свічка супроводжує всі ритуальні дії людського життя; як символ життя запалена свічка присутня у весільному обряді; перед *хрестїнами* (*див.*) засвічували свічку, щоб не сталося якогось нещастя, по хрестинах, перед тим як лаги дитину матері, засвічували знову свічку, примовляючи: «Хай росте здорове та щасливе!» і чули у відповідь від матері: «Будьте й ви здорові!»; засвічену свічку уявляли символом душі людини — тому про людину, яка праведно живе, кажуть: «Його свічка ясно горить!»; свічка символізує

також молодість і зовнішню стать молодій людині; з цим можна пов'язати величальні колядки на зразок: «А в тій церковці три свічі ясних: перша свіча ясна — то Ганнуся красна і т. д.»; особливу роль відіграє свічка в поховальному обряді; коли помирає людина, має горіти свічка в її руках; вона освічує дорогу покійнику на той світ; тому кажуть про вмираючого: «Треба свічки та води, бо вже очі не туди», «Догоріла свічка до полочки»; у ритуальних обрядах свічка відігравала велику роль ще до християнства; як символ плідності запалена свічка використовується у весільних обрядах; не варто палити свічок біля джерел, бо це поганське поклоніння ідолам («Слово Іоанна Златоуста»); у «Землі» О. Кобилянської йдеться про смертну свічку, — треба пильнувати, щоб «не вмерти без свічки, не висповідавшись передом». *З нашого Захарка ні Богу свічка, ні чортів угарка* (М. Номис); *Кому видно, тому й свічки не треба* (І. Франко); *Палить свічку і Богу і чортів* (приказка); *Як пішла я на Страсті, то, Господь мене прости, сіла під тинком, понюхала свічку — пахне медком, так я й з їла* (приповідка); 2) **громнична свічка** *див.* Громничя; 3) *див.* **страсна свічка (свіча)**; 4) **весілля (женіння, свято) свічки** — старовинне веселе свято в ніч на Семенів день (колись новорічну ніч, яка передувала дню 1 вересня за ст. ст.), що відзначалося карнавалом вогнів на київських ярмарках (цей обряд відображено в драмі І. Кочерги «Свічине весілля»); відомою формою цього обряду є також *запалювання по́світу*, або *женіння комина*, що святкується в цей час на Поліссі (*див.* **комин**3, **посвіт**2);

5) тільки **свіча** — обрядодія на визначення Храмового свята, що було пов'язане з виготовленням і зберіганням громадської свічки як символу єдності громади і пошанування її покровителя-святого.

свло́к — балка, що підтримує стелю в будівлях (раніше — в сільських хатах); зведення сволока (від «сволачивание») було дуже урочистим моментом, бо без нього хата не господарна; підіймати його треба було легко й уважно, щоб ним не вдарити, бо тоді в господаря буде часто боліти голова; витягання сволока відзначалося як певна обрядодія — *сволоківщина*; відіграє велику роль у всіх святчених обрядах, що відбуваються в хаті, бо, за М. Грушевським, «поріг, що відмежовує житло родини від чужих, неприязних сил, і сволок, що держить над нею захист», — це символи родинного життя; тому на Страсті поспішають освятити сволок свяченою свічкою, на Святвечір кидають ложку куті до сволока і дивляться, скільки зерен на ньому залишається (судять тоді про майбутній урожай); на весіллі дружка на сволоці записує дарунки, які отримали молоді; має ритуальне значення — об нього злегка б'ють короваем на щастя, а також доторкають до нього дитину, щоб добре росла; випалюють або вистругують на сволоці також хреста (у Панаса Мирного: «Устругали того хреста, дали випити»). *Ой бацю я два стовпи, на тих стовпах сволок лежить; на сволоці шнурок висить* (пісня).

сво́як — 1) брат дружини, а також чоловік жінчиної сестри; сво́яком називають ще свата (*див.* **сват**2); жартують: «Сво́як: десята

вода на киселі»; «Ми з тобою сво́яки: твій дядько моїй Парасці двоюрідний Сидір»; «Ти мені сво́як: в твоєї баби запічок горів, а мій дід руки грів»; «Ти мені сво́як по рябій свині з поросятами»; 2) *сво́я*, близька людина. *Свій сво́яка вгадає здалека* (М. Номис).

Св'ятá веч'єра *див.* **Багáтий веч'єр**.

Св'ятá Земл'я — стародавня назва Палестини, де в Єрусалимі знаходиться Гріб Господній; місце паломництва вірників; першим, хто з наших земляків відвідав Єрусалим і залишив спогад про це, був Данило Паломник (XII ст.).

Св'ятá неділя *див.* **Велі́кдень**1, **Трійця**2.

Св'ятá Пáсха *див.* **Велі́кдень**1.

Св'ятá Софія *див.* **Софійський соб'ор**1.

Св'ятá Трійця *див.* **Трійця**1.

Св'ятвеч'єр = Святвеч'єр *див.* **Багáтий веч'єр**.

Св'ятé Письмó *див.* **Біблія**.

св'ятій — той, хто визначився своїм життям у любові до Бога й ближніх; Христос навчав активної любові, тобто такої, яку досягає той, «хто покладає душу за друзів своїх»; у народі деякі святі переосмислюються як легендарні постаті — Симон Зилот, Св'ятий Миколай, Ілля-пророк, Юрій, Петро, Павло, Варвара, Сава, Катерина, Параскева-П'ятниця; серед святих розрізняють богословів та духовних учителів (*див.* **отець**4), *апостолів (див.)*, євангелістів (це автори чотирьох Євангелій — Матвій, Марк, Лука та Іоанн), пророків як натхненних провісників Слова Божого і передбачників майбутнього (чотири пророчі книги Біблії нале-

жать великим пророкам Ісаїї, Ієремії, Іезекіїлю та Даниїлу, а дванадцять — малим пророкам Осії, Іоїлю, Амосу, Авдію, Іоні, Міхею, Науму, Аввакуму, Софонії, Аггею, Захарії та Малахії), сповідників як досконалих вірознавців, мучеників і новомучеників — страждальників за віру Христову, великомучеників, які постраждали за віру Христову, віддавши за неї своє життя (Федір Стратилат, Георгій Побідоносець, Ірина, Іоанн Сочавський, Пантелеймон, Димитрій Солунський, Параскева, Варвара та ін.), преподобних і преподобномучеників (святих ченців), праведних (святих мирян), благовірних, тобто святих князів, царів, єпископів, а також рівноапостольних, тобто прирівняних до апостолів (Марія Магдаліна, Константин Великий, княгиня Ольга, князь Володимир та ін.), блаженних (юродивих та потаємних святих), страстотерпців (усіх християнських мучеників), святих і святих і священномучеників; святими для народу стали й деякі календарні дні — неділя, Різдво, Великдень та ін.; у ваві народу святі виступають передусім слугами Божими: «Через слуг до пана, через святих до Бога», «Через святих до Бога, а через людей до цісаря»; визнається, що святі не бездоганні, бо й «св'ятий сім раз на день грішиться», «і між святими буває часом суперечка (рай і пекло)», «і св'ятий на святого в небі скривиться»; святих народ наближає до себе, свого буття, наприклад говорячи про святих Павла і Петра, один з яких «волоньки гонить», а другий «волоньки водить»; українізація святих і самого Христа відбилася в образотворчому мистецтві.

Святий Дух *див. дух*4.

святілище = святиня — 1) Божий храм; 2) тільки святиня — місце, предмет релігійного походження, що є культовим.

святитель — 1) високе найменування ієрея, архієрея; 2) той, хто провів своє життя в служінні Богу й після смерті визнаний Небесами заступником вірників.

святі місця — місця, які користуються особливою пошаною вірників і куди ходять на прощу; здавна такими місцями в Україні є Києво-Печерська та Почаївська лаври.

святі отці [церкви] *див. отець*4.

святкі — 1) *див. Різдвяні святá*; 2) святкові дні (перев. Великодні; *див. ще Великдень*); 3) Зелені святкі *див. Зелені святá*.

св'ято (пестливе — *св'ятонько*) — 1) відзначуваний народним звичаєм або церквою день на честь якої-небудь події чи святого; християнські свята діляться на Господні, Богородичні й святих; серед них є рухомі (це Вхід Господа до Єрусалима, Пасха, Трійця, Вознесіння Господнє) і нерухомі, пов'язані з певною датою; нерухомих св'ят дев'ять: Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього, Введення в храм Пресвятої Богородиці, Різдво Христове, Хрещення Господнє, або Богоявлення, Стрітєння Господнє, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Преображення Господнє, Успіння Божої Матері (*див. ще відповідні статті цього словника*); крім того, кожний народ має ще національні свята. *У великі свята, от як на Різдво або на Пасху, стріляли* [з гармат]

(Панас Мирний); *Врочисте св'ятонько було (здається, було Миколая)* (С. Руданський); 2) Зелені святá (*див.*); 3) Храмове св'ято *див. храм*2; 4) Великодні святá *див. Великдень*; 5) *див. Різдвяні святá*; 6) св'ято свічки *див. свічка*4.

Св'ятого Власа день *див. Власа день*.

Св'ятого Духа день *див. Духів день*.

Св'ятого Кіонана день *див. Кіонана день*.

Св'ятого Палія день *див. Палікопа*.

Св'ятого Юрія день *див. Георгія Побідонісця день, Юрія [день]*1.

Св'ятої Ганни (Анни) день *див. Ганни день*.

св'ято свічки *див. свічка*4.

св'ятоянське зілля *див. звіробій*.

Св'ятці — церковна книга, в якій подано списки святих і церковних св'ят у календарному порядку. *Чернець Св'ятці розгортає, а на молодіць поглядає* (приказка).

св'ячена вода *див. водаб*.

св'ячене — те, над чим було здійснено обряд освячення; в народній практиці св'ячення сприймається як сильний магічний засіб від усіляких злих впливів; з цією метою св'ятили різне зілля, воду, паски, яйця, інші продукти.

«св'ячений» — гайдамацький ніж, який нібито св'ятив архієпископ Значко-Яворський; широкий, ручного виробу, звичайно з відламка коси, настромлений на грубу дерев'яну колодку; символіку таких ножів спостерігаємо в «Гайдамаках» Т. Шевченка.

св'ященик — у православній церкві — служитель культу, за са-

ном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель культу, який відправляє церковну службу; ієрей.

Св'ященна Історія — текст Біблії; предмет викладання, в основу якого покладено вивчення тексту Біблії.

Св'ященна книга — книжка релігійного змісту.

св'ященне д'єрево *див. д'єрево*4.

св'ященнослужитель — у православній церкві — служитель релігійного культу (св'ященик, єпископ); взагалі особа, що здійснює богослужіння.

св'ященство — таїнство, в якому єпископ передає обраному кандидату духовну владу і Божий наказ повнити таїнства і пасти отару Христову; також сан св'ященика, його служба; у збірному значенні — св'ященики, св'ященнослужителі.

сей світ *див. цей світ*.

с'єлезень *див. к'ачка*.

с'єлезінка — кровотворний орган хребетних тварин і людини; у деяких регіонах України було поширене гадання на нутрощах тварин, зокрема на свинячій с'єлезінці колії свиней передбачали погоду; *див. ще гадання*.

с'єлб (зменшено-пестливі — *с'єлечко, с'єльце, с'єльцє*) — населений пункт (звичайно великий порівняно, скажімо, з *хутором* — *див.*) неміського типу, мешканці якого займаються перев. обробіткою землі; сільська місцевість взагалі; мешканці таких поселень; Й.-Г. Коль у спогадах пише: «Перед мандрівником, що їде високим, голим і пустим степом, несподівано розкри-

вається дуже мальовничий та небуденний образ, коли в яру вириває українське село»; образ українського села неодноразово описує Т. Шевченко, як у поемі «Княжна»: «Село на нашій Україні — Неначе писанка, село. Зеленим гаєм поросло. Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво. А кругом Широколисті тополі. А там і ліс, і ліс, і поле, І сині гори за Дніпром. Сам Бог витає над селом»; старе село завжди асоціюється з річкою, ставком, вербами, садками, побіленими хатами під солом'яною стріхою, з вітряками (здаймо село Вербівку в повісті «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького); *див. ще п'бле*1. *Мов оазис, в чистім полі Село зеленіє* (Т. Шевченко); *Над ним [Черемошем] в святочному спокій Гріється мале село гуцульське* (І. Франко); *То гуляє козак Голота, погуляє, ні города, ні села не займає* (дума); *Через наше с'єльце везено д'єреце* (П. Чубинський).

Семєна = Симєона-Літопроводця (Ст'овпника) день — 1) за церковним календарем, народні назви свята на честь преподобного Симєона Ст'овпника, що відзначається 1/14 вересня; початок бабиного літа; оскільки до 1700 р. Новий рік починався 1 вересня, Семєна називали Літопроводцем (літа — пори року і літа — року); на Семєна гасили звичайний старий вогонь і запалювали живий шляхом тертя дерева об дерево (на Поліссі — запалювали посвіт); у ніч на Семєна колись св'яткували *весілля свічки*, або *св'ято свічки* (*див. свічка*4); у давні часи справляли *обстріжини* (*див.*) і садували княжичів на коні; гуляння закінчувалося на вулиці;

починалися вечорниці; завершувалися всі торговельні та господарські угоди; це був останній термін сплати державних податків; копають картоплю, збирають баштанні культури, готують соління; існують народні прикмети, — «на Семена ластівки ховаються у колодязь», «хто не посіє до Семена, в того життя буде злиденне»; меншає кількість горобців, — «чорт міряє їх міркою». *Семен літо проводжає, осінь зустрічає* (приказка); *Минулися гречані жнива, Семен натяг кожух на плечі* (Є. Гребінка). 2) *Семён* (зменшено-пестливі — *Семёночко, Семёнонько, Семёночко, Семёнчик, Семко, Сенько, Сёня, Сень, Сёньо*) — українізоване християнське чоловіче ім'я (від давньоєвр. Sim'on — «Бог чує»); у фольклорі виступає символом попихача («Семен муки, Семен дров, Семен туди, звідки знов»), невправності, недоладності («Сидить Семен під кручою, ловить раки онучею»), а також уживається для внутрішнього римування («Ой Семене, Семене, ходи, серце, до мене!», «Про мене, Семене»), часто іронічно чи з гумором («Сип, Семене, най ся меле», «Іж, Семене, хоч не солене», «Гуляй, Семене, я до тебе, ти до мене», «Не пойти за пенька, коли не маш Сенька» — аби за кого піти заміж). *Ой оре Семен, оре да на шлях поглядає, Чужі жінки обід несуть, моєї немає* (пісня); — *Семелючку, соколе мій! Чого ти невеселий став?* (Б. Грінченко).

семеряга див. семиряга.

Семик див. Русалчин великдень.

Семикове поле див. Ярло1.

семиряга = семеряга = семярага = сімряга (зменшено-пестливі — *семиряжка, семеряжка, семяражка,*

сімряжка) — домоткане грубе нефарбоване полотно; сірячина; також старовинний верхній селянський одяг із такого сукна; сіряк. *Жупан у тебе, звісно, драгий, Що семирягою назвать Годиться* (М. Рильський); *Своя семеряжка не важка* (М. Номис).

серафим (від араб. — «полу-м'яний, світлоносний, пекучий, благородний») — у християнській та іудейській міфології — ангел, що стоїть на найвищій сходинці небесної ієрархії, найближчий до престолу Божого; у пророка Ісаї читаємо: «Кругом Його стоять серафими, а кожен о шістьох крилах, двома закривав собі кожен лице, двома закривав ноги, а двома літав».

сердак = сердук див. сардак.

сердук — на Лівобережній Україні кінця XVII — початку XVIII ст. — козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана; військо сердуків з'явилося вперше при гетьмані П. Дорошенкові, потім перейшло до І. Самойловича; за І. Мазепи було 3 полки сердуків.

середá — 1) назва третього дня тижня (після неділі); день богині Лади, тому вважається жіночим; наймення своє день одержав, імовірно, від того, що був серединою робочого тижня, здавна п'ятиденного, бо субота, за Біблією, вважалася неробочим днем, як і неділя; пісний день, як і *п'ятниця* (див.); як пісний день середу вважали нещасливим днем: «Я в середу родилася — горе мені!»; «Люби мене в середу (цебто в день нещастя, суму), а в неділю, як приберуся, на тебе й не подивлюся»; з середою

пов'язані різні заборони — не можна мити й чесати голову, заплітати коси, кроїти одяг — все це на нещастя; та й узагалі будь-яке причепурювання для пісного дня не підходить; гріх також прости, садити що-небудь, позичати. *Добрі ви гості, та в середу трапилися!* (Ю. Яновський); *Кривиться, як середу на п'ятницю* (приказка); *Ще не біда, що без риби середа* (М. Номис); *Воно як трапиться: коли середу, а коли й п'ятниця* (приповідка); 2) **Права (Переplавна) середá див. Рахманський великдень; 3) Страсна (Велика) середá див. Страсний понеділок.**

Середньовіччя — історична епоха, що охоплює час від Римської рабовласницької держави (кінець V ст.) до середини XVII ст.

Середопістя = Середохрестя див. Хрестя.

серезжки — один із найдавніших видів жіночих вушних прикрас, який широко побутує і тепер; з ними пов'язано ряд повір'їв — знімають головний біль, загублення їх вважається ознакою нещастя. *Ой надіну я серезжки і добре намисто* (Т. Шевченко).

серп (зменшені — *сёртик, серпач, серпачок*) — сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін. при корені, що має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубреного ножа з короткою ручкою (пор. загалку: «Кривий, малий, все поле сходить»); у давнину був поширений у сільському побуті; асоціюється з важкою фізичною працею, тому кажуть: «Скажеш за серп — за серце — терп, скажеш за щип — за серце — тіп»; здавна образ серпа перенесено на зовнішній вигляд місяця-молодика або форму

його кінцевої фази (пор. також сполучення *серп місяця*). *Багатого і серп голить, а убогого і бритва не хоче* (прислів'я); *Милуй іде, хвалить мене, узав серпок та нажав сніпок* (пісня); *На вулиці рій веде, а на ниві серпом гуде* (приказка — про роботящу, товариську й веселу людину).

серпанок — старовинна прозора тканина (на Поліссі — лляна). *Серпанків вісім на намітки* (І. Котляревський).

сёрпень — восьмий місяць календарного року; третій місяць літа; здавна вважався вінцем року (адже тривалий час був його останнім місяцем); відповідальний час збирання врожаю, а також закінчення жнив, тому казали: «Один серпневий день рік годує»; напружений час хліборобської праці, — «сёрпень втоми не знає — все збирає, припасас...», «як у серпні дбаєм — так зимою маєм»; у цей місяць зазвичай справляють свято останнього снопа *обжїнки* (див.); з місяцем пов'язано багато народних прикмет, — «грозовий сёрпень — на довгу й теплу осінь», «якщо в серпні з'явиться жовте листя на деревах — на ранню осінь», «у серпні полетіли на південь журавлі — ранньою буде зима», «якщо в серпні багато павутиння — на довготривалу й гожу осінь»; народні назви місяця — *кївень* (від того, що тварини від надокучливих комах кивають головою), *хлібосіл, жнівївець, горбодник, спасївець, зорничник*; сёрпень нагадує людям, що літо «вибриком пробігло, немов нагадало: у зими великий рог». *У серпні спина мліє, а зерно гріє* (приказка); *У серпні хліборобу*

три роботи: косити, орати й сіяти (приказка).

сёрце (зменшено-пестливі — **сёрденько, сёрдечко, серденя, серденятко, серденятчко**) — 1) центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини — з лівого боку грудної порожнини); здавна символізує життя, бо коли перестає битися, життя кінчається; символізує почуття взагалі, бо коли людина лякається, гнівається, любить, радіє, вона відчуває, як серце б'ється, ніби з грудей вискочити хоче («Аж мені серце скаче з радості», — кажуть, коли тішаються з приємної новини; «Аж мені на серці легше збралося», — кажуть, коли щось складне благополучно розв'язалося; «Аж серце йому мало не скам'яніло», — кажуть про великий біль); про людину без почуттів кажуть: «Чоловік без серця!», «Кам'яне серце має»; але водночас кажуть: «Серце — не камінь», тобто воно здатне почувати; серце символізує любов: «Куди серце лежить, туди й око біжить»; **сёрцем, сёрденьком** називають кохану людину: «Не зви мене козаком, зви мене серденьком», «Скажи мені, серце, що маеш на мислі?»; символ горя, журби: «Серце крається» (від горя), «Вразив мене в саме серце» (завдав великого горя); символ гніву: «[Не] дай серцю волю — заведе в неволю», «Не той сильний, що камінь верне, а той, що серце в собі держить»; символ доброти, милосердя: про добру людину кажуть «сердечна людина», пор. ще: «Від серця до Бога — навпростець дорога», «Від серця до неба шляху не треба». **Злая година**

мене захопила, коло мого сердечка гніздечко звила» (П. Чубинський); 2) **сёрце-дівчина** див. **дівчина** 2.

сестра́ — 1) (зменшено-пестливі — **сестри́ця, сестри́чка, сестро́нька, сестри́ченька**) кожна з дочок стосовно інших дітей того самого батька або матері; ставлення в народі до сестри різне — як позитивне, так і негативне: «Сестра від братового добра в землю вросла», «Сестра з сестрою, як риба з водою», «Сестра сестрі заздрить в красоті», «Сестри рідні тоді, як усі вийдуть заміж». **А сестри! Сестри! Горе вам** (Т. Шевченко); **Та нема ні братика, ні сестриці-жалібниці** (Словник Грінченка); **Все сниться: сестро́нька маленька** (П. Грабовський); 2) **двоі́рідна сестра́ = сестра́ у пе́рших** — дочка рідних дядька або тітки; жартують: «Ваша Катерина нашій Орині двоюрідна Одарка», «Василь бабі — сестра в перших»; 3) **трою́рідна сестра́ = сестра́ у дру́гих** — дочка двоюрідних дядька або тітки; 4) **[Христо́ва] сестра́** — член жіночого релігійного братства; черниця.

сестрені́ця = сестрині́ця = сестри́ня — дочка сестри; племінниця.

сестри́нець = сестрині́ць — син сестри; племінник.

сестрині́ця = сестри́ня див. сестрені́ця.

сестри́чки див. пе́рестри́ч.

сива́ш = сиве́ць — кінь сивої масті. **Ой коні наші сиваші, чи були ви на наші?** (А. Метлинський); **Не першина сивцю війна** (М. Номис); **Та як жаль же мені сивця-воронця, благо копитця** (П. Чубинський).

сивина́ = сивизна́ — сиве волосся як ознака (а отже й символ) ста-

рості; з підстаркуватого чоловіка, що закохується в молоду дівчину, кепкують: «Сивина в бороду, а біс (чорт) у ребро»; як життєве спостереження інша приповідка: «Колі чоловік сивіє, то шаліє»; фразеологізм: **з сиві́зні (сивини) ві́ків (столі́ть)** — з дуже давніх часів, з давніх-давен. **Виринають з сивизни століть і проходять гордою ходою перед нашими воїнами славні прадіди — Байда Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, і Богдан, і славний Морозенко, і козаки Швачка та Голота — і кличуть до бою за Батьківщину** (О. Довженко).

сиву́ха — недостатньо очищена саморобна хлібна (або бурякова) горілка. **Пили на radoцax сивуху** (І. Котляревський).

Сим — один із стародавніх язичницьких богів слов'янського олімпу; назва, можливо, є частиною літописної назви **Симарг** (див.).

Симарг — у дохристиянських віруваннях — можливо, один із головних богів, оскільки Початковий літопис ставить його в один ряд із іншими богами київського (Володимирівого) олімпу, де стояли ідоли «Перуна і Хорса, Дажьбога і Стрибога, і Симаргла, і Мокошь»; підтвердженням цього є припущення, що Симарг є не хто інший, як Семиярил — «сім Ярил», бог літнього Сонця; дослідники вважають, що саме це божество зображено на капітелі Борисоглібського собору в Чернігові (XII ст.).

сі́мвол — 1) умовне позначення якогось предмета, поняття або явища; на створення символів впливає оточення; це уява особливо роду, але завжди конкретно взята з зовнішнього світу; у кож-

ного народу в символіці є свої особливості, що пояснюються передусім специфікою спілкування цього народу з довкіллям; щоб знати й розуміти історію й культурне життя того чи того народу, треба знати й розуміти його символи. **Хліб на рушнику як народний символ гостинності; Символ віри як стислий виклад догматів християнства; Національні символи; 2) художній образ, який умовно відбиває якунебудь думку, ідею, почуття тощо. Троянда як художній символ кохання; Сокіл, орел як фольклорні символи сили, мужності, краси, величі.**

Симеона-Літопроводця (Стівпника) день див. Семіна.

Симона Зилота = Симонове зело = Зільник — церковно-календарний день Святого Апостола Симона Зилота (10/23 травня); за народною традицією, день, коли жінки починають збирати цілоше зілля в лісах і луках; таке зілля допомагає від усяких хвороб як людини, так і тварини, хоч, вірили, «є зілля на всяку слабкість, тільки на смерть нема»; копають до схід сонця, поки роса не впаде на зілля; див. ще **зілля** 1.

син — 1) (зменшено-пестливі — **синок, синко, сінонько, синочок, синчикок**) особа чоловічої статі стосовно своїх батьків; про розумного сина народ каже: «Син батька розумніший — радість, а брат брата — зависть», а про дурного, злого, ледачого з гіркою зауважує: «Від поганого сина батько сивіє», «Дурному синові і батьківське багатство не в поміч», «Злому синові не в честь наука», «Ледащо син — батьків гріх»; тому й кажуть: «Вчи на добре сина, то не буде пса»; син у родині, за народними уяв-

леннями, — більш бажана дитина, ніж донька (казали: «Як син родиться, то й кутки смутяться», «Син родиться на господарство, а донька на злидні»); баба-сповитуха називала сина богданом, а доньку — зневажливо перепоем; у всіх народів син — продовжувач батьківського роду, а донька, відходячи в чужу родину, підтримувала чужу, а не свою рідню; після одруження синову родину намагалися відділити, збудувавши їй хату; благословляли: «На тобі хліб-сіль на нове господарство. Дай Боже, щоб і в тебе було стільки хліба, як у нас у гурті. Роби, небоже, й Бог допоможе» або: «Дай Боже, щоб ваша хата була на все здорова та багата. Щоб ви хліб-сіль мали і людям давали, і батька-матір щоб не забували»; становище меншого сина було дещо іншим, він довше був під батьковою опікою («Менший син найкращий, його найжалче»); він до кінця життя працює на родину, годують й ховає батьків; батьківський двір діставався йому в спадщину. *Син своїй матері до ніг уклонився* (пісня); *Один син — не син, два сини — півсина, три сини — ото тільки син* (прислів'я); *Кохалася мати сином, як квіткою в гаї* (Т. Шевченко); *Один синчикок, як одинчикок* (П. Чубинський); 2) **Божий Син** = **Син Божий** (Людській) = **Бог-Син** *див.* **Бог**4, **Христос Ісус**; 3) **блудний син** — за євангельською притчею, людина, яка після довгих блукань і розпусного життя з каяттям, убога, голодна і хвора, повертається на батьківщину, до своєї родини; батько радісно зустрічає сина, наказуючи заколоти йому відгодоване теля (про це картина Рембрандта «Повернення блудного сина» і серія гравюр Т. Шевчен-

ка); 4) людина чоловічої статі щодо свого духівника або особи духовного сану; 5) **хрещений син** *див.* **хрещеник**.

синиця (зменшене — **синичка**; **синичка** — пташа синиці) — маленька співуча птаха з різнобарвним оперенням ряду горобцеподібних; через те й кажуть: «Синиця — горобцю сестриця»; вісниця добра; через веселий норов приладжували годівницю до вікна і запитували пташку про майбутнє; відоме прислів'я «Краще синиця в жмені, ніж журавель в небі», символізуючи хоч мале, але добро, є образним порівнянням двох бажаних речей, цілей, з яких друга важливіша, але майже недоступна, а перша доступна, але меншовагартісна; вживається й на означення вибору різних життєвих ситуацій, а також при одруженні, як у «Наталці Полтавці» І. Котляревського; про безплідну хвальбу кажуть: «Синиця море запалила»; про маленький розмір пташки іронізують: «Синиця — не птиця», «Синицю і на сани поклади, то синиця синицею»; у піснях символізує молодлицю або молоду: «Ой у полі конопелька. На конопельці золота ряска. Там синиця походила Та росичку потрусилася, До золотничка поносила: — Іскуй мені перстеньочок»; з поведінкою птахи пов'язані народні прикмети, — «починає співати синиця — весна надходить», «синиця пишить — зиму віщить»; за прикметою, як «синиця б'ється зимою у вікно, то чоловік десь гине у дорозі в снігах». *Синиця шкоду робить, а журавель попадається* (прислів'я).

сінній — колір, що в українському народному світосприйманні зливається з символікою *блакит-*

ної (*див.*) барви; в українській іконографії одяг Богородиці часто синій; у Ю. Клена читаємо: «І під обрієм грізних років Голубіє, мов спогад про Тебе, Синя плахта лісів, Синій пояс Твій стрічкою в'ється»; у народних піснях сине вино подається на противагу зеленому, що символізує радість, веселощі («Зелене вино на погішення»), означає журбу: «Твоє ми вино синьо зацвіло, Синьо зацвіло, мало вродило»; у «Слові о полку Ігоревім» після поразки українського війська «черпали мені сине вино з трудом змішане».

синьоголів *див.* **перекотиполе**.

сир — харчовий продукт, який одержують з молока при його сквашуванні й відокремленні сироватки; використовується як начинка до традиційних українських вареників, пор. у С. Руданського: «Ото, тату, маєм воду, — каже циганчук. — А якби нам іше сиру та муки до рук, наварили б вареників»; ознака заможного життя, звідки — *жити* (*купатися, плавати*), як *сир у м'ясі*, тобто добре жити; в Україні дуже поширене вірування, що, зберігши під язиком сир від Пущення, можна було побачити на Великодній службі всіх відьом; коровай на весіллі посипали сиром або під коровай клали тридев'ять вареників із сиром, можливо, тому у весільній пісні зять порівнюється з сиром: «Ой, сиру, ж мій, сиру, да білий ти мій сиру; Ой, зятю ж мій, зятю, да милий же ти сиру».

сирдак *див.* **сардак**.

сирівець = **сирівець** — напій, приготовлений із залитих кип'ятком і настояних протягом певного часу житніх сухарів; хлібний квас;

з сирівцю робили холодний борщ, який теж так само називали, пор. у Т. Шевченка: «Ой пий сировець та криши петрушку». *І кубками пили слив'янку, мед, пиво, бражку, сирівець* (І. Котляревський); *Сировець зацвів у діжці* (Грицько Григоренко).

сирітки *див.* **брат-і-сестра**.

сирітська дбля *див.* **Спáсова борода**.

Сірна неділя *див.* **неділя**4, **Сиропуст**2.

Сірний тиждень *див.* **Мáсниця**, **неділя**4.

сирівець *див.* **сирівець**.

сироїжка (зменшено-пестливе — **сироїжечка**) — їстівний гриб з опуклою, крихкою, пластичною, яскраво забарвленою червоножовтою шапінкою на тонкій ніжці; має білий або жовтавий сік; можна споживати в сирому вигляді; у приповідці: «Свидий, хороший, як сироїжка». *Сидить рищик при сосниці, сироїжка при дубині* (пісня); *Ой лотув обруч біля діжечки, Дівчата мої, сироїжечки!* (пісня).

Сиропу́сна неділя *див.* **неділя**4, **Сиропуст**2.

Сиропу́сний тиждень *див.* **Мáсниця**, **неділя**4.

Сиропуст — 1) певний час, день, у які, за законами православної церкви, дозволяється вживання молочної їжі; 2) останній день *Мáсниці* (*див.*), неділя перед Великим постом, яка ще називається *Сиропу́сною*, *Сірною*, *Прощеною*, *Прощальною*, *Дарною*; *див.* **неділя**4.

сиротá = **сиротина** = **сироті́к** — 1) (зменшено-пестливі — *сирітка*, *сирітонька*, *сироті́нка*, *сироті́-*

нонька, сиротіночка, сиротя, сиротятко, сиротяточко) дитина й підліток, що втратили батька й матір або одного з них; особливо нещаслива дитина, коли залишається без матері («Без батька півсирота, а без матері і вся сирота»); народ уболіває за сиротою, оплакує сирітську долю («Бог сиріт любить, та щастя не дає», «Сирота — як камінь на роздоріжжі», «Сиротою жити — сльози лити»). *Сирота Ярема, сирота убогий: Ні сестри, ні брата, нікого нема* (Т. Шевченко); *Щось не спиться серед ночі Сиротиньонці* (П. Грабовський); *Нема спину вдовиному сину, що звів з ума дівку сиротину* (А. Метлинський); *Бідних сиротят без хліба оставили* (дума); *Ой, ну, люлі, малес дитятко, Зостаєшся, миле, В світі сиротятко!* (пісня).

ситá = **сити́ця** — мед, розведений водою, або медовий відвар на воді; здавна використовуються як традиційний безалкогольний напій. *Будеш його годувати цукром головою, будеш його шанувати від меду ситою* (П. Чубинський); *Чим дитину годувать?... Чи кутицею із ситицею?* (А. Метлинський); *Ти дай сити їй [бджілці] по весні, А вже вона тобі оддаче* (Я. Шоголев).

сі́то (зменшено-пестливі — **сі́тце, сі́тко, сі́течко**) — натягнена на обруч сітка, через яку просівають борошно та інші сипкі речовини або проціджують шо-небудь. *Коробом сонце — ситом дощ* (М. Номис); *Не всім однако дано: одному ситце, другому решітце* (прислів'я); *Нове ситечко на кілочку, а як пристаріється — садять квочку* (приказка).

сич (зменшено-пестливе — **сі́чик**) — хижий нічний птах бурого

кольору родини совиних; зловісна птиця; віщує лихо, навіть смерть, пор. у Т. Шевченка: «Сичі вночі недобре віщують на коморі»; пов'язано це з тим, що живе птах у похмурих місцях, в дуплах старих дерев, серед руїн, видає зловіщий хрипкий голос-стогін («Дідона лякалася цього зловішого крику»); його активне життя пов'язане з нічною темною порою, як і всіх зловіщих сил; нібито колись був співучою птахою, але був присутній при смерті Христа і відтоді зненавидів денне світло, а його дзвінкий голос застряг у горлі й перетворився на стогін; з поведінкою птаха пов'язані народні прикмети, — «коли сич кричить, то когось викричить з хати», «сич хазяїна виживає»; також зміни погоди, — «сичі вночі кричать на дощ». *Тю, з дупла того дуба сич вилетів* (М. Номис); *Сичі в гаю перекликались* (Т. Шевченко); *Дивиться, як сич на сову* (прислів'я); *А Микита, Неначе сич, у сирій свити Перед очима вже стоїть* (Т. Шевченко); *І круглоокий сичик на шпиль їм посилає безнадійні чари* (М. Рильський).

сі́верко — холодний, пронизливий вітер. *Лютий сіверко повіяв, Вітер неласкавий* (Л. Первомайський).

сіди-косá — вік, коли починає сивіти волосся (здебільшого про жінок). *Сидитимеш до сіди-коси* (М. Номис — засидишся в дівках).

сі́дло (зменшено-пестливі — **сі́дєлко, сі́дєльце, сі́дєлечко**) — упряж для їзди верхи — сидіння для вершника, яке прикріплюють на спині коня; на території України з археологічних знахідок відомі з IV—III ст. до н. е., хоч і раніші

племена мали б їх уживати, бо активно використовували коней. *Кінь знає, як му сідло долігає* (М. Номис); *Найстарша сестра, бодай не зрєсла, сидельце сховала* (пісня); *Тілько й слави козацької — Сіделечко вкрити* (Т. Шевченко).

сі́ль — біла речовина з гострим характерним смаком, що є кристалами хлористого натрію і вживається як приправа до страв, для консервування тощо; здавна у великій пошані (ще з Чорноморсько-Дунайської доби); символізує життєві випробування («Немає долі без солі»), випробування на вірність і дружбу («Бочку солі з'їси, заким чоловіка пізнаєш»); часто вживається при ритуальних обрядах, бо «сі́ль — свята річ» (завжди поряд з хлібом); благословляють *хлібом-сі́ллю* (див. **хліб2**) засватаних, а потім пошлюблених, нову синову хату (див. **син1**); кладуть хліб-сі́ль на стіл у Святвечір; зустрічають хлібом-сі́ллю на ознаку великої пошани; у побуті дякують за хліб, за сі́ль; просять призволитися хлібом-сі́ллю; хліб та дрібок солі — часто основна їжа хлібороба, тому уособнюють їжу взагалі, звідси вітаються, кажучи: «Хліб та сі́ль!»; цураючись дому, близьких, відмовляються тим самим від хліба й солі, і, навпаки, зближуючись з ким-небудь, розділяють з ним хліб і сі́ль; хліб-сі́ль завжди були продуктами нелегкої праці, тому й кажуть: «Знаю, почім хліб і сі́ль»; сі́ль поважали ще й тому, що вона нібито охороняє од чарів; новонародженому кладуть у постіль сі́ль «від уроків»; охоронною є формула: «Сі́ль тобі в очі на чотири ночі!»; великодня посвячена сі́ль дуже допомагає худобі, тому таку сі́ль під-

мішують до корму; цілющу силу має також *четвергова сі́ль* (див. **Страсний понеділок**); існує повір'я, і не лише в нашому народі: «Сі́ль розсипати — сваритися з кимось (плакати через якусь невдачу)»; ознакою давнього жертвоприношення є звичай: «Щоб вогонь довше тримався, сиплють у нього сі́ль»; гостра на смак, означає гостроту дотепу, що може бути й «пересоленим»; еліту народу (апостолів) Христос назвав сі́ллю землі. *Без солі без хліба худая бесіда* (приповідка); *Без солі не смачно, без хліба не ситно* (приказка); *Мені тепер не до солі, коли грають на басолі* (слова чумака напідпитку, якому сказали, що надворі дощ і його сі́ль може намочити).

сі́льський стáроста див. **стáроста3**.

сі́м — назва числа 7 та його цифрового позначення із 7 одиниць; символічне святе число, Божественне число Всесвіту, що відіграє велику роль у народній і релігійній символіці народів усього світу: сі́м кольорів райдуги, сі́м днів тижня, сі́м днів посту, сьомий день після створення світу — день відпочинку, сі́м променів Сонця, сі́м братів-вітрів, семикратне повторення заклинання, сі́м Сонць — Семиярילו, сі́м зірок Великої Ведмедиці, родовід до сьомого коліна, дитина до семи років — невинна душа, семикутна зірка кругом німба на іконах Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа, сі́м тайнств, у яких проявляється божественна благодать Церкви Христової; значення числа сі́м у світосприйманні нашого народу пізнішого походження, ніж, скажімо, числа дев'ять чи тридев'ять; фігурує у приповідках і фразеологізмах: «У нього сі́м

п'ятниця на тиждні» — про людину несталых переконань; «Сьома вода на киселі» — про людину на найдальшому шаблі спорідненості; у народних весільних піснях співають, що воду для святого короваю взято з семи криниць, борошно принесено в семи міхах, змелено його з пшениці, що виросла на семи полях, до короваю докладено сім кіп яєць, що їх знесли сім білих кур, масло для короваю взято з семи кадовбів, а збито його з молока від семи корів; інший варіант — борошно для короваю змелено на семи жорнах, і переховувано його сім літ, сіль для нього везли в семи возах, масло збито з семи макітер, які стояли в семи хатах; пор. вірування в те, що зозуля через сім років переминюється на яструба, що дитина семи років бачить домового, що бувають особливі багатирі-семилітки, а також мудрі дівчата-семилітки; у казках наймит дістає сім зерен, а герой по сім буханців хліба; чоловікові радять не вірити жінці 7 літ і 7 неділь; вважають у замовляннях, ніби пропасниць 77 і від них має бути 77 ліків; чудодійне значення мають сім вод, а є таке, що й «у семи водах не обмиєш»; «Усім по сім, а нам по вісім», — примовляють пияки до чарки; сім літ — замкнений цикл, кажуть: «Уже сім літ, як правди ніт» — звідси й чарівне сім разів повтору; «Сім раз мірай, а раз одрїж», «Сім раз сїдав і спочивав, аж поки таки знайшов», «Сім раз упаду, сім раз устану»; кажуть: «Є сім причин, а одна смерть»; число сім часто переходить в 70, 77, 700, пор. у Біблії: Петро питає Христа, скільки разів треба прощати образи, «до семи раз?», на що Христос відповідає: «Не кажу тобі — до семи раз, а до

сімдесят раз семи»; у грецькій легенді, пристосованій до української дійсності: «Вийде промінь сонця красного, освітить всю землю Святоруську — на Русі буде город Єрусалим (Київ) головний, а в тім городі церква соборная премудрості Божої (Софія) з 70 верхами (банями)»; пор. колядку: «Ой, підіте ви, ремісничейки, а зітніте ви кедрове дерево, збудуйте з него Святу Софію, Святу Софію в святім Києві, би на ній було сімдесят верхів, сімдесят верхів, сімдесят крижів, семеро дверей, а єдні підлоги»; народна приповідка твердить, що «чорт сімдесят пар постолів стоптав, поки їх докупи зібрав»; число сімсот уживається у весільних піснях на означення великого роду: «Не стій, вербо, розвивайся, розвий собі, вербо, сімсот квіток, сімсот квіток і чотири: всім боярам по квіточці, всім дружкам по квіточці»; тут верба — мати роду; матір'ю роду виступає також маківка: «Стоїть стріла серед двора, а в тій стрілі сімсот і дві» або «Під одним ковпаком сімсот козаків»; число символізує також громаду парубків і дівчат: «Дасть Бог урожай, як зелений гай. Як же ми його ой та й зіжнемо? Зберемо женців сімсот молодців і в'язальниць сімсот дівочок». *Коли б сім собак, то б од усіх сімох од'їась* (М. Номис); у сполученні: *баба сім миль з-за п'єкла* — дуже зла баба; *сім мішків гречаної вівни, сім мішків гречаного Гавріла* — багато зайвого, безглузлого; *сім п'ятниць на тїждень у кого* — хто-небудь дуже часто й легко змінює свої рішення, наміри, настрої і т. ін.; *як сім баб пошептало кому* — набагато краший (став хтось); *як сім г'ялок хто* —

дуже, надзвичайно (про чорний колір) *див. ще магiчні числа*.

сімейне вогнище *див. вогнище*.

сімейство *див. сім'я*.

сімряга *див. семиряга*.

сім'я (зменшене та іронічне — *сім'яйка*) = **сімейство** — група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом (*див. ще вогнище, родіна*). *Нащо кращий скарб, коли в сім'ї лад* (приказка); *Сім'я міцна — горе плаче* (приказка); *В болоті не без чорта — в сім'ї не без п'яниці* (М. Номис); *Тут ось біля хати — уся моя сім'я: бабуся, мама й тато, два братики та я* (Н. Забіла); *Голова сімейства — чоловік, а як піддася жінці, то не проси у Бога здоров'я* (приповідка).

сіни = **сінки** (зменшено-пестливі — *сінци, сінички*) — нежила частина селянських хат і невеликих міських будинків, що з'єднує жиле приміщення з ганком, рундуком або ділить хату, будинок на дві половини; звідси звичайно хід (драбина) на горище; у княжі часи сіни були передпокоюм, де стояв княжий престол, відбувалася княжа дума й приймали послів; у цьому розумінні сіни згадуються в літопису. *Хату обдирає та сіни лагодить* (прислів'я); *Коло сіней, коло хати ходить голуб сивий-волохатий* (А. Метлинський); *Не йди до ня, леінику, коли я не кажу, Бо я свої сіни замкну — соломною зв'язу* (коломийка).

сіно — скошена й висušена трава, що йде на корм худобі; сіном або соломною застеляли покуть під різдвяний сніп; символ добробуту; кидали за подорожнім з побажанням добра; про багача, що дозво-

ляв собі знущатися над бідним, казали: «Коли сіно в стозі, то й забув о Бозі». *Не хвалися травом, а хвалися сіном* (приказка); *Сіно чорне, так каша біла* (прислів'я); *Сіно до Юрка, а хліб до Ілька* (господарська порада берегти сіно до дня Святого Юрія, а хліб до дня Іллі-пророка).

сінож'ать = **сінож'аття** = **сінокіс** — косіння трави на сіно, а також час, період цього косіння; косовиця та місце, відведене для неї: як спільне поле діяльності й заробітку («На одній сінож'аті і віл пасеться, і бузько жаби ловить»); важлива пора в житті хлібороба, бо сіно заготовляли на зиму для худоби, пов'язуючи з ним зимове благополуччя для родини; казали: «Сіно чорне, та каша біла»; хвалили добре сіно: «Це таке сіно, що й попада, посолівши, у середу б'їла»; просили на пору сінокосу добру погоду: «Як сіно косять, то дощів не просять»; застерігали: «Роби сіно в погоду, бо зогніє в негоду», «Не в дощ, а в годину сіно гребуть». *Ой чия ж то сінож'ать да некошена?* (пісня); *Мав же я поле, мав же я сінож'аття* (пісня); *Липнева спека. Сінокіс. В якійсь дрімливій утомі, Злегка похитуючись, віз Пливе самотньо на Житомир* (М. Шеремет).

сіра кішка *див. кіт*².

сірко — собака сірої масті; вживається і як традиційна кличка собаки; фразеологізм: *у сірка очей позичати* — робити щось таке, чого треба соромитися; уживається щодо нахабних людей.

Сірко Іван (народився невідомо коли, с. Мерефа, тепер Харківщина — помер 1680) — кошовий отаман Запорозької Січі, учасник

народно-визвольної війни 1648—1654 рр.; за народними переказами, Сірко народився на світ уже з зубами, що було ознакою непере-січного розуму, а також того, що йому судилося все життя гризти ворогів, головню турків і татар; складна історична фігура своїми постійними переходами від одного політичного табору до іншого.

сірома = **сіромáха** — козацька біднота в Запорозькій Січі; голова; взагалі незалежна людина, бідняк; також бідолаха. *Спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома* (О. Стороженко); *Чи ж на горі, на біду сірома вродився* (П. Чубинський); *Попід тинню сіромаха і днює й ноує* (Т. Шевченко); *Та вкинули сіромаху в темну темницю* (пісня).

сіромáнець: **вовк-сіромáнець** — уживається як сталий епітет у народній творчості; *див. ще вовк*.

сіромаха *див. сірома*.

сіряк = **сірячина** — 1) (зменшено-пестливе — **сірячок**) старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна (звичайно у бідних людей); **кобеняк** (*див.*) із сірого сукна; символ незалежності, низького соціального стану, *див. у Т. Шевченка: «Сам — кріпак, неодукований сіряк». Ні холодно, ні душно: як на святках у сіряках* (М. Номис); *Прощайте тепер, нани, покидайте жулани, повагайте сіряки, бо не ваші мужики* (Б. Грінченко); 2) тільки **сірячина** (зменшено-пестливе — **сірячинка**) — блаженський, поношений сіряк, а також домоткане грубе нефарбоване сукно. *Сусідоньки в кармазині, а ти, мати, в сірячині* (М. Максимович); *Я постелю сірячину, а в голову*

кулачину (П. Чубинський); *Ліпше моя сірячина, як чужая сурдутина* (І. Франко); *Ходив же я в чумарочці, тепер в сірячинці* (Б. Грінченко); 3) тільки **сіряк** — про незалежну людину, бідняка, а також, неосвічену людину з низів (також зневажливо). *А то сірісінький сіряк тихо лютує* (Т. Шевченко); 4) **сірячкова шляхта** *див. шляхта*.

Січ — 1) = **Запорізька Січ** (*див.*); коли Січ було зруйновано й спалено, що подію оспівала народна дума: «Ой летить крячок та по той бочок. Де не взявся шуліка. А не буде в Січі місця Віднині й довіку». *Січ — мати, а Великий Луг (великий Дніпр) — батько* (Словник Грінченка); *Хто любить ніч, тому ворог Січ* (М. Номис); *І на Січі мудрий німець картопельку садить* (Т. Шевченко); 2) (з малої літери) окреме поселення, що входило до складу козацької організації в XVI—XVIII ст.; 3) (з малої літери) = **січа** — рукопашний поєдинок, бій із застосуванням холодної зброї (шаблі, списа тощо). *За містом січ кривава аж до вечора тривала* (І. Франко); *Перший кидається [Грицько] в січ, вже б'є й рубає так, що й світа перед собою не бачить* (В. Самійленко).

січєники — старовинна українська страва з посіченого м'яса, яке підсмажують, надаючи круглої або довгастої форми.

січень — назва першого місяця календарного року; народні назви — **сніжень**, **сніговик**, **льодовик**, **щипун**, **тріскун**; другий місяць зими; початком року місяць став з 1700 р. згідно з реформою Петра I; один з найхолодніших місяців у році, — «хоч і сонце блищить, зате й мороз тріщить», «січень снігом

січе, а мороз вогнем пече»; саме на цей місяць припадають водохресні морози; одну з версій походження назви дає Я. Головацький: «Січень, здається, від того так названий, що в той час звичайно сніги, інєї з вітром січуть, або борше від «січа» — вітки, суччя, котрі дають взимі маржині [худобі]...»; період новорічно-різдвяних свят, цілого ряду яскравих народних обрядів; місяць започатковував сподівання на новий добрий урожай, тому предки за допомогою обрядів, пісень, словесних побажань намагалися забезпечитися від злигоднів, недороду і казали: «Хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень на хліб рясний», бо «січень без снігу — літо без хліба»; існували прикмети, — «якщо дерева в січні часто покривалися інєєм — на щедрий урожай», «якщо січень мокрий та з відлигами — жди холодного літа», «якщо січень холодний — липень буде жаркий і грибів не жди до осені». *Січень січе та й морозить, Газда з лісу дрова возить* (приповідка); *Січень не мак січе, як у вуха пече* (приказка).

січовикі (*одн. ч. січовік*) — запорозькі козаки, мешканці Запорозької Січі. *Оселівся в них захожий січовик Мирон Гудзь* (Панас Мирний).

січові стрільці — 1) Українські січові стрільці (УСС — «усуси») — військові підрозділи, створені перш. з української студентської молоді 1914 р. австро-угорським урядом; входили до австро-угорської армії під час Першої світової війни; 2) створені наприкінці 1917 р. військові формування Центральної Ради й Директорії, яких В. Винниченко у своїй книзі «Відродження

нації» назвав «ядром» «справжнього руху революції».

сіяння — внесення зерна, насіння звичайно в оброблену землю, певним способом розтрушуючи, розсилаючи його; здавна в народі вважалося богоугодною дією, до якої не кожного в родині можна було допускати; зазвичай сіяв голова родини або найстарший син; тому, хто сіяв, примовляли: «Сій на Божу волю, на щасливу долю!»; сіяч від себе примовляв: «Не пшеницю сію, не капусту саджу, а полон (врожай), щоб мені Господь Бог зародив зо всіх чотирьох сторон»; звідси символіка сіяння доброго слова, доброї науки, як це бачимо в поезії Т. Шевченка «Орися ж ти, моя ниво...»; сіяння символізує початок справи, від якої чекають доброго результату: «Яке посієш, таке збереш» (тобто з доброї справи матимеш добрий пожиток, а з лихого — лихий); «Хто сіє вітер, вітром буде жити» (тобто хто багато говорить, не доробиться ні до чого доброго); у народних піснях сіяти — залицятися, викликати любов: «Ой, я жито не сіяла, само жито сходить, Я козака не чарувала, сам до мене ходить»; господарським правилом сіяння народ вважає: «Як посієш наволоком, то і вродить ненароком, а посієш густо, то вродить не пусто».

скакати соріку *див. соріка*.

скарб — 1) заховані в землі чи в іншому місці великі цінності — гроші, коштовності, самоцвіти, прикраси, зброя, цінні речі; скарби з'являлися в бурхливі часи історії, під час воєн, облоги міст та інших екстремальних подій; люди закопували цінності, а потім гинули, а закопані речі ставали скарба-

ми; знайдено багато скарбів часів переселення народів, княжих часів, періоду Козаччини (відомі скарби: Перещепинський, Чорної Могили, Кульобський, Чортотлицький та ін.); по всій Україні були поширені вірування в чарівні скарби (*див. скарбник*2); коли хто копає такий скарб, не можна нічого лихого казати, бо скарб розсердиться, не можна його хрестити, бо зникне; може приймати різні постаті — діда, що просить дівчину, щоб втерла йому ніс, та втирає, і він розсипається грішми; уособлення скарбів, за В. Гнатюком, — парубок, кінь, корова, білий баран, білий собака, гуска, гадюка, кобиляча голова, півень, свиня, шука в колодязі; **Генеральний скарб** *див. Військова скарбниця*.

скарбівниця = **скарбівня** *див. скарбниця*.

скарбник — 1) (від *скарбниця*) у Київській Русі та в старій Україні — той, хто відав скарбницею князя, монастиря і т. ін.; 2) (від *скарб*) у дохристиянських віруваннях — дух, охоронець скарбів, закопаних або захованих ким-небудь, пор. у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «А скарбу, як хто закопає, береже скарбник і не пропустить нікому зайняти»; в Олександра Олеся: «І тільки скарбник, наче звір, Без шелесту ступає, І глибше в землю, серед гір, Великий скарб ховає»; закопані скарби наділяли незвичайними, надприродними властивостями; вони, вірили, були чистими й нечистими; перші, які закопувалися за складних життєвих обставин, другі — від нечистої сили, закляті (про них казали, «що їх чорт присів»); на Гуцульщині до чистих зараховують скар-

би опришків; чисті скарби йдуть на користь, закляті приносять нещастя; закляті скарби описують українські письменники, зокрема Г. Квітка-Основ'яненко в оповіданні «От тобі й скарб»: «Один розказує, що ген там, у Маяцькій Засіші, які-то печери довгі та глибоко позавалювані бочками з грошами золотими, діжки з срібними рублями, казани з мідними п'ятаками, і що він против того скарбу знає замову і зараз усе може взяти»; пор. у М. Костомарова «Дитяча могила»: «— Чула я, — казала Кулина, — від старих людей, коли ще дівувала, що скарби не даються через гріхи наші. Можуть лише взяти його такі руки, котрі зроду не грішили»; «— Ну, жінко, тепер нечиста сила творитиме нам різні перешкоди, лякатиме несусвітними страхами, але ми боятися не повинні. Бо все це тільки мана. Коли нічого не злякаємось, то скарб здобудемо»; «— Скарб! — скрикнули водно обоє. І справді, трохи підкопавши, об'явили вони великого залізного казана».

скарбниця = **скарбівниця** = **скарбівня** — адміністративна установа Запорозької Січі, що відала коштами; також місце на Запорозькій Січі, де будували човни, байдаки, чайки, виготовляли зброю тощо; *див. ще Військова скарбниця*. *Чайку будували у військовій скарбниці на Січі 60 чоловік за 15 днів* (із журналу).

скатертина = **скатерка** = **скатерть** = **скат** = **скатірка** — виготовлений із тканини особливого гатунку або в'язаний виріб, яким покривають стіл (*див. ще обрус*); в українських казках часто згадується скатерть-самобранка; *див. також в «Енеїді»*

І. Котляревського: «Ось скатерть шльонська нешпетка, Її у Липську добули; Найбільша в тім вона прикметна — На стіл як тільки настели І загадай якої страви. То всякі зробляться potravи, Які на світі тільки єсть: Пивце, винце, медок, горілка, рушник, ніж, ложка і тарілка». *Стіл дубовий покривала біла скатертинка* (М. Макаровський); *Скатертинка дуже ненажерлива: хоч скільки годуй, а не нагодуєш* (приказка); *Накрила сина скатеркою* (П. Чубинський); *На столах скати все ляннії* (Я. Головацький).

сқвар — народна назва спеки. *Стар любить сқвар, а молод — холод* (М. Номис).

скін *див. смерть*.

скіпа *див. скіпка*.

скіпетр — оздоблена коштовним камінням та різьбленням палиця, що є символом, знаком царської влади; берло.

скіпка = **скіпа** (зменшене — *скіпочка*) — тонка тріска сухого дерева, яку використовували в давнину для освітлення; лучина; символізує худорлявість, виснаженість; про змарнілу жінку кажуть: «Висохла (така), як скіпочка». *Скіпочка засвітила* (Я. Головацький).

скіпщина — оренда землі, яку оплачують не грішми, а частиною свого врожаю, а також вид орендної плати за землю; раніше — хлібна данина на церкву (XV—XVI ст.).

скіфи (*ч. скіф, ж. скіф'янка*) — степові племена, що населяли південну частину сучасної України в I тис. до н. е. — на початку I тис. н. е.

скіфська баба *див. баба*12.

складчина — старовинна спільна

забава молоді з вечерею, музикою і танцями, на яку дівчата вносили продукти, а хлопці — гроші; на спільні кошти готували вечерю і купували випивку; така складчина збиралася, за одними джерелами, чотири рази на рік (на третій день Різдва, Великдень, перед Пилипівкою і Великим постом), а за іншими вісім: перша — на Кузьки-Дем'яна, друга — на Пилипа, третя — на Різдво, четверта — під Масницю на Всеїдному тижні, п'ята — на Масниці, шоста — на Великдень, сьома — на Вшестя (Вознесіння), а восьму робили на Зеленому тижні; і відомою є також складчина на *вечорницях* (*див.*).

сковорода — круглий плаский кухонний прилад для смаження м'яса, яєць, тушкування овочів тощо; форма кола робить сковороду в народній уяві охоронним предметом (*див. «Вій»* М. Гоголя); використовують предмет у замовляннях щодо стримування вогню і в магічному поборюванні оп'яніння. *Совайся, Ничиторе, по гарячій сковороді* (приказка); *Хоч на воді, аби на сковороді* (М. Номис).

скором = **скоромина** (пестливе — *скороминка*) = **скоромне** — м'ясна або молочна їжа, заборонена церковними правилами для вживання в пісні дні. *Скільки скорому, стільки й гріха* (І. Нечуй-Левицький); *Прощавай, скоромино, йди, пісничо* (Б. Грінченко); *Забажалось йому скоромини* (казка).

скоромовка — жанр усної народної творчості — жартівливий вислів, скомпонований із важких для швидкої вимови слів, наприклад: «Босий хлопць сіно косить, роса росить ноги босі»; «Був собі Карпо за Полукарпа, да переполукарпив-

ся на маленькі полукарпенята»; «Нашого пономаря ніхто не перепомарює»; «Пилип пиляв поліна, притупив пилку»; «Хитру сороку спіймала морока, а на сорок сорок — сорок морок».

скороспілка *див.* **первоцвіт** 1.

Скорпіон — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 24 жовтня — 21 листопада.

скотина *див.* **худоба**.

скрепці *див.* **скрипці**.

скресання = **скрес** (від **скресати**) — звільнення від криги (про річки, озера і т. ін.), а також ламання й початок руху (про лід), танення (про сніг); відбиває старовинне уявлення про вмирання й оживання (воскресіння) природи, як і людини; *див.* **ще воскресання**. **Скресла крига, пройшла** (Марко Вовчок); **Як сніг скресне, зараз сій** (прикмета); фразеологізм: **скресати на весну** — повертати на весну. **Сон-трава цвіте, скоро скресне на весну** (Словник Грінченка).

скриня (зменшено-пестливі — **скринька, скриньочка, скринечка**) = **сундук** — великий ящик з кришкою (віком) і замком для зберігання одягу, коштовних, пам'ятних предметів, сімейних реліквій і т. ін.; ознака достатку, тому й кажуть: «Як повна скриня, то й мила господиня (гадзиня)»; скриня була місцем для посагу і атрибутом весільного обряду, коли весільний поїзд віз придане в ній у дім молодого; ось як описано скриню в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу»: «Чимала скриня з прискриночком у ній — для грошей та коралів, для ниток і голк. Добра ще скриня на колішат-

ках, кована мережаним залізом зовні й гарно помальована всередині; по стінах — квітами, а на порепаному та полупаному віку скрині сяяла ціла картина». **Добра господиня, коли повна скриня** (М. Номис); **От Іван устає, скарб із скрині достає** (П. Грабовський); **Сім пар черевиків я стоптала, А осьмю пару в скринечку сховала** (П. Чубинський); **Весна красна, що ти нам принесла?** — **Коробочку з веретенцями, А скриньку з червінцями** (пісня); **Сховав у свинську [стару] скриню** (прислів'я — десь загубив або забув, де поклав).

скрипці = **скрепці** — масивні дерев'яні кайдани; у М. Драгоманова: «Возьміть Палія Семена та забийте в кайдани, а на руки скрипці. Та посадить Палія Семена у превеликій темниці». **Ой на руки кайдани, На ноги скрипці Та вкинули сіромаху в темную темницю** (пісня).

скрипка (зменшено-пестливе — **скрипочка**) — один із найпоширеніших смичкових музичних інструментів; завдяки своєму голосові в українському народі скрипка здобула велику популярність і ввійшла до складу народних інструментів (*див.* **музики**3); помітне місце займає в українській народній пісенній символіці; символізує дівчину або жінку, а грати на скрипці означає любити; згадаймо відому пісню: «Ой, за гаєм, гаєм...», де дівчина «найняла козаченька на скрипочку грати»; «скрипочка з василечка» (чи з барвіночка), а струни з руги (або м'яти) передають символічні значення: васильок чи барвінок — козак; руга-м'ята — дівчина, гра на такій скрипці — людський поговор, «сла-

ва», без якої не піде заміж дівка («Ой не піде дівка заміж без людської слави»), пор.: «А скрипочка з липочки, а струни з ліщини: Як заграє, зашебече, чути до дівчини. А скрипочка з липочки, а струни з барвінку: Як заграє, зашебече, чути на Українку»; далеко ж чути — не можна забути, тому скрипка символізує й рідну землю, дім, куди линуть її голоси, пор. пісню про новобранців, один з яких «на скрипочку грає. А скрипочка з василечка, а струни із руги: Як заграє в Тернополі, на всю Польщу чути»; щоб скрипка була голосна, робили її з ялини-громівки, аби в неї грім не вдарив.

слава (пестливі та іронічні — **славонык, славочка**) — 1) широка популярність, всенародна повага, шана як свідчення загального схвалення, визнання чийось заслуг, таланту, доблесті і т. ін.; кажуть: «За героєм слава біжить», «Про його слава на весь світ стала»; як про уособнення такої популярності кажуть: «Слава не поляже, а про себе розкаже»; у давні часи ідея слави лежала в основі української духовності; завдяки їй постало місто Переяслав на честь перемоги Володимира над печенігами (993 р.), а українського силача Яна Усмошвеца над печенізьким богатирем («зане переял славу отрок той»); з тих часів лунає дзвін струн співців, «свивал слави обаполи сего времени»; «Комони ржуг за Сулою, звенить слава в Києві», — пише літописець; у «Слові о полку Ігоревім» не можуть знайти спокою молодий князь Ігор Святославович з Буй-Туром Всеволодом: «Мужаймося самі, передною славу самі похи-

тим, а задною ся самі поділим»; і йде дружина степами, «іщучи собі чти, а князю слави»; за козацьких часів Граб'янка закликає: «Помнож, Боже, навіки козацьку славу і покори под нози врагов наших главу»; про безсмертя слави пише Т. Шевченко: «Все гине, Слава не поляже!». **Полягла Кишки Самійла голова... Слава не вмере, не поляже! Буде слава славна поміж козаками, поміж друзями, поміж рицарями** (пісня); **Якщо добре працювати-меш, честь і славу матимеш** (прислів'я); **Козацька слава** (доблесть); у сполученні: **славу учиніти** — віддати останні почесні поглегому в бою герою. **Високу могилу виспали, і пранірок у головах устромили, і премудрому лицареві славу учинили** (пісня); 2) репутація, а також слухи, погослос (перев. негативні); про людину з такою репутацією кажуть: «Набрався слави повні халяви», «Погана слава має крила», «Ганебної слави повні халяви»; у старому селі — доброю славою особливо дорожили, надто дівочою (казали: «На воротах слава не висить»); бідною було для батьків, коли про дочку ходила по селу недобра слава (як про Катерину з однойменної балади Т. Шевченка). **Далеко йде хороша слава, а худая ще дальше** (М. Номис); **Синиця славу розпустила, що хоче море заналить** (Л. Глібов); **Тим до неї не горнуся, що слави боюся** (П. Чубинський); **Добра слава** (добра репутація; кажуть: «Добра слава дорожча (ліпша) від багатства»); **Недобра (лиха, ганебна) слава** (погана репутація); **Слава-поговор** (погані слухи); фразеологізми: **набиратися слави** — ставати об'єктом глузування, насмішок; **славу чинити (сіяти)** — поширювати ганебні чутки

про когось; у *славу вводити* — ганьбити, компрометувати. *Сватай мене, козаченьку, та не вдовь у славу* (П. Чубинський); у *славі ходити* — ганьбити себе безчесною поведінкою. *Ой сама ж ти, дівчинонько, Та у славонці ходиш* (П. Чубинський); 3) традиційний вигук схвалення, визнання тощо, також бойовий поклик; ура. *Слава тобі, Гамалію, На весь світ великий...* (Т. Шевченко); *Слава! Слава!* — покотилось і лягло до ніг (П. Тичина); 4) *слава Бóгові (Бóгу)* див. *Бог!*; 5) *Слава тобі Гбсподи див. Господь, Бог!*; 6) — *Слава Ісусу!* — *Навіки слава!* — традиційна форма вітання і відповіді на нього; 7) (з великої літери) за дохристиянськими віруваннями — богиня воєнної перемоги та мисливської удачі; можливо, й *Велика Богиня* (див.), богиня життя.

славайсу = *слава Ісусу* — уживається як традиційна форма вітання; скорочена форма від *слава Ісусу*; див. *славаб*.

сластьон — пампушка з пшеничного борошна, смажена в олії, обсипана цукром або полита медом.

слив'овиця = *слив'янка* — сливова наливка або настоянка на спирті, горілці тощо. *І купками пили слив'янку* (І. Котляревський).

слина (зменшене — *слинка*) — рідина, що виділяється особливими залозами у ротовій порожнині людини та хребетних тварин, зволожує рот й сприяє змоченню та перетравленню їжі; здавна символізує плодючість й вважається чародійною, бо має очищувальну силу, як і дощ; дощ очищає небо, а слина очищає життєвий простір від усього злого (тому ворожити користуються нею як ритуальною);

див. ще *плов'ання*; оскільки виділення слини пов'язане з травленням, а отже й з відчуттям смаку, сама думка про смачне або й просто про їжу викликає появу в роті слини, звідси приповідки: «Аж йому слинка в рот набігає» — про людину, якій обіцяють щось смачне; «Нашому маляті лиш слину ковтати» — тобто залишатися з незадоволеними бажаннями; «Аж слинку ковтає» — про голодного, який жадібно дивиться, як їдять інші.

слід (зменшені — *слідок, слідочок, слідонько*) — знак, залишений на землі чи на чомусь іншому ногою людини чи лапою тварини; також узагалі залишений усякий знак; у народі була дуже поширеною ворожба по сліду; про це в народних піснях: «Я з-під тебе землю брала, до серця клала, тебе чарувала»; такі чари іноді набирали небезпечного характеру; вірили, що між слідом і людиною, що його залишила, існує зв'язок, тому проклинали: «Бодай їх слід запав!», що було рівнозначне побажання смерті; від ворожіння над слідами постає вірування, що через посередництво сліду можливе оборотництво, пор. казку про сиріт Івана та Марину, де Іван перекидається на барана, бо напився з баранячого сліду, або приповідку: «Ще будеш з волового сліду воду пити!», тобто працювати, як чорний віл (звідси й вислів у *чийсь сліді вступити*, тобто наслідувати когось); ще приповідка: «Будуть ще твоїми слідами дзвонове серце мазать» (коли хто пропадав безвісті, мазали землею з його слідів серце дзвоно в надії, що його гудіння через сліди дійде до людини); вірили, що

через слід людини можна вплинути на її дії й почуття, як у пісні: «Я того старого од роду не любила, по його слідочку каменем да покотила, ой, як тяжко-важко каменеві да котитися, а ще важче-тяжче старому да женитися... Я молодого полюбила, по його слідочку персником да покотила, ой, як легесенько персникові да котиться, а й ще легше, легше молодого жениться»; звідси й звичай охороняти сліди коханої людини, щоб їй ніхто не завдав ніякого лиха: «Ростить, ростить, огірочки, у широкі листочки, буду рвати, прикривати свого милого слідочки, щоб пташки не ходили, щоб слідочків не бродили, щоб мого миленького опріч мене не любили»; «Ой вирву я кленовий листочок та прикрию милої слідочок, щоб пташечки не ходили, щоб слідочка не збродили, мені, молодому, жалю не зробили»; сліди характерні для похоронних голосінь як символ пам'яті, спогаду: «Станьте, мамко, станьте та походять по своєму подвір'ячку, та наробить нам слідочків. Ми будемо ті слідочки збирати, будем васильками їх обтикати та по тих слідочках будемо, мамко, вас пізнавати»; «Не плач, моя матусенько, за мною, лишаю ті слідоньки у дворі; не забери свого добра з собою: дрібні слізоньки на столі»; пор. ще приповідки: «За ним і слід пропав», «За ним давно і сліди замело!» — і пам'ять про нього вже зникла; «Бодай твого сліду псами шукали та й найти не могли!» — побажання подітися геть, щоб і згадки не лишилися; «Пішов і сліди з собою забрав!» — зник безслідно; див. ще *виймання сліду*. *Не варт мені в слід вступати* (приповідка — не гідний ти мене); *В чо-*

ботах ходить, а босії сліди робить (М. Номис); *І сліду не осталося* (Т. Шевченко).

сліпий дощ див. дощ.

Слобідська Україна див. *Слобожанщина*.

слободá — поселення в Київській Русі та в Україні XI—XVIII ст., мешканці якого тимчасово (звичайно протягом 15 років) звільнялися від феодалних повинностей і податків; багато таких поселень постало на Правобережжі по Руні.

слободи — у старовину — пільги, привілеї, що надавалися на певний час тим, хто оселився на незаселених землях, а також такі землі.

Слобожанщина = *Слобідська Україна* — історико-географічна територія, що охоплює південний схід Сумської, Харківської, частину Луганської, Донецької областей України і частину Курської, Белгородської та Воронежської областей Російської Федерації; див. *Діке поле*.

сло́во — 1) (зменшено-пестливі — *слівце, словце, словечко, словечко, слівонько*) мовна одиниця як вираження поняття про ту чи ту реальну об'єктивну світ; також мова, мовлення або висловлення, фраза; споконвіку людина вірила в чудодійну силу слова (звідси поважання всіляких волхвів, ворожитів, гадалок і т. ін.); давня людина не відділяла слова від речі, і тому за словом, за назвою речі йшла й сама річ; віра в матеріалізацію слова збереглася й до сьогодні, бо саме на ній тримається віра в замовляння, побажання, прокляття (вимовити слово, що називає річ, рівнозначне її викликанню чи тво-

ренню); звідси табу на назви демонологічних істот; слово, вірили, лікує, приносить добро (звідси *благословення*); кажуть: «Добре слово дорожче багатства», «Добре слово не коштує нічого, а допоможе багатому»; слово, також знали, сильно шкодить, особливо сказане ворожитом; слова можуть наслати хворобу, а можуть і лікувати, отже, може збутиися погане й добре слово; відгомін віри у силу слова залишився у *вітаннях* (*див.*) і побажаннях (на зразок: «Щоб вашим дітям щастя на кожному пальці сиділо, щоб воно вам усім у ваші двері не вмішалось», «Щоб тебе добра година знала», «Щоб на той год діждати сону (зілля) топтати!»), у традиційних застільних тостах і примовках («на щастя, на здоров'я», «щоб наша доля нас не цуралась», «будьмо здорові»), у впевненості, що збудеться вчасно сказане слово («на здоров'я» кажуть, коли чхають; ще жартують: «— Апчхи! — На здоров'я! Шпичка в ніс і сім пар коліс!»); невчасно сказане слово, навпаки, може зашкодити, тому кажуть: «Скажи слово, а нещастя готово»; на вірі в силу слова засновані всі закляття; здійснює силу слова проповідує і церква, бо в Біблії сказано: «Воно [Слово] в Бога було на початку. І життя було в Нім»; тому *молитва* (*див.*) як звернення людини до Бога є *Божою мовою* (*див.* *мова*⁴), Боже слово; у Біблії слово ототожнюється і з Богом-Отцем, і з Богом-Сином; слово, втілене в Ісусі Христі, споконвіку йде від Бога-Отця, як слово народжується з думки; у Т. Шевченка читаємо: «Тоді вже сходила зоря Над Віфіліємом: правди слово, Святої правди і любові зоря всесвітня зійшла!». *На початку*

було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово (Біблія — про Бога-Отця); *Слово сталося тілом і перебувало між нами, повне благодаті та правди, і ми бачили славу Його [Бога-Сина], славу як Однородженого від Отця* (Біблія); *Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється — ожива, Як їх почує!.. Знає, од Бога І голос той, і ті слова Ідуть меж люди!* (Т. Шевченко); *Прошу тебе, милий, вірними словами* (А. Метлинський); *Сказав слово та й мовчи* (М. Номис); *Мачушине словце — що зимове сонце* (приказка); *Ні до любові, ні до розмови, ні до словечка, ні до ділечка* (Б. Грінченко); 2) (з великої літери) **Слово Бже** *див. Біблія*.

слов'яни = **слов'янство** (*одн. ч. слов'янин, ж. слов'янка*) — велика група споріднених мовою та культурою народів, що живуть у Східній і Центральній Європі та Азіатській частині Росії, утворюючи три народності: східнослов'янську (українці, росіяни, білоруси), західнослов'янську (поляки, чехи, словаки, лужичани), південнослов'янську (серби, болгари, хорвати, словенці, македонці).

службник — церковна книга, що містить тексти для богослужіння й докладний опис того, що мають робити священнослужителі при звершуванні ними щоденних церковних служб.

служитель (служник) церкви (культу) — особа духовного звання (у множині — духівництво).

сльози — безбарвна прозора солонувата рідина, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах (при подразненні, болі

або сильних душевних переживаннях і т. ін.); у народних повір'ях мають велику очищувальну й цілющу силу щодо людських гріхів; традиційні епітети — *гарячі, пекучі, ясні, дрібні, гіркі, криваві, кривні, горючі, палкі, палючі* підпорядковані споконвічному прояву людської натури гірко плакати (зокрема й над власними гріхами) — *звідси умиватися, обливатися, заливатися, захливатися, розливатися сльозами*; у колядках часто натрапляємо на Божу сльозу, з якої розливаються дунаї, де купається сам Господь: «Знайшли вони Бога у господаря: За столом сидить, головою склонив; Головку слонив, слізеньку вронив, А з тої слізки дунай розлився, А в тім дунаї Господь купався, Господь купався, з Петром змагався»; О. Потебня вважав, що образи святих, які плачуть, мають бути відрізнені від рик і морів, що постають із сліз, бо вразі на зразок «Плаче, як річка тече», «Сльоза моря не виповнить» традиційно народні; сльози символізують чистоту («чистий, як сльоза»); за віруваннями, сльози близьких людей не дають людині спокійно умерти. *Сльозами горя не загойш* (приказка); *Чужими сльозами добра не придбаєш* (приказка).

сльота — 1) хмарна, сира погода з дощем або мокрим снігом, з багатом на землі; також невинний дощ, мряка або мокрий сніг; 2) у переносному розумінні — набридлива, надокучлива людина (звідси традиційне порівняння *як сльота (сльотю)* — невідступно, надокучливо, набридливо).

смерд — у Давній Русі — вільний селянин-хлібороб, який входив у селянську общину і сплачував да-

нину князеві; мав зброю і входив до війська.

смерека (зменшено-пестливі — *смеречка = смерічка = смеречина* — 1) багаторічне вічнозелене хвойне дерево з конусоподібною кроною; ялина карпатська, звичайна; європейська піхта; вживається на будівництві, в столярській справі, для виробництва паперу, музичних інструментів; оскільки з неї роблять і труни, то дерево стало символом смерті: «Ей ви ся тепер на смереку дивите», тобто чекаєте смерті; у народній загадці смерека постає так: «Довгі лати, черлені манни, зелені діти». *Смереки гомонять високі* (Леся Українка); *Стоїть висока, рівна, ніби свічка, У гостроверхій шапочці смерічка* (Д. Павличко); 2) тільки **смерічка** — вид національного орнаменту.

смеркáč — уосібнення сутінок в замовляннях від ворогів: «Святий смеркаче, Божий замикачу! Замикаєш комори, обори, монастирі і костьоли, замкни моєму ворогові рот!».

смергельна (смертна) кара — згідно з законом — покарання за судженого смертю через повішення, розстріл, відсікання голови тощо; старе руське право ніколи не знало смергної кари; *див. ще помста*.

смерть (пестливі — *смертенька, смерточка*) = **скін** — припинення існування людини, тварини; протилежне життя; кончина; споконвіку людина глибоко вірила, що зі смертю вона не припиняє свого життя, а тільки переходить до іншого світу; померлий мав незвичайний, дуже сильний вплив на живих і робився охоронцем свого

роду; смерть наступає тоді, коли душа відлітає від тіла назавжди; але це тільки довгий сон (на зразок деяких тварин, що засинають на зиму); тому померлий — це тільки сплячий (усоплий); смерть, за повір'ями, страшний скелет з косою; у видінні святого Федора (X ст.): «І от прийшла смерть, рикаючи, як лев. Вигляд її був страшний: вона мала деяку подобу людську, але тіла зовсім не мала; а були самі тільки кості. При собі вона мала всякі знаряддя мук: мечі, стріли, списи, коси, серпи, залізні роги, пилки, сокири, рубанки й інші, нам невідомі, знаряддя»; образ смерті породив загальновідому приказку «блідий, як смерть»; зі смертю пов'язано багато повір'їв, — «якщо хворий повертається до стіни, він скоро помре», «шматки тіла чи одягу померлого зцілюють хвороби»; у Марка Вовчка: «Він кинувся до віконця — одсунув, кинувся до дверей — відчинив — це щоб душа легше вийшла з тіла при вмиранні»; в О. Кобилянської «Земля»: «Не можна ховати під ніч: переходити в другий світ треба при Божім світлі, вдень»; за повір'ями, — «умерлий в перших днях буде являтися», «умерлий не матиме на тому світі супокою, як за ним побиватися», «умерлий ходить і блукає по світі, коли без свічки прес-тається»; смерть неминуча, тому кажуть: «Круть-верть, таки буде смерть»; але народ радить: «Боятися смерті — на світі не жити», бо «життя — казка, а смерть — розв'язка»; уособлюється як невідворотність, що супроводжує людину: «Смерть дорогу знайде», «Смерть вістки не посилає», «Смерть йому в очі заглянула», «Смерть не вибачає нікому», «Смерть — немину-

щая дорога», «На смерть нема зілля», «Від смерті ані відхреститися, ані відмолитися», «Від смерті торгу нема»; у цьому народ вбачав вищу правду: «Тільки й правди на світі, що смерть, вона не знає, хто бідний, а хто багатий», «Смерть не питає, чий ти», «Смерть усіх порівняє»; тому смерть як неминучість не має бути страшною: «Не смерть страшна, а недуги», «Смерті не бійся, але гріхів»; в уяві народу смерть постає іноді морем («Смерть не горе, а велике море»), по якому можна плисти («Нехай мруть та нам дорогу труть, а ми сухарів насушимо та й за ними робишмо»); в кінці довгого шляху чекає спокій: «Тоді одпочинемо, як помремо» (тому небіжчиків звать *покійниками*); звідси й побажання: «Хай буде йому земля легка»; як фаталіст людина усвідомлює: «Кожному своя смерть буде», тому лише «видима смерть страшна», звідки й заклинання: «Не дай Боже наглої смерті!»; кажуть: «На людях і смерть не страшна», тому й закликають: «Не дай Боже смерті без людей!»; уособнення смерті характерне для замовлянь під час обрядів очищення (наприклад новорічних чи різдвяних), пор.: «Смерть з морозом танцювала та на море десь погнала. Пішла собі смерть у ліси, побіг за нею мороз лисий і сидить там у темній норі за водами у морі. Смерте, смерте, не вертайся, ти, морозе, не з'являйся. Сидить ви там, не вертайте, нас прожитку не збавляйте, най нам сонце дальше гріє, жито, ярець скоро зріє!»; *див. це Ббжа дорбга. Смерть мене постигає саму* (Марко Вовчок); *До скону їй служив без зради, без омани* (Леся Українка); *Ніхто не знає, де його смерть чекає* (І. Франко); *Яке*

життя, така й смерть (М. Номис).

смерч див. вихор.

сметана — кислі вершки молока; символ добробуту, заможності: «Як не було на сметані, то на сироватці вже не буде»; «Упав у гаразд, але муха в сметану». *Сметаною вареників не збавиш* (приказка); *Є і сметана, та не для тебе, пане* (приказка).

смірна — ароматична смола, яку використовують для окурювання, приготування запашних масел і т. ін.

смілка = смолка — трав'яниста рослина родини гвоздикових з яскраво-червоними квітками і з клейким угорі стеблом; віскарія звичайна (клейка); цвіте у травні-липні; використовується у народній медицині. *Уся зелена степова скатерть... була ніби заткана квітками: червоними купами смілки, синіми дзвониками, жовтими степовими тюльпанами* (І. Нечуй-Левицький); *П'яним духом дише деревій, озивається святим куревом смілка* (С. Васильченко); *Це була галлявина на Козачій горі, повна ромону, і васильків, і червоних смолок з клейкими стеблинами* (О. Донченко).

сміття — дрібні, перев. сухі покидьки; у переносному значенні символізує негативні сторони родинного, особистого життя, тому застерігають — того, що відбувається в сім'ї, ніхто з чужих не повинен знати: «Хату мети, але сміття на вулицю не неси», «Не носи сміття під чужу хату», «Вимети сміття перш зо своєї хати, а опісля заглядай у чужу»; існують повір'я, — не виносити сміття на двір про-

ти ночі, а сміття, що назбирається від Свят-вечора до Нового року, не можна взагалі виносити, щоб не винести з ним і доброї долі; сміття це палиться, бо дим його цілющий; цим димом окурюються дерева, щоб добре родили; взагалі сміття палять на горі як відгомін очищення землі вогнем; у смітті й на смітниках знаходять, за віруваннями, собі притулок нечиста сила, тому «хто ходить по смітниках, дістане курячу сліпоту»; з огляду на те, що в смітті може бути нечиста сила, в Чистий четвер відбувається обрядове замітання хати; у соціальному розумінні сміття — негідні елементи суспільства, як у Олександра Олеся: «Ну й веселі наші дні! Все важке сидить на дні, А на поверсі сміття Розмаковує життя». *Чи я в мужа не жона, чи не господина? Сім день хати не мела, сміття не носила* (пісня); *Кожний на своїм смітті пан* (приповідка).

смоктунчики див. медунка.

смола — темна в'язка живична речовина, що утворюється при переганні органічних речовин, зокрема при сухій перегінці дерева; вживають її для заливання щілин у бочках, човнах і кораблях, для дратви тощо; найпопулярнішою є чорна смола, звідки порівняння: «Чорний, як смола»; символізує ганьбу, зневагу, тому «нечесну» молоду підкурювали смолою: «Невеселе те весілля, де молоду підкурюють смолою»; атрибут пекла, тому грішникові кажуть: «Будеш ти в смолі кипіти», а лихій людині: «Нема на тебе смоли гарячої!»; чорт і змії розливаються смолою (перший від грому, другий від стріли); уживали смолу при паленні упирів; символ напасливої,

в'їдливої людини: «Чіпляється, як смола», «Не чоловік, а смола», «Пристав, як шевська смола до чобота»; смоляні руки — злюдійські руки. *Хіба я смола, щоб я лип кому до чобіт? От Соломія то це правдива смола: сніпом лізе тобі в вічі* (І. Нечуй-Левицький).

смілка див. смілка.

смолокіп — старовинний переносний світильник, звичайно у вигляді палиці з намотаним на кінці просмоленним клоччям, що використовуються для освітлення, підпалювання. *Спальня в замку Гостромисла. Ніч. При дверях два хлопці зі смолоскипами* (І. Франко).

сніг (зменшено-пестливі — *сніжок, сніжечок*) — атмосферні опади у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що стаюють собою, у свою чергу, скупчення таких кристалів; найголовніша його прикмета — колір («білий, як сніг»); як ознака настання зими («Сніг, завірюха, бо вже зима коло вуха») сніг, особливо велика його кількість, провіщає багатий урожай, тому кажуть: «Багато снігу — багато хліба»; зимовий період пов'язувався в свідомості з завмиранням природи, з холодами («Як сніг сіє, то й піч дубіє»), з надіями на тепло й оживання природи («Скільки сніг не лежатиме, а розтавати буде»); виступає також об'єктом традиційного порівняння («Сніг мов з рукава»); зі снігом пов'язаний цілий ряд народних прикмет, — «перший сніг за сорок днів до зими випадає», «перший великий сніг випадає вночі», «перший лапятий сніг — на негоду», «сніг лягає рівно — літо буде сухе, гребенями — вологе», «якщо весною сніг розтане від сонця, рік бу-

де врожайним, як від дощу — буде посуха»; оскільки сніг холодний, то в народній символіці пов'язується з холодом серця: «Припав сніжок на обліжок. Ще лежить торішній. Поможі мі, потужний Боже, Бо-м сирота вічний» або ще: «Упав сніжок на обліжок та взявся водицею (пройшла любов); Лучче було дівчиною, аніж молодичею (бо тоді ходили хлопці); Упав сніжок на обліжок, невже не розтане (нешчасливе заміжжя), Прибувайте, парубочки, як вечір настане. — А ми тоді прибували, як нас не лаяли, А тепер лаять стали, ходить перестали»; асоціюється сніг із сивиною: «Припав сніжок на наш обліжок», також із забуттям: «З кожним днем я все далі й далі, — білий сніг замітає сліди»; хоч частка добрих сподівань все-таки залишається: «Скільки сніг не лежатиме, а розтавати буде». *Зима без снігу — літо без хліба* (приказка); *По вулиці вітер віє та сніг замітає* (Т. Шевченко); *Сине море замерзає Льодком тонесеньким Та припадає Сніжком білесеньким* (пісня).

снігір див. снігур.

снігова баба див. баба ІЗ.

снігур = **снігір** — невеликий співучий птах родини в'юркових з червоним оперенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок; з поведінкою птаха пов'язані народні прикмети, — «снігур під вікнами цвірінькас — на відлигу», «пищить снігур — скоро зима буде».

Снігурка (пестливі — *Снігурочка, Снігуронька*; з великої літери) — казкова істота, уособлення снігу у вигляді молодої дівчини в гарному білому вбранні; персонаж новорічних і різдвяних свят.

сніп (зменшено-пестливі — *сніпчок, сніпчонок, снопок, сніпчик, сніпонько; сніп'я* — снопи) — зв'язаний оберемок зрізаних стебел (з колосками) хлібних злаків та інших культур; також кулик; ознака єдності, однотайності («Не зв'язаний сніп — солома»), продуктивності праці («Сніп до снопа — буде копа»); у «Слові о полку Ігоревім» виступає символом людини, що гине на полі бою: «На Нямизі снопи стелють головами, молотять ціпи харамежними, на тоді живот кладуть, віють душу от тіла»; про ритуальну роль снопа *див. дідух, Коляда І, обжинки. Жінки та дівчата снопи в язали* (Панас Мирний); *А в мене хата сніпками вишта* (А. Метлинський); *Милий їде, хвалить мене, Узв'язав серпок да назжав снопок* (пісня).

собака (зменшене — *собачка, цуцик*; також *күций*; збільшені — *собаціюга, собаціюра*; маля суки (собаки-самиці) — *собача, цуценя, щеня*; зменшено-пестливі — *собачятко, собаченя, собаченятко, цуценятко, щенятко*) = **пес** (зменшене — *песик*; збільшене — *псіще*) — 1) домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін.; з глибокої давнини став символом вірності (звідси — «вірний, як собака (пес)»); разом з тим є уособненням злості, жорстокості, недобррозичливості (звідси — «злий (лихий), як собака»), тому особливо небезпечними є скажені собаки (звідси — «боятися, як скаженого собаки (пса)»); небезпечно дражнити собак, коли їх згряя (звідси про злих людей — «дражнити (дратувати) собак»); гавкання (брехання) собак стало уособленням відповідної якості людини (звідси — *соба-*

читися, бреше, як собака або ще: *бійся не тогд собаки, що бреше, а тогд, що ластиться*); підступність злого й потайного пса втілюється у вислові «така вже вдача собача», що характеризує певну категорію людей (ще кажуть: «Понурий, як свиня, а потайний, як собака», «Ти ходиш у песій шкурі»); негативна символіка собаки досить розгалужена: розпуста, звідки дієслово *пособа́читися* (у С. Руданського: «А чортова невістка — сучка пособа́чилася»), обмовність («Пес бреше, а вітер носить»), «Вільно собаці й на Бога брехати»; разом з тим «хоч пес бреше на сонце, а сонце все світить», тому «не треба нам собак, і люди оббрешуть»), закланність («Пес на сніні лежить, сам не їсть і другому не дає», «Скорше псові з горла видереш, як йому з рук»); за повір'ями, — «коли сниться, що тебе пси кусають, будуть тебе люди обмовляти», «коли сниться чорний пес — на хворобу»; з псами пов'язана новорічна ворожба: дівчата виходять під Новий рік на вулицю — де і як загавкає собака, туди й заміж дівчина піде й відповідним чином складеться її подружнє життя (гавкає собака весело, невесело, хрипло, з виляском); найпоширеніші собачі клички *Сірко* та *Рябок* (часто узагальнені на означення «пес») стали основою для відтворення людської нещирості («Позичив у Сірка очей та й дивиться»), прислужництва («Як Рябка (Сірка) годують, то так Рябка (Сірко) і бреше (гавкає)»); собака — символ невибагливості: «Там і пес не витримав би»; собаче життя нужденне, злиденне, тому, проклинаючи, бажають собачого життя і собачої смерті; об'єкт традиційних порівнянь — «гоłodний, як

собака», «загоїться, як на собаці», «любити, як собака палицю (цибулю)», «потрібний, як собаці другий хвіст», «присохне, як на собаці», «загребти, як собаку»; також об'єкт прокльонів: «Хай тобі собаки губи лижуть!», «Хай тобі собаки марша грають!»; з поведінкою тварини пов'язані народні повір'я; виття собаки віщує щось лихе — нещастя, пожежу, голод, смерть і т. ін.; у О. Кобилянської: «Коли собака вис, а голову держить угору, то перед вовком, що десь його чує. А коли голова опущена до землі — то віщує смерть»; у Панаса Мирного: «Собаки шоночі вили — вмирущого чули»; виття собак віщує також яке-небудь нещастя, у В. Короленка: «Одної темної ночі завив собака, за ним другий... І зараз же почалася пожежа!»; народні прикмети, — «коли ночами виють собаки, то буде голод», «собака качається — вітер буде», «собака бреше — гість буде». *Битий собака не боїться палиці* (прислів'я); *Вивченого пса нічим не підкупиш* (прислів'я); *Не всі собаки кусають, що лають* (прислів'я); *Собаці собача смерть* (приказка); *Собака від хліба не втече* (П. Чубинський); *Пес бреше на місяць, а місяць світить* (приказка); *Мале щеня, а завзяте* (прислів'я); *Маленька собачка — повік щеня* (прислів'я); *Щуцк такий, що й панові до ночі мстить* (І. Франко); *Біг псище через мостище і через овсище, задрив хвостиче, заросився, замочився, вибіг на дорогу, обтрусився, і, здається, не було вади ні псу, ні овсу!* (скоромовка); 2) різновид узору в народній вишивці.

собача рбжа див. рбжа2.

собо́ль (собо́лиця — самка собо-

ля; *собо́ля* — маля соболя) — 1) велика хижа тварина родини кунцевих із темно-коричневим або темно-бурым шовковистим пухнастим хутром; також хутро цієї тварини і виріб з цього хутра; водився колись в Україні; за княжих часів соболями половці брали дань (див. «Слово о полку Ігоревім»); у весільних піснях соболь — молодий, а кунця — молода. *Бувало, і соболя бив, і кунцю* (І. Нехода); *Візьми шубу з оксамиту, соболями підшиту* (Словник Грінченка); 2) традиційне ласкаве називання чоловіка або жінки (перев. при звертанні), характерне для народних пісень: «Не вийду, козаче, не вийду, собою; Не буду стояли під вечір з тобою». — *Козаченьку, мій собою!* *Візьми мене із собою* (П. Чубинський); *Кохай, кохай молодичю, гарну соболицю* (П. Чубинський).

собо́р — 1) зібрання, з'їзд представників духовенства християнської церкви; поділяються на вселенські, національні та провінційні; вселенських православних церков визнають лише 7; першим національним собором київської митрополії був Володимирський собор 1274 р.; 2) = **собо́рна церква** — головна або велика церква міста; головна церква в монастирі. *Золотоверхі собори в Києві* (І. Нечуй-Левицький); 3) **Собо́р архангела Гавриїла** див. Гавриїл2.

собо́рування — церковний обряд помазання елеєм тіла тяжкохворого або вмираючого.

собо́рянин — священнослужитель соборної церкви.

сова́ (зменшено-пестливі — *со́вонька, со́вочка; совеня́* — маля сови; зменшено-пестливі — *сове-*

ня́тко, сов'я́тко) — хижий нічний птах з великою круглою головою, великими очима й коротким гачкуватим дзьобом; споконвіку птаха вважають провісником біди, небезпеки, наприклад у Б. Харчука «Волинь»: «Не на добре сова кричить, — видно, біду накликає»; тому й кажуть: «Сова не принесе добра», навіть для природи, — «сова кричить — холод накликає»; птах виступає об'єктом негативних характеристик: «Не пара сова до сокола», «Не бачить сова, яка сама», «Не уродить сова сокола, а кобила вола», «Сова хоч під небо злетить, то все сова»; про диявольську природу сови свідчить приповідка: «Сова не родить сокола, а такого ж чорта, як сама»; як найпоганіший птах сова символізує негарних людей, тому кажуть про погану жінку: «Знає сова, що красна сама», про поганих дітей, якими батьки вихваляються: «І сова казала, що її діти найкращі»; у весільній пісні про молоду, яку «умикнули» з чужого роду і яка виявляла удаваний поганий настрій, співали: «Прилетіла сова, сіла собі на покуті у червоних чобіточках. Не кішкайте, не полохайте: Нехай собі привикає, Хліба-солі поїдає Та додому не тікає»; у багатьох приповідках їдеться про хижість птаха, яка переноситься на людину: «Знати сову по пір'ю», «Спить сова, та кури бачить»; в античній Греції сова була символом мудрості; І. Франко записує й оцінює українську приказку «Мудрий, як сова»; у Т. Шевченка в поемі «Чернець» є слова: «А сивий гетьман, мов сова, Ченцеві зазирає в вічі», де, можливо, йдеться про мудрого Мазепу, який зазирає в очі «лихом не добитому» Палієві, що не збагнув далекогляд-

них гетьманових розрахунків і став йому на дорозі. *Ні сич, ні сова* (прислів'я); *Сова вдень мовчить, а вночі кричить* (приказка); *Сові сонце очі коле* (приказка); *Десь крикнула сова смутно та жалібно* (І. Нечуй-Левицький).

совість див. сумління.

сокіра (зменшено-пестливі — *сокірка, сокирчина*; збільшені — *сокирисько, сокиряка*) — знаряддя для рубання і тесання, що становить собою насаджено на дерев'яний держак залізну лопать з гострим лезом з одного боку та обухом — з другого; здавна служила також холодною зброєю як бойова сокира; тому вона, гадають, оберігає й від нечистої сили: на Святвечір господар зарубував сокиру в одвірок, щоб не допустити в хату нечистого; там, де лежав покійник, кїтали сокиру, — «щоб більше ніхто не вмирав»; емблема кари взагалі; символізує також важку працю («Від сокири не збагатієш, а згорбатієш»); оскільки сама важка, то кажуть: «Сказав, як сокирою втяв (одрубав)», «Таке повітря, хоч сокиру вішай»; як про ознаку незгоди, кажуть: «Нехай між нами сокирка пропаде!». *Без сокири не тесляр, без солки не кравець* (приказка); *Гостра була сокира, та на сук наскочила* (прислів'я); див. ще зброя.

сокіл (зменшено-пестливі — *сокілик, сокілок, сокілнько, соколнько, сокільчик, соколєць, соколко, соколочок; соколіця, соколіха* — самка сокола; *соколеня, сокола́* — пташа сокола; пестливі — *соколя́тко, соколеня́тко*) — 1) хижий птах родини соколових з міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями і довгими гострими крильми; у на-

родній уяві виступає символом хоробрості, швидкості, зіркості, злету, молодості, сили, розуму, тому його як пряму протилежність порівнюють або із совою, або з вороною: «Видно сокола по польоту, а сову по погляді», «Де соколи літають, там ворони не пускають», «Сокіл з місця, а сова на місце», «Пізнала сова сокола», «Не пара сова до сокола»; за віруваннями, символ бога Рода, охоронець «живого вогню» та Дерева життя; золотокрилий птах, що приніс на землю іскри небесного вогню; у казках за допомогою «живої води» рятує багатьох героїв; у замовляннях належить до істот «верхнього царства» («Пошлімо, громадо, сокола-винозора! Найпридатніший це птах: має він ясні очі і бистрії крила»); давна птаха використовували при похованні, розрізняючи при цьому сокола-сапсана (про якого неодноразово йдеться в «Слові о полку Ігоревім» — 13 разів: «Коли сокол в митях биває, високо птиць забиває; не дасть гнізда свого в обиду») і сокола-бабана; у народних піснях виступає символом козака: «Ой високо соколові до неба літати. Ой далеко козакові до осені ждати»; у колядках сокіл іноді уособнює Ієуса Христа: «Ой, там на горі, там Марія сад садила. А, садивши, та вмовляла: Рости, саде, повище мене! З того саду вилетів сокіл Та й полетів попід небеса. Усі небеса розтворилися, Усі святі поклонилися; виступає вісником, посланцем: «Гей, як то сестра до брата з чужої сторони в далекі городи писала і так сивим соколиком посилала»; виступає також провісником бурі в думках і в «Слові о полку Ігоревім»; сокіл фігурує також у

весільних піснях як знак згоди сердець молодих: «Коло двору тетевого соколя облітає Да в вишневий сад заглядає: Там галочка гніздечко звиває. Вий, галочко, собі і мені. Собі ізвий на камені, мені на яворі. Собі ізвий із рути-м'яти, мені із барвінку»; із соколами ототожнювалися також пісні, «співаночки-сокалочки». *І сокіл вище сонця не літає* (прислів'я); *Зашумів сокіл із-за крутих гір* (П. Чубинський); *А для нашої молодиці скажуть правду соколиці* (Я. Головацький); *Ой високо соколяті угору літати* (А. Метлинський); 2) традиційне ласкаве називання чоловіка або жінки (перев. при звертанні). *Серце моє, доля моя! Соколе мій милий!* (Т. Шевченко); *Годі ж бо, сестро, тужити, моя жалибице, Годі квилити-проквилити, ясна соколице* (П. Куліш).

сойка = **соя** — лісовий перелітний рудувато-сірий птах родини воронових, який має білувату з темними смугами голову і невеликий чубчик червонуватого відтінку; оповідають у народі, що сойка аж тричі на рік починає літати у вирій і все невдало: вперше, коли розцвітає гречка, і сойка вважає білий цвіт за сніг; вдруге, коли цвітуть хліба, і втретє, коли справді випаде сніг, але вже тоді вона не може летіти, бо не вистачає поживи; звідси символіка невдахи; за О. Потебнею, соя тримає ключі від вирію; разом з тим це віщий птах: 11 грудня відзначають день сойки, підгодовують її й питають про свою долю, бо «ця птаха всюди багато буває, про все добре знає, — мало спить, про все сповістить».

соловей (зменшено-пестливі —

соловейко, соловейчик, соловейчко = **соловій** (*солов'їха* — самка солов'я; *солов'я* — пташа цього птаха) — 1) маленький перелітний птах із сірим оперенням, самець якого чудово співає, особливо в період гніздування; Божа, свята пташка, символ бога-громовика навесні; вісник весни; символізує досконалість співу, а також одну з жіночих принад — «голос солов'їний» («Руки білі, стан тоненький, голос солов'їний»); кажуть: «При солов'ю й горобець співак», тобто при доброму співакові в хорі будь-хто підтягне; коли сниться соловей — на любов; символізує милого (про це у пісні про перевіз, де дівчина нікого не слухає, хто просить про перевіз, бо «соловейко не щебетав», а коли про перевіз просить милий, приспів красномовно свідчить про згоду, ширі почуття: «В лузі калина: ясно да красно, соловейко защебетав»); пор. ще: «Без малого соловейка і сніт не світає, а без мого миленького гуляння немає»; солов'ї ніби будять світ, несуть радість і веселощі, як у колядці: «Та подякуй нам за колядочку, ой, що ми тобі колядували, дім звеселяли, як соловейчик при тузі в лузі» або в пісні: «Дай же мені, мамо, солов'ятко, щоб мені раненько щебетало, щоб мене раненько пробуджало»; у «Слові о полку Ігоревім» солов'ї веселими піснями світ повідають, пор. ще билинного Солов'я Будимировича; птаха символізує любов і рідинний затишок: «Там соловейко гніздо звив, Да всю ніченьку не всипав, Собі галочку прикликав: — Ой, чи будеш ти, галочко, Моїм діткам маткою?»; спів солов'я асоціюється з весною: «Соловей щебече — садки розвиває»; у

похоронних голосіннях соловей уособнюється то батьком, то чоловіком, а особливо сином: «Мої сини, мої соловейки! Мої сини, мої миленькі! Та якого ж вам гостинця передам? Покочу яблучко — воно зогніє. Покочу булочку — зацвіте. Покочу бубличка — не докотиться, до вашого сердечка не пригорнеться»; у народній творчості уособнюється просто як молодий хлопець, парубок (пор. народну легенду про сина-солов'я і дочку-кропиву, що переповідається в романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні»); символізує також волю, тому кажуть: «В кожного солов'я пісня своя», «Не потрібна солов'ю золота клітка, краще йому зелена вітка»; з поведінкою птаха пов'язують зміни у природі, — «соловейко вдавився ячмінним колосом, а зозуля — мандрикою», «соловей тоді починає співати, як нап'ється води з березового листя», «як весною раніше заспіває соловей, то буде щасливий рік, усякому буде весело на душі, а як раніш від солов'я закує зозуля, то рік буде смутний»; об'єкт жартівливого нісенітного вислову: «Соловей у лісі реве, а ведмідь щебече». *Соловей співа, поки дітей не виведе* (приказка); *Соловей співає, доки ячмін колоса не має, а з'явиться колос — пропав голос* (приказка); *Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає* (Т. Шевченко); *Ой там на горі... соловейко гніздо звив. Всю нічку не спав та все щебетав, Собі солов'їху прикликав* (пісня); *З гнізда малі злетіли солов'ята. І солов'їха струшує крило* (Л. Забашта); *В леваді пісеньок співають косарі, І соловейчко щебече* (Л. Боровиковський); 2) тільки **соловейко** = **соловей** — старовинна дитяча

іграшка-свисток, зроблена у вигляді пташки. *Внучатам із клуночка Гостинці виймала...*, *А Карпові соловейка Та коників пару* (Т. Шевченко).

Солов'яний день (великдень) див. Боріса й Гліба день, травень.

солодке зілля див. ббжі ручки.

солодкий — який має приємний смак, властивий цукрові, медові і т. ін.; протилежне гіркий, кислий, солоний; з огляду на властивості символізує приємне: «Хто солодко живе, той гірко вмирає» (в переносному значенні солодке життя грішне, а смерть грішника, за народними віруваннями, дуже тяжка); «Що солодке, то коротке»; дівчина, що мріє добре вийти заміж, співає: «Як за солодкими грушками люди йдуть, най так за мною молодці гинуть». *Не будь солодким, бо тебе злижуть* (приказка); *Солодкі губи я й сам оближу* (приказка).

солóма (зменшене — *солóмка*) — сухі світло-жовті стебла злакових рослин, що залишаються після обмолоту і які використовують як корм худобі, паливо, а також для підстилки і т. ін.; у селянському побуті раніше використовували і для покриття будівель; символізує в народі позашлюбне кохання: «Цей ночі опівночі солома горіла, як єм любку цілував, аж ся розболіла», «Вийду я на вулицю — солома горить; сюди гляну, туди гляну — дівчина біжить. Нехай біжить, хоть не біжить, а води не дам (не задовольню її кохання), іди собі, дівчинонько, під зелений гай»; коли молода виявляється «нечесною», родичі молодого приходять на весілля до батьків молоді, співають відповідних пісень і надягають на

них солом'яні хомути; ознакою презирства до дівчини з розпусною поведінкою було розкидання соломи перед дверима її хати; іноді «нечесна» молода сама надягала вінок із соломи; оскільки солома швидко згорає, позашлюбне кохання визначалося як солом'яний вогонь; у зв'язку з цією символікою стоїть і інша — пліткарство, поговорі: «Коли мене вірно любиш, не кажи нікому, бо то люди рознесуть, як вітер соломку»; «Сіно моє, сіно моє, солома дрібненька. Не журися, мій миленький: я ще молоденька»; тобто хоч і будуть поговори, та не треба зважати, бо ж «не піде дрібен дощик без тучі, без грому; ой не піде дівчина заміж та без поговору»; солома як магічна підстилка фігурує на Святвечір як сподівання на майбутній урожай; «солом'яними» зветь чоловіка або жінку, які тимчасово залишилися без пари або не живуть у парі; «солом'яним» називають негарного парубка: «Солом'яний парубок золоту дівку бере!».

солома́ха див. салама́ха.

солóм'яний дід див. дідб.

сон (пестливі — *со́ник, сонóк, со́ненько*) — 1) фізіологічний стан спокою організму людини і тварини, що настає періодично і супроводжується повною або частковою втратою свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів; також те, що сниться; сновидіння; залежно від стану людини під час сну останній набув традиційних епітетів: *міцний, богатирський, мертвий, мертвецький, кам'яний, п'яний, свинцевий, смертельний, смертний, вічний, гробовий, твердий, тонкий, солодкий, тривожний*; залежно від природи стан сну в народі сприй-

мається по-різному, як щось найсолодше, наймиліше для людини («Найсолодше в світі — сон», «Сон миліший батька-матері»), таке, що ніколи не буває зайвим («Сон та їда ніколи не обриває»), як стан спокою людини, що не має гріхів («Спить сном праведника», «Хто спить, той не грішить»), як ознака здоров'я («Спитися — здоровитися», «Спитися, то й сниться») і, навпаки, ознака тривожного забуття («Сон — мара», «Сон — смерті брат», «Так спить, як полоханий заець»); щоб не допустити до тіла в сні злих сил, треба, лягаючи спати, перехрестити подушку й проказати: «Чесний хрест у головах, Божа міць у ногах, чисте місце підо мною, сам Господь надо мною»; здавна людину цікавили пророчі сновидіння (у Марка Вовчка: «Се сон передільний: як до обіда не справдиться, то й не ждати нічого»; у Лесі Українки: «Як сниться, що літаєш, то ростеш. Отим воно замолоду й сниться»); здавна вірили, що на час сну душа кидає людину й ходить по тому світі, а там знають, що з тобою станеться (це підтверджує й Біблія); у «Слові о полку Ігоревім» описано віщий сон князя Святослава, де перла — сльози, постіль — на недугу, чорний одяг — на печаль, змія та крук — на нещастя, а дах без гребеня й сани — до покійника; найдавніший український сонник (тлумачник снів), що зберігся, датується 1780 р.; *сон в руку* — це той, що неодмінно сповниться; для українця такий сон зазвичай у середу; пор. у Б. Харчука «Волинь»: «Сон з середи на четвер збувається»; у класичних творах зустрічаємо ті чи інші розгадки снів, наприклад у Панаса

Мирного: «Коли собака сниться — то напасть»; у Марка Вовчка: «Як дівчині сниться місяць — то жених, а як молодичі — чоловік прийде або син народиться»; в А. Свидницького: «Як сняться людині гроші або що яйце їси, або яблука, вишні, то будуть бити»; в О. Кобилянської: «Докія зналася на снах. Полум'я значило відомість. Дим — зла новина, а що дим клубочиться гадюкою до хлопця — означало лихі люди»; погана ознака, коли сняться дика коза, драбина, піп або кобиляча голова, тому, проклинаючи, бажають: «Щоб тобі дика коза приснилася!», «Щоб ти конячу голову наспав!», «Хай тобі драбина сниться!»; давні уявлення про потойбічність стану сну породила вирази *царство сну, золотий сон, як страшний (лихий) сон* і побажання *приємних снів*; пестливі форми уживаються в коліскових піснях: «Ходи, сонку, в колісочку, приспи нашу дитиночку». *Питається сон дрімоти: де ти будеш ночувати?* (А. Метлинський); *Спать мені не хочеться, і сон мене не бере* (пісня); *Сон мов хто рукою зняв* (приказка); *Куди ніч, туди й сон* (М. Номис); *Такий-то на чужині сон мені приснився! Ніби знову я на волю, На світ народився* (Т. Шевченко); 2) **див. сон-трава**.

сон-трава = **сон-зілля** = **сон [білий]** — лікарська рослина родини жовтцевих із великими ліловими квітками; за народними повір'ями, має чаклунську силу, пор. у Панаса Мирного: «Бісова баба, видно, сон-трави помостила: як упав, наче вмер!» (*див. ще ключ-трава*); за повір'ями, рослина відкриває таємниці тому, хто зірве цю темно-синю квітку вдосвіта, пере-

тримає в холодній воді весь день, а потім в ніч покладе собі під подушку; уві сні квітка покаже йому правдиво все, що він хоче знати; за давньогрецькою легендою, росли-на постала з тіла прегарного Адоніса, Венериного коханця; у пісні про гетьмана Виговського розповідається: «Молода сестра сон-траву рвала, Старую питала, старую питала: «Чи той сон-трава козацька сила? Чи той сон-трава козацька могила?» — «Ой той сон-трава, голубонько, зростився в полі. Та піймала ту траву недоля та дала мойй доні. Ой ти, доню ж, доню, моя доню! Годі сумувати, Що нашого молодого Івана в могилі шукати»; звідси символіка таємничого, одкровення майбутнього або невідомого, частіше нещасливого (зазвичай за допомогою вищого сну); із зіллям пов'язана також символіка тривалості людського життя; його топчуть, як і ряст, бажаючи комусь чи сподіваючись довго жити, тому кажуть: «Щоб на той год дождати сону топтати!» *див. ще зілля!*. *Не сон-трава Вночі процвітає, То дівчина з калиною Плаче, розмовляє* (Т. Шевченко).

сонце (зменшено-пестливі — *сонечко, сонечко*) — 1) (як астрономічна назва — з великої літери, як загальна — з малої) центральне небесне *світло* (*див.*), а також світло і тепло, що ним випромінюється; як символ Всевидючого божества, Вищої космічної сили, Центру буття, Матері Всесвіту, осяння, слави, величі світло-сонце в різний час наділене народом різними сакралізованими найменнями — *Око Божє, Дід-Всеїд, Сонце Праведне, Сонце Красне (Пресвітле), Дажбог, Божич, Білобог, Яріло,*

Ладо, Купайло, Світовід; за народними уявленнями, сонце — найвеличніше творіння богині Лади і бога Сварога; збереглася стародавня приказка: «Чекай сонцевої матері, Божого суда!»; поклоніння світилу засвідчують народні замовляння: «Зійди, зійди, сонечко, на наше полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко!»; сонцю присвячувалися великі старовинні празники — Різдво, Купала, Коляда та ін.; разом з тим це пов'язано з віруваннями, за якими в дні великих свят сонце на сході переливається різними кольорами; про це явище кажуть: *сонце грає, скаче, купається, стрибає, танцює, гуляє, дрижить, тріпоче, двоїться, кружляє, кланяється, мінняється, квітне, красується, до вінця іде, жениться*; пор. щодо конкретного свята: на Купала — *купається*, на Здвиження — *здвигається*, на Різдво (Великдень) — *радіє*; мотив сонячної гри відображено у купальських піснях: «Грало сонечко на Івана», «Проти Івана сонце грало», «Рано на Івана сонце грало» тощо; те саме пов'язують із Великоднем, про що зауважує С. Килимник: всі так вірили в це, що, здавалося, сонце грає, чатує, радіє, заглядає всюди; щоб принести щастя й добробут; народ сприймає його буденно в загадці: «Стоїть верба посеред села, розпустила гілля на ціле Поділля»; споконвіку людина розуміла, що сонце є головним рушієм і джерелом життя на землі; воно дає тепло і світло, без нього приходять на землю ніч і зима, а за ними й смерть; боялися заходу сонця, як його смерті (гадали: «Сонце, що заходить, опускається в інший світ, який знаходиться під землею»); раділи сходові сонця, як

його народженню; як джерело життя з давніх-давен сонце обожувалося (звідси *Божє, Святє сонце*), уособнювалося (звідси вислови, де дії сонця уподібнюються діям людини, — «сонечко в дорозі не спіткнеться», «сонце іде на літо, а зима на мороз», «до світу до ночі сонце не стуляє очі»), до нього зверталися, його закликали: «Ой, сонечко, сонечко, виглянь у віконечко: твої дітоньки плачуть, їстоньки хочуть»; пор. у замовлянні: «Добрий день тобі, сонечко ясне! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, ясне й поважне; ти освіщаєш гори, і долини, і високії могили, — освіти й мене перед усім миром: перед панами, перед попами, перед царями, перед усім миром — доброту, красою, любов'ю і милошам!»; про його світлоносне проміння склали загадки («Золотий міст на сотню верст»); його називали батьком: «Сонце — батько, а місяць — вітчим»; раділи весняному й літньому сонцю: «Весняне сонце — як дівчини серце», «Сонечко блисне, сорочечка висхне»; зимове сонце порівнювали, навпаки, з холодним серцем мачухи чи циганської матері: «Зимне сонце, як мачушине серце», «Так се сонце світить, як цигана мати жалує»; сонця боїться всяка нечиста сила, тому діє вночі; із сонцем пов'язані народні прикмети, — «блідий захід сонця — на негоду», «червоний захід сонця — на погоду», «не лягай спати перед заходом сонця, бо будеш мати страшний сон», «сонце в кругах — до урожаю», *див. ще Купала!*. *Ой звечора вітер віс, а зрання сонце гріє* (А. Метлинський); фразеологізми: *поки сонце світить, поки світу сонця* — довіку, завжди або ніколи; *світа-сонця не бачити* — бу-

ти в неволі; 2) уживається як традиційне уособлення того (тієї), хто є джерелом життя, радості, вітхи для когось, тобто коханої людини; пестливими формами називають також маленьких дітей. *Нема мого миленького, Нема мого сонця* (пісня); *Позирав щораз в віконце, Чи не трапиться вона, Його щастя, його сонце* (П. Грабовський); *Кого я покочала, Стане сонцем той мені* (М. Чернявський); 3) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — окремий бог; спочатку, очевидно, богиня (у колядках зустрічаємо часто «жіночі» порівняння: *сонце-княгиня, сонце-матір, сонце-вдова, сонце-панна*); Сонце через калинові й золоті мости приходив у гості до Пана Господаря, якогось світлого бога, можливо, Білобога чи пізніше Сварога, батька Сонця, чи *Дажбога* (*див.*), про що пише Іпатіївський літопис: «Солнце царь, сын сварогов, є же есть Дажбог»; поступово Сонце набирас чоловічих рис, ототожнюючись з Дажбогом; княгиня Ярославна у «Слові о полку Ігоревім» звертається до Сонця як до Господина, отже до Господа (тоді ці поняття ще не розрізнялися); там же Сонце називається «світлим-трисвітлим»; русичі називали Сонце *Трояном* (*див.*), уособненням трьох сонць в одному; старовинна назва Сонця або ж його матері — Коляди (можливо, від *коло*, бо сонце «ходить по колу»); *див. ще Коляда!*; ймовірно, що триєдиність Сонця полягає у триособності (батько Дажбог, мати Коляда і спочатку дочка Сонце, згодом переосмислений син Сонце); слов'яни були ревними сонцепоклонниками, тому до нас дійшли фольклорні «Божі» образи Сонця: *святє, чисте,*

Божже, праведне, благовісне, святоче, священне; пор. у народній пісні: «Сонечко ясне, ти святе, ти прекрасне»; прикмети божества пізніше було перенесено на Христа як *Сонце Правди*; відгомонам поклоніння Сонцю є народні вислови («Досить (буде) одного сонця на небі», «Сонце на всіх однаково світить»), а також деякі вірування, — «на Купала (подекуди на Великденна) сонце грає (гуляє, скаче), бо жениться й танцює»; Сонце — це око Боже, вид Божий, тому, щоб удався коровай, співають, аби він був, «як Бог милий, як день білий, як ясне сонечко»; Божественний образ Сонця зберегли й колядки, у яких «сонце — жінка, місяць — чоловік, зорі — діти»; 4) тільки **сонечко** = **бедрик** = **божа корівка** — невеликий жучок круглої або подовженої форми, що має червону вату або жовтувате чи жовтогаряче з чорними цятками забарвлення; за повір'ям, райська комаха, що літає до неба і передає богові від людей прохання, приносить відповідь, попереджає про небезпеку, прогнозує врожай, тривалість життя людини; пов'язана з магічним числом *сім* (див.); у сонечка на спині сім плямок, як сім дітей у бога Сонця і сім днів у тижні; не можна душити комаху — це великий гріх; за повір'ям, коли посадити його на руку, він злітає у тому напрямку, куди дівчина піде заміж чи звідки хлопець візьме дружину; при цьому треба приказувати: «Сонечко, сонечко! Одсунь віконечко та скажи мені: куди заміж іти? (де я буду женитися?)», «Бедрик-ведрик, здійми крильонька, полети до сонечка, куди моя доленька» або «Петрику-бедрику, полети й покажи, звідкіль буде

жінка!», «Бедрику, бедрику, лети в тую сторону, звідки свати придуть!», «Бедрику, бедрику, скажи мені правдоньку, де мій милий проживає, чом до мене не вертає?»; вірили й у те, що комаха може передвіщати дощ, тому примовляють: «Бедрику, бедрику, скажи мені правдоньку, куди буде дощик: чи сюди, чи туди?», «Бедрику золотий, підними крильця й полети, звідкіль буде дощик, звідтіль буде дощик!»; 5) **Сонце Правди** — церковний хрест, оточений колом із саявом; його можна часто побачити на фронтонах церков; так звуть також Ісуса Христа, який просвіщає всіх, хто перебуває в п'яті неумцтва й нерозуму. *Може, ще раз Сонце Правди хоч крізь сон побачу* (Т. Шевченко).

сонцепоклонство = **сонцепоклонництво** — поклоніння сонцю як божеству; у дохристиянські часи слов'яни поклонялися природним стихіям — сонцю, вогню, воді; домінував солярний світогляд, бо давні люди вбачали в сонці могутнє джерело тепла і світла, від якого цілковито залежали їхнє життя і добробут; зміни пори року викликали асоціації з богом, який вмирає і оживає; сонцю присвячувалися головні свята — *Ivāna Kупала* (див.), *Коляда* (див.), *Проводи* (див.); обрядові ігри, танці й пісні, що супроводжували їх, славили передусім *сонце* (див.).

сонцестояння — момент проходження Сонця через крайню північну або південну точку екліптики, який буває двічі на рік і якому відповідає найкоротший і найдовший день (звідси зимове (22 грудня) й літнє (22 червня) сонцестояння); в основі давніх народних

уявлень про річний сонячний цикл лежить ідея боротьби літа з зимою, тепла з холодом, дня з ніччю, що пов'язано нібито з життям (народженням) і смертю головного небесного світила; це, в свою чергу, спричиняє пошанування сонця й сонячних богів як покровителів людини і природи і виливається в систему річних хліборобських свят.

сонях див. **соняшник**.

сонячний хрест — символ життя, весни, воскресіння; саме на Великдень, коли пробуджується світлоносна сила сонця і воно переносить тепло з півдня на північ, постає космічний сонячний хрест життя; саме ж природне явище «сонячного хреста» можна рідко бачити на Новий рік.

соняшник = **сонях** — однорічна трав'яниста олійна рослина родини складноцвітих з високим грубим стеблом і великою жовтою квіткою (суцвіттям); також голівка і насіння цієї рослини; про соняшник народна загадка: «Стоїть пан на току в зеленому ковпаку, а під тим ковпаком сімсот козаков»; символ світла і сонця; окраса обійстя українця; чимало митців використовують рослину як емблему України; 1722 р. при будові будинку ввели в його орнаментацию як український національний мотив; у Н. Забілі: «Подивися, всюди — під віконцем, На полях, в садках, біля воріт — Повертає голову за сонцем Ясно-жовтий соняшників цвіт. Серцю люблю бачити, як влітку Серед хат у рідному селі Розквітає ця хороша квітка, Це створіння нашої землі. Поміж інших квітів нам недурно Соняшник миліший

від усіх, — Це тому, що він такий безжурний і яскравий, як веселий сміх. І тому, що мов на варті сторож, Він, стрункий, стоїть за ворітьми. І, як мий, всміхається бадьоро, І до сонця тягнеться, як ми»; на Маковія разом з іншим зіллям святили й соняшники; використовували їх попіл для лікування *соняшниць* (див.), пропасниці, ревматизму; лікувальні властивості рослини пояснюють її тісним зв'язком із сонцем. *Один соняшник розкинув розкішний лист над огорожею й схилив важку жовту голову через тин* (І. Неучуй-Левицький).

соняшниця — народна назва гастроного шлункового захворювання перев. у немовлят; називали хворобу ще *пласкідівцями*, бо дитина ночами дуже плакала від болей у шлунку; хворобу з дуже сильними болями в шлунку називали ще *завійною* (див.); кликали бабу-шептуху, щоб вона «соняшниця заварила».

сопілка (зменшено-пестливі — *сопілочка, сопілонька*) = **сопілчина** — 1) народний духовий музичний інструмент із дерева (бузини, калини, ясени, ліщини, кори), що має форму порожнистої трубки з отворами; залежно від того, як у неї дують, сопілки мають різновиди — *денцівки* (з готовим свищом, що міститься в денці губника), *теленки* (така сама, тільки з кори чи ліщини), *желоміга* (подвійна денцівка), *сопілка «на зуб»* (у гуцулів *флойра*, більша за розміром від денцівки), *сопілка без губника й без дір* (*пастуша*); у народних піснях символізує гармонію, а отже й кохання: «Сопілочка з калиночки, ясеневе денце, Ой, хто ж мене не полюбить, рожен йому в

серце»; «Знати мого миленького, що вулицею йде. Сопілочка, як бджілочка, в рученьках гуле. Сопілочка, як бджілочка, дубове денце, як заграє, заспіває, втішить моє серце»; «Сопілочка з барвіночка, калинове денце. Вийди ж, мила, чорнобрива, потіш моє серце» (сопілки з барвінку не може бути; тут символіка повної гармонії: барвінок — козак, калина — дівчина); пор. ще: «Що сопілочка з барвіночка, оріхове денце, Як заграє, як сам знає, болить моє серце» (тут барвінок — парубок, горіх, ліщина — дівчина; при цьому ліщина символізує дівчину, що зазвичай нещаслива в коханні); дуже кохався в грі на сопілці Г. Скворода, грою на якій він міг наслідувати спів птахів. *Всяк чоловік в свою сопілку грає* (прислів'я); *Чабан вранці з сопілкою сяде на могилі* (Т. Шевченко); *Сопілочка з калиночки, ясенове денце* (П. Чубинський); *калінова сопілка* — казковий образ чарівної (дивної) сопілки, вирізаної з калини, що виросла на місці пролитої крові, пор.: «А над забитим братом у полі при дорозі виросла калина, та така хороша, аж очі бере, літо й зиму на ній і лист, і цвіт, і ягоди — все разом. Ідуть якось тим шляхом чумачки та дивуються: — Що ж воно за калина така дивна? А один вирізував гілку, зробив сопілку, сів собі на воза, їде та й грає, а сопілка йому людським голосом співає, словами промовляє: «Помалу-малу, чумаче, грай, Не врази ж мого серденька вкрай! Брат мене вбив, в землю зарив»; сопілка як свідок убивства приводить чумаків у родину загиблого і викриває брата-вбивцю.

сорок — назва числа 40 та його

цифрового позначення із 40 одиниць; давньоруська одиниця лічби, що відповідає чотирьом десяткам; також набір, в'язка хутра з чотирьох десятків однострижних шкур; сорок; здавна — магічне число, з яким пов'язано багато прикмет (*див. Сорок святіх*); дуже часто вживане в поезії та обрядовості; у літописному описі походу Олега на Візантію згадується про 2000 кораблів з 40 людьми на кожному; М. Костомаров називав це число епічним; у піснях, коли йдеться про велике військо чи взагалі велике число, його кількість визначається в 40 тисяч («Зібрав війська 40 тисяч», «Йде на тебе 40 тисяч хорошої вроди»); у билинах бачимо 40 богатирів, сорок калік, сорок царів, сорок тисяч сили ратної; за повір'ям, хто вб'є гадюку, тому відпускається 40 гріхів; на писанках бачимо орнамент *сорокаклініці*; за народною загадкою, людина сидить сорок тижнів у в'язниці, тобто в лоні матері; через 40 днів породілля мусить брати очисну молитву; на сороковий день по смерті справляють *сороковини* (*див.*); можна думати, що це число набуло епічного значення під християнським впливом (40-денний піст, 40-річне мандрування Мойсея пустелею, 40 днів перебував Мойсей на горі Синаї, сорок днів постили у пустелі пророк Ілля і Спаситель світу, сорок годин спочивало в гробі тіло Христове).

соро́ка (*соро́ча* = *соро́ченя* — пташа сороки) — 1) лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорно-білим пір'ям, що видає характерні звуки — скрекотіння; останнє здавна пов'язують з віщуванням новини, не завжди доброї,

а також гостей (пор. у «Слові о полку Ігоревім»); кажуть: «Сорока на хвості принесла вістку», «Сорока скрегоче, бо гостей хоче»; людина красти блискучі речі («Гляди, бо сорока вкраде»); символ пліткарства («Сорока на хвості принесла» — не лише новини, а й плітку; «Єдина сорока з лісу, а десять у ліс»); символ балакучої дівчини або жінки («Ото сорока!»); вбиту сороку або її пір'я використовували з охоронною метою; існує народна прикмета, — «сорока близько від помешкання літає, під стріху пнеться — бути віхолі, вкладається спати — на похолодання»; об'єкт численних народних порівнянь: «скрекотить, як сорока», «зазирає, як сорока в кістку», «пише, як сорока лапою», «примостився, як сорока на тину»; засіб творення жартівливих нісенітних висловів: «Сорока летить, а собака на хвості сидить», «Сорока колодязь перевернула»; у *насиленнях* (*див.*) сороку пов'язують з чортом і відьмою. *Сорока білобока* (казковий персонаж); *Сорока білобока на порозі скакала, гостей дожидала, кашу варила, діток кормила!* (дитяча забавлянка); *Вертиться, як сорока на тину* (прислів'я); *Примостивсь, як сорока на кілку* (М. Номис); *Він живе, як сорока на тернині; вітер повернувся — полетіла* (прислів'я); *Пише, як сорока лапою (як сорока на тину)* (М. Номис — пише нерозбірливо, поганим почерком, погано); 2) рід народної дитячої гри; 3) **соро́ку ска́кати** — у весільному обряді — танцювати на лавах після того, як винесуть сорочку молодої з комори; танцюють на чолі із старшим дружком, що тримає в руках цю сорочку; танці супроводжуються

відповідними піснями; також танцюють тричі навколо хати у бік, протилежний рухові Сонця; 4) **водити соро́ки** — у весільному обряді — після першої шлюбної ночі йти (їхати) до хати молодої на частування з відповідними піснями; ходити перезвою.

Соро́ки див. Соро́к святі́х.

сорокі́ни див. сороко́вини.

сорокі́вка = **сорокі́вець** — 1) стара дрібна розмінна монета вартістю 20 копійок або сорок крейцерів. *Так ти не хочеш, як дід сорокі́вця* (М. Номис); *Дали йому сорокі́вця, він думає, що черві́ня* (Б. Грінченко); 2) пляшка (перев. з горілкою), що вміщує сорокову частину відра або четверту частину літра; чвертка.

сороко́вини = **сорокі́ни** = **сорочі́ни** — за християнським обрядом — сороковий день після чиєї-небудь смерті; третій поклін душі Богові (перший — на третій день після смерті, другий — на дев'ятий); Бог призначає душі рай чи пекло; поминки по померлому в цей день.

сороко́уєт = **сороко́в'уєт** — у православній церкві — молитви по покійникові, які читаються протягом сорока днів після смерті, а також сороковий день після чиєї-небудь смерті; також відправа по померлих душах, що відбувається у Великий (сорокаденний) піст по середах і п'ятницях; подекуди під час таких відправ ставлять хліб, овочі, мед і пшеницю; (хліб — символ святого причасття, мед — радощі небесного щастя, овочі — чеснот, пшениця — символ вічного життя).

Соро́к святі́х = **Соро́ки** — календарне церковне свято сорока муче-

ників (9/22 березня), покровителів усякої птиці; початок весни, прильоту перших птахів з вирію; у цей день печуть 40 «жайворонків» чи «голубів» на честь приходу весни; діти, вибігаючи за село з печивом у руках, співали веснянок, закликаючи весну й птахів з вирію; починалися веснянкові забави; здавна існує обряд «топтати ряст (сон, зілля)», що припадав на цей час; вважалося, що той, хто напровесні потопче першу зелень, убезпечить життя й здоров'я протягом року, — «топчу, топчу ряст, дай, Боже, потоптати і того року діждати!» (приказували, притупцюючи ногами в полі по зелених сходах); свято пов'язували з магичним числом *сорок* (див.) — сорока кладе в гніздо сорок прутиків, глухар співає сорок пісень, прилітають з вирію сорок пташок, печуть сорок кренделіків у вигляді пташок, дівчата варять сорок вареників; ще, гадають, буде замєтено снігом сорок закутків і буде ще сорок морозів; за новим стилем, день весняного рівнодення, — «на Сороки день з ніччю рівняється»; з днем пов'язані прикмети, — «коли хмарно і мороз, то скоро буде тепло і можна сіяти», «дружно тане сніг — до активної повені й буйних трав», «Сорок святих сорок лопат снігу викинуть», «на Сорок святих погода — на гречку урода»; цей день у народі називали ще *Куликі*. *На 40 мучеників 40 птахів прилітають* (прикмета); *3 Сорока святих сорок морозів буде* (М. Номис); *На 40 Святих сорока 20 паличок на гніздо кладе* (М. Номис).

сорочини див. **сороковини**.

сорочка (зменшено-пестливі — *соро́чка, соро́ченька, соро́чина, со-*

ро́чинка) — 1) жіноча або дитяча натільна білизна; чоловіча натільна білизна або одяг, що надягається поверх білизни для верхньої частини тіла; спочатку крій сорочок для жінок і чоловіків був однаковий: окремі типи крою виробилися пізніше; сорочки шилися з домотканого вибіленого полотна; старіша форма чоловічої сорочки — «з уставкою»; характерна особливість української жіночої сорочки — вишивка; нижню вишиту частину сорочки звали *лиштвою*; ознака достатку; на весілля дбали вишивані сорочки як молодому, так і молодій; казали: «Сорочки не має, а женитись гадає»; коли дитина народжується разом з послідом матері («сорочкою», в якій була в лоні матері), про таку кажуть, що «в сорочці народилася», тобто буде щасливою; про нещасливого кажуть: «Родився без сорочки, так і вмере без штанів»; символізує найближчу і найдорожчу річ: «Ближча сорочка тіла, ніж кожух», «Кожному своя сорочка ближча»; служить оберегом від уроків («Коли обтертись сорочкою, то уроки не причепляться»); щоб позбутися блуду, а також уроків, треба перевернути сорочку; відомий весільний обряд дарування сорочки від молоді молодому, яку шила сама молода; про дуже добру людину кажуть: «Сорочку би з себе дав (зняв)»; *до соро́чки обдёрти* — означає забрати останнє, пограбувати; «Хоч би із себе сорочку продати», — каже людина, готова на найбільші втрати; перед смертю вдягали чисту сорочку, пор. у Ю. Яновського: «Чи всі понадягали чисті сорочки?» — питає Шехай [перед боєм], і всі здригаються». *Як неділя, то й сорочка біла* (при-

казка); *Ті знають хлопців і в драній сорочці* (М. Номис); *Останню сорочку зніме та oddaсть* (приказка — поділиться всім, що тільки має); *Як Ганнусі не любити, коли молоденька, Як вишиє сорочину, як мачок дрібенький* (коломийка); фразеологізми: *залишіати без соро́чки* — доводити до крайньої матеріальної скрути; *у соро́чці народи́тися* — бути щасливою, удачливою людиною; 2) *соро́чка-мере́жка див. лю́джка* 1.

сосна́ (зменшено-пестливі — *со́снка, со́сонька, со́соночка, со́сночка*) — 1) вічнозелене хвойне дерево, перев. з прямим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками; також сукупність таких дерев (звідси *сосня́к* — гай, ліс); за переказами, коли робили хреста для розп'яття Ісуса, то виявилось, що сосна непридатна ані на хреста, ані на цвяхи до нього; і Бог благословив її бути вічнозеленою і радісно шуміти; соснові шишки стали символом родючості та плодючості, і тому на весілля випікають *шишки* (див.); у народі символ ідеального дерева замість явора чи дуба: «Ой в ліску, ліску, на жовтім піску виросла сосна тонка, висока, в корінь глибока, в листок широка, в листок широка, зверху кудрява, бай на тій кудрі сив сокіл сидить, сив сокіл сидить, далеко видить — на синім морі корабль плаве» (виступає тут абстрактним деревом, деревом-символом); пор. ще пісню: «За ворітьми, за праворітьми, там стоїть сосна, від срібла ясна, від срібла ясна, від злата красна, а в тій сосні корабель пливе, а в тім кораблі гречная панна»; символізує також зажурену жінку чи дівчину: «Щось у лісі зашуміло,

сосна з вітром говорила: — Ой, ти, вітру, мій вітру! Та не ламай мого гілля, та не кидай на дорогу. Що то в хаті гомоніло, теця з зятем говорила: — Ой, зятю, мій зятю! Ти не дури мого дитяти, ти не суши молодості»; «Чи є в світі така друга, чи я єдина? Що я за всіх найбідніша, за всіх нещасна: ходжу блуджу по долині, як сосонка в лузі, а вже три дні, три неділі, як серденько в тузі»; цю символіку надає рослині її особливий гомін під вітром. *А в бору сосна колихалася* (П. Чубинський); *Висока сосна, а мало з неї хосна* (приказка); *Всяка сосна в своєму бору шумить* (прислів'я); *Ой у полі сосна тонкая виросла; Вітер повіває, сосонку хитає* (пісня); 2) тільки *со́снка див. со́снівка*.

соснівка = **со́снка** — 1) різновиди узорів у народній вишивці, що нагадують сосну; 2) **[рядовина́]** **со́снки** — вид дебілої старовинної кустарної тканини для ряден особливого ткання; також гірший вид сукна.

со́тник = **со́тенний** — 1) в Україні XVI—XVIII ст. — особа, що очолювала сотню як військову одиницю; після гетьмана й полковника третій представник місцевої влади; обирався спочатку козаками, а потім призначався гетьманом. *Лучше живий хорунжий, чим мертвий сотник* (М. Номис); *Виступають отамани, Сотники з панями* (Т. Шевченко); 2) особа офіцерського чину у війську Української Народної Республіки (1917—1920 рр.); 3) особа, що очолювала сотню як адміністративно-територіальну одиницю (в старій Україні). *Що село, то й сотник* (М. Номис).

со́тня — 1) в Україні XVI—

XVIII ст. — адміністративно-територіальна та військова одиниця (складова частина полку); 2) у Київській Русі й старій Україні — станова організація; 3) військовий підрозділ у війську Української Народної Республіки (1917—1920 рр.).

Софійський собор = **Свята Софія** — пам'ятка історії першої половини XI ст.; споруджено в період розквіту Київської Русі за князювання Ярослава Мудрого на честь перемоги над печенігами (1036 р.); назва походить від грецького слова *софія* («мудрість»); собор був громадсько-політичним і культурним центром Київської держави; тут приймали іноземних послів, біля собору збиралися віча київські, тут велось літописання і була створена Ярославом Мудрим перша в Київській Русі бібліотека; в усипальниці собору поховано київських князів: Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича, Ростислава Всеволодовича, Володимира Мономаха та ін.; після татаро-монгольського іґа собор поступово руйнувався, потім ним володіли уніати, пізніше П. Могила заснував у ньому чоловічий монастир; згодом собор було відбудовано в стилі українського бароко, у чому велика заслуга гетьмана І. Мазепи. *В красі, яку ніщо не сокрушить, Свята Софія, ясна й незрушима, Росте легендою в блакиті* (Ю. Клен).

сох́а́ (зменшене — **со́шка**) — 1) примітивне землеробське знаряддя для орання землі; спочатку — розсохуватий сук, за один кінець якого тягнули, а другим, устромивши в землю, орали; символізує важку хліборобську працю

як джерело достатку, тому кажуть: «Держися міцніше сохи та борони», «За сошку тримайся і лиха не лякайся». *І соха в землі, і воли в ярмі* (П. Чубинський); *Хоч соха, а глибоко оре* (М. Номис); *А я з плугом та з сохою, Понад цивою сухою* (Я. Щоголев); 2) товста жердина, стовп, перев. з розсохою на кінці, що служить підпорою, підставкою до чого-небудь (наприклад при будівлянні печей, хат тощо). *Оце хата! Дві сохи та соломи трохи* (М. Номис); *Ой ніч стоїть на сохах* (Словник Грінченка).

со́цький — 1) у Київській Русі — чин княжої адміністрації, нижчий від *тисяцького* (див.); 2) особа, що очолювала сотню (в 1 знач.); сотник (у 1, 3 знач.). *Давай, соцький, Тройку коней вороних Та повезем до прийому Хлюців молодих* (пісня).

сочеві́ця (зменшено-пестливі — **сочіво́нька, сочеві́чка**) — однорічна трав'яниста рослина родини бобових, а також зерна цієї рослини як продукт харчування (перев. бідного люду); приспівують: «Нашо мені женитися, нашо жінку брати, не вродила сочевіця, нічим жінку годувати»; відома ще з біблійних часів, — за миску сочевіці продав Єсав свою першість Якову: і став Яків із меншого «старшим братом». *Роди, Боже, жито, пшеницю, горох, сочевіцю* (П. Чубинський); фразеологізм: **про́д́атися за миску сочеві́ці** — погодитися робити що-небудь за дрібну вигоду, користь.

со́я див. **со́йка**.

со́чиво — у старовину — сік із конопляних, макових та інших зерен, уживаний замість олії, та страва з таким соком; за М. Грушевським, варений горох та інші стручкові овочі в княжій Україні.

спадщина = **спадок** — майно і т. ін., що переходить після смерті його власника до іншої особи. *Не мавши спадку, не матимеш і упадку* (М. Номис); у сполученні: **ба́тьківська спадщина** — те, що залишилося від батьків.

Спас — 1) = **Спаситель** = **Христос-Спаситель** — за християнським віровченням, засновник християнства, що врятував людство, спокутуючи його гріхи; див. **це Христос Ісус**; 2) **Спаса** — народна назва календарних християнських свят, свят Господніх — **Перший Спас** (1/14 серпня), Винесення Чесних Дров Животворящого Хреста Господнього, у народі — **Маковій** (див.), початок Спасівського посту, **Спасівки** (див.); казали: «Перший Спас — це проводи літа», «З Першого Спаса — холодні роси»; **Другий (Великий) Спас** (6/19 серпня), Преображення Господнє, у народі — **Яблучний Спас**; у церкві святять яблука і всі інші плоди, бо це одне з найбільших хліборобських свят — свято врожаю; таке освячення символізує розквіт і плодючість усього створеного у безкінечному царстві життя; до свята намагалися не їсти яблук, особливо жінки, діти яких померли; існувало повір'я, що «на тому світі» ростуть срібні дерева з золотими яблуками, і їх дають (вірили, що це робить Божа Мати) лише тим дітям, батьки яких не споживали яблук до Другого Спаса; на свято освячували: яблука, овочі, мед, вінки із збіжжя, замикаючи тим самим обжинковий обхід, а заодно і цикл аграрних свят; вінки потім обмолочували і починали тим зерновий посів озимини; збирали всі зернові, востаннє заготовляли лікарські трави, приказу-

ючи: «Діва Марія це зілля сіяла, а Спас поливав — нам на поміч давав»; вірили, що це час третього виходу померлих на світ (перший — у Страсний четвер, другий — на Зелені свята), казали: «Спас — усьому час»; починалися холодні ночі, подекуди з приморозками: «Прийшов Спас — пішло літо від нас», «Від Спаса та й рукавиці до паса»; **Третій Спас** (16/29 серпня), Нерукотворного Образу, у народі — **Спаса на Полотні. Прийшов Спас — бери (держи, готуй) рукавиці про запас** (М. Номис); *Дере на пасіці Панько свій мед на Спаса* (П. Гулак-Артемівський); *Поспіли груші й яблука на Спаса* (О. Довженко); 2) церква, монастир на честь Христа-Спасителя. *У Межигірського Спаса трічі причащались* (Т. Шевченко).

спасе́нний — той, хто, за християнським віровченням, у загробному житті «спас» (урятував) свою душу. *Вольному — воля, спасенному — рай* (приказка).

спасе́нник — 1) за християнським віровченням, праведник; 2) говільник.

спасе́ння = **спасі́ння** — за релігійними уявленнями, рятунок від вічних мук у загробному (потойбічному) житті.

Спасі́тель див. **Спас** 1.

Спасі́вка — Спасівський (Успенський) двотижневий піст, що припадає на кінець літа (з 1/14 по 15/28 серпня); за народними віруваннями, у цей час треба так само суворо постити, як і у Великий піст, бо це нібито його продовження. *Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка* (М. Номис); *До Спасівки бджоли на пана роблять, а*

після *Спаса на себе* (приказка); *Куючий, як мухи в Спасівку* (приказка).

спасіння *див.* спасення.

[Спáсова] (Бóжа) борода́ = борода́ Вóлоса = Вóлосова (Лл́сва, Гл́кóва) борода́ = сирі́тська до́ля — пучок незжатих стебел, який звичайно зв'язують на кінці зжатої ниви жінці після жнив («спасові борідки») як ритуальний субстрат Божої бороди (тому й тримали її під іконами, Богами); це була жертва богові Спасу; верхні колоски надламували, виминали з них зерно і сіяли між корінням залишених рослин, примовляючи: «Роди, Боже, на всякого долю — і на бідного, і на багатого!» (звідси, можливо, й *сирітська (людська) доля*); народні назви в різних місцевостях — *перепілка, перепелиця, коза́* або *ца́пова борода́* (перші дві вказують на «бороду» як останній притулок для птахів, третя — на притулок польового духа, який у дохристиянських віруваннях уявлявся козою); символіка пучка ще дохристиянська — людська доля, цапова (дідова) борода, Перуну на бороду (*див. ще обжійки*); з житнім духом, польовиком, пов'язаний і останній (дожинковий, іменинний) сніп, який приносили на тік або додому, освячували на Спаса і ставили на почесному місці в хаті, під образами, зберігаючи до Нового року; його називали *іменинником* (або *дідухом, дідом*); разом зі снопом нібито приносили додому й хлібне божество, польовика (тому сніп поставав іноді у вигляді одягненої ляльки).

спáтки = спáтоньки = спáточки = спáту́сі = спáту́нечки — пестливі назви (від *спáти*) перев. дитячого

стану спання; перебувати у стані сну (перев. про дітей). *Ой пряду, пряду, Спатоньки хочу...* (пісня); *В саду вишні Зелененькі — у нас дітки Молоденькі, Вони спаточки Раденькі* (колискова); *Спатусі на білій подусі!* (Словник Грінченка).

спиж — стара назва бронзи. *Ні мarmуру мені, ні спижу дорогого Ніхто ніколи не припіс* (Я. Щоголев).

спис — старовинна холодна збрóя (*див.*) у вигляді гострого металевого наконечника на довгому державку-ратиші; кидання й ламання списа було в князівській Україні знаком для започаткування бою; звідси символіка зламання списа як словесного змагання, обстоювання чогось, а схрещування списів як боротьби за щось; досить поширений спис був і в козацькій Україні, пор. приповідку: «Козаків без ратиша, як дівчини без намиста». *Еней махас довгим списом, На Турна міцію наступа* (І. Котляревський).

співа́нка (пестливе — *співа́ночка*) — народна назва пісні, також коломийки. *Вона тоненьким голо́сом зати́гнула колісково співанку* (І. Франко); *Коломийка, коломийка, весела співанка, Не раз її над коліскою Застівала мамка* (коломийка); *Нема кращих співаночок, як у нашім краю!* (коломийка).

співо́мівка — гумористичний вірш, в основу якого покладено анекдот, прислів'я і т. ін.; пор., у С. Руданського: «Хто буде їсти?» — пан питає. «Я їду!» — циган каже. «Хто йде жати?» — пан питає. «То громада скаже!»; народними співо́мівками-афоризмами стало багато пісенних (часом анекдотичних) цитат: «І жив — не любила, і вмер — не тужила, і на лавці

лежить, і не буду тужить»: «Ішла баба-гомонуха, гаман загубила, а я йшов та й знайшов, мене мати біла», — «Нащо тобі, мій синочку, цей гаман іздався?» — «На табаку, на тютюн, щоб не розсипався!»; «Оженився навійсний та взяв біснувату, та не знали, що робити, підпалили хату».

спі́дниця (зменшено-пестливі — *спі́дничка, спі́дниченька*) — жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу; поверх спідниці надівали зазвичай фартух; дуже ймовірно, що спідниця прийшла в Україну із Заходу, змінивши плахту та запаску наприкінці козацького періоду — в другій половині XVIII ст.; на західноукраїнських землях спідниця була відома значно раніше; про зальогника кажуть: «Він заплутався в жіночих спідницях». *Розступіться, люди, бо в мене спі́дничка допотить* (приказка).

спі́са *див.* бстень.

спові́дальник = спові́дник = спові́дач — священик, який слухає сповідь; духівник; також особа, що прийшла на *сповідь* (*див.*) до священика.

спові́дь — у православній і католицькій церквах — обряд-таїнство спокуювання гріхів людиною, визнання їх, покаєння перед священиком як перед Богом і відпущення гріхів; таїнство ґрунтується на словах Христа апостолам: «Що зв'язане на землі, буде зв'язане й на небі, і що розв'яжете на землі, буде розв'язане й на небі»; церква свято дотримується таємниці сповіді; всі вірники мають висповідатися до настання Великодніх свят; у стародавніх требниках і статутах подаються найрізноманітніші сповідальні питання. *До сповіді готу-*

юся да все Богу молюся (А. Метлинський).

спóгад = спóмин — пам'ять про минулі події або про когось, щось; з огляду на віру в силу слова надавалося спогаду великого значення; у рекрутській пісні новобранець, прощаючись, каже: «Не спомітайте худим словом, щоб я не журився, а споминайте добрим словом, щоб я веселився»; тим самим спогад залежно від того, добрий він чи лихий, впливає на стан відсутньої людини; звичайний момент для спогадів — час обіду чи вечері: «Ой згадай мене, моя стара мати, сідаючи да обідати: десь моя дитина в чужій стороні да нікому да одвідати. Ой згадай мене, моя стара нене, як сядеш у вечорі їсти»; відома також заборона на згадування, зокрема нечистої сили («не при хаті згадуючи»); за віруваннями, покійників згадують лише добрим словом; у народі згадування пов'язують з гиканням; взагалі згадувати добрим словом — народна традиція, яка, зокрема, образно втілена в «Заповіті» Т. Шевченка: «І мене в сім'ї великій, В сім'ї вольній, новій, Не забудьте спом'янути Незлим, тихим словом».

спокóса — гріховне випробування; гріх; християнська релігія вчить, що спокуса йде від диявола, який намагався навіть Христа спокусити в пустелі; вірники прохають Господа, щоб не допустив їх «впасти у спокусу, а визволяв від лукавого».

спóмин *див.* спóгад.

спотика́йло *див.* спотика́ч.

спотика́ння — зловісна прикмета, властива не лише українському

народові; особливо таїть небезпеку спотикання на ліву ногу; вважалося, якщо спотикнешся, виходячи з хати, то без біди не вернешся; у народних піснях часто йдеться про спотикання коня під вершником, що віщує якесь лихо: «Ой, радий би я, матусенько, скоріше вернуться, да вже щось мій вороненький в воротах спіткнувся».

спотикач = **спотикайло** — 1) старовинний алкогольний напій — горілка або спирт, настояний на мускатному горісі й прянощах. *Оставалась пляшка спотикачу* (І. Когляревський); 2) жартівлива назва розладу шлунка; кажуть: «Щоб тебе спотикач напав!».

срібл = **сребро** — 1) благородний блискучий метал сірувато-білого кольору, пластичний і ковкий; уживається для виготовлення ювелірних виробів, посуду, для карбування монет і т. ін.; речі й гроші з цього металу; символізує багатство: «Срібло очі заливає» (тобто багатство засліплює); у давній Україні-Русі майже всі монети були срібні; про багатів співається: «Там жили ляхи, дуки-срібляники»; новонародженому на Гуцульщині бажали: «Аби-сь було таке щасливе, як щасливе срібло»; поетичний символ білого місячного світла, — у колядках: «подвір'я, як срібло біле»; поетичний образ місяця — *срібноробий. Дорога упряж, обкована сріблом, карета та екіпажі... — усе те сяло* (І. Нечуй-Левицький); *Гості першого дня — золото, другого — срібло, третього — мідь, хоч додому їдь* (М. Номис); *Кинув [Кармель] йому кашук грошей... — саме найчистіше срібло* (Марко Вовчок); *Козаки на коні сідали, ... Сребро і золото турецьке...*

забирали (дума); *Чорт бери і сребро, як жити не добро* (Ганна Барвінок); 2) **срібл**-**зл**о = **срібл**-**з**л**о** — народнопоетична назва срібла і золота, метафоричне переосмислення багатства, достатку, а також уособлення мудрості, таланту, високої духовності. *Срібло-злото тягне чоловіка в болото* (прислів'я); *Єсть люди на світі — Сріблом-злотом сяють* (Т. Шевченко); *Гарні, пишні кімнати, Срібло-злото скрізь рхтять* (Леся Українка).

срібник = **срібняк** — 1) перша срібна монета, яку карбували в Київській Русі X—XI ст.; 2) срібний карбованець або срібна монета взагалі; у сполученнях: *тридцять срібників (срібняків) = Іудині (Іудині) срібники (срібняки)* — ціна зради (за біблійною легендою — Іуда, зрадивши Ісуса Христа, одержав 30 срібних монет).

став = **став**о**к** (зменшене — *став*о**чок**) — водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою; М. Килимник пише: «Більшість ставів в Україні — високомальовничі, досить великі, ... майже завжди окаймлені навколо (за винятком греблі) очеретом, розгозом, татарським зіллям, верболозом тощо, а греблі з обох боків обсажені вербами... Верховини у ставках, за народним повір'ям, вважалися дуже небезпечними, і туди люди боялися заходити. Там була оселя водяного, там проживали водяні русалки, там мав оселю й очеретяний (чорт). Уночі у верховинах справляли свої гри русалки, а водяник ними керував. Очеретяний та болотяний висилали *потерчат* (див.), які заманювали людей у

верховину». *Ой на ставу, на ставочку качечка ночує, не будемо, серце, в парі, душа моя чує* (пісня); *Високі на горі палати, Чималий у яру ставок, Зелений на горі садок* (Т. Шевченко).

ставець — 1) старовинна дерев'яна тарілка; також порція їжі, подана в такій тарілці. *Кожному старцю по ставцю* (приказка); 2) див. **ставник**.

ставник — великий церковний свічник, а також велика свічка для нього; ставлять передусім перед іконами Спасителя та Богородиці. *Молебні день у день Спасителіві править, у ставники свічки по десья хунтів ставить* (Є. Гребінка); *Висока свічка в ставнику палає* (Я. Щоголев); *Три хунти воску на ставник* (І. Когляревський).

ставо**к** див. **став**.

ставропігія — спочатку — привілей духовних закладів не залежати від місцевої церковної влади, зокрема від місцевого єпископа, а підпорядковуватися безпосередньо владі вищій — митрополиту, патріарху, синоду; це право константинопольський патріарх Ієремія 1593 р. надав Львівському Успенському братству — національно-релігійному об'єднанню українських православних міщан, заснованому в XV ст.; розквіт діяльності цього братства припадає на кінець XVI — початок XVII ст., коли воно стало осередком культурно-національного руху на західноукраїнських землях; його називали Ставропігійським (Ставропігійським), або Ставропігією.

стадник — 1) пастух (перев. при тавані). *Вже панський стадник Опанас, покинувши товар, що нас, з*

кишені витягнув соплку (Є. Гребінка); 2) плідник (жеребець або бик) при стаді.

стадо — група тварин (перев. одного виду, віку і т. ін.), об'єднаних з певною господарською метою (для утримання, нагулу, відгодівлі тощо); зневажливо про велику неорганізовану, несвідому групу людей; уживається як традиційне порівняння (як *стадо, стадами*); символізує замкнене коло людей, об'єднаних спільними інтересами, товариство («В яке стадо залетів, так і співай»). *Без пастуха віці не стадо* (прислів'я); *В чужому стаді не перебирай* (приказка); *Добрий пастух не покине своє стадо* (прислів'я).

стайня = **стайниця** (зменшено-пестливі — *стайничка, стасника, стасенька, стасничка*) — 1) спеціальне господарське приміщення, де тримають коней; конюшня; оскільки, вважали, коняка нечиста, то вішали в стайні вбиту сову або сороку. *Мудрий Іван по шкоді: коні вкрали, тоді він стайню зачинив* (прислів'я); *Мій тобі кончик стайні не прстоїть, моя тобі зброя кілочка не вломить* (П. Чубинський); *Веде коня у стайницю, а милого у світлицю* (пісня); 2) рідше — хлів для свиней та інших дрібних домашніх тварин. *Ой не може у стайні спати, бо рохкочуть свині* (коломийка); *Повна стайня худобиці* (Я. Головацький).

старець (мн. *старці*) — 1) людина, яка живе з милостині; жебрак. *Старця торба годує* (прислів'я); *В старці нугою не внасти, а з старців калачем не виманиш* (М. Номис); *Старці під берестом заснули; Ще сонце спить, пташки мовчать* (Т. Шевченко); фразеологізм: *німі*

в старці — стати жебраком, жебракувати; 2) тільки **старці** — також дуже бідні, убогі, незаможні люди; фразеологізм: **пущкати в старці** — робити дуже бідними, злиденними, доводити до жебрацтва; 3) старий чернець, настоятель меншого монастиря.

Старий (Вѣтхий) Заповіт (Завіт) — перша частина *Біблії* (див.), що визнається за *Священне Писання* в іудаїзмі та християнстві на відміну від *Нового Заповіту* (див.), що його визнає тільки християнство; створювався протягом IX—II ст. до н.е.; містить оповідання про створення світу, сюжети з давньої історії, закони та приписи релігійної моралі; справив значний вплив на формування ідеології християнства та інших релігій.

старий парубок див. **парубок** 2.

старий стиль див. **календар** 4.

Стародавній Єгипет див. **Єгипет Стародавній**.

Старокіївська гора — історична місцевість у Києві, яку ототожнюють з «Градом Кия»; у IX—X ст. на цій горі, за літописом під 945 р., містилися два князівські палаци; «Град» у межах укріпленого городища став дитинцем Києва; наприкінці X—XI ст. місто розрослося в межах дитинця і дістало назву Володимирового (місто Володимира); на Старокіївській горі стояла Десятинна церква (до 1240 р.).

старорімський календар див. **календар** 4.

стáроста — 1) у Київській Русі — представник найнижчої ланки князівської адміністрації; 2) в Україні XV—XVIII ст. — керівник місцевого міського чи сільського управління або самоврядування;

3) **стáроста сільський** — у царській Росії — глава сільської общини; 4) в Західній Україні до 1939 р. — начальник, голова повітового управління (староства); 5) (пестливе — **стáростонько**) в обряді сватання як першому акті весільної обрядовості — поважний і красномовний чоловік, звичайно літнього віку, який виконує функції посла з боку родини парубка, що хоче одружитися на дівчині, до її батьків з метою дістати згоду від них на одруження дочки; далі роль старости в самому обряді весілля виконував дядько з материнського боку як жрець хатнього вогнища, який благословляв виконання всіх обрядів та звичаїв; без його благословення жодна церемонія не може розпочатися і не робиться жодного кроку в ході весільного обряду. *Одної неділі сидимо ми собі, аж тут і старости на подвір'я* (Ю. Федькович); *Ей, коби я воли мала, воли до роботи, Мала ж би я старостоньки кожної суботи* (коломийка); у сполученні: **засилати старостів** — свататися.

старшiннá — 1) тільки **старшiннá** — в Україні XVI—XVIII ст. — керівна верхівка козацтва; складалася вона з писарів, обозних, осавулів і суддів; 2) **Генерáльна старшiннá** — вища адміністрація в Україні часів визвольної війни 1648—1654 рр., що складалася з представників верхівки козацтва; 3) **Рáда [генерáльної] старшiнни** див. **рáда** 4; 4) тільки **старшiннá** — у козацких військах XVII—XVIII ст. — старший командир. *Старий батько iде рядом, Научає сина: Як у війську пробувати, Старшин шанувати* (Т. Шевченко); 5) **старшiннá волосний** — службова особа селянського

громадського управління, створеного в царській Росії за селянською реформою 1861 р.; обирався сходом на три роки; 6) **Військова старшiннá** (див.).

стѣльмах — майстер, який робить вози, сани, колеса і т. ін.; у народі так називають ще тесляра, теслю.

степ (зменшене — **степок, степочок**) — великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату; Д. Маркович описує степ так: «Степ — широкий, безмірний, кінця-краю йому нема: тільки там десь далеко, мов море, хвилюючись, зливається він із таким же, як і сам, безкраїм небом... Отой простір безмірний навертас людину до думки про світову безкраїсть, про волю»; це «поле незнаєме» «Слова о полку Ігоревім», «дике поле», земля «безвіддя і безхліб'я» думи про трьох братів-утікачів з Азова; пор. ще у М. Гоголя: «Чорт забирай вас, степи, які ви гарні!», у Є. Маланюка: «Сірим попелом стало життя під огнем степової свободи», у Панаса Мирного опис українського степу подається в повісті «Серед степів»; І. Мазепа у трилобі Б. Лепкого каже: «Нам треба заволодіти степом, степом надверх і всередині, бо наша душа — теж степ. Степ — ворог державі»; Д. Віконська пише: «Широкий, порожній простір запрошує й неначе змушує людину залюднювати його постатями, видумками власної образотворчої уяви. І не в тому лихо, що ті постаті, думки, образи — уявні. Лихо в тіх, що їм нема меж, нема міри... пропорції нема»; традиційні епітети: **бездоржний, безкінечний, безкрайй,**

безмежний, бугрістий, великий, величезний, відкритий, глибокий, горбкуватий, далекий, незмірний, немірний, неоглядний, неозорий, нескінченний, плаский, просторий, рівний, розлогий, широкий, широколанний; асоціюється з вершником-козаком, з його вірним конем, пор. у В. Шевчука: «Ніч — мати, а степ широкий — батько для козака!». *Послала мене мати в степ пише жати* (пісня); *Степ і степ, ревуть пороги, і могили-гори* (Т. Шевченко).

стернівка див. **печерія**.

стихіра — церковна пісня з біблійним сюжетом; першим творцем стихир вважають святого Антонія; писав стихирі Іоанн Дамаскин; за нормою, стихира — це багатовірш, написаний одним розміром.

стіл — 1) (зменшені — **стблик, стбличок**) вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки (іноді з ящиками, тумбочками), на яких розміщують різні предмети; такий предмет разом з їжею, що стоїть на ньому; здавна стіл у хаті (звичайно у світлиці) — це шанована річ, хатній престіл; на нього нічого не можна було класти, крім їжі, бо решта може бути чимось нечистим; стіл стояв на покуті, обрамлений лавами; тут збиралася сім'я, передусім для споживання їжі; момент споживання страви був дуже важливим: під час їжі треба було мовчати або обходитися якимись найнеобхіднішими словами; не можна було робити будь-яких непристойних рухів; сама участь у трапезі була актом якогось містичного єднання роду; стіл набирав значення вівтаря; не годилося на ньому сидіти, бо на нім святий хліб кладеться

ся; на стіл гріх класти шапку, бо то місце самого Бога; не можна класти на стіл ключі, щоб у хаті сварки не було; не можна давати їсти на непокриту столі, а то злидні нападуть; стіл уособнював статки й щедрість, гостинність родини, бо казали: «До столу добре сісти, коли на нім є що їсти», «Подали груш, та й з-за столу руш»; до столу запрошували тільки добрих людей, примовляючи при цьому: «Що не є в печі, те й на стіл мечи»; не кожен удостоювався такої честі й щедрості: «Є на столі, но не мені», «Як кого, то й за стіл саджають, а кого, то й з-під лави виганяють»; гість за столом мав дотримуватися певних правил поведінки: «За чужим столом не махай постолом»; «Кому за стіл, а кому хоч під стіл»; стіл був родинним вівтарем як у щоденному житті («Стіл хліба не поїсть»), так і в знакові моменти життя сім'ї, наприклад, одним із головних предметів у весільних ритуальних обрядах: «Аби чим-небудь за стіл завести, а з-за стола й самі вийдуть»; всі значні угоди, визначні події в родині завершувалися традиційним «сісти за стіл», наприклад, заручини, народини, купівля-продаж; тут відбувалася ритуальна свята вечерея, проходили великодні празники, розговини; на столі завжди лежав хліб-сіль: «Хліб на стіл, тоді стіл престіл, а хліба ні куска — так і стіл дошка»; про сакральне значення стола свідчить приказка: «Не бий стола, стіл — Божа долоня»; малу дитину кладуть на стіл, бо здавна вважали, що «то янгол»; стіл був останнім пристановищем у рідній домівці для небіжчика, звідси *лягті на стіл* — умерти. *Свиню пусти під стіл, а вона лізе на*

стіл (прислів'я); *Зевес їй оддавав повагу і послав од столу брагу* (І. Котляревський); *Ой ждала же я, дожидала, столи застигла* (А. Метлинський); *Бував на коні і під конем, на столі і під столом* (М. Номис); *За чим столом сидиш, того й правду хвалиш* (прислів'я); 2) у Київській Русі — князівський престол. *Стіл київський захопив підступно Святополк* (П. Загребельний).

стілець — предмет хатньої обстановки для сидіння, що заступив у новітні часи ослін або лавку; став символом посади, бюрократичної праці; звідси *з стільця зіпхнути* — зайняти чуже місце на службі; *на двох стільцях сидіти* — виконувати дві служби, прислужувати одразу двом господарям.

стільник — 1) чашечкоподібний лист з воску, який бджоли й оси роблять для зберігання меду, перги, виховання потомства та перебування дорослих комах. *Стільник білого пахучого меду; Мед у стільниках*; 2) = **обрус** (від *стіл*).

стіна (зменшені — *стінка, стіночка, стінонька*) — 1) кожна з перегородок, що відділяють одну кімнату від іншої, а також від зовнішнього світу; у двох зовнішніх зазвичай прорубують вікна; зовнішня і всі внутрішні стіни мають двері; стіни звичайно білили; співають: «Лежить мила, як китайка синя, стоїть милий, як стінонька білий»; стіни багато бачать, тому кажуть: «Якби ті стіни вміли говорити, то не одне б сказали (то не легко було б жити)»; але вони мовчать, тому символізують мовчання («Мовчить, як стіна», хоч «І стіни мають вуха»); стіна символізує байдужість: «Говори до нього, як

до стіни»; вислів розпуки: «Хоч на стіну дерись (лізь)»; вислів відпорності: «Стіни лобом не проб'єш»; звідси стіна як глуха оборона, незламна сила, зокрема військова; пор. слова Б. Хмельницького: «Хай стіна об стіну удариться, одна впаде, друга останеться»; коли йдеться про марність вплинути на когось або повне нерозуміння з боку когось, кажуть: «Як горохом об стінку» або «Глуха стіна». *Ні тієї стіни не достав, ні од тої стіни не одстав* (М. Номис); *Товста стіна, та не гріє* (М. Номис); *Не сам зізвездок лізе в стіну, його молотком забивають* (прислів'я); 2) тільки **стінка** — народна гра в м'яч; 3) тільки **стінка** — при кулачному бої — ряд, шеренга вояків (звідси — *стінка на стінку* як символ протиборства).

стовп (зменшено-пестливі — *стовпéць, стóвпик*; збільшене — *стовпíще*) — 1) колода або товстий брус, установлені вертикально; також колона, підпора, що підтримує склепіння, перекриття і т. ін.; як елемент архаїчної космології символізує Дерево життя (Світове дерево), центр світу, вічний вогонь; координати ж Світового дерева пов'язані значенням основних солярних символів — Сонця, Місяця, зірок; у старовинній колядці скромна особа господаря підноситься до вищого рівня через осмислення дому як космосу і космосу як дому: «Ой, позволь нам, хазяїн, та й колядочку сказати. Навкруги твого двора Та й залізні тина, Посеред твого двора Стоїть стовп золотий. А на тім стовпі Сидить птиця орел»; в обрядодійствах використовують стовп з колесом зверху (колесо — символ Сонця);

відомою є народна гра *стовп*, де використовували закопану в землю деревину з прив'язаними нагорі калачами, горіхами, цукерками, писанками тощо; той, хто долізе доверху, заробляє подарунок; стовп має різноманітне значення, в тому числі й символіку смерті; це, зокрема, бачимо в символі стовпа як поховальної споруди; як культовий предмет стовп служив постаментом для божества, підпорою для культових споруд; основа типових порівнянь: *стояти стовпом, стати, як стовп, здійматися стовпом. Удівонько молодю, та де в тебе стовпи, та де в тебе стовпи, коня прив'язати* (пісня); 2) **вєрст-вовий стовп див. верствя2**.

стодбля = **стодбля див. клўня, повітка**.

Стожари — народна назва сузір'я Плеяд, а також деяких інших сузір'їв.

сторожова могила — старовинний високий земляний насип над шляхом, на кордоні і т. ін., що був місцем перебування сторожі, яка спостерігала за довкіллям.

сторожовий полк — у Київській Русі — кінний загін, що прикривав основні сили й здійснював розвідку.

страва — приготовлені для їди продукти харчування, а також їжа, харч. Український народ, як і інші народи, впродовж віків виробив великий набір смачних національних страв, широко відомих далеко за межами України (борщ, куліш, вареники, січеники, крученики, галушки, смаженю, коржі з маком та ін.). *Ой нате вам, рибалочки, ще й солі на страву* (А. Метлинський); *Прийшов він раз обідать до Дем'я-*

на, *А у Дем'яна трава добрая була* (Л. Глібов).

стра́нник (ж. *стра́нниця*) — богомолець, який мандрує по святих місцях і живе милостинею; прочанин.

Страсна́ ніч — ніч на останній (Страсний) четвер перед Пасхою.

Страсна́ п'ятниця *див.* **Страсний понеділок**.

Страсна́ седмиця *див.* **Страсний тиждень**.

страсна́ свічка (*свіча́*) — свічка, яку запалюють під час вечірнього богослужіння в останній (Страсний) четвер перед Пасхою; за повір'ям, має величезну магічну силу, може врятувати від біди і злих сил; давали в руки вмираючому; цією свічкою запалювали дрова в хаті і лампу — «новый (шасливий) вогонь»; її вважали «матір'ю вогню хатнього»; нею лікували зуби, біль голови; вона допомагала від бурі й граду; її клали біля породілі.

Страсний (Білий, Великий, Живий, Чистий) тиждень = **Страсна́ (Велика) седмиця** — останній тиждень перед Пасхою; Великодній тиждень; за євангельською історією, час входу Ісуса Христа до Єрусалима, його розп'яття та мученицька смерть на хресті; тиждень присвячується пам'яті про страждання (страсті) Христа перед його хресною смертю; у цей тиждень господині білили хати, мили лави, полиці, столи, двері; Чистим тиждень називається тому, що в цей час наші предки очищали (освячували) вогнем та водою все своє господарство, — «щоб Господь святим вогнем життєтворящого Сонця-Неба у Великдень освятив хату, обійстя, ліси, поля,

ріки, людину»; всі головні справи треба було закінчити до Великого (Чистого) четверга.

Страсний (Великий) понеділок (вівторок і т.д.) — дні останнього (Страсного) тижня перед Пасхою, кожний з яких відповідає євангельській історії Ісуса Христа (*див. це Страсний тиждень*); у *Велику сєреду* увага повертається до «блудниці, що розкалася», під час служби підкреслюється різниця між грішницею та Іудою: перша віддає своє багатство Христу та цілує його ноги, другий за гроші зраджує Христа, теж цілує його; найважливішим днем серед тижня був четвер, який називали *Чистим, Світлим, Живим*; здавна це день весняного очищення, а для людини — день очищення (вмивання, обливання) водою як відгомін ще дохристиянських вірувань; її треба було брати до схід сонця, коли був найбільш придатний час для магічних дій; купалися й хворі, а потім виливали воду на перехрестя, — «щоб там усі хвороби й залишилися», тому «перехрестя обходили десятою дорогою», — «щоб хвороба не причепилася»; прибиралося (очищалося) й господарство; готували особливу *четвергову сіль*, яка нібито мала велику магічну силу (загорнуту в ганчірку, її кидали в піч, коли ганчірка згорала, сіль витягали, — вона була готова для магічних дій); так, на спечений у цей день хліб клали *четвергову сіль*, що допомагало від усяких хвороб; здійснювали перші пострижини у малят, — «щоб волосья добре росло»; Господь благословляв той хліб, що подавали до обіду, тому крихти зберігали як цілющі, здатні виліковувати від

хвороб; у *Страсну п'ятницю*, день Христової мученицької смерті, вважалося, працювати — великий гріх (лише пекли паски і садили капусту); нічого не ідять до півдня — часу виносу плащаниці з вівтаря; обід пісний, перев. з овочів; не можна співати; замовкають дзвони, лише калатають, за давнім звичаєм, довбеньками в суху дошку (*біло*), розносячи похоронний сум; у *Страсну суботу* робили крашанки і писанки, відвідували вечірню службу, потім полуночницю, яка переходила в Пасхальну заутреню; вважалося, що дні цього тижня (крім п'ятниці і суботи) — найкращий час для сівби ранніх ярових зернових культур і гороху, — «буде збіжжя колосисте і без бур'янів»; *див. це Велика субота*.

Страсний (Великий, Чистий, Світлий, Живий) четвєр *див.* **Страсний понеділок, вечєря**5.

страстотєрпєць = **страстотєрпник** — у християн — мученик, який постраждав за релігійні переконання; звичайно церквою зараховувався до лику святих; першими страстотерпцями в Україні були Борис і Гліб.

страсть = **стра́сті** — 1) вечірнє богослужіння в Страсний (Великий) четвер; читають 12 євангелій про Христові муки. *Був я на страсті* (М. Номис). *Як пішла я на страсті, то, Господь мене прости, сіла під тинком, понохала свічку — пахне медком, так я й з'їла* (приповідка); 2) **Стра́сті Господні** — муки Ісуса Христа, що завершилися його розп'яттям і воскресінням.

Страшний суд *див.* **суд**3.

Стрибо́г — у дохристиянських віруваннях — бог вітрів, які є його

онуками; найвідоміші з них: *Ласкавець, Дмухач, Степовий, Грозовий, Бурей, Смерч, Бірса, Віхор, Бігун, Верхівник, Горіший, Дблїшний, Шартун, Крутий, Помірок, Труба, Посвистач, Польовий*; чотири велетні, які дмуть з чотирьох сторін світу, — це *Сівер* (північний), *Літник* (літній), *Стри́га* (східний), *Вітрилю* (південний); свято бога вітрів — 14 липня; на противагу доброму Дажбогу Стрибог — руйнівник («стрити» — нищити); у «Слові о полку Ігоревім» згадується серед чотирьох основних богів (поряд з Дажьбогом, Хорсом і Волосом), а вітри називаються Стрибоговими онуками; Ярославна звертається до Вітра як до бога: «О Вітре-Вітрило, чому, Господине, насильно (силою) вієши?»; за давніми уявленнями, це неврівноважений лігун з бородою та бато́гом, яким він підганяє свої вітри, у широчезних шароварах-вітрилах, з подихом-вітром; за Початковим літописом, ідол Стрибога був серед інших у Володимировому (Київському) пантеоні (олімпі).

стри́га *див.* **по́критка**.

стриж — невеликий, схожий на ластівку, птах з видовженим тілом і довгими гострими крилами. *На небі вже побіліло, вже й ластівка черкнула раз-другий, стриж верескнув, вилітаючи з глиняної норки* (Дніпрова Чайка).

стри́й (пестливе — *стри́йко*) = **стрик** — народні назви дядька по батькові, брата дядька та чоловіка батькової сестри.

стри́йна — народна назва тітки, сестри батька або дружини батькового брата; дядина. *Стрийна, вуйна — не родина, а що пасерб — не дитина* (приказка).

стріла — 1) (зменшено-пестливі — *стрілака, стрілочка, стрілонька*) тонкий стрижень із загостреним кінцем або гострим наконечником, який використовують для стрільби з лука; атрибут стрільця; символ швидкості («Летить, як стріла»); в княжій Україні славилися стріли київські; у Г. Сковороди стріла — символ пориву, розгону; в І. Франка в «Мойсеї» читаємо: «Як стріла вже намірена в ціль, Нагострена до бою, Чи подоба стрілі говорить: «Я бажаю спокою»; у Шевченковім переспіві «Слова о полку Ігоревім»: «З передсвіта до вечора, а з вечора до досвіта летить стріла каленая, бряжчить шабля о шеломи, тріщать списи гартовані»; вогняною стрілою називали блискавку, — звідси усталена метафора блискавки, пор. проклин: «Стріла б тебе побилала!»; сонячне проміння уявляли стрілами Дажбога, а смуги блискавки — стрілами Перуна; *див. ще зброя. Летіла стріла уподовж села, убила стріла вдовиного сина* (пісня); *Винесла лучок і стрілочок пучок* (П. Чубинський); 2) народна назва хвороби на зразок ревматизму, казали: «Стрілою називають те, що шпигає в кості, в попереці, в голові, в руках, у ногах»; лікували заговляннями.

стрілєць — 1) *див. січові стрільці*; 2) (з великої літери) — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 22 листопада — 21 грудня.

Стрітєння [Госпóднє] = Стріченєня — християнське календарне свято 2/15 лютого на честь принесення Дівою Марією немовляти Ісуса Христа в Єрусалимський

храм на 40-й день після його народження й стрічення старця Симеона з Божим дитям, припасоване церквою до дохристиянського народного свята *Громниці (див.)*, у Західній Україні воно й понині називається *Громничною (Весняною) Богородицею*; зі святом пов'язували сподівання на весну; вважалося, що цього дня зустрічаються і змагаються зима з літом, — «в цей день лютий до березня приїхав»; освячується вода, яка така сама цілюща, як і йорданська; стрітенська свічка оберігає від грому і страху; спостерігали за погодою, — якщо під вечір потепліло, то вважалося, що літо перемогло; існує цілий ряд прикмет, — «якщо на Стрітєння півень води нап'ється на порозі, то на Явдохи віл напасеться на дорозі», «коли на Стрітєння холодно, то вже скоро весна», «коли на Стрітєння нап'ється гуска з сліду води, набереться господар біди»; ясна й тиха погода в цей день віщує добрий урожай на полях та роїння бджіл, вітер — пізню весну; в цей день ворожили, виставляючи тарілку з зерном на ніч у двір, — «якщо ранком є роса — на врожай, нема роси — погана ознака». *На Стрітєння зима з літом пострічаються* (М. Номис); *Стрічаються на Стрітєння зима з літом, щоб поборотися — кому йти вперед, а кому назад* (повір'я).

стріха — нижній край солом'яної покрівлі, що звисає над стіною сільської хати, а також сама така покрівля; символізує рідну домівку. *Дощ іде, як відром іллє, а з стріх біжить, як цівкою* (приказка); *Чужу стріху латає, а своя тече* (приказка); *Да вже весна красна, із стріх вода капає* (А. Метлин-

ський); 2) уосібнена назва помешкання, оселі, хати, родинного вогнища. *І горобець свою стріху має* (М. Номис); *На мою стріху мече, а на його паде* (приказка); *Своя стріха — своя втіха* (прислів'я); фразеологізми: *під батьковою (батьківською) стріхою* — у рідній хаті, у своїй сім'ї; *під однією стріхою* — в одному приміщенні, однією родиною; *під чужою стріхою* — у чужій хаті.

Стрічення див. Стрітєння Госпóднє.

стрічка = стьбжка — 1) вузька смужка якої-небудь матерії, що використовується як прикраса, для оздоблення тощо. *Руса коси до пояса, в косах стьбжка голуба* (пісня); 2) перев. **стрічки** — у святковому весільному одязі — різнокольорові стьжки, що густо звисають з вінка на спину аж до п'ят як барвіста прикраса молодої і дружок: «В персники вінчатися, а в стрічки величатися». *Розплітали коси та стрічки знімали* (Т. Шевченко).

струг — 1) старовинне річкове гребне або вітрильне дерев'яне судно; байдак; 2) прилад для обтісування; струганок; 3) народна назва форелі.

стўпа (зменшені — *стўпка, стўпочка*) — 1) пристрій для лушення та подрібнення різних речовин (зерна, тютюну і т. ін.), неодмінним доповненням якого є товкач; у народних обрядах — еротичний символ; відомим є жартівливе пояснення, звідки беруться діти: «З неба упав та в ступу попав, а з ступи виліз — і ось який виріс»; використовувалася у весільних обрядах; у казках та оповідках Баба-Яга і відьма їздять або літають на ступах;

символізує тупість, нерозум (звідси — *дурний, як стўпа*); хитрого, пролазливого називають таким, «що і в ступі не влучиш», про пустослівного кажуть, що він «товче воду в ступі». *Носиться, як дурень зі ступою* (приказка); *Коли б мені ступка та жорна, Коли б мені жінка моторна* (П. Чубинський); *Хто з ступою, а я з товкачем* (М. Номис); 2) тільки **стўпка** — дитяча народна гра.

стьбжка див. стрічка.

субітки — 1) старовинні суботні вечорниці; 2) у старій школі — покарання школярів різками по суботах; фразеологізми: *давати субітки* — бити, карати; *покуштувати субітки* — зазнати покарання; 3) очисні вогні перед Зеленою неділею та святом Івана Купала.

субота (пестливе — *суботонька*) — 1) назва шостого дня тижня (після неділі, від староевр. «саббат», «сабаш», що означає «стримування від роботи»); день, який, за Біблією, має бути неробочим, тому й кажуть: «Субота — кінчається робота», «Субота — не робота, а в неділю нема діла»; але все одно багато буває невідкладних хатніх та господарських справ, особливо в наш час, коли жінка працює весь тиждень, тому ще кажуть: «Субота — вся робота»; на суботу припадає ряд церковно-календарних свят — Страсна (Велика) субота, Клечальна субота та ін.; субота — традиційний день особистої гігієни — миття й чесання («В суботу й ведмідь умивається»); про це у весільних піснях: «Як я в батька красувалася, шосуботи все чесалася»; «Не жаль мені меду й вина, а жаль мені дівування, шосуботнього заплітання», бо заміжні жінки

вже кіс не мали. *Субота — не робота; помий, помаж та і спати ляж* (приказка); *Ще почекай до неділі, бо шні субота* (коломийка); *Вчора була суботонька, Сьогодні неділя; Чом на тобі, наймиточку, Сорочка не біла?* (пісня); 2) **Страсна субота див.** Страсний понеділок, Велика субота; 3) **Вёрбна субота див.** Вёрбна неділя; 4) **Дмитрѳва (Родінна, Дідова) субота див.** Дмитрія Святого день.

Суботів = Субѳтов = Субѳтове — село під Чигирином на Черкащині над річкою Тясмин, що було спадковою (родовою) маєтністю гетьмана Богдана Хмельницького; під час визвольної війни 1648—1654 рр. — один із центрів гетьманської влади і дипломатії; в сільській Іллінській церкві поховано Б. Хмельницького та його сина Тимоша; польський воєвода С. Чарнецький викупив їхні тіла 1664 р. *Як сніг, три тшачки летіли Через Суботове* (Т. Шевченко); *Стоїть в селі Суботіві На горі високій Домовина України, Широка, глибока* (Т. Шевченко).

суд — 1) державний орган, який розглядає цивільні, кримінальні та адміністративні справи; також сам судовий процес, судове засідання; з дохристиянських часів збереглося розуміння суду як правди Божої, тобто рішення бога Доли (звідси, можливо, вислів «воля Божа, а суд царів»); і досі суд совісті вважають найсправедливішим, тому й кажуть: «Свій суд короткий», «Хто сам себе не обсуди, той нічого не стоїть»; хоч, з іншого боку, «сам собі ніхто не суддя»; на відміну від Божого суду земний далеко не завжди справедливий, дарма кажуть: «Покарав Бог люд — послав

на землю суд», «Де суд, там і неправда», «Без суда суд буває»; особливо несправедливий суд там, де втручаються влада й гроші: «Де гроші судді, там право в кут», «— Чия справа? — Війтова! — А хто судить? — Війт!». *Добра справа не потребує суду* (М. Номис); *Ой поїхав він до Сандомира суди судити, села ділити* (пісня); *Коби такий розум перед судом, який по суді* (приказка); *Ліпша є на світі солом'яна згода, як золотий суд* (приказка); *Кирилик поступив у суд на службу і став зразу з Кирила, Кирилика Кирилом Івановичем* (Панас Мирний); 2) **Божий суд** — за релігійними уявленнями — Божа кара за вчинений гріх, злочин; *див. ще вогѳнь*; 3) **Страшний суд** — за релігійними уявленнями — суд, який вершить Бог над усіма людьми, коли настане кінець земного світу; митрополит В. Липківський присвятив одну з проповідей Страшному суду за Євангелієм від Матвія: «І Господь Бог судитиме на Страшному суді не кожному окрему людину, а кожний народ»; 4) **Генеральний суд** — найвищий суд козацької України.

суданська трава див. ключ-трава.

суджений див. жених.

судне колесо див. колесо4.

Судний (Судний) день = Судна (Судня) година — 1) за релігійними уявленнями — день (година) Страшного суду; 2) іудейське свято у вересні-жовтні на честь примирення з Богом.

сужений див. жених.

сукман = сукмана = сукманіна — старовинний, перев. чоловічий, суконний верхній одяг з довгими, розширеними донизу полами; різ-

новид свити. *Сорочку викупив, а сукман заставив* (М. Номис); *А де ж ваші, хлопці, славнії запорожці, дорогії сукмани* (Я. Головацький); *Ой лежить жовнір та в глибокій долині, постелив собі в голову сукманину* (пісня).

сукня — жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці; плаття; слово *сукня* відоме з XIV ст. і позначало одяг багатих українських шляхтянок і можливих жінок. *Їхала дівка через бір, а на її сукня в дев'ять піл* (пісня); *Нащо ж тобі, доньку, зелені сукні?* (А. Метлинський).

сумління = совість — моральні принципи, погляди, переконання; за висловом Сократа, найбільше щастя в світі — чисте сумління, найбільше нещастя в світі — сумління нечисте; *див. ще суд1*. *Хто сумління не має, той правди не знає* (приказка); *Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає* (М. Номис); *У їх драгунська совість* (М. Номис — тобто її повна відсутність).

сундук див. скриня.

супряга — 1) три або чотири пари волів кількох господарів для оранки плугом; така супряга оре по черзі кожному *супряжникові*; 2) один із найпоширеніших стародавніх звичаїв селянської взаємодопомоги, що передбачає об'єднання кількох господарств та забезпечення їх усім необхідним для спільного проведення важливих сільськогосподарських робіт.

суржик — мішанина різного збіжжя або борошна з нього, наприклад пшениці з житом, жита з

ячменем, ячменю з вівсом (звідси різновид змішаної мови, мішанина слів кількох мов, зокрема української та російської).

сурма (зменшено-пестливі — *суре́мка, сурмонька, сурмочка*) — старовинний духовий музичний інструмент прямої видовженої форми, який використовували перев. як сигнальний; різновид козацької дерев'яної труби. *А всі дзвони зазвонили, а всі сурми засурмили* (дума); *Козаки стояли, на сурмки гарно грали* (М. Макаровський); *Голос, як сурмонька, але ж чортова думонька* (М. Номис).

Сурський див. поріг2.

сусід (ж. сусідка; пестливі — сусідонько, сусідонька, сусідочка) = сусіда — той (та), хто мешкає поруч, поблизу кого-небудь; традиційний об'єкт народнописенної творчості: «Говорили сусідоньки, що то перша дівка, оженився, придивився, — а вона як дідько!»; залежно від стосунків між сусідами, особливо коли йдеться про спільну або суміжну власність, сусідство може бути основою або добросусідства, або ворогування; тому коли йшлося про купівлю хати, то говорили: «Не купуй хати, а купуй сусіда»; добрі сусіди цінувалися більше за родичів, бо родичі далеко, а сусіди завжди поруч і найшвидше прийдуть на допомогу. *Мали сусіди хорошого сина: Був він їм смирна і добра дитина* (Я. Щоголев); *Краще близький сусіда, аніж далекий родич* (приказка); *Сусідо мила, сусідо близенька, красна, хороша і невеличенька* (П. Чубинський); *Ой сусідо, сусідо, сусідо, Позич мені решітко, решітко!* (пісня); *Я не вмiла чарувати, ані моя мати, Навчила мя сусідонька із*

третьої хати (коломийка); *Як не вижу сусідочки — невесела душа* (коломийка).

с҃тки *див. Овсяниці день.*

сухе дєрево *див. дєрево!*

сухий дуб *див. дуб4.*

Сухий четвєр *див. Русалчин великдень.*

сухота — 1) перев. у множині — народна назва туберкульозу; 2) народнопоетична назва туги, журби. *Через тебе, дівко, Впав я у сухоту — Ані вночі спання, Ні удень роботи* (пісня); *Прийшла субота — дівчині сухота* (пісня).

схїма — 1) найвищий чернечий ступінь у православній церкві, що вимагає від посвяченого дотримання суворішого аскетизму, ніж від звичайного ченця (звідси *схїмник*); також найвищий ступінь чернечого аскетизму в православній церкві; у словосполученні: **постригти в схїму** — надати комуні-небудь найвищий чернечий ступінь; зробити схимником; 2) одяг ченців, що мають найвищий чернечий ступінь.

схїмник (*ж. схїмниця*) — чернець (черниця), що прийняв (прийняла) схиму. *У Київ їдьте щороку Та сповідається, нівроку, У схимника!..* (Т. Шевченко).

схід — 1) одна з чотирьох сторін світу; протилежне захід; здавна вірили, що сторона землі, звідки сходить сонце (бог-сонце), — це

місце започаткування життя; це блаженна сторона, де вічна весна, вічне світло й тепло; це рай (ірій, ірій, вирій); тут мешкають померлі (*див. рахмани*); слід молитися на схід (це прийняла й християнська церква), зокрема вранці, коли сонце, викупане й виспане, особливо милостиве; звертаючись обличчям на схід, проказують і різні заговори та заклинання; храми будують вівтарем на схід (до Єрусалима, до Христа, *Сонця Правди*); покійника ховають так, щоб дивився на схід; дім починають мазати елеєм зі східної сторони; освячення нового колодязя чи будь-якої будови в дворі відбувається з поверненнями на схід обличчями. *І на схід, і на захід, і на південь, і на північ, хмари, розійдіться* (М. Кропивницький); 2) поява над обрієм небесного світила; помічено, — «якщо сонце при сході яскраво-червоне, а невдовзі сховається за хмару, — скоро занегодить», «якщо під час сходу сонця стоїть духота, під вечір слід чекати дощу». *До сходу сонця, рано-рано! У Віфліємі на майдані Зійшовся люд* (Т. Шевченко); у сполученнях: **від схід сонця** — з того боку, де сходить сонце; **до схід сонця** — на світанку, перед сходом сонця. *Повій, вітре, до схід сонця, До схід сонця, край віконця* (С. Руданський); **на схід сонця** — у той бік, де сходить сонце.

с҃жень *див. с҃ажень.*

Т

табака — нюхальний тютюн; вихваляючи табаку, казали: «Табака мозок чистить», «Заживай табакі, не забивай бакі!»; також вважалось: «Табаку нюхати — здорово на очі»; разом з тим табака символізує прикрість: «Натер йому табакі до носа», «Утру йому табакі!», «А що, понюхав табакі?»; так чи так, а неприємність, коли кажуть: «Мені й без табакі в носі крутить!»; коли когось хочуть сильно побити, то бажують «стерти на табакі».

табір — 1) здавна — укріплене місце тимчасового розташування козацького війська з обозом, а також військо, розташоване в такому місці; козаки захищали табір валом або рядами возів, пов'язаних ланцюгами; такий спосіб оборони в степах був відомий ще з княжих часів, про що читаємо в Початковому літопису під р. 993; *В Яру якось гайдамаки табором стояли* (Т. Шевченко); *У запорозькому таборі все спало* (О. Довженко); 2) взагалі місце тимчасового розташування великої групи людей; група людей, що перебуває в такому місці (про чумаків, косарів та ін.).

таври (*одн. ч. тавр*) — племена, які в I тис. до н. е. населяли гірські та прибережні райони Криму; від них пішла стара назва Криму — *Таврида*; у П. Дорошка читаємо:

«Тут прадіди й діди в ярмі неволі Татарським ясирем ішли на Схід... Їх кров гаряча на землі Тавриди Вогнем червоних маків розцвіла».

Таємна (Тайна) вечєря *див. вечєря5.*

таїнство — тайна віри, не доступна розумові; також сім священнодійнь, що їх установив сам Христос і що постають в одному з церковно-культових обрядів (хрещення, вінчання, миропомазання, причастя, покаєння, священство, елеєпомазання), які мають нібито чудодійну силу; священнодійство; у сполученні: **справляти (вершити) таїнство** — здійснювати, виконувати який-небудь церковно-культовий обряд.

таїстра (зменшені — *таїстрина, таїстронька, таїстрочка*) — гуцульська полотняна або повстяна торбина, яку носять через плече. *Важка таїстра повна, це важка порожня* (прислів'я); *Загуляй ми, гусярику, як маси гуляти, А то будеш свої гуслі в таїстрину збирати* (коломийка); *Радіє сиротина, коли повна таїстрина* (приказка).

талан (пестливі — *таланок, таланонько, таланочок*) — народнопоетичний синонім долі, щастя, успіху, удачі; тому кажуть: «Як не було талану, не буде й долі»; *див. ще дбля2. Ой, світе мій ясний, світе мій прекрасний, Який мій талан не-*

щасний! (пісня); *Нашому Івану нема талану* (приказка); *Який талан матці, такий і дитяці* (приказка); *І талан, і безталання, — все, каже, від Бога* (Т. Шевченко); *Хоч хороша — не хороша, таки в неї талани: на улиці хлопці б'ються, на кошарі барани* (В. Милорадович); *А сам полину в чужу сторону, в чужу сторонуньку шукать таланоеньку* (пісня).

талісман — предмет, що, за народними уявленнями, має чудодійну силу й приносить його власникові щастя, удачу, оберігає від небезпеки; оберіг; *див. ще берегіння* 5.

Талмуд — пам'ятка іудейського релігійного законодавства III—X ст. після Р. Х.; служить за основу релігійно-правничого життя праворічних євреїв.

тальяр (пестливі — *талярик, талярочок*) = **талер** — старовинна срібна монета, що була в обігу в Україні. *Татарин ... Продав сестрицю за тальяр, А русу косу — за п'ятак, Білеє личко віддав так* (пісня); *Заплатила... біленькими талярами* (Я. Головацький); *Утуркені у кишені Таляри, дукати* (Т. Шевченко); *Ой на ж тобі, старий бондар, Таляриків бочку* (пісня); *Брязнули талярочки на столі, Тупнули козаченьки на дворі, Полинули лебедочки на ріки, Розчесали русу косу навіки* (пісня).

танець = **танок** (зменшено-пестливі — *танчик, таночок*) — 1) сукупність пластичних і ритмічних рухів певного темпу й характеру, що їх виконують у такт певній музиці; також виконання таких рухів; українська культура багата яскравими народними танцями — гопак, тропак, подолянка, козачок іа ін.; танець супроводжує моло-

діжні гуляння (вулицю, вечорниці, весняні й купальські ігрища), а також є обов'язковим елементом українського весілля; танцювати намагались всі, бо недарма кажуть: «Танець — не робота, а хто не вміє, то срамота», «Танцювати замолоду вчись — на старість не навчишся»; жаргують: «До роботи недужа, а до танцю, як ружа», «Аби умів танцювати, а робити — лихо з ним»; кепкують: «За танці батька б оддала», «Заграй, дудочку, танцюй, дурничку!», «Обідранці пішли в танці, голобоки пішли в скоки», «Стривай, кума, не з тої ноги танцювати пішла»; іронізують: «Танцювати — не снопи в'язати», «Хоч погано баба танцює, та довго»; застерігають: «Як чобіт нема, не йди в танець», «Не тобі грають — не танцюй». *Кінець, бо пішли баби в танець* (приказка); *Узявши віночок, піду в таночок* (прислів'я — за всіх умов бережу дівочу честь); 2) тільки **танок** — народна гра, учасники якої, узявшись за руки, ходять по колу, співаючи й танцюючи або тільки танцюючи; хоровод (звідси *водити танок* — ходити по колу з піснями, узявшись за руки). *Я хотів би вам дівчаток українських показать, як вони, руками сплівшись, виступають у танок* (В. Самійленко); 3) **кривий танець** — старовинний весняний гуртовий танок; *коло*, тобто хороводний танець, виконавці якого розташовуються ланцюжком, у вигляді замкненої або розімкненої кривої. *Беріться у хрещика, у ворона, поведем кривого танця* (Г. Квітка-Основ'яненко); 4) **крутий танок (танець)** — весняна дівоча гра, в якій ланцюжок (*ряд*) танцівниць робить завороти, зигзаги. *Одні навзаводи біжать, а другі крутії танці водять* (І. Франко).

тарабан див. бубон.

татарак = татарзілля *див. айр.*

татари (одн. ч. *татар[ин]*, ж. *татарка*; збірне — *татарва*) — історична назва різних тюркських, монгольських та інших племен, які в XIII—XV ст. об'єдналися в єдину державу — Золоту Орду й напали на Київську Русь, а пізніше її рештки — на Україну; об'єкт негативних порівнянь («люди — не татари», «не в пору гість — гірше татарина», «зліша від зла татарська честь», «темно, хоч татарву вези»), клятьби («бодай нас татари з'їли!»). *Виступили з-за лиману З турками татари* (Т. Шевченко); *За козака рушник дала, за татару заміж пішла* (В. Антонович і М. Драгоманов); *Загадав татарин татарці пару коней сідлати* (В. Антонович і М. Драгоманов).

татаріння див. айр.

татарник — дворічна рослина з колючим листям і стеблом та з червоно-бузковим суцвіттям родини айстрових; цвіте з червня до вересня, росте по всій території України; використовується в народній медицині; *див. ще чортополох.*

татарське зілля див. айр.

татарщина — період поневолення Київської Русі татарами, а пізніше — період татарських нападів на Україну; також земля, де проживали татари.

Творець = **Творитель** — за релігійними уявленнями — найвища сила, втілена в розуміння Бога як ідеальної першооснови, яка створила світ, землю, людину, все живе на землі; перша особа Святої Трійці, Бог-Отець, Всевишній. *А кругом тебе Творилося, росло, цвіло,*

І процвітало, І на небо хвалу Творителю несло (Т. Шевченко); *То ж Творець Нам створив сей світ великий!* (Леся Українка).

теленка див. сопілка.

тёмрява = **темнота** = **тьма** — відсутність світла, освітлення; птьма; у переносному розумінні — щось незрозуміле, невідоме; також відсталість, некультурність, неписьменність; з темрявою пов'язують розгул нечистої сили (звідси *тёмні сили*), тому птьма навіює страх, небезпеку; темнота призводить до різних неприємних ситуацій, тому кажуть: «Темно, хоч падай», «Темно, хоч око виколи», «Темно, хоч татарву вези»; темрява бореться зі світлом, одне приходиться на зміну іншому («Темрява перед світлом мусить уступити»); за Біблією, при створенні світу Бог спочатку створив небо та землю, а потім «відділив світло від темряви», — «І Бог назвав світло: «День», а темряву назвав: «Ніч»; дев'ята кара Господня — це темрява: «І сказав Господь до Мойсея: «Простягни свою руку до неба, — і станеться темрява на єгипетській землі, і нехай буде темрява, щоб відчули її»; не випадково народ каже: «Хто в темряву дивиться, той од світла кривиться»; у народній загадці темнота — вовк; *див. ще Світовід* 2. *Розкинеш темряву — і ніч настане* (П. Куліш); *А що мені даси, як я виведу тебе із цієї темноти?* (казка); *А безрозумна темнота до Дніпра прожогом рине* (П. Куліш); у сполученні: *тьма-тёмрява, тьма-тмуща* — безліч, сила-силенна. *Там він бачив, крий Боже, яку тьму-темряву всякої, превсякої птиці* (О. Стороженко).

теологія див. богослов'я.

Тіплий Олексіа (Олексій) = Олексіа — народна назва календарного християнського свята, дня Преподобного Олексія, людини Божої (17/30 березня); період відлиги; на цей час припадає давній звичай запрошення весни співанням пісень-веснянок; закликали: «Прийди, весно, прийди, Прийди, прийди, красна, Принеси нам збіжжя, Принеси нам красок» (тобто квітів); діти ходили по хатах, тримаючи в руках зроблену з дерева ластівку та прославляючи весну; господині пекли «жайворонків», щоб птахи швидше прилітали з вірю та приносили весну-красну; за повір'ям, у цей день першу свою пісеньку співає вівсянка незалежно від погоди, яка стоїть надворі; пісенька асоціювалася зі словами: «Діду, діду, сій ячмінь!» або: «Кидай сани, бери віз-з-з!... та поїдем по рогіз-з-з!»; готуються до весняних робіт; пасічники виставляють (якщо тепло) на пасіку вулики або йдуть до них (якщо ще холодно) з примовкою: «Нуге, ви, бджоли, готуйтеся: прийшла пора, йдіть та не лінуйтеся». *На Теплою Олексіа [17 березня] шука-риба лід хвостом розбиває* (М. Номис); *На Олексіа кидай сани, готуй воза* (приказка).

Терезі — 1) одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 24 вересня — 23 жовтня; 2) *див. вага*.

теріем (зменшене — *теріемок*) — 1) у Київській Русі — високий боярський або князівський будинок у вигляді башти; палата; житлове приміщення в такому будинку, а також взагалі багатий будинок; за народним уявленням, небо — Божий терем, а зірки — очі ангелів,

які дивляться з вікон терема; у колядках та щедрівках космос зображено теремом, а небесні світила сім'єю, що живе в нім: «А в тім саді три тереми: А в першому — красне Сонце, А в другому — ясен Місяць, А в третьому — дрібні зірки. Ясен Місяць — пан господар, Красне Сонце — жінка його, Дрібні зірки — його діти». *Дивиться, — такі тереми стоять гарні та високі на улицю вікнами* (Б. Грінченко); *Сніг. Сніжок. На княжий теремок* (П. Тичина); 2) тільки **теріемок** — вінок із штучних квітів для носіння на голові й для прикрашання образів.

теріен[ь] (зменшено-пестливі — *теріенець, терінок, терінок, терінок*) = **терінина** = **теріня** = **терінь** — колючий кущ або дерево родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком, а також колючки й плоди цієї рослини; у народній поезії — *теріен-дерево*; за давніми повір'ями, терновий вогонь мав очищувальну та оберігову силу; в давнину чарівниць та упірів палили на такому вогні; взагалі терновий вогонь вважається ідеальним, пор. у весільній пісні: «Ой там на горі горять огні та все тернові; коло тих огнів стоять столи та все тесоні; коло тих столів сидять ковальчики, а все молодії, кують коненьки під старостоньки, а все вороні»; у фольклорі й художній літературі — об'єкт традиційного порівняння, як у І. Нечуя-Левицького: «Блищали чорні, як терен, очі»; відома проклинна формула: «Бодай сі мав, як голий у терні!»; у народі існує прикмета: «Як терен світлом забіліє, тоді селянин ячмінь сіє»; використовується в народній меди-

цині; крізь терневі куші дуже важко проходити, тому рослина символізує непрохідність у просторі й часі: «Позаростали стежки-доріжки, де проходили милої ніжки; позаростали терном, травою, де ми ходили разом з тобою»; «Ой, давно я у батенька була... А вже ж моя стежечка терном заросла»; стежку забуття описує й Т. Шевченко: «Заросли шляхи тернами на тую Вкраїну, — Мабуть, я її навіки, Навіки покинув, Мабуть, мені не вернутись Ніколи додому»; символізує занедбання, навіть неприязнь: «Поховала сина на цвинтарі, а невістку під цвинтарем. Посадила сину яворину, а невісточки тернину»; символізує бездомне життя: «Вернись, сину, додомоньку, ізмиий собі головоньку! — Мене змиють дрібні дощі, а рознесуть густі терни, а висушить ясне сонце»; про бідування кажуть: «Мається, як у терні» або «Мається, як голий у терні»; пов'язана зі стражданнями так звана «тернова (тобто важка) до Бога дорога»; не випадково вінець Христовий зроблено із терну; щось дуже неприємне називають терниною в носі: «Волів би тернину в носі, як його в домі» (про ще щось більш неприємне); символ дівочої неприступності, чесності, непідкупності: «Знати Ганнусечку, знати, з котрої вона хати: двір її обтесаний, терниною обсаджений»; про чесного доброго господаря: «Ой, славен, славен, пане господарю! — Ой чим же ти ся прославив? — Золотим терном обгородився»; тернова ягідка символізує ідеальні очі: «Брови — як шнурочок, оці — як терночок», «Чорні очі, як терен, коли ми ся поберем?», «Ой, коли в мене такі оченька, такі чорненькі, як той

тернок!»; в одній із народних пісень терен і є очі дівчини Ганни-утопленниці: «Не ламайте, люде, по лугам терну, У лузі терен — Ганнині очі!». *Терен, терен коло хати, Та нікому обірвати* (пісня); *Шпишина й терен при дорозі, а в долині — полки дубів* (М. Драй-Хмара); *Тернина грушок не родить* (М. Номис); *На терню не родяться яблука* (приказка); *Волів би-м тернину, ніж його в домі* (І. Франко); *На вгорді калинонька, по дорозі терні; Любив же я дівчиноньку, люблю і тепер* (пісня); *Стежка терном поросла* (уже ніхто не їздить, не ходить кудись); *Під тим теренцем Стоїть дівка з молодцем* (пісня); *Очі чорні, як терночок, брови рівні, як шнурочок* (пісня).

терілиця = **теріниця** — старовинне знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель і т. ін.; «Суха, як терниця», — казали про сухоробру жінку; символізує балакучість: «Чого принесло цю терлицю?». *Така, що постав сім терниць, то переб'є* (М. Номис); *Скрить терлиця під повіткою...* (Панас Мирний).

терілч[-травá] *див. тирліч*.

терн = **терінина** *див. терен*.

теріниця *див. терлиця*.

терінька — наливка, виготовлена з ягід терну, або спиртова настоянка на них; традиційний національний напій. *Була і вишнівка, і тернівка, і дулівка* (Г. Квітка-Основ'яненко).

теріно — старовинна вовняна тканина, перев. чорного кольору, схожа на кашемір; прикметник — тернівий; у сполученні: *теріньва хустка* (*хустіна*) — перев. квітчаста хустка з терно.

терінь = **теріня** *див. терен*.

тєртиця — дошка, що використовується у будівельній та столярській справі; взагалі дошка. *Серед хати з тертиць збитий, Білим обрусом прикритий... стіл* (І. Франко).

тєсть (зменшено-пестливі та іронічні — *тєстєнько, тєстєчок, тєстєнько*; грубо-пестливе — *тєстїбра*) — батько дружини; народна афористика відбиває непрості стосунки тєстя і зятя; з одного боку, кажуть: «Бійся тєстя багатого, як чорта рогатого», з другого, — «Багатий тєсть — зятю чєсть»; пов'язано було з виконанням тєстем шлюбних зобов'язань перед зятем, бо казали: «Тєсть любить чєсть, а зять любить взятъ», застерігаючи: «Тєсть не повинен втратити чєсть». *Сердитий* [Латин] *каєвсь од душі, Що тєстем не зробивсь Енею* (І. Котляревський); *Тєсть поставив йому клуню, дав за Гаткою пару волів і корову* (І. Нечуй-Левицький).

тєтєря — 1) старовинна українська страва з житнього борошна, розведеного молоком або водою з медом, та пшоном; була популярною перев. у козацькому побуті. *Тєтєрю варили з борошна пополам з пшоном і вчиняли, як і тісто на хліб* (О. Стороженко); 2) в українській традиційній кухні — холодна страва із сухарів або хліба з водою, сіллю, цибулею та олією. *Може, що і загорюєм Де ласіше за тєтєрю На козацькую вечерю* (І. Манжура); 3) = **тєтєрїк** = **тєтєрїок** = **тєтєрвїк** (**тєтєрка** = **тєтєрїочка** = **тєтєрїця** — самиця тєтєрука; **тєтєрїя** — пташа тєтєрки) великий лісовий птах роду курячих із чорним (у самиці — пістрявим) оперенням, який є цінною дичиною; символізував нерозумну, вайлувату, неповоротку, ледачу людину — звідси

вислів *глухий, як тєтєря* і лайливий фразеологізм: *глухї (чортів) і т. ін.) тєтєря* — про ледачу, невдатну людину, яка до того ж недочуває; Г. Сковорода пише: «Всю Малоросію Великоросія називає тєтєрваками. Чого ж стидитись? Не той дурний, що не знає, а той, що знати не хоче»; на можливий зв'язок прізвища Тєтєрваковський у «Наталці Полтавці» з *тєтєрвїком*, як глузливим прізвищем українців, справедливо вказував С. Єфремов. *Глухий, як тєтєрук* (приказка); *Тєтєря й рїбчик, що колїсь, Було, і ліку їм не знали, Як мир намножився, кудїсь У іншій край позалїтали* (Я. Щоголев).

Тєтянин дєнь = **Тєтяні** — 1) народне найменування дня Святої Мучениці Татїани, який, за церковним календарем, припадає на 12/25 січня; за прикметами цього дня вгадували літню погоду, — «якщо на Тєтяну їде снїг — літо буде мокрим», «на Тєтяну проглянуло сонечко — рано прилетять птахи»; 2) **Тєтяна** (можливо, від лат. *Tatius* — ім'я сабінського царя, можливо, від грецьк. *tatto* — «установлюю, призначаю»; зменшено-пестливі — *Тєтянонька, Тєтяночка, Тєтянка, Тїня, Тїноєся, Тїта, Тїся, Тїця, Тїцєнька, Тїцєчка, Тїцїня*) — українізоване християнське жіноче ім'я; оспіване в усній народній творчості: «— Сїяла зіронька, сїяла, З ким ти, Тєтяно, стояла? — З тобою, Пєтрусю, з тобою Під зеленою вербою», «Суботонька, недїленька — як один дєнь. Сумувала та Тєтяночка увесь тиждєнь», «А-а-а, котюсю, Заколиши Танюсю, Дитя буде спати І щастячко мати», «Молода Тацьо, що ти учинила, — Дївоньками ся

обсадила?»; жартівливо приспівують: «На Тєтяну поговір, що Тєтяна вмерла, вона лежить на печі і ноги задерла», «За Тєтяну сто кіп дав, бо Тєтяну сподобав, за Марусю п'ятака, бо вона вже не така»; жартують: «Ти мені не Тєтяна, я тобі не Савка».

тєща (зменшені — *тєщєнька, тєщєчка*) — мати дружини; об'єкт іронічних порівнянь («Оце роззявив дєвері, як тєща рот», «Так м'яко спать, неначє тєща постєлила»), кпинів про розлад у сім'ї через тєщу («Тєща в хату — нема ладу»), через тєшин злий язик («Тєщиного язика аршином не змїриш»); у низці гумористичних пісєнь про тєщу й зятя їдється про їхні неприязні стосунки: спочатку тєща зятя б'є, а потім отримує від нього відплату: «Хату зачиняйте, дєвері замикайте, проклятого зятя в хату не пускайте! Шо вітер загудє, тєща думас: зять їдє, що куриця киркнє, тєща й крикнє», пор. приповідку: «Хто повїдас: ні сдиного разу тєщи не бив, той будє на тїм свїті зайців пасти»; такі стосунки між зятем і тєщею пояснюють наслідком шлюбу умиканням, що викликає обурєння у матерї дївчини; звичайно ж, тут діє психологічний чинник — донька нїби зраджує любов до матерї задля зятя. *Жінка для совїту, тєща для привїту, матїнка рїдна луччє всього свїту* (М. Номис); *Будь здорова ти, матусю, Я прїїхав по Настусю, Хочу бути вам рїднею, Будь ти тєщею моєю!* (П. Чубинський); *Хома не без ума, не б'є жінки, а тєщу* (приказка).

тївєрці (одн. ч. *тївєрєць*) — племінна група східних слов'ян, що населяла територію в пониззі Дністра, Пруту й Дунаю; згадують-

ся в «Повїсті временних лїт»; входили до складу держави антїв.

тїждєнь (від «той (тий) же дєнь», тобто період часу, коли повтєрюєтьсє той самий дєнь) — 1) одиниця лїчби часу від понєдїлка до недїлі включно; у давні часи не було семидєнного тїжня: рїк дїливсє не так на місяці, як на періоди особливо важливих господарських сезонів; подїл на тїжні й назви днів тїжня прїїшли в Україну з християнізацією Київської Русі разом з церковнослов'янською мовою; відтоді семидєний; окремї дні відмічено стародавніми віруваннями (див. у цьому словнику про кожний дєнь тїжня); здавна в народі декї дні або й тїжні позначаютьсє залежно від дня пам'ятї того чи іншого святого або того чи іншого свята: на *Маковїя*, у суботу перед *Вєлїкоднєм*, другого дня по *Спасовї*, на *Страсному тїжнї*, перед *Святим Миколоасм* тощо; у піснї «Ой не ходи, Грицю, на ті вєчорниці» дні тїжня виступають доленосним зачарованим колом для героїв: «А в недїлю рано зїлля копала, А в понєдїлок зїлля полоскала, А у вівторок зїлля варила, Прїїшла сєреда — Гриця отруїла. А прїїшов четвєр — вже Гриць помер, Прїїшла п'ятниця — поховали Гриця, Прїїшла субота — дївчинї сухота, Прїїшла недїля — мати дочку била: — Нашо ти, доню, Гриця отруїла?»; у жартівливому ключі через дні тїжня передаютьсє дії й стосунки героїв у народній піснї «Підманула, підвєла»; пор. ше: «У недїлю — по шавлію, в понєдїлок — по барвінок, а в вівторок — снопів сорок, а в сєреду — по чєреду, а в четвєр — по шавель, а в п'ятницю — по дяглицю, а в

суботу — не робота!»; пор. ще народну загадку про дні тижня: «Простягнувся міст на сім верст, а в кінці моста золота верста»; відомою є молитва на всі дні тижня: «Святий Понеділок, Божий помішничок, прости мою душечку грішну! Святий Вівторок, прости мою душечку грішну! Свята Середочка, прости мою душечку грішну! Святий Четверток, прости мою душечку грішну! Свята П'ятинка-матінка, прости мою душечку грішну! Свята Суботонька, прости мою душечку грішну! Свята Неділенька, прости мою душечку грішну!». *На одному тижні сім п'ятниць* (приказка); *У тебе десять п'ятниць на тиждень* (М. Номис); *2) див. Всеїдний тиждень*; *3) див. Великодній (Пасхальний, Світлий) тиждень*; *4) див. Страсний (Білий, Великий, Живний, Чистий) тиждень*; *5) див. Ключальний (Ключаний, Зелений) тиждень*; *6) див. Вербний (Вербовий) тиждень*; *7) див. Жилавий тиждень*; *8) Хомин тиждень* (див.); *див. також Проводи*; *9) Сиропусний (Сірний) тиждень* див. Мясниця; *10) Русальчн (Русальний, Русальський, Мавський, Навський, Нявський, Кривий) тиждень* див. Русалії; *11) Шутковий (Квітний) тиждень* див. Вербний тиждень; *12) Хрестопоклонний тиждень* див. Хрестя; *13) див. Збірний тиждень*.

тин див. ліса.

тирліч = терліч[-трава] — одной багаторічна трав'яниста чи напівкущова рослина з яскраво-синіми або жовтими квітками; 12 різновидів цієї рослини ростуть у різних районах України, деякі перен. на високогірних карпатських лугах; тирлич хрещатий у народі

називають ще *лихоманником*; всі види рослини широко використовуються у народній медицині, а деякі — для спиртової настоянки; здавна вважається приворотним зіллям; під Івана Купала дівчата ходили в ліс шукати тирлич, знайшовши, виривали з корінням і примовляли: «Терлич, терлич, десятъох поклич, а з десятъох — дев'ятьох, з дев'ятьох — вісьмох ... а з двох — одного, та доброго»; пор. у «Чорній раді» П. Куліша: «Княгиня дала розмаю, чи, може, тирlichem тебе поїла, і до дочки твій дух приворожила?»; тирлич був оберегом від нечистої сили; «Коли б не та тоя, була б ти, дівчино, моя», — казав чорт дівчині, що мала на собі вінок із тирлича та тої; «Коли б не тирлич, був би я твій панич!» — казав перелесник дівчині, що мала при собі цю квітку; М. Сумцов стверджував: «Чорт боїться тирличу і тої». *Багата доля — Веселая воля, Одна стежечку топтала, Друга тирлич розсипала, Куди вона йшла* (Л. Глібов).

тирлище = тирловище — місце, де колись було тирло (у 1, 3 знач.).

тирло — 1) місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водоюю. *Південна спека. Над водою Під сонцем ліс стоїть, горить. Пастух — на тирлі з чередою Уклався в затінку і спить* (М. Чернявський); 2) лігво, кубло звірів. *Вовче тирло*; 3) місце, де токують птахи або де вони збираються для відпочинку на ніч. *Журавлі десь курликають на тирлах* (М. Номис); 4) місце, де нереститься риба; 5) місце тимчасового людського поселення. *Старе запорозьке тирло*.

тірса[-трава] див. ключ-трава, ковила.

тісящський — 1) у Київській Русі — начальник тисячі князівської бойової дружини; також друга особа після князя, яка правила у його відсутність; також намісник (воевода, посадник) князя в містах і землях; 2) в Україні XVII—XVIII ст. та в Запорозькій Січі — старший над соцькими. *Січовики збивали народ до купи і наставляли сотників і тисяцьких* (О. Стороженко).

тітар — церковний староста. *Біліє спляць, Люде сплять, І титар мість... Не рано встане: Навіки, праведний, заснув* (Т. Шевченко).

тік (зменшено-пестливі — *точок, тічок*) — розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик надворі або в господарському приміщенні для молотби, очищення і просушування зерна; стіжки, скирти, ожереди і т. ін., що стоять на такому місці; окраса доброго господарства та ознака заможного господаря, тому кажуть: «Дурний тік без хазяїна, а хата без хазяйки», «Коли буде критий тік, то не пустуватиме засік», «Добрий був би тік, якби не тік»; тік асоціюється з полем бою, тому «олов'яний горох на залізнім току молотити» означає воювати, а вирази *дүти тік, підмітати тік, піддати (подүти) тічка* означають підготовлятися до бою, пор. в «Енеїді» І. Котляревського: «Там Еленор з червоним Ликом... пробралися подуть тічок»; у «Слові о полку Ігоревім» «на тоці життя кладуть, віють душу од тіла»; за народним повір'ям, на місці току не можна будувати хату, — «бо буде добро так розвиватися, як пашня з лопати»; очевидно, ще з княжих часів тік служив місцем ігрищ, двобоїв, судилищ, а в дохристиянські часи —

місцем тризнищ; у весільній обрядовості тік як місце молотби набуває дещо еротичного характеру. *Як гопак — він утік (приказка); Добулась, мов сова на току* (М. Номис); *На числу току молотять, тому й хліб возять* (прислів'я); 2) тільки *точок* — застаріла назва базару, де торгують поношеними речами; товчок. *Ой там на точку, на базарі, жінки чоловіків продавали* (пісня); 3) тільки *точок* — у дохристиянські часи — земляне підвищення, на яке клали стоси дров, а на них померлого (разом зі зброєю, їжею, різними речами, худобою), трохи далі — труп дружини і все це підпалювали, а після спалення присипали землею; так справлявся у східних слов'ян поховальний обряд.

Тілець — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 24 квітня — 20 травня.

тіло (зменшено-пестливе — *тілице*) — організм людини або тварини з його зовнішніми і внутрішніми проявами; у народі з огляду на тілесні спокуси тіло вважалося грішним; тому не можна ним світити проти сонця; «світити грішним тілом» крізь подерту сорочку вважалося за великий сором; тіло відмежовується від душі, яка в ньому тимчасово перебуває, а розлучається після його смерті.

тім'я (зменшено-пестливе — *тім'ячко*) — верхня частина голови людини від лоба до потилиці; на Гуцульщині казали: «Кожна дитина, поки не згрішить, має м'яке тім'я»; подекуди думали, що «коли людина умирає, душа виходить з голови, з тімені»; Ісус Христос учинився з Пречистої Діви через

тім'я; тім'я вважається осередком розуму (звідси *тіменний* — розумний, здібний, *не в тім'я бітний* — розумний).

тінь — темний відбиток на чому-небудь від предмета, освітленого з протилежного боку; з тінню пов'язано багато народних вірувань; на Святвечір подекуди дивилися на свою тінь від свічки: якщо вона була «слаба», це провіщало смерть ще цього року, коли ж темна, зустрічати ще й наступне Різдво; тінь — це ласка Божа; але той, хто заподіяв зло (спалив щось чи вбив когось), не мав коло себе тіні — вона згоріла або її вбили; тінь у багатьох народів ототожнюється з душею; у греків — підземне царство — це царство тіней, що поширилося в усьому світі; оскільки слово *тінь* уживається не лише в значенні темного відображення предмета, а й у значенні привида, постали прикмети й повір'я, що еднають ідею смерті з людською тінню і з силуетом чогось у воді або дзеркалі; коли ворожать, то тінь людини має два значення: закоханим указує на зустріч, а тим, хто втратив майно, — на вічну пропажу; тінь від помешкання пророчить: багатим — щастя, бідним — чекання, щедрим — раптове збагачення; тінь від землі й рослин вказує на вічні тривоги, розлучення, невдачі в справах, скорботу; тінь тварин прогнозує небезпеку від злих людей, несприятливу дорогу, тривогу за друзів і закоханих.

тіпання — очищення волокон конопель, льону і т. ін. від костриці вибиванням на терниці та витріпуванням.

тіпун — хвороба птахів — хрящуватий нарост на кінчику язика; як

недобре побажання тому, хто говорить щось неприємне або погане, кажуть: «Тіпун [тобі, вам] на язык!».

тісна баба *див.* баба10.

тіун — у Київській Русі, в Україні періоду феодальної роздробленості — господарський управитель князя, боярина або іншого феодала, суддя нижчої категорії і т. ін.

тлумач *див.* товмач.

товар *див.* худоба.

товариш — 1) старшинське звання, що надавалося в реєстровому козацькому війську полковій старшині та козакам, починаючи з 2-ї половини XVII ст.; слово пошло від назви довіреного при *товарі* (худобі), ширше — при маєткові; звідси й сполучення *друг-товариш* (*див.* *ще дружина*2); козаки, гайдамаки, чумаки і взагалі члени якоїсь групи молоді чи старших кликали один одного «пане-товаришу!»; 2) **значковий товариш** (від *значок* — корошовка козацького війська) — старшина козацького війська; беріг стяги і короги сотні; К. Розумовський наказав вважати це звання не нижчим від звання сотника; цього звання удостоювалися сини полкових старшин (на Січі перед її зруйнуванням було 420 значкових товаришів); *див.* *ще Військовий значковий [товариш]*; 3) **бунчуківий товариш** *див.* бунчук.

товкач (зменшене — *товкачок*) — предмет хатнього начиння; в обрядах виступає як еротичний символ поряд зі *стуною* (*див.*); у фольклорі та повір'ях фігурує як атрибут відьми й Баби-Яги; у казках Баба-Яга «їздить у ступі, товкачем поганяє, впереді мітлою дорогу розмітає» або їздить у ступі, «товкачем упирається, мітлою побивається, себе

саму ззаду хлистає, щоб швидше бігти»; під час шабашу відьми, відправляючись туди, беруть із собою товкач, яким товчуть коноплі.

товмач = **тлумач** — старі назви значачі іноземної мови, перекладача.

товчєники — старовинна українська страва у вигляді варених кульок із січеного, а потім товченого м'яса, до якого додається борошно, сіль, перець.

той — 1) вказівка-синонім на тавтологічній формі наймення *чорт, біс, дідько*, оскільки називати їх, особливо проти ночі, вважалося небажаним, навіть небезпечним, бо згадування нечистої сили могло викликати її появу, тобто означало її накликання; тому кажуть: «Той, — не при хаті згадуючи», «Той шез би» (звідси *щєзник* — «дідько, біс, чорт»), «Той — бодай сам не знав»; пор. П. Куліш в «Огненному змії»: «Ще чого доброго тут же кому приверзеться той, що ходить на козинячих ніжках, — не при хаті згадуючи»; 2) узагальнена назва джерела вислову, звичайно народного, коли говорять: «як той казав», тобто «як у народі кажуть», «як [люди] кажуть».

той світ *див.* потойбічний світ.

толока — 1) старовинний спосіб громадських робіт — одноразова праця гуртом без оплати, а за частування, як у Т. Шевченка: «Не сам один: толокою йому помагали»; толокою обробляли землю впродовж усієї історії України, навіть за панщини; особливо намагалися допомогти вдові («На вдовий двір хоч тріску кинь»); саме цей давній звичай породив прислів'я: «З миру по нитці — голому сороч-

ка»; при закладах хати ходили по дворах з припросинами: «Добрий вечір! Просимо на толоку!». — *Спасибі вам, люди добрі, що зібрались до мене на толоку* (М. Кропивницький); 2) залишене під пар *поле* (*див.*), що служить пасовищем для худоби, а також вигін, де пасухи збирають череду. *Та орав мій милий у ярині, та й став у толоці, Витлакала карі очі за чотири ночі* (пісня); *Забовванів у брилі Вівчар в степену серед толоки* (Л. Глібов); 3) взагалі вільна ділянка біля села, де збиралася молодь на гуляння; також саме таке гуляння. *По тім боці, у толоці, Та й гуляли хлопці* (пісня); *Та я таки викрадуся, на толоку піду* (коломийка).

Томá *див.* Хомá2.

топля (зменшено-пестливі — *топлячка, топлянка*; зарості тополь — *топляник*) — 1) дерево родини вербових із високим прямим стовбуром, глянсуватими листками різної форми та квітками у вигляді повислих сережок; об'єкт традиційних порівнянь (*дівчина, як топля; топлиний дівочий стан*); у народних віруваннях дуже поширене перетворення людини в дерево; пор. у Т. Шевченка: закохана нещаслива дівчина «на диво серед поля тополею стала»; народ любить білу тополю, що видно з пісні: «Кохав мене батько, як білу тополю»; улюбленою в народі є пірамідальна тополя, або українська тополя, яку завіз в Україну нібито Кирило Розумовський; про неї часто читаємо в Т. Шевченка («Як тополя стала в полі при битій дорозі»); символізує струнку дівчину (*тонка, як тополя*); у народних піснях рубання тополі, як і рубання калини, символізує кохання

дівчини або видавання її заміж: «Тонкая високая тополя: чорнявая дівчина моя; тонкую, високою зрубую — чорнявую дівчину кохаю»; «Було б не рубати у полі тополі, було б не сватати мене, молодої»; у баладах свекруха повертає нелюбу невістку в тополі: «Ой послала сина в далеку дорогу, молоду невістку у поле, до льону. А випроводжала, тяжко заклікала: — Не вибереш льону, не вертайсь додому, ой стань біля поля тонкою тополею»; «Поховала сина та під церквою, нелюбу невістку під дзвіницею; посадила над сином зелений явір, на невістонці — білу тополію. Став же явір та приживатися, до тої тополі та прихилитися, стали їх могили та присуватися. Зайшла мати тоді дітей оглядати: — Либонь, же ви, дітки, вірненько любилися, що ваші вершечки до купи схилилися»; саме до пірамідальної (української) тополі, яка росте дуже високою, звертається Кобзар: «Рости, рости, тополенько, все вгору да вгору», «Рости, гнучка та висока, до самої хмари», «Рости, рости, подивися за синє море»; про гнучкість тополі у Т. Шевченка: «Вітер віє з-за лиману, гне тополію в полі», «Край дороги гне тополію до самого долу», «Та й виросла Ганна кароока, як тополя серед поля гнучка та висока», «У тумані на могилі, як тополя, похилилась молодича молодая»; у стрілецькій пісні: «Там серед поля гнеться тополя та й на стрілецьку могилу»; тополя часто асоціюється з безталанною дівчиною, тому Перебендя співає «про тополію — лиху долю»; як типовий український краєвид у Т. Шевченка: «Тополі по волі стоять собі, мов сторожа, розмовляють з полем».

Вітер в гаї нагинає Лозу і тополію, Лама дуба, котить полем Перекоптіполе (Т. Шевченка); *Ой там в полі дві тополі, третя зеленішка* (пісня); 2) *водити тополію* — рід молодіжного свята: особливим чином прикрашену дівчину, що удає тополію, у Зелений понеділок водять подруги по селу і полях, де колосяться жита, з відповідною піснею: «Стояла тополя край цього поля; Стій, тополенько, не розвивайся, Буйному вітроньку не піддавайся»; вітер у народній поезії символізує парубка-залицяльника, а розвиватися означає виходити заміж: «Ой, шуміла тополенька, як ся розвивала, — Ой, плакала дівчинонька, як ся віддавала»; водження тополі пов'язується з літнім парубком молоді; обряд можна сприймати як відгомін старовинних обрядів, пов'язаних з культом дерев; М. Грушевський пов'язував його з волинським обрядом роздавання вінків; у деяких місцевостях «водили тополію» також на першій та другий день Великодня.

топта́ння — символ запліднювання; пор. у весільних піснях: «Не запирай, батеньку, воріття, Не пускай Івасенька молодця, бо приїде Івасенько з бояринами та й витопче сад-виноград каниками»; та сама символіка у відомій обрядовій пісні: «А ми просо витопчем...»; вираз *доріженьку топтати* — ходити до когось, залицятися: «Чи я тобі не казала, кучерявий хлопче, що до мене краший тебе доріженьку топче»; також символ зневаги, коли пихатий, зарозумілий «топчється по головах», або застою, відсутності руху вперед, звідки вираз *топтатися на місці*.

торба (зменшено-пестливі — *торбонька, торбочка*; збільшене — *торбѣга*; грубе — *торбѣшка*; мала торба — *торбіна*; зменшене — *торбінка*) — вид дорожнього мішка, що його носять звичайно за плечима або через плече; здавна поширена в українському побуті; символізує бідність («Що буде, те буде, а в торбі хліба не буде»); злиденність, зокрема крайню (звідси фразеологізми: *пукати з торбою, з торбами* — призводити до старцювання, жебрацтва, до випрохування милостині; *ходити з торбою* — просити Христа ради, старцювати; *хоч торбу на плечі та під монастир* — стати дуже бідним, жити в злиднях; пор. також прокляття: «Водили б його з торбами!»); ключова характеристична ознака старця, бездомного, тому кажуть: «Од старця торби не однімеш», «Хто родився до торби, той хати мати не буде»; разом з тим як вмістилище якого-небудь харчу торба фігурує в дитячих примовках, зокрема при грі в піжмурки: «Котилася торба з високого горба, а в тій торбі — хліб, паляниці, кому доведеться, тому і жмуриться!». *Батько був середній хазяїн: візьме торби по боках, а сам посередині* (приповідка); *З чужої торби хліба не жалують* (приказка); *Заберу дітей у торбу, піду у мандрівку* (М. Максимович); *Що в нашого Левка вже торбина легка* (приказка); *Хоч іду в гостину, то беру хліб в торбину* (приповідка); *Хто має в торбі, той з'їсть і на горбі* (прислів'я); у сполученні: *писана торба* — торба з різнокольорових шматочків; казковий образ: пістрявість такої торби приваблювала особливо дітей і нерозумних (звідси — *дурень з писаною торбою*, «Носиться,

як циган із писаною торбою»); фразеологізм: *носитися (пінькати)* (т. ін.) *як з писаною торбою з ким-чим* — ставитися до кого-, чого-небудь як до когось поважного, значного або до чогось дуже важливого, цінного.

торба́н — 1) український народний струнний щипковий музичний інструмент, близький будовою до бандури; походить від лютні; колись дуже поширений у Європі, передусім в Італії (theorbe, tiorba), Франції (theorbe, tiorbe, tuorbe), а також в Україні від XVIII ст.; улюблений серед козацької старшини та в колах української шляхти; виходить з ужитку в 50-х рр. XX ст. *Козак грає на торбані, за тим дівки, коби лані* (Я. Головацький); 2) вид народного танцю.

торг = **торговище** — давні назви ринку, базару, ярмарку.

тост [зздоров'яний] = **зздравиця** — коротка застільна промова або пісня на честь кого-, чого-небудь з побажанням здоров'я, довголіття, благополуччя; звичайно супроводжується пропозицією випити чарку і побажальними словесними формулами залежно від нагоди, наприклад: «Щоб у вас було стільки діточок, як у небі зірочок!», «Щоб у вас було стільки дітей, як у місці грошей!», «Щоб ви міряли гроші мискою, а дітей коліскою!», «Щоб нам добре жилося-булося, щоб у нашій житі колосся вилося!», «Щоб пілось та їлось та й назавтра хотілось!», «Щоб наша доля нас не цуралася, щоб краще в світі жилося!», побажальні вислови часто бувають жартівливими: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори!», «Щоб

пилось і їлось, а робота й на думку не йшла!», «Щоб підківки бряжчали, а вороги мовчали!», «Щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили!», «Щоб через день та й неділя, а через хату та й весілля!».

тотєм — у первісних релігіях — тварина (рідше — рослина, явище природи і т. д.), що вважалися родоначальником і охоронцем роду або племені, отже були культовими об'єктами; залишки тотемізму як культу тотему залишилися з дохристиянських часів і досі; шанування звірів, зокрема, пов'язувалося з тим, що поважні люди називали себе тваринними прізвиськами, як князь Тур із «Слова о полку Ігоревім»; «звірині» прізвиська поширені в українців і тепер; з епохи тотемізму йде персоніфікація звірів, що відбулася і в самій мові, пор. казкові наймення *Лисичка-Сестричка*, *Вівчик-Братик*, *Дядько-Ведмідь*; у народі полишилися і досі повір'я, що тварини й птахи говорять, лише люди тієї мови не розуміють (її розуміють тільки відуні й ворожбити); під Новий рік чи під Водохрестя говорять уся домашня худоба; за якийсь гріх Бог відібрав мову в худоби, але та людську мову розуміє; тотемізм породив і легенди про перетворення людини на тварину чи птаха; відгомонам тотемізму є тваринна символіка в українській обрядовості — новорічні обходи з «*козою*», «*ведмедем*», обрядова «*цапова борода*», весняні «*жайворонки*», «*голуби*».

точок див. тік.

тоя = **аконіт** — трав'яниста отруйна рослина з жовтими, синіми або фіолетовими квітками; росли-

ни приписують здатність охороняти від хвороб, нещастя, усякого зла, кажуть: «Якби не тоя та не одолян, ходила б хвороба, як пан»; у коломийці співається: «Ой я хожу куди хочу, нічо си не бою, Бо я ношу за поесом зелененькую тою»; на Бойківщині відвар тої давали як «дан», тобто тому, на кого хотіли наслати якусь хворобу; у М. Номиса читаємо: «Тою, одолян і бідрич над Прутом вважають за помічні від мору»; вважається оберегом від нечистої сили: «Чорт боїться тирлича і тої»; чорт, що прибрав був вигляд гарного парубка, залицявся до гарної дівчини, але в неї у вінку була вплетена тоя, і він, зрештою, із жалем її покинув: «Коли б не тоя, то була б ти, дівчино, моя»; рослина, можливо, вважалася й приворотною, пор.: «У городі зілля-зілля, за городом тоя, Приси, любко, щиро Бога, щоби-сь була моя».

травя (зменшено-пестливі — *травка*, *травіця*, *травічка*, *травочка*, *травонька*, *травиченька*) — 1) спільна назва недеревистих рослин, що в'януть і гинуть після вистигання плодів (зерен, насіння); м'яка трава легко гнеться під вітром, тому символізує покору: «Гнеться, як трава від вітру»; там, де не ходять, травою все заростає, звідси символіка забуття, — «то все травою заросло»; у пісні: «Ой, заросла гожа стежка лихом, травою, де-м ходила, говорила, серденько, з тобою»; трави наділяються часто загадковими властивостями, про що свідчать самі їхні назви: *нечуй-вітер*, *сон-травя*, *плакун-травя*, *перенос-зілля*, *розмай-зілля*, *розрив-травя*, *чар-зілля*, *любй-менє*. *Вже й місце по нім травою поросло* (при-

повідка); *На битім шляху трава не росте* (М. Номис); *На ледачій землі і трава не росте* (М. Номис); 2) **травя-муравя** — народнопоетична назва густої зеленої молоді трави; часто згадується у стародавніх колядках і щедрівках: «Там за садами трава-мурава, На тій мураві біла береза, На тій березі золоті роси».

травя-копитняк див. ключ-травя.

травень = **май** = **ярєць** — п'ятий місяць календарного року; останній місяць весни, коли, незважаючи на свої примхи, природа ніби святкує відродження буйним цвітінням, розмасм трав, багатоголоссям пташиного царства; з'являються перші овочі, для тварин — паша, тому й казали: «Дожити б до маю, а тоді вже сама природа подбає»; на цей місяць припадає багато старовинних свят — *Юрія* (див.), *Рахманський великдень* (див.), *Солов'їний день* (великдень), пов'язаних як зі станом живої природи, так і з хліборобськими традиціями; всі свята супроводжуються старовинними обрядодіями, веснянками й хороводами, освяченими ще добрим *Ярілом* (див.) — богом весни; не випадково травень (май) називали вінцем весни, бо «травень ліси одягас — літа в гості чекає»; у травні не радили одружуватися, бо «хто в травні звінчається, то буде вік маятися», «у травні оженився, то вік журився»; погода у травні буває різною: «Буває май — під кушиком рай, а то май — коню сіна дай, а сам на піч залягай»; з місяцем пов'язано багато прикмет, — «травень мокрий робить хліб добрий», «травневий дощ, як з грибами борщ», «сухий і теплий май — скупий буде врожай», «на

початку місяця з'явилися малі гусята — на сонячне літо». *Прийде май — сам про себе дбай* (приказка); *Май холодний — не будеш голонний* (приказка); *Травень холодний — рік хлібородний* (приказка); *Дощ у травні — врожай справжній* (приповідка).

травник — старовинна книга, в якій спочатку описувалися лікувальні рослини, а згодом давалися поради, як їх використовувати, зокрема і з ворожильною метою.

трав'яний дід див. дід7.

традіція — народний досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління. *Народні традиції; Українські традиції*.

трапеза — 1) у монастирі — обідній стіл, стіл із їжею та частуванням, а також сама страва, їжа; жартильве, іронічне — обід, банкет, прийняття їжі взагалі. — *Умивайтесь, трапеза чекає на столі*, — *клопоталася вона* [ігуменя] (І. Микитенко); *Поблагословив ото батько Пугач до трапези* (П. Куліш); 2) = **трапезна** — монастирська їдальня; 3) = **трапезна** — західна частина церкви; притвор.

треба = **потреба** — 1) обов'язкова жертва, яку принесли на *требище* (див.) (пор. значення «необхідний» у сучасних словах *треба*, *потреба*, *потрібний*, *випотребувати*, *випотребляти* тощо); жертвоприношення (ритуальною жертвою їжею-требою для богів, духів зазвичай виступала тварина; її «теребили», тобто тягли на потребу, забивали, м'ясо варили в казанах, частину його їли («жерли»), а решту поли-

шали богам); *див. ще жёртва*!; у сполученні: *принести трѣбу (трѣбу)* — жертвувати; 2) релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), який здійснює священник на замовлення вірників, а також плата за нього.

трѣбице *див. кáпице.*

трѣбник — стара книга, за якою виконували *трѣби* (у 2 знач.); також богослужбова книга, що містить порядок молитов та священнодій, які звершуються на потреби християн; до нас трѣбник перейшов із болгарської церкви в перекладі Кирила та Мефодія; відомими є трѣбники Гедеона Балабана (1606 р.), Петра Могили (1646 р.), Йосифа Тризни (1653 р.).

трѣмбіга (пестливі — *трѣмбітонька, трѣмбіточка, трѣмбітка*) — гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів; на трѣмбігах грають одинаками на полонині, а гуртом на святах та похороні. *Там то бричить трѣмбіти звук* (пісня); *У трѣмбітоньку заграю* (пісня); *Ци трѣмбітки трѣмбітають, ци голос овечий?* (колодійка).

Трѣте Небо *див. Чумáцький Шлях.*

Трѣтій Спас *див. Спас2.*

Трѣтя Пречїста *див. Пречїста2.*

три — назва числа 3 та його цифрового позначення із 3 одиниць; число, що з найдавніших часів символізує довершеність, досконалість; з давніх-давен число мало релігійний характер у всіх країнах і в усіх народів: в індуїзмі — Брама (сотворіння), Вішна (завершення), Шіва (зруйнування), а також інший варіант — Агні (вогонь або земля), Індра (повітря), Сурія (не-

бо); у єгиптян — Озіріс, Ізіда, Сет; у халдеїв — Анна (небо), Еа (земля), Моутге (безодня); у гебреїв — Кетер (сила), Кадмон (любов), Бінах (небесний розум); у християн — Сила, Мудрість, Любов; дуже часто число три трапляється у Святому Письмі: три царі принесли новонародженому Месії три дари (золото, ладан, миро), Свягу Родину становлять три особи (Марія, Йосиф, Христос), учень Петро тричі відрікався від свого Вчителя, тричі падав Христос під тягарем хреста по дорозі на Голгофу; на Голгофі було три хрести, напис на хресті був трьома мовами — гебрейською, грецькою й латиною; померши на 33-му році, Христос воскрес на третій день о третій годині ранку; в українців число три відіграє значну міфічну, містичну й магичну роль, пор. легенду про будівництво Києва трьома братами — Русом, Ляхом і Чехом (за іншою легендою — Кием, Щеком і Хоривом), пісню про три криниченьки й три дівчиньки, балади про чарівне трой-зілля, колядку про трьох братів, трьох товаришів (сонце, місяць, дощ) і церкву «з трьома верхами», казкові три загадки й три дороги; про магичність числа свідчать й інші числа — *дѣв'ять* (*див.*) і *тридѣв'ять* (*див.*), що, як і три, широко побутують у народних замовляннях; до цього додамо казкові три дороги, билінні три богатири, пісенні три вечори, пор. у Л. Глібова: «Там три верби схилилися, Мов журяться вони»; в українській міфології — сонце світле-трисвітле, бог Троян, трійця Сварожичів та ін.; *див. ще магичні чїсла. Один син — не син, два сини — півсин, три сини — ото тільки син* (М. Номис).

триб-зілля *див. тройзілля.*

тридев'яте царство (королівство) = тридев'ята земля — у народних казках — дуже віддалена (далека, чужа) країна, земля. *В тридев'ятім славнім царстві, де колись був цар Горох, а тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох* (Леся Українка).

тридѣв'ять — у старовинній лічбі дев'ятками — число *двадцять сім* (*див.*) та його цифрове позначення; овiane містикою й магією. *Усе дам: хоч десять городів, або тридѣв'ять кладів, або чого хочете* (Т. Шевченко); у сполученні: *за тридѣв'ять земель* — у народних казках — у дуже віддаленій (далекій, чужій) країні, частині країни, взагалі дуже далеко.

тридесяте царство (королівство, володарство) = тридесята земля — у народних казках — дуже віддалена (далека, чужа) країна, земля; також царство мертвих, яке іноді знаходяться під землею, іноді на горі або під водою; там, проте, є сади, дерева, і ці дерева родять; іноді існує зв'язок Сонця з цим царством: герою наказано добути гілку із золотої сосни, «яка росте за тридев'ять земель у тридесятому царстві, у підсонцевій державі».

тридесять — старовинна назва числа 30 та його цифрового позначення; у сполученні: *за тридесять земель* — у народних казках — у дуже віддаленій (далекій, чужій) країні, частині країни, взагалі дуже далеко. *Єсть за тридесять земель попович Ясат* (казка).

тридцять срібників (срібняків) *див. срібник2.*

тризна (трізнице — місце проведення тризни; **трізник** — учасник

тризни) — 1) у стародавніх слов'ян — завершальна частина похвального обряду, що складалася з поминальної учти, військових ігор (іноді боїв) і різних змагань; слово походить від старослов'янського «боротьба, змагання, герць», бо обряд здійснювався спочатку над загиблим вояком; 2) піднесено — поминки по небіжчикові у формі поминального обіду. *В світлиці цензурній коновки бряжчать На тризни сумній Василевій* (В. Самійленко).

тризуб — родовий знак Рюриковичів, зокрема на монетах князя Володимира Великого, знайдених у Києві на Старокиївській горі; цей знак успадковує Ярослав Мудрий, а згодом Володимир Мономах; видозмінюючись у різні часи і в різних місцях Київської Русі, його успадковує Україна як національний герб у добу українського національного Відродження; як великий і малий герб Української Народної Республіки його запропонував М. Грушевський; проекти цих знаків виготовив український художник Василь Кричевський; тризуб став також державним гербом Української держави часів Гетьманщини 1918 р.; його було прийнято як державну символіку й у січні 1919 р. після злуки УНР і ЗУНР, а також у сучасній незалежній Україні; *див. ще герб.*

трикїтник — геометрична фігура, обмежена трьома лініями; часто фігурує на українських писанках, втілюючи символічне значення якої-небудь трійці: вогонь — вода — повітря, сонце — грім — вогонь, жінка — чоловік — дитина, людське життя у трьох вимірах: дитинство — зрілість — старість або

народження — життя — смерть, нарешті, всесвіт у трьох вимірах: небо — земля — пекло (підземний світ); сорок клинців на писанці засвідчує нагадування про сорокаденний Великий піст і сорок святих мучеників.

тринадцять — назва числа 13 та його цифрового позначення із 13 одиниць; містичне число, що постало у зв'язку з Тайною Вечерею, де взяло участь 13 людей і з них Христа було розіп'ято, а Юда повисився; пильно дбали, щоб за столом на учтах не було такого числа гостей, бо з кимось із тринадцяти, вірили, мало б статися якесь нещастя; нещасливе число, що порушує повноту й досконалість дванадцятичисельного ряду; символізує морок; використовується при гаданні й ворожінні як *чортова дюжина*.

трипільська культура — археологічна культура часів мідного віку, пам'ятки якої поширені перев. на Правобережній Україні і в Молдавії; назва походить від с.Трипілья на Київщині, де наприкінці XIX ст. археологом В. Хвойкою було вперше досліджено пам'ятки цієї культури; основне заняття носіїв культури — скотарство і землеробство; жили трипільці родами в глинобитних будинках, розмішених по колу; були розвинені гончарство, ткацтво, обробка каменю, кістки й шкури; у віруваннях найпоширенішим був культ плодючості, який асоціювався з образом праматері; культура датується IV—II тис. до н. е.

трійзілля див. тройзілля.

Трійця — 1) = **Святá Трійця** — у християнській релігії — триєдине божество, у якому поєднуються Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Свя-

тий; 2) = **Трійця** = **Зелéна недéля** = **Святá недéля** — у християн — релігійне свято на честь Святої Трійці, яке святкують на 50-й день після Великодня, на сьому після Великодня недéлю; тому свято називають ще *П'ятдесятницею*; триєдиність свят пов'язана з Богом-Отцем (недéля), Богом-Сином (понедéлок) та Богом-Духом Святим (вівторок); основа обрядовості — культ рослинності, його символіки; в українців свято злилося зі старовинними *Зелéними святáми* (див.). *До Зеленої недéлі в байраках білили сніги білі* (Т. Шевченко); 3) (з малої літери) тільки **трійця** — з'єднані разом і зіллям убрані три свічки, з якими ходили на Йордан, а потім висмалювали хрести на дверях; на весіллі світилка тримала трійцю й меч; також трійця (трійна) свічка, що горить під час обідні; її давали в руки вмираючому. *В трійці Бог перебуває* (приповідка).

троєзілля див. тройзілля.

троїста музика (троїсті музики) див. музики3.

тройзілля (пестливе — *тройзіллячко*) = **трой-зілля** = **трійзілля** = **троєзілля** = **тройзіл** = **тройзіль** = **троянзілля** — народна назва деяких запашних трав'янистих рослин (перев. конюшини лучної, братків і т. ін.); деякі з них (наприклад любка чи любисток) вважаються чарівними, приворотними; мотив тройзілля особливо характерний для народних балад; з контексту твору видно, що зміст цього мотиву — створити для дівчини, яка хоче вийти заміж, всі умови для особистого щастя («Ой хто мені тройзілля дістане, Той зо мною на рушничок стане»); це підтверджує

і бажання дівчини мати тройзілля для того, щоб уплести його у весільний вінок, як і барвінок («Лиш ми треба тройзіллячко на вінчик копати»); у народних піснях та баладах тройзілля росте за морем (тобто далеко, його треба шукати) і має зцілющу силу; кохана дівчина, хвора (можливо, лише удає, аби перевірити кохання судженого на міцність), потребує цього чарівного зілля, і козак змушений його дістати; подорож козака «за моря» зближує баладу з казкою, оскільки тут використовується традиційний казковий прийом — магічне потроєння (про це свідчить сама назва зілля; пор. ще казкові три дорogi, три загадки); щоб дістати зілля, козакові треба мати три коня: «Першим конем до моря доїду, Другим конем море переїду, Третім конем трой-зілля достану»; подорож козака за чарівним зіллям не завжди закінчується успішно — дівчина під тиском матері не дочікується його і виходить заміж («Іде козак із двору з тройзіллям. А Маруся — із церкви з весіллям»); на Зелені свята цією рослиною як оберегом вистеляли підвіконня і подекуди це просто *барвінок* (див.) або *триб-зілля*, приворотне зілля: «А хто ж мені триб-зілля дістане, той зо мною до шлюбоньку стане»; «Громада його [тройзіллячко] пізнала, пізнала, в ручки його узяла, узяла: — Це зіллячко барвінець, барвінець, це вам, дівкам, на вінець, на вінець»; але найчастіше — це комбінація з трьох рослин: «Ай уродиться та тройзіллячко: бо любисточки задля любощів, а барвіночки задля дівочок, а васильочок задля пахощів». *А взяв козак тройзілля копати, взяла над ним зозуля кувати* (Я. Головацький); *Мов*

прекраснеє трійзілля, ... ясніли три вродливиці (Леся Українка); *Ой на горі, на високій тройзіл постелився* (Я. Головацький); *Ой пусти мене, пусти мене в чисте поле погулять, Пусти мене в чисте поле тройзіллячка накопати* (пісня).

Трійця див. Трійця.

тропáк див. гопáк.

троюбрідна сестра див. сестра3.

троюбрідний брат див. брат3.

Троян — у дохристиянських віруваннях — бог, що стояв у ряду головних слов'янських богів — Хорса, Велеса, Перуна; можливо, *Сонце* (див.), світле-пресвітле(-три-світле); у «Слові о полку Ігоревім» уживається чотири рази як присвійний прикметник, наприклад «Земля Трояня» у значенні «Русь»; пов'язують назву з трійцею Сварожичів, визначаючи як епітет їхнього батька Сварога; як відомо, в народі троян позначає батька трьох синів-близнюків; з огляду на контексти «Слова о полку Ігоревім», де ця назва вживається, можна вважати, що йдеться не про кого іншого, як про найвище божество старої Русі, володаря й символу цієї землі; триєдиність сонця могла поставати від незвичайності природного явища, коли на небі з'являлося три сонця; в Іпатіївському літопису під 1140 і 1141 р. читаємо: «Стояло сонце в крузі, а посередині круга — хрест, а посередині хреста — сонце, а поза кругом обабіч — два сонця»; «Предивне знамення було на небі: було три сонця, що сіяли межі собою, і три стовпи, що стояли од землі до неба, а над ними усіма вгорі був, як дуга, місяць, що окремо стояв»; була навіть книга під назвою «Зна-

мення місячне і сонячне. Як три бувають сонця».

троянда (зменшено-пестливе — *трояндочка*) — багаторічна кущова рослина родини розових із великими запашними квітками червоного, рожевого, білого або жовтого кольору і з стеблами, звичайно вкритими колючками, а також квітка цієї рослини; панує над усіма іншими квітками («цар-квітка»); червона й біла троянда — символ кохання й побрання, жовта — символ розлуки; її зелень — це радість, колючки — печаль, квіти — слава; вінок із троянд символізує життя; народна назва *півна рожка* символізує дівочу красу і молодість; *див. ще рожка* 1, 4. *Ой, розкрились троянди червоні, наче рани палкі, восени* (Леся Українка); *Троянди — білу, кремову й червону — Я зрізав не без жалю і вагань* (М. Рильський); *Рости, рости, трояндочко, не хилися* (пісня).

троянзілля *див. троїзілля*.

труна *див. домовина*.

трясця = **трясовиця** — 1) народна назва лихоманки (пропасниці) і малярії, а також сильного тремтіння від холоду, збудження тощо (пор. «Лихоманка гірше мачухи трясе»); уживається також як лайливе слово (пор. лайка і проклин у вислові «Хай йому трясця!»); у І. Нецуня-Левицького: «Бодай тебе трясця трясла!» і на означення повної відсутності чогось. *І трясця не бере без причини* (М. Номис); *Гаман — не свято, трясця — не хвороба* (приказка); *Йому годи, як трясці, а все бісом дивиться* (приказка); *Трясця нашим ворогам* (П. Чубинський); *На носі сап'ян рипить, а в борці трясця кишить* (М. Номис — нічого немає); 2) (з

великої літери) у дохристиянських віруваннях — персоніфікована зла сила, як і хвороба взагалі, зла недуга, її уособнення; старе — *Трясовиця*, про яку було багато народних оповідей (зокрема про 12 сестер-трясовиць (лихоманок), Іродових дочок), а також замов від неї: інша назва — *Пропасниця*, що може довести до пропаду; про це є у «Лісовій пісні» Лесі Українки, де табується сама назва: «Поки дійдеш, ще й тая нападе, — не ту споминаючи — цур-пек! а потім буде душу витрясати».

туґа *див. журба* 1.

туман — 1) скупчення найдрібніших крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, яке робить повітря непрозорим; тим самим нечіткими видаються також обриси речей, що породжує символіку неясності, невизначеності й, у свою чергу, стану суму, туги, печалі, пор. у Панаса Мирного: «Негода й туди [в хату] залазить, ... то важким туманом налягає, от, як надворі, то німим сумом по хаті снує»; туман залежно від його щільності, густоти і від настрою людини має такі епітети: *безпросвітний, блаженний, важкий, в'язкий, каламутний, легкий, мрійний, невирізний, п'який, солодкий, москний, тяжкий, хмільний*; у чумацькій пісні туман виступає символом розлуки матері з сином та її суму за ним: «Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває, мати сина прикликає: «Вернись, сину, додомоньку, змию тобі головоньку!»; пор. символіку жалю, туги в іншій пісні: «Ой, на горі дощ іде, а в долині туман; на мійому серденьку туга та печаль»; за народними прикметами, — «літні тумани — на яс-

ну погоду», «туман стелиться вранці по воді — на гарну погоду, піднімається вгору — на дощ», «коли літом часто тумани, грибів буде багато». *І обрї не ділив, але зливав Далечину в один туман безмежний* (Є. Маланюк); *Туман по землі коїть, Палій Семен на світ народився* (М. Драгоманов); фразеологія: *тумані п'єрти* — обдурювати, брехати; *туман навести на кого* — обманути, обдурити когось; 2) ставовинна весняна хоровадна гра.

тур — 1) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — бог, значення якого неясне; тур (дикий бик) з давнього часу вживається як уособлення й епітет сили та хоробрості (*яр-тур, буй-тур* у «Слові о полку Ігоревім»); пор. сучасні слова *турити, турити, потурити, витурити*; у сербів бог Тур означав ратного бога; в Галичині та Подністров'ї було свято Тури чи Турині на честь бога Тура, коли велили по селу бичка й приспівували: «Ой Туре, Туре небоже, ой обернися та й подивися»; 2) (з малої літери) жуйний ссавець, подібний до зубра, водився по всій Європі, в тому числі й в Україні (останнього тура бачили 1627 р.); предок домашнього вола; був символом незалежності; лови на тура були небезпечні; оскільки ж лови символізували сватання, то тур (туриця) широко вживався у весільній обрядовості; перед виводом молодої до батьків співали: «Пов'язали нам люди, Ой що то за тур буде; Ой не тура, не туриця, То красна молодича»; «В луженьку каліновім два дзвонички маленькі, але голосенькі; Віддзвонили й виголосили сірого тура з луґу; В Івасенька короленька бояри молодії, А хоч вони

молодії, але вимовні: Вимовили, виголосили Красуненьку від батенька».

турки (*одн. ч. ту́рок*, застаріле — *турчїн*, *ж. туркє́ня* = *турча́нка*, застаріле — *турчї́нка*) — народ, що становить основне населення Туреччини; у XIII—XVIII ст. турки-огуди, пізніше турки-османи напали на Київську Русь, згодом — на Україну; у XVII ст. Османська імперія загарбала Поділля і частину Правобережної України; у XVIII ст. від турецького ярма визволилася південна частина України, Поділля, Крим; українське козацтво впродовж тривалого часу боролось проти частих набігів турків; ця боротьба оспівана в народних думах та піснях; як народ іншої віри українцями сприймався чужим, чужокровним, чужовірним, тому й клялися: «Турецький син буду, якщо то неправда». *Виступили з-за лиману З турками татари* (Т. Шевченко); *Нам треба туркам і татарам за всі нальоти одсіч дати!* (В. Сосюра); *Ходім турка воювать, Своєю землею обдирать!* (пісня); *У туркені на тім боці хата на помості* (пісня); *Оттаке-то! Тяжко, тату, Із своєї хати до турчина позаного В сусіди прохатись* (Т. Шевченко); *Ой, не дивись, султано, За море з Айхуру: Там достав уже й доставе Турчин добре в шкуру* (П. Гулак-Артемівський).

тьма — 1) стара назва кількості й числа 10 000; згодом переосмислилося як велика кількість, дуже багато когось, чого-небудь (звідси — *тьма-тьмища, тьма-темінька*); 2) у Київській Русі — війсьсько з десяти тисяч воїків; *див. темрява*.

У

убілювання [полотна] див. біління!

Уббжіє — у дохристиянських віруваннях — божество як уособлена зла істога, можливо, персоніфікація бідності, нестатків; згадується у пам'ятці XV ст. «Слово о лінивих».

убрус — 1) старовинний жіночий платовий головний убір; цю назву бачимо ще в літописах XI ст.; 2) = **обрус** (див.). *А в тій світлиці тисові столи, а по тих столах тонкі убруси* (Я. Головацький).

удавлення див. жёртва.

уділ — у Київській Русі — князівське володіння (звідси — *удільний князь*); після об'єднаних зусиль князя Володимира Великого, а згодом Ярослава Мудрого Україна в XI ст. остаточно поділилася на уділи (кожному своя «доля», або частка, можливо, за цією аналогією й *україна*, кожному свій «край»), які дедали більше дрібнилося: *див. ще усобиця*.

удовá = **удовіця див. вдовá**.

узвар — солодка рідка страва із сушених фруктів і ягід, зварених у воді; компот із сухофруктів; ритуальна страва у Святвечір та Шедрий вечір разом з кутею та іншими стравами Багатої вечері й вечері на Голодну кутю; за рідвяним обрядом, разом з кутею й буханцем хлі-

ба ставлять і узвар на покуті, почесному місці; споживають узвар і під час інших обрядів — на хрестинах, на похороні, на поминках. *Узвар на базар, а кутя на покуття* (приказка).

узбр — малюнок, що становить певне поєднання ліній, фігур, кольорів та їх відтінків (звичайно в народній вишивці, мереживі, орнаменті тощо); візерунок.

Україна = Вкраїна — 1) країна, держава в Східній Європі, основне населення якої становлять українці; непроста історична доля українських земель відбита в народному вислові: «Біда Україні — і відтіть гаряче, і відсіть боляче»; сама ж земля не кожному, хто на ній жив, була однаково прихильною, тому казали: «Україна одному до границь його ланів, а другому від коліски до гробу серед злиднів»; особливу сторінку в історії України становить період Козаччини; саме про козацьку Україну кажуть: «Пішов на Вкраїну, на степи, на вольні землі»; про рідний благодатний край кажуть: «Но! З долини в долину та на свою Україну!»; оспівана в народних думках та піснях; слово вперше згадується в літопису під 1187 р.: коли помер князь Володимир Глібович Переяславський, «за ним україна много

постона» (дуже жалкувала); Петро I вживає назву Україна в трактаті: «Хоча Туреччина мала претензії на Україну по обох берегах Дніпра», а також називає наш народ українським у відомій фразі: «Український народ дуже розумний, але це нам може бути не дуже корисним». *На Вкраїні добре жити, мед і вино пити* (М. Номис); *Нема на світі України, немає другого Дніпра* (приказка); *Зажурилась Україна, що ніде прожити: ей витоптала орда кіньми маленькій діти* (пісня); *Поставили Морозенка на Савур-могилу: — Тенер дивись, Морозенку, на свою Вкраїну! Вся ти еси, Україно, славою покрита, Тяжким горем, та сльозами, та кров'ю полита!* (пісня); *Ще не вмрла Україна, ні слава, ні воля* (П. Чубинський); *Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине; От де, люде, наша слава, Слава України* (Т. Шевченко); 2) (з малої літери) країна, край; *див. ще уділ, усобиця*. *Прибуди, прибуди, мій миленький з україн далеких* (пісня); *Ой по горах, по долинах, по широких українях, ой там козак походить* (пісня); *Ой по горах, по долинах, По козацьких українях Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає* (пісня); *Ой буде нас [вдовиних дітей], нене, по горах, по долинах, Ой буде нас, нене, по всіх українях* (пісня).

Українська Народна Республіка (УНР) — проголошена 9 січня 1918 р. IV універсалом Центральної Ради держава українського народу як самостійна, ні від кого не залежна, суверенна; у квітні 1918 р. Центральною Радою постатейно обговорювала Конституцію УНР, за якою Україна проголошувалася суверенною демократичною рес-

публікою; припинила своє існування 20 листопада 1920 р.

Українські січові стрільці див. січові стрільці!

Уличі — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило в пониззі Дніпра, пізніше — в Побужжі між Бугом і Дністром і на берегах Чорного моря.

умивання — ритуальна обрядодія, пов'язана передусім з охоронною метою; особливо оберегає людину від усього злого умивання із золотого або срібного посуду; обов'язковим цей обряд був у Великий (Страсний, Чистий) четвер; умивання мало магичні властивості: умитися молодим разом — це обцянка побратися; це дійство характерне й для обряду весілля: молоді вмивають одне одного біля річки або криниці; зв'язок із водою був не випадковим, оскільки вода — вінець шлюбу; стародавнє умивання молодої здійснювалося біля води.

умикання див. шлюб.

умовини див. змовини.

універсал — 1) у XVII—XVIII ст. розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру українських гетьманів (іноді представників Генеральної старшини); 2) звернення програмного характеру (таких було чогири), опубліковані в 1917—1918 рр. українською Центральною Радою.

унія — об'єднання православної церкви з католицькою під владою Папи Римського (зі збереженням першою своїх обрядів), внаслідок чого утворилася греко-католицька (уніатська) церква. *Ой нема так ніде, як у нас на Вкраїні, ані пана,*

ані хлопа, ані там унії (припо-відка).

унук (уну́ка) *див. онук.*

упі́р — за народними уявленнями, мрець-злий дух, мрець-перевертень, що по ночах виходить з могили, душить людей, у сплячих п'є кров; коли розкопати могилу й заглянути в труну, то упирі лежать червоношоки (звідси *червоний, як упир*); упирі (вампіри) після смерті не гниють; відьми також стають упирями; щоб вони не виходили з могил, кидають туди маку, а на могилі закопують осиковий кілок; здавна упирям клали требу (задобрювали); як дух-перевертень упир міг з'являтися в різному вигляді (собаки, kota, вовка, двох хлопчиків), ходити по селу пішки або їздити на коні й «витинати» людей; здатність «ходити після смерті» (начебто протягом семи років) упир має нібито завдяки присутності в ньому двох душ, одна з яких не покидає тіла й після смерті; за повір'ями, упирі бувають родимі й «роблені» (зачаровані); родимі мають хвостика; на «роблених» нав'язно дух нечистої сили; розпізнавати упирів можна було по шести пальцях на руках і ногах; вірили, що в кожному селі був і живий упир, який захищав уже мертвого; упирями вважали деяких історичних осіб; генерального обозного В. Борковського (бл. 1686 р.) навіть пробрили осиковим колом, а всю подію вималювали на стіні Троїцького собору в Чернігові; уживається також як лайливе слово; *див. ще вовкулак*. — *Я Тибр старий!* — ось подивись. Я тут водою управляю, Тобі я вірно помагаю, Я не почвара, не упир (І. Котляревський).

уплі́тки — 1) у бойків і гуцулів — сплетені у вигляді коси червоні гарусні нитки як оздоба голови дівчини; приплітаються до кіс, на кінці об'єднуються в китицю; оздоблюються мідними бляшками або декоративними гудзиками; 2) чуже волосся, яке жінки виплітають у власні коси.

упокі́й — за релігійними уявленнями — стан вічного спочинку після смерті; у сполученні: *за упокій [душі] моли́тися* — молитися за покійного, поминаючи його. *За упокій душі її Псалтир прочитає* (Т. Шевченко); *вічний упокій* — смерть.

упру́г = опру́г — 1) старовинна міра площі, а також ділянка землі (дорівнює 1/8 або 1/4 десятини), яку можна зорати однією упряжою волів; 2) старовинна міра часу, що дорівнює четвертій частині робочого дня; також передвечірня пора. *Кінчився літній день, і сонце на упрузі Вечірньому було* (М. Вороний).

ура́й *див. вірїї* 1.

Ура́й *див. вірїї* 2, 3.

урда́ — давня українська страва з конопляного підсмаженого сім'я; вичавки з нього як начинка для пиріжків і вареників.

урожа́й (врожа́й) — загальна або велика кількість, загальний або багатий збір вирощеного зерна, плодів тощо; хлібороб споконвіку дбав про добрий урожай, кажучи: «Один урожай збирай, а про другий дбай», «Не той урожай, що в полі, а той, що в коморі»; добрий урожай — ознака доброї праці, тому казали: «У нероби завжди неврожай»; у народі спостережено, — «після великого врожаю часто су-

вора зима». *Не вважай на врожай, а гречку сій, то хліб буде* (М. Номис); *Не проси у Бога дощу, а проси врожаю* (М. Номис); *Ідуть дощі. Ідуть травневі. В народі кажуть: — На врожай!* — *Пшениці*. — *кажуть*, — *буть, як гай* (Р. Братунь).

урбо́ки *див. наврбо́ки.*

уру́на *див. врўна.*

уса́ня *див. нечу́йвігер.*

Усе́вішній *див. Бог.*

усе́но́шна *див. всено́шна.*

Усе́нь *див. Овсень.*

усо́бнця = міжусо́бнця — незлагода, внутрішній розбрат, війна між якими-небудь суспільними групами або особами в державі (перев. у феодалній); у Київській Русі — це незгоди між удільними князями, що послаблювали державу і поступово призвели до її розпаду; *усо́бнця, уділ, україна* — слова, близькі за структурою і первинним значенням — «кожний за себе, кожний за свою долю (частку), кожний за свій край (землю)».

Успі́ння *див. Пречіста* 2.

уста́ *див. вуста́.*

у́ставка — вишита вставлена смуга на плечах жіночої сорочки. *Дуже до лиця їй був гуцульський одяг; і сорочка вишивана з уставками, і кептар писаний* (В. Гжицький).

устели́пле — однорічна трав'яниста рослина родини лободо-

вих, що після дозрівання плодів стає *перекотиполе́м* (*див.*); використовується в народній медицині.

утира́льний = утира́ч = утира́ло — народні назви побутового рушника для обличчя. *Рушник-утирач*.

уто́пїтися — загинути, утонувши в річці, взагалі у воді; якщо в українських народних піснях *переплїстї річку* означає перебороти труднощі, що лежать на шляху до одруження, то *втопїтися* (тобто *не переплїстї*) означає не оженитися: «Приобіцавсь Іванонько віночок поняти, віночок поняти і дівочку взяти: як ступив ногою — по пояс водою; як ступив другою — на дно головою»; з іншого боку, одруження також порівнюється з утопленням: «Не кажи, коню, що я втопився, а кажи, коню, що я оженився: круті береги — бояри мої, холодна вода — да то молода».

у́трєня = зау́трєня — церковна служба, що правиться рано-вранці.

ухідчини *див. вхіднини.*

у́хо *див. ву́хо.*

у́чта — здавна — урочисте, часом багатолюдне частування гостей із щедрою їжею і питвом. *Прийшли гості... почалась учта* (А. Свидницький); *Шастя наше — дружні учти, Товариське частування* (А. Кримський).

Уше́стя *див. Вознесіння* [Госпо́д-не].

Ф

фартух — жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру; одягають наперед (звідси *передник*), щоб запобігти забрудненню сукні, спідниці тощо; складова частина українського національного жіночого костюма. *Принпу фартух дорогий — срібні-золоті березги, гаптована середина, — преподобна дівчина* (П. Чубинський).

фетишизм — віра в надприродні властивості предметів і речей; зокрема чудодійною силою народна уява наділяла деякі види дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння, яке нібито здатне виліковувати від хвороб, прикраси з дорогоцінного металу тощо.

фіалка (пестливе — *фіалочка*) — трав'яниста рослина родини фіалкових із фіолетовими, рідше жовтими, білими або різнокольоровими квітками; символізує радість, але лілові фіалки — це символ жалоби на весіллі дівчини, в якій немає в живих батька; також символ дівочтва: «На долині ходять паняночки та збирають хвіалочки на неділю на віночки; А я свій утратила Під явором зелененьким З козаченьком молоденьким»; різні види рослини використовують у народній медицині. *З фіалки й конвалії пахощі дишуть* (А. Кримський); *Ось... Азалії є запашині, конвалії свіжі, фіалочки гожі* (Леся Українка); *Ой зацвіли фіалочки, зацвіли, зацвіли, Та всі гори-полонини вони сподобили*

(коломийка); у сполученнях: *нічна фіалка* — назва ряду трав'янистих рослин із запашними квітами, що належать до родини орхідових, хрестоцвітних (наприклад матіола та ін.); *триколірна (польова) фіалка* — братки; *див. ще брат-і-сестра*.

філософ *див. Кирило*.

фіра — народна назва воза, підводи.

фльо́ра = флора́ = фу́яра (зменшено-пестливі — *фльо́рочка, фу́лярка*) — басова сопілка-зубівка, майже метрової довжини, поширена на Гуцульщині. *Дрімє береза, Заснула смерека, Чути лиш фльо́ряу Вівчарську здалека* (пісня); *Як гуцула не любити, коли гуцул грає, На фльо́ряці, на сопілці й на трембіті знає* (коломийка); — *Вийди завтра, я вивнесу фльо́рячку своєю* (Г. Хоткевич).

фольклор — народна художня творчість (перев. усна); основні фольклорні жанри — прислів'я, приказки, пісні, казки, думи, балади, легенди, перекази, анекдоти, загадки, скоромовки, коломийки (про окремі з них *див. у цьому словнику*). *Український фольклор*.

фунт — стара міра ваги, що дорівнювала 409,5 г і застосовувалася на території України з X ст. до запровадження метричної системи мір.

фу́рман = ху́рман — стара назва візника. *Буду в тебе за хурмана* (Б. Грінченко).

фу́яра *див. фльо́ра*.

Х

хазяїн = хазя́й (ж. *хазя́йка*) — той, хто займається господарством, веде господарство, а також господар дому, глава сім'ї (стосовно гостей, відвідувачів тощо); народ прославляє доброго хазяїна, бо без нього «і хата (дім) сиротина», «і земля сиротина», а «чужі руки — круки (кочерги)»; у дбайливого хазяїна «й соломинка не пропаде», «двір держиться», бо «добрий хазяїн рук не покладає», а «в дурного хазяїна і колесо з воза вкрадуть» (пор.: «У ледачого хазяїна і чоботи з ніг вкрадуть»); цінувалося хазяїське око: «Від хазяїського ока кінь добріє», «Хазяїське око догляне більше, як чотири наймити»; кожний добрий хазяїн знає: «Не доглянеш оком — заплатиш боком», «Де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш», «Хазяїна око то вар живить»; і тільки дурний хазяїн каже: «На наш вік стане, а після нас хоч трава не росте»; *див. ще госпа́дар, госпа́дinja. Без хазяїна й двір плаче* (М. Номис); *Він, до тії прийшовши хати, хазяїна став викликати* (І. Котляревський); *Ой хазяїн дома хазяїнує, на білому спати лягає, а безчасний чума́к у дорозі всяку муку приймає* (пісня); *Гостям сміх, а хазяїну сльози* (М. Номис); *Хазяї на всю губу* (М. Номис); *Литається сам хазяї* (С. Руданський); *І такою хазяїкою зробилась*

невсипуючо на все село (казка); фразеологізми: *війти в хазяїні* (*в хазяї*), *ста́ти (зробі́тися) хазяї́ном* — розбагатіти, зажити в достатку; 2) (з великої літери) *див. Домові́к*.

халамі́да *див. балахо́н, ряса*.

хала́т — старовинний довгополий верхній чоловічий одяг із фабричних тканин; каптан; побутував на Подніпров'ї. *Ой, виїхав королевіч на круту гору, Та скинув з себе шовковий халат, Та й улігся спати* (П. Чубинський).

халу́па (зменшене — *халу́пка*) = **халу́пина** = **халу́пчина** — невелике (звичайно убоге) житлове приміщення; злиденна, блаженська хата. *Вільно губці в своїй халу́пці* (М. Номис).

хала́ндра — старовинний циганський танець. *У вікон школяри стівали, Хала́ндри циганки скакали* (І. Котляревський).

характе́рник — чаклун, ворожит; також перевертень (*характе́рство, характе́рництво* — чаклунство, ворожитство, оборотництво); про козака-чаклуна читаємо в «Чорній раді» П. Куліша; у нього ж: «Характерника хіба срібна куля візьме!», «За нами плистиме характерник — сей знає, чим погоню відвернути», «Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас

і характерство ссть»; великим характерником був легендарний отаман Іван Сірко; він нібито вмів перевтілюватися в хорта і таким чином дізнаватися про таємниці ворога; його не брала ні куля, ні шабля, ні смерть; він тричі помирав і двічі воскресав; у третій раз, помираючи, наказав відрубати свою праву руку і сім років носити її попереду війська в тяжкі години, а потім повертати йому ту руку в могилу; хто буде цілий рік поливати його курган-могілу водою, принесеною з Дніпра, той знатиме те, що знав сам отаман-характерник, який вийде до такого сміливця з могили.

ха́та = **хати́на** (зменшено-пестливі — **ха́тка**, **ха́тонька**, **ха́точка**, **хати́нка**, **хати́нонька**, **хати́ночка**; невеличка, благенська хата — **хати́чина**) — 1) сільський одноповерховий будинок; також кімната в ньому (велика — хата, менша — хатина); також хатне господарство; залежно від матеріалу, з якого збудовано хату, та характеру будови, хату ще називають *ма́занка*, *хворостя́нка*, *ліпля́нка*, *глиня́нка*, *саманка*, *колі́ба*; споконвіку хата у великій повазі: до неї можна заходити лише з непокритою головою, у ній не можна свистіти, палити; у «Волині» Б. Харчука: «Я тобі покажу, як у хаті курити, — кричав батько. — Оце тобі за те, що закури в хаті. Оце за те, що за столом кури в. Оце за те, що під образами, — проказував за кожним ударом батько»; хата — уособлення родинного вогнища («Дорогая тая хатка, де родила мене матка»), благополуччя, досягнутого завдяки працьовитості («Хату руки держать», «У веселій хаті веселі лю-

ди»), гостинності («Що хата має, тим і приймає»), волі, незалежності («Своя хата — своя правда», «Своя хата й своя воля», «В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля»); на протигагу своїй хаті («Своя хата — як рідная матка») виступає чужа («Чужа хата не гріє»); зауважують: «Не надійся на чужу хату, бо під тинном доведеться умирати»; у давній будівельній традиції дах хати слугував символом небосхилу, тому на найвищій його точці кріпили стилізоване зображення заступниці — богині Оранти; вином (знаком) крайньої неповаги до гостя є метіння при ньому хати («мести хату при людях»); у пісні співають: «Ввійшов же я до хати Та взявся вітати, А дівчина до віника Хату замітати. Бодай же ти, дівчинонько, Того не діждала, Та щоб ти та й при гостях хату замітала»; за народними прикметами, не можна ставити хати на межі, на бузині, на роздоріжжі, на току, у місцях, де стався якийсь злочин, де захоплене щось нечисте; у противному разі буде вселятися страх, щось буде товктися, буде водити; хату треба ставити на цілині, на рівному, твердому місці; оригінальною символікою пронизана народна загадка про хату: «Стоїть Гася, надулася, полу відкрила, людей впустила». *А хата очі опуска. Ані мольби, ні просьб, ні скарг — Відкрила навстіж двері в сіни, Звідкіль у світ пішли усі ми* (М. Боровко); *Без хазяїна двір плаче, а без хазяїки хата* (приказка); *Чи се тая удівонька, що на розі хата?* (П. Чубинський); *Моя хата скраю, я нічого не знаю* (прислів'я); *Чи ти мене, Василю, не знаєши, що ти мою хату минаєш?* (пісня); *Благав у Бога тільки хату, одну хатиночку в*

гаю (Т. Шевченко); *Будуймо ж напалці нові І не забудьмо... хати* (Л. Полтава); 2) **дялькова** (**іванова**) **ха́та** — народні назви в'язниці. *А що ж мені буде, як ударю таку паню на вуху? То ще доведеться жити у дядьковій хаті* (Б. Грінченко).

хвороба = **хороба** — у дохристиянських віруваннях — уособнена зла (лиха) сила, що насилає на людей недугу, шкодить їхньому здоров'ю; тому кажуть: «Хвороба коли не вморить, то скривить», «Хвороба іде в хату рисаками, а виїжджає волами», «Хворобу не треба кликати, сама прийде». *Що панська хвороба, то наше здоров'я* (М. Номис); *Здоровий хороби сподівайся* (М. Номис); фразеологізми: *на яку хворобу (хоробу)?* — для чого? навіщо?; *не твоя (його, в'їша і т. ін.) хвороба* — не твоє (його, ваше і т. ін.) діло.

херувім — в іудаїстській і християнській міфології — одна з найвищих (друга після серафимів) категорія ангелів у небесній ієрархії; ангел-охоронець.

хїжа — 1) невелика убога хата; халупа; застерігають: «Не замітай чужої хижі: дивися, чи твоя замєтена». *При березі, при Дунаю, Там я свою хижку маю* (пісня); 2) (зменшене — **хїжка**) комора як окрема будівля. *На улицю не піду і дома не всиджу; хїба піду підкопуюсь до дівчини в хижку* (А. Метлинський).

химера — у давньогрецькій міфології — страховище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона, з паші якого вивергається полум'я (слово включено й витлумачено в Лексисі Лаврентія Зизанія); у переносному розумінні — дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви; також чий-не-

будь дивацтва; ще стара назва опудала; у народній творчості дуже популярними є химерні оповіді.

хімороди (**хімородник** — чаклун, ворожбит) — 1) чаклунство, ворожбитство. *Тепер, каже, піст, дак чого ж химороди гнати?* (Ганна Барвінок); *Химородник заморочив вам голови* (П. Куліш); 2) дивацтва, вигадки, примхи.

хїтристь = **хїтроші** (від ознаки **хїтрий**, яка може персоніфікуватися на означення людини) — намагання досягти якої-небудь мети непрямыми, обманними шляхами; ознака уособнює підступність (кажуть: «Хитрий: в ноги кланяється, а за п'яти кусає»), лукавство (кажуть: «Хитрого од лукавого не одрізниш»), неправдиві, нечесні вчинки або неправдиву, нечесну поведінку (застерігають: «Бійся цапа спереду, коня ззаду, а хитрої людини з усіх боків», «Хитрістю увесь світ пройдеши, та назад не вернешся», «Не хитруй: натрапиш на хитрішого», «Хитрого чоловіка, як потайного собаки, бережись»); ознака, вважають, від нечистої сили (тому **хїтрий** асоціюється з **лукавий**), напр.: «Сухий, як хорт, а хитрий, як чорт», «Каркас, як ворона, а хитрий, як чорт», «Мужик хитріший від чорта», «Де простота, там і доброта, а де хитроші — чортам радіощі»; хитроші не обов'язково передбачають розум: «Хитрий, як чорт, а дурний, як ворона»; людська ознака часто переноситься на тварин і рослин або увиразнюється через порівняння з ними: «І хитрого лиса можна зловити» (пор. казковий образ хитрої лисичі); «Хочеш піймати старого лиса — мусиш бути хитріший за нього», «Щука хитра — не з'їсть йор-

ша з хвоста», «Хитра людина в'ється, як хмелина», «То непевна, то хитра пташка!»; не завжди, на думку народу, хитрощі передбачають успіх: «Хитрив, хитрив та й став, бо за курку воробця дістав», «Як не хитри, язиком хвоста не дістанеш, не корова!»; значення *хитрий* набирає часом ознака *мудрий* в іронічному значенні, тому кажуть: «Хитрощі та мудрощі!», «Хитро-мудро, недорогогим коштом», «Дмитер хитер: з'їв курку, а сказав, що полетіла».

хірт *див. хорг.*

хісна *див. хосен.*

хламїда *див. рїса.*

хліб (зменшено-пестливі — *хлібцець, хлібчик*) — 1) харчовий продукт, що випікається з борошна, або зернова культура на пні; споконвіку хліб у великій пошани; ставлення до нього побожне, культове, бо це Божий дар; не випадково випікають його перев. у формі сонця й називають святим (відомий проклятин: «Бог би тебе хлібом побив!»); їсти його потрібно лише з непокритою головою; при ньому не можна лягати, насилати на когось прокльони; святий хліб не слід кидати під ноги, — коли випадково падає, його піднімають, цілюють і кладуть на стіл; має обрядове значення — при сватанні, заручинах, батьківському благословенні на шлюб, при новосіллі, на похороні тощо; символ щастя, розмноження, згоди, єднання, багатства; найголовніша їжа («Як є хліба край, то й під вербою рай»), її уосібнення й усіх статків («Як хліб буде, то й все буде»), ознака працьовитості або ледарства («Хто товче, той хліб пече», «Завжди їдець на готовий хлібець»); з дав-

нини хліб — ознака пошани, тому поважних людей (гостей) зустрічають хлібом — так званою українською паляницею, що має завжди сонячну круглу форму; повага до хліба («Хліб — батько, вода — мати»; «Хліб усьому голова») зосталася й понині, пор. у «Волині» Б. Харчука: «Дала шматок свіжого хліба. Максимцьо хліб поцілував, поцілував і тітку в руку»; хлібові приписували лікувальні властивості; рани заліплювали хлібним м'якушем; гарячий хліб притискали до лишай, бородавок, клали в дупло хворого зуба. *Хліб усьому голова* (прислів'я); *Нам Бога не вчить, як хліб родить* (М. Номис); *Хто дав зуби, дасть і хліб до губи* (М. Номис); *Хліба напечено, борщик зварено* (казка); 2) **хліб[-сіль]** — взагалі харчі, їжа; уживається як ознака хлібосольства, гостинності («Не цурайся хліба-солі»), пор. у формулах вітання: «Хліб-сіль!», «Хліб та сіль!», а також у жаргівливому діалогічному вітанні-вислові: «— Хліб та сіль! — Імо та свій [, а ти біля порога постій!]; *див. ще сіль. Чий хліб-сіль їси, під того й дудочку скачи* (приказка); — *Коли ж мене покидаєш, покинь хліба їсти, Бодай тобі Господь не дав і іншою сісти! Коли ж мене покидаєш, покинь хліба-солі, Бодай тобі не діждати ні щастя, ні долі!* (пісня); у сполученні: **піднести хліб-сіль** — за старовинним українським звичаєм, вручати гостеві (гостям) при зустрічі паляницю хліба та сіль на знак хлібосольства, великої пошани та в урочистих випадках; 3) **переходження з хлібом[-сіллю]** *див. переходження.*

хліборобський календар *див. календар* 3.

хлів (зменшено-пестливі — *хлівцець, хлівчик, хлівчикок*) — господарська будівля для свійської тварини та птиці. *Бджола з дупла, а свиня з хліва* (М. Номис); *Моє діло теляче, наїлося та в хлів* (М. Номис); *Стоїть хлівець, повний овець* (М. Номис).

хлоп — 1) зневажливо — селянин, мужик взагалі або кріпак. *Пан на троні, а хлоп на ослоні* (М. Номис); *Коли б не хлоп, не вил, не було б панів* (М. Номис); 2) народна назва чоловіка, мужчини, хлопця. *Хлоп, як дуб, а робити ані в зуб* (приказка).

хлопець — дитина або підліток чоловічої статі, а також молодий чоловік, юнак, парубок; жартують: «Аби хлопці, а дівчата будуть», «Такий хлопець, що батькові штани короткі». *Не йде дівка до церкви Богу молиться, а йде на хлопців дивиться* (приказка); *Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак* (І. Котляревський); *Хлопці-риболовці, удалі молодці, ви закиньте сітку через синє море* (П. Чубинський).

хляки — старовинна українська страва з відварених зі спеціями та дрібно посічених кишок свиней та жуйних тварин, заправлена пшоном та часником. *Спішили всі за стіл сидать... І юшка з хляками, з кишками...* (І. Котляревський).

хмара (зменшено-пестливі — *хмарка, хмарочка, хмаронька*) — скупчення краплин води, кристаліків льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе дощ, град, сніг; символізує велику кількість, масу когось, чогось, чого-небудь; чорна хмара символізує щось лихе, зловісне; у весільних

піснях уосібнює персонажів весільного обряду: «Ясні зіроньки — то світилочка, чорні хмароньки — да то свашечки»; народ-оптиміст вірить у кращу долю: «Не все хмариться, колись і виясниться», тому жартує: «Не всяка хмара з громом, а хоч і з громом, то, може, й не гряде, а хоч і гряде, то не по нас, а як по нас, то, може, тільки опалить, а не вб'є»; хмари здавна обожувалися, бо вважалися джерелом плодючої сили; оскільки це зібрання небесних вод, то вони близькі до Небесного Царства; воду до Неба подає веселка (райдуга — дуга в Рай, тобто в Царство Небесне); вірили, що в хмарах часто живуть і злі сили («Чорти в печелі люльки курили, і з того постали хмари»); у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «І в хмарах є нечистий, — збирає хмари маленькими шматочками і зносить їх докупі, аж поки збереться велика хмара... А як буває в нечистої сили весілля, дак він тоді збирає багато снігу і сипле й крутить ним, — того й завірюха»; хмари намагаються заслонити сонце, щоб не світило; та Перун проганяє їх своїми стрілами; хмари здавна символізують вороже військо, як у «Слові о полку Ігоревім», де чорні хмари йдуть з моря; у Біблії в хмарах часто являється Бог; у Т. Шевченка: «Чи Бог бачить із-за хмари Наші сльози, горе?»; за характером хмар визначали погоду, — «дрібні купчасті хмари — дощу не буде», «дошова хмара шумить — буде град», «змінюють хмари колір — буде дощ», «червоні (золоті) хмари — на вітер», «низько йдуть хмари — буде холодно», «високо хмари — днина буде гарною». *Велика хмара, та малий дощ* (прислів'я); *Скільки*

хмара не стоятиме, а зсунеться (прислів'я); *За сонцем хмаронька пливе* (Т. Шевченко); *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав* (Т. Шевченко).

Хмельницький Богдан (Зинівій) (бл. 1595 — 6.08.1657) — гетьман України з 1648 р., державний діяч і полководець; народ склав думи й пісні про нього; в народнопоетичній творчості його часто називають батьком Хмелем (за іменем його батька — Михайла Хмеля) або просто Богданом. *Від Богдана до Івана не було гетьмана* (прислів'я); *Лях гуляє! Нема Богдана червонить і Жовті Води й Рось зелену* (Т. Шевченко); *Ой, Богдане, батьку Хмелю, Славний наш гетьмане! Встала наша Україна на вражого пана* (дума).

Хмельниччина — в українській історії — епоха гетьманування Богдана Хмельницького.

хміль (зменшене — **хмелик**; одичне — **хмелина**) — 1) однорічна або багаторічна витка рослина («Хмелина з кілочка та на дубочка»), деякі види якої використовують у пивоварінні (звідси **хмільний напій**); також суцвіття цієї рослини у формі шишок; здавна символ родючості, молодого буяння; перед вінчанням мати обсіпає молоду хмелем; об'єкт жарту в народному анекдоті: «Здибався хміль з цибулею, перше ся позневажали, потім ся повеличали: «Помагай Біг, гірка!» — «Бодай здоров, шалений!» — «Помагай Біг, смаковита!» — «Бодай здоров, веселий!»; у народі — також символ залицяння, зальотів, відваги й моголентства; пор. у народнопоетичній творчості: «Де ж ти, хмелю, зиму зимував? — Де ти, синку, сю ніч ночу-

вав?»; парубки в'ються коло дівчат, «як хміль біля тичини»; разом з тим це порівняння символізує як веселого козака-гультая («Ой далеко чути та козака орля, Що йде з кобзиною»), так і відважного героя: «Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється? Гей, то наш козак Нечай, що з ляхами б'ється!»; наркотична дія рослини породила народнописаний образ **буйного зілля**. *Якби на хміль не мороз, то він би і тиш перерос* (приказка); *Ой хмелю, мій хмелю, хмелю зелененький* (пісня); *А козаки, як хміль отой, В'ються круг Ганусі* (Т. Шевченко); *З хмелем треба з розумом жити* (прислів'я); фразеологізм: **хмелем зарості** — бути занедбанним. *Було ремесло, та хмелем заросло* (М. Номис); 2) який-небудь п'яний напій. *Хміль не вода — чоловіку біда* (прислів'я); 3) різновид узору для народного розпису або вишивки, який має вигляд цієї рослини. *Ой Боже мій милий! Вишиваю я рушники хмелем та зірками, а мені все здається, що я йду до своєї долі зеленими дугами, та свіжими берегами, та пахучими садами* (І. Нечуй-Левицький); у сполученні: **хміль головатий** — узор на вишивці; 4) (з великої літери) казковий цар стародавніх часів. *Жили за царя Хмеля, як людей була жменя, чоловік та жінка* (казка); *За старого Хмеля, як людей була жменя* (приповідка); 5) (з великої літери) у народній творчості — прізвисько Б. Хмельницького; *див. ще Хмельницький [Богдан]*.

ходаки — старовинне народне шкіряне взуття, що складається лише з підошви із загнутими догори і стягнутими ремінцем (ликом, мотузком) кряями; постолі.

ходити з Меланкою див. Меланка.

ходити оборога див. оборіг2.

ходити по воду див. вода7.

холіп (ж. **холіпка**) — у Київській Русі — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, крипак.

Хоминя неділя див. Проводи1.

Хомін тиждень = Хомі Невірного — 1) за церковним календарем, перший тиждень після Пасхи (у народі — **Світлий тиждень**), присвячений одному з дванадцяти апостолів Ісуса Христа, апостолові Хомі, що дістав прізвисько **Невірний** або **Невіруючий** (Хомі не було з учнями, коли до них приходив воскреслий Ісус, і він відмовляється повірити у воскресіння Христа, доки сам не побачить у нього ран від вняхів і не вкляде в них свого перста; Ісус докоряє Хомі: «Ти повірив, тому що побачив мене, блаженні ті, хто не бачить і вірить»; пор. народне: «То невірний Хома!»); у цей час поминають померлих предків; в основі звичаю лежить згадування Іоанна Златоуста про сходження Ісуса Христа у пекло до душ померлих; до того ж померлих поминають на цьому тижні ще й тому, що він іде за Страсною (Великою) седмицею — Пасхальною (Великодньою); *див. ще Проводи1, **Радунія**; 2) **Хома = Тома** (від давньоєвр. תאומ — «близнюк»); зменшено-пестливі — **Хомко, Хомонько, Хомочко, Хомцьо, Хомусь, Хомка, Хомик, Томко, Томусь, Томуно, Томусик** — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народній творчості виступає об'єктом іронії, вказівки на низький со-*

ціальний стан носія: «І згаду знать, що Хоמוю звать», «Хома — дворянин на безлюддю», «На безлюдді і Хома чоловік (пан)»; ім'я стало уособленням різномірних характеристик — неадекватності («Хома наш одну качалку продав, а дев'ять йому баби на голові побили», «Не дрімай, Хомко, на те ярмарок»), нерозуму (Не смійся, кума, що дурень Хома, бо всі люди кажуть, що й ти без ума), невдатності («На бідного Хома і дерево падає», «Помалу, Хома, Миколу звалиш»); ім'я часто виступає об'єктом жарту і засобом внутрішнього римування вислову: «Держись, Хома, іде зима», «Говори тому, хто не знає Хома, а я брат йому», «Іхав до Хоми, а заїхав до куми», об'єктом кепкування, іронії: «Над тебе, Хома, і в світі нема», «Тільки й людей, що Хома в церкві», «Хома купив, Хома п'є, бо у Хоми гроші є», «Хома, сиди дома, роби веретінці! Буде тобі, буде мені, буде твоєї жінці!», «Христос воскрес — Хома паску несе, а Хомиха пороса — похристосуємося!». *Умер Хома — й добра нема* (приказка); *По Хомі і шапка* (приказка); *Ой вже мені не ходити зеленим потоком, Ой вже мені не любити Томуня під боком* (пісня); *Ой чує брук! З рогом бик, а Хома з двома!* (каламбур).

ХОМУТ (зменшені — **хомутець, хомутик**) — шийна частина кінської упряжі, що являє собою дерев'яний остов (кліщі), вкритий м'яким валиком; символ підневільності, підлеглості, залежності, тому кажуть: «Була б шия, а хомут буде», «Надів хомут собі на шию», «Знайшов хомут на шию», «За свій труд попав у хомут». *Дуга в лісі, а хомут у стрісі* (приказка); *Забрав-*

ши хомут, віжки, черезсідельник, повісивши на шию дуґу, Григір рушив до конюшні (Г. Тютюнник); фразеологізм: *хомут [на шії]* — щонебудь украй обтяжливе, важке, непосильне для когось.

хорал — церковний багатоголосий хоровий спів; хвалебна духовна пісня.

хори — відкрита галерея, балкон у церкві (спочатку для розміщення хору).

Хорів див. Кий2.

хороба див. хвороба.

хоровод — старовинний, перев. слов'янський масовий народний молодіжний танець, учасники якого ходять по колу з піснями, виконуючи певні рухи, підпорядковані драматичній символізованій дії; танок; перші весняні хороводи розпочиналися за тиждень перед Великоднем і тривали до настання хліборобської пори; другий цикл розпочинався від Зелених свят і закінчувався приходом зими; взірцевими весняними хороводами (*див. ще веснянка*) були «Подоланочка», «Жучок», «Шум», «Білозорчик», «Зайчик», пор.: «Деся тут була Подоланочка, деся тут була молодесенька. Тут вона впала, до землі припала, сім літ не вмивалась, бо води не любила... Ой, встань, встань, Подоланочко, Умий личко, як ту шкляночку, Візьмися у боки, поскачи трохи... Пливи до Дунаю, бери дівку скраю...»; призначення хороводу — сприяння руху сонця, тому ведення кола відбувається за ходом небесного світила, наприклад, зі співом: «Гори, гори ясно!..»; в Українських Карпатах давні хороводи називаються *гагілками*.

Хорс — у дохристиянських віруваннях — друга назва бога Сонця; його відмінність від Даждьбога не встановлена, можливо, він його син; як великий бог Сонця згадується у «Слові о полку Ігоревім»; у Володимировому (Київському) пантеоні (олімпі) стоїть поруч з іншими головними богами язичницької пори.

хорт = **хірт** (зменшено-пестливе — *хортик*; збільшене — *хортіце*; маля хорта — *хортеня*; самиця хорта — *хортійця*) — тонконогий, з видовженим тулубом і довгою гострою мордою, з прямою шерстю мисливський собака (кажуть: «Все один чорт, що собака, що хорт»); призначення цього пса породило народні вислови: «Наганяним хортом немного зайців уловиш», «Не тоді хортів годують, як на влови йдуть», а також дитячу (казкового походження) примовлянку: «Ущечки мої любі, що ви думали-гадали, як від того проклятого хортища втікали?»; об'єкт традиційних порівнянь (*худий, як хорт; прудкий, як хорт; кидатися хортом*); *див. ще собака*1. *Купив Хома хорта, а Ярема чорта* (приказка); *На узліссі собаки ганяють лисицю; так ганяють, так ганяють: лисиця не втече, хорт не дожене* (казка); *Тоді троянці всі з хортами зібрались їхати за зайцями* (І. Котляревський).

хоругва = **хоругів див.** корогва.

хорунжий = **хорунжевий** (*хорунженко* — син хорунжого; *хорунжівна* — дочка хорунжого) — 1) за часів Козаччини — особа, що сила прапор або корогву війська; прапороносець. *Розпустили хорунжі й бунчукові військову корогву і бунчук* (П. Куліш); *Лучче живий хорунжий, ніж мертвий сотник*

(М. Номис); 2) в Україні XVII—XVIII ст. — особа, що входила до складу Генеральної старшини й головним чином інспектувала війська, а також була охоронцем полкового великого і малого прапора; 3) один з учасників старовинного весільного обряду.

хосен = **хісна** — користь, вигода. *Висока сосна, а мало з неї хосна* (приказка); *Ей в той сосноїці троякий хосен: ей от кореня жовті листочки, а в середині ярі пчолойки, а під верхечком сиві соколи* (Я. Головацький).

хохбл (*ж. хохлушка*) — зневажливо-іронічна назва українця (українки). — *Хочеш, вуса тобі для хвацькості залишу? Ваши брат хохал завжди при вусах* (З. Тулуб); — *Жінка моя... хохлушка, полтавська галущка, тому і в хаті у мене чисто, як у самого генерала* (З. Тулуб).

храм — 1) = **храміна** — будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди; перші храми стали будувати там, де раніше були капища (жертвовники), стояли ідоли й поганські храми; так зробив свого часу Володимир Великий; традиційно будують храми там, де людина особливо відчуває на собі благотворний вплив природи. *Летів Адам через Божий храм* (М. Номис); *А черниця, помолившись, в храм пошкандибала* (Т. Шевченко); *Тебе тягло сюди щораз Під дах високої храмини* (Я. Щоголев); 2) (з великої літери) = **Храмове свято** = **Храмовий день** = [Храмовий] **празник** — релігійне свято (звичайно в кожному населеному пункті в різний час своє) на честь якогось святого або певної релігійної події; престольний празник; його святкування є відгомном первісних

жертвних трапез із варінням меду. *На Храм поз'їздилося багато знайомих* (казка).

хрєсне знамєння — молитовний жест християн — знак, що нагадує хрест; зображується перехресним рухом особливим чином складених пальців правої руки; охороняє від нечистої сили (помешкання, господарство, їжу, питво, сон, шлюб, працю і т. ін.), тому її кажуть: «Боїться, як чорт хрєсного знамєння»; силу хрєсного знамєння народ уживав при кожній потребі в житті; широко ввійшло до старих обрядів і вірувань.

хрєст — 1) один із найдавніших культових (сакральних) знаків; знак Сонця і вогню, символ вічного життя, оберіг від темних сил; став предметом і символом культу християнської релігії, який є стрижнем з однією або кількома поперечками у верхній половині (за свангельською легендою, на стовпі з перехрестям був розп'ятий Ісус Христос); за церковними звичаями, хрєст ставиться на могилу небіжчика, який свого часу прийняв обряд хрєщення; за народними традиціями, такий хрєст перев'язують вишитим рушником. *Нема Гонти; нема йому Хрєста, ні могили* (Т. Шевченко); фразеологізм: *держати до хрєста дитину* (*дітєй*) — тримати дитину (дітей) під час обряду хрєщення; бути хрєщеним батьком (хрєщеною матір'ю); *іти на хрєст* — іти на смерть, гинути; *ось тобі хрєст* [*святій*] — формула божби; *цілувати хрєст* (*хрєст*) — присягатися, клястися, цілуючи хрєст; 2) **Хрєсне знамєння** (*див.*); 3) (зменшено-пестливе — *хрєстик*) спосіб вишивання перехресними стібка-

ми; також елемент орнаменту на писанках; у сполученні: *болгарський хрестик* (*хрест*) — спосіб ручного вишивання, при якому перехрещуються дві пари стібків; 4) (з великої літери) одне з сузір'їв; 5) *див. петрів хрест*; 6) *хрестіки* — культові елементи на тілі людини, що слугували водночас нагрудними прикрасами та оздобою (із срібла, золота, прикрашені емаллю і т. ін.).

хрестіни — християнський церковний обряд *хрещення* (*див.*), а також частування, святкування після цього обряду. *На весіллі всі свати, на хрестинах всі куми* (приказка).

хреститель — той, хто здійснює обряд хрещення.

Хреститель Іоанн (Іван) *див. Іван (Іоанн) Хреститель*.

хрест-трава *див. вороняче око*.

Хрестя = Хрестці = Середохрестя = Середопістя — третя неділя і весь тиждень (його називають *Хрестопоклонним*, а неділю відповідно *Хрестопоклонною*) Великого посту; у цей день пекли хлібини у формі хреста, одну половину хлібин споживали, а другу зберігали в насінному зерні аж до посівної; йдучи в поле сіяти, брали хліб із собою, молилися і закопували його на ниві, щоб краще родила.

хрещате зілля *див. вороняче око*.

хрещена дочка *див. дочка*².

хрещена мати *див. мати*⁵.

хрещений батько *див. батько*⁴.

хрещеник (*ж. хрещениця*) = **похрестник** (*ж. похрещиця*) = **хрещений син** (*хрещена дочка*) — той (та), хто прийняв обряд хрещення; хлопчик (дівчинка) щодо своїх хрещених батька та матері.

хрещені (*одн. ч. хрещений, ж. хрещена*) — обрані батьками новонародженого чоловік і жінка, які беруть участь в обряді хрещення в ролі так званих духовних батька та матері (звідси *хрещений батько* і *хрещена мати*).

хрещення — 1) релігійний обряд, який відправляють над новонародженим або дорослим на знак прилучення їх спочатку до родового культу, а потім до християнської церкви; з давніх часів велику роль в обряді відігравала баба-сповитуха; 2) (з великої літери) = **Водохрестя** (*див.*); 3) **хрещення Русі** — офіційне прийняття Київською Руссю християнської віри, що відбулося 988 р. за князювання Володимира Великого; після хрещення сам князь прибрав друге (християнське) ім'я Василій.

хрещик — старовинна народна гра, яку М. Гоголь описує так: «Дві пари, взявшись за руки, біжать одна проти одної навхрест; хто кого спіймає, той і стає з тим». *Ой сяду я під хатою, На улицю гляну, як-то тії дівчаточка Без своєї Ганни, Без моєї Ганнусеньки у хрещика грають* (Т. Шевченко).

християнство — релігія, що виникла в I ст. н. е. і ґрунтується на вірі в Ісуса Христа як Боголюдини, який зійшов на Землю й прийняв страждання заради спасіння людства; християнізація світу активно розпочалася 313 р., коли візантійський імператор Константин офіційно визнав віру Христову панівною в Римсько-Візантійській імперії; християнізація поширювалася спочатку більше на міське населення, менше — на сільське («поганське»), тому поступово складалося *двоєвір'я* (*див.*); така сама

картина складалася й при християнізації Київської Русі, яка стала активною після 988 р., коли князь Володимир Великий здійснив офіційне хрещення Русі; спочатку охрестилася в основному знать, а простий народ тривалий час тримався стародавніх вірувань (ше й в XI ст., як зазначає «Слово св. Григорія», *позѣни* (*див.*) кланялися ідолам — Перуну, Хорсу, Мокоші, Вилам); північні провінції Московської Русі християнізувалися ще пізніше (XV, XVI, навіть XVII ст.).

Христова невіста *див. невіста*².

Христова сестра *див. сестра*⁴.

Христо́ве воскресіння — Великодне свято, Пасха; *див. Великдень*.

Христовий слуга *див. Божий слуга*.

Христо́с Ісус = Христо́с-Спаситель («христос» від давньоєвр. — «помазаник», по-грецькому — «месія»; тому у Старому (Ветхому) Завіті (Заповіді) йдеться лише про «помазаника» Еммануїла (у перекладі з давньоєвр. — «з нами Бог»; ім'я Ісуса Христа з'являється як наслідок пізнішого тлумачення й перекладу цього імені грецькою; обидва імені Месії вживає у поемі «Марія» Т. Шевченко — 1) *Бог-Син*, культ якого лежить в основі християнської релігії, яку він заснував; *Син Божий* і водночас *Син Людський*, непорочно зачатий і народжений від Пресвятої Диви Марії поблизу містечка Віфлеєм (Палестина) у вертепі (печері); став проповідувати своє вчення з 12-ма учнями-апостолами; проповіді тривали 3 роки; перебував 40 днів у пості, переборюючи різні спокуси; зраджений за 30 срібняків своїм учнем Іудою Іскаріотом; за нака-

зом римського прокуратора Понтія Пілата був розп'ятий на хресті (гора Голгофа поблизу Єрусалима); з роком народження Ісуса Христа пов'язується нове літочислення (так звана нова, або наша, ера); за Біблією, має знову прийти до людей: «Коли ж прийде Син Людський у славі Своїй, і всі ангели з Ним, тоді Він засяде на престолі слави Своєї». *Ісус Христос іде попереду, а я за Ісусом Христом позаду* (М. Номис); *За кого ж ти розпинався, Христе, Сине Божий?* (Т. Шевченко); у сполученні: *Христо́с воскрес (воскресе)!* — слова, якими супроводжується христосування з кимось або вітання когось на Великдень; *див. ще слава*³, *славайсү, христосування*; 2) *Христові овечки* *див. вівці*⁴.

христо́сування — вітання в дні Великодніх свят: — Христос воскрес! — щоб почути у відповідь: — Воістину воскрес!; за давньою традицією, після такого вітання трічі цілуються, вручають одне одному крашанки чи писанки як євангельський дар.

хрін (зменшено-пестливе — *хріно́к*; вислів *хрінова мати* означає «редька»; уживається як лайка, синонімічна до *чортова мати*) — трав'яниста овочева рослина родини хрестоцвітих з потовщеним кореневищем, їдким і гірким на смак, а також корінь цієї рослини, що вживається як гостра, пряна приправа до їжі (пор. як ознака постування у вислові «В піст їмо хрін, а в Масницю — кислиці»), а також як лікувальний засіб; сльозоточиві властивості рослини породили узагальнений народний вислів: «Бачили, що купували, їжте, хоч повилазьте»; пор. у спі-

вововці С. Руданського про цигана з хроном: «Плачте, плачте, дурні очі, Щоб повилізули!.. Бачили ж ви, препогані, Що ви купували!..»; пор. ще: «Купили хрону, треба їсти: плачте очі, хоч повилізьте; бачили, що купували — грошам не пропадуть»; рослина та її коріння порівнюються з гірчицею, редькою, медом, м'ясом: «Що хрін, що гірчиця — невелика різниця», «Хрін не солодкий редьки», «Хрін каже: «Я добрий з м'ясом», а м'ясо каже: «Я й без хрину добре!»; посвячений у Великдень хрін має здатність охороняти родину від хвороб. *Орел летить найвище, а хрін росте найглибше* (М. Номис); *Хрін та редька живіт упушили, мед та горілка все те потушили* (М. Номис); *Хай йому хрін з водою, купив коня і то з бідю!* (примовка); фразеологізми: *старій хрін* — лайливо про старого чоловіка, діда; *як хріном під ніс* — украй неприємно; часто вживається замість слова *чорт* у відповідних сполученнях: *хрін його батька знає* — незрозуміло, невідомо що (куди, як і т. ін.); *хрін його не взяв* — як захоплення, задоволення від чогось; *до хріна* — багато, безліч; *хрін з ним (з тобою)* — при зневажливому ставленні, втраті будь-якого інтересу до когось; *хай йому хрін, хрін його бері, хрін тебе побирай* — як крайнє незадоволення кимось, чимось.

хробак див. черв'як.

хрущ (зменшене — *хрущик*, збільшене — *хрущище*) — жук родини пластинчастовусих, який має червоно-буре забарвлення; шкідник лісу й саду; травневий жук, якого звали в народі *майкою*; хрущів використовували з лікувальною ме-

тою (при ревматизмі, від сказу, для загоювання ран); за народною прикметою, якщо багато хрущів — це на добрий урожай проса («Як купа хрущів навесні, то будуть проса рясні»), на жарке літо. *Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть* (Т. Шевченко).

худоба = **товар** = **скотина** — у збірному значенні — чотириногі свійські сільськогосподарські тварини; з найдавнішого часу у великій пошані («І скотина розумна, даром, що не говорить», «Пошануй худобу раз, а вона тебе десять раз пошанує»); худобу сприймали як членів родини; її не забували під час великих свят, обкурювали ладаном і поливали йорданською водою; за повір'ям, під Різдво худоба здатна говорити, Бог дав їй таке благословення за те, що гріла малого Христа в яслах; вона може поскаржитися Господові на лихого господаря, тому худобу берегли і добре доглядали (кажуть: «В дорозі, в гостині пам'ятай о худобині», «Пошануй скотину раз, а вона тебе десять раз»); разом з тим застерігають: «Не будь тією скотиною, що догори щетиною», «Рогата скотина вдається, то всіх коле». *Де худоба, там і шкода* (І. Франко); *У чужій загороді скоту не наплодиш* (приказка); *Не той товар, що лежить, а той, що біжить* (прислів'я).

хурман див. фурман.

хустка (зменшено-пестливі — *хусточка*, *хустонька*) = **хустина** = **хустія** = **хуста** — 1) поширене в Україні традиційне квадратне платове вбрання для голови (кажуть: «Люблю, щоб хустка на голові козирем дивилась»); символ прихильності, любові, вірності, про-

щання, скорботи. *Побігла, як хустина* (М. Номис); *Зав'яз мені голоньку шовковою хустиною* (пісня); *А де тая мережа — нашітая хустина?* (Т. Шевченко); *Великої треба хусти, щоб зав'язать людям усти* (приказка); 2) атрибут весільної обрядодії — заручин; у самому весільному обряді — атрибут заміжньої жінки; фразеологізм: *подавати хустки* — давати згоду на

одруження (при сватанні); див. ще **заручини**.

хутір (зменшено-пестливі — *хутірцець*, *хуторіцець*) — відокремлене, відособлене селянське господарство разом з садибою власника (звідки й символіка відособлення, окремішності). *Якби з хутора, то б і повірила* (М. Номис); *Удвох собі на хуторі жили* (Т. Шевченко); *Жила вдова хуторцем* (Ганна Барвінок).

Ц

цап (зменшено-пестливі — *цапчик, цапок, цапчик*) — 1) самець кози; у фольклорі — об'єкт жартівливих або й іронічних характеристик, передусім марності сподівань або дурості («І цап своєму хвосту рад», «Не буде з цапа вовни», «Послухав цапа — і сам у барани попав»); про впертого говорять, що він «цапа (цапки) стає (скакає)»; об'єкт порівняння («Як з цапа молока», «Борода, як у цапа»); прикметник *цаповий* — у сполученнях — *пропав ні за цапову душу* — ні за що втратив усе, пропав; *цапова борода* — обрядовий незжатиї пучок колосків у кінці ниви при завершенні жнив (див. ще *Спáсова борода*); за народним повір'ям, при конях у стайні добре тримати цапа, — «він боронить їх від домовика». *Стриба, як цап на городі* (М. Номис); *Він такий, що від цапа молока випросить* (приказка — про дуже настирливого); див. ще *козел*²; 2) рід народної гри на зразок *чехарді* (див.).

цар — 1) титул монарха в деяких країнах; монарх, що має цей титул; у народному світосприйманні — священна особа при житті, тому не вмирає, а переходить у потойбічний світ; народ осуджує царя як самодержця («Цар у державі, як кіт у коморі: кого пиймав, того і з'їв», «Обіцяв цар волю дати, тільки ка-

зав заждати»), в його образі уособлює владу («Новий цар, нове й право»); цар є не лише в людей, а й у тварин (про це читаємо в народних казках). *До Бога високо, до царя далеко, а ті панки, що хтять, те й роблять* (М. Номис); фразеологізм: *без царя в голові* — розумово обмежений, недалекий, безрозсудний; 2) (з великої літери) **Цар Небесний (Всесвітній) = Цар Царів** див. **Бог**¹ (звідси *Царство Небесне*, тобто *Бже Царство*); 3) **цар-зілля** див. *зілля*¹; 4) **цар Горбх** див. *горбх*²; 5) **цар тьми** див. *чорт*.

Цареград = Царград = Царгород — народні назви столиці Візантійської імперії Константинополя (тепер Стамбул), поширені з часів Київської Русі. *Не в Сінопу отамани Панове молодці! А у Царград до султана поїдемо в гості* (Т. Шевченко); *В Царграді на риночку Там п'є Байда мед-горілочку* (пісня).

царина — 1) околиця, край села; також ворота при в'їзді в село. *Виїхали за царину* (Т. Шевченко); 2) місцевість за селом, де пастух збирає худобу; толока, вигін; 3) необроблюване, поросле травою поле.

царинні пісні — пісні, які співали під час обходу поля на Трійцю.

Царця Воді див. *Мбокоша*.

Царця Небесна див. *Богомáтрі*¹.

цáрство — 1) держава, якою править цар; у народних казках — приваблива, часто далека, часом недосяжна (*тридев'яте, тридес'яте царство*) країна-«государство», якою править казковий цар зі своїм двором і де розвивається той чи інший казковий сюжет; переосмислюється як *казкове царство, царство казок* на означення дивовижного природного світу, дуже гарного місця в ньому або, навпаки, як *мертве царство*, тобто місце, де відсутні живі істоти, де панує абсолютна тиша; 2) **цáрство тіней** — за народними уявленнями (також високе) — засвіти, потойбіччя, *потойбічний світ* (див.); 3) (з великої літери) **Цáрство Небесне = Цáрство Бже = Вічне Цáрство** — за релігійними уявленнями — потойбічний світ (див. *небо*²), *рай* (див.); місце, де править Бог, Владика Неба, Цар Небесний, і де царюють душі померлих праведників; у сполученні: *Цáрство (Цáрствіє) [юму́, їу, їм і т. ін.] Небесне* — уживається як побажання померлому загробного життя в раю; *проспáти Цáрство Небесне* — не скористатися якою-небудь можливістю, втратити щось важливе; дієслово: *цáрствувати* — у сполученні *нехáй (хай) цáрствує* — уживається як побажання померлому райського життя, життя в Царстві Небесному.

цáрська борода (борідка) див. *борода*⁴.

цáрський вінець — вінчалний (шлюбний) вінець. *А щоб ти під царський вінець не підійшла!* (М. Номис — лихе побажання дівчині не вийти заміж).

Цáрські (Рáйські) вратá (ворбáта) — церковна брама, що веде до

Святого вівтаря; існує повір'я, що при важких пологах треба відкрити Царські врата, щоб не було ускладнень; див. ще *вівта́р*.

цві́нтар — подвір'я і кладовище біля церкви; також просто кладовище; мерці, за повір'ям, бояться півня, тому на цвинтарях ставлять бляшаних півнів, щоб мерці не виходили з могил. *А титаря на цвинтарі Вчора поховали* (Т. Шевченко); *Горбатий цвинтар у молодого лікаря* (М. Номис).

цвіркун (зменшено-пестливі — *цвіркунець, цвіркунчик*) — комаха підроду прямокрилих, яка тертям крил створює тріскучі звуки; здавна в хаті шанується; у Н. Рыбака: «Люди твердят: цвіркун у хаті — щастю бути»; «Коли співає цвіркун під час розмови про справу, — добра прикмета». *Цвіркун на видноті не цвірчить* (приказка); *Цвіркун замовкне; Зорю б'ють* (Т. Шевченко).

цвіт па́пороті див. *па́пороть*.

цвях див. *гвіздок*.

це́бер = цебро́ — велика дерев'яна (рідше металева) посудина, що має вигляд зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб; велике відро. *У Києві на Подолі Козаки гуляють. Як ту воду, цебром-в і дро м Вино розливають* (Т. Шевченко); *Восени ложка води, а цебер болота* (приказка); *Кидай, Галю, шити та дримати Та йди, Галю, цебром воду брати* (П. Чубинський).

цебе́рка = цебе́рко = цебри́ця — конічна, перев. дерев'яна, посудина з дужкою для носіння і зберігання води та іншої рідини; відро. *А там он — з сусідньої гори — співаючи, іде солдат з цеберком*

(П. Тичина); *Іди, іди, дощук... цебром, відром, цебрицею зо всякою пашиницею* (П. Чубинський).

цей (сеї) світ — земний світ, життя на землі (на протилежність потойбічному світові); *див. це світ* 1. *Пішла [чорнобрива] вночі до ворожки, Щоб поворожити — Чи довго їй, одинокій, на сім світі жити?..* (Т. Шевченко).

Центральна Рада — громадсько-політичне об'єднання в Україні, створене 3/17 березня 1917 р. в Києві з ініціативи ряду політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій; голова Ради — визначний історик та громадський діяч М. Грушевський — лідер Товариства українських поступовців; провідні лідери — В. Винниченко, С. Петлюра та С. Єфремов; політична орієнтація — автономія України; згодом — законодавчий орган Української Народної Республіки.

церата — народна назва клейонки. *Крізь двійні, оббиті цератою двері, чулося дедалі густіше гудіння голосів* (С. Журахович).

церква (зменшено-пестливі — *церківка, церківця, церковка, церковця, церковочка, церківочка*) = **церков** — 1) релігійна організація духівництва і вірників, об'єднана спільністю вірувань та обрядовості; також будівля, в якій відбувається християнське богослужіння; ставлення в народі до *церкви* (див.) і *церковників* (див.) різне, часом протилежне, з одного боку, наставницьке («В чужій церкві не паламарюй», «В чужій церкві свічок не поправляй»), з другого, — іронічне («До корчми гостинець битий, а до церкви травою вкритий»,

«І дідька в церкві малюють», «Не всі святі, що до церкви ходять»); в уяві народу церква ототожнюється з Богом, а корчма з чортю, тому кажуть: «Всюди коло церкви чорт каплицю ставить», бо «де Бог ставить церкву, там зараз чорт корчму»; часто народ жартує: «Велике свято, що Гриць у церкві», «Тільки й людей, що Хома в церкві», «Не йде дівка до церкви Богу молитися, а йде на хлопців дивитися». *Козацька церква невеличка Стоїть з похиленим хрестом* (Т. Шевченко); *На горбочку притулилась убоженька церківця* (Ганна Барвінок); 2) **автокефальна церква** — православно церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань. *Українська автокефальна церква*; 3) **греко-католицька церква** — християнська церква, що виникла в XVI—XVII ст. на західноукраїнських і західнобілоруських землях внаслідок укладання *унії* (див.) між католицькою й місцевою православною церквами; уніатська церква; 4) **отці церкви** див. *отці* 5; 5) **див. служитель (служник) церкви**; 6) **соборна церква** див. *собор* 2; 7) тільки **церковні** — рід народного орнаменту у вишивці; 8) **Десятинна церква** див. *Богоматір* 1; 9) **Іллінська церква** (див.).

церковник — 1) особа, яка служить у церкві, але не посвячена в духовний сан (паламар, дяк і т. ін.); 2) представник духівництва, особа, що має духовний сан, пропагує релігію, духовну ідеологію.

церковнопарафіальна (церковно-приходська) школа — у старому селі — початкова школа, що була у віданні церкви й духівництва парадії; взагалі початкова сільська

школа з двокласною і трикласною освітою.

церковнослужитель — служитель у церкві; паламар, причетник.

цибуля (головка цибулі — *цибуліна*; зменшено-пестливе — *цибулька*) — овочева городня рослина з їстівною цибулиною і їстівним трубчастим зеленим листям; колоритна народна загадка про рослину: «Сидить баба на грядці в червоній запасці: хто займе, той і заплаче»; злавна вживається як приправа до інших продуктів; проста їжа селянина, тому жартують: «Цибуля, часник, буряки, пастернак у великім притиску погризе неборак», «Зафундувався: має мішок цибулі, добре визимує»; у народі вважається цілющою рослиною, тому кажуть: «Цибуля від семи недуг лікує»; різкий запах і гострий смак рослини породив вислів-погрозу: «Цибульки б під ніс дати!», а також фразеологізми: *дати цибульки, нагодувати цибулькою*, тобто «побити»; символізує маловартісність: «Не варт і нечестої цибулі», а також зловредність: «Не їж цибулі — смердіти не буде»; персоніфікується в жартівливих афористичних висловах: «Цибуля ся дивувала, що петрушка танцювала», «Танцювала риба з раком, а цибуля з пастернаком»; об'єкт порівняння (*ніс, як цибуля; ніс цибулиною*); як і часник, цибуля вживалася як охоронний засіб.

цикорій = **цикорія** — 1) багаторічна трав'яниста рослина родини айстрових (складноцвітих), сушений корінь якої вживають як домішку до кави, а також для виготовлення її сурогату; використовується в народній медицині. *Ей, слова твої несмачні, як густий ци-*

корій (П. Тичина); 2) **цикорій дікий** див. *петрові багоги*.

цимбали — 1) старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапецієдної форми і металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками; споріднений з гусями-псалтирем. *На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балаляці* (приказка); *Заграйте мені, цимбали, цюби ніженьки тримали* (співанка); *От як розставили в світлиці всі цимбали, Так на шістнадцять рук «Метелиці» й заграли* (П. Гулак-Артемівський); 2) рід народної вишивки.

цінія див. *майорці*.

цірка — у народній вишивці — мережка, що складається з елементів, які нагадують літеру «ж»; використовується перев. для прикрашання рукавів святкової жіночої сорочки.

цирульник — за старих часів — перукар, який також виконував деякі обов'язки лікаря (пускав кров, ставив п'явки і т. ін.).

цілушка див. *окраєць*.

цілюща вода див. *водá* 3.

ціп (зменшене — *ціпок*, збільшене — *ціпура, ціпюра*) — 1) старовинне ручне знаряддя для молотьби, що складається з довгого держака і прикріпленого до нього ременем або мотузком короткого дерев'яного бича; символізує статус у господарстві («Доки на току ціп, доти на столі хліб», «Ціп та коса годують»), ознаку важкої праці («Бодай ніхто не діждав ціпом заробляти», «Ціпом силу мірай, а не гульнею»). *За ціп та на тік* (приказка); *Брехати — не ціпом махати*

(приказка); 2) **ціпок** — також костур.

ціці-баба *див. баба*⁹, **піжмурки**.

Цур = Чур — у дохристиянських віруваннях — як і *Пек* (*див.*), можливо, божество війни, бійок, кривавих сутичок, кровопролиття, вселяючої біди, тому й досі насилалося комусь біду: «Цур тобі, пек тобі!» або кажемо так, сахаючись, і відходимо, віддаляємося від когось, чогось, *цураємося* (пор. ше: «Хай йому цур!»); за версією І. Огієнка, навпаки, це домовий бог, що оберігав родину, господу, майно, і звідси, можливо, [від]цуратися, тобто «покинути (кидати) свої родові межі, забути (забувати) родину, когось близького, рідного чи щось близьке, рідне»; кажуть: «Хоч лайся, та тільки не цурайся»; на це саме можуть вказувати й вислови: «Цур та пек лихим очам!», «Цур нас та й далі од нас!»; Цур (Чур, старосл. Щур) — це, можливо, обоготворений предок (звідси *пращур*); на користь домового бога може бути й повір'я, що він любить жити в цурі (чурі), тобто цурці, якою розпалюють піч, і тим самим охороняє домашнє вогнище; так чи інакше, численні народні вислови зі словом *цур* позначено енантіосемією, тобто як позитивним значенням сло-

ва (відгомін бога-захисника), так і значенням негативним (відгомін бога-біди): «Цур дурня серед будня!», «Цур їм та пек!», «Цур тобі, сатано, відчепись!»; пор. у П. Куліша: «Кажуть дивні речі, не знаю, чи вірити тільки: буцім — цур нашого місця — до неї літає змії!».

цурка — 1) невеличка, загострена з одного боку паличка, за допомогою якої в'яжуть снопи, туго скручуючи перевесла; також суціб для задушення спійманих звірів; також цурпалок, яким розпалюють піч, вогнище і в якому нібито любить жити *Цур* (*див.*). *Най буде і яка лисиця*, — з *цурки не викрутиться* (М. Номис); 2) у старовину — спосіб смертної карі через задушення такою паличкою (пор. *Цур* як символ біди). *Русин, лях і циган промишляли непевним ділом і ждучи на себе цурки* (М. Номис); *Як цуркою крутить* (М. Номис — дуже боляче — як фізично, так і душевно); 3) маленька паличка, яка в селянському одязі використовувалася як гудзик; 4) кругла, загострена з двох боків дерев'яна паличка для дитячої гри, а також народна дитяча гра, в якій кийком вибивають шматочок дерева з окресленого на землі кола чи з викопаної ямки.

Ч

чабан *див. вівчар*.

чай — порівняно недавній у традиційній українській кухні напій, тому жартують: «Чай водою запивай», «Від чаю не будеш п'яний, але рум'яний»; застерігають: «Попошту тим чаєм, що ворота підпирають»; здавна замість чаю пили заварені трави (звіробій, материнка, м'ята і т. ін.); відвар з цих трав уживали і як ліки; заварювали як напій також гілочки вишні, листя й гілочки смородини тощо.

чайка (зменшено-пестливе — *чясчка*; *часня* — пташа чайки; пестливе — *часнятко*) — 1) морський водоплавний птах родини сивкових, а також перев. наземний денний птах ряду сивкоподібних, що селиться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах; у фольклорі — символ засмученої матері-вдови (є легенда про вдову, що, сумуючи за загблим чоловіком, обернулася на чайку), а також України-матері, що вивела дітей при битій дорозі, як у пісні І. Мазепи «Ой горе тій чайці» (можливо, від незахищеності птахи, яка, жалібно кигикаючи, все шукає притулку й власного гнізда, бо кажуть: «Пій, пій, чайка, де твої яйка!»); з поведінкою птаха пов'язано багато прикмет, — «чайка сіла на воду — чекай доброї по-

годи», «чайки багато купаються — на негоду», «чайки мостять гнізда на горбах — на мокре літо, на низзах — на посуху», «чайки прилетіли — невдовзі скресне крига», «чайки скиглять — буря буде». *Ой біда, біда тій часці, чайці небозі, Що вивела чаєняток при битій дорозі* (пісня); *Замигтіло щось оддалік, ніби чорна чясчка* (Марко Вовчок); 2) пестливе уосібнення дівчини, жінки (перев. при звертанні); 3) рід старого козацького човна; *див. ще скарбниця*. *Тільки три чайки, слава Богу, Отамана курінного, Сироти Степана молодого Синє море не втопило* (Т. Шевченко); 4) *див. дубовина*.

чаклун = **чарівник** = **чародій** = **чародійник** (*ж. чаклунка* = *чарівниця* = *чародійка* = *чародійниця*; пестливі — *чарівничка*, *чарівниченька*) — 1) той, хто займається чаклуномством; колись їх називали ще *обаятелями* (від *баяти* — «говорити»); відповідно *чаклуномство* (*див.*) — це *обаяніє* з огляду на заклинання і заклиначів; у народному уявленні — той, хто магічними діями впливає на природу й людей (у давнину — волхв); бувають добрі й злі чаклуни (чарівники); одні допомагають людині, лікують, легко викликають навіть дощ чи погоду, отже, відвертаючи нечисту силу, борються з нею; чарівниці вміють

приворожувати хлопців до дівчат, а деякі нібито знають навіть *молодієнне молоко*, — щоб не старітися; другі, навпаки, шкодять людям, особливо своїм ворогам, насилають на них злі *чари* (див.); деякі, помираючи, можуть передати набуті знання своїм дітям (звідси так звані «родимі чарівники»); ще в Початковому літопису злі дії чарівників, чародіїв іменують бісівськими «козньми»; чарівник (чаклун) міг наслати хворобу, обернути людей на тварин (найчастіше на вовка), зашкодити врожаю; за повір'ям, чарівники могли робити магичні «заломы» колосся (тобто «завивати закрутки» на житній ниві з метою спричинити неврожай); такі закрутки чіпати не можна, бо це зашкодить людині (спаралізує її); у цьому разі варто звернутися до іншого чарівника, який міг би зняти це закляття з ниви; чарівників (чаклунів) називали подекуди *перемітниками*, ототожнюючи їх з ворожбитами, знахарями, відьмами, взагалі з такими, хто наділений надприродними властивостями. *Москаль на хитроці піднявся і видавав, мов він чарівник* (І. Котляревський); *Коли місяць в серп, то чарівниці ідуть на грانیці* (М. Номис); 2) тільки **чарівниця**, **чарівничка**, **чарівниченька** — ласкаві й пестливі форми уособлення дівчини, жінки (перев. при звертанні). *Дівчинонько-чарівничко, сподобалось мені твоє личко* (П. Чубинський).

чаклунство = **чарівництво** = **чародійство** — магичні дії, рухи й замовляння, за допомогою яких нібито можна вплинути на людей і природу (див. *ще відлунство*); І. Котляревський пише про заняття відьми-чаклунки: «Кому чи трясцю

одігнать, Од заушниць чи пошептатъ, Або і волос ізігнать, Шепчу — уроки проганяю, Переполохи виливаю, Гадюк умію замовлять»; чаклунство здійснюється у певний час і в певному місці, — або вранці до світу, або під зорями, або на кладці біля води.

чамара — старовинний верхній одяг галицького міщанина, пошитий із сукна і прикрашений тасьмою та китицями; застібається на звисаючі петельки.

чамбул — у старовину — загін татарської (ординської) кінноти, що роз'їжджав по степах і чинив раптові напади на мирне населення.

чáполоч = **чáполоть** — багаторічна трав'яниста кореневищна, з приємним запахом рослина родини тонконогових (злакових); цвіте у травні—червні; поширена перев. на Поліссі та в Лісостепу в соснових і мішаних лісах; за тиждень до Купала з цього зілля готували ритуальний напій і пили його в ніч на Купала, щоб відігнати нечисту силу; після того, як закохані пари перестрибували через купальське вогнище, дівчата усамітнювалися і мазали одна одну цим напоєм, щоб ніколи материнського лона не торкнулися злі сили.

чар див. **чари**.

чара — старовинна посудина для пиття вина; також зазоровина чарка. *Гостю налив чару, а сам випив пару* (М. Номис); *Кришталева чара, срібнеє дно, пити чи не пити — все одно* (пісня).

чар-зілля див. **зілля**!

чари (пестливе — **чаронька**) = **чар** — 1) за старовинними уявленнями — магичні засоби, за допомогою яких волхви, чаклуни, знахарі

здатні нібито вплинути на людину й природу (чарівне зілля і напій з нього, різні речі — жмутки, пакетики, мішечки і т. ін.); у переносному значенні — зовнішня чи внутрішня приваба, що манить, викликає різні почуття та ін. *Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари* (прислів'я); *У вдовиці чари на полиці* (приказка); *Як поїхав козаченько ярмом, — перелита доріженька чаром* (Б. Грінченко); *Дала вона якесь дання, якись чари чарувала* (Марко Вовчок); *А в мене чари, чари готові: білес личенько і чорні брови* (А. Метлинський); *Мабуть, я у тебе чароньків наївся* (Панас Мирний); 2) магичні дії та прийоми з використанням таких засобів; **чаклунство** (див.).

чарівник див. **чаклун**.

чарівництво див. **чаклунство**.

чарка (зменшено-пестливі — **чарочка**, **чаронька**) = **чарчина** — велика (перев. скляна) посудина для пиття вина та спиртних напоїв; келих; згодом взагалі посудина певної форми для спиртних напоїв; символізує розлад у родині («Перша чарка — на здоров'я, друга — на веселощі, а третя — для сварки», «Господар за чарку, а жінка за сварку»); народ осуджує нездоровий потяг до чарки («Він за чаркою горілки пішов би і на той світ», «В чарці більше людей тоне, як у морі», «Сьорбне чоловік чарку, наче сказиться»), мудро застерігає: «Де чарка, там і сварка», «Чарка горілки — лиха ківш», «Хвали себе не при чарці, а на косарці»; у Б. Грінченка: «Нечиста сила на все підводить. Чи випив там чоловік чарку, чи не випив, а все воно тебе втирить у калюжу...». *Посудина була* [у запорожців] *вся*

дерев'яна: і чарки, й коряки — усе з дерева (П. Куліш); *У шинкаря мед із чарки Звечора кружас* (Я. Щоголев); *Випив чарку, випив дві, зашуміло в голові* (приповідка); *Вже не в одній чарці денце бачив* (приказка); *Не кричи — налий чарку та й мовчи* (М. Номис).

чародій[ник] див. **чаклун**.

чародійство див. **чаклунство**.

чарчина див. **чарка**.

час — тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.; здавна зоряне небо було своєрідним годинником (звідси *зоряний час* — тривалість, яка визначається періодом обертання Землі навколо своєї осі відносно зірок); розрізняли «добрий» і «поганий» час; вважалося, що «добрий» час приносить людині здоров'я, щастя, багатство, успіх (тому бажають на прощання — «в добрий час»), а «поганий» («недобрий») час — хвороби, невдачу, біду (кажуть: «Зустрілись ми в недобрий час», коли зустріч не принесла бажаних наслідків); магичні обряди (ворожіння, передбачення) мали бути заради успіху приурочені до дат «доброго» часу — «першого дня», початку (року, весни і т. ін.), до найважливіших днів календаря тощо; для всякої справи також вибирали «добрий» час як запоруку успіху якогось почину (сівби, жнив, вигому худоби на пасовисько, спорудження дому, сватання); життєву долю людини може, за повір'ями, визначити час народження (у неділю — щасливий, бо день воскреслого сонця; у суботу — провидець, бо має здатність бачити нечисту силу, упирів); народженому восени не дозволя-

лося колоти дрова, це мали робити ті, хто народився навесні; про безталанного кажуть: «Без часу вродився, без часу й загине»; тонко відчуваючи тривалість буття, народ-філософ влучно зауважує: «Все добре у свій час», «Всякому овочеві свій час», «Згаяного часу і конем не доженеш», «Настане час — не стане й нас», «Час платить, час і тратить», «Час пече хліб». *Час-година уливає, Страшний суд ся наближає* (П. Чубинський); *Пусти мене, отамане, хоч на час додому* (пісня).

ЧаслÓвецъ див. ЧасослÓв.

часник (зменшене — *часничÓк*) — овочева городня рослина з різким смаком і запахом («З'їж часнику, хоч не скажеш, то визнають»), що належить до цибулинних культур родини лілійних; здавна вживається як страва (недарма кажуть: «Часник — руське сало»), приправа, а також у народній медицині; у народі вважають, що часник охороняє від чарів та вроків, взагалі від злої сили; це талисман, оберіг, що охороняє людину від усякого лиха, пошесті, особливо від гадюк, — «всю заразу відганяє»; уживається і в ритуальних обрядах, зокрема у весільному, коли молодій вплітають до коси цю рослину перед вінчанням; у наш час часник вживають як природний засіб від багатьох хвороб. *Не їла душа часнику, то й не буде смердіти* (М. Номис).

ЧасослÓв = ЧасослÓвецъ = ЧаслÓвецъ — богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ (у старій школі правила за читанку при навчанні грамоти).

чвёртка — 1) пляшка місткістю 0,25 літра (звичайно наповнена горілкою, вином); 2) старовинна міра земельної площі, що становить 1,5 десятини; 3) = **чётверть** — старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює 8 четверикам (близько 210 л).

чебрёць = **чебрик** — дикоросла напівкушова пахка медоносна рослина, що має пряме стебло (в нижній частині здерв'яніле) з ліувато-рожевими (іноді білими) квітками; здавна використовується в народній медицині; віддавна (ще від жерців) має ритуальне значення в різних народних обрядах, оскільки вважалося, що рослина забезпечує добробут родині; обкурювали чебрецем обійстя, лікували жовтяницю, брали з собою на чужину як символ рідного краю; напій з рослини вживали при поминанні небіжчиків, від пристріту, для чарування, у весільному обряді. *Заросла могила травою та чебрецем* (І. Нечуй-Левицький); *Знайти Марусю, знати, у котрій вона хаті, чебриком осипана, калиною уतिकана* (весільна пісня).

чёлюсті — вихід кухонної печі, отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі, через який кладуть у піч паливо, ставлять для варіння страву, для випічки хліб тощо.

челядь — 1) населення феодальної вотчини у Давньоруській державі, що перебувало в різних формах залежності від феодала (холопи, закупи, смерди та ін.); 2) двоє люди, що жили й працювали в поміщицькій садибі, панська прислуга. *Попівський хліб розпира челяді бік* (М. Номис); 3) стара народна назва молоді, а також на ве-

сіллі — його учасників. *А Наталія на всю челядь славилась красою* (М. Макаровський); *Брязнули ложечками ще й тарілочками: Марусина челядь сідає вечеряти* (Словник Грінченка); у сполученні: **біла челядь** — стара назва жінок і дівчат.

чемёрка = **чумарка** (зменшено-пестливе — *чумарочка*) = **чумаріна** = **чемерчіна** — старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду; одяг заможного селянина. *Чемерчина по коліна, що дівчина шила* (Б. Грінченко); *Ходив же я в чумарочці, тепер в сирячині* (Б. Грінченко).

чемліт — старовинний верхній одяг з тонкого білого сукна; відомий з XVI ст.; повторює крій свити з коміром та відлогами на рукавах, оздоблених чорним оксамитом або вишитих кольоровими нитками; був поширений на Подніпров'ї.

ченці див. **чернёць**.

чепіга — 1) рукоятка на плузі. *На новосілля берись, а за чепігу держись* (М. Номис); 2) (з великої літери) **Чепіги** — народна назва сузір'я Оріона; як і за Волосожаром, здавна за сузір'ям визначають нічний час і орієнтуються в зоряну ніч.

чёрвень — шостий місяць календарного року; перший місяць літа; у народі місяць називають *пóлудень, рум'янець, різноцвіт, сінокісник, світозар, сонцекрес*; про місяць кажуть: «Червень літо зарум'янив»; спостерігається буйне пробудження природи, яке віншували ще язичники, прикрашаючи обійстя живими квітами та гілками клена; виходили в цей час на лісові галяви, щоб віддячити природі за буйнозелість; період вибілювання полотна й тіпання конопель (до

цвітіння жита, бо можеш завдати йому шкоди — облетить цвіт, і колоски будуть пустозерними); час колективних жіночих робіт — смикання вовни, прядіння, співання петрівчанських пісень; прощалися з весною (*див. Рóзигри*); початок сінокоосу; птахи й звірі виводять потомство; казали: «У червні весело жити: квіти квітнуть, солов'ї співають», «Червень тому зелениться, хто працювати не ліниться», «Хто у червні байдикує, той узимку голодує», «Червень з косою, а липень з серпом»; з місяцем пов'язані народні прикмети: «Червневий дощ почався при сході сонця — припиниться аж під вечір», «Трава у червні починає сохнути — на дощове літо», «Якщо в червні рідкий дощ буває, то у вулику мед прибуває», «Коли червень медовий, то рік не вельми хлібовий», «Коли червень сухий — купуй пчілку, а мокрий — корівку»; назва, можливо, походить від наймення червеця, сокоживної комахи (кошенілі), *У червні на полі густо, а в коморі пусто* (приказка).

чёрвёць — хоботна комаха ряду рівнокрилих, яка живиться соками рослин, а також яскраво-червона фарба, здавна виготовлювана з барвної речовини, наявної в тілі самки цієї комахи; з комахи добували червону фарбу ще в Київській Русі; фарбували, зокрема, бойові знамена (звідси *червлёний стяг*).

чёрвінь — густа червоно-коричнева фарба для розписування череп'яного посуду, яку добували із спеціальної кольорової глини (червіньки).

червлёний = черлёний — у поетичному мовленні — темно-чер-

воний; *див. черв'яць*¹. *А він собі, узавшись в боки, По кровлі кедрових палат В червленій ризі походжає* (Т. Шевченко); *Йде вояк, закутий в зброю, Щит черлений на руці* (Олександр Олесь).

черв'як = **хробак** (зменшені — *черв'ячок, хробачок*) — безхребетна тварина, яка пересувається, вигинаючи своє м'яке, видовжене тіло; символ жалюгідності, нікчемності, слабкості («Сім літ хробак у хроні зимував, а смаку не знавав», «Хробак гризе хрін, бо не знає за морков», руйнації («Малий хробак і великого дуба підточить», «І квасницю хробак гризе»), смерті («За тобою уже хробак ходить»), ущербності («Кожен має свого хробака», «Черв'як серце точить»). *Заліз хробак у хрін та й гадає, що луччого немає* (прислів'я); *Трапилося на віку раз черв'яку* (приказка).

черевіки (одн. *черевік*; зменшено-пестливі — *черевічки, черевиченьки*) — вид невисокого взуття, перев. на шнурках або гудзиках; у жінок — на невисоких підборах; вперше згадуються в Х ст. в «Повісті временних літ». *В чужий черевик ноги не саджай* (М. Номис); *Черевіки нові, а п'яти голі* (приказка); *Дивіться, молодиченьки, які в мене черевиченьки* (П. Чубинський).

чередá — 1) гурт свійських тварин (перев. великої рогаатої худоби), які утримуються, пасуться разом; символізує неорганізовану юрбу, якою маніпулюють. *Народ — як товар у череді; усякі є* (приказка); *Який пастух, така й череда* (М. Номис); *Коли б слухав Бог чередника, то б за літо вся череда видохла* (прислів'я); 2) однорічна трав'яниста рослина родини

складноцвітих; широко використовується в народній медицині.

чередáр *див. череднік*.

чередільниця — за народним повір'ям, відьма, що відбирає в корів молоко.

череднік (пестливі — *чередничок, чередніченько*; ж. *череднічка*) = **чередáр** — пастух череди; здавна користувався повагою в народі. *Мене ще змалку тітка в череднички оддала. От від ранку до нічки все пасу я теличок* (Я. Щоголев).

черепáха — покритий роговим або шкіряним панциром плазун, який повільно рухається на коротких кінцівках, що, як і голова, можуть втягуватися в панцир, звідси народна загадка про черепаха: «Куди ходить — за собою хагу носить»; у народних уявленнях — володарка «нижнього царства», походить від найхитрішого чорта, бо знає всяке зілля, зокрема й *розрив-траву* (*див.*); уособлює повільний рух, незграбність через порівняння *повзті* (*йти*), як *черепáха*; так називають вайлувату, мляву людину; у замовляннях — один із символів змії, яка «всім гадам старшиха».

чѐрес (зменшене — *чересóк*) — старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей. *Посадили Морозенка на тісовім стільці, зняли, зняли з Морозенка з чересом червінці* (пісня); *Маю черес та й кресаню, у кептар убрався* (коломийка).

чересло — вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем. — *А чом ви, хлопці, не орете?* — *Та, дядьку, свято!* — *Яке свято?* — *Чересло й леміш знято!* (припо-

відка); *Та гей, бики! Чого ж ви стали? Чи поле страшно заросло? Чи лемеша іржа поїла? Чи затупилося чересло?* (С. Руданський).

черінь — нижня площина, дно печі, де горять дрова; місце для випікання хліба і варіння страв; також площина над зводом печі (між комином і стіною), на якій сплять, сушать зерно і т. ін. — *Я чоботи з себе та мерцій на черінь* (А. Тесленко).

черкѐска — старовинний верхній чоловічий одяг із сукна з прорізами і відкидними рукавами.

чернець (ж. *черниця*; мн. — *ченці, черці*; зменшено-пестливі — *чѐнчик; черніченька, чернічка*) — 1) член релігійної громади, що прийняв (прийняла) постриг і дав (дала) обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту; монах (монахиня); об'єкт порівнянь та зіставлень («Душа чорна, мов у ченця ряса», «Як риби без води, так ченцю без монастиря»), гумору («Чернець святці розгортає, а на молодичь поглядає», «І ченці помагають людем рибу їсти»). *Чорт не плаче, коли чернець скаче* (М. Номис); *Ченці, попи й крутопопи... Були в огні на самім дну* (І. Котляревський); *Б'є черниченька поклони* (П. Грабовський); 2) **місяць-чернець** *див. місяць*⁴.

чѐсний пóяс *див. пóяс*².

Чѐсний Хрест *див. Здвіження*.

честь — сукупність вищих моральних принципів людини; також її репутація, авторитет; протилежна безчестя; невинність (про жінок); також повага, пошана, визнання кого-небудь. *Честь Богу, хвала, а вам на здоров'я* (М. Но-

мис); *Добро стратиш — наживеш, честь утратиш — пропадеши* (приказка); *За честь голова гине* (приказка); *Кому честь, тому й хвала* (М. Номис); *Така честь, як собаці в ярмарок: або всюди ганяють, або собаку до воза прив'яжуть* (приповідка).

чѐтвѐр — назва четвертого дня тижня (після неділі); день бога Перуна, тому чоловічий, і жінкам не радили щось у цей день починати; у році є принаймні два четверга, які в народі особливо виділено з-поміж інших — *Страсний* (*Чистий, Світлий, Живний*) *чѐтвѐр* (*див. Страсний понеділок*) і *Сухий чѐтвѐр* (*див. Русалчин великдень*); у цілому ж це здавна звичайний робочий день після пісної середи («Не попередить четвер среди»); ще жартують про неминучість певної події, яка обов'язково відбудеться: «Згодуюсь я тобі не тепер, то в четвер» або «Не тепер, так у четвер». *Середа нехай не трапляється наперед четверга* (М. Номис); *Хто в четвер скаче, той в п'ятницю плаче* (приказка).

четвергóва нítка *див. нítка*.

четвергóва сіль *див. Страсний понеділок*.

чѐтвѐрик — 1) старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює восьмій частині чверті (26,239 л); 2) = **чѐтвѐрня** — четверо коней в одному запрягу; четвірка. *Пишов чѐтвѐриком орать* (казка); *Пан чѐтвѐрнею пробіжить* (Марко Вовчок).

чѐтвѐртíна — 1) (зменшено-пестливе — *чѐтвѐртíнка*) старовинна міра рідин, що дорівнює четвертій частині відра (3,1 л), а також посуд (перев. пляшка) такої

місткості; також четверта частина кварти і посуд такої місткості. Як заставлю я свитину, то і вип'ю четвертину (пісню); Вернулася з четвертиною горілки, поставила її перед Чипкою (Панас Мирний); 2) четверта частина чого-небудь; чверть; у сполученні: **четвертіна сála** — четверта частина шматка сала, на які звичайно його ділять при солінні.

чѣтверть — 1) старовинна міра довжини, що дорівнює четвертій частині аршина (17,775 см); 2) *див. чвѣртка* 3.

Чѣтъя Мінея = **Чѣтъі Мінеі** — церковно-релігійна збірка, що містить «житія святих», різні перекази та повчання, складені за порядком днів кожного місяця.

чехардá — старовинна народна гра, в якій гравці по черзі стрибують через своїх партнерів, що стоять зігнувшись або рачки.

чечітка (зменшено-пестливе — **чечіточка**) — 1) невеликий співучий птах родини в'юркових. На чужині ні дядька, ні тітки, Тільки в саду щебечуть чечітки (П. Чубинський); *Ой вивела чечіточка семеро діток з одного яйця* (Олександр Олесь); 2) ритмічний танець, а також його мелодія.

чиж = **чйжик** — 1) невеликий співучий птах родини в'юркових. Весною чижик молоденький, такий співучий проворенький в садочку все собі скавав (Л. Глібов); 2) рід народної дитячої гри.

чинш — у старому селі — оброк, плата за користування землею.

чир — в українській національній кухні — різновид саламаті (страва з кукурудзяного або вівсяного борошна).

Числобог — язичницьке божество лічби, достатку; об'єднує в своєму образі денне небо-Сонце і нічне небо-Місяць; Сонце відряховує денний час, а Місяць — нічний; Числобог навчив людей ділити рік на пори, а місяці — на дні; людський час при цьому ототожнювався з природним, пор. загадку про людину: «Вранці на чотирьох, опівдні на двох, ввечері на трьох»; в образі Числобога вбачали вічний спокій, упорядкованість, всеєдиний лад.

чйсниця — десята частина (три нитки) *пáсна* (*див.*); символізує малу кількість. *Ой сяду я у п'ятницю, Чи не наряду хоч чисницю* (пісня); фразеологізм: **три чйсниці до смѣрті кому** — про кого-небудь дуже старого, безнадійно хворого, хто перебуває при смерті, кому дуже мало залишилося жити.

Чйстий понедѣлок *див. Жйлавий понедѣлок*.

Чйстий тйждень *див. Страсний тйждень*.

Чйстий четвѣр *див. Страсний понедѣлок*.

чільцѣ — 1) на Гуцульщині — старовинна жіноча прикраса з низки тоненьких латунних пластинок, що спадають на чоло; нагадують головні прикраси періоду Київської Русі; 2) весільний головний убір дівчини.

чїп (зменшені — **чопѣк, чопѣць, чїпѣк, чопѣчок**) — конусоподібна дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якійсь посудині (перев. в бочці); оскільки пробка здавна призначена передусім для пивної бочки, то чїп символізує пиятику (пор.: *ходіти до чѣпа* означає «пиячити»), нерозум, на-

самперед у зв'язку з надмірним уживанням спиртного, запоями. *Узялася за чїп, щоб одіткнути* (казка); *Котилось барильце без чоця, без рильця* (М. Номис); фразеологізми: **дурний, як чїп** — дуже дурний. *Великий, як світ, а дурний, як чїп* (М. Номис); **пїти, як чїп** — пити багато спиртного. *Пив Сидір так, як чїп* (Л. Боровиковський); **п'яний, як чїп** — зовсім сп'янілий.

чїпѣць = **чїпѣк** *див. очїпок*.

чѣботи (*одн. чѣбѣт*) — 1) рід взуття з досить високими халявами; у народних традиціях символізують достаток, особливо червоні чѣботи, вищий соціальний стан (*див. личакї, постолї*), тому кажуть: «Нема чѣбѣт — вувай постолї», «І червоні чѣботи муляють»; об'єкт гумору, засіб римування вислову: «Не журись, що нема чѣбѣт: менший буде клопѣт, а то ще мазати треба та вбуватися», «Ні гульні, ні роботи, коли рвані чѣботи», «Стоїть у воротях у червоних чѣботях»; чѣботи як ознака заможності згадуються в літописах; дорогими чѣбѣтьми були жіночі сап'янці; селяни ж для себе часто виготовляли «свинячі чѣботи», як у приповідці: «Не дай Боже з Івана пана, а з кози кожуха, а з свині чѣбѣт!»; помітну роль виконували чѣботи в народних обрядах — новорічних, весільних, у ворожінні; чѣботи вважалися дорогим подарунком; напередні весілля наречений мав пошити чѣботи тещі, яка потім на весіллі, тримаючи їх над головою, танцювала і співала: «Оце ж мої чѣботи, Що зять дав; А за ціі чѣботи дочку взяв... Уже тіі чѣботи в коморі, А вже моя донечка надворі»; за повір'ями, якщо взути чѣботи не на ту ногу — це віщувало

сварку, бійку; ходити в одному чѣботі — на нещастя, «батько або мати помруть». *В чѣботях ходити, а босі слїди знати* (М. Номис); *Оце вшив — два чѣботи на одну ногу* (прислів'я — про неякісну роботу); 2) у весільному обряді — дарування від молодого молодій чѣбѣт, що відбувається звичайно в суботу; 3) рід народної писанки.

чѣвен (зменшено пестливі — **чѣвник, чѣвничѣнько, чѣвничок, чѣвнѣк**) — 1) невелике, перев. веслове судно; один із найстаріших засобів пересування на воді; за народними уявленнями, саме чѣвен прокладав дорогу в царство мерців; символ переправи, з'єднання двох берегів, двох світів; символізує також єднання двох сердець: «Ой піду я понад береженьком, там плаває милий чѣвниченьком»; у народній уяві чѣвен асоціюється з первісними водами, тобто з водою, яка була від початку існування світу; про золотий чи мальований чѣвен, у якому пливе красний молодець первісними водами, згадують численні колядки та шедрівки: «Ой плавле, плавле мальован чѣвнок, Святий вечері! А в тім чѣвничку злишний паничу, злишний паничу — молодий Михало Струже стрілочки усе калиночки. Котріі прямиі, до себе кладе, Котріі кривіі, на Дунай пускає». *Пливе чѣвен води повен, а за ним весельє* (А. Метлинський); *Витер з гаєм розмовляє, Шепче з осокою, Пливе чѣвен до Дунаю, Один за водою* (Т. Шевченко); *Аж на морі чѣвничок біжить, а в чѣвнику батенько сидить* (П. Чубинський); 2) *див. дубовїна*.

чѣловік — 1) особа чѣловічої статі; протилежне жінка; об'єкт

жарту: «На безриб'ї і рак риба, на безлюдді і Хома чоловік»; 2) = **чолов'яга** = **чоловичина** — людина взагалі; об'єкт різномірних оцінних характеристик: «Нехай — поганий чоловік», «Не чоловік, а варивода», «Не чоловік, а золото, за що візьметься, те й зробить», «Не чоловік, а торба грошей», «То без серця чоловік», «То ще кремень — не чоловік»; об'єкт філософського переосмислення: «Чим більше чоловік науки має, тим більше він знає, чого не знає», «Чоловік живе не для того, щоб їсти, а їсть для того, щоби жити», «Чоловік змінюється в житті, а, по правді, життя змінює чоловіка», «Чоловік не знає, де згубить, а де знайде», «І на гладкій дорозі чоловік ногу зломить»; об'єкт пізнання людської сутності: «Аби чоловіка розпізнати, треба його за серце взяти», «Не місце чоловіка красить, а чоловік — місце», «Чоловік без волі, що кінь на припоні», «Чоловік що ступить, то згрішить», «Чоловік — не горіх, не розкусиш». **Чоловік не сонце, всіх не обігріє** (прислів'я); **Якби чоловік знав, де впаде, то сів би** (прислів'я); **Тричі чоловік дивним буває: родиться, жениться, помирає** (прислів'я); **Еней правдивий чоловіча** (І. Котляревський); **Чоловичина! одна душа в чоботі, друга в животі, а третя по світу** (М. Номис); **Як чоловік свиноватий, то це му й Гаврило ймення** (І. Франко); 3) одружена особа стосовно своєї дружини; об'єкт різномірних характеристик: «Добрий чоловік жінці ліпший від рідної матері», «На красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним жити легко», «Не дай Бог коня лінивого, а чоловіка ревнивого», «Чоловік — усьому порядок»; закликають: «Карай,

Боже, віком, карай добрим чоловіком», бо «під добрим кушем трава зеленіє, за хорошим чоловіком жінка молодіє», а ще кажуть: «За добрим чоловіком і чулинда жінка». **Гарний чоловік і погану жінку красить** (приказка); **Де чоловік, там і дружина** (приказка); **Між чоловіком та жінкою один Бог суддя** (приказка); **Який чоловік, такий з ним і вік** (приказка); 3) **Божий чоловік** — прочанин, паломник, юридичний.

чопок = **чопець** = **чопчок** *див.* **чп.**

Чорна рада *див.* **Рада**.

чорниця — дрібний ягідний дикорослий чагарник родини брусничних з чорними їстівними плодами, а також ягоди цієї рослини; використовується в народній медицині.

чорнобіль — багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурым стеблом, різновид полину; здавна використовується в народній медицині (*див.* **це** **полін**); у народі його називають ще **забудьками**, бо рослина нібито відбирає пам'ять, тому кажуть: «Забудьків наївся», тобто «став забуватися»; *див.* **це** **нехворощ**.

Чорнобог — за дохристиянськими віруваннями — бог зла, ночі, ворог Вирію (*див.* **вирі**2), людей і світла; заступник усіх злих сил, володар підземного мертвого царства (пекла); за повір'ям, перетворювався на чорного лебедя та постійно воював з **Білобогом** (*див.*); за Густинським літописом (під 1070 р.), волхви були переконані, що «два суть бози, один небесний, другой во аде»; збереглося народне закли-

нання: «Щоб тебе чорний бог убив!»; *див.* **це** **Світовід**.

чорнобривці — 1) однорічна трав'яниста декоративна рослина родини складноцвітих із запашними квітками жовтого, жовто-коричневого та жовтогарячого кольорів; використовується як декоративна рослина; символізує рідну домівку, рідний край, юнацьку красу. **Чорнобривців насіяла мати у моїм світанковім краю** (пісня); 2) рід народної вишивки; 3) **чорнобривець** (*ж.* **чорнобрівка**) — у фольклорі — той (та), хто має чорні брови; символізує красу, привабливість. **Чорнобривець іде, На добридень дає: — Здоров, здоров, козаченьку, Здоров, серце моє!** (пісня); **Ой піду я попід сад, чи не впаде сливка, Чи не вийде дівчинонька, моя чорнобрівка** (коломийка).

чорногуз *див.* **гайстер**1.

чорнокніжництво — чаклування за допомогою книг, що мають нібито магічну силу.

чорт (зменшені — **чортик**, **чортік**; збільшені — **чортяка**, **чортійсько**, **чортійще**) — за народними уявленнями — надприродна істота, що втілює в собі все зло і має вигляд темношкірої людини з цапиними (собачими, курячими) ногами, хвостом, козячими різками, свинячим рилом, собачою мордою (у Г. Квітки-Основ'яненка «От тобі й скарб»: «Усяк, хто бачив чорта, усяк розкаже, та й портрет його бачимо, що він з хвостом, з рогами, з цапиною бородою, з карлючкватим носом, з предовженними пальцями та з карлючкватими когтями»); злий дух, нечиста сила, біс, дідько, диявол, люципер, сатана; його ще називають **царем тьми**; уживається

також як лайка; на образ власне чорта (дідька) значною мірою нашаровано фольклорні мотиви; чорта вголос не прийнято було називати, щоб часом не наклакати, тому так багато інших евфемістичних його назв — від старої **враг** до пізніших **лихий**, **нечистий** (**нечіста**, **в'ража сіла**), **куций**, **куцак**, **клятий**, **кат**, **лукавий**, **рогатий**, **дідько** (**лісий дідько**, **куций дідько**); *див.* **це** про ці наймення на своєму місці в цьому словнику; водиться нібито по безлюдних нечистих місцях (прірвах, проваллях, ровях, безоднях, на перехрестях доріг, в очереті, бур'янах, в бузині, в порожніх хатах, пустках, руїнах, млинах, у болоті, лісі, особливо в пущі); улюблене місце — комин і болото, тому кажуть: «Аби болото, а чорт знайдеться», «Виліз, як чорт з багнуки», «У старій печі сам чорт палить», «У тихому болоті чорти воляться»; чорти бояться світанкової пори, коли співають треті півні, пор. у Х. Купрієнка: «Почулося: «Кукуріку!» І де тобі все й подівалося — ні чорта нема, ні музики»; за народними уявленнями, чорти — господарі пекла (у І. Котляревського: «Так у пеклі розходився, Що всіх чортів порозганяв»), отже мають владу й силу над грішними душами («Орудє ними, як чортяка грішними душами»); тому чорт завжди шукає необачних людей, які б продали йому душу; важлива властивість чорта — здатність прибирати найрізноманітнішого вигляду: людей, звірів, предметів; найчастіше чорт перекидається у знайомого кума, воюка, вівцю, пса, kota, півня, жабу, ропуху, мишу; любить насилати закляття на людей («Щось йому як наслано»); чорти люблять лайли-

вих жінок («Де жінка рядить, там чорт сидить»); чорти живуть, як і люди, але ніколи не вмирають, тому дуже старі (у М. Номиса: «Чому чорт мудрий? Бо старий»); весь чорний, волохатий, голова, як копиця, очі, як кавуни (портрет чорта у І. Нечуя-Левицького «Не той став»); не можна згадувати в хаті («не при хаті згадуочи»); у Б. Грінченка «Знову ти почав тогу згадувати! — докоряв йому Карпо. Він не любив, як хто згадував «чорта», а надто в хаті»; у Г. Данилевського «Біс на вечорниці»: «— Це не Явтух! Це, брате, таке, чого й не назвеш!»; чорта легко прикликати свистом, особливо в пустках та на перехрестях (застерігають: «Не свисти в хаті, бо з'явиться диявол»); чорт боїться священого ножа і взагалі ножа; породілля кладе ножа під подушку; у народній мові, хоч і не прийнято згадувати чорта, слово часте як лайка: «Який чорт його приніс», «Якого чорта прийшов», «Сто чортів на тебе» (звідси *осточортіти*); уживається для підкреслення якості або кількості: «Із чорта гарний», «Із чорта багатий», «Грошей у нього чорти не злічать» (Н. Рибак); вираз «чорта з два!» уживається як заборона чогось або на означення перешкоди; слово *чорт* стало основою для інших слів мови (*чорторій*, *чорторія* — те, що чорт рие у воді; *чортополох* — зілля; *чортма*, *чортмає* від «чорт має» на противагу «а не я»; *чортихатися* — часто вживати слово *чорт*); лексема також характерна для сталих мовних зворотів, як у Б. Грінченка «Нахмарило: *чорти його батька, чорт його бери, туди ж к чорту, стонадцять чортів, а сто чортів, чорт би тебе знайшов, чорт його знає, чорт би*

вас усіх забрав, хай йому чорт; багато подібних виразів уживаються як лайливі або грубо-історичні, наприклад: *чорта лисого!*, *чорт батька знає!*, *чорт лисий!*, *чортове кодрю (насіння)*, *чорту в зуби*; у фольклорі дуже багато приказок про чорта — характеристикних, повчальних, жартівливих. *Бога хвали, чорта не гніви* (М. Номис); — *Який там чорт собака дратує?* (Панас Мирний); *За багачем сам чорт з калачем* (приказка).

чортова дбжина див. **тринадцять**.

чортополох — народна назва колючого бур'яну — будяків, осоту, татарнику та ін.; назва пояснюється віруваннями, що в заростях цих рослин водиться нечиста сила, котра лякає (полохає) людей; волночас нею відганяли нечисту силу, оберігали домашню худобу.

чотá — військовий підрозділ, взвод; **чотáр** — командир взводу.

чотири — назва числа 4 та його цифрового позначення із 4 одиниць; означає землю, цілісність, повноту, справедливість; Чотириєвангеліє написано чотирма апостолами; маємо чотири сторони світу, чотири стани буття (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима; дитинство, юність, зрілість, старість), чотири фази Місяця, чотири стіни, чотири кути, чотири кінці в хреста; у колядках і шедрівках натрапляємо на чергування «три-чотири», характерні для архаїчної поезії: «Кладе ж воли та у три плуги, а молодички та у чотири; кладе ж клячі у три борони, а жеребчики та у чотири; кладе стоженьки та у три шароньки, кладе шапоньки та у чотири», пор. ще: «Ішли ляхи та у три шляхи, а татари — у чотири».

Чотиридесятниця див. **Великий піст**.

чуб'ук — порожнистий стержень люльки, крізь який курець втягує тютюновий дим.

чугá = **чугáня** — 1) у лемків — прямоспинний плащоподібний одяг із коричневого саморобного сукна з довгим коміром і «фальшивими» (зашитими внизу) рукавами (використовувалися як тайстри); 2) у галицьких верховинців — рід *світи* (див.) без рукавів і коміра з кошлатого зверху сукна.

чугáй = **чугáйна** (зменшене — **чугáйника**) — старовинний верхній одяг селянина, різновид *світи* (див.). *На чугáй в убогого стільки лат, як у місті хат* (М. Номис); *Возьми Олянку під жупан!* — *Я жупана не маю, під чугáй сховаю* (П. Чубинський).

чугáйстер — фантастичний образ української демонології; у фольклорі — не зовсім виразний, постає як високий «лісовий чоловік», зодягнутий у білий одяг; нагадує лісовика, полісуна; за іншими версіями, заклятий чаклунами чоловік, якому «пороблено»; нав'язаний віруваннями в чародійство і перевертнів; найпоширенішим цей образ був на Гуцульщині, де він нібито ловить лісових нявок і поїдає їх, проте до людей ставиться доброзичливо; не випадковим є збіг слів *га́йстер* (лелека) і *чугáйстер*; чугáйстра ще витлумачують як нічну й земну іпостась гайстра; перший — охоронець дому, другий — охоронець людини далеко від дому.

чугу́вська верствá див. **верствá 3**.

чúдо — 1) за народними та релігійними уявленнями — явище, ні-

бито викликане надприродними силами, чаклунством, втручанням Божої сили; взагалі все, що захоплює, викликає подив. *Дурневі чудо, а попові хліб* (прислів'я); *І чудами її [Божої Матері] знов Лавра збагатилась* (П. Куліш); *Хто в світі не бував, той чуда й дива не видав* (М. Номис); 2) **Чúдо-Юдо** — в народних казках — чудовисько, чудовник (жахлива фантастична істота, потворне страховище); слово *чúдо* позначало колись «велетень»; тому не випадково і *чúдо*, і *чúдо-юдо* вживаються у переказах про зміїв і велетнів, а Морський цар (Водяник, Океан-Море) часто приймає образ змія; у народних казках його також називають Чудом-Юдом.

чудодій = **чудотвóр** = **чудотвóрець** — той, хто займається чаклунством, чародійством; відомим с казковий персонаж Оха-чудотворка. *Знають усі чудотворці, які вони богомольці* (М. Номис).

чúйка — вид старовинного довгого суконного каптана.

чумáк = **чумачина** (мн. **чумаки**) — 1) (зменшено-пестливе — **чумаченько**) в Україні XVI—XIX ст. — візник і торгівець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу; чумацтво (чумакування) як торговельно-візницький промисел — самотутнє й неповторне явище в історії українського народу; для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, очолювані отаманами; далека важка дорога і тяжка чумацька робота породили вислів: «Ой чумаче, чумаче, життя твоє собаче!»; чумакування народ сприймає як нелегке ремесло, тому кажуть: «— Чумаче, де твої гроші? — То в узвозі, то в перевозі»,

«Доля чумацька гірка і шастя шер-
bate»; далека чумацька дорога по-
в'язана з пригодами: «Віз ламається,
чумак ума набирається», «Гола,
як Теплинський ліс, де чумаків бе-
ре біс», «Чумак з сіллю (з возом)
перекинувся»; на тему чумацтва
(чумакування) в народі створено
велику кількість чумацьких пісень,
які стали окремим народно-пісен-
ним жанром. *Іде чумак з-за Лиману
З чужим добром, безталанний. Чужі
воли поганяє, Поганяючи, співає: —
Доле моя, доле, Чом ти не така,
Як інша чужая?* (Т. Шевченко); *Іде
чумак, іде козак дорогою з Дону
(Я. Щоголев); По степу широкім
чумаки ідуть, На возах широкіх ри-
бу-сілю везуть* (Л. Полтава); *Ой чо-
му ти, моя мати, рано не збудила,
ой як тая чумачина з села виходила?*
(коломийка); *Задоволи риби й солі
Везе чумачина* (С. Руданський);
*Покажіть ви, Славні чумаченьки,
Славний товар із возів* (пісня); *За
Києвом, та за Дніпром, Попід тем-
ним гаєм, Ідуть шляхом чумачень-
ки, Пугача співають* (Т. Шевчен-
ко); 2) український народний та-
нець.

чумарка = чумарина *див.* чемёрка.

Чумацький (Богів, Молочний)
Шлях = Чумацька (Божа, Журав-
ліна, Зоряна, Молочна, Небесна)
Дорога = Трєтє Небо — космічна
система, що складається із зірок,
зоряних скупчень, пилових та га-
зових туманностей, розсіяного га-
зу та пилу і має вигляд світлої ту-
манної смуги на зоряному небі;
стародавні греки вважали, що це
струмінь молока, розлитий по не-
бу, в Середній Азії називають цю
систему *Солб'яною Дорогою*, а в

Україні — *Чумацьким Шляхом*, ко-
лись дороговказом для чумаків,
тобто дорогою в Крим і далі на
Єрусалим, до Бога (звідки *Божа
Дорога*); Небесну Дорогу, яка ніби
всипана зоряним пилом, особливо
добре видно, коли немає Місяця
або коли він шойно народжується;
коли сходив Місяць, Зоряна Доро-
га була схожа на вуза, а Місяць —
на його голову, яка ковтає зорі, як
вуж молоко (звідси *Молочна Доро-
га*); цією дорогою, за давніми уяв-
леннями, ходить сам Всебог та із-
ходить на запряженій вогнегрівни-
ми кіннями колісничі Перун; для
птахів — то *Журавліна Дорога*, бо
нею вони летять у вирій; за по-
вір'ям, скільки на цьому шляху зі-
рок, стільки має народитися лю-
дей; разом з тим це річка, яка від-
окремлює потойбічний світ (Не-
бесне Царство); також уявляється
як довга дорога на той світ, тому
вважали, що Божа Дорога перети-
нається посеред неба: одна веде
праведні душі в рай, друга — гріш-
ні в пекло.

чумачіна *див.* чумак.

чуні — різновид постолів, лича-
ків.

чуприна *див.* «оселєдць».

Чур *див.* Цур.

чхання — при подразненні носо-
глотки — судомне видихання по-
вітря, що супроводжується різки-
ми звуками, шумом; за повір'ями,
накликає хворобу, тому традицій-
но бажають «на здоров'я!» як від-
гомін магічної, зцілющої сили
слова; в Іпатіївському літопису
записано: «Друзий же чиханію ві-
руєть, же биваєть на здравье голові».

Ш

шабаш — 1) за середньовічними
повір'ями — нічне збіговисько
відьом, чортів, чаклунів і т. ін., що
супроводжується невтримним роз-
гулом; 2) святкування суботи в
їудеїв. *Поспіша, як жид на шабаш*
(М. Номис).

шабля (зменшене — *шабелька*,
збільшене — *шаблюка*) — холодна,
перев. кавалерійська зброя (*див.*) із
зігнутим сталевим лезом і гострим
кінцем. *Береженого і Бог береже, а
козака шабля стереже* (М. Но-
мис); *До боку шабельку, на руки по-
віддя, На ноги стальні стремена!*
(С. Руданський); *Шаблюку мав
[Палій] у сажень довжиною, і ва-
жила вона пуд* (казка).

шавлія = шальвія = шевлія =
шельвія — багаторічна трав'яниста
рослина родини губоцвітих з вели-
кими пахучими квітками; деякі
види її використовуються в парфу-
мерії та кулінарії; здавна вживають
у народній медицині настій або
відвар з листя цієї рослини; симво-
лічні значення рослини схожі з *ру-
тою* (*див.*), тому в піснях часто
обидві назви уживаються поряд:
«Посходила по слідоньках [мило-
го] шевлія та рута», «На шевлію
воду грію, На руту не буду»; за на-
родним звичаєм, в шавлію ховає-
ться молода, і ніхто там її знайти
не може, крім судженого. *Посію я*

шавлію рано у неділю (Словник
Грінченка); *Коні ся розбрикали,
Шальвію потоптали* (П. Чубин-
ський); *По горі, горі зацвіла шельвія*
(Я. Головацький).

шальварі *див.* шароварі.

шальки *див.* вага.

шанці (*одн. ч.* *шанець*) — земляні
укріплення у вигляді ровів з наси-
пом; окопи. *По тім боці запорожці
Покопали шанці* (пісня).

шанька — торба взагалі і торбина
для годівлі коней у дорозі.

шапка — 1) (зменшені — *шапоч-
ка, шапонька*) найдавніший тип
чоловічих головних уборів (перев.
без полів, м'який, теплий); узимку
носили шапки з овечого хутра або
із сукна з хутровою опушкою; зні-
мають з поваги до господи й гос-
подарів, у церкві, на цвинтарі, а
також вітаючись; іронізують: «Ба-
раняча шапка на баранячій голо-
ві», «Не для шапки голова на пле-
чах»; мала ритуальне значення; на-
речений у денних місцевостях про-
тягом усього весілля був у шапці;
дружко викупував у старшого
дружка шапку жениха; при цьому
співали: «Ой дай, мати, голку і ни-
точку шовку Пришити квіточку К
зеленому барвіночку, І до квітки, і
до китайці, І до Іванової шапці»;
звичаї породили вислови: «Без
шапки, як злодій», «На голій голо-

ві нечисті закубляться», «Скинь шапку, бо теща глухою буде», «Не їж у шапці, бо твоя жінка буде мати дурного чоловіка»; вислів *удирити шапкою* означає суворий виклик, суперечку чи прокляття, а *обміняться шапками* символізує налагодження стосунків чи вступ у дружні взаємини. *Ой то була в легініка кучерява чілка! В нього шапка на голові, а ти вже не дівка* (коломийка); *Чорт бери шапку, аби голова була ціла* (М. Номис); *Ізняв шапочку та й поклонився* (П. Чубинський); 2) *ша́пка-невидімка* — фольклорний образ чарівної шапки, за допомогою якої можна дістати все, чого забажаєш, оскільки той, хто її надіває, стає *невидімкою* (див.); хто бажає мати шапку-невидимку, той повинен знайти на *Благовіщенні* (див.) вужа, відрубати йому голову, взяти три горошини і закопати їх з головою під покутем; до Великодня ці горошини мають прорости; вирвавши їх, треба піти до храму, де ходить дідько в золотій шапці і всіх смішить, але його не видно, бо шапка на ньому — невидимка; треба підкратися і зненацька схопити шапку; у народних оповіданнях роль шапки-невидимки часто належить чарівному колу, яке обводить парубок у третю ніч (найстрашнішу), щоб схватися від відьом.

шаплик — невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки без верхнього дна; також чан для чинення шкіри, зоління білизни і т. ін.

шарабан — старовинний чотириколісний візок з поперечними кількарядними сидіннями.

шаравари див. шаровари.

шарварок — додаткова до пан-

шини феодальна повинність по будівництву й ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків тощо; за народним уявленням, символізує безлад, суєту, галас, шум, велике скупчення когось, чого-небудь. *Увесь тиждень на панщині, шарварок в суботу* (дума).

шарлат див. пурпур.

шарова́ри = шаравари́ = шальва́ри — широкі штани особливого крою, які перев. заправляють у халяви; арабський мандрівник Ібн-Даст (Хет) про наших предків писав: «Штани носять широкі — сто ліктів матерії йде на кожні». *Купить мені шаровари, Най дрانتя не пошу* (коломийка); *Штани мої, шаравари, а це й дома двоє* (М. Номис).

шафа́р — 1) збирач податків; 2) старший лакей; дворецький; ключник, економ; колядуючи, співали: «Просим тебе, царю, небесний шафарю, даруй літа щасливії сему господарю» (мають на увазі казкового небесного ключника).

шва́йка — 1) товсте шило, яким користуються звичайно шевці. *Проміняв шило на швайку* (М. Номис); *Золота швайка мур пробиває* (М. Номис — про велику силу грошей); 2) рід народної дитячої гри, що полягає у киданні великого товстого цвяха в кільце, що лежить на землі.

швець — майстер, що шие й лагодить взуття; здавна поважана в народі людина, особливо через те, що вміла пошити найбажаніше для селянина взуття — чоботи; жартують: «Оце вшив — два чоботи на одну ногу»; про майстра на всі руки кажуть: «Він і швець, і

жнець, і на дуду грець». *Швець, знай своє шеєство, а в кравецтво не мішайся* (М. Номис); *Що б то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив* (приказка); *Не вважайте, люди добрі, що я швець: говоріть зі мною, як з простим* (М. Номис).

шевлія див. шавлія.

шелиб́ом див. шолб́ом.

шельвія див. шавлія.

шепту́н (ж. *шепт́уха*, також у сполученні зі словами *баба, бабка*) = **шепті́й** — той (та), хто, чаклуючи, промовляє наговір, нашепт, приворот; зашіптуванням відводили зочення, лікували хвороби, виганяли переляк тощо; відгомін віри в магічну силу слова, вимовленого пошепки, аби не почула нечиста сила, яку відводять; про заняття чаклунки-шептухи йдеться в «Енеїді» І. Котляревського: «Кому чи тряско одігнать, Од заушниць чи пошептати, Або і волос ізігнать, Шепчу — уроки проганяю, Переполохи виливаю, Гадюк умію замовлять»; у Панаса Мирного: «Наша знахарка уроки виливає, бешиху шепче і пропаснищу вичитує»; у П. Куліша: «Приводили всяких бабів-шептух і знахарок. Виливали віск, зашептували, приговорювали, переводили Олесею через поріг»; у приказках: «Баба-шептуха від злого духа», «Не так буде, як ворожка шепче, а так буде, як Бог дасть»; пришіптуванням лікували й худобу: «Треба йти до шептія, щоб пошептав корові» (Словник Грінченка). *Я баба шептуха од злого духа: я при тобі, дух при тобі, я об тебе — дух із тебе* (М. Номис).

шіло (зменшене — *шільце*) —

1) інструмент у вигляді загостреного металевого або кістяного стержня з ручкою, який використовується перев. для проколювання дірок; об'єкт традиційних порівнянь і зіставлень стосовно не-посидючих, невдатних, несприятливих людей та ін.; кажуть: «Вхопив шилом патоки» або «Шилом каші не вхопиш». *Ваше і шило б голюю, а наш і ніж не бере* (приказка); *Проміняв шило на мило* (приказка); *Проміняв шило на мотовило* (приказка); *Шило в мішку не втаїться* (М. Номис — щось потаємне виявиться обов'язково; ще кажуть: «Вилізло шило з мішка»); *Його й шило голить* (М. Номис — такий удачливий); *Не вмів й шила загострити* (приказка — ні до чого не здатний); *Побігла попадя до шевця і випросила у нього шильця і драгву* (П. Чубинський); 2) **шіла бити** — рід народної гри.

шинк див. шинок.

шінка — копчене м'ясо (перев. свинячий окіст); попередньо просолене і приправлене прянощами; здавна — різновид харчових м'ясних запасів, що зберігалися довго, аж до косовиці та жнив; також святкова їжа з такого м'яса (звичайно приправлена часником і перцем). *Галія... принесла в полумиску чималий шмат шинки та й поставила на столі* (І. Нечуй-Левицький).

шинквас — прилавок (перев. у шинку). *За шинквасом з бочками і двома пузатими барилами стовбичила худорлява постать хазяїна корчми* (Я. Кочура).

шинок (зменшено-пестливе — *шиночок*) = **шинк** — невеликий заклад, де продавалися спиртні напої; *корчма* (див.); традиційний

об'єкт іронії, гумору, сарказму, коли кажуть: «До неба високо, до царя далеко, а до шинку близько», «Іхав у ліс, а став біля шинку», «Рушаймо до шинку, коли в церкві тісно», «Шинок — це лихо для жінок». *На посудину та збігай По горілочку до шинку* (Я. Шоголев); *Ой, у полі билиночка колихається, А в шиночку вдовин син напивається* (пісня); *Шинок хазяїном не поставить* (приказка); *Хто шинок любить, той сам себе губить* (приказка).

шипшіна (зменшено-пестливі — *шипшінонька, шипшіночка*) — дикоросла троянда з простими, не махровими квітками і з стеблами, вкритими шипами, а також плоди цієї рослини; у народі називають *гайовою рожею*; цвітіння шипшини пов'язують із настанням справжнього літа: «Зацвіла шипшина — почалося літо», за народною прикметою, «якщо шипшина не розкрила цвіту — буде дош»; із пелюстків рожевої шипшини варили мед для очищення крові, а товчені пелюстки вживали для гоєння ран; за народними віруваннями, шипшина створена лукавим, щоб люди лаялися й грішили, коли вколються. *Не для тебе, Василечку, шипшину садила* (пісня); *Покоlesh білі ніжки та й на шипшіночку* (пісня).

шішка мн. **шішки** — весільний обрядовий хліб, спеціально випечений та прикрашений. *Настина світлиця убрана по-весільному... На столі гільце, коровай, шішки, яблука й горіхи в тарілках* (І. Нечуй-Левицький); *Тричі падала навколішки молода, тричі земно кланялась і просила прийняти шішку* (Ф. Бурлака); у сполученні: *клікати на шіш-*

кй — у весільному обряді — просити заміжніх жінок допомогти місити, ліпити й випікати шішки, призначені для весілля. *От перед весіллям, так увечері, Кличуть на шішки молодиць* (казка).

шість — назва числа 6 та його цифрового позначення із 6 одиниць; означає рівновагу, гармонію, любов, здоров'я, красу, удачу; за шість днів був створений світ; Бог творив світ шістьма словами; разом з тим три шестірки (666) — знак диявола.

шлем див. **шолѳм**.

шлюб — родинний союз, співжиття чоловіка й жінки за взаємною згодою; клятвена обітниця, присяга; прийшов на зміну старовинному *умиканню* або *побранню* (від *брати* у знач. «умикати, викрадати»), яке відбувалося біля води або під великим деревом і справлялося дуже бучно, весело (звідси *весілля*); про древлян у літопису пишеться: браченѣ у них не быша, но умикаху у води дивіца»; пізнішим відгомном умикання є поїзд молодого та його недопущання до хати молодої; також відголос цього звичаю бачимо у весняній грі *горюдуба* (див.); відгомном старого побрання є значення дієслова *брати* «одружуватися з дівчиною чи жінкою, тобто брати з нею шлюб», пор. у Б. Грінченка: «Сьогодні прийде дядько, то я йому скажу, що тебе братиму»; у сучасному весільному обряді є ясні вказівки на стародавні способи *побрання* (відбивання, старе *умикання*, молоді весільним оточенням молодого, обрядовий викуп за молододу найближчому її оточенню); кажуть: «Бери жінку зблизька, а крадь здалеку» (відгомін взаємної

згоди при заручинах і умикання, яке згодом замінилося ходінням нареченого за дівчиною, а потім приведенням дівчини до нареченого — звідси вислови *узяти дівчину заміж* і *віддати дівчину заміж*; згодом, коли молоді стали присягати в церкві одне одному на до смертну вірність і любов, побрання стало зватися шлюбом за згодою (від «слюбити»), тобто присягою; жартують: «Вступив у закон, як собака в цибулю»; однією з головних весільних обрядодій була *шлюбна ніч*, яку на Поліссі називали *молодью нічю*. *Краще в ставку потопати, як з нелюбом шлюб узяти* (приповідка); *Коли любиш так, як кажеш, то веди до шлюбу*. — *Ой рад би я шлюб узяти, та не велить мати* (пісня); у сполученнях: **шлюб на віру** — від давнини дотепер — шлюб без церковного вінчання; **вступати в шлюб (в закон) = брати шлюб** — вінчатися.

шлях — 1) смуга землі, призначена для їзди та ходіння; дорога символізує єднання; оскільки це дорога, яка зазвичай не передбачає манівців, то шлях має цілий ряд традиційних епітетів — *бітий, великий, верстовий, утоптаний, уторваний*; в Україні здавна відомо кілька таких шляхів — Бахмутський, Ромоданівський, Залізний (див.); зі шляхом асоціюються князівські й козацькі походи, мандри прочан до святих місць, подорожі чумаків до Криму за рибою й сіллю; кожна людина проходить свій життєвий шлях, а її душа після земної кончини тіла покидає цей світ і, переходячи межу, долає шлях у світ потойбічний; шлях до правди указує людині Бог, а збивають її зі шляху демони (*Блуд*,

діка баба, блукливі вогники, Маня та ін.); щасливу шлях-дорогу символізує *рушнік* (див.), який супроводить людину від народження до смерті, тобто протягом усього її життєвого шляху. *Коли на те піде, то й серед битого шляху поламається* (М. Номис); *До Бога важкий шлях, а до некла — прямиенький шлях* (прислів'я); фразеологія: *заріс (позароста́в) шлях терном (терніа́ми), зарослі́ (позароста́ли) шляхі́ терна́ми* — неможливо піти, проїхати куди-небудь; *шлях, устелений терном* — про чий-небудь життєвий шлях, сповнений труднощів, страждань, горя і т.ін.; 2) див. **Чумацький (Богів, Молочний) Шлях**.

шляхта — 1) дрібне дворянство колишньої феодальної Польщі, а також польське дворянство взагалі; дворянство старої України, Білорусі, Литви. *Щоб і діти знали, внукам розказали, як козаки шляхту тяжко покарали* (Т. Шевченко); 2) **сірячкова шляхта** — маломаєтна шляхта.

шовкова трава див. **ключ-трава, ковила**.

шолѳм = **шлем** = **шелѳм** — старовинний військовий металевий головний убір, що захищав від удару холодною зброєю (див.). *Бряжчить шабля о шеломи, Трицять списи гартовані* (Т. Шевченко).

шопа — покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т.ін.; повітка; **шопчина** — невелика шопка.

шори — 1) ремінна кінська упряж із шлеєю і постромками. *Запрягайте коні в шори, Коні воронії, Та й поїдем доганяти Літа молодії* (пісня); фразеологія: **брати в шори** — підкоряти своїй владі, волі,

ставити в залежність від себе когонебудь. *Стали думать та гадать, як би в шори убрать, а самим десь даліше мандрувать* (М. Номис); *ходіти в шорах* — бути залежним від когось, коритися комусь; 2) бокові шитки на уздечці біля очей коня, щоб не лякався.

шорка — частина кінської упряжі; шлейка.

шошбн див. шушун.

шпак (зменшено-пестливі — *шпáконько, шпаченько, шпачок*) — 1) невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми; провісник весни; об'єкт жарту, — «чи шпак, чи хом'як, чи перепелиця, що воно за птиця?». *Ловить, як кіт шпак* (приказка); *Он чорний шпак співа вгорі, Зозуля голосно кукука* (Я. Щоголев); *Біля села Жабокрича, Де ляхи стояли, Трьох козаків, як шпаконьків, На паль повбивали* (пісня); 2) кінь або віл темно-сірої масті.

штани́ (зменшено-пестливі — *штанці́, штанча́та, штаня́та, штаненя́та*) — одяг (перев. чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші (*штаніни*) й закриває нижню частину тулуба та ноги; символізують статки людини: «Брати мої небагаті — нема штанів, одні лати», «Два пани, а одні штани: котрий раніше встав, той ся і вбрав», «Дожився: штани одні, а сорочок ще менше», «Штани, як решето, а чоботи їсти просять»; про невдатного: «Не туди й штани йому стоять». *Здається, і пан, а штанив нема* (М. Номис); *З Божої волі продав штани, купив солі* (приказка); *Не в свої штани убрався* (М. Номис — не за свою справу

взявся, перевищив свої можливості); фразеологія: *без штанів ходить* (*бігає*) — про дуже маленького хлопчика; *в одніх штанях* — про дуже бідного — який нічого не має, без нічого; *залишитися без штанів* — опинитися зовсім без засобів існування, розоритися; *трусити штанями* (*штаньми*) — боятися чого-небудь, тремтіти.

штоф — 1) старовинна міра рідини (перев. вина, горілки), що дорівнює 1/8 або 1/10 відра; 2) чотиригранна скляна посудина з короткою шийкою, що вміщувала таку кількість вина, горілки і т. ін.

шувáр[ник] див. áр.

шуликí див. корж2.

шулік[а] = шуляк = **кóршáк** — 1) великий хижий птах родини яструбиних з довгастими крилами і загнутим дзьобом; традиційний об'єкт порівняння та уосібнення жорстокості, хижості, злості (звідси *налітати, кидатися шулікою, як шуліка, мов шуліка*); уживається також на означення жорстоких, підступних, хижих людей; вішун лиха. *Мов курята, сполохани шулікою, люди подались до церкви* (І. Франко); *В запалі налетів [Еней] на Мага, Як на мале курча шулік* (І. Котляревський); *Як я не бачу, де випускаю курчата, так щоб не бачив їх шуляк* (П. Чубинський); *Коршак кров'ю впивається* (приказка); 2) **гоніти шуліку** (**шуляка́**) = **гоніння шуліки** (**шуляка́**) див. **Розигри1, шуляк2, Яріло2**.

шультá — лівак (про людину); здавна дивилися на ліворукого з підозрою, бо він може бути нечисним; також ліва рука або нога. *Коли пішком — то марш шультгою, коли*

верхом — гляди ж, правою, щоб шкана скочила вперед (І. Котляревський).

шуляк — 1) віл з опущеними рогами; 2) у народних обрядодіях — символізований **шуліка** (див.); у перший день Петрівки жінки, збираючись до корчми, обіцяли шулякові (яструбові) десятину курчат і запрошували до корчми так: «Ходімо до шуляка»; такого звичаю дотримувалися для того, щоб уберегти курчат від шуліки (шуляка, яструба); жінка, яка вперше виносила курчат на двір, неодмінно мала зав'язати собі очі та промовити: «Як не бачу я, де випускаю курчат, так щоб не бачив їх шуляк»; з цим пов'язаний обряд *гоніти шуляка́*

(*шуліку*), тобто відганяти від села «чорну птицю» — смерть; в обряді страги відрубували голову не шуліці (яструбу), а вороні; див. *ще Коструба [свято], Розигри1, Яріло2*.

шурин = **шуряк** (зменшено-пестливе — *шурячок*) — брат дружини. *Убив брата могого, ще шурина свогого* (П. Чубинський); *Ну, тепер ми всі поженились. — Як би нам шуряка оженив* (казка).

Шутковий тиждень див. **Вербний тиждень**.

шушун = **шубон** = **шошбн** — старовинний верхній святковий жіночий одяг з купованих тканин, розширений донизу, вільного крою (кофта, сукня).

Щ

щастя (пестливе — *щастячко*) — 1) стан цілковитого задоволення життям, відчуття безмежної радості, яких зазнає хто-небудь; протилежне нещастя (кажуть: «В єдиній хвили щастя й нещастя», «Не дери носа в щастю і не опускай в нещастю», «Щастя з нещастям в однім дворі живуть»); у народній творчості персоніфікується, оскільки людина споконвіку мріє про його супутництво: «Щастя біжить, а нещастя летить», «Щастя знає, кого шукає», «Щастя помагас, а горе відбирає», «Щастя прийде — і на печі знайде»; за повір'ями, кучері на голові (особливо в хлопця) приносять щастя, гроші і збіжжя в ритуальних обрядах — на багатство і на щастя, також на щастя — мотузок і речі повішеного. *Грошей багацько, а щастя мало* (М. Номис); *В щасті не без ворога* (приказка); *Дай же, Господи, нашим молодятим і щастячка і здоров'ячка, і віку довгого та розуму доброго* (М. Кропивницький); фразеологізм: *заснавати щастя* — бути, ставати щасливим. *Хто горя не бачив, той і щастя не зазнає* (приказка); 2) досягнення, успіх, удача. *Де відвага, там і щастя* (приказка); *Хто рано встає, тому щастя є* (приказка); фразеологізми: *спробувати щастя* — що-небудь зробити, розраховуючи на успіх; *сподівати-*

ся на щастя — надіятися на успішне завершення чого-небудь; *щастя твоє* — пощастило, повезло тобі; 3) доля, талан; часто доля і щастя є синонімами або одне передбачає інше. *Як нема щастя, то нема й долі* (приказка); *Як щастя буде, доля сама прийде* (приказка); *Таке її щастя, така її доля!* (Т. Шевченко); *Яка Настя, таке з нею і щастя* (приповідка); 4) *щастя-дбля* = *щастя-долька* = *щастя й дбля* — народнопоетичні назви радості в житті, вдовolenності ним, успіху, добробуту в ньому. *Вміла мати брови дати, Карі оченята, Та не вміла на сім світі Щастя-долі дати* (Т. Шевченко); *Нивоньку об'їжджає, щастя-дольку має, рано з поля збирає* (П. Чубинський); — *Пошли йому, Господи, щастя й долю* (П. Куліш).

Щедрий вечір — вечір напередодні старого Нового року (13 січня); Новорічний вечір, що припадав на календарне християнське свято Преподобної Меланії (*Меланка* — див.); відзначався *щедрою вечеркою*; у цей вечір звучать щедрівки; їх виконують частіше діти й дівчата, беручи участь у старовинному українському обряді щедрування. *Ой на річці на Йордані, Добрий вечір на Мелані. Шедрий вечір, добрий вечір Добрим людям на сей вечір!*. (шедрівка).

шедрик-ведрик — заспів, яким починається щедрівка; можливо, слово *ведрик* пов'язане з «ведро» — ясна погода і година; тоді означає того, хто прийшов побажати доброї погоди на Новий рік, аби був щедрий урожай; з огляду на те, що щедрівка — обрядова пісня, це цілком імовірно, підтвердженням цього можуть бути такі рядки: «Шедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка» (ластівка — провісниця весни, отже доброї погоди) і тут маємо відгомін тих часів, коли Новий рік починався 1 березня. *Шедрик-ведрик, дайте вареник* (П. Чубинський).

шедрівка (зменшено-пестливе — *шедрівочка*) — старовинна українська обрядова величальна новорічна пісня, що виконується в Щедрий (Новорічний) вечір під час обряду щедрування; співається, як і колядки, хором; типове побажання в щедрівках: «Шедрий вечір, добрий вечір Добрим людям на здоров'я». *Від хати до хати летять новорічні щедрівки, котяться над засніженим селом співучими лунами* (І. Цюпа).

щедрування (від *щедрувати*) — старовинний народний обряд, за яким у Новорічний (Щедрий) вечір молоді (перев. дівчата) вітають з Новим роком і співають щедрівки як різновиди колядок; щедрують також новорічного ранку, бажаючи господарям щастя, здоров'я, щедрого врожаю: «Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця, Зверху колосиста, зісподу корениста. Будьте зі святом здорові, з Новим роком!».

щезник = *щезун* (від *щезати*) — в українській міфології — злий дух, зокрема лісовий; також чорт; в основні слова, можливо, лежать про-

клінні, лайливі вислови *щоб* (*бодай*) *ти щез* (*поцез*), *щезни з очей з* побажаннями зникнення, згину, адресованими передусім нечистій силі; *див. ще той*. *Іван озирнувся назад, на скелі — і скаменів. На камені верхи сидів «той», щезник* (М. Коцюбинський); *На дверях усіх будинків вирізують, випалюють або намазують дехтем хрест, щоби щезуни не входили до середини, не наносили хвороби людям та маржині* (В. Шухевич).

Щек див. *Кий2*.

шемеліця див. *медунка*.

щербá — в українській кухні — відвар з чого-небудь, рідкий суп; також юшка з риби. *Доводилося вам коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшонном та задобрена шматочком сала з цибулею — от і все* (Панас Мирний).

щербатий місяць див. *місяць1*.

широзл'отий = *широзл'отний* = *широзл'отий* — у народній поезії — з чистого (широкого) золота; такий, як чисте (шире) золото. *Уберу я тебе, кошо, В широзлоту, ясну зброю* (П. Куліш); *Ой, п'є Овраменко, ой, п'є, молоденький, З широзлотного кубка* (дума); *У шкряних мішках і великих калитах стояли купи старої, широзлотної монети* (І. Франко).

щит — ручний предмет старовинного військового озброєння, перев. у вигляді заокругленої чи прямокутної дошки (з дерева, металу, шкіри і т. ін.), для захисту тіла вояка від ударів холодною зброєю. *Возьми стис і щит у руки* (П. Куліш); *Вериник рвучко розкрив свою пошу і подав Ходкевичу плетений з лози вояцький щит* (Іван Ле); див. *ще збрóя*.

Ю

юга — 1) імла в спекотливий літній день у Петрівку, коли повітря ніби змішане з блакитнуватим димом (звідси вислів «Петро вівці жене» — коли блакитнувата мережлива імла в спекотному повітрі нагадує отару овець, що рухається). *Де не глянеш, скрізь юга* (І. Манжура); *Юга — це Петро вівці жене* (І. Манжура); 2) снігова буря, хуга, хурделиця; здавна пов'язують з нечистою силою, пор. у Б. Грінченка: «А як буває в нечистої сили весілля, то він тоді збирає багато снігу і силпе й крутить ним, — того й завірюха». *А все як давнє сподаю, То воскресє і воно: Та люта ніч, юга холодна...* (М. Чернявський).

Юда — 1) *див. Іуда Іскаріот*; 2) (з малої літери) узагальнено — зрадник; також нечиста сила, злий дух (звідси *під'юджувати*); уживається як лайливе слово. *Нечистий дух юда юдить християнина, аби один другого бив* (запис І. Франка).

юдаїзм *див. іудаїзм*.

юдеї *див. іудеї*.

Юдині срібнякї (срібники) *див. срібник* 2.

юдоль — місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки; також злигодні, турботи, смуток тощо.

юлиця *див. в'улиця*.

юліанський календар *див. календар* 4.

юпка (зменшено-пестливе — *юпочка*) = **юпчина** — 1) старовинний нагрудний жіночий одяг з рукавами з фабричної тканини, подібний кроєм до безрукавки; 2) старовинний верхній одяг жінки у вигляді довгої корсетки з фабричної тканини; святковим одягом селянок була юпка з червоної та зеленої байки, поширена на Подніпров'ї в XVI—XVIII ст. *Приходила і ся туди в червоній юпочці баєвій* (І. Котляревський); *Ухопила юпчину і ранісінько погнала овечат* (Ганна Барвінок); 3) чоловічий короткополий каптан з домашнього тонкого сукна, пошитий у талію. [Парубки], *понадоловавшись любенько, понадівали хто нову свиту, хто китаєву юпку, хто же батьківський, хоч і старий, та жулан* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Юрія [день] = Юріїв день — 1) за церковним календарем — день 23 квітня/6 травня у пам'ять великомученика Георгія Побідоносця (у народі — *Юрій Зміборець, Юрай-Рай, Весняний Юрій, Юрій «теплій», «голодний»*), коли починалися польові роботи і відбувся масовий вигін худоби на пасовиська («на Юр'єву росу», аби відьми не мали сили над тварина-

ми); Юріїв день, супроводжуваний обрядами, був великим святом у народі; воно завершувало цілу низку аграрно-магічних обрядодій, пов'язаних із заклинанням родючості природи; ці обрядодії залишилися ще з дохристиянської епохи (зустріч весни, перша оранка під ярові, посів ярових, перший вигін худоби) як вияви поклоніння богині Всесвіту Ладі та її доньці Лелі; дівчата з обрядовими піснями виходили на хлібні поля, запалювали хмиз, розкладений колом, а посередині клали пиріг; уся природа наповнюється плодючою силою, тому, за давнім звичаєм, цього дня качалися по зелених сходах жита, беручи приклад з корів і коней, аби окропитися цілющою рососою, яку згодом стали називати Юрієвою; (звідси побажання «З роси вам!», «З роси та води!»); дівчата змиваються рососою для краси й співають: «Ти подай, матко, ключі Одімкнуті небо, Випустити росу, Дівочкою красу»; цілющим є й зілля, зібране в цей день; свято супроводжується веснянками, хороводами й танцями; за давніми віруваннями, у цей час «весна сходить на землю», а Юрій «відмикає» їх ключами і випускає на волю росу, яка в цей день має цілющу силу; він вважався покровителем хліборобів і землеробства; це свято пастухів, яких обливали водою, щоб було багато вологи, і наділяли дарами; Юрій — охоронець худоби і всякої звірини («Святий Юрій звіра пасе»); він і вовчий пастух, а вовки — то Юрові собаки (хорти); Юрій керує, щоб вовки худоби не хапали, тому його день — це, по-народному, ще *Вовче свято*; існують прикмети, пов'язані з Весняним Юрієм, — «ко-

ли на Юрія закує зозуля на голе дерево, то буде голодне літо, а як на лист, то буде поліття (урожай)», «рання сімба ярих з Юрія, середня — з Миколи, пізня — з Івана», «що перед Юрієм виросте, то після Якова висохне», «сіно до Юрка, збіжжя до Ілька»; *див. ще Георгія Побідоносця день*; 2) за церковним календарем — день 26 листопада/9 грудня в пам'ять освячення храму святого великомученика Георгія Чудотворця в Києві перед святою Софією (у народі — *Осіній Юрій*, Юрій «холодний»); Юрій їздить на білому коні, звичайно в супроводі трьох псів-вовків; звідси старовинне замовляння: «Іхав Юрій на білому коні, білі губи, білі зуби, сам білий, в біле одягся, білим підперезався»; жартують: «У кожному році два Юрії і обидва вони дурні: один голодний, а другий холодний»; молодь починала збиратися на вечорниці; Осіній Юріїв (Юрій) день (Святого Юра, Юра, Юр'я, Юрія) — час, коли у Росії (куди належали й деякі українські землі) дозволявся перехід феодално залежних селян від одного землевласника до іншого; звичай скасовано 1649 р.; існує прикмета, — «який день на Георгія, така й зима»; кажуть: «Юрій мости мостить, а Миколай гюздьом забуває». *З Юрія хороводи, з Дмитрія вечорниці* (приказка); *Коли на Юрія доц і грім, буде радість людям всім* (приказка); *Ось тобі, бабусю, і Юр'їв день* (приказка); *Гур, гур, іде святий Юр* (приказка — лунає перший весняний грім); фразеологізм: *на Юра, як рак свісне* — ніколи; 2) *Юрій* (те саме, що *Георгій*, від грецьк. *gergos* — «хлібороб, плугатар»; зменшено-пестливі — *Юрко, Юр, Юра, Юрчик, Юрась*,

Юра́сько, Юра́сьо, Юра́сик, Юра́сенько, Юра́сечко, Юра́ш, Юра́шко, Юрієчко, Юрійко, Юри́во, Юру́сь, Юро́к) — українізоване християнське чоловіче ім'я; оспіване в народнопоетичній творчості: «Ой Юрію, Юрієчку, Юрію-кришталю, із любові великої, щоб не було жалю», «Ой проїхав Юрко на теснів двір... — Ой помалу, Юрасенько, та не гомони. Коло мене та дружечок та не обжени»; об'єкт жарту в народних афоризмах: «Збирайся, Юрку, копати свою бандурку», «Юрку, спечи курку!», «Юрка в хату одного впустили, а вся хата загорілася».

юрська вода — вода, набрана в день Святого Юрія (Весняного) з дотриманням особливих обрядів; використовувалася в знахарстві як цілющий засіб поряд з «Юрієвою росою».

юшка (пестливе — *юшечка*) — суп із м'ясом, картоплею і т. ін.; частіше юшкою називають рибний суп із прянощами; також рідина у вареній страві; символізує вартісність чого-небудь: «Дорога риба — добра і юшка», «Дешева риба — дешева і юшка», «Дешеву юшку надвір виливають, а дорогу поїдають», «Яка грушка, така й юшка», «Яка юшка, така й петрушка»; уживається як об'єкт римування: «Наварила юшки без петрушки», «Сховай під подушку, завтра звареш юшку», «Сьорбай, Андрушко, добра юшка»; у парі з петрушкою символізує добрий доклад: «Хочеш юшки — лови рибку і додай петрушки» або повну відсутність чого-небудь: «Ні юшки, ні петрушки». «*Вистало на рибу, вистане й на юшку*» (прислів'я); *юшка кишки переїла* (приказка).

Я

яблуко (зменшене — *яблучко*) — 1) плід яблуні (перев. кулястої форми); справданн виступає символом родючості, омолодження (пор. легенду про *молоділляні яблука*, які повертають людині молодість, але їх дістати дуже важко, бо яблука стереже нечиста сила); символ Дерева життя, безсмертя; означає як плодючість, любов, радість, мудрість, так і облуду та смерть; запропонувати яблуко означає освідчитися в коханні; цвіт яблуні прикрашав убрання молодої; одне з найбільших свят в Україні — *Яблучний (Великий) Спас*; золоте яблуко вказує дорогу до перемоги, зокрема, за легендою, такий шлях воно вказало Ярославу Мудрому; з яблунею пов'язані народні прикмети й спостереження за природою, — «зацвіла яблуня — зацвітає й дуб», «як яблуня зацвіте, починай орати». *Яблуні загойдалися гілками. На стіл посипались яблука* (І. Нечуй-Левицький); *Було личко, як яблучко, стало — як ожина* (пісня); 2) **райські яблука** — сорт яблук, а також маленькі плоди жовто-червоного кольору; 3) рід народного орнаменту на писанках; 4) **у яблуках** — з круглими темними плямами на шерсті (про масть коней); 5) **яблуко розбрату** — причина, предмет ворожнечі, чвар, розладу кого-не-

будь з кимось (з давньогрецького міфу про суперечку Гери, Афіни та Афродити з приводу того, кому з них має належати яблуко з написом «найпрекрасніший»).

Яблучний Спас див. **Спас2, яблуко1**.

Явдо́хи (Євдокі́) день — 1) за церковним календарем, день пам'яті Святої Євдокії (Явдохи), що припадає на 1/14 березня; справданн не лише перший день весни, але й нового року, який колись починався навесні; за повір'ям, прокидається *баба́к* (див.) від зимової сплячки, виходить на світ, свище три рази, а потім знову лягає на другий бік і так спить до Благовіщення; те саме робить і ховрашок; святу Євдокію називають ще *Веснівкою*, бо вона нібито завідує у Бога весною; в цей день не працювали, щоб не розгнівити святу, бо може наслати морози; повертаються з вирію ластівки («Ластівки прилітають — погоду обіцяють»); вони віщують добру погоду, коли літають низько над землею, «стеляться», отже, можна сіяти овес (див. *ще ластівка*); з днем пов'язано багато прикмет, — «яка Явдоха, таке й літо», «звідки вітер на Явдоху повіє, звідти й весна», «на Явдохи гарний день — треба сіяти льон». *Прийшли Євдокії, — дядькові затії: плуга чинити, борону*

точити (приказка); *На Явдохи* — води по боки (приказка); *Прийшла Євдокія — селянинові надія* (приказка); *У Явдохи сила — весь поділ замочила* (приказка); *Євдоха з водою, а Георгій з травою* (приказка); *Якщо курка на Явдоху нап'ється, то на Юрія віця напасеться* (приказка); 2) **Євдокія = Докія = Явдоха = Вівдя** (від грецьк. eudokia — «благовоління», «добра слава»; зменшено-пестливі — *Євдося, Докійка, Докієчка, Докієчка, Дося, Досенька, Досечка, Доська, Доця, Доценька, Доцечка, Доцька, Дуся, Дусенька, Дусечка, Дуня, Дуненька, Дунечка, Явдбня, Явдбенька, Явдбечка, Явдбшка*) — українізоване християнське жіноче ім'я; широко вживається в народнопісенній творчості: «Опанас воли пас, а Явдоха — бички. — Постривай, не тікай, куплю черевички»; «Оглянься, Докійко, й назад себе, Чи не стоїть рідний батько коло тебе»; «— Ой доню Явдоню, зіллячко мос, Чого ж то змарніло личенько твоє?»; об'єкт жарту в народних афоризмах: «Марина м'яка, як глина, а Явдоха твердша троха».

явір = яворина — 1) (зменшено-пестливі — *яворець, явдрик, яворок, яворчок, яворонько*) дерево родини кленових з великим п'ятилопастевим листям; білий клен (іноді цим словосполученням називають осокір та деякі інші тополі); рослина належить до найбільш оспіваних у народних піснях; вона супроводжує закоханих, символізує красу, стрункість, силу молодого хлопця, козака, парубка, коханого, символізує тугу, печаль дівчини, розлученої з милим; також символізує здоров'я малої дитини (бо з дере-

вини цієї рослини робили колиски), красу української природи, невід'ємним атрибутом якої був, крім калини, верби, дуба, і явір. *Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину* (Т. Шевченко); *Ой піду я лісом-бором да й стану я під явором: явороньку зелененький, пропав мій вік молоденький* (пісня); *Під явором, яворцем Стоїть дівка з м. лодцем* (пісня); *Ой Федоре, Федорику, піди по лісочку, Ужني мені яворика та на колисочку* (колискова); *Та завишу колисочку я на яворочку, Та буду в ній колихати малу дитиночку* (коломийка); 2) в народних піснях уживається ще як символ туги, печалі козака, парубка за коханою, за рідною домівкою. *Стоїть явір над водою, В воду похилився, На козака пригодонька, Козак зажурився* (пісня); *Не хилися, явороньку, Ще ж ти зелененький, Не журися, козаченьку, Ще ж ти молоденький!* (пісня).

Ягá див. баба 7.

ягівка = ягілка див. гаївка.

ягоди: вбвчі ягоди (див.).

язвено див. вовкулак.

язик (зменшено-пестливі — *язичок*) — рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребтових тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати і констатувати їжу, визначає її смакові якості; також орган мовлення людини (кажуть: «Язик має і коняка, та не балака»); ототожнення язика з мовленням, на основі чого постали фразеологізми *молотіти, лепетати, лопотіти, вихатіти, плестіти, патякати, торохтіти, теліпати* **язиком, розпускати язик** є основою для метафоричних висловлень на

означення надмірного говоріння (звичайно такого, що веде до негативних наслідків): «В язичі більше яду, ніж у гадюки», «Дай язикові волю — заведе в неволю», «Десь у його язик поза ушами мотається», «Язик у роті, мели, що хочеш»; це породило застереження: «Прикуси язичок», «Вкусись за язик!», «Держи язик за зубами», «Не мели язиком поза очима», «Не спіши язиком — квапся ділом», «Помовч, язичку, кашки дам», «Язиком віри не залатаєш»; має традиційні епітети — *дввгий, гбстрий, злий, дурний, тїхий, медввий, без кісток, во-рог*; порівняння — *помелó, млин, вітряк, брїтва*: «Язик — не помело, слово — не полова»; ототожнюється також з музичним супроводом (звідси *грáти* (*пригрáвити*) **на язичі**), пор.: «Нащо мені музики, в мене свої язики, я заграю, поскачу і ніколи не плачу!»; присягаються: «Хай мені язик відсохне!» (втрата мови — велике покарання для людини). *У нього язик у роті, а не в кишені* (М. Номис); *Язик до Києва доведе, а в Києві заблудить* (приповідка); *Забув язика в роті* (приказка — про мовчазну людину).

язичництво = язичество — загальні позначення дохристиянських політеїстичних релігій на відміну від монотеїстичних (християнства, магометанства і т. ін.); поганство; слово *поганій* (від лат. «сільський») з часом в устах християн стало означати неохрещеного (бо хрестили спочатку зазвичай населення міста), тобто нехристиянина, отже поганина (в переосмисленому значенні згодом «недобрий», «кепський», «гидкий»); старе слово *язичник* (спочатку в устах наших

предків — той, хто говорить іншою мовою, «не по-нашому», як і варвар в устах греків та римлян) згодом стало вживатися також на означення «нехристиянин» (як пізніше *невірник* від «невіра», а *бусурманин, бузувїр* щодо людей нехристиянської віри, зокрема мусульманської).

язібáба = язя (Язя) — чаклунка, чарівниця, відьма; споріднене з *ягá* (за походженням «гадюка»), *бáба-ягá* (зла істота, стара відьма; переосмислене як лиха, зла, сварлива баба, — «то язя з пекла родом»); див. ще *бáба* 3, 7.

яйце (зменшено-пестливі — *яєчко*) — 1) захищена від зовнішнього впливу різними оболонками чи шкаралупою овальної форми сукупність білка і жовтка, з яких утворюється зародок птахів та деяких тварин; у народній уяві яйце постає у загалді так: «Упала боденька з високого поденька, нема такого бондаря, щоби єї поправив»; уживається як продукт харчування; ще задовго до християнства яйце у слов'ян було символом воскресіння, відродження життя, символом сонця, синонімом джерела життя у Всесвіті; християнська символіка яйця за старовинними джерелами така: шкаралупа — небо, плівка — хмари, білок — води, жовток — земля, вогкість усередині яйця — світловий гріх; побутує як ритуальне на Великдень (див. *кράшанка, крáпанка, пісанка*); уживається при гаданнях і замовляннях; ним викачують хворобу, пристріг чи вроки. *Носитья, як курка з яйцем* (приказка — надмірно турбується, приділяє уваги чомусь); *Знесла курочка яєчко, та не протє, а золоте* (казка); 2) **яйця** —

рід народної гри в м'яч, який ко-
тяться по виритому в землі ряду
ямок; в ту ямку, куди він закотить-
ся, кидають камінець, що називає-
ться яйцем; 3) **Яйце-Райце** — ста-
ровинний казковий образ, що
символізує вразливий земний рай,
за необережне поводження з яким
наступає розплата продажем душі
дияволу (у казці — змієві-спокус-
нику); 4) **вйкачування яйцем** (див.).

ялина — 1) зменшені — **яліноч-
ка, ялінонька**) високе хвойне віч-
нозелене конусоподібне дерево
родини соснових; з деревом по-
в'язана народна прикмета, — «ба-
гато ялинових шишок — буде уро-
жай ярових культур, соснових —
ячменю». *Посадили над козаком
явір та ялину* (Т. Шевченко); *Ой,
злетів пугач на яліноньку* (П. Чу-
бинський); 2) звичайно **ялінка** —
зрубане й прикрашене ялинове де-
рево з нагоди свята Нового року
або Різдва, а також дитяче Ново-
річне або Різдвяне свято з танця-
ми, іграми довкола нього.

ялівець — вічнозелений кущ або
невелике дерево родини кипари-
сових; рослина наділена магічни-
ми властивостями; нею відганяли
епідемії; обкурювання ялівцем при-
рочували до Чистого четверга, вико-
ристовуючи його як очисний засіб.

яма — 1) зменшено-пестливі —
ямка, ямочка) заглиблення в землі
(природне або викопане, вигребе-
не); об'єкт порівняння, наприклад
у Т. Шевченка: «У долині, мов у
ямі, На багнюці город мріє». *Якийсь
вразий син під самісіньким
тином яму викопав* (Марко Вов-
чок); *Вовки вирили яму да й живуть
собі* (казка); *Під лопухом у ямці Жук
сидів* (Л. Глібов); 2) зменшено-
пестливі — **ямка, ямочка**) = **могила**

(див. у 1 знач.) на основі цього зна-
чення постали фразеологізми: **я-
гати в яму, іти до ями** у знач. «по-
мирати», а також **копати яму** у
знач. «бажати комусь смерті»; на
метафоризації значення ями як
могили постали народні вислови:
«Живцем мі в яму пхають», «Легше
яму копати, як у неї лягати», «Не
копай другому ями, бо сам упа-
деш», «Тягни лямку, доки не вико-
пають ямку»; за повір'ям, яма, як і
земля, може не прийняти до себе
злу, недобру людину («Вродила
мама, та не прийняла й яма»); за
традицією, копачів могил пер-
ев'язували рушниками, і труну
спускали в яму теж на рушниках,
пор. у Т. Шевченка: «Рушниками,
що придбала, спусти мене в яму». *Хто
вмер, то в ямі, а хто живий,
то з нами* (примовка); *Ніхто чужої
ями не залежить* (І. Франко); *Викопали
хлопці яму чумакові, Наспід
положили дошки ясеневі* (Я. Шого-
лев); *Завтра поранку викопаем ям-
ку, і попа приведем, і в ямочку загре-
бем* (П. Чубинський); 3) стара на-
зва тюрми, арештантського примі-
щення, оскільки спочатку воно
влаштувалося в землі, підвалі —
звідси вираз *кидати в тюрму* від
старого «в яму», а також словоспо-
лучення *сидіти в тюрмі (в'язниці)*
(за аналогією до старого «в ямі»).
*Як не здохнеш у вїтні в ямі, загинеш
у криміналі* (приповідка).

янгол див. **ангел**.

яничар — у султанській Туреч-
чині — солдат регулярної піхоти,
створеної в XIV ст. з військовопо-
лонених, а також християн, обер-
нених у мусульманстві; в народі
так називали і турків, які нападали
на українські землі, особливо в пе-
риод Козаччини; у переносному

розумінні — зрадники нації. *Ко-
зацтво преться без вази — І поко-
тилися яничари* (Т. Шевченко).

яр — 1) (зменшено-пестливе —
ярочок) глибока западина (перев. з
крутими або прямовисними схи-
лами); **яруга** — глибокий, великий
яр. *Ой там понад яром козак сіно
косить* (А. Метлинський); *Недале-
ко милий оре, ой там за ярочком*
(пісня); 2) зелена фарба, яку здав-
но одержують шляхом окиснення
міді; також зелене листя дерев, ку-
щів тощо; зелень взагалі; прикмет-
ник: **ярий** — яскраво-зелений (що-
до зелені, яка з'являється рано на-
весні). *Одягається розкішно В яр і
золото долина* (Я. Шоголев); *Мов
небо — очиці в неї; мов яр — зеле-
ная плахта, зелена юпка* (пісня);
— *Ой, коли б ти, дівчинонько, тоді
заміж вийшла, Як при бутій дорі-
женьці Яра рута зійшла!* (пісня);
3) див. **Яріло**.

яреп'уд див. **яроп'уд**.

ярець — 1) див. **ячмінь**; 2) народ-
на назва **травня** (див.).

Яріло — 1) у дохристиянських
віруваннях — бог любові й при-
страсті, сили та хоробрості; вважа-
ли також богом розквіту творчих
сил природи, весняної плодючо-
сті, родючості, взагалі весни, тому
сприймали як заступника сіваців, а
також як бога дітороддя; від нього
яриється земля і все живе на ній;
назва походить від основи **ярий**
(**яр**) на означення «сильний», «за-
взятий», «гнівний» (пор. лайливе:
«Чорт ярої баби!», «весняний»,
«яскраво-зелений»; місяць Ярила —
ярець (травень); у карпатських го-
рян **яр** — світла і тепла пора року,
пор. приповідку: «Ярь — наш бать-
ко і мати, хто не посіє — не буде
збирати»; **ярий** віск — чистий, бі-

лий («Горить свіча воску ярого»),
ярі бджоли — молоді весняні рої,
яр — бистрина річки і розмивання
від весняних вод — звідси й урви-
ще (**яр**), утворене такими водами;
яро — швидко, сильно; **яровий** —
швидкий, нетерпеливий, готовий
до діла; **ярий** — сердитий, запаль-
ний; **роз'ярений** — страшно розсер-
джений, неприборканий; **яровина** —
весняні посіви хлібів; **яровище** —
поле, засіяне яровими хлібами;
ярість — гнів, хіть; **ярун** — хтивець;
поярий (до вина, до жінок); пор.
стародавні імена: **Ярослав, Яро-
полк, Яромір**; зображувався моло-
дим, у білій полотняній одежі, на
білому коні, босим, на голові — ві-
нок з маків і хмелю як символ віч-
ності землі й неба; в лівій руці —
пучечок дозрілих житніх колосків —
знак життя й щастя, доброго
врожаю й благополуччя, а в прави-
ці — серп; на грудях носив зобра-
ження бика — символ дужої ярості
й пристрасті (тобто ознака того,
що варто жити яро); за переказа-
ми, як тільки **Великий Грім Грим'у-
чий** (можливо, **Перун**) прокидаєть-
ся навесні від тривалого сну, одя-
гається в розкішний зелений одяг,
сідає верхи на чорні хмари, ніби на
коня, і роз'їжджає над землею,
Яріло починає ходити по ночах:
де ступить — проростає яровий
хліб, подивиться у поле — квіти
розквітають, у лісі з'явиться —
птахи заспівають; серце Ярила за-
палюється любов'ю; торкнеться
уві сні молодця — кров його заки-
пає, дівчину торкне — запалає во-
на, мов жар; виводить Яріло мо-
лодь увечері в поля, на луки співа-
ти пісень, хороводи водити; як
уосібнення весни (по-старому на-
зивалася **яр**) в чоловічому образі,
Яріло виступає ніби парюю їй;

навесні починається старовинне *Ярілине свято* (*Семикове поле, Ярілине поле, Ярілина діброба*), свято зустрічі бога Ярила (цьому присвячувалося 9 днів); чоловіки мірялися на силу, спритність та влучність у стрільбі з лука; співали: «Подай, Ярило, ключі і замки Одімкнуги красну весну, Красну весну, тепле літечко, Тепле літечко, спіле житечко!»; поминали померлих родичів; дозволялися привселюдні поцілунки та обійми; кохання завжди ототожнювалося з горінням (Ярила називали ще *припикало*), хоч «любов — не пожежа, загориться — не погасиш»; 2) **прощання з Ярілом = похорони Ярила = Заговини на Петрівку** — старовинний обряд, схожий на похорон Коструба (*див. Коструба [свято]*); перед Петрівкою (свято Петра і Павла — початок жнив) Ярило ніби помирає — плодюча енергія землі й Сонця йде потроху на спад; похорони Ярила в перший понеділок Петрівки символізують це явище; опудало Ярила робили звичайно з соломи, клали в труну, і жінки з удаваним голосінням супроводжували його до того місця, де Ярила або спалювали, або топили в річці; ці похорони символізували прощання з весною, настання і розвій довгожданого літа; обряд супроводжувався веселими забавами та жартами; він ще мав назву *зоніти шуліку* (*шуляка*); у ньому брали участь молоді одружені жінки, що сходилися в шинку, пили горілку, співали соромітьких пісень, чого в інший час робити не можна було; *див. ще Рбзигри* 1.

яринна = **яріща** *див. яровина*.

ярка (зменшено-пестливе — **ярочка**) — молода вівця, яка ще не ягни-

лася. — *Ой на тобі, дівчинонько, ще й семеро овець, Ще й семеро овець і восьму ярку* (П. Чубинський).

ярмо — старовинна упряга для робочої рогатої худоби (в Україні — перев. для волів); зроблена з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию тварин і замикають занозами; символізує покірність, залежність, неволю, рабство (тому кажуть: «Аби шия, а ярмо буде»); пор. у Т. Шевченка: «Людей у ярма запрягли пани лукаві»; того, хто несе непосильну ношу, важко й покірно працюючи і сам від того не маючи задоволення, порівнюють з волом у ярмі; про такого кажуть, що він «тягне ярмо», «стромляє шию в ярмо», «суне голову в ярмо», «ходить у ярмі», «несе своє ярмо»; з цього приводу народ гірко іронізує: «Дарма ярма, аби занози наші» (тобто була б сила, здоров'я, а робота, звичайно важка, завжди знайдеться); у гуцулів — символ шлюбу у весільному обряді, пор. «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського. *Гне шпо, як віл у ярмі* (приказка); *Бряжчать мерезані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, вкриті шукурами* (М. Коцюбинський); фразеологізми: *запрягати в ярмо* — поневолювати; *накладати ярмо на [свою] шию* — брати на себе важкий тягар, непосильну ношу, зайвий клопіт.

яровина = **яринна** = **яріща** = **ярийця** — сходи або посіви однорічних злакових культур, які сіють навесні; протилежне озимина. *Лила дівка яриною, — ярина леліє* (пісня); *Та наорали, та насіяли пшениці-яриці* (Панас Мирний); *Возраду-*

ються жита, пшениці і всі яриці (Я. Головацький).

яропҀд = **ярепҀд** = **єрепҀд** — низькоросла і міцна людина, що має значну фізичну вагу; присвійна прикметникова форма вживається у лайливих виразах: «Яропудів сину!», «Ярепудів перевертень!» у знач. «проклятий», «чортів», «бісів»; також уживається на означення «прокляте місце», наприклад: «Я ж так ухоркався, поки вибрався із єрепудиної балки, що аж сорочка мокра» (Словник Грінченка).

яруҀа — глибокий, великий яр (*див. у 1* знач.). *Хвоці — старовинне козацьке село. Річки, грізні, порослі лісами яруги, жахні болота окреслили навколо нього непрохідне коло, перетинали шлях ворогам* (Ю. Мушкетик).

яруҀук — легендарний пес із вовчими зубами, якого бояться відьми, чаклуни, нечиста сила взагалі, може, й диявол (бо він нібито має природний дар — поїдає гадюк); у Т. Шевченка: «Побіжить наш ярчук В Ірії їсти гадюк»; охоронець двору від усякої нечисті.

яса — 1) стара назва сигналу, знака; 2) чутка, поголос; у сполученні: **пуска́ти ясу́** — пускати чутку; 3) гучні звуки, гуркіт, грім; також вітання гарматними залпами; салют. *Турки-яничари од галери одвертали, До Города Цареграда убігали, Із дванадцяти штук гармат гримали, Ясу воздавали* (дума); 4) = **ясак** — у давнину — податок, данина загарбникам.

ясен (зменшено-пестливі — **ясенок**, **ясеночок**, **ясеніць**) = **ясень** — 1) дерево родини маслинових з перистим листям і міцною деревиною; символізує стрункого козака,

хлопця, парубка. *Ще треті півні не співали, Ніхто ніде не гомонів, Сичі в гаю переключались Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); *Ой виростеш, сину, за півчверть року, Як княжа дитина, як ясен високий* (Т. Шевченко); *Гнеться, неначе молодий ясенок* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Іхали в машині Саджанці малі... Іхали дубочки, Золоті липки, Рівні ясеночки, Пишні ялинки* (П. Воронько).

ясік = **яскб** — народні назви маленької подушечки, яку звичайно кладуть під голову поверх великої, сподіваючись на спокійний солодкий сон. *Раніш спали на сардаках та ясіках, а білі подушки стояли для прикраси, як у всіх газд* (В. Бабляк).

ясір — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські землі в XVI — першій половині XVIII ст. *Тут, у Дикому полі, нема де ховатися від татарських наскоків. Рідко минає рік, щоб вони не приходили по ясір* (З. Тулуб); *Султанські турки і татари ясір виводили з села* (М. Рильський).

ясла (зменшено-пестливі — **яселка**, **яселічка**, **ясельця**) — відроджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби; за біблійною легендою, місце першого сповитку новонародженого Ісуса Христа, про що співають у різдвяній народній пісні: «На Ордані тиха вода стала; там Пречиста свого сина купала, а скупавши, в шовкове сповила, а сповивши, в яселка вложила». *Ясла до коней не ходять* (приказка); *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* (прислів'я; також назва роману Панаса Мирного); *Коло ясел стояли воли двома довгими ла-*

вами і ліниво жували сіно (В. Стефанік); *Був собі журавель да журавочка, наносили сіня повні ясельця* (пісня).

яструб = **ястріб** (зменшено-пестливі — *яструбець, яструбок, яструбеня, яструб'я* — пташа яструба) — хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, гострими загнутими пазурами; у народі називають його ще *кострубом*; яструба великого, курячого називають *шуляком* (див.), *шулікою* (див.); символ хижачтва; прикметники: *яструбінний, яструбовий* — уживаються як постійні епітети в сполученні зі словами *зір, погляд, ніс, крила*. *Жалів яструб курку, доки всю обскуб* (прислів'я); *Цілував яструб курочку до останньої пір'їнки* (приказка); *Яструб яструбові ока не виклює* (прислів'я); *Плив гордо ястріб в лазуровім морі, Широко круг за кругом колесив* (І. Франко); *Його широкі рукава здавались яструбовими крилами* (І. Нечуй-Левицький).

ятаган — старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо (поширена у народів Близького і Середнього Сходу). *Блискають шаблі, миготять криві турецькі ятагани* (І. Нечуй-Левицький).

ятір = **ятер** = **ятеріна** = **в'ятір** (зменшено-пестливі — *ятірець, ятеріць*) — риболовне знаряддя на зразок пастки (сітка, натягнута на обручі), що його встановлюють на дно водоймищ; символізує неволю («Погана сітка — для риби клітка»), невдачу («Сім ятерів — ні одної риби»).

ятрівка — дружина чоловікового брата.

ячмінь (зменшено-пестливі — *ячмієник, ячмієчик, ячмієць*) = **ярець** — злакова рослина, зерна якої використовують для виготовлення круп, борошна, на корм худобі, а також як сировину для пивоварної промисловості; також зерно цієї рослини; одна з найстаріших злакових культур, що культивувалася нашими предками; перлова (ячмінна) крупа має й сакральний характер, оскільки йде на виготовлення різдвяної куті; з нею пов'язані народні прикмети, — «сій ячмінь, коли на деревах цвіт тільки з'явиться», «ячмінь сіють, коли калина цвіте». *Звеліла мені мати ячменю жати* (пісня); *А я житечка не жала, ячменчику не в'язала* (пісня); *Оце у мене, брате, овесець... оце... ячмієць* (казка); *Кинь ячмінь в болото — вбере тебе в золото* (приказка).

ящірка (зменшено-пестливі — *ящірочка*) — невеликий плазун з видовженим тілом, покритим дрібною роговою лускою, і з довгим хвостом; за народною традицією, належить до «гадів», отже є «нечистою» твариною; сіра ящірка в народі — «хлоп'яча», а зелена — «дівчача»; брати в руки ящірку — гріх; використовували в магічних цілях, зокрема для наведення причини, для привороту; за народною прикметою, — «якщо ящірка лежить біля хати пузом доверху — станеться пожежа»; хворих на пропасницю обкурювали шкірою ящірки. *Ящірка маленька, та зуби гострі* (прислів'я).

Слово, народом мовлене

Мова значною мірою консервативна, тому в своїй структурі вона зберігає й до сьогодні продукти ще міфічного світогляду пра-народу. Скажімо, давні (здебільшого «стерті») персоніфікації в мові нині сприймаємо як її норму — *сонце встає, сідає, пригріває, іде на літо, сходить, заходить, ховається; вода біжить, греблю рве, стоїть, береги рие, камінь довбає; вітер дме, гуде, свище, гуляє, здійснює куряву; грим ударив, б'є в дерево, гуркотить, розкочується; мороз кріпне, пішов поза шкірою, аж скрипить, з очима, припікає, тріщить*. Глибинною основою персоніфікації є антропоморфізм (олюдинення чи олюднення) та анімізм (одухотворення), що мають глибоку традицію, бо закорінені в народному міфічному світосприйманні. Анімістичний світогляд давніх народних вірувань істотно позначився на ладі нашої мови й став передосновою того, що в українській міфології постають персоніфіковані природні духи, дохристиянські божества — *Мати-Сира Земля, Цариця Води, Великий Грім Гримучий, Сонце, Місяць, Небо, Вітер-Вітрило*. Досить поширеним у міфологічній свідомості народу є коло злих (нечистих) духів, що повсякчас шкодять людині — *дідько, русалка, мавка, грець, тряся, хвороба, злидні, лісовик, болотяник, криничник, потороча, біда, нічниця*. Слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, можна лікувати, причаровувати, відвертати, насилати, накликати, наврочувати, проклинати, здійснювати бажане. Так постають у мові формули замовляння, побажання, во-рожіння, зашіптування, насилання, звернення до Бога за допомогою, а також розмаїті ритуальні дискурсивні одиниці. Водночас постає характерне для мови явище табування на слова, зокрема на наймення різних злих духів (як відгомін віри в те, що слово може накликати відповідну небажану реалію, а з нею нещастя, лихо, біду). Яскравим прикладом народного табу на слова є численний ряд евфемізмів на позначення табуваного слова *чорт* (*біс*) —

від старішого *враг* до пізніших *лихий, нечистий, куций, куцак, клятий, кат, лукавий, рогатий, щезник, той*. За повір'ями, заміна прямої назви евфемістичною, а також мовні формули на зразок «не при хаті згадуючи» відводять нечисту силу.

Природу багатьох слів і значень мовних одиниць можна пізнати лише з огляду на етнокультурні контексти. Скажімо, *маланкування* — це старовинний обряд у канун Нового року, що збігається з днем Преподобної Меланії, так званий *Щедрий вечір*, коли гурт парубків (один з них перевдягнений «Маланкою», інші — хто «циганом», хто «дідом», хто «козою») ходить із хати в хату, вітаючи господарів з Новим роком і співаючи обрядових пісень. Учасників обрядодії називають *маланкарями*, а саму дію — *маланкувати* або *ходити з Маланкою*. Дівчата й дівтора у Щедрий вечір, що відзначався так званою «щедрою вечерєю», здійснювали традиційний обряд — *щедрування*, виконуючи обрядові пісні під назвою *щедрівки*, характерною особливістю яких є заспів *щедрик-ведрик*. Віра в *навроки (вроки, уроки)*, тобто первісно — в насилання нещастя кому-небудь злими *речами*, намовами (все гніздо постало, отже, від *ректи*), поступово злилася з віруванням у недобре око (звідси *зочувати, зочити, зочення*) і друге певною мірою заступило першу. Тепер *зурочувати* і *зочувати* функціонують як синоніми, відповідно *навроки (вроки, уроки)* сприймаються як наслідок *зочення* (тобто насилання недобрим поглядом, оком) й асоціативно збагачуються ще двома синонімами — *призір* і *прозір* (з кореневим *зір*).

Старовинний обряд обжинків з приводу закінчення жнив розвинув чітко окреслене лексико-семантичне поле на противагу обряду зажинки з приводу початку жнив (звідси маємо антонімічну пару *обжинки* — *зажинки*). Назване свято завершення збирання врожаю подекуди називали *іменини* (звідси синоніми *обжинки* = *іменини*). Здавна вірили, що божество поля живе в останньому снопі (яке відповідно називали *іменинником*), тому його пишшно складали, остачу недожатого зв'язували на «бороду», яку звали *Спасовою бородою, бородою Перуна, дідовою бородою, дідухом, дідом*. З останнього синонімічного ряду очевидно, що перша назва (*Спасова борода*) пізнішого (християнського) походження. Решта назв явно дохристиянські, оскільки пов'язані з язичницькими божествами — Перуном і Дідом. На Полтавщині замість снопа в'язали з колосків *обжинковий хрест*, потім господиня або її донька несли його додому, а жінці йшли вслід і співали *обжинкові пісні*. У деяких місцевостях обжинки називалися *вінком* (так називався й останній сніп), тому в обрядовій пісні співали: «Зашуміла діброва, заляшала дорога, господареві жінці йдуть, золотий вінок несуть». Потім обирали гарну дівчину, клали їй на го-

лову золотий колосистий вінок, а останнього снопа (*іменинника* або *вінка*) урочисто несли господареві. Той приймав його, частував жінців, а снопа беріг як ритуальну святість до нового врожаю. Мовні одиниці, що постають з аналізованої обрядодії, набувають яскраво вираженого сакрального забарвлення і вибудовуються у більш-менш стрункий асоціативний ряд: *обжинки* = *іменини* = *вінок* ↔ *Спасова борода* = *борода Перуна* = *дідова борода* = *дідух* = *дід* ↔ *обжинкові пісні*.

Як відомо, все, що людина пізнає й переосмислює в реальному світі, вона називає і часто переназиває. Реалії з часом можуть утрачати свою актуальність (це стосується і обрядодій), але слова їх переживають і багато з них продовжують бути актуальними внаслідок семантичного переосмислення, входження в нові синонімічні зв'язки, підтримання тих чи інших функціональних характеристик (скажімо, при науковому пізнанні відповідних реалій, адекватному сприйнятті їх у фольклорних контекстах, лексикографічному опрацюванні зазначеної лексики). Особливо ж актуальною стає етносимволіка багатьох реалій, що оточують людину, а також більш-менш вірогідна її реконструкція, яка може вивести на знакові явища етнокультури, що так чи інакше живуть передусім у слові. Як і персоніфікація, один із проявів метафоризації слова, так і етносимволіка будуються на порівнянні — людина/рослина, людина/тварина, людина/природне явище, людина/надприродна істота. При цьому порівняння ґрунтуються на зовнішніх ознаках (*дівчина струнка, як тополя; дівчина, як тополя; дівчина-тополя; дівчина гарна, як калина; дівчина, як калина; дівчина-калина; хлопець гнучкий, як явір; хлопець, як явір; хлопець-явір; очі чорні, як терночок; очі, як терночок; очі-терночок (терня); щоки червоні, як мак; щоки, як мак; макові щоки*), на внутрішніх ознаках (*баба хитра, як лисиця; баба, як лисиця; баба-лисиця; молодиця стрекоче, як сорока; молодиця, як сорока; молодиця-сорока; молодиця-стрекотуха*), пор. ще: *Піч регоче, корова хоче* (як і людина), *Хай мене грім поб'є* (як і людина), *Біда не приходить сама* (як і людина). У результаті маємо різноманітну символіку, що впливає, скажімо, з народних спостережень над поведінкою тварини, зокрема ведмедя — сили («Міцний, як ведмідь», «Сила, як у бурмила», «Здоров, як ведмідь»), незграбності («Ізвивається, як ведмідь у танці», «Швидкий, як ведмідь за перепелицями»), невдоволення («Бурчить, як ведмідь»), відлюдності («Живе, як ведмідь у барлозі»), ненажерливості («У ведмедя десять пісень і все про мед»). Етносимволіка породжує тісні асоціативні зв'язки між словами й поняттями: *вовк* — *злість, жорстокість* (звідси *вовча паща, вовчі зуби, вовча натура*), *вовк* — *ненажерливість* (звідси

вовче горло), вовк — голод (голодний, як вовк). Відповідно вимальовується образ людини-ведмедя чи людини-вовка.

Народні пісні багаті на так звані паралелізми, які також будуються на асоціативних зв'язках, пор.: *верба рясна* ↔ *дівка красна* («На городі верба рясна, Там стояла дівка красна»), *вода каламутна* ↔ *дівка смутна* («Тече вода каламутна. Чого, дівко, така смутна?»), *гора* ↔ *долина* («І по горах і по долинах сив голубонько літає, собі пароньки шукає»). Народна уява переосмислює не лише предмети, а й дії, ознаки. Скажімо, схиляння людини перед вогнем породило й переосмислення самого процесу — *горіння*. В етносимволіці — це любов, тому в народній грі *горюдуба* той, хто горить, промовляє таку формулу: «Горю, палаю, серцем страждаю, кого люблю, того спіймаю». Відповідно *не горіти* означає «не любити», тому співають: «Зелена ліщинонька не горить, ой курить, Молодая дівчинонька не любить, а дурить». У наведених рядках з народної пісні спостерігаємо до того ж подвійний паралелізм: *зелена ліщинонька* ↔ *молодая дівчинонька* і зазначений вище: *не горіти* ↔ *не любити*. Ліщина (горішина), про яку йдеться в наведених рядках, здавна є поширеним в Україні різновидом горіха. Народна символіка пов'язана як із самою рослиною (це бачимо з першої асоціативної пари), так і з її плодами. Горіхами обсіпали молодих у весільному обряді, ними ж прикрашали весільне гілце, бо вважали, що ці плоди є ознакою доброго врожаю, багатства і плодючості. Не випадково пустий горіх символізує нікчемність, безвартісність: «Я за те й пустого горіха не дам». Етносимволізація ознаки добре простежується на кольороназві *білий*, що в народному світосприйманні набула символу чистоти (*біла сорочка*, *полотно як біль біле*), краси (*біле личко*, *біле тіло*), моральної чистоти, святості (*по білому співати* — «співати церковні пісні», *Білий тиждень* на означення Страсного), сонячного світла, земного життя (*білий світ*), пор. фразеологізм у Т. Шевченка: «Не співає, — як сирота *Білим світом нудить*».

Серед численних етносимволів, які фіксує як національна культура взагалі, так і через відповідні мовні одиниці національна мова як важливий складник першої, вирізняється величезне коло етнокультурних концептів на позначення констант народної культури. Серед останніх передусім ті, які відтворюють українські реалії, український національний колорит, українську ментальність. Скажімо, концепт *козак* на означення представника Запорозької Січі, вояка-січовика, запорожця (саме про нього народ каже: «Не втекти козаку від Січі») постає як ідеальний образ української душі, носій та оборонець найвищих суспільних і духовних вартостей людини. Запорозький козак у народній творчості наділений найкращими рисами, оспіваний як сміливий за-

хисник рідної землі, України, який завжди вміє знайти несподіваний, сміливий і часто неймовірний вихід із найскрутнішої ситуації. Один з типових асоціативних рядів з аналізованим ключовим концептом може виглядати так: *козак* ← [розлука] → рідна сторона (рідний дім, батько-мати, кохана) ← [далека дорога] → чисте поле ← [вірний друг] → [ворон] *кінь* ↔ *поле битви* (війна, війнонька) ← [загибель, смерть] → *китайка* → [поховальний саван] → *вишита хустина коханої* ← [зв'язок світів, вічна пам'ять].

Багато етносимволів набули загальнонаціонального характеру. Одні з них стали типовими ознаками українського (перев. сільського) краєвиду (*соняшник*, *рожа*, *явір*, *тополя*, *калина*, *верба*, *сад*, *біла хата*, *лелека*, *соловейко*, *криниця із журавлем*, *став*, *луг*, *яр*), пор. у Т. Шевченка: «Садок вишневий коло хати», або «Край дороги гне тополю До самого долу», або «Село! і серце одпочине. Село на нашій Україні — Неначе писанка село». Для українця не байдужими є *вербова кладка* як символ єднання молодих закоханих сердець, *писанка* як джерело життя, першопочаток усього живого, *червоний цвіт маку* як символ дівочої чистоти, молодості, краси, нарешті, *калиновий міст* як народнопоетичний символ незворотного шляху прожитих років. Чимало етносимволів стали знаками національної культури (*барвінок*, *верба*, *калина*, *клевачня*, *гілце*, *світлиця*, *воля*, *доля*, *майдан*, *Україна*, *Дніпро*, *Чигирин*, *Суботів*, *Батурин*, *Січ*, *Великий Луг*, *Низ*, *козак*, *гетьман*, *гайдамака*). Вони пов'язані з поворотними моментами в житті окремої людини (наприклад одруження, родинне життя) або цілого народу в його історичному поступі.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

абетка = азбука = ал-
фавіт – 8
абракадабра – 8
Авель – 8
автокефальна церква –
8
Авсень – 8
Агнець Божий – 8
агу – 9
Адам – 9
адамашка = адамашок
= едамашка = едамашок – 9
Адамові вівиці – 9
азалія – 9
азбука – 9
аір = аер = гав'яр =
гавір = татарак = та-
тарське зілля = татар-
зілля = татариння =
шуварник | – 9
айстра = гайстра = гай-
стер – 10
акація – 10
аконіт – 10
акровірш = акростіх –
11
алатир-камінь – 11
алебарда – 11
алілуя = алилуя – 11
Аллах – 11
алтабас = альтембаc –
11
алфавіт – 11
альфа – 11
амвон = амбон = амбона – 11
аметист – 11
амінь – 12
амулет – 12
аналой – 12

анафема = анахтема =
анактем – 12
ангел = ангол =
янгол – 13
андарак – 13
Андрій – 14
андрогіні – 15
Андронів день – 15
анекдот – 15
анімізм – 15
Анни день – 15
анти – 15
Антибог – 16
антипко – 16
антихрист = ан-
цихрист – 16
Антон-Перезимник –
16
анциболот = анцибо-
лотник = анцибол –
16
Апокаліпсис – 16
апокрифи – 16
апостол – 17
Арей – 17
арка – 17
аркан – 17
аркебуз – 17
арніка – 17
Артанія – 18
Артёмів день – 18
архангел – 18
архидиякон – 18
архієпископ – 18
архієрей = архірєй – 18
архімандрит – 18
архістратиг – 18
аршин – 18
Аскольд і Дір – 19
Аскольдова могила – 19
аспид – 19
астральний культ – 19
астрологія – 19

Б

баба – 20
бабай – 22
бабак = байбак – 22
бабізна = бабівщина –
22
бабине літо = ба-
болітник – 22
бабинець – 22
бабівщина – 22
бабка – 22
баболітник – 23
Бабський великдень –
23
баб'яче голосіння – 23
Багатий (Святий) вечір
= Багат-вечір = Багата
(Різдвяна) кутя =
Святя (Різдвяна) ве-
чєря = Святийєчир
(Свят-вечір) – 23
багно – 24
багряниця – 24
бажант – 24
базар – 24
базаринка – 24
байбак – 24
Байда – 24
байдак – 24
байка – 25
байрак – 25
байстрюк – 25
балабушка – 25
балада – 25
балахон = халаміда –
25
балда – 25
балія – 25
бандура – 26
банкєт – 26
бантина – 26
бануш – 26
баня – 26

баран – 26
барвінок – 26
барило – 27
баріш – 28
барліг – 28
бас = басоля – 28
басурман = басурмен –
28
батіг – 28
Батурін – 28
Батьківські дні – 29
батьківщина – 29
батько – 29
батюшка – 30
башибузок – 30
башта = вежа – 30
баштан – 30
баштанний дід – 30
бджола – 30
бєвка – 31
бєдрик – 31
бєзмен = бєзмін – 31
бєзодня = прірва =
провалля – 31
бєзплідність – 32
бєзприданка =
бєзприданниця – 32
бєзсїла вода – 32
бєзмєртки – 32
бєзмєртник = бєзмєр-
тка – 32
бєзсоння – 32
бенкєт = банкєт – 32
бердиш – 33
бєрдо – 33
бєрег – 33
бєрезень = березіль =
березоль = березинь
= мєрєць – 35
берєзова кáша – 35
бєрковець – 35
бєрло – 35
Бєскиди = Бєскід – 35
бєшізник – 35
бик – 35
билина – 36
билиця – 36
било = клепало – 36

бінда – 36
бірка – 36
бительня =
бительниця – 37
биття = бичування – 37
біб – 37
Біблія – 37
Біг – 37
біда – 37
біждерев, біждєрево –
38
бій навкулачки – 38
біла ворона – 38
біла змія – 38
білий – 38
білий камінь – 38
білий ряст – 38
Білий тиждень – 38
біління = вибілювання
= убілювання | полот-
на | – 38
білка = білиця =
ивірка – 38
біл-камінь – 39
Білобог = Дід – 39
білоголовник – 39
Білозєрка = Білозірка –
39
білоліз – 39
бір – 39
біс – 40
бісдєрево – 40
блават = блаватас – 40
Благовісника день – 40
благівіст – 40
Благовіщення | Пресвя-
тої Богородици | – 40
благодатка – 41
благословєння = бла-
гословєнство – 41
блакитний – 41
блекотá – 41
Близнюки – 41
близнята – 42
блискавка – 42
блоха – 42
Блуд – 42
блудний син – 42
блукливі вогники
(вогні) – 42

бобєр – 43
бобдур – 43
бовван – 43
бовкун – 43
Бог = Біг = Всевишній
(Усевишній) = Все-
держитель = Всемо-
гущий = Бог-Отєць
= Отєць Небєсний –
43
Богатір – 44
богила – 44
богиня – 44
Богів Шлях – 45
Богодүхв день – 45
Богомáтир = Богомáти
= Бóжа Мáти =
Мáтир (Мáти)
Бóжа = Бого-
рóдица – 45
богомил, богомильст-
во – 45
Богорóдица – 45
Богорóдиця – 45
богослòв – 45
Богослòв Іван – 45
богослòв'я = теологія –
45
Бог-Отєць, Бог-Син,
Бог-Дүх Святий – 45
Богоявлення = Богояв-
ління – 45
Богүн Іван – 45
бодня – 46
Бóжа борода – 46
Бóжа дорога – 46
Бóжа їжа – 46
Благодáтка – 46
бóжа кáра – 46
бóжа корінка – 46
бóжа кривця – 46
Бóжа Мáти – 46
Бóжа мова – 47
Бóжа постєля – 47
божбá – 47
бождєрено = біждєре-
во – 47
бождєрєвòк – 47
боже дєрево – 47
божедòмка – 47
Бóже óко – 47

боже тіло — 47
 Боже Царство — 48
 Божий (Господній, Христівий) слуга — 48
 Божий дар — 48
 Божий дім — 48
 Божий знак — 48
 Божий промісел (промисл) — 48
 Божий Син — 48
 Божий суд — 48
 Божий чоловік — 48
 Божич — 48
 Божі вівчі — 48
 божі ручки — 48
 божник — 48
 бойки — 48
 болгарський хрест — 48
 болотник = болотяник = анціболот = анціболотник = анцібол — 48
 болото = багно — 49
 бондар — 49
 Боняк = Буняк — 49
 борвій = буревій = бурівник — 49
 Бориса й Гліба (Борисів) день — 50
 Борисфен = Бористен — 50
 борода — 50
 бородавки — 50
 бородича — 51
 борозенне колесо — 51
 борона — 51
 борть — 51
 борщ — 51
 босян = босян — 52
 Боян — 52
 бояри — 52
 боярська рада — 53
 брама — 53
 бран — 53
 брат — 53
 брати воду — 53
 брат-і-сестра = братки = братчики — 53
 братство — 54
 братчик — 54
 братчини — 55
 брахмани — 55
 бредень = бродак = броднища — 55
 брехня = неправда — 55
 бриль — 55
 брінза — 56
 брід — 56
 брови — 56
 бродак = броднища — 56
 броня — 56
 брослива = брускви-на — 56
 бруслина — 56
 брускви́на — 56
 бруслиця — 56
 бублик — 56
 бубон = тарабан — 57
 бувальщина — 57
 бугай — 57
 бугила = богила — 57
 будяк — 57
 бужани — 57
 бузинá — 58
 бузók — 58
 бузувир — 58
 бузько = бузьок = бусел = бусол = босян = босян — 58
 бук — 58
 Буковина — 59
 булава — 59
 булат — 59
 бунчу́жний — 59
 бунчук = бунчуг — 59
 Буняк — 60
 бурдю́г — 60
 буревій = бурівник — 60
 буркун-зілля = буркун [білий] — 60
 буркун-трава — 60
 бурлака — 60
 бурса — 60
 бурт = бурта — 60
 бурштін — 60
 буря — 61
 бур'ян — 61

бусел = бусол — 61
 бусурман = бусур-манін = бусурмен = бусурменін = басур-ман = басурмен = бу-зувир — 61
 буханець — 61
 буча — 61
 Буян — 61

В

вага = ваги = терези = шальки — 62
 вагітність — 62
 вада = гандж = ган[д]жа = ганч — 62
 важка рука — 62
 Вала́мова ослиця — 62
 валáхи — 63
 валеріана — 63
 ва́лка — 63
 валовина — 63
 Валуєвський указ — 63
 валькір — 63
 ва́льник — 63
 ва́льок — 63
 ванда́ли — 63
 ванькір — 63
 вар — 63
 ва́рвари — 63
 Варва́ри [Святі́ день] — 63
 вареники — 64
 варену́ха — 64
 ва́риста піч — 64
 варяги — 64
 васі́лечки — 65
 Васи́лія (Васи́ля) Вели́кого день — 65
 васі́льки = васі́лечки — 65
 ва́тра — 66
 Ввсде́ння (Введі́ння) [в храм Пресвято́ї Бого-ро́диці] — 66
 вво́дини = виво́дини — 66
 вду́ча — 66

вдова́ (удова́) = вдови-ця (удови́ця) — 67
 ведмі́дь — 67
 ве́дрик — 68
 ве́жа — 68
 Велес = Волос — 68
 Вели́ка Богі́ня = Вели́ка (Родова́) Ма́ти = Ма́ти Сві́ту — 69
 [Вели́ка] Ру́на — 69
 Вели́ка п'я́тниця — 69
 Вели́ка седми́ця — 69
 Вели́ка субо́та — 69
 Вели́кдень = Вели́ко-день = Вели́кодні́ свята́ (святкі́) = Сві́тла (Свята́) нсді́ля — 69
 [Вели́кий] Ві́з = Ві́з [Небе́сний] = [Небе́сний] Ві́з — 70
 Вели́кий Грі́м Гриму́чий — 70
 [Вели́кий] Луг — 70
 Вели́кий пі́ст = Чоти́риде́сятниця — 71
 Вели́кий понеді́лок (вівто́рок і т. д.) — 71
 Вели́кий Спас — 71
 Вели́кий ти́ждень — 71
 Вели́кодні́й (Пас-ха́льний, Сві́тлий) ти́ждень — 71
 вели́кодні́ пі́сні — 72
 Вели́кодні́ свята́ (святкі́) — 72
 велича́ння — 72
 венеди́ = венети́ — 72
 ве́пр = ве́пер — 72
 верба́ — 72
 вербе́на — 74
 Ве́рбич — 74
 вербля́ниця — 74
 Ве́рбна неді́ля, Ве́рбна (Лазарева) субо́та — 74
 Ве́рбний (Вербо́вий) ти́ждень = Ве́рбіч = Ве́рбниця = Ве́рби́ця — 74
 вербо́ва до́щечка — 75
 вербо́ве ко́лесо — 75
 вербо́вий мі́ст — 75
 вербо́ліз — 75
 ве́рб'я — 75
 ве́рвечка = ве́рвечка — 75
 вергу́ні — 75
 ве́рес — 75
 ве́ресень — 75
 Ве́ретени́ця — 76
 ве́ретено́ — 76
 Ве́риговий де́нь — 76
 Ве́рнігора — 76
 ве́рста — 76
 ве́рста́т = ве́рста́ть = крóсна — 76
 ве́рста́ = ве́рста́ — 77
 ве́рта́тися — 77
 ве́ртеп — 77
 ве́рту́та — 77
 ве́рх/ни́з — 77
 ве́рхові́на — 77
 ве́рч — 78
 ве́рша — 78
 ве́ссєлик — 78
 ве́ссєлка = ве́ссєлиця = райду́га = ра́дуга — 78
 ве́сєлля — 78
 ве́сєльна кві́тка — 79
 ве́сєльна ма́ти — 79
 ве́сєльне гильце́ — 79
 ве́сєльний ба́тько — 79
 [ве́сєльний] по́їзд — 79
 ве́сна — 80
 ве́сєні́вка — 81
 ве́сєнка — 81
 ве́сєняк — 81
 ве́сєня́к — 81
 ве́сєня́нка — 81
 Ве́тхий Запо́віт (За́віт) — 81
 ве́черник = ве́чері́на — 81
 ве́черни́ці — 81
 ве́черня́ = ве́черня́ — 81
 ве́че́ря — 81
 ве́чір = ве́чері́на — 82
 ве́чірки — 82
 ве́чірня́ — 82
 ве́чірня́ (ранко́ва, ра-

нішня, світова́) зоря́ (зі́ронька) — 82
 ве́чері́на — 83
 ве́чері́ни — 83
 ве́черни́ці = ве́чірки = ве́черни́ці — 83
 взуття́ — 83
 виба́лок — 84
 вибі́лювання [полотна́] — 84
 виборний коза́к — 84
 виве́ртання о́дягу — 84
 ви́вільга = жовна́ — 84
 ви́вірка — 84
 виво́дини — 84
 ви́воротень — 84
 виді́лка — 84
 видо́к — 84
 ви́їзд із до́му — 84
 ви́ймання́ слі́ду — 85
 ви́качування́ яйце́м — 85
 ви́куп = о́куп — 85
 ви́ла¹ = ви́ла — 85
 ви́ла² — 85
 ви́льце́ — 86
 ви́но — 86
 виногра́д = виногра́дна лоза́ — 86
 ви́пáс — 86
 ви́пра́ва — 86
 ви́пуст — 86
 ви́р — 86
 ви́рї́й = ви́раї́й = і́рї́й = і́рї́й = ураї́ — 87
 ви́со́кий дуб — 87
 ви́со́косні́й рік = ви́со́ко́с — 87
 ви́тї́сь — 87
 ви́тязь — 87
 ви́хор — 87
 ви́шива́нка — 88
 ви́шива́ння = ви́шивка — 88
 Ви́шневе́цький Дми́тро — 88
 ви́шний = ви́шняк — 88
 ви́шні́вка — 88
 ви́шня — 89
 Ві́вдя — 89

вівсяник — 89
 вівсянка — 89
 вівтар = олтар — 90
 вівторок — 90
 вівця — 90
 вівчар = чабан — 91
 відвіт — 91
 відвуд — 91
 відгашування — 91
 відлякування — 91
 відміна = відмінник =
 відмінок = відмінча —
 91
 відправа = одправа —
 91
 відчиняння — 91
 відун — 91
 відунство — 91
 відьма — 92
 віз — 92
 Вій — 93
 Військова рада — 93
 Військова скарбниця =
 Генеральний скарб —
 93
 Військова старшина —
 93
 Військовий значковий
 [товариш] — 93
 Військо Запорозьке —
 93
 вийт — 93
 вийє — 93
 вийцє — 93
 війя = вийє — 94
 вікно — 94
 віко — 95
 вил — 95
 віла — 96
 вільха — 96
 вільцє — 96
 вінєць — 96
 віник — 96
 вінкоплєтини — 96
 віно = кўпно — 96
 вінок — 97
 вінчання =
 повінчання — 97
 віншування — 98
 віра — 98

вірвєчка — 99
 вірування — 99
 вісім — 99
 вісімнадцять — 99
 віск — 99
 віслюк = осєл — 100
 вісь — 100
 віта — 100
 вітатися — 100
 вітер — 100
 вітка — 101
 вітрило — 101
 вітроїко — 101
 вітряк — 101
 вітчим — 101
 Віфлєєм = Віфлієм —
 102
 віче — 102
 вічі — 102
 Вічне Царство — 102
 вішальник — 102
 віщі діви — 102
 вішовє колєсо — 102
 вішун — 102
 Вкраїна — 102
 влада — 102
 Владика [Неба (Не-
 бєсний)] — 102
 Власа (Власія, Власів,
 Святого Власа)
 день — 102
 внук (внўка) — 103
 внўки Даждьбїжї — 103
 вовк — 103
 вовкулак = вовкулак
 = вовкун = людина-
 вовк — 103
 вївна — 104
 вївче око — 104
 Вївче свято — 104
 вївчі зуби — 104
 вївчі ягоди — 104
 вогнєнний змїй — 104
 вїгнище: домашнє (до-
 мовє, родїннє,
 сїмєйне) вїгнище —
 104
 вїгнїна колїсниця —
 104
 вїгїнь — 104

водá — 106
 водан — 108
 водити козу — 108
 водити козла — 108
 водити сороки — 108
 водити тополю — 108
 водіння дівчат — 108
 водограї — 108
 Водолий — 108
 водосвяття — 108
 Водохрєста = Водохрє-
 ша = Водохища =
 Водохрєсти = Водох-
 рещє = Хрєщення —
 109
 водó пити (брати,
 розливати) — 109
 водяний вуж — 109
 водяник = водяний =
 водан — 109
 Водяниця — 110
 воєвода — 110
 Воздвиження — 110
 вóздўх — 110
 Вознесіння [Госпóдне] =
 Знесіння = Ушєс-
 тя (Вшєстя) — 110
 вóзний — 110
 вóзовє — 110
 вóзовня — 110
 волїнка — 110
 Волинь = Волинська
 земля — 110
 волóвє око (бїчко) =
 задерїхвіст — 110
 воловід = налигач —
 111
 володárство: тридєсятьє
 володárство — 111
 вóлок — 111
 волóка — 111
 волопáс = воляр — 111
 Вóлос — 111
 вóлос — 111
 волосний старшина —
 111
 Вóлосова борода — 111
 Волосожа́р — 111
 волóсся = вóлос — 111
 вóлость — 111

Вóлох — 112
 волóхи — 112
 Волочільний (Волочєб-
 ний) понєділок — 112
 волóшка — 112
 волхв = відун (ж.
 відўнка) — 112
 вóля — 113
 воляр — 113
 ворина — 113
 воркіт — 113
 вóрог — 113
 ворож — 114
 ворожба = ворожіння
 = ворожбитство —
 114
 ворожбит = ворожиль
 = вóрож = ворожбит-
 ко — 115
 ворожбитство — 115
 ворожиль — 115
 ворожити — 115
 ворожіння — 115
 вóрок — 115
 вóрон = крук = крюк —
 115
 вóрона — 116
 воронєць — 117
 вороний — 117
 вороння = вороняччя
 = вóронь — 117
 вороняче око — 117
 вóрота — 117
 воротар — 118
 воскресання = воскрес-
 іння — 118
 вóсьмўха — 118
 вóтчина — 118
 вóша = вош — 118
 враг — 119
 врожаї — 119
 вроки — 119
 вруна (уруна) — 119
 Всєвидящєє Око — 119
 Всєвійшній = Всєдер-
 житель — 119
 Всєїдний тїждєнь — 119
 Всємогўщий — 120
 всєнóшна (усєнóшна) —
 120

вўгиль — 120
 вўгол — 120
 вуж — 120
 вўзол — 120
 вўйко — 121
 вўйна — 121
 вўйчаник — 121
 вўлища = гўлища — 121
 вўрда — 121
 вўса = вўси — 121
 вўста = уста — 122
 вўхо = ухо — 122
 вхóдини = вхїдчини
 (ухїдчини) — 122
 Вшєстя — 122
 в'язання — 122
 в'ятїчі — 122
 в'ятїр — 122

Г

габа — 123
 Гавриїл — 123
 гав'яр = гавір — 124
 гагїлка — 124
 гадання — 124
 гадюка — 124
 гадючник — 126
 газ = гáза — 126
 гаївка = гаїлка = гагїл-
 ка = ягїлка — 126
 гай — 126
 гайворон — 127
 гайдаї = гайдар — 127
 гайдамака — 127
 гайдамáцькі пісні — 127
 Гайдамáччина — 127
 гайдўк — 127
 гайдўцькі пісні — 128
 гайовá рóжа — 128
 гайовик — 128
 гайстер¹ = чорногўз —
 128
 гайстер² — 128
 гак — 128
 гака — 128
 гаквїниця — 128
 галаївка — 128
 гáлас = гáмїр — 128
 гáлєра — 129

Галичина — 129
 Галїлєя — 129
 гáлка — 129
 гáлўнка — 130
 гáлушкї — 130
 гáля — 130
 гáлябарда = алебарда —
 130
 гáлявина = гáлява =
 гáлявна — 130
 гáляс — 130
 гáмазєї = гáмазєя =
 магазєї — 130
 гáман — 130
 гáмїр — 130
 Гáнни (Анни) день =
 Святої Гáнни (Анни)
 день — 130
 гарба — 131
 гарбуз — 131
 гарман — 132
 гармата — 132
 гáспид = áспид — 132
 гáтка — 132
 гáчі — 132
 гáчок — 132
 гвїздок = цвях — 132
 геєна вóгнєнна (огнен-
 на) — 132
 геї = гої = гóя — 132
 Генеральна військова
 рада — 132
 Генеральна старшина —
 133
 Генеральний писар —
 133
 Генеральний скарб —
 133
 Генеральний суд — 133
 Георгїя Побїдонєця
 день = Святого Юрїя
 (Юрїя Страстотєрп-
 ця, Змїєборця)
 день — 133
 герб — 134
 гердан — 134
 герць = гєрєць — 134
 гєтьман — 134
 Гєтьманщина = Гєтьма-
 нат — 134

гілавка – 134
гілка = гила – 135
гішель – 135
гічка = гич – 135
гілка = вітка = віта – 135
гільце – 135
гімн – 136
гірниця – 136
гість – 136
глаголиця – 137
гладіолуси – 137
гладка дороба – 137
гладь – 137
глічик = глек – 137
глибока вода – 137
глина – 138
глід – 138
глузування = глум – 138
гніздюки = сидні – 138
говіти – 138
гоголь – 138
година – 139
гож|ий| – 139
гой = го́я – 139
гойдалка = го́йданка – 139
Голго́фа – 139
голення – 139
го́лка – 139
го́лблї – 140
голова́ – 140
головатий батько – 140
Головосі́ка = Голо-
восі́ки = Іва́на Пред-
те́чі = Іва́н Пісний – 140
Голо́дна ку́тя – 141
голодомо́р – 141
голосіння – 141
го́лота – 141
го́луб – 141
голя́к – 143
го́ни – 143
гоніти шуліку (шуля-
ка) – 143
го́нор – 143
гонча́р – 144
гопа́к – 144
гора́ – 144
горб – 144
горіцвіт – 144
горілка – 145
горіння – 145
горіх – 145
го́рлиця – 145
го́рло – 146
горне́ць – 146
го́рни́ця = гірниця – 146
горноста́й = горно-
ста́ль – 146
горобець – 146
горобі́на – 147
го́род = град – 147
го́рд – 147
Го́родник – 148
горо́х – 148
горохвіяники – 149
го́рщик = горшо́к =
горне́ць – 149
горю́дуба – 149
госпо́да – 149
госпо́дар – 149
господи́ня – 150
Госпо́дній слуга́ – 150
Госпо́дь – 150
госте́ць – 151
гости́на – 151
гостине́ць – 151
гостинні́сть – 151
гоца́к = тропа́к – 152
грабкі – 152
граблї – 152
гравіла́т – 152
град¹ – 153
град² – 153
градівник = градобу́р – 153
гра́йворон – 153
грак – 153
грані́ця = грини́ця – 153
гребі́нка – 153
гребі́нь – 153
гребля́ – 154
грезе́т – 154
гре́ко-като́лицька це́рк-
ва – 154

грець – 154
греча́на па́ска – 154
греча́ник – 154
гречка́ – 154
гре́чкосі́й – 155
гриб – 155
гривня́ = гривна – 155
григорі́анський кален-
да́р – 155
гри́зь = гриз – 155
Григо́рій = Григі́р =
Гришко́ (Гри́гор =
Гриць = Ригі́р =
Ригор) – 156
гри́шки – 156
гри́ше – 156
гри́б – 156
Гри́б Госпо́дній – 156
гри́м – 156
гри́х – 157
Гробки́ – 158
гроза́ – 158
Гро́мни́ця = Гро́мни́ці
= Гро́ми́ця – 158
громо́ви́ця – 158
громо́ві́ стрі́лки – 158
гро́но – 158
груде́нь – 159
гру́дна жа́ба – 159
гру́ша – 159
грянні́ця – 159
гу́ба – 159
гу́тля – 160
гу́ж = ву́ж – 160
гу́лиця – 160
гу́лі – 160
гу́льба́ = гу́льбоші́ =
гу́льби́ще = гу́льня́ – 160
гуля́й-го́род = гуля́й-го-
роди́на – 160
гуля́нка = гуля́ння =
гу́льба́ = гу́льбоші́ =
гу́льби́ще = гу́льня́ =
гу́лі = гу́льки – 160
гумно́ – 161
гу́мор – 161
гу́ня = гу́нька – 162
гура́льня – 162
гурт – 162

гу́си – 162
гу́слі = гу́сла – 163
гу́та – 163
гуцу́ли – 163
Гуцу́льщина =
Гуцу́ля – 163

Г

га́ва – 164
га́зда – 164
галага́н – 164
гандж = ганд|жа =
ганч – 164
га́нок – 164
гева́л – 164
ге́дзь = ге́дз – 164
ге́ндель – 165
герлі́га – 165
геше́фт – 165
Герлі́га = герлі́га – 165
го́нта = го́нта – 165
Го́нта Іва́н – 165
го́нтя – 165
гринджо́ли – 165
гу́лий – 165

Д

Дажбо́г = Даждьбо́г – 166
Да́на = Диво́нія =
Діва́нна – 166
Дани́ло – 167
данні́ – 167
дара́ба – 167
дармо́їд – 167
Дарна́ неді́ля – 167
да́рниця – 167
дастьбі́ = дасть-бі́ =
дасть Бі́г = дазь-бі́ =
дазь Бі́г – 167
два – 167
два́дцять сім – 168
двана́дцять – 168
двє́рі – 168
дві́є = дві́я =
дві́йо – 169
дві́р = двори́ще – 169
двобі́й – 170
двоєві́р'я – 170
двори́ще – 171
дво́рський = дво-
ре́цький – 171
двою́рідна сестра – 171
двою́рідний брат – 171
дебр = де́бра = дебрь – 172
де́в'яси́л = де́в'ят|ь|си́л
= де́в'ятисі́л =
дивосі́л – 172
де́в'яти́ни – 172
де́в'ятисі́л =
де́в'ятси́л – 172
де́в'ять – 172
де́в'ятьси́л – 172
Де́до – 172
де́жень – 172
дейне́ка – 172
де́мон – 172
демоноло́гія – 173
Дем'я́на день – 174
денці́вка – 174
де́нь – 174
де́рґа́ = джерґа́ – 175
дере́ви́ще – 175
дере́вий =
бі́логоло́вник – 175
дере́вля́ни – 175
де́рево – 175
деревопокло́нство = де-
ревопокло́нництво – 177
дере́вце – 178
дере́за – 178
де́рен – 178
де́рен – 178
де́ржава́ – 178
де́руні – 178
десна́ = десни́ця – 178
десяти́на – 179
десяти́нка – 179
Десяти́нна це́рква – 179
деся́ток – 179
деся́ть – 179
деся́цький – 179
джгу́т = жгут = джут – 179

джерґа́ – 179
джерело́ – 179
джигу́н – 179
джур – 179
джу́ра – 179
джут – 180
дзбан = джбан =
жбан – 180
дзві́н – 180
дзвіне́ць – 180
дзві́ниця – 180
дзвона́р – 180
дзе́ркало – 180
дзига́р – 181
дзиндзі́вер – 181
ди́ба – 181
Див – 181
Ді́ва – 181
діве́нь – 181
дейне́ка – 182
диво – 182
дивосі́л – 182
ди́ка ба́ба – 182
ди́ка верба́ – 182
ди́ка горобі́на – 182
ди́ка ро́жа – 182
Ди́ке по́ле – 182
дим – 183
Дими́трія (Дми́трія,
Дмитра́) Свято́го
де́нь = Дми́трів де́нь
= Дмитра́ – 183
ди́мка – 184
ди́ня – 184
дити́на – 184
ди́шель = ди́шло – 184
дия́вол – 184
дия́вольське (сата-
ни́нське) навожде́н-
ня – 185
дия́кон – 185
діале́кт – 185
діа́спора – 185
дібро́ва – 185
Ді́ва – 185
Діва́нна – 186
діве́р – 186
дівич-вє́чїр – 186
Диво́нія – 186
дівчи́на – 186

дід — 186
дідизна — 187
ділик — 187
дідинець — 187
ділич — 188
ділівщина = ділізна — 188
Дід Мороз — 188
Дідо — 188
Ділова субота — 188
ділұх = діл — 188
дідько — 188
діжа́ = діжка — 189
Дій — 189
дійниця — 189
дійство — 189
діл — 189
дім — 189
Дін — 190
діра́ = дірка — 190
діти — 190
Дмитрія (Дмитра́) день — 190
Дмитрoва субoта — 190
дмұханнiя — 190
дніна — 190
Дніпро — 190
Дністер — 191
добро́ — 191
дoвбнiя = довбешка — 191
Дoвбуш Oлeкса — 191
дoвга лoзa — 192
Дoкiя — 192
долина — 192
долівка — 192
долoман — 192
долoбнiя — 192
Доля — 192
домaха — 194
домiвка — 194
домашнe вoгнище — 194
Дoмoвiк = Дoмoвiй = Хазiйн = Дiд = Дeдo — 194
домoвiнa — 195
домoвiнo — 195
Дoн = Дiн — 195
дoнiя — 196

дoра — 196
дoрoга — 196
Дoрoшeнko Пeтpo — 197
дoбcвiтки — 197
дoбcвiтoк — 197
дoчкa — 197
лoщ — 198
дoщeчка — 199
дpaбiнa — 199
дpaглi — 199
дpaгoлюб — 199
дpaгoман — 199
дpaпaк — 200
дpaкoн — 200
дpaч — 200
дpeвлiяни = дe-
peвлiяни — 200
дpeгoвiчi — 200
дpимбa — 200
дpибушки — 200
дрiвiтнiя = дрiвoтнiя — 200
дрiзд = дpозд — 200
дрiк — 201
дpoбiнka — 201
дрoвa — 201
дрoвiтнiя = дрiвiтнiя =
дрiвoтнiя — 201
дpозд — 201
дрoпaк — 201
дpуг — 201
Дpугa Прeчiстa — 202
Дpугий Спac — 202
дpужбa — 202
дpужiнa — 202
дpужкa — 202
дpужкo — 203
дpяпaнкa — 203
дуaлiзм — 203
дyб — 203
дyбeць — 204
дyбiвкa — 204
дyблiянкa — 204
дyбoвiнa = дeрeвищe
= чoвeн = чaйкa — 204
дyбpoвa — 204
дyлка-дyдa — 204

дyкa = дyкaр = дyкaч — 205
дyкaт = дyкaч — 205
дyлiби = дyлeби — 205
дyля — 205
дyмa — 206
Дyнaй — 206
дyндyк — 207
дyплo — 207
дyплiянкa — 207
дyрeнь = дyрaк — 207
дyрмaн = дyр-зiллiя — 207
дyрнe кoлeсo — 208
дyтeль — 208
дyх — 208
Дyхiв дeнь = Бoгoдyхiв
дeнь = Свiятoгo Дyхa
дeнь — 208
дyхiвнiк — 208
дyхiвнiцiя — 208
дyхoвний — 208
дyхoвнiсть — 209
дyшa — 209
дyгoть — 209
дyдiнa — 210
дyдькo — 210
дyк = дyчoк — 210
дyтeл = жoвнa [зeлeнa,
тapчiстa, чoрнa] — 210

Е

eкoнoм — 211
eкoнoмiя — 211
eмiгpaцiя — 211
Eмcький yкaз — 212
eтнoлoгiя = eтнoгpaфiя
= нaрoдoзнaвcтвo — 212

Є

Євaнгeлiє =
Євaнгeлiя — 213
eвaнгeлiст Ioaнн — 213
Євдoкii дeнь — 213
Євдoкiя — 213

Євpoпa — 213
евшaн-зiллiя — 213
Єгiпeт Cтapoдaвнiй — 213
eдaмaшкa = eдaмa-
шoк — 213
eдвaб — 213
Єдиний Бoг — 213
eлeй — 213
eлeсвiяттiя — 214
Єлисeйcькi Пoлiя — 214
eпaрхiя — 214
eпiскoп — 214
eпитимiя — 214
eпитpaхиль — 214
epeпyд — 214
eрeсь — 214
eрeтик — 214
Єpycaлiм — 214
exиднa = exидa — 214

Ж

жaбa — 215
жaбoйд — 215
жaйвopoнoк = жaйвopи-
нoк = жaйвopон =
жaйвiр — 216
жaк — 216
жaливa — 216
жaлoбa — 216
жaльнiк — 216
Жap-Птиця — 217
жбaн — 217
жгyт — 217
ждaнки = ждaники — 217
жeбpaк — 217
жeвжик — 217
жeзл — 217
жeльмaн = зeльмaн — 217
Жeля = Жля — 218
жeнiх — 218
жeнiшiнa — 218
жeнiннiя свiчки
(кoмiнa) — 218
жeнчик — 218
жepдeля — 218
жepдкa — 218

жeртвa = oфiрa — 218
жeртвiннiк = жeр-
тoвннiк — 219
жeрцi — 219
Живa — 219
живa вoдa — 219
живий вoгoнь — 219
живильнa вoдa — 220
Живний тиждeнь — 220
Живний чeтвeр — 220
живoкiст = живoкiсть
= живoкiс — 220
живoплiт = живocтiй — 220
живyшa вoдa — 220
жiжки — 220
Жилaвий пoнeдiлoк =
Жилнiк — 220
Жилaвий тиждeнь — 220
жирувaти — 220
житичi — 220
житник — 220
житниця — 220
Житнiя Бaбa — 221
житo — 221
життiя — 221
жичкa — 222
жiнкa — 222
жлyктo — 223
Жля — 223
жмeнiя — 223
жмyрки — 223
жнeць — 223
жнивa — 224
жoвнa — 224
жoвнo — 224
жoвнiр — 224
жoвтeнь — 224
жoвтий — 225
жoвтo-блaкiтний — 225
жoвтoбpюx — 225
жoвтoбpюxa — 225
жoвч — 225
жoвчинeць — 225
жoлoмiя — 225
жoлyд — 225
жoнa — 225
жopжiнa — 225

жoрнo — 225
жyк — 226
жyпaн — 226
жyпeл — 226
жyр — 226
жyрa — 226
жyрaвeль — 226
жyрaвлiнa — 227
Жyрaвлiнa Дoрoгa — 227
жyрбa — 227

З

зaбaвa = зaбaвкa — 229
зaбaвлiянкa — 229
зaбoбoнo — 229
зaбoрa — 230
зaбyлькi — 230
зaвepткa — 230
зaвepюxа — 230
зaвивaйлo = зaвивaлo
= зaвивaння — 230
зaвийнa = зaвийниця — 230
зaвiрoкa = зaвepюxа =
зaвiя — 230
зaвoдини — 230
зaвoлoкa — 230
зaвoрa — 230
зaвyшниця =
зaушниця — 230
зaгaдкa — 231
зaгнaти cyxoгo вoвкa — 231
зaгoвини = зaгoвини =
зaпyст = зaпycти — 231
зaгoвoри — 231
зaд — 232
зaдepiхвiст — 232
зaeць — 232
зaжiнки = зaжiн — 232
зaздpaвиця — 233
зaзiмкi — 233
зaймaнщинa = зaймaнь
= зaймищe — 233
Зaйчик-Пoбiгaйчик — 233
зaкaпeлoк — 233

Закарпаття = Закарпатська Україна = Підкарпатська Русь — 233
 заклад — 233
 закладини — 233
 заклінання = закляття = замовляння = примовляння = примова — 234
 заклінач = закліна-тель — 234
 закляття — 234
 закрутка = завертка = закруть — 234
 залізник Максим — 234
 залізо — 235
 заложні мерці — 235
 залозний шлях — 235
 заломлення колосся — 235
 замовляння — 235
 замок — 235
 замочувати дійницю = замочування дійниці — 235
 замолот — 235
 занізування — 235
 запалювання по́світу — 235
 запаска — 235
 запіканка = запікана — 235
 запічок — 236
 заплітини — 236
 заповіт — 236
 запорізький дуб — 236
 запорожець — 236
 [Запорозька] Січ = Запорозька Військо — 237
 запросини — 237
 запуст[и] — 237
 зарубини — 237
 заручини = заручання = обручення — 237
 засвіти — 238
 засвітити волосья (во-лосом) — 238
 засів — 238
 засівальник — 238
 засівання — 238
 засік = засіка — 238
 заслінка — 238
 заступ — 238
 затемнення = затьма — 238
 затірка — 238
 заутрення — 239
 заушниця — 239
 захід — 239
 заціска — 239
 зайче серце, зайчий піт — 239
 збан = збанок = збан-ка — 239
 збіжжя — 239
 збіржа — 239
 Збірна неділя — 239
 Збірний тиждень — 239
 зброя — 239
 звичай — 240
 звід — 240
 звізда — 240
 звіздар — 240
 звіздини — 240
 звір — 240
 звіробій = боджере-вок — 241
 згарда — 241
 Здвиження = Воздви-ження = Здвиги = Чесний Хрест — 241
 здобич — 242
 зегзіця — 242
 зелене вино — 242
 зелена жабка — 242
 Зелена неділя — 242
 зелен-зілля — 242
 зелений — 242
 зелений дуб — 242
 зелений міст — 242
 Зелений тиждень — 242
 Зелені святá (святкі) — 242
 зєло — 242
 зельман — 243
 землеробство — 243
 землетрус — 243

земля — 243
 зигзіця = зегзіця — 245
 зізій = зизуватий — 245
 зима — 245
 зілля — 245
 Зильник — 246
 зінця — 246
 зінське шеня — 246
 зірка = зірниця — 246
 зірочник — 247
 зливки — 247
 злидні — 247
 злизування — 247
 злий дух — 247
 злі бчї — 247
 злі ягоди — 248
 зло — 248
 злогі — 248
 злото — 248
 злотоглав — 248
 змеборець — 248
 Змеборець — 248
 змеборство — 248
 змії — 248
 змія — 249
 змовини = умовини — 249
 змбра — 249
 знайда = найда = зна-дүх = найдүх — 249
 знамєння — 250
 знахар = знахор = зна-хур — 250
 значковий товариш — 250
 Знєсіння — 250
 знєсок = знєсок — 250
 зовиши — 250
 зодіак — 250
 зозулін цвіт — 251
 зозулька — 251
 зозуля = зозулиця — 251
 [Золотá] Орда — 252
 золотарство — 252
 золотий міст — 253
 Золоті ворота — 253
 золоті ключі — 253

злото = злото — 253
 зорі = зірки = зірничі = зізди — 254
 зоряна вода — 255
 Зоряна Дорога — 255
 Зосим[а] та Саватій святі — 255
 зочення — 255
 зубожити — 255
 зубовік — 255
 зүби — 255
 зүбці — 255
 зурочення = зочення — 255
 зустріч — 256
 зцілюща вода — 256
 зяб[ля] — 256
 зяблик — 256
 зять — 256

И

ірій — 256

І

Іван Богослов = еван-геліст Іоанн — 257
 Івана Купала (Купай-ла) — 257
 Іван-Горох — 257
 іванець-киванець = іван-покиван — 257
 іван-і-марія — 257
 Іван (Іоанн) Хресті-тель (Предтеча) — 257
 іванова хата — 258
 іванове зілля, івановий цвіт — 258
 іван-покиван — 258
 іван-чай — 258
 ігрище — 258
 ідол — 259
 ієрарх — 259
 ієреї — 259
 ієромонах — 259
 ізборник — 259
 ізвд — 259
 ізгой — 259

ізраїльтяни — 259
 ікона = образ — 259
 Іларіон, митрополіт Київський — 259
 Іллева борода — 260
 Іллінська церква — 260
 Ілля-пророк — 260
 Ількова борода — 261
 ільмєнські слов'яни — 261
 іменни — 261
 іменник — 261
 ім'я = імення — 261
 ім'янаречення — 261
 ім'я по батькові — 262
 індік — 262
 іній — 262
 Іоанн Хреститель — 262
 Іпатіївський літопис — 262
 ірій — 262
 ірниця — 262
 ірис — 262
 Ірод Великий — 262
 Ісус Христос — 262
 Іуда (Юда) Іскаріот — 262
 іудаїзм = юдаїзм — 263
 іудеї = юдеї — 263

Ї

їжак — 263

Й

йойкання — 264
 Йордан[ь] = Йорданка = Ордан[ь] — 264
 Йосип Обручник — 264

К

кабака — 265
 кабала — 265
 кабан — 265
 кабат = кабатина — 265
 кабиця — 265
 каблучка — 265

кава — 265
 кавун — 266
 кав'яр — 266
 кагал — 266
 каганець — 266
 кагла — 266
 кадило = кадильниця — 266
 кадіб — 266
 кажан = лілик = летю-ча миша — 266
 казан — 267
 казка — 267
 кайстра — 267
 каламбур — 267
 каламутна вода — 267
 калата — 267
 калач — 267
 калачини — 268
 календар — 268
 калєнди — 269
 калєник — 269
 Калєта — 269
 калєта — 269
 калина — 269
 калинова сопілка — 271
 калиновий міст — 271
 калита — 271
 Камінний Затон — 271
 камінний міст — 271
 камінь — 271
 кам'яна баба — 272
 кам'яний міст — 272
 Канада — 272
 кандьор — 272
 канон — 272
 канун — 272
 канупер — 272
 канчук — 272
 каня = канюк = каню-ха — 272
 капелюх = капелюха — 273
 капище = трєбище = жертівник = жер-товник — 273
 каплиця — 273
 кабат = кабатина — 273
 каптур — 273
 капусняк — 273

капу́ста — 273
ка́ра — 274
карб — 274
карбівнік =
карбівничий — 274
кармази́н — 274
Кармалю́к (Кармелю́к)
Усти́м — 275
Ка́рна — 275
Карпа́ти [Украї́нські] —
275
карто́пля — 275
Кася́нів (Кася́нів)
де́нь — 275
кат — 276
Катері́ни [Великому́-
чениці] де́нь — 276
Катехі́зис — 277
катра́га — 277
катра́н [татаре́ський] —
277
кача́лка — 277
кача́ння [по землі] —
277
ка́чка — 277
ка́ша — 278
кашемі́р = кашмі́р — 279
квартá — 279
квас — 279
квач — 279
квáша — 279
квіте́нь — 279
кві́тка — 280
Кві́тний ти́ждень — 280
кво́чка — 280
кедр — 281
келебердя́нська верст-
ва́ — 281
кепта́р — 281
керéя — 281
керсе́т — 281
керсе́тка — 281
киба́лка = кибáлиця —
281
ківер — 281
кида́ння — 281
кисевичі — 282
Ки́єво-Пече́рська
ла́вра — 282
Ки́їв — 282

Ки́ївська акаде́мія —
282
[Ки́ївська] Ру́сь = Ру́сь-
ка Земля́ — 283
кий — 283
Ки́й — 283
кілим — 284
кіре́я = керéя — 284
Кири́ло — 284
кисі́ль — 285
кисли́ця — 285
кита́йка — 285
киці́-ба́ба — 286
киче́ра — 286
кічка — 286
кішка — 286
Ки́ян — 286
кібець — 286
ківш — 286
кі́йло — 286
кіл = кіло́к — 286
кім'я́х — 286
кі́нва — 286
кінь — 286
кіре́ць — 287
кісна́ ба́ба — 287
кіт — 287
кіці́-ба́ба — 288
кіш — 288
кішка — 288
кля́дка — 288
клапа́ння — 289
кле́йно́ди = кле́йно́ти —
289
клен — 289
клено́вий мі́ст — 290
клепа́ло — 290
клепа́ня = клапа́ня —
290
кле́пка — 290
Кле́чальна (Кле́чана,
Зелéна) неде́ля — 290
Кле́чальний (Кле-
ча́ний, Зелéний) ти́ж-
де́нь — 290
кле́чання — 290
кли́кання — 290
клин — 291
клір — 291
клобу́к — 291

клоні́ння голови́ — 291
кло́ччя — 291
клу́ня = сто́бла = сто-
до́ля — 291
кльо́к — 292
кльо́й-де́рево — 292
кльо́ч — 292
кльо́чики — 292
кльо́ч-трава́, сон-трава́,
ти́рса[-трава́], бур-
ку́н-трава́, трава́-
копитня́к, морська́
трава́, судáнська
трава́, шовко́ва
трава́ — 292
кля́тва = кля́тьба — 292
кмет = кмeть — 292
книш — 293
книги́ня — 293
кня́зь — 293
кобе́няк — 293
кобе́ць — 293
ко́бза — 293
кобза́р — 294
коби́ла — 294
ковáль — 294
ковбаса́ — 295
ко́вдра = ко́вдя — 295
кові́ла = кові́л =
ти́рса [-трава́] =
кі́йло — 295
кові́нька — 295
ковту́н — 296
ковче́г — 296
ко́гут — 296
кожу́м'яка — 296
кожу́х — 296
кожуша́нка — 296
коза́ — 296
коза́к — 297
коза́чка — 298
Коза́чина — 298
козе́л — 298
Козе́ріг — 298
ко́зир — 298
ко́зуб — 298
кола́ч — 299
кола́чини = кола́чан-
ня — 299
ко́лесо — 299

колесува́ння — 299
ко́ливо — 299
колисáнка =
колисáква — 300
колі́ска — 300
колісáква — 300
Ко́лита — 300
Ко́лішчина — 300
ко́ліно — 300
ко́лісниця вогня́на
ко́лісниця — 300
ко́ло — 300
ко́лодій = ко́лода́ч —
301
ко́лодки — 301
ко́лодязь — 301
ко́ломийка — 301
Ко́ломія — 302
ко́лупáти пі́ч — 302
ко́льчу́га — 302
ко́лючка — 302
Ко́ляда́ — 302
кома́р — 303
коме́та — 303
ко́мин — 303
ко́мбра = ко́мбра — 303
ко́нвалія — 304
ко́ники — 304
ко́новка = ко́нівка —
304
Ко́нона (Свято́го Ко́но-
на) де́нь — 304
ко́ноплі — 304
Ко́нстантін святи́й —
305
копа́ — 305
ко́пний суд — 305
ко́раблик — 305
ко́рець = кіре́ць =
ко́ряк = ко́рок — 305
ко́рж — 305
ко́рито — 306
ко́ринь — 306
ко́роба — 306
корова́й — 306
корогва́ = хору́гва — 307
короле́вий (коро́лів)
цві́т — 308
коро́лівство: триде́в'яте

(триде́сьяте) коро́лів-
ство — 308
коро́ль — 308
коро́мисло =
коро́мисел — 308
коро́на — 308
Коро́чун — 308
коро́сатка — 308
коро́сeт = керсе́т — 308
корча́га — 308
корчма́ = коршма́ — 308
ко́рша́к — 309
ко́ряк — 309
ко́са — 309
ко́са́рики =
глади́луси — 310
Коса́рі — 310
ко́сийця — 310
космо́гонія — 310
косови́ця — 310
Костру́ба [свято́] — 310
Котигоро́шко =
Котигоро́шок — 311
ко́тики — 311
кото́к — 311
кота́чий горо́х — 311
коха́ння — 311
коц = коць — 312
ко́шюба́ — 312
кочерга́ — 312
коша́ра — 312
кошови́й — 312
Ко́щій [Безме́ртний] —
313
кра́вчи́на — 313
кра́йка — 313
кра́м — 313
кра́панка — 313
Кра́сна гірка — 313
кра́сна дівчина́ — 313
кра́шанка = галу́нка —
313
кра́яни — 314
кре́мінь — 314
кре́м'я́х — 314
креса́ня = криса́ня —
314
кривда́ — 314
криве́ ко́лесо — 314
криви́й та́нець — 314

Криви́й ти́ждень — 314
кривичі́ — 314
Кривони́с Макси́м —
314
криво́рот — 314
кри́жмо = кри́жма —
315
кри́ла — 315
Кри́м — 315
крин — 315
крини́ця — 315
крини́чник — 316
криса́ня — 316
крипа́штво =
крипа́щина — 316
кри́т — 316
крю́в = кривця́ =
крива́виця — 316
крово́йка — 316
кро́кви — 316
кро́коси — 316
кро́пиво́а = жалива́ —
316
кросна́ — 317
кру́гляк — 317
кру́к — 317
кру́пник — 317
крути́й та́нок (та́-
нець) — 317
кру́ченіки — 317
кру́чені паничі́ — 317
кру́к — 317
кря́чка — 317
куде́ля — 317
[Кузьмі́-]Дем'я́на — 317
кукіль[-трава́] — 318
кула́к — 318
кула́чний бій = бій
навула́чки — 318
кулéша — 319
ку́лик — 319
ку́лик — 319
Ку́лики — 319
кулі́ш — 319
куль = ку́лик — 319
кульба́ба — 319
культ — 319
ку́м — 319
кума́ — 320

куман = куманець — 320
куміство — 320
кунія = кона — 320
кунтуш — 321
Купайла = Купайло = Купало = Купало — 321
Купальська ніч — 322
купальський (купаї|ловий) |в|огонь — 322
купина — 322
купіль — 322
купно — 323
кур — 323
курище — 323
курище — 323
куринний |отаман| — 323
куринь — 323
курка = куриця — 323
курта = куртина — 323
куряча сліпотá — 324
куряче свято — 324
курячий дощ — 324
куток — 324
кутя — 324
куций — 324
куці-баба — 325
куча — 325
кучері — 325
кучма — 325
кушіль — 325
кушнір — 325

Л

лава — 326
лавра — 326
лагоміна — 326
Лада, Ладо (Лад) — 326
ладан — 327
Лазарева субота — 327
лайдак — 327
лампада — 328
лан — 328
ланець — 328
ланець — 328
ланове — 328

лановий — 328
лантух — 328
лапти — 328
ласівка — 328
ластівка — 328
ластовиння — 329
латаття — 329
лати — 329
лебідь — 329
Лев — 330
левада — 330
Левіафан — 331
легенда — 331
легінь — 331
легка рука — 331
ледар = ледáшо — 331
лежанка — 331
лежень — 331
лейбик — 331
леле = лелечко — 331
лелєка — 331
лелітка — 332
лелія — 332
Лель = Полель — 332
Леля — 332
лемішка — 332
лемки — 332
лепехá — 332
летюча миша — 332
летяга — 332
лешія — 332
Либідь — 332
лик — 332
ліко — 333
лилик — 333
лімар = рімар — 333
линвище — 333
ліпа — 333
ліпень = липець — 333
ліпівка = лип'янка — 334
лис — 334
Ліса гора — 334
лисиця — 334
лист — 335
листопад = падолист — 335
литвіни — 335
лиха година — 335
лихий |дух| — 335
лихий — 336
Лихо — 336
лихоманкова трава — 336
лихоманник — 336
лицар — 336
личаки — 336
личман — 337
лиштва — 337
лівий — 337
Лівобережжя = Лівобережна Україна — 337
лід — 337
ліжник — 337
лій — 337
лікоть — 338
лілія — 338
ліс — 338
ліса = пліт — 339
лісова русалка — 339
лісовé зілля — 339
лісовий = |по|лісу́н — 339
літавєць — 339
літавиця — 339
літепло — 339
літник — 339
літо — 339
літопис — 340
літочіслення — 340
літургія — 340
лічылка — 340
ліщина — 340
лободá — 340
лобжка — 340
лозá — 341
лókіть = локоть = локоть — 341
лókшина = локша — 341
лопáта — 341
лопұх — 341
лоскітніця = лоскоту́ха — 342
лошá — 342
луб — 342
луг — 342
Луг — 342
лудán — 342

лук — 342
лукавий — 342
Луки день — 342
луційпер = люційпер — 343
льон — 343
льох — 344
льоха — 344
любйсток — 344
любка = любочка |осіння| — 344
любка = любчик — 345
любов — 345
любочка |осіння| — 345
любчик — 345
людина-вовк — 345
любоші — 345
люлі = люлєчки = люленьки-люлі — 345
люлька — 345
люльчик — 345
люстрин = люстрина — 346
люстро — 346
лютий — 346
лютня — 346
люційпер — 346
люшня — 346
лялька — 346
ляля — 346
ляхи — 346
ляхівка — 346

М

мавка — 347
Мавський великдень — 347
Мавський тиждень — 347
магазєй — 347
магічне коло — 347
магічні числа — 347
магія — 348
магометани — 348
Мадонна — 348
маєток — 348
мажа — 349
мажара — 349
мазєпа — 349
Мазєпа Іван — 349
мазниця — 349
маївка — 349
май — 349
майдán — 349
майорán — 349
майорці = майóri — 349
мак — 350
маківка — 351
маківник — 351
макітра — 351
Маковій = Маковія — 351
макогін — 351
макоржєник = маторжєник — 351
Макош — 351
макұха — 351
Мала Богородиця — 352
малай — 352
малá куча — 352
Маланки — 352
малé весілля — 352
маліна — 352
малороси — 352
мальва — 352
мальованка — 352
манá — 352
мандріка — 352
мандрівні вогники (вогні) — 353
мандрівні (мандрівні) дякі — 353
манія — 353
мангáчка — 353
марá — 353
Марєна — 353
марєць — 353
мáри — 353
маріін корінь — 353
Марія — 353
Маркó Проклятий = Пекельний Маркó — 354
марчук — 354
Масниця — 354
матерізна — 355
матерінка — 355
мати = матір — 355

мати-й-мáчуха — 357
матіола — 357
маторжєник — 357
мáчуха — 357
мáчушник — 357
мед — 357
медівник — 358
медовáр — 358
медовий: медові рєчі (слова, розмови) — 358
медогонка — 358
медозбір — 358
медонóc — 358
медоввіт — 358
меду́нка — 359
медяник — 359
межá — 359
мелáй = малай — 359
Мелáнка = Мелáнки = Мала́нки — 359
мельник — 360
мерєжка — 360
мерлєць — 360
Мерлєцький великдень — 360
мєртва вода — 360
Мертвєцький великдень — 360
Мєсія — 360
метєлик — 361
метєлиця — 361
мєтрика — 361
мєч = мич — 361
миколáйчики = миколáйки — 362
Миколáя (Микóли) Святого день — 362
мілий — 363
мілостиня — 363
мир — 363
міро — 364
мировий посередник — 364
миронóсиця — 364
миска — 364
мислівство — 364
мисник — 364
мистецтво — 365
митáрства — 365

мити руки – 365
митра – 365
митрополіт – 365
митрополія – 365
Михайла = Михайлів
день – 365
мишка – 366
миша – 366
мишаче вушко – 367
мід – 367
міжусобиця – 367
мізинець – 367
мірощник – 367
міст – 367
Місто світу – 368
місяцеслов – 368
місяць – 368
мітла – 370
міток – 370
міф – 370
міфічне дерево – 370
міфологія – 370
міх – 370
міхоніша – 371
млин – 371
млинар – 371
млинець – 371
млиновий камінь – 371
млинове (млинське) ко-
лесо – 371
моба – 371
могила = гріб – 372
могилки – 373
могильник – 373
могоріч – 373
Мойсей – 373
Моккоша = Моккош =
Макош = Царича
Воді = Водяничя –
373
мокріць – 373
Мокрини = Мокриди –
373
молебень[ь] – 374
молитва – 374
молитовник = молит-
веник = молит-
вениця = молитос-
лов – 374
молодік – 374
молоділо – 374
молодильне молоко –
374
молоділля – 374
молоділля яблука –
374
молодіця – 374
молоді – 375
молодка – 375
молоко – 375
Молочна Дорога – 375
молочна річка – 375
Молочний Шлях – 375
монополька – 375
мораль – 375
море – 375
моріг – 376
морква – 376
морвиця – 376
мороз – 376
Морок = Морюка – 377
морська трава – 377
морський півень – 377
москаль – 377
москóвський місяць –
377
Московщина =
Москівщина =
Москóвія – 377
мосьпане – 378
мотика – 378
мотовило – 378
мотузок – 378
мох – 378
мощення мостів – 378
моші – 378
мрець – 378
мудрість – 379
муж – 379
Муза – 379
музики – 379
мурава – 379
мурашка = мураха –
379
мурий = муругий – 379
мурин – 380
муріг – 380
мурно-каміннь – 380
муха – 380
М'ясна неділя – 380

М'ясниці = М'ясопұст
= М'ясоїд – 380
м'ясо – 380
м'ята – 380
м'яч – 381

Н

набóжник – 382
Нав = Нав'є = Нава –
382
набитки – 382
навіжений – 382
Навій день – 382
навка – 382
навождєння – 382
наверхєваги – 382
навроки = вроки
(уроки) = призір =
прозір – 382
Навський великдень –
383
Навський тиждень –
383
нагай = нагайка – 383
нагілки = крокіс =
крокіш – 383
надвечір'я = надвечі-
рок – 383
надія – 383
Назарєт – 383
найда = найдұх – 384
найми – 384
наймит – 384
наказний гетьман
(війт) – 384
наказний [отаман] –
384
накривання голови –
384
Наливайко Северин –
384
наливка – 384
налигач – 384
наложниця – 385
намісто – 385
намітка – 385
нанка – 385
напитися воді – 385
напувати коня – 385

наречєний – 385
нарóд = нарид – 386
народини – 386
наро́дний календар –
386
наро́дність – 386
наро́дно-декоративне
мистецтво – 386
народознавство – 386
населєння – 386
насилання = наслан-
ня – 386
настільник – 386
наўка – 386
Наўма – 386
на́ція – 387
начіння – 387
наша́док – 387
найда – 387
[Небєсний] Віз – 387
небєсні вікна – 387
небєсні ворóта – 387
небєсні мості – 387
небилиця – 387
не́біж – 387
небіжчик – 387
не́бо = небєса – 388
небовий ключ – 389
небога = небіжка – 389
Неборак – 390
невидимка – 390
невіглас – 390
невід – 390
невіра – 390
невір-земля – 390
невіста – 390
невістка – 390
невєстұльки – 390
невóля – 391
негóда – 391
неділя – 391
недóля – 392
Недрємне Око – 393
незабұдка – 393
Незнайко – 393
некрут – 393
не́линь – 393
не́люб – 393
немийлий – 393
ненавість – 393

Ненасітець – 393
не́нько = не́ньо – 393
не́ня = не́нька – 393
несопалима купина –
394
неплідність – 394
Непорóчна Діва – 394
«непорóчне зачаття» –
394
Непорұшна Стіна – 394
непочата вода – 394
неправда – 394
не́рет = не́ріт – 394
неслава – 394
не́тля – 395
нетóя – 395
нетяга – 395
Неумийко – 395
нехворóщ = нехворó-
ща – 395
нехрєшені діти – 395
не́христ – 395
нечєсані пánни (пán-
ночки) – 395
нечєстивєць – 395
нечїстий – 395
не́чисть – 396
нечїпай-зілля – 396
нечуївітер = нечуї-
вітер – 396
нива – 396
Низ – 396
низь – 396
нитка – 396
Нів – 397
нігті – 397
ніж – 397
Ніжковє пу́щення =
Ніжкові за́говини –
398
німб – 398
німиця – 398
німчик – 398
ніс – 398
нісенітниця – 399
ніч – 399
нічна красу́ня – 400
нічнийи – 400
Новий Заповіт (Завіт) –
400
Новий рік – 400
новий стиль – 400
новина – 400
новолітування – 401
новонавєрнений – 401
новонаро́джений – 401
новосілля – 401
нога – 401
но́чви – 402
нужда – 402
нуль – 402
нявка – 402
Нявський великдень –
402
Нявський тиждень –
402
нянько = няньо – 402

О

обаяніє, обаятель – 403
обвинчання – 403
обгóртка = обгортач –
403
обдарування – 403
оберіг = оберєг – 403
Обертіння – 403
обжинки – 403
Обида – 404
обичай – 404
обичайка – 404
обід – 404
обід – 404
обідня = літургія – 405
обійстя – 405
обіг = обітниця – 405
обітований: зсмлїя
обітована, обітована
зсмлїя (країна),
обітований край –
405
обкұрювання =
підкұрювання – 405
Обліваний понеділок,
вівторок – 405
обливання водою – 405
облизень – 405
обліг = переліг – 405
обман = омана = обма-
на – 405

обме́тиця — 406
 обмива́ння — 406
 о́бмін — 406
 обмоло́тини — 406
 о́бніж = обні́жжя — 406
 обб́зний — 406
 оболо́нь — 406
 оборо́а — 406
 оборо́г — 406
 оборо́тництво — 407
 оборо́вання — 407
 о́браз — 407
 Обре́тіння — 407
 о́брії = о́вид — 407
 обрі́к¹ — 408
 обрі́к² — 408
 Обре́тіння = Обре́тіння
 = Оберті́ння — 408
 обро́к — 408
 обро́ть = обро́тька —
 408
 обру́с = сті́льник — 408
 обру́чення — 408
 обру́чка — 408
 обря́д — 409
 обси́пання — 409
 обстри́жини = пост-
 ри́ж|ч|ини =
 по́стриг — 409
 обхі́д = обхо́ди — 409
 Овѐн — 410
 овѐс — 410
 овѐчка, овѐченька, овѐ-
 чечка — 410
 овѐчки Хри́стові — 410
 о́вид — 410
 Овсєнь = Оксєнь =
 Осінь = Усєнь — 410
 Овсїя́нці день — 411
 огі́рок — 411
 огля́дини =
 розгля́ди|ни| — 411
 о́гненний бугало — 411
 ого́нь — 412
 огоро́жа — 412
 Ода́рчин день — 412
 одві́т = відві́т — 412
 одѐнки = одѐньки —
 412
 оди́н — 412

од(від)мі́на =
 од(від)мі́нник =
 од(від)мі́нок =
 од(від)мі́нча — 412
 одноде́нний рушні́к —
 412
 одноже́нство — 412
 одоля́н = одолє́нь-
 трава́ = валєріа́на —
 412
 одпра́ва — 413
 одру́жування = побран-
 ня — 413
 о́дуд = відвуд — 413
 о́дяг: вивєртáння
 о́дягу — 413
 о́жєльдє = ожєлє́диця
 = ожєлє́да — 413
 о́зеро — 413
 озими́на — 414
 оку́л — 414
 оку́ян — 414
 оку́о — 414
 окові́та = окові́тка —
 415
 около́т = околі́т — 416
 окра́єць — 416
 оксамі́т — 416
 Окса́нин день — 416
 Оксєнь — 416
 Окто́їх — 416
 оку́нь — 416
 оку́п — 417
 ола́дки — 417
 Олѐкси — 417
 Олє́нин день — 417
 оли́ва = оли́вка = оли́в-
 ко́ве дє́рево —
 оли́вна гілка — 417
 Олі́мп — 417
 оли́я: даві́ти оли́ю — 417
 олта́р — 417
 ома́н — 417
 ома́на — 417
 омєлю́х — 417
 омофо́р — 417
 Онї́сим-Вівча́рник —
 417
 Онї́сія-Шлу́ночниця —
 418

ону́к (ону́ка) = внук
 (вну́ка) = уну́к
 (уну́ка) — 418
 Ону́фрї́й (Ону́прї́й,
 Оно́прї́й) Препо-
 добні́й — 418
 ону́ча — 418
 Опана́с-Ломоно́с — 418
 опанча́ — 418
 опа́хало — 419
 опа́шень — 419
 опе́ньки — 419
 опі́чок — 419
 опрі́шки — 419
 опру́г — 419
 опу́дало = опу́д — 419
 Ор — 419
 ора́ло — 419
 ора́нда — 419
 оранда́р — 419
 о́ранка = о́рання — 419
 Ора́нта — 420
 ора́тай — 420
 ора́ч — 420
 Орда́, орда́, — 420
 Орда́н — 420
 оре́л — 420
 Оре́стів день — 421
 о́рії — 421
 о́рлики — 421
 о́рчик — 421
 осаву́л — 421
 осану́ла — 421
 осáнна — 421
 освя́чення — 421
 осє́л — 422
 «осє́лєдьць» = цупри́-
 на — 422
 осє́ля — 422
 осі́ка — 422
 о́сїнь — 423
 оско́ма — 423
 ослі́н — 423
 осля́чі ву́ха — 423
 осокá — 423
 осокі́р — 423
 осо́ннїя — 423
 осб́т — 424
 остáнній — 424

о́стенъ = ост = ость =
 спіса — 424
 о́стрів Буя́н (Ки́ян) —
 424
 ость — 424
 осту́к — 424
 о́сьмий день — 424
 осьмі́на = осьму́ха
 (восьму́ха) = осьму́ш-
 ка — 425
 отáва = отáвиця — 425
 отáман — 425
 отáра — 425
 отѐць — 425
 отѐчество — 426
 о́трок — 426
 Отченáш = Отче наш —
 426
 отчї́зна = отчї́на =
 отѐчество — 426
 отчичі́ — 426
 офі́ра — 426
 Офа́нта — 426
 офі́ціни — 426
 Ох — 426
 Охрї́мів день — 426
 очерѐт — 426
 очеретя́ник = оч-
 ре́тник — 427
 очї́шення — 427
 очі́пок = чі́пєць =
 чі́пок — 427
 очкү́р — 427
 ошї́пок = ошї́пок —
 427

П

па́ва = паві́ч — 428
 паві́ні ві́чка — 428
 Павло́ — 428
 па́водок = па́воть — 429
 паву́тина = паву́тин-
 ня — 429
 павучо́к — 429
 падо́ліст — 429
 па́дчерка = па́дчї́рка =
 па́серби́ця — 429
 палама́р — 429
 пала́нка — 429
 пала́ти — 429

пала́ш — 429
 пале́нка — 429
 Пали́копа = Свято́го
 Пали́я день — 429
 па́лиця — 430
 Пали́ Семє́н — 430
 паломни́цтво — 430
 па́льці — 430
 па́ляниця — 431
 па́морозь — 431
 пампу́шки = пампу́хи —
 431
 пам'я́тка — 431
 пан — 431
 пана́с — 432
 панахи́да — 432
 панаце́я — 432
 Пан Госпо́дар — 432
 пан-госпо́дар — 432
 пані́чик — 432
 паніма́тка = паньма́т-
 ка — 432
 панотѐць — 432
 па́нська ро́жа — 432
 паншї́нник = пан-
 ша́нин — 432
 па́нщина — 432
 па́перть — 433
 па́пороть — 433
 пар — 433
 Параскє́ви-П'ятниці́
 Му́чениці́ день — 433
 пара́фія — 434
 па́рубок — 434
 парча́ — 434
 па́серб — 434
 па́серби́ця — 434
 па́синок = па́серб — 434
 па́ска — 434
 паслі́н = пасльо́н =
 паслі́на — 434
 па́смо — 434
 пастєрна́к — 434
 пасту́х — 434
 Па́сха = Па́ска — 435
 пасха́лія — 435
 Пасха́льний тї́ждєнь —
 435
 патѐльня — 435
 патєрі́ця — 435

патріа́рх — 435
 па́ша — 435
 пашні́ця — 436
 пашні́я — 436
 Пєк — 436
 Пєкє́льний Ма́ркo — 436
 пєкє́льник — 436
 пє́кло = ге́єна во́гнен-
 на (о́гненна) — 436
 пє́лена = півка — 437
 пє́ль — 437
 пєрва́к — 437
 пєрвоцві́т = прї́мула —
 437
 пєрєбри́дання — 437
 пєрєвдя́гання — 437
 пєрєвє́дення — 437
 пєрєвє́зєння — 437
 пєрєвє́ртання — 438
 пєрєвє́ртєнь — 438
 пєрєвє́сло — 438
 пєрєв'язу́вання — 438
 пєрєдні́вка = пєрєдні́-
 вок — 438
 пєрєдя́гання = пєрєдя́г-
 а́ння = пєрєодя́г-
 а́ння — 438
 пєрєзвá — 438
 пєрємі́з — 439
 пєрєка́з — 439
 пєрєки́дання — 439
 пєрєкотипо́блє — 439
 пєрєсла́з — 440
 пєрєслє́сник — 440
 пєрєслє́сниця — 440
 пєрєлє́т — 440
 пєрєлі́г — 440
 пєрємє́т = пєрємі́т —
 440
 пєрємі́тка — 440
 пєрємі́тник — 440
 пєрєно́с-зі́лля — 440
 пєрєодя́гання — 440
 пєрєпє́л — 440
 пєрєпє́лка = пєрєпє́ли-
 ця — 440
 пєрєпї́чка — 441
 Пєрєплáвна сєрєдá —
 441
 пєрєпли́стї́ рі́чку — 441

Переплут — 441
переполов'ення — 441
переполотник — 441
переполох — 441
перескакування — 441
перестріг — 441
перестрич — 441
переступання — 442
переступень = переступ — 442
Переступний тиждень — 442
перетвор'ювання — 442
переходження — 442
перехрестя — 443
перехрещення — 443
перещь — 443
пер'ли = пер'ла — 443
перо — 444
перст — 444
перстень — 444
персть — 444
Перун — 444
першівка = перчаківка — 445
Перша Пречиста — 445
Перший Спас — 445
пес — 445
песйоголовець — 445
Петра́ = Петрів день = Петрівчаний (Петрівський) день = Петра́-Павла — 446
Петра́ Поворо́та — 447
Петрівка = Петрівці = Петрівки = Петрів піст — 447
Петрівський день — 448
петрів хрест — 448
Петрівці — 448
петрівчана пісня — 448
Петрівчаний день — 448
петрові батогі — 448
петрушка — 448
печеніна = печене — 448
печеніги — 448
печеня = печеніна = печене — 448
печериця — 448
пéчище — 449
пивний бог — 449
пивниця — 449
пйжмо — 449
Пилипа |день| — 449
Пилипівка — 450
пир — 450
пирогі — 450
пирятинська верства — 450
писана торба — 450
писанка — 450
писар — 451
пити-воду — 451
пишаль — 451
пйщик — 451
півбока — 451
південь = полудень — 451
півдівок — 451
півень = когут — 451
півка — 452
півкварті — 452
півкопи — 452
півліктя — 452
півміток — 452
півники = ірис — 452
північ — 453
півбока = півштофа — 453
півонія — 453
півхрестик — 453
півчарта = півчверта — 453
півчарти — 453
півчий — 453
підбіл|-трава| — 453
підбр'єхач — 453
підвій — 453
підг'юлювання молоді — 454
Підкарпатська Русь — 454
підкова — 454
підку́рювання — 454
підливання — 454
підмаренник — 454
піднеб'єся — 454

підпіччя — 454
підра = підря — 454
підса́к[а] — 454
підсм'ялювання — 455
підсніжник — 455
підсусідок — 455
підчас — 455
пйжмурки = жму́рки = киші (куца, куці-, ціці-) ба́ба — 455
пйзьоцвіт — 455
пйкна дйжа — 455
пйл — 455
пйп — 455
пйсня — 456
пйст — 456
пйстрия — 456
пйт — 456
пйч = варйста пйч — 456
плай — 457
плаксйвиці — 457
плакун|-трава| — 457
плаку́ча верба — 457
плахта = плахтіна — 457
плач — 457
плачйнда — 457
плащанийця — 458
плем'я — 458
плет'єник — 458
плет'єниця — 458
плетіння — 458
пліт — 458
пліть — 458
плуг — 458
плювання — 458
пльашка — 458
побажа́ння — 459
побра́ння — 459
побратимство — 459
повива́ч — 459
повідь — 459
повінчання — 459
повінь = повідь — 459
повірь'я — 459
повіско — 460
повітка — 460
повітря — 460
повна рож'а — 460
повний місяць — 460

пог'анин — 460
поговірка — 460
погода — 460
пог'онич = пог'онець — 461
подавання (подача) рушників — 461
подзвіння — 461
подімне — 461
поділ — 461
поділля — 461
подоляки = подольяни — 461
подорожній — 461
подушне — 461
подушня — 461
поєзія — 461
Побзвизд — 462
позіха́ння — 462
поїзд [весільний] — 462
покйник — 462
поклін = поклон — 462
покоління — 462
покотиполе — 462
Покоті-Горох — 462
Покоті-Горошок = Перекоті-Горошинка — 462
покра́са = кушіль — 462
покрива́ння — 462
по́критка — 462
Покр'ова = Покр'ов — 463
поку́тник — 463
гоку́ття — 463
Поку́ття — 463
поку́ть = поку́ття — 463
пола — 464
пола́вочник — 464
пола́зник — 464
поле — 464
Полель — 465
по́лива — 465
по́ливня — 465
полін — 465
Полісея — 465
полісу́н — 465
полісієни = поліщуки — 465
полова — 465

по́ловці = по́ловчани — 466
поло́ги = зло́ги = по́лог = ро́ди|во| = ро́дини — 466
по́лоз — 466
по́лон — 466
по́лоніна — 466
по́лонянин — 467
по́лоска́ти повива́ч — 467
Полоскозу́б — 467
по́лотно — 467
по́лотня́нка — 467
по́лоч'ани — 467
по́лудень — 467
по́лу́кіпок — 467
по́лу́ниці — 467
польова́ горобі́нка — 467
польова́ рож'а — 467
польові́к = польові́й — 467
полю́бини — 468
полюва́ння — 468
по́ляни — 468
пома́занець = пома́зник — 468
пома́зання — 468
помесло — 468
помі́шкання — 468
помина́льний обід — 468
помина́льні дні — 468
по́минки — 468
по́мста — 469
по́неділок — 469
попа́дя — 469
попел'ю́ха — 470
попер'єдник — 470
по́піл — 470
попо́ві ризи — 470
по́ріг — 470
порді́лля — 471
порф'іра — 471
по́рча — 471
по́саг = випра́ва — 471
по́са́д¹ — 471
по́са́д² — 471
поса́джена (поса́дна) ма́ти — 472
поса́джений (поса́дний) ба́тько — 472
поса́дник — 472
по́світ = по́світа — 472
Посвя́тки — 472
поселення — 472
посіва́лки = посіва́ння — 473
посіва́льник — 473
посіва́ння — 473
посло́виця — 473
по́слух — 473
послу́шенство — 473
послу́шник — 473
посмі́ток[а] — 473
посо́лонь — 473
поспі́льство — 473
постав'єць — 473
по́стіль — 473
посто́лі — 473
по́стриг — 474
посуд — 474
посу́ха — 474
пота́пши — 474
потєбні́ — 474
потєрч'ата — 474
потйли́ця — 475
пото́йбчйний (той) сві́т = пото́йбчє життя — 475
пот'ок — 475
пот'оп — 475
потор'оча — 475
потр'єба — 475
Похвала́ — 475
по́хорон — 475
похр'єсна квітка — 475
похр'єсник — 475
похр'єсні кола́чини — 475
похр'єстини — 475
Поча́ївська ла́вра — 475
по́чет = по́чат — 476
по́чинок — 476
пошива́нка — 476
по́яс = по́ясина — 476
праба́ба = праба́бка — 476

Пра́ва середá — 476
пра́вда — 476
праве́ць — 477
пра́вий/лі́вий — 477
пра́вця — 477
пра́внук — 477
Правобере́жжя — 477
правосла́вний кален-
да́р — 477
правосла́в'я — 477
пра́дід — 477
пра́зник — 477
пра́ліс — 478
пра́ник = пра́ч — 478
пра́нци — 478
пра́пор — 478
пра́рід — 478
пра́рідич — 478
пра́ч — 478
пра́ща — 478
пра́щур — 478
пре́док — 478
преосвя́ченство — 478
преподо́біє — 478
Преполовѣ́ння — 478
пресві́тер — 478
Пресвята́ [Ді́ва] — 479
престі́л = престі́л — 479
Пре́чиста — 479
прі́вид = прі́віддя =
поторо́ча — 479
прі́віт весі́льний — 479
прі́ворот — 480
прі́воротне зі́лля, прі́-
вороте́нь — 480
прі́да́не — 480
прі́да́ни = прі́да́нки —
480
прі́діл — 480
прі́зір — 480
прі́зьба = прі́зба =
прі́спа — 480
прі́йми = прі́ймайт-
во — 480
прі́казка = погові́рка —
480
прі́ка́зування =
прі́мовля́ння =
прі́моба — 480
Прикарпа́ття — 480

прі́кме́та = прі́міта —
480
прі́моба — 481
прі́мобва́ = прі́мівка
= прі́мовля́ — 481
прі́мовля́нка — 481
прі́мовля́ння — 481
прі́мула — 481
прі́мхи — 481
прі́ну́ка — 481
прі́пічо́к — 482
прі́повідка = прі́пов-
і́стка — 482
прі́пряг — 482
прі́святки — 482
прі́ск — 482
прі́скри́нок — 482
прі́слів'я = пос-
ло́виця — 482
прі́сок = прі́ск — 483
прі́сох — 483
прі́спа — 483
прі́співка — 483
прі́стріт — 483
прі́сяга — 483
прі́тика — 483
прі́тчa — 483
прі́хаток — 483
прі́ход — 483
прі́ча́стя — 483
прі́чет = прі́чт — 484
прі́чѣтник — 484
прі́чина — 484
прі́чинний — 484
прі́чілок — 484
прі́чт — 484
прі́звисько — 484
прі́звище — 484
прі́рва = прова́лля —
485
прі́весна = провесі́нь
= провесе́нь — 485
Прові́днa субо́та — 485
прові́сник — 485
Прі́води — 485
прогно́стик — 485
прозі́р — 485
Прі́кіп'я = Прі́копа
[де́нь] — 485

проклі́н = прокльо́н —
486
прокля́ття — 486
Прі́копа [де́нь] — 486
проли́вати во́ду — 486
пролі́сок = пролі́ска —
486
про́мисел — 486
пропа́сниця, Про-
па́сниця — 486
проповідник — 486
про́повідь — 487
про́ро́к — 487
Про́ро́ка Ілі́ї де́нь — 487
проса́тані — 487
просі́л — 487
просі́лне — 487
просла́ва — 487
про́со — 487
про́стір — 487
простолóса — 488
прото́пресві́тер — 488
про́шва — 488
про́ща — 488
проша́льник — 488
проша́ння з Яри́лом —
488
Про́щена (Про́щальна)
неді́ля — 488
пря́дка — 488
пря́же́ня — 488
пса́лом — 488
пса́ломник — 488
Пса́лтír — 488
пта́х — 489
пу́га — 489
пу́гач — 489
пу́жално = пу́жак — 490
пузі́р — 490
пунди́ки — 490
пу́рпур = шарла́т — 490
пу́тря — 490
пу́щення = пуша́ння —
490
пше́ни́ця — 490
п'ятдеся́тник — 491
П'ятдеся́тниця — 491
п'я́тниця — 491
п'я́ть — 492

Р

Ра́да — 493
ра́димичі — 493
ра́дне ко́лесо — 493
Радуні́ця = Радова́ни-
ця = Радо[в]ні́ця —
493
рай — 493
рай-де́рево — 494
ра́й[д]уга — 494
Ра́йське де́рево — 494
Ра́йські врата́ (воро́-
та) — 494
ра́йські я́блука — 494
Ра́йце́ — 494
ра́йшві́т — 494
рак — 494
ра́ло — 495
Рамада́н = Рамаза́н —
495
раме́но = ра́м'я — 495
ранко́ва (ра́нішня)
зо́ря (зі́ронька) — 495
ра́нок — 495
ранту́х — 495
ра́тай — 495
ра́тище — 495
ра́ть — 495
рахма́ни = брахма́ни —
495
Рахма́нський вели́к-
де́нь — 495
раху́ба — 496
рвання́ — 496
Ре́гл — 496
ре́дька — 496
ре́зедá — 496
ре́крут = не́крут — 496
релі́гійний календа́р —
496
релі́гія — 496
релі́квія — 497
ре́мез — 497
ремесло́ — 497
реп'я́х — 497
ре́тязь — 497
ре́шето — 497
ри́ба — 498
ри́за — 499

ри́зниця — 499
ри́мар — 499
ри́тор — 499
ритуа́льний календа́р —
499
ри́фи — 499
рі́вноде́ння — 499
ри́г — 499
ри́д — 500
ри́дня — 501
Рі́здво [Хри́сто́ве] — 501
Рі́здвя́на вече́ря
(ку́тя) — 502
Рі́здвя́ний де́нь — 502
Рі́здвя́ний ли́д (лі́до́к) —
502
Рі́здвя́ні за́говини — 502
Рі́здвя́ні свята́ (свят-
кі) — 502
ри́й — 502
ри́лля — 502
ри́чка = ри́ка — 502
рога́тий — 503
рога́ч — 503
ро́го́жа — 503
ро́д — 503
ро́ди[во] — 503
ро́диме́ць — 503
ро́дина — 504
ро́дини = наро́дини —
504
Ро́динна субо́та — 504
ро́динне во́гнище — 504
Ро́діо́на Кри́голо́ма —
504
Ро́дова Ма́ти — 504
ро́довід = ро́диво — 504
ро́жа — 504
Ро́жани́ця — 505
ро́звива́ння дере́в вес-
но́ю — 505
ро́згари — 505
ро́згляди́[ни] — 505
ро́згові́ння = ро́з-
гові́ни — 505
ро́здорі́жжя = ро́зс-
та́нь — 505
ро́ззува́ння [чолові́ка] —
506
Ро́зигри — 506

ро́зкіш — 506
ро́злива́ти во́ду — 506
ро́зма́й — 507
ро́зори — 507
ро́зпу́ста = ро́зпусе́т —
507
ро́зп'я́ття — 507
ро́зрив-трава́ — 507
ро́зста́нь — 508
ро́зум — 508
ро́ковини — 508
рома́шка = роме́н[і]-
зі́лля] = рум — 508
ро́са — 509
ро́си — 510
ро́т — 510
ро́та — 510
рубе́ль — 510
ру́б'я — 510
руди́й — 510
ру́жа — 510
Ру́йна — 510
рука́ — 510
рука́в — 512
рукобита́ття — 512
рукополо́ження — 512
руме́н — 512
рум'я́нець — 512
рум'я́нка, рум'я́нок —
512
Русáлі[і] = Русáли =
Русáлчин (Русáль-
ний, Русáльський,
Ма́вський, На́в-
ський, Нявський,
Криві́й) ти́ждень —
512
русáлка — 512
Русáлчин (Русáльний,
Ма́вський,
На́вський,
Нявський, Мерт-
ве́цький, Мер-
ле́цький) вели́кде́нь
= Русáльні ро́зигри
= Русáльник — 513
Русáлчин (Русáльний,
Русáльський) ти́ж-
де́нь — 514
Русáльні ро́зигри = Ру-
са́льник — 514

Русальні (Русалчини)
прóводи – 514
руси – 514
русини – 514
Русь = Руська Земля –
514
рута – 514
рутєнци – 515
рутняний вінóк – 515
рушник – 515
рушниця – 517
Рюбиковичі – 517
рябкó – 517
рябчун = рябцун – 517
ряд – 517
рядження – 517
ряднина = рядюга –
517
рядно́ – 517
рядовина – 517
рядюга – 517
ряжанка – 517
ряса = ряска = халамі-
да = хламїда – 517
ряст – 518

С

са́ван – 519
Саву́р (Сау́р)-моги́ла –
519
сагайда́к – 519
Сагайда́чний
(Конише́вич)
Петро́ – 519
сад = садóк – 519
сади́ба – 520
садóк – 520
саёт = саётá – 520
саж – 520
са́жа – 520
са́жень = са́жнь =
са́жень – 520
сак – 521
са́к[а] = підса́к[а] – 521
са́кви – 521
салаба́й – 521
салама́ндра – 521
салама́ха = соломáха =
салама́та – 521

са́ло – 521
самозакля́ття – 522
са́ни = са́нки – 522
сапа́ = са́пка – 522
сап'я́н – 522
сара́на – 522
сарафа́н – 522
сарда́к = серда́к = сар-
да́т = серду́к = сир-
да́к – 522
сатана́ = сатана́їл – 522
сатани́нське навбо́жен-
ня – 523
Сау́р-моги́ла – 523
сашы́на – 523
сва́дьба = сва́льба =
сва́йба – 523
Сваро́г – 523
сват – 523
сва́тання = сва́танки –
524
сва́тач – 524
сва́ха = сва́шка – 525
све́кор – 525
свекру́ха = свекру́хна
= свекру́хня = свек-
ру́шина – 525
свї́нка – 526
свинопа́с – 526
свиня́ = свиня́ка – 526
свиня́чий дощ – 527
свири́ль – 527
свисту́н – 527
сві́та – 527
сві́шик = свисту́н –
527
сві́сть – 527
сві́т – 527
світе́лка – 528
світи́лка – 528
світи́ло – 528
Сві́тла неді́ля – 528
Сві́тлий тижде́нь – 528
Сві́тлий четве́р – 528
сві́тли́ця – 528
Сві́тло – 528
світова́ зоря́ (зіронь-
ка) – 528
Світове́ дере́во – 528

Світові́д = Сві́т =
Сві́тло – 529
світо́ч – 529
світе́ський – 529
свіча́ – 529
свіча́до – 529
свічка́ = свіча́ – 529
сво́лок – 530
сво́як – 530
Свята́ вече́ря – 531
Свята́ Земля́ – 531
Свята́ неді́ля – 531
Свята́ Па́сха – 531
Свята́ Софі́я – 531
Свята́ Трійця – 531
Святе́вечі́р = Свят-
вече́р – 531
Святе́ Письмо́ – 531
святї́й – 531
Святї́й Ду́х – 532
святї́лище = святї́ня –
532
святї́тель – 532
святї́ місця́ – 532
святї́ отці́ (це́ркиви) –
532
святкі́ – 532
свято́ – 532
Свято́го Вла́са день –
532
Свято́го Ду́ха день –
532
Свято́го Ко́нона день –
532
Свято́го Палі́я день –
532
Свято́го Ю́рія день –
532
Свято́ї Га́нни (А́нни)
день – 532
свя́то сві́чки – 532
святоя́нське зі́лля – 532
Святці́ – 532
свяче́на вода́ – 532
свяче́не – 532
«свя́чений» – 532
свяще́ник – 532
Свяще́нна Істо́рія – 533
Свяще́нна кни́га – 533
свяще́нне дере́во – 533

священнослужі́тель –
533
свяще́нство – 533
сей сві́т – 533
се́лезень – 533
селези́нка – 533
се́ло – 533
Се́мена = Семео́на-
Літопрово́дця
(Стóвпника) день –
533
семеря́га – 534
Се́мик – 534
Семико́ве поле́ – 534
семиря́га = семеря́га =
се́мряга = сі́мряга –
534
серафі́м – 534
серда́к = серду́к – 534
серду́к – 534
середá – 534
Середньо́виччя – 535
Середопі́стя = Середох-
ре́стя – 535
сере́жки – 535
се́рп – 535
серпа́нок – 535
се́рпень – 535
се́рце – 536
сестра́ – 536
сестре́ни́ця =
сестри́ни́ця = 536
сестри́нець = сестри́-
нець – 536
сестри́ни́ця =
сестри́ни́ця – 536
сестри́чки – 536
сива́ш = сиве́ць – 536
сивина́ = сивизна́ – 536
сви́уха – 537
Сим – 537
Сима́ргл – 537
сі́мвол – 537
Симео́на-Літопрово́дця
(Стóвпника) день –
537
Симо́на Зило́та = Сі-
монове́ зеле́ =
Зильні́к – 537

син – 537
сини́ця – 538
си́ній – 538
синього́лов – 539
сир – 539
сирда́к – 539
сиріве́ць = сирове́ць –
539
сирі́тки – 539
сирі́тська до́ля – 539
Си́рна неді́ля – 539
Си́рний тижде́нь – 539
сирове́ць – 539
сирої́жка – 539
Сиропу́сна неді́ля – 539
Сиропу́сний тижде́нь –
539
Сиропу́ст – 539
сирота́ = сироти́на =
сиротю́к – 539
ситá = сити́ця – 540
сі́то – 540
сич – 540
сі́верко – 540
сіди-косá – 540
сі́дло – 540
сі́ль – 541
сі́льський ста́роста –
541
сі́м – 541
сіме́йне во́гнище – 543
сіме́йство – 543
сі́мряга – 543
сі́м'я – 543
сі́ни = сі́нки – 543
сі́но – 543
сіно́жатъ = сі́ножаття
= сі́нокіс – 543
сі́ра кішка – 543
сі́рко – 543
Сі́рко Іва́н – 543
сі́рома = сі́ромáха – 544
сі́ромáнець: вовк-
сі́ромáнець – 544
сі́ромаха – 544
сі́ряк = сі́рячи́на – 544
Сі́ч – 544
сі́ченики – 544
сі́чень – 544
сі́човики – 545

сі́чові стрі́льці – 545
сі́яння – 545
скака́ти со́року – 545
скарб – 545
скарбівни́ця = скарбів-
ня – 546
скарбні́к – 546
скарбни́ця =
скарбівни́ця = скар-
бі́вня – 546
скате́рти́на = скате́рка
= ска́терть = скат =
скате́рка – 546
сквар – 547
скі́н – 547
скі́па – 547
скі́петр – 547
скі́пка = скі́па – 547
скі́пщина – 547
скі́фи – 547
скі́фська ба́ба – 547
скла́дчина – 547
сковорода́ – 547
ско́ром = ско́ромі́на –
547
ско́ромовка – 547
ско́роспі́лка – 548
Скорпіо́н – 548
скоти́на – 548
скре́пи́ці – 548
скресáння = скрес – 548
скри́ня – 548
скри́пи́ці = скре́пи́ці –
548
скри́пка – 548
слава́йсу́ = сла́ва Йсу́ –
550
сластьо́н – 550
сливо́ви́ця =
слив'я́нка – 550
слина́ – 550
слід – 550
слі́пий дощ – 551
Слобідська́ Украї́на –
551
слобо́да – 551
слобо́ди – 551
Слобожа́нщина =

Слобідська Україна — 551
слово — 551
слов'яни = слов'янство — 552
службник — 552
служитель (служник)
церкви (культу) — 552
сльози — 552
сльота — 553
смерд — 553
смерека — 553
смеркач — 553
смертельна (смертна)
кара — 553
смерть — 553
смерч — 555
сметана — 555
смйрна — 555
смёлка = смёлка — 555
смёття — 555
смоктунчики — 555
смола — 555
смёлка — 556
смолоскип — 556
снэг — 556
снэгір — 556
снэгівá баба — 556
снэгур = снэгір — 556
Снэгурка — 556
снэг — 557
собáка — 557
собáча рóжа — 558
собо́ль — 558
собо́р — 558
собо́рування — 558
собо́рянин — 558
совá — 558
сoвiсть — 559
сокира — 559
соки́л — 559
со́йка = со́я — 560
солов'ей — 560
Солов'їний день (великдень) — 562
солóдке зiлля — 562
солóдкий — 562
солóма — 562
солoма́ха — 562
солoм'яний дiд — 562
сон — 562
сон-трава = сон-зілля
= сон |білий| — 563
сонце — 564
сонцепоклонство =
сонцепок-
лонництво — 566
сонцестойння — 566
сонях — 567
сонячний хрест — 567
соняшник = сонях —
567
соняшниця — 567
сопiлка — 567
сорок — 568
соро́ки — 569
сороки́ни = сорокі-
вeць — 569
сороковини = соро-
ки́ни = сорочіни —
569
сорокоу́ст = сороко-
вуст — 569
Сорок святих =
Соро́ки — 569
сорочіни — 570
соро́чка — 570
со́сна — 571
сосні́вка = со́сонка —
571
со́тник = со́тенний —
571
со́тня — 571
Софійський собо́р =
Свята́ Софія — 572
соха́ — 572
со́цький — 572
сочеві́ця — 572
со́я — 572
со́чиво — 572
спа́дщина = спа́док —
573
Спас — 573
спасе́нний — 573
спасе́нник — 573
спасе́ння = спасі́ння —
573
Спасі́тель — 573

Спа́сівка — 573
спасі́ння — 574
|Спа́сова| (Бо́жа) боро-
да́ = борода́ Во́лоса
= Во́лосова (Іллёва,
Ількóва) борода́ =
сирітська до́ля — 574
спа́тки = спа́тоньки =
спа́точки = спа́ту́си =
спа́ту́нечки — 574
спи́ж — 574
спи́с — 574
співа́нка — 574
сопiлка — 574
спі́дниця — 575
спіса́ — 575
спові́дальник =
спові́дник =
спові́дач — 575
спoвiдь — 575
спoбaд = спoмiн — 575
спoкyca — 575
спoмiн — 575
спoтикáйло — 575
спoтикáння — 575
спoтикáч =
спoтикáйло — 576
срiблo = срeбро — 576
срiбник = срiбня́к —
576
ста́в = ста́во́к — 576
ста́вeць — 577
ста́вник — 577
ста́во́к — 577
ста́вропiгiя — 577
ста́дник — 577
ста́до — 577
ста́йна = ста́йниця —
577
ста́рець — 577
Ста́рий (Вeтхий) За-
со́вiт (Завiт) — 578
ста́рий па́рубок — 578
ста́рий сти́ль — 578
Ста́родáвній Єгiпет —
578
Ста́роки́ївська го́ра —
578
ста́роримський кален-
да́р — 578

ста́роста — 578
ста́ршина — 578
ста́льмах — 579
сте́п — 579
стерні́вка — 579
стихи́ра — 579
сти́л — 579
сти́лець — 580
сти́льний — 580
сти́на — 580
сто́вп — 581
сто́дóла = сто́дóля —
581
Стожа́ри — 581
сторожoвá моги́ла — 581
сторожoвий полк — 581
стра́ва — 581
стра́нник — 582
Стра́сна́ ніч — 582
Стра́сна́ п'ятни́ця — 582
Стра́сна́ седми́ця — 582
стра́сна́ свiчка (свiча) —
582
Стра́сний (Білий,
Вели́кий, Живний,
Чи́стий) ти́ждень =
Стра́сна́ (Вели́ка)
се́дми́ця — 582
Стра́сний (Вели́кий)
пoнеді́лок (вiвто́рок
і т. д.) — 582
Стра́сний (Вели́кий,
Чи́стий, Свiтлий,
Живний) че́тве́р —
583
стра́стотeрпець = стра́с-
тoтeрпник — 583
стра́сть = стра́сті — 583
Стра́шний суд — 583
Стрибо́г — 583
стри́га — 583
стри́ж — 583
стри́й — 583
стри́йна — 583
стри́ла — 584
стри́лець — 584
Стри́чення |Госпо́дне|
= Стри́чення — 584
стри́ха — 584
Стри́чення — 585

стри́чка = стьoжка — 585
стру́г — 585
сту́па — 585
стьoжка — 585
субiтки — 585
субoта — 585
Субoти́в = Субoто́в =
Субoто́ве — 586
суд — 586
судáнска́ тра́ва — 586
судже́ний — 586
судне́ ко́лесо — 586
Судни́й (Судни́й) день
= Судна́ (Судня́) го-
ди́на — 586
суже́ний — 586
сукма́н = сукма́на =
сукма́нина — 586
сукня́ — 587
сумли́ння = со́вiсть —
587
сунду́к — 587
супря́га — 587
су́ржик — 587
сурма́ — 587
Су́рський — 587
сусiд — 587
су́тки — 588
сухе́ де́рево — 588
сухий дуб — 588
Су́хий че́тве́р — 588
сухо́та — 588
схи́ма — 588
схи́мник — 588
схи́д — 588
сяже́нь — 588
Т
таба́ка — 589
та́бір — 589
та́ври — 589
Та́ємна (Та́йна) вeчe-
ря — 589
та́їнство — 589
та́йстра — 589
та́лан — 589
та́лісма́н — 590
Талму́д — 590
та́ляр — 590
та́нeць = та́но́к — 590
тараба́н — 591
тата́ра́к = тата́рзілля —
591
тата́ри — 591
тата́риння — 591
тата́рник — 591
тата́рське зiлля — 591
тата́рщина — 591
Тво́рець = Тво́ритель —
591
телéнка — 591
те́мрява = те́мнoта́ =
тьма́ — 591
теоло́гія — 591
Те́плий Олéкса
(Олeксiй) = Олeксi —
592
Тере́зи — 592
те́рем — 592
те́рен|ь| — 592
те́рлиця = те́рниця —
593
те́рлиц|-тра́ва| — 593
те́рн = те́рнина — 593
те́рниця — 593
те́рнівка — 593
те́рно — 593
те́рнь = те́рна — 593
те́ртиця — 594
тесть — 594
тетéря — 594
Тeтя́нин день =
Тeтя́ни — 594
те́ща — 595
ти́верці — 595
ти́ждень — 595
тин — 596
тирлиц́ = те́рлиц|-тра-
ва́| — 596
ти́рлице́ — 596
ти́рло — 596
ти́рса|-тра́ва| — 596
ти́сяцький — 597
ти́тар — 597
ти́к — 597
Ті́лець — 597
ті́ло — 597
ти́м'я — 597
ти́нь — 598

тіпання — 598
тіпун — 598
тісна баба — 598
тіун — 598
тлумач — 598
товар — 598
товариш — 598
товкач — 598
товмач = тлумач — 599
товчєники — 599
той — 599
той світ — 599
толока — 599
Томá — 599
топóла — 599
топáння — 600
тóрба — 601
торбáн — 601
торг = торговийще — 601
тост |зздоровний| =
зздáрвця — 601
тотём — 602
точок — 602
тоя = аконіт — 602
трава́ — 602
трава́-копитняк — 603
травєнь = май =
ярець — 603
травник — 603
трав'яний дід — 603
традиція — 603
трапєза — 603
треба = потреба — 603
требище — 604
требник — 604
трембіта — 604
Трєте Небо — 604
Трєтій Спас — 604
Трєтя Прєчїста — 604
три — 604
триб-зілля — 605
тридев'яте царство (ко-
ролівство) = три-
дев'ята земля — 605
тридев'ять — 605
тридєсєте царство (ко-
ролівство, володáрст-
во) = тридєсєта
земля — 605
тридєсєть — 605

тридцять срібників
(срібняків) — 605
тризна — 605
тризуб — 605
трикутник — 605
трина́дцять — 606
трипільська культура —
606
тріїзілля — 606
Трійця — 606
троєзілля — 606
троїста музика (троїсті
музики) — 606
троїзілля — 606
Троїця — 607
тропáк — 607
троїорідна сестра —
607
троїорідний брат — 607
Троян — 607
троянда — 608
троянзілля — 608
труна́ — 608
трясця = трясовиця —
608
ту́га — 608
тумáн — 608
тур — 609
турки — 609
тьма — 609

У
убілювання |полотна́| —
610
Убожіє — 610
убру́с — 610
удáвленина — 610
уділ — 610
удова́ = удовиця — 610
узвар — 610
узо́р — 610
Україна = Вкраїна —
610
Українська Народна
Рєспубліка (УНР) —
611
Українські січові
стрільці — 611
уличі — 611

умивáння — 611
умикáння — 611
умóвини — 611
універсáл — 611
у́нія — 611
уну́к (уну́ка) — 612
упі́р — 612
уплітки — 612
упокій — 612
упру́г = опру́г — 612
ура́й — 612
Ура́й — 612
урда́ — 612
урожа́й (врожа́й) — 612
уро́ки — 613
уру́на — 613
уса́ня — 613
Усеви́шний — 613
усєно́шна — 613
Усєнь — 613
усóбиця =
міжусóбиця — 613
Успі́ння — 613
уста́ — 613
у́ставка — 613
устелипо́ле — 613
утира́льник = утира́ч =
утира́ло — 613
уто́питися — 613
у́треня = зау́треня —
613
ухідчини — 613
у́хо — 613
у́чта — 613
Ушє́стья — 613

Ф

фáртух — 614
фєтиши́зм — 614
фіáлка — 614
філосóф — 614
фіра — 614
флю́яра = флос́ра =
фу́яра — 614
фольклóр — 614
фунт — 614
фу́рман = ху́рман — 614
фу́яра — 614

Х

хазя́їн = хазя́й — 615
халамїда — 615
халáт — 615
халу́па — 615
халя́ндра — 615
характє́рник — 615
ха́та = ха́тина — 616
хворóба = хорóба — 617
хєрувїм — 617
хи́жа — 617
химє́ра — 617
химо́роди — 617
хи́трість = хи́трощі —
617
хірт — 618
хісна — 618
хламї́да — 618
хлі́б — 618
хліборóбський калєн-
да́р — 618
хлів — 619
хлоп — 619
хло́пєць — 619
хля́ки — 619
хмáра — 619
Хмєльницький Богда́н
(Зинóвій) — 620
Хмєльничина — 620
хмі́ль — 620
хода́ки — 620
ходіти з Мєлáнкою —
621
ходіти оборо́га — 621
ходіти по во́ду — 621
холóп — 621
Хомина́ неділя — 621
Хоми́н ти́ждєнь = Хо-
ми́ Нєвї́рного — 621
хому́г — 621
хорáл — 622
хóри — 622
Хорї́в — 622
хорóба — 622
хоровóд — 622
Хорє — 622
хорг = хірт — 622
хору́га — 622

хору́нжий = хорун-
жевий — 622
хо́сен = хісна — 623
хохол — 623
храм — 623
хрєсне знамє́ння — 623
хрєст — 623
хрєстини — 624
ха́та = ха́тина — 624
Хрєститєль — 624
хрєст-трава́ — 624
Хрє́стя = Хрє́стци = Се-
редохрє́стя = Сєре-
допі́стя — 624
хрєщáте зілля — 624
хрєщє́на дочка́ — 624
хрєщє́на ма́ти — 624
хрєщє́ний ба́тько — 624
хрєщє́ник — 624
хрєщє́ні — 624
хрєщє́ння — 624
хрєщик — 624
христия́нство — 624
Христóва невї́ста — 625
Христóва сєстра́ — 625
Христóве воскресі́ння —
625
Христóвий слугá — 625
Христóс Ієсус =
Христóс-Спасї́тель —
625
христóсування — 625
хрї́н — 625
хробáк — 626
хруц — 626
худóба = товáр = ско-
ти́на — 626
ху́рман — 626
ху́стка — 626
ху́тір — 627

Ц

цап — 628
цар — 628
Царєград = Царград =
Цáргород — 628
ца́рина — 628
ца́ринні піснї — 628
Царїця Водї́ — 628

Царїця Небє́сна — 628
ца́рство — 629
ца́рська борода́ — 629
ца́рський вінєць — 629
Цáрські (Рáйські) врата́
(ворóта) — 629
цвинтар — 629
цвіркун — 629
цвіт па́поротї — 629
цвях — 629
це́бер = цебрó — 629
цебе́рка = цебе́рко =
цебри́ця — 629
цей (се́й) світ — 630
Цє́нтрáльна Ра́да — 630
це́рата — 630
це́рква — 630
це́рковник — 630
це́рковнопарафія́льна
(це́рковноприходє́-
ка) шкóла — 630
це́рковнослужї́тель —
631
цибу́ля — 631
цико́рій — 631
цимбáли — 631
ци́нія — 631
цї́рка — 631
циру́льник — 631
цїлу́шка — 631
цїлю́ща вода́ — 631
цї́п — 631
цї́ці-ба́ба — 632
Цур = Чур — 632
цурка — 632

Ч
чаба́н — 633
чай — 633
ча́йка — 633
чаклу́н = чарівник =
чародї́й = ча-
родї́йник — 633
чаклу́нство =
чарівни́цтво = ча-
родї́йство — 634
чамáра — 634
чамбу́л — 634

ча́полоч = ча́полоть — 634
 чар — 634
 ча́ра — 634
 чар-зілля — 634
 ча́ри — 634
 чарівник — 635
 чарівництво — 635
 ча́рка — 635
 чароді́й[ник] — 635
 чароді́ство — 635
 чарчи́на — 635
 час — 635
 Часло́вець — 636
 часни́к — 636
 Часосло́в = Часосло́-
 вець = Часло́вець —
 636
 че́ртка — 636
 че́брєць = че́брик — 636
 че́люсті — 636
 че́лядь — 636
 че́ме́рка = чума́рка —
 637
 че́мліт — 637
 че́нци — 637
 че́піга — 637
 че́рвень — 637
 че́рвєць — 637
 че́рвінь — 637
 че́рвлє́ний = че́р-
 ле́ний — 637
 че́рв'я́к = хроба́к — 638
 че́ревики — 638
 че́реда́ — 638
 че́редар — 638
 че́редільни́ця — 638
 че́редник — 638
 че́репа́ха — 638
 че́рес — 638
 че́ресло́ — 638
 че́ринь — 639
 че́ркє́ска — 639
 че́рне́ць — 639
 че́сний по́яс — 639
 Че́сний Хре́ст — 639
 че́сть — 639
 че́тве́р — 639
 че́тве́рго́ва нітка — 639
 че́тве́рго́ва сі́ль — 639

че́тве́рик — 639
 че́тве́ртина — 639
 че́тве́рть — 640
 Че́тья́ Ми́нє́я = Че́ты́
 Ми́нє́ї — 640
 че́сха́рдá — 640
 че́чі́тка — 640
 чи́ж = чи́жик — 640
 чи́нш — 640
 чи́р — 640
 Чи́слобо́г — 640
 чи́сни́ця — 640
 Чи́стий по́неді́лок —
 640
 Чи́стий ти́ждень — 640
 Чи́стий че́тве́р — 640
 чи́льце́ — 640
 чи́п — 640
 чи́пець = чи́пок — 641
 чо́боти — 641
 чо́вен — 641
 чо́ловік — 641
 чо́пок = чо́пець = чо́-
 по́чок — 642
 Чо́рна ра́да — 642
 чо́рний́ця — 642
 чо́рно́биль — 642
 Чо́рнобо́г — 642
 чо́рнобри́вці — 643
 чо́рногу́з — 643
 чо́рно́кни́жництво —
 643
 чо́рт — 643
 чо́рто́ва дю́жина — 644
 чо́ртопо́ло́х — 644
 чо́та́ — 644
 чо́тири — 644
 Чо́тириде́сятни́ця — 645
 чу́бук — 645
 чу́га = чу́га́ня — 645
 чу́га́й = чу́га́йна — 645
 чу́га́йсте́р — 645
 чу́гу́ївська ве́рствá —
 645
 чу́до — 645
 чу́доді́й = чу́дотво́р =
 чу́дотво́рець — 645
 чу́йка — 645
 чу́ма́к = чу́ма́чи́на —
 645

чу́ма́рка = чу́ма́ри́на —
 646
 Чу́ма́цький (Бо́гів, Мо-
 ло́чний) Шля́х = Чу-
 ма́цька (Бо́жа, Жу-
 ра́влі́на, Зо́ряна, Мо-
 ло́чна, Небе́сна) До-
 ро́га = Тре́те Не́бо —
 646
 чу́ма́чи́на — 646
 чу́ні — 646
 чу́при́на — 646
 Чу́р — 646
 чи́ханнє́я — 646

Ш

ша́баш — 647
 ша́бля — 647
 ша́вли́я = шевлі́я = шельві́я —
 647
 ша́льва́ри — 647
 ша́льки — 647
 ша́нці — 647
 ша́нька — 647
 ша́пка — 647
 ша́плик — 648
 шараба́н — 648
 шарава́ри — 648
 ша́рваро́к — 648
 ша́рла́т — 648
 шарава́ри = шарава́ри
 = ша́льва́ри — 648
 шафа́р — 648
 шва́йка — 648
 шве́ць — 648
 шевлі́я — 649
 шелио́м — 649
 шельві́я — 649
 шепту́н — 649
 ши́ло — 649
 шинк — 649
 ши́нка — 649
 шинкв́ас — 649
 шино́к — 649
 шипши́на — 650
 ши́шка — 650
 ши́сть — 650
 шле́м — 650

шлю́б — 650
 шля́х — 651
 шля́хта — 651
 шовко́ва трава́ — 651
 шоло́м = шлем =
 шело́м — 651
 шо́па — 651
 шо́ри — 651
 шо́рка — 652
 шошо́н — 652
 шпак — 652
 штани́ — 652
 што́ф — 652
 шувáр[ник] — 652
 шу́лик — 652
 шу́лик|а| = шу́ляк =
 ко́ршáк — 652
 шу́льга́ — 652
 шу́ляк — 653
 шу́рлі́я = шу́ряк — 653
 Шутко́ний ти́ждень —
 653
 шушу́н = шушо́н =
 шошо́н — 653

Щ

ща́стя — 654
 Ще́дрий ве́сир — 654
 ще́дрик-ве́дрик — 655
 ще́дрі́вка — 655
 ще́друва́ння — 655
 ще́зник = ще́зун — 655
 Ще́к — 655
 щемелі́ця — 655
 ще́рба́ — 655

ще́рба́тий ми́сяць — 655
 ши́розо́лтий = ши́розо-
 ло́тний = ши́розо-
 ло́тний — 655
 шит — 655

Ю

юга́ — 656
 Ю́да — 656
 юдаї́зм — 656
 юде́ї — 656
 Ю́дині срі́бняки
 (срі́бники) — 656
 юдо́ль — 656
 ю́лиця — 656
 юліа́нський кале́ндар —
 656
 ю́пка — 656
 Ю́рія [де́нь] = Ю́ріїв
 де́нь — 656
 ю́рська вода́ — 658
 ю́шка — 658

Я

я́блуко — 659
 Я́блучний Спа́с — 659
 Я́вдо́хи (Є́вдокі́ї)
 де́нь — 659
 я́вір = я́вори́на — 660
 Я́га — 660
 я́гівка = я́глі́ка — 660
 я́годи: во́вчі я́годи —
 660
 я́звєно — 660

я́зик — 660
 я́зични́цтво = я́зичест-
 во — 661
 я́зиба́ба = я́зя — 661
 я́йце́ — 661
 я́лі́на — 662
 я́ліве́ць — 662
 я́ма — 662
 я́нгол — 662
 я́нича́р — 662
 я́р — 663
 я́репу́д — 663
 я́рець — 663
 Я́ри́ло — 663
 я́ринá = я́ри́ця — 664
 я́рка — 664
 я́рмо́ — 664
 я́ровина́ = я́рина́ =
 я́ри́ця = я́рни́ця —
 664
 я́ропу́д = я́репу́д =
 е́репу́д — 665
 я́ру́га — 665
 я́рчу́к — 665
 я́са́ — 665
 я́сен — 665
 я́сик = я́сько́ — 665
 я́сір — 665
 я́сла — 665
 я́струб = я́стрі́б — 666
 я́тага́н — 666
 я́тір = я́тер = я́те́рина
 = в'я́тір — 666
 я́трі́вка — 666
 я́чмінь — 666
 я́щі́рка — 666

ЗНАКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ

СЛОВНИК-ДОВІДНИК



Довідкове видання

ЖАЙВОРОНОК
Віталій Вікторович

Художнє оформлення
О. О. Міхлушова

Художній редактор
К. О. Рязанов

Коректори
В. П. Зуб, О. В. Романенко

Комп'ютерна верстка
В. М. Виногорова,
В. В. Ждан-Пушкіна

Підписано до друку 23.05.06. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний №1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 40,92. Умовн. фарбовідб. 41,62.
Обл.-вид. арк. 47,78. Тираж 5000 прим. Замовлення 254.

Видавництво «Довіра»
вул. Кіквідзе, 2/34, Київ-103, 01103

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців
серія ДК № 669 від 14.11.2001 р.

Видавничий дім «АДЕФ-Україна»
вул. Богдана Хмельницького, 32, офіс 40а, Київ-30, 01030

Жайворонек В. В.
Ж21 Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
ISBN 966-507-195-5

Словник включає розмішену в алфавітному порядку українську лексику, яка в народній мові має різноманітний етнокультурний підтекст. Вона витлумачується, коментується та ілюструється фольклорними контекстами з класичної художньої та літописної літератури, Біблії, «Слова о полку Ігоревім» та ін. Розрахований на широке коло освітян, а також на всіх, кого цікавлять глибини українського слова на тлі народної культури.

ББК 81.2УКР-4

НБ ПНУС



706168

ISBN 966-507-195-5



9 789665 071952